॥ श्रीः ॥

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीव्याख्या

तत्त्वबोधिनी

पूर्वार्धं

—*—

यतिवरश्रीज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितं

काशीस्थराजकीयप्रधानपाठालयाध्यापकपटवर्धनोपाह्व

नारायणशास्त्रिणा परिशोधितं

—**—

काश्यां

चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष-

श्रीव्रजवल्लभदासकम्पन्या संमुद्र्य प्रकाशितम् ।

To be had from the Manager,

CHOUKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT,

BENARES CITY.

—***—

PUBLICATION No. 6

1897.

मूल्यं ४ मुद्राः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ॥

॥ तत्त्वबोधिनी ॥

—×○✳○×—

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ नत्वा विश्वेश्वरं साम्बं कृत्वा च गुरुवन्दनम् । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी ॥ १ ॥ विघ्नविघाताय कृत मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नश्चिकीर्षितं प्रतिजानीते—मुनित्रयमित्यादिना । त्रयोऽवयवा यस्येति तत्त्रयम्, संख्याया अवयवे तयप् । द्वित्रिभ्यां तयस्येत्ययच् । मन्तारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनयः । मनेरुच्चेत्यौणादिकसूत्रेण मनेरत उकारो मनेः पर इन् प्रत्ययश्च । गुणस्तु नेह भवति । किदित्यनुवर्तनात्तपरकरणाद्वा । तेषां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां त्रय मुनित्रयम् । ननु स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्रेवेहापि नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी स्यात् । मैवम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति वक्ष्यमाणत्वात् नमस्करोति देवानितिवद्द्वितीयाया एव युक्तत्वात् । किं च जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे नमःशब्दस्यात्र निरर्थकत्वात् तद्योगे चतुर्थी न भवति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्र तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थीति मूल एव स्फुटीभविष्यति । न चैवं नमःस्वस्तीति सूत्रे नमःपद व्यर्थमिति शङ्क्यम् । हरयेनमइत्यत्र हरिमनुकूलयितुमित्यर्थेऽविवक्षिते सबन्धसामान्ये षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादतया तस्यावश्यकत्वात् ॥ तदुक्तीरिति । तेषां पाणिन्यादीनामुक्तीः सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः । तस्य मुनित्रयस्योक्तीरितिव्याख्यानेऽपि समुदायेन सूत्र वार्तिकं भाष्य वा नोक्तमिति समुदायिनां मुनीनामेवोक्तीरिति पर्यवस्यति ॥ परिभाव्येति । पर्यालोच्येत्यर्थः । न च परिपूर्वस्य भवतेस्तिरस्कारार्थत्वात्कथमत्र ज्ञानार्थतेति शङ्क्यम् । परीत्यस्य भावीति चुरादिणिजन्तेन योगात् ॥ केचिदत्र भवतिना योगमभ्युपेत्याहुः । परौ भुवोवज्ञान इति सूत्रे परौ भुव इत्यस्य 'अवज्ञा-

ने' इति विशेषणान्न तिरस्कारार्थत्वनियमः । 'मनसा परिभाव्य कांश्चित्' इत्यादि श्रीहर्षप्रयोगाच्च । अत एवात्राप्रयुक्तत्वदोषशङ्कापि नास्तीति ॥ अन्ये तु अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्परिपूर्वकाद्भवतेर्घञन्तादेव तिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशङ्कैवात्र नास्तीत्याहुः ॥ तन्मन्दम् । परिभूय परिभवतीत्यतोपि तिरस्कारप्रतीतेः ॥ वैयाकरणेति । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणास्तत्सिद्धान्तानां कौमुदी प्रकाशिकेत्यर्थः । निर्दुष्टसकलजनानन्दकत्वसाम्येन कौमुदीप्रयोगः । करिष्यमाणाया अपि कौमुद्या बुद्ध्या संनिधापितत्वादियमित्यंगुल्या निर्देशः ॥ विरच्यत इति । मयेति शेषः । रच प्रतियत्ने । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विपूर्वादस्माद्वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययः ॥ अ इ उ ण् । णानुबन्धोऽण्संज्ञार्थः ॥ ऋ ऌगिति ककारस्त्वक्इक्उक्संज्ञार्थः ॥ ए ओङिति ङकार एङ् संज्ञार्थः ॥ ऐ औजिति चकारस्त्वच्इच्एच्ऐच्संज्ञार्थः । वर्णानामसंदिग्धत्वेन बोधनाय संहिताया अविवक्षणादेतेष्वसंधिः ॥ स्वराणा चादिषु पाठात् चादयोसत्त्वइति निपातसंज्ञायां निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न संधिरित्यन्ये ॥ स्यादेतत् । अकाराद्युपदेशेन यथा तत्सवर्णानामाकारादीनां लाभात्पृथगाकारादयो नोपदिष्टाः, तथा ऋऌवर्णयोरपि सावर्ण्यादृकारोपदेशेनैवोभयसिद्धेः किं पृथगुपदेशेन । न च जातिपक्षे ऋऌवर्णादेः पृथगुपदेश आवश्यकस्तयोर्भिन्नजातित्वादिति वाच्यम् । सावर्ण्यादेकजात्युपदेशे जात्यन्तरस्यापि लाभात् ॥ ऋऌवर्णयोः प्रत्येकं त्रिंशतः संज्ञासिद्धये अणुदित्सवर्णस्येति सूत्रे अण्ग्रहणस्य जातिपक्षेप्यावश्यकत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमुभयोरुपदेशः, तत्फलं तु कॢप्ता शिखा यस्य कॢप्तशिषः, तस्य दूरात्संबोधने कॢ३प्तशिखेति प्लुतः । ऋऌवर्णयो सावर्ण्यस्य नित्यत्वे तु अनृत इति पर्युदासादृकारस्येव ऌकारस्यापि प्लुतो न स्यादिति ॥ समाधानान्तरमपि ओर्गुण इत्यत्र दर्शयिष्यते ॥ ह य व र ट् । टोऽनुबन्धोऽट्संज्ञार्थः । हकारोपदेशस्तु अट्अश्हश्इण्ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः । अर्हेण अड्व्यवायेऽपीति णत्वम् । देवा हसन्ति 'भोभगो' इति रोर्यत्वम् । देवो हसति हशिचेत्युत्वम् । लिलिहिध्वे लिलिहिढ्वे— विभाषेट इति वा ढः ॥ ल ण् । णकारोऽनुबन्धः अण्इण्यण्संज्ञार्थः ॥ नन्वणिति क्वचित्पूर्वणकारेण गृह्यते क्वचित्तु परेण णकारेण । इणिति तु परणकारेणैव । तथा च निःसंदेहार्थमनुबन्धान्तरमेव कर्तुमुचितम् ॥ सत्यम् । 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणम्' इति परिभाषाज्ञापनाय पुनर्णकारानुबन्ध इति स्थितमाकरे ॥ ञ म ङ ण न म् । मकार इह

अम्यम्ञम्ङम्संज्ञार्थः ॥ झ भ ञ् । ञकारो यञ्संज्ञार्थः ॥ घ ढ ध षिति षकारस्तु झष् भष् संज्ञार्थः ॥ ज ब ग ड द शिति शानुबन्धोऽश्हश्वश्झश्जश्बश्संज्ञार्थः ॥ ख फ छ ठ थ च ट त व् इति सूत्रे वकारस्तु छव्संज्ञार्थः ॥ क प यिति यकारो यय्मय्झय्खय्चय्संज्ञार्थः ॥ श ष स रिति रेफस्तु यर्झर्खर्चर्शर्संज्ञार्थः ॥ ह लिति लकारः अल्हल्वल्रल्झल्शल्संज्ञार्थः । पुनर्हकारोपदेशस्तु वल्रल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थः । रुदिहि स्वपिहि रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति वलादिलक्षण इट् ॥ स्निहित्वा स्नेहित्वा न क्त्वासेडिति निषेधं बाधित्वा रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम् ॥ अदाग्धाम् । घत्वस्यासिद्धत्वेपि हकारस्य झल्त्वात् झलो झलीति सलोपः ॥ अलिक्षत् । शल इति क्सः ॥ ननु पुनर्हकारोपदेशस्यावश्यकत्वेपि शर्मध्य एव हकारं पठित्वा 'अलोन्त्यस्य' 'हलोनन्तराः संयोगः' 'झलो झलि' 'शल इगुपधा' इत्यादि सूत्राणि यावन्ति लानुबन्धानि तानि 'अरोन्त्यस्य' हरोनन्तरा इत्येवं रूपेण रेफानुबन्धान्येव च कृत्वा 'हल्' इति पृथक् सूत्रं त्यज्यताम् ॥ मैवम् । तथाहि सति हरिर्हसति हरिर्हरिरित्यादि न सिध्येत् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः वाशरीत्यादिप्रसङ्गात् । अतो 'हल्' इति सूत्रमावश्यकमेव । एवं च हलिति सूत्रेन्त्यं इति वक्ष्यमाणग्रन्थोपि स्वरसतः संगच्छते ॥ अणादिसंज्ञार्थानीति । अणादिसंज्ञा अर्थः प्रयोजनं येषां तानीति विग्रहः । अणादिसंज्ञाभ्य इमानि इत्यस्वपदविग्रहो वा । अर्थेण नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एषामन्त्या इत इति । एषां सूत्राणामन्त्या णादयो हलन्त्यमित्यनुपदवक्ष्यमाणेनेत्संज्ञका इत्यर्थः ॥ लण्सूत्रेऽकारश्चेति । अनन्त्यत्वात्पृथगुक्तिः । वचनविपरिणामेन इदिति संबध्यते । इत्संज्ञा चास्य उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यनेन । एव च णादिभिरिद्भिः आदिरन्त्येनेति वक्ष्यमाणेन प्रत्याहारग्रहणात् अणादिसंज्ञार्थानीति यदुक्तं तत्सगच्छत इति भावः ॥ अकार उच्चारणार्थ इति । न तु लण् सूत्रस्याकार इव प्रयोजनार्थः ॥ हलन्त्यम् ॥ अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम् । दिगादित्वाद्यत् । उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यत उपदेशे इदिति चात्रानुवर्तते ॥ आदिरन्त्येनेतिसूत्रेण सहान्योन्याश्रयमाशङ्क्यावृत्त्या त परिहरति । हलितिसूत्रेन्त्यमिति । हलि अन्त्यमिति विग्रहे सप्तमीतियोगविभागात् सुप्सुपेति वासमास इति भावः । यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोयं, हलितिसूत्रस्यान्त्यमित्स्यात् इति व्याख्यानसंभवात् ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ अन्त्येनेति किम् । सुडिति प्रत्याहारस्तृतीयैकवचनावयवेन माभूदिति काशिकाकृत् । यद्यपि टकारान्तसंघस्य टाटकारोप्यन्तो भवति, तथाप्यन्त्येनेतिग्रहणसाम-

र्थ्यादन्त्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेनैव प्रत्याहारः, नहि टाटकारे हलन्त्यम् इती-त्संज्ञाप्रवर्तते । नचैवं रप्रत्याहारासिद्धिः । लण्सूत्रस्यावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि इतः प्रत्याहारात्तत्सिध्यति इति काशिकाकाराशयः । निष्कर्षस्त्विह स्वौजसमौडितिसूत्रे दर्शयिष्यते ॥ विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभेऽनुसन्धेयः ॥ इतीति किम् । रप्रत्याहारो यथास्यात् स ह्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि गृह्यते इत्युक्तम्, न चैतदितीत्यस्य विरहे लभ्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते । तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति न त्वाद्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भाविन तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्याशयेनाह । मध्यगानामिति । स्वस्यचेति । स्वं रूपमित्यनुवर्ततइति भावः । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य । अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् । सर्वनाम्न उत्सर्गत. प्रधानपरामर्शित्वात् ॥ ननु स्वमित्यस्यानुवृत्तौ कः संज्ञीत्याकाङ्क्षायाः शान्तत्वादवयव्याक्षेपो न स्यात् । तथाच इकोयणचीत्यादाविकारस्य स्थाने यकारः स्यादकारे परे इत्येवमर्थः स्यात् ॥ मैवम् । आदेरेव संज्ञित्वे तु आदिरन्त्येनेति संज्ञाकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः ॥ किं च अण्अक्अच्अम्अशादीनां पृथङ्निर्देशोपि व्यर्थः स्यात्, सर्वत्र अकारस्यैव संज्ञित्वादिति दिक् ॥ शब्दकौस्तुभे तु आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेऽन्त्यव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितम् ॥ उपदेशेन्त्यं हलिति ॥ उपदेशे किम् । अग्निचित् सोमसुद् इति काशिका, अत्रेत्संज्ञाया लोपः स्यात् । न च तुको वैयर्थ्यम् । आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात् । न च क्विप. पित्त्वस्य वैयर्थ्यम्, अग्निचितावित्यादौ चरितार्थत्वादिति हरदत्तः ॥ अन्त्यं किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायामन्त्यादचः परः स्यात् । वेञ्श ह्य सर्वधातुभ्यो मनिन् ॥ हलिति किम् । भू सत्तायां भविता । न च प्रयोजनाभावान्नेत्त्वमिति वाच्यम् । सत्यामित्संज्ञायाम् ऊदितइति इड्विकल्पापत्तेः ॥ अन्ये तु चिरिणोति जिरिणोति । इह धातोरन्त्यस्य मा भूत् । सत्यामित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादित्याहुः ॥ आद्योच्चारणमिति । आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्यान्त्यं हलित्स्यादिति फलितोर्थः ॥ उपदेशेजनु ॥ उपदेशनमुपदेशो भावे घञ् । उपदेशे किम् । अभ्र आँ अपः । समस्यर्थद्योतकोनाङ् । आङोनुनासिकश्छन्दसीत्याकारोनुनासिकः । यद्यप्यत्र 'उञ ऊँ' इत्यत्रेवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् ॥ अच् किम् । मानिनो मकारस्य मा भूत् । न च हलन्त्यमित्यन्त्यग्रह-

णसामर्थ्यादनन्त्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यम् । आलच्प्रत्ययादावतिप्रसङ्गवारणेन तस्य चरितार्थत्वात् ॥ अनुनासिक इति किम् । ईच दर्शने । ईचितः । सत्यां हीत्सञ्ज्ञायां श्वीदितो निष्ठायामितीण् न स्यात् ॥ यद्यप्यनेोपजीव्यत्वादनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसञ्ज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनयितु नेहोपन्यस्तम् । नचैव यरोनुनासिकेत्यत्र यरः पदान्तस्यानुनासिकशब्दे परे अनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः प्रसज्येत स्वरूपमिति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणे तु अशब्दसंज्ञेति निषेधान्नायं दोष इति वाच्यम् । उक्तपरिभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानात् । 'उपान्मन्त्रकरणे' 'पुच्छभाण्डचीवराण् णिङ्' डमुण नित्यमित्यादिनिर्देशेन स्वरूपमिति परिभाषाया अनुपस्थितिकल्पनात्सूत्रमतेपि दोषाभावात् । ननूक्तनिर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवमिति चेद्, अत एव निष्प्रयोजनमित्यनुक्त्वा मन्दप्रयोजनमित्युक्तम् ॥ प्रतिज्ञायतइति प्रतिज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । अनुनासिकस्य भाव आनुनासिक्यम् गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः ॥ केचित्तु प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञम् । अर्शआद्यच्, प्रतिज्ञमानुनासिक्यमेषामिति विग्रहन्ति ॥ यद्यपि सूत्रकारकृतोनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टः, तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयतइति भावः ॥ पाणिनीया इति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं, 'वृद्धाच्छः,' तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः, तदधीतइत्यण: प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । ननु रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वादत आह । प्रत्याहारेष्विति । अनुनासिक इत्यादीति । आदिशब्देन 'पापाणके कुत्सितैः,' एङः पदान्तादतीत्यादिग्राह्यम् । प्रत्याहारशब्देनेति । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति प्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटि प्राप्ते कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणादधिकरणे घञ् ॥ यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तम्, तथापि योगरूढिरिति भाव; ॥ ऊकालोच् ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतइति । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । ऊ इति त्रयाणां प्रश्लेषेण निर्देश इत्याह । उश्च ऊश्च ऊ३श्चेति । वः वामिति । त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जसि परतो यणि वः, आमि तु वाम् । वां काल इव कालो यस्येति । फलितार्थकथनमिदं, विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः । ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते ॥ अच् किम् । संयोगस्य मा भूत्, प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य, कषयोरेकमात्रत्वेन ह्रस्वसञ्ज्ञायां ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् स्यात् ॥ आर्ये इति ॥ निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः, यच्छब्दस्तु फिष

इत्यन्तोदात्तः, ततः परस्य जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वं, त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे शीभावे आद्गुणे च सति एकादेश उदात्तेनेत्येकार उदात्तः ॥ अर्वाङिति ॥ अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाङ् । ऋत्विगित्यादिना अञ्चतेः सुप्युपपदे क्विन् 'ऋगतौ' इत्यस्मात् स्नामदिपद्यर्तीत्यादिना वनिपि गुणे च निष्पन्नोर्वन्शब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः । वनिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वात्, अञ्चतेरकारोपि धातुस्वरेण णित्स्वरेण वा उदात्तः, उपपदमतिङिति समासे कृते समासस्येति स्वरेण तदपवादभूतेन गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वा अञ्चतेरकार उदात्तः । वनो नलोपे सवर्णदीर्घे च कृते एकादेश उदात्तेनेत्याकार उदात्त इति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातादाद्याकारोऽनुदात्तः । एतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तम् ॥ वेदभाष्ये तु अर्वाङ् अभिमुखः इति स्थितम् ॥ अतत्त्वमिति ॥ अविवक्षितमित्यर्थः । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्व इति ॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्धमनुदात्तं तस्य श्रवणं स्पष्टमित्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ॥ क्वेति । किमोत् । 'तित्स्वरितम्' । व इति । अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तः ॥ अश्वा इति । अश्वेः क्वनि तु नित्स्वरेणाद्युदात्तं, संहितायां तु एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः । उदात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितोदाहरणमाह । रथानां न येरा इति ॥ पदद्वयमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तमेकादेशस्तु पक्षे स्वरितः, स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्युक्तेः ॥ स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह । शतचक्रमिति ॥ य इति । फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, ततः परस्य सकारस्य रुत्वे उत्वे कृते आद्गुणे च उदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः ॥ अह्य इति । स्वरितान्तत्वादकारस्य शेषनिघातत्वे ओकारेण सह एकादेशे च कृते स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्योकारः स्वरितः ॥ कथमह्यस्य स्वरितान्तत्वमिति चेत्, अत्राहुः । 'अह व्याप्तौ' इत्यस्मात्कर्मणि ण्यत्, 'तित्स्वरितम्,' हुत्वाभावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति ॥ अग्निमीळ इति ॥ ईकारः स्वरितः, ळे इति तु प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिरिति च स्वरप्रक्रियायां मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ मुखनासिका ॥ मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह । मुखसहितेति ॥ नासिकयोच्चार्येति । फलितार्थकथनमिदम्, उच्यतेऽनेनेति वचनं, मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः ॥ तुल्यास्य ॥ आस्ये भवमास्यं, शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह । ताल्वादीति ॥ आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते । ओष्ठात्प्रभृति प्राक् काकलकादास्यम् ॥ तुल्यास्यं किं,

तर्षा । अत्र पकारस्य तकारे परे झरो झरीति लोपो मा भूत् ॥ प्रयत्नग्रहणं किं, वाक्श्चोतति इति शस्य लोपो न ॥ ञमङणनानामिति ॥ नासिका चेति । चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते । एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तत्कालग्रहणार्थं, तेन प्लुतस्यापि सग्रहः । चतुर्धेति । निष्कर्षपक्षे तु पञ्चधा । ऊष्मणामीषद्विवृतप्रयत्नाभ्युपगमात् । स्पृष्टेषत्स्पृष्टेति । एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् । तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः । तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थानमात्रे संवृतता, दूरत्वे विवृतता । अत एव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेपि तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक् स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारेकारयोस्तु दूरेवस्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयम् ॥ विवारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायावुत्पद्यन्तइति बाह्या इत्युच्यन्ते, गलबिलस्य सकोचात्संवारः तस्यैव विकासाद्विवारः, एतौ च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव । तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयम् ॥ अ अ ॥ सुपामितिविभक्त्योर्लुक् । आद्यो विवृतः द्वितीयस्तु संवृतस्तदाह । विवृतमनूद्येति । विवृतस्य स्थानइत्यर्थः ॥ विवृतत्वमस्त्येवेति । तेन दण्डानयनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिध्यतीति भावः ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धेत्येव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात्, तथा च प्रशानित्यत्र मो नो धातोरिति नत्वस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात् । नत्वविधेः सबुद्धौ चरितार्थत्वात् । तथाऽनड्वानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात्, नुम्विधेस्तु संबुद्धौ चरितार्थत्वादत आह । अधिकारोऽयमिति । त्रिपाद्यां विहितं कार्यमिति । कार्यासिद्धिपक्षे तु अमू अमुमित्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ यथा चैतन्न सिध्यति तथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते । एकादशधेति । यद्यपि भाष्येष्टावुक्ताः, उदात्तादयस्तु नोक्ताः तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यम् । खयां यमा इति । बालबोधनाय बाह्यप्रयत्नाः केचित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः । तद्यथा, खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च, हशः संवारा नादा घोषाश्च, वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः, वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणा इति । एते श्वासानुप्रदाना इति । श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः ॥ विवृण्वते कण्ठमिति । वि-

वार एषां प्रयत्न इति भावः ॥ अन्ये त्विति । हशो हशा यमा अनुस्वारश्च । नादभागिनो, नादप्रयत्नवन्त इत्यर्थः ॥ अयुग्मा इति । प्रथमतृतीयपञ्चमा वर्गेष्वयुग्मा । वर्गयमगा इति । वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः ॥ अल्पे ति । अल्पासवोऽल्पप्राणाः, पुंसि भून्यसवः प्राणाः इत्यमरः । अनुपयुक्ता इति । अन्यथा कखगघादीनां परस्परं सावर्ण्यं न स्यादिति भाव ॥ आन्तरतम्यपरीक्षायामिति । परीक्षा च अघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ इत्यादि मूले एव स्फुटीभविष्यति ॥ कादय इति । लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदं चतुर्दशसूत्र्या मावमानत्वायोगात् । कपाभ्यां प्रागिति । एतच्चोपलक्षणं खफाभ्यां प्रागित्यपि बोध्यम् ॥ अर्धविसर्गेति । सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम् ॥ ऋऌवर्णयोरिति । ऋत्यक इति प्रकृतिभाव । विग्रहस्तु आ च ऌवर्णश्च ऋऌवर्णौ तयोरित्येके ॥ मनोरमायां तु आ च आ च ऋऌौ तो च तौ वर्णौ चेत्यादि स्थितम् ॥ नाज्झलौ ॥ आकारसहित इति । कालसमयवेलास्वित्यादिनिर्देशा आकारप्रश्लेषे लिङ्गम् । यणादिकमिति । शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः, इह असेधदित्यादौ हो ढ इति ढत्वं नेत्यपि सुवचम् । इण इति सस्य षत्वमपि नेति तु न सुवचम्, ढत्वं प्रति तस्यासिद्धत्वादिति दिक् ॥ अन्यथेति । नाज्झलौ इत्यस्यानारम्भे ॥ ग्रहणकशास्त्रबलादिति । अय भावः, दीर्घादीनामिव सकारादीनामप्यकारवाच्यत्वेऽभ्युपगते ह्यच्त्वं स्यात् प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमादिति । अविधीयमानोऽणिति ॥ तेन इदम इशित्यत्र त्रिमात्र इकारो न भवति ॥ उदिच्चेति । इह अविधीयमानः इति न सबध्यते उदित्करणसामर्थ्यात्, तेन विधीयमानोप्युदित्सवर्णान्गृह्णात्येव । कुहोश्चुः जघटे ॥ परेण णकारेणेति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । उपसर्गादृति ऋत उदित्यादौ तपरकरणलिङ्गाच्च । यदि पूर्वेण स्यात्तर्हि तपरत्वमिहानर्थकं स्यात्, ऋकारस्यानण्त्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् । एवं च तपरत्वाद्दीर्घे न उपऋकारीयतीत्यादिवच्चप्रमाणग्रन्थोपि संगच्छते ॥ एवम्, ऌकारोपीति । त्रिंशतः संज्ञेत्यनुषज्यते । एतच्च न्यायसाम्यादुक्तम् । वस्तुत ऌकारस्य ऋकारग्राहकत्वं न कुत्राप्युपलभ्यते ॥ सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति । सति तु सावर्ण्ये एकारेण ऐकारग्रहणादोकारेण चौकारग्रहणात् ऐ औजिति सूत्रारम्भो वृथा स्यादिति भावः ॥ नापादनीयमिति । तेन ग्लाव ग्लात्र इत्यत्र औतोम्शसोरिति न प्रवर्ततइति मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः ॥ एतच्च अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र व्युत्पाद-

यिष्यामः ॥ अक्षराणां समाम्नाय उपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः बह्वचोन्तोदात्तादितिठञ् ॥ होढ इति न भवतीति । यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे सयोगान्तलोप एव प्राप्नोति न तु ढत्वं तस्यासिद्धत्वात्, अतोत्र संयोगान्तलोपो न भवतीति वक्तुमुचितम् । तथापि कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषमिति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तेरन्तरङ्गे ढत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमित्येके ॥ अन्ये तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लोपस्य वारणं कथंचित्कर्तुं शक्यमित्याशयेन ढत्व नेत्युक्तमित्याहुः ॥ विश्वपाभिरित्यत्रेत्युपलक्षण विश्वपाः विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति । होढ इत्युपलक्षण पृथगायुरित्यादौ झयो ह इत्याकारस्य घकारो नेति दिक् ॥ यदि तु विवृतमूष्मणामित्यत्र ईषत्स्पृष्टमित्यत ईषत् इत्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य ईषद्विवृतमूष्मणां विवृत स्वराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते । तदा नाज्झलाविति सूत्रं त्यक्तु शक्यमित्याकरे स्थितम् । अननुनासिकास्ते इति । ये त्वाक्षरसमाम्नायिका अणस्त एव सवर्णानां सञ्ज्ञा भवन्तीति भावः ॥ एवं रेफो हकारश्च अण्प्रत्याहारान्तर्गतोपि न कस्यचित्सञ्ज्ञा तत्सवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगन्तव्यम् ॥ स च तात्परश्चेति । तन्त्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः ॥ वृद्धिरादैच् ॥ आच्च ऐच्चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वः, सुपां सुलुगिति औङः सुलुग्वा ॥ यद्वा । समाहारद्वन्द्वः । न चैवं द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे इति टच् स्यादिति वाच्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । तत्र च प्रमाणं समासेषु वक्ष्यामः ॥ अथ वा आद् इत्यसमस्तमेवास्तु । वृद्धिशब्दः तन्त्रेणावृत्त्या वा योजनीयः ॥ अयस्मयादित्वेन भत्वाज्जोः कुत्वं । ऐजिह द्विमात्र एव तात्परत्वात्, तेन कृष्णैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न । वृद्धिप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः ॥ अदेङ् गुणः ॥ तपरकरणमिह सरूपार्थम् । तेन गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्रो न । तरतीत्यत्र त्वकार एव, न तु कदाचिदाकारः । न च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः । रपरत्वे कृते एकस्याध्यर्धमात्रत्वाद् अपरस्यार्धतृतीयमात्रत्वात् । गुणप्रदेशास्तु आद्गुणः अतो गुणे इत्यादयः । भूवादय इति । भूश्च वाश्च भूवाविति द्वन्द्वः, आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः, आदिश्च आदिश्च आदी, भूवौ आदी येषामिति विग्रहः । भूप्रभृतयो वासदृशाः । सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह । क्रियावाचिन इति । क्रियावाचिन इति किं, याः पश्यसीत्यादौ धातुत्व मा भूत् । सति हि तस्मिन् ऽतो धातोरित्याकारलोपः स्यादितिस्थित मनोरमायाम् ॥ स्वादयः कि, हिरुक् पृथग् इत्याद्यव्ययानां मिश्रे इति भावार्थतिङ-

न्तस्य च मा भूत्। स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते। चुलुम्पादीनां बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः॥ प्राग्रीश्वरात्॥ रेफविशिष्टग्रहणं किम्। ईश्वरे तोसुन्कसुनाविव्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं मा भूत्। यदि तु प्रत्यासत्त्यैव अधिरीश्वरे इत्यस्यावधित्वसिद्धिरित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु॥ चादयः॥ अद्रव्यार्थाः किं, पशुः। लिङ्गसङ्ख्यान्वितं द्रव्यम्। इह तु स्यादेव लोध नयन्ति पशु मन्यमानाः। पशु इति सम्यगर्थे॥ गतिश्च॥ उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थश्चकारः। अन्यथा आकडारादिति पर्यायः स्यात्। तत्फलं तु प्रणेयमित्यादौ उपसर्गादसमास इति णत्वं गतिकारक इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेति दिक्॥ निस्निर्दुस्दुरिति। उपसर्गस्यायताविति निर्दुरोर्लत्वम्, निलयते दुलयते। निसो दुसश्च रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वाभाव. निरयते दुरयते॥ न वेति विभाषा॥ नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह। निषेधविकल्पयोरिति। विभाषा श्वेरित्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते, तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते, शुशाव शिश्वायेत्यत्राप्राप्तौ विकल्पः। शुशुवतुः शिश्वियतुरित्यादौ तु वचिस्वपीति नित्यप्राप्ताविति विवेक॥ अत्रेदं बोध्यम्। इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते स च पदार्थविपर्यासकृत्। तेन निषेधो विकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञी, विभाषाशब्दार्थो विकल्पः संज्ञा॥ उभयत्रविभाषार्थं चेदं सूत्रम्, प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः। प्राप्तविभाषाया भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या पक्षे भवतीति भावांशमनूद्य पक्षे न भवतीत्यभावांशमात्रकरणात्, अप्राप्तविभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूद्य पक्षे भवतीति भावांशमात्रकरणात्। विभाषा श्वेरित्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव संप्रसारणविकल्पः स्यात्, कित्सु यजादित्वाद् वचिस्वपीति नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव प्रवृत्तिः स्याद्, न तु पित्सु। न च पित्सु विधिमुखेन कित्सु तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम्। वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात्। संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन नेति प्रतिषेधः प्रथमं कित्सु प्रवर्तते, ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपे प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्तते॥ इतीति किं, घुसंज्ञावत् स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भूत्, तथाहि सति विभाषा श्वेरित्यस्य नवाशब्दः श्वयतेरादेश इत्यर्थः स्यात्। इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते। तथाहि। लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः, गौरित्ययमाह इत्यादौ तु शब्दरूप-

परः संपद्यते, व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकम् । इतिशब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः ॥ इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम । संज्ञा त्वर्थस्यैव न तु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानस्य हृक्रोरन्यतरस्यामित्यादौ वैरूप्योद्धारः फलम् । उभयत्रविभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मकत्वाच्च गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदारम्भात् । उदाहृतं च भाष्ये प्राप्ते तावद् अभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् । अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तं, हारयति भारं देवदत्तेन, करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं, कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् ॥ स्वं रूपं शब्दस्य ॥ अग्नेर्ढक् आग्नेयम् । आङो यमहनः आयच्छते, आहते । इह अग्नि, आङ् यम् हन् एत एव संज्ञिनः ॥ नन्वग्न्यादिवाच्यादङ्गारादेर्ढगादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् प्रातिपदिकादित्याद्यधिकाराच्च किमनेन सूत्रेणेति चेत् । सत्यम् । अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वह्न्यादिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्यारम्भः ॥ नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते । प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च । अर्थो हि प्रतीतौ संबन्धग्रहणमपेक्षते, पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणः, पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्बहिरङ्गः अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमनेन रूपग्रहणेन । उच्यते । इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेन 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्युपपन्नं भवति ॥ तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः, स्वमितिवचनात्स्वरूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे कुशे इत्यत्र 'शे' इत्ययं प्रगृह्यसञ्ज्ञो न भवति । 'प्रादूहोढ' इत्यत्र तु 'ऊढ' ग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेश इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अशब्दसंज्ञेति किम् । 'उपसर्गे घोः किः' दाधाभ्यो यथा स्यात्, घुधातोः शब्दार्थकान्मा भूत् । न च दाधाघ्विति घुसञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यम् । घुमास्थेत्यादिना आत ईत्त्वादिविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकतया सामर्थ्योपक्षयात् ॥ इह शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः । कर्म करणमित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः । किंतु शब्दः शब्दशास्त्रं तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह । शब्दशास्त्रे या संज्ञेति । येन विधिः ॥ विधिरित्यत्र उपसर्गे घोः किरिति कर्मणि किः प्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया, न तु कर्तरि । तस्याः कृद्योगषष्ठ्या बाधात् । न च उभयप्राप्तौ

कर्मणीति नियमेन निर्वाहः । कर्मण उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् । तथा चात्र करणे तृतीयैव । करणं च परतन्त्रं, कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् । एवं चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लभ्यते । न च एरजित्यादौ इकारादीनां पारतन्त्र्यं, धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वास्यादीनामिव तक्षादीनामिव संभवति, किंतु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणमप्रधानम् । तच्चात्मान्तस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह । विशेषणं तदन्तस्येति । स्वस्य चेति । स्वं रूपमित्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते । 'एरच्' इकारान्तादिकाररूपाच्च धातोरच् । चयः, जयः, अयः ॥ समासप्रत्ययविधाविति । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः, 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः । नेह । कृष्णसुपाश्रितः । 'नडादिभ्यः फक्,' नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः । नेह । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ उगिद्वर्णेति । उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वा, उगिद्वर्णग्रहणवर्जं, द्वितीयायां चेति णमुल् ॥ महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती, महच्छब्दस्य गौरादित्वेऽप्युपसर्जने षिद्गौरेति ङीषोऽप्रवृत्तेः 'उगितश्च' इत्युगिदन्तात् ङीप् ॥ 'अत इञ्,' दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः, अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमिञो ञित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमपि औपगविरित्यादावेव अत इञ् स्यात, न तु दाक्षिरित्यादौ, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न । वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥ विरामोऽवसानम् ॥ विरमणं विरामः, भावे घञ् । शब्दानुशासनप्रस्तावादाह । वर्णानामिति ॥ संज्ञाप्रदेशाः वावसानइत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव । यथोच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानां, यद्वा विरम्यतेऽनेनेति विरामः, बाहुलकात्करणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते, सोऽन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञ इत्यर्थः अस्मिंस्तु पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्गः,अवसाने च परे रेफे स्थानिनीति ॥ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ अन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् । अन्यथा कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् ॥ कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत् । अत्राहुः । कृत्तद्धितेति सूत्रे अर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थं सं-

युज्यतेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं, तथाहि सति दृषद्भिर्तीत्यत्र बकारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात्सयोगान्तलोपः स्यात्, निर्यायादित्यत्र यकारः संयोग इति वान्यस्य सयोगादेरित्येत्व स्यात् सिद्धान्ते तु अचो रहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेत्वमत्र न भवति ॥ हल इति जातौ बहुवचनं, जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमिति वचनात्, तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिध्यति, यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संज्ञेति स्थितमाकरे। यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान् करोति इत्यत्र मतुपस्तकारस्य सयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् ॥ हलः किम् । तितउभ्यामत्र तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वद्भावाद्धित्व सन्यत इति इत्वं च, व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः, यदि त्वचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह सयोगान्तस्येत्युकारलोपः स्यात् ॥ अनन्तरा इति किम् । पनसम् । यदीह सकारमकारयोः सयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सलोपः स्यात् ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां संज्ञाप्रकरणम् ॥

इको गुणवृद्धी ॥ यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' सिचिवृद्धिरित्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते, न च अचो ञ्णितीत्यादौ, स्थानिनिर्देशात् । गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न त्यदादीनामः इमम् 'दिव औत्,' द्यौः । विधीयेते इति । यत्र त्वनुवादो वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यादौ तत्रेक इति नोपतिष्ठते, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः । 'अनुवादे परिभाषाणाम्' इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः । अनुपस्थितौ लिङ्गं फलं उदीचामातः स्थानइत्यत्र स्फुटीकरिष्यते॥ षष्ठ्यन्तमिति। सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणात् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोर्लुकि अत्वसन्तस्येति दीर्घो नेति भावः ॥ पदमिति । तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते । 'मिदेर्गुणः' मृजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति सबध्यते ॥ अचश्च ॥ ह्रस्वदीर्घेत्यादि । एतच्च, ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इतिसूत्राद्ध्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योऽजिति योजनया लभ्यते । ह्रस्वेत्यादि किं, 'दिव उत्' द्युभ्याम् । 'अष्टन आ विभक्तौ' अष्टौ 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र कृताात्वनिर्देशाज्ज्ञापकाज्जश्शसोर्विषये प्रवर्तमानस्य अष्टन इत्यात्वस्याचः स्थानिकत्वे सति नैतत्सिध्येदिति दिक् ॥ षष्ठ्यन्तं

पदमिति ॥ तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संबध्यते, न वैयधिकरण्येन, तेन ह्रस्वो नपुंसक इत्यजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वः, श्रीपम्। नेह सुवाग् ब्राह्मणकुलम् ॥ शमामष्टानां दीर्घ इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यासंभवात् शमादीनामच इति संबध्यते । तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । वाक्यस्य टेः प्लुत इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेपि टेर्ग्रहणसामर्थ्याट्टेरवयवस्याचः प्लुत इति व्याख्यायते । अन्यथा अलोन्त्यस्य अचश्चेति परिभाषाभ्यामग्निं कृष्णेत्यादिवाक्यान्त्यस्याचः प्लुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन । तेन आयुष्मानेधीन्द्रवमन् इत्यादि सिध्यतीति दिक् ॥ आद्यन्तौ टकितौ ॥ भविता, आर्धधातुकस्येट् । पाययति । शाच्छासाह्वेत्यादिना युक् ॥ पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः । 'प्रत्ययः' 'परश्च'इत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते तेन 'चरेष्टः' 'गापोष्टक्' इत्यादयः परा एव भवन्ति ॥ मिदचोन्त्यात्परः ॥ स्थानेयोगत्वस्य परश्चेति परत्वस्य चायमपवादः ॥ यशांसि, वनानि नपुंसकस्य झलच इति नुम्। रुणद्धि, 'रुधादिभ्यः श्नम्' ॥ ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वमात्रस्यापवादोस्त्विति चेन्न । बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इतीहाभ्युपगमात्, अन्यथा श्नमो मित्करणं व्यर्थं स्यात् । न च श्रवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्य, 'तृणह इम्' इति निर्देशात् ॥ अचां मध्येइति । सूत्रे जात्यभिप्रायेण अच इत्येकवचनमिति भावः ॥ अचां मध्य इति किम् । मुञ्चति, लुम्पति । अन्त्यादचः परो मित्स्यात् इति प्राचो व्याख्यायां नैतत्सिध्येत् । शे मुचादीनामित्यत्रान्त्यस्याचोऽसंभवेन मित्परिभाषाया अनुपस्थितिप्रसङ्गात् । अन्ये तु अचोन्त्यात्परो मित्स्यादिति व्यत्यासेन योजयित्वा प्राचो व्याख्यानमपि कथंचित् समर्थयन्ते ॥ पूर्वसूत्रादन्त इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादतो व्याचष्ट। अन्तावयव इति। तेन वारीणीत्यादावङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः । परादित्वे तु न सिध्येत् । अभक्तत्वे तु वहलिह इत्यत्र वहाभ्रे लिहः, । इति खशि अरुर्द्विषदिति मुमि मोनुस्वारो न स्यादपदान्तत्वादिति भावः ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तमभक्तत्वे वारीणीति दीर्घो न स्यादिति ॥ तत् तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम् इति अङ्गसंज्ञासूत्रस्थवार्तिकेनैव दूषितप्रायम् ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ स्थानेन योगोऽस्यास्तीति विग्रहः, निपातनादेत्वम् षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेपीह शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोध्या ॥ किमविशेषेण, नेत्याह, अनिर्धारितसंबन्धविशेषेति । अनिर्धारितेति किम् । 'ऊदुपधाया गोहः'। शास इदङ्हलोरित्यादावुपधासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीते गोहः शास इत्या-

दौ मा भूत् । सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहिशासिस्थाने धातुमात्रस्योपधायाश्च स्थाने ऊदितौ स्यातामिति दिक् ॥ स्थानं च प्रसङ्ग इति ॥ न चास्य प्रसङ्गार्थकत्वे विवदितव्यम् । 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' इत्युक्ते दर्भाणां प्रसङ्ग इति प्रतीतेः ॥ एवं च इको यणचीत्यादाविगुच्चारणप्रसक्तौ यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थः संपद्येत ॥ स्थाने ॥ सदृशतम इति । अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्य एव । अत एव गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्र ओकारो न ॥ इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणादन्योपि वाक्यार्थः संमतः । ताल्वादिरूपे स्थाने योऽन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति यावत् । स तु प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति, तदेतदाह । यत्रानेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः ॥ स्थानतो यथा दध्यत्र । तालुस्थानस्येकारस्य तालुस्थानो यकारः ॥ अर्थतो यथा वातण्डयुवतिः, वतण्डशब्दाद् वतण्डाच्चेति गोत्रापत्ये यञ् । तस्य लुक् । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन् । वतण्डी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवती'त्यादिना समासः, पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । न तु वतण्डादिः ॥ गुणतो यथा वाग्घरिः । घोषवतो महाप्राणस्य तादृश एव घकारः ॥ प्रमाणतो यथा अमुम् अमू अमून् अदसो सेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः । तमब्ग्रहणं किम् । वाग्घरिरित्यत्र 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयो नादवत्त्वसाम्येन तृतीयश्च मा भूत् । किं तु नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति ॥ अलोय इति । तेन चेता स्तोतेत्यत्र प्रमाणत आन्तर्यवानकारो नेति भावः ॥ तस्मिन्निति ॥ सप्तम्यन्तानुकरणमिदम् । निःशब्दो नैरन्तर्यपरः । दिष्टोच्चारणक्रियः । अचि यणित्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति नियम्यते । अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम् ॥ पूर्वस्यैवेति किं, दध्युदकम् । अत्रोकारस्य मा भूत् । अव्यवहितस्यैवेति किम्, अग्निचिदत्र सोमसुदत्र । व्यवधानं चात्र वर्णकृतमेव निषिध्यते, न तु कालकृतम्, संहिताधिकारज्ञापकात्, अन्यथा निर्दिष्टग्रहणादेवासंहितायां यणाद्यप्रसङ्गात्किं तेन संहिताधिकारेणातो व्याचष्टे वर्णान्तरेणेति । एव च संहिताधिकारबहिर्भूतविधयः कालव्यवायेऽपि संभवन्तीति । तेनाग्नाविष्णू इत्यादाववग्रहेपि 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' देवता द्वन्द्वे चेत्यादिना उत्तरपदे परतो विहिता आनङादयो भवन्तीति दिक् ॥ तस्मादिति ॥ उत्तरस्येति किम् । तिङ्ङतिङ इति निघात उत्तरस्यैव यथा स्यात्, अ-

ग्निमीळे नेह ईळे अग्निम्॥ अव्यवहितस्येति। एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। उत्सस्थानमुत्सस्तम्भनमित्यादौ उदस्थेति पर्वसवर्णो न प्रवर्तते ॥ अलोन्त्यस्य ॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते सोन्त्यस्यालः स्थाने स्यादित्यर्थः ॥ 'त्यदादीनामः' मः, यः ॥ स्थानषष्ठीति किम्। 'आर्धधातुकस्येट्' व्रच ऋकारात्पूर्वो मा भूत्। इदं च षष्ठी स्थाने इत्यनुवृत्त्या लभ्यते। अल इति किम्। 'पदस्य' इत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुह्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत् ॥ ङिच्च ॥ अयमपीति ॥ 'अवङ् स्फोटायनस्य,' गवाग्रम्। 'अनङ् सौ,' सखा ॥ परस्य यदिति॥ तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेरिति न सूत्रितम्, आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः। सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति॥ आदेर्बोध्यमिति ॥ आदेरलो बोध्यमित्यर्थः। अल इति ह्यनुवर्तते ॥ अनेकाल् 'अस्तेर्भूः,' बभूव ॥ ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिद्ध्यति, तत्किमनेनानेकाल्ग्रहणेन। न च अलोऽन्त्यस्येत्यन्तस्य स्यादिति शङ्क्यम्। ङिच्चेत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् ॥ उच्यते। अनेकाल्ग्रहणाभावे रामैरित्यादावैसादेशः, आदेः परस्येति सकारस्यैव स्थाने स्यान्न तु सर्वस्य स्थाने इति दिक् ॥ शित उदाहरणम् 'इदम इश्,' इतः ॥ इत्यादाविति। आदिशब्देन अतो भिस इत्यादि गृह्यते॥ परत्वादिति। अत एवादेः परस्येति पृथक् क्रियत इत्युक्तम् ॥ ननु अनेकाल् शित् सर्वस्येत्यतः प्रागेव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति पठ्यताम्, किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन। न चैवं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्ततेति वाच्यम्। तस्यापि सूत्रस्य प्राक् पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः ॥ मैवम्। ब्राह्मणा अष्टौ इत्यत्र अष्टाभ्यः पूर्वयोरपि जश्शसोरौश्प्रसङ्गात्। यथाश्रुतसूत्राभ्युपगमे तु उत्तरस्येत्यंशः प्रवर्तते एवेति नायं दोषः प्रसज्यतइति ॥ अत्र केचिद्विप्रकर्षमाहुः, 'अनेकाल् शित्' सूत्रात् प्रागेव वर्णलाघवाय तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रितं परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवदविशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अस् अष्टन् अस् इति स्थिते 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वाद् व्याप्तिन्यायेन अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरपि जश्शसोरौश् स्यात् ॥ व्याप्तिन्यायस्तु 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इति पठितेऽपि प्रत्यासत्तिन्यायेन अधिरीश्वर इति सूत्रावधिकत्वसिद्धौ इश्वरेतोऽसुन्कसुनाविति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः ॥ ततश्च सर्वादेशेन उत्तरस्येत्यस्याबाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थं च तस्मिन्नितीति सूत्रात्परत्र कृते तु आदेरित्य-

स्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात् तथा च 'अतो भिस ऐस्' इत्याद्यादेश आदेरेव स्यात्, अनेकाल् सूत्रस्य अस्तेर्भूरित्यादौ चरितार्थत्वात्। यथान्यासे तु उत्तरस्येत्यंशः प्रवर्तते एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरौश् स्यात्, न तु पूर्वयोः तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रितम् इत्यादिमनोरमाग्रन्थस्यापि अयमेवाशय इति॥ अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयन्ति। तद्यथा। न सूत्रितमित्यस्य अनेकाल्शित् सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमिति नार्थः। आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधत्वापत्तेरित्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधात्। किंतु तद्ग्रन्थानुकूल्याय स्वरूपमिति सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमित्यर्थोऽभ्युपेयः। एवं च अनेकाल्सूत्रात् प्राक् सूत्रिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रन्थाशयः। एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टे सूत्रं तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यस्मात्प्रागेव पठनीयम्॥ अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरप्यौश् स्यादित्युक्तदोषस्तु इत्थं परिहरणीयः। तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यत्र 'आदेः' इति पृथग्वाक्यं तत्र उत्तरस्येत्यनुवर्तते। सा च स्थानषष्ठी, 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्राप्तेः। तत्र चायमर्थः, पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसंबन्धी, उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति। इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणात् अनन्तरस्येतिन्यायेन आदेरित्यंश एव सर्वादेशेन बाध्यते, न तूत्तरस्येत्यंशोऽपि, इति नास्त्येव पूर्वोक्तदोषः॥ वाक्यभेदेन व्याख्यानं तु उत्तरस्यादेरित्यसमस्तन्यासकरणेन ज्ञाप्यते। अन्यथा उत्तरादेरिति न सूत्रितमिति वदेत्॥ किंच 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया अष्टनोऽङ्गाज्जश्शसोरित्युक्तेऽपि अष्टनोऽङ्गसञ्ज्ञानिमित्तभूतौ यौ जश्शसौ तावेव शौर्ष्णापस्थितिकावित्यष्टन्शब्दादुत्तरयोरेव औश् स्यात्, न तु पूर्वयोरिति दिक्॥ स्वरितेनाधिकारः। अत्रेत्थंभूतलक्षणे तृतीया। अधिकारो विनियोगः। कियद्दूरमधिकार इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम्। यथा आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः, न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादि॥ यद्वा स्वरित इति सप्तम्यन्तं स्वरिते दृष्टे अधिकारो निवर्तत इत्यर्थः। कः स्वरितोऽधिकारार्थः, कश्च तन्निवृत्त्यर्थं इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम्॥ नन्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्ती स्तः किमनेन सूत्रेणेति चेदत्राहुः। अर्थान्तरसंग्रहायेदं सूत्रं कृतं, तथाहि। अधिकः कारो अधिकारः, अधिकं कार्यं गौणेऽपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः। तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अपादानाधिकरणादौ, तत्र स्वरितः पाठ्यः॥ किं च अधिकः कारः कृतिरियं यत्पूर्वः सन् परं बाधते। तथा च नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडित्यादि वक्ष्यमा

णपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संगृहीता भवन्ति । तत्र स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादित्यादि ॥ परनित्येति । परात् नित्य यथा तुदादिभ्यः शः, तुदति । रुधादिभ्यः श्नम् रुणद्धि, परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् श्नम्मौ ॥ तथा धिनवाव धिनवाम । परमपि लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः इत्युकारलोपं बाधित्वा नित्यत्वात् आडुत्तमस्येत्याट् ॥ परादन्तरङ्गं यथा उभये देवमनुष्याः । इह प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तथा स्रवतः णिश्रीति चङि द्वित्वे उपधागुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् असुस्रुवत् ॥ परादपवादो यथा परमपि अनेकाल्शिदिति सर्वादेशं बाधित्वा ङिच्चेत्यन्तादेशः, दध्ना, दध्ने । अस्थिदधीत्यनङ् ॥ नित्यादन्तरङ्गं यथा ग्रामणिनी कुले । नित्यमपि इकोचीति नुमं बाधित्वा ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः । कृते तु नुमि अनजन्तत्वाद् ह्रस्वो न स्यात् ॥ अन्तरङ्गादपवादो यथा, दैत्यारिः, श्रीशः । परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादाद्गुणे यणि च प्राप्तेऽपवादत्वात्सवर्णदीर्घः । तथा उभ्यौ उभ्यः । सुल्वौ, सुल्वः । इत्यत्रान्तरङ्गत्वादियङि उवङि च प्राप्तेऽपवादत्वात् एरनेकाच इति ओः सुपिति च यण् ॥ यद्यपवादोऽन्यत्र चरितार्थः तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाधत एव, तथा हि ङिच्चेत्येतदन्यार्थङकारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात्तातङि न प्रवर्तते, किंतु परेण अनेकाल्शिदित्यनेन बाध्यते । जीवतात्, भवतात् ॥ अयजे इन्द्रम्, ग्रामे इह, सर्वे इत्थम् । अत्र अयज इ इन्द्रम्, ग्राम इ इह सर्व इ इत्थमिति स्थिते अन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो न बाध्यते । तस्य समानाश्रये दैत्यारिः श्रीश इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ असिद्धमिति । तेन पचावेदमित्यादौ एत ऐ इत्यैत्व न ॥ अकृतव्यूहा इति । अकृतकार्या इत्यर्थः ॥ एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् अत आह । निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वेति । लोकसिद्धार्थकथनमेतत् । यद्वा अक्षरार्थेनाप्येतत्कथनम् । ऊह्यते तर्क्यते इत्यूहः कार्यं, विशिष्टो य ऊहो विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यम्, अकृतो व्यूहो यैस्ते अकृतव्यूहा इति ॥ यद्यपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति परिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यं, तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः । न कुर्वन्तीति । यथा निपेदुषीमित्यादौ क्वसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नङ्क्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां परिभाषाप्रकरणम् ॥

इको यणचि ॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा । यूस्त्र्याख्यौ

त्वादिभ्य इति च निर्देशात् । तेन इक्शब्देन षट्षष्टिर्गृह्यन्ते,यण्शब्देन चत्वारः । भाव्यमानस्याणः सवर्णाग्राहकत्वात् । एवं चेह यणि तद्वाच्यवाच्ये लक्षणा तु न शङ्क्यैव, भाव्यमानस्याणः सवर्णकत्वाभावेन यण्वाच्ययकारादिवाच्यानामभावात् । अतो नास्ति यथासङ्ख्यम् । न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वंभाविनं शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम् । एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यामृकारऌकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ऌवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात् । तस्मादिह स्थानेन्तरतम इति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्यानुपदं वक्ष्यति । स्थानत आन्तर्यादिति ॥ अचीति । कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षायामर्थादिक इति संबध्यते । संहितायां विषय इति । दध्यत्रेत्यादौ कार्यिनिमित्तयोर्यदा अतिशयितसंनिधिर्विवक्ष्यते तदैव यण् भवतीति भावः ॥ अनचि च ॥ यरोनुनासिक इति सूत्राद्यरो वेति चानुवर्तते । अचो रहाभ्यामिति सूत्रादचो द्वे इति च तदाह । अचः परस्येत्यादि । एवं चात्र वा ग्रहणानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्यस्य दीर्घादाचार्याणामिति च सूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति भावः ॥ अच इति किम् । तादात्म्यमित्यादौ मस्य द्वित्वं मा भूत् ॥ अनचीति यदि पर्युदासः स्यात्ततो नञिव युक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगतिरिति न्यायादज्भिन्नेऽच्सदृशे वर्णे हलीत्यर्थः स्यात्ततो लाघवात् हलीत्येव वदेत्, तस्माद् प्रसज्यप्रतिषेध इति ब्रवीति । न त्वचीति । एवं चावसानेपि द्वित्वं भवति । वाक् । वाक्क ॥ स्थानिवदादेशो ॥ आदेशे कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । 'अस्तेर्भूः' । आर्द्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो धातुवत् तेन अचो यदित्यादिधातुप्रत्ययाः, भव्यं, बभूव ॥ 'किमः कः' अङ्गादेशोऽङ्गवत् । तेन इनादेशदीर्घैस्भावाः, केन, काभ्यां, कैः ॥ आदेशग्रहणं किमर्थं, स्थानिवदित्येतावतैव सम्बन्धिशब्दमहिम्ना तल्लाभात् । यथा 'पितृवदधीते' इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति चेदत्राहुः । द्विविध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति । अस्तेर्भूः इत्यादिः प्रत्यक्षः । तेस्तुरित्यादिस्त्वानुमानिकः । एरुरित्यत्र हि इकारेणेकारान्तस्थानी अनुमीयते, उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च तेस्तुरिति फलितोर्थः, तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं, न त्वानुमानिकस्य स्यात् । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तूभयपरिग्रहः तेन पचत्वित्यादेस्तिङन्तत्वात् पदसंज्ञा सिध्यतीति । ननु एरुरित्यादि यथाश्रुतमेवास्तु, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यात्र प्रसङ्गासंभवात् । तथाहि । षष्ठी स्थानेयोगेत्युक्तम् । स्थानं च

प्रसङ्गः । स चार्थवतः, अर्थप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगात् यद्यपि च्लेः सिजादावभभ-वीद् तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसङ्गो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणेन प्राप्यते। उक्तं च 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः। एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' इति ॥ पदमिहार्थवत् । पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः । तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ अनल्विधाविति किम् । यस्याला विधिः, यस्यालः परस्य विधिः, यस्माल्लोविधिः,यस्मिन्नलि विधिस्तत्र मा भूत् । तत्राला विधौ यथा व्यूढोरस्केन अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्य अड्व्यवाय इति णत्वं प्राप्तम् ॥ अलः परस्य यथा द्यौः, पन्थाः, इह हल्ङ्याब्भ्यादिलोपो न॥ अलो विधौ द्युकामः, लोपो व्योर्वलीति लोपो न । न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शक्यम् । द्युयानमित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् ॥ अलि विधौ । यजेः क्तः क इष्टः । हशिचेत्युत्त्वं न । नचेह स्थानिवद्भावेन जातेप्युत्त्वे आद्गुणेऽवादेशे च कृते हलि सर्वेषामिति नित्यलोपेन क इष्ट इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । कयिष्ट इति रूपान्तरासिद्धिप्रसंगात् । सिद्धान्ते तु भोभगोअघोअपूर्वस्येति यस्य लोपविकल्पे क इष्टः,कयिष्ट इति रूपद्वयमभ्युपगम्यते ॥ अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते, तेन रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यति, तद्विधौ हि यञादित्वमाश्रितम् । यञ् चादेशावयवो, न तु स्थान्यवयवः । तथारुदितामित्यादौ रुदादिभ्य इति वलादिलक्षण इट् च सिध्यति। तदेतदाह। न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रयणं चेह यथा कथञ्चिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपठ्य त्यत्र वलादिलक्षण इण् न ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ अचः किम् । आगत्य, वा ल्यपीत्यनुनासिकलोपस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥ परस्मिन् किम् । आदीध्ये, नित्यत्वादिट एत्वम्, तच्च न परनिमित्तम्, तेन यीवर्णयोरिति लोपे कर्तव्ये तन्न स्थानिवत् ॥ पूर्वविधौ इति किं, नैधेयः, निपूर्वाद्धाञः 'उपसर्गे घो. किः,' 'आतो लोपः,' 'द्व्यचः,' इतश्चानिञ इति ढक् । आकारस्य स्थानिवत्त्वे तु त्र्यच्त्वव्यपदेशेन द्व्यच्त्वं विरुद्धत्वाद्बाध्येत। नहि त्रिपुत्रोद्विपुत्रव्यपदेशं लभते। नन्वेवमपि विधिग्रहणं व्यर्थम्,। पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थस्याचेम् शक्यत्वादिति चेन्न। पूर्वस्य विधिः, पूर्वस्माद्विधिः, इति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणम् ॥ यद्यप्यत्र पञ्चमीसमासपक्षो मूले नोक्तः, तथापि पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वमिति पद्मादिमघट्के स्वीकृत एव सः ॥ अल्विध्यर्थमिदमिति। तेन वव्रश्चेत्यत्र वस्य सम्प्रसारणं न, उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसा-

रणतया न सम्प्रसारणं इति निषेधात् । न चोरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम् । अगाच्छिते प्रत्यये परे तद्विधानात् ॥ पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमी समासपक्षे तु प्रयोजनम् तन्वन्ति, तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट् । अत्र हि तनित्यंग निमित्तं, तच्च स्थानिभूतादुकारात्पूर्वमिति ॥ नन्विदं न प्रयोजनं बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वादिडागमस्याप्रसक्तेः । न च नाजानन्तर्ये इति निषेधः । यत्रान्तरंगे बहिरंगे वाचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि उत्तरकार्ये यत्राच आनन्तर्यमाश्रित तत्र बहिष्टप्रकृप्तिर्नेति कैय्यटमते तदभावात् । न चैवमपीपचन्निति प्रयोजनं भवत्येव, इह हि अन्तेरकारस्य चङकारस्य च अतो गुण इति पररूपे तस्य च परादिवद्भावा ज्झिग्रहणेन ग्रहणे सति भिजभ्यस्तेति जुस् प्राप्नोति, णिलोपस्य एकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यम् । वेत्तेर्हि लङ्येवानन्तरो झि संभवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ एक झेर्जुस्विधानात् । न च सिचा साहचर्यात् लुङ एक ग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम् । विप्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात् । न चैवमपि अदभ्यस्तादित्यदादेशस्य निवारणाय पञ्चमीसमासपक्ष आवश्यक इति वाच्यम् । चङकारस्यान्तेरकारेण च अतो गुण इति पररूपे कृते झस्याभावाददादेसाप्रसक्तेः । अत्र त्वेकादेशस्य परादिवद्भावाज्झग्रहणेन ग्रहणं न भवति, अल्विधौ अन्तादिवद्भावाप्रवृत्तेः : अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात् । अस्तु वा परादिवद्भावस्तथापि झकारस्यात्स्यादित्यदादेशे कर्तव्येऽन्तादेशो न स्थानिवदल्विधित्वात् । तस्मादत्र पञ्चमीसमासपक्षो निरर्थक एव चेदत्राहुः । पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया समतम् । द्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणज्ञापकात् साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते एवं च भवतेर्यङ्लुकि अभ्यस्ताश्रयस्य जुसः प्रवृत्त्या अबोभूवुरिति रूपं सिध्यति, आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तस्तन्मात्रपरतया माधवादिभिर्व्याख्यातत्वात् । अत एव अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यात्वाद् वुक्, अबोभूवुरिति मूले यङ्लुङन्तेषूक्तम् । तथा चापीपचन्नित्येतत्सिद्धये पञ्चमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति ॥ अन्ये त्वाहुः पञ्चमीसमासपक्षप्रयोजनतया भाष्ये बेभिदिता, माथितिक इत्यस्याप्युदाहृतत्वान्न तस्य वैयर्थ्यशङ्का कार्या । यद्यपि यङोऽकारस्य लोपस्य स्थानिवद्भाव विनापि एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति विहितविशेषणाश्रयणादेव इड्निषेधाप्रवृत्तौभिदेर्यङन्तात्तृचि बेभिदितेति रूपं सुसाध, तथापि माथितिक इत्यादिसिद्धयर्थं स पक्षोभ्यु-

पगन्तव्यः । न च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रापि तदस्य पण्यमिति ठकि इकादेशे च कृते यस्येति चेत्यकारलोपात् इसुसुक्तान्तादिति इकः स्थाने प्रसज्यमानो यः कादेशः सोऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भाव विनैव सुपरिहरः, ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थ इत्यभ्युपगमे अज्विधित्वेन स्थानिवद्भावा प्रवृत्त्या ठस्थानिक इकादेशस्तो न भवतीति कादेशाप्रसक्तेर्माथितिक इति रूपसिद्धौ किमनेन पञ्चमीसमासपक्षाश्रयणेनेति वाच्यम् । मथितयतेः क्विपि टिलोपणिलोपयोर्वेरपृक्तलोपे च मथित्, तेन चरति माथितिक इत्यत्र चरतीति ठकि तस्येकादेशसिद्धये तत्पक्षस्यावश्यकत्वात् । न ह्यत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशापवादः कादेशः सुपरिहरः, नाप्येतादृशकल्पनायां मानाभावः शङ्क्यो. माथितिक इतिभाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति । स्यादेतत् । पूर्वत्वस्य मावधित्वेन सनिहितस्यैवावधित्वमुचितं, संनिहितं चेह त्रय स्थानी आदेशो निमित्तं च, तत्र तावत् स्थानी न अवधिः । तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशनिमित्ते । वैयाकरण इत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह । अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः ॥ न पदान्त ॥ पदान्तादीना चरन्तानां द्वन्द्वः, ततो विधिशब्देन कर्मषष्ठ्यन्तस्य समासः । विधिशब्दश्च भावसाधनो विधानं विधिरिति, स च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं सवध्यते । पदस्य चरमावयव इति । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः, वृक्ष वातीति वृक्षवाः । तमाचष्टे वृक्षवयति, ततो विच् वृक्षव् । इह लोपो व्योर्वलीति वलोपो न, टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वात् । न च सुबन्तास्णिजिति हरदत्तादिमते अन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् न पदान्तेति निषेधः शङ्क्यः । विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥ द्विर्वचनादौ चेति । यलोपादय आदिशब्दार्थः । वरे इति तु वरे योजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयं, सहविवक्षाभावेपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च । अथोदाहरणानि ॥ पदान्ते कानि सन्ति, कौ स्तः । इह यणावादेशयोः कर्तव्ययोः श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् ॥ न चेकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् ॥ यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारस्यावडि कर्तव्ये अच इत्यल्लोपो न स्थानिवदिति उदाहार्यम् । अत्र हि लोपस्थान्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वादोकारस्य ॥ द्विर्वचने सुद्ध्युपास्यः । नाजानन्तर्ये इति निषेधाद्बहिरङ्गपरिभाषात्र न प्रवर्तते,

स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च । एवं क्वचिदन्यत्राप्यूह्यम् ॥ वरे यायावरः । या तेर्यङन्ताद् यश्च यङ इति वरच् । अतो लोपः, स च आतो लोप इटि चेत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥ यलोपे यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिच्, अतो लोपः, यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः यलोपः । न च पुनरालोपः शङ्क्यः । चिणो लुङ्न्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च । ननु यदि यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि कथं वाय्वोरिति, उच्यते । असिद्धं बहिरङ्गमिति यणोऽसिद्धत्वान्न यलोपः । न च नाजानन्तर्ये इति निषेधः, उत्तरकार्ये अच आनन्तर्यं यत्र तत्रैव तदभ्युपगमात् । किं चात्र स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति वार्तिकमस्ति । तेनान्यः स्थानिवदिति भवतीति न दोषः ॥ स्वरे चिकीर्षकः । ईकारस्य लितीत्युदात्तत्वे कर्तव्ये सस्याऽतो लोपो न स्थानिवत् । न च लितीत्यारम्भसामर्थ्यं, कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥ सवर्णानुस्वारयोः । शिण्ढि । श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । यद्यप्यनुस्वारो न स्थानिभूतादचः पूर्व इति तस्य परसवर्णे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि स्थानिद्वारानुस्वारोपि दृष्ट इत्यस्त्येव तत्प्रसङ्ग इत्याहुः । ननु सवर्णग्रहमात्रेणानुस्वारोप्याचेष्टुं शक्यत इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन, सत्यम् । पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति सभाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसंगः शिंषन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धुमनुस्वारग्रहणम् । एवं यत्र वरे अजादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति यातिरित्यादौ तत्र यलोपे स्थानिवद्भावं निषेद्धुं वरेग्रहणात्पृथग्यलोपग्रहणमिति ज्ञेयम् ॥ दीर्घे प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने । हलि चेति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यणादेशस्तु स्थानिवद्भवत्येव । लोपाजादेश एव न स्थानिवत् इति उक्तत्वात् । तेन हलि च उपधायां चेति दीर्घाप्रहत्त्या किर्योः गिर्योः विव्यतुरित्यादि सिद्धम् ॥ जश्चि सग्धिश्च मे । अदनं ग्धिः । तत्र अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः, घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः झलो झलीति सलोपः । झषस्तथोरिति धत्व घस्य झलांजश् झशीति जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु इति सः । समाना ग्धिः सग्धिः, न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावात्सग्धिरिति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वात् । तच्च निष्ठायां सेटीति लिङ्गात् । तथाहि । तत्र सेटि इति पदं न तावदनिड्व्याहत्त्यर्थम्, णिजन्तात्तदसंभवात् । ननु संज्ञपितः पशुरित्यत्र यस्य विभाषेति इण्निषेधे संभवत्येवानिट्त्वं, सनीवन्तेति विकल्पितेट्कत्वादिति चेन्न । यस्य वि-

भाषेत्यत्र एकाच इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इति इण् न स्यात्तत्र तनिपतिदरिद्रातिभ्य इति वार्तिकेन सनो विकल्पितेट्कत्वात् । तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणम् । इति कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेश इति इण्निषेधः स्यादिति । यदि तु पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्व तर्हि णिचा व्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति सेटीत्यनर्थक सत्तस्यानित्यता ज्ञापयति इति स्थितम् ॥ ननु जश्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पटयतीत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वं स्यान्सैवम् । इष्ठवदित्यतिदिष्टया भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया बाधाज्जश्त्वाप्रवृत्तेः ॥ चरि जक्षतुः । जक्षुः । घसेर्लिटि अतुस् उस् च, गमहनेत्युपधालोपः, खरि चेति चर्त्वं प्रति न स्थानिवत् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्. प्रत्याख्याताः । तद्रीत्या तु सलोपे षत्वे च कर्तव्ये स्थानिवद्भावशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ अदर्शनं लोपः ॥ अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्यवचनः, दर्शनं ज्ञानम्, तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं सत् श्रवणमुपपद्यते । तच्च श्रोत्रव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणम् ॥ नन्वेवं लोपो व्योर्वलीत्यादौ वकारयकारौ न श्रोतव्याविति श्रोत्रव्यापार एव निषिध्येत प्रयोक्तृव्यापार उच्चारणमनिषिद्धं स्यात् । अत्राहुः । असति श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्धेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति ॥ प्रसक्तस्येति । इह स्थाने इत्यनुवर्तनादेतल्लभ्यते । प्रसक्तस्येति किं, दधिमध्वित्यादौ तुगागमो मा भूत् । अस्ति हि तत्र क्विपोदर्शनं, तच्च लोप इति प्रसक्तविशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति दिक् ॥ संयोगान्तस्य । तदन्तस्येति । अलोन्त्यस्येति परिभाषयेति भावः ॥ यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोगः संज्ञेति पक्षे दृषत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम्, ॥ संयोगेति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अन्तग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम् ॥ यणः प्रतिषेध इति । वाचनिकमिदम् ॥ यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा झलोझलीत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयत इति अन्तरंगे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा ॥ न च षाष्ठी परिभाषा त्रैपादिकमन्तरंगं लोपं न पश्यतीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधः । उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्याभावात् । तदुक्तम् । 'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः' 'न

वा झलो लोपात्' 'बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा' इति ॥ चत्वारि रूपाणीति । इह धकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति जशोऽसिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदात्पुनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमस्ति ॥ अत्र केचिदाहुः । उकारात्परस्य यरो द्वित्वे कृते पुनस्तूकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति । तेषां तुदादिगणे वव्रश्चेत्यत्र उरदत्वस्य अचः परस्मिन् इति स्थानिवद्भावान्नसंप्रसारण इति वस्योत्वं नेति समाधानग्रन्थो मूलस्थो विरुध्येत, तन्निमित्तस्यलिटो भेदाभावादिति दिक् ॥ अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति जशोसिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव, व्यक्तिभेदात् । अत एव सय्यँन्त्येत्यादौ परसवर्णद्वित्व भाष्यकृता उदाहृतम् । षट्सन्त इत्यत्र सकारद्वित्वसिद्धये पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति मनोरमायामप्युक्तम् ॥ एवं यकारेपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ नत्यभावः । आष्टमिकद्विर्वचनस्य स्थानेद्विर्वचनरूपत्वात्स्थान्यादेशव्यक्त्योश्च भेदात् ॥ यत्तूक्तं मनोरमायामेकस्यां व्यक्तौ एक लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिः । अन्यथा द्वित्वानन्त्यापत्तेरित्यादि ॥ तदनवधाननिबन्धनं, तत्राधानादिशास्त्रदृष्टान्तेन क्वचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वं स्यान्न प्रयोगान्तर इत्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरेपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात् । न तु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः ॥ आनन्त्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः । सा हि अनन्तकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्याननुष्ठापकत्वापत्त्या दोषः । प्रकृते तु नास्ति द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । लिटि धातोरिति द्वित्वस्य तु नित्यत्वादानन्त्यापत्तेः क्वचिद्विश्रान्तौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥ अत एव सर्वस्य द्वइत्यस्यापि पुनःपुनः प्रवृत्तिरित्याहुः ॥ नन्वत्र इकोऽसवर्णे इति शाकल्येन रूपान्तरमस्त्विति चेन्मैव, समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम् । सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति वार्तिकस्थनित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् ॥ मनोरमायां तु जश्त्वेन दकारे कृते तस्य द्वित्वं नेत्याद्याशयेन सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेत्युक्तम् ॥ द्विधमिति । यद्यपि धस्य जश्त्वेन दकारे धद्वयं नास्ति, तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् ॥ सुद्ध्युपास्य इति । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति तृतीयासमासः ॥ नन्विह यणेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन नि-

घ्यन्तत्वेन सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्नैवम् । संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः । न चैवमपि न भूसुधियोरिति यण्निषेधः स्यात् । आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । सुपीत्यनुवर्त्य सुपि परत एव यण्निषेधाच्च ॥ धात्वंश इति । अत्र रेफस्य द्वित्वं न, द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात् । सुद्ध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिको न बाध्यते तस्मादित्युत्तरस्य वाग्घतुपित्रुपम इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात् । तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव । तच्च वेत्यतो रूपद्वयम् ॥ नादिनि ॥ स्त्रीष्वाक्रोशः प्रायेण प्रवर्तत इति स्त्रीलिङ्गमुदाहरति । पुत्रादिनीति । इह सुप्यजाताविति णिनिः ॥ तत्परे चेति । आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः ॥ वा हतेति । द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वे वार्तिकमिदं नारम्भणीयमित्येके ॥ अन्ये तु हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव अनचि चेति द्वित्वं नान्येषामित्यादि नियमसंभवात् । तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः ॥ पुत्रहतीति । पुत्रो हतो यया सा अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष् । एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी ॥ अचो रहाभ्याम् ॥ अचः किम् । ह्नुते इत्यादौ नकारस्य मा भूत ॥ हलो यमां यमि ॥ हलः किम् । न्याय्यम् । इह यकारादीनां यकारादौ परे यथासंभवमुदाहरणान्युच्यन्ते । सुद्ध्युपास्य, मध्वरिः । नच यणो मय इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते अनेन लोपः । दुर्लभः । दुर्ङ्ङ्वे । कुर्मः । अत्र तु अचो रहाभ्यामिति लस्य ङस्य मस्य च द्वित्वे कृते लोपः प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । अत्र अनचि चेति ङमो द्वित्वे सत्यनेन ङकारणकारनकाराणां लोपः ॥ लोपः स्याद्वेति । झयो ह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः ॥ लोपारम्भफलं त्विति । आदित्यो देवता ॥ आदित्यशब्दात् दित्यदित्यादिति ण्यप्रत्यये यस्येति चेत्यकारलोपे अनेन च यलोपे आदित्यमित्येकयकारकं रूप सिध्यति नान्यथा इति भावः ॥ न च आपत्यस्य च तद्धिते नातीत्यनेन यलोपे कृते एकयकारकं सिध्यतीति वाच्यम् । अदितौ जात आदित्य इत्यादिविवक्षायां तस्याप्रवृत्तेः ॥ यथासख्यविज्ञानादिति । उक्तोदाहरणेषु लोपारम्भफलाभावाद्रेफस्य रेफे परत उदाहरणाभावाच्च यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तम् ॥ माहात्म्यमिति । अत्र मलोपो नेत्यर्थः । हलो यमां सवर्णे लोप इति तु न सूत्रितम् । मूर्च्छः शार्ङ्गमित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥ एचः क्रमादिति ॥ नन्वत्रैव यथासख्यसूत्रवत्तामुचितम् । प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमेऽपि लक्ष्यार्थ-

बोधात्पूर्वंभावि शक्यार्थे ज्ञानमादाय यथासंख्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । अन्यथा एचां क्रमेणायवायावो न सिध्येरन् ॥ मैवम् । अन्तरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः । तथाहि । एचः संध्यक्षराणि । ततश्च संवृताकारतालव्यस्य एकारस्य संवृताकारतालव्योऽय्, संवृताकारोष्ठ्यस्य तादृश एव अव्, एचोश्चोत्तरभूयस्त्वादैकारे इकारः अध्यर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्र एव । एवमौकारेप्युकारोऽध्यर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्रः । एवं च विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य विवृताकारतालव्य आय् । विवृताकारोष्ठ्यस्य विवृताकारोष्ठ्य आव् ॥ वान्तो यि प्रत्यये ॥ यीति किम् । गोभ्याम् । नोभ्याम् ॥ प्रत्यये किम् । गोयानम् ॥ यकारादाविति । येन विधिरिति सूत्रस्यापवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते ॥ ओदौतोरिति । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वादिति भावः ॥ अध्वेति । भाषार्थमिदम् ॥ गोर्यतौ लोकेपि वान्तादेशः स्यात्समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः ॥ गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगमित्यमरः ॥ निपातित इति । क्तिन्नन्तत्वेनेत्यर्थः । ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र भत्वेनापदत्वाद्धल्लोपाभावेपि गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादत आह । वान्त इत्यत्रेति । वकारो न लुप्यतइति । एवं च हलि सर्वेषामिति सूत्रे व्योरित्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य लोपः स्यादिति व्याख्यास्यमानं सगच्छते । एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । अत्र च पूर्वसूत्रमनुवर्तते एच इति च । तच्छब्देन यादिप्रत्ययः परामृश्यते योग्यत्वान्न तु संनिहितोपि धातुः । नहि स्वस्यैचः स्वयं निमित्तं भवति । एवकारस्त्विष्टतोवधारणार्थः । अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैचो यदि भवति तर्हि धातोरेवेति विपरीतनियमः संभाव्येत । ततश्च बाभ्रव्य इत्यत्र न स्यात् । धातोस्त्वतन्निमित्तस्यापि स्यादोयत इत्यादौ, तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेश इत्यादि ॥ लव्यमिति । लुनातेरचो यत्, सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः ॥ अवश्यलव्यमिति । ओरावश्यक इति ण्यत् । मयूरव्यंसकादयश्च इति समासः । लुम्पेदवश्यमः कृत्यइति मकारलोपः ॥ लव्यमित्यादौ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमसूत्रमिदं व्यर्थमित्याक्षिपति । तन्निमित्तस्यैवेति किमिति ॥ एकदेशाक्षेपेपि सूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः ॥ ओयत इति । आङ्पूर्वाद्वेञः कर्मणि लट् यगात्मनेपदे, यजादित्वात्संप्रसारणम् । पूर्वरूपम् अकृदिति दीर्घः । आङ्गुणस्य परादिवद्भावेन धातोरेच्त्वेपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः ॥ औय-

त इति। वेञः कर्मणि लङ् यगादि प्राग्वत् । आडजादीनां आटश्चेति वृद्धिः ॥ चय्यमिति ॥ शक्ति लिङ् चेति चात्कृत्याः ॥ चेयमिति । अर्हे कृत्यतृचश्चेति यत् ॥ प्रकृत्यर्थायेति । प्रकृत्यर्थो द्रव्यविनियमः ॥ लोपः शाकल्यस्य ॥ वर्णपूर्वयोः किम् । दध्यत्र । मध्वत्र ॥ अशि पर इति । एतच्च 'भोभगो' इति सूत्रादनुवर्तते ॥ अशि किम् । वृक्षव् करोति । अत्र लोपो मा भूत् । न चात्र टिलोपस्य स्थातिवद्भावेन निर्वाहः । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । न चैवमपि हलि सर्वेषामिति नित्यं लोपः स्यादिति शङ्क्यम् । तत्र अशीत्यनुवर्त्य अशा हलो विशेषणात् । लोपो व्योर्वलीति लोपस्तु न शङ्कनीय एव । स्थानिवत्त्वान्नेति न पदान्तेति सूत्र एवोक्तत्वात् ॥ हर एहीति । ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तम् ॥ तन्निषेधादिति । न च स्थानिवत्त्वनिषेधेपि असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यणावादेशौ स्त एवेति वाच्यम् । पदद्वयाश्रयत्वेन तयोरेव बहिरङ्गत्वात् । 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधाच्च ॥ उरण् रपरः ॥ अनुवादे षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषाया अनुपस्थितावपि स्थानिग्रहणं ततोनुवर्ततइति आशयेनाह । तत्स्थाने योणिति । स्थानेन्तरतम इत्यतोपि स्थानिग्रहणमिहानुवर्तते । तेन प्रसङ्गावस्थायामेवाण् रपरो भवति । तदेतद्व्याचष्टे। रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति ॥ उः किम् । ईयति, गेयम्, देयम् ॥ अण् किम् । रीङादीनां रपरत्वं मा भूत् । रीङृतः । मात्रीयति । रिङ् क्रियते ॥ आन्तरतम्यादिति । रेफशिरस्कस्य अरित्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः ॥ पक्षे द्वित्वमिति । ऋविधेर्वस्येति भावः ॥ झरो झरि ॥ हलो यमामित्यतो हल इत्यनुवर्तते तदाह । हलः परस्येति ॥ हलः किम् । प्रत्तम् ॥ झर इति किम् । शार्ङ्गम् ॥ झरीति किम् । प्रियपञ्चाम् । अल्लोपोत्र पूर्वत्रासिद्धे स्थानिवन्न भवतीति चकारस्य अकारे परे लोपः स्यात् ॥ सवर्ण इति किम् । तर्प्ता । सवर्णग्रहणसामर्थ्याद्यथासंख्यमत्र न भवति ॥ तेन शिण्ढीत्यत्र डस्य विकल्पेन लोपः सिध्यतीति दिक् ॥ लोपो वेति । झयो ह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ असति लोप इति । द्वित्वाभावे इत्यनुषज्यन्ते ॥ द्वित्वलोपयोरसतोरित्यर्थः ॥ त्रिधमिति । यणो मय इति लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्धमिति बोध्यम् ॥ वृद्धिरेचि ॥ पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते तदाह । आदेचीति ॥ कृष्णैकत्वमिति ॥ कृष्णेति सबोधने पृथक् पदम् । एवं देवेत्यपि । इत्थं चात्र षष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्य पूरणगुणेति निषेधमाशङ्क्य सज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशेन गुणेन निषेधोनित्य इति केषाचिद् व्याख्यानं नात्यन्तावश्यकमिति बोध्यम् ॥ एत्येधत्यूठ्सु । अत्र एचीत्यनुवर्तते । तच्च एत्येधत्यो-

विशेषणं न तूठः । असम्भवात् । आद्‌गुण इत्यत आदित्यनुवर्ततएवातो व्याचष्टे । अवर्णादेजाद्योरिति ॥ प्रष्ठौह इति । प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट् । वहश्चेति ण्विः । ततः शसि 'वाह ऊठ्' । गुणापवादतया अनेन वृद्धिः ॥ प्रैदिधदिति । प्रपूर्वस्यैधते-र्णिजन्तस्य लुङि रूपं, 'न माङ्योगे' इत्याडागमाभावः ॥ पुरस्तादिति । पुरस्ता-दपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनेत्यर्थः ॥ अचादिति । आदित्यनुवर्तते अचीति च । तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति । एवमन्यत्राप्यूह्य-म् ॥ अक्षौहिणीति । ऊहः समूहः सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी । अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । अक्षाणामित्यस्य ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु अक्षोहिणीत्येव भव-ति । न तु तत्र वृद्धिः । अन्तरंगेण गुणेन बाधात् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरू-हिनीशब्देन समासे चरितार्थत्वात् । यथोक्तं प्राक् । यद्यपवादोन्यत्र चरितार्थ-स्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाध्यतइति ॥ स्वादीरेरिणोः । ईरेरिणोरिति क्वाचित्को-ऽपपाठः । स्वैरीति णिन्यन्तस्यास्त्रियां वृद्ध्यभावप्रसंगात् ॥ ईरिन्ग्रहणस्य फल-माह । स्वेन ईरितुमिति ॥ यदा त्वीर इति घञन्तेन स्वशब्दस्य समासे 'स्वादीरे' इति वृद्धौ कृतायां मत्वर्थीय इनिः । यदा वा मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तेन ईरिन्श-ब्देन स्वशब्दस्य समासः, तदापि तदेकदेश ईरशब्दोऽस्त्येवेति पृथगीरिन्ग्रहण व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ स्वैरीति । सुप्यजाताविति णिनिः, उपपदसमासः ॥ स्वैरिणीति । ङीपः प्रागभागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः । केचित्तु लिङ्गविशिष्टपरि भाषयात्र वृद्धिरित्याहुः । तन्निष्फलमिति भावः ॥ नानर्थकस्येति । उपस्थितस्या-र्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः ॥ प्रेष्य इति । एषसाह-चर्यादेष्योप्यनव्ययं गृह्यते, तेन ण्यन्तादिषेः क्त्वो ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः प्रेष्य गतः । लघूपधगुणमाशङ्क्याह । तयोर्दीर्घोपधत्वादिति ॥ प्रवत्सतरेति । इह केचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिपन्ति तद्भाष्यादावदृष्टत्वादुपेक्ष्यम् ॥ वत्सतरा-र्णमिति । तकारमकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । रेफात्परस्य तु 'अचो रहाभ्यामिति द्वित्वे 'यणो मयः' इति वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे एकणं द्विणं त्रिण-मिति द्वादश । खयः शर इति सकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः ॥ न चेह शरोचीति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः । तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । अत एव खयः शर इति वार्तिकस्य 'वत्स्सरः' अप्स्सराः' इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् । न च वदेः सस्प्रत्यये परतश्चर्त्वे कृते तस्यासिद्धत्वात्सस्य खयः परत्वं नेति शङ्क्यम् । पूर्वत्रासिद्धीयम-द्वित्वइत्युक्तेः । अत एव मनोरमायां षट्त्सन्त इत्यत्र टकारात्परस्य सस्य द्वित्वं

स्वीकृतमिति दिक् ॥ उपसर्गादृतीति ॥ उपसर्गात्किम् । खट्वर्च्छति ॥ ऋतीति किम् । उपेतः । तपरकरणमुत्तरार्थम् । इह दीर्घऋकारादेर्धातोरसंभवेन व्यावर्त्याला-भात् ॥ धातौ किम् । उपर्कारः ॥ नन्वत्र उपेत्युपसर्ग एव न भवति क्रियायोग एवोपसर्गत्वात्, उपगत ऋकार इति विग्रहे क्रियायोगत्वसंपादनेपि यत्क्रिया-युक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति ऋकारं प्रति अनुपसर्ग एव, तथा चाकृतेपि धातुग्रहणे ऋकारादिधातावेव वृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गेण धातोराक्षेपात्स्य त्वेति चेत्सत्यम् । अत एव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्यनुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ अन्तादिवच्च ॥ इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथासंख्यं चा-श्रीयते इत्यभिप्रेत्याह । पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदम् । न चाल्विध्यर्थमिदमस्त्विति शङ्क्यम् । अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः ॥ न विसर्ग इति । एतच्च सुखार्त इत्यादावपि बोध्यम् ॥ सुख्याताविति । सुबन्तावयवके इत्यर्थः सुबन्तस्य धातोरसंभवात् । यद्यपि ऋज गतावित्यादीना क्विपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च संभवति, तथापि न तादृशेषु तपरत्वव्यावर्त्यत्वं प्रसिद्धं नामधातुष्वेव तत्संभवतीति त एवेह गृह्यन्ते इति भावः ॥ प्रार्षभीयतीति । 'शरोचि' इति वक्ष्यमाणेन ह्रस्वनिषेधः ॥ एङि पररूपम् । 'एङ्येङ्' इत्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थम् । रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थम्, अमि पूर्ववदेङि पर इत्येव सिद्धेः ॥ प्रेजत इति । एजृ दीप्तौ, कम्पनार्थस्तु परस्मै-पदी । प्रेजति ॥ नियोगोवधारणमिति । निर्धारणमित्यर्थः । तदुक्तम् "अनवक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः । एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेय यदा भवेत्" इति ॥ अस्यार्थः अनवक्लृप्तौ अनिश्चये यदा एवकारो दृष्टः स पररूपस्य विषयः । यस्तु नियमे निर्धारणे यदा दृष्टः स वृद्धिविषय इति ॥ ये तु नियोगे त्वद्यैव गच्छेति प्राचो ग्रन्थे स्थितस्य प्रत्युदाहरणस्यानुगुणतया नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याचक्षते ॥ तेषां "यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं ममैव जन्मान्तरपातकानामिति लौकिकप्रयोगाः, 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' लङः शाकटायनस्यैवेत्यादिसौत्रप्रयोगाश्च न सिध्येयुः । उदाहृतवृत्तिश्लोकविरोधश्च स्यात् । अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥ अचोन्त्यादि टि ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनं तदाह । अचां मध्य इति । शकन्ध्वादिष्विति । शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः । अत एवाह । तच्च टेरिति । यदि तु आदित्यधिकारादका-रस्यैवेष्येत तर्हि मनीषा पतञ्जलिरिति न सिध्येत् ॥ केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः ॥ शकानां देशविशेषाणामन्धुः

कूपः शकन्धुः । कर्कीणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः अटतीत्यटा, पचाद्यचि टाप् । कुलस्य अटा कुलटा, यदि तु कुलमटतीति निरुच्यते तदा कर्मण्यणि ङीपि कुलाटीति स्यात् ॥ ईष उञ्छे, ईष गत्यादिषु । आभ्यां गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये ईषा । मनसा ईषा मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा ॥ ईषा लाङ्गलदण्डः ॥ पतन्तः अञ्जलयोऽस्मिन् पतञ्जलिः ॥ मार्तण्ड इति । पररूपेणानेन मृतण्ड इति सिद्धं, तत अण्यादिवृद्धिः । 'परामार्त्ताण्डमास्यत्' 'पुनर्मार्त्ताण्डमाभरत्' इत्यादिषु तु दीर्घश्छान्दस इति भावः ॥ केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । नेह । हृषलसुतौष्ठव्रणस्त्वदति ॥ शिवेहीति ॥ ननु शिव आ इहीत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते पश्चादाद्गुणे च सिद्धमिष्टं तत्किमाङ्ग्रहणेन ॥ सत्यम् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति दर्शनेन धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्यात् तन्मा भूदित्याङ्ग्रहणम् ॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ यद्यपि अतो गुणे इति पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्यातोग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यं, तथापि पूर्वसूत्रे अत इति तपरकरणाद्ध्रस्वाकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दाधिकारपक्षाश्रयणाद् अच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्याख्याने क्लेशः स्यादिति पुनरत्रातो ग्रहणं कृतम् ॥ अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे । ध्वनेरिति । अनुकरणस्येति । परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किंचित्साम्येन बोध्यम् । पररूपस्यास्य नित्यत्वेपि संहितायामविवक्षितायां तदभावादाह इतीति । पटत्इतीति,॥ नाज्झलावित्यादि । अय भावः, विधेयभेदे वाक्यभेदात्संभवन्त्यामेकवाक्यतायां तदयोगात् तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्य नाज्झलावित्यस्य च एकवाक्यत्वलाभाय अज्झल्भिन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यर्थोऽभ्युपेयते । अज्झल्भिन्नमित्यत्र परस्परनिरूपिततुल्यत्वविशिष्टास्यप्रयत्नकौ यावज्झलौ तदुभयभिन्नत्वं विवक्षितम् । तथा च यो ह्रस्वदीर्घाद्यात्मको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति । तथा येन हला तुल्यास्यप्रयत्नकं यद्धल् तन्मिथः सवर्णं स्यात् यश्च दीर्घप्लुतात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयमपि मिथः सवर्णमित्यर्थः फलितः ॥ ततश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायामणुदित्सवर्णस्येति ग्राहकशास्त्रं प्रवर्तते, न तु ततः प्राक् । अतो नाज्झलावित्यनेन अक्षरसमाम्नायिकानामेव सावर्ण्यं व्युदस्यते, न तु सर्वेषाम् । तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेपि तद्वारणाय अकः सवर्णे इत्यत्राचीत्यनुवर्तनं युक्तमिति ॥ यदा तूष्मणामीषद्विवृतत्वं परिकल्प्य नाज्झलावि-

ति सूत्रं प्रत्याख्यायते, तदेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयम् ॥ हे पिपासो इत्यादौ गुरोरनृत इत्याकारस्य प्लुते कृते ततः परस्य सस्य इणः परत्वेन षत्वं स्यात्, नाज्झलावित्यत्राकारप्रश्लेषेण दीर्घेकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि प्लुताकारस्य इकारसवर्णत्वेन इण्त्वादित्याशङ्क्य तत्समाधानार्थमाच आश्चेति द्वन्द्वं कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुतोऽपि प्रश्लिष्यते इति क्लिष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयम्। विश्वपाभिरित्यादौ ढत्वादेरप्यप्रसक्तेः ॥ स्वराणामूष्मणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुगमोऽयं पन्थाः ॥ अकोऽकीत्येवेति । अकोऽकि दीर्घ इत्येवेत्यर्थः । सुवचमिति । यथासंख्यसंबन्धेन दध्यत्रेत्यादावतिप्रसङ्गाभावात् ॥ ऋ इति त्रिंशतः सन्नित्युक्तत्वाद् होतॢकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसङ्गाभावादीकारयकारयोः सावर्ण्ये सत्यप्यचीत्यनुवर्तनं विनैव समीहितरूपसिद्धेरिति भावः ॥ ऋति ऋ वा ॡति ॡवेति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठति । ऋति सवर्ण इत्यादि ॥ नन्वेवमकः सवर्णे इति सवर्णपदाकरणे वार्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । सूत्रे तु अकोऽकीति कर्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथमकोऽकीत्येव सुवचमित्युक्तमिति चेदत्राहुः । भाष्यकारैस्तद्वार्तिकद्वयस्य प्रत्याख्यानान्नास्त्येव गौरवमिति ॥ प्रत्याख्याने तूपपत्तिः ॡकारान्तेषु विचारयिष्यते ॥ वर्णद्वय द्विमात्रमिति । एतेन दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वऋकारो ह्रस्वॡकारश्च विधीयत इति प्राचो व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितम् ॥ एङः पदान्तात् ॥ अयवोरपवादः । ङसि ङसोश्चेत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचित्तु पदान्तादित्येतदिहाप्यावश्यकमेवान्यथाऽपदान्तादपि स्यात् । ङसिङसोश्चेति सूत्रं तु सुप्सम्बन्धिन्यति परतः पूर्वरूपं चेन्ङसि ङसोरेवाति परे इति नियमार्थं स्यात् । तत्फलं तु हरयः, गुरवः, द्यः स्मृता येस्ते स्मृतय इत्यादौ पूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ एङः किम् । दध्यत्र ॥ पदान्तात्किम् । चयनम् । लवनम् । अचिनवम् ॥ अति किम् । हरयिह । विष्णविह ॥ तपरः किम् । वायवायाहि ॥ सर्वत्र विभाषा ॥ यद्यपीह छन्दसीति न प्रकृतम्, तथापि यजुष्युर इत्यादिप्रक्रमात् छन्दस्येव संभाव्येत । अतः सर्वत्रेत्युक्तम् । तदाचष्टे, लोके वेदे चेति । इह एङ इत्यनुवर्त्य एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् । प्रकृतिभाव इति । एतच्च प्रकृत्यान्तः पादमिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्त्या लभ्यते । नान्तः पादमिति पाठे तु सर्वत्र विभाषेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषा निषिध्यते इत्यवधेयम् । निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याश-

येन पूर्वरूपमेव विकल्प्यतइति मनोरमायां स्थितम् ॥ अवङ् स्फोटायनस्य ॥ स्फोटायनं परायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः । तस्य स्फोटायनस्य । अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् । अगित्येव सूत्रयितुमुचितम् ॥ विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् ॥ अतीति निवृत्तमिति । अन्यथा गवेशः, गवोद्घ इत्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ अचि पर इति । अचाचीत्यनुवर्तते । अतीति तु निवृत्तमित्यत्र व्याख्यानमेव शरणम् ॥ गवाक्ष इति । गवां किरणानामक्षीवेति विग्रहः । अक्ष्णोदर्शनादित्यच् समासान्तः वातायने रूढोयम् । पुंस्त्वं लोकात् ॥ इन्द्रे च ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । इदं च सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । अन्यार्थं स्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैव इष्टसिद्धेरित्याहुः ॥ प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रादव्यवहितपूर्व. 'अथ प्रकृतिभावः' इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते स चापपाठ एव सर्वत्र विभाषागोरिति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारब्धत्वादित्येके ॥ अन्ये तु अवङ् स्फोटायनस्य इन्द्रे चेति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणपठितमपि तद्बहिर्भूतमित्यवश्यं वक्तव्यं, ताभ्यां तदविधानात् । न च अवङ् सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवादरूपत्वात् तत्प्रकरणस्थत्वं सूपपादमित्यवङादेशानुवृत्त्यर्थं तदनन्तरं पठितस्य इन्द्रे चेति सूत्रस्यापीति वाच्यम् । पूर्वरूपापवादत्वस्यापि अवङ् सूत्रस्य सुवचत्वात् । एतत्प्रकरणपाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् । एवं च स्वलेख्यप्रकृतिभावप्रकरणाद्बहिस्तत् सूत्रद्वय लिखित तदनुकूलत्वेन सर्वत्रविभाषेति सूत्रमपि तत्रैवेति स्थितस्य गतिर्बोध्येत्याहुः ॥ प्लुतप्रगृह्याः ॥ प्रकृतिभाव प्रति प्लुतो नासिद्धः, प्लुतमनूद्य प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात् । अचि किम् । जानु उ जानू । उञः प्रगृह्यत्वेपीह सवर्णदीर्घः ॥ अचीत्यनुवर्तमाने पुनरचिग्रहणमादेशनिमित्ते एवाचि प्रकृतिभावः । तेन इहाप्येकादेशः स्यादेव । जानु उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति । इह मय उञ इति पाक्षिके वकारे तु जान्वस्य रुजति ॥ एहि कृष्णेति । दूराद्धूते चेति प्लुतः । प्राचा तु कृष्ण३ एहि इति उदाहृतम् । तदसत् । वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् ॥ ऋस्वसमुच्चितो मा भूदिति । अयं भावः । हरी ईशावित्यादौ प्लुतप्रगृह्या इत्येतत्सावकाशं, चक्रि अत्रेत्यत्र तु इकोसवर्णे इति । ततश्च हरी एताविन्यत्र परत्वाद् ऋस्वसमुच्चितः स्यात् । नित्यग्रहणे तु कृते तत्सामर्थ्यात् परमपि बाधत इति । चक्रात्रेति । इह स्कोरिति कलोपो न, यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषया असिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ पार्श्वमि-

ति। पशूनां समूहः । पश्वा णम् वक्तव्यः इति णम् ओर्गुणस्तु न मिति चेति पदत्वस्य भत्वापवादत्वात् ॥ ऋत्यकः ॥ ब्रह्म ऋर्षिरिति। ननु ऋत्यस्येत्येव सूत्रमस्तु। दधि ऋच्छतीत्यादौ इकोऽसवर्णे इत्यनेनैव प्रकृतिभावः सिद्धः । मैवम्। होतृऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् ॥ एतेन अकोऽसवर्णे इत्येवमेव सूत्रमस्त्विति शङ्काया निरवकाश एव, उक्तदोषा निवृत्तेः । सप्तऋषीणामित्यत्र न समासे इति निषेधापत्तेश्च । न समासे इति निषेधवार्तिकं हि इकोऽसवर्णे इति सूत्र एव, न तु ऋत्यक इत्यत्रेति सिद्धान्तः । अत एवाह। समासेऽप्ययमिति। एवं च ऋत्यवर्णयोरिति पूर्वोक्तो निर्देशः सगच्छते ॥ प्रत्यभिवादे ॥ इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वचनमुच्यते ॥ अशूद्रे किम्। अभिवादये तुषजकोऽहम्। भो आयुष्मानेधि तुषजक। आयुष्मानेधीति । असः सेर्हि । घ्वसोरिति एत्वम् हुझल्भ्यो हेर्धि अस्तेरल्लोपः ॥ नामगोत्र वेति । गोत्रस्योदाहरणम् । अभिवादये गार्ग्योऽहम् । भो आयुष्मानेधि गार्ग्या ३ इत्यूह्यम् ॥ दूराद्धूते च ॥ हूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह । दूरात्संबोधन इति। उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति। सक्तून् पिबेत्यादि ॥ गुरोरनृतः ॥ अनन्त्यस्यापीति । अत्र वदन्ति। यद्यप्यन्त्यस्य गुरोः प्लुतार्थोऽपिशब्द इति व्याख्यायेत तर्हि गुरुस्थानिकप्लुतानामेव पर्यायता स्यात्तथा च दूराद्धूत इति लक्षणान्तरेण लघोष्टेः स्थाने विहितेन प्लुतेन सह युगपत् प्रयोगः प्रसज्येत । तस्मादपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्य टेरिति प्रकृतत्वादिति ॥ टेश्वदत्तेति। वाक्यत्वसंपत्तये अस्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः ॥ एवमग्रेऽपि। सर्वः प्लुतो विकल्प्यत इति। एतेन 'द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव। पुत्रेति' इति भागवतं व्याख्यातम्। प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् ॥ आर्षप्रयोग इति श्रीधराचार्योक्तिस्तु नादर्तव्या, विस्तरस्त्वत्र त्वमनोरमायामनुसंधेयः॥ यणादिकं करोतीति। अत्र नव्याः। यद्येवमग्नी इति विष्णू इति इत्यत्र प्रगृह्याश्रय प्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादनेन यणादिकार्यं स्यात्, ततश्च वरकरणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्, तस्मात् प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थ इति प्राचां व्याख्यैव ज्यायसी। एवं च इको यणचीत्यत्र इग्ग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कापि नास्ति । तथा हि । तत्रेग्ग्रहणाभावेऽपि 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' दीर्घादित्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयोर्यग्विधानान्न व्यञ्जनस्य भविष्यति। प्लुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भवितव्यमेव। अयादयोऽपवादाः हरय इत्यादौ। उपेन्द्रः कृष्णौकत्वमित्यादौ तु 'आद्गुणः' वृद्धिरेचीति बाधकं भविष्यतः ॥ यथा सत्यपि इग्ग्रहणे श्रीशद-

त्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकम् । अतो नार्थ इग्ग्रहणेन ॥ तथापि एहि करभोरु इति सुतनू इति चिनुही अत्रेत्यादौ अप्लुतवदुपस्थिते ई चाक्रवर्मणस्येति प्रकृतिभावनिषेधेपि आभ्यां यणादिकार्याविधानात् प्लुतस्यास्य यण् न स्यात् । ह्रस्वदीर्घपदाननुवृत्तौ तु व्यञ्जनस्य स्यात् । तस्मादिग्ग्रहणं व्यर्थमिति न शक्यते शङ्कितुमित्याहुः ॥ अन्ये त्विग्ग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः । इको यणेव क्वचिद्यथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूत् । किंचान्यत् प्राप्नोति इकोसवर्णे इति शाकलम् । एवं च यदुक्तं न समासे सितिचेति तदनेन संगृहीतं भवतीति ॥ चिनुहीति । चिन्विति लोडन्तम् । हीत्यव्ययम् । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरित्यनेन प्लुतः ॥ उभयत्र विभाषेयमिति । इति शब्दे परतः पूर्वेण प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते चारम्भादिति भावः ॥ ईदूदेदन्तमिति ॥ अत्र विशेषणेन तदन्तविध्याश्रयणं किम् । पचेते इमाविति यथा स्यात् । हरी विष्णू इत्यादिष्वेकादेशस्य परादिवद्भावाश्रयेण इकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेद्रूपं द्विवचनमित्युक्तेपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ द्विवचनमिति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणाज्ज्ञापकात्तेन कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति सिद्धम् ॥ द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्याकुर्वतः प्राचस्तु नेदं सिध्येत् ॥ हरी एताविति । इह ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावो न प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् ॥ अत्र वृत्तिकारेण मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव जंपतीवेत्युदाहृतम् । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटादयः । एवं स्थिते मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थयते । इवार्थे इति ॥ वशब्द इत्यादि । वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययमिति मेदिनी । 'व वा यथा तथैवैवं साम्ये' इत्यमरः । कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानीत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः ॥ अदसो मात् ॥ इह एकारो नानुवर्तते, असंभवादित्यभिप्रेत्याह । ईदूताविति ॥ अदसः किम् । शम्यत्र, वाम्यत्र ॥ ननूकारानुवृत्तिर्व्यर्था स्त्रियां फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वादत आह । रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण न सिध्यत्यौकारान्तत्वादिति भावः ॥ अदसो मादिति सूत्रं प्रति मुत्वमीत्वं च नासिद्धम्, आरम्भसामर्थ्यात् ॥ अमुकेत्रेति ॥ स्त्रीलिङ्गद्विवचनस्य तु प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव । अमुके अत्र ॥ एकारोप्यनुवर्ततेति । तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं माद्ग्रहणमिति भावः ॥ शे ॥ कान्तममपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तमित्याहुः ॥ अस्मे इति । अस्मभ्यमित्यर्थः, 'सुपां सु-

लुग्' इति भ्यसः शे आदेशः। शेषे लोपः ॥ निपात एकाः ॥ निपातः किम् । अततेर्डैः। अः। हे अ आगच्छ। हे आगच्छ। अत्र प्रगृह्यसंज्ञा मा भूत् ॥ एकग्रहणाभावे येन विधिरिति सूत्रात्तदन्तलाभे प्रेदमित्यत्र स्यादत उक्तमेकेति। 'एकाज्' इति तु न बहुव्रीहिः', उक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । अतः पूर्वकालैकेति कर्मधारय एव ॥ ननु निपातोऽजनाडित्युक्ते हलन्तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजन्ते प्राप्ते अज्ग्रहणसामर्थ्यादज्रूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वसिद्धे किमेकग्रहणेन । न च पुरोस्तीत्यादौ हलन्त्यस्य संज्ञाया सत्यां प्रकृतिभावात् अतो रोरिति रोरुत्वे न स्यादतोऽज्ग्रहणसामर्थ्यमुपक्षीणमित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञा प्रति रुत्वस्यासिद्धतया रेफान्तत्वेनस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेन दोषाप्रसक्तेः। न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुत्वाभावप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः । सकारान्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकाण्डस्थप्रयोजनं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत। न चाज्ग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्यैव प्रपराऽपित्यादिनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यान्न त्वज्रूपनिपातस्येति वैपरीत्यशङ्कानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यम् । अनाङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः व्याहरति मृगः इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशङ्काया अप्रवृत्तेः । किं च निपातोऽजनाडित्युक्तेऽप्यनाङिति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वाभ्युपगमात्तदन्तविध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योऽच् स प्रगृह्य इत्यर्थलाभादज्रूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति नास्त्येव प्रयोजनमेकग्रहणस्य ॥ नन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेव। अन्यथा अ इ उ अपेहीत्यनेकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति चेन्न ॥ अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिरासंभवात्समुदायसंज्ञया अवयवानामननुग्रहेणैकाज्द्विर्वचनन्यायस्याप्यप्रवृत्तेः। एकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाग्रहणाच्च । अत्राहुर्भाष्यकाराः। अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति 'वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किं तु जातिरेव निर्दिश्यते' इति । तेन हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वात् दम्भ इत्वे धिप्सतीत्यादि सिद्धम्। हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योऽनेकः समीपे हल् नकारो न ततः परः सन् यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकसमीप इति कित्त्वं न स्यात् ततश्च नलोपो न स्यात्। वस्तुतस्तु अपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं

ग्रहणम् । अत एव मनोरमायामनाङिति पर्युदासादेवाङ्पनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं न त्वेकाज्ग्रहणस्य ॥ अत्र नव्याः । यदुक्तं मनोरमायामनाङिति पर्युदासादित्यादि तच्चिन्त्यम् । ओत्सूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात् । न च लक्ष्यभेदाभावात्प्रौढिवादमात्र भाष्यमिति वाच्यम् । अस्मादेव भाष्यवचनाल्लक्ष्यभेदोप्यस्तीति सुवचत्वात् । तथाहि । अततेर्डः अः, अकारो वासुदेवः स्यादिति [?]वचनाद्रूढिशब्दो वा । अनेन अशब्देन सह आङ्मर्यादाभिविध्योरिति आङोऽव्ययीभावे सवर्णदीर्घे अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वे सोरम्यमि पूर्वे च कृते अमितिरूपं भाष्यकृत्संमतम् । तथा इणो निष्ठायामितः, वेञस्तु निष्ठायां सम्प्रसारणे उतः अम् इतः, एतः, अम् उतः ओत इत्यासमुद्रक्षितिवत्समासे रूपं च तत्समतम् । तत्र पर्युदासपक्षे अमि पूर्वो गुणश्च न सिध्यति । अशब्दस्याङ्भिन्नत्वात्स्थानिवद्भावेन निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रये तु सिध्यति तस्याङ्त्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधात् । न चैतादृशप्रयोगोऽप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तम् । प्रकृतभाष्यस्यात्र प्रमाणत्वात् । अन्यथा हि भाष्यकारेङ्गितसात्रावलम्बनेन तत्र प्राचग्रन्थानामधिक्षेपाय भवतां प्रवृत्तयो व्याहन्येरन्नित्याद्याहुः ॥ आङ्वर्ज इति । प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिह द्रष्टव्यम् । वर्ज्यत इति वर्जः वृजेर्ण्यन्तात्कर्मणि घञ् वर्जनीय इत्यर्थः । आङो न भवतीति यावत् ॥ आ एवमिति । पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतकोयमाकारः, पूर्वमित्थं नामंस्थाः इदानीं त्वेवं मन्यस इत्यर्थः ॥ आ एव किलेति । स्मरणद्योतकोयमाकारः ॥ वाक्यस्मरणयोरित्यादि । अत्रायमाशयः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् इति भाष्यस्याङित्त्वस्य एव तात्पर्यं लाघवात् । अन्यस्य ङित्त्वं त्वर्थसिद्धम् । ईषदर्थे इत्यादिस्त्वेकदेशानुवादः । एवं च अभ्र आँ अप इत्यत्र समस्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वात् आङोऽनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्तत इति ॥ ओत् ॥ निपात इति किम् । देवोसि, वायवायाहि ॥ संबुद्धौ ॥ ऋषिर्वेदः तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह । अवैदिक इति । संबुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् । न च ओदिति सूत्रस्य निरवकाशत्वं शङ्क्यम् । अहो ईशा इत्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । इताविति किम् । पटोऽत्र ॥ उञः ॥ निपात एकाजिति नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् । शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्तते । तदाह ।

इती वा प्रागुक्तमिति । इह उञ ऊँ इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातम् । एकसूत्रत्वे तु उञ इती ऊँ शाकल्यस्येत्यर्थात् उँ इतीत्येव रूपं शाकल्यमते सिध्यति। अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति उइतीत्येव रूप सिध्यति, वितीतिरूपं न सिध्यत्येवेति ज्ञेयम् ॥ ऊँ ॥ अनुनासिक इति । तेनास्मिन् परे यरोऽनुनासिके इति विकल्पः । यद्येतन् इति पठन्ति यद्येतद् इति वा एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा यरो ञम्यनुनासिको वेत्येवावक्ष्यत् । यरो ञमि ञम्वं त्वेवावक्ष्यदित्युक्तौ तु यथासंख्यग्रहत्या अम्मयं तन्नं त्यादिसिद्धावपि चिन्मय एतन्मुरारिति न सिध्येत् । ऊ मेजन्तः ङमुण्नित्यमित्यादि निर्देशाश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवम्। वस्तुतस्तु यरोऽनुनासिके ञम्वं त्वेव सूत्रयितुं युक्तमित्याहु ॥ प्रगृह्यमित्यनुवर्त्तनादाह। प्रगृह्यश्चेति। ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धौ किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः । प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्युञोरादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादिष्टसिद्धावपि अप्रगृह्यादेशस्यानुनासिको वकारः स्यात्तद्वारणाय प्रगृह्यत्वाश्रयणमिति । आदेशस्यास्य स्थानिवत्त्वे नोञ्त्वादुञ इति प्रगृह्यत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाश्रयणमित्यन्ये । यदि तु प्रगृह्यमित्यस्य स्थानिविशेषणत्वं स्वीकृत्य प्रगृह्यस्योञः ऊँ इत्ययमादेश इति व्याख्यायते, तदा दीर्घानुनासिकोक्तिवत्प्रगृह्यश्चेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यम् । ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते, तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ऊँ इति एतेद्वे रूपे स्यातां, तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति कैयटस्तदाह । अयमादेशो वा स्यादिति ॥ वस्यासिद्ध त्वादिति । अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि इको यण् इत्यनन्तरं मय उञो वेत्येवावक्ष्यत् यणं चान्ववर्तयिष्यत् ॥ ईदूतौ च ॥ ईदूताविति किम् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्नाभवाति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुगित्यादिना डा आदेशः । पदकारैः प्रगृह्यत्वेषु इतिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेन इहापि पदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसङ्गः स चानिष्ट इति बोध्यम् । सप्तमीग्रहणं किम्। धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या, मत्या, सुष्टुत्या, इति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे ईकारः । ततः अकः सवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः। न त्विह सुपां सुलुगिति लुग् ह्रस्वश्रवणापत्तेः ॥ सोमो गौरी इति। वातप्रमी अत्र ययी असत्त इत्याद्युदाहरणे सत्यप्युकारान्तस्य लौकिकोदाहरणाभावाद् उभयोरपि वेद एवोदाहरणमुक्तम् ॥ मामकी तनू इति। यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यप्रयोजनं नास्ति, तथापि मामकी इति तनू इति इति पदकाले त-

दस्त्येव, स्वायां तनू ऋक्त्वेनाधमानामित्यत्र संहिताकालेऽप्यस्ति, तथापि ऋत्यक इति पाक्षिकप्रकृतिभावेनाप्येतत्सिद्धं छन्दसि रूपान्तरस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यम् ॥ सप्तम्या लुगिति । यदि धीत्यादाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ एकादेश इति व्याख्यायते । तदा एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्त्वाच्च आण्नद्याः इत्याट् ङेराम च स्यादिति भावः ॥ अर्थग्रहणं किमिति । वाप्यश्व इत्यादावपि सप्तम्यर्थोऽस्त्येवेति नार्थोऽर्थग्रहणेनेति प्रश्नः ॥ अर्थान्तरोपसंक्रान्त इति । वाप्यश्व इत्यत्र यो वापीशब्दः स तु वाप्यधिकरणद्रव्ये उपसंक्रान्तः, सोमो गौरी इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु तदधिकरणद्रव्ये वृत्त्याभावादिति भेदः ॥ अणोऽप्रगृह्यस्य ॥ अण इति किम् । कर्तॄँ हर्तॄँ ॥ अच्सन्धिरिति । कुत्वं ष्टुत्वं चात्र न कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अत एवानुस्वारस्याप्यच्त्वादित्यादिनिर्देशोऽप्युपपन्नः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यामच्संधिः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ स्तोरिति समाहारद्वन्द्वे, सौत्रं पुंस्त्वम् । एवं श्चुः ष्टुरित्यपि बोध्यम् । श्चुनेति । सह युक्त इति सूत्रे विनापि तद्योगं वृतीयेति वक्ष्यमाणत्वात्तृतीया ॥ योगे इति । एतदध्याहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यम् । निमित्तकार्यिणोर्न शादिति ज्ञापकात् । यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तं स्थानेऽन्तरतम इत्यनेनापि इष्टसिद्धेर्नात्यन्तावश्यकत्वात् । हरिश्शेत इति । वा शरीति पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य सस्तस्य शेन योगे शः, चवर्गयोगे रामश्चिनोति, तवर्गस्य तु चवर्गयोगे सच्चिदित्यादि, शेन योगे तु तच्छिव इत्याद्युदाहरिष्यति ॥ शात् ॥ नेति तोरिति चानुवर्तते तदाह । तवर्गस्येत्यादि । जश्त्वमित्यादिव्याख्यानिर्देशे निःसंदिग्धत्वेन बोधनाय व्रश्चेति षत्वं जश्त्वं च न कृतं तथा श्चुत्वमपि न कृतमिति परिहारसंभवाद्वर्गान्त्यमेवोदाहरति ॥ विश्नः प्रश्न इति । विच्छ गतौ, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, यजयाचेत्यादिना नङ् । च्छ्वोः शूडिति छस्य शत्वम् । नङो ङित्त्वाद्गुणाभावः । प्रच्छेस्तु प्रश्ने चासन्नेति निर्देशात्संप्रसारणाभावः ॥ ननु ञमङणनानां नासिकास्थानाधिक्याद्वर्गेष्वाद्यैश्चतुर्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात् स्तोः श्चुनेति तुशब्देन नकारो न गृह्यते किं तु स्ववर्गाद्याश्चत्वार एवेति । विश्नः प्रश्न इत्यत्र श्चुत्वाप्रसक्तेः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः । शादिति निषेधाल्लिङ्गादेव तुल्यास्यप्रयत्नमित्यास्यग्रहणेन नासिकास्थानभिन्नं ताल्वादिस्थानं गृह्यते तत्स्थानं तु तुशब्देन पञ्चमस्यापि ग्रहणात् श्चुत्वप्रसक्तौ निषेधोऽयमावश्यकः । एवं च तोर्लीति तुशब्देन न-

कारस्यापि ग्रहणाद् विद्वाँल्लिखति इत्यादि सिध्यति ॥ न च निमित्तकार्यिणो र्यथासङ्ख्यनिरास ज्ञापकमित्युक्तत्वात्तेनैव चार्थवत्त्वे कथमुक्तार्थे ज्ञापकं भवेदिति वाच्यम् । तुशब्देन नकारग्रहणे सिद्धे हि यथासङ्ख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयेत्यु-भयज्ञापने बाधकाभावात् ॥ नापि तुल्यास्यमित्यत्र यत्किंचित्स्थानतुल्यत्वविव-क्षायां वर्गेषु पञ्चापि वर्णाः परस्परं सवर्णाः भवेयुरित्युक्तोदाहरणे यु त्वप्रसक्तौ शा दित्यारम्भ आवश्यक इत्येतज्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यम् । तथा हि स-ति जमङणनाना परस्परमावर्ण्यादिच्छा त्वं नयसीत्यादौ अनुस्वारस्य ययि परस वर्णः वा पदान्तस्येत्यनुस्वारस्य आदयोऽपि स्युः । तात्वादिस्थानसाम्याभावेऽपि नासिकारूपस्य यत्किंचित्स्थानस्य तुल्यत्वात् ॥ नापि तुल्यास्यत्वमन्यनास्यत्व-मिति व्याख्यायां ञादीनां परस्परसावर्ण्यं न भवेत्, तेषां नासिकास्थानसाम्येऽपि तात्वादिस्थानसाम्याभावेन न्यूनस्थानकत्वात्, ततश्च त्वं नयसीत्यादिषु नाति-प्रसङ्गः, स्ववर्गीयैः सह तु ञादीनां सावर्ण्यं स्यादेव । नासिकास्थानाधिक्येऽपि त-दन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति विद्वाँल्लिखतीत्यादीष्टं सिध्यति, वर्गाद्यानां तु नासि-कास्थानाभावे न्यूनस्थानकत्वात्पञ्चमैन च सावर्ण्याभावेऽपि न क्षतिरिति ज्ञाप काश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । हे गौरि एहीत्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेः । इकोसवर्णे इति शाकलप्रकृतिभावानापत्तेश्च । इकारान्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्णा-कत्वादेकारस्य । स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावे-ङौ ताभ्यामैचौ ततोऽपि च इति वचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावसम्भवेऽप्यनि-निष्टवारणेऽपि तद्वस्तु तद्वस्त्रमित्यत्र तोर्लि इति परसवर्णविधिना दकारस्य वका-रापत्तेः । वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्येऽपि दन्तस्थानसाम्येन लकारान्यूनस्थानकत्वा-त् । यदि तु वकारस्य दन्तोष्ठमिति समाहारनिर्देशाद ओष्ठस्थानदन्तस्थानभि न्नमेव दन्तोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वस्त्वल्यादौ नातिप्रसङ्ग इति ब्रूषे, तर्हि लुग्वा दुहेत्यादिना दन्त्ये तङि विधीयमानो यः लुक् स अदुग्धहीत्यत्र न स्यात्, किं तु अदुग्धेत्यादावेव स्यात् । तथा पिपर्ति पिपृवतो त्यादौ विधीयमानमुदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्वं सुस्तृर्षतीत्यादौ न स्यादुकारोत्या वकार-स्यौष्ठ्यत्वाभावात् ॥ न च वस्यौष्ठ्यत्वे दन्त्यत्वे च सति सेक्स्रपिति षोपदेशलक्षणे स्विदादीनां पृथग्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दन्त्यान्तसादित्वादिति भ्रमितव्य-म् । दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपीत्याकरेमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ये तु पाणिनिशिक्षायां यमानुस्वारयोरेव नासिकास्थानत्वकथनादन्येषां स्थानं नासि-का न भवति किं त्वनुनासिकत्व गुण एव । नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्व-

मात्रेण नासिकास्थानत्वकथने त्वकारादीनामप्युक्तरीत्या नासिकास्थानमिति स्थाननिरूपणे तेषां तदकथनान्न्यूनतेत्यादि वदन्ति ॥ तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिः ॥ अन्ये त्वकारादीनां नासिकया सर्वदानुच्चारणादनुनासिकत्वं गुणः सत्त्वे निविशतेऽपैति इत्यादिलक्षणलक्षितत्वात् । ञमङणनानां त्वनुनासिकत्वं नापैति सर्वदैव उच्चारणादिति न गुणः किं तु यमानुस्वारयोरिव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरूपणे ञमङणनानां नासिका चेत्युक्तं न त्वकारादीनां नासिका चेति ॥ यत्तूक्तम्, तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां तद्वस्त्वित्यादौ तोर्लि इति दकारस्य वकारप्रसङ्ग इति ॥ तदापाततः । तोर्लीत्यत्र लकारद्वयनिर्देश इति स्वीकृत्य लकाररूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायामुक्तदोषाप्रसक्तेरित्याहुः ॥ ष्टुना ष्टुः ॥ इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्य न तोः षीति ज्ञापकात् ॥ सर्पिष्टममिति । ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति षत्वम् ॥ यरो ॥ पदान्तस्येति किम् । वेद्मि । स्तभ्नाति ॥ स्पर्शे चरितार्थ इति । प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणेदमुक्तम् । कमल् मुरारिः, द्रुह्व् नेता इत्यादौ लकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । स्पर्शस्थैवेष्यते इति प्राचीनग्रन्थानुरोधेन स्पर्शभिन्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते अनभिधानादिति वा योज्यम् ॥ रेफे न प्रवर्तत इति । यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदाद् अस्यां व्यक्तौ लक्षणस्याचरितार्थत्वाद्रेफेपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव, तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्षमाश्रित्यदमुक्तम् ॥ दकारनिपातनादिति । ननु यवादिगणे ककुदित्येव पठ्यते न तु ककुद्मन्त इति मतुब्विशिष्टम् । तथा च यरोऽनुनासिको दुर्वारः । न च यरोनुनासिकप्रवृत्तौ झयन्तत्वाभावेन झय इति मतुपो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या यवादिगणे कुकदिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन झयन्तत्वानपायात् । गणे तत्पाठस्य सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । यद्यत्र ककुद्दकारस्य नकार इष्टः स्यात्तर्हि गणे ककुनित्येव पठेन्न तु ककुदिति । मतुपः प्रकृतिभूतककुच्छब्दस्य नान्तत्वनिपातनेपि अन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्य निर्बाधत्वात्तस्माद्यरोनुनासिकोत्र न प्रवर्तते इति ॥ अन्ये त्वाहुः । यचि भं तसौ मत्वर्थे इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यं, तसाविति द्विवचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरेतरयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यतइति ॥ उदः स्था ॥ अनुस्वारस्य ययि इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य सबध्यते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याह । पूर्वसवर्णः स्यादिति ॥ शश्छोटि ॥ इह पदान्तादित्यनुवर्त्य पदा-

न्ताज्झय इति व्याख्येयं, तेनेह न, मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शम । विपूर्वाद्र-
पेरौणादिकः शः ॥ क्ष्लमिति । शग्च्छोटीति सूत्रं शग्च्छोमि इति पठनीय-
मित्यर्थः ॥ तच्छ्लोकेनेति । तच्छ्मश्रुणेत्याद्यप्युदाहर्तव्यम् ॥ मोनु ॥ हलि
सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते पदस्येति च तदाह । मान्तस्येत्यादि । हलि कि-
म् । त्वमत्र किमत्र ॥ नश्चापदान्तस्य ॥ अपदान्तस्य किम् । राजन् पाहि ॥
आक्रंस्यतइति । आङ उद्गमने इति तङ् । स्नुक्रमोरिति नेट् ॥ अनुस्वारस्य ॥
अत्र ययीति स्पष्टार्थम् । अचि परे अनुस्वाराभावात् । शलि तु परसवर्णोनुस्वा-
रान्तरतमो न संभवतीति कुण्डं रथेनेत्यत्रैव दंशनमित्यादावपि परसवर्णविध्य-
प्रवृत्तेः । सूत्रकारमते तदावश्यकमेव । अन्यथा दंशनमित्यादावनुस्वारान्तर-
तमः परसवर्णोनुनासिक ईकारः स्यात् । ईकारशकारयोस्तन्मते सावर्ण्यस्य स-
त्त्वात् । तथा कुण्डं शेते इत्यादावनुस्वारस्य वा पदान्तस्येति स्यादिति ॥ अ-
ङ्कित इति । अङ्क पदे लक्षणे च इति चुरादिण्यन्तात् क्तः । निष्ठायां सेटीति
णिलोपः । परसवर्णेन ङः । अकि लक्षणे इत्यस्माद्वा क्तः । नुमोनुस्वारे परसव-
र्णेन ङः ॥ अञ्चित इति । अञ्चेः पूजायामिति निष्ठायामिट् । नाञ्चे रिति
नलोपनिषेधः ॥ कुण्ठित इति । कुठि प्रतिघाते क्तः । नुमोनुस्वारे परसवर्णेन
णः ॥ शान्त इति । शम उपशमे क्तः । वा दान्तशान्त इति निपातनादिड-
भावः । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारः ॥
गुम्फित इति । गुम्फ ग्रन्थे क्तः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः ॥ मो राजि समः
क्वौ ॥ राजीति किम् । संपत् ॥ सम इति किम् । इदं राट् ॥ क्वाविति किम्
संराजितुं, संराजितव्यम् ॥ मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं तदाह ।
म एव स्यादिति ॥ सम्राडिति ॥ राजृ दीप्तौ । संपूर्वादस्मात् सत्सूद्विषेत्यादि-
ना क्विप् । व्रश्चादिना षत्वं जश्त्वचर्त्वे ॥ हे मपरे वा ॥ मपर इति बहुव्रीहिः ॥
यवलेति । यवलाः परा यस्मात्यवलपरस्तस्मिन्हकारे परे मस्य यवला भवन्ती-
त्यर्थः ॥ यथासंख्यमनुदेशः ॥ अनु दिश्यतइति अनुदेशः । पश्चादुच्चार्यत इत्य-
र्थः । समानामिति संबन्धे षष्ठी । तदाह । समसंबन्धी विधिरिति । समकर्मकं
विधानमिति तु नोक्तं, तथा हि सति यच्चोद्देशिषु समेषु समानां विधानं पाघ्रा-
दिषु पिबादीनां प्रभ्वादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् । इष्यते तु अनुवा-
द्ययोरपि यथासंख्यत्वम् । समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः इत्यत्र यथा ॥ समा-
नामिति किम् । लक्षणेत्थंभूता इत्यत्र लक्षणादयश्चत्वारोर्थाः प्रत्यादयस्तु त्रयः,
तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ॥ नपरे ॥ अयमपि बहुव्री-

द्विरेव । हे इति अनुवर्तते तदाह । नपरे हकारे इति ॥ ङ्णोः ॥ चयो द्वितीया इति । एतच्च नादिन्याक्रोशे इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । अत एव मनोरमायां डः सीति सूत्रे तुडित्युच्यमाने चयो द्वितीया इति पक्षे थकारापत्तिरुक्ता । यदि तु ङ्णोः इति सूत्रस्थं स्यात् । तर्हि तुडित्येव सुवचं स्यात् । तुटोऽसिद्धत्वेन चयो द्वितीया इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ पौष्करसादेरिति । पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत् । तस्यापत्य पौष्करसादिराचार्यः । बाह्वादित्वादिञ् अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ डः सि धुट् ॥ उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह । सस्येति । सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः ॥ षट्त्सन्त इति । धुटश्चर्त्वेन तकारः । चयो द्वितीया इति तस्य थो न, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । अत एव धुडभावे षट्सन्त इत्यत्र टस्य ठो न भवति ॥ नन्वेवमपि डः सि धुग् इति धुग्विधीयतां डकारस्य सकारे परे धुगिति व्याख्यानसंभवात् किमनेन धुटः परादित्वाऽभ्युपगमेन ॥ मैवम् । पूर्वान्तत्वे तु न पदान्ताट्टोरनाम् इति निषेधाप्रवृत्त्या धकारस्य ष्टुत्वप्रसङ्गात् । अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः । डस्य तुकि ष्टुत्वे त्वस्य तस्यासिद्धत्वेन चयो द्वितीयेत्यस्यापि प्रसङ्गाच्च ॥ इह धुड्विकल्पेन रूपद्वये सति टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश रूपाणि । खयः शर. इति द्वित्वे द्वात्रिंशत् ॥ शरोचीति निषेधोत्र न प्रवर्तते । तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वस्योक्तत्वात् ॥ न च चर्त्वस्यासिद्धत्वात् खयः परत्वमेव नास्तीति शङ्क्यम्, । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तेः ॥ शि तुक् ॥ शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतायाः न इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह । नस्येति । च लोप इति । झरो झरि इत्यत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्याद् यथासंख्यं न प्रवर्तत इति भावः ॥ सञ्छंभुरिति । इह श्चुत्वतुकोरसिद्धत्वमाश्रित्य नश्छवीति रुत्वं नाशङ्क्यं, छत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ चतुष्टयमिति । अत्र तुकः श्चुत्वे चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छत्वे शस्यापि छत्वविकल्पात् सञ्छ्छंभुरिति रूपद्वयवृद्धिर्बोध्या । न च शस्य छत्वपक्षे शर्परत्वाभावात् चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छो नेति शङ्क्यं, शश्छोटीति छत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः ॥ ङमो ह्रस्वात् ॥ ङम् प्रत्याहारः, संज्ञायां च कृतं टित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते । तेन यथासंख्यं ङुट् णुट् नुटः प्रवर्तन्ते ॥ नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं हे मपर इति मय उञो वो वेति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात् ॥ नन्विह नित्यग्रहणाभावे हे मपरे वा इति वाग्रहणमुत्तरसूत्रेषु पञ्चस्वप्यनुवर्तते वा नवेति शङ्का स्यादिति चेत्तुल्यम् । अत एव विस्पष्टार्थमित्युक्तं न तु व्यर्थमिति ॥ तस्मात्परस्याच इति । ननु ङम

इत्यस्य षष्ठ्यन्ततामाश्रित्याचि परे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोष इति चेत् । मैवम् । तथाहि सति ङमन्तस्य पदस्य पूर्वावयवः स्यादित्यनिष्टं प्रसज्येत । पदस्य यो ङम् तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वं प्रसज्येत, पदान्तस्येति निषेधस्याप्रवृत्तेः । यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषया ङमुड्विधेरसिद्धत्वादिष्टं सिध्यति, तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रसज्यत एव णत्वमिति यथोक्तं व्याख्यानमेव साध्विति दिक् ॥ सुगणीश इति । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत् पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥ ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न । प्राचा तु उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादे पदस्येति व्याख्यानान्ङ तुगन्नत्युक्तं, तदनेन प्रत्युक्तम् । इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतिरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् ॥ समः सुटि ॥ यद्यपि सोऽनुस्वारेण सिद्धं, तथापि अनुनासिकविकल्पार्थमिदम् ॥ अत्रानुनासिकः । अयमधिकारो विधिर्वेति पक्षद्वयम् ॥ आद्ये अत्रग्रहणमनर्थकम् । अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात् तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणः पूर्वकार्यिणो विशेषद्योतनार्थः । परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति ॥ विधिपक्षे तु शब्दः व्यर्थः । वाग्रहणं स्पष्टार्थम् । अनुनासिकात्पर इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । नहि विकल्पं विना अनुनासिकं विहाय इत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तुवेतिशब्दावनुक्त्वा रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यादित्येवोक्तम् ॥ रोः पूर्वस्येति । उपलक्षणमेतल्लोपस्यापि । अत्र रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्येति निष्कृष्टोऽर्थः । एवं रोः पूर्वस्मात्पर इत्यस्यापि रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्मात्पर इत्यर्थो बोध्यः ॥ अनुनासिकात् ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह । अनुनासिकं विहायेति । अनुनासिकाभावपक्ष इत्यर्थः ॥ पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्ततेत्यभिप्रेत्याह । रोः पूर्वस्मादिति । संसर्गवदिप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वात् अवतमा धेनुरानीयतामित्यत्र संभावितानुनासिकत्वगुण एवोपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन संबध्यत इत्यभिप्रेत्याह । रोः पूर्वस्मादिति इति तु मनोरमायामवतारितं, तत्तु पूर्वस्येत्यनुवर्तनं विभक्तिविपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यति इत्याशयेनोक्तमित्याहुः ॥ अनुस्वारागम इति । आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते ॥ यथा पूर्वैतुताभ्यामैजित्यत्र पूर्वशब्देन णिचोरागमत्वमिति भावः ॥

विसर्जनीय ॥ खरीति । एतच्च खरवसानयोः इति सूत्रान्मंडूकप्लुत्यानुवर्तते ॥ सम्स्कर्तेति । सपरिभ्यामिति करोतेः सुट् ॥ ननु अनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्याह । अनुस्वारविसर्गेत्यादि ॥ अकारोपरीति । यदि त्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयःसु यशःसु इत्यादौ इण्परस्येति षत्वं स्यादिति भावः ॥ अच्त्वादिति । न चैव हरिः कर्ता हरि स्मरेत् रामः पातीत्यादौ यणादिप्रसङ्गः, त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् ॥ अनुस्वारस्यापि द्वित्वे इति । अपिशब्दात्ककारस्य ॥ वचनान्तरेणेति । अचो रहाभ्यामिति कृतेपि यणो मय इति भवत्येवेति भावः ॥ पुमः खयि ॥ पुंसः संयोगान्तलोपेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् । अम्पर इति बहुव्रीहिः ॥ पर्युदासादिति । इदुदुपधस्य इति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः ॥ ख्याञादेशेनेति । चक्षिङः ख्याञ् इत्यत्र खशादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे णत्वानन्तरं शस्य यो वा इति स्थितमिति वक्ष्यते । एवं च यत्वस्यासिद्धतया अम्परत्वाभावात् पुमः खयीति रुत्वं नेत्यर्थः ॥ पुंख्यानमिति । चक्षिङो ल्युट् चेति ल्युटि ख्याञादेशः ॥ ननु आदेश इह दुर्लभः वर्जने प्रतिषेध. असनयोश्चेति वार्तिकादिति चेत्सत्यम् । बहुलं तणि ञसधक्कगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम् । विस्तरस्त्विह मनोरमायामनुसधेयः ॥ त्रायस्वेति ॥ त्रैङ् पालने लोटि शप्यायादेशः ॥ प्रशानिति ॥ प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप् । अनुनासिकस्येति दीर्घः । मो नो धातोरिति नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । नॄन्पे ॥ पकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धम् । उभयथर्क्षु इत्यत उभयथेति अनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह । रुः स्याद्वेति ॥ कुप्वोः ᳲकᳲपौ च ॥ अत्र कुप्वोरिति रेफस्य विसर्गः । जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । खर्परे शरीति विसर्गस्यास्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । वा शरीति विसर्ग एव वा ॥ आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ ॥ चाद्विसर्ग इति । प्राचा तु चाद्विकल्पः इत्युक्तं, तदसत् । ᳲकᳲपाभ्यां मुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसङ्गात् ॥ कानाम्रेडिते । कान्कान् इति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । कान् कान् पश्यसीति । अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने । द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ॥ वार्तिके कान्ग्रहणाभावेपि सत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह । रुद्वेति । संपुमोस्तु वार्तिकेनैव सत्वम् । कस्कादिषु संस्करिष्यति पुंस्कोकिलः पुंस्काम इत्यादिबहूनां पाठे गौरवात् । कस्कादिषु संपुंकानिति पठित्वा सर्वमपि वार्तिकं त्यक्तुमशक्यं पुंस्कोकिल इत्या-

दाविणः परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसङ्गात् । किं तु कान्ग्रहणमिव सग्रहणं वार्तिके त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥ कस्कादिषु च ॥ अत्र सोपदादौ इत्यतः स इति इणः ष इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह । एष्विण उत्तरस्येत्यादि ॥ कौतस्कुत इति । कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादणित्याहुः । अव्ययानां भमात्र इति वक्ष्यमाणेनात्र टिलोपः ॥ सर्पिष्कुण्डिकेति । नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनमसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थमित्यादि वक्ष्यति ॥ संहितायाम् ॥ इत्यधिकृत्येति । एतच्च इको यणचीत्यत्रैव वक्तव्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तम् ॥ छे च ॥ छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः, विदिभिदिच्छिदेरिति निर्देशात् । तेन विच्छिन्नमित्यादि सिद्धम् ॥ ह्रस्वस्येति । एतच्च ह्रस्वस्य पिति कृतीत्यतोनुवर्तते तुक् च । सेनासुरेति । यदि हि छस्य तुक् स्यात्तर्हि छस्य चर्त्वे सति चद्वयं स्यात् । संनिपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः ॥ पदान्ताद्वा ॥ प्रकृतेन दीर्घेण विशेषणात्तदन्तविधिलाभेनेष्टसिद्धावप्यन्तग्रहणं पदान्तस्यैव तुग्यथा स्यात्पदस्य मा भूदित्येतदर्थम् । अन्यथा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु लक्ष्मीच्छायादिष्वेव स्यात्तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं हर देवदत्तेत्यत्र न स्यात् । असामर्थ्यात् । एवं न पदान्ताट्टोरिति सूत्रे पदाट्टोरिति वक्तव्येन्तग्रहणं दृष्टाः षट् सन्तस्य इत्यत्रापि ष्टुत्वनिषेधार्थमित्याहुः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां हल्संधिः ॥

विष्णुस्त्रातेति । प्रातिपदिकात् स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये तस्य रुत्वे खरवसानयोरिति विसर्गे च कृते विसर्जनीयस्येति सः । अस्य च रुत्वं प्रति विसर्जनीयसत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ शर्परे विसर्जनीयः ॥ शर्पर इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खरन्यपदार्थः ॥ सत्वादेरयमपवादः । यदि तु शर्परे नेत्वेवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेपि कुप्वोᳲकᳲपौ स्याताम् । वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ, विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह । न त्वन्यदिति ॥ तदेव स्फुटयति । इहेति ॥ सोपदादौ ॥ अपदाद्योरिति । सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनम् । यदि तु विसर्जनीयस्य सः शर्परे विसर्जनीय इत्यत्र मण्डूकप्लुत्यानुवर्तितो यः खर् स इहाप्यनुवर्त्य विशिष्यते अपदादौ खरीति, तदा यथाश्रुतं साधु । परंतु पुनर्मण्डूकप्लुत्यानुवर्तने क्लेश इति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । पुनर्मण्डूकप्लुतिं विनाप्यनुवर्तितुं शक्यः । वा शरीत्यत्र शरा खरं विशेष्य शरूपे खरीति व्याख्याने कुप्वोरिति सूत्रे कुप्वोः खरीति व्याख्याने च चत्वभावादिति ॥ पयस्पाशमिति ।

याप्ये पाशप् । ईषदसमाप्तौ कल्पप् । अज्ञाते कुत्सिते इति कः । काम्यच्चेति काम्यच् ॥ पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः । संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगणनमन्यस्यासम्भवात् ॥ प्रातः कल्पमिति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत् ॥ गोः काम्यतीति । न च सत्वनिषेधेपीह इणः ष इति षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि काम्ये रोरेव इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु इणः ष इत्यत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेपि पूर्वेण सत्वं स्यात् ॥ इणः षः ॥ सोपदादावित्यस्यापवादः ॥ पुरः प्रष्ट्या इति । पॄ पालनपूरणयोः भ्राजभासेत्यादिना क्विप् । तदन्ताज्जस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तुं पूः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥ इदुदुपधस्य ॥ इदुर्दिति किम् । गीः करोति । पूः करोति ॥ इह इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन सबन्धः ॥ अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सबध्यते । सभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शङ्क्यम् । अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अत एव अग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति । अन्यथाऽपदान्तत्वान्न स्यात् । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः । ज्ञापकं च विशेषापेक्षम् । तेन अचः परस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति मनोरमायां स्थितम् । अत्र वदन्ति । अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्याद्यर्थ एव आकरे स्थित इति । अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयो न युक्तः । सर्पिष्करोतीत्यत्र इसुसोः सामर्थ्ये इति वैकल्पिकषत्वप्रवृत्तावपि तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्यत्र इदुदुपधस्येत्यनेन नित्यं षत्वप्रसङ्गात् । न चाकरमतेप्युणादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणे तथा स्वीकारादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात्, इसुसोरित्यत्र सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिककारेण स्वीकृतत्वानुमानात् । अन्यथा इदुदुपधस्येत्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेन षत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । किं च तिष्ठतु सर्पिरित्यादौ इदुदुपधस्येति षत्वस्येष्टत्वे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थं इति स्वमूलग्रन्थविरोध इति ॥ अत्र केचित् । इदुद्ग्रामप्रत्ययस्येति वक्तव्ये इदुदुपधस्येतिग्रहणं नित्यं य इदुदुपधस्तस्यैव विसर्गस्य षत्वं यथा स्यात् कविभिः कृतमित्यादौ मा भूदित्येव-

सर्थम् । भिन्नो विसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपधत्वं नास्ति रामैरित्यादौ तदभावाद् इति ॥ तन्न । अग्निः करोतीति निर्देशोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । देव इत्यादौ अकारोपधत्वात् प्रियचत्वा इत्यादावाकारोपधत्वेन चतुष्कपाल इत्यादौ षत्वानापत्तेश्चेति यत्किंचिदेतत् ॥ अन्ये तु प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवति इत्यादिव्याख्याने तूक्तोदाहरणे एतस्याप्रवृत्तेरुपधस्येत्येतत्फलजमित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अप्रत्ययग्रहणमेव स्थानिवत्त्वं प्रति त्रिपाद्यां सिद्धत्वे ज्ञापकमित्युक्तम् । तदिदं वैयधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतां न सिध्येत् । अत्राहुः । न मु ने इत्यत्र नेति योगं विभज्य स्थानिवत्त्वं प्रति त्रिपाद्यां नासिद्धेति व्याख्यायते । प्रत्ययः परश्च इत्यादिनिर्देशाश्चैतदनुकूलाः । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् अन्तःपरस्मिन्निति सूत्रं प्रति त्वसिद्धैव । ततश्च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति सिद्धान्तो युक्तिमूलक इत्यादि सर्वं सङ्गच्छत इति ॥ अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्यपक्षे मातुः करोतीत्यादौ इदुदुपधस्येति षत्वमाशङ्क्याह । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति । मातुरित्यत्र हि ऋत उदिति एकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे तु एकादेशनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः, तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥ नन्वेवमप्रत्ययस्येत्यत्र सामानाधिकरण्यपक्षोप्याकरसंमत इति चेदत्राहुः । प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्ष आकरसंमतोपि यथा निष्प्रयोजनस्तथायमपि ॥ वैयधिकरण्यपक्षस्त्वावश्यक एव । अन्यथा तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्यादावसिद्ध्यापत्तेरिति । भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठादिति । न च षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वात् षत्वप्राप्तौ विध्यर्थ एव तत्र पाठो न ज्ञापनार्थ इति वाच्यम् । षत्वे तुकि च कर्तव्ये पदान्तपदाद्योः सतोरेवैकादेशोऽसिद्ध इति सिद्धान्तात् । अन्यथा शकहृष्वित्यत्रापि षत्वं न स्यात् । शकान् हृयन्तीत्यत्र आदेच उपदेश इत्यात्वे क्विपि संप्रसारणे कृते संप्रसारणाच्च इति पूर्वरूपैकादेशे च हलः इति दीर्घः । भवति हि कोऽसिचत् सोऽसिचद् इत्यादौ पदान्तपदाद्योरादेशः । तेन तत्र षत्वनिषेधः सिध्यति न तु शकहृष्वित्यत्र । एवं च भ्रातुष्पुत्र इत्यत्रापि षत्वतुकोरित्येकादेशशास्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तं ज्ञापकं सुस्थमेव ॥ ननूक्तज्ञापकात् शकहृष्वित्यत्रापि मातुः कर्पत्यत्रेव षत्वं न स्यात् । मैवम् । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात्, कश्च तुल्यजातीयः, यः कुप्वोरिति दिक् ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति ॥ इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते । क्त्वोर्थग्रहणं तु साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमित्यत्र ज्ञापकम् । तेन दीधीवेव्योटामित्यत्र धातुसाहचर्यस्यागमस्य-

टो ग्रहणम् ॥ चतुष्कपाल इति । चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे संस्कृत भक्षा इत्यणो द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । अत्र मनोरमायामिदुदुपधस्येति नित्यं ष इत्युक्तम् । एवं च द्वितं त्रितमिति चतुःपञ्चाशत् इति समूलग्रन्थप्रयोगश्चिन्त्यः स्यात्, चतुष्कपालवत्तत्रापि नित्यतया षत्वप्रवृत्तेः, अतोत्र षत्वनिवारणाय अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः ॥ चतुष्कपाल इत्यत्र तु कस्कादेराकृतिगणत्वात् षत्वप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ व्यपेक्षाविरहेपीति । तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः । व्यपेक्षायामिति । इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः । अत्र सर्पिरित्यसमस्तं पदमिति बोध्यम्, समासे तु नित्य समास इत्यनेन सिद्धेः । समासाभावमेव ज्ञापयितुमिदमिति सर्पिर्विशेषणमुक्तम् ॥ नित्यार्थश्चेति । अय भावः । असमासे व्यपेक्षाविरहेऽत्यन्ताप्राप्तौ नित्यतया षत्वार्थः पाठः । व्यपेक्षायां त्वसमासे इसुसोर्सामर्थ्य इति विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थ इति ॥ अयःसहितेति । न त्वयसो विकारः, जानपदेति ङीष्प्रसङ्गात् ॥ अयस्कर्णीति । अय इव कर्णौ यस्याः, नासिकोदरेति ङीष् ॥ अधःशिरसी ॥ एतयोरिति । सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या ॥ अधस्पदमिति । पदस्याध इति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ शिरस्पदमिति । षष्ठीसमासः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां विसर्गसंधिः ॥

शिवः, इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्यार्च्य इत्यनेन समभिव्याहारे सस्याभावाद्रुत्वं कथं स्यादित्याशङ्कायामाह । स्वौजसमौडित्यादिनेति । एवं चात्र मूलभूत एव सुरस्तीति रुत्वादिकं स्यादेव, विसर्गस्त्विह न भवति खरवसानाभावात् । भाविन्यवसानभङ्गेऽकृतव्यूहपरिभाषयाऽर्च्यपदसमभिव्याहारात्पूर्वमपि न भवतीति बोध्यम् ॥ ससजुषो रुः ॥ पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूर्भ्यां विशिष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः । न च सजूःशब्दांशे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । सान्तं सजुष्शब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात्स चालोन्त्यस्य । एवं स्थिते फलितमाह । पदान्तस्य सस्येति । सजुष्शब्दस्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन सजुषौ सजुष इत्यत्रापि नातिव्याप्तिः । न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यम् । तस्यापि प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । अत एव व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन इति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उत्सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । कैयटहरदत्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितम् ।

तत्र कैयटेनानुक्तत्वात्कैयटग्रहणं प्रमादपतितमिति नव्याः। केचित्तु दिवउत्सूत्रं यस्मिन्निति बहुव्रीहिरयं, सूत्रसमुदायश्चान्यपदार्थः। तथा च दिव उत् सूत्रशब्देन इन्द्रे चेति सूत्रस्यापि क्रोडीकरणात्तत्र कैयटेनोक्तत्वान्नोक्तदोष इति कुकविकृतिवत् क्लेशेन मनोरमां योजयन्ति॥ यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वे कृतेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह। यत्वस्यापवाद इति॥ उत्वविधेः सामर्थ्यादिति। न च अतो रोरप्लुतादिति सूत्रं परित्यज्य रोः सुपीति सूत्रानन्तरं अत उरति इत्येव लाघवादुच्यतां किमनेन सामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यम्। तथा हि सति उत्वस्यासिद्धतया शिवोर्च्य इत्याद्यावादगुणस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात्॥ प्रथमयोः॥ अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः, द्विवचनं तु समुदायापेक्षया। इको यणचीत्यतोऽचीति अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतोऽको दीर्घ इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रं चानुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे। अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना॥ अचि किम्। रामः। अकः किम्। गावौ, नावौ। प्रथमयोः किम्। वृक्षे, प्लक्षे॥ यद्यपीद नादिचीत्यनेनैव सिध्यति। तथापि हरी इत्यत्रेव हर्योरित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात्। तद्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक्॥ पूर्वग्रहणं किम्। अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत्॥ दीर्घग्रहणं किम्। त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रो मा भूत्॥ आद्गुण इति। अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायादिति भावः। अत्र भिद्योद्ध्यौ नदे तौ सदित्यादि लिङ्गं, तद्धि नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य वृद्धेः प्रवृत्त्या च सिध्यति नान्यथेति॥ नन्वेवं नान्तः पादमव्यपरे इति पाठे सुजाते अश्वसूनृते उपप्रयन्तो अध्वरमित्यादौ एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमेव हि तेन निषिध्यते, तस्मिंश्च निषिद्धे एचोयवायाव इत्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तेत॥ मैवम्। बाधके निषिद्धे बाध्यमपि क्वचिन्नेति स्वीकारात्तत्सिद्धेः॥ भोभगो॥ असंधिः सौत्र इति। सूत्रे कृतः सौत्रः, कृतलब्धेत्यण्। भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः॥ यदि तु भोस्भगोस्अघोस्इतिसान्तं रान्तं वानुकृत्य भोइत्यादीनां त्रयाणाम्, अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य यः स्याद्, अपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते, तर्हि असंधिर्न्याय्य एवेति बोध्यम्॥ ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्थानि, तथा च अनल्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह। नह्ययमिति। यथा अग्रहीदित्यत्र ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इट्त्वाद् इट ईटि इति प्रवर्तते। एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्तते इति भावः॥ यद्यपि रोरि इत्यतो र इत्यनुवर्त्य रोर्यो रेफः तस्य यादेश इति व्या

ख्याने ऽयमल्विधिरेव, तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यमग्निग्रहणं र इत्यस्यानुवृत्तिनि-ग्रवारणार्थमिहैव कृतम् ॥ निपाता इति । भोभगो इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादे-राकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः ॥ यदि तु विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येतिवा-र्तिकेन एषां रुः स्याद् अवस्यौकारो वा सबुद्धौ इत्यर्थकेन निष्पन्ना एव भोःशब्दा-दयो गृह्येरन्, तदा पुलिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ भो विद्वद्वृन्द भो गङ्गे इत्यादि न सिध्येत् । तस्मात् विभाषा भवदितिवार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः ॥ मनोरमायां तु भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेति वार्तिकमारब्धव्यमेवेत्युक्तम् । तथा हि हे भगवन् इतिवद् हे भो इति प्रयोगस्या-पीष्टत्वात् । तस्य च वार्तिकारम्भएव सिद्धेः । सुः पाट्प्याडङ्गहेहैभोरित्यम-रोक्तानां तु सबोधनार्थानां निपातानां महाप्रयोगायोगात् । किंच अत्रभवान् हरिः, तत्रभवान् ततोभवान् इतिवत् तत्रभो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सि-ध्यति इतराभ्योपि दृश्यन्त इति सर्वविभक्त्यन्ताच्चतसोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात् ॥ किंच आमन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदि-त्यविद्यमानवद्भावश्चेत्यादि सिध्यति, नान्यथा ॥ भो हरिहरावित्यादिसिद्धये भो इति निपातोप्यवश्याभ्युपगन्तव्यः । यदि तु भगोअघोइति निपातावपि प्रा-माणिकौ, तर्हि स्तां नाम, वार्तिकं तूक्तप्रयोजनाय स्वीकर्तव्यमेवेति दिक् ॥ स्या-देतत् । निपातानामभ्युपगमे यत्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वान्न तु सबुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्मैवम् । स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः का-रोधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणा-त् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च, अनित्यत्वे लिङ्गं भुवश्च महा-व्याहृतेः इति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं यावत्पुरेति सूत्रे निपातग्रहण च ॥ न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभोरिदं, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगो-रिदं, रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परस्परसाहचर्येण निपातानां वर्तिकोक्तानां च ग्रहणेप्यन्येषामग्रहणात्साहचर्यं तेषां संबोधनार्थे इति बोध्य-म् ॥ भोइत्यादीना त्रयाणामलोन्त्यस्य यः स्यादिति व्याख्याने तु अर्थवद्ग्रहण-परिभाषया नातिप्रसङ्गः । न च अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमि-त्यत्र भोरित्येकदेशस्य अर्थोस्तीति शङ्क्यं, जहत्स्वार्था वृत्तिरिति मुख्यपक्षे तदभावा-दिति दिक् ॥ व्योर्लघु ॥ वकारयकारयोरिति । भोभगोअघोपूर्वयोरित्यर्थः ॥ लघुप्रयत्न-तरः, लघूच्चारणतरः । स चान्तरतम्याद्वस्य वः, यस्य य इत्याह । वयाविति । वि-धानसामर्थ्याल्लघुप्रयत्नतरस्य न भवतीत्याशयेनाह । अलघुप्रयत्नस्येति । भोयच्चु-

तेति । एवं भगोयच्युत । अघोयच्युत वकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । उत्तरार्थं पदग्रहणमिति । वस्तुतस्तूत्तरत्रापि नोपयुज्यते पदस्येत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात् । ङमि च पद इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् परमदण्डिनावित्यादौ ङमुण्णिति प्राचो व्याख्यानस्य ङमो ह्रस्वादचीति सूत्रे मनोरमायां निरस्तत्वाच्च ॥ ननु हलि सर्वेषाम् इत्यत्र पदग्रहणानुवृत्तौ हलादौ पदे इति व्याख्यानलाभाद् वृक्षवद्भ्यां वृक्षवद्भिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति, किं तु लोपः शाकल्यस्येति वैकल्पिक एव लोप इत्यस्ति पदेग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्मैवम् ॥ हलि सर्वेषाम् इत्यत्र वस्यानुवर्तितत्वात् । किंच माभ्यां माभिरित्यत्र भ्यामादौ परतो यस्य विकल्पेनैव श्रवणं लोपः स्यात्तत्र हलि सर्वेषामित्यस्याप्रवृत्तेः । न चेष्टापत्तिः । भाष्यकारैर्दण्डिनेत्यत्र ङमुड्वारणाय ङमो ह्रस्वादचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं पदग्रहणमित्युक्तत्वात् ॥ न च तदेव प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम् । ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडिति व्याख्यानेन दण्डिनेत्यत्र ङमुटः प्रसक्त्यभावात् ॥ हलि सर्वेषाम् ॥ यकारस्येति । वकारस्तु नानुवर्तते भोभगोअघोअपूर्वस्यासम्भवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि सम्भवति वृक्षव् करोतीति तथापि अत्र लोपाप्रसङ्गः । अशीत्यनुवर्त्यांशा हलो विशेषणात् । वृक्षव् ऋच्छतीत्यादि त्वनभिधानादसाध्वित्याहुः । गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति, गव्यूतिरित्यत्र वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम् ॥ देवा नम्या इति । अत्र लोपो व्योर्वलीति न प्रवर्तते तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ हलि किम् । देवायिहेति । उत्तरार्थमावश्यकं हलीति ग्रहणमिहैव फलतम् । तेन लोपः शाकल्यस्येत्यस्यास्य च विषयविभागोऽत्र सिध्यतीति भावः ॥ रोऽसुपि ॥ असुपीति यदि पर्युदासः स्यात्ततः सुप्सदृशे प्रत्यय एव स्यादहर्यतीत्यादौ, न त्वहर्भातीत्यादावपि । तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एवेति व्याचष्टे । न तु सुपीति ॥ अहरहरिति । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् ॥ न चात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे अकारस्यैव रेफः स्यादिति वाच्यम् । अहन् इत्यावर्त्य एकेन लोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेय इति अहन् इति सूत्रे वक्ष्यमाणतया रुत्वापवादस्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिकत्वलाभात् । अहोरात्र इति । अहः सर्वैकदेशेत्यादिना समासान्तो वक्ष्यते । रात्राह्नाहाः पुंसि इति पुंस्त्वम् ॥ अहोरथन्तरमिति । रथन्तरं साम, तेनाह्नः समाहारद्वन्द्वः । पृथक्पदत्वं वा ॥ अहरादीनामिति । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे । तेन स्वर्चक्षा रथिरः, कविः काव्येना स्वर्चना इत्यादि ग्राह्यम् ॥ विसर्गापवाद इति । भो राजिवद्रेफस्य

रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥ ढ्रलोपे ॥ वेत्यकार उच्चारणार्थः । ढश्च रश्च ढ्रौ तौ लोपयतीति ढ्रलोपः । णिजन्तात्कर्मण्यणि उपपदसमासः ॥ ढढो ढ्ढ इति । ऊदित्त्वेन वेट्कत्वाद् यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । प्राचा इढ इति प्रत्युदाहृतं, तदसत्, तत्र ढलोपस्यैवाभावात् । दृढः स्थूलबलयोरिति सूत्रेण हि दृहेर्नकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते, न त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्य इह प्रवृत्तिः । दादेर्धातोरिति घत्वेन बाधात् । न चेड्भावो ढत्वं नलोपश्च निपात्यतां धत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम् ॥ तथा सति परिदृढय्येत्यत्र ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो न स्यात् । पारिदृढी कन्येत्यत्र इतो मनुष्यजातेरिति ङीषं बाधित्वा अणिञोरिति ष्यङ् स्याद् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादित्याकरे स्थितम् ॥ ननु परिदृढय्येत्यत्र ल्यबादेशः कथं भवेत्, यावता परिदृढमाचष्ट इति णिचि कृते क्त्वाप्रत्यये च क्त्वान्त एव परेरन्तर्भावात्समासाभाव इति चेत् । अत्र कैयटः । संग्रामयतेरेव सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादिति नियमात्परिशब्दं पृथक्कृत्य दृढशब्दादेव णिच क्रियते । णिजन्तस्य धातुत्वात् क्त्वाप्रत्यये कृते परेः क्त्वान्तेन कृदन्तेन समास इति सिद्धो ल्यबादेशः, णाविष्ठवद्भावादभाव इति ॥ ननु पूर्वस्येति व्यर्थं सप्तमीनिर्देशादेव तल्लाभादत आह । पूर्वग्रहणमित्यादि । ढ्रलोपे पूर्वस्येति सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढरेफयोः परतो दीर्घः स्यान्न तु लीढः अजर्घा इत्यत्रेति भावः ॥ यद्यप्यसंभवादेवानुत्तरपदस्थढकारे दीर्घो भवेत्, तथाप्यजर्घा इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्पुना रमत इत्यादावपि न स्यात्, किंतु नीरक्तं दूरक्तं इत्यादावेव स्यादिति तत्त्वम् ॥ लीढ इति । लिह आस्वादने क्तः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । इह ढलोपं प्रति ष्टुत्वं नासिद्धं ढकारे परतो लोपविधिसामर्थ्यात् । अत एव ढो ढे लोप इत्यस्य पदाधिकारस्थत्वेऽप्यपदान्तस्य ढलोपो भवति ॥ अजर्घा इति । गृधु अभिकाङ्क्षायां यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासस्य रुक,लङः सिपि शब्लुकि सिप्"ईडभावपक्षे लघूपधगुणो रपरः, इतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्यादिलोपः, भष्भावः, जश्त्वे दश्चेति रुत्वपक्षे अजर्घर्र् इति स्थिते रो रीति रेफलोपेऽनेन दीर्घः ॥ अत्रेयं सुगमव्याख्या ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । लीढः । नीरक्तं दूरक्तम् । अणः किम् । ढढः । वृढः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः । पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजत इति ॥ विप्रतिषेधे ॥ विप्रतिपूर्वात् षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च षिध गत्यामित्यस्माद्वा धा-

तोर्घञ् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वम् ॥ कार्यमिति । अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थे कृत्यप्रत्ययः । तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवसानादतुल्यबलेषूत्सर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गविधिषु नेदं प्रवर्तते । नह्यपवादादीनां संनिधावुत्सर्गादीनां कृत्यर्हत्वं तैर्बाधितत्वात् । तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकम्, अन्तरङ्गं तु लाघवात्, अपवादस्तु वचनप्रामाण्यात्, तद्भिन्नस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । अत एव परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इत्युक्तम् । यद्यतुल्यबलेष्वपि परमेव स्यात्तत्रोपपद्येताऽतो व्याचष्टे । तुल्यबलविरोध इति । जातौ पदार्थे विध्यर्थमिदं सूत्रम् । वृक्षेषु वृक्षाभ्यामित्यत्र हि लब्धावकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्ह्रस्वे भ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे विनिगमकाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तदुक्तम् । अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वात् इति । तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति, यथा भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्विभावे कर्तव्यकच् । तदुच्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति । व्यक्तौ तु पदार्थे तत्तद्व्यक्तिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्र चरितार्थत्वासंभवात्तव्यत्तव्यानीयरामिव पर्यायेण प्रवृत्तौ नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेव स्यान्न तु पूर्वमिति । एतल्लक्षणारम्भाच्च तत्रतत्र पूर्वस्यानारम्भोऽनुमीयते । तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन हुझल्भ्य इति धित्वं न भवति । तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थाप्यमेतद्द्वयमपि । तत्र विधिपक्षे तृत्वे रेफलोपे च प्राप्ते इति पाठ्यम् । नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यं स्यादित्येवकारोऽध्याहर्तव्यो वृत्तौ ॥ उत्वमेवेति । सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम् पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति । एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्यातः ॥ एतत्तदोः ॥ अत्र त्यदाद्यत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात् प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशाद्वा । एवं च वृत्तावप्येतत्तदोरिति प्रयोगः साधुः । हल्ङ्याब्भ्य इत्यस्यानन्तरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः ॥ सूत्रे सु इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह । एतत्तदोर्यस्सुरिति । एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एततदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस ददाति, परमैष ददातीत्यादौ सुलोपो न स्यात् । एतत्तदोः पर इति व्याख्यानं तु न संभवति, एतत्तच्छ्रामिति पञ्चम्यभावात् । एतत्तदोरवयव इति न संभवत्येव सोः प्रत्ययत्वात्, तस्मादर्थद्वारकसंबन्ध एवाश्रितः । तदाश्रयणे

लिङ्गं तु अनञ्समास इति बोध्यम् । एतत्तदोः किम् । यो ददाति ॥ अकोः किमिति । साकच्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥ एषक इति । अकोरिति प्रतिषेध एव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः ॥ सोचि लो ॥ अचीति विस्पष्टार्थमिति वृत्तौ स्थितम् । सस् इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणं लुप्तषष्ठीकमित्याह । सइत्यस्येति ॥ बहुलग्रहणेति । अत एव लोपं विना पादपूरणेपि क्वचिद्भवति सास्मा अरम् इति । अत्र वदन्ति । ये तु सोहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्ध्यर्थं पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येतेति सावधारणं व्याचख्युस्तेषां सास्मा अरम् इत्यादौ सुलोपानापत्तिः । अत्र हि सः अस्मै इति च्छेदः । बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदुपपादने तु सोहमाजन्मेत्याद्येव तथा उपपाद्यतां किमवधारणेनेति ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां स्वादिसन्धिः ॥

अर्थवदधातु ॥ प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्त्रादिनोभयं विवक्षितमिति भावः। अर्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणं विशेष्यमध्याहरति । शब्दस्वरूपमिति । अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युत्तरपदलिङ्गवत्त्वाद्बोध्य इत्याहुः ॥ यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो व्याख्यायते, तदा नपुंसकत्वप्राप्तिशङ्कैव नास्तीति ज्ञेयम् ॥ अर्थवदिति किम् । धन वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः । ननु संख्याकर्मादेरभावान्न भविष्यतीति चेन्न । एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धान्तात् । हुंफडादिभ्य इव सोर्दुर्वारत्वात् न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनर्थके न स्यादिति वाच्यम् । तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । प्रादूहोढ इत्यत्र तु ऊढ इति विशिष्टरूपमुपात्तमिति क्तावत्वन्तैकदेशस्यानर्थकस्योढशब्दस्य ग्रहणं नेत्युक्तम् । न ह्यत्र तथा विशेषरूपस्योपादानमस्ति । यद्यप्यधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्त्वं लभ्यते, तथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । न चेकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव सञ्ज्ञा स्यात्, नावयवानामित्यर्थवद्ग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति । वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्तया प्रातिपदिकसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात् । अत एव यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संयोगसंज्ञेति सिद्धान्तः संगच्छते । अन्यथा त्वदुपन्यस्तन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्तेत ॥ अत्र केचित् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्स्वपि स्वादिषु

न चर्तिः । हल्ङ्याबित्यादिना सुलोपात् । न च नलोपो धस्य जश्त्वं च स्यादिति शङ्क्यम् । धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुः, तदसत् । अकारात्सोरुत्पत्तौ रुत्वप्रवृत्तेः । यद्यपि समुदितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेन सुपा लुकि रुत्वं न भवेत्तथापि चिकीर्षति विद्म इत्यादौ रेफदकारयोः पदान्तत्वे सति खरवसानयोरिति विसर्गस्य यरोऽनुनासिक इत्यनुनासिकस्य च प्रसङ्गादिति दिक् ॥ अधातुः किम् । अहन् धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां तिङां स्वाद्यपवादत्वादहन्नित्यत्र हन्तेर्लङि सिपि वा। कृते इतश्चेति इकारलोपे हल्ङ्यादिलोपे च प्राक् कृता प्रातिपदिकसंज्ञा नापगतेति न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः स्यात्तन्मा भूत् । अहन्निति रुत्वं रोऽसुपीति रत्वं चेह न शङ्क्यम् । लाक्षणिकत्वात् । न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात् प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन नलोपो न भवेदिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन उक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजेत्यादौ न लोपः स्यात् ॥ यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे राजन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्ततया कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकसंज्ञायां राजेत्यादौ नलोपः स्यात् । तथा च न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधो न ज्ञापक इति कार्यकालपक्षेऽधातुग्रहणं व्यर्थं, तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापकमेवेति कार्यकालेऽपि तत्स्वीकर्तव्यम् । न च सुपोधात्विति सूत्रे प्रातिपदिकात्पृथग्धातुग्रहणाद्धातोर्नेयं संज्ञेति वाच्यम् । पुत्रीयतीत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् ॥ अप्रत्ययः किम् । हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् ॥ अप्रत्ययान्तः किम् । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन काण्डे कुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वः सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । सप्तम्यधिकरणे चेत्यादिनिर्देशेन विभक्त्यादेशस्यान्तवद्भावानभ्युपगमादिति दिक् । ननु प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति चेन्मैवम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य चातथात्वात् । अन्यथा सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात् । सात्पदाद्योः इति निषेधात् । न च षत्वविधेर्निरवकाशता । सर्पिष एव इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ अन्ये तु व्याचक्षते । कृत्तद्धितेत्यत्र हि तदन्तविधिर्वक्ष्यते । तथा च तद्धितग्रहणस्य तद्धितान्तानामेव नत्वन्यप्रत्ययान्तानां संज्ञेति नियमार्थतामाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासोऽत्र न कर्तव्यः । अथ वा सात्पदाद्योरिति सूत्रे सातिग्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणसाम

र्थ्यात्तदन्तपरम् । उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणं विध्यर्थमेवास्तु ॥ यद्वा सातिग्रहणात्प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितग्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वे च अर्थवदधातुः प्रातिपदिकम् इत्येव सुवचमिति तेषामिको यणचीति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । तस्मादित्युत्तरस्य वायुवृतुपित्रुषसेत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादिष्टसिद्धेः । नाज्झलावित्यत्राकारसहितोच् आजितिमूलस्थग्रन्थोयमपि विरुध्येत । कालसमयवेलास्वित्यादिज्ञापकादेव ढत्वाभावसिद्धेः । यदि ज्ञापकेन प्रत्याख्यानमयुक्तमिति, यदि वाऽऽकारप्रश्लेषे एव तल्लिङ्गमित्यभ्युपगमे सूत्राक्षरैरेवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत, तर्हि अप्रत्यय इत्येतदभ्युपगमस्य प्रत्ययपर्युदासे सातिग्रहणं लिंगं प्रत्ययान्तपर्युदासे तु तद्धितग्रहणमित्यप्रत्ययग्रहणमेवावर्त्य व्याख्यायतां, किमनया कुसृष्ट्येति दिक् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानम् अप्रत्यय इत्यस्यावृत्तिसौकर्यार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते को धातुः, किं प्रातिपदिकं, कः प्रत्यय इति डित्थादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रमिति नव्याः । न चैवं बहुच्पूर्वः प्रातिपदिकमित्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गाद् गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात् । न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः । अर्थवत्सूत्रारंभं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात् ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः ॥ ननु यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते, सा पदस्य वाक्यस्य वाऽस्ति, न तु कृत्तद्धितान्तस्य, यदि तु प्रक्रियादशायां या कल्पिता सा विवक्ष्यते, तर्हि कृत्तद्धितयोरपि साऽस्तीति कथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या तदन्तग्रहणमिति चेदत्राहुः । अत एवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तम् । प्रत्ययान्तेन ह्येकार्थीभूतेन प्रतीयमानोर्थ इह गृह्यते । तस्य लौकिकार्थं प्रति प्रत्यासन्नतरत्वान्मतुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणादत एव तदुपादानं सार्थकं पूर्वसूत्रे अधातुरिति पर्युदासबलेनापि तल्लाभसंभवादिति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । कृत्तद्धितान्ताविति । लिट्, धुग् इत्यादौ अधातुरिति कर्ता । औपगव इत्यादौ अप्रत्ययान्त इति पर्युदासे प्राप्ते कृत्तद्धितेत्यारम्भः ॥ नियमार्थमिति । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम् । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न चैवमपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्राजकुमारीत्यादौ ङीबन्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुग्विषये हल्ङ्यादिलोपाप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः ।

तत्र च कुमारीशब्दस्य सुबन्तत्वेपि राजकुमारीशब्दस्यातथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात् । अत एव गोमतृप्रिय इत्यादौ नुमादयो न लुकः प्रागन्तरङ्गस्य हल्ङ्यादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्युरेवेति दिक् ॥ नियमशरीरमाह । यत्र सघात इति ॥ नियमश्चाच सजातीयापेच इत्याह । पूर्वो भागः पदमिति । षड्भिर्धपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचाराद्भवत्ययं सजातीयः । पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम् उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम् । अन्यथा जन्मवानित्यादौ सञ्ज्ञा न स्यात् । स्वादिष्वित्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् । न च तद्धितग्रहणसामर्थ्यात्तत्र स्यादेवेति वाच्यम् । तद्धितग्रहणस्य भानव इत्यादौ कृतार्थत्वात् । तत्र हि पूर्वभागस्य भत्वं, न तु पदत्वम् । न चैवमयमियानित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव पूर्वभागस्य पदत्वेप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादनेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यत्र तद्धिह्नितप्रत्ययो नेति व्याख्यानात् ॥ पूर्वो भागः पदमिति किम् । बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्याम् । तेन बहुपटव इत्यत्र उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति । प्रथमजसो लुकि चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् इति चित्स्वरे कृते पुनर्जस उत्पत्तेः । प्रातिपदिसंज्ञायामसत्यां तु जसेवोदात्तः स्यात् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थं समासग्रहणं तेन गवित्ययमाहेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति दिक् ॥ नियमफलमाह । तेन वाक्यस्य नेति । गामभ्याज शुक्लामित्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः । सत्यां हि संज्ञायां सुब्लुक् स्यात् । न चैवमपि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यादिवाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद् इति चेन्मैवम् । समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात् । एवं च कृत्तद्धितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा निष्फलत्वान्नोपतिष्ठते । तस्याश्च परिभाषायाः व्यावहासीत्यत्रावकाशः । तत्र हि कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति धातोर्णचि कृते गतिपूर्वस्य णजन्तत्वात् णचः स्त्रियामित्यञि सत्युपसर्गाकारस्यादिवृद्धिस्वरौ भवतः । कृद्ग्रहणे कारकपूर्वस्याप्युदाहरणमवतप्ते नकुलस्थितमित्यादि स्फुटीभविष्यति । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्येति वार्तिकं गतार्थम् । येषां द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवश्यति । अनुकरणेषु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् । भू सत्तायामिति यथा । भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव भुवो वुगिति यथा ॥ अधिकारोयमिति ॥ प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ समाहारद्वन्द्वादेकवचन-

म् । ङीति ङीप्ङीष्ङीनां सामान्यग्रहणं, आबिति च टाप्डाप्चापाम् ॥ आपञ्चमसमासेरिति ॥ ननु घकालतनेष्विति ज्ञापकात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगते किमर्थस्तद्धितेषु प्रातिपदिकाधिकार इति चेदत्राहुः ॥ असति त्वधिकारे अत इञ् इत्यत्र अत इत्येतत्सुबन्तस्यैव विशेषणं स्यात्, ततश्च दक्षस्यापत्यमित्यत्रैव इञ् स्यान्न तु दक्षयोर्दक्षाणामित्यत्र । किं च वृद्धाच्छ इत्यत्र वृद्धमित्येतत् सुबन्तविशेषणं मा भूत् । अन्यथा जानन्तीति ज्ञाः इगुपधेति कः । ज्ञानामयमित्यत्र सुबन्तस्य वृद्धत्वाच्छः स्यात् । प्रातिपदिकाधिकारे तु वृद्धं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् सुबन्ताच्छ इत्यर्थलाभादिह प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वाच्छो न भवति किं तु अणेव भवति ॥ शब्दकौस्तुभे त्वमत्यस्मिन्नधिकारे वाक्यादपि कप्रत्ययादयः स्युस्ततो विशिष्टप्रातिपदिकतया सकलसुब्लोपे स्पष्टमेवानिष्टमिति स्थितम् ॥ लिङ्गविशिष्टस्येति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनं श्वश्रूः । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वेपि इह स्वादयः । न च श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशादेव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । निर्देशस्य शब्दपरत्वात् । विपराभ्यां जेः ङेर्य इतिवत् । किं च कुमारीमाचष्टे कुमारयति णाविष्ठवदिति टिलोपः । एव यामिन्य इवाचरन्ति यामिनयन्तीत्यत्राचारे क्विबपि फलम् ॥ ङ्याव्भ्यां प्रागिति । तेन एनिका आर्यका च सिध्यति । तथाहि । न सामिवचने इति ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकः कन् एतार्यशब्दाभ्यां ङ्यापौ बाधेत, ततश्च एतिका आर्यिकेत्येवं रूपं स्यात् । ङ्याव्ग्रहणसामर्थ्यात्तु ङीबन्तात्कनि एनिकेत्यपि सिध्यति । वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् । आबन्तात्कनि उदीचामातः स्थाने इतीत्वविकल्पादार्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्यति ॥ वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु घकालतनेष्वित्यलुग्विधानसमर्थ्यात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः । तथा च सुपः प्रागेव ङ्यापौ प्रवर्तेते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ॥ स्वौजसमौट् ॥ समाहारे द्वन्द्वः । सुङस्योरिति । सोरुकारः अर्वणस्त्रसावित्यत्र विशेषणार्थः । असि इत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च वाजमर्वत्सु इति न सिध्येत् ॥ ङसेरिकारः टाङसिङसां ङसिङ्योः स्मात्स्मिनावित्येतदर्थः ॥ जस्शसोर्जकारशकारौ जसः शी तस्माच्छसो न इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ ॥ अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न । जसो जकाराभावे औङित्यस्य आव् स्यात्, ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्तता संभाव्येत, एवं शसः शकाराभावे औटो डित्वं संभाव्येत, तथा च तेजसी इत्यादौ टिलोपः स्यात् । अथ वा लिहावित्यादौ

ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः संभाव्येत ॥ औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः ॥ टाटकारास्तु टाङसिङसां द्वितीयाटौस्वेन इति विशेषणार्थः । एतेन आदिरन्त्येनेति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तम् अन्त्येनेति किं, सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति तत्परास्तम् । औटष्टकारस्यानन्यार्थतया तेनैव संभवात् प्रत्यासत्तेश्च । अत एव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तम् । मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूदित्यन्त्येनेति ग्रहणम् । अन्त्येनेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादिग्रहणम् इति । असुमेवार्थं मनसि निधाय आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ ङेप्रभृतीनां ङकारो घेर्ङितीति ङेरामिति विशेषणार्थः । सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः ॥ विभक्तिश्च ॥ तिङस्त्रीणित्रीणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते । सुप इति च संनिहितमित्यभिप्रेत्याह । सुप्तिङाविति ॥ तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं न विभक्तौ तुस्मा इति । सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥ चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायः स्यात् । ततश्च रामेभ्यः नमाम इत्यादौ बहुवचनसंज्ञापक्षे विभक्तित्वाभावात्सस्येत्संज्ञा स्यात् ॥ इहापीति । अस्मिन्नपि तन्त्रे प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणेत्यादौ इत्यर्थः ॥ सुपः ॥ अत्र तिङस्त्रीणित्रीणीति सूत्रात् त्रीणित्रीणीति पदं तान्येकवचनेति सूत्रं च तानीति पदं विहायानुवर्तत इति व्याचष्टे । सुपस्त्रीणित्रीणीत्यादिना ॥ एकश इति । एकैकमित्यर्थः । संख्यैकवचनाच्चेति वीप्सायां प्रथमान्ताच्छस् ॥ द्व्येकयोः ॥ इह द्व्येकशब्दौ संख्यापराविस्यभिप्रेत्याह । द्वित्वैकत्वयोरिति ॥ संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः ॥ बहुषु ॥ अयमपि संख्यापर एवेत्याह । बहुत्व इति । बहुवचनं स्वाश्रयद्रव्यगतं बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् । तत्फलं तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति सूचनमेव । वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्दकौस्तुभादौ स्थितम् ॥ रुत्वविसर्गाविति । ननु रुत्वस्यासिद्धत्वादुकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावात् स्थानिवदादेश इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या रेफान्तस्य सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञाऽभावेन च विसर्गोऽत्र दुर्लभः । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम् । न मुन इति सूत्रे नेति योगं विभज्य असिद्धं नेति व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात् ॥ राम इति । संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा, करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारे घापवादेन हल-

प्रचेतिघञा रमन्तेस्मिन्निति व्युत्पादने तु कृत्तद्धितेति सूत्रेणेति विवेकः ॥ अत्र केचित् परिष्कुर्वन्ति । गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयो शशः । इत्यादयः मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः इत्यमरोक्त्या यदि पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा रूढोयं रामशब्दः इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा ॥ यदा तु रामचन्द्रे भगवति प्रयुज्यते तदा रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याश्रयणात् कृत्तद्धितेति सूत्रेण संज्ञेति ॥ सरूपाणामेकशेष ॥ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । न च विरूपेष्वेकशेषाप्रवृत्त्या घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिरिति शङ्क्यम्, विरूपाणामिति वार्तिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वस्तुतस्तु सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते । रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः । समानं रूपं येषामिति सरूपाः ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गे स्वव्यापारायोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः ॥ अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यात् । तथा अर्थवत्सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं, प्रत्ययः परश्चेत्यत्र सुप्प्रत्ययः ससजुषोरित्यत्र रुः खरवसानयोरिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् ॥ स्वाध्यायोध्येतव्यः इत्यस्य नेह नाना इत्यादिषु तेषु स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति च तुल्यमेकशेषेपि ॥ एतेन अ इ उण् इत्यादौ आङ्गुण इत्यादिसंधिकार्यं कुतो नेत्याशङ्कायां वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्संधिर्न इति केषांचित्समाधानं परास्तम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेन्द्र इत्यादौ तटस्थस्येव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ॥ स्यादेतत् । सरूपाणामेक एकविभक्ताविंत्येव सूत्रमस्तु किमनेन शेषग्रहणेन ॥ अत्राहुः । तथा हि सति सरूपाणां स्थाने एकोन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात्तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशस्तथा अनुदात्तद्वयवतः स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्येतेति ॥ एकविभक्तौ यानीति । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्नारभ्येत, तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद् द्वन्द्वश्च प्रवर्तेत । आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वप्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥ ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विवचनाद्यनुत्पत्तौ रामौ रामा इत्यादि न सिध्येत् । नैष दोषः,

शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् ॥ अत एव कृत्तद्धितसमासैकशेषेत्येकशेषो वृत्तिषु गण्यते । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । अत एव च लुप्तेऽपि प्रत्यये लिड्भुग् इत्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक् ॥ सरूपाणामेवेति । एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्य इहानुकर्षणाल्लभ्यते ॥ अत्र च एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्यवसन्नोऽर्थः, तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः, मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात् । नन्वेवं पयः पयो नयति देव देवेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादेवेति चेदुच्यते । सहविवक्षायामेव एकशेषः प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्य इतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । इदं च इदितो नुम् धातोः इतिलिङ्गाल्लभ्यते न्यायाच्च । तथाहि । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी इति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादेकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति । यद्वा तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्राद् द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सति इति व्याख्येयं, न तु द्वन्द्वे कृते सतीति । पन्थानौ पन्थान इत्यदौ ऋक्पूरब्धूरित्यादिना समासान्तापत्तेः । करौ करा इत्यादौ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येत्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक् ॥ सूत्रे शेषशब्दः कर्मसाधन इत्याह । एक एव शिष्यत इति । असत्येकग्रहणे द्विबह्वोरपि शेषः स्यात् इत्येकग्रहणम् । न चैवमप्येकविभक्तावित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात् । किं च स्वसा च स्वसारौ चेत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्येकशेषस्तत्र न स्यात् । तथा स्वसरि च स्वसोश्चेत्यत्र वैरूप्यदर्शनात्स्वसृष्विति न स्यात् । किं तु कमलौ कमला इत्यादिष्वेव स्यात् । कृते त्वेकग्रहणे नायं दोषः प्रसज्यते । एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र वैरूप्यादर्शनात् ॥ यदा तु विभक्तावित्यत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वात् मास्त्वत्र एकग्रहणमित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित् ॥ अन्ये त्वाहुः एकग्रहणमेकैकविभक्तावित्यर्थलाभार्थम् । तथा च सकलविभक्तावित्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक् ॥ एकश्च द्वौ चेत्यादावेकशेषो न भवत्यनभिधानात् । द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः, उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेव । विंशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति बोध्यम् ॥ चुटू ॥ आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिः षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाह । प्रत्ययाद्याविति । प्रत्ययाद्याविति किम् । वाचाटः ॥ तेन वित्तप्चुञ्चुप्चणपावित्यत्र प्रत्ययादौ चकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञेति वक्ष्यति ॥ न विभ-

क्तौ ॥ हलन्त्यमितीत्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारम्भः । तु इत्यस्योदाहरणम् । रामात्, पचेरन् । मकारस्य तु रामम्, अद्राक्षम् । विभक्तौ किम् । अचो यत् ऊर्णाया युस् वधादिभ्यः श्रम् । एतेष्वन्त्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात् । इदमस्थमुः इत्यत्र मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासञ्जनादनित्योयमिति ज्ञायते ॥ अन्यथा प्राग्दिशो विभक्तिरिति थमो विभक्तित्वाद्दानीमो मकारस्येवानेनैव सूत्रेणेत्त्वनिषेधसिद्धेः किं तेनेति । तेन किमोत् क्वेति सिद्धम् ॥ एकवचनम् ॥ सुः संबुद्धिरित्येव सुवचम् । न च सप्तमीबहुवचनेतिप्रसङ्गः । संबोधने प्रथमेत्यधिकारादेव तदभावादिति नव्याः ॥ अत्र व्याचख्युः । सुः संबुद्धिरिति वाच्ये एकवचनग्रहणमेकोर्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य सञ्ज्ञार्थम् । अन्यथा सामन्त्रितमिति पूर्वसूत्रे तदन्तस्यामन्त्रितसंज्ञा कृतेति प्रक्रमाभेदाय इयमपि संज्ञा तदन्तस्यैव स्यादिति ॥ एङ्ह्रस्वात्संबुधेः ॥ यद्यत्र हल्ङ्याब्भ्य इत्यतो हलमननुवर्त्य एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परस्याः संबुद्धेर्लोप इति व्याख्यायेत, हलनुवृत्तावप्यङ्गात्परा या संबुद्धिः तस्याः यद्धलिति वा । उभयथापि हे ज्ञानेति न सिध्येत् । लोपात्परत्वात्सोरतोमि पूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य परादिवद्भावे अम एवाभावाद् उभयत आश्रयणे तु नान्तादिवद् इति निषेधादतो व्याचष्टे । एङन्तादित्यादिना चेदित्यन्तेन ॥ संबुद्ध्याक्षिप्तस्येति । तदन्तस्यैव सञ्ज्ञाऽभ्युपगमे तु संबुद्ध्याऽङ्गमाक्षेप्तुं न शक्यते इति बोध्यम् ॥ ह्रस्वात्परत्वं नास्तीति । तथा च सूत्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ किं च इमां किमाचामयसे न चक्षुषी इति श्रीहर्षप्रयोगे सेइति पृथक् पदं सलक्ष्मीके हे दमयन्तीत्यर्थ इति निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितम् । ततश्च तत्रापि संबुद्धिलोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्यकमेव ॥ स्यादेतत् । एङ्ग्रहणस्य सेइत्यत्र सावकाशतया हे हरे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात् संनिपातपरिभाषाविरोधात् । तथा ह्रस्वग्रहणस्यापि हे रामेत्यत्र सावकाशत्वाद् हे गौरि इत्यादौ परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा अम्बार्थनद्योरिति ह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात् । लक्ष्मीशब्दे तु हल्ङ्यादिलोपस्याप्यभावाद् हे लक्ष्मि इत्यत्र सुतरां संबुद्धिलोपो न स्यात् । सत्यम् । गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषां बाधित्वापि संबुद्धिलोपः प्रवर्तत इति दिक् ॥ अमि पूर्वः ॥ प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ इको यणचीत्यतोऽचीत्यनुवर्तते तदाह । अम्यचीति । अमि योच् तस्मिन् अमोऽवयवे अचीति यावत् । तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति स्थितं मनोरमायाम् । एवमश्चादूहिन्यामित्यादावपि । ऊहिन्यां योऽच्

तस्मिन् इत्यादि बोध्यम् । पदास्वैरिबाह्येत्यादिनिर्देशादस्मिन् व्याख्याने लिङ्गमित्यपि स्थितम् ॥ कथं तर्हि काशिकादावमि परत इत्येवोक्तं, न त्वस्यचीति चेदत्राहुः । तस्मादित्युत्तरस्य आदेः परस्येत्यादेरेवादेश इति निर्णीते एकः पूर्वपरयोरित्यादेशः पूर्वपरयोरेव भविष्यतीत्याशयेन नोक्तमिति ॥ लशक्व ॥ आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिरनुवर्तते षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति, अतद्धित इति पर्युदासाद्वा लभ्यत इत्याह । प्रत्ययाद्या इति ॥ लश्च शश्च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वे लशक्विति नपुंसकम् । तदितरेतरयोगद्वन्द्वेन विवृणोति । लशकवर्गा इति । अतद्धित इति किम् । प्राणिस्थादात इति लच् । चूडालः । लोमादिभ्यः शः । लोमशः ॥ अत्र प्रयोजनाभावादेव नेत्सञ्ज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः ॥ कर्णललाटादिति भवार्थे कन् । कर्णिका । सत्यां हीत्संज्ञायां किति चेति वृद्धिः स्यात् ॥ प्रत्ययाद्या इति किम् । जल्पभिक्षेति वृङः षाकन् । वराकः । अत्र क्ङिति चेति गुणो न स्यात् ॥ तस्माच्छसो ॥ तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते । दीर्घमात्रपरामर्शे तु एतान् गाः पश्येत्यत्रापि नत्वप्रसङ्गात् ॥ शस इत्यवयवषष्ठी स चावयवः परत्वेन विशिष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसोवयवस्येति तदेतदाह । परो यः शसः सकार इति । परो यः शसिति न व्याख्यातम् । कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परस्य शसोऽसंभवात् ॥ अट्कुप्वाङ् ॥ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम् । तत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः, क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नपाठसामर्थ्यात् सरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह । व्यस्तैर्यथासंभवमिति ॥ नन्वेवं कृत्स्नं कार्त्स्न्यमित्यादावडादिव्यवधानाभावाण्णत्वाभावेप्यादर्शेनेत्यादावड्व्यवधानादतिप्रसङ्गः । न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः, अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम् । योगविभागोत्र बोध्यः । व्यवायेपीत्येको योगो विध्यर्थः । अट्कुप्वाङ्नुम् इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिन्नो लुक् । अत्र योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति तु नव्याः ॥ तथाहि । अट्कुप्वाङ् इति सूत्रे रषाभ्यामित्यनुवर्तते । पञ्चमीश्रुत्या तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपतिष्ठते । उपस्थितापि सा वचनप्रामाण्यादडादिव्यवाये न प्रवर्तते तदन्यव्यवाये तु प्रवर्तते । अत एव येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादेकवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येक इति पुगन्तलघूपधस्येति सूत्रे वक्ष्यति ॥ एवं च यत्राडादिभिरेव व्यवधानं रामेणेत्यादौ तत्र भवत्येव णत्वम् । यत्र त्वडादिभिन्नेन व्यवधानमादर्शेनेत्यादौ तत्र

न भवति तस्मादिति परिभाषाया जागरूकत्वात् ॥ निषेधं बाधितुमिति । तेन पर्याणद्धमित्यत्र उपसर्गादसमासेपीति णत्वं सिध्यतीति भावः ॥ उपलक्षणार्थमिति । नुम्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुम्ग्रहणमित्यर्थः । तेन तृहि तृहौ इदित्वान्नुम् तस्यानुस्वारः । तृंह हिंसायां, स्वाभाविकोत्रानुस्वारः । तृंहणं तृंहणम्, उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् ॥ अयोगवाहानामिति । अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबन्धो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारसंबन्धशून्या इत्यर्थः । वाहयन्ति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहाः । अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः । अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ॥ अट्स्विति । निष्कर्षस्त्वकारोपरीति, तेन पयःस्वित्यादाविणः परस्येति षत्वं न भवति । अत एवोक्तं प्राक् अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि इति ॥ न स्यादिति । न भाभूपूकमिगमोत्यतो नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ यस्मात् ॥ तदादीति । तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्य शब्दस्य रूपस्येति बहुव्रीहिः ॥ ननु यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गमित्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यत आह । भवामीत्यादि । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वादङ्गत्वं तेन कर्ता कारक इत्याद्यपि सिध्यतीति भावः ॥ अङ्गसंज्ञार्थमिति । अन्यथा अतो दीर्घो यञीति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥ न चारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । पय गतौ । वय गतौ । आभ्यां यङ्लुकि पापामि पापावः पापाम इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ स्त्री इयतीति । इदमः परिमाणे वतुप् । किमिदंभ्यां वो घ इति घस्तस्य इयादेशः । इदंकिमोरिति ईश् यस्येति चेति ईशो लोपः उगितश्चेति ङीप् । सत्यां हि संज्ञायां स्त्रीशब्दस्य यस्येति चेति लोपः स्यात् । न चेशो लोपस्य आसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्राग्भादसिद्धत्वमिति पश्चाभ्युपगमादनित्यत्वाद्वेति व्याख्यातारः ॥ नन्वास्तु स्त्री अं पश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्रिया इति इयङ् स्यादकारादमि कृते अमि पूर्व इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात् । अततेर्डप्रत्यये टिलोपे च सत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययत्वाच्च । विधिग्रहणे कृते तु नायं दोषः प्रसज्यते । अम्प्रत्ययस्याकारादप्रत्ययस्य चाततेर्विहितत्वेपि स्त्रीशब्दादविधानात् ॥ स्यादेतत् । वतुपोम्प्रत्ययस्य च स्त्रीशब्दादविधानेपि सौविधिरस्त्येवेति तद्दोषतादवस्थ्यमिति चेन्मैवम् । संनिधानबलेन यस्मात् यः प्रत्ययो विहितः तस्मिन् तदंगमिति व्याख्यानात् ॥ प्रत्यये किमिति । तदादिरूपं कियदित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्ययपर्यन्तमेवांगं

भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः ॥ प्रत्ययस्य श्रुतत्वेपि प्रत्ययविशिष्टं तयोप्यधिक वा निरवधिकमंगं स्यात्तदादि इत्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययश्रवणस्योपचयादित्याशयेन व्याचष्टे । प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादिना ॥ प्रत्ययविशिष्टस्येति किम् । वव्रश्च । अत्र विशिष्टस्यांगसंज्ञायाम् उररित्यदादेशस्य परनिमित्तत्वालाभात् अचः परस्मिन् इति स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या न संप्रसारण इति निषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्तेत । तथा भ्रुवं स्थर्थमित्यत्र अचि श्नुधातुभ्रुवामिति इयङुवङौ स्यातामुक्तरीत्या अचीत्यनेनाजादौ प्रत्यय इत्यलाभात् ॥ ततोधिकस्यांगसंज्ञायां तु देवदत्त ओदनमपाक्षीद् इत्यत्र देवदत्तशब्दात्प्रागडागमः स्याद्देवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः प्राग्वर्तिसमुदायस्यांगत्वात् ॥ द्वितीयप्रत्ययग्रहणे कृते तु न कोपि दोषः प्रसज्यते ॥ अन्ये तु यस्माल्लुङादिविधिः प्रत्यासत्त्या तस्यैवांगस्याडागमः स्यादिति ततोप्यधिकस्येत्येतदनाश्रयोक्तं किं तु एतस्यापि विशिष्टस्यागत्वे यद्दूषणं तदेवेत्याहुः ॥ टाङसि ॥ अतो भिस ऐस् इत्यस्मादनुवृत्तेन अत इत्यनेन सामानाधिकरण्येन विशेषणात् अंगस्येत्यधिकृतं षष्ठ्यन्तमपि पञ्चम्या विपरिणम्यते विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । अकारान्तादंगादिति ॥ सुपि च । यञीत्यनुवर्तते । अल्ग्रहणात्तदादिविधिरित्याह । यञादौ सुपीति ॥ यञि किम् । रामः । अतइति किम् । अग्निभ्याम् ॥ अतो भिस ऐस् ॥ ननु एस् इत्येवास्तु । न च अतो गुण इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्याद् इति चेत्सत्यम् । एदैतोर्हिमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् । बहुलं छन्दसीत्यत्र अनतोपि भवति । नद्यैरिति काशिकोदाहृतप्रयोगस्य ऐस्करणं विना अनिर्वाहाच्च ॥ केचिदैस्करणं निर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति व्याचख्युः तच्चिन्त्यम् । संनिपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ॥ ङेर्यः ॥ ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं, न सप्तम्येकवचनस्य, व्याख्यानात् । अत एव ङेराम्नित्यत्राप्याग्रहणम्, समानाधिकरणे स्त्रियामित्यादिनिर्देशाच्च ॥ स्थानिवद्भावेनेति ॥ आदेशालाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादिति भावः ॥ सुपि चेति दीर्घ इति । न च परत्वाद् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घोस्त्विति शङ्क्यम् । तत्र अयङ् यिक्ङितीत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तनात् । अन्यथा उरुयेत्यत्रापि दीर्घः स्यात् । उरुशब्दात्परस्य टाइत्यस्य सुपां सुलुगिति यादेशः, एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ यद्यपि ङ्यादेशस्य ङित्त्वमस्ति नत्यपीति ज्ञापकेन अनुबन्धकार्येष्वल्विधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्, तथापि शानचः शित्वेन लिंगेन क्वचिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वान-

भ्युपगमादादेशे ङित्त्वं नेत्यभ्युपेत्येद, विरोधाभावात्परत्वमत्राकिंचित्करमित्यनादरेण वा अकृत्सार्वधातुकेति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ ननु ज्यादादीयस इति ज्यशब्दात्परस्य ईयस आकारविधानमंगवृत्तपरिभाषाया लिंगम् । अन्यथा बह्वोर्लोप इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्य लोपमेव विदध्यादाकारं तु न विदध्यात्, अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घेण ज्यायानितिरूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितम् । तदिदानीं विरुध्येत, क्ङितीत्यनुवृत्तौ तु ज्यायानित्यत्र अकृत्सार्वेति दीर्घाप्रवृत्तेः । तथा च अकृदिति सूत्रे क्ङितीति नानुवर्तनीयमुरुया धृष्णुयेत्यत्र दीर्घाभावश्छान्दस इत्येवाभ्युपेयमिति चेद्, अत्राहुः । ज्ञाजनोर्जा इत्याकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिंगम् । अन्यथा जमेव विदध्यात् । अतो दीर्घो यञीति जाते जानातीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं, तच्च ज्ञापकम् अकृदित्यत्र क्ङितीत्यनुवृत्तावपि संगच्छते । एवं च सति ज्यादादित्याकारग्रहणं लिंगमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमात्रमस्तु ॥ संनिपातेति । संनिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य स संनिपातलक्षणः तं संनिपातं विहन्तीति, तद्विघातः । कर्मण्यण् । कुत्वतत्वे । स्वोपजीवकविधिः उपजीव्यविघातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः ॥ रामः रामस्येति । यद्यपि रामस्येत्यत्र संनिपातपरिभाषयाप्येत्वं सुपरिहरं, तथापि अदः सर्वेषामिति निर्देशादेत्वविधौ संनिपातपरिभाषा न प्रवर्तत इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥ जश्त्वं वावसान इति । अत्राहुः । जश्त्वे कृतेऽवसाने चर्त्वमिति न मन्तव्यं, किं तु येननाप्राप्तन्यायेन अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वाच्चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वमिति योज्यम् ॥ द्वित्व इति । अनचि चेत्यनेन, अनचीति प्रसज्यप्रतिषेध इति प्रागेवोक्तम् ॥ पर्युदासाभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात् ॥ तादेश आरभ्यत इति । वत्स्यतीत्यादौ चर्त्वेन तकारो न लभ्यत इति सःस्यार्धधातुक इत्यनेन सकारस्य तकारो विधीयत इत्यर्थः ॥ ह्रस्वनद्यापो ॥ अगस्येत्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद् अंगादिति विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह । ह्रस्वान्तादिति । एतेन ह्रस्वनद्याप इति पञ्चमी न तु षष्ठीति स्फोटितम् । ज्ञापकं त्वत्र नामीति, नहि प्रकृत्यागमत्वे अंगसंज्ञानिमित्तं नाम् सम्भवति । एवं चानया पञ्चम्याऽनन्यार्थतया तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषोपस्थित्या आमि सर्वनाम्नः सुट् इत्यतोनुवृत्तमामीति ,सप्तम्यन्तं ङः सि धुट् इत्यत्रेव षष्ठ्या विपरिणम्यते, आमीति सप्तम्याः नेस्त्रय इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह । आमो नुडागमः स्यादिति । अत्र नव्याः । नुट् इति योगं विभज्य

ह्रस्वात्परस्यामो नुट् इत्युत्सर्गविधिं कृत्वा नद्यापः इत्यंशेन दीर्घात्परस्यामो नुट् चेद्भवति तर्हि नद्याप एव इति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवं लिहां दुहामित्यादौ अतिप्रसंग इति वाच्यम् । हलन्ताच्चेद्भवति तर्हि षट्चतुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात् । ध्वंसनडुहां कतिपयचतुरां युजिक्रुञ्चां झलामित्यादिनिर्देशाच्च । तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्याने न कोपि दोष इत्याहुः ॥ अत्र वदन्ति । नुडिति पृथग्योगे कृते सति ङेराम्नि कृते परमप्याटं बाधित्वा अन्तरंगत्वादामो नुट् स्यात् । तथा च परत्वादाटा नुड् बाध्यते इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन आटि कृते सकृद्गतिन्यायात् नुट् नेति भाष्यग्रन्थेन च विरोधः स्यात् ॥ यद्यपि नियमसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरितिपक्षे ङेराम्नि कृते तस्य नद्याप इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने आण्नद्या इत्यनेन स बाध्यत इति परत्वादाटा नुड् बाध्यते इत्यादिग्रन्थः संगच्छते, तथापि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि आटं बाधित्वा अन्तरंगत्वान्नुट् स्यादेव । किंच नद्याप इत्यत्र नद्यापः परस्यामो नुडेव स्यान्नान्यत् इत्यर्थः स्यात् । तथा च गौर्यां रमायां सर्वासां सर्वस्यामिति न सिध्येत् । सुडागमस्य पुंसि आद्याट्स्याडागमानां तु ङिदन्तरे चरितार्थत्वात् ॥ अपि च गौर्यामित्यादौ ङेराम्नि कृते नुटं बाधित्वा प्राप्तमाटं बाधितुं नदीग्रहणम् । एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्तं याटं सुटं च बाधितुमाब्ग्रहणमिति । नद्याप एतद्विध्यर्थमेव स्यान्न नियमार्थम् । ततश्च विश्वपां वातप्रम्यामित्यादौ नुट् दुर्वार एव । नद्यां मतुप् भाषायां सदवसश्रुवः, सर्वासां प्रायदर्शनं तदस्यां प्रहरणमित्यादिनिर्देशान् शरणीकृत्य विध्यर्थतापादनस्य नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य च निवारणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् । अपि च आकारान्तादीकारान्तादूकारान्ताच्चेद्भवति तर्हि नद्याप एव इति नियमस्यापि संभवात् । विश्वपां वातप्रम्यां खलप्वामित्यादौ नुडागमाभावेपि गवामित्यादौ नुट् स्यात् । न च छन्दसि गोः पादान्ते इत्यारम्भात् लोके गोशब्दात्परस्यामो नुड् न भवेदिति वाच्यम् । पादान्ते गोशब्दात्परस्यामो नुट् चेच्छन्दस्येवेति नियमेन लोके पादान्ते गोनामिति प्रयोगस्याभावेप्यपादान्ते तस्यानिवार्यत्वापत्तेः । रायां ग्लावां नावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च । यदि तु दीर्घात्परस्य आमो नुट् चेदित्यादिनियमे गोः पादान्ते इति सूत्रं विध्यर्थं भवेत् । आकारान्तादिभ्यः परस्यामो नुट् चेदित्यादिनियमे तु नियमार्थं स्यात्तत्र विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायान् इति न्यायानुसंधानेन दीर्घान्तात्परस्यामो नुट् चेदित्यादिनियम एव स्वीक्रियत इत्युच्यते तदापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्त्येव,

तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यातिक्लेशसाध्यत्वाद्यथाश्रुतमेव रमणीयमिति ॥ नामि ॥ ढ्रलोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्येति विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिः तदेतदाह । अजन्ताङ्गस्येत्यादि । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नामिति नुट्सहित एवाम् गृह्यते । तेन पामनामङ्गनामित्यादौ न भवति । तत्र हि पामादिलक्षणे नप्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने च कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वे पि नामिति समुदायस्यानर्थकत्वात् ॥ यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वाद् अनेन पामनामित्यत्र दीर्घः सुपरिहरः, तथापि नोपधाया इत्यनेन तु स्यादेवेति बोध्यम् ॥ नुटि इति तु न सुवितम् । भृञः किन्नुट् चेत्यौणादिकगन्प्रत्ययान्ते भृङ्गशब्दे मा भूदिति ॥ स्यादेतत् । नुडागमस्याश्रुतत्वादाम्ग्रहणेन सनकारोऽप्याम् ग्रहीष्यत इति आमीत्येव सूत्रमस्तु । न चामीतिदीर्घस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्परमपि नुटं बाधित्वा अग्नीनामिन्दूनामित्यत्र दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुड् न भवेदिति वाच्यम् । ह्रस्वान्तान्नुडितिवचनसामर्थ्यात् कृतेति दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयेणैतत्प्रवृत्तेः नापि न तिसृचतसृ इति निषेधात्तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तान्नुडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीति वाच्यम् । चतसृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनेनैव नुट्सिद्धेः, ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे त्रेस्त्रय इत्यतः त्रेरित्यनुवर्त्य त्रिशब्दात्परस्यामो नुडिति व्याख्यानात् तिसृणामित्यत्रापि तत्सिद्धेः ॥ यद्यपि नृणामित्यत्र प्रयोजनमस्ति, तथापि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । अन्यथा नृनद्याप इत्येव वदेत् । तस्मादामीत्युक्तौ न किंचिद्बाधकमस्ति इत्यामः सनकारस्य ग्रहणमनर्थकमिति चेदत्रोच्यते । उत्तरार्थं सनकारग्रहणं कर्तव्यं नोपधायाः इति दीर्घो नामि यथा स्यात्, चर्मणां वर्मणामित्यत्र मा भूदिति । तदुक्तं वार्तिककृता "नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् भवेत् । वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च वर्मणाम्" इति ॥ अत्र वदन्ति । वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयेण तत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिन्त्यम् । गौणत्वे षट्चतुर्भ्यश्च इति नुटोप्रवृत्त्या प्रियचतसृणामित्यत्र नुडर्थं ह्रस्ववचनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्योपक्षयात् । तत्र हि नुमचिरेति रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यत इति ॥ तदयुक्तम् । ऋतन्नद्याप इति सूत्रितेपि ऋदन्तान्नुट् सिध्यत्येवेति ह्रस्वग्रहणस्य सामर्थ्यानुपक्षीणत्वादिति दिक् ॥ परिभाषाविरोधादिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नामीति दीर्घस्य नित्यत्वात्परोपि सुपि चेति दीर्घो न प्रवर्तेत इति नोक्तम् । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति इति नामीति दीर्घस्याप्यनित्यत्वात् ॥ आरम्भसामर्थ्यादिति । सुपि चेत्यस्य तु न सामर्थ्यं रामा-

भ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ॥ ननु कतीनामित्यत्र परत्वात् षट्चतुर्भ्यश्चेति नुटि नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषामबाधित्वैव प्रवर्तत इत्यारम्भसामर्थ्यस्योपक्षयात् नामीति सूत्रमपि रामाणामित्यत्र संनिपातपरिभाषया न प्रवर्तते तथा च आचार्याणामिति निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य सुपि चेतिदीर्घ एव परत्वात् प्रवर्ततामिति चेत् ॥ अत्र केचित्समाधयन्ति । चतुर्ग्रहणसाहचर्याद् हलन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुट् भवति न तु कतिशब्दात् परस्यामः, तथा च कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडित्यारम्भसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति । तदपरे न क्षमन्ते । रेफो यथा हल्संज्ञकस्तथा अम्संज्ञकोऽपि भवतीत्यमन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुड् भवति न तु षकारान्तात्परस्येति वक्तुं शक्यतया षण्णामित्यत्र नुडभावप्रसङ्गात् । तस्मादिह साहचर्यं न ग्राह्यमेव ॥ अन्ये तु षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशादर्थपरोऽयं निर्देशः, तथा चार्थप्राधान्यं यत्र तत्रैव षट्संज्ञाश्रयो नुड् भवति न तु प्रियषड्णां प्रियषषामित्यादौ इति सिद्धान्तात् । बहिरङ्गः षट्संज्ञाश्रयो नुट् । तथा चान्तरंगत्वात्कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडिति नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधित्वैव प्रवर्तते, ततश्चारम्भसामर्थ्यादिति मूलोक्तग्रन्थस्य न क्वाप्यनुपपत्तिरिति समादधुः ॥ इतरे तु आरम्भसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थो न तिसृचतसृ इति निषेधारम्भसामर्थ्यादिति । तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तलक्षणे नुटि कृते नामि इति दीर्घप्रवृत्तौ हि न तिसृ इति निषेध आरभ्यते । संनिपातपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तौ तु किमनेन निषेधेनातो ज्ञायते नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधत इति । यैस्तु ह्रस्वनद्याप इत्यत्र ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते, तैस्तु नामीति दीर्घे आरम्भसामर्थ्यं नाश्रयणीयमेव ॥ अपदान्तस्य ॥ ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणमिणःषीध्वमिति ढत्वार्थम् । चकृढ्वे । अकृढ्वम् ॥ इण्कोः ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । कोः किम् । गवाक्षु । गवाङ्षु ॥ आदेशप्रत्यययोः ॥ प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवे लाक्षणिकः । हलि सर्वेषामितिनिर्देशात् सात्पदाद्योरित्यत्र सातिग्रहणाच्च लिंगादित्याशयेन व्याचष्टे । आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति । यदि तु आदेशावयवो गृह्येत, तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः । यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्र षत्वं न स्यात् तथापि विसंविसं मुसलमित्यादौ षत्वं दुर्वारं स्याद् आष्टमिकद्विर्वचनस्यादेशरूपत्वात् । यदि तु प्रत्ययो यः सकार इति गृह्येत, तर्हि रामेषु करिष्यतीत्यादौ न स्यात्, किं तु इन्द्रो मा वक्षत् इत्यादावेव स्यात्। इह मनोरमायामेकापि षष्ठी विषयभेदाद् भिद्यत इत्युक्त्वा सहविवक्षाभा-

वेपि सौत्रत्वाद् द्वन्द्व इत्युक्तं तत्तु प्रत्ययशब्दे लक्षणामनंगीकृत्य यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् ॥ विवृताघोषस्येति । विवृतस्य सस्य तादृश एवेत्युक्ते ऋकारेऽतिप्रसंगस्तद्वारणायाघोषस्येति । अघोषस्येत्येतावदुच्यमाने ठकारेऽतिप्रसंगस्तद्वारणायोभयमुपात्तम् ॥ तादृश एव ष इति । तादृश एव षादेशो भवति नान्य इत्यर्थः ॥ ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तस्तत्र इहापि मात्पदाद्योरिति निषेधः स्यात्, करिष्यतीत्यादौ षत्वविधेः सावकाशत्वादिति चेन्मैवम् । स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामाश्रित्य उक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात् ॥ रामस्येति । टाङसिङसामिनात्स्या इति वक्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात्षत्वं न भवेन्नडादिषु अमुष्येति निपातनात्ततः फगादौ आमुष्यायण इत्यादिवार्तिकनिर्देशाच्च अमुष्येत्यत्र षत्वं भवेत्, तर्हि विश्वपास्वित्यादि प्रत्युदाहर्तव्यम् । न च तत्रापि षुबिति वक्तव्ये सुबिति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शङ्क्यम् । लिट्सु प्रशान्स्सु इत्यत्र ङः सि धुट् नश्चेति धुटः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वादिति दिक् ॥ सर्वादीनि ॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् । अदः सर्वेषामिति लिंगात् । आदिशब्दोऽत्रावयववाची सर्व आदिराद्यवयवो येषां तानीति विग्रहः, उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनम् । तस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावाद् आनर्थक्यात्तदङ्गेषु इतिन्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्तत इति युक्तम् । तद्गुणसंविज्ञानत्वं यस्य स तद्गुणसंविज्ञान तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयितया संविज्ञानं अत्र तद्गुणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः । लोकवेदयोरपि संयोगसमवायान्यतरसंबन्धे लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्ति लम्बकर्णमानयेत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव । स्वस्वामिभावसंबन्धे त्वतद्गुणसंविज्ञानत्वं चित्रगुमानयेत्यादौ । ननु सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं कस्मान्न भवति । सौत्रत्वान्नेति चेल्लोके सर्वनामशब्दस्य साधुत्वापत्त्या सर्वनामसंज्ञानि स्युरित्युत्तरग्रन्थस्यासाधुत्वापत्तेरिति चेन्मैवम् । निपातनात् णत्वं नेति भाष्योक्तव्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः । अत्र भाष्यानुसाराद् बाधकान्येव निपातनानि भवन्ति इति पक्ष आश्रितः । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति इति पक्षस्तु, विभाषा फाल्गुनीति सूत्रे श्रवणाशब्दे निपातितेपि श्रावणीति प्रयोगोपि साधुरित्येवमर्थमाश्रयिष्यते ॥ विशेषणानुगुणविशेष्यमध्याहरति । शब्दरूपाणीति ॥ द्वन्द्वे चेति । स हि निषेधः समुदायस्यैव न त्ववयवानामिति वक्ष्यति, न च तदन्तविधिं विना समुदाये सं-

ज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः ॥ नन्वंगाधिकारे तदन्तविधिं विनैव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादिसिद्धेस्तदन्तसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह । तेनेति । न चेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यम् । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ अकच्चेति । चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् ॥ जसः शी ॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । वारिणी । मधुनी ॥ अनेकाल्त्वादिति । न तु शित्वादिति भावः ॥ इत्संज्ञाया एवाभावादिति । लशक्वतद्धित इत्यत्रोपदेशकाल एव शकारस्येत्संज्ञा, शीभावस्य तु सर्वादेशत्वानन्तरं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे लब्धे लशक्वतद्धित इति प्रत्ययादेशस्येत्संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥ अवर्णान्तादिति ॥ अवर्णान्तादंगात्परस्येत्यर्थः, तेन येषां तेषामित्यादौ नाव्याप्तिः ॥ सर्वनाम्नो विहितस्येति । सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुट्प्रसंगात् । द्वन्द्वे चेत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधेप्यवयवस्यानिषेधात् । विहितविशेषणत्वाश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यकारप्रयोग एव ॥ आम इति सर्वनाम्न इति पञ्चम्या निरवकाशतया आमीति सप्तम्याः त्रेस्त्रयः इत्युत्तरसूत्रे कृतार्थायाः षष्ठी प्रकल्प्यत इति भावः ॥ पञ्चत्रिंशदिति । पञ्च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः । पञ्चाधिकात्रिंशदिति तत्पुरुषो वा ॥ न च संख्यायाः तत्पुरुषस्येति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समासान्तो डच् स्यादिति वाच्यम् । तत्रैव वार्तिके अन्यत्राधिकलोपादित्युक्तत्वात् । ननु सर्वेषां नाम सर्वनामेत्यन्वर्थत्वात् संज्ञायाः सर्वविश्वादय एव संज्ञिनो भविष्यन्ति नान्ये इति किमनेन पञ्चत्रिंशदिति परिगणनेन, सर्वादीनीति सूत्रेण वा, मैवम् । परिगणनाभावे कृत्स्नसमस्तादिष्वतिप्रसंगात् । एवं च पञ्चत्रिंशत्संख्याकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानीति नियमाय सर्वादीनीति सूत्रमप्यावश्यकम् । न त्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमिव मन्दप्रयोजनमिति बोध्यम् ॥ पूर्वपरा । व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि तानि सर्वादिगणसंनिविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । सर्वनामसंज्ञा तु सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेनैव सिध्यति, एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि बोध्यम् ॥ अत एवेति । द्वयोर्द्विवचनस्यैव युक्तत्वादिति भावः ॥ नित्यं द्विवचनान्त इति । सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः । न चैवमुभादुदात्तो नित्यम् उभशब्दस्य सर्वनामत्वे कोर्थः इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरुध्यत इति शङ्क्यम् । अन्वार्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनान्तता न तु स्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात् ॥ अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात् ॥ न च सर्वनाम्नस्तृतीया

चेति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिस्तत्फलतिति वाच्यम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् इति वार्तिकेनैव गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीया च इति सूत्रे पठितत्वादिदमपि वार्तिकं सर्वनाम्न एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यम् । भाष्ये हेताविति सूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वात् । अत एव अन्नेन कारणेन वसति अन्नस्य कारणस्य इत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह । तस्येह पाठस्त्विति ॥ ननु कप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेः किमकजर्थपाठेन । न च काकचोः स्वरे विशेषोस्तीति वाच्यम् । प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वा अन्तोदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशङ्क्याह । न चेति । उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमकच् प्रत्ययो न विहन्ति टेः प्राक् जायमानत्वात्, तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । कप्रत्ययस्तु विहन्त्येव प्रातिपदिकात्परत्र जायमानत्वादित्याशयेनाह । द्विवचनपरत्वाभावेनेति । अयच्प्रसङ्गादिति । उभशब्दात्सुतसोः परतः स्वार्थे यथा अयच् भवति तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भावः । यद्यपि स्वार्थे अयच् दृष्टान्तेपि दुर्लभस्तथापि उभादुदात्त' इति सूत्रे नित्यम् इति योगविभागात्सुलभ एव । तथाहि । उभादुदात्तः द्वित्रिभ्यामिति सूत्राद्वेति नानुवर्तते अस्वरितत्वात् । अवयववृत्तेः सख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थे अयच् स्यात् । उभयः पाशः । ततो नित्यम् । उभशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे । तेन उभयतः उभयत्र उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादि सिद्धम् ॥ नन्वेवमकचि कृतेप्ययच् दुर्वारः । वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमयजिति त्वयैवोक्तत्वादिति चेत्, एवं तर्हि योगविभागस्येष्टसिध्यर्थतया उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यायते, न तु वृत्तिविषय इति न दोषः ॥ तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः ॥ उभयोन्यत्रेति । उभयेति यः स्वार्थिकोयजन्तः स अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत इत्यर्थः ॥ न च उभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादम्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहादिति वाच्यम् । उभशब्दादुत्पन्नद्विवचनं लुका नापहृत यत्र ततोन्यत्रायजिति विवक्षितोर्थ इति मनोरमायामुक्तत्वात् । एवं च सर्वादिषूभशब्दपाठोऽकजर्थ इति स्थितम् ॥ भाष्ये तु कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन स्वार्थाभिधानसमर्थत्वादुभशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः सर्वादिगणे प्रत्याख्यातः । मनोरमायां तु भाष्ये प्रत्याख्यान प्रौढिवादमात्रं कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वादन्यथा चतसिलादावतिप्रसक्तत्वादित्यादि स्थितम् ॥ उभयशब्दस्येति । उभौ अवयवौ यस्य उभयः उभादुदात्तो नित्यमिति तयपोऽयच् ॥ नास्तीति । अनभिधानादिति

भाव: ॥ तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेन अव्ययत्वे प्राप्ते तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेनावतारितम् ॥ अस्तीति । पचतिकल्प पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भाव: ॥ तस्मादिति । उभयशब्दादित्यर्थ: ॥ तयप्प्रत्ययान्ततयेति । उभयशब्दस्येति शेष: । यदि तूभयशब्दादयच् स्वतन्त्र:, नतु तयप आदेश इति निष्कर्ष: स्वीक्रियते, तदात्र प्रथमचरमतयेति वैकल्पिकप्राप्तिर्नास्त्येवेति ॥ नित्यैवेति । उभया अमित्रा इति तु च्छान्दसत्वाद्बोध्यम् । डतरडतमाविति । किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । वा बहूना जातिपरिप्रश्ने डतमच् । एकाच्च प्राचामिति विहितौ ॥ अव्युत्पन्नाविति । एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम् ॥ एके इति । काशिकाकारा: ॥ एतं त्वं मन्ये इत्युदात्तस्य उत त्व. पश्यन् इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भाव: ॥ एक इति । प्रथम इत्यर्थ: । संहितया पाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वेपि त्वदिति तान्तश्चैत्तव्य. । अन्यथा,एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यत् । त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानीति फिट्सूत्रात् । तथा च ऋङ्मन्त्र: सरीऋत्वद्भवति सूत उत्वत् इति । जयदेवोपि प्रायुङ्क्त त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति । त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहो न तु तवाधर इति । पश्यसि दिशिदिशि रहसि भवन्तम् इति पूर्ववाक्येन सहान्वयापत्ते: ॥ सम इति । तथा च श्रूयते मानो वृकाय वृक्ये समस्मै । उत समस्मिन् इत्यादि ॥ सिम: कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावचनयो: । गणसूत्र इति । यद्यपि भाष्येऽष्टाध्यायीस्थसूत्रे अपुरीतिवक्तव्यमिति वर्तिकं पठितं, तथापि तद्गणसूत्रस्यैव शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य । अत इत्यधिकृत्य जस: शीविधानादावन्ताभास्यभावात् ॥ अन्तरायामिति । प्राकारादबाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थ: । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामताया: प्राप्तिर्बोध्या । त्यदुतद् एतौ उक्तपरामर्शकौ । तत्राद्यश्छान्दस इति गणरत्नकारोक्तिर्नादर्तव्या । स्यश्छन्दसि बहुलमिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्ते: ॥ एक इति । एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥ इत्थं सर्वादिगणं व्याख्यायेदानीं तदन्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीस्थां त्रिसूत्रीं व्याचष्टे ॥ पूर्वापरेत्यादिना ॥ स्वाभिधेयेति । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थ: । अपेक्ष्यत इत्यपेक्ष: ॥ कर्मणि घञ् ॥ कथं तर्हि दिश: सपत्नो भव दक्षिणस्या: इति । अत्राहु:,अत्रत्येवात्रापि व्यवस्था प्रसिद्धत्वान्नावधिवाची शब्द:

प्रयुज्यते । न च संज्ञात्वान्निषेधः । आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा न च दिक्षु साऽस्तीति दिक्षु चिरंतन', कुरुषु त्वाधुनिकः सङ्केत इत्यत्र तु व्याख्यानवचनमेव प्रमाणम् । एतेन विश्वेषां देवानामिति व्याख्यातं, वेदे प्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् ॥ दक्षिणा गाथका इति । गस्थकन् इति शिल्पिनि थकन् । इहासुकस्मात्कुशला इत्यवध्यन्वयसंभवेपि तन्नियमो नास्तीति भावः ॥ एवमधरे ताम्बूलरागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तः, इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥ उत्तराः कुरव इति । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था, किं त्वाधुनिकसङ्केतोयमित्याहुः ॥ स्वमज्ञेति ॥ आत्माऽऽत्मीयज्ञातिधनवाचो स्वशब्दः, तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे । आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति वा ॥ यत्त्वाहुः । आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्रायुक्तमिति । तदसत् । स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं त्रिष्वात्मीये, स्वोऽस्त्रिया धने इत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । न च स्वो ज्ञातौ, इत्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य स्वमित्युत्तरेणान्वयादात्मवाची स्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यम् । स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने इति मेदिनीकोशविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयि, न तु उत्तरान्वयि इति व्याख्यातुमुचितत्वात् ॥ किंच विभाषा जसि इति प्रकरणे स्वात्मात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन्सूत्रकारोप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्रमाणम् । तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥ ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छील्येन णिनिना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तो सर्वनामतास्त्येवेति ध्वनयति ॥ एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् ॥ स्वमात्मात्मीयाख्यायामिति वक्तव्ये ज्ञातिधनयोः पर्युदासाश्रयणं मात्रालाघवाय । न च स्वमात्मात्मीययोरित्युच्यमाने आख्याग्रहण नापेक्षितमिति वाच्यम् । वस्तुत आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामता मा भूदिति तस्यावश्यकत्वात् ॥ अन्तरम् ॥ बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति । बहिरित्यनावृतो देशो बाह्यं चोच्यते । तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह । बाह्या इत्यर्थ इति । द्वितीये त्वाभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः । बाह्येनाभ्यन्तरस्य योगोस्ति । अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम् । इदमेवार्थद्वय मनसि निधाय अन्तरायां पुरीत्यत्र प्राकाराद्वाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेति व्याख्यातम् ॥ उपसंव्यानशब्देपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः ॥ एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह । संख्यायामिति । अन्येषु तु सप्तस्वर्थेषु वचनान्तरमपि स्यादेव,

एके एकेषामिति यथेति भावः ॥ न बहुव्रीहौ ॥ कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः। उपसर्जनीभूता न सर्वादय इति वचनप्रमाणत्वाद् अत आह ।, चिकीर्षित इति। बहुव्रीहावित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते ॥ त्वकमिति । अज्ञाते कुत्सिते वा अव्ययसर्वनाम्नामित्यत्रापि ॥ प्रक्रियावाक्ये इति । अलौकिकविग्रहवाक्ये इत्यर्थः । तच्च युष्मदुसु पितृसु इत्याद्याकारकम् ॥ ननु तत्राकच् प्रवर्ततां को दोष इत्यत आह । स चेति । न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वादकृतव्यूहपरिभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामता न भविष्यतीति वाच्यम्। तस्या अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात्॥ अतिभवकानिति। इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिसमासः ॥ प्रत्याचख्याविति । च्क्षिङः ख्यञिति सतुग्ग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापक, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः ॥ यथोत्तरमिति। तथा च संप्रति भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः ॥ गणे संनिवेशादिति । एतेन पूर्वापरेति गणसूत्रे असंज्ञायामिति ग्रहणं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनितम् । संज्ञायां यानि पूर्वादीनि, तेषां गणे संनिवेशाभावात् । एवमष्टाध्यायीस्थे पूर्वपरावरेति सूत्रेपि असंज्ञायामित्येतत्त्यक्तुं शक्यम् । न च तदभावे जसि परतः संज्ञायामुत्तराः कुरव इत्यत्राप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यम् । सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञायामप्राप्तविधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुमुचितत्वात् ॥ संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः ॥ अन्तर्गणकार्यमिति। अड्डतरादिभ्यः त्यदादीनामः तदोः सः सावित्यादिक मित्यर्थः ॥ अतिकतरमिति। अत्रादडादेशो न। अतितदित्यत्र तु त्यदाद्यत्वं तदोः सः साविति सत्वं च नेति भावः ॥ तृतीयासमासे ॥ अत्र विभाषा दिक्समास इत्यतः समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह। तृतीयासमासार्थेति । इह पूर्वसदृशेति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु कर्तृकरणे इति समासः, तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न भवति । औकारसकारभकारादौ सुपीति व्यवस्थापयिष्यमाणत्वादिह सुपष्टेः प्रागकच् ॥ समुदायस्येति । तत्रैव द्वन्द्वस्य मुख्यत्वात्। न च द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति संबन्धः । कारकाणां क्रिययैवान्वयात् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति सम्बन्धः । विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात् निषेध्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥ सुट्प्रसङ्ग इति । न च द्वन्द्वे चेति निषेधसामर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुड् न

प्रसज्यत इति वाच्यम् । अनाङ्गस्य चतसिलादेर्व्याप्त्या तत्सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ॥ जसाधारमिति ॥ शीभावेन जस्यपहृतेष्वौपचारिकाधारत्वमत्र बोध्यम् । यद्वा जस इर्जसिः तस्मिन् सीत्रः सप्तम्या लुक् इत्यर्थतो व्याचष्टे । जसाधारमिति । अन्यथा सत्यकचि जसः शीत्वस्य प्रवृत्तौ वर्णाश्रमेतरके इत्यपि रूपं स्यादिति भावः ॥ यदा अज्ञातः कुत्सितो वा इतरः इतरकः इत्यकचं कृत्वा वर्णाश्च आश्रमश्च इतरकश्चेति द्वन्द्वः क्रियते, तदा रूपद्वयं स्यादेव ॥ परं तु इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा अज्ञाता वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञाताद्यर्थयोगो यदा क्रियते, तदा वर्णाश्रमेतरका इत्येकमेव रूपं साध्विति बोध्यम् ॥ ननु द्वन्द्वावयवस्येतरशब्दस्याप्यकच् दुर्वारः अवयवस्य सर्वनामतानपायात् । द्वन्द्वे चेत्यनेन हि समुदायस्य निषेधो न त्ववयवानामित्युक्तमिति चेद् अत्राहुः । सिद्धान्ते हि जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षो मुख्यस्तस्मिंस्तु पक्षे अवयवानां निरर्थकत्वादज्ञाताद्यर्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तिरेव नास्ति । यैस्तु द्वन्द्वे चेति चकारेणावयवेष्वपि संज्ञा निषिध्यते इत्युच्यते, तेषामजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षाभ्युपगमेपि न दोष इति ॥ प्रथमचरम ॥ नेमशब्दस्य नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारम्भः ॥ तयःप्रत्यय इति । संख्याया अवयवे तयप् इति विहितः ॥ तीयस्येति । द्वेस्तीयः । त्रेः संप्रसारणं चेति विहितस्य ॥ पटुजातीयायेति । प्रकारवचने जातीयर् ॥ जराया जर ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्य अचि र ऋत इत्यतोनुवृत्तेनाचीत्यनेन विशेष्यते, विशेषणेनेह तदादिविधिः यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इत्यस्य तदन्तविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह । अजादौ विभक्ताविति । अजादौ किम् । जराभ्याम् । जराभिः ॥ विभक्ताविति किम् । जराया इदं जारम् । न च जयाया असुङ्वास्त्विति वाच्यम् । जराशब्दात् तत्करोतीति णिचि णाविष्ठवदिति टिलोपे ततः क्विपि णिलोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य जराशब्दत्वादसुङि ङिच्चेत्यन्त्यस्य प्रवृत्त्या जसौ जस इति रूपापत्तेः । इष्यते त्वत्रापि जरसौ जरस इति । न च णिलोपस्यानिवद्भावाद्विभक्तिपरत्वाभावेन जरसावित्यादि न सिध्यतीति शङ्क्यम् । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् । यद्यपि क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति क्वाचित्कं, तथापीह तदाश्रयणे जरसिति गुर्वादेशकरणमेव मानमित्यवधेयम् ॥ पदाङ्गाधिकार इति । परिभाषेयं येन विधिरित्यस्य प्रपञ्चभूता । अत एव मनोरमायां पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिरित्युक्तम् । विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यम् । तेन अल्लोपोन इति सूत्रे श्वंगावयो योऽनिति वक्ष्यमाणग्रन्थः संगच्छते । अत्र नव्याः नन्वाकारे तस्य तदु-

त्तरपदस्य चेति प्रचुरः पाठः। तदन्तस्येति पाठे तु बहुव्रीहिष्वपि पदांगाधिकारकार्याणि प्रवर्तेरन्नित्याशङ्क्य समादधुः । अनभिधानात्पदांगाधिकारकार्याणि बहुव्रीहिषु न प्रवर्तन्त इत्याशयेन फलितार्थकथनपरतया तदुत्तरपदस्य चेति पठित न त्विदमपूर्ववचनमिति ॥ सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशङ्क्याह । निर्दिश्यति ॥ ननु तदन्तविधिना जराशब्दान्तं यदङ्गं तत्रैव निर्दिश्यमानजराशब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न त्वन्यत्रेत्यत आह। एकदेशविकृतस्येति । पदाधिकारेपि तदन्तविधावुदाहरणं तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे दीर्घाह्नो निदाघ इत्यादि वक्ष्यति । अलुगुत्तरपद इत्ययमुत्तरपदाधिकारोपि पदाधिकारग्रहणेन गृह्यते। तत्फलं तत्रैव स्फुटीकरिष्यति ॥ पक्षे इति। जरसादेशाभावे ॥ तदनुसारिभिरिति॥ ये तु निर्जरसिनेत्यादि व्याचक्षते, तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः ॥ निर्जरस्येत्येवेति। पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते जरसादेशो न प्रवर्तत इत्येकमेव रूपमिति तेषामाशयः॥ अत एव वीतजन्मजरसः परं शुचिर्ब्रह्मणः पदमिति भारविप्रयोगमसमञ्जसं मत्वा वीतजन्मरजस इति पठनीयमिति तैरुक्तम् ॥ एतच्चेति । भाष्यकृता हि टाङसीति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं आङि चाप इत्यत्र आङि चेति योगं विभज्य साधितम् । तथा च निर्जरसिन निर्जरसादित्येतद्भाष्याविरुद्धमिति स्पष्टमेव। न च नादेशे कृते इनि लोपप्रवृत्त्या अनेनेत्येतन्न सिध्यतीति शङ्क्यम् । नशब्दे परतो विशिष्यानादेशविधानात् । तथा हि । अनाप्यकः इत्यत्र अन् नापीति पदच्छेदः । नपुंसकत्वात्सोर्लुकि नलोपः । नापीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम् ॥ न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादित्यपि शङ्क्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवात् । तथा जराया जरसन्यतरस्यामित्यस्मिन्नेव भाष्ये उक्तम् अतिजरैरिति भवितव्यं संनिपातपरिभाषया इति । ततश्च निर्जरसैरित्यपि भाष्यविरुद्धमेव । एतेन अतो भिस इति सूत्रे ऐस्मिति वक्तव्ये ऐस्करणं निर्जरसैरिति रूपार्थमिति केषांचिद्व्याख्यानं प्रामादिकमिति स्पष्टमेव ॥ पद्दन्नो ॥ शसादौ वेति । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्ततइति भावः । अत्र शसप्रभृतयो निमित्ततयोपात्तास्ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषान् आक्षिपन्तीत्याह। पादःपन्नेति । यद्यपि शीर्षंश्छन्दसीत्यत. छन्दसीति अनुवर्तते, तथापि भाषायामपि क्वचित्पदादयो भवन्ति मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यति ॥ प्रामादिकमिति । तथाहि । आस्नो वृकस्य वार्तिकामितिमन्त्रे मुखादित्यर्थं औचित्यात्। वृकस्य चिद् वर्तिकामन्तरास्यादिति मत्वा-

न्तरसवादाच्च । तथा ह्व्या जुह्वान आसनि इति मन्त्रे मुखे इत्यर्थः ॥ एवम् आसन्य प्राणमूचुरित्यादि बोध्यम् ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ सुट् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समासोस्तीति कैयटः तेन असूर्यंपश्यानि मुखानीत्यादि सिद्धम् ॥ स्वादिष्वसर्वनाम ॥ सुरत्र सप्तमीबहुवचनमिति न शङ्क्यं, किं तु असर्वनामस्थाने इति पर्युदासात्प्रथमैकवचनमेव । सुपीत्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह । कप्प्रत्ययावधिष्विति ॥ नन्वेव राजेत्यत्र नलोपो न स्यात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतया पदत्वाभावात् । नैष दोषः । सौ परतः स्वादिष्वित्यनेन पदत्वासम्भवेपि सुब्विशिष्टस्य सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञायां हल्ङ्यादिना सुल्लोपे एकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तस्य पदत्वात् । यदि तु स्वादिष्विति योगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवतीति पूर्वस्य पदसंज्ञां विधाय यचि भमित्यत्र यचीति छित्त्वा यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं नेति निषिध्यते, तदा औजसादिषु पदसंज्ञाभावेपि सौ परतः पदत्वसंभवात् । राजेत्यादौ नलोपे कार्ये न काप्यनुपपत्तिः ॥ यचि भम् ॥ यचीत्यल्ग्रहणेन सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिरित्याह । यकारादिष्वित्यादि ॥ यकारादिषु किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः । गार्गादिभ्यो यञि यस्येति चेत्यकारलोपो यथा स्यात् । असर्वनामस्थानेषु किम् । सुपादौ सुपादः, विद्वांसौ विद्वांसः दित्यवाहौ दित्यवाहः इत्यादौ पादः पत् वसोः संप्रसारणम् वाह ऊठ् इत्यादयो मा भूवन्निति ॥ आकडारा ॥ इह प्राक्कडारात्समास इत्यस्य नावधित्वं व्याप्तिन्यायात् । तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिङ्गाच्च । संज्ञाद्वयसमावेशार्थं हि तत्र चकारः । तदाह । कडाराः कर्मधारय इत्यत इति ॥ एकस्यैकैव संज्ञेति । उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे परमिति परैव गृह्यते निरवकाशत्वे सैव ॥ तत्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति । अत्र शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञां बाधते ॥ निरवकाशाया पूर्वस्यास्तूदाहरणं भवतष्ठक्छसौ भवदीय इति । अत्र हि सितिचेति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञां बाधते निरवकाशत्वात् । तेन तकारस्य जश्त्वं भवति ॥ प्रकृते तु परा अनवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधते इति शसादावचि सैव ग्रहीतुमुचितेत्याशयेनाह । या परेत्यादि ॥ यलोप इति । हलि सर्वेषामित्यनेन, लोपो व्योर्वलीति तु न प्रवर्तते यत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ अल्लोपोनः ॥ भस्य इत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः अङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम् अन् तु अकारस्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । अङ्गावयव इत्यादि ॥ अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्या-

दिति प्राचा व्याख्याने तक्ष्णे त्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात् । भस्याङ्गस्यानोकारस्येति व्याख्याने तु अनसा मनसेत्यादौ स्यात् तत्राऽवृत्त्यादिना अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्यानो कारस्येति व्याख्यानेपि अनस्तक्ष्णे त्यादावतिव्याप्तिरेवेति भावः ॥ सूत्रे तपरकरणं नञ्समासभ्रमनिवारणाय कृतमित्येके ॥ ननु प्राणितीति प्राण् तत. अमादिप्रत्यये प्राणः प्राणेत्यादौ अनितेः इति णत्वस्यासिद्धतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्वारणायैव तपरकरणमस्त्विति चेन्मैवम् । सवर्णदीर्घे कृते अन एव तत्रासत्त्वात् । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति सवर्णदीर्घात्प्रागेव लोपः प्रवर्तत इति अस्त्येवानुरूपमिति वाच्यम् । तथा हि सति व्यावर्त्यालाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् ॥ वस्तुतो वार्णपरिभाषेह न प्रवर्तते, युगपत्प्रवृत्तावेव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । क्विपि अनुनासिकस्येति दीर्घे सवर्णदीर्घात्प्रागपि अनोऽभावाच्च ॥ तस्माद् भ्रमनिरासार्थमेव तपरकरणं न तु प्राण इत्यादावनोऽकारलोपवारणार्थमिति तेषामाशयः ॥ वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसङ्ग इति तपरकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः ॥ रषाभ्यां नो णः ॥ अत्र अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यनुवर्त्य णग्रहण पदान्तस्येति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ समानपदे इति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासंभवात्पदे इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव पदं निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वाभाववदिति यावत् तत्र यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेन समासे रामनाम गन्धर्वमानमित्यादौ न भवति । तत्र हि दकारस्यैकपदवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात ॥ भवति हि यूष्णा इत्यादौ णत्वम् । निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य । माषभोगीण इत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव प्रत्ययवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात् । एतेन समानग्रहणमखण्डपदलाभार्थमिति व्याख्याय रामनामेत्यादावतिप्रसङ्गे निवारितेपि माषभोगीण इत्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । उक्तरीत्या त्वव्याप्तिशङ्काया निरस्तत्वात् ॥ यूष्णा इति । यूषो मण्डः । मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचन इति दर्शनात् ॥ पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । एतच्च न्यायसिद्धम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्त्वे कर्तव्ये अचः परस्मिन् इत्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः ॥ तस्येति । तस्य पूर्वत्रासिद्धे नेत्यस्य । तथा च स्वलक्षये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे चक्राञ । इह अच. परस्मिन् इति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात् स्कोरिति कलोपो न । लत्वे निगाल्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् अचि विभाषेति लत्वम् । णत्वे माषवपनी । इहयस्येति चेत्यलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदि-

कान्तत्वाभावाण्णत्वं न । ननु गर्गभगिनीत्यत्रेव माषवपनीत्यत्रापि णत्वप्राप्तिर्नास्त्येव । उत्तरपद यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्राहुः साधनं कृतेति ल्युडन्तेन समासे पश्चान्ङीपि यस्येति चेति लोपे कृते नकारस्योत्तरपदान्तत्वाण्णत्वप्राप्तिरस्त्येवेति ॥ स्यादेतत् । यूष्ण इत्यादौ रषाभ्यामित्यस्य नोपयोगः, ष्टुत्वेनैव रूपसिद्धेः । अत एव षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितमिति चेद् उच्यते । उत्तरार्थतयापीह षग्रहणं स्थितं, ततश्च यूष्णः पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यतां, ष्टुत्वेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् । न च वचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वं शङ्क्यं पुष्टः पुष्टिः षष्ठ इत्यादौ चरितार्थत्वात् । नस्य षयोगे ण इत्यंशोचरितार्थ इति चेन्न । तस्य पृथगनुक्तेः, इह षात्परस्येतिव्यक्तिरचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च । एवमुत्तरार्थं षग्रहणमित्याकरो विरुध्यत इति चेन्न । आकरे हीह षग्रहणं विना पुष्णातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतं, नतु पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति ॥ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ लुप्तषष्ठीके इति । सौत्रत्वात् । न तु षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे, सापेक्षत्वे समासासम्भवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः ॥ तदन्तस्येति ॥ षष्ठीतत्पुरुषोयम् । तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अन्तो नकारस्तस्येत्यर्थः ॥ यदि तु प्रातिपदिकेनेत्यनेनापि पदं विशिष्यते, तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्तग्रहण शक्यमकर्तुमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ प्रातिपदिकेति किम् । अहन् । पदमिति किम् । राजानौ । राजानः ॥ विभाषा ङिश्योः ॥ शीति नपुंसकाच्चेति विहितो गृह्यते, न तु जश्शसोः शिः तस्मिन्नभत्वात् । भस्येत्यनेनासर्वनामस्थाने इत्यस्यैव यजादेराक्षेपात् । तदेतदाह । असर्वनामस्थानेत्यादि ॥ ककुद्दोषणी इति । ककुद् दोषणी इति छेदः । एकपदत्वे त्वनुपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते ॥ आसन्यमिति । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात् नस्तद्धित इति टिलोपो न ॥ अत एवेति । ककुद्दोषणी इति भाष्यप्रयोगादेवेत्यर्थः ॥ यद्यपि ककुच्च दोश्च तयो. समाहारः ककुद्दोः ककुद्दोश्च ककुद्दोश्च ककुद्दोषणीत्येकशेषे कृते भाष्यं सुयोजमिति दोःशब्दस्य नपुंसकत्वे नेदं प्रमाणं, तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा बाह्वोर्द्वित्वे लब्धेपि ककुद एकत्वं न लभ्यते इति भावः ॥ तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिण दोर्निशाचर इति रघुस्तत्र दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः ॥ दोषं तस्येति । अयं च श्रीहर्षप्रयोगः । दोषं हस्तं दूषण च भजतः चापस्येति संबन्धः ॥ द्वयोरङ्कोर्भव इति तद्धितार्थेति समासः । राजाहःसखिभ्य इति टच् । अङ्कोङ्क एतेभ्य इति अङ्कादेशः, कालाठ्ठञो द्विगोर्लु-

गनपत्ये इति लुक् ॥ अह्नः साय इति । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः. संख्याविसायेति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदन्ताः ॥ विश्वपा इति । विश्वं पाति रक्षतीति विग्रहे पा रक्षणे इत्यस्मात् आतोनुपसर्गे इति कं बाधित्वा आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः । इह छन्दसि आतो मनिन् इति विच्, लोके तु अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यनेनेति विवेकः ॥ दीर्घाज्जसि न॥ चकारादिचीत्यनुकृष्यते नेति च वर्तते तदाह । दीर्घाज्जसि इचि चेति । सूत्रे चकाराभावे इस्वाकारादिचि दीर्घाकारात्तु जसीति व्यवस्था संभाव्येतेति भावः ॥ इत्याद्यर्थमिति । ननु यूस्त्र्याख्यौ स्वादिभ्य इति निर्देशादिक्प्रत्याहारात्प्रत्याहारयोरेव निरूढलक्षणेति व्याख्यायतां तथा च दीर्घस्याच्त्वाभावाद् गौर्यावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेन निषेधेनेति चेन्मैवम् । अस्मादेव निषेधाज्ज्ञापकादिगज्भिन्नेष्वपि प्रत्याहारेषु लक्षणा स्वीक्रियते ॥ अन्यथा गौरीरित्यादौ शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । किं च उपार्च्छतीत्यादौ उरण् रपरः, नैषादकर्षुकः इत्यादौ इसुसुक् इति ठस्य कादेशः, अमीषामित्यादौ इणः परस्य सस्य षत्वं च न सिध्यतीति दिक् ॥ प्रथमयोरिति सूत्रानन्तरं दीर्घाच्छसीत्येव सुवचं, दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इति तस्यार्थः । एवं च चकारो न कर्तव्यो नेति च नानुवर्तनीयमिति महल्लाघवमित्येके ॥ शसिदीर्घादेवेति विपरीतनियमवारणाय नृम्पिकानाम्ने ङिते इति निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं स्याद् इति यथान्याससेव श्रेय इत्यन्ये ॥ हाहानिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वाः इत्यमरः । केचित्तु अकारो वासुदेवस्तेन सह वर्तते इति साह्नान् सानिति प्रत्युदाहरन्ति । क्त्वः । श्न । यद्यपि क्त्वो ल्यप् श्नः शानज्झौ क्रमश्च क्वि इति निर्देशादेतत्सूत्रेष्वातो लोपः सिध्यति, तथापि क्त्वो ल्यप् भवति श्नः शानज् भवतीति व्याख्यानवाक्येष्वसाधुत्वशङ्कावारणायेदमुक्तम् ॥ इत्यादन्ताः ॥ सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह । अनदीसंज्ञाविति । यूस्त्र्याख्यावित्यतः यू ङिति ह्रस्वश्चेत्यतः ह्रस्व इत्यनुवर्तते तदाह । ह्रस्वौ यावित्यादि । मत्यै इति । नदीसंज्ञापक्षे घिसंज्ञायां सत्याम् आण् नद्या इत्याडागमे घेर्ङितीति गुणे अयादेशे च मतयै इति स्यादिति भावः ॥ आङो ना पुंसीति तु नोक्तम्, अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः । मुत्वस्यासिद्धत्वात्, इकोऽचीति नुमोऽप्रवृत्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वम् । न मुने इति निषेधात् । न च न मु ने इति निषेधो नुम्येव किं न स्यात् न इत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यम् ।

असुना घटेनेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । अमर्ष कुलायेत्यादौ नुम्प्रसंगाच्च । न च तत्र स्मायादेशे सति नुमोऽप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्मायादेशं बाधित्वा परत्वान्नुमः प्रवृत्तेः ॥ प्राचामिति । आचार्याणामिति शेषः ॥ ङसिङसोश्च ॥ इह ङसिङसौ द्वौ एङावपि तयोर्यथासंख्यं न, अस्वरितत्वात् । अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपाताकरणाल्लिंगात् अच्च घेः उपसर्गे घो' किरिति निर्देशाच्च ॥ अच्च घेः ॥ अत्र इदुद्भ्यामौद् इति ङेराम् इत्यतो ङेरिति च पदत्रयमनुवर्तत इत्याशयेनाह । इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यादिति । घेरुत्तरस्येति प्राचा व्याख्यानमिह तु नोक्तम् । सूत्रे घेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् तन्त्रावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात् । औदिति पूर्वसूत्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति क्लृप्तसबन्धस्य त्यागायोगाच्च ॥ यत्तु व्याचख्युः । अदिति तपरत्वं बुद्धावित्यादावत्वे स्त्रियां टाप् मा भूदित्येतदर्थमिति, तच्चिन्त्यम् । तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् । अत एव कन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्यादौ संनिपातपरिभाषया पद्धताविन्यत्र टाप् नेत्युक्तं टापो व्यवधाने ह्यानन्तर्यविघातः स्यादिति ॥ तपरकरणाट्टाब्भावे तु सनिपातपरिभाषोपन्यासस्तत्र विरुध्येत ॥ यदपि व्याचख्युः । औतस्तकारः स्वरितार्थ इति । तदपि न । स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ इत्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् । न विभक्ताविति सूत्रे ङेरौतस्तु तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति स्वयमेवोक्तत्वाच्च । तस्मादुभयत्र तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितम् ॥ अनङ् सौ ॥ नकारादकार उच्चारणार्थः । असंबुद्धाविति पर्युदासात् साविति प्रथमैकवचनं गृह्यते, न तु सप्तमीबहुवचनम् ॥ सोर्डा इत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं तेन उशनसः संबुद्धावनङ् सिध्यतीति प्राहुः ॥ यद्यपि सोर्डा इत्युक्ते ऋदुशनेत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घः स्यात् । पुरुदंसेत्यत्र तु सान्तमहत इति स्यात् तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् अङ्गवृत्तपरिभाषया वा तत्समाधेयमिति तेषामाशयः ॥ अलोन्त्यात्पूर्व ॥ अल इति पञ्चमी अन्त्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह । अन्त्यादल इति । अलः किम् । शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अन्त्यात्सघात् पूर्वस्य शकारस्य मा भूत् । सत्यां ह्येत्सञ्ज्ञायां शास इदङ् हलोः इति शस्येत्त्वं स्यात् । नन्वेवमप्यन्त्यादलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ शकारविशिष्टस्याकारस्य इत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एवेति चेदुच्यते । यथा हि लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोन्त्यात्पूर्व आनीयते, तथाऽत्राप्यन्त्योऽलात्मक इति तत्पूर्वोप्यलेव गृ-

प्नोति, तदेतदाह । पूर्वो वर्ण इति । अत्र अचोन्त्यादि टीत्यत्रेव अल इति निर्धारणे षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः । अलां मध्ये योन्त्यस्तस्मात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्याद् इति व्याख्याया अपि संभवदुक्तिकत्वात् ॥ सर्वनामस्थाने ॥ नोपधाया इति सूत्रं ढ्रलोप इति सूत्राद्दीर्घग्रहणं चानुवर्तते इत्याशयेनाह । नान्तस्येत्यादि ॥ अपृक्त एकाल् ॥ असहायवाच्येकशब्दः संख्यावाची वा । न च संख्यावाचित्वे अभैत्सीदित्यत्र हलन्तात्परस्य सिचोऽपृक्तत्वाल्लोपः स्यादिति वाच्यम् । विभक्तिसाहचर्याद्विभक्तेरेव लोप इति व्याख्यानात् । एकालिति किम् । जागृविः वेरपृक्तस्येति लोपो न । इदमेवैकग्रहणं वर्णग्रहणे जातिग्रहणं ज्ञापयतीत्यभ्युपगम्य निपात एकाजनाङ् इत्यत्र एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यवोचाम ॥ हल्ङ्याब्भ्यो ॥ दीर्घादित्येतद् ङ्यापोरेव विशेषणं, न तु हलोऽसंभवादित्याह । दीर्घौ याविति । न त्विद विहितविशेषणं, प्रमाणाभावात् । या मा का इत्यादावव्याप्तेश्च । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः । यं स इत्यादावतिव्याप्तेः । कर्ता सखेत्यादावव्याप्तेश्च । यद्यपि त्यदाद्यत्वविधौ विभक्ताविस्य विषयसप्तमीत्वे स्वीकृते या सेत्यादौ नोक्तदोषः । सुविभक्तेराबन्ताद्विहितत्वस्य संभवात् । तथा अनङ्विधौ सावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे कर्ता सखेत्या दावपि न दोषः । हलन्ताद्विहितस्य सोः संभवात् । तथापि बहुश्रेयसीत्यत्राव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥ हलिति । तस्य सुतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् । लुप्यत इति । यद्यपि इह लोपो व्योर्वलीत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः ॥ निष्कौशाम्बिरतिखट्व इति । प्रादिसमासे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः ॥ नन्विह समस्तस्य ङ्याबन्तत्वं नास्ति । न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम् । अनुपसर्जने हि तथा, इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येव । अन्यथा अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङन्तपूर्वपदलक्षणसंप्रसारणप्रसङ्गात् । सत्यम् । तथाप्युत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायाद्दीर्घग्रहणाभावे सुलोपः स्यादेव । नहीदं ङ्याब्ग्रहणं विहितविशेषणमित्यधुनैवोक्तत्वात् ॥ स्यादेतत् । गङ्गामात्मन इच्छति गङ्गीयति ततः क्विप् । अल्लोपे यलोपे च गङ्गीः । इह ईकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वाद्दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सोरापः परत्वं नेति शक्यम् । क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् इति निषेधादिति चेन्मैवम् । ङ्योर्ई आआव् इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते आकाररूपस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसङ्गाभावात् ॥ निष्कौशाम्बीयतेः क्विपि तु नि-

ष्कौशाम्बी इति भवत्येव । ईकाररूपङीबन्तत्वेन सुलोपप्रवृत्तेः ॥ अपृक्तं किम् । बिभर्तीति । इद च प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । विशिष्टस्याहल्त्वात् । सुतिसीनां हलिति क्लिष्ट व्याख्यायातिप्रसगापादनस्यानुचितत्वात् ॥ यत्तु व्याचख्युः सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः क्विप् । सुराः । सुरासौ । सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोप व्यावर्तयितुमपृक्तग्रहणमिति ॥ तदपि चिन्त्यम् । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च ॥ यत्तु तित्स्वरितमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं न क्वचिदिय परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यामाश्रितेति ॥ तद्भ्रमसात् । अगस्येति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः पठितत्वात् स्वयमपि तत्र व्याख्यातत्वाच्च ॥ सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । ननु संयोगान्तलोपो नासिद्ध' । न ङिसम्बुद्ध्योरितिसूत्रे सम्बुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् । यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धं व्याख्यानात् । यत्त्वाहुः हे ब्रह्मन्निति नपुसकार्थत्वात् नैतज्ज्ञापकमिति । तन्न । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् । सम्बुद्धौ नपु'सकानामित्यस्यावश्यकत्वाच्च । सम्बुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेदिह, तर्हि अभिनोत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात् । सिपि दस्वेति रुत्वे विभक्तिसकारस्य सयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वात् तथा अविभर्भवान् अजागर्भवानित्यत्र तिलोपो न स्यात् । रात्सस्येति नियमात् । तदुक्तम् "संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रात्तु तेनैव लोपः स्यादहलस्तस्मादिदधीयते" इति । नलोपादिरित्यादिशब्देनोत्वं सगृह्यते ॥ अत्रेदमवधेयम् । ङ्याब्ग्रहण सोरेव विशेषण, न तु तिस्योः । व्याख्यानात् । तेन मालेवाचरद् अमालाद् गङ्गेवाचरद् अगङ्गाद् इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । तथा च हलन्तात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते, दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्तात्परं सु इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते इति वाक्यार्थः पर्यवसन्नः ॥ यत्तु व्याचख्युः ङ्याब्भ्यां तिस्योरसंभव एवेति । तत्र ङ्यन्तादसंभव इति सत्यम् । आबन्तात्तु आचारक्विबन्तात्लङस्तिप्सिपी स्त एव । अगङ्गात् । अगङ्गा इति यथा । न च शपा व्यवधानम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधित्वात् ॥ अन्ये त्वाहुः । ङ्याब्ग्रहणमसंभवादेव तिस्योर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं, तत्सम्यगेव । न च अगंगादगंगा इत्यत्र संभवोस्तीत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र स्थानिभूत-

स्य अपः पूर्वस्मान्निमित्तभूतादापः परयोस्त्रिस्योर्लोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन अपा व्यवधानात् तिस्योर्लोपस्याप्रसक्तेः । न च फलाभावात्पञ्चमीसमासपक्षो न स्वीक्रियते इत्यपि वाच्यम् । तत्प्रयोजनस्य प्रागेव प्रदर्शितत्वादिति ॥ सखेति । समानं ख्यायते जनैरिति सखा । डिच्च यलोप इति चानुवर्तमाने समाने ख्यः स चोदात्त इति ख्याङ्स्मादिण् समानशब्दस्योदात्तः सभावश्च । न चेह सुविभक्तिर्मनियोगेन सखिशब्दस्यानङि कृते संनिपातपरिभाषया हल्ङ्याविति सुलोपो न भवतीति शङ्क्यम् । स्वतन्त्रः कर्तेत्यादिनिर्देशेनानङो नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्त्तव्ये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥ सख्युरसंबुद्धौ ॥ इह इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते । गोतो णिदिति सूत्राण्णिदित्यनुवृत्त तत्माशानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह । संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति । सख्युरसंबुद्धि' इत्येव सूत्रयितुं युक्तमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु सखेत्यत्रोपधादीर्घं बाधित्वा परत्वात् अत उपधाया इति वृद्धा भाव्यं सोर्णित्त्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि नित्यत्वस्वीकारात् । अन्तरङ्गत्वाच्च सखेत्यत्र वृद्धिं बाधित्वा सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्युपधादीर्घेणैव भवितव्य सख्युरसंबुद्धौ इति णिद्भावमुपजीव्यात्र प्रवर्तमानस्य अत उपधाया इत्यस्य बहिरंगत्वादिति ॥ अचोञ्णितीति॥ मृजेर्वृद्धिरित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते अगस्येति चानुवृत्तमचा विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेन व्याचष्टे। अजन्तांगस्येति॥ ख्यत्यात् ॥ पञ्चमीनिर्देशादेव परस्येति लब्धे परस्येति ग्रहणमिकः पूर्वपरयोरिति निवृत्तमिह नाधिक्रियते इति ध्वननार्थम् । ख्यश्च त्यश्चेति समाहारद्वन्द्वे ख्यत्यं तत्र खिखीशब्दयोः कृतयणादेशयोरनुकरणं ख्य' इति । एवं तितीशब्दयोस्त्येति उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु मुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम् सख्युर्यः पत्युर्नः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च आपत्यस्य चेत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह। खितिशब्दाभ्यामिति। एव च यत्र यणप्रवृत्तिः तत्रैवोत्वं,नत्वतिसखेरित्यादौ न चैवं यणा निर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वाद् ह्रस्वान्तयोरेव ग्रहणं स्यान्न तु दीर्घान्तयोरिति शङ्क्यम् । निर्देशस्य ह्रस्वदीर्घसाधारणत्वाच्छास्त्रस्य बहुविषयत्वसंभवे तत्संकोचस्यान्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥ औत् ॥ एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु इदुद्भ्यामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते । घिसंज्ञकेषु अच्च घेरिति उत्तरसूत्रेण । तस्मात्सञ्ज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः । न च तादृश उकारोस्तीत्यत आह । उकारानुवृत्तिरिति । प्राचा तु घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तम् ॥ तदसत् । तादृशस्योकारस्याप्रसिद्धेः ॥ सु-

सखेति । प्रादिसमासे राजाहः सखिभ्य इति टचो न पूजनाद् इति निषेधः । शेषोध्यसखीत्यत्रासखीति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । असमर्थसमासादिदोषापत्तेः, किं तु पर्युदास एवेति सुसखीत्यस्य सखिशब्दभिन्नत्वादघिसंज्ञा स्यादेव। न च समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेपि सखिशब्दान्तभिन्नत्वं नेति कथमसखीति निषेधाप्रवृत्तिरिति शङ्कम् । विशेष्यासंनिधानादसखीत्यत्र येन विधिस्तदन्तस्येत्यस्याप्रवृत्तेस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । समुदायस्येत्यादि । एवमतिसखेत्यत्रापि समासान्तनिषेधादिकं बोध्यम् ॥ गौणत्वेपीति । अतिदध्नेत्यादावस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः । तथा च येन विधिः इति सूत्रे परममखायाविति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः । तथा द्वितीयाश्रितेति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति स एवाह ॥ अनुष्टुचो वरुण इन्द्रसखा । आग्ने याहि मरुत्सखा । तीव्रं सोमं पिबति गोसखायमित्यादिप्रयोगाश्चैवमेव संगच्छन्ते । तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् ॥ एतेन घिसञ्ज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः ॥ अनित्यत्वादिति । शक्तिलांगलांकुशेति वार्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिंगम् ॥ पतिः समास एव ॥ एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि समासे पतिरेवेति नियमः सभाव्येत, ततश्च महाकविनेत्यादिप्रयोगो न सिध्येत् । अनल्विधौ धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणे तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः ॥ पत्येत्यादि । नन्वेवं, शेषोऽध्यसखिपती इत्येवोच्यतां, किमनेन पतिः समास एवेति सूत्रेणेति चेन्न । समुदायस्य पतिरूपत्वाभावेन बहुच्पूर्वकपतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च सुसखिनेत्यादिवद् बहुपतिनेत्यादिःप्रसज्येत, इष्यते तु बहुपत्येत्यादि । नापि सखिपती समास एवेत्येव सूत्र्यतामिति शंक्यम् । बहुपत्येत्यादिवद्बहुसख्येत्याद्यापत्तेः, इष्यते तु बहुसखिनेत्यादि ॥ अथ कथं सीतायाः पतये नम इति, नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पताविति पराशरश्च । अत्राहुः । पतिरित्याख्यातः पतिः तत्करोति तदाचष्टे इति णिचि टिलोपे अच इरित्यौणादिकप्रत्यये णेरनिटीति णिलोपे च निष्पन्नोयं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वाद् इति ॥ एतेन कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारतं सखिना वानरेन्द्रेणेति रामायणं च व्याख्यातम् ॥ कतिशब्द इति ॥ का संख्या येषां ते कति । किमः संख्यापरिमाणे डति चेति डतौ डित्वाट्टिलोपः ॥ बहुगणवतु ॥ बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते न तु

सर्ववैपुल्यवाचके अपि, सख्याद्दते अनयेत्यन्वर्थसञ्ज्ञाविधानात् । अत एव डतिरपि किमः संख्यापरिमाणे डति चेति विहितस्त्वहित एव गृह्यते वतुसाहचर्याच्च । न तु पातेर्डतिः ॥ यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापीह वतुडत्योः केवलयोः संज्ञाविधौ फलाभावादन्वर्थताबलाच्च ;तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते ॥ सानुबन्धनिर्देशस्तु ब्राह्मणवद्दसतिरित्यादावतिप्रसंगशङ्कां निराकर्तु मित्याहुः ॥ न चैवं संख्याकार्येषु कृत्वसुजादिषु कृत्रिमसंख्याया एव ग्रहणं स्यात् न त्वकृत्रिमाया इति पञ्चकृत्व इत्यादि न सिध्येत् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययाद् इति वाच्यम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् इत्यत्र तिशदन्तपर्युदासबलेन संख्याकार्येषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवं भूरिशब्दात्कृत्वसुच्प्रत्यय इति चेद् अत्राहुः । अनियतसंख्यावाचिनां चेत्संख्याकार्यं स्यात्तर्हि बहुगणयोरेवेत्येवंभूतनियमफलकसंख्याविज्ञानानास्त्यतिप्रसंग इति ॥ डति च ॥ ष्णान्ता षट् इत्यतः षडित्यनुवर्तते । सख्येति च प्रकृतं डतीत्यनेन विशेष्यते तदाह । डत्यन्ता संख्ये ति ॥ सख्ये ति किम् । पतयः ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ अदर्शन लोप इत्यतोनुवृत्तस्यादर्शनस्यानेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तन्त्रायाश्रित्य तद्भावितसञ्ज्ञा इह विज्ञायन्ते, तेन संज्ञासंकरोच न भवति तदेतदाह । लुक्श्लुलुप्शब्दै रित्यादि । सति तु संज्ञासंकरे हन्तीत्यत्र शब्लुकि श्लाविति द्वित्वं स्यात् जुहोतीत्यत्र श्लौ सति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः स्यात् । न च तत्राभ्यस्तस्य नेत्यनुवृत्तेर्योयोतिनोनोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञासकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात् । अन्यथा सूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च यौतीत्यादिरवकाशः, संज्ञासकरे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ फले लुक् जुहात्यादिभ्यः श्लुः जनपदे लुप् इत्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः ॥ षड्भ्यो लुक् ॥ सर्वनाम्नः स्मै इतिवत् षषो लुक् इति वक्तव्ये बहुवचननिर्देशोत्रार्थप्राधान्यसूचनार्थः । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वरूपनिरासार्थमिदः । तेन षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरेव जश्शसोर्लु गित्यर्थपर्यवसानात्प्रियपञ्चान इत्यादौ नातिप्रसंगः । जश्शसोः शिरित्यतोनुवर्तनादाह । जश्शसोर्लु क् स्यादिति ॥ प्रत्ययलोपे ॥ विशेषविहिता अपि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न बाधते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावानंगीकारादिति भावः ॥ स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं, प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं तत्र प्रयोजकं, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति । तेन शोभना दृषदो यस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र

नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्ततां बाधित्वा सोर्मनसी अलोमोषसो इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमत्त्वसन्तस्येति दीर्घश्च न भवति । यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्विधावपि विध्यर्थमिदम्, तेन अतृणेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहितं इम् लुप्तेऽपि तस्मिन् भवति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयकं तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवादेशो न । यद्यपीदं पक्षद्वयमाकराहृढं, तथापि नियमपक्ष एव प्रबल इति यङ्लुगन्ते मनोरमायां स्थितम् ॥ स्यादेतत् । सूत्रस्यास्यावश्यकत्वेऽपि प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सूत्र्यतां किमनेन द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन । अत्राहुः । प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादिलाभाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति ॥ न लुमताङ्गस्य ॥ लुमतेति किम् । कार्यते हार्यते, अत्र णेरनिटीति णिलोपेऽपि णिजपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव ॥ अङ्गस्येति किम् । पञ्च सप्त कतीत्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञा यथा स्यात् ॥ अस्मादिति । प्राचा त्वव्ययास्मदिति पठितं, तत्र अव्ययेत्युपेक्षितं सदृशं त्रिषु इति श्रुतेर्लिङ्गत्रयाद्यभावपरत्वेन अव्ययीभावस्य तु वचनात्क्लीबत्वेऽपि लिङ्गान्तराभावाच्च ॥ त्रिशब्द इति । तरतेर्ड्रिन् डित्वाट्टिलोपः ॥ त्रेस्त्रयः ॥ त्रेरिति षष्ठी नतु पञ्चमी । त्रय इत्यदन्तं नतु सान्तं, निजां त्रयाणामिति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह । त्रिशब्दस्य त्रयादेश इति ॥ ननु निजां त्रयाणामिति निपातनादेव त्रयादेशे सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेत् । मैवम् । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्यनेन ज्ञापनात् । तेन पुरातनमिति सिध्यति । अन्यथा पुराणप्रोक्तेष्विति निपातनादेतद्बाध्येत ॥ त्रेरयङ् इत्येव न सूत्रितम् । तत् करोति आचष्टे वेत्यर्थे तत्करोतीत्यादिना णिचि ततः क्विपि प्रकृत्यैकाच् इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे ह्रस्वस्य पितीति तुकि चित् ततो बहुत्वविवक्षायामामि कृते त्रेरयङि त्रयाणामिति रूपासिद्धेः । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति तुकः प्रागेवायं स्यादिति शङ्क्यम् । युगपत्प्रवृत्तावेवाङ्गस्य बलीयस्त्वात् ॥ केचिदिति । त्रिसंबन्धिन्यामिति विज्ञानाद्गौणे त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः ॥ वस्तुतस्त्विति । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः प्रियास्त्रैत्यादावस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः ॥ त्यदादीनामः ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यतोनुवर्तनादाह । विभक्ताविति । विभक्ताविति किम् । तद् यद् । सोर्लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं न ॥ द्विपर्यन्तानां किमिति । युष्मदस्मच्छब्दयोरिष्यभावेऽपि दोषो नास्ति, आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरत्वस्य बाधनात् । तथा किंशब्देऽपि न दोषः किमः कादेशस्य विशिष्यविधानादिति प्रश्नः ॥ भवानिति । भवत्

सु इति स्थिते तकारस्थाने अत्वे कृते अतो गुणे इति पररूपे उगिदचामिति नुमि सति सर्वनामस्थान इत्यनेन दीर्घे सुलोपे नलोपे च सति भवा इति रूपं स्यादिति भावः ॥ भवन्ताविति। पूर्ववत्तकारस्यात्वे पररूपे नुमि दीर्घे भवानाविति रूपं स्यादिति भावः ॥ उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः ॥ इञोपवाद इति । तथा च बहुत्वे अकारान्तोयमुडुलोमशब्दः स औडुलोमिशब्दादन्य एव तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति बोध्यम् ॥ इति इदन्ताः ॥ क्विदिति ॥ तेन आतो लोप इटि चेत्यालोप इति भावः ॥ क्विबन्तवातप्रमी इति । माङ्धातोः क्विपि ईत्वमवकारादाविति निषेधादीत्वं नेति शङ्कायां मीनातेरेव क्विप् बोध्यः । यद्वा । ईप्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् बोध्यः ॥ श्रेयस्य इति । प्रशस्यस्य श्र इतीयसुनि आदेशः। उगितश्चेति ङीप् ॥ बहुश्रेयसीति । स्त्रियाः पुंवद्भावः । ईयसश्चेति न कप्। नाप्युपसर्जनह्रस्व ईयसो बहुव्रीहेर्नेति इति निषेधात् ॥ यूस्त्र्याख्यौ ॥ ईश्च ऊश्च यू व्याख्यानाद्दीर्घयोरेव ग्रहणमविभक्तिकोय निर्देश इत्येके। दीर्घाज्जसि चेति निषेधस्य वा छन्दसीति पाक्षिकत्वात् प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घ इत्यन्ये ॥ इह प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते । नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति निषेधाल्लिङ्गात्। तेन प्रध्यै प्रध्या इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ। मूलविभुजादित्वात्कः चक्षिङः ख्याञ् आतो लोप इटि चेत्यालोपः ॥ ईदूदन्ताविति। इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोस्ति । आण्नद्योरिति सूत्रस्वरसात् । तयोः स्त्र्याख्यत्वं तु ध्यादिषु स्वतः, लक्ष्मीरित्यादौ तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात् । तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विरुध्यते । एवं शेषोघ्यसखीत्यत्रापि इवर्णोवर्णयोरेव घिसंज्ञेति पक्षोप्यस्तीति बोध्यम् ॥ तेन घ्यन्तादाद्यन्तयोर्घ्यन्तं परमिति व्यवहारः संगच्छते । वर्णसंज्ञापक्षे असखीत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः, न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति । तेन समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वादतिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम् ॥ स्त्रियामित्येव वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थमित्याशयेनाह । नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ॥ यू किम् । मात्रे ॥ स्त्र्याख्याविति किम् । ग्रामण्ये ॥ पूर्वमिति । ह्रस्वः प्रागित्यर्थः। संज्ञाया यथोद्देशे प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं, कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्याहुः ॥ वर्णसंज्ञापक्षाश्रयेणाह। नद्यन्तानामिति ॥ हे बहुश्रेयसीति। अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न प्रवर्तते । अन्यथा अम्बार्थनद्योर्गुण इत्येव ब्रूयात् । न च लाघवाभावः शङ्क्यः । ह्रस्वग्रहणे मात्राधिक्यात् । ह्रस्वस्य गुण इत्युत्तरसूत्रे

गुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघवसंभवाच्च ॥ अन्ये तु कृतेपि ह्रस्वे यदि गुण इष्टः स्यात्तर्हि अम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोर्गुण इत्येव ब्रूयादित्याहुः । तत्र पदलाघवाभावेपि प्रक्रियालाघवमस्ति, परन्तु जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्येत्येकदेशानुवृत्तौ क्लेशोस्तीति बोध्यम् ॥ आण् नद्याः ॥ अण् नद्या इत्येव सुवचन् । विधानसामर्थ्यात् अतो गुण इत्यस्याप्रवृत्तौ यथायथं वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्या इत्यादिरूपसिद्धेः । ननु परत्वादाटा नुड् बाध्यत इत्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया ङेरामि कृते तस्य नुडागमनिवारणार्थमड्विधानावश्यकत्वात्सामर्थ्यमुपक्षीणमिति चेद् एवं तर्हि ह्रस्वनद्याप इत्यनन्तरं ङेर्न इत्येव सूत्रतामामीत्यनुवृत्त्या ङेरामो नुट् नेत्यर्थलाभात् । तस्मात् आण् नद्याः इति विधानसामर्थ्यात् अतो गुण इति न प्रवर्तत इति दिक् ॥ आटश्च ॥ यद्यपि इह ङयि वृद्धिरेचीत्येव सिद्ध ङसिङसोङेरामि च सवर्णदीर्घेण । तथाप्यैन्दिददित्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥ अजादीनामटा सिद्धमाडजादीनामिति सूत्रं मास्तु इति वदतो वार्तिककारस्य मते तु आटश्चेत्येव सूत्रमिति बोध्यम् ॥ ङेराम्न ॥ ङेरिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणं समानाधिकरणे स्त्रियामित्यादिनिर्देशात् ॥ आटा नुट् बाध्यत इति । आटि कृते तु पुनर्न प्रवर्तते । सकृद्गताविति न्यायाश्रयणादिति भावः ॥ न सुलोप इति । लक्षेर्मुट् चेत्यौणादिक ईप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इत्युपसर्जनह्रस्वोपि नेति बोध्यम् ॥ कुमारीति । यद्यपि क्विबर्थं प्रति ङ्यन्तस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वं प्राप्तं, तथापि गोस्त्रियोरित्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते न त्वप्रधानरूपमिति नात्र ह्रस्वः प्रवर्तते । अत एव हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्रापि ह्रस्वो न भवति । लुक् तद्धितलुकीत्यत्र त्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते न तु कृत्रिमोपसर्जनमसंभवादिति वक्ष्यामः ॥ अचि श्नु ॥ भ्रमेश्च डूः इति डूप्रत्ययान्तत्वाद् भ्रूशब्दस्य धातोः पृथग्ग्रहणम् ॥ अन्ये त्वाहुः गमः क्वौ इत्यत्र ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् इति वार्तिकादनुनासिकलोपे ऊङादेशे कृते निष्पन्नोयं भ्रूशब्दः । तथा च धातुग्रहणेनैव सिद्धे भ्रूग्रहणं निरर्थकमिति ॥ इण इति वक्तव्ये य्वोरिति गुरुनिर्देश इण्प्रत्याहारः परेणैव णकारेण गृह्यत इति ज्ञापनार्थः । इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं, न तु श्नुभ्रुवोरव्यभिचारादित्याह । इवर्णोवर्णान्तधातोरिति । श्नुधातुभ्रुवामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङुवङोर्ङित्वं व्यर्थं स्यादेयधिकरण्य च प्रसज्येतेति भावः ॥ ननु सामानाधिकरण्यपक्षेपि ङित्वं व्यर्थं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति इवर्णोवर्णान्तधातोः सर्व-

देशत्वनिर्वृत्तिसंभवादिति चेन्न । श्नुभ्रुवोरपि निर्दिश्यमानत्वेन सर्वादेशत्वप्रसङ्गात् ॥ इ उ इत्यष्टादशानां संज्ञेत्युक्तत्वाद् यथासंख्यमिह न प्रवर्तते इत्याह । आन्तरतम्यादिति । स्थानत इति भावः य्वोः किम् । चक्रतुः । चक्रुः ॥ अचीति किम् । आप्नुयात् जुहुयात् ॥ एरनेकाचः ॥ इणो यण् इत्यतो यण् इति वर्तते । अचि श्नुधात्विति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते, न तु श्नुभ्रुवौ । तयोरिवर्णासंभवात् । धातुग्रहणं चाङ्गस्योभयोर्विशेषणं संयोगस्याङ्गस्य चेति व्याचष्टे । धात्ववयवसंयोगेत्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः । हरी हरीन् इत्यादि सिद्ध्यर्थं धातुना अङ्गं विशिष्यते । अन्यथा प्रध्यं प्रध्य इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्याद् धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य ॥ प्रधीरिति । प्रध्यायतीति प्रधीः । ध्यायतेः सम्प्रसारणं चेति क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च हल इति दीर्घः ॥ यदा तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येति विगृह्यते, तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति नित्यस्त्रीलिङ्गातिदेशे यथासंभवं नदीकार्यं बोध्यम् ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति वार्तिकस्य प्रथमलिङ्गं गृहीत्वा यूस्त्र्याख्यावित्यनेन नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थाद् एरनेकाच इति यण् विषयत्वेन नेयङुवङ् इति निषेधस्याप्रवृत्तेरित्येके ॥ अन्ये त्वाहुः । एवं तर्हि यथोद्देशं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिति मनोरमाग्रन्थो विरुध्येत । यथोद्देशपक्षेपि प्रधीशब्दाद्यर्थतया वचनस्यावश्यकत्वात् । मूले हि उपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्युक्तं, न तु नित्यस्त्रीत्वमिति । तस्मात् प्रथमलिङ्गग्रहणमित्यनेन लिङ्गप्रयुक्तं यन्नदीत्वं वृत्तेः प्राक् स्थितं तदिहातिदिश्यते । धीशब्दे तु नेयङुवङ् इति निषेधेन नदीत्वाभावान्नास्त्येव प्रधीशब्दे नदीत्वातिदेश इति ॥ ङिति ह्रस्वश्च इति वैकल्पिकनदीत्वमपीह नातिदिश्यते । प्रथमलिङ्गेति वचनं यथोद्देशे न्यायसिद्धमिति ग्रन्थानुरोधेन वृत्तेः प्रागवस्थायामवयवत्वेनाभिमते विद्यमानाया एव नदीसंज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात् । न च प्रकृष्टा धीर्यस्य तस्मै प्रध्ये प्रध्य इत्यादौ प्रथमान्तधीशब्दस्य ङिति परे प्रवर्तमाना नदीसंज्ञास्तीति दिक् ॥ उन्नीरिति । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ॥ ङेरामिति । आंगत्वान्नीशब्दान्तादपि ङेराम् भवतीति भावः ॥ ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वम् ॥ नीरिति । नयतीति नीः क्विप् ॥ गतिकारकेतरेति । गतिकारकपूर्वस्यैव यणिष्यते इति तु नोक्तम्, कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारी कुमार्यौ कुमार्य इत्यत्र यणभावप्रसङ्गात् ॥ शुद्धधियाविति । यदा

तु शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विग्रहान्ते, तदा भवत्येव यण् शुद्धध्यौ शुद्धध्यः । एवमग्रेऽपि ॥ कथं तर्हीति । गतिकारकेतरपूर्वपदत्वं इह नास्तीति यणेव भाव्यमिति प्रश्नः ॥ दुर्धिय इत्यत्र प्रादिभ्यो धातुजस्येति वार्तिकेन उत्तरपदलोपो बोध्य इत्याशयेनाह । दुस्थिता धीर्येषामिति । वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रं प्रत्याख्यातं, ततश्च संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्यैवेति नास्त्यत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः ॥ वृश्चिकसंबन्धिनी भीरिति । एवं च भययोगाभावाद्वृश्चिकस्य नापादानकारकत्वमिति सूत्रमतेऽपि न दोष इति भावः ॥ ओः सुपीत्यतः सुपीत्यनुवर्तनादाह । अचि सुपीति ॥ सुपि किम् । सुध्युपास्यः ॥ वस्तुतस्तु सुपीत्यननुवृत्तावपि न क्षतिः, अनन्तरस्येति न्यायेन एरनेकाच इति ओः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्यैव यणो न भूसुधियोरिति निषेधाभ्युपगमात्॥ स्थानिवत्वाद्यणि प्राप्त इति । एरनेकाच इत्यनेन । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सखीशब्दस्य पदत्वात् न पदान्तेति निषेधेन अल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । नः क्ये इति नियमेन क्यचि नान्तस्यैव पदत्वादत आह । क्वौ लुप्तमिति । नपुंसके भावे क्तः लोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम् । क्वौ लुप्तमित्येतत्क्वादित्कं क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । अन्यथा बेभिदि ब्राह्मणकुलानीति हलन्तनपुंसके वक्ष्यमाणं न संगच्छेत । वेभिद्यते. क्विपि अल्लोपे यलोपे च क्वौ लुप्तत्वेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे झलन्तलक्षणनुम्प्रसङ्गात् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं लवमाचक्षाणो लौः । अत्र णिचि यष्टिलोपः यश्च क्वौ णिलोपः तदुभयं ऊठ्ः शूडिति वकारस्य क्विनिमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवत् । एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः ॥ अत्रेदमवधेयम् । न पदान्तेति सूत्रे क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानमिति वार्तिकमस्ति तदेकदेशानुवादोयं क्वौ लुप्तमित्यादीति । लुका लुप्तं न स्थानिवदित्यादीनामप्युदाहरणान्यत्रोच्यन्ते । पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः आर्हादिति ठक् तस्य अध्यर्धपूर्वेति लुक् लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । तस्य लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् अत्र यणादेशो न भवति । न च ङीषो लुकः परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न भवेदिति शङ्क्यम् । ङीषो लुकं प्रति स्थानिद्वारा तद्धितलुकः परत्वस्वीकारात् । यद्वा बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमभावेऽप्यस्तीति नास्त्यत्रानुपपत्तिः । न च अढ तद्धिते विवक्षिते भस्याढे इति पुंवद्भावादुक्तनिषेध विनैवेष्टसिद्धिरित्यपि शङ्क्यम् । यत्र भाविभत्वं तत्रैव

पुंवद्भावः, इह तु लुकि भत्वाभावात्कुतः पुंवद्भावः इति कैयटेनोक्तत्वात् । तथा पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । सास्य देवतेत्यण् । द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । ततो ङीषो लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ङीषा संनियुक्त आनङ् न श्रूयते । पुंवद्भावस्यात्र शङ्कापि नास्ति । इन्द्रे इन्द्रत्वमिन्द्राण्यामिन्द्रस्त्रीत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदे भाषितपुंस्कत्वस्यानभ्युपगमात् । ये तु न पदान्तेति सूत्रे वर इ इति ईकारप्रश्लेषं कुर्वन्ति । तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यम् ॥ उपधात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । तेन परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके अणि कृते वृद्धाद‌केकान्तेत्यादिना पारिखशब्दात्खोपधलक्षणे छप्रत्यये पारिखीयः सिध्यति । अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तस्यां कर्तव्यायामालोपः स्थानिवत्स्यात् । नन्वेवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विहितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । तत्र चङ्परनिर्ह्रासग्रहणमेव ज्ञापकं चङि परे यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासस्तत्र न। स्थानिवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेन । अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारोऽनुपधेति णौ चङ्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । णिसामान्यग्रहणादेतत्सिद्धमिति तर्ह्यन्यदुदाहर्तव्यं वारि आख्यादवीवरत् । न च अग्लोपीति निषेधः शङ्क्यः, परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात् । अत एव मुण्डमिश्रेति सूत्रे हलिकल्योर्हलकलेत्यदन्तनिपातनं सार्थकम् ॥ कुत्वे न स्थानिवत् । अर्चयतेरर्कः कृदाधारार्चिकलिभ्य इति कः, पाचयतेः पाक्तिः । इह चोः कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत् ॥ वार्तिकेऽस्मिन् क्विचङ्परनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यकं लुक ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयम् ॥ चजोरिति कुत्वे वा उदाहरणमन्वेषणीयम् ॥ सख इति । तेन सहेतीति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सभावः ॥ सखीरित्यादि । सुप आत्मनः क्यच् । क्यचि चेतीत्वम् ॥ दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतयणादेश इति भावः ॥ ननु अतिसखेर्भूपतेरिति गुणविषयं व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेद्, अस्त्वेवं, तथापि दीर्घे प्रवृत्तिः केन वार्यतां न हि ह्रस्वे यणा भाव्यं, न दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति । सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वे सारवत्त्वलाभेन तथैवौचित्याद्भाष्यारूढत्वाच्च ॥ लूनमिति । ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् ॥ क्षाममिति । क्षायो म इति मः ॥ प्रस्तीममिति । प्रस्त्योऽन्यतरस्यामिति मः । स्त्यः प्रपूर्वस्येति संप्रसारणम् ॥ शुष्कीरिति । शुषः क इति निष्ठातस्य कः ॥ पक्वीरिति । पचो वः इति वः ॥ इयङिति । संयोगपूर्वत्वा-

दिवर्णस्य यण् नेतिभावः ॥ इति ईदन्ताः ॥ हरिवदिति । तद्व-त्साध्य इत्यर्थः ॥ तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ क्रुश् आह्वाने रोदने च । अस्मात् सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् इति तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, तृचि तु क्रोष्टृशब्द द्वावपि शृगालवचनौ, तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव तृतीयादावच्युभयम् अन्यत्र तुन्नन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री, आरभ्यते ॥ क्रोष्टुरिति तुन्नन्तात्प्रथमा । तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयत्वेनातिदेश-स्यानेकविधत्वेपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च न पचादेर्यस्य कस्य-चित् । किंतु क्रुशेरेव, उपस्थितत्वाद्, अर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह । क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्द इति ॥ निमित्तातिदेशो यथा । चिकीर्षति । चि-कीर्षते । अत्र सन्नन्तस्य पूर्ववत् सन इत्यनेन ञित्वातिदेशे कर्त्रभिप्राये आत्म-नेपद सिध्यति ॥ ननु कार्यातिदेशेनाप्येतद्गतार्थमिति चेत् । अत्राहुः । नि-मित्तप्रतिसंधानपूर्वकत्वात्तस्येति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति ॥ व्यपदेशाति-देशो यथा । आद्यन्तवदेकस्मिन् इत्यनेन कर्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्ययाद्युदा-त्तत्वफलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते ॥ तादात्म्यातिदेशो यथा सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे इत्यनेन द्रवत्पाणी शुभस्पतीत्यत्र शुभशब्दस्य पराङ्गव-त्त्वे सति षाष्ठिकेन आमन्त्रितस्येत्यनेन शकारादुकारस्याद्युदात्तत्वं सिध्यति ॥ शास्त्रातिदेशो यथा । कालेभ्यो भववद् इत्यनेन कालवाचिभ्यः तत्र भव इत्यधि-कारे यत् शास्त्र तत् साऽस्य देवतेत्यर्थे अतिदिश्यते । तेन मासिकं प्रावृषेण्यमि त्यत्र यथाविहित कालाट्ठञ् प्रावृष एण्य इति सिध्यति । कार्यातिदेशे तु इह प्रकृतिप्रत्ययादीनां सांकर्यं स्यात् ॥ कार्यातिदेशो यथा गोतो णित् गौः गावौ गावः । अत्र णित्कार्यं वृद्धिरतिदिश्यते प्राधान्यात् । केचित्तु निमित्तातिदेशे गोतो णित् इत्युदाहरन्ति, कार्यातिदेशस्य कर्मवत्कर्मणा स्थानिवदादेश इत्याद्यु-दाहर्तव्यम् । रूपातिदेशो यथा । वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्डवृन्दा-रिका अत्र वतण्डीशब्दे पुंवत् कर्मधारयेत्यनेन पुंवाचकवातण्ड्यशब्दरूपमति-दिश्यते ॥ इह मनोरमायामतिदेशस्य षड्विधत्वमुक्तम्, ॥ अन्ये तु "कार्यरूपनि-मित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः । व्यपदेशाश्च सप्तैतानतिदेशान्प्रचक्षते" इति स-प्तविधत्वमाहुः । अर्थातिदेशस्योदाहरण गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गाः । अत्र स्त्री पुंवच्चेत्यनेन गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीवाचकस्य वृद्धो यूनेत्येकशेषे सति स्त्र्यर्थस्य पु-मर्थोतिदिश्यते तेन स्त्रियामपत्यकृतबहुत्वे यञञोश्चेति लुक् सिध्यति ॥ ऋतो

ङि ॥ कॄतॄ एतयोरनुकरणे ऋकारान्ते गुणवारणाय तपरकरणमिति बोध्यम् ॥ अप्तृन् ॥ तृरिष्ठेमेयस्सु इतिवत्तृ इत्येव सिद्धे तृन्तृचोर्भेदेनोपादानं क्वचित्सामान्योक्तावपि विशेष एव गृह्यते इति ज्ञापनार्थम् । तेन न कोपधाया इत्यत्र सामान्योक्तावप्यकृततद्धितयोरेव को गृह्यते । न कमाचम् । तेन यदग्रे वक्ष्यति कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमिति तदुपपन्नं भवतीत्येके ॥ अन्ये त्वाहुः । अप्तृ इत्येव वक्तव्ये तृन्तृजिति भेदेनोपादानमवर्णस्य व्यावृत्तये । यद्यप्यर्थवत्परिभाषया तन्निवृत्तिः सिध्यति, तथापि तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनाय तयोः पृथगुपादानम् ॥ तेन अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति सिद्धमिति ॥ व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वा सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । नियमार्थमिति । औणादिकानामन्येषां सञ्ज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः ॥ धातृशब्दस्त्वौणादिकः सञ्ज्ञाशब्दो न भवति इति तत्र दीर्घो भवत्येव । धातारौ । धातारः ॥ अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ तेनेति । पितरौ । पितरः । भ्रातरौ । भ्रातरः । इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः ॥ क्रोष्टेति । अनङ् । हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः सर्वनामस्थाने चेत्यनेन यद्यपि लभ्यते, तथापि परत्वात् अप्तृन् इत्येव न्याय्यः । कृतेऽप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृच्त्वात् । अन्यथा गुणे कृतेऽपि क्रोष्टाराविवत्यादौ दीर्घो न स्यादिति भावः ॥ विभाषा तृ ॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति तदादिविधिरित्याह । अजादिष्विति ॥ ऋत उत् ॥ ऋकाराकारयोरेकादेशे सति ह्रस्व एव उकारः स्यान्न तु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन भाव्यमानोऽण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णातीति ज्ञाप्यते, तेन यवलपरे हकारे मस्य विधीयमाना यवला अनुनासिका भवन्ति ॥ रात्सस्य ॥ संयोगान्तस्य लोप इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह । सस्यैवेति । नान्यस्येति । ऊर्क् परिमार्ट् इत्यादौ रेफात्संयोगान्तस्य लोपो नेत्यर्थः ॥ रादेव सस्येति विपरीतनियमोऽत्र न भवति । उरःप्रभृतिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात् ॥ परत्वादिति । न च नुट् नित्य इति वाच्यम् । त्र्यादेशे कृते संनिपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वाद् इति भावः ॥ नुमचिरेति । वारीणां तिसृणां क्रोष्टूनामिति क्रमेणोदाहरणानि ॥ ननु येन नाप्राप्ते विषये प्राप्तं सर्वं बाध्यं बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणाद् अत एव गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति वक्ष्यति । तथा चाविशेषान्नुडप्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेद्, अत्राहुः । अत

एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा न तिसृचतसृ इति ज्ञापकान्नुर्डिति भाष्यकृतो-क्तम् । एवं च नुम्हृस्वङ्गावाभ्यामित्येव सुवचमिति ॥ इत्युदन्ताः ॥ हूहूरिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् ॥ हूहाविति । दीर्घाज्जसि चेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सति इकेति यण् ॥ आतिचमूशब्दे त्विति । प्रथमलिङ्ग-ग्रहणं चेत्युक्तेः, तथा चेऽमतिचम्वादय इति प्राचोक्तं नादर्तव्यमिति भावः ॥ खलपूरिति । खलं पुनातीति पूञः क्विप् ॥ ओः सुपि ॥ इणो यण् इत्यतो यण् एरनेकाच इति सूत्रे च सर्वमनुवर्तते इवर्णवर्जम्, ओरित्युकारस्य कार्यिणो निर्दे-शात् । अचि श्नुधात्विति सूत्राद्धातुः एरनेकाच् इत्यत्रैव सबध्यते इत्याशयेन व्या-चष्टे । धात्ववयवसयोगेत्यादि ॥ वर्षाभ्वौ वर्षाभ्व इति । अत्र इको यणचीति यण बाधित्वा प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः, तस्य दीर्घाज्जसि चेति निषेधे पुनरपि यणादेशप्रसक्तौ अचि श्नुधातुभ्रुवामित्युवङ् तं च बाधित्वा ओः सुपीति यण् तस्य न भूसुधियोरिति निषेधे पुनरुवङादेशस्य प्रसक्तौ वर्षाभ्वश्चेति यणिति बोध्यम् ॥ एव मन्यत्राप्युत्सर्गापवादविषय ऊह्याः ॥ भेके मण्डूकवर्षाभूशालूर-प्लवदर्दुराः इत्यमरः । भेक्या पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान् इति यादवः ॥ दृम्भतीति । दृम्भी ग्रन्थे तुदादिः । दृम्भूर्ग्रन्थकर्ता । कथक इत्यन्ये ॥ व्युत्पादित इति । ऊप्रत्ययो नुमागमश्चात्र निपात्यते इत्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु दर्भणं दृन्भूः नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते इत्युक्तम् ॥ अयमूकारो न धातोरिति उवङोऽप्र-सङ्गात् इको यणचीति यण्, स च अमि पूर्वः इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह । दृम्भूमिति ॥ शसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेणापि बाध्यत इत्याह । दृम्भूनिति ॥ दृन्भतीति । इदं च श्रीपतिमतं, माधवेन तु अन्दूदृम्भू इत्या-दिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे भुवः कूप्रत्ययः उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यत इत्यु-क्तम् ॥ दृन्भूरिति ॥ तरुसर्पजातिभेद इत्येके ॥ कपिरित्यन्ये ॥ वक्तव्य इति । वर्षाभ्वश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः ॥ एवं च ओः सुपीति प्रा-प्तस्य यणो न भूसुधियोरिति निषेधे वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इत्येतद्विध्यर्थमिति स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । वार्षादृन्करेत्यस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य न भूसुधियो-रित्यत्र भूग्रहणं त्यक्तु शक्यमिति ॥ दीर्घपाठ इति । दृन्कारेति पाठे इत्यर्थः । एवं च ह्रस्वपाठे कारपूर्वस्योवङेव, दीर्घपाठे तु करपूर्वस्योवङिति विवेकः ॥ पु-नर्भूर्दिधिषू रूढा द्विः इत्यमरोक्तेः नित्यस्त्रीलिङ्गः । तथा च स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव वक्तुमुचितौ, न त्वत्रेत्याशङ्कायामाह । यौगिकः पुंसीति । पुनर्भवतीति पुन-र्भूरिति क्रियाशब्दः पुंलिङ्गेप्यस्तीत्यर्थः ॥ स्वयंभूर्वदिति । प्राचा तु दृम्भूका-

राभूशब्दो वर्षाभूवदुदाहृतौ तदुपेक्ष्यमिति भावः ॥ इत्यूदन्ताः ॥ धातेति । दधातीति धाता ब्रह्मयोनिः । डुधाञस्तृच् तृन् वा अनङ् दीर्घसुलोपनलोपाः ॥ व्युत्पत्तिपक्ष इति । अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घशङ्कैव नास्ति । अवादिष्वपठनादिति भावः ॥ नेति । नयतेर्डिच्चेति ऋप्रत्ययान्तो नृशब्दः । अनङादि प्राग्वत् ॥ नृ च ॥ इह छन्दस्युभयथेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह । वा दीर्घः स्यादिति ॥ केचित्त्विह छन्दसीत्यप्यनुवर्तयन्ति, तेषां हि चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम शान्तेः कथा, नृणामिको गम्यस्त्वममीत्यादिप्रयोगा न सगच्छेरन् । किंचछन्दस्युभयथेति पूर्वसूत्रेणैव नॄणां नृणामिति सिद्धे नृ चेति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् । यदपि पूर्वसूत्रे तिसृचतसृ इत्यनुवर्तयन्ति, तदप्ययुक्तम् । अविशेषेण विकल्पदर्शनात् । तथा च धाता धातॄणाम् इति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ह्रस्वः पठ्यते, बह्वृचैस्तु दीर्घ इति दिक् ॥ इत्यृदन्ताः ॥ प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे इति निर्देशोऽत्र लिङ्गम् । भवति हि तत्र त्यदाद्यत्वकरणस्य प्रकृतिवत्त्वनकशेषाभावदर्शनाच्च वैकल्पिकत्वम् ॥ इत्वे रपरत्वमिति । ऋत इद्धातोरितीत्वे उरण् रपर इति रपरत्वम् । कीरिति । कृधातुरित्यर्थः ॥ एव तीरिति तृधातुः ॥ इत्यादीति । ऋत उत् इति तपरकरणात् ङसिङसोरत उदादेशो न, क्रः । दीर्घान्तत्वादामो न नुट् क्राम् ङौ तु क्रि इत्यादि । इत्यॄदन्ताः ॥ अनङिति । ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यात् ऋदुशनेति सूत्रप्रवृत्तेः ॥ गुणविषय इति । ऋतो ङि इति गुणविषये ॥ गमॄन् इति । ऌवर्णस्य दीर्घाभावात् प्रथमयोरिति यः पूर्वसवर्णदीर्घः स ऋकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति ॥ नन्वत्र लकारद्वयगर्भो दीर्घोऽस्त्विति चेद् अत्राहुः । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यस्यायमर्थः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थाद् ऋऌवर्णयोर्वचनेन सावर्ण्यसद्भावात् ऋकार एव ऌकाराऽकारयोः स्थाने भवति । न तु लकारद्वयगर्भो दीर्घ, तस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऌकारसावर्ण्याभावादिति ॥ एवं च होतॄनित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घ ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यम् ॥ इत्यादीति । गमॢभ्याम् । गमॢभिः । गमॢभ्यः । आमि तु गमॄणामिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु ऌकारस्थाने लकारद्वयगर्भेणैव दीर्घेण भवितव्यं स्थानत आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात् । होतॄणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात् ॥ स्यादेतत् । रेफद्वययुक्तस्य लकारद्वययुक्तस्य चेषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋऌवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाच्त्वाभावात् ऊकालोच् इत्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमत्र लकारद्वयगर्भेण भवितव्यम् । ऋति ऋ

वा लृति लृ वेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं सङ्गच्छताम् । अकः सवर्णे इत्यनेन इष्टरूपाणामसिद्धेः । अत्राहुः । उभययोरप्यच्त्वसिद्धये वर्णसमाम्नाये ऋलृक् सूत्रोत्तर पाठः कर्तव्यः तेन सर्वेष्टसिद्धिः । न च दीर्घत्वसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्यात् होतृऋकार इत्यत्र ऋकारो दीर्घ एव स्यात्, न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घ इति प्रङ्ग्रम् । ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः । होतृलृकार इत्यत्र लृकारेण आन्तर्यात्कदाचिल्लकारद्वययुक्तः कदाचिदृकारेण आन्तर्यादृकारश्च भवति । परं तु वार्तिकमते होतृऋकार इत्यत्र रेफद्वयगर्भो न भवति । प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्भवतीति वैषम्यमस्ति, तत्रेष्टापत्तिर्वा प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादता वा अभ्युपगन्तव्येति ॥ अत्रेद बोध्यम् । अकः सवर्णे इति सूत्रस्य भाष्ये ऋति ऋ वा लृति लृ वा इत्येतन्न प्रत्याख्यातं, तुल्यास्येति सूत्रस्थभाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेपि फलभेदे तदयोगात् । स्वीकृते तु तस्मिन् अकोकीत्येव सुवचमिति ग्रन्थोऽनुपपन्न एव ॥ यदि तु ऋति ऋ वा इति वार्तिके, उर्रि इति रि वा इति पठ्यते, तदा वार्तिकयोः सवर्णे इति पदानुवृत्त्यनपेक्षणात्सुवदमेवाऽकोकीति ॥ प्रकृतमनुसरामः । ङौ तु ऋतो ङीति गुणो लपरः । गमलि गम्लोः । गम्लृषु । एवं शक्लृशब्देप्यूह्यम् ॥ इति लृदन्ताः ॥ सेरिति । अस्यापत्यमि. कामः अस्य स्त्री ई लक्ष्मीस्तेन तया वा सह वर्तत इति विग्रहे तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावे आद्गुणः ॥ सय इति ॥ ननु सेइत्येकारस्य अन्तवद्भावेन पदान्तत्वादयादेशं बाधित्वा जसि परतः एङः पदान्तादिति पूर्वरूपमेकादेश. स्यात्, तथा च सेरित्येव रूपं स्यात् न तु सय इति चेद् । अत्र केचित् । एवं तर्हि थासः से ईशः से इति विहित.देशस्यानुकरणशब्दोऽयम् तत्र हि जसि परतोऽयादेशस्य निर्बाधत्वादिति ॥ स्मृतेरिति । इः कामः स्मृतो येन सः, ईर्लक्ष्मीः स्मृता येनेति वा विग्रहः । निष्ठेति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । स्मृतय इति ॥ नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या एङः 'पदान्तादतीति पूर्वरूपेण भाव्यं, न त्वयादेशेन, न ह्यत्रानुकरणशब्दत्वकल्पनमौचित्यं लभते इति चेत् । अत्र नव्याः । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् एङः पदान्तादति इत्यस्याप्रवृत्तिः । किंच । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचि भमित्यत्र भाष्यकृता स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवतीति व्याख्याय ततोऽसर्वनामस्थाने यचीति छित्त्वा नञं च क्रियया संबध्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदसंज्ञं न भवतीति व्याख्यातम् । ततश्चानेन सुप्तिङन्तमिति स्वादिष्विति च द्विविधापि संज्ञा निषिध्यत इति पूर्वान्तत्वप्रयुक्ता 'पदान्ततेह दुल-

भेति स्मृतय इति रूप निर्बाधमेव । तथा मय इत्यत्र इना महेत्यादिव्युत्पत्ति-पक्षेपि नानुपपत्तिः ॥ न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययसञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जने तदभावात् । न चैवमपि मह इ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते महेशब्दस्य सादेश एव न स्यादेकादेशस्य परादिवद्भावे महशब्दाभावात्पूर्वान्तत्वे तूत्तरपदत्वाभावाद् उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावे निषेधाच्च, अस्तु वा महशब्दस्य सभावः तथापि इत्यदन्तमेव रूप स्यान्न तु से इत्येदन्तमिति शङ्क्यं नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेन पूर्वोत्तर-पदयोः प्रथमं कार्यं भवति तत एकादेशः इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः ॥ गोतो णित् । इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवृत्तं सप्तम्यन्तं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणस्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् तदाह । सर्वनामस्थान-मिति ॥ णित्कार्यकृत्स्यादिति । णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः ॥ गौरित्यादि । चित्रगुरित्यत्र तु न भवति ओत इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तद्धितो यः शस् स ओकारान्तान्न सम्भवतीत्याशयेनाह । शसा साहचर्यादिति । सुपीत्य-नुवर्तनाच्चेत्यपि काशिकायामुक्तम्, ॥ कैयटस्तु तद्धितोपि शसस्तीति कथमिह साहचर्यादमः सुप्त्वमित्याशङ्क्याचीत्यधिकारादजादिशस् सुबेव संभवति, न तु तद्धित इत्याह । अचिनवमिति । चिनोतेर्लङादेशस्य मिपः तस्थस्थमिपामित्यम् ॥ ओतो णिदिति वाच्यमिति । गोतइत्यपहाय ओत इति,वाच्यमित्यर्थः । एव च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धिः स्यादिति शङ्कायां अनवकाशः निरवकाशतया आत्वेन वृद्धेरेव बाधनात् ॥ इत्योदन्ताः ॥ रायो हलि ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यत आ इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह । आकारान्तादेश इति ॥ "अर्थरैविभवा अपि" इत्यमरः । "रायिश्छान्दस" इति भाष्यम्, तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छा-न्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति वान्तोयीतिसूत्रे कैयटः ॥ स एव केवलोपि छा-न्दस इति पक्षान्तरमप्याह ॥ इत्यैदन्ताः ॥ ग्लौरिति । ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधि-रित्यमरः । एवं जनानवतीति जनौः । ज्वरत्वरेत्यूठ् एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः । आवादेशः । जनावौ जनाव इत्यादि ॥ न प्रवर्तत इति । हे ग्लौरित्यत्र संबु-द्धिलोपः, ग्लाव इत्यत्र ङसिङसोश्चेति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यम् ॥ सावर्ण्याभावज्ञापनादिति । सति सावर्ण्ये एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञा भवन्तीति वृद्धि-रादैजित्येतत् वृद्धिरादेङ् इति पठितुं शक्यत्वात् ऐऔच् इति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभावं ज्ञापयति ॥ अत एव एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् ऐऔच् इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यादि अणुदित्सवर्णस्येति सूत्र एवोक्तमिति भावः ॥

ननु ऐऔच् इति सूत्राभावे नय्वाभ्यामिति सूत्रे ताभ्यामैजिति प्रत्याहारोऽय न सिध्येत्, पूर्वौ तु ताभ्यामिङ् इत्युक्ते तु विधीयमानस्य सवर्णग्राहकतया वैयाकरणः सौवश्व इत्यादावेदोतावेवागमौ स्तो, न त्वैदौतौ । ततश्च वैयर्थ्याभावात् ऐऔच् इति सूत्र सावर्ण्याभाव न ज्ञापयतीति चेन्नैवम् । पूर्वौ तु ताभ्यामै औ इति पठनेनापि इष्टसिद्धेस्तत्सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । स्थितस्य गतिप्रदर्शनमिदम् ॥ वस्तुतस्तु एओच् इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्ते तु ताभ्यामैच् इत्यत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव । न च एओच् इति सूत्राभावे अदेङ्गुणः एङि पररूपम् एङ पदान्तादति इत्यादावेङ्प्रत्याहारः कथ सिध्येदिति वाच्यम् । सति तु सावर्ण्ये अदेज् गुणः एचि पररूपम् एचः पदान्तादतीति पठितुं शक्यत्वादतिप्रसङ्गस्य एच्ग्रहणेपि तुल्यत्वात् । न चैवमप्येचा चतुर्णां क्रमादमाद्यादेशसिद्ध्यर्थम् एओङ् ऐऔच् इति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । स्थानेन्तरतमः इत्यनेनैव एचां क्रमादयादय. सिध्यन्तीति प्रागेवास्माभिरुपपादितत्वात् ॥ यदा हि स्वराणामूष्मणां चैव इत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधात् एङौ विवृततरौ, ऐचौ, विवृततमौ इत्यभ्युपगम्यते, तदा त्वैदैतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति ऐऔच् इति एओच् इति वा सूत्रं नोक्तं ज्ञापकमिति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु विवृततरयोरेङोर्विवृततमत्वाभावेपि विवृततरे विवृततमे च विवृतत्वस्य सत्त्वात्तदादाय तुल्यप्रयत्नत्वमिङोरैचोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्तावुक्तज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहुः, ॥ तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति इको गुणवृद्धी इति सूत्रस्थशब्दकौस्तुभग्रन्थेन सह विरोधप्रसङ्गात् ॥ तत्र हि स्वराणामूष्मणां. चेत्यादिशिक्षानुरोधाच्चेतानेतित्यादौ गुणाप्रवृत्ति. स्याद्विवृततरत्वरूपवैलक्षण्यस्य रुक्त्वादिति न शङ्क्यम् । विधेर्विषयत्वापत्तेः । जयः करणं धान्यानां भवने इत्यादिनिर्देशैरिकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्चेति प्रकारान्तरेण समाहितम् ॥ त्वदुक्तरीत्या तुल्यप्रयत्नवत्त्वे तु चेतानेतित्यादौ गुणाप्रवृत्तिशङ्का निरालम्बनैव स्यात् । तस्मादोष्ठविवृतभेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृततमभेदेन सावर्ण्याभावोऽत्र सुवच इति दिक् ॥

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

रमेति ॥ रमते इति रमा रम क्रीडायामित्यस्मात्पचाद्यचि टाप् लिगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः हल्ङ्यादिलोपः । न चात्राबन्तत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु प्रत्ययान्तस्याप्रातिपदिकत्वेपि ङ्याप्पोः पृथग्ग्रहणादिति वाच्यम् । ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यात

त्वाच्च तद्ग्रहणस्य ॥ शी स्यादिति । जसः शीत्यतः शी इत्यनुवर्तत इति भावः ॥ सबुद्धौ च ॥ बहुवचने झल्येत् आङि चापः इत्यतः एदाप इत्यनुवर्तते तदाह । आप एकारः स्यादिति ॥ एङ्ह्रस्वादिति । न चात्र हल्ड्यादिनेव सुलोपोऽस्तु प्रत्ययलक्षणन्यायेन सबुद्धौ चेत्येत्त्वस्यापि प्रवृत्तिसम्भवादिति शङ्क्यम् । परत्वा-त्प्रतिपदोक्तत्वाच्च । एत्वे कृते हल्ड्यादिलोपस्याप्राप्तेः स्थानिवद्भावादाबन्ताका-ररूपत्वाभावात् । आत्रावित्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । एङ्-ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥ आङि ॥ चकारेण ओसि च इति प्रकृतं परामृश्यते इत्याह । ओसि च पर इति ॥ रमाभिरिति । नन्विह एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् अतो भिस ऐस् इत्यैस् प्राप्नोति । न च तपरत्व सामर्थ्यान्नैवमिति शङ्क्यम् । अकृतैकादेशे विश्वपाभिरित्यादौ कृतार्थत्वादिति चेन्मैवम् । अचिर्धो अन्तादिवच्च इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ याडापः ॥ घेर्ङितीत्यतोऽनुवृत्तं ङितीति सप्तम्यन्तमाप इति पञ्चम्यनुरोधेन विपरिणम्यत इत्याह । ङिद्वचनस्येति । अत्र सुपि चेत्यतः सुपीत्यनुवर्तनात् सुप एव याट् । तेन अपित्सार्वधातुकस्य ङित्वेपि मालेवाचरतोमालात इत्यादौ तसादेर्न भवति । एतच्च अचः परस्मिन् इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तं पञ्चमीसमास-पक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् मालात इत्यादावाटः प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः ॥ यट् इत्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च अतो गुणे इति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् ॥ वृद्धिरेचीति प्राचा तु आटश्चे-त्युपन्यस्तम् । तदुपेक्षितम् । याट्स्याटोष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभा-वात् ॥ सर्वनाम्नः स्याट् ॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ आबन्तस्य सर्वा-दिगणे पाठाभावात् सर्वनामत्वं नेत्याशङ्क्याह । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति ॥ वि-भाषादिक्समासे ॥ गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं न तु न बहुव्रीहाविति निषेधे प्रा-प्ते इति भ्रमितव्यम् । तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य च समासविषयत्वात् ॥ स्पष्टार्थमिति । प्रतिपदोक्तदिक्समासविधायके दिङ्-नामानीति सूत्रे शेषो बहुव्रीहिरित्यतो बहुव्रीहिरित्यधिकारादिति भावः ॥ त्यक्तुं शक्यमिति । न चाबन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद् विभाषाद्वितीयेतिसूत्रमावश्यकमिति शङ्क्यम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणा-दाबन्तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात् । तीयस्येति पुंनपुंसकार्थमवश्यं वक्तव्येनानेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीयेतिसूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ॥ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । अत्र अम्बार्थं द्व्यच्चर यदि इति वचनात् द्व्यच्कस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्वो भवति नान्ये-

णामित्याशयेन फलितमाह। असंयुक्ता ये डलका इत्यादि ॥ जरेति । जृषव-योहानौ इत्यस्मात् षिद्भिदादिभ्य इत्यङि ऋदृशोऽङीति गुणे कृते टाप् ॥ शीभा वात्परत्वाज्जरसित्यादि । ननु औङ आपः कृत्स्नेनद्यापो नुट् इत्यपेक्षया जराया इतिसूत्रस्य परत्वादस्त्वेव परत्वम् आङि चापः याडापः ङेराम् इति विषयो ज रसादेशं बाधित्वा परत्वात् स्युरिति चेद् अत्राहुः । आङि चाप इत्येकारादेशे कृतेप्येकदेशविकृतन्यायेन जराया इति जरमादेशप्रसक्त्या नित्यत्वादेकारादेशं बाधित्वा जरसादेश एव भवति ॥ न चैकारादेशोपि नित्य एव, जरसादेशे कृ-तेपि स्थानिवत्त्वेनाबन्तत्वात् आङि चाप इति प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । आकाररू-पस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणाद् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदप्रवृत्तेः । याडाप इति याडागमं तु जरसादेशोऽन्तरङ्गत्वाद्बाधते । आकाररूपापः परस्य ङितः सुपो विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । ङेराममपि जरसादेशो नित्यत्वा द्बाधते । न चाकाररूपाबन्तात्परस्य ङेरामि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादे शस्याप्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यम् । रूपमालायां जरसीत्युक्तत्वादिष्टानुरो-धादुक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगमे बाधकाभावादिति ॥ स्वाश्रयमिति । यजादिसुबाश्रयं तन्निमित्तकमित्यर्थः । यजादिसुप एव याडागमापादनात्स्व-शब्देन तत्परामृश्यते ॥ स्थानिवद्भावेनेति । न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याट् स्यादिति वाच्यम् । अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया. प्रवृत्तौ अ-तिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतो व्याचष्टे । आबन्तं यदङ्गमिति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा-देस्तदन्तस्य ग्रहणम् इति नियमादतिखट्वेति यदङ्गं तदाबन्तं न भवति, यच्चाब न्तं खट्वेति तदंगं न भवतीति नात्र याडागमप्रसक्तिरिति भावः ॥ इह नव्याः । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यापग्रहणेनाबन्तं गृह्यते । आबन्तस्यांगविशेषणत्वा बन्तान्तग्रहणादतिखट्वायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थ्यमिति यद्युच्यते, तर्ह्यंगेनाबन्तं विशेष्यताम् अगसज्ञक यदाबन्तमिति, तथा च नोक्तातिप्रसगशङ्कालेश इत्याहुः ॥ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशङ्क्याह । उपसर्जनेति । अयं भावः । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते न तूपसर्जनेपि । अत एव परमकारीषगन्धीपुत्रवदतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे इति संप्रसारणं न भवति । अतिकारीषगन्ध्यस्य हि ष्यङन्त-त्वाभावात् । न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य ङ्यन्तत्वाद्यथा ह्रस्वङ्या-दिलोपः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य ष्यङन्तत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्क्यम् । पूर्वपदस्य ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः सप्रसारणमिति ष्यङः सप्रसारणमित्य-

नैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ टतर्योष्टर्था नेति । धुडभावे टस्य ठो न धुट्पक्षे तु तस्य थो नेति विवेकः ॥ न भवतीति । जश्त्वात्प्राक् पस्य कुत्वं न भवतीत्यर्थः ॥ केचित्त्विति । परिशिष्टकारादयः ॥ निच्छ इति । अत्र शशच्छोटीति पक्षे छत्वं बोध्यम् ॥ मांसपृतनेति । पृतना सेना ॥ नात्वनेति । अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः ॥ ङिति ह्रस्वश्च ॥ वामीति सूत्राद् वेत्यनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधप्राप्तावारम्भात् । इत्थेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं, न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम् । अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिंगानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिंगानां च स्त्रीत्वेपि नदीत्वं न स्यात् । कैयटमते हि तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात् ॥ मतान्तरेपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च । अत एवाव्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य सबध्यते तदेतदाह । ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियामिति ॥ औत्वे प्राप्त इति । ङेराम् इत्यपेक्षया परत्वादौदिति भाव ॥ प्राचा तु औदिति सूत्रे इदुद्भ्याम् अच्च घेः इति पूर्वोत्तरसूत्रद्वयबलान्नद्याश्यामुपादाय घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातम् । इदुद्भ्याम् इति सूत्रे च नोपन्यस्तमित्यसमञ्जसमेतत् ॥ त्रिचतुरोः ॥ अष्टन आ विभक्ताविव्यतोनुवर्तनादाह । विभक्तौ परत इति । विभक्तौ किम् । त्रिभार्यः चतुर्भार्य इति केचित् ॥ तन्मन्दम् । स्त्रियाः पुंवद्भावेनापीष्टसिद्धेः । किं तु प्रियादौ परतः पुंवद्भावो नेति त्रिप्रिय इत्याद्युदाहर्तव्यमिति नव्याः ॥ गुणदीर्घोत्वानामिति । तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र ऋतो ङीति गुणस्य रत्वमपवादः, प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उदित्युत्वस्येति विवेकः ॥ यद्यपि मध्येपवादन्यायेन दीर्घोत्वयोरेव रत्वमपवादः स्यान्न तु ऋतो ङीति गुणस्य । तथापि बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेवेह बाध्यत इति भावः ॥ त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं, नाङ्गस्येति भावः ॥ प्रियतिसेति । प्रिय जस् त्रि जस् इति स्थिते अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्युक्तत एव तिस्रादेशे सुपो लुकि कृते समासाद् या विभक्तिस्तस्यां परतः तिस्रादेशः स्त्रियाः पुंवदिति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः । ऋदुशनेत्यनङ् ॥ यद्यपि इह जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं, तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वृत्तिर्बोध्या । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् । अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोर्थः तेन प्रियास्त्रयस्त्री-

णि वा यस्याः सा प्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिलेपि न तिस्रादेशप्रसङ्गः, प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भस्योक्तव्याख्याने प्रमाणम्॥ अनित्यत्वादिति। इकोचीत्यज्ग्रहणमिह लिङ्गम्। तथाहि। भ्यांभिसादिषु सत्यपि नुमि नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति तल्लोपसम्भवादचीति व्यर्थम्। न च न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधात् सबुद्धौ लोपो न सम्भवतीति तत्रानिष्टवारणायाचीत्यावश्यकमिति वाच्यम्। सम्बुद्धिश्च लुका लुप्तेति नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात्। न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्व विना तत्र प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। नाप्युत्तरार्थं तदिति वाच्यम्। उत्तरत्रैव कर्तव्ये तत्राचीतिकरणस्य वैयर्थ्यात्। न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वे संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुं तदिति भवत्येवाज्ग्रहणं लिङ्गम्। न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम्। लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात्। अत एव प्रियतिसृ प्रियत्रीति रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतम्॥ रादेशादिति। अत्र प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि इति भाष्य मानम्॥ इत्यादीति। प्रियतिस्रे प्रियतिसृणे। प्रियतिस्रः प्रियतिसृणः। आमि रादेश बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, तं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेनधे नुम्। प्रियतिसृणाम्॥ इरत्वे सत्याविति। विभक्तिसन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं न यासयोरिति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः॥ अङ्यन्तत्वादिति। केचिदिह कृदिकारादिति पाक्षिकङीषमिच्छन्ति। तन्मते तु सुलोपः पक्षे स्यादेव। अत एव वातप्रमी श्री लक्ष्मीतिपक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः। लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया इति द्विरूपकोशश्च॥ स्त्री इति। स्त्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री। स्त्यायतेर्ड्रट्। लोपो व्योरिति यलोपः। टित्वान् ङीप्। ङ्यन्तत्वात्सुलोपः॥ परत्वादिति। स्त्रिया इति इयङपेक्षया॥ इयादेशोचि नान्यत्रेति। अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्ष्वेव, न त्वन्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः॥ इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैवेति। यू स्त्र्याख्यावित्यनुवर्तनादियङुवङ्स्थानाविति ईदूतोर्विशेषणम्। तेन इयङुवङ्स्थानावीदूतावेवास्तीति पर्युदस्तौ न तु स्त्र्याविति भावः॥ श्रीरिति। क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विब्दीर्घौ। ङ्यन्तत्वाभावान्न सुलोपः॥ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री॥ तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ। अधिकरणे ल्युट्। इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः। तथा च फलितार्थमाह। इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति॥ स्थानग्रहणं किम्। प्रकृष्टा धीः प्रधीः।

हे प्रधि । अत्र एरनेकाच इति यणा इयङो बाधनात् नेयङुवङ्स्थानौ इति निषेधो न प्रवर्तते । यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैव नदीसंज्ञाया निषेधः । यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतम् ॥ अन्यथा नेयङुवङोरित्येव ब्रूयात् । इयङुवङोर्निमित्तभूतौ यू नदीसंज्ञकौ नेत्यर्थलाभात् ॥ अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥ वामि ॥ यू स्त्राख्यौ नदी नेयङुवङ्स्थाना वस्त्रीत्यनुवर्तनादाह । इयङुवङोः स्थानावित्यादि ॥ यद्यपि नेति प्रकृतं निषेधोऽनेन विकल्प्यते, तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह । वा नदीसंज्ञौ स्त इति । ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रस्थैवमेव ॥ प्रधीशब्दस्य त्विति । एरनेकाच इति यणा इयङो बाधनात् नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते । यत्र चापवादेनेयङुवङौ बाध्येते तत्र न निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे । लक्ष्मीवद्रूपमिति । अमि शसि च विशेष इत्यनुपदमेव वक्ष्यते ॥ पुंवद्रूपमिति । अत्र च मतभेदः प्रकृष्टा धीर्यस्या प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे बोध्यः ॥ लक्ष्मीवदिति । मतद्वयेपीति शेषः ॥ सुष्ठ धीर्यस्या इति ॥ ननु अस्मिन् विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेपि धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति सुधीशब्दः स्त्रीवदेव भवति, न तु पुंवदेव इति चेद् । अत्राहुः । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इति धीशब्दे नदीसंज्ञा निषेधात् सुधीशब्दे प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यस्याप्रवृत्तिः, तथा च वृत्तिमते इति ग्रन्थः स्वरसतः सगच्छते इति ॥ मतान्तर इति । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते इत्यर्थः ॥ स्त्रीवदेवेति । बुद्धिवाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेपि स्त्रीवदेवेत्यर्थः ॥ स्त्रियां च ॥ असर्वनामस्थानार्थमयमारम्भः । तृज्वत् क्रोष्टुरिति वर्तते तददेवात्रापि रूपातिदेशः । स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह । स्त्रीवाचो क्रोष्टुशब्द इत्यादि । एवं च पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः रथैः पञ्चक्रोष्टुभी रथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिध्यति ॥ ये तु स्त्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचक्षते, ङीषर्थं च क्रोष्टुशब्दं गौरादिषु पठन्ति । तेषामिह तृज्वद्भावो न सिध्येत् । तेन क्रीतमिति ठकः अध्यर्धपूर्वेति लुप्तत्वात् लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात् ॥ ऋन्नेभ्यो ॥ ऋत् ऋकारः नो नकारः प्रयोगापेक्षं बहुत्वम् । प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिः । स्त्रियामिति चाधिक्रियते तदाह । ऋदन्तेभ्य इत्यादि । क्रोष्ट्री इति । स्त्रियां चेत्येतस्याङ्गत्वादङ्गे न प्रत्ययस्याक्षेपाद्विभक्तौ परत एवेह तृज्वद्भावस्ततो ङीबिति बोध्यम् ॥ भ्रूरिति । भ्रमतीभ्रूः । भ्रमेश्च डूः इति भ्रमतेर्डूप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः ॥ हंसुभ्रूरिति । डूप्रत्यय-

स्यास्त्रोप्रत्ययत्वात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति । नेयङुवङ्स्थानाविति नदीसञ्ज्ञानिषेधात्संबुद्धिह्रस्वोपि नेति भावः ॥ ह्रस्वोऽत्रानुपपन्न इत्याक्षिपति । कथं तर्हीति । विमानने सुभ्रु पितुर्गृहे कुतः इति कालिदासप्रयोगोप्यनुपपन्न इति बोध्यम् ॥ बह्व इति ॥ केचित्तु नेयङुवङ् इति सूत्रे वामीत्यतो वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधिरे ॥ तदसत् । तथा सतीह नञ्ग्रहणं वामि इत्युत्तरसूत्रं च व्यर्थं स्यात् वेयङुवङ्स्थानावित्येव वक्तुं शक्यत्वात् ॥ अन्ये तु सामान्ये नपुंसकम् इति कथंचित्समादधुः ॥ एकाच् ॥ एकोच् यस्मिंस्तद् एकाच्, तदुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । उत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तेनाक्षिप्तसमासोऽनेन विशेष्यत इत्याह । तस्मिन् समास इति । रषाभ्यां नो ण इत्यतो णइत्यनुवर्तमानेपि णग्रहणमिह नित्यार्थमावश्यकमित्याशङ्क्याह । आरम्भसामर्थ्यादिति । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पेन सिद्धावेतदारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ स्वयंभूः पुंवदिति । मतद्वयेपि नदीसञ्ज्ञाया अभावात् ङिति ह्रस्वश्चेत्यादि न प्रवर्तत इति भावः ॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादनन्तरो ङीबिव व्यवहितष्टावपि निषिध्यत इत्याशयेनाह । ङीप्टापौ नेति । स्वस्रादीनां ङीप् प्राप्तः । षट्सञ्ज्ञकानां तूभौ ॥ स्वसा तिस्र इति । न तिसृचतसृ इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधाज्ज्ञापकादेव ङीबभावे सिद्धे स्वस्रादिषु तिसृचतसृशब्दपाठो न कर्तव्य इति कृन्मेजन्तरिति सूत्रे कैयटः ॥ स्वसेति । सावसेर्ऋन् । ऋदुशनेत्यनङ् । ननान्दा तु स्वसा पत्युः । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥ द्यौर्गोवदिति । गमेर्डोः । बाहुलकाद्द्युतेरपि । डित्त्वाट्टिलोपः । ओतो णित् इति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः ॥ राः पुंवदिति । यद्यपि पुंलिङ्ग एवायम् अशरैविभवा अपि इत्यमरोक्तेर्भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात् । तथापि रात्येनं राः स्त्रीत्येके इति क्षीरस्वामिना स्त्रीलिङ्गताया अभ्युपगमादेवमुक्तम् ॥ नौर्ग्लौवदिति । ग्लानुदिभ्यां डौः । डित्त्वाट्टिलोपः । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः इत्यमरः ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः ॥

अतोम् ॥ अत इत्येतदधिकृतस्यांगस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादिति चानुवर्तत इत्याशयेनाह । अतोङ्गादित्यादि । अदन्तादङ्गादित्यर्थः ॥ स्वमोरिति । अमोऽम्विधानं स्वमोर्नपुंसकात् इति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थम् ॥ अम् स्यादिति । यद्यपि म् इत्येव

च्छित्त्वा सोमें कृते संनिपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घत्वाप्रवृत्त्या ज्ञानमिति रूपं सिध्यति । द्वितीयैकवचने तु आदेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम् । तथापि संयोगान्तलोपो हलः इत्यभिप्रायेणेद व्याख्यातम् ॥ यत्त्वाहुः । अमिति पदच्छेदाकरणे अतिजरसमिति न सिध्ये दिति, ॥ तदसत् । सोरमि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्त्या अतिजरमिति रूपस्यैवेष्यमाणत्वात् । द्वितीयैकवचने तु अतोम् इति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते संनिपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्ध श्चेति दिक् ॥ ज्ञानमिति । ज्ञप्तिर्ज्ञानम् । ल्युडन्तः । युवोरनाकौ कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः ॥ हल्ङ्याब्भ्य इति । हे ज्ञानस्सु इति स्थिते सम्बुद्धिलोपात्परत्वादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वं च, तस्यान्तवद्भावाद्ह्रस्वान्तमंगं भवतीति ततः परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो मकारस्य लोप इत्यर्थः ॥ नपुंसकाच्च ॥ जसः शी औङ आपः इत्यतः शी औङ इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह । क्लीबात्परस्येत्यादि । भसंज्ञायामिति । सुडनपुंसकस्येति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादौङि यचि भमिति प्रवर्तत इति भाव. ॥ यस्येति ॥ इश्च अश्च य तस्य तदाह । इवर्णावर्णयोरिति । ईति चेति चकारेण नस्तद्धिते इत्यतस्तद्धिताऽनुकृष्यते तदाह । ईकारे तद्धिते चेति । औङः श्यामिति ॥ विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिंगनिर्देशः । नेद वचनं कर्तव्यम् । विभाषा ङिश्योरित्यतः श्यामिति प्रकृतं, न संयोगादित्यतो नेति च, तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यं यस्य ईकारे तद्धिते च लोपो भवति श्यां नित्याकारः ॥ जश्शसोः ॥ जसा साहचर्यादिह सुपेव शस् गृह्यते । तेनेह न । कुण्डशो ददाति ॥ शि सर्वनामस्थानम् ॥ महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥ नपुंसक ॥ इदितो नुम् धातोरित्यतो नुमनुवर्तते । उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थाने च । अंगस्येति चाधिकृतम् । तथा च झल्जन्भ्यां नपुंसकमंगं विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह । झलन्तस्येत्यादि ॥ अड्डतरादिभ्यः ॥ पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । डतरादयो डतरडतमेतरान्यान्येतरेति सर्वादिषु पठिताः ॥ अद्डादेशः स्यादिति । शिष्टचितादेशस्वरूपप्रतिपादनाय ष्टुत्वं न कृतम् ॥ टेः । तिविंशतेरित्यतो डितीत्यनुवर्तते भस्येति चाधिकृतं तदाह । डिति परे भस्येति । भस्य किम् । पञ्चमः ॥ अत्र डटो मडागमे भत्वाभावाट्टिलोपो न भवति । किं तु पदत्वात् नलोप एव ॥ अदडो डित्करणस्य प्रयोजनमाह । टेलुप्तत्वादित्यादि ॥ ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय दादेश एव क्रियतां किमद्डादेशेनेत्याशङ्क्याह । एङ्ह्रस्वादित्यादि । दादेशे तु हे कतरदिति स्या-

दिति भावः ॥ अन्यतमस्य त्विति । एवं च सामान्यादिष्वन्यमत्तमः इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः ॥ अजरमिति । अविद्यमाना जरा यस्य तत् । गोस्त्रियोः इत्युपसर्जनह्रस्वे अतोम् ॥ परत्वादिति । अजर म् इतिस्थिते यद्यपि जरसादेशात्प्रागेव नपुंसकस्य झलचः इत्यजन्तलक्षणो नुमागमः स्यात्स चांगभक्तोऽङ्गमेव न व्यवदध्यात् । अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक एवेति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति, तथापि यस्मादन्त्यादचः परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्याद् इति स्वमते त्ववयवायवः समुदायस्याप्यवयव इत्यभ्युपगमेन कथञ्चिज्जरसादेशे जातेपि सान्तत्वाभावात् सान्तमहत इति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥ सान्तमहतः ॥ अत्र नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनुवर्तते । सान्तेति लुप्तषष्ठीकं संयोगान्तस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे । सान्तसयोगस्येत्यादि ॥ तस्योपधाया इति । तत्पूर्वस्येत्यर्थः ॥ अमि लुकोपवादमित्यादि । एतेन स्वमोरमादेशे कृते वा जरसिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः ॥ मांस्पचन्या इति । पच्यतेस्यामिति पचनी करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणञिति ङीप् । मांस्पचनी । अत्र ङसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य मासित्यादेशो न सिध्येदिति भावः ॥ ननु पृषोदरादिसूत्रे मांसस्य पचि युड्घञोरिति वक्ष्यमाणत्वादन्तलोपेनाप्येतत् रूपं सिद्धमिति चेद् अत्राहुः । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् इत्यस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्युडन्तं यदुत्तरपदं मांस्पचनमित्यादि तत्रैवान्तलोपः स्यात् । अत्र हि ङीबन्तमुत्तरपदं न तु युडन्तमिति नास्त्येवान्तलोप इति ॥ मासश्छन्दसीति । मासशब्दस्य तकारः स्याद्यादौ प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः । मार्द्भिः शरद्भिः दुरोदरं तवेत्युदाहरणम् ॥ ह्रस्वो नपुंसके ॥ इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । अजन्तस्येति । प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरण्येन व्याख्यायां सुब्राह्मणकुलमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् ॥ एतच्च अचश्चेति सूत्र एवास्माभिः स्पष्टीकृतम् ॥ प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे । कुड्ये । ज्ञानवदिति । श्रीपाणीत्यादौ एकाजुत्तरपदे इति णत्वं तु विशेषः । श्रीपिणेत्यत्रापीनादेशेन सहाद्गुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अचः परस्मिन् इति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव णत्वम् ॥ संनिपातेति । अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यात् । न च सुपि चेति दीर्घार्थं सनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यम् । कष्टायेतिनिर्देशेन दीर्घविधौ चानित्य-

त्वाभ्युपगमेप्यवर्णलोपे कार्ये तदनभ्युपगमात् । कृतेपि दीर्घे ह्रस्वव्यक्त्यपायेपि त्वजातेरनपायादिति दिक् ॥ एतेन श्रीपशब्दान्ङयि श्रीप्येति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् ॥ स्वमोर्नपुंसकात् ॥ अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वे तदोरिति सत्वे च सकुलमिति स्यात् । इष्यते तु तत्कुलमिति ॥ इकोचि ॥ विभक्तौ किम् । मधु मद्यं तस्येदं माधवम् । अत्र नुमि सति टिलोपः स्यात् ॥ इद्गोल्वेति । अतिसखिनीत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता, वारिणीत्यत्र तु अचो ञ्णितीत्यैत्वम् । प्रियक्रोष्टुनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः ॥ ननु नुम्नुटोः को विशेषस्तत्राह । नामीति दीर्घ इति । नुमस्त्वङ्गभक्तत्वात्तस्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥ तृतीयादिषु ॥ यद्यत्र भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति विज्ञायेत, तदा पीलुने इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्, अतो व्याचष्टे । प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति । अयं भावः । भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे तत् भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति अर्शआदित्वादच् । तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं यच्छब्दस्वरूपं तल्लभ्यत इति । इकोचि विभक्ताविस्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाह । टादावचीति । इगन्तं किम् । सोमपेन कुलेन । अचि किम् । ग्रामणिभ्यां कुलाभ्याम् । टादौ किम् । अनादिनी । अनादीनि ॥ तत्फलमिति । पीलोः फलं पीलु । फले लुक् इति ओरञो लुक् ॥ प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तं, फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथापि पुंनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ अस्थिदधि ॥ इकोचीति नुमि प्राप्ते विधिरयं, नकारादकार उच्चारणार्थः । ङकारस्त्वन्तादेशार्थः । नब्विषयस्यानिसन्तस्येति फिट्सूत्रेणास्थ्यादय एते आद्युदात्ताः । तत्रान्तस्यानुदात्तेकारस्य विधीयमानोऽनङ् स्थानेन्तरतम इत्यनुदात्तः स्यादित्युदात्त उच्यते, तत्रोदात्तत्वमस्थनि दधनि इत्यादावल्लोपाभावपक्षे स्फुटं, दध्ना दध्ने इत्यादावनङोकारलोपे अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यम् ॥ तृतीयादिष्वित्यनुवर्तते अचीति च तदाह । टादावचीति । टादौ किम् । दधिनी दधीनि । अचि किम् । दधिभ्याम् ॥ तदन्तस्यापीति । अङ्गत्वादिति भावः ॥ अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । स्त्रियामतिदध्नेत्येव । संनिपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः । प्राचा तु प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं स्त्रिया तु प्रियद-

धरा प्रियदधरी इत्याद्यपि कैश्चिदुक्तम्, । तदसत् । उरःप्रभृतिषु दधिशब्दस्य पाठाद्बहुव्रीहौ नित्यं कप्यनङ् प्रसक्त्यभावात् । उक्तपरिभाषाभ्यां ङीपः प्रवृत्तेर्दूरादपास्तत्वाच्चेति दिक् ॥ सुधिनी इति । परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यते ॥ सुधियेति । शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् तृतीयादिष्विति पुंवत्पक्षे नुमभावात् न भूसुधियोरिति यण्निषेधाच्चेयङ् ॥ प्रध्यनि । अत्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे यण् । नपुंसकपक्षे तु नुमिति बोध्यम् ॥ बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य तद्बहुश्रेयसी कुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न । ईयसो बहुव्रीहेर्नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके । अन्ये तूपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते । नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव । बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याहुः ॥ माध्वेति । पुष्परसे मधुर्वसन्ते चैत्रे च । इह पुंनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति, किं तु मद्यत्ववसन्तत्वादिरूपं भिन्नंभिन्नमेव ॥ तथा च भाषितपुंस्कत्वाभावान्मधुने मधुनः मधुनोरित्येव भवति, न तु मधवे मधोरित्यादीति दिक् ॥ स्नूनीति । मांसपृतनासानूनामिति वार्तिककारोक्तेरिति भावः ॥ स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् इत्युभयलिंगः सानुशब्दः, तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह स्नूनि सानूनीति पुंसि तु स्नून् । सानून् इत्यादि ॥ सुल्वेति । शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे नुमभावात् ओः सुपीति यण् ॥ सुलुनेति । यणं बाधित्वा परत्वान्नुम् ॥ धात्रेति । धारणपोषणकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति पुंवत्पक्षे यण् ॥ एचः ॥ आदिश्यत इत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः निर्धारणे सप्तमी जातावेकवचनमतो व्याचष्टे आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्य इति । एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशस्तत्रोभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ न स्यातां, तथा च मा कदाप्यकारो भूदिति नियमार्थेयं परिभाषेत्यभिप्रेत्याह । इगेव स्यादिति । आन्तरतम्यादेकारैकारयोरिकारः । ओकारौकारयोस्तु उकारः एकारान्तस्योदाहरणं तु इः स्मृतो येन स स्मृतिः शोभनः स्मृतिः यस्य तत् सुस्मृतीत्यादि ॥ एतच्च परिभाषासूत्रमपार्थकम् । तथा च वार्तिककृतोक्तं सिद्धमेङः सस्थानत्वात् ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । अस्यार्थः । शब्दपरविप्रतिषेधेन एङ उत्तरभागान्तरतमौ इवर्णोवर्णाविवेति सिद्धम् । ऐचोश्चेति चकारो भिन्नक्रमः । उत्तरभूयस्त्वाच्चेति हेतोरनन्तरं बोध्यः । अर्द्धमात्रा अवर्णस्य, अध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मल्लग्रामादिवद्भूयसा व्यपदेशेनापि इकारोकारौ भविष्यत इति ॥ प्रद्युनेति । ननु प्रकृष्ट

स्वर्गवस्त्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत् पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कत्वात् पक्षे पुंवद्भावोऽत्र स्यादेवेत्याशङ्कायामाह । यदिगन्तमिति । एतच्च दा दाने इति धातौ अतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम् ॥ कथं तर्हि प्राचा प्रद्यवा प्रराया सुनावेत्यप्युदाहृतमिति चेदत्राहुः । प्रकृष्टस्वर्गवस्त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात्सुद्योशब्दो भाषितपुंस्कः स एव इदानीमिगन्तस्तथा च प्रद्युशब्दोपि भाषितपुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादत. पुंवद्भावो न भवतीति, इत्थं च पुंवद्भाव. एजन्तेषु माधवमते नास्ति मतान्तरे त्वस्तीति बोध्यम् ॥ प्ररीति । प्रकृष्टो रा रास्य तत् । शोभना नौर्यस्य तत् सुनु ॥

इति तत्त्वबोधिन्यामजन्ता नपुंसकलिगाः ॥

होढः ॥ झलो झलि पदस्य स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतो झलीति पदस्यान्त इति चानुवर्तते तदाह । झलीत्यादि । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः ॥ लिडिति । लिह आस्वादने क्विप् ॥ लिट्स्विति । ढस्य जश्त्वेन ड. तस्य खरि च इति चर्त्वेन टः । तस्यासिद्धत्वात चयो द्वितीया इति पक्षे टस्य ठो न । तस्य ष्टुत्वं तु न भवति । न पदान्ताट्टोरिति निषेधात् ॥ लिट्त्स्विति । ढस्य जश्त्वेन डकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव डः सीति पक्षे धुट् । चर्त्वेन तकारः, ततो डस्य चर्त्वेन टः । धुटश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पक्षे चयो द्वितीया इति तस्य थो न । ष्टुत्वं तु तकारस्य न शङ्क्यमेव । न पदान्तादिति निषेधस्याधुनैवोक्तत्वादिति ॥ दादेर्धातोर्घः ॥ धातोरित्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह । उपदेश इति ॥ उपदेशग्रहणस्य व्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारं फलमित्याह। अधोगित्यादिनाऽव्याप्तिर्मा भूदित्यन्तेन ॥ एकाचो बशो ॥ झलीति निवृत्तमिति । धुग्भ्यां धुक्ष्वित्यादौ पदान्त इत्येव भष्भावसिद्धेरिति भावः ॥ प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु झलि पदान्ते चेति व्याख्यातम् । तत् प्रामादिकमेव । अधोक् अधोग् इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च । ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्विबन्तस्य दुहेः दादेरिति घत्वे न झषन्तत्वे पि भष्भावो न स्यात् । दुघिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य झषन्तत्वाभावात् । उघ् इत्युत्तरावयवे तु बशभावादित्यत आह। व्यपदेशिवद्भावेनेति । न च धात्ववयवोधातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धबिति सिध्येदिति वाच्यम् । अर्थवता हि व्यपदेशिवद्भावः, न चावयवोर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासंभवात् ॥ भष्भाव इति । क्विपः प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् दादेर्धातोरिति घ-

त्वे कृते झषन्तत्वादिति भावः ॥ धुगिति । दुह प्रपूरणे क्विप् ॥ वा द्रुह ॥ द्रुह जिघांसायां मुह वैचित्त्ये ष्णुह उद्गिरणे, ष्णिह प्रीतौ । द्रुहेर्रादित्वान्नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् । ननु द्रुहादयो दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु । रधादिगणसमाप्तये ष्णिहधातोरनन्तरं वृत्करणस्य कृतत्वेनातिप्रसङ्गशङ्काया निरवकाशत्वात् । मैवं, तथा हि सति यङ्लुकि दोध्रुग् दोध्रुड् इत्यादि न सिध्येत् निर्दिष्टं यद्गणेन चेति निषेधात् ॥ इग्यणः ॥ यण. स्थाने इति । विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणान्नान्योन्याश्रयः ॥ ननु यण स्थानिकस्येकः सम्प्रसारणत्वे अदुहितरामित्यत्र लङो लकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिट्, तस्य यण्स्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङन्तस्याङ्गत्वादिति चेद् । अत्र कैयटः । यथासंख्यसम्बन्धात्संप्रसारणसंज्ञा च न भवतीति । नन्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यत्वलाभः । नचैवं स्थानयोगोपि न लभ्येतेति वाच्यम् । षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्रैतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यायां तल्लाभात् । अत्राहुः । तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन सम्प्रसारणस्येति सूत्रे तद्भावितग्रहणाददुहितरामित्यत्र हल इति लङ. स्थानिकस्यटः सम्प्रसारणस्य दीर्घो न भवति लङ्स्थानिकस्येटः संप्रसारणशब्देनाभावितत्वात् । नन्वेवमप्यक्षद्युवौ अक्षद्युव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूप स्यादिति चेत्, न । संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम् इति वार्तिककृतोक्तत्वाद् वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्वा उवङेव स्यात् ॥ अत्र नव्याः । ष्यङः सम्प्रसारणमित्यादिविधिप्रदेशेष्वेव यण इग् इति पठित्वा सम्प्रसारणसंज्ञासूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ वाह ऊठ् ॥ एत्येधत्यूठ्सु इति विशेषणार्थष्ठकारो हलन्त्यम् इतीत्संज्ञकः । अत्र भस्येत्यधिक्रियते, वसोः संप्रसारणमित्यतोनुवृत्तं सम्प्रसारणमूठो विशेषण तेन अलोन्त्यस्येति न भवति तदेतदाह । भस्य वाह इत्यादि ॥ प्राचा तु वाहो वाशब्दस्य संप्रसारण स्यादित्युक्तं, तच्च फलितार्थकथनपरतया कथं चिन्नेयमित्याहुः ॥ सम्प्रसारणाच्च ॥ अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते इको यणचीत्यतोऽचीति च, एकः पूर्वपरयोरिति चाधिक्रियते । तदाह । सम्प्रारणादचीत्यादि ॥ छन्दस्येव ण्विरिति । वहश्चेति सूत्रे भजो ण्विः छन्दसि सह इत्यतो ण्विप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः ॥ स्यादेतत् । वाह इत्येव सूत्रमस्तु सम्प्रसारणमेवात्र विधीयतां तस्य लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्ध विश्वौह इत्यादि किमूठ्ग्रहणेन ॥ सत्यम् । एव स्थिते

क्रियमाणमूठ्ग्रहणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति। तस्यां हि सत्यां जातस्य बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् ॥ न चानकारान्तोपपदेऽकारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथमूठ्ग्रहणं ज्ञापकमिति चेद्। अत्राहुः कैयटादयः। भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले ण्विप्रत्ययाभावोऽनुमीयते इति ॥ एतेन भुवं वहतीति भूवाट्। भूहः। भूहा। प्रौहः प्रौहेत्यादिप्रयोगाः परास्ताः ॥ चतुरनडुहो: ॥ इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवर्तनादाह। सर्वनामस्थान इति॥ सावनडुहः ॥ आच्छीनद्योर्नुमित्यतो नुमनुवर्त्याह। नुम्स्यादिति ॥ विशेषविहितेन यासुटा सामान्यविहितः सीयुडिव नुमा आम् बाध्यतामित्याशङ्कां निराकरोति । अवर्णात्परोयमित्यादिना। उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥ अमा चेति । विशेषविहितेनापीत्यनुषज्यते । आमा च नुम्न बाध्यते इति केचित्पठन्ति । तस्यायमर्थः । बह्वनड्वांहीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् नपुंसकस्य झलचः इति नुम् भवत्येव, न तु बाध्यत इति ॥ नुमो दत्वमाशङ्क्याह । नुम्विधिसामर्थ्यादित्यादि । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ॥ नन्वेवमनड्वांस्तत्रेत्यत्र नश्छव्यीति रुत्वमपि न स्यादिति चेद्। अत्राहुर्भाष्यकाराः । यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। भवति हि दत्वं प्रति नुमो विधिरनर्थकः, रुत्वं प्रति तु निमित्तमेवेति ॥ अनड्वानिति। अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसि वहेः क्विप्। अनसो डश्च। यजादित्वात्संप्रसारणम्। अनडुह्स् इति स्थिते। आम्नुम्सुलोपेषु कृतेषु संयोगान्तलोपेन हकारलोपः॥ वसुस्रंसु॥ वस्विति प्रत्ययः, तेन तदन्तं ग्राह्यम् । ससजुषोरितिसूत्रात्सेत्यनुवर्तते, तच्च वसोरेव विशेषणं, न तु स्रसुध्वंसोरव्यभिचारात् । नाप्यनडुहः, असंभवादित्यभिप्रेत्याह । सान्तवस्वन्तस्येति ॥ सहेः साडः सः ॥ सहेरिति किम्। सह डेन वर्तते सडः यस्य नाम्नि डशब्दोस्ति यथा मृड इति। सडस्यापत्यं साडिः॥ हान्ताः ॥ दिव औत् तकार उच्चारणार्थः॥ प्रातिपदिकस्येति। अव्युत्पन्नस्य दिवेर्डिविरिति न्यासोहितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा ग्रहणं न तु, दिवु क्रीडादौ इतिधातोः, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया। तेनाक्षद्युरित्यादौ न भवति । न च तत्रान्तरंगत्वादूठेव स्यान्न तु औत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ऊठि कृतेप्येकदेशविकृतन्यायेन दिव औदित्यस्यापि प्रसक्तिसंभवादिति दिक् ॥ दिव उत् ॥ तपरकरणमिह द्युभ्यामित्यादावुकारस्य संप्रसारणत्वात् हल इति दीर्घे प्राप्ते तन्निवारणायेत्याहुः ॥

वान्ताः ॥ चत्वार इति । चतेरुरन् इत्युरन्प्रत्ययान्तश्चतुर्शब्दः ततो जसि चतुरनडुहोरित्याम् ॥ षट्चतुर्भ्यश्च ॥ बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितम् । अर्थाच्चामः परत्वं शब्दद्वारकं, तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ तदेतद्वक्ष्यति गौणत्वे तु नुट् नेष्यते इत्यादिना ॥ द्वित्वमिति । अचोरहाभ्यामित्यनेन ॥ रोः सुपि ॥ सुपीति न प्रत्याहारः, खरीत्यनुवृत्तेः । तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति । खरवसानयोरित्येव सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थमित्याह । रोरेवेति । रोः सुप्येव विसर्जनीय इति विपरीतनियमस्त्विह न भवति । हलोनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्देशात् ॥ शरोचि ॥ अचो रहाभ्याम् इत्यतो द्वे इति नादिन्याक्रोशे इत्यतो नेति चानुवर्तत इत्याह । न द्वे स्त इति ॥ नन्वस्तु द्वित्वमेकस्य झरो झरि सवर्णे इति लोपे सिद्धमिष्टम् ॥ मैवम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे द्वयोः श्रवणप्रसङ्गात् ॥ प्रियाः चत्वारश्चत्वारि वा यस्य स प्रियचत्वाः । आङ्गत्वात्तदन्तस्यापि चतुरनडुहोरित्याम् । हे प्रियचत्व इत्यत्र तु अम् संबुद्धौ इत्यम् ॥ रान्ताः ॥ कमलामिति । कमला श्रीर्हरिप्रिया इत्यमरः । कमलिति । तत्करोति तदाचष्टे इति णिचि इष्ठवद्भावाट्टिलोपः । णिजन्तात्क्विपि णेरनिटीति णिलोपः ॥ एवं सलिलमाचक्षाणः सलिल् सलिलौ सलिल इत्यादि बोध्यम् ॥ नन्वेव तोयमाचक्षाणस्तोय् तोयौ तोय इति यान्ता अपि सुसाधाः । न च वेरपृक्तलोपाद्धलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति यलोपः शङ्क्यः लोपो व्योर्वलीति लोपे कर्तव्ये णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवद्भावेन वल्परत्वाभावादिति चेन्मैवम् । न पदान्तेति सूत्रेण यलोपे स्थानिवद्भावनिषेधात् । तस्मात् लोपो व्योर्वलीति यलोपः स्यादेवेति यान्ता नोक्ताः ॥ लान्ताः ॥ पदान्त इति । प्राचा तु झलीत्यप्युक्तं, तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ प्रशानिति । शम उपशमे क्विप् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः ॥ किमः कः ॥ कायतेर्डिम् इति डिमिप्रत्यये निष्पन्नः किंशब्दः ॥ विभक्ताविति । अष्टन आ विभक्तौ इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥ नन्वत्र इम इत्येव सूत्र्यताम् । तेन तिमष्टिमादीनां क्विबन्तानामतिप्रसङ्गवारणाय त्यदादीनामिमः अः स्यादिति व्याख्यास्यते, तदा द्विशब्दात् प्राक् किंशब्दस्य पाठः कर्तव्यः । नानर्थके इति निषेधादलोन्त्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्यत आह । अकच्सहितस्यापीति । इमोकारविधौ तु साकच्कस्य कक इति रूपं स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनेपि स्यात् ॥ मैवम् । त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनां किम इति व्याख्यानात् ॥ इदमो मः ॥ इन्देः कमिर्नलोपश्च । इदम् ॥ तदोः

सः माविल्यतोनुवर्तनादाह। सौ पर इति ॥ इदोय् ॥ पुंसीति किम्। इयं स्त्री। त्यदादेः संबोधनं नास्तीति। प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्र मूलम् ॥ उत्सर्ग इति। तेन तदोः सः साविति सूत्रे अनन्त्ययोरिति किं हे सेति भाष्य, भो अच्युत भवन्न च्युतेत्यादि प्रयोगाश्च न विरुध्यन्त इति भावः ॥ अनाप्यकः ॥ आबिति प्रत्याहारो, न तु टाप्। विभक्ताविति विशेषणादतो व्याचष्टे। टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणेति ॥ नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति ॥ नन्वेवं बिभर्ति पिपर्तीत्यादौ भृञामित् अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात्। द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वादित्याशङ्कायामाह। अनभ्यासविकार इति ॥ आद्यन्तवत् ॥ सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः। सत्यन्यस्मिन्यस्य परो नास्ति सोन्तः इति लोके प्रसिद्ध, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न संभवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोयमतिदेश आरभ्यते। न च परत्वात् सुपि चेति दीर्घे पश्चाद्धलिलोपे सत्याभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यन्तवत्सूत्रोपन्यासेनेति शङ्क्यम्। नित्यत्वात् हलि लोप इत्यस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यर्थ एव वतिरित्यभिप्रेत्याह। आदाविवान्त इवेति। आदिवत् किम्। औपगवः। अत्राण आद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। भाष्ये त्वाद्यन्तवदित्यपनीय व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति सूत्रमूहितम्। विशिष्टोपदेशो व्यपदेशः मुख्यो व्यवहार. सोस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत् ॥ तेन तुल्यमेकस्मिन्नसहायेपि कार्यं स्याद् इत्यर्थः ॥ तेन इयाय आरेत्यादौ एकाचः इति द्वित्वं सिध्यति। अन्यथा आद्यन्तोपदिष्टत्वाभावाद् द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥ नेदमदसोः ॥ भाष्ये तु इदमदसोः कात्॥ नियमार्थमिदमिदमदसोः कादेव भिस ऐस् नान्यतः इति स्थितम् ॥ नव्यास्तु इदमदसोः कात् इति सूत्रिते तु काभ्रिम ऐस् इदमदसोरेवेति विपरीतनियमोपि संभाव्येत। तथा च पाचकैरित्यादि न सिध्येत्। किं तु इदमदसोः काद्भिस ऐस् अत इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः ॥ स्मायादेशात्परत्वादनादेशः स्यादित्याशङ्कायामाह। नित्यत्वान् ङेः स्मै इति ॥ नन्विदमोनुदात्तमात्रविधावपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति, एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्यैनादेशो विहितः किमनेनाशग्रहणेनेत्यत आह। साकच्कार्थमिति। यद्यपीह शित्करणं व्यर्थम्, अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेः तथाप्यनुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशङ्का स्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्याहुः ॥ अ अ इति प्रश्लिष्य निर्देशे त्वनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ग्रहणं

त्यक्तुं शक्यमित्याकरः ॥ द्वितीयाटौस्सु ॥ इदमोन्वादेशे इत्यत. इदम इत्यनुवर्तते अन्वादेश इति च एतदस्त्रतसो. इत्यत एतद इत्यपि तदाह । इदमेतदोरेनादेश इत्यादि । अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेशोनुदात्त इति ज्ञेयः ॥ कार्यं विधातुमिति । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङित विद्यात् इत्यत्र तु ईषदर्थादयो न विधीयन्ते किन्त्वनूद्यन्ते इति न तत्रैनादेशः । एतेन नक्तं भीरुरयं त्वमिव तदिम रात्रे गृह प्रापयेत्यपि व्याख्यातम् । भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ मान्ताः ॥ सुगाणिति । क्विप् । न च अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात्क्वौविधिप्रतितन्निषेधाच्च ॥ णान्ता ॥ निषेधसामर्थ्यादिति ॥ यदा तु न ङिसम्बुद्ध्योरित्यत्र षष्ठ्यन्ततामाश्रित्य ङ्यन्तस्य संबुध्यन्तस्य च पदस्य लोपो नेति व्याख्यायते, तदा प्रत्ययलक्षण सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशो न कर्तव्य इत्याहुः ॥ पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह । नचेति ॥ षाष्ठीं परिभाषामिति । वाह ऊठ् इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्दृश्यत्वादिति भावः ॥ नलोप. सुप्स्वर ॥ पूर्वत्रासिद्धम् इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमारम्भ इत्याह । नान्यत्रेत्यादि । तेन राजाश्व इत्यादौ सवर्णदीर्घे कर्तव्ये नलोपोसिद्धो न भवतीति भावः ॥ सुब्विधिमुदाहरति । आत्वमित्यादिना । सुबाश्रितो विधिः सुब्विधि. । स्वरविधौ पञ्चार्मम्, दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । संज्ञाविधौ पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेपीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति ॥ अन्ये तु दण्डिगुप्तौ गुप्तदण्डिनावित्यप्युदाहरणम् । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् घिसंज्ञा नास्तीति द्वन्द्वे घीति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः । कृति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्याम् ॥ ब्रह्मभ्रूणेतिविहित क्विपमाश्रित्य ह्रस्वस्येति तुङ् न । कृति तुग्विधाविति किम् वृत्रहच्छत्रमिह स्यादेव छे चेति तुक् ॥ यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्र असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यनेनैव नलोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति । तथाप्यस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुग्ग्रहण, तेन या सा इत्यादि सिध्यति । अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यात्वस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादाप् न स्यात् ॥ एतच्च नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरित्यत्र यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमतेन केश्चिदुक्तम् ॥ उत्तरकार्ये अच आनन्तर्यमिति कैयटमते तु नात्र बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते । या सेत्यत्र टाप् तु संनिपातपरिभाषामपि बाधित्वा न यासयोरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयम् ॥ प्रतिदिवेति । कनि-

न् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति कनिन् ॥ हलि च ॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः इत्यनुवर्तते सिपिधातोरित्यतो धातोरिति च, तच्च धातुग्रहणं र्वोरित्यनेन विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । रेफवान्तस्य धातोरित्यादि । रेफान्तस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणम् ॥ धातोः किम् । रेफान्तस्य पदस्य मा भूत् । अग्निः करोति ॥ नन्वस्तु धातोरनुवर्तनं परंतु र्वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफवान्तस्य धातोरिति किं तु इग्विशेष्यते रेफवान्तस्य इको दीर्घः स्यात्तौ च रेफवकारौ धातोश्चेद्, अन्तशब्दोऽत्र समीपवाची तथा च उपधायां चेति सूत्रं त्यक्तुं शक्यमनेनैव मूर्च्छति हुर्च्छतीत्यादिरूपसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात्तस्मात् र्वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः । एतच्चाकरे स्पष्टम् ॥ यत्तु उपधायां चेति क्वचिदुपन्यस्तम् । तन्न । दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात् ॥ उक्तन्यायेनेति । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयेत्यर्थः ॥ प्रतिदीव्न इति । न भकुर्छुरामित्यत्र र्वोरित्यनुवर्तनाद्रेफवान्तस्यैव भस्य निषेध इति न दीर्घनिषेधः शङ्क्यो नान्तस्येह भत्वात् ॥ यज्वेति । इष्टवान्यज्वा । सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ ब्रह्मण इति ॥ सर्वधातुभ्यो मनिन् इति प्रकृतस्य बृंहेर्नोच्चेति नस्यात्वविधानाद्ब्रह्मन्शब्दोऽयं निष्पन्नः ॥ इन्हन् ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह । शावेवोपधाया इति । उपधादीर्घस्यायं नियमः । तेन वृत्रहायत इत्यत्र अकृत्सार्वधातुकयोः इति दीर्घो भवत्येव । वृत्रहणौ इत्यत्र अनुनासिकस्य क्विझलोरिति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते । उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ शावेवेति नियमाद्दीर्घस्याप्राप्तावाह । सौ चेति । शिस्वोरिति वक्तव्ये योगविभाग उत्तरार्थः ॥ वृत्रहेति । वृत्रं हतवान् । ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् ॥ हन्तेर्हस्येति । ञिति णितीत्येतद्धन्तेर्विशेषणम्, नकारे इति तु हस्येति यथासंभवं बोध्यम् । यद्वा ञिन्नित्त्वाः सर्वेऽपि हस्यैव विशेषणं ञिति णितीत्यंशे येन नाव्यवधानन्यायेन हाभ्यां व्यवधानं स्वीक्रियते । तेन घातः घातक इत्यत्र कुत्वं भवति । इह तु न भवति । हननमात्मन इच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल् हननीयक इति । एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टम् ॥ हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे । हन्तेरिति ॥ प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह । प्रहण्यादिति ॥ प्रकृतोपयुक्तमंशमाह । अत्पूर्वस्येति ॥ एकाजुत्तरेति । न चाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वाच्यम् । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्युक्तेः ॥ नि-

वर्त्यत इति । कुमति च इति णत्वमपि निवर्त्यत एवेति बोध्यम् । भाष्ये तु कुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्न. सुघ्नः प्राघानि । हन्तेरत्पूर्वस्य इत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति इत्युक्तम् ॥ एतच्च वार्तिकार्थवर्णनमात्रम्, न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु अत्पूर्वस्येत्यत्र तपरो विवक्षितो, न वा । यदि विवक्षितस्तर्हि बहुवृत्रहाणीति न सिध्येत् । यद्यविवक्षितस्तदा प्राघानीति चिण्यन्तेऽपि णत्वं स्यात् । ततश्च कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन ॥ अत्राहुः । तपरोऽत्र विवक्षित एव । न च बहुवृत्रहाणीत्यत्र णत्वासिद्धिः । णत्वस्यान्तरङ्गत्वेन तत्कार्यं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात् । न च त्रैपादिकेऽन्तरंगे षाष्ठी परिभाषा न प्रवर्तत इति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न चैवमन्तरंगं णत्वं प्राघाणीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इति पक्षे णत्वस्य बहिरंगत्वात् । इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षस्यानभ्युपगमाद् इति ॥ अन्ये तु हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्र उपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिस्वीकाराद् योगविभागसामर्थ्येन भ्रूणघ्न इत्यत्र एकाजुत्तरेत्यादिना णत्वाभावेऽपि वृत्रघ्नः सुघ्न इत्यत्र णत्वं दुर्वारमिति कुव्यवाये इति वार्तिकं स्वीकर्तव्यमेव । योगविभागस्यानन्तरस्येति न्यायबाधेनापि चरितार्थत्वादुपसर्गसंबन्धस्यापि बाधे सामर्थ्याभावात् । न च ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु विधीयमानः क्विप् प्रत्ययः केवलधातोरेव स्यान्न तु सोपसर्गादिति ब्रह्मप्रहा भ्रूणप्रहेत्यादि रूपमेव दुर्लभमिति वाच्यम् । आतोनुपसर्गे क इत्यत्रानुपसर्गेति सामान्यापेक्षज्ञापकात्सोपसर्गाद्धन्तेरपि ब्रह्मभ्रूणेति क्विप्संभवात् । अनुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वे तूक्तवार्तिकमेव प्रमाणम् । तस्मात् हन्तेरिति योगविभागोऽत्र निरर्थक एवेत्याहुः ॥ माधवेनोक्तमिति । इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः । भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनच्कं स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावात् प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति वृत्रघ्नो वृत्रघ्णः इति ॥ तद्भाष्येति। किं च अल्विधित्वान्नेत्यसंगतमल्विध्यर्थमेव अचः परस्मिन् इत्यस्यारम्भात् । तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात् । एकाजुत्तर इत्यस्याप्रवृत्तावपि कुमति चेति सूत्रस्य दुर्वारत्वाद् वैकल्पिकत्वं णत्वस्यासगतमेव । न च त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रत्युत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वात् एकाजुत्तरपदे णः कुमति चेत्यस्याप्रवृत्त्या प्रातिपदिकान्तेति वैकल्पिकमेव णत्वं भवतीति वाच्यम् । न हि योगे योगोऽसि-

ष: किन्तु प्रकरणे प्रकरणमिति भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति दिक्॥ अनिनस्मन्ग्रहणानीति। अन् राज्ञेत्यर्थवता, साम्ना इत्यनर्थकेन। इन्। दण्डीत्यर्थवता, वाग्मीत्यनर्थकेन। अस्, सुपया इत्यर्थवता, सुस्रोता इत्यनर्थकेन। इह स्रुवीभ्यां नुट्चेत्यसुनस्तुट्। मन्। सुशर्मेत्यर्थवता। सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन। एतच्च इण: षीध्वम् इति सूत्रे अङ्गग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम्। वेविषीध्वमित्यत्र षीध्वशब्दस्य ग्रहणं मा भूदिति हि तत्राङ्गग्रहणं कृतम्। तच्चापार्थकम्, अनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणासिद्धेः। अतो ज्ञायते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्येति॥ मघवा बहुलम्॥ अवर्णस्त्रसावित्यतस्तृ इत्यनुवर्तते, तदपेक्षा च मघवा इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तदाह। मघवन्शब्दस्येति॥ अधातोरिति॥ अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थम्। उगितो धातोश्चेद्भवति तर्ह्यञ्चतेरेवेति। एवं च गोमानिवाचरति गोमान् इत्यादौ संप्रति धातुत्वेपि विध्यर्थमधातुग्रहणम्। एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति। नन्वञ्चतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति व्याख्यायाधातुग्रहणं त्यज्यतामिति चेत्। अत्र नव्याः। नुम्मात्रविषयको नायं नियमो, धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते तेनेह न उखास्रत् इति उगितश्चेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्। ततश्च यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायेत, तर्हि पूर्वोक्ते गोमानित्यादौ स्त्रियाम् उगितश्चेति ङीप् प्रसज्येत। आचारक्विबन्तस्यौपदेशिकधातुत्वाभावात्। न चेष्टापत्तिः, अधातोर्ग्रहणादेव सूत्रकृता तत्र ङीप् नेष्यत इत्यनुमानादिति दिक्॥ ननु नलोपिनोञ्चतेरेव नुमागमः स्यात् न तु पूजार्थस्य नकारवतोरित्येवमर्थम्, अचामितिग्रहणस्य सार्थकत्वात्कथमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति चेद्। उच्यते। अचामित्यत्र नलोपोऽविवक्षितः। तथा च पूर्वोक्तनियमार्थता भाष्यकैयटाद्युक्ता सङ्गच्छत एव पूजार्थस्याञ्चतेर्नुमि सत्यपि नश्चापदान्तस्येति सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य नत्वजातेरनुस्वारविधानेन समीहितरूपसिद्धेः॥ व्यक्तिपक्षे त्वनुस्वारस्य शर्षु पठितत्वाद् अनुस्वारे परे नुमोऽनुस्वारे सति अनुस्वारद्वयवद्रूपमिष्यते। अनचि चेति द्वित्वेन तद्रूपस्य तवापि मते दुर्वारत्वात्। न च भवन्मते द्वित्वेनानुस्वारत्रयं स्यादिति शङ्क्यम्। झरो झरीति लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात्। लोपाभावपक्षे त्रयाणां श्रवणं स्यादिति चेद् भाष्यकैयटाद्युक्तनियमानुरोधेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात्। इष्टानुरोधेन जातिपक्ष एवात्राश्रयणीयः॥ नुमागमः स्यादिति। इदितो नुम् धातोरित्यतो नुमनुवर्तत इति भावः॥ ननु कुर्वन्नित्यादाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तस्याभावाद्दीर्घत्वं न

स्यादित्याशङ्क्याह । इह दीर्घे कर्तव्य इति ॥ बहुलग्रहणादिति । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः । बह्ननर्थान् लातीति बहुलम् । आतोनुपसर्गे इति कर्मण्युपपदे कः ॥ श्वन्नुक्षन्निति । श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन् क्लेदन् स्नेहन् मूर्धन् मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन् मातरिश्वन् मघवन् इत्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः ॥ निपातनादिति । मह्तेर्हकारस्य घकारः अवुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः ॥ प्रत्याख्यातमाकार इति । एवं च फलभेदेनादेशस्य प्रत्याख्यानासम्भवाद् आदेशपक्षेपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात्संयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वमित्युक्तम् ॥ यत्त्वाहुः । मतुप्पक्षेपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति ॥ तन्न । मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाभावात् । उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधाच्चेति दिक् ॥ छन्दसीवनिपाविति । मत्वर्थे ईवनिपौ स्तः छन्दसीति वार्तिकार्थः । सुमङ्गलीरिय वधूर्मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायाम् ॥ अन्तोदात्तं त्विति । यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिन्नन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थपर्यालोचनया आद्युदात्तत्वं लभ्यते, तथापि उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः, पूषा त्वेतोनयतु, अग्निर्मूर्द्धा दिव, इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षादीनामन्तोदात्तस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः ॥ श्वयुव ॥ अल्लोपोनः इत्यतोऽन इत्यपकृष्य व्याचष्टे । अन्नन्तानामिति ॥ अन्नन्तानां किं मघवत इति ॥ यद्यपि नस्य तादेशेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादन्नन्तताऽस्त्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव संप्रसारणं न त्वन्यत्रेत्याहुः ॥ वार्तिककृता तु श्वादीनां सम्प्रसारणे नकारान्तप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् ॥ नन्वेवमल्लोपो न इत्यल्लोपो दुर्वार इति चेन्मैवम् । भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्तिकमत्रानुवर्त्य अल्लोपोनः, नकारान्तस्यैवेति व्याख्यातत्वात् । एतच्च ऋत्व्यक् इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन बहुधीवरी राजकीयमित्यत्राप्यल्लोपाभावः सिद्धः । वनोरच राज्ञः क चेत्यादेशे कृते नकारान्तत्वाभावात् ॥ स्त्रियां मघवतीति । मघवत्यौ मघवत्य इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उगिदचाम् इति नुम् न शङ्क्यः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणाद् इत्याहुः ॥ न संप्रसारणे ॥ ष्यङः संप्रसारणमित्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तमानेपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशान्तरस्थं श्वयुवमघोनामित्यपि संप्रसारणं निषिध्यते तदाह । इति यकारस्य नेत्वमिति ॥ यून इति । ननूकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः । विव्याध विव्यथे इत्यादावव्यवधानेपि निषेधस्य चरितार्थत्वात् । न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वाच्यम् । अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् । अत्राहुः । विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनः संप्रसारण-

ग्रहणादेव व्यवधानेप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्यदोषः । न च व्यथो लिटीति विदेशस्थेन यकारस्य संप्रसारणे कृते वकारस्य तदभावाय न संप्रसारणे इति सूत्रं प्रवर्त्य पुनः सप्रसारणग्रहण चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति शङ्क्यम् । व्यथो लिटि इत्येतद्धलादिः शेषापवाद इत्याकरे स्पष्टत्वात् । उत्सर्ग सदेशश्चापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति ॥ अर्वणस्तृ ॥ अङ्गस्येति वर्तते, तच्चार्वणा विशिष्यते अनञ इत्यनेनापि तदाह । नञा रहितस्येत्यादि ॥ असाविति पर्युदासे विभक्तौ परत एव स्यात् ततश्चार्वतीत्यादौ न स्यादित्याशयेनाह । न तु साविति । न चैवमर्वप्रिय इत्यादावतिप्रसंगः । अंगेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्याक्षेपाल्लुका लुप्तत्वेनात्र प्रत्ययलक्षणाभावात् । एतेन वाहैरलुप्यत सहसृष्टगर्वगर्वः इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ॥ नन्वेवं स्थानिवदादेशः इति सूत्रे धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः स्थानिवत् स्युरिति प्राचो ग्रन्थमनूद्य तत् किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्प्य, नान्त्यः अव्ययस्यांगपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तत् कथं संगच्छेत । अव्ययस्योक्तरीत्यानङ्गत्वात् । न च न लुमतेत्यनेनाङ्गकार्यनिषेधेप्यङ्गसंज्ञाया अनिषेधाक्तोक्तदोष इति वाच्यम् । प्रत्यये परतः पूर्वस्य यत् कार्यमांगमनांगं वा तत्सर्वं न लुमतेत्यनेन निषिध्यते इति यङोचि चेति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थपर्यालोचनया लुमताशब्देन लुप्ते अङ्गसंज्ञाया अप्यस्वीकार्यत्वात् ॥ तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात् । यदि लुका लुप्तेप्यंगत्वं स्वीक्रियते, तदाऽयं ग्रन्थो यचि भं वृषण्वस्वश्वयोः इत्यत्र वृषवर्षुकं वसु धनं यस्य वृषण्वसु, वृषा अश्वो यस्य वृषणश्व इत्युदाहृत्य भत्वादिह नलोपो न भवति अल्लोपस्तु अनगत्वान्न इति मूले वैदिकप्रक्रियायां वक्ष्यमाणग्रन्थेन सह विरुध्येत. । नच अल्लोपोनः इत्यत्रांगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योनिति व्याख्यानाद् अल्लोपस्य तत्र प्राप्त्यभावादनंगत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । भसंज्ञयैव यजादिस्वादिपरो योऽनिति व्याख्यानवत् वस्वश्वयोः परतो योऽनिति व्याख्यानस्यापि लाभात् । तस्मात्पदात्पृथगित्येव वक्तव्ये अंगपदाभ्यामित्यंगग्रहणं रभसकृतमेवेति चेद् ॥ अत्राहुः । न लुमतेति सूत्रे लुमता लुप्ते तन्निमित्तांगस्यांगसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायते, तदा अर्वणस्त्रित्याद्यंगकार्याप्रवृत्तावप्यंगसंज्ञाया निर्बाधत्वादंगग्रहणं तत्रत्यं सम्यगेव ॥ यदा त्वांगमनांगं वेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्यानंगत्वादिति मूलग्रन्थस्य च स्वारस्यपर्यालोचनया लाघवादव्ययस्यांगत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं निषिध्यते, तदा

त्वविशेषेण अगसञ्ज्ञाया अपि निषेधादंगग्रहणं तत्र रभसकृतमेव । न च न लुम-तेत्यनेन अंगसंज्ञानिषेधे युवोरनाकाविति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरोधः स्या-दिति वाच्यम् । तयोस्तत्र प्रौढिवादेन प्रवृत्तत्वात् । तथा च न लुमता तस्मि-न् इति सिद्धान्तोयं निषिध्यत इति मनोरमाग्रन्थस्य स्वरसतः संगच्छत इति ॥ ननु ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वन्तावित्यादि सेत्स्य-ति । छन्दसीवनिपाविति वनिपि वेदे अर्वेति सेत्स्यति, ऋधातोरेव स्नामदिप-द्यर्त्तीत्यादिना वनिपि तु लोकेप्यर्वेति सेत्स्यति ॥ रूढिशब्दस्यायं वाजिवाहा-र्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः इत्यमरकोशात् । ततश्चार्थोपि न भिद्यते इति किमनेन सूत्रेणेति चेद् ॥ अत्राहुः । नान्ततान्ततोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे नञुपपदे च नान्तस्य प्रयोगो भवत्यन्यत्र तु नान्तस्य प्रयोगो न भवति इति व्यवस्थार्थमिदं तृज्वत् क्रोष्टुरिति त्रिसूत्रीवदिति ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तम् अर्वन्मघवन्शब्दयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव । अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् । मतुब्व-न्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात् इति वार्तिकादिति ॥ तदापाततः । वार्ति-कस्य वनिबन्तमघोदात्तपरत्वात् छन्दस्येव वनिब्विधानात् । तथा च श्रीहर्षः । वाहैरलुप्यत महस्तृणगर्वगर्वः इति प्रायुङ्क्त । अर्वन्तौ । अर्वन्त इति । व्यपदेशि-वद्भावेनाबन्तत्वात् चादेश । न च व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यम् । तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ॥ पथिमथि ॥ गमेरिनिरित्यत इनिरिति परमे कित् इत्यतः किदित्यनुवर्तमाने मन्थः इत्यनेन निष्पन्नो मथिन्शब्दः । पतस्थ च चा-दिनिः । पथिन् । ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः । ततो मत्वर्थीयेनिना ऋभुक्षिन्निति बोध्यम् ॥ ननु अस्थिदधि इति सूत्रे उदात्ततया पठितेप्यनङीष्टसिद्धौ अनङुदा-त्तः इत्युदात्तग्रहणं गुणा अभेदका इति पक्ष ज्ञापयतीति निर्विवादम् । तथा च तस्मिन् पक्षे सूत्रेननुनासिकोच्चारणेप्यान्तरतम्यादनुनासिकाकारः स्यादत आह । आआदिति ॥ इतोत्सर्वनाम ॥ आदिति वर्तमाने पुनरद्वचनं किमर्थं कृतेप्यद्वचने पन्था इत्यत्र सवर्णदीर्घेणेति भाष्यमन्यत्र तूपधाया दीर्घेणेति चेत् ॥ मैवम् । ऋभुक्षणमित्यत्र वा षपूर्वस्य निगमे इति दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्र-स्वश्रवणार्थमद्वचनस्यावश्यकत्वात् ॥ थो न्थः ॥ स्थान्यादेशौ द्वावप्यनच्कौ थेन्थः इत्येव सिद्धे इतोत्सर्वनामस्थाने इत्येतदृभुक्षिन्नर्थम् । त्रयाणामनुवृत्तावपि ऋ-भुक्षस्थोन संभवतीत्याशयेनाह । पथिमथोरिति ॥ प्रसङ्गादाह । स्त्रियामिति ॥ नान्तलक्षण इति । न पूजनात् इति निषेधात् ऋक्पूरब्धूः इत्यप्रत्ययो नेति भा-वः ॥ सुपथीति । इनः स्त्रियाम् इति कप् न कृतः समासान्तविधेरनित्यत्वात् ।

युवोरनाकाविति सूत्रे सुपथी इति भाष्याच्च । न पूजनादिति निषेधस्य तु नायं विषयः, पचः प्राचीनेष्वेव सः इति वक्ष्यमाणत्वात् । पथिमथीत्यात्वं थोन्थश्च लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्न भवति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति तत: क्विप् । अल्लोपयलोपौ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथिमथीत्यात्वम् । थो न्थः । पन्थाः । इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्वं न भवति । इत इति तपरकरणात् । एरनेकाचः इति यण बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च थो न्थः । संयोगपूर्वकत्वान्न यण् । पन्थियौ । पन्थियः । पन्थियम् । पन्थियौ ॥ भस्य टेर्लोपः ॥ पथः । पथा । पथिभ्याम् । पथिभिरित्यादि । एव मन्थीयतेः क्विपि तु मन्थाः । मन्थियौ । मन्थियः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षियौ । ऋभुक्षिय इत्यादि ॥ एतेन इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरण सुखसुखार्थमिति हरदत्तः प्रत्युक्तः ॥ आदेशे तपरकरणस्यानावश्यकत्वेपि स्थानिनि तु पन्थियौ इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात् ॥ ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् पथिमथ्यृभुक्षामिति नस्यात्वे पन्थ्याः ऋभुक्षाः, इत्येव भवितव्यम्, न तु पन्था इत्यादि इति चेद् । अत्राहुः । नलोपस्यान्तर्वर्ती सुब्निमित्तम्, आत्वस्य तु बहिर्वर्ती सुप् । प्रत्यासत्त्या हि यत्र एक एव सुप् निमित्तभूत: तत्रैव नलोप: सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वं नान्यत्रेति नात्र नकारस्यात्वं किं त्वीकारस्येति ॥ ष्णान्ता षट् ॥ स्त्रीलिंगनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम्, तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञा परमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यते इत्याशयेनाह । संख्येति । प्राचा तूपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तम्, तत् पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेपीत्यादिवक्ष्यमाणस्वग्रन्थविरुद्धम् । संप्रत्यनान्तत्वेप्युपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक् ॥ संनिपातेति । तथा चोपदेशकाले इति व्याख्यान निष्फलमपीति भावः ॥ यत्त्वाहुः । परिभाषाया अनित्यत्वाल्लुक् स्यादिति तत्साहसमात्रम् । इष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया अकिंचित्करत्वापत्तेः ॥ यदप्याहुः । उपदेशग्रहणमिह कुतः समागतमित्याशङ्क्य ष्णान्तेत्यन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति ॥ तदपि न । सख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात् ॥ नोपधायाः ॥ नेति लुप्तषष्ठीकमंगस्य विशेषणम् । नलोपस्यासिद्धत्वात् नाप्नोति दीर्घो न प्रवर्तत इत्ययमारम्भः ॥ गौणत्वेत्विति । बहुवचननिर्देशस्यार्थप्रधानार्थत्वादिति भावः ॥ प्रियपञ्चामिति । ञकारद्वयमध्ये चकारः ॥ अष्टन आ विभक्तौ ॥ सौत्रत्वादिहाल्लोपो न कृतः । कनिन्युवृषितक्षि इत्यतः कनिनित्यनुवर्तमाने सप्यशूभ्यां तुट् च इत्यनेन सप्तन् अष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ ।

रायो हलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते । तच्च विभक्तेर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । हलादाविति ॥ हलीत्यस्यानपकर्षणे त्वष्टानामिति न सिध्येत् । परत्वान्नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावान्नुटोऽप्रवृत्तिः । न च यथोद्देशपक्षेऽन्तरङ्गत्वात्प्रागेव कृता षट्संज्ञैकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति वाच्यम् । अल्विधौ उक्तन्यायायोगात् । किं च प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रियाष्टः प्रियाष्ट्नेत्याद्यपि न सिध्येत् । उक्तरीत्या तत्राप्यात्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥ अष्टाभ्य औश् ॥ शित्त्वात्सर्वादेशः । ननु अनेकाल् शित् सर्वस्य इति सूत्रे शिद्ग्रहणं प्रत्याख्यायानेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति सुवचम् । न च शस्येत्संज्ञायामनेकाल्त्वं नास्तीति वाच्यम् । अत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात् । न चैवमर्वणस्त्रसाविति त्रादेशस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्यम् । ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात् । न चैवमौशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शङ्क्यम् । अनुशतिकादिषु ऐहलौकिकमिति निर्देशेन शकारस्येत्संज्ञाभ्युपगमादिति दिक् ॥ कृताकारादिति ॥ ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत् कथं कृताकारतेत्याह । अष्टभ्य इति । अष्टाभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणम्, न तु लाघवशसंपन्नमात्वं, तथा हि सति वचनप्रामाण्यज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थम् अष्टभ्य औश् इत्येव ब्रूयादिति भाव ॥ इदमिति । श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः॥ अष्टनो दीर्घादिति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घात्किम् अष्टभिः । मध्योदात्तमिदम् । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति बाधित्वा झल्युपोत्तममित्यस्य प्रवृत्तेः षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः ॥ ननु प्रियाष्ट्नेत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यात्वविकल्पज्ञापकतेति चेत् । अत्राहुः । अष्टनो दीर्घादित्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवर्त्यान्तोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति । घृतादित्वेनाष्टनोन्तोदात्तत्वात् । प्रियाष्ट्न इत्यादिबहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेनाष्टनोन्तोदात्तत्वाभावाद्विभक्त्युदात्तत्वं न प्रवर्तते इति दीर्घग्रहणं व्यर्थं सत् उक्तार्थे ज्ञापकमेवेति ॥ अष्टानामिति । नुटः पश्चादेव संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं, न तु ततः प्रागिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । संनिपातपरिभाषया आत्वाभावेप्यत्र न क्षतिः, नोपधायाः इति दीर्घे नलोपे पञ्चानां सप्तानामितिवद्रूपसिद्धेः । नच अष्टनो दीर्घादिति विभक्त्युदात्तत्वमात्वविधेः प्रयोजनमिति वाच्यम् । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यनेनैव तत्सिद्धेरिति ॥

पूर्वस्मादपीति । न चात्र पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् इति निषेधः शङ्क्यः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु इत्युक्तत्वादिति दिक् ॥ प्राधान्य एवेति । औत्वं हि लुग्लुटाविव प्राधान्य एव भवति, न तु गौणत्वे । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् । अष्टाभ्यो इति अष्ट इति वा । एतच्च ष्णान्ता षट् इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तथा चौत्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवोचितमिति भावः ॥ प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनम् ॥ उक्तार्थं सगृह्णाति । प्रियाष्टौ राजवदिति ॥ नान्ताः ॥ भुदिति । बुध्यतेः क्विप् ॥ धान्ताः ॥ ऋत्विग्दधृक् ॥ किंचिदिति ॥ ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । धृष्णोतेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च । स्रजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च । दिशेः कर्मणि क्विन् । उत्पूर्वात् स्निहेः क्विन् । उपसर्गान्त्यलोपः षत्वं च । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् । इत्यर्थः ॥ निरुपपदाद्युजेरिति । क्रुञ्चेरप्येवम् । नलोपाभावस्त्वधिकः ॥ कनाविताविति । इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः ॥ सन्निहित इति । प्राचा तु तृतीये धात्वधिकारे इत्युक्तम् । तदसत् । धातोः कर्मणः इति सन्विधौ धातुग्रहणस्योत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ॥ युजेरसमासे ॥ उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते । इदितो नुम् धातोः इत्यतो नुम् चेत्याशयेनाह । सर्वनामस्थाने नुम् स्यादिति ॥ क्विन्प्रत्ययस्य ॥ क्विनः कुरित्युक्तेपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् क्विनन्तस्य सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति । बहुव्रीह्याश्रयणफलं स्पृगित्यादि स्फुटीभविष्यति ॥ सुयुगिति । सुष्ठु युनक्तीति विग्रहे सत्सूद्विषेति क्विप् ॥ तेनेह नेति । नुम्नेत्यर्थः । क्विन्प्रत्ययस्तु स्यादेव ऋत्विग् इत्यादिसूत्रे युजीति इका निर्देशात् ॥ खन्निति । खञ्जतीति खन् । खजि गतिवैकल्ये ॥ एवं विभ्राडिति । फणादिरयम् । विशेषेण भ्राजते इति विभ्राट् ॥ देवान् यजतीति देवेट् । क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे आद्गुणः ॥ विश्वं सृजतीति विश्वसृट् । क्विबन्तः । क्विन्प्रत्ययो यस्माद् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् कुत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह । नेति क्वौ वक्ष्यते इति । रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात् । यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः इति वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ परिमार्ष्टीति परिमृट् ॥ परौ व्रजेः । क्विब्वचिप्रच्छिश्रीस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च इत्यौणादिकात्पूर्वसूत्रादिह क्विब्दीर्घावनुवर्तेते । तदाह । क्विप् स्याद्दीर्घश्चेति ॥ विश्वस्य वसु ॥ ढ्रलोपे इत्यतोनुवर्तनादाह । विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति ॥ स्कोः ॥ पदस्येत्य-

नुवर्तते झलो झलीत्यतो झलीति च, सयोगेति लुप्तषष्ठीकं झलन्ताभ्यां विशेष्यते तदेतदाह । पदान्ते झलि च परे इति ॥ झलि किम् । भ्रष्टा ॥ भृज्जतीति भृट् । क्विप् । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । व्रश्चेति षत्वम् ॥ ऊर्गिति । ऊर्ज बलप्राणनयोः । अस्माच्चुरादिण्यन्ताद् भ्राजभासेत्यादिना क्विपि णिलोपः, स च चोः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्तेषु अवयाः । अवयाजौ । अवयाज इति नोदाहृत मन्त्रे श्वेतवहोक्थेति प्रकृत्य अवे यज इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य पदान्ते डसश्छान्दसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात् ॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ त्यदादीनाम इत्यतोऽनुवर्तनादाह । त्यदादीनामिति ॥ त्यदादीनामिति किम् । आतपः, तारकः ॥ तदोरिति किम् । यः ॥ अनन्त्ययोः किम् । हे स । अत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे सस् इति हल्ङ्यादिना सुलोपे रुत्वविसर्गौ स्यातां, तथा च हे सः इति रूपं स्यात् । किंच स्त्रियां सेति रूपं न स्यात् ॥ यदा त्वन्त्यस्य सकारे जातेपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्यदाद्यत्वं सकारस्य स्वीक्रियते, तदा न किंचिदनिष्टमित्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् ॥ यदि तु तदोः सः सावित्यस्यानन्तरम् अदस औ सुलोपश्च इत्यत्र अदसः इति योगं विभज्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः क्रियते, तदा सकृद्गताविति न्यायेनाप्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं द्वावात्मन इच्छति दीयति ततः क्विपि स्व इति रूपं न स्यात् किं तु द्व इति रूपं स्यादिति फलभेदान्नियमपक्षो न संभवतीति वाच्यम् । गौणे अत्वसत्वयोरसंभवेन द्विरित्यस्यैव रूपस्य न्याय्यत्वादिति मनोरमायामुक्तत्वात् ॥ सौ किम् । तौ ते तौ तान् ॥ ननु तोः सः सौ इत्येव सूत्रमस्तु, किमनेन तदोरिति पृथग्ग्रहणेनेति, मैवम् । अनेष इत्यत्र नकारस्य सत्वप्रसङ्गात् नलोपो नञः तस्मान्नुडचीत्यजाद्युत्तरपदस्य एष इत्यस्य नुड्विधानेन त्यदादितवर्गत्वान्नकारस्य । न च सत्वे सति नुड्विधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । अनश्व इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा च तदोरित्येव सूत्रं युक्तम् । ननु तस्मान्नुडचीति सूत्रे तस्मात् इति पदं परित्यज्य लाघवात् नुगचीत्येवोच्यतां तथा च अजाद्युत्तरपदे परे नञ एव नुगागम इत्यनेष इत्यत्र नोक्तदोष इति चेद् ॥ एवं तर्हि नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः स्यात् । विधानसामर्थ्यान्न भवतीति चेदेवमपि ङमो ह्रस्वादचीति ङमुड् दुर्वार एव । ततश्च तस्मान्नुडचीति सूत्रे पञ्चम्यन्तमावश्यकमेव टिदनुबन्धश्चेति तदोः इति सूत्रे तोरिति वक्तुमशक्यमनेष इत्यत्रोक्तदोषात् ॥ अत्र कैयटः । तोरित्युक्तेप्यनेष इत्यत्र सत्वं न भवेत् नुडा-

गमस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसत्वदृष्ट्यासिद्धत्वादिति । उत्तरपदाधिकारस्य कार्ये बहिरंगपरिभाषाभावस्य इच एकाचोम् इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादय कयटश्चिन्त्यः ॥ गौणे चरितार्थत्वादिति । गौणे हि अन्तर्गणकार्यत्वात्तत्र न प्रवर्तते त्वाहौ सौ इत्युक्तौ तु अतित्वमिति स्यादिति भावः ॥ अत्वसत्वे नेति । तयोः सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादिति भावः ॥ अतित्यदिति । त्यमतिक्रान्तोतित्यद् ॥ ङे प्रथमयोरम् । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश् इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । ङे इति पृथक् पद लुप्तषष्ठीकम् । प्रथमयोरिति द्विवचनबलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयोभयार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङेइत्यस्येत्यादिना । ङेसुटोरिति सुवचम् ॥ त्वाहौ सौ ॥ यद्यपि युष्मदः त्वमावेकवचने इत्येव त्वादेशः, तथापि अस्मद: अहादेशार्थमिदम् ॥ किंच त्वमौ इति सूत्रेण युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्तोऽतित्वमिति न सिध्यति एकार्थवाचित्वाभावाद्युष्मद इति भावः ॥ युष्मदस्मदोरिति । एतच्च युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यतोऽनुलभ्यते ॥ शेषे ॥ उक्तादन्यः शेषः, आत्वयत्वं च प्रागुक्तम्, तद्विषयादन्यविभक्तिरिति शेषशब्दार्थस्तदेतद्व्याचष्टे । आत्वयत्वनिमित्तेतरेति ॥ अन्त्यस्येति । अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः ॥ अतो गुण इति ॥ नव्यास्तु त्वाहौ सावित्यत्र त्वाहादेशयोरन्त्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः ॥ त्वम् अहमिति ॥ ननु युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यादौ त्वाहौ सौ इत्यस्यावकाशोस्ति, त्वामतिक्रान्तेनातित्वयेत्यादौ त्वमावेकवचने इत्यस्यावकाशः, त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसंगे त्वमावेकवचने इत्यनेन परत्वाद्भाव्यम् ॥ नैष दोषः । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधत इति वचनप्रामाण्यात् ॥ अधिकरणत्वविवक्षयेति । यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेतद्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात् । न चैवमन्त्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनतापत्त्या युष्मदस्मदोरन्त्यलोपः स्यादिति ग्रन्थोऽयुक्त इति वाच्यम् । साम आकम् इति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि पक्षस्य ज्ञापितत्वादिति भावः ॥ अतो गुणे कृते प्रवर्तत इति । वार्णादांग बलीयः इति तु समानाश्रय एव भवति, न तु व्याश्रये । इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिर्निमित्तम्, पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः ॥ समानाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यम् । तत्र हि यण्वृद्ध्योः प्राप्तयोर्वृद्धिरेव भवति ॥ आंगत्वात्तदन्तविधिरित्याह । परमत्वमित्यादि ॥ युवावौ द्विवचने ॥ उक्तिर्वचनं द्वयोर्वचन तदेतदाह । द्वयोरुक्ताविति । न चात्र कश्चिमन्यायविरोधः शङ्क्यः । वचन

ग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् । अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात् । अष्टन आ विभक्ताविल्यतो विभक्तावित्यधिकाराद् द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यानसम्भवात् ॥ युव वस्त्राणीति । शेषे लोपः ॥ मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्र किमर्थमिति प्रश्नः ॥ युवकामावकामिति । ननु युवावयोः समुदायादेशत्वेपि युवकामित्यादि सिध्यति । ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्राक् इति युष्मदस्मद्विषये व्यवस्थायास्त्वयका मयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात् । किमनेन मपर्यन्तस्येत्यधिकारेणेत्यपरितोषादाह । त्वया मयेत्यत्रेति ॥ ननु त्वमादेशयोरपि समुदायादेशत्वे त्वयेत्यादि साधयितुं शक्यत एव योचीति सूत्र परित्यज्य अचे इति सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोन्त्यस्य एकारादेशे सत्ययादेशप्रवृत्तेरिति पुनरपरितोषादाह । युवकाभ्यामित्यादि ॥ अङ्गकार्य इति । एतेन अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः इति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । अगे अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्याङ्गवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिः इति तत्परिभाषाया अर्थः । एषा च परिभाषा ज्ञाजनोर्जा इत्यनेन ज्ञापिता ॥ उपपत्तिस्तु मनोरमातोवगन्तव्या । न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । द्वयोरेकस्य इत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् ॥ मकारान्तर मित्युपलक्षण, जसः शीत्यत्र जसः स इति सकारं प्रश्लिष्य सान्तस्य जस इति व्याख्यानात् अतोम् इतिसूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् ॥ एकस्योक्ताविति । त्वमावेकत्वे इति वक्तव्ये वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यत इति भाव. । अविभक्तिकमिति । तथा च ङेप्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्याद् द्वितीयायां चेत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे तस्माच्छस इति नत्वे चेष्टसिद्धेरिति वाच्यम् । स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाऽप्राप्तया युष्मान् ब्राह्मणीः युष्मान्कुलानीत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । अलिङ्गत्वपक्षे तु युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ योचि ॥ अचि किम् । युवाभ्याम् । यदि तु युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्र रायो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्तते तर्द्द्वाचीति मास्तु परिशेषादेव सिद्धेः ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ अनादेशे किम् । युष्मभ्यम् । न चाभ्यम्पक्षे आदेशो हलादिर्नेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । योचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥ हलादौ पर इति । योचीत्यज्ग्रहणात्परिशेषसिद्धमिदं, रायो हलीत्यतोनुवृत्त्या लब्धं वा ॥ पक्षद्वयेपि साधुरिति ॥ नन्वन्तलोपपक्षे पररूपं बाधि

त्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति चेद् ॥ अत्राहुः । बहुवचने भ-
ल्येत् इत्येत्वनिवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति ॥ यद्यप्यङ्गवृत्तपरिभाष-
या एत्व सुपरिहर, तथापि तस्यानित्यत्व इदमप्यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति त-
त्त्वम् ॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश् । शित्त्वं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा हि आदेः पर-
स्येति स्यात् । न चाकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यम् । आदेशव्यपदेशेन यत्व-
निवृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशतास्त्येवेति वाच्यम् ।
सर्वे सर्वपदादेशाः इति सिद्धान्तात् । इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशाः
इति । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिचङादयस्तु वचनसा-
मर्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितम् ॥ तव ममेति । ननु अत्रा-
न्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः स्यात्, यत्वनिवृत्त्यर्थतया अश्वचनस्य चरितार्थत्वा-
त् । न च स्यादेशस्यापवादोऽशिति वाच्यम् । अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपा-
भावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः । अत्राहुः । अङ्गवृत्तपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः।
यदि तु अङ्गस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा, न त्वगाधिकारपरेति दु-
राग्रहः, तर्ह्यशित्यत्र अतो गुणे इति पररूपेणाकारान्तरं प्रश्लिष्य अकाररूप ए-
वाश् भवति, न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति ॥ नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादे-
शत्वाद् योचीति यत्वेन भाव्य ततश्च शेषे लोपाभावादवर्णान्तादिति विधीयमा-
नस्य सुडागमस्याप्रसक्त्या साम इति ससुट्कनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह । भाविन
इति । कृते हि शेषेलोपे अकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देश-
सामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः । शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षे तु सुट्ग्रहण व्यर्थमे-
व ॥ आकमिति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं स्यात् । न चा
कारोच्चारणसामर्थ्यम् । एत्वनिवृत्त्याऽभ्यम इव चरितार्थत्वात् ॥ इह युवावौ
द्विचचने त्वमावेकवचने इति सूत्रद्वयेपि द्विवचनैकवचनशब्दावर्थपरौ, न तु प्र-
त्ययपराविति व्याख्यातं तत्फलं दर्शयति । समस्यमान इत्यादिना ॥ द्व्येकत्व-
वाचिनी इति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणेदमुक्तम् । अस्मिंस्तु
पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् ॥ त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिन इति
पाठ्यम् । संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् ॥ अ-
न्यसंख्यश्चेदिति । युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः ॥ स्त इति ।
अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतगतेरपि स्वीकाराद्युवावौ त्वमावपि स्तः । प्रत्य-
यपरत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । एवं चतुर्थश्लोकेपि न युवावौ
त्वमौ म चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽपि व्याप्तिर्ध्वनिता । एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरि-

द्वारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् ॥ नन्वेवं सुजस्ङेङस्स्वपि युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्याशङ्कायामाह । सुजस्ङेङस्सु परत इति ॥ के ते आदेशा इत्यत आह । त्वाहौ यूयवयावित्यादि ॥ अस्त्वेव त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधस्त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह । त्वमावपीति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति भावः ॥ अतित्वामिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ताविति विग्रहः ॥ अतियूयमतिवयमिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ता इति विग्रहः । एवमग्रेप्यूह्यम् । अतित्वाकमतिमाकमिति । अत्रान्त्यलोपपक्षे त्वंगवृत्तपरिभाषया नुडागमो निवार्यः । ह्रस्वनद्याप इत्यत्र ह्रस्वान्ताद्विहितस्यामो नुडिति व्याख्यानाद्वा ॥ नन्वेव भिन्नविषयतया सुटो नुडपवादत्वाभावेनावर्णान्तसर्वनामभ्यो विहितस्यामो नुडेव परत्वात् स्यात्, न तु सुडागमस्तस्य येषां केषामित्यादौ सावकाशत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । त्यदादेरामि सुट् इति वक्तव्ये आमि सर्वनाम्न इति सर्वनामग्रहणसामर्थ्याद् हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशाच्चावर्णान्तसर्वनामभ्योप्यामः सुडेव भवति, न तु नुट् । शस्प्रभृतिषु इति च विषयसप्तमी, तेन पदादिष्वप्यामि न नुडिति । एवं च साम इति ससुट्कनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र सुडागमाभावेपि नुडागमो दुर्वार इत्याशङ्काया अपि निरवकाश एवेति बोध्यम् ॥ यत्तु वदन्ति । साम आकमित्यत्र यद्यपि सुट्ग्रहणं न स्थानिविशेषण बाधात् तथापि उपलक्षणं तु भवति । तेन यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यैवाम आकमा भवितव्यं, न चैतद्गौणत्वे संभवतीत्याकन्न प्रवर्तते, तथा च अतित्वयामतिमयामित्येव रूपं न त्वतित्वाकमतिमाकमिति ॥ तदसत् । आकमापहृतस्यामः सुडन्वयाभावात् । आकमः सुड् भावीति चेत्तर्हि तमेवोपलक्षयेत् । आदेशद्वारकेण परम्परासबन्धेन स्थानिनमुपलक्षयति चेदेव तर्हि युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयेत ॥ साम इति निर्देशसामर्थ्यान्न श्रूयेतेति चेन्न । निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ गुणभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणान्युक्त्वा सप्रति द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति । युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यादिना । बह्वर्थयोस्तु उदाहरति । युष्मानस्मान्वेति ॥ पदस्य ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्य इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येत्ययमधिकारः । तेन राजा राजभ्यामित्यादौ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति । न तु राजा राजानौ राजान इत्यत्र । तथा गोमान् यवमानित्यादौ संयोगान्तलोपो, न तु गोमन्तौ यवमन्तावित्यादौ । तथा मो नो धातोः इति नत्वं प्रशान्भ्यामित्यादौ भवति,

न तु प्रशामो प्रशाम इत्यत्र । तथा हरि वन्दे इत्यादौ मोनुस्वार प्रवर्तते, न तु गम्यत इत्यादौ । न च उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यधिकारात्पदे परतो मस्यानुस्वारः स्यात् न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यम् । पुंस्विति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । तस्मात् मोनुस्वारः इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेष्युपयोगो नास्तीति उञि च पदे इत्यत्रावोचाम । इह पदस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी, सा तूत्तरेषु यथायोगं संबन्धविशेषे अवतिष्ठते । क्वचित् स्थाने षष्ठी, क्वचिद् अवयवषष्ठीति । तत्र संयोगान्तस्य लोपः मो नो धातो मोनुस्वारः इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी, अवयवषष्ठ्या तूक्तातिप्रसंगात् मादुपधायाः इत्यादौ त्ववयवषष्ठी । अन्यथा वृत्रवानित्यत्रैव मतुपो मस्य वत्व स्यान्न तु वृत्रवन्तौ वृत्रवन्त इत्यत्र । एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते ॥ यद्यपि षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया पदस्येत्यत्र स्थानषष्ठ्येव लभ्यते, न त्ववयवषष्ठी । तथापि नलोपसूत्रे अन्तस्येति ग्रहणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपि लभ्यते । यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात्तर्हि नान्तस्य पदस्य लोपो भवन्नन्त्यस्य स्यादिति अन्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । अवयवषष्ठ्यङ्गीकारे तु अन्तस्येति ग्रहण सार्थकम् । तद्यथा नलोपसूत्रे प्रातिपदिकान्तस्येत्यसमासनिर्देशः । प्रातिपदिकसञ्ज्ञकस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति ॥ नन्वेवमन्तस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञापनार्थमिति स्वीकारात्पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानषष्ठीलाभः संबन्धविशेषस्य निर्द्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितेः । अत्राहुः । प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्लक्ष्यानुरोधेन स्थानषष्ठ्यपि स्वीक्रियते, ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठी न सर्वत्र स्वीक्रियते, इति नलोपसूत्रे मनोरमायामन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्युक्तम् ॥ भाष्यादौ तु पदस्येत्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वमप्यभ्युपगम्यते, न तु स्थानषष्ठ्यन्तत्वमेवेति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणं, तेन वृत्रवन्तौ वृत्रवन्त इत्यत्र मादुपधायारिति वत्वं सिध्यति पदावयवस्य मतुपः सत्वात् । अन्यथा पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वे मतुपा तदन्तविधौ मत्वन्तं यत्पदं तदवयवस्य मतुपो मादुपधायाः परस्य मस्य वत्वं भवतीत्यर्थः स्यात् । तथा च वृत्रवानित्यत्रैव स्यात्, न तु वृत्रवन्तौ वृत्रवन्त इत्यत्रेति स्थितम् ॥ पदात् ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्यतः प्रागयमधिकारः । यदि तु कुत्सने च सुपीत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते, तदा देवदत्तः पचति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यत्र ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ इद पदत्रयमापादपरिसमाप्तेरधिक्रियते ॥ षष्ठीचतुर्थीति । अल्पाच्तरमिति षष्ठीत्यस्य पूर्वनिपातः ॥ षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति ॥ ननु युष्मद-

स्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेव वानावादय आदेशाः स्युः । न च पदस्येत्यधिकाराद्वि भक्त्यन्तस्यैव पदत्वात्षष्ठ्यादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम् । उक्तरीत्या वस्न-सादौ दोषाभावेपि श्यामादौ परतो युष्मदस्मदोः पदत्वात्केवलयोर्वानावादेशप्र-सङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा च सुख वा नौ ददात्वीशः इति प्रयोगो न सङ्गच्छेत । नापि द्वितीयास्थयोरिति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरि-ति वाच्यम् । स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव इति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्य-स्योपक्षयात् ॥ मैवम् । अनुदात्तं सर्वमिति सर्वग्रहणाधिकारात्सर्वस्यैव विभक्ति-विशिष्टस्य आदेशा भवन्तीति आकरे स्पष्टत्वात् ॥ यदि तु सर्वस्य द्वे इत्यतः सर्व स्येति पदमनुवर्तते, तदा सर्वग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ उक्तानादेशा-न्वचनक्रमेणोदाहरति । श्रीश इत्यादिना ॥ स्वामी ते मेपीति । स्वामीश्वराधि-पतीति षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी ॥ द्विवचनान्तयोरुदाहरणमाह । पातु वामित्यादिना । बहुवचनान्तयोस्तु सोव्याद्वो न इत्यादि सेव्योत्र वः स न इति ॥ अर्हे कृत्यतृचश्च इति ण्यत्, कृत्यानां कर्तरि वा इति षष्ठी ॥ वेदैरशेषै-रिति । युष्मान् रक्षतु गोविन्दः इति प्राचः पाठस्तूपेक्षितः युष्मानित्यस्य तु पदात्परत्वाभावादेवाप्राप्तेः । अस्मानित्यस्य तु पदात्परत्वेपि समानवाक्यस्थप-दात्परत्वाभावात् ॥ ननु युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानाम् इति सूत्रयतां, विशेषणेन तदन्तविधौ षष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः पर्यवस्यति । न च स्थग्रह-णाभावे युष्मदस्मदोः सबन्धिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति वाच्यम् । सर्वस्य पदस्येत्यनुवर्त्तनादतो व्याचष्टे । स्थग्रहणादिति । तिष्ठतिरिहाहा-नौ वर्तते । यथा समये तिष्ठ सुग्रीव इति समय मा हासीरिति गम्यते । तेन षष्ठ्यादीनविजहतोरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः ॥ इति युष्मत्पुत्र इति । युवयोः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः, न तु तव पुत्र इति । तथा हि सति त्वत्पुत्र इत्येव स्यात् । एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्यूह्यम् ॥ पदात्परत्व सपादयितुमि-तिशब्दः ॥ ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे राजपुरुष, इति नेष्यत इति सिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र युवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहो न संभवतीति चेद् अत्राहुः । यत्र वृत्तौ संख्याविशेषबोधक प्रमाण नास्ति तत्रै-वैकत्वसख्याश्रीयते यथा राजपुरुष इति ॥ न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ नि-वृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादिप्रत्यायक किंचिदस्ति । यत्र पुनः संख्याभेदगमक-मर्थप्रकरणाद्यस्ति, भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि वृत्तिः प्रकृते त्वेकवचना-न्तेन विग्रहे प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमादेशप्रसङ्गादर्थाद्द्विवचनबहुवचनान्तेनेति

विग्रहे वृत्तिर्भविष्यतीति ॥ अर्थः सामर्थ्यम्। अर्थाद्यथा, मुद्रैः क्रीतो मौद्रिकः। न ह्येकेन मुद्रेन द्वाभ्यां वा मुद्राभ्यां क्रयणं संभवति ॥ प्रकरणाद्यथा। भवद्गिरामवमरप्रदानाय वचांसि नः। भवतोर्गिरामिति तत्र ह्यर्थः ॥ समानवाक्य इति। देवदत्त अस्त्ययं दण्डो देवदत्त हरानेन इत्यत्र दण्ड इत्येतत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाभावादामन्त्रितनिघातो न भवति ॥ एकतिङिति। एकं तिङन्तं यत्रेति बहुव्रीहिः ॥ ननु ओदनस्त्वया पक्तव्यस्तव भविष्यतीत्यत्रातिप्रसङ्गः पक्तव्योस्तीत्यध्याहारेण भिन्नवाक्यतासमर्थनेपि पश्य मृगो धावतीत्यादावेकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात् ॥ सत्यम्। प्रकृतोपयोगित्वेनेदमुक्तं, पश्य मृग इत्यादौ तु अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् इति शास्त्रान्तरप्रसिद्धत्वमेवेत्येके ॥ अन्ये तु आख्यातं सविशेषणं वाक्यम् इति वार्तिककारवचनपर्यालोचनया एकतिङ् इत्यत्र तिङन्तं विशेष्यसमर्पकं विवक्षित, ततश्च पश्य मृगोधावतीत्यत्र तिङन्तद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वान्नोक्तदोष इत्याहु ॥ एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची, बहुव्रीहिश्चायम्। तेन ब्रूहिब्रूहि देवदत्त इत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यतीति समर्थसूत्रे कैयटः ॥ युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशे इति वार्तिकमर्थतः पठति। एते वांनावादय इति ॥ यद्यपि सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा इत्यत्रैतत् पठ्यते, तथाप्यविशेषेण विकल्पोयं विधीयते इत्याशयेन सपूर्वत्वाभावेपि विकल्पमुदाहरति। धाता ते भक्त इति ॥ अन्वादेशे तु नित्यमुदाहरति। तस्मै ते नम इत्येवेति ॥ तुल्यार्थैरित्यादिवत् न च वाहाहैवैः इति तृतीयानिर्देशेनापि युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह। युक्तग्रहणादिति। यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुच्चयादीन् चादयो द्योतयन्ति तदा चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगः, तत्रायं निषेध इत्यर्थः ॥ हरो हरिश्चेति। अत्र चशब्दो हरहरिगतसमुच्चयमाह, हरिहराभ्यां त्वस्मदः संबन्धो न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किं तु परंपरायोग इति न निषेध इति भावः ॥ पश्यार्थैश्चाना ॥ अत एव निपातनाद्भावे पाघ्राध्माधेट् इति शः। दर्शनं पश्यः तच्चेह ज्ञानमात्रम् अदर्शनं लोपः इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेव, अनालोचने इति निषेधात् तदेतदाह। अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति ॥ परंपरासंबन्धेपीति। पूर्वसूत्रस्थयुक्तग्रहणेन ज्ञापितमेतद्भवत्यन्यत्र परंपरासंबन्धेपि निषेध इति ॥ सपूर्वायाः ॥ सहशब्दोत्र सलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवचनः तेन सहेतीत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः। वोपसर्जनस्येति सभावः। प्रथमाया इति च प्रत्ययग्रहणात्त-

दन्तविधिरित्यालोच्याह । अविद्यमानपूर्वादित्यादि ॥ एते वांनावादय आदेशाः इत्यविशेषोक्त्यैव विभाषया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनमित्याशङ्कां परिहरन्नाह । अन्वादेशेपीति ॥ भक्तास्त्वमित्यादि । त्वं भक्तोऽहमपि तेन हरिस्त्वां मां च त्रायत इति संबन्धः । एवं च प्रक्रान्तत्वान्न यच्छब्दापेक्षा । येन कारणेन हरिस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याचक्षाणानां तु यच्छब्दाध्याहारक्लेश इति बोध्यम् ॥ अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः । तथा त्रायत इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः ॥ सामन्त्रितम् ॥ सबोधने चेत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । सा इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम् । आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते न तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह तदन्तमिति ॥ इहेति । अग्ने तव देवास्मान् इत्यत्र युष्मदस्मदोर्न भवत्यादेशः, अग्ने नय इत्यत्र तिङ्ङतिङ इति न तिङन्तनिघातः, अग्नइन्द्र वरुणेत्यत्र तु आमन्त्रितस्य चेत्यामन्त्रितनिघातो नेति विवेकः ॥ सर्वेषां निघात इति । अयं च निघातः पदकाले श्रूयते न तु संहिताकाले स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति संहितायामेकश्रुतिविधानात् ॥ अग्ने तेजस्विन्निति । इह पदात् परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य आमन्त्रितस्य च इत्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः ॥ सुपादिति । शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहिः । संख्यासुपूर्वस्य इति पादस्यान्तलोपः ॥ पादः पत् ॥ तदवयवस्येति । एतच्च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिभाषया लभ्यते । इयं च परिभाषा षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेन ज्ञापिता । तथाहि अस्तेर्भूः इको यणचीत्यादौ सामीप्यादिसंबन्धप्रसङ्गेऽपि लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यानादन्तरङ्गत्वात् स्थानिवदादेशः इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वे सिद्धेऽप्यारभ्यमाणेन षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेन षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते । तथा च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति इति सिद्धम् ॥ अलोन्त्यस्य आदेः परस्येति योगौ तु आरम्भसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकौ, तेन पुमः खय्यम्परे उदः स्थास्तम्भोरित्यादौ न दोष इति दिक् ॥ दान्ताः । अग्निमदिति । मन्नातेर्मन्थतेश्च क्विपि एतदेव रूपम् ॥ इदितस्तु नलोपाभावादग्निमन् अग्निमन्थौ । अग्निमन्थः ॥ थान्ताः ॥ अनिदिताम् ॥ इत् ह्रस्वेकार इत्संज्ञको येषां तानि इदिन्ति न इदिन्ति अनिदिन्ति तेषामनिदिताम् । एतच्च अङ्गस्य विशेषणं, हल इत्यपि, तदाह । हलन्तानामनिदितामिति ॥ उपधाया नस्येति । आन्नलो-

प इति सूत्रान्नेति लुप्तषष्ठीकं पदमनुवर्तते तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः ॥ अनिदितामिति किम् । नन्द्यते ॥ हल' किम् ॥ नीयते ॥ उपधाया. किम् । हन्यते ॥ अचः ॥ अल्लोपोन इत्यनुवर्तते । भस्येति च । तदाह। भस्याकारस्य लोप' स्यादिति ॥ अत्र नव्याः । यद्यत्राञ्चतेर्भस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः स्वीक्रियते, तर्हि प्रतीच. प्रतीचेत्यादि न सिध्येत् । उपसर्गसहितस्यैव भत्वेन केवलस्याञ्चतेर्भत्वाभावात् । भस्यावयवस्याञ्चतेरिति वैयधिकरण्येनान्वये तु प्रत्यगात्मनेत्यादावञ्चतेरकारस्य लोपः स्यात्। अञ्चत्यन्तस्य भस्याकारलोप इति व्याख्यायां प्राच प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात् । तस्माद्वस्यादिना-ञ्चत्यन्तस्य भस्याञ्चतेरकारस्येति व्याख्यानेपि प्रत्यञ्चमञ्चति प्रत्यङ् ततः शसादिषु प्रत्यङ्चः प्रत्यङ्चेत्यादावतिप्रसग एव तस्मात् अल्लोपोन इत्यत्रेवात्रापि अंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्येयम् । द्युप्रागपागुदक्प्रतीच इति निर्देशश्चेह व्याख्याने लिंगमित्याहुः ॥ चौ ॥ चजोरिति निर्देशाच्चवर्गग्रहण न भवतीत्याह । लुप्ताकारनकारेञ्चताविति । अत्राकारलोपेन नकारलोपस्याक्षिप्तत्वात्तत्कथन व्यर्थमेव, किंतु लुप्ताकारेञ्चतावित्येव सुवचमित्याहुः । ढ्रलोपे इति सूत्रादणो दीघ इत्यस्य चानुवर्तनादाह । अणो दीर्घः स्यादिति ॥ प्राचः प्राचेति । प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्यस्वीकार्येऽतोलोपे कृते अनेन दीर्घो विधीयत इति भावः ॥ प्राग्भ्यामिति । चोः कुरिति कुत्वं, न तु क्विन्प्रत्ययस्य इत्यनेन तस्यासिद्धत्वात् ॥ विष्वग्देवयोश्च ॥ चकारेण आसर्वनाम्नः इत्यतः सर्वनाम्नः इति लभ्यते इत्याह । अनयोः सर्वनाम्नश्चेति ॥ अप्रत्ययान्तेऽञ्चताविति । अविद्यमान. प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्विन् क्विबादिः । अञ्चतौ वप्रत्यये इति पाठे तु व प्रत्ययान्तेञ्चतौ इति व्याख्येयम् । विष्वग्देवयोस्तूदाहरणं विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ् इति बोध्यम् ॥ अदसोऽसेः ॥ असेरिति इकार उच्चारणार्थस्तदाह । अदसोऽसान्तस्येति ॥ असान्तस्येति किम् । अमुमात्मन इच्छति अदस्यति ॥ दात् परस्य किम् । अमुया अमुयोरित्यत्रान्त्ययकारस्य माभूत् ॥ ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः ॥ प्राञ्चस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वमकृत्वैव विधीयमानोप्यण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णातीति स्वीकृत्य आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्व. दीर्घस्य दीर्घ इति व्याचक्षते ॥ अन्त्यबाध इति । सूत्रे अदस इति नावयवषष्ठी, किं तु स्थानेषष्ठी एवं हि अलोन्त्यपरिभाषोपतिष्ठते । तथा च अदसो योन्त्यः स दात्परो न भवति दात्परो यः स अदसोन्त्यो न भवतीत्येवमन्त्यबाधेन्त्यसमीपस्य भवतीति ते-

षामाश्रय' । उक्तं चेति । वार्तिककृतेति शेषः । एवं च असुम्यङ् इति केषांचि दुदाहरणं भाष्यानुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति भावः ॥ लत्ववदिति । चलीक्लृप्यत इत्यत्र कृपो रो ल' इत्युभयोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः ॥ नन्वप्रत्ययग्रहणाभावेप्युत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ् इत्यत्रत्युत्तरपदेष्वेवाद्र्यादेशः स्यान्न तु विष्वगञ्चनमित्यत्रातो व्याचष्टे । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयतीति ॥ अन्यत्रेति । अतः कृकमोत्यादौ ॥ तेनेति । अन्यथा नित्यं समासे इत्यतोऽनुवृत्तेन समासग्रहणेनोत्तरपदस्याक्षेपात् अतः कृकमीति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदक एवायस्कृदित्यादौ सत्व स्यात्, नत्वणन्तोत्तरपदकेऽयस्कार इत्यत्रेति भावः ॥ उद ईत् ॥ अचः इत्यस्यापवादः । इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह । उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि ॥ भस्येति किम् । उदञ्चौ उदञ्चः । उदग्भ्याम् ॥ लुप्तनकारस्येति किम् । पूजायाम् उदञ्चः, उदञ्चेति यथा स्यादिति ॥ समः समि ॥ समीत्यविभक्तिको निर्देशः । एवं तिरसस्तिरीत्यपि । सगतमञ्चतीति सम्यक् ॥ समीच इति । अल्लोपे चाविति दीर्घ' ॥ सह अञ्चतीति सध्र्यङ् । भविषये अल्लोपदीर्घौ । सध्रीच इत्यादि ॥ तिरसः ॥ न विद्यते लोपो यस्य सः अलोपः इति बहुव्रीहिः अञ्चताविल्यनुवर्तमानमन्यपदार्थः । अवयवद्वारकस्य लोपः समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह । अलुप्ताकार इत्यादि । अकारलोपे सतीति नोक्तं व्याख्यानात् ॥ वप्रत्ययान्ते किम् । तिरोञ्चनमित्यादौ मा भूत् ॥ तिरश्च इति । लुप्ताकारत्वात्तिर्यादेशाभावे सस्य श्चुत्वेन शः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् श्चुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदान्तविधित्वाच्च ॥ नाञ्चे' ॥ नुमैव सिद्धे प्राञ्चः प्राञ्चेत्यादौ नुमोभावेपि नकारश्रवणार्थः ॥ प्राङिति । प्रकर्षेणाञ्चति पूजयतीति पूजार्थादञ्चेः क्विन् ॥ प्राङ्क्ष्विति । ङ्णोः कुक्टुक् इति वा कुक्, चयो द्वितीया इति पक्षे खकारो बोध्यः॥ एवमिति । शसादिषु प्रत्यञ्चः । प्रत्यङ्भ्याम् । असुमुयञ्चः। असुमुयङ्भ्याम् । उदञ्चः। उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम् ॥ क्रुञ्चतीति क्रुङ् ॥ सलोप इति । श्चुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । सुष्ठु वृश्चतीति सुवृट् । क्विपि ग्रहिज्येति संप्रसारणम् ॥ सुवृट्त्स्विति । चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं ड'सीति वा धुट् ततश्चर्त्वम् ॥ चान्ता: ॥ निपात्यन्त इति । पृषु सेचने । वृह वृद्धौ । अत्र गुणाभावः ॥ महेः कर्मणि प्रत्ययः । अत एव मह्यते पूज्यते स महानिति व्याचष्टे ॥ गमेस्तु जगादेशः । चत्वारोप्यतिप्रत्ययान्ताः । एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यन्ते ॥ अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ ढ्रलोपे सूत्राद्दीर्घस्य नोपधाया इत्युपधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह । उपधाया दीर्घः स्यादिति ।

इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेध. न-त्वन्तस्येति कैयटादयस्तदेतद्दर्शयति । धातुभिन्नासन्तस्य चेति । धात्ववयवभिन्नो योस् तदन्तस्येत्यर्थः । तेन उखास्रत् पर्णध्वद् इत्यादि सिद्धम् । धातुभिन्नो योम-न्तस्तस्येति व्याख्यायां स्रत् ध्वदित्यत्र सिद्धान्ते दीर्घाभावेऽप्यत्र तु स्यादेवेति दि-क् । अत्र सर्वनामस्थाने चेति सूत्रादसंबुद्धावित्यनुवर्तते सौ च इत्यत: साविति च तदाह । असंबुद्धौ सौ परे इति । अत्वन्तत्वाभावादिति । अतु इत्युकारानुबन्धस्या-नुकरणाच्छत्रन्तस्य न भवतीत्यर्थः ॥ उभे ॥ शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ॥ षाष्ठद्वित्वेति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायादिति भावः ॥ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे । उभे समुदिते इति । अन्यथा नेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥ नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ व्यवहितोपि नुमेवात्र निषिध्यते अन्येषामप्रसक्तेरि-त्यभिप्रेत्याह । नुम्न स्यादिति ॥ ददिति । ददातीति ददत् दाञो लट. शत्रा-देशः शपः श्लुः । श्लाविति द्वित्वमभ्यासस्य ह्रस्व. । श्नाभ्यस्तयोरात इत्यल्लोपः ॥ जक्षित्यादयः षट् ॥ जक्षिति पृथक् पदम् । इतिशब्देन जक्षिरेव परामृश्यते । इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्तदेतदाह । षट् धातवोन्ये इति ॥ तान्त: ॥ गोपायतीति गुप् क्विपि विवक्षिते आयादय आर्धधातुके वेति वैक-ल्पिकत्वादिहायप्रत्ययाभावः । आयप्रत्ययपक्षे त्वतोलोपे यलोपे च गोपा इति रूपं बोध्यम् ॥ पान्ता: ॥ त्यदादिषु ॥ कञन्तस्य तूदाहरणं तादृशो यादृश इ-त्यादि । तच्चात्र नोक्तं हलन्तेष्वनुपयोगात् ॥ अनालोचने किम् । तं पश्यतीति तद्दर्शः । कर्मण्यण् । तादृगादयस्तु रूढिशब्दत्वादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्य-न्ते । अत एवाज्ञानार्थाद् दृशेरिति सङ्गच्छते । भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्ति-र्दर्शिता तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयी भवतीत्यर्थादज्ञा-नार्थादिति तु संगच्छते । तत्र दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपि विषयीक-रणावृत्तित्वात् ॥ आकारोन्तादेश इति ॥ अकारादेशे सति त्वतो गुणः स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घः स्यादेवेति वाच्यम् । अकारस्याविधौ हल एव श्रवणप्रसङ्गात् ॥ विडिति । विश प्रवेशने इत्यस्मात् क्विप् ॥ नशेर्वा ॥ केचि-दिह झलीत्यनुवर्त्य झलि पदान्ते चेति व्याचक्षते । तन्न । नष्टमित्यादावति-प्रसङ्गात् ॥ नगिति । षडगकाः प्राग्वत् ॥ स्पृशोनुदके क्विन् ॥ ककारो गु-णाभावार्थः । नकारस्तु क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः । वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः क्विप्रत्ययस्य कुरित्युक्तेपि तदनुबन्धपरिभाषया क्विबन्तस्य कुत्वाप्रसक्तेः । न

वाद्युदात्तत्व प्रयोजनं किम्. प्रकृतोनामैकाच्त्वाद्वातुस्वरेणापि तत्सिद्धेः । दधृगित्यत्र त्वन्तोदात्तत्वनिपातनादाद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक् ॥ अत्र सुपीत्यनुवर्तते कर्मणीति तु निवृत्तमित्याशयेनाह । अनुदके सुप्युपपदे इति । घृतस्पृगिति । घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः ॥ अनुदके किम् । उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः । निषेधसामर्थ्यादिह क्विबपि न भवति । तस्मिन् हि सति क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया अनुदके इति निषेधस्य फलाभावात् ॥ केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरन्ति । निषेधसामर्थ्यात् कुत्वं मास्तु क्विप् स्यादेवेति तेषामाशयः ॥ शान्ताः ॥ गौणत्वे त्विति । षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये एव लुग्नुटौ भवत इति भावः ॥ पिपठिषतेः क्विप्यतोलोपे कृदन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तौ पिपठिष्स् इति स्थिते सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात्सस्य रुर्भवति । न च रुत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥ नुम्विसर्जनीय ॥ इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशादव्यवहितस्याप्राप्तौ वचनम् ॥ ष्टुत्वेन पूर्वस्येति । सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोः वा शरीति विकल्पात् पक्षे सकारस्तेन शर्व्यवाये सुपः सस्य षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम् । न तु आदेशप्रत्यययोरिति षः अपदान्तस्येति निषेधादिति भावः ॥ एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु नुम्विसर्जनीयसव्यवायेपीत्येव सूत्रं युक्तमित्येके ॥ नुम्शर्व्यवायेपीत्येव सूत्रं युक्तमित्येके ॥ नुम्शर्व्यवायेपीत्येव युक्तं सूत्रयितुं शर्ग्रहणेन विसर्जनीयस्य लाभादित्यन्ये ॥ निस्सेति । आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेपि आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावात् षत्वं न भवति । न चात्र आदेशप्रत्यययोरित्यनुवृत्त्यभावात् नुम्विसर्जनीयेत्यनेन धातुसकारस्य षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य स्वातन्त्र्येण विधायकत्वानङ्गीकारात् ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्यः इण्कोरितिवत् नुम्विसर्जनीयेत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात् ॥ कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । चिकीर्षतेः क्विप् प्रत्ययः । चिकीः । एकाच उपदेशे इति सनि ग्रहगुहोश्चेति वा सन इडभावे इको झल् इति कित्वाद्गुणाभावे अज्झनगमां सनीति दीर्घे ऋत इद्धातोरिति इत्वे रपरत्वं ततो द्वित्वं हलादिः शेषः कुहोश्चुः अल्लोपः सोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तत्वात् र्वोरुपधाया इति दीर्घः ॥ दोरिति । दाम्यतीति दोः ॥ संयोगान्तलोप इति । न चास्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । बहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरंगत्वादिति दिक् ॥ विविर्डिति । विशेः सन एकाचः इतीण्निषेधे हलन्ताच्चेति कित्वात् गुणाभावः । द्वित्वाभ्या-

सकार्ये ॥ तडिति । तञ्चू त्वञ्चू तनूकरणे इत्यस्मात् क्विप् । गा रक्षतीति गोरट् । कर्मण्युपपदे वासरूपन्यायेन क्विप् ॥ कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । इतरथा स्कोरिति कलोपः स्यादिति भावः ॥ पिपगिति । पक्तुमिच्छति पिपक् ॥ वक्तुमिच्छति विवक् ॥ दादेः इति घः । एकाचो बशो इति भष्भाव । दग्धुमिच्छति दिधक् । षान्ताः ॥ सुतूरिति ॥ सुष्ठु तोसतीति सुतू ॥ वेत्तीति विद्वान् विदे शतुर्वसुः । अदादित्वाच्छपो लुक् । सार्वधातुकमपित् इति ङित्वान्नोपधागुणः ॥ उगित्त्वान्नुम् । सान्तमहतः इति दीर्घः । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥ वसोः ॥ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह । वस्वन्तस्येति ॥ सेदिवानिति । भाषायां सदवसश्रुवः इति लिटः क्वसुः, लिटि धातोरिति द्वित्वम्, हलादिः शेषः, अत एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपौ, वस्वेकाजाद्घसामितीट्, नुम्, सान्तेति दीर्घः ॥ दुष इति । ननु तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषया विदेः शतुर्वसुरित्यस्यैव वसोः सम्प्रसारणं युक्तं, न तु क्वसोः ॥ सत्यम् । वसोरुकारानुबन्धकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थम् । उगित्त्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतः छान्दसत्वात् । अत एव वैदिकप्रक्रियायां तस्थिवान् जग्मिवान् इत्याद्युदाहर्तव्यं नात्रेत्याहुः ॥ कवयस्तु प्रयुञ्जते श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते । त तस्थिवांस नगरोपकण्ठे इत्यादि ॥ अत्र वदन्ति छान्दसा अप्येते पद्न्नादय इव क्वचिद् भाषायां भवन्ति मासश्छन्दसि इत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाश्रयणात्कथंचित् समाधेयमिति ॥ सुहिनिति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः ॥ सुहिन्त्स्विति । नश्चेति सस्य वा धुट् ॥ ध्वंसत इति ध्वत् ॥ स्रंसत इति स्रत् । स्रसु ध्वसु अवस्रंसने ध्वसु गतौ च इत्याभ्यां क्विप् । अनिदितामिति नलोपः, वसुस्रंस्विति दत्वम् ॥ पुंसोऽसुङ् ॥ इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तनादाह । सर्वनामस्थान इति ॥ विवक्षित इति । तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ एवाकारस्य भवति । परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येत् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुम्शब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्रंसनधर्मणो हलः स्थाने तद्धर्मणोनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृतोपि स्वरोनन्त्यत्वान्निवर्तयिष्यते असुङस्त्वान्त्यत्वात्करिष्यत इति वाच्यम् । अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङोसिद्धत्वादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वात्परसप्तमीपक्षोपि सूपपादः एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥ पूञ इति । यद्यप्युणादिषु पातेर्डुम्सुन् इति वक्ष्यति, तथापि पाठान्तरमनुसृत्याचोक्तमिति बोध्यम् । हे पुमन्निति । असम्बुद्धाविव्युक्तेः सान्त इति न दीर्घः ॥ पुंस्विति । संयोगान्तलोपे

मोनुस्वारः । नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणात् नुम्विसर्जनीयेति न षत्वम् ॥ उशनेति । वशेः कनसि, ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् ॥ अस्य सम्बुद्धाविति । एतच्च वाचनिकम् । हरदत्तादयस्त्वाहु. । सोडौ इति वाच्ये अनङ् साविति वचनेन क्वचिदनङ एव अवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति ॥ यद्यपि सोर्ङे कृते ङित्वसामर्थ्याट्टिलोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घे उशानेत्यनिष्टरूप प्रसज्यते, तथाप्यङ्गवृत्तपरिभाषया दीर्घो नेति कृत्वा ज्ञापकत्वं संगच्छत इति तेषामाशयः । अनेहा वेधा इति । असुन्प्रकरणे नञि हन एहच् विधाञो वेध च इति व्युत्पादनादसन्तत्वेन दीर्घः । अनेहाः कालः । वेधा विश्वसृट् ॥ अदस औ सुलोपश्च ॥ अदस इति षष्ठी । तदोः सः सावित्यतः सावित्यनुवर्तते तदाह । औकारोन्तादेशः स्यात्सौ पर इति । नन्वदस इति पञ्चम्येवास्तु ततः परस्य सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति रूप सिध्यति किं सुलोपविधानेन । न च स्वरे भेद उदात्तेन सहैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात् ॥ मैवम् । असकौस्त्री इत्यत्रापि प्रत्ययस्थादितीत्त्वप्रसङ्गात् ॥ असुक इति । औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वम् । स्त्रियां तु असुका । असुक इत्यसुकी इति च प्रयोगोऽसाधुरेव । एवममुकशर्मेत्यादिरपि । अदकशर्मेत्यादेरेव न्याय्यत्वात् ॥ एत ईद्बहुवचने ॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिध्येत् । न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरताऽस्त्यतो व्याचष्टे । बह्वर्थोक्ताविति ॥ विभक्तिकार्यं प्रागिति । त्यदादीनाम इत्यादिसपादसप्ताध्यायीं प्रति अदसोसेरिति त्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वादिति । अकृते तु विभक्तिकार्ये सान्तत्वात् उत्वमत्वयोरप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥ यदि तु पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत, तर्हि अमू अमुमित्यादि न सिध्येत् । त्यदाद्यत्वे पररूपात्प्रागेवोत्वमत्वयोः कृतयोः पश्चान्मुत्वकार्यस्यासिद्धतया अतो गुणे इति पररूपे अमौ इत्यादिरूपसिद्धिप्रसङ्गात् । किंच चर्म वस्ते चर्मवः । सुष्ठु वस्ते सुवः । अत्र परत्वात् स्कोरिति सलोपे तस्यासिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे उक्तरूप न सिध्यतीति कार्यासिद्धिपक्षो हेय एव ॥ अत्र वदन्ति । सपादसप्ताध्याय्या विहित कार्यं प्रति त्रिपाद्यां विहितमसिद्धमिति प्रक्रियाग्रन्थोक्तकार्यासिद्धिपक्षे मनोरथः, अमुमित्यादि न सिध्येदिति केचित् । तन्न । प्रक्रियाग्रन्थोक्तेर्हि कार्यं प्रति कार्ये कर्तव्ये, असिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः । शास्त्रासिद्धत्वेप्येवमेव फलितोर्थः ॥ तदुक्त कैयटेन । यच्छास्त्रमुच्चारित तस्यासिद्धत्वमशक्य कर्तुमित्यसिद्धवचनातिदेश आश्रीयत इति । तथा चातिदेशेन कार्याप्रवर्तकत्वरूपोऽसिद्धधर्मः शास्त्रेतिदिश्यमानः कार्यासिद्धत्व एव फलति । एव च मनोरथ इत्यत्र उत्वे

कर्तव्ये रेफलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीयमानात्मनोरथसिद्धिरप्रत्यूहा । तथा अमुमित्यादिसिद्धिरिति कार्यासिद्धिपक्षे न काप्यनुपपत्तिरिति ॥ नमुने ॥ ने इति विषयसप्तमीत्याह । नाभावे कर्तव्य इति । अन्यथा वेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः ॥ नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह । कृते चेति । एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते । एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र तु सत्सप्तमीत्याश्रयणात् ॥ वस्तुतस्तु कृते चेति व्याख्यानं व्यर्थं सन्निपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घस्य समाधेयत्वात् ॥ ननु अधुना इति वत् अमुना इत्येवोच्यतां किमनेनासिद्धत्वनिषेधेनेति चेदत्राहुः । न मु ने-त्युक्तिः न इति योगविभागार्था, तेन रामः रामैश्च इत्यादि सिध्यति । अन्यथा हि रोरसिद्धतया उकारस्येत्सञ्ज्ञालोपौ कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रति रुत्वं नासिद्धमिति वाच्यम् । तरुमूलं देवरुक्षीत्यादौ हशि च इत्यस्य व्यावृत्तये अतो रोरित्यननुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात् ॥ एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ गढन्वादिसर्गो लभ्यते । प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गमिति दिक् ॥

॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

नहो धः ॥ द इत्येव तु नोक्तं, तथा हि सति नद्धमित्यत्र रदाभ्यामिति नत्वं स्यात् झषस्तथोरिति च न स्यात् ॥ नहो हस्येति । हो ढः इत्यतोऽनुवृत्तेः अलोन्त्यस्य इत्यनेन वा हस्यैवादेश इति भावः ॥ झलो झलि पदस्य स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतो झल्पदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते तदाह । झलीत्यादि । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्येत्यर्थः ॥ उपानदिति । उपपूर्वान्नहेः संपदादित्वात् क्विप् । नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः । सोर्हल्ङ्यादिलोपे धत्वं जश्त्वचर्त्वे ॥ अत्रेदं बोध्यम् । सुष्ठु अनड्वाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानिति पुंवदेव रूपम् । केचित्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनड्वाही इत्युदाजह्रुः । तदसत् । अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् ॥ गीरिति । गॄ निगरणे गॄ शब्दे इत्यस्माद्वा क्विप् । ऋत इद्धातोरितीत्त्वे रपरत्वम् । र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः ॥ पूरिति । पॄ पालनपूरणयोः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् ॥ चतस्र इति । इह चतुरनडुहोरित्याम्न भवति परत्वादामं बाधित्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तस्याप्रवृत्तेः ॥ चतसृणामिति । न तिसृचतसृ इति न दीर्घः ॥ सर्ववदिति । तेन तुल्यमिति वतिः, सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः ॥ यः सौ ॥ यत्वमिदं स्त्रियामेव परिशेषात् । इदोय् पुंसि इति पुंस्ययं वचनात् क्लीबे सोर्लुका लुप्त-

त्वाच्च ॥ एवमिति । सा । ते । ताः । या । ये । याः । एषा । एते। एताः । इत्यादीत्यर्थः ॥ वागिति । वचेः क्विब्वचि इत्यादिना क्विप् दीर्घोऽसंप्रसारणं च । चोः कुः ॥ अप्शब्द इति । आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति ह्रस्वश्चकारात् क्विप् ॥ अत्र उपसर्गात्तः इत्यतोनुवर्तनादाह । तकारः स्यादिति ॥ दिगिति । क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । षडगकाः प्राग्वदूह्याः ॥ अन्यत्रापीति । त्यदाद्युपपदत्वाभावेपीत्यर्थः ॥ त्विडिति । त्विष दीप्तौ इत्यस्मात् क्विप् । जश्त्वचर्त्वे ॥ सजूरिति । जुषी प्रीतिसेवनयो इत्यस्मात् क्विप् । ससजुषोरिति षस्य रुत्वम् । र्वोरिति दीर्घः ॥ आशिषाविति । आशासः क्वावुपसङ्ख्यानम् इत्युपधाया इत्वम्, शासिवसीति षत्वम् ॥ असाविति । अदसस्त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेव ग्रहणाद् अदस औ सुलोपश्च तदोरिति सत्वमित्येके ॥ अन्ये तु परत्वाद्विशेषविधेश्च पूर्वमौत्वं ततोत्र नात्वटापावित्याहुः ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

दत्वमिति ॥ वसुस्रंस्विति दत्वमनडुच्छब्दान्तेपि प्रवर्तते पदाधिकारस्थत्वादिति भावः ॥ पूर्वपदस्येति । अन्यथा राजपुरुषो वागाशीरित्यादौ नलोपकुत्वादिकं यथासंभव न स्यादिति भावः ॥ उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते । उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । एतेन सुधियौ सुधिय इत्यत्रान्तर्वर्तिसुपा पदत्वात्पक्षे शाकलप्रसंग इत्याशङ्का परास्ता ॥ उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ॥ उत्तरपदत्वे किम् । राजपुरुष इत्यादौ नलोपो यथा स्यात् ॥ पश्चति दधीत्यादावपि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येवोत्तरपदस्य समासावयवे रूढत्वात् ॥ दधिसेचाविति । सिञ्चत इति सेचौ । अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति विच् । दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेच्शब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादित्वं सकारस्य न स्यात् ॥ नन्वेवमुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेद् अत्राह कैयटः । अनभिधानात्सोपपदाद्विजभाव· दधिसेचाविति प्रयोगाभावात् इति ॥ वस्तुतस्तु पदादादिः पदादिरिति पक्षेतूपपदसमासेपि षत्वं सुपरिहरम् । अन्वादेश इति ॥ अस्यैवेदं विधीयते नत्वौट्शसादिषु फलाभावात् । स्वमोर्नपुंसकात् इत्यमो लुका लुप्तेपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु, द्वितीया टौः स्वेति सूत्र एव एनदवक्तव्यः । एनम् । एनौ । एनानीत्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । क्लीबे अमि लुका लुप्तत्वेपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः । न चैवमेतच्छ्रितमित्यत्राप्येनदादेशापत्तिः । द्वितीया-

श्रितेतिसमासे कृते सुपो लुकि द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात् । न च तका-रोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तरंगे स्व मोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरंगे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥ ब्राह्मणी इति । इह विभाषाङिश्योः इत्यल्लोपो न नसंयोगाद्वम-न्तादिति निषेधात् ॥ रोसुपि । अहर्भातीति । अहन् इति रुत्वे कृते तु ह-शि चेत्युत्वप्रवृत्त्या अहो भातीति स्यादिति भावः ॥ नलोपाभावं निपात्येति ॥ अहन् इत्यत्र नकारान्तरं प्रश्लिष्य नान्तस्य अहन्शब्दस्य रुरिति व्याख्ययापि रु-त्वरत्वयोर्नकारस्थानिकत्वं सेत्स्यतीति बोध्यम् ॥ तदन्तस्यापीति । पदाधि-कारत्वादिति भावः ॥ न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रि-त्य समासैकदेशस्याप्यहन्शब्दस्य पदत्वाद्रुत्वं स्यादेव, किमनेन तदन्तविध्याश्रय-णेनेति शङ्क्यम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृ-त्तेः ॥ सृजिदृशोरिति सूत्र इति । एतच्चोपलक्षणम् । मृजेर्वृद्धिरितिसूत्रेपि त त्प्रयोगात् ॥ रज्जुसृड्भ्यामिति । ननु भ्यांप्रत्ययो झलादिरकिद् भवतीति सृ-जिदृशोः इत्यमागमः स्यात् ॥ मैवम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञा-नात् । न चैवमपि अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति वैकल्पिकः प्राप्नोति तद्विधौ धा-तोः स्वरूपेणानुपादानादिति शङ्क्यम् । धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति प-रिष्कारात् । एवं च प्रसृड्भ्यां, प्रसृड्भिरित्यादौ नायं दोषः प्रसज्यते । एतच्च मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेद् धियौ धियः भुवौ भुव इत्यादावियङुवङौ न स्यातां किं तु चिच्चियतुः लुलुवतुरि-त्यादावेव स्याताम् ॥ सत्यम् । वस्तुगत्या धातोरेवोच्यमानं न भवति किं त्वं-गस्योच्यमानमिति वैषम्यात् ॥ कुत्वापवाद इति । षत्वसूत्रे सृजमृजयजेतिवि-शिष्य ग्रहणादिति भावः ॥ असृक्शब्दस्त्विति । एतच्च चीरस्वामिग्रन्थे स्पष्ट-म् ॥ ऋज्प्रत्यये बोध्य इति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे स्वरो भिद्यते, तथापि लोके स्व रस्यानादराद्वेदे तु बाहुलकादिष्टस्वरः सिध्यतीति भावः ॥ बहूर्जीति । इदम-न्त्यादिति च वाचनिकम् । तथा च वार्तिकम् । बहूर्जि प्रतिषेध', अन्त्यात्पूर्वं नुममेके इति । भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमित्याश्रित्य प्रथमवा-र्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं च ऊर्जोऽत्यच्च नुम् दुर्लभः । किं च उर्द माने क्रीडायां च । गर्ह गर्हायामित्यादीनां भाष्यमते नुमा न भाव्यमेवेति बोध्यम् ॥ अल्लोप-स्य स्थानिवत्त्वादिति । क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् इति तु नेहाश्रीयते । तस्य क्वाचि त्कत्वात् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत् इत्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति भावः ॥

"जायन्ते नव सौ, तथाऽमि च नव, भ्यांभिस्भ्यसां संगमे षट्संख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि । चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेन्निगदितुं षण्मासिकोऽत्रावधि" रिति नरपतिसभायां क्वचित् केनचित् प्राचीनेन कृतस्याक्षेपस्य प्राचीनैरेव पण्डितैः कैश्चित् गवाक्शब्दस्येत्यादिना विभावयेत्यन्तेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तम् । तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगादाह । गवाक्शब्दस्य रूपाणीति ॥ अञ्चतेर्गतौ नलोपः, पूजायां तु नेत्याशयेनाह । अर्चागतिभेदत इति । आद्यादित्वात्तसिः । पूजार्थगत्यर्थभेदेनासन्ध्यवङादिभिर्नवाधिकशत रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः ॥ उक्तसंख्यामेव व्यवस्थापयति । स्वम्सुप्स्विति । प्रत्येकमिति शेषः । एवमग्रेऽपि षट् त्रीणि चत्वारीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ रूपाणीति । सकलनया नवाधिकशतं रूपाणीत्यर्थः ॥ इह चयो द्वितीया इति वार्तिकमनाश्रित्य नवाधिकशतमित्युक्तमिति बोध्यम् । तदाश्रयणे तु त्रीणि रूपाणि वर्धन्त इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ इत्यादीति । आदिशब्देनान्यान्यपि ज्ञेयानि । तद्यथा । गवाग्भिः । गोअग्भिः । गोग्भिः । गवाङ्भिः । गोअङ्भिः । गोङ्भिः ॥ ङयि । गोचे । गवाञ्चे । गोअञ्चे । गोञ्चे ॥ भ्यामि प्राग्वत् ॥ भ्यसि । गवाग्भ्यः । गोअग्भ्यः । गोग्भ्यः । गवाङ्भ्यः ॥ गोअङ्भ्यः । गोङ्भ्यः ॥ ङसौ । गोचः । गवाञ्चः । गोअञ्चः । गोञ्चः ॥ भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् ॥ ङसि पञ्चम्येकवचनवत् ॥ ओसि । गोचोः । गवाञ्चोः । गोअञ्चोः । गोञ्चोः ॥ आमि । गोचाम् । गवाञ्चाम् । गोअञ्चाम् । गोञ्चाम् ॥ ङौ तु गोचि । गवाञ्चि । गोअञ्चि गोञ्चि । ओसि प्राग्वत् ॥ सुपि तु गवाङ्क्षु । गवाङ्षु । गोअङ्क्षु । गोअङ्षु । गोङ्क्षु । गोङ्षु । गवाक्षु । गोअक्षु । गोक्षु ॥ ननु भ्याम्त्रये भ्यस्द्वये ङसिङसोरोस्द्वये च समानरूपत्वात् कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमिति चेद् । अत्राहुः । अर्थभेदेन रूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमिति ॥ षण्णामाधिक्यं शङ्क्यमिति । नवसु मध्ये ककारस्थाने पाक्षिकखकारप्रवृत्त्या रूपषट्काधिक्य न शङ्क्यमित्यर्थः ॥ चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति । तथा च शास्त्रदृष्ट्या ककारो नास्त्येव किं तु गकार एवास्तीति भावः ॥ तस्यासिद्धत्वादिति । कुकोऽसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ वर्धन्त एवेति । एवं च त्रयाणामाधिक्यसंभवात्सुपि द्वादश रूपाणि भवन्तीति सकलनया द्वादशाधिकशतं मतं न तु नवाधिकशतमिति भावः । अश्वाश्विभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे अष्टादश ॥ औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञद्वित्वे सप्त । अणोऽप्रगृह्येत्यनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् ॥ जसि ञद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पाद्

द्वादश ॥ संकलनया सप्तविंशत् । एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तविंशत् । तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः ॥ टायां चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । तेषां च सप्तानामनुनासिकविकल्पे चतुर्दश । संकलनया अष्टाशीतिः ॥ भ्यामि षट्सु रूपेषु भात्पूर्वस्य द्वित्वे द्वादश, तेषां द्वादशानामपि यणो मयः इति यद्वित्वे चतुर्विंशतिः, तेषामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत् । संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ भिसि चतुर्विंशतिः । भात् पूर्वस्य विसर्गस्य द्वित्वात् । सकलनया षष्ट्युत्तरशतम् ॥ ङयि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति । एकारस्यानण्त्वात् । संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतम् ॥ भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत् । तथैव भ्यसि भात् पूर्वस्य यविसर्गयोश्च द्वित्वात् । सकलनया त्रिषष्ट्यधिकं शतद्वयम् ॥ ङसौ चतुर्णां मध्ये अद्वित्वे सप्त । तेषां तु सप्तानां विसर्गद्वित्वे चतुर्दश । सकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयम् । भ्याभ्यसो. प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् । सकलनया त्रिसप्तत्यधिक शतत्रयम् ॥ ङसाविव ङस्ओस्आम्ङिओस् इत्यत्रापि प्रत्येक चतुर्दश । चतुर्षु रूपेषु मध्ये अद्वित्वे सप्तानामप्यन्त्यस्य द्वित्वात् । ङौ तु सप्तानामप्यन्त्यस्य द्वित्वात् । ङौ तु सप्तानामप्यन्त्यस्य अणोप्रगृह्यस्येति वैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः । सकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयम् ॥ सुपि गत्यर्थे त्रयाणां कद्वित्वे षट् । तेषां तु खयःशरः इति षद्वित्वे द्वादश । उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः । संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकंशतचतुष्टयम् । पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश । कुक्पक्षे तु त्रयो द्वितीयादेशे षट् । षण्णां ङषयोर्द्वित्वेऽनुनासिके चाष्टचत्वारिंशत् संकलया सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः ॥ तिरश्ची इति । भत्वात् अचः इत्यल्लोपः । अलोपे इति वचनात्तिर्यादेशाभावः ॥ ददद्दिति । पुंलिंगेप्ययं व्युत्पादितः ॥ शतेति । ऋदुशनेत्यनङ् । शतृप्रत्यय इत्यर्थः ॥ आच्छीनद्योः ॥ नुम्ग्रहणमिह चिन्त्यप्रयोजनं नाभ्यस्ताच्छतुः वानपुंसकस्य इत्यत्र इदितो नुम् धातोरित्यतोनुवृत्तेरावश्यकतया तदुत्तरत्रापि तत एवानुवर्तते बाधकाभावात् ॥ शतुरवयव इति । तुदादेः शस्यान्तरङ्गत्वाच्छत्रादेशाकारेण सहैकादेशे कृतेऽवर्णान्तात्परस्य शतुरिति न भवति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ भादिति । भा दीप्तौ । लटः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् ॥ शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेपि नित्यग्रहणमिह वेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा ह्यारम्भसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्प इत्याशङ्क्येत ॥ पचन्ती इति । कर्तरि शपि नित्यं नुम् ॥ दीव्यन्ती इति । दिवादिभ्यः श्यनि नित्यं नुम् । पचन्तीति दीव्यन्तीति बहुवच-

ने तु नपुंसकस्य झलच इति नुम् बोध्यः ॥ स्वबिति शोभना आपो यस्मिन्सर-सीति बहुव्रीहिः ऋक्पूरब् इति समासान्ते प्राप्ते न पूजनादिति निषेधः । इग-न्तरुपसर्गेभ्यः इति ईत्र भवति तत्र अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणमिति व-क्ष्यमाणत्वात् ॥ निरवकाशत्व प्रतिपदोक्तत्वमिति । अयमेव पक्षः प्रबल इति छ-दिरुपधिवलेर्ढञ् इति सूत्रे मनोरमायां स्थितम् ॥ धनेरुमिति । जनेरुसिरित्यतो रुसिरित्यनुवर्तमाने अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् इत्यौणादिकेनेत्यर्थः । धनुर्भ्यामिति । इह र्वोरुपधाया इत्यादिना दीर्घो न शङ्कः रेफान्तस्याधातुत्वा-त् ॥ एवमिति। चक्षेः शिच्च चादुसि. । चक्षु. । अर्चिशुचिहुसृपि इत्यादिना जुहोते-रिसिः । आदिशब्देन सर्पिरर्चिरादयो ग्राह्याः ॥ सुपुमांसीति । पुंसो असुङ् इति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते जसीष्टसिद्धावपि शसि नैतत्सिध्येत् ॥ शौ-ङि चातिप्रसङ्गः । इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवृत्ति पर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यथाश्रुत ब्रुवतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः ॥ ननु चादिष्वेव स्वरादीन् पठित्वा प्रकृतसूत्रं परित्यज्य तद्धितश्चासर्वेत्यादि सूत्र-चतुष्टयमपि चादयोऽसत्वे इत्यस्मादूर्ध्व कृत्वाव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रि-यतामिति चेन्न। स्वस्ति वाचयतिस्वः पश्यति स्वः पततीत्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वात् तेषां निपातसञ्ज्ञानापत्तेः । चादीना ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपा-तसञ्ज्ञा, न तु सत्त्ववाचिनाम् । स्वरादीना तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाव्य-यसञ्ज्ञेष्यत इति व्यवस्थानापत्तेश्च ॥ अथ प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयो-ऽसत्त्वे इति सूत्र्यतां तथा हि सति स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञा सेत्स्यतीति चेन्न । एवं हि निपात एकाजनाङ् इति प्रगृह्यसञ्ज्ञा स्वरादीनामप्ये-काचां प्रसज्येत । स्तो हि स्वरादिषु किमोत् दक्षिणादाच् इत्यादावेकाचौ तद्धि-तौ, केन्प्रभृतय एकाचः कृत्प्रत्ययाश्च सन्ति । तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्तइति सूत्रस्य कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात् । य-द्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वयमिदं न पठितं, तथापि प्राचां पाठे त्वस्तीत्य-नुपदमेव स्फुटीकरिष्यति ॥ स्वरादीनुदाहरति । स्वरित्यादिना । स्वरिति स्वर्गे पर-लोके च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्यूषे । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । सनुत-रित्यन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः । तेन स्वर्याति प्रातरत्रेत्यादावुत्वं न भव-ति । वान्तत्वे हि स्यादेव दोषः । उच्चैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामा-

न्ये। ऋधक् सत्येपि। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये। ऋते वर्जने। युगपदित्येककाले। आराद् दूरसमीपयोः पृथक् भिन्ने। ह्यस् अतीतेऽह्नि। श्वोऽनागतेऽह्नि। दिवा दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति निशामुखे। चिरमिति बहुकाले। मनाक्, ईषत् इमावल्पे। जोषं सुखे मौने च। तूष्णीमिति मौने। बहिस् अवस् इमौ बाह्ये। समयेति समीपे मध्ये च। निकषेत्यन्तिके। स्वयमिति आत्मनेत्यर्थे। वृथेति व्यर्थे। नक्तमिति रात्रौ। नञ् इति निषेधे। हेताविति निमित्ते। इद्धेति प्राकाश्ये। अद्धेति स्फुटावधारणयोः। तत्त्वातिशययोरित्यन्ये। सामीत्यर्थजुगुप्सितयोः॥ वत्। तेनतुल्यमित्यादिभिर्विहितो यो वतिप्रत्ययः स इह गृह्यते। तदाह। ब्राह्मणवत् क्षत्रियवद् इति। प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्ययान्तमुदाहृतम्॥ यस्तु उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इति विहितः, इह न गृह्यते। यदुद्वतो निवतोयासि इत्यत्र सत्त्वधर्मस्य लिङ्गसङ्ख्यान्वयस्य दर्शनात्॥ अत्र वदन्ति। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्र तसिवतो इति वतिप्रत्ययोपि परिगण्यते, तच्च न कर्तव्यं स्वरादिपाठेनैव गतार्थत्वात् स्वरादिषु वा वदिति न पठनीयमिति॥ सना सनत् सनात् एते नित्ये। उपधेति भेदे। तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च। अन्तरेति मध्ये विनार्थे च। अन्तरेणेति वर्जने। ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च। कमिति वारिमूर्धनिन्दासुखेषु। शमिति सुखे। सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः। विनेति वर्जने। नानेत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीति मङ्गले। स्वधा पितृदाने। अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु॥ वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने। अन्यदन्यार्थे। अस्तीति सत्तायाम्। उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। क्षमेति क्षान्तौ। विहायसेति वियदर्थे। दोषेति रात्रौ। मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे। मुधेति व्यर्थे॥ इत ऊर्ध्वं क्त्वातोसुन्कसुनः कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः अव्ययीभावश्चेति गणसूत्रत्रयमष्टाध्यायीस्थसूत्रैः समानार्थकमिह न पठितं चेदपि प्राचीनगणपाठे तदस्तीति बोध्यम्। वैयर्थ्यं तु परिहरिष्यते॥ पुरेत्यविरते। चिरातीते भविष्यदासन्ने च। मिथो मिथस् एतौ रहःसहार्थयोः। प्रायमिति बाहुल्ये। मुहुसिति पुनरर्थे। प्रवाहुकमिति समानकाले ऊर्ध्वार्थे च। प्रवाहिकेति पाठान्तरम्। आर्यहलमिति बलात्कारे॥ शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिवर्ण्य। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह॥ आभीक्ष्ण्यमिति पौनःपुन्ये। साकसार्धमिती सहार्थे। मनस् नतौ। हिरुक् वर्जने। धिङ्निन्दाभर्त्सनयोः। इत ऊर्ध्वं तसिलादयस्तद्धित एधाच्पर्यन्ताः शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ च्व्यर्थाश्चेति प्राचीनगणपाठेस्तीति बोध्यम्॥ तसिलादीत्यादेरयमर्थः। पञ्चम्यास्तसिल् इत्या-

वाक्यालङ्कारनिश्चयेषु। किलेति वार्तायामलीके च। अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादावपि। तेन मङ्गलवाचकस्य स्वार्थत्वेऽप्यव्ययत्वं सिध्यति। अत एव श्रीहर्षः, उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे। यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयांबभूव तमिति। अत्र हि अथ स्नपयांबभूवेत्यस्य मङ्गलं स्नपनं चकारेत्यर्थः। निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गध्वनिवत्॥ सुष्ठु स्वरभेदार्थं पाठः। स्मेत्यतीते पादपूरणे च। आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु। आदह स्वधामित्यत्र तु पठकारा अःदिति पृथक् पदं पठन्ति॥ अवदत्तमिति। इह अयस्यानुपसर्गत्वात् अच उपसर्गात्तः इति न भवति। अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकमहंकारे। एव गेये केन विनीतौ वामिति। युवामित्यर्थः। सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम्। अस्तीति तु तिङन्तप्रतिरूपकम्। एव त्वामस्मिवच्मि इत्यत्रास्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकम्। आहेत्युवाचेत्यर्थे। आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि बोध्यम्॥ अहंयुरिति। अहंशुभमोर्युस्। यदि तु त्वाहौ सावितिं मपर्यन्तस्याहादेशे शेषे लोपे च कृते निष्पन्नो योऽहंशब्दस्तस्माद्युस्प्रत्ययः क्रियेत तर्हि सुपो लुकि अस्मद्युरिति स्थिते मदीय इत्यत्रेव मपर्यन्तस्य मादेशे सति मद्युरिति स्यादिति भावः॥ अस्तिक्षीरेति। तिङन्तत्वे तु बहुव्रीहिसमासोयं नोपपद्यत इति भावः। अ इति संबोधनेऽधिक्षेपे निषेधे च। आ इति वाक्यस्मरणयोः। इ संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु। ई उ ऊ ए ऐ ओ औ संबोधने। पशु सम्यगर्थे। पशुमन्यमानाः। शुकं शैघ्र्ये। यथाकथाचेत्यनादरे। पाट्प्रभृतयः सप्त संबोधने। घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। विषु नानार्थे। एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे। युत् कुत्सायाम्। आत इति इतोपीत्यर्थे॥ आकृतिगण इति। तद्यथा यत्तदिति हेतौ। आहोस्विद्विकल्पे। सीम सर्वतोभावे। सुकमतिशये। अनुकं वितर्के। शश्वद् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च। व पादपूरणे इवार्थे च। दिष्ट्येत्यानन्दे। चटु चाटु प्रिये वाक्ये। हुमिति भर्त्सने। इवेति सादृश्ये। अद्यत्वे इति इदानीमित्यर्थे। इत्यादि॥ अत्र स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु। अन्ये तु स्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोध्याः॥ रभ्य एधाच्चेत्येतदन्तैः सूत्रैरुक्ता ये तद्धितास्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः। तथा बह्वल्पार्थाच्छस्। प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः। तेनैकदिक्। तसिश्च इत्ययमपि तसिः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। इण आसिरित्युणादिसूत्रेण विहित आसिः। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि। संपद्यकर्तरि च्विः। वि-

भाषा सातिकात्स्न्र्ये । देये त्रा चेत्येतदन्ता अपि ग्राह्या इति ॥ अम् शैघ्र्येऽल्पे च । आम् अङ्गीकारे । अमु च छन्दसि किमेत्तिङव्ययेति कास्प्रत्ययात् इत्यादिभिश्च विहिता अपि अमामौ गृह्येते इत्येके ॥ प्रत तय प्रतरं ययाचतरां कारयामास ॥ प्रताम् ग्लानौ । प्रशान् समानार्थे । प्रतान् विस्तारे । मा माङ् एतौ निषेधाशङ्कयो. ॥ आकृतिगण इति । तेनान्येपि ज्ञेयाः । तथा हि । कामम् स्वाच्छन्द्ये । प्रकाममित्यतिशये । भूय इति पुनरर्थे । साम्प्रतमिति न्याय्ये । परमिति किन्त्वर्थे । साक्षात् प्रत्यक्षे । साचीति तिर्यगर्थे । सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे । मङ्क्षु आशु एतौ शैघ्र्ये । संवत् वर्षे । अवश्यं निश्चये । उषेति रात्रौ । ओमित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च । भूरिति पृथिव्याम् । भुव इत्यन्तरिक्षे । झटिति झगिति तरसा एते शैघ्र्ये । सुष्ठु प्रशंसायाम् । दुष्ठु निकृष्टे । शु पूजायाम् कु इति कुत्सितपदर्थयोः । अञ्जसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । मिथु इति द्वावित्यर्थे । अस्तमिति विनाशे । स्थाने इति युक्ते । वरमिति ईषदुत्कर्षे । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे इत्यादि ॥ चादीनुदाहरति । चेत्यादिना । चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु । वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेपि समुच्चये । हेति प्रसिद्धौ । अर्हेति पूजायाम् । एवेत्यवधारणेनवक्लृप्तौ च । एवमित्युक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्के च । शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । युगपदित्येककाले । भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च । कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च । कुविदिति भूयर्थे प्रशंसायां च । नेदिति शङ्कायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च । चेदिति यद्यर्थे । चण् अयं चेदर्थे । णानुबन्धस्तु निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेचण् इति विशेषणार्थः । समुच्चयादौ त्वननुबन्धकः । कच्चिदितीष्टप्रश्ने । अन्नेति अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु । नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्यं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत् । नहेति प्रत्यारम्भे । हन्तेति हर्षे विषादेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च । माकिः माकीं नकिरिति त्रयोपि वर्जने । माङनञौ स्वरादिषूक्तौ । इह पाठस्तु निपातत्वार्थः, तेनाद्युदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित् ॥ तदसत् । फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः ॥ अन्ये त्वाहु. । सत्त्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति ॥ तदप्यसत् । लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्मादुभयत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः । यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु । साकल्ये यावत् कार्यं तावत् कृतम् । अवधौ यावद्गन्तव्यं तावत्तिष्ठ । माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । अवधारणे यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामन्त्रयस्व ॥ त्वै विशेषवितर्कयोः । द्वै वितर्के । न्वै इति पाठान्तरम् । रै दाने अनादरे च । रै करोति ददातीत्यर्थः । त्व रै किं करिष्यसि । श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने । स्वाहा देव-

ताभ्यो दाने । स्वधेति पितृभ्यः । औषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुंकारे । गुरुं तुंकृत्य हुंकृत्य । तथाहीति निदर्शने । खलु इति निषेध-तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ सर्वेति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः ॥ नोत्पद्यत इति । किंत्वे-कवचनमेवोत्पद्यत इति भावः ॥ तद्धितः किम् । एकः । द्वौ । त्रयः ॥ असर्वे-त्यादि किम् । औपगवः ॥ ननु पञ्चालाः गोदौ वरणा इत्यादावतिप्रसङ्गः । न च लुब्योगाप्रख्यानात् इति वदतां तेषां तद्धितान्तत्वमङ्गीकृतमिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याश-ङ्क्याह । परिगणनं कर्तव्यमिति ॥ तसिलादय इति । पञ्चम्यास्तसिल् इति विहि-तो यस्तसिल् तदादयो याप्ये पाशप् इति विहितपाशप्प्रत्ययपर्यन्ता इत्यर्थः ॥ शस्प्रभृतय इति । बह्वल्पार्थाच्छस् इति विहितो यः शस्तदादयः समासान्ताः इति सू-त्रपर्यन्ताः ॥ कृत्वोर्था इति । सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् इति वि-हिताः कृत्वसुजादयस्त्रयः ॥ तसिवती इति । न च तसेः परिगणनं व्यर्थं शस्प्र-भृतित्वादेव प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरित्यस्य लाभादिति वाच्यम् । तेनैकदिक् त-सिश्चेत्येतदर्थतया तस्यावश्यकत्वात् । तेन तुल्यमिति वतिः ॥ नानाञाविति । विनञ्भ्यां नानाञौ नसहेति विहितौ ॥ पचतिकल्पमिति । अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः ॥ कृन्मेजन्तः ॥ अत्र मेजन्त इत्येतच्छ्रुतत्वात् कृत एव विशेषणं न तु कृदन्तस्याश्रुतस्य, अन्यथा प्रतामौ प्रतामः । लवमाचष्टे णौ क्विपि णिलोपे वस्योठि वृद्धौ लौः । अत्रापि प्रसज्येतेति भावः । भवति ह्येतत्प्रत्यय-लक्षणेन कृदन्तमेजन्तं च श्रूयते इति तदाह । कृद्यो मान्त एजन्त इति ॥ स्मारंस्मारमिति । स्मरतेः 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति णमुल् । वृद्धिः । रपरत्व नित्य-वीप्सयो रिति द्वित्वम् ॥ जीवसे इति । तुमर्थेसेसेन् इत्यसेप्रत्ययः ॥ पिबध्यै इति । तुमर्थे इत्यनेनैव शध्यैप्रत्ययः पाघ्रेति पिबादेशः । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं, तेनेह न । आधये चिकीर्षवे । ल-क्षणप्रतिपदोक्तसंनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेदमिति मनो-रमायां स्थितम् । एतच्च अव्ययादाप्सुपः इत्यत्र अव्ययात् परस्य सुपो लुगिति यथाश्रुतव्याख्यामभिप्रेत्योक्तम् । अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्याने त्वाधये इत्यादौ अव्ययसञ्ज्ञायामनिष्टान्तरमूह्यम् ॥ क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ क्त्वेति । समानकर्तृ-कयोरित्यादिना क्त्वा ॥ उदितोरिति । उत्पूर्वादिणो भावलक्षणे स्थेण् इत्या-दिना तोसुन् ॥ विसृप इति । सृपितृदोः कसुन् ॥ अव्ययीभावश्च ॥ अव्ययसं-ज्ञः स्यात् ॥ इह लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति परिगणनं कर्तव्यम् । लु-

च्युदाहरणम् । उपाग्नि । अव्ययादिति सुपो लुक् । मुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणम् । उपाग्निमुख प्रत्यग्निमुख' मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्देत्यादिना प्रतिषेध । तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वशब्दप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदं च समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । विसर्जनीयस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति प्राचां संज्ञा तन्निवृत्तावुदाहरणम् । उपपयःकाम:उपपय:कार: । इह अतः कृकमीति प्राप्तं सत्वम् अनव्ययस्येति पर्युदस्यते ॥ परिगणनं किम् । उपाग्न्यधीयान । इह सुबामन्त्रिते इति पराङ्गवद्भावेन षाष्ठमामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । पराङ्गवद्भावे इह अव्ययानां प्रतिषेध: । उपसंख्यात: । उपाग्न्यधीयानेत्यादौ मा भूदिति । तथा उपाग्निकाम इत्यादौ अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच्च न ॥ उपकुम्भमन्य: खित्यनव्ययस्येति वर्तमाने अरुर्द्विषदजन्तस्येति विहितो यो मुम् तस्येह प्रतिषेधो न उपकुम्भीभूत: । इह अस्य च्वौ इतीत्वस्य प्रतिषेधो न । इत्वविधौ हि अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति प्रतिषेध उच्यते दोषाभूतमह: दिवाभूता रात्रिरित्यत्र मा भूदिति ॥ स्यादेतत् । स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात् तद्धितश्चेत्यादिचतु:सूत्री व्यर्था । तत्र हि तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इत्यादिना च्व्यर्थाश्च इत्यन्तेनासिप्रत्ययमौणादिकं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थ: संगृह्यते । अम्मकारसंध्यक्षरान्त इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थ: संगृह्यते । क्त्वातोसुन्कसुन: अव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति ॥ अत्राहु: । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन प्रागुक्तं लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनं लभ्यते । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय: । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्यादौ सिद्धये, नलोकाव्ययेत्यत्र अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यते तदप्यनेनैव लभ्यते इति ॥ अव्ययादाप्सुप: ॥ ण्यक्षत्रियार्षेति सूत्राल्लुगत्रानुवर्तत इत्याह । लुक् स्यादिति । अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । न व्येति विविधं विकारं न गच्छति सत्त्वधर्मान् लिङ्गसंख्यादीन्न गृह्णातीति यावत् । तेनात्युच्चैस इत्यादिसिद्धि: । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाया अत्राभावात् । नन्वेवमप्युच्चै:शब्दस्याव्ययत्वानपायात् सुपो लुक् दुर्वार इत्यत आह । विहितविशेषणादिति ॥ अत्युच्चैसाविति ॥ ननु अत्यादय: क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयान्तेन समस्यन्ते, उच्चै:शब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्मत्वायोगान्न तस्य द्वितीयान्तता ॥ सत्यम् । शक्तिप्रधानान्यपि कानिचिदव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि क्वचिद्भवन्ति । यथा दोषामन्यमह: । दिवामन्या रात्रिरिति । ततश्च प्रक्रियादशायामुच्चै: शब्दस्य द्वितीयान्तत्वं सम्भवतीति दिक् । ननु स्व-

रादिषु उच्चैः शब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य प्रसंग इति चेन्न। अन्वर्थ संज्ञयैव तद-न्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथा उपसर्जने प्रसंगाभावेन तन्निवृत्त्यर्थाया अन्वर्थ संज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । तेन परमस्वः परमोच्चैरित्यादौ सत्त्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं सिद्ध तदेतदाह । अ ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि । अव्ययादाप्सो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति वार्तिकं मनसि निधायाह । आब्ग्रहण व्यर्थमिति । सूत्रस्यो-क्तिसंभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्ष गृहीत्वेति बोध्यः । स च न स्थित. भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः ॥ यदि तु आमः इति सूत्रा-नन्तर सुपो धातुप्रातिपदिकयोः अव्ययादिति सूत्र्यते तदा सुब्ग्रहणमपि व्यर्थ सुप इत्यनुवृत्तिसंभवादिति नव्याः ॥ अलिङ्गत्वे आथर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिवि-रोधमाशङ्क्याह । सदृशमिति । एतेषु यन्न व्येति किं तु सदृशं एकप्रकारं तदव्यय-मिति योजना । यद्वा । यस्मान्न व्येति तदव्ययम् ॥ लिङ्गकारकेति ॥ विभक्तिवच-नशब्दौ संख्याकारकपराविति भावः ॥ यद्यप्यव्ययीभावस्य लिङ्गसंख्याकारकयो-गोऽस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् ॥ अव्ययविशेषे कार्यान्तरमाह । वष्टीति । भागुरिराचार्यः ॥ आप चैवेति । वष्टीत्यनुवर्त्यते ॥ यथा वाचेति । परिगणनमि-दमित्येके । अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः ॥ वगाह इति । अपिना ;साहचर्यादा-दिरेवाकारो लुप्यते नान्त्य इति भावः ॥

इत्यव्ययानि ॥

अजाद्यतः ॥ अजशब्दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः अच् आदिर्य-स्येति तु नार्थः ऋचि इति निर्देशाद् गण पाठसामर्थ्याच्च । अदिति न स्वरूपग्रहणम् संख्याया इति लिङ्गाद् अजादिभिः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च । इह ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारेऽपि ङ्यापौ न संबध्येते इहैव तयोर्विधेयत्वाद् अपि तु प्रातिपदिकमेव । तच्चाकारेण विशिष्यते विशेष-णेन च तदन्तत्वलाभः । तदाह । अजादीनामकारान्तस्य चेति । सूत्रे अतः इति षष्ठी तदर्थस्य वाच्यवाचकभावः । स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याशये-नाह । वाच्यं यत् स्त्रीत्वमिति । एतच्च लिग प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्राये-णोक्तम् । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां संनिधानादजादिभ्योऽकारान्ताच्चेति बोध्यम् । इको यणचीत्यत्र कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षायामिक इति यथा । टापः पकारः स्वरार्थः औङ आपः आङि चापः याडापः इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थस्य । तद्वि-घातार्थष्टकारः । आबित्युक्ते हि तदनुबन्धपरिभाषया औङ आप इत्यादावयमेव गृह्येत डाप्चापोस्तु ग्रहणं न स्यात् । नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थम् ।

न च क्त्वा उष्णिहेत्यादिषु हलन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति क्त्वेत्यादिरिव गृह्येत, न त्वजादिरतो व्याचष्टे । अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्चेति ॥ खट्वेति । खट् काङ्क्षायाम् । अशुप्रुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्वन् ॥ नन्वचेतनानां खट्वादिशब्दानां कथं लिंगे व्यवस्थेति चेद् उच्यते । लोकप्रसिद्ध स्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्मकं लिंगं न व्याकरणे आश्रीयते दारानित्यादौ नत्वाभावप्रसंगात् । तटस्तटीतटमित्यादौ यथायथं लिंगत्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धिप्रसंगाच्च, किं तु पारिभाषिकमेव लिंगत्रयम् । तच्च केवलान्वयि । अयमर्थ इयं व्यक्तिरिदं वस्त्वितिशब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिँल्लिंगे शक्तः कश्चिद् द्वयोः कश्चित् त्रिषु इति लिंगानुशासनादिभ्यो निर्णेयम् ॥ कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः ॥ लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादय प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन् । करेणुरिभ्या स्त्री नेभे इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः । नन्वेवं पशुनेति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोष. कथं योज्यः । पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतया तद्विवक्षाया अकिंचित्करत्वात् । लौकिकस्य तु लिंगस्य पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेद् अत्राहुः । छागो वा मन्त्रवर्णात् इति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यश्छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति ॥ तच्च जातित्रयमित्येके । उक्तं च हरिणा । तिस्रो जातय एवैता. केषांचित् समवस्थिताः । अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ॥ भाष्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम् संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ स्वकृतान्ततः । संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति । अस्यायमर्थः । संस्त्यानं स्त्री सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः । प्रसवो गुणानामुपचयः । सप् पुमान् । सूतेर्धातोः मप् सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः । औणादिकोम्सुन्प्रत्ययो ह्रस्वश्च बाहुलकादिति कैयटः । पूञो डुम्सुन् इति माधवः । तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सदृशं तन्नपुंसकं नभ्राण्नपाद् इति निपातनादिति भावः ॥ तथा च स्थितिमात्रं नपुंसकम् । अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकम् । लिंगं सर्वनामेति सिद्धान्तः । स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति शब्दाश्च शुक्लादिशब्दवद्धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते । स्वकृतान्तत इति । वैयाकरणसिद्धान्तत इत्यर्थः ॥ कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ इत्यमरः ॥ पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहारइति तद्धितार्थेत्यादिना द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदः इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् । न चात्र प्रत्ययवि-

धौ तदन्तविधिविरहादेव टापोऽप्रवृत्तौ ङीबेव स्यादिति वाच्यम् । अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनाट्टाप्प्राप्तेः सत्त्वात् ॥ समासार्थसमाहारनिष्ठमिति ॥ नन्वजहत्स्वार्थायां वृत्तौ समाहारोऽप्यजाद्यर्थ एवेति चेत् । मैवम् । तथापि तस्य पदान्तरसमभिव्याहारापेक्षया बहिरंगत्वात् टाब्विधेस्त्वन्तरंगे चरितार्थत्वात् । कथ तर्हि परमाजेति चेत् । प्रागुत्पन्नस्यैव टापस्तत्र श्रवणात् । अत्यजा निरजेत्यत्र त्वदन्तत्वप्रत्युक्तष्टाबित्यवेहि । न च पञ्चाजीत्यत्रापि तथास्त्विति वाच्यम् । द्विगोः इति ङीपा बाधितत्वात् ॥ चटकेति । न चात्र प्रत्ययस्थादितीकारः शङ्क्यः । चटकाया ऐरक् इति लिंगादिहैव निपातनाद्वा तदप्रवृत्तेः । एवं च क्षिपकादिषु चटकेति पठन नातीवावश्यकमिति नव्याः ॥ मूषिकेति । वृश्चिकृषोः किकन् इत्यधिकारे मुषेर्दीर्घश्चेति किकनि इकारमध्यो मूषिकाशब्द. । यस्तु मूष स्तय इति दीर्घोपधात्संज्ञाया क्वुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्यय टाप् । प्रत्ययस्थादितीत्वं तु विशेषः ॥ केचित्तु क्रुञ्चन्तोऽसावजादिगणे पाठ न प्रयुङ्क्ते गणे तत्पाठस्य जातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात्संज्ञाया अजातित्वात् । तथा चादन्तत्वादेव क्रुञ्चन्ताट्टाप् सिध्यतीत्याहुः ॥ तच्चिन्त्य, व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेपि जातित्वानपायात् ॥ भस्त्रफलेति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः । ञ्यापोरिति । एतच्च फल निष्पत्तौ इति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम् ॥ पाककर्णेत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते ॥ सदच्काण्डेति । सत्प्राक्काण्डेति पाठो नादर्त्तव्य इति ध्वनयन्नुदाहरति । प्रत्यक्पुष्पेति: ॥ अत्र नव्याः । सम्भस्त्रेत्यादि वचनद्वयं मूलान्नञः इति वक्ष्यमाण च पाककर्णेत्यनेन प्राप्तस्य ङीषो निषेधार्थं तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषाभावादिहैव ग्रन्थकारे. पठितम् । न चैतावताऽजाद्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यस्तथात्वे मानाभावात् । किं तु वार्तिकान्येवेमानीत्याहुः ॥ शूद्राचेति । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न । जातिश्चेदितीहापि संबध्यते । तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव ॥ पुंयोगेत्विति । पुंयोगस्य दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथा च स्मृतिः । वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ इति । महाशूद्रीति । आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा इत्यमरः । इह अमहत्पूर्वेति व्यर्थं महाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाभीरत्वजातौ वर्तते । तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेन टापः प्रसक्त्यभावात् । न च तदन्तविधिज्ञापनाय तदिति वाच्यम् । अनुपसर्जनाधिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनादिति दिक् ॥ अत्र नव्याः शू

द्रा च इत्यादिवचनम् अजाद्यत इति सूत्रस्थं वार्तिकमेव, न त्विदं गणसूत्रमित्याहुः ॥ क्रुञ्चेत्यादि ॥ त्रयोऽमी हलन्ताः इत्येके । भाष्ये तु क्रुञ्चानाऽऽलभेत उष्णिहककुभौ इत्यादिप्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता अपि स्वीकृताः । पचाद्यचा इगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेन यथासम्भवमदन्तत्वात् ॥ पुंयोगेऽपीति । यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदादन्तत्वादेव टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्तः सोऽप्यनेन बाध्यते इति सूचयितुमपिशब्दः ॥ मूलान्नञः । नञः किम् । शतमूली । अमूलेति । ओषधिजातिरियम् ॥ उगितश्च । उगिच्छब्देन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः । न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शङ्क्यः । अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापनात् । उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति येन विधिरिति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयेनाह । उगिदन्तादिति ॥ तत्रोगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविध सम्भवति । आद्ये उगिदन्ते भवन्त महान्तं चातिक्रान्ता अतिभवती अतिमहतीत्युदाहरणं सर्वादिगणे भवतु इति पाठाद्भवच्छब्दस्योगित्वव्यपदेशः, महच्छब्दस्य तु शतृवद्भावात् । न चैवं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन इति निषेधात् केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीप् न स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमुगित्पदाभिधेयमित्युक्तनिषेधाप्रवृत्तेरित्याशयेनोदाहरति । भवतीति ॥ द्वितीयमुगिदन्तमुदाहरति । पचन्तीति । पचेर्लटः शतरि कर्तरि शप् । यदि तु सर्वादिगणे भवतु इति उगित् पठितः स भातेर्डवतुरिति व्युत्पाद्यते, तदा भवतीति द्वितीयोगिदन्तस्याप्युदाहरणं भवत्येव ॥ शत्रन्तात्तु भवतेर्ङीपि शप्श्यनोरिति नित्यो नुम् । भवन्ती ॥ उखास्रदित्यादि । उखायाः स्रंसते पर्णैध्वंसते । स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने वस्रुस्रंसु इति दत्वम् ॥ वनो र च ॥ वन्निति प्रत्ययेन तदन्तं प्रातिपदिकं गृह्यते । वन्नन्तेन त्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । वन्नन्तात्तदन्ताच्चेति । येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वंरूपमिति सूत्रात्स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः ॥ यदि तु वन्नन्तमेव व्यपदेशिवद्भावेन वन्नन्तान्तमित्युच्यते, तर्हि येन विधिः इत्यत्र स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्याख्येयम् ॥ न चात्र व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययमात्रविधिविषयत्वात् वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः ॥ सामान्यग्रहणमिति । सूत्रे वन इत्यनुबन्धरहितस्य ग्रहणात्तदनुबन्धपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः ॥ वन्ग्रहणे वन्नन्तं वन्नान्तं च कथ लभ्यत इत्याशङ्कायामाह । प्रत्ययग्रहणे इत्यादि ॥ तेनेति । वन्नन्ते-

नेत्यर्थः ॥ तदन्तान्तमपि लभ्यत इति । स्त्रियामित्यधिकारे ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति निषेधो न प्रवर्तते अमहत्पूर्वेत्यादिज्ञापकादिति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीत्युक्तत्वाद् ग्रहणवतेति निषेधशङ्कैव नास्तीति ॥ सुत्वानमिति । सुयजोर्ड्वनिप् । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति समासः ॥ अतिधीवरीति । दधातेः अन्येभ्योपि दृश्यते इति क्वनिप् । घुमास्थेतीत्त्वम् ॥ भाष्ये तु ध्यायतेः क्वनिपि संप्रसारणमिति स्थितम् ॥ नस्य रेफादेशे कृतेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अल्लोपोनः इति प्राप्नोत्यनो नकारान्तविशेषणात्तु न भवतीति श्वयुवमघोनामित्यत्रैव व्युत्पादितम् ॥ शर्वरीति । शॄधातोः अन्येभ्योपीत्यनेनैव वनिप् गुणे कृते रपरत्वे हशन्तात् परत्वेपि हशन्ताद्विहितत्वाभावात् ङीब्रयोश्च निषेधो न ॥ वनो न हश इति । अबहुव्रीह्यर्थोयमारम्भः । बहुयज्वेत्यादौ तु अनो बहुव्रीहेः इति ङीपो निषेधे रेफस्याप्यप्रवृत्तेः ॥ राजयुध्वेति । राजानं योधितवती राजनि युधि कृञः इति ड्वनिप् ॥ बहुव्रीहौ वेति । अन्यतरस्यामिति योगविभागादिदं लभ्यते, नत्वपूर्ववचनमिति वक्ष्यते ॥ बहुधीवरीति । बहवो धीवानो यस्या नगर्यामिति विग्रहः ॥ पक्षे डाबिति । डाबुभाभ्यामिति सूत्रेण । तथा च द्विवचने बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः ॥ द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहौ सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यान्तलोपः, ङीपि भत्वात् पादः पत् ॥ टाबृचि ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य ङीपोपवादः । यद्यपि पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु इति कोशात् पादसमानार्थकः पदशब्दोस्तीति तेनैव द्विपदा एकपदेति रूपं सिध्यति, तथापि ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगनिवृत्तये सूत्रारम्भोयमावश्यकः । असिद्धत्वादिति ॥ एतच्चासिद्धत्वोपवर्णनं कार्यकालपक्ष एवोपयुज्यते, न तु यथोद्देशपक्षे सकृत्कृतायाः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाभावात् । न च पञ्चन्निति नान्तस्य कृतायामपि संज्ञायां पञ्चेत्यदन्तस्य न कृतेति शङ्क्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः ॥ तदसत् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः ॥ तदसत् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवदादेशो नल्विधावित्यत्र पठ्यते तच्चाल्विधौ न प्रवर्तत एवेति यथोद्देशपक्षेप्यसिद्धत्ववर्णनस्य युक्तत्वात् ॥ न ङीबिति ॥ पूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ अनो बहुव्रीहेः॥ ननु राजयुध्वेत्यादिसिद्धये अवश्यवक्तव्येन वनो न हशः इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः किमनेन सूत्रेण ॥ मैवम् । अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः डाबुभाभ्यामिति डाब्विधानार्थमेतत्सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात् । तथा चानेन ङीपि निषिद्धे तत्सन्नियोगेन

प्राप्तो वनो रचेति यो रेफः सोपि दुर्लभ एवेति वनो न हशः इति वार्तिकमबहुव्रीह्यर्थमिति फलितम् ॥ बहुयज्वानाविति । न संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपी । तेनात्र अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणविकल्पो न प्रवर्तते ॥ डाबुभाभ्याम् ॥ उभाभ्यांग्रहणं व्यर्थं मन्नन्तानन्तयोरनुवृत्त्यैव तत्फलसिद्धेरित्येके ॥ उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमावश्यकमन्यथा संनिहितस्यानन्तस्यैवानुवृत्तिरिति शङ्का स्यादित्यन्ये ॥ ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिध्यति तत् किमन्यतरस्यांग्रहणेन । सत्यम् । अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तत्र मन इति निवृत्तम् । अनो बहुव्रीहेर्डाब्वा स्यात् । पूर्वेणैव डापि सिद्धे पुनर्विधानमिदं ऋन्नेभ्य इति ङीपा सह विकल्पार्थम् । अन उपधालोपिनः इति सूत्रं तु नियमार्थम् । अनो योसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । एवं च बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवेत्युक्तरूपत्रयं सिद्धमिति बहुव्रीहौ वा इत्येतन्नापूर्वं वचनमिति बोध्यम् ॥ उपधालोपिन एवेति नियमात्तु सुपर्वा चारुपर्वा इत्यादावनुपधालोपिनि ङीप् न भवति, किं तु डाप्निषेधावेव भवतः । अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः अन्यथा बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणान्तरस्थेन अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके ङीपि कृतेपि ऋन्नेभ्यः इति प्राप्तं ङीपमनूद्य तत्संनियोगेन हि विधीयमानो यो वनो रच इति रेफः स न सिध्येत् । ननु वनो र चेति सूत्रमेव ङीब्रौ विधत्तामिति चेन्न । उभयविधौ गौरवात् । किं च उभयविधायकत्वेपि अनो बहुव्रीहेरित्यनेन ङीपि निषिद्धे रोपि दुर्लभः सनियोगशिष्टत्वात् ॥ भाष्ये तु अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरम् उपधालोपिनो वा इति सूत्रमस्तु, अन उपधेत्यादि प्रदेशान्तरस्थं सूत्रं डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं च मास्त्वित्युक्तम् ॥ अन उपधा ॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष् इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप् इत्यतो ङीप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह । अन्नन्तादित्यादि । नियमार्थमिदमित्युक्तम् । न चैव पूर्वेणैव विकल्पसिद्धाविहान्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । असति ह्यन्यतरस्यांग्रहणे नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियम इति ॥ प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य ॥ कादित्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम् । अन्यथा एतिकाश्चरन्तीत्यादावकचि इत्व न स्यात् । तत्र हि अकारविशिष्टककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् । न चाकच्यप्यकारान्तककार एव प्रत्ययस्थो भवतु अतो गुणे इति पररूपे सत्येतिका इत्यादिरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । पचतकीत्यादिवक्ष्यमाणरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेनाह । ककारादिति । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययो विहितः । क्वचित्समुदायात् प्रयोगस्तु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादि निर्देशरू-

प्रयत्नसाध्य इति भावः ॥ आप परं इति । एतच्चाकारविशेषणम् । तत्सामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यां व्यवायेपि भवति, न तु पुत्रकाभ्यां रथकट्येत्यादौ चिचतुरादिव्यवाये । अत एव सार्वकेत्यादावाद्याकारस्य न भवति तदेतदुक्तम् । अकारस्येकारः स्यादापि परत इति । यदि त्वापीति इकारविशेषणं स्यात्तर्हि रथकट्येत्यादावतिप्रसङ्गः व्यवहितस्यापि परत्वानपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । न चापीत्यस्याकारविशेषणत्वेपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अनुवादे परिभाषाणामित्यत्रानुवाद इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थाभ्युपगमात् । कात् पूर्वस्यात इदित्यत्र हि अत इत्यनूद्यत्वविधानादनुवाद्यत्वमेवात इत्यस्य, न त्वनूद्यमानविशेषणत्वम् । कादित्यस्य त्वनूद्यमानविशेषणत्व स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठते इति वैषम्यात् । अनूद्यमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतत् उदीचामात इति सूत्रस्थस्थानिग्रहणेन ज्ञापयिष्यते ॥ यदि असुप इति पर्युदासः स्यात् तर्हि बहुपरिव्राजकेत्यत्रापि स्यादेव उत्तरपदस्य सुबन्तत्वेपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् ततः परष्टाविति । तेनात्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह । स आप् सुपः परो न चेदिति । सुबन्तात् परो न चेदित्यर्थः ॥ सर्विकेति । अव्ययसर्वनाम्नामित्यज्ञातार्थेऽकच् ॥ कारिकेति । करोतेर्ण्वुल् णित्त्वाद्वृद्धिः ॥ नौकेति । नौशब्दात् स्वार्थे कः । ततष्टाप् ॥ शकेति । शक्नोतीति विग्रहः । पचाद्यच् ततष्टाप् बहुपरिव्राजकेति । परिपूर्वाद् व्रजेर्ण्वुल् । बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुपो लुकि कृतेपि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्य सुबन्तत्वाट्टापः सुबन्तात् परत्वमस्तीतीत्वमत्र न भवति ॥ नन्दनेति । नन्दिग्रहि इति ल्युः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे प्रत्ययस्थे कि इति सप्तमीनिर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्येति ग्रहणं सुत्यजमित्याहुः ॥ पूर्वस्य किमिति ॥ अर्थादेवेदं लभ्यते । टाबेकादेशे कृते परत्र ह्रस्वाकाराभावादिति प्रश्नः । इतरो निर्दिष्टपरिभाषया कात् पूर्वस्येति न लभ्यते, किं तु टाबेकादेशं बाधित्वा कात् परस्यैवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह । परस्येत्यादि ॥ कटुकेति । कटुरत्र कटुरसवति । अज्ञातादौ कः ॥ राकेति । रादाधाराचिकलिभ्यः कः । बहुलकादित्संज्ञाभावः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् केण इति ह्रस्वो न ॥ मामकनरकयोरिति । ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । मामिकेति । ममेयं मामिका । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च त्यण् तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः आदिवृद्धिः । केवलमामकेत्यादिना संज्ञाछन्दसोरेवेति नियमात्र ङीप् ॥ नरिकेति । कै शब्दे आदेच उपदेशे इत्यात्वम् आतोऽनुपसर्गे कः

आतो लोप इटि चेत्यालोप टाप् ईत्वम् ॥ त्यक्त्यपोश्च । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । उदीचामातः इति विकल्पापवादः । दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्याम दूरे दक्षिणा । दक्षिणादाच् दक्षिणा भवेति विग्रहे दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् किति चेत्यादिवृद्धिः टाप् । ततो अज्ञातार्थे कः, केणः इति ह्रस्वः, टाप् । प्राचा तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति विगृह्णीत तच्च मनोरमायां दूषितम् । त्यग्विधावव्ययमाङ्चर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापत्तेश्चेति ॥ इहत्यिकेति । अव्ययात्त्यप् । नयासयोः । प्रत्ययस्थादिति प्राप्ते निषेधोयम् । यासेति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह । यत्तदोरिति ॥ यका सकेति । यत्तदोरकच् । त्यदाद्यत्वे टाप् । स्वरूपस्याविवक्षाया फलमाह । यकां तकामिति । यद्यपि न यत्तदोरित्येव सूत्रयितुमुचित, तथापि सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं न यासयोरित्युक्तमित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु न यत्तदोः इत्युक्तेप्यनित्यत्वं सिध्यत्येव । अन्यथा अनयोरकारस्याप्परत्वं दुर्लभमिति किमनेन निषेधेनेति ॥ त्यकनश्च निषेध इति । ननु मृदस्तिकन् इतिवत् प्रक्रियालाघवाय त्यिकन्निति वक्तव्ये त्यकन्नित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्वाभावे सिद्धे किमनेन निषेधवचनेन । मैवम् ॥ पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्यकारस्य श्रवणार्थत्वात्तस्यात्यिकन्नित्युक्ते हि पञ्चोपत्यिक इति स्यात् इष्यते तु पञ्चोपत्यक इति । तस्मादावश्यकमेव निषेधवचनम् । मृदस्तिकन् इत्यत्रापीकारोच्चारणं तद्धितलुकि श्रवणार्थम् । न तु प्रक्रियालाघवार्थम् । अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इति आर्हादिति ठको अध्यर्धेति लुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावात् प्रत्ययस्थात् इतीत्त्वं न स्यात् पञ्चमृत्तिक इत्यत्र । न च लुकः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् प्रत्ययस्थादितीत्त्वं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते इत्यभ्युपगमात् । अत एव सनीस्रंसत इत्यादौ नलोपाभावः सिध्यति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशोपि न भवति । अन्यथा एकादेशस्या दवद्भावाट्टाब्ग्रहणात् लुक् तद्धितलुकीत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते अकारस्य श्रवणं न स्यात् । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥ उपत्यकेति । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ आशिषीति । आशीरर्थे विहितस्य वुन्प्रत्ययस्यात इत्वं न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ जीवका भवकेति । जीवताद्भवतादित्यर्थे जीवतिभवतिभ्यामाशिषि चेति वुन् तस्याकादेशे कृते टाप् ॥ देवकेति । देवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कः । अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः इति प्राग्दिवीयेषु

वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तिकाशब्दस्योपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं तदभावे इत्त्वनिषेधाभावं च दर्शयितुम् ॥ क्षिपकादीनां चेति । नेत्यनुषज्यते । क्षिपकेत्यादि । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । एव ध्रुव स्थैर्ये इत्यस्मादपि । यद्वा ध्रु गतिस्थैर्ययोः पचाद्यच् । कुटादित्वान्ङित्त्वेन गुणाभावे उवङ् ॥ चट भेदने । पचाद्यच् । ततष्टाप् । अज्ञातादौ कः । केण इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् ॥ तरतेर्ण्वुल् अकादेशः । नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः ॥ वर्णकेति । प्रावारविशेष । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु इति चौरादिकात् ण्वुल् । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । अन्यत्र वर्णिकेति । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या स्तोत्रकर्त्री च ॥ वर्तकेति । वर्तयतीति वर्तका । शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः । अन्यत्र नित्यमेवेत्त्वमिति बोध्यम् ॥ अष्टकेति । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवताः । तदर्थं कर्म पितृदैवत्यम् । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । अश्नन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका इष्यशिभ्यां तकन् ॥ अष्टिकान्येति । अष्टौ परिमाणमस्याः । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ सूतकेति । सूतशब्दात् स्वार्थे कन् । वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे शृङ्गवृन्दाभ्यामित्यारकन् । देवतावाचिवृन्दारकशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेपि रूपि मुख्यवाचिनो स्त्रीलिंगत्व सभवत्येव । अत एव त्रिषूत्तरे इत्युपक्रम्य वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ इत्यमरेणोक्तम् ॥ उदीचाम् ॥ यकौ पूर्वौ यस्याः सा । अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिगनिर्देशस्तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह । स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति । अत्र न यासयो. इत्यतो नेति वर्तते । यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योकारस्तस्य कात्पूर्वस्योदीचां मते इत्वं नेत्यक्षरार्थः । एवं स्थिते फलितमाह । इद्वा स्यादिति । एवमग्रेप्यूह्यम् । षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेनैव लब्धे सूत्रे स्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थं, फलं तु वृद्धसञ्ज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानाच्छालीयादिसिद्धिः । यदि तु तत्रेक्परिभाषोपतिष्ठेत, तदा औपगवीय इत्यादावेव वृद्धाच्छः स्यात्, नतु शालीयो मालीय इत्यादौ । तत्र ह्याकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावात् । तथा अतो गुणे इत्यत्रेक्परिभाषोपस्थितौ एधे पचे यजे इत्यादावेव पररूपं स्यात् । टित आत्मनेपदानामिति इट एत्वे कृते इक्स्थानिकत्वादेकारगुणस्य । भवन्ती पश्यतीत्यादौ तु न स्यात् तत्रेक्स्थानिकत्वाभावादकारगुणस्येत्यपि बोध्यम् ॥ नव्यास्तु वृद्धाच्छं बाधित्वा अणृगयनादिभ्यः इत्यण्प्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थमृगयनादिगणे व्याकरणशब्द पठ्यते । यद्यनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेरन् तर्हि तत् पठनं व्यर्थं स्यात् । आकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावेन वृद्धसञ्ज्ञाया अभावाच्छस्याप्रवृत्तेः । तथ.

च तस्मादेव पाठादुक्तार्थज्ञापनसम्भवे स्थानिग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहु: ॥ साङ्काश्यिकेति। सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यं वुञ् छण् आदिसूत्रेण संकाशादिभ्यो ण्य: । ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ् अकादेश: । स च सांकाश्यभवा स्त्रिया इति तदकारस्यापि वैकल्पिकमित्त्वं स्यात् तस्मादात इत्युक्तम् ॥ अत्र वदन्ति। यथायमकारो नाकारस्थानिक: एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति इत्यादिकल्पनेत्‌। अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचकवुञ्स्थानिकत्वेप्यकारमात्रस्यातथात्वात् । तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति ॥ शुभया इति । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति विच् । शुभमिति मान्तो निपात: ॥ सुनयिकेति । सुष्ठु नयो यस्या: सुनया तत: क: । केण इति ह्रस्व: । एवं सुष्ठु पाको यस्या: सा ॥ भस्त्रैषा ॥ लुप्तषष्ठीकमिति । केचिदिह स्वा इति छित्त्वा षष्ठ्या स्थाने सौत्रत्वाद्व्यत्ययेन जसिति व्याचक्षते ॥ प्रत्ययस्थादित्यतोनुवर्त्तनादाह । अत इद्वा स्यादिति । ननु नञ्पूर्वाणामपीत्यपि-शब्देन केवलानां सग्रह: क्रियते, न तु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि ॥ तथा च निर्भस्त्रिकेत्यादि न सिध्येदतस्तदन्तविधिरावश्यक इत्याशयेनाह। तदन्तविधिनैवेत्यादि । आंगत्वादिति भाव: ॥ एवं च नञ्पूर्वाणामित्यस्य नियमार्थत्वशङ्का निरस्ता, निर्भस्त्रिकेत्यादावतिप्रसंगात् ॥ अन्यस्य त्विति । अनुपसर्जनस्य तु अभाषितपुंस्काच्च इत्यनेन सिद्धमित्यर्थ: ॥ एतयोस्त्विति । भस्त्राजाज्ञास्वानां तु सपूर्वाणामपीत्वं भवत्येव । तत्र टाप: कप्रत्ययात्परत्वेन सुप: परत्वाभावात् असुप इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भाव: ॥ सपूर्वयोरिति । पूर्वावयवसहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरिति यावत् ॥ अन्तर्वर्तिनीमित्यादि । न स एतद् स इति स्थिते ऽकचि कृतेऽकच: प्रागेव वा नञ्तत्पुरुषे कृते अन्तरंगानपीति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्ते: प्रागेव सामासिके लुकि विशिष्टात्पुन: सुपि त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते ततष्टाप्। स च भाव्यसुप: पर इति भाव: ॥ अनेषकेति । अज्ञाता एषा एषका न एषका । अज्ञाता अनेषा अनेषकेति वा लौकिकविग्रहोत्र बोध्य: । एवमग्रेप्यूह्यम् ॥ स्वशब्दस्यातो विशेषणमिति । यद्यपि हरदत्तग्रन्थे अत्रात स्थान इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तं, तथापि तत्र स्वशब्दस्येत्यनन्तरमत इति शेषो बोध्य इति भाव: ॥ अर्थान्तरे त्विति । आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थ: ॥ नित्यमेवेति । स्विकेत्यादावकचि कृते आत स्थानिकोकारो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात् प्रत्ययस्थादिति नित्यत्वप्रवृत्ते: । एवं च हंसं तनौ संनिहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायामिति श्रीहर्षश्लोके भस्त्रेषेति वैकल्पिकमित्त्वमिति केषां चिद्व्याख्यानं नादर्तव्यमिति भाव: । वस्तुतो

इस तनौ इति श्लोके स्विकायामिति प्रयोगोऽसाधुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात् स्याडागमप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥ प्रत्युदाहरणान्युक्तानि । उदाहरणान्याह । निर्भस्त्रिकेत्यादि । निष्क्रान्ता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा, निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः । उपसर्जनह्रस्वष्टाप् । ततोऽज्ञातादौ कः । केण इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् । सूत्रे एषेति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो, न तु यामयोरितिवदुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह । कृतषत्वनिर्देशादिति ॥ इहाजाज्ञेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते, तेनेह विकल्पो न शुभ्राजिज्ञा । जानातीति ज्ञः इगुपधेति कः । प्रियो ज्ञो यस्याः सा प्रियज्ञिकेति ॥ निःस्वकेति । स्वस्याः निष्क्रान्तेति विग्रहो, न त्विह स्विकस्या निष्क्रान्तेति, तथात्वे ह्युपसर्जनेपि निःस्विकेत्येकमेव रूपं स्यात् आतःस्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्राविषयत्वात् ॥ अभाषित ॥ एतस्मादिति । नित्यस्त्रीलिङ्गादित्यर्थः । विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह । बहुव्रीहेरिति । ततो विहितस्य नित्यमिति । अविद्यमाना खट्वा यस्याः साखट्वेत्यत्र शेषाद्विभाषेति समासान्तस्य कपो वैकल्पिकत्वात् कबभावपक्षे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वे कृते पुनरखट्वशब्दाद्भाषितपुंस्कात्टापि सत्यज्ञातादौ कप्रत्यये केण इति ह्रस्वेऽस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्सर्ग एव प्रवर्तते । परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवेति भावः ॥ बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनातिखट्विकेत्यादावपि नित्यमेव ॥ विकल्प एवेति । अखट्वेति बहुव्रीहौ नञ् सु खट्वा सु इति स्थिते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक्युपसर्जनह्रस्वत्वं बाधित्वा शेषाद्विभाषेति समासान्ते कपि परत्वात् कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्तते, किं तु केणः इति ह्रस्वस्य न कपि आपोऽन्यतरस्यामिति वैकल्पिकनिषेधात्पाक्षिकह्रस्वे सति अभाषितपुंस्काच्चेति विकल्पः प्रवर्तते तत्र हि खट्वशब्दात्परस्य टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वादिति भावः ॥ ह्रस्वाभावपक्षे त्वखट्वाकेत्येतद्रूपान्तरम् ॥ अधिकारोयमिति ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अभिव्याप्येति । अत एव बहुयुवा शालेत्यत्र यूनस्तिरिति न प्रवर्तते इति प्राञ्चः ॥ न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षणो ङीप् स्याद् इति शङ्क्यं, नलोपः सुप्स्वरेति नियमे ङीपं प्रत्यसिद्धत्वाभावादित्येके ॥ अन्ये तु उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावान्नलोपस्याप्रसक्त्या ङीप् स्यादेव । परं तु अनो बहुव्रीहेरिति निषेधान्ङीबभावे डाब्निषेधाविह भवत इत्याहुः ॥ अयमेवेति । अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः ॥ टिड्ढाणञ् ॥ टिड्ढादयः प्रत्ययास्ते

तदन्ता गृह्यन्ते तत्रानुवर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् अजाद्यत इति सूत्रादनुवर्तमानमप्यत इत्येतत् प्रातिपदिकविशेषणमता च तदन्तविधिरतो व्याचष्टे। यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमिति। नदट् देवट् इत्यादौ प्रत्ययस्यैव टित्वमिति टिदन्तप्रातिपदिकमिति व्याख्यानं संगच्छत एव। स्तनंधयीत्यत्र तु प्रत्ययस्य टित्त्वाभावेपि धातोष्टित्त्वस्याचरितार्थत्वात्समुदायात्स्यादेव ङीबिति वक्ष्यति॥ अन्ये तु ढादय एव प्रत्ययाः टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं तेन टित् प्रातिपदिकं ढाद्यन्तं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः। टित्वं तु प्रातिपदिकस्य क्वचित्प्रत्ययकृतं, क्वचित् स्वतः क्वचित् प्रकृतिकृतं, अवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात्। तत्र आद्यस्योदाहरणं कुरुचरीति॥ द्वितीयस्योदाहरणं नदीति। पचादिषु टितोऽस्य पाठात् स्वत एव टित्त्वम्। तृतीय तु धेटष्टित्वात् स्तनधयतीति कृदन्ते उदाहरिष्यतीत्याहुः॥ कुरुचरीति। कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे चरेष्ट इति कर्तरि टः॥ उपसर्जनत्वान्नेहेति। बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदन्तस्योपसर्जनत्वान्ङीब्नेत्यर्थः। वक्ष्यमाणेति। ब्रुवो लृटः सद्वेतिशानच्। ब्रुवो वचिरिति वच्यादेशः वच परिभाषणे इत्यस्मात् कर्मणि वा लृटः शानच्। स्यतासी इति स्यः। कुत्वषत्वे। आने मुक् इति मुक्॥ टित्त्वादुगित्त्वाच्चेति। स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः। न चाल्विधित्वात्कथमिह स्थानिवद्भाव इति शङ्क्यम्। नल्यपीति ज्ञापकादनुबन्धकार्येषु अनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अत एव रमायामित्यादौ परत्वात् ङेरामि कृते स्थानिवद्भावेनामो ङित्त्वाद् याडापः इति याडागमः सिध्यति॥ ज्ञापनान्न भवतीति। लिङादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेनैव ङित्त्वलाभात्तदागमस्य यासुटो ङित्त्वं व्यर्थं सत् लाश्रयानुबन्धकार्यमादेशानां नेति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः॥ पिच्च ङिन्नेत्यदादिगणे वक्ष्यमाणत्वात्तिबादिष्वोपदेशिकेन पित्त्वेनातिदेशिकं ङित्त्वं बाध्यत इति यासुटो ङित्त्वस्य वैयर्थ्याभावान्न तज्ज्ञापयतीति शङ्कमानं प्रत्याह। अः शानचः शित्वेनेत्यादि॥ सौपर्णेयीति। कद्रूश्च वै सुपर्णी इति श्रुतिः। सुपर्णीशब्दादपत्येऽर्थे स्त्रीभ्यो ढक्। आयनेयीत्येयादेशः॥ नन्वत्र निरनुबन्धपरिभाषया शिलाया ढः तत्र साधुरित्यधिकारे सभाया यः ढश्छन्दसीति विहितस्तयोरेव ढयोर्ग्रहणेन भवितव्यं न तु ढकः॥ सत्यम्। शिलाया ढस्य स्वभावान्नपुंसक एव प्रवृत्तेः स्त्रियामसंभवात्। सभाया ढस्य च सभेयीति स्त्रियां छन्दसि प्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबन्धस्यासंभवादगत्या सानुबन्धको गृह्यते॥ ऐन्द्रीति। इन्द्रो देवता अस्याः साऽस्य देवतेत्यण्। इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः तस्येदमि-

त्यण्। अत्र व्याचक्षते। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येत्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि अणन्तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि गृह्यत इति कुम्भकारशब्दात् ङीप् स्यादेव अस्तु वा कारशब्दादेव ङीप् तथापि कुम्भकारीति रूपं सिध्यत्येव। न च कारशब्दान्ङीपि तदन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् इति ढक्प्रत्यये कौम्भकारेयो न सिध्येदिति वाच्यम्। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्तत्सिद्धेः। नापि नियमाभावे कारीशब्दात्कदाचिड्ढकि कुम्भकारेय इति रूप स्यादिति शङ्क्यम्। समर्थः पदविधिरिति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थात्तद्धितानुत्पत्तेरिति॥ मनोरमायां तु इह सूत्रे अनेकं वाक्य तत्रानुपसर्जनमण् योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानान्नेह। आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति। अत्र हि प्रोक्तार्थे योऽण् श्रूयमाणः स उपसर्जनम्। यस्तु प्रधानोऽध्येत्रण् प्रोक्ताल्लुक् इति स लुप्तः। वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणमतष्टाबेव भवतीति स्थितम्॥ नन्वेवमापिशलेति रूपसिद्ध्यर्थमनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्योपक्षयात् कथमेतस्य तदन्तविधिज्ञापकेति चेदत्राहुः। स्वरितत्वप्रतिज्ञया अधिकारोऽयमित्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं सम्भवत्येवेति॥ औत्सीति। उत्से भवा उत्सादिभ्योऽञ्॥ नन्वनेनैव सिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञः इत्यत्राञ्ग्रहणं व्यर्थम्। अञन्तस्याद्युदात्तत्वेन ङीप्ङीनोः स्वरे विशेषाभावात्॥ मैवम्। उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सीत्यत्राञन्तलक्षणं ङीप बाधित्वा परत्वाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तद्बाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात्। न चैवं शार्ङ्गरवाद्यञः इति ङीना सिद्धमिद रूपमित्यञ्ग्रहणमिह न कर्तव्यमिति वाच्यम्। तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः। अन्यथा शार्ङ्गरवस्य स्त्री शार्ङ्गरवी औत्सस्य स्त्री औत्सीत्यादौ पुंयोगेऽपि परत्वान्ङीन् स्यान्न तु ङीष्। इष्यते तु पुंयोगे ङीषेव। तस्माद् भवाद्यर्थस्य जातित्वेनापरिभाषणाद्भवाद्यर्थे ङीबर्थमिहाप्यञ्ग्रहणमावश्यकमेवेति दिक्॥ ऊरुद्वयसीत्यादि। ऊरू प्रमाणमस्याः सा। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः। यद्यत्र नलोकेति सूत्रे टिड्ढेतिवद्द्वयसजिति मात्रचस्सकारेण प्रत्याहारो गृह्यते, तदा दघ्नञ्मात्रज्ग्रहणमिहाकर्तुं शक्यम्॥ पञ्चतयीति। पञ्च अवयवा अस्याः, संख्याया अवयवे तयप्॥ आक्षिकीति। तेन दीव्यतीति ठक्॥ लावणिकीति। लवणं पण्यमस्याः। लवणाट्ठञ्॥ ठक्ठञोर्भेदेनोपादानं ठन्निवृत्त्यर्थं, तेनेह न दण्डोऽस्त्यस्याः दण्डिका। अत इनीति ठन्। अत एव ञिठस्यान्तेऽपि न ङीप्। काशिषु भवा काशिका। काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ॥ यादृशीति। त्यदादिषु दृशः इति कञ्। आ सर्वनाम्न इत्याकारः॥ इत्वरीति। एति तच्छीला। इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। क्वरपोऽन्यतरानुबन्धो-

पादानं स्पष्टार्थमेकेनैव वरचो व्याहृतिमिद्धैः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः इति भारविः । तत्र स्थेशभासेति वरच् । ईश्वरीति तु त्रेधा । प्रयोगलक्षणे ङीष्यन्तोदात्तमेकम्, इगुपधायाः इत्यनुवृत्तौ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् इत्यौणादिके वरटि टित्वान्ङीपि मध्योदात्तमपरम्, ईशेः क्वनिपि वनिपि वा ङीब्रयोराद्युदात्तमन्यत् ॥ ताच्छीलिकेति । अयं भावः । शीलं छत्रादिभ्यो णः इति यो णस्तस्मिन्नण्कार्यं भवति कार्मस्ताच्छील्ये इति ज्ञापकात् । तत्र हि अन् इत्यणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते, यदि तु णप्रत्यये अण्कार्यं न स्यात् तर्हि किं तेन । ताच्छीलिके एव अण्कार्यज्ञापनान्नेह । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । तदस्यां प्रहरणमिति णः ॥ छत्रादिभ्योऽण् इत्येव सूत्रमस्तु किमनया कुसृष्ट्येति तु बहवः ॥ चौरीति । चुराशीलमस्याः ॥ नञ्स्नञ् । वृत्तिकृता त्वत्रत्यख्युन्ग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य क्वरप्ख्युनामिति पठितं, तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति ॥ स्त्रैणी पौंस्नीति । स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्स्नञौ । शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ आढ्यकरणीति । अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनयेत्यर्थे आढ्यसुभग इत्यादिना कृञः ख्युन् । युवोरित्यनादेशः । अरुर्द्विषदिति मुम् । तरुणी तलुनीति । तरुणतलुनयोर्गौरादिषु पाठात् ङीब्ङीषोः पर्यायो बोध्यः स्वरे विविशेषः कृहृदारिभ्य उनन् । त्रोरश्च लो वेति । तरुणतलुनयोरुनन्प्रत्ययान्तत्वेन नित्त्वादाद्युदात्तता । सैव ङीपि । ङीषि त्वन्तोदात्ततेति ॥ यञश्च ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । प्राचां ष्फ तद्धितः इत्यत्र यञ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥ हलस्तद्धितस्य ॥ हल इति पञ्चमी । यस्येति चेति सूत्रादितीत्यनुवर्तते । नस्तद्धिते इत्यतस्तद्धित इति नानुवर्तते, आपत्यस्य चेत्युत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह । हलउत्तरस्येत्यादि । तद्धित इत्यनुवृत्तौ त्विहापि स्यात् । साकाश्यकः । कांपिल्यकः, । सकाशादिभ्यो ण्यः ततो धन्वयोपधाद्दिति वुञ् । उपधाभूतस्येति । सूर्यतिष्येत्यत उपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः । ननु यस्येति चेति यञोकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः, यलोपे तन्निषेधात् । अत्राहुः । यलोपे कर्तव्येऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति ॥ अन्ये त्वाहुः । सूत्रारम्भसामर्थ्यादल्लोपस्यासिद्धत्व न भवति तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः एवं च सूर्यतिष्येति सूत्रेऽप्युपधाग्रहणं त्यक्तुं शक्यमुक्तयुक्तेरिति ॥ गार्गीति । गोत्रप्रत्ययान्तस्य जातित्वेऽपि योपधत्वादत्र जातेरिति ङीष् न भवति । तथा चाद्युदात्तमिवेदं पदम् ॥ अनपत्याधिकारेति । यद्यपि आपत्यग्रहणं कर्तव्यम् इत्येव वार्तिकं,

तथाप्यपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गर्गादियञेव न तु दैवाद्यञ् । त-स्यापत्याधिकारात् प्रागेव पाठात् अत एव भाष्यकृता यञश्चेत्यत्र कञ्करपोऽय-ञश्चेति गर्गादिभ्योयञ् इत्यत्र अयञ इति चाकारः प्रश्लिष्टः । एवं यञञोश्चे-तिसूत्रेपि यस्कादिभ्यो गोत्रे अयञञोश्चेत्यकारः प्रश्लिष्टः । एतच्च मनोरमाग्रन्था नुरोधेनोक्तम् ॥ वस्तुतस्त्वधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाश्रुतवार्तिकेनैव द्वीपे भवा द्वैप्येति रूपसिद्धेः । न च देवस्यापत्यं स्त्री दैव्येतिरूपासि-द्धिः शङ्क्या । अयञश्चेति भाष्यकारीयनिष्कर्षोक्तत्सिद्धेः । नहि दैवाद्यञा-वित्यत्रायञित्यकारः प्रश्लिष्टुं शक्यते । किं चाधिकारग्रहणे अभिजितोऽपत्यं स्त्री-त्यणन्तात्स्वार्थे अभिजिद्विदभृदित्यादिना यञि आभिजितीति रूपं न सिध्येत् श्रुमदणोयञ् इत्यकारप्रश्लेषेण भाष्यकाररीत्यापीह ङीप् सम्भवादित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अकार प्रश्लिष्य गर्गादिभ्योयञि कृते गार्ग्य इति रूपं न सिध्येत् ॥ नैवम् । वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृताकारप्रश्लेषे कृतेपि तस्येत्संज्ञकत्वेन लुप्त-त्वादिष्टसिद्धेः । एवं च करप्ख्युनामितिपाठः करपो यञश्चेति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं तेन षिद्गौरेति ङीष् सिध्यति । ननु प्रातिपदिकसञ्ज्ञां विनापि षित्करणसा-मर्थ्यादेव ङीष् भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन । न च यञन्ते यस्येति चेति लोपार्थं तदिति वाच्यम् । सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात् । एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिञन्तादपि क्वचित् ष्फो भवतीति ज्ञापनार्थं तेन आसुरे-रुपसङ्ख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिध्यति ॥ षः प्रत्ययस्य ॥ आदिर्ञिटुडवः इत्यत आदिरित्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह । प्रत्ययस्यादिरिति । प्रत्ययस्य किम् । षोडश । षष उत्वमित्यत्र उपदेशस्थोय षकारः । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् ॥ आदिः किम् । अविषः महिषः । अविमह्योष्टिषच् ॥ नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्सञ्ज्ञा न भविष्यति टित्त्वादेवाविषी महिषीति रूपसिद्धेः । न च पक्षे ङीषन्तोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यम् । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण चितः परस्य ङीषोप्युदात्तत्वात् ॥ अत्राहुः । विनिगमनाभावेन पक्षे टकार-स्यापि श्रवणं स्यात् । तथा च षित्त्वान्ङीष्यविषीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात् । अतः षकारस्यैव श्रवणं भवतु मा कदाचिट्टकारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणानु-वृत्तिरिति ॥ आयनेः ॥ आयनीनीनंकारस्य नेत्त्वम् । फिनो नित्करणसाम-र्थ्यात् । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । तेन द्रुक्फिनामादेशः सिध्यति ॥ आ-दिग्रहणं किम् । ऊरुदघ्नमित्यादौ मा भूत् ॥ प्रत्ययेति किम् । धातोरादीनां

मा भूत् । फक्कति । ढौकते । खनति । छादयति । घूर्णते ॥ घञादिषु तु चजोः कुघिण्ण्यतोरित्यादिनिर्देशेनेत्संज्ञया भाव्यमित्यादेशाभावः । शमेढः । शण्ढ इत्येवमादीनामेते आदेशा न भवन्ति । उणादयो बहुलम् इति बहुलवचनादिति दिक् ॥ क्रमादिति । फ आयन् । ढ एय । ख ईन । छ ईय् । घ इय् इत्यर्थः ॥ स्त्रियामेव ष्फप्रत्ययविधानादत्र ङीष् न स्यादित्याशङ्क्याह । षित्त्वसामर्थ्यादिति । एकमेव स्त्रीत्वमुभाभ्यामुच्यत इति भावः ॥ सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थम् । तेन आवट्याच्च इति वक्ष्यमाणं परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवटशब्दादपि ष्फ एव भवति । चाब्विधिस्तूदीचां मते सावकाशत्वात् । आवट्यायनी । एवं षाद्यञश्चाब्विषयेऽपि प्राचां ष्फ एव शार्कराक्ष्यायणीति यथा ॥ सर्वत्र ॥ सर्वेषां मत इत्यर्थस्तदेतत् फलितमाह । नित्यं ष्फः स्यादिति । नन्वारम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेदत्राहुः । पूर्वसूत्रे बाधकबाधनोपयुक्तस्य तस्येह स्पष्टार्थमभ्युपगमान्न वैयर्थ्यमिति ॥ यञ इत्यनुवर्तनादाह । यञन्तेभ्य इति । लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः । लौहित्यायनीति । सांशित्यायनीबाभ्रव्यायणीत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । ननु गर्गादौ कतकण्वशकलेति पठ्यते तथा च शाकल्यायनीति रूपं न सिध्येत् । यदि तु लोहितादिकार्यार्थं कतशब्दात्प्रागेव शकलशब्दः पठ्येत तर्हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्रे इति कण्वादिकार्यमण् न सिध्येत् ॥ उच्यते । कतकण्वशकलेतिगणपाठे कण्वशब्दात् पूर्वं शकलशब्दः पठितव्यः । कतन्तेभ्य इत्यत्र कतस्यान्तः कतन्तः, कतोऽन्तो येषां ते कतन्ताः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । कतन्तश्च कतन्ताश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोऽभ्युपेयस्तथा कण्वादिभ्य इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कण्वादिः कण्व आदिर्येषामिति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥ कौरव्य ॥ टाप्ङीषोरिति ॥ योपधत्वेन जातेरिति ङीषः प्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दाट्टाप् माण्डूकात्तु ङीषिति भावः । यद्यपीह टाप्ङीपोरिति पाठः प्रायेण दृश्यते तथापि तत्र ङीबिति लेखकप्रमाद एव । परिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वान्ङीषः प्राप्तिर्नेति मतान्तराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति बोध्यम् । कौरव्यसाहचर्यान्माण्डूकशब्दोऽप्यपत्यप्रत्ययान्त एवेह गृह्यते न तु तस्येदमित्यणन्तस्तेन यद्यसौ कूपमाण्डूकि तवेति भट्टिप्रयोगः सिद्धः । तत्र हि मण्डूकस्येयं भार्येति विवक्षया तस्येदमित्यण् ॥ वयसि ॥ कालकृता शरीरावस्था वयः । यस्त्वर्थप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते अन्तरङ्गत्वात्,

तेनेह न । उत्तानशया । लोहितपादा । इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रतीतेः । अत्राऽपि हि व्याध्यादिवशादुत्ताना शेते, अलक्तकेन च रक्तचरणा भवति ॥ प्रथमेति किम् । वृद्धा ॥ कुमारीति । प्रथमवयोवचन एवायं शब्दो न त्वनूढत्वप्रयुक्तः । पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगात् । वृद्धकुमारीति गौणप्रयोगः ॥ वयस्यचरम इति । यौवनं न प्रथमवयः किं तु द्वितीयमिति वार्त्तिकारम्भः । उपचयाऽपचयलक्षणे द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात् सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यम् । वयांसि चत्वारीत्येके । यदाहुः "आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसी"ति ॥ त्रीण्यन्ये । "यदाहुः पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति" इति ॥ त्रिलोकीति । त्रयाणां लोकानां समाहारे तद्धितार्थे द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुरिति स्त्रीत्वम् ॥ त्रिफलेति । अत्र द्विगोः इति ङीप् प्राप्नोति नतु पाककर्ण इति ङीष् । तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः ॥ त्र्यनीकेति । अनीकमग्रता । त्रयाणामनीकानां समाहारः । अजादेराकृतिगणत्वाट्टाबिति त्र्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः ॥ पञ्चाश्वेति ॥ नन्वत्र द्विगोरिति ङीप् मा भूत् । ठगन्तत्वात्तु स्यादेव । नच अपरिमाणेति निषेधस्य निरवकाशतेति वाच्यम् । पञ्चानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः पञ्चाजा पञ्चोष्ट्र्यादौ सावकाशत्वात् । तत्र हि गोद्व्यचोसंख्येति यत्प्रत्ययस्य अध्यर्धपूर्वेत्यादिना लुगिति चेद् । अत्राहुः । ठको योकार इति व्याख्यानात् ठगन्तलक्षणो ङीब्नेति ॥ द्विबिस्तेति । सुवर्णबिस्तो हेम्नोक्षे इत्यमरः । आचितो दशभाराः स्युः ॥ द्विकम्बल्येति । द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशतं, कम्बलाच्च संज्ञायाम् इति यत् । ततः क्रीतार्थस्य ठञो लुक् ॥ द्व्याढकीति । द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्यां, द्विगोष्ठंश्चेति खठनौ विहितौ ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ् । तस्य अध्यर्धेति लुक् । एतेन द्व्याचिता व्याख्याता । स्यादेतत् । काण्डान्तादित्युत्तरसूत्रे परितः सर्वतो येन मीयते तत् परिमाणमाढककुडवादि न तु परिच्छेदकमात्रमिति मनोरमायां स्थितम् । तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे बिस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात् । अत्राहुः । उन्मानस्य निषेधे बिस्तादीनामेवेति नियमार्थं तद्ग्रहणं तेन द्विकार्षापणी द्व्यक्षीत्यादि सिध्यतीति ॥ काण्डान्तात् ॥ षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धः, तथाप्यसत्यन्तग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् श्रुतत्वात् काण्डस्यैव विशेषणं स्यान्न तु काण्डान्तस्य । ततश्च द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्रा-

भ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात्। इह तु निषेधो न स्याद् द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति। अत्र हि काण्डं प्रमाणे वर्तते काण्डान्तस्तु क्षेत्रेऽतोऽन्तग्रहणं कृतम्। इह द्विगोः इत्यनुवर्तते न तद्धितलुकि इति च तदाह। द्विगुस्ततो न ङीबित्यादि॥ मात्रच इति। द्वयसज्वो लुगिति प्राचोक्तं नादर्तव्यम्। प्रथमस्य द्वितीयस्य ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति सिद्धान्तादिति भावः॥ द्विकाण्डी रज्जुरिति। द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः पूर्ववत्तद्धितलुक् द्विगोरिति ङीप्॥ नन्विहापरिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात् काण्डशब्दस्यायामपरतया परिमाणार्थत्वात्.परितः सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणम् आढककुडवादि न तु यथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम्। यदाहुः। ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वत इति। अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् न भवतीति चेद्॥ अत्राहुः। नियमार्थमिदं क्षेत्र एव निषेधो यथा स्यादिति। तथा च द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीबेव सूत्रारम्भफलमिति॥ पुरुषात्प्रमाणे॥ अपरिमाणान्तत्वान्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् प्रमाणे वर्तत एव। वृत्तौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव। तथा च लघुसूत्रम् पञ्चारत्निः पुरुषः इति॥ द्विपुरुषीति। अत्र प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः॥ नन्विह तद्धितलुग्दुर्लभः। पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्तिकस्याप्रवृत्तेः। ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत् प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देपि। अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात्। न चैवं द्वयसज्दघ्नचावपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यम्। ऊर्ध्वमाने मतौ मम इति वचनात्। एवं पुरुषात्प्रमाणे इति वैकल्पिकस्यापि ङीपः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः। किं तु तद्धितलुगेव दुर्लभ इति चेदत्राहुः। अस्त्विह प्रमाणे लः इत्यस्याप्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक् पुरुषात्प्रमाणे इति सूत्रे हि द्विगोस्तद्धितलुकि इत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यत इति सुवचत्वादिति॥ प्रमाणे किम्। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः। तद्धितलुकीत्येव। समाहारे पञ्चपुरुषी। नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणे न वर्तते इति द्व्यङ्गविकलमेतद् इति चेदत्राहुः। प्रमाणार्थवृत्तीनामेव पुरुषाणामत्र समाहारान्न द्व्यङ्गविकलता। ततश्च तद्धितलुकीत्यनुक्तौ पञ्चपुरुषशब्दाद्विकल्पः स्यादिष्यते तु द्विगोः इति नित्यं ङीबिति॥ ऊधसोनङ्॥ नादेशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं धनुषश्चेत्युत्तरार्थमन्यथा शार्ङ्गधन्वेति न सिध्येद् इत्याहुः। वस्तुतस्तु इहार्थमप्या-

वश्यकमेव अन्यथाऽनो लाक्षणिकत्वेनाल्लोपाप्रसङ्गादित्यन्ये । इह बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्तते इत्याह । इत्याह । ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरिति । समासान्तप्रकरणस्थत्वेप्यनङो न प्रत्ययत्वमन्यथा ङित्त्ववैयर्थ्यापत्तेरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु ष्यङ इव प्रत्ययत्वेप्यादेशत्वमविरुद्धं कुण्डोध्नीत्यत्र ङीषि कृते स्वरेपि विशेषाभावादिति बोध्यम् । स्त्रियामिति । उपसंख्यानाल्लब्धमेतत् ॥ डाप्ङीब्निषेधेष्विति । डाबुभाभ्यामिति वैकल्पिको डाप् । अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति विकल्पेन ङीप् । अनो बहुव्रीहेरित्यनेन ऋन्नेभ्य इति प्राप्तस्य ङीपो निषेध इति विवेकः ॥ ङीष् स्यादिति ॥ प्रकृतो ङीबेव तु न विहितः स्वरे विशेषात् । कुण्डोध्नीति । कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा ॥ बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः । प्राप्तापन्ने ति समासः ॥ धेनुकमिति । अचित्तहस्तीति समूहार्थे ठक् । इसुसुक्तान्तात्कः ॥ स्त्रियामित्युपसंख्यानादिति । नन्विहैव लाघवार्थं बहुव्रीहेरूधसो ङीष् नश्चेति सूत्र्यताम् अनङ् च इति वा । समासान्तेषु ऊधसो नङ् इति च त्यक्त्वा धनुषो नङ् इत्येव पठ्यताम् ॥ मैवम् । कबभावे सावकाशस्यास्य पक्षे कपा बाधापत्तेः । सिद्धान्ते तु अनङः समासान्ततया शेषत्वमेवेह नास्तीति न कप् ॥ संख्याव्यया ॥ आदिग्रहणात्पदान्तरव्यवधानेपि स्यादेव । द्विविधोध्नी ॥ दाम ॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ संख्यादेरिति । समासनिर्देशेपि स्वरितत्वबलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः । अननुवृत्तेरिति । भाष्यकृताऽननुवर्तितत्वादिति भावः ॥ एव चोद्दामेत्यत्र दामहायनान्ताच्चेत्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वोक्तेषु डाप्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु बहुराजीवद्रूपत्रय भवत्यतो व्याचष्टे । डाब्निषेधावपीति ॥ नित्य संज्ञाछन्दसोः ॥ अन उपधालोपिन इति विकल्पस्यापवादः । आरम्भसामर्थ्यात्सिद्धेपि नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पाननुवृत्तिसूचनाय कृतमित्याहुः ॥ शतमूर्ध्नी ति । इह पञ्चदाम्नीति क्वचित् पाठः, स चायुक्तो दामहायनान्ताच्चेत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥ केवल ॥ छन्दसि मामकी तनू । मित्रावरुणयोर्भागधेयी । तन्वः सन्तु पापीः । उतापरिभ्यः । समानीव आकूतिः । आर्यकृती । सुमङ्गली । सुमङ्गलीरिय वधूरित्यत्र तु छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थे ईप्रत्ययो बोध्यः । शिवा रुद्रस्य भेषजी ॥ अन्यत्र केवलेत्यादीति । मामकनरकयोरुपसंख्यानादित्वं, मामिका । भागशब्दात्पुंलिङ्गात्स्वार्थे धेयप्रत्ययः । स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्त इति स्त्रीत्वम् । भागधेयी । अभेदोपचारात्तद्दति वर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः । पापा । अपरा । समाना । आर्येण कृतेति प्राक् सुबु

त्यत्तेः कृदन्तेन समासः । टाप् । आर्यक्रता । भिषज इयमित्यणि आदिवृद्धेरपवादोऽस्मादेव निपातनादेकारः । संज्ञाछन्दसोरिति नियमादन्यत्र भैषजा ॥ प्रत्युदाहरणं त्विति ॥ अन्तर्वती पतिवतीति प्राचोक्तं प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति भावः । आद्ये अस्तिसामानाधिकरण्याभावान्मतुपोऽसंभवात् । द्वितीये तु वत्वासंभवादिति भावः ॥ विभाषा सपूर्वस्य ॥ अप्राप्तविभाषेयम् अयज्ञसंयोगत्वात् । पूर्वेण सहितः सपूर्वस्तस्य । यस्य समुदायस्य पूर्वावयवो विद्यते तस्येत्यर्थः । स च समुदायः पतिशब्दो न भवतीति पतिशब्देन तदन्तविधिरित्याह । पतिशब्दान्तस्येति ॥ ननु पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदन्तलाभात्पत्यन्तस्येत्येवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन । अत्राहुः । केवलपतिशब्दस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन पत्यन्तत्वादतिप्रसङ्गः स्यात् तद्वारणाय सपूर्वग्रहणमिति । अत्र पूर्वशब्दः पूर्वावयवपर इति ध्वनयन् प्रत्युदाहरति । गवां पतिः स्त्रीति । पातीति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वादिह स्त्रीत्वम् । तथा च तैत्तिरीये नपुंसकेऽपि प्रयुज्यते अन्नं साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु इति ॥ व्यस्ते कथमिति । प्राचा तु समस्तेऽप्युपचार इत्युक्तं तद्दूषयेवेति भावः ॥ नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् । निपात्यत इति । इह गणे समान एक वीर भ्रातृ पुत्रेति समानादय एव पठ्यन्ते ततश्च समानादिषु इति वक्तव्ये सपत्न्यादिष्वित्युक्तिः सभावनिपातनार्थेति भावः । सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिराश्रीयतइत्याशयेनाह । समानः पतिर्यस्याः सेति ॥ पूतक्रतोरै च ॥ ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणात् ॥ न त्विति॥ अन्यथा लघावन्ते इति मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति, अग्न्यादिषु त्रिषु स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धमिति वृत्त्यादिग्रन्था विरुध्येरन्निति भावः ॥ उदात्तैकार इति । श्रुस्वृस्निहीत्यादिना मनिन्प्रत्ययविधौ धान्ये नित् इत्यधिकारान्मनुशब्द आद्युदात्तः । समासनिर्देशेन एतद्दर्शयति उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबन्धानुवृत्तेरैकारेणैव सबध्यते न त्वौकारेणापीति । ततश्चैकारौकारावुदात्तौ स्त इति प्राचोक्तं वृत्तिपदमञ्जर्यादिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः ॥ मनायीति । मध्योदात्तमिदम् । इतरत्वद्वयमाद्युदात्तम् ॥ एता कर्बुरा । वर्णानामिति । एतः । शोणः । शितिः । पृश्निः । पृषदिति क्रमेणोदाहरणानि । आद्युदात्त इति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेनानुदात्तान्त एतशब्द इति भावः । त्रेण्येति । एतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तसमासस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् ॥ ग्रहणमिति । ग्रह ग्रहणे ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते-

रिति क्यप् ॥ स्त्रीश्वेतान्यस्या इति ॥ ननु चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे इति चित्रपर्याय एतशब्दः । तथा च शबल्यां चित्रत्वयाभावादर्थासंगतिरित्याशङ्क्य केचिदिह व्याचक्षते । एतशब्दोत्र एतावयवपर इति नास्त्यत्रार्थासंगतिः। न चैवमपि गुणविषये नपुंसकप्रयोगो न सगच्छते गुणे शुक्लादयः पुंसि इत्युक्तेरिति वाच्यम् । एतानि एतावयवाधिकरणानीति व्याख्यया गुणिलिङ्गपरत्वादेतशब्दस्य नपुंसकत्वमप्युपपद्यते इति ॥ पिशङ्गादिति । लघावन्ते इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्तत्वात् अन्यतो ङीष् इति ङीषि प्राप्ते ङीबुपसंख्यायते । स्वरे विशेषः ॥ क्निमेक इति । असितपलितयोस्तकारस्य वर्णादनुदात्तादिति नकारे प्राप्ते त बाधित्वा तकारस्थाने क्नमादेश तत्सनियोगेन ङीप चेच्छन्त्येके आचार्या इत्यर्थः । अत्र छन्दस्येके इत्यन्वयाद्भाषायां क्नो भवत्येव । छन्दस्येवैके इच्छन्त्यन्ये तु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात् । अन्यथा एकग्रहणं भाष्यकारो न कुर्यात्। न हि छन्दसि पलिक्नीरिद्युवतयः इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । एवं च गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानामिति प्रयोगो नानुपपन्नः ॥ विशुद्धवाचीति । दैप् शोधने इत्युक्तेः, अमरेण तु विशुद्धत्वसाधर्म्यात् अवदात. सितो गौरः इत्युक्तमिति भावः ॥ लघावन्त इति अन्ते नाम एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतः बह्वषो बह्वचकस्य गुरुरुदात्तः स्यात् । अषित्यचः प्राचां सञ्ज्ञा ॥ कृष्णेत्यादि । कृषेश्चेति नप्रत्यये कपेश्चेति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ ॥ षिद्गौरादि ॥ नर्तकीति । नृतुधातोः शिल्पिनि ष्वुन् । ष्वुनः षित्त्वमवयवेऽचरितार्थत्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । त्रपूषः षित्त्वस्य ङ्षौ चरितार्थत्वात्रपेत्यत्र तु न ङीष् । मृजेः षित्वमनार्षं भिदादौ मृजेति पाठादित्याहुः ॥ मृजेः षित्त्वादेवाङ्, भिदादौ मृजेति पाठस्त्वनार्ष इत्यन्ये ॥ गौरीति। गौरशब्दस्य वर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वाद् अन्यतो ङीष् इति ङीष् न प्राप्नोतीतीह गणे पाठः ॥ अनड्वाही अनडुहीति । अनकारान्तत्वाज्जातिलक्षणस्य पुंयोगलक्षणस्य वा ङीषोऽप्राप्ततया गणेस्मिन्पठ्यते । प्रत्ययसहितपाठस्तु ङीषि परे आम्विकल्पार्थः गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग गवय हय मुकय इत्यादि ॥ यत्तु प्राचा श्वन्नेभ्यो ङीप् इत्यत्र शुनीत्युदाहृतं, तत्तु गौरादिगणे श्वन्शब्दपाठादर्शनप्रयुक्तमित्याहुः ॥ अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वात् जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्ते ङीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते ङीषन्तपाठस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । न च पिप्पली भार्या यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बाधित्वा ङीषः श्रवणं यथा स्यादित्येतदर्थः स इति वाच्यम् । भा-

षितपुंस्कत्वाभावादेव पुंवद्भावनिषेधसिद्धेः । किं चावान्तरगणत्वाभ्युपगमोऽपि पिप्पल्यादेर्व्यर्थ एव । न चैवं जाताधिकारे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीषिति वक्ष्यमाणग्रन्थो विरुध्यत इति वाच्यम् । गौरादेराकृतिगणत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः ॥ सूर्यतिष्य ॥ अत्र भस्येत्यनुवर्तमानमपि न सबध्यते । विषयपरिगणनेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात् ॥ मत्स्यस्य ङ्यामिति । नेह मत्स्यस्येदं मात्स्यम् ॥ छे च ङ्या चेति । सूरीयः । सूरी । अगस्तीयः अगस्ती । नेह । सौर्यं चरुम् । आगस्त्यम् ॥ नक्षत्राणीति ॥ नक्षत्रसंबन्धी योऽण् नक्षत्रेण युक्तः कालः इति संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् इति च विहितस्तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र तिष्यस्य यलपो निपात्यते । पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः । पुष्येण युक्तः पौषः । तथा तिष्ये भवस्तैषः । पुष्ये भवः पौषः । नेह । तिष्यस्यापत्यं तैष्यः ॥ मत्सीति । योपधत्वात् जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्तो गौरादिपाठान्ङीष् ॥ मातरि षिच्चेति । पिहव्यमातुलमातामहेति सूत्रस्थमिदं वचनं तत्र पितामहीतिरूपसिद्ध्यर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्तिकस्य वैयर्थ्यम् । ये तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठन्ति, तन्मते वचनमिदं स्वरसतो न संगच्छते । यदि ष्त्वनित्यत्वज्ञापनमेव वचनस्य फलमिति ब्रूषे तर्हि षिद्गौरेति सूत्र एव अनित्यं षितः इति वक्तव्यं किमनेन वक्रमार्गेणेति दिक् ॥ दश्यतेऽनेनेति दंष्ट्रा । दाम्नीशसेत्यादिना करणे ष्ट्रन् ॥ जानपदीति ॥ जनपदे भवा । वृत्तिश्चेदिति । वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जीविका ॥ कुण्डीति । अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी इत्यमरः । कुण्डाऽन्येति । क्रियाशब्दोऽयम् । अत एवाह कुडि दाह इत्यादि । यस्तु घटपर्यायः कुण्डशब्दः स न प्रत्युदाहरणं पिठरः स्थाल्युखा कुण्डमिति तस्य नपुंसकत्वात् । अग्न्यालयादिपर्यायोऽपि कुण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गे नियतः । कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये इति मेदिनीकोशात् ॥ आवपनञ्चेदिति ॥ आङ्पूर्वाद्वपेरधिकरणे ल्युट् । ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् । गोणान्येति । यस्या याहच्छिकं नाम ॥ अकत्रिमेति ॥ यथा सैषा स्थली यत्र विचिन्वतात्वामिति ॥ स्थलान्येति । कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता । आणा पक्वा ॥ अयोविकार इति । फाल इति प्रसिद्धा ॥ कुशान्येति । छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शंकून् कुशा इति व्यवहरन्ति । अतः कृकमीति सूत्रे प्रसिद्ध एवायम् ॥ कामुकान्येति । मैथुनादन्यद्धनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सेत्यर्थः । लषपतेत्युकञ् ॥ शोणात् ॥ शोणः कोकनदच्छविः इति कोशाच्छोणशब्दस्य वर्णवाचित्वाद् वर्णा-

नां तण इत्याद्युदात्ततया अन्यतो ङीष् इति सिद्धेऽपि प्राचामेव ङीष् नान्येषामिति नियमार्थमिदम् ॥ वोतो गुणवचनात् ॥ गुणो नाम नेह अदेङ् रूपः उतः इति विशेषणाद्वचनग्रहणाच्च, नापि विशेषणमात्रमिदमाखुद्रव्यमित्यादावतिप्रसङ्गादिति चेद् । अत्राहुः सत्त्वाजातिक्रियाशब्दान् नित्वान्ये गुणवाचिनः । चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरग्रन्थनिष्कर्षादेव निर्णय इति ॥ भाष्ये तु सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति स्थितम् । सत्त्वं द्रव्यम् । सत्त्व एव निविशत इति सावधारणं व्याख्येयम् । एतेन सत्ता व्यावर्त्यते । सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किं तु द्रव्यगुणकर्मसु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्तत इति तत्रातिव्याप्तिरत आह अपैतीति । अपगच्छतीत्यर्थः । अर्थात्सत्त्वादेव । यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलतापैति नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति । एवमपि गोत्वं गोषु वर्तते अश्वादेश्चापैति तत्रातिव्याप्तिरत आह पृथग्जातिषु दृश्यत इति । गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते । गुणस्तु दृश्यते । यथा अभ्रे दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते । एतेन पूर्वार्धेन सकलजातिर्व्यवच्छेदः । एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । उत्पाद्योऽनुत्पाद्य इत्यर्थः । उत्पाद्यो यथा । घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाज अनुत्पाद्यः । स यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न नित्येति तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः । एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति । अवयवि द्रव्यं ह्यवयवद्रव्येषु निविशते । असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ विनाशात्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते द्विविधं च भवति । नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्याऽऽत्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः ॥ पतिंवरेति । एव च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोऽयमिति भावः ॥ बह्वादिभ्यश्च ॥ बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धेऽप्युत्तरार्थं ग्रहणं नित्यं छन्दसि इत्युत्तरसूत्रेण बहुशब्दादपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादिति । वस्तुतस्तु बहुशब्दो नित्यं छन्दसि इति सूत्रं च व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् । गणसूत्रमाह कृदिकारादिति । सर्वतोक्तिन्नर्थादित्यपि गणसूत्रमेव । व्यवस्थितविभाषात्वादिह न । सुगन्धिः । प्रियपतिर्वेश्या ॥ अजननिरिति । आक्रोशे नञ्यनिरिति जनेरनिप्रत्ययः । इहान्यान्यपि गणसूत्राणि सन्ति शक्तिः शस्त्रे । शक्तिः शक्ती । शस्त्रे किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । शक्तिः शस्त्रीति पाठे तु शब्दद्वयम् ।

शक्तिः । शक्ती । इतः प्राण्यङ्गात् । धमनिः । धमनी । चन्द्रभागाख्याम् । चन्द्रभागी । चन्द्रभागा । अहन्शब्दोऽत्र पठ्यते । सामर्थ्यात्तदन्तबहुव्रीहिरुदाहार्यः । अनुपसर्जनाधिकारबाधश्च । दीर्घाह्नी प्रावृट् । पक्षे डाप्ङीब्निषेधाः । बहु पद्धति यष्टि विकट विशाल कल्याण पुराण चण्ड कृपाण अहन् । इत्यादि ॥ पुंयोगादाख्यायाम् ॥ इह पुमिति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं तच्चावर्तते पुंयोगादिति हेतौ पञ्चमी आख्यायाम् इति तु पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह या पुमाख्येत्यादि । पुमाख्या पुंवाचकः शब्दः । पुयोगात् स्त्रियां वर्तते इत्यनेन गौणी वृत्तिरुक्ता । यदा तु मुख्यार्थात् तस्येदमित्यण् । तदा गोपीत्येव भवति । योगः संबन्धः । स चेह दम्पतिभाव एवेति नाग्रहः किं तु जन्यजनकभावोपि गृह्यते संकोचे मानाभावात् । तेन कौसल्ययासावि सुखेन रामः प्रक्केकयीतो भरतस्ततोभूत् इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । केकयस्य दुहिता केकयी । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् इत्यपत्यप्रत्यये तु कैकयीति स्यात् । नचेह अतश्च इति तद्राजाकारलुक् शङ्क्यः । न प्राच्यभर्गादीति प्रतिषेधात् तथा च कालिदासः कैकेयि कामाः फलितास्तव इति । एतेन देवकी व्याख्याता । पुंयोगात् किम् । देवदत्ता अयं हि संज्ञाशब्दः स्वभावात् स्त्रियमाह । न तु पुंवाचकशब्दयोगात् । आख्यायां किम् । प्रसूता । अयं हि जातप्रसवामाह । स च प्रसवो गर्भधारणद्वारा पुंयोगीनिमित्तक इत्यस्तीह पुयोगः किं तु नायं पुंसो वाचक इति न ङीष् । सूर्याद्देवतायामिति । ङीषोपवादः । सूरिति । सूर्यतिष्येति यलोपः ॥ आनुगिति ॥ ननु क्रुसादिरेव लाघवादनुग्वक्तव्यः किमनेन दीर्घोच्चारणेन । अत्राहुः । अनुकि कृते अतो गुणे इति पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यत्यन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति वाच्यम् । अल्लोपोन इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् । पत्युर्नः इतिवदादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न । शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । नहि तत्र लोपोऽस्ति न संयोगात्दिति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे परूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति ॥ केचित्तु नुकि कृते लाक्षणिकत्वात् अल्लोपोन इत्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घ एव अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् । एव सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्वा अनुगिति पदं विभज्यते । तत्रेन्द्रादीनामनुकैव सिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात्क्वचिदन्यतोपि विधानमनुमीयते तेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति सिध्यतीत्याहुः । अत्र नव्याः । अस्तूक्तरीत्या दीर्घोच्चारणमन्यतो

विधानार्थमेव परं तु आ अनुगिति पदं विभज्य नकारस्याकारादेशे कृते दीर्घग्र हणसामर्थ्यादनजन्तस्याप्यनुकि ब्रह्माणीति सिध्यतीति न व्याख्येयम्। उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः। किं तु इन्द्रमाचष्टाणः इन्द्रः तत्करोति तदाचष्टे इति ण्यन्तात्क्विप् तस्य स्त्री इन्द्राणीति सिध्यतीत्येव व्याख्येयम्। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् अतः इत्यधिकारोऽनुपसर्जनाधिकारश्च बाध्यत इति सुवचत्वात्। न चोभयबाधाभ्युपगमापेक्षयाऽत इत्यधिकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति रूपसिद्धये आकारादेशो नुक् च भवतीत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यम्। वाक्यभेदापेक्षया उभयबाधनगौरवस्य सुसहत्वात्॥ एवं च ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोपि स्वरसतः संगच्छत इत्याहुः॥ हिमानीति। महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम्॥ दुष्टो यवो यवानीति। जात्यन्तरमेवानेनाभिधीयते। अयमेव चास्य दोषो यस्माद्वी यवत्वजातेरभावेपि तदाकारानुकृतिः॥ यवनानीति। तस्येदमित्यणो बाधको ङीष्॥ वाङीष्वाच्य इति। इदं च हृङश्चेति घञ्विधायकसूत्रस्थं वार्तिकम्। वक्ष्यति च तत्र अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् इति॥ उपाध्यायी उपाध्यायेति। उपेत्य अस्या अधीयत इति विग्रहः। स्वार्थ इति। यदि तु पुंयोग एवायं विधिः स्यात् शूद्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात्। ब्राह्मणभार्या च क्षत्रिया क्षत्रियाणी न स्यादिति भावः॥ वैश्या वेत्यर्थं इति। अर्यः स्वामिवैश्ययोरित्यर्थद्वये निपातनादिति भावः। अत्रामरस्य संग्रहः। अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि। उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः। आचार्याणी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा। उपाध्यायान्युपाध्यायी इति॥ कथमिति। सूत्रे ब्रह्मन्शब्दस्याग्रहणादानुगनुपपन्न एव इति प्रश्नः। उत्तरं तु ब्रह्माणमानयतीत्यादि। ण्यन्तात् अन प्राणने इत्यस्मात्कर्मण्यणि णेरनिटि इति णिलोपे टिड्ढाणञ् इति ङीपि पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वे च ब्रह्माणीति रूपसिद्धेरिति भावः॥ क्रीतात्॥ इह प्रकरणे अत इत्यनुवर्तते प्रातिपदिकात् इति च तदाह। अदन्तादिति। प्रातिपदिकादिति शेषः॥ वस्त्रक्रीतीति। वस्त्रभिस् क्रीत इति स्थिते प्राक्सुबुत्पत्तेः कर्तृकरणे इति समासेऽदन्तत्वान्ङीष्॥ क्वचिन्नेति। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलग्रहणाद् गतिकारकोपपदेति वक्ष्यमाणस्य क्वचिदप्रवृत्तौ सुबन्तेन समासः। तत्र सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वाट्टाप् ततोऽदन्तत्वाभावान्न ङीषिति भावः। करणपूर्वादिति किम्। गवा क्रीता अश्वेन क्रीता इत्यादिविग्रहे मा भूत्। पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः समासप्रातिपदिकं चान्यपदा-

र्थः । करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः ॥ क्तादल्पाख्यायाम् ॥ अत्र व्याचख्युः ॥ अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अल्पैरभ्रैर्लिप्ता अभ्रलिप्ती । क्तग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति समुदायस्यापि क्तान्तत्वान्ङीष्। यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अभ्राणामेवाल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपाधित्वमल्पत्वस्य सगच्छत इति ॥ तेन बह्विति ॥ अयं भावः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि नञ्सुभ्यां जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः इति ह्यन्तोदात्तविधायकानि । तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बह्वादिपूर्वकस्यार्थाद्व्युदास इति ॥ सुखादिपूर्वान्नेति । सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्र ये पठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयस्तेऽत्र गृह्यन्ते । सुखयाता, दुःखयाता,सुख दुःखं वा यातं प्राप्तमनयेति विग्रहः अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमाह । ऊरुभिन्नीति । भिन्नौ ऊरू यस्या इति बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य पूर्वं निपाते प्राप्ते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या इति परनिपातः ॥ बहुकृतेति । बहूनि कृतानि यया सा ॥ जातान्तान्नेति । वर्णादनुदात्तादितिवद् बहुव्रीहेरुदात्तात् इत्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । वा जात इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः ॥ पाणिगृहीतीति । यस्याः पाणिरग्निसाक्षिक गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्ङीष्वक्तव्य इत्यर्थः ॥ अन्येति । कौतुकादिना पाणिर्गृहीतो यस्याः दास्यादेः सा पाणिगृहीता ॥ पूर्वेण नित्यं प्राप्त इति । एतेन विकल्पोप्ययं जातिपूर्वादेवेति ध्वनितम् ॥ कथ तर्हि पुत्रहतीत्यत्र अस्वाङ्गपूर्वपदादिति वाङीषिति कैयटः पुत्रशब्दस्याजातिवाचकत्वात् । अन्यथा पुत्रादिनीत्यत्र सुप्यजाताविति णिनिर्न स्यात् ॥ यदि त्वदनमादः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणामादिनीति विगृह्य कथ चित्साधितेपि जातिकालसुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तविधायकसूत्रे जातेः किं, पुत्रजातः इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थो विरुद्ध्यत एवेति चेदुच्यते । प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः । असत्वलिंगां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥ इति भाष्ये लक्षणान्तरमुक्तं सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां प्रादुर्भावतिरोभावौ या प्राप्नोति या च द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद्द्रव्येण संबध्यते बह्वर्थां सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । तां जातिमित्यादि कैयटेन व्याख्यातम् । एवं च पुत्रत्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वात् जातिवाचक एव पुत्रशब्द इति अस्वांगेति वा ङीषिति ग्रन्थस्तत्र न विरुध्यते । आकृतिग्रहणा जातिः इत्यादिमुख्यपक्षाश्रयणे तु पु-

चत्वस्याजातित्वाज्जातेः किं पुत्रजात इति ग्रन्थोपि संगच्छत इति दिक्॥ केचि-दर्वाचीनास्तु पुत्रहती पुत्रजग्धीत्यत्र क्तादल्पाख्यायाम् इत्यनेन ङीषमाहुः॥ सु-रापीतीति। पीता सुरा यया सा। जातिकाल इति सूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठाया अन्तोदात्तत्वपरनिपातौ॥ वस्त्रच्छन्नेति। बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च कृते अनुदात्तान्तोयम्॥ स्वांगाच्चो॥ इह बहुव्रीहिरिति नानु-वर्तते इति ध्वनयन्नुदाहरति। अतिकेशीति॥ शिखेति। शीङः खो ह्रस्वश्चेति खस्तदन्ताट्टाप्। अन्यथा टापं बाधित्वा ङीष् स्यादिति भावः॥ केचित्तु सुशि-खेत्यपि प्रत्युदाहरन्ति। तच्चिन्त्यम्। टाबन्तेन समासे अनदन्तत्वेन ङीषः प्रा-प्त्यभावात्। न च टापः प्रागेव कृदन्तेनैव समासाददन्तत्वमस्तीति वाच्यम्। तथा हि सति शोभना शिखा सुशिखेत्यर्थस्यालाभादिति नव्याः॥ यद्यत्र स्वमंग गृह्येत तर्हि सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात्। मुखस्य शालांगत्वात्। सुकेशी रथ्ये-त्यत्र न स्यात् केशानां रथ्यागत्वाभावात्। अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमा-ह। स्वांगं त्रिधेति। मूर्तिमदिति। स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः॥ प्राणीति। मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः॥ सुमुखा शालेति। एवं च फलमुखी कारण-मुखी चानवस्था इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति भावः॥ प्रतिमादिगतस्तन-स्य प्राणिन्यदृष्टत्वात् स्वांगत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह। तेन चेदिति। येनांगेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं तेन तत्सदृशेनांगेन तद् अप्राणिरूपं वस्तु यथा प्राणिवद्युतं युक्तं चेत् तदप्यप्राणिनि दृष्टं स्वांगमित्यर्थः॥ मध्येऽपवादेति॥ मध्येऽप-वादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् इति न्यायादित्यर्थः॥ उरःक्रोडेति। स्त्रीलि-ङ्गोयमिति हरदत्तादयः। तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते अदन्तत्वान् ङीषः प्राप्तिः। अमरस्तु न नाक्रोडं भुजान्तरमित्याह। रत्नपतिस्तु पुंल्लिंगतामाह॥ गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः॥ एवं चाऽविशेषाल्लिङ्गत्रयेप्युदाहरणं बोध्यम्॥ माधवस्तु तुदादिगणे क्रुड निमज्जने इति धातावाह क्रोडः। घञ्। क्रोडा अश्वानामुरः। टाबन्तोयं स्वभावतो विशे-षविषयः क्रोडादिषु टाबन्तमात्रस्य पाठात्। भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहिः। स्वांगलक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव। कल्याणक्रोडी मयूरीति॥ केशैः सह वर्तत इति सकेशा। अविद्यमानाः केशा यस्याः सा अकेशा॥ शूर्प-णखेति। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। यदा तु शूर्पवन्नखानि यस्या इति यो-गमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा ततोऽसंज्ञात्वान्न ङीष्निषेधो न वा णत्वं, तेन राक्ष-स्यपि योगवृत्त्या शूर्पनखीति भवतीत्याहुः॥ ङीषो ङीबादेश इति। अन्यतो

ङीष् इत्यतो ङीषित्यनुवर्तते । दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या ङीर्षित प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यते इति भावः ॥ यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात्तर्हि प्राग्गुल्फा प्राक्क्रोडेत्यत्रापि प्रसज्येत । पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः ॥ वाहः ॥ ण्विप्रत्ययान्तस्य वहेरनुकरणमिदम् । वहेश्चेत्यनेन कर्मण्युपपद एव वहेर्ण्विप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यात्तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह । वाहन्तादिति ॥ न ङीबिति । अस्वरितत्वादिति भावः ॥ दित्यौहीति । ङीषि भसंज्ञायां वाह ऊठ् संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् । एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः ॥ सख्यशिश्वीति ॥ सखिशब्दादशिशुशब्दाच्च ङीष् निपात्यते । न विद्यते शिशुर्यस्याः साशिश्वी । भाषायां किम् । सखा सप्तपदी भव ॥ जातेरस्त्री ॥ जात्या स्ववाचकशब्दो लक्ष्यते अर्थे कार्यासंभवात् स्वरूपं तु न गृह्यते अस्त्रीविषयत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह । जातिवाचि यदिति ॥ आकृतिग्रहणेति ॥ ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिस्तदेतत्फलितमाह । अनुगतसंस्थानेत्यादि ॥ वृषले ब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्तिरिति लक्षणान्तरमाह । लिंगानां चेत्यादि । चकारो भिन्नक्रमः निर्ग्राह्येत्यस्यानन्तरं बोध्यः । लिंगानामिति ,कर्मणि षष्ठी । न सर्वभाक्, सर्वाणि [लिंगानि न भजतीत्यर्थः । सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वेपि गमकत्वाद्भजो ण्विः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शङ्क्यः ॥ वृषलीति । एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वादिति भावः ॥ देवदत्तेति ॥ नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्युपगमे स्यादेवातिप्रसंगः । एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वात् । मैवम् । परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमाद् । अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यन्तरस्य विशेषणात्, तथा च यस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमन्या देवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः । वृषलत्वादिस्तु भवत्येव तदीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति दिक् ॥ उक्तलक्षणद्वयाऽनाक्रान्तत्वात्तृतीयं लक्षणमाह । गोत्रं च चरणैः सहेति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । चरणः शाखाध्येता । तदेतत् फलितमाह । अपत्यप्रत्ययान्त इति । अत्र व्याचख्युः । नाडायनं बह्वृचमिदमिति नपुंसकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिंगौ गोत्रचरणौ, अतः पृथग्लक्षणं कृतम् । तेनात्र लिंगानां च न सर्वभाक् इति द्वितीयलक्षणेन गतार्थता न शङ्क्यते ॥ औपगवीति । अजन्तलक्षणं ङीपं परत्वादयं बाधते । एवं चापत्याधिकारे औपगवीति

प्रतीकमुपादाय टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीबिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः ॥ केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैव लौकिकगोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्र पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्त एव जातिकार्यं लभते न त्वपत्यप्रत्ययान्तः । गोत्रं च चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिकारात् पूर्वभावित्वात् । तथा चापत्यार्थे औपगवीति ङीबन्त इति प्राचामुक्तिः सम्यगेवेत्याहुः ॥ कठीति । कठेन प्रोक्तमधीयाना वा कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च इति वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक् । अध्येतणस्तु प्रोक्ताल्लुक् इत्यनेन ॥ बह्वृचीति । बह्व्यः ऋचोऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः । अनृचबह्वृचावध्येतर्येवेति वचनात् ऋक्पूरब्धूरिति अप्रत्ययः समासान्तः ॥ यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धम् तथापि पुरा कल्पेऽस्य तदासीत् । तदाह यमः । पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा इति । यद्वा मा नामाधिगीष्ट तद्वंश्यत्वात्ताच्छब्द्यं भविष्यति. यथाऽनधीयानेपि माणवके ॥ ब्राह्मणीत्यत्रेति । एव च प्राचां ङीबुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः ॥ मुण्डेति । मुण्डगुणयोगान्मुण्डा । बलाका विसकण्ठिका ॥ क्षत्रियेति । क्षत्राद्घः इत्यपत्ये घविधानाद्गोत्रलक्षणा लिंगानां च न सर्वेत्यादिलक्षणा वा जातिः ॥ योपधप्रतिषेध इत्यादि । गौरादिषु गवयादय इदानींतनैः प्रक्षिप्ता इत्यस्मादेव वार्तिकाद्विज्ञायत इति कैयटादयः ॥ पाककर्ण ॥ जातेरित्यनुवृत्तेर्नेह । बहुपुष्पा । बहुफला शाखा । एवं हि पूर्वेणैव सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्क्याह । स्त्रीविषयादपीति ॥ इतो मनुष्य ॥ इतः किम् । विट् दरद् विट्शब्दात् जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इत्यञ्, दरच्छब्दात्तु द्व्यञ्मगध इत्यण् । तयोः अतश्चेति लुक् । यस्तु वैश्यपर्यायो विट्शब्दः सोपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः ॥ दाक्षीति । अत इञ् गोत्रलक्षणा जातिः । अदन्तत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते ॥ योपधादपीति । जातेरित्यनुवर्तमाने पुनर्जातिग्रहणादिति भावः ॥ उदमेयस्येति । उदकं मेय यस्य उदमेयः उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः ॥ इञ उपसंख्यानम् ॥ अजात्यर्थम् । सौतंगमी । निर्वृत्ताद्यर्थे वुञ्छण् आदिसूत्रेण सुतंगमादिभ्यः इञ्, न चायमिञन्तो जातिः ॥ ऊङुतः ॥ ङकारो नोङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः । अन्यथा यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि स निषेधः स्यात् । दीर्घोच्चारणं तु श्वश्रूशब्दार्थमन्यत्र सवर्णदीर्घेणापि सिद्धेः ॥ कुरूरिति । लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । अत्र व्याचक्षते । यद्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादय इति व्याख्यायेत तर्हि काण्डे कुड्ये इत्यादावपि एकवचनमुत्सर्गतः इति सुः प्रव-

र्तेत तद्वारणाय अप्रत्यय॰ इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे तु प्रकृते दोषः । श्वश्रूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया आवश्यकत्वाच्च । अतएव रमा इत्यत्र एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् स्वादयः इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति ॥ अध्वर्युरिति । अध्वर्युशाखाध्येत्री अध्वर्युशाखाध्यायिवशोद्भवेति वार्थः । चरणलक्षणेय जातिः । अध्वरं यातीति विग्रहे मृगय्वादयश्च इत्यौणादिकेन अध्वरशब्दस्यान्त्यलोप याधातो॰ कुप्रत्ययश्च ॥ पर्युदासादिति । यदि सूत्रादुत इति गृह्यते तर्हि अलाब्वादावूङः संभवो नेति भावः ॥ अलाब्वित्यादि । प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा नोदाहृतम् । वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासंभवात् ॥ नोङ्धात्वोरिति । ऊङ्धात्वोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युरिति सूत्रार्थः ॥ पङ्गोश्च ॥ अजात्यर्थमिदम् । पङ्गुशब्दो हि गुणवाची ॥ श्वशुरस्येति । पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते ऊङ् तत्सन्नियोगेन च विधीयमानो लोपः संनिहितत्वाद् अन्त्यस्यैवाकारस्य न त्वादेः, एतच्च वचनं श्वशुरः श्वश्वस्येति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम् । अतोपि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्क्यः ॥ ऊरूत्तरपदा ॥ उपमीयतेऽनयेत्युपमा तस्या भाव औपम्यम् । उत्तरपदेन पूर्वपदमिहाक्षिप्यते तदेतत्फलितमाह । उपमानवाचिपूर्वपदमिति ॥ करभोरूरिति । मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः तद्वदूरू यस्याः सा ॥ धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः इत्यत्र तूङ् न । करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपि पूर्वपदत्वाभावत् ॥ औपम्ये किम् । वृत्तोरुः । ऊर्वन्तादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तिस्वाम्यूरुरित्यत्र माभूदित्येवमर्थम् । अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरू अस्या इति विग्रहः । तथा चोर्वन्तत्वेपि ऊरूत्तरपदत्वमिह नास्ति । स्वाम्यूरुशब्दस्यैवोत्तरपदत्वात् । संहित ॥ संहितादिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् ॥ शफाविति ॥ यद्यप्यमरेण शफं क्लीबे खुरः पुमान् इति नपुंसकतोक्ता, तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रामाणिकमेव। शफाविव जर्भुराणा इति श्रुतेः। शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपीति हेमचन्द्रकोशाच्च ॥ वामोरूरिति। वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः ॥ कथं तर्हि पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः इति कुमारः । ऊङभावे हि पीवरोरो इति स्यात् । ऊङ्श्चेह विधायकं नास्ति । अत्राहुः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया सबुद्धिगुणाभाव इति स्थितस्य गतिश्चिन्त्येति ॥ हितेन सहेति । समो वा हिततयोरिति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव तत्सिद्धेरिति भावः ॥ कमण्डलुरिति ॥ चतुष्पाज्जातिवाचकोयम् । अत एव चतुष्पाद्भ्यो ढञ् इत्यत्र कामण्डलेय

इत्युदाहरिष्यति । पात्रपर्यायस्तु न प्रत्युदाहरणं तस्य स्त्रीलिङ्गाभावात् ॥ अच्छन्दोर्थमिति । वेदे तु कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसीत्यनेन सञ्ज्ञायामसंज्ञाया चोङ् सिध्यतीति भावः ॥ अजोऽकार इति ॥ अजा अकारविशेषण किम् । शूरसेनी । जनपदशब्दादित्यञ् अतश्च इति लुकि जातिलक्षणोत्र ङीष् ॥ शार्ङ्गरवीति । शृङ्गरुशब्दादपत्येण् आदिवृद्धिः ओगुणः टिड्ढाणञ् इति ङीप बाधित्वा परत्वात् जातेरिति ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते । तेन निस्वादाद्युदात्त । ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् ॥ बैदीति । बिदस्यापत्य स्त्री अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योञ् । पूर्ववज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते ॥ शार्ङ्गरव कापटव ब्राह्मण गौग्गुलव गौतम इत्यादि । शृङ्गरु कपटु ब्रह्मन् गुग्गुलुशब्देभ्यः प्राग्दीव्यतोण् । गौतमशब्द ऋष्यणन्त ॥ अय गौरादिष्वपि पठित इति पक्षे अत्र ङीषपि भवति ॥ ङीषेवेति । जातेरित्यननुवृत्तौ तु शांर्गरवस्य स्त्री बिदस्य स्त्रीति पुंयोगविवक्षायामपि परत्वान्ङीनेव स्यादिति भावः ॥ नृनरयोरिति । नृशब्दाद् ऋन्नेभ्यः इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनं वृद्धिविधानार्थं च ॥ ननु नरशब्दे अलोन्त्यस्य वृद्धिः स्याद् । अत्राहुः । वार्णादांगं बलीयः इत्यकारस्य यस्येति चेति लोपेनापहाराद् अनन्त्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवतीति ॥ यद्वा नरस्य अः नरः । कतन्त्ववत् पररूपम् । ना च नरश्च तयोर्न्नरयोः । परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रश्लेषसामर्थ्यादिति ॥ इह नरस्येत्यर्थवतो ग्रहणाद्दानरशब्दे नातिप्रसंग इति बोध्यम् । यद्यप्यन्यतरोपादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्टरूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानम् । कथं तर्हि किंनरीणां नरीणाम् इत्यादिप्रयोगः । अत्राहुः । नरस्य स्त्री नरी पुंयोगलक्षणो ङीष् ॥ एवं च किंनरीत्यपि सिद्धम् । किंचिन्नरीति विग्रहादिति ॥ केचित्त्वनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति । नरशब्दस्य ग्रहणं तु ङीनर्थमेव । तत्रानिको वृद्ध्यभावान्नरीत्येव भवितव्यमित्याहुः ॥ तदपरे न क्षमन्ते । यदि ङीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगणे पृथगेव पठेत् । वृद्धिविधायके तद्ग्रहणसूत्रे तत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति । पुत्रशब्दोत्र गणे पठ्यते ततः स्त्रियां ङीन् । पुत्री । न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शङ्क्यम् । आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः । तेन पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति । ऊर्वी तदुर्वीपतिपुत्र सर्वमित्यादिप्रयोगा निर्बाधा एव ॥ यत्त्वत्र हरदत्तेनोक्तम् केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति ॥ तदुपेक्ष्यम् । उदाहृतकोशविरोधात् । सूति-

कापुत्रिकेत्यत्र स्वग्रन्थविरोधाच्च । एवं च सूतोग्रराजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा इति कारे सत्यागदस्य इति सूत्रस्थवार्तिकं व्यर्थमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ यङश्चाप् ॥ पकारोत्र हल्ङ्याप् इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्धितघातिन चरितार्थत्वेपि परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते ॥ आम्बष्ठ्येति । आम्बष्ठस्यापत्यं स्त्री वृद्धेत्कोसला इति ञ्यङ् ॥ कारीषगन्ध्येति । करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः । उपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः । तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण् । अणिञोरनार्षयोरिति ष्यङादेशः । स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्यय चाप् ॥ षाद्यञ इति । एतच्च आवट्याच्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यत इत्याहुः । पौतिमाष्येति । पूतिमाषशब्दो गर्गादिः ॥ तद्धिताः ॥ बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थम् । महासंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगिभ्यो हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थलाभाय । तेन यथाप्रयोगमेव स्युः ॥ ननु टापः प्रागेवायमधिकारोस्तु ष्फविधौ तद्धितग्रहणं यस्येति लोपे ईद्ग्रहणं च मास्त्विति चेन्मैवम् । पट्वी मृद्वीत्यादावोर्गुणप्रसङ्गात् । यदि तु यस्येति चेत्यत्र ईग्ग्रहणमेव ङीषि तद्धितकार्याभावं ज्ञापयतीति स्वीक्रियेत, तर्हि टापः प्राक् तद्धिताधिकारेपि न कश्चिद्दोष इति केचित्तच्चिन्त्यम् । कुर्वरित्यादौ ओर्गुणादतिप्रसङ्गादिति बोध्याः ॥ यूनस्तिः । ऋन्नेभ्यः इति ङीपोपवादः ॥ युवतिरिति । स्वादिष्विति पदत्वान्नलोपः । कथं तर्हि युवतीकरनिर्मथितमिति प्रयोगः । अत्र केचित् । सर्वतोक्तिन्नर्थात् इति बह्वादिगणसूत्राद्वैकल्पिको ङीष् । न च तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वान्ङीष् न भविष्यतीति शङ्क्यम् । उक्तेपि भवन्त्येते इति भाष्यात् । न चैवमपि युवतीनां समूहो यौवतमिति न सिध्येत् । किं तु तस्य समूहः इत्यणि भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावेन यौवनमित्येव स्यादिति वाच्यम् । बाहुलकाद्यौतेरौणादिके कतिप्रत्यये सति युवतिशब्दस्तमादाय तत्सिद्धेरिति ॥ इमं क्लेशं परिहरन्नाह । शत्रन्तादिति । यौति मिश्रीकरोति पत्येति विग्रहे लटः शतृशानचाविति शतरि उगितश्चेति ङीप्, एवं हि यौवतमिति प्रयोगोपि सुलभः । त्यन्तादणि तु पुंवद्भावाद्यौवनमित्येव । भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेति भिक्षादिभ्योऽणित्यत्रैवोपपादयिष्यामः ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

स्वौजसमौट् इत्यादिना तावत् स्वादयो ङ्याप्प्रातिपदिकाद्दर्शिताः । तेषामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते । प्रातिपदिकार्थेत्यादिना । प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहार इति स्वौजसिति सूत्रे मूलकृतोक्तम् ।

कौस्तुभे तु इह प्रथमादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्तन्ते समं स्यादश्रुतत्वात् इति न्यायादित्युक्तम्। तथा च न्यायसिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे प्रथमादिसंज्ञानामकरणेपि न क्षतिरिति ज्ञेयम् ॥ यदा हि पञ्चक प्रातिपदिकार्थः इति गृह्यते ततो लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थे इत्येव सिद्धेः, मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात् प्रातिपदिकार्थादनतिरिक्तत्वात् । त्रिकपक्षेपि लिङ्गग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति । नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । शक्य इति यावत् ॥ नन्वेवं सिंहो माणवक इत्यादौ प्रथमा न स्यात्। अत आहुः । शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्तौ सत्यां पश्चात् पदान्तरसमभिव्याहारे लक्ष्यार्थबोधेपि क्षत्यभावादिति ॥ मात्रशब्दस्येति । तस्य चात्रावधारणमर्थः । मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः । समासस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद्बोध्यः ॥ प्रत्येकमिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादिति भावः ॥ ननु वीरः पुरुष इत्यादावभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात्प्रथमा न स्यात् । न च पूर्वापर इत्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिंगमिति वाच्यम् । द्वितीयान्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ तद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न ॥ संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरंगत्वात् प्रथमं प्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः पदसंस्कारपक्षस्यैवेहाभ्युपगमात् । मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेदपि लिंगपरिमाणग्रहणाल्लिंगाधिक्ये परिमाणाधिक्ये च भवेदेवेत्याह । लिंगमात्राद्याधिक्ये इति । यद्यपि लिंगमात्रे परिमाणमात्रे इत्येवाक्षरार्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थं विना लिंगादिप्रतीतेरसंभवादिति तदाधिक्य इत्युक्तम् । उच्चैरिति । पदत्वादिह रुत्वविसर्गौ भवतः । किं च अस्य प्रथमान्तत्वाद् ग्राम उच्चैस्ते स्वमिति सपूर्वायाः इति सूत्रेण तेमयादेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलम् ॥ कृष्ण इति । यद्यपि नीलद्रव्येऽयमनियतलिंगः, तथापि वासुदेवे भगवति नियतपुंलिंग इति भावः ॥ ज्ञानमिति । भावे ल्युट् ॥ तटस्तटीति । द्विकपक्षे नियतलिंगं न प्रकृत्यर्थस्त्रिकपक्षे तु यद्यपि प्रकृत्यर्थः, तथापि ततो लिंगस्य पाक्षिकोपस्थितिकत्वान्न प्रातिपदिकार्थेत्यनेन गतार्थता ॥ द्रोण इति । न चेह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमास्त्विति वाच्यम् । तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगात् । नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात् ॥ व्रीहिरिति । जातावेकवचनम् । व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणौ व्रीहय इति भवत्येव ॥ अभेदेनेति । न च प्रकृतिप्रत्य-

यार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः, पचति पावकः औपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यम् । देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात् । ऐन्द्रं हविरित्यत्र हि इन्द्रदेवताकं हविरिति बोधः सर्वैरेवाभ्युपगम्यत इति नास्ति शङ्कावसर इति भावः ॥ वचनं सङ्ख्येति । वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः ॥ अप्राप्तौ वचनमिति । सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रग्रहणं व्यर्थम् । विशेषविहितैः कर्मणि द्वितीया इत्यादिभिर्बाधितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः कर्मणि द्वितीया इत्यादिषु कर्मणि द्वितीयैव, कर्तृकरणयोस्तृतीयैव, नान्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमात् । न च कर्मण्येव द्वितीया, कर्तृकरणयोरेव तृतीया, नान्यत्र इति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवान्मात्रग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यम् । प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः ॥ वचनग्रहणमपि व्यर्थम् । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या इति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिसिद्धेः । न चैव द्विशब्दाद्बहुशब्दाच्चैकवचनम्, एकशब्दाद्द्विवचनम् इत्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यम् । अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् ॥ गौर्वाहीक इतिवद् द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचाराद् द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातम् ॥ नन्वस्मिन् पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्वयः, नामार्थयोरभेदान्वयात् । परिमाणं प्रत्ययार्थः इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति प्रत्ययार्थनामार्थयोरभेदान्वयस्तथा च फलभेदे कथ प्रत्याख्यानमिति चेद् ॥ अत्राहुः । शाब्दबोधप्रयुक्त वैलक्षण्यमिहानादृत्य परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव औपगवादौ तस्येदमित्यनेनैवाण्प्रत्ययसिद्धेः तस्यापत्यमिति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपो, मत्वर्थीयेनिनैव सिद्धे परिवृतो रथः इत्यधिकारे पाण्डुकम्बलादिनिरितीनिप्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः संगच्छते । यदि तु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि बाधनार्थं कृतं भवेत् इति समाधानस्याणो बाधनार्थमिनिप्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ ननु क्वचित् पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, क्वचित् त्रिकं, क्वचिद् द्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादि व्यवह्रियते । एते पक्षाः केषामभिमताः । कथं वाऽमीषामुपपत्तिरिति चेद् ॥ अत्र व्याचख्युः । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकात्मकः पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, दधि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः । वृक्षौ वृक्षाः वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ

यद्यपि विभक्त्यान्वयेऽपि प्रतीयन्ते न त्वियता प्रकृत्यर्थत्वहानिर्द्योतकत्वेनैवोपपत्तेरिति भाष्यकारो मन्यते ॥ आदितस्त्रिकमिति कैयटः। तत्रोपपद सप्तमीस्थमित्यत्र चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात् ॥ आदितस्त्रिकमिति वृत्तिकारः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात्। यद्यपि दधि मधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्याकारक च प्रतीयते नियता वृत्तौ वृत्ता इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं हीयते। न हि गर्गा इत्यादौ विनापि यञोपत्यं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः । न चाऽविभरित्यादौ अन्तरेणापि प्रत्ययं कर्त्ता प्रतीयत इति भेत्तेत्यादावपि कर्ता प्रकृत्यर्थ एवेति युज्यते वक्तुम् । अतस्त्रिकमेव प्रातिपदिकार्थः संख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति ॥ लिंगं टाबादिवाच्यमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेत्यन्ये ॥ तत्र स्वार्थो विशेषणम् । लिंगं स्त्रीत्वादिः। संख्या एकत्वादि। कारक कर्मादि ॥ संबोधने च ॥ मात्रग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियमाद्वा संबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्यारम्भः । इह सबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्य क्रियां प्रति विशेषणम् । तथा च व्रजानि देवदत्त इत्यादौ एकतिङ्वाक्यमिति वाक्यत्वे सिद्धे आमन्त्रितस्य च इति निघातो भवति । क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वान्नैतत्सिध्येत् । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः इति वार्तिकात् । तथा चोक्तम् । सबोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति इति। एवं च राम मां पाहीतिवाक्यस्य रामसबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मक रक्षणमर्थः। व्रजानि देवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसबन्धिसबोधनविषयो मत्कर्तृकं गमनमर्थः ॥ इति प्रथमा ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ कर्तुरिति क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी। आप्नोतेः सन् द्वित्वम् आप्ज्ञप्यृधामीत् अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोप। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः । मतिरिहेच्छा, न तु बुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात्। ततः अतिशायने तमबिष्ठनाविति शब्दे तमप्। एव च कर्त्रा प्राप्तुमिष्यमाणतमं कर्मेत्यर्थः । कर्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः। स च केनाप्तुमिच्छतीति करणाकाङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते तदाह । क्रिययेति। क्तप्रत्ययेनोपस्थित वर्तमानत्वं चेह न विवक्षित तेन कट कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिद्धम् ॥ कारकमिति। एतच्च कारके इत्यधिकाराल्लभ्यते । तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूत्रं वाक्य भित्त्वा कारकसञ्ज्ञाऽनेन विधीयते। तद्यथा अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात्। ततोऽपादानम् । उक्तं कारकमपादानं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसञ्ज्ञाभिः सह समावेशसिद्धिः ।

तेन स्तम्बेरम इत्यत्राधिकरणत्वात्सप्तमी । कारकत्वात् गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति । अन्यथा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । नचात्रोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः शङ्क्या । स्तम्बकर्णयोरिति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेपि सप्तम्यन्तस्यातथात्वात् । यद्यपि थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिध्यति तथाप्यप्प्रत्ययसाहचर्येण एरच एव तत्रोपादानान्नास्ति थाथादिस्वरेण तत्सिद्धिरित्याहुः ॥ अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र क्रियानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणोऽत्र पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयीति ॥ पयसेति । भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेपि ओदन एवात्र ईप्सिततमः, पयस्तु संस्कारकत्वात्करणं, न ह्यसौ केवलपयसः पानेन संतुष्यति किं तु सत्संस्कृतेनौदनेन । यदा तु पय एव ईप्सिततममस्य भवति, तदा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिबतीति ॥ कर्मेत्यनुवृत्ताविति । अधिशीङ्स्थासां कर्मेति सूत्रात् ॥ अनभिहिते ॥ ननु बहुपटुरित्यादौ बहुच्प्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् कल्पबादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद् द्वितीया न भवति । किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीता कृतः कटः इत्यादौ निरवकाशया प्रथमया बाधिष्यते । न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादौ प्रथमाया अवकाशः । तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथोच्यते । नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अस्त्येवावकाश इति तर्हि उभयोः सावकाशत्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात् तथा चानभिहिताधिकारो वृथैवेति चेदत्राहुः । संख्या विभक्त्यर्थः इति पक्षे सूत्रारम्भ आवश्यकः । तथाहि सूत्रारम्भे कर्मणि द्वितीया इत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः । तथा च सति कृतः कट इत्यादौ क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारः स्यात् ॥ न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यम् । कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् ॥ कारकं विभक्त्यर्थः इति पक्षे तु कारकस्य क्तप्रत्ययादिनैवोक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तायाः प्रथमाया एकत्वादिबोधनसंभवात्रामादिविभक्तेरप्रवृत्तौ अनभिहिते इति सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे इति । कारकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तु अनभिहिते इत्यस्य अद्योत्ये इत्यर्थः । तथा च क्तप्रत्ययादिभिरद्योत्ये कर्मणि द्वितीयेत्यादि वाक्यार्थः । तत्राप्येकेन द्योतिते द्योतकान्तरं न प्रवर्तत इत्यभ्युपगमे त्वनभिहिताऽधिकारो

नातीवोपयुज्यत इति दिक् ॥ हरिं भजतीति । भजनक्रियया हरौ प्रीतिकृत्या-दाप्नोतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः । हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टोर्थः । हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमेव ॥ क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात् । धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः । अत एव पाचको व्रजतीतिवत्पचति व्रजतीति नैकं वाक्यम् । पाककर्तृ-कर्तृक गमनं हि पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः । एककर्तृका पचिक्रिया, एककर्तृका गमिक्रियेति पचतिव्रजत्योः पृथगेवार्थः ॥ एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः । तन्मते हि पाककर्ता व्रजनानुकूलकृतिमानिति पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः । पचतिव्रजत्योस्तु पाकानुकूला कृतिर्व्रजतीत्यस्यार्थः। एवंरूपेण वाक्यार्थपर्यवसानात् तस्य च भाष्यादिग्रन्थविरोधात्॥ किं च हरिं भजति देवदत्तः हरिः सेव्यते देवदत्तेनेत्यत्र चैकरूप एव शाब्दबोध इत्युक्तम् । नैयायिकानां मते तु भिद्यत एव हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयो देवदत्तः, देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यप्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात्। तस्मात् प्रथमान्तविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्य एव । यास्कोप्याह । भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति॥ पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्मप्रधानं तु दृशिक्रियैव। उक्तं च सुबन्तं हि यथाऽनेकं तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् इति । न च लौकिकप्रयोगेषु तिङन्तस्य तिङन्तविशेषणत्वं दुर्लभमिति मन्तव्यम् । पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनमिति माघश्लोकस्य पुर्यवस्कन्दननन्दनलवनादिरूपास्यास्य-क्रियेत्यर्थ इति समुच्चयेन्यतरस्यामिति सूत्रे मूले स्फुटीभविष्यमाणत्वात् । एवं च पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक् ॥ अभिहिते त्विति ॥ नन्वेवं पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् । मैवम् । इह पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती तत्र प्रधानीभूतभुजिक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः। अत एव आसने आस्त इत्यत्र सप्तमी संगच्छते। ल्युटाधिकरणस्योक्तत्वेपि तिङन्तोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुक्तत्वात् ॥ शत्य इति । शताच्च ठन्यतावशते इति यत् ॥ प्राप्तानन्द इति । इह गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः ॥ यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह । क्वचिन्निपातेनेति ॥ विषवृक्ष इति । संवर्ध्येत्यत्र च्छेत्तुमित्यत्र चार्थाद्विषवृक्षमिति गम्यत इति ध्येयम् ॥ युज्यत इत्यर्थ इति।

एतेन निपातानां द्योतकत्वमेवेति नियमो नास्तीति ध्वनितम् ॥ तथायुक्तम् ॥ तथेत्युक्ते कथ युक्तमिति जिज्ञासायामाह । ईप्सिततमवदिति । सूत्रे चशब्दोऽपिशब्दार्थे वर्तत इति ध्वनयन्नाह । अनीप्सितमपीति । ईप्सितादन्यदनीप्सितमिति पर्युदासोयं, तेन यदुपेक्ष्य यच्च द्वेष्यं, तद् द्वयमपीह गृह्यत इत्याशयेनाद्यमुदाहरति । ग्राम गच्छं स्तृणं स्पृ शतीति । यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरीप्सितस्य क्रियायोगस्तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात् । तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः ॥ इह हि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयक तृणस्यानीप्सितत्वात् । यदा तृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वेणैव सिद्धम् । उपेक्ष्यं च नोपेक्षाबुद्धिविषय. नदी कूलं कषतीत्यचेतनै तदसंभवात् किं तु यत्रेप्साद्वेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितम् ॥ विषमिति । अत्र विषं द्वेयमप्योदनवङ्क्ष्जिना संबन्धात्कर्म ॥ ननु य एव पुरुषो व्याध्यादिना पीड्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विषमीप्सितमेव ॥ योपि भ्रान्त्या भुङ्क्ते तस्यापि गुडादिवद्बुद्ध्या व्यवसीयमानं विषमपीप्सितमेव । कथमन्यथा प्रवर्तेत तस्मादुदाहरणमयुक्तमेवेति चेदत्राहुः । यदा कश्चिन्मरणकातरोपि वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणमिति । अनीप्सितग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तथा युक्तमित्यस्यारम्भादेवेष्टसिद्धेः ॥ स्यादेतत् । धातूपात्ताप्यफलाश्रयः कर्मेत्येवास्तु किमनेन कर्तुरीप्सितत ममित्यादिसूत्रद्वयकथनेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । अग्ने र्माणवकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामीप्सितः इति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्बाधनाय कर्तुरीप्सिततममिति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं तथायुक्तमित्यपि आवश्यकमेवेति ॥ अकथित च ॥ केनाकथितमित्याकाङ्क्षायामाह । अपादानादिविशेषैरिति । अपादान सम्प्रदानमधिकरणं कर्म करणं कर्त्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यथः । अविवक्षितमिति । अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गोर्दोग्धि पयः । बलेर्याचते वसुधाम् । व्रजेऽवरुणद्धि गामित्येव पञ्चम्यादय एव भवन्तीति भावः ॥ एतेन पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोरतिप्रसङ्गः । तर्यं स्तु दण्डेन करोति, कटे तिष्ठत्यादिरवकाशो दुह्यादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः । करणाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् ॥ यदि तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्रधानपर्यायो न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत, तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा ॥ कारकमिति । ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसङ्गः ॥ दुह्याजिति । दण्ड दण्डनिपातने चुरादिः । इह तु दण्डिर्ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । प्रच्छीत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो न त्विका ग्रहिज्येति संप्रसारणप्रसङ्गात् ॥ कर्मयुगिति ।

कर्मणा युज्यते कर्मयुक् । सत्सूद्विष इत्यादिना क्विप् ॥ कर्मणा युज्यत इति ॥ मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितम् ॥ अन्ये त्वाहुः । कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति तेन क्रियान्वयीत्यर्थः ॥ परिगणनमिति । तेन नटस्य शृणोति गाथामित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । इह हि गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणं वाक्यार्थः । तेन क्रियान्वयित्वान्नटस्य कारकत्वमस्त्येव । गां दोग्धीति । पयःकर्मकं गोसंबन्धि दोहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात् । गौस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणोपात्ता न तु वस्तुसताप्यवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवति ॥ तदुक्तं हरदत्तेन यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति ॥ एतेनावधिविवक्षायां गोरिति पञ्चम्येवेति स्पष्टम् । यदा तु गोरित्येतत्पयसा संबध्यते तदा गोशब्दात्षष्ठ्येव भवतीत्यपि बोध्यम् ॥ यत्तु प्राचा दुह्याच्यर्थरुधिप्रच्छिचिञ्ब्रूशासुचिकर्मयुक् । नीहृकृषन्यवहदण्डग्रहमुष्यचिकर्मभाक् इति पठितं तत्र ग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः । तथा हि दुह्यादीन्नयादींश्च द्वैराश्येन पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेत्याशङ्कायां स्वयमेव पठितं ब्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि । प्रत्यय यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि इति । एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात् । न चेष्टापत्तिः । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यविरोधात् । शत ह्यत्र प्रधानं न तु गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषाद् । दण्डिरत्र ग्रहणार्थः न तु निग्रहार्थ इत्युक्तम् । अत एवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसंभवात् । तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यादिष्यते तु गौणे । तथा च भारविः येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इति । अत्रामृतं मुख्यमुद्देश्यत्वात्, अम्बुनिधिस्तु गौणः ॥ बलिं याचत इति । अत्र प्रार्थनार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म, तेन युक्तो बलिर्वस्तुतोऽवधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति ॥ अविनीतमिति । अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म, अविनीतं विनयायानुनयतीत्यर्थः । विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायामकथितं चेति कर्मसंज्ञा ॥ तण्डुलानिति । निर्वर्तनार्थस्य पचेरोदनो मुख्य कर्म, ओदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । तण्डुलास्तु करणत्वाविवक्षायामकथित कर्म ॥ अन्ये त्वाहुः द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यपर्यालोचनया तण्डुलानोदनं

पचतीत्यस्य तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः। दुह्यादिषु पचेः परिगणन मप्रामाणिकं भाष्यकैयटयोरनुक्तत्वादिति ॥ गर्गानिति। ग्रहणार्थस्य दण्डेः शतं मुख्यं कर्म, गर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म ॥ व्रजमिति। अत्र गौर्मुख्यं कर्म व्रजेत्यधिकरणत्वाविवक्षायाम् अकथितं च इति कर्म भवति ॥ एवमग्रेऽप्यूह्यम्। अर्थनिबन्धनेति। न तु स्वरूपाश्रया। अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इति तद्राजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वादर्शनादिति भावः ॥ अत एव स्थातुं रणे स्मेरमुखी जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थमिति भट्टिः प्रायुङ्क्त। एवं च नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका ज्ञेयाः ॥ स्यादेतत्। यद्यर्थनिबन्धना सञ्ज्ञा तर्हि नीवह्योरन्यतरो न पठनीयः उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत्सत्यम्। भारं वहति भारंनयतीत्यत्र यदि विलक्षणोर्थोऽनुभूयते तदा द्वयमपि पठनीयमेव, यदि तु नानुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः, उभयथापि लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् ॥ अत्र वदन्ति। जग्राह द्युतकं शक्रम् इत्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव। संज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वाद्दण्डेर्ग्रहणार्थत्वाच्चेति ॥ बलिं भिक्षत इति। भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च, भिक्षते याचत इत्यर्थः ॥ देश इति। कुरुपञ्चालादिरेवेह गृह्यते। तेन अधिशीङ्स्थासां कर्म इत्यस्य न वैयर्थ्यमधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मेति नियमार्थत्वाभ्युपगमेऽपि वैकुण्ठे वर्तते इत्यादिष्वतिप्रसङ्गः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति। कुरूनिति ॥ गोदोहमिति। न चेह कालत्वात्सिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात्। तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति जन्यमात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् ॥ यत्तु प्राचा अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचिदित्युक्त्वा नदीमास्ते इत्युदाहृतम् ॥ तदसंगतम्। ग्रामसमूहः कुर्वादिरेव देशो गृह्यते, न तु प्रदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न भवतीत्याकरात्। अध्वेति च न्यूनम्, अध्वानं स्वपितीत्यस्यापि प्रसङ्गात्। अत एव आकरेऽध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातम्। द्वितीयेत्यप्यसङ्गतं, कर्मसंज्ञाया अविहितत्वात्कर्मणि लादयो न स्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाभावप्रसङ्गात् ॥ केचिदित्युक्तिस्तन्मतदौर्बल्यसूचनायेति कथंचिद्व्याख्याय पूर्वोक्तपरिहारेपि नदीमास्ते इत्युदाहरणस्यासांगत्यदोषस्तदवस्थ एवेति ध्येयम् ॥ गतिबुद्धि ॥ प्रत्यवसानं भक्षणम् ॥ शब्दकर्मकाणामिति। शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः। कर्मशब्दोत्र कारकपरः न तु कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्रेव क्रियापरः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च। अन्यथा हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दा-

र्थाकर्मकाणामित्येव ब्रूयात् ॥ अणौ यः कर्तेति । अनुत्पन्ने णिचि शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स ण्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः ॥ नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति ॥ तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिध्यति । उक्तं च गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति । कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः ॥ ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम् । अन्तरङ्गत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते हेतुमति णिज्विधानात् । कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अत एव उपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा । एवं च परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयापि च । प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता । यद्यपि विधिपक्षेपि लक्ष्यं निर्बाधमेव । तथापि नियमसूत्रमिदमिति प्राचां ग्रन्थो विरुध्यत इति चेद् ॥ अत्राहुः । णिजर्थस्य शाब्दप्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्राबल्याद्विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसिद्धिरित्येतन्न संगच्छते । अन्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयतः ततश्च नियमार्थत्वोक्तिः प्राचां निर्बाधैवेति । गत्यादिष्वन्तान् क्रमेणोदाहरति ॥ शत्रूनिति ॥ शत्रवः स्वर्गमगच्छन् तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयत् । गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्त्तारस्ते ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवन् । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिः मे गतिरिति वाक्यार्थः ॥ एवमग्रेप्यूह्यम् ॥ वेदार्थमिति । स्वे स्वकीया वेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत् । तथा देवा अमृतम् आश्नन् तानाशयत् । विधिः वेदमध्येत तं ब्रह्माणं वेदमध्यापयद् अपाठयत् । सलिले पृथ्वी आस्त तां यो हरिरासयत् स्थापयति स्म स हरिर्मे गतिरित्यन्वयः ॥ ननु शत्रूणामनेन कर्मत्वे कृते कर्मण ईप्सिततमः स्वर्गो, न तु कर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स्वर्गस्य कर्मत्वं स्यात् ॥ अत्र केचिद् गतिबुद्धीति कर्मत्वस्य बहिरङ्गत्वेन ततः पूर्वमेव धात्वर्थव्यापारप्रयुक्तकर्मत्वं स्वर्गस्य निर्बाधमित्यदोष इति ॥ अन्ये तु कर्तुरीप्सिततममित्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजकसंनिधानेपि प्रयोज्यस्यास्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । न च स्वतन्त्रे संकेतितस्य कर्तृपदस्य तत्रैव लक्षणा न संगच्छते एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्तिलक्षणोभयाभ्युपगमस्य शास्त्रकारासंमतत्वादिति वाच्यम् । संज्ञान्तरानुपहितस्वतन्त्रे संकेतितस्य संज्ञान्तरो-

पस्थितानुपस्थितसाधारणे स्वातन्त्र्ये लक्षणाभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव जिधातोर्जये शक्तिः । प्रकृष्टजये लक्षणा । शक्यादन्येन रूपेणाज्ञाते भवति लक्षणेति । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः प्रकृष्टजयस्तु जिधातोरेवार्थ इति नैयायिकोक्तिः संगच्छते । नापि कर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षणायां प्रमाणाभावः शङ्क्यः । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनाम् इत्युक्त्वा ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः इति वदतो भाष्यकारस्यैव प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते, येन ण्यन्ते कर्तुरितिवचनं सावकाशं स्यादित्याहुः ॥ नीवह्योरिति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिः, तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः ॥ नियन्त्रिति । नियन्ता पशुप्रेरकः न तु सारथिरेवेति तेन वाहयति बलीवर्दान् यवानिति सिध्यति । अस्मादेव भाष्योदाहरणाद् रूढिर्योगमपहरतीति न्यायोऽत्र न स्वीक्रियते ॥ अनिषेध इति । प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते यैर्वा न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनमावश्यकम् । नीवह्योर्नेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यम् ॥ सूत इति । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः इत्यमरः । प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह । आदिखाद्योरिति । अद भक्षणे खाद्ट भक्षणे । प्राचा तु आदीति पठ्यते तत्तु ण्यन्तानुकरणमिति बोध्यम् । आदयतीति । इह निगरणचलनार्थेभ्यश्च इति परस्मैपदनियमो न प्रवर्तते अत्तेः प्रतिषेधः इति तस्य निषिद्धत्वात् । तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शेषात् कर्तरीति परस्मैपदम्, कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यम् ॥ भक्षेरिति । ननु गतिबुद्धीति सूत्रेणाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं विधीयते न णौ कर्तुरिति प्राप्तेरेवाभावान्निषेधोऽयं व्यर्थ इति चेद् । अत्राहुः हेतुमण्णिजन्ते विधिरिति । निषेधोऽप्यणावित्ययं संनिधानाद्धेतुमण्णिज्विषय एव तेन चुरादिणिजन्तेऽपि भक्षयतौ प्राप्तिसत्त्वात्तन्निषेध उपसंख्यात इति ॥ भक्षयतीति । बलीवर्दाः सस्यं भक्षयन्ति । तान् भक्षयतीत्यर्थः । चेतनस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा ज्ञेया तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् ॥ जल्पतिप्रभृतीनामिति । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । पुत्रो धर्मं जल्पति देवदत्तो जल्पयतीत्यण्यन्तावस्थायां पुत्रः कर्ता । ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवत् । तथा पुत्रो धर्मं भाषते तं भाषयति देवदत्तः । न च जल्पतिभाषत्योः शब्दक्रियत्वेन गतिबुद्धिसूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । शब्दकर्मणामित्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थाद् । अन्यथा वेदमध्यापयद्विधिमित्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं पुत्रो

यत् किंचिद्विलपति तं विलापयतीत्याद्यप्यूह्यम्॥ स्मारयतीति। आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेः घटादयो मितः इति मित्त्वं, न चिन्तार्थकस्येति भावः। देवदत्तेनेति। स्मरयत्येनं वनगुल्म इत्यत्र तु चेरणाविति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम्॥ शब्दाययतीति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्। ततो हेतुमण्णिच्॥ धात्वर्थसंगृहीतेति। एतेन शब्दाययति सैनिकै रिपूनिति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः॥ न त्वविवक्षितकर्मणोपीति। यथा लः कर्मणि चेति सूत्रेऽविवक्षितकर्माणोप्यकर्मका इति गृह्यन्ते तथैवेहापि यदि गृह्येरन् तदा ओदनादिकर्मणोऽविवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात् न तु देवदत्तेन पाचयतीति। एवं गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते। दत्तवान् पक्ववान् इत्यर्थे दत्तः पक्व इत्यापत्तेः॥ यत्तु प्राचा अयकृन्दशब्दायह्वेञां नेत्युक्तम्॥ तदयुक्तम्। अयतेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात्। क्रन्दह्वेञोस्तु शब्दक्रियत्वेपि शब्दः कर्म कारकं नेति प्राप्तेरेवाभावाच्चेति स्थितं मनोरमायाम्॥ यदपि शुश्रूषयाग्राहयामिति कर्मत्वमुक्तं, तत्र द्वयमिग्रहणं प्रामाणिकमेव। शृणोतेस्तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धम्। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यपि अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् इति भट्टिप्रयोगस्य, अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेति कालिदासप्रयोगस्य, चानुगुणम्। तथापि बहूनामसंमतमेव। अत एव तं धनुरजिग्रहद्बोधितवान् सुतां ग्राहयितुमुद्वाह्यत्वेन बोधयितुमित्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयांचक्रिरे। न च बुद्ध्यर्थत्वं विनापि यथाश्रुतार्थे एव ग्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यम्। तथा हि सति जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र क्तप्रत्ययेनाभिधानं प्रयोज्यकर्मीभूतधेनोः स्यात्, न तु गन्धमाल्यकर्मणः, ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः इत्युक्तेः। जायाप्रेरिता हि धेनुर्गन्धमाल्यं प्रतिगृह्णातीति भवत्येव धेनुः प्रयोज्यकर्म॥ ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात्। प्रत्ययानभिहितत्वेन गन्धमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः॥ सिद्धान्ते तु जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः। द्विकर्मकत्वाऽभावेन गन्धमाल्यस्यैव क्तप्रत्ययेनाभिहितत्वात्। ययेति तृतीया तु णिजर्थं प्रति जायायाः कर्तृत्वेपि णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते॥ एवं चेह जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थः, तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकार्थीभावः कल्प्यत इति नास्त्यत्रानुपपत्तिरिति दिक्॥ हृक्रोः। हा च का च हृकरौ तयोरिति विग्रहः। हृश्च कृश्च हृक्रोरिति वा। प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह

इति सिद्धान्तात् । गतिबुद्धीत्यादीह नानुवर्तते तेन उभयत्र विभाषेयम् । अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद् विकारार्थस्य करोतेश्चाकर्मकत्वाद् गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुः कर्मत्वे प्राप्ते, अर्थान्तरे चानयोः सकर्मकत्वादप्राप्ते, अस्यारम्भात् ॥ प्राप्तावुदाहरणमाह । हारयतीति । हरति करोति वा कटं भृत्य इत्यण्यन्तावस्थायां भृत्यः कर्ता, स एव ण्यन्तावस्थायां कर्माऽभूत् । प्राप्ते तूदाहरणम् । तृणमभ्यवहारयति सैन्धवान् तृणमभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैरिति बोध्यम् ॥ ननु यदि गतिबुद्धीत्यादिरिह नानुवर्तेत तर्हि तद्देवं स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्मैवम् । न वेति विभाषेति सूत्रे उभयत्र विभाषास्तु भाष्यकृताऽस्य सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तशङ्काया अनवतारात् ॥ अभिवादीति । वद संदेशवचने चुरादिराधृषीयः । अभिपूर्वत्वान्नमस्कारार्थता । अभिवादयतेरप्राप्तौ दृशेस्तु प्राप्तावयं विकल्पः । अभिवदति देवं भक्तस्तं प्रेरयत्यन्यः अभिवादयते । णिचश्चेत्यात्मनेपद, परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव । तथा पश्यति देवो भक्तो दर्शयते देव भक्तमित्यादि ॥ अभिनिवि ॥ नेरल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षार्थमित्याह । संघातपूर्वस्येति । तेनेह न । निविशते यदि शूकशिखापदे इति ॥ क्वचिन्नेति ॥ एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम् इति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः ॥ उपान्व ॥ लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीय इति वस निवासे इति भौवादिक एव गृह्यते न तु वस आच्छादने इत्यादादिक इत्यभिप्रेत्य शपा निर्देशमाह । उपादिपूर्वस्य वसतेरिति । वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे । अभुक्त्यर्थस्य नेति । वार्तिके अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्म नेत्यर्थः ॥ वने उपवसतीति । कथं तर्हि गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे हरिदिनमुपोषितः इत्युदाहरणं सगच्छत इति चेदत्राहुः । वसेरत्र स्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वार्थिकीति न दोष इति ॥ उपपदविभक्तिमाह । उभसर्वतसोरित्यादिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीयेत्यर्थः । प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः । अत्र उभशब्दादयच् न कृतः अनुकरणशब्दत्वेनासंख्यावाचित्वात् । तथा चोभशब्देन उभयशब्दो गृह्यते केवलात् परत्र तसिलोऽसंभवादित्येके । वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तस् तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु इति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ धिगिति । धिक् शब्दयोगेपि द्वितीया कार्येत्यर्थः । अत्र प्राञ्चः धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गवित्ययमाहेतिवद् इत्याहुः ॥ तन्न । तथा सत्यपदान्ततया दृष्टान्ते लोपः शाकल्यस्ये-

त्यस्येव दार्ष्टान्तिके जश्त्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं मकारान्त एवास्त्विति शङ्क्यम् । कस्य च दः इति सूत्रे धकित् इत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । कस्य च दः इत्यनेन हि कान्ताव्ययस्याकच्संनियोगेन दत्वं विधीयते । तस्माद्धिगिति विभक्त्यन्तमेव । परंतु प्रकृतिवदनुकरणंभवतीत्यतिदेशेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् । यदि तु धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्येतावानेव प्राचां ग्रन्थस्तदा सम्यगेव । अव्ययत्वात्सुपो लुक्यविभक्तिको निर्देश इति वक्तुं शक्यत्वात् ॥ उभयतःकृष्णमिति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसि. षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोर्गणे परस्परसाहचर्यात्तसिलेव गृह्यते, न त्वाद्यादिभ्यस्तसिः । तथा चोभयत इत्यादौ तसेश्चेत्यनेन तसिलादेशोऽवगन्तव्यस्तेन यत्र संज्ञायां तसेस्तसिलादेशाभावस्तत्र न द्वितीया किं तु षष्ठ्येव इति । तसिलभावस्तु तसेश्चेत्यत्र किंसर्वनामबहुभ्यः इत्यनुवर्तनादिति । धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । स निन्द्य इत्यर्थः । प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके ॥ कथं धिङ् मूर्खेति । संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाभावाद् द्वितीया न प्रवर्तत इति संबोधने चेति प्रथमैव भवतीति । क्रियापदं क्वचिदाक्षिप्तम् । तथा च धिक् मूर्ख निषिद्धाचरणमित्येतदिह कल्प्यम् । मूर्खसंबोध्यमनिषिद्धाचरणस्य निन्द्यतेति तु वाक्यार्थः प्रथमार्थे धिग्योगे द्वितीयेति वादिमते तु मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणं निन्द्यमिति वाक्यार्थः ॥ यत्तु, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी इति संबोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादित्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात् । न च देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेत्यस्त्येवोक्तिसंभव इति वाच्यम् । वास्तवकर्तृत्वेपि कारकविभक्तित्वस्य अलाभात् । किं च । देव त्वां भजन्ति भक्ता इत्यादौ संबोध्यदेवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तां तावत् ॥ उपर्युपरीति । कथं तर्हि उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय इति । उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । तेनाऽम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया । यद्वा प्रतिपदोक्तस्य उपर्यध्यधसः सामीप्ये इति कृत्तद्धितस्य वार्तिके ग्रहणादिह च वीप्साद्विर्वचनत्वान्नास्ति द्वितीयाप्रसक्तिरिति ॥ अभितः परित इति । एतच्च अन्यत्रापि दृश्यते इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चभूतमिति व्याचख्युः ॥ अभितः कृष्णमिति । पर्यभिभ्यां चेति तसिल् । समयानिकषाशब्दौ सामीप्यवचनावव्ययौ ।

विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति इति माघः ॥ हेति खेदे तदेतदाह। तस्य शोच्यतेति ॥ बुभुक्षितमिति। बुभुक्षितस्येत्यर्थः। एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः। तेनात्र कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन गतार्थता न शङ्क्या ॥ अन्तरान्तरेण ॥ प्रतिपदोक्तत्वान्निपातयोरेव ग्रहणं न तु टाबन्तस्तृतीयान्तयोः। परस्परसाहचर्याच्च। तद्यथा गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्न चाचार्यपरशुरामयोः। तेन किमनयोरन्तरेणागतेनेति सिद्धम्। किमनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः। अन्तरा त्वां मामिति। तव मम च मध्ये इत्यर्थः॥ हरिशब्दात्तु द्वितीया न भवति अन्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः॥ अन्तरेण हरिमिति। हरिं विनेत्यर्थः। मध्ये इत्यर्थेप्यन्तरेणशब्दो वर्तते मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः इति। चलच्चामरयोर्द्वयस्य मध्ये इत्यर्थः। युक्तग्रहणान्नेह अन्तरा त्वां मां कृष्णस्य मूर्तिः। इह कृष्णान्न द्वितीया। अन्तराशब्दप्रयोगेपि अन्तरेत्यनेनानन्वयात्॥ कर्मप्रवचनीयाः॥ इत्यधिकृत्येति। रीश्वराद्राग्गिति बोध्यम्। गुरुसञ्ज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः। बाहुलकाद्भूते कर्तर्यनीयर्। तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते। तथा च हरिः क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः इति। तथाहि। जपमनुप्रावर्षद् इत्यत्र अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते। अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा। नापि षष्ठ्येव संबंध उच्यते, द्वितीययैव तस्योक्तत्वात्। नापि प्रादेशं विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारकविभक्तिप्रसङ्गात्। किं तु जपसंबन्धिवर्षणमिति द्वितीययावगतः संबन्धो लक्ष्यलक्षणभाव एवेति अवगमात् संबन्ध एवानुना विशेषेवस्थाप्यते। क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेपि इयं संज्ञा वचनात् प्रवर्तते। सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेति यथा। उक्तसंज्ञ इति॥ कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः। गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति। ननु जपमनुप्रावर्षदित्यत्र वृष्टिं प्रत्यनोर्योगाभावेन क्रियायोगाभावादेतयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वमस्याः संज्ञाया इति चेदत्राहुः। गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्य निर्बाधत्वात्। न चैवं कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धौ किमनया संज्ञयेति वाच्यम्। जपस्य निशमनप्रयुक्तहेतुत्वाख्यसंबन्धविवक्षया कर्मत्वाभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारम्भात्। न चैवमपि जपमनु निशम्य देवः प्रावर्षद् इत्यर्थावगमाल्ल्यबन्तलोपे पञ्चम्यपवादार्थैवेयं संज्ञास्त्विति वाच्यम्। ल्यबन्तलोपे हि कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावा-

दिति ॥ परापि हेतौ तृतीयेत्यादि ॥ अयं भावः । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा या अवकाशः यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमित्यादि । जपमनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूते लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात्तां बाधित्वा अनुर्लक्षणे इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्वितीयैव भवतीति । न च तृतीयार्थे इतिसूत्रेणेह गतार्थता शङ्क्या, तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन सह-युक्तेऽप्रधाने इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात् । सामर्थ्यादिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्त-मपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते इति भावः । नदीमन्वेति ॥ द्वितीयायाः संबन्धोऽर्थः षष्ठ्यपवादत्वादेतद्द्वितीयायाः । स चेह संबन्धः साहित्यरूप एवेत्य-नुना द्योत्यते ॥ हीने ॥ उत्कृष्टादेव द्वितीया, न त्वपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादि-त्याशयेनोदाहरति । अनु हरिमिति ॥ उपोऽधिके च ॥ चकारेण हीने इत्यनुकृष्य-ते तदाह । अधिके हीने चेति । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह । सप्तमी वक्ष्यत इति । यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः । तस्मिन्नपि सूत्रे कर्मप्रवचनीययु-क्ते इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति ज्ञेयम् । उपहरिमिति । पूर्वव-दुत्कृष्टादेव द्वितीया ॥ लक्षणेत्थम् ॥ वृक्षं प्रतीति । वृक्षसंबन्धि द्योतनमर्थः । संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति ॥ भक्तो विष्णुं प्रतीति । वि-ष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः । भक्तः कंचित् प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः ॥ लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति । लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः ॥ वृक्षं वृक्षमिति । इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते । प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्य-ते । कर्मण्येव द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे । पञ्चम्यपाङ्प-रिभिरिति तु न भवति । वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् ॥ परिषिञ्चतीति । सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् ॥ ममाभिष्यादिति ॥ मम भागः स्यादित्यर्थः । प्राञ्चस्तु मामभिष्यादिति प्रत्युदाहरन्ति, तत्र मां प्राप्नुया-दित्यर्थः । उपसर्गवशेनास्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानात् अभागे इति कर्मप्रवमीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वम् ॥ कुतोऽध्यागच्छतीति । इह प्रजयति, पराभवति वृक्षं प्रति विद्योतते, इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्योरिह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं धात्व-र्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थकतास्त्येवेति बोध्यम् । गतिर्गतावित्यत्र पदादित्यधिक्रि-यत इति पदात्परत्वसंपत्तये कुत इत्युक्तम् ॥ अतिरतिक्रमणे च ॥ चकारेण पू-जायामित्यनुकृष्यत इत्याह । पूजायां चेति । अतिक्रमणमुचितादधिकस्यानुष्ठानम् ।

अर्थद्वयेप्येकमेवोदाहरति। अति देवान् कृष्ण इति। अन्ये तूदाहरन्ति अतिसिक्तम्, अतिस्तुतमिति, बहुतरं समीचीनं सिक्तं स्तुतं चेत्यर्थः। बहुतरार्थे अतिक्रमणं, समीचीने पूजेति विवेकः॥ अपिः पदार्थ॥ सर्पिषोपि स्यादिति। सर्पिर्बिन्दुः स्यादित्यर्थः। अपेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह। अनुपसर्गत्वान्न ष इति। उपसर्गसंज्ञाभावात् उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिरितीह न प्रवर्तते इति भावः॥ संभावनायामिति। संभाव्यत इति संभावना। ण्यासश्रन्थो युच्। भवनक्रियासंभावनायां भवनस्य विषयत्वादाह। तस्या एवेति। संभावनाया एवेत्यर्थः॥ कर्तृदौर्लभ्येत्यादि। कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दो भवनक्रियावाचिना स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः॥ अवयवावयविभावेति। अपिरवयवी बिन्दुरवयवः॥ इयमेवेति। बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतैवेत्यर्थः॥ द्वितीयेति। कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन विहिता॥ न त्वपिनेति। न च बिन्दुना योगेतद्द्योतकापिशब्देनापि योगो जात एवार्थद्वारा शब्दानां योगस्याभ्युपगमादिति शङ्क्यम्। अपिशब्दस्य बिन्दुद्योतकत्वाभावात्। कथं तर्हि बिन्दुप्रतीतिरिति चेत् शृणु। अपिना द्योत्यं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपति। कर्त्ता त्विह बिन्दुरेवेति स प्रतीयते। अत एवापिशब्दबलेन गम्यमानस्येत्युक्तं, न त्वपिना गम्यमानस्येति॥ उक्तत्वादिति। उक्तप्रायत्वादित्यर्थः। अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्ते स्यादित्यस्यापिना योगो न तु सर्पिषेत्यर्थपर्यवसानात्॥ अपिस्तुयादिति॥ अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादित्यधिकोक्तिः। एतादृशस्यास्मदीयस्तवने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः॥ इह संभावनाद्योतकोपिशब्दः पूर्वत्र तु संभावनाविषयदौर्लभ्यद्योतक इति महान् भेदः। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न भवति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया बाधात्। एवमुत्तरत्रापि बोध्यम्॥ अपि सिञ्च अपि स्तुहीति। सिञ्च स्तुहि चेत्यर्थः॥ कालाध्वनोः॥ अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः। केनेत्याकाङ्क्षायां गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्याद्द बोध्यम्॥ द्वितीया स्यादिति। श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव। स्वरूपग्रहणं त्विह न भवति। कालाः, अत्यन्तसंयोगे चेति समासविधायके कालाः इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नेति ज्ञापनात्। अत एव मासप्रमितः सुहूर्तसुखमिति द्वितीयासमासविधावुदाहरिष्यति। मासं कल्याणीत्यादि। अकर्मकधातुभिर्योग एव देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानादिह कर्मणि द्वितीयेति द्वितीया प्राप्नोतीति भावः॥ मासस्य द्विरिति। कृत्वोर्थप्रयोगेकालेधिकरणे

इत्यनेन षष्ठीति प्राञ्चः ॥ तन्न । तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरह्नो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासनिवृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह षष्ठी शेषे इतिसूत्रेणैव षष्ठी भवत्यन्तरङ्गत्वादित्याहुः ॥ अन्यार्थमारब्धस्यापि कृत्वोर्थप्रयोगे इतिसूत्रस्य द्विरह्नो भुङ्क्तइत्यत्र विशेषविहितत्वात्प्रवृत्तौ बाधकं नास्तीति केचित् ॥ इति द्वितीया ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते इति । स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याभावेपि स्थाली पचति काष्ठानिपचन्तीत्यादिप्रयोगोपि साधुरेवेति ध्वनयति ॥ विवक्षितोर्थ इति ॥ साधकतमं करणम् ॥ प्रकृष्टेति । यद्व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च, क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि कःकरणत्वमस्तीति सूचितम् । आह च, वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः इति । अयं भावः । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न नियतम्, किं तु वैवक्षिकम् । न हि गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कञ्चित् प्रत्यगौः इतिवद्विशेषणं सर्वं प्रति विशेषणमेवेति वक्तुं शक्यम् ॥ तथा च कया धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्त्ता, व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोधिकरणम् इति स्थितम् । पच्यर्थो व्यापारस्यानेकधा । एवं च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता, ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्त्तारः, तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री, अवयवावयविभावादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः, स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात्, तथा आदिखादिभ्यामुपात्तेर्थे प्रयोज्यः कर्ता, तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपात्तेर्थे आधारः कर्म, केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेयम् । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता । यद्धातूपात्तक्रियायां यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्त्ता, यदुपात्तया कर्तुः क्रियया यदा आप्तुमिष्टतमत्वेन यद्विवक्ष्यते तदा तत् कारकं तत्क्रियायां कर्मेत्येवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्तिसंभवाभावात् ॥ यत्तु केचित्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेद् वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनि कर्तर्यतिव्याप्त्यभावेप्यपा-

दानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव। अतश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम्। एवं च सति ग्रामं गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादाविष्टानुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वेऽभ्युपगतेऽपि वृक्षात्पततीत्याद्यकर्मकेषु पतनादिजन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वाकल्पनान्नापादानेतिव्याप्तिः। नवा ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्त्तर्यतिव्याप्तिः संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणात्कर्मत्वेनाभिमतं यत्तद्भिन्नस्य परशब्देनात्र विवक्षितत्वादित्याहुः॥ तदप्येतेन प्रत्युक्तम्। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः। णिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्। तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः। गतिबुद्धीत्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना क्वचित् प्रयोज्यकर्तरि कर्मत्वं, क्वचित्तु कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात्। हृक्रोरन्यतरस्यामिति शास्त्रमन्तरेण हारयति वा कटं भृत्येन भृत्यमित्यत्र वैकल्पिककर्मत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च। एतादृशेषु वैयाकरणोक्त्यैव निर्वाह इति चेत्। तर्हि आकडारादेका सञ्ज्ञा या परानवकाशा चेत्युक्तत्वान्निरवकाशया अपादानसंज्ञया सावकाशायाः कर्मसंज्ञाया बाधान्नोक्तातिव्याप्तिरिति किमनेन धात्वर्थतावच्छेदकेत्यादिपरिश्रमेण॥ स्यादेतत्। आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना इत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते एकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वादेरसंभवात् परया कर्तृसंज्ञया कर्मकरणादिसंज्ञाया बाधात्॥ नैष दोषः। अहंकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोऽपि भेदमाश्रित्यात्मानमात्मना हन्तीत्यादिप्रयोगस्याकरे समर्थितत्वात्॥ ननु साधकं करणमित्येवास्तु, कारकाधिकारादिह कारकमिति वर्तते साधकं कारकं हि पर्यायः, तथा चोभयोपादानेन प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति। तमब्ग्रहणं किमिति॥ इतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्याय एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तत इति ज्ञापनाय तमब्ग्रहणमित्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरति। गङ्गायां घोष इति। उक्तज्ञापनानङ्गीकारे त्विहाधिकरणसञ्ज्ञा न स्यात्। तिलेषु तैलं दधिनि सर्पिरित्यादौ मुख्याधारे तस्याश्चरितार्थत्वादिति भावः॥ अत्र व्याचख्युः। यदा च तीरधर्म आधारत्वं सामीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं, यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे वर्तते तदा तु न प्रयोजनं तीरस्य मुख्याधारत्वात्। तत्राद्यपक्षे विभक्तिर्लाक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिर्लाक्षणिकीत्यादि॥ रामेणेति॥ यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव, तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव। सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्ह-

न्यत इत्यादिकर्माख्यातसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासाभावेपि हत इत्यादिकर्मक्तसमभिव्याहारे व्यत्यासोस्त्येव । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादिस्तद्विषयीभूतो यो बाणव्यापारः शरीरभेदनादिस्तत्साध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः ॥ वालिनं हन्ति, वाली हन्यत इत्यादौ तु वालिनिष्ठप्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिर्बाणव्यापारस्तद्विषयको रामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो बोध्य ॥ अत्रेदमवधेयम् । फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृतः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् । इह धातुः स्मृत इत्यन्वयः । वाचकत्वेनेति शेषः ॥ आश्रये तु तिङ इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन स्मृता इति संबध्यते । वाचकत्वेनेति पूर्ववत् ॥ तिङ इत्युपलक्षणं द्वितीयादीनामपि आश्रयमात्रार्थकत्वात् ॥ नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयातृतीयासप्तमीनां सांकर्यं स्यात् ॥ मैवम् । निरूपकभेदेनाधारभेदात् फलनिरूपिताधारःभेदो द्वितीयार्थः । व्यापारनिरूपितः फलनिरूपितश्च सप्तम्यर्थ इति ह्यभ्युपगम्यते ॥ फले प्रधानमिति । एतच्च प्रायिकम् । कर्मक्तसमभिव्याहारे तु व्यत्यासोऽस्त्येवेति उक्तत्वात् । हरिं भजति देवदत्तः इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्त्येव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्याधारयोर्देवदत्ततिङ्वाच्याधारयोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा च हर्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो यो व्यापार इति वाक्यार्थः । न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम् । तन्निष्ठधर्मस्याधारतात्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्याऽतिगौरवात् । कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च । अत एव भाष्यकारोप्याह । सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् इति ॥ अनभिहिते किम् । हरिः करोति । पाचकः । कर्तरि ण्वुल् । शाब्दिकः । शब्ददर्दुरं करोतीति ठक् । कृतं विश्वं येन कृतविश्वः विश्वकर्मकक्रत्याश्रय इत्यर्थः । जीवन्त्यनेन जीवनं । करणे ल्युट् ॥ प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोयम् । तेन नाम्ना सुतीक्ष्णचरितेन दान्तः इत्यादि सिद्धम् ॥ चारुरिति । अभिरूप इत्यर्थः । क्रियाया अश्रवणात् कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठीह प्राप्ता । एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात्सिद्धम् । करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् । स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलङ्कारादिनेत्यर्थात् ॥ प्रायेण याज्ञिक इति । एतदपि गम्यमानं ज्ञानक्रियां प्रति करणत्वात्सिद्धम् । आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात् ॥ गोत्रेण गार्ग्य इति । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः । प्रथमात्र प्राप्ता, गोत्रेणाहं ज्ञाये इत्यर्थात् इहापि तृतीया सिद्धा ॥ समेनेत्यादि । सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया

प्राप्ता । इहापि तृतीया सिद्धा यथोपि गमने करणत्वाभ्युपगमात् ॥ द्विद्रोणेनेति । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । द्रोणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः । इह षष्ठी प्राप्ता । द्विद्रोणपरिमितधान्यार्थे मूल्ये द्विद्रोणशब्दः, तस्य च क्रय प्रति करणत्वमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक् ॥ चादिति ॥ करणशब्दानुवृत्त्या परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् इत्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणापकर्षणेन वा सञ्ज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे चग्रहणं समुच्चयार्थम् । तेन मनसा दीव्यतीति मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति । मनसः सञ्ज्ञायामित्यलुक् ॥ किं च अक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वाद् अणि कर्तुर्णौ गतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वं न । अणावकर्मकादिति परस्मैपदमपि भवति ॥ ननु कर्मकरणसञ्ज्ञासमावेशस्य मनसादेव इत्यत्र कृतार्थत्वादक्षान्दीव्यतीत्यत्र परत्वात्तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेत् । अत्राहुः कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानम् । तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयेति ॥ स्यादेतद्, दीव्यन्ते अक्षा इत्यत्राभिहितेपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात् तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेपि कर्मणोनभिधानाद् द्वितीया स्यात् ॥ मैवम् । एकैव ह्यत्र शक्तिः सञ्ज्ञाद्वययोगिनी, तथा चैकस्यां शक्तावभिहितायामन्यस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव, न त्वनभिहितत्वम् ॥ सहयुक्ते ॥ सहेनाप्रधाने इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह । सहार्थेनेति । सहार्थकशब्देन सह साकं सार्धमित्यनेनेत्यर्थः ॥ पुत्रेणेति । पितुरेवागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य त्वार्थ इत्येतावतैव तत्प्राधान्यमुच्यते ॥ अप्रधानग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । न चैव पितुरपि तृतीयापत्तिः तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तेः । न च यत्र प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ तत्र प्रधानात् पितुरपि तृतीया स्याद् अतस्तद्वारणायाप्रधानग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् कर्तृकर्मणोः कृति इति षष्ठ्या एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक् ॥ येनाङ्ग ॥ येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोवयव एव गृह्यते संनिधानात् । स चार्थाद्विकृत एव । न त्वविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति तदेतदाह । येनाङ्गेन विकृतेनेति ॥ अङ्गिन इति । सूत्रेऽङ्गशब्द अर्शआद्यजन्त इति भावः ॥ जटाभिरित्थंभूतलक्षणमुपपादयति । जटाज्ञाप्येति । जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत्वं तद्विशिष्टइत्यर्थः ॥ संज्ञो ॥ ज्ञा अवबोधने इत्ययमेव गृह्यते न तु जनी प्रादुर्भावे इति तस्याकर्मकत्वात् । ङसः प्राग्भागस्य ज्ञ इत्यस्याल्लोपोन इत्यल्लोपेन निष्पन्नतया लाक्षणिकत्वाच्चेत्या-

शयेनाह । जानातेरिति । सजानीत इति । संप्रतिभ्यामनाध्याने इति तङ् । तद्योगे परत्वात् कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्येव पितुः संजानीते । आध्याने तु पित्रा पितरं वा सजानाति ॥ हरदत्तस्त्वाह । आध्याने परत्वाद् अधीगर्थेति षष्ठी मातुः सजानातीति ॥ तन्न । तत्र शेषाधिकारादिति मनोरमायां स्थितम् ॥ हेतौ ॥ हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते न तु तत् प्रयोजको हेतुश्चेति कृत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात् कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेरत आह । हेत्वर्थे इत्यादि । ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमनेनेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह । द्रव्यादीति । आदिशब्देन गुणक्रिये गृह्येते । द्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत्तद्धेतुत्वमित्यर्थः ॥ करणत्वं त्विति । क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवद्वृत्ति च यत्तत्करणत्वमित्यर्थः ॥ एवं च हेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्न शङ्क्यत इति भावः ॥ उक्तं च द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते इति ॥ द्रव्यविषये हेतुत्वमुदाहरति । दण्डेन घट इति । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । अत्र हि व्यापारोऽस्तु वा मास्तु साक्षात् क्रियान्वयित्वाभावात् करणत्वं नास्तीति भावः ॥ क्रियाविषये उदाहरणमाह । पुण्येन दृष्ट इति । पुण्यशब्देनेह परमापूर्वमुच्यते तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेऽपि व्यापारत्वाभावान्न करणत्वमिति भावः ॥ यदा यागादिकमेव पुण्यशब्देन विवक्ष्यते, तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्त्येवेति कर्तृकरणयोरित्यनेनैव तृतीया सिद्धा । गुणविषये तु पुण्येन गौरवर्ण इत्याद्युदाहार्यम् । जटाभिस्तापस इत्यादौ तु लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्राप्ता तृतीयेति इत्थंभूतलक्षणे इत्यारब्धमित्याहुः ॥ अत्र केचिदुत्प्रेक्षन्ते द्रव्यादिसाधारणत्वाद् हेतुत्वस्य हेतौ इत्यनेनैव बाणेन हत इत्यादिप्रयोगसिद्धेः कर्तृकरणयोरिति सूत्रे करणग्रहणं त्यक्तुं शक्यं करणसंज्ञा तु आवश्यकी करणाधिकरणयोश्चेत्याद्यर्थमिति ॥ अन्ये तु क्रियासाधकतमं तत्तद्व्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत् करणं नो चेद्धेतु । द्रव्यसाधकतमस्य दण्डादेस्तु व्यापारवत्त्वेऽपि हेतुत्वमेव । एवं च रामेण बाणेन हत इत्यादौ हनने बाणादिर्निमित्तमित्येतावदेव यदा विवक्ष्यते, तदा हेतावित्यनेनैव तृतीया । बाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयः इत्येवं व्यापाराविष्टत्वेन विवक्षायां तु हेतुत्वाविवक्षणात् कर्तृकरणयोरिति करणे तृतीया आरब्धेत्याहुः ॥ फलमपीति । एतच्च प्रत्ययः इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ अध्ययनेनेति । तादर्थ्यविवक्षया चतुर्थ्यपि भवतीति चतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वसति ॥ अत्र

केचित् परिष्कुर्वन्ति अध्ययनेन वसतीत्यत्र दण्डहेतुको घट इतिवदध्ययनहेतुको निवास इत्यर्थस्वीकारेऽप्ययं विशेष । अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्ग उपकारकत्वेन सहनिरूपकता । ततश्च फलभिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकत्वाश्रयनिवसनानुकूलो व्यापारः इत्यर्थः । दण्डेन घटः इत्यत्र तु दण्डनिष्ठोपकारकत्वनिरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घटः इत्यर्थः । उपकार्यं हि साध्यम् । फलमपि तदेवेति ॥ गम्यमानापीति । अपिशब्देन श्रूयमाणक्रिया समुच्चीयते । न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापीति भावः ॥ साधनेति । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रतीतिभावः ॥ अशिष्टेति । एतच्च दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचिदिह परिष्कुर्वन्ति अशिष्टव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एव । अन्यांशस्तु ज्ञापकसिद्ध इति ॥ दास्या संयच्छते इति । दाणश्च साचेत् इति तङ् । पाघ्राध्मेति यच्छादेशः ॥ कामुक इति । लषपतपद इत्यादिना कर्मण्युकञ् ॥ इति तृतीया ॥ कर्मणा ॥ महासञ्ज्ञाकरणमन्वर्थसञ्ज्ञाविधानार्थम् । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानमिति । अत एवाह । दानस्येति । दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति सबध्नाति संबन्धुमीप्सति वा तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञकमित्यर्थः । तेन अजां नयति ग्रामम्, हस्तं निदधाति वृक्षे इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् ॥ भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीत्यादिप्रयोगात् । रजकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति । न चैवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात् । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते, गां प्रति तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ अत्र अभि प्र एतीत्येतत्पदत्रयं, न तु समासः । उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्यः इति वार्तिकस्य च्छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे तु यत् प्रकुरुते इत्यादौ समासत्वात्सोरुत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामनपुंसकतामभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृतेपि ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वः स्यात्, यत् प्रकुर्वीरन्नित्यत्र तु न लोपः स्यात्, तस्मादुक्तवार्तिकस्य च्छन्दोविषयत्वं युक्तमेव ॥ दानीय इति ॥ बहुलकात्सम्प्रदाने अनीयर् ॥ क्रिययेति । क्रियायाः कर्चित्सकर्मत्वाभावात् तया अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोतीति वचनम् । एत-

च क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्यनेन सिद्धम् । पत्ये शेते इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेते इत्याद्यर्थाभ्युपगमे बाधकाभावात् । भाष्यकारमते तु कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रेणैव सिद्धम् । सदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्म इति तैरुक्तत्वात् । तत्रैवमपि ददातिकर्मत्वाभावात् क्रियया यमभिप्रैतीत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात् ॥ नन्वेव कटं करोति, ओदनं पचतीत्यादावपि सम्प्रदानत्वप्रसङ्गस्तथा च वचनद्वयबलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कटाय करोतीत्याद्यनिष्टप्रयोगोपि स्यादिति चेत् अत्राहुः । पत्ये शेते इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसञ्ज्ञायाः निरवकाशया कर्मसञ्ज्ञया बाधितत्वान्नैवानिष्टप्रसक्तिः । न चैवं गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्याविति सूत्रमावश्यकमेवेति तत्प्रत्याख्यानं भाष्यस्थं न संगच्छत इति वाच्यम् । भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादिति दिक् ॥ स्यादेतद् दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धैव किमनया संप्रदानसञ्ज्ञया । मैवम् ॥ दानक्रियार्थं हि संप्रदानं, न तु दानक्रिया तदर्था । कारकाणां क्रियार्थत्वात् । कर्मणः करणसंज्ञा, इत्यादिच्छान्दसमेतत् । अत एवेदं सुब्व्यत्ययेन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्यायते ॥ रुच्यर्थानाम् ॥ रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषाम् । प्रीयमाण इति । प्रीञ् तर्पणे अस्मात् कर्मणि लट् ॥ हरये रोचते इति । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसञ्ज्ञायां प्राप्तायां वचनम् । यद्यपि रुचिर्दीप्तावपि पठ्यते, तथापीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह । अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति । अत एवादित्यो रोचते दिक्षु इत्यत्र दीप्त्यर्थे संज्ञा न भवति ॥ हरिनिष्ठप्रीतेरिति । एतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्याश्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति ॥ मोदकः पथीति । देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथ इति न तस्य संप्रदानत्वम् । प्रीयमाणपदाभावे तु पथोपि स्यादिति भावः ॥ श्लाघह्नुङ् ॥ श्लाघृ कत्थने ह्नुङ् अपनयने ष्ठा गतिनिवृत्तौ शप उपालम्भे ॥ कृष्णाय श्लाघत इति । कृष्णं स्तौतीत्यर्थः । कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदम् ॥ अन्ये त्वाहुः । कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थं इति ॥ अस्मिंस्तु पक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् ॥ ह्नुत इति । सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवाना तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥ यस्यकस्यचित् ह्नुते बोधयतीति वा ॥ तिष्ठत इति । स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति तङ् ॥ शपत इति । उपालम्भेन स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥ धारेरुत्तमर्णः ॥ धृङ् अवस्थाने । हेतुमण्ण्यन्तः । उत्तमर्णो धनस्वामी । ऋतेः क्तः । ऋणम् । ऋणमाधमर्ण्ये इत्यत्र व्यवहारविशेषो-

पलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णेऽपि निष्ठान्तत्वं भवति। अस्मादेव निपातनादत्र बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य परनिपातो बोध्यः॥ भक्तायेत्यादि। इह भक्त उत्तमर्णो हरिरधमर्णः। धृङोऽकर्मकत्वादणौ कर्तुर्भोक्तस्य णौ कर्मत्वम्॥ अत धारयति ग्राम इति। परत्वादिहाधिकरणसञ्ज्ञा भविष्यतीति चेदुत्तमर्णेऽपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यादिति हरदत्तः॥ तत्रश्चोत्तमर्णग्रहणाभावे हेतुसञ्ज्ञाया इवाधिकरणसञ्ज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात्तद्वारणाय उत्तमर्णग्रहणमिति भावः॥ एवं च कृतेऽप्युत्तमर्णग्रहणे तत्प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुसञ्ज्ञायां प्राप्तायां तद्बाधनार्थमिदं सम्प्रदानसञ्ज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः॥ मनोरमायां तु षष्ठ्यां प्राप्तायां इदं वचनमिति स्थितम्॥ स्पृहेरीप्सितः॥ स्पृह ईप्सायां चुरादावदन्तः, तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणो न। परत्वादिति। तेन परत्वेन स्पृहणीयशोभम् स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः इत्यादौ कर्मण्यनीयर् सिध्यति। शेषत्वविवक्षायां तु कुमार्यै इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च इत्यत्र षष्ठ्यपि सिध्यतीति हरदत्तादयः॥ वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसञ्ज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम्॥ युक्तं चैतत् क्रियया यमभिप्रैति इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः स्पृहेरीप्सितः इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुरोधेन परत्वेन स्पृहणीयशोभमित्यादौ दानीयो विप्रः इतिवद् बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर् इति व्याख्येयम्। कुमार्यै इव कान्तस्य इत्यत्र तु त्रस्यन्तीत्येतदर्थतया कृतार्थस्य कान्तस्येति षष्ठ्यन्तस्य विपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयमिति केचित्॥ क्रुधद्रुह॥ क्रुध क्रोधे द्रुह जिघांसायाम् ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः। एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः॥ द्रोहोऽपकार इति। द्रुह द्रोहे इति पाठाभिप्रायेणोक्तं जिघांसा द्रोह एवेत्यर्थतोनुभाषणं वा॥ अक्षमेति। परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः॥ क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी प्राप्ता। अन्ययोस्तु सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता॥ ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विविच्योपादानेनेति चेद्। अत्राहुः। द्वेषादावतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्योपादानम्। तेन योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः इत्यत्र चतुर्थी न भवति। तत्र ह्यनभिनन्दनं द्विषेरर्थः। अत एवाचेतनेष्वपि द्विषधातुः प्रयुज्यते। औषधं द्वेष्टीति॥ कोपप्रभवा एवेति। कथं तर्हि कुप्यसि कस्मैचिद् इति। न हि कोपः कोपप्रभवः। अत्र व्याचख्युः। कुपिरत्र द्रोहार्थ इति पत्ये शेते इतिवत् क्रियया यमित्येव सिद्धे क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः॥ राधीक्ष्योः॥ राध संसिद्धौ ईक्ष दर्शने। अनयो-

स्त्विह शुभाशुभपर्यालोचनमर्थस्तच्च प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विवृणोति । पृष्टो गर्ग इति ! शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ । अत एव राध्यतीति श्यन् राधोकर्मकाद्वृद्धाविव इति दिवादिषु वचप्रमाणेन गणसूत्रेणाकर्मकादेव तद्विधानात् । कृष्णसंबन्धि शुभाशुभमित्यर्थाभ्युपगमात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिदम् ॥ अनुप्रति ॥ गृण इति श्नान्तस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी । प्रत्याङ्भ्यामिति पूर्वसूत्रे द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमेव धातुसंबन्धि इति निर्धारिते तत्साहचर्यादिहापि प्रत्येकमेव सबन्धि इति सूचयन्नाह । आभ्यां गृणातेरिति ॥ होत्रे इति । कर्मत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ परिक्रयणे ॥ द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । अनियतकालात् क्रयणात् परिक्रयणस्य न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह । नियतेति । भृत्या वेतनादिना । तादर्थ्य इति । तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् ष्यञा संबन्धोऽभिधीयते स च संबन्धोऽनेकविधो, न तु कार्यकारणभाव एव, तेन ब्राह्मणाय दधीत्याद्यपि सिद्धम् । ब्राह्मणस्य दध्यजन्यत्वेपि तत्संस्कार्यत्वात् । न चैवं दधिशब्दादपि चतुर्थी स्यादिति शङ्क्यं, संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वेपि षष्ठीवद्विशेषणादेव भवतीत्याकारे अभ्युपगमात् । एवं यूपाय दारु इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवति । हेताविति तृतीयापि षष्ठीविषय एव भवतीति सापीह न भवति किं तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव । न चैतद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे चतुर्थी संप्रदाने इति सूत्रं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । हरये रोचते इत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वात् । विप्राय गामित्यत्रापि तादर्थ्ये चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ क्लृपीति । संपदादित्वाद्भावे क्विपि तदन्तात्सप्तमी । संपत्तिरिहाभूतप्रादुर्भावः, क्लृप्यर्थकधातुप्रयोगे यः संपद्यते तत्र च विकारवाचकाच्चतुर्थी इत्यर्थः । स हि संपद्यते प्रादुर्भवति । तदुदाहरति । भक्तिर्ज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पते । यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते, तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते ॥ क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह । संपद्यत इत्यादि ॥ यद्यपि तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव भक्तिर्ज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति, तथापि परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः ॥ उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापितेर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः ॥ वातायेति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः ॥

द्वितीति ॥ चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञापकादेतल्लभ्यमिति भावः ॥ एव शुभंगो-गेपि चतुर्थी बोध्या ॥ क्रियार्थोपपद ॥ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रि-यार्था सा क्रियार्था क्रिया उपपद यस्य । यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न सम्भव-ति, तथापीह स्ववाचकशब्दद्वारा तद्बोध्यम् । क्रियाफलं क्रियावाचकमित्यर्थः । क्रियावाचकस्यापि धातोरुपोच्चारितपदरूपोपपदत्वं यद्यपि न सम्भवति सुप्ति-ङन्तस्यैव पदत्वात्, तथापीह क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः तादृश-मुपपदं यस्य तुमुन्नन्तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृष्टोर्थः । तुमुन् ण्वुलौ क्रियायामिति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशये-नाह । क्रियार्था क्रियेति । स्थानिन इत्यस्यैवार्थकथनमप्रयुज्यमानस्येति ॥ तुमुन इति । ण्वुलोप्युपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणे बाधकाभावात् ॥ कर्मणीति । तथा च द्वितीयापवादोयमिति भावः ॥ यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातम् । अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् । प्रयुज्य-मानस्य कर्मणि मा भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति ॥ तदसत् । अप्राप्तस्य नि-यमायोगात् । न चेह तादर्थ्ये इति प्राप्तिः शङ्क्या । यानक्रियायाः फलार्थत्वा-भावात् ॥ आहरणार्था हि यानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् ॥ क्रियार्थोपपदस्य किम् । प्रविश पिण्डीम् । गृहप्रवेशनं यद्यपि भक्षणार्थं तथा-पि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं नास्ति । न च तुमुनः कर्मणीत्युक्तत्वाद् भक्षि-कर्मणि चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छते इति वाच्य-म् । सति तु क्रियार्थोपपदस्येति पदे तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामित्येतद्विषयकमेवेदं सूत्रमिति तुमुन इति लभ्यते नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात् ॥ तुमर्थात् ॥ अव्ययकृतो भावे इति तुमुनो भावे एव विधानात् तदर्थस्य भाव-वचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणमत्र विशेषपरिग्रहार्थमित्याह । भाववचना-श्चेतीति । न च तादर्थ्ये इत्येव गतार्थता शङ्क्या । क्रियार्थक्रियोपपदकेन भाव-वचनाश्चेति घञा तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रा-प्तावेतत्सूत्रारम्भात् ॥ यत्तु प्रसादकृतोक्तम् । भाववचनादेव यथा स्यात्, पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति ॥ तन्न । ण्वुलः कर्तृ-वाचकतया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थत्वायोगात् ण्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति तादर्थ्याभावात् गुणीभूततया पाकं प्रति तादर्थ्यसम्भवेपि पाकवाच-कधातोश्चतुर्थ्ययोगाच्च ॥ तुमर्थात् किम् । पचनं वर्तते ॥ भाववचनात् किम् । पाकः । त्यागः ॥ अत्र वदन्ति । क्रियार्थोपपदस्येत्यनुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणामस्य

व्याख्याने बाधकाभावाद् भाववचनादिति त्यक्तुं शक्यम्। न चैव तुमर्थादित्येव वक्तव्यमिति वाच्यम्। वर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणायोगादिति॥ बलीयसीति॥ हरये नम इत्यत्र तूद्देशनक्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबन्धः हर्युद्देश्यको नमस्कार इति। एवं चोद्देशनक्रियावगतौ विलम्ब इति कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वमित्येके। अन्ये तूपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यमवगम्यते तद्विशेषावगमस्त्वर्थप्रकरणादिपर्यालोचनाधीनः, कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो झटित्येवावगम्यते इति तस्या बलीयस्त्वमित्याहुः॥ षष्ठ्यपीति। ननु प्रभ्वादियोगे षष्ठ्येवास्तु अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह। तस्मै प्रभवतीति॥ न त्वां तृणमित्यादि॥ ननु तृणादिवद् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थी भाव्यम्॥ मैवम्। अनादरे इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरद्योतकं यत् कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात्। तृणं ह्यत्रानादरद्योतकं न तु युष्मदर्थः॥ स्यादेतत्। त्वां तृण मन्ये तृणाय वेत्युदाह्रियतां किमनेन नञः प्रयोगेण॥ अत्राहुः प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यमितिवार्तिकमस्ति, तेन यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते ततो निकृष्टत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते, तदा चतुर्थी भवति न तुसाम्यविवक्षायाम्। तादृशी च कुत्साप्रतीतिर्नञः प्रयोगे झटित्येव भवतीति न त्वामित्युक्तमिति॥ श्यना निर्देशादिति। न च मन्य इति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यम्। अनभिहित इत्यधिकारात्। न हि यका योगे अनभिहित कर्म भवति। श्यनपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं, न तु स्वयं विवक्षितः। तेन तृणाय मत्वा रघुनन्दनोपि बाणेन रक्षः इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते॥ नौकाकान्नेति। व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः॥ गत्यर्थकर्मणि॥ गत्यर्थेति किम्। ओदनं पचति॥ कर्मणीति किम्। अश्वेन व्रजति॥ अनध्वनि इत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणम्। तथा हि सति अनध्वन इत्येवावक्ष्यत्। किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात् कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात्। अर्थस्यैव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य, तेनाध्ववाचिनां सर्वेषामेव निषेधास्तथा च वार्तिकम् अध्वन्यर्थग्रहणमिति॥ गन्त्राधिष्ठित एवेति। आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः इति वार्तिकादिति भावः॥ आस्थितः संप्राप्तः, पन्थानं गच्छतीत्यत्र हि पन्थाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी। यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा। इह अनध्वनीत्यपनीय असंप्राप्ते इति पूर्यते तेन स्त्रियं गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्तैवेति न चतुर्थी॥ अत्र व्याचक्षते। अजां नयति ग्राममित्यत्र तु भवत्येव चतुर्थी अगत्यर्थत्वात्। आक्षेपादिना ह्यत्र प्रतीयते गतिर्न

त्वसौ नयतेरर्थः, प्रापणवाचित्वादिति ॥ गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वेति वक्ष्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं, तेन ग्रामं गन्तेत्यत्र क्वयोगलक्षणा षष्ठी न भवतीति वृत्तिकृतोक्तम् ॥ इति चतुर्थी ॥ ध्रुवमपाये ॥ ध्रु गतिस्थैर्ययोः । अस्मात् पचाद्यचि कुटादित्वान्ङित्त्वे उवङ् । ध्रुव स्थैर्ये इति केचित् । तत्र इगुपधेति कः । ध्रुवं स्थिरम् । अपायशब्देन विवक्षितमाह । विश्लेष इति । एवं च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयो ध्रुवमिति फलितम् । तस्यार्थादवधिरेवेत्याह । अवधिभूतमिति ॥ धावत इति । इह धावनक्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतपतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरतः इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयेऽप्युपादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति इतरस्याप्यपादानत्वं न विरुध्यते । उक्तं च हरिणा । अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते । पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥ मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् इति । पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिक देवदत्तादिनिष्ठ पतनमर्थः, पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः पर्वतादिर्विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायाम्, स चावधिरूपो धर्मी, न तु धर्ममात्रम्, उद्धृतौदना स्थालीत्यत्रौदनकर्मकोद्धरणाधिभूता स्थालीति सामानाधिकरण्यदर्शनात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम् । परत्वात्तत्र करणसंज्ञाप्रवृत्तेः । न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणम् कारकाधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति चेद् ॥ अत्र वदन्ति । कारकत्वरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभावदशायां करणसंज्ञाप्रसङ्गे न शकटस्यापादानत्वं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति ॥ जुगुप्सेति । जुगुप्सा निन्दा, विरामो विरतिः, प्रमादोऽनवधानता, एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः ॥ संयोगपूर्वको विश्लेषो विभागः, स चेह नास्ति बुद्धिकृतस्तु गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इति तमब्ग्रहणेन ज्ञापितत्वात् जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिमाश्रित्येदं वार्तिकं भीत्रार्थानामित्यादि सूत्राणि च प्रत्याचख्यौ । पूर्वं हि बुद्ध्यापायं संप्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्तत इत्यस्त्येवात्र बुद्धिकृतोपायः ॥ भीत्रा ॥ कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणे तु कस्येत्यस्य

संयुगेनान्वयाभावादस्ति भयहेतुत्वमिति षष्ठीप्रयोग संगच्छत एव । न चैवं संयुगस्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञाबाधात् । अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः ॥ भीत्रार्थेति किम् । व्याघ्रं पश्यति । न च कर्मत्वेन बाध. शङ्क्यः कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमीप्रसङ्गादित्याहुः ॥ भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये बिभेतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेद् ॥ अत्र वदन्ति । भयहेतुग्रहणाभावे कारकशेषत्वविवक्षायामतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च अरण्यस्य चोरादेर्बिभेतीति प्रयोगो न स्यादिति ॥ पराजेः ॥ अध्ययनादिति । अध्ययनसंबन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः ॥ कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदम् ॥ पराजयत इति । विपराभ्यां जेरिति तङ् । असोढ इति क्तार्थो भूतकालो न विवक्षितः ॥ तेनाध्ययनात् पराजेष्यत इत्यादि सिद्धम् । नन्वसोढग्रहणं व्यर्थं, शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्रापि वदन्ति । कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमी स्यात्, सा मा भूदिति कर्तव्यमेवासोढग्रहणम् ॥ वारणार्था ॥ यवेभ्य इति । यवसंयोगात् प्रागेव गां निवारयतीति ध्रुवमपाये इत्यनेनासिद्धावयमारम्भः । बुद्धिपरिकल्पितापायमङ्गीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव ॥ गां वारयतीति । वृञ् वरणे चुरादिः । गामित्यत्र ईप्सितत्वप्रयुक्तापादानसंज्ञा न भवति । ईप्सिततमत्वविवक्षायां परत्वात् कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेः ॥ सत्यम् । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं प्रत्युदाहरणमिति पूर्वोक्तरीत्या पदप्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्यत्वात् ॥ अन्तर्धौ ॥ येनेति कर्तरि तृतीया । न च कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गः, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् । अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयोः प्राप्तिः ॥ निलीयत इति । लीङ् श्लेषणे दैवादिकः ॥ नन्वन्तर्धाविति व्यर्थं, दिदृक्षते चोरानित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्राहुः । चोराः आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुद्ध्या चोरान्न दिदृक्षत इत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितस्तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत् प्रत्युदाहरणमिति ॥ शब्दकौस्तुभे तु अन्तर्धौ इत्येतच्चिन्त्यप्रयोजनमिति स्थितम् ॥ आख्यातोप ॥ नियमपूर्वकेति । तत्रैवोपयोगशब्दो रूढ इति भावः ॥ आख्यातेत्येतत् तृजन्तमित्याह । वक्तेति ॥ उपाध्यायादिति । उपेत्य अस्मादधीयत इति उपाध्यायः इङश्चेति घञ् । अध्ययनं तु गुरूच्चारणोत्तरोच्चारणं नियमपूर्वकम् ॥ नटस्येति । गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थः ॥ नटस्य

गाथान्वये तु कारकत्वाभावादेवाप्राप्तेरुपयोगग्रहण समर्थितं स्यात् ॥ जनिकर्तुः ॥ जननं जनिरुत्पत्तिः । इणजादिभ्य इति जनेर्भावे इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासो, न तु कारकषष्ठ्या तृजकाभ्यामिति निषेधात् ॥ एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तदपादानमित्यर्थाद्वात्वन्तरयोगेप्यपादानत्वं भवत्येव । अङ्गादङ्गात्संभवतीति यथा । तदेतदाह । जायमानस्येति ॥ एतेन इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इति इका निर्देशोयं जनिरित्याश्रित्य गमहनेत्युपधालोपमर्थासंगतिं समासानुपपत्तिं चोद्भाव्य व्याकरणाधिकरणे गर्जन्तो मीमांसकाः समाहिता इति भावः ॥ इह प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं तदुभयसाधारणम् । उदाहरणमाह । ब्रह्मण इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । स च हेतुरेव न तूपादानम् । किं च मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म, तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः ॥ भुवः ॥ भवनं भूरिति । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह । भूकर्तुरिति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, अकर्तरि च कारके इत्यधिकारादपादानार्थे ऋदोरप् ॥ जनिकर्तुरित्येव सिद्धे निरर्थकमिदमित्याशङ्कां परिहरन्नाह । तत्र प्रकाशत इति । प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । एष चार्थो धातूनामनेकार्थत्वाल्लभ्यते । तथा चाभूतप्रादुर्भावो जनिः । अन्यतः सिद्धस्य प्रथमसुपलम्भः प्रभव इत्यर्थभेदोस्तीति भावः ॥ भीत्रार्थानामित्यारभ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता ॥ तत्रेत्थमुपपत्तिसंभवः चोरेभ्यो बिभेति भयान्निवर्तत इत्यर्थ, त्रायते रक्षणेन चौरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः, पराजयते ग्लान्या निवर्तत इत्यर्थः ॥ वारयतीति प्रवृत्तिं प्रतिबन्धान् निवर्तयतीत्यर्थः, निलीयते निलयनेन वर्तत इत्यर्थः, अधीते उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायत इत्यत्रापि ततोपक्रामन्निर्गच्छतीत्यर्थः, प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थः, तथा च ध्रुवमपाये इत्यनेनैवेष्टसिद्धिरिति ॥ वस्तुतस्तु निवृत्तिविस्मरणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः नटस्य शृणोतीतिवत् । न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानब्रह्मास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् । एवं जुगुप्साविरामेत्यादिवार्तिकमप्यारम्भणीयम् । तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलम् । तथा भुवं भयहेतुः असोढः इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोपि सार्थकः । परत्वात्तत्तत्संज्ञाप्राप्तावपि

शेषत्वविवक्षायां न माषाणामश्नीयात् इत्यादाविव षष्ठ्या इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वात् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ ल्यब्लोप इति । ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः । ल्यब्ग्रहणमिह ल्यबर्थपरं तेन क्त्वोपि लोपे सिध्यति । आसने स्थित्वा प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षत इति । यतश्चेति । यदवधित्वेनाश्वित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पञ्चमी इत्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः ॥ कालादिति । इहापि तद्युक्तादित्यपेक्षते । आग्रहायणीति । अग्रे हायनमस्याः सा । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकोण् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् ॥ अन्यारा ॥ अर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः ॥ प्रपञ्चार्थमिति । न च इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तनीचार्थस्येद ग्रहणमस्तीति वाच्यम् । अस्मात्तारो मन्द्रो वेति वत् पञ्चमीविभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥ अन्यो भिन्न इतरो वेति । न चैवं घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसंगः नञोपि भेदे शक्तत्वादिति वाच्यम् । निपातानां द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात् ॥ आराद्वनादिति । इह दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति प्राप्ता ॥ ऋते कृष्णादिति । कथं तर्हि फलति पुरुषाराधनमृते इति प्रयोग इति चेत् । प्रमादोयमिति हरदत्तः । अन्ये तु ततोन्यत्रापि दृश्यते इति दृशिग्रहणाच्चैत्रं यावत्क्रीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः ॥ अस्मिन् व्याख्याने ऋते द्वितीया च इति चान्द्रसूत्रमनुकूलम् ॥ दिशि दृष्ट इति । रूढ्येति शेषः । तेनैन्द्र्यादयो नात्र गृह्यन्ते ॥ नन्वेवं ककुबादिग्रहणप्रसंग इति चेद् ॥ अत्राहुः । अन्यतरसाहचर्याद् व्याख्यानाद्वा दिग्भिन्नेर्थे यो न दृष्टः सोत्र गृह्यत इति ॥ दिक्शब्दत्वेपीति ॥ यद्यप्यदिक्शब्दोप्यञ्चूत्तरपदमस्ति सध्र्यङित्यादिः, तथापि दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदेन प्रागित्यादिदिक्शब्द एव गृह्यते । तेन सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र नातिप्रसंग इति भावः ॥ दक्षिणा ग्रामादिति । दिक्शब्दत्वेनैव सिद्धे आजादिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥ प्रभृतियोग इति । प्रभृत्यर्थैर्योग इत्यर्थः । तथा च कार्तिक्याः प्रभृति इति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन तत आरभ्य, इत्यर्थः इति प्रयुक्तम् ॥ ग्रामाद्बहिरिति । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धम् ॥ अपपरी ॥ वर्जने किम् । परिषिञ्चति । सर्वत इत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात् षत्वम् ॥ वचनग्रहणादिति ॥ विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिः, इत्यत्र य उपात्तो विशेषो विशेषणांशरूपः सोत्र न गृह्यते वचनग्रहणसामर्थ्यात्, किं तु अवधिमात्रं विवक्ष्यते इत्यर्थद्वयसंग्र-

ह्रः ॥ यद्वा मर्यादाशब्दो यस्मिन्नुच्यते तत् मर्यादावचनं तद्धि आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं, तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसञ्ज्ञ इत्यर्थः ॥ परिहरेरिति ॥ हरि वर्जयित्वेत्यर्थ । परेर्वर्जने वा वचनमिति वार्तिकात् पक्षे द्विर्वचनाभावः॥ परिरत्नेति । अत्र पञ्चमीविधौ वर्जनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः ॥ आमुक्तेरिति । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । आसकालदिति । सकलमभिव्याप्येत्यर्थः ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने ॥ अस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गादाभ्यां योगे पञ्चमी । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यपि सिद्धमित्याहुः ॥ मुख्यस्याभावे सति तत्सदृशः उपदीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् ॥ अकर्तरि ॥ हेतुभूतमिति । हेतावित्यनुवर्तते इति भावः । पञ्चमी स्यादिति । तृतीयापवादोयम् । शतेनेति । शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादृणं तत् प्रयोजको हेतुश्चेति चकारात् कर्तृसंज्ञं च ॥ बद्धित इति । ण्यन्ते प्रयोजककर्तुः शतस्य हेतुसंज्ञाप्यस्तीति पञ्चम्यत्र स्यादेवातोऽकर्तरीत्युक्तमिति भावः ॥ योगविभागादिति ॥ एतच्च हेतुमनुष्येभ्यः इति सूत्रे पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥ स्त्रियां चेति । बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति वार्तिकनिर्देशोपीह ज्ञापकः ॥ पृथग्विना ॥ ननु एनपा द्वितीयेति प्रकृता द्वितीयैव स्यात् । यदि तु द्वितीया विकल्पेन भवेत्, तदा पञ्चम्यपि स्यात् । सा तु नित्यैव तस्माद्विभक्तित्रयसमावेशो दुरुपपाद इत्यत आह । अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः॥पञ्चमीति॥ तत्र सण्डूकप्लुत्या पञ्चमी, द्वितीया तु सन्निहितैव । इह पृथगर्थैरिति सूत्रयितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थं, तेन हिरुग् देवदत्तस्येत्यत्र नेत्याहुः ॥ पृथङ्नानाञ्भिस्तृतीयान्यतरस्यामिति सुवचम् । नानाञिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तयोर्विनानानाशब्दयोर्लाभात् ॥ नानेति । हिरुङ्नाना च वर्जने इत्यमरः । नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा इति प्रयोगः ॥ करणे च ॥ अन्यतरस्यामिति वर्तते पञ्चमीति च, तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पञ्चमी विधीयते तया मुक्ते करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशयेनाह । तृतीयापञ्चम्यौ स्त इति ॥ स्तोकेनेति । अनायासेन मुक्त इत्यर्थः ॥ दूरं दूराद्दूरेण वेति । इह सप्तम्यपि वक्ष्यते । किं च दूरान्तिकार्थेभ्यः इति सूत्रस्य सप्तम्यधिकरणे चेत्युत्तरसूत्रेप्यनुवर्तनादधिकरणेप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम् ॥ तथा च प्रयुज्यते दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनमिति । आवसथस्य दूरे इत्यर्थः ॥ असत्त्ववचनस्येति । सत्त्ववचनत्वमिह सत्त्वविशेषकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते तदाह ।दूरः पन्था इति । एतेन करणे च

स्तोकेति सूत्रे करणे किम्। क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत्। स्तोकं पचति, क्रिया न द्रव्यमिति प्राचां ग्रन्थोऽपि व्याख्यातः। न च क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यभावात् नैतत् प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यम्। धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात्। न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः। कर्तृकर्मेतरकारकलिंगानन्वयित्वमात्रेणासत्त्वरूपत्वोपपत्तेः॥ उक्तं च। क्रिया न युज्यते लिंगक्रियानाधारकारकैः। असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् इति॥ फल व्यापारस्य क्रिया, फलाधारकारकं कर्म, व्यापाराधारकारकं कर्तेति विवेकः॥ इति पञ्चमी॥ षष्ठी शेषे॥ उपयुक्तादन्यः शेषः कर्मादयस्य प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्तास्तत्र द्वितीयादीनां विधानादतो व्याचष्टे। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति। राज्ञः पुरुष इति। प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी। प्रत्ययार्थस्त्विह पुरुषविशेषणम्। राजनिरूपितसेवकत्वसंबन्धवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात् पुरुषशब्दान्न षष्ठी। उक्तन्यायविरोधात् शेषत्वाभावाच्च। राज्ञः पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः। राज्ञः पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकार्थकः यदा तु पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबन्धवान् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति॥ यत्तु अप्रधानं शेष इति केचिदुक्तं॥ तन्न। प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लः पटः श्यामो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसङ्गात्। न च प्रथमया बाधः। तस्याः प्रधाने चरितार्थत्वात्॥ कर्मादीनामपीति। यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति प्रयुज्यते, विशेषविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि, तथेदमपिन्यायसिद्धमिति भावः॥ सतां गतमिति। सत्पुरुषसंबन्धि गमनमित्यर्थः। सन्तो गच्छन्तीत्यत्र त्वाख्यातेन कर्तृत्वसंबन्धस्योक्तत्वात् संबन्धमात्रविवक्षा कर्तुं न शक्यत इति षष्ठीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः॥ सर्पिषो जानीते इति। वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी। सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः। अकर्मकाच्च इत्यनेन वा जानातेस्तङ्॥ अन्ये तु व्याचख्युः कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। सर्पिःसंबन्धि ज्ञानमित्यर्थ इति॥ एधोदकस्येति। एधाश्च उदकं चैषां समाहारः एधोदकम्। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। यद्वा एधांसि च दकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः। दकशब्दोऽप्यस्ति। तथा च इलायुधः भुवनममृत जीवनं दकं चेति॥ उपस्कुरुते इति। गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम्। उपात्प्रतियत्नेति सुट्॥ न चैवं ज्ञोऽविदर्थस्य करणे अधीगर्थदयेशां कर्मणि कृञः प्रतियत्ने रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः आशिषि नाथः जासिनिप्रहण-

नाटक्राथपिषां हिंसायाम् व्यवहृपणोः समर्थयोः कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे इ-ति शेषषष्ठीविधानार्थेयमष्टसूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यम्। सर्पिषो ज्ञानमि-त्यादौ तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात्। तथा हि ज्ञोविदर्थस्येत्यादौ शेष इत्यनु-वर्तते। शेषत्वे विवक्षिते तु करणादौ षष्ठी सिद्धैव॥ तदयमर्थः इह षष्ठ्येव, न तु तल्लुक्। तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव न भवतीति॥ न चाष्ट-सूत्र्या लुङ्मात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवास्तु, समासस्तु स्वीक्रियतमिति वाच्यम्। इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचिततत्वात्। तथा च वार्ति-क प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति॥ हरिश्चाह कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूय-माणक्रिये पुनः। प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति॥ एवं च शेषत्व-विवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि। हरिस्म-रणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षयां कृद्योगषष्ठ्या समासे बोध्यानि॥ तत्र च कारकपूर्वकत्वाद् गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भ-वति। शेषषष्ठ्या समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम्। तथा च स्वरार्थेयम-ष्टसूत्रीति निष्कर्षः। किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोपि फलं, न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते न लोकेति निषेधात्। आह च निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते इति। एतच्च मनोरमायां स्थितम्॥ षष्ठी हेतुः॥ अत्र हेताविव्यनुवर्तते। तदाह हेतौ द्योत्य इति॥ अन्नस्येति। हेतौ इति तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी॥ हेतुप्रयोगे किम्। अन्नेन वसति॥ हेतौ द्योत्ये किम्। अन्नशब्दात् षष्ठी यथा स्यादि-त्येके॥ अन्नस्य हेतोस्तुभ्यं नम इत्यत्र युष्मच्छब्दान्माभूदित्यन्ये॥ सर्वनाम्न-स्तृतीया च॥ इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी। पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठीतृतीये न स्यातामित्याशयेनाह। सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति। कस्माद् भव-तीत्यपेक्षयाम् अर्थात् सर्वनामहेतुभ्यामिति संबध्यते॥ अत्र व्याचख्युः। यद्यपि सर्वनाम्न इति पदस्य पञ्चम्यन्तत्वेपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्या-दप्युपपद्यत इति न क्षतिः। तथापि विशेष्यत्वे त्वयं विधिर्न स्यादिति बोध्यमि-ति॥ निमित्तपर्यायेति। पर्यायग्रहणस्य फलमाह। एवमित्यादिना। एतद्वार्ति-केन षष्ठी हेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रद्वयं गतार्थमिति बोध्यम्॥ षष्ठ्यतस॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् इत्यस्य योर्थो दिग्देशकालरूपः सोर्थो यस्य प्रत्ययस्य सोऽतसर्थप्रत्ययः अस्तातिप्रभृतिः पञ्च तदन्तेन योगे इत्यर्थः। अतसु-चोऽस्तात्यनन्तरत्वेपि लाघवानुरोधेन अस्तात्यर्थेति नोक्तमित्याहुः॥ पञ्चम्या

अपवाद इति । ततः पश्चात् स्रंस्यते च इति भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगे तु पञ्चम्यसाधु । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावो न भवतीति वच्यते ॥ प्रत्ययग्रहणं किम्। इह मा भूत् प्राग् ग्रामात् प्रत्यग् ग्रामात् ॥ क्तेपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेद् । अत्राहुः कैयटादयः । प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते अस्ताती षष्ठ्यभावः॥ अन्यारादित्यत्राञ्चूत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तम् । तत्रान्यतरच्छब्दमवक्तुमिक-प्रयोजनत्वादिति प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ पुर इति। पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्यये पुरादेशः ॥ पुरस्तादिति। दिक्शब्दे-भ्य इत्यादिनास्तातिः, अस्ताति चेति पूर्वस्य पुरादेशः ॥ एनपा ॥ कथ तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमिति । उत्तरेणेत्येतद् दूरान्नम्रं सुरप-तिधनुश्चारुणा तोरणेनेति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनबन्तमित्या-हुः ॥ धनपतिगृहानुत्तरेणेति केचित् पठ्यते, तदा तु सम्यगेव ॥ दक्षिणेनेति । दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थे एनबन्यतरस्यामित्यादिना एनप् ॥ दूरान्तिकार्थैः ॥ षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनम् । इहान्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं तेन विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते व्याख्यानात्, न तु संनिहिते अपि द्वितीया-तृतीये तदाह । पचमी चेति ॥ सर्पिषो ज्ञानमिति ॥ वस्तुतः करणीभूतं य-त्सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा। अधीगर्थ ॥ अधिशब्दोच्चारणम् इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति ज्ञाप-नार्थम् । अन्यथा स्मृत्यर्थदयेशामित्येव ब्रूयाद् इगर्थेति वा ॥ इङंशे नेदं ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदंशे गेरध्ययने वृत्तम् इत्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु ॥ अत्र व्याचख्युः। कर्मणि किम्। करणे शेषत्वविवक्षायां मा भूत् । मातुर्गुणस्म-रणम् । अत्र माता कर्म, गुणास्तु करणम् उभयत्र शेषत्वविवक्षायामपि मातृ-शब्दादेवानेन सूत्रेण षष्ठी गुणशब्दात्तु षष्ठी शेषे इत्यनेन। तेन गुणस्मरणमिति समासो भवतीति॥ रुजार्थानाम् ॥ रुजो भंगे भिदादिपाठादत एव निपातना-द्वा अङि टाप् । रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचक-त्वाव्यभिचाराद् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते । वक्तीति वचनः बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः । नहि भावो वक्ता संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहायैव वचिरिति बोध्यस्तथा चायमर्थः । भावो वचनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति तदेतद्व्याचष्टे। भावकर्तृ-काणामिति। रुजार्थानां भावकर्तृकाणामित्येव सूत्रयितुं रुक्तम् ॥ चौरस्येति ।

चुरा शीलमस्य चौरः। अत्र कर्मणि शेषत्वविवक्षायाम् अनेन षष्ठी॥ रोगस्येति। पदरुज इति घञा रोगो भावोऽभिधीयते स च रुजायां कर्ता कर्तृकर्मणोरिति रोगशब्दात् षष्ठी॥ भावकर्तृकाणां किम्। श्लेष्मणश्चौररुजा। मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा इत्यमरः॥ चौरज्वर इति। इह चौरशब्दाद् रुजार्थानामिति षष्ठ्या अप्रवृत्तौ षष्ठी शेषे इत्यनेन षष्ठी इति समासो भवत्येवेति भावः॥ सर्पिषो नाथनमिति॥ सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थः॥ माणवकनाथनमिति। यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां कर्तृकर्मणोरिति यदा षष्ठी, तदा आशिष्यपि समासोऽस्त्येव। तथापि तत्र गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, समासान्तोदात्तत्वं तु याच्ञादाविव न त्वाशिषीति निष्कर्ष इति कौस्तुभे स्थितम्॥ जासि॥ जसु ताडने जसु हिंसायाम् इति च चुरादिस्तस्येदं ग्रहणं न तु दैवादिकस्य जसु मोक्षणे इत्यस्य। जासीति निर्देशात् हिंसायाम् इति वचनाच्च॥ निग्रहणमिति। हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वम्॥ प्रणीति। नेर्गदेति णत्वम्॥ चुरादिरिति। नट नृत्तौ इति तु न गृह्यते दीर्घनिर्देशादिति भावः। क्राथनमिति। क्रथ हिंसायाम् इति घटादौ पठ्यते, तस्य मित्त्वेऽपि इह निपातनाद्वृद्धिः। मित्त्वफलं तु निपातनात्परत्वात् चिण्णमुलोः इति दीर्घे चरितार्थमिति घटादौ वक्ष्यति॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। घटादिपाठो घटादयः षितः इत्यातिदेशिकत्वे अङ् यथा स्यादित्येतदर्थं इति॥ तन्मन्दम्। घटादयः षितः इति हि मध्ये सूचितम्। तेन पूर्वेषां त्वरत्यन्तानामेव षित्त्वं, न तु ज्वरादीनां परेषामिति। अत एव त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्चेति घटादौ वक्ष्यति॥ पणनमिति॥ स्तुताववेति वक्ष्यमाणत्वादायस्याभावः॥ ब्राह्मणपणनमिति। आयादय आर्धधातुके वेत्यायस्य विकल्पः॥ दिवस्तद॥ तच्छब्देन व्यवहृपणी परामृश्येते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह। द्यूतेति॥ पूर्वसूत्र एव दिवेः पाठे तदर्थस्येति न कर्तव्यमिति यद्यपि लाघवं, तथापि योगविभाग उत्तरार्थः॥ कर्मणीति। इह शेष इति न संबध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पारम्भसामर्थ्यात्। अन्यथा षष्ठ्यां विकल्पितायां तया मुक्ते शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या वृथैव विकल्पारम्भः स्यादिति भावः॥ अन्ये त्वाहुः लाघवात् पूर्वसूत्रे एव दिवो ग्रहणे कर्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेष इति न संबध्यते। न चोत्तरार्थत्वात्पृथग्योगस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचत्वादिति शेष इत्यस्यासंबन्धादिह त्रिसूत्र्यां तिङन्तमुदाहरति। शतस्य दीव्यतीति॥ प्रेष्यब्रुवोः॥ इष्यतेर्दैवादिकस्य लो-

टो मध्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्येति । तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न संबध्यते तिङन्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् ॥ प्रेष्यब्रुवोः किम् । अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि ॥ हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य ॥ देवतासंप्रदाने किम् । माणवकाय पुरोडाशान् प्रेष्य ॥ हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थित प्रेष्य ॥ कृत्वोर्थे ॥ कृत्वसुचोर्थ इवार्थो येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोर्थाः ॥ शेषे इति । इह दिवस्तदर्थस्येत्यादिसूत्रषट्के विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तते व्याख्यानात् ॥ पञ्चकृत्व इति । संख्यायाः क्रियेत्यादिना कृत्वसुच् ॥ द्विरिति । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ शेष इति निवृत्तं कर्तरि च कृतोति सूत्रे कृतेन चकारेण अधीगर्थेति सूत्रात् चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति पर्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुकर्षणसंभवेपि पुनश्च कर्मग्रहणादित्याहुः ॥ तन्मन्द, संनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसङ्गे तन्निवृत्तये कर्मग्रहणसंभवात् । तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे ॥ कर्तृकर्मणोः किम् । शस्त्रेण भेत्ता ॥ कृतिरिति । करणं कृतिः स्त्रियां क्तिन् । कृष्णोत्र कर्ता ॥ कर्मण्युदाहरति । जगत इति । कृष्णस्य तृचाभिहितत्वात् ततः षष्ठी न भवति ॥ कृति किमिति । नन्विह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव । धातोश्च द्विविधाः प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च तत्र तिङ्प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ न लोकेति प्रतिषेधेन भाव्यं ततश्च परिशेषात् कृद्योगे एव षष्ठी भविष्यति, तस्मात्किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः ॥ कृतपूर्वी कटमिति । अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्यास्त्येवेति षष्ठी स्यात्तद्धिताधिक्ये तु सा मा भूदित्येतदर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः ॥ ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैवाभिहितं कर्मेति नैव द्वितीया प्राप्नोति, नापि तदपवादभूता षष्ठी इहाप्यनभिहिताधिकारात् । किं च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो दुर्लभ एव, एवं तद्धितोपीति चेत् ॥ अत्राहुः । पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे क्तप्रत्यये कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितौ भवत एव । तथा च कृतपूर्वं यं पूर्वं कृतवान् इत्यनेन समासार्थः संपद्यते गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां संबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनादत्रापि करोतिक्रियापेक्षं कर्मत्वं कटस्याभ्युपगम्यते । तच्च कर्मत्व न केनाप्यभिहितम् । भावे क्तस्य, कर्तरि इनिप्रत्ययस्य, च विधानात् अतोऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति । एवं च ओदनस्य पाचकतम इत्यत्र षष्ठ्या असाधुत्वे इष्टापत्तिरेव शरणम् । कृतपूर्वीत्यत्र समासत-

द्धितौ भवत एवेत्युक्तम् । तत्र समासः सुप्सुपा इति बोध्यः । तद्धितस्तु पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्तरि इनिः । तद्विधौ श्राद्धमनेन इतिसूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः ॥ स्यादेतत् । भिदेर्ण्यन्तात् पर्यायार्हर्णोत्पत्तिष्विति ण्वुचि भेदिका यज्ञदत्तस्य काष्ठानामित्युभाभ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते तत्र मुख्यामुख्यसंनिधौ मुख्यस्यैव कार्ये संप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकादेव स्यात् । अन्यथा पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात् ॥ मैवम् । प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न लेकैवेति नेह मुख्यामुख्यन्यायप्रवृत्तिः । तत्र तु लकारस्यैकत्वात् कर्तुस्तद्वाच्यत्वकल्पनायामुक्तन्यायः प्रवर्तत इति वैषम्यात् । एवं च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादावुभाभ्यामपि तृतीया स्यादेवेति बोध्यम् ॥ अत्र व्याचख्यते । तदर्हमिति निर्देशात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्येतदनित्यं तथा च धार्येरामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति ॥ उभयप्राप्तौ ॥ कृतीत्यनुवर्तते। तेनान्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहिरित्याह । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति । उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्येते । तेनैकस्मिन् कृति कर्तृकर्मणोः प्राप्तिलाभादाश्चर्यमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते । तत्पुरुषे तु स्यादेवात्रातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमिति ध्वनयति । कर्मण्येवेति । एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फलं, न तु कर्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितम् ॥ स्त्रीप्रत्यययोरिति । स्त्रियां क्तिन् इत्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः ॥ नायं नियम इति । अकाऽकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते किंतु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तत इति फलितोर्थः ॥ कथं तर्हि लुट् तिथोरितिसूत्रे लुटा सीयुटो बाधा नेति वृत्तिः ॥ अत्राहुः । कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीया बोध्येति ॥ भेदिकेति । भेदनं भेदिका । पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः इत्यनेन ण्वुलित्येके । युवोरनाकौ स्त्रियां टापि प्रत्ययस्थात् इति इत्त्वम् ॥ बिभित्सेति । भेत्तुमिच्छा । भिदेः सनि हलन्ताच्चेति कित्त्वाद् गुणाभावः । अ प्रत्ययात् इत्यकारप्रत्यये टाप् ॥ शेषे इति । अकाऽकाराभ्यामन्यस्मिन् क्तिनादावित्यर्थः ॥ कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्य उभयप्राप्ताविति सूत्रस्य तत्रैव कर्तरि षष्ठीसंपादनफलकस्य स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोरिति वचनस्य च प्राक् स्थितत्वात् कर्तर्येव विभाषा, अनेन शेषवचनेन क्रियते, न तु कर्मणीत्याशयेनोदाहरति । जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वेति ॥ अविशेषेणेति । अकाऽकारभिन्ने कृन्मात्रे इत्यर्थः ॥ अनुशासनमिति ।

अनुशिष्यते असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यते येनेति करणे ल्युट् ॥ राज्ञां मत इत्यादि ॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः । पूजितो सुरासुरैरित्यादौ तु भूते क्तो, न तु वर्तमाने । तेन तृतीया तत्रोपपद्यते । न च मतिबुद्धीतिसूत्रेण बाधः शङ्क्यः । तेन इत्यधिकारे उपज्ञाते इति लिङ्गेनाबाधज्ञापनात् ॥ अधिकरण ॥ अयमपि निषेधापवादः ॥ आसितमिति । आस्यते यस्मिन्नित्यासितं क्तोऽधिकरणे चेत्यधिकरणे क्तः ॥ इदमेषामिति । कर्तरि षष्ठीयम् । सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे कृते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी अनभिहितत्वाविशेषात् । इदमेषां भुक्तमोदनस्य । उभयप्राप्तौ कर्मणीत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते कर्तृकर्मणोः कृति इत्यनन्तरस्या एव षष्ठ्यास्तन्नियमाभ्युपगमात् । एतच्च कौस्तुभे स्पष्टम् ॥ न लोह ॥ शिष्टचिंतरूपविनाशप्रसङ्गात् तृनामित्यत्र णत्वं न कृतम् । उश्च उकश्च ऊकौ, लश्चोकौ चेति विग्रहः ॥ ल इति लडादीनां सामान्यग्रहणं तेषां च साक्षात्प्रयोगो न संभवतीति तदादेशा गृह्यन्त इत्याह । लादेशा इति । उदाह्रियन्त इति शेषः ॥ कटं कारयांचकारेत्यत्र कृत्संज्ञकलिडन्तामन्तेन योगेपि कटस्य कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी न भवति आम इति लुकोपि लादेशत्वादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः इत्यत्र न लोकेति निषेधाप्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैव, न हि किकिनौ लकारौ, नापि तदादेशौ ॥ नैष दोषः । किकिनौ लिट् चेत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते, न तु लिट्संज्ञा । तथा च विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यते इति नानुपपत्तिः ॥ दिदृक्षुरिति । सनाशंसभिक्ष उः ॥ उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह । अलंकरिष्णुरिति । अलंकृञ्निराकृञ् इत्यादिना इष्णुच् ॥ घातुक इति । लषपतेत्यादिना उकञ् ॥ ईषत्कर इति । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना खल् । अर्थग्रहणादीषत्पानः सोमो भवतेत्यप्युदाहार्यम् ॥ अव्याप्तिं परिहर्तुमाह । प्रत्याहार इति ॥ पवमान इति । पूङ्यजोः शानन् ॥ मण्डयमान इति । मडि भूषायाम् इदित्वान्नुम् ताच्छील्यवयोवचनेति चानश् ॥ अधीयन्निति । इङ्धार्योरिति शता । शाननादिषु लटः इत्यननुवृत्त्या लादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः ॥ तृन्निति । ताच्छीलादिषु तृन् इति विहितस्तृन् प्रत्ययः ॥ तृन्निति प्रत्याहारग्रहणान्नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पमाह । द्विष इति । द्विष अप्रीतौ इत्यस्मात् द्विषोऽमित्रे इति विहितो यः शतृप्रत्ययस्तत्प्रयोगे वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः ॥ सर्वोयमिति । अनन्तरस्येति न्यायादिति शेषः ॥ शेषषष्ठीति । शाब्दबोधे वैलक्षण्यमस्तीति भावः । एवं चाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र शेषत्वविवक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी भवत्येवेति

बोध्यम् ॥ अकेनोः ॥ आधमर्ण्ये अकस्यासंभवादाह । भविष्यत्यकस्येति । इनस्तु उभयोः संभवादाह भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग इति । यथासङ्ख्यं तु न भवति । भाष्ये अकस्य भविष्यति इन आधमर्ण्ये च इति योगं विभज्य व्याख्यानात् । इह भविष्यदिति स्वर्यते तेन भविष्यति गम्यादयः इत्यधिकारे विहितः तुमुन्ण्वुला-विति ण्वुलेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति । सतः पालक इति । सत इति षष्ठ्यन्त-म् ॥ यस्तु कालसामान्ये ण्वुल्तृचाविति ण्वुलुक्तस्तत्र न निषेधः । ओदनस्य पा-चकः पुत्रपौत्राणां दर्शक इतीति भावः ॥ व्रजंगामीति । आवश्यकाधमर्ण्ययो-र्णिनिः इत्यावश्यके णिनिः । यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि भविष्यति गम्यादयः इत्युक्तेर्भविष्यदर्थकः । गम्यादयः केचिदुणादयः, केचिदष्टाध्यायीगता इति हरदत्तः ॥ ननु गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वेत्येव सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवाद-विषयेपि द्वितीयाप्रवृत्त्यर्थमिति व्रजंगामीति सिध्यत्येवेति चेत् । अत्राहुः । इहैव सूत्रे ग्रामंगामीति भाष्योदाहरणात्तत्सूत्रं नाङ्गीक्रियते । तेन ग्रामस्य गन्तेति षष्ठ्येव साध्वी, न तु ग्राम गन्तेति द्वितीयेति ॥ शतं दायीति । आवश्यकेत्याध-मर्ण्ये णिनिः । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनस्य योग इत्युक्तत्वान्नेह निषेधः । अवश्यकरो त्य-वश्यंकारी कटस्य । गम्यादित्वाभावाद्वर्तमानेप्ययम् ॥ कृत्यानाम् ॥ कर्तृकर्मणोरि-ति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥ सेव्य इति । षेवृ सेवायां ऋहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्य-त् ॥ योगो विभज्यत इति । भाष्यकारैरिति शेषः । उभयप्राप्तावित्यनेन कर्तरि निषेधे सिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदम् ॥ गुणकर्मणि वेष्यते इति तूभयप्राप्तिरहि-तस्थले नेताश्वस्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक् ॥ तुल्यार्थैः ॥ शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते, तया मुक्ते षष्ठ्येव भवेत्तदाह । पक्षे षष्ठीति । बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे तुल्यार्थैरित्यर्थग्रहणं पदान्तरनैरपेक्ष्येण ये तुल्यार्थास्तेषां ग्रहणार्थं, तेन गौरिव गवय इत्यादौ नेत्याहुः । कथं तर्हि तुला-यदारोहति दन्तवाससा इति कालिदासः, स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना इति माघश्च ॥ उच्यते । सह युक्तेऽप्रधाने इति तृतीया । न चात्र सहशब्दयोगो नेति श-ङ्क्यं, विनापि तद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात् । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यांग्रहणमु-त्तरसूत्रे चकारेण स्वस्यानुकर्षणार्थम् । अन्यथा हि तृतीयैवानुकृष्येत संनिहित-त्वात् ॥ तुल्य इति । तुलया संमितस्तुल्यः । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् ॥ तुला उपमा वेति । तोलनं तुला । अस्मिन्नेव सूत्रे णिलुगङोर्निपातनात्साधुरिति मा-धवः । उपमितिरुपमा । आतश्चोपसर्गे इत्यङ् ॥ हितमिति । हितयोगे चेत्यना-श्रित्य चरितार्थमित्याशियेयं विकल्प इति भावः ॥ व्याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थ-

शब्दोपि पृथङ्निमित्तं तथा च द्वन्द्व एवायं न त्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥ आधारः ॥ आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारेत्युपसंख्यानादधिकरणे घञ् स चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात् क्रियाधारयोर्न संभवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् । अतो व्याचष्टे । कर्तृकर्मद्वारेति । एवं च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः ॥ त्रिधेति ॥ एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नद्यामास्ते इत्याद्यर्थं सामीपिकमधिकरणं चतुर्थमपि केचिदिच्छन्ति ॥ कटे आस्त इति । कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदम्, कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु स्थाल्यां पचतीति ॥ वैषयिकाधारमुदाहरति । मोक्षे इति । अभिव्यापकस्य तु सर्वस्मिन्निति । तिलेषु तैलमित्याद्यप्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः ॥ चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यर्थः । दूरान्तिकार्थेभ्यः इत्यस्येहानुवर्तनादधिकरणेप्येते बोध्याः ॥ क्तस्येन्विषयस्येति । इन् इन्नन्तः शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः । इनो विषय इति षष्ठीसमासः विषयशब्देनेह प्रकृतिरुच्यते । क्तान्तस्येनः प्रकृतित्वादिति । अधीती व्याकरणे इति । भावे क्तप्रत्यये तत इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनौ कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया संबध्यमानं व्याकरणमनभिहितं कर्मेति कृतपूर्वी कटमितिवद्द्वितीयात्र प्राप्ता । मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ ,त्वकर्मकैर्धातुभिर्योगनिमित्तकस्य कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणमिति सप्तम्यभावः । न चैवं तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयाविधाने व्यक्तिपक्षाश्रयणात् । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् । साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ यत्रार्चा न विवक्षिता, किं तु तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेस्मिन् साधुग्रहणं साधुर्भृत्यो राज्ञीत्यादि यथा । साधुनिपुणाभ्यामिति सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्चायां विवक्षितायां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः ॥ निमित्तमिह फलमिति ॥ यदि तु कारणमित्युच्येत, तर्हि जाड्येन बद्ध इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । चर्मणीति । चर्मद्वीप्यादीनां समवायः संबन्धः ॥ हेतुतृतीयेति । तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोध्यम् ॥ सीमाण्डकोश इति । तथा च मेदिनीकारः सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियाम् इति । अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपनकीलयोः इति च ॥ हरदत्तस्तु पुष्कलकः शङ्कुः । सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याह ॥ अस्मिंस्तु पक्षे सीमपुष्कलकयोः संयोगसंबन्धः ॥ यस्य च ॥ निर्ज्ञातकाला हि क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणं,

तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकाद् ब्राह्मणादिशब्दाल्लक्षणलक्षणभाव-संबन्धषष्ठ्यां प्राप्तायामियं सप्तमी। लक्षकत्व क्रियायाः साक्षात्, आश्रयस्य तु ब्राह्मणादेः क्रियाद्वारेणेति बोध्यम्॥ ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तर्युदाहरणम्॥ कर्मण्याह। गोष्विति॥ अर्हाणामित्यादि। यस्यां क्रियायां ये उचितास्ते अर्हाः। तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या॥ तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वमनुचित तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या॥ तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः॥ आद्यमुदाहरति। सत्सु तरत्सु इति। सन्तो हि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च॥ द्वितीयमुदाहरति। असत्सु तिष्ठत्सु इति। अत्र तरणक्रियायामसतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्वित्यनेन प्रतीयते॥ तद्वैपरीत्ये प्रथममुदाहरति। सत्सु तिष्ठत्स्विति। सतां हि तरणमुचितं तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन बोध्यते। द्वितीयमुदाहरति। असत्सु तरत्स्विति। असतां हि तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वं तरत्सु इत्यनेन गम्यते॥ यद्यपीदं यस्य च भावेनेत्येव सिद्ध, तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः॥ तत्त्वतस्तु व्यर्थमेवेदमित्यन्ये॥ षष्ठी चानादरे॥ अनादर इति। यस्य च भावेनेत्यनेन सप्तमी। अनादरे सति यो भावं लक्षयतीति। तदेतत्फलितमाह। अनादराधिक्य इति। केवलभावलक्षणे सप्तम्येव अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः॥ स्वामीश्वर॥ स्वाम्यर्थेति वक्तव्ये स्वाम्यादिग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्। विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषोऽत्र न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात्॥ दायाद इति। दायमादत्ते इति दायादः। सोपसर्गादप्यादन्ताद् अत एव निपातनात्कः। गवां गोषु वा दायाद इत्यत्र यद्यपि गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं, तथापि दीयतेऽसौ दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशं स्पृशत्येव, तथा चात्र गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोऽर्थः॥ पञ्चमी विभक्ते॥ भेद एवेति। न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भावः॥ तत्र पञ्चमी स्यादिति॥ नन्वेवं माथुरा इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात्॥ मैवम्। पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते तत एवेत्यर्थात् निर्धारणावधेरेव पञ्चमीप्रवृत्तेः॥ अनभिहिताधिकारान्माथुरा इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इत्यन्ये॥ माथुरा इति। न ह्यत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोऽस्ति। किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव॥ इदं च सूत्रं बुद्धिपरिकल्पितापायमाश्रित्यापादानप्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यातम्॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्॥ पुण कर्मणि शुभे अस्मान्नि-

पूर्वादिगुपधलक्षणः कः । अर्च पूजायाम् अस्माद्भौवादिकाद् गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये टाप् ॥ चौरादिकात् ण्यासश्रन्थ इति युच्यर्चनेति स्यात् ॥ निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चां विना सप्तमी भवत्येव साध्वसाधुप्रयोगे च इति वार्तिकात् ॥ अप्रत्यादिभिरिति । लक्षणेत्थमिति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः ॥ प्रसितोत्सुका ॥ तत्परे प्रसितासक्तौ इत्यमरः । उत्सुकसाहचर्यात् प्रसितोपि तत्पर एवेह गृह्यते रूढ्या च । तेन प्रकर्षेण सितः शुक्लः इत्यर्थे न भवति ॥ नक्षत्रे च लुपि ॥ लुप्शब्दोत्रार्थविशेषे लाक्षणिक इत्याशयेनाह । यो लुप्संज्ञयेत्यादि । अधिकरण इति । एतच्च सप्तम्यधिकरणे चेत्यतो मण्डूकप्लुत्यानुवर्तत इति भावः॥ अधिकरणे किम् । मूलं प्रतीक्षते, मूलाय स्पृहयति ॥ मूलेनेति । नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यणो लुबविशेषे इति लुप् ॥ नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह जनपदे लुप् इति लुप् ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते, तच्च पञ्चम्या विपरिणस्यते तदाह । यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिति । इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वात् । अद्यभुक्त्वायमिति ॥ नन्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः । सत्यं, नात्र शक्त्याश्रयं द्रव्यं कारकमिति व्यवह्रियते, किं तु शक्तिरेव । सा च कालभेदाद् भिद्यत एव । एका हि अद्य भुजेः साधनमपरा द्व्यहेतीते भुजेस्तद्देतद्द्व्याचष्टे । कर्तृशक्त्योर्मध्येयं काल इति ॥ यस्मादधिकम् ॥ उपपरार्थ इति । उपोधिके चेत्यनेन उपेत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ यस्य चेश्वरवचनम् इत्यस्य तन्त्रादिना अर्थद्वयं विवक्षितम् । तथा हि । यस्येत्यनेन स्वंनिर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबन्धी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्ववाचकात् सप्तमीत्येकोर्थः। ईश्वरशब्दो भावप्रधानः । यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात् सप्तमीत्यपरः । एवं स्थिते फलितमाह । स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति । अन्यतरस्मादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसंबन्धस्याप्युक्तत्वाद्युगपदुभाभ्यां न सप्तमी स्यादिति भावः ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे त्वधिरामम् ॥ यदत्रेति । यो मामधिकरिष्यति निनियोक्ष्यते तस्य मद्विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते इत्यर्थः ॥ तिङि चोदात्तेति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति सूत्रार्थः । अत्र करिष्यतीति तिङन्त उदात्तवान् तिङ्ङतिङः इति निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात् ॥ निघातो नेति । मामिति द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेत्यनेनैव सिद्ध्यतीति भावः ॥ इति सप्तमी ॥

इति विभक्त्यर्थाः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थे पर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परसंबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ । तत्र ह्यपेक्षायां सत्यां यो यः संनिहितो योग्यश्च तेन संबन्धोभ्युपेयते । यथा राज्ञः पुरुषोश्वश्च ॥ राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति ॥ एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः । अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं नान्वेति पदार्थैकदेशत्वात् । न चैव देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः, तत्रापि देवदत्तोत्तरषष्ठ्यर्थस्य गुरुणान्वयादिति वाच्यम् । देवदत्तस्य प्रधानीभूतकुलेनैवान्वयात् । संबन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थो । न तु तदितरः । उक्तं च समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह इति ॥ यद्वा । ससंबन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेपि भवत्येव विशेषणान्वयः । उक्तं च संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति ॥ नन्वेवं राज्ञोपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेपि ऋद्धस्येति विशेषणेनान्वयोस्तु ॥ मैवम् । राज्ञ ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वेपि ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् ॥ ननु वाक्ये क्लृप्तयैवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयकशक्त्यन्तरमेव मास्तु ॥ सत्यम् । बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितम् । तथाहि धवखदिराविति वृत्त्यैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते, तथा चित्रग्वादौ यत्पदम् । त्वया तु वचनं कर्तव्यम् । निरूढलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते ॥ किं च प्राप्तमुदकं यमिति व्यस्ते समीचीनमुदकमिति विशेषणवत्समस्तेपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः । स च वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति वचनेनैव वारणीयः नामार्थयोरभेदान्वयः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्तित्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेत्याद्यर्थाभ्युपगमात् । एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक् ॥ पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यानय तक्रम्, इह स्यादेव यण् ॥ विधिग्रहणं तु पदस्य विधिः पदयोर्विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यन्तसमासलाभार्थम् । पदस्येत्युक्तौ तु उपपदमतिङ् इत्यादावेवास्योपस्थितिः स्यादित्याहुः ॥ सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वनयन्नाह । समर्थाश्रित इति ॥ समर्थेति किम् । पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासो मा भूत् ।

तथा वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्येत्यत्र तस्यापत्यमित्युपगुशब्दादण् मा भूदिति । क्वचित्तु सापेक्षत्वेपि भाष्यप्रामाण्याद्वृत्तिरङ्गीक्रियते । तद्यथा किमोदनं शालीनाम् । केषां शालीनामोदनमित्यर्थः । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः । हे पाटलिपुत्रे तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । रोपधेतोः प्राचामिति वुञ् ॥ प्राक्कडारात्समासः ॥ प्राग्ग्रहणमावर्तते, तेन पूर्वं समाससञ्ज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्ययीभावादिभिः समावेशः सिध्यति । अन्यथा पर्यायः स्यात् ॥ समसनं समासः । भावे घञ् । अनेकस्य पदस्य एकपदीभवनमित्यर्थ इत्येके ॥ वस्तुतस्तु अकर्तरि च कारके इति कर्मणि घञ् । अन्यथा सुबन्तं समस्यते इत्युत्तरग्रन्थो न सगच्छेत ॥ नन्वर्थत्वात्समाससञ्ज्ञयाः प्रत्येकमप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । योगो विभज्यत इति ॥ सुबामन्त्रिते इत्यतः सुबित्यनुवर्तते तदाह । सुबन्तमिति ॥ समस्यत इति । सपूर्वादस्यतेः कर्मणि तङ् । आचार्येणेति शेषः ॥ समर्थेनेति तु सहयोगे तृतीया । समसनक्रियां प्रति सुबन्तं कर्म न तु कर्तृ ॥ यद्यपि सुबन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेपि उपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते, तथापि समास इति व्याख्येयग्रन्थे कर्तरि घञ् दुर्लभः । बाहुलकं तु अगतिकगतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव ज्यायान् ॥ स चेति । एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते । छन्दस्येवेति । यदि लोकेपि स्यात्तर्हि यत्प्रकुरुते इत्यादौ स्वाद्युत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामतामभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकात् इति लुकि कृतेपि ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वः स्यादित्यादि दूषणं कर्मणा यमभिप्रैति इति सूत्रेऽस्माभिरुद्भावितम् ॥ अनुव्यचलदिति । सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्पर्यायेण समासो बोध्यः । समासान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति कुगतीति सूत्रे कैयटः ॥ सुपो धातु ॥ सुप इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः इत्याद्यलुक्समासविधानाज् ज्ञापकात् ॥ निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥ इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत् क्वाचित्क एव । तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः उद्बाहुरिव वामनः इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितम् ॥ विभक्त्यलोपश्चेति । समासावयवस्य सुपोऽलुग्विधानेपि समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् भवत्येवानुपसर्जने तदन्तस्याव्ययत्वादिति बोध्यम् ॥ अव्ययं विभक्ति ॥ विभक्तिरिह कारकशक्तिः । विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । अत एव वक्ष्यति विभक्त्यर्थादि-

षु विद्यमानमव्ययमिति ॥ प्रथमानिर्दिष्टम् ॥ अत्र समासपद तद्विधायके ला-
क्षणिकम् अन्यथा चिकीर्षिते समासे यत्प्राथमान्तमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कृ-
ष्णं श्रित इत्यादौ श्रितादिष्वतिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह । समासशास्त्र इति ॥ वि-
ग्रह इति ॥ अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहो लक्ष्यत इति भावः ॥ न तु
तस्येति । अनन्तरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते ।
तेन कुमारोऽश्रित इत्यादौ न दोषः ॥ गोस्त्रियोः ॥ उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशे-
षणम् । एकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण । गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते ।
विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह । उपसर्जनं य इति । उपसर्जनमिह शा-
स्त्रीयं गृह्यते, न त्वप्रधानलक्षणम् । तेन कुमारीवाचरन्ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र न
दोष इत्युक्तम् ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तमिति । स्त्र्यधिकारोक्तटाबाद्यन्तमित्यर्थः । तेना-
तिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्र-
सङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः । उपसर्जनस्य ससंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य
ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावः, तदैव ह्रस्वत्व-
मिति भाष्यादावुक्तत्वान्न दोषः । भाष्यादावपि तूत्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु
कृत्तद्धितेत्यतः समासपदानुवर्तनाद्बोध्य इति ॥ नाव्ययी ॥ अत्र अपञ्चम्या इति
प्रतिषेध अनन्तरत्वादम एव न व्यवहितस्यालुकोपि अमुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे
तुशब्दः । तस्य पञ्चमीं विनेति । एवं चादन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिन्नसुपो
लुङ् न, पञ्चम्यास्तु लुगमादेशावुभावपि न भवत इति स्थितम् ॥ अतः किम् ॥ अधिहरि ॥
दिशयोरिति । हलन्तेन विग्रहेपि एतदेव रूपम् । दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठाच्च ॥
अपदिशमिति ॥ पञ्चमीव्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम् । पञ्चम्यास्तु अ-
पदिशादित्युदाहार्यम् । विभक्तौ तावदिति ॥ तावच्छब्दः क्रमार्थः ॥ लौकि-
कविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति । हराविति । प्राचा तु हरौ अधिकृत्येति विगृहीतम् ॥
तदसत् । अधिहरीत्यत्र अधिकृत्येत्यर्थस्याप्रतीतेः ॥ हरि ङीति । अलौकिके
ङिशब्दस्यैव प्रवेश उचितः अन्तरङ्गानपीति न्यायात् । अन्यथा ङेरौत्वे कृते
अधिहरीति समासे हरिशब्देकारो दुर्लभः स्यादिति भावः ॥ इह हरावधीति
स्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितं नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् ॥ अभि-
हितेपीति । द्योतितेपीत्यर्थः ॥ वचनसामर्थ्यादिति । सुपेत्यनुवर्त्य सुबन्तेन
समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति भावः ॥ नन्वभिहितेधिकरणे प्रातिप-
दिकार्थमात्र इति प्रथमैव स्यान्न तु सप्तमीति चेत् । अत्राहुः । अधीत्यस्य सुब-
न्तेन समासस्यावश्यकत्वेऽधिशब्दद्योत्याधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेह स्वीकर्तुं सु-

चितत्वादिति ॥ यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातम् तिङ्त्यादिपरिगणनार्दधिनाभिहितेपि सप्तमी स्यादेवेति ॥ तन्न । परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् । कमादम् नारद इत्यबोधि स इति प्रयोगविरोधाच्च ॥ अत्र व्याचक्षते । वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते साकल्यान्तेषु इत्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात् । एव च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणं तेन वृक्षस्योपरि वृक्षस्य पुर इत्यत्र समासो न भवति । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते । न तु विभक्त्यर्थमात्रे ॥ अत एव कमादम् नारद इत्यबोधि स इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति शब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवं च विभक्तिशब्द सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे अधिकरणे इत्येव सूचितम् । पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दः प्रायुङ्क्तेति ॥ अन्ये तु लाघवात् ङिससमीपसंमृद्धि इति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति । ततश्च कर्मत्वमात्रद्योतकतायाम् इति नारदम् इति समासो भवत्येवेत्याहुः ॥ नपुंसकं स्यादिति । एतच्च स नपुंसकमित्यतो लभ्यते । समीप इति । अव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्सप्तमीरूपाव्ययार्थप्राधान्य एवायं समासः समीपवर्तिप्राधान्ये तु संख्ययाव्ययासन्नेति बहुव्रीहिं वक्ष्यति उपदशः इति यथा ॥ विधानसामर्थ्यादिति ॥ ननु समया ग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्वव्ययीभावः आराद्वनादित्यत्र तु भवेदेव । अन्यारादिति पञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे सावकाशत्वादिति चेत् । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तयोस्तदपवादतया पञ्चम्येव तेन विधीयते । तथा चान्तिकार्थकाराच्छब्दयोगे षष्ठ्यपवादतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्यगेवेति । तदपरे न क्षमन्ते । अन्तिकार्थाराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधानाभावात्, अन्यारादिति सूत्रस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वाच्च, सामीप्ये आराद्वनमित्यव्ययीभावो दुर्वार एवेति, एवं हि व्याकुर्वतां पदस्येत्यपकर्षाभावे भृशार्थे सावकाशोयं यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येतेति नित्यवीप्सयोः इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थोनुकूल इति दिक् ॥ सुमद्रमिति । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुगतीति तत्पुरुषः । समृद्धा मद्राः सुमद्राः ॥ दुर्यवनमिति । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः । येन समस्यते तदीयार्थाभावेऽत्र समासस्वीकारात् । न चेह यवनानामभावो, येनार्थाभावे समासः स्यात् । किंतु तदीयाया ऋद्धेरभाव इति ॥ निर्मक्षिकमिति । संसर्गाभावेऽयं समासो न त्व-

न्योन्याभावेपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकारत्वेप्यविशेष्यत्वात् ॥ ये तु वदन्ति घटः पटो नेत्यत्रापि घटत्वात्यन्ताभाव एवार्थः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति, तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाचिन्नधर्म्यभावे अयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः ॥ अत्यय इति । स्पष्टार्थमेतत् । अर्थाभावेन गतार्थत्वात् । अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितो न त्वन्योन्याभावः घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गादिति निष्कर्षात् ॥ सप्रति नेति । संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे । एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरोक्तेः । तत्राधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोपि क्रियाया एवोचितः । तदेतदाह । युज्यत इति । असंप्रतीति सौत्रप्रयोगे तु युजिक्रियान्तर्भावेन नञ्समास इति बोध्यम् ॥ यत्तु प्रासादकृतोक्तम् असंप्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानकालः स निषिध्यत इति ॥ तन्न । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रिययैवान्वयार्हस्य निषेधप्रतियोगित्वेनान्वयस्यायुक्तत्वात् । नहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति येनात्र वर्तमानकालनिषेधो युक्त्यर्हः स्यात् ॥ इति हरीति । स्वरूपपदेन षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः ॥ ततः पश्चादिति । सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥ भाष्यप्रयोगादिति । अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम् । प्रत्यर्थमिति । वृत्तौ वीप्सान्तर्भावान्न द्विर्वचनम् ॥ प्रतिशब्दस्येति । यत्त्वाहुः ग्रामस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति ॥ तन्न । नित्यसमासेषु सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ आनुपूर्व्येणेति । अनुपूर्वस्य भावः आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । चक्रेण युगपदिति ॥ अत्र केचित् युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं युगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात् किं तु चक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः ॥ सहपूर्वाह्णमिति । साकल्येव्ययीभावः । गुणभूतेपीति । यदि सादृश्य इति नोच्येत तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानमवगम्यते तत्रैव स्यादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः ॥ अन्त इति । इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतो ग्रन्थप्रदेशस्यापरिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरिहान्तशब्देन विवक्षिता । सा चासकलेप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥ साग्नीति । अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थे वर्तते । स च तृतीयान्तो नित्यं समस्यते ॥ न चैवमग्निना सहेति

प्रयोगो दुर्लभ इति वाच्यम् । साहित्यस्य मात्रविवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपत्तेः । अन्तत्वविवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वादग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः ॥ यत्तु, केचिदग्निरन्तोस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रहः, समासोपि प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वेत्याहुः ॥ तन्न । सहशब्दस्यान्तवाचकत्वादन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात् सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । सतृणमत्तीत्यत्र साकल्यस्येव साग्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च ॥ अत्रेदं बोध्यम् । तदधीत इत्यध्येतृप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्साग्नीत्यत्राण् नोक्तः । कृतेप्यध्येत्रणि सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः इति वक्ष्यमाणत्वात्साग्नीत्येव रूपमिति ॥ यथासा ॥ निःसन्देहाय सादृश्ये यथेत्येव वक्तव्ये विपरीतोच्चारणं नञः श्लेषलाभार्थमिति व्याचष्टे । असादृश्य इति ॥ यावन्त इति । यत्परिमाणमेषां ते । यत्तदेतेभ्य इति वतुप् । यावच्छ्लोकमिति । यावदित्यव्ययं समस्यते विग्रहस्तु तद्धितान्तेनेत्यस्वपदविग्रहत्वमस्त्येव । अवधारणे किम् । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । कियद्भुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः ॥ सुप्प्रतिना ॥ सुबित्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति । शाकप्रतीति ॥ नन्वारम्भसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेव सुप्समस्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः । पुनः सुब्ग्रहणाभावे दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन् । तथा च दिवसस्य लेशः दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्वं संभाव्यतेति । वृक्षं प्रतीति ॥ ननु लक्षणादौ प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमेव स्यात् न तु समासस्तस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । वृक्षं प्रति सिञ्चन्तीत्यादौ षत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणाल्लक्षणादावप्यनेन समासप्रसङ्गात् । वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थं सिचन्तीत्यादौ षत्वप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधानस्याचरितार्थतया तत्सामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमपीत्युक्तं मूलकृता अव्ययंविभक्तीति सूत्रे ॥ अत्र नव्याः । प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वीप्सायां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते । वीप्साद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते, तदापि प्रतिस्तवनं प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वानिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा चरितार्थैव । वस्तुतस्तु वीप्सायां विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु वीप्साद्योतकस्यैव । अन्यथा वृक्षंवृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र द्विर्वचनेनैव वीप्सा द्योत्यते प्रतिशब्दस्तु क्रियया संबध्य-

ते। कर्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञया बाधात् षत्वं नेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्य लक्षणेत्थंभूतेतिसूत्रस्थस्य दत्ता जलाञ्जलिः स्यात्। ततश्च संज्ञाविधानसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगादेव द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भवतीत्येव व्याख्येयमित्याहुः॥ पराजयं द्योतयितुमाह। विपरीतं वृत्तमिति॥ पूर्वं जये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः॥ एकपरीति। एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः। एवं द्विपरीत्यादि॥ विभाषापपरिबहिर् इति योगं विभज्य व्याचष्टे। विभाषेति॥ इतः प्राचीनानां समासानां टिघुभादिसंज्ञानामिव वाग्रहणाभावान्नित्यत्वं न्यायत एव सिद्धं तच्च लिङ्गेनापि द्रढयति। एतदिति॥ नन्वेवं सुप्सुपेत्यपि नित्यः स्यात् इष्टापत्तौ तु पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्येत। तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्वः इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत् वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति सप्तमीसमासस्य तु नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधः इति। सोपि ग्रन्थो विरुध्यतेत्याशङ्कायामाह। सुप्सुपेति त्विति॥ नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह॥ अव्ययमित्यादीति। सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे अव्ययमित्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः॥ एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वादुद्बाहुरिव वामन इत्यादि सिद्धम्। इवेन इति वार्तिकं तु यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते। तथापि सुप्सुपेत्यत्रत्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः। एवं स्थिते इव वामन इत्यादिलोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छन्दोविषयत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः। छन्दस्यपि तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात्। जीमूतस्येवेत्यत्र हि बह्वृचैः समासाभ्युपगमेपि तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठात्। एतच्च मनोरमायां स्थितम्॥ अपप॥ अपपरियोगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी विहिता अञ्चूत्तरपदयोगेपि अन्यारादित्यादिना विहितैव। तेनात्र पञ्चम्या इति ग्रहणं बहिर्योगे पञ्चमी भवतीति ज्ञापनार्थम्। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र इति करस्य करभो बहिः इत्यपि सिद्धम्॥ आबालमिति॥ आ परमाणोरा च भूगोलकम् इति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः समासमध्ये चशब्दप्रयोगासंभवात्। आच भूगोलकात् इति पाठस्तूचितः॥ लक्षणेना॥ चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् इत्यमरस्तदाह। चिह्नवाचिनेति। इहाभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावम् आभिमुख्यं चेत्युभयं द्योतयत इति फलितम्। अग्निमभि, अग्निं प्रतीति। अभिरभागे लक्षणेत्थंभूतेत्यनेन च अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया॥ लक्ष-

णेनेति किम् । स्रुघ्नं प्रति गतः । स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ अत्र हि स्रुघ्नः कर्म: न तु लक्षणम् ॥ अभिप्रती किम् । येनाग्निस्तेन गतः । येन प(प)था अग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीतिर्भवति गमनस्याग्निर्लक्षणम्, आभिमुख्यमप्यस्तीति येनतेनशब्दयोरग्निशब्देन समासः स्यात् ॥ आभिमुख्ये किम् । अभ्यङ्काः । गावः प्रत्यङ्काः । अभिनवः प्रतिनवश्चाङ्क आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्को ह्यत्र भवति गवां लक्षणम् । आभिमुख्य तु नास्ति ॥ ननूत्सर्गतः अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्वीकारात्कथमिह प्रसङ्गः ॥ अत्राहुः । इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन संख्या वंश्येन द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति ॥ अनुर्यत्स ॥ यदिति समयायोगे द्वितीयेति ध्वनयति । यं पदार्थमिति । यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः ॥ लक्षणेनेत्यनुवर्तत इत्याह । लक्षणभूतेनेति । चिह्नवाचिनेत्यर्थः । अव्ययं विभक्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् । तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । वनस्येति षष्ठीह दुर्लभा, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाया दुर्वारत्वात् । तत्सामर्थ्यात्समयालङ्कामितिवत्समासबाधे प्रसक्ते अस्य विध्यर्थत्वात् । न चायमनुः सामीप्यमात्रद्योतको, न लक्ष्यलक्षणभावद्योतकश्चेति वाच्यम् । लक्षणेनेत्यनुवृत्तिवैयर्थ्यात् ॥ न चैवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम् । लक्षणेत्थमित्यत्र मात्रपदाभावात् अग्निमभीति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्च । अतोऽत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यम् । वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति ॥ अन्विति किम् । ग्रामं समया ॥ यत्समयेति किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ॥ लक्षणेन किम् । अनुवचनम् । उपकृष्णमितिवदत्र नित्यमव्ययीभावः ॥ यस्य च ॥ इहानुरित्यनुवर्त्य आवृत्त्यैकं तृतीयान्तत्वेन विपरिणमय्य व्याचष्टे । अनुनेति ॥ लक्षणभूतेनेति । लक्षणेनेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ अनुगङ्गमिति । इहायामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह । गङ्गादैर्घ्येति ॥ वाराणसीति । वर च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकम् । अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोर्द्वयोः इति रुद्ररभसौ । तस्यादूरे भवा । अदूरभवश्चेत्यण् । आदिवृद्धिः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् ॥ गङ्गाया अन्विति । समासाभावपक्षे प्रागुक्तरीत्या गङ्गामन्वित्युदाहार्यमित्याहुः ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ चकार एवकारार्थे । तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति, परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः । तिष्ठद्गुरिति । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः ॥ प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासंभवादाह । इह

शत्रादेश इति ॥ इत्यादीति । आदिशब्देन खलेयवं खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लूनयवम् । लूयमानयवमित्यादि ग्राह्यम् ॥ पारे मध्ये ॥ निपात्यत इति । यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति तदर्थमेकारान्तत्वनिपातनम् । सप्तम्यर्थसंभवे तु तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणादलुका सिद्धेरतोत्र सप्तम्यर्थाभावसूचनाय पञ्चम्यन्तमुदाहरति । पारेगङ्गादिति ॥ महाविभाषयेति ॥ नन्वपवादेव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेद् ॥ अत्राहुः । महाविभाषया एकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वे विवक्षिते यदा एकार्थीभावस्तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमाससमावेशार्थमिह वाग्रहणम् । व्यपेक्षासामर्थ्यमेके इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रसक्ते तथा वृत्तिर्विकल्प्यते । तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव, तथापि यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादे मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते इति ज्ञापनायेदम् । पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इञा मुक्ते अण् न भवति किंतूभयत्र वाक्यमेवेति ॥ संख्या वंश्येन ॥ वंशः सतानस्तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । द्विमुनीति । पाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनीति । तौ द्वौ पतञ्जलिश्चेति त्रयो वंश्याः । व्याकरणस्येति । सबन्धे षष्ठी । स्वपदार्थप्राधान्य एवायं समासः । यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः ॥ त्रिमुनि व्याकरणमिति । यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाप्युपपन्नं, तथापि विभक्त्यन्तरे रूपेपि विशेषोस्त्येवेति भावः ॥ वस्तुतस्तु लक्षणेनाभिप्रतीतिसूत्रे आभिमुख्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेप्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमित्यवोचाम ॥ जन्मनोदाहरति । एकविंशतिभारद्वाजमिति ॥ एकविंशतिभारद्वाजा वंश्या इति विग्रहः ॥ ननु भरद्वाजाद्विदाद्यञो यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति । न च वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरोपसंक्रमाल्लुगभाव इति कैयटोक्तमादर्तव्यम् । वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात् ॥ अत्राहुः ॥ भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोत्र बोध्य इति । एतच्च तृतीयासप्तम्योरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ नदीभिश्च ॥ स्वरूपस्य संज्ञा॥। नद्याश्च नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किं त्वर्थस्य । न च तस्य समासः संभवति अतस्त-

द्वाचिनामय समासस्ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दा अपि । तेन पञ्चनद सप्तगोदावरमिति सिद्धम् । गोदावर्याश्च नद्याश्चेति वचनप्रमाणेन समासान्तोच्॥ चकारेण संख्येत्यनुकृष्यत इत्याह । संख्येति । स्यादेतत् । पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्यैवेदं बाधकं स्यात्ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे तन्निबन्धनस्य नदीपौर्णमास्या इति टच प्रसङ्गः, समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यादित्यत आह । समाहारे चायमिति । एवकारार्थश्चकारः । एवं च द्विगोरपवादोयमव्ययीभाव इति फलितम् ॥ अन्यपदार्थे च ॥ संख्येति निवृत्तम् । नदीग्रहणमनुवर्तते । तदाह । सुबन्तं नदीभिः सहेति ॥ अन्यपदार्थ इति किम् । कृष्णवेणी ॥ सञ्ज्ञानवगमादिति । सम्यक् ज्ञायत इति सञ्ज्ञा आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ् । सञ्ज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः । अन्यपदार्थानवगमादिति तु नोक्तं यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः । अत एव बहुव्रीहिर्न नित्यसमास इति भावः ॥ संज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥ अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् समासान्तानाह । अव्ययी ॥ शरदादिभ्य इति वक्तव्ये पर्यायेषु लाघवचिन्ता नाद्रियत इति प्रभृतिग्रहणं कृतम् ॥ टच् स्यादिति । राजाहःसखिभ्यः इत्यतष्टजनुवर्तत इति भावः ॥ समासान्त इति । समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम् सिध्यत्यव्ययीभावस्यादन्तत्वाद्, द्विपुरीत्यादौ तु ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्यय उत्तरपदस्यावयव इति अकाकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् सिध्यतीति बोध्यम् ॥ प्रतिविपाशमिति । लक्षणेनाभिप्रतीति समासः । विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् इत्यमरः ॥ गणं पठति । शरदित्यादिना । अत्र ये झयन्तास्तेषां झयः इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । इह जराया जरम् प्रतिपरेति च इयं गणसूत्रम् ॥ उपजरसमिति । जरायाः समीप इत्यर्थः ॥ यस्येति चेति । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारलोप इति भावः ॥ प्रत्यक्षमिति । वीप्साया यथार्थत्वेन समासः अक्ष्णोराभिमुख्यमित्यर्थे लक्षणेनाभिप्रती इति वा समासः ॥ अक्ष्णः परमिति । अविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषये अक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपरः ॥ अव्ययाघटितसमुदायस्य कथमिहाव्ययीभावो विधायकसूत्राभावादित्याशङ्क्याह । विधानसामर्थ्यादिति । समक्षमिति । अक्ष्णो योग्यम् ॥ अन्वक्षमिति । अक्ष्णः पश्चादित्यर्थे अव्ययीभावः ॥ नस्तद्धिते ॥ न इत्यनेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरत आह । नान्तस्य भस्येति ॥ ननूपराजमित्यत्र नस्तद्धिते इति व्यर्थम् अव्ययानां भमात्रे

इति टिलोपेनैव सिद्धेः। न चाव्ययत्वं टज्विशिष्टे पर्याप्तमिति वाच्यम्। अव्ययीभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन टचः पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायात्॥ अत्राहुः। भाष्ये लुङ्मुखस्वरोपचारेषु त्रिष्वेव कार्येषु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति॥ युक्तं चैतत्। अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येत॥ अध्यात्ममिति। आत्मनीत्यध्यात्मम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः॥ नपुंसकादन्य॥ नपुंसकग्रहणमनन्तस्य विशेषणं नाव्ययीभावस्य अव्यभिचारादित्याह। अनन्तमिति। अनन्तेन चाव्ययीभावविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह। तदन्तादिति॥ उपचर्ममिति। टचि लोपोऽदन्तत्वादम्भावश्च॥ नदीपौर्ण॥ इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात्। उपनदीति॥ टजभावे नपुंसकह्रस्वः। अत्र व्याचक्षते। वृत्तिग्रन्थमनुरुध्येदं विकल्पकथनं परमार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते बह्वगणेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् तत्र हि नदीशब्देन नदीविशेषाणां गङ्गायमुनादीनां ग्रहणमाशङ्क्य शरत्प्रभृतिषु विपाट्शब्दपाठान्नेति समाहितम्॥ न चेदं भाष्यं नदीपौर्णमासीत्यत्र टचः पाक्षिकत्वे संगच्छते, नित्यार्थतया तत्पाठस्योपपत्तेरत एव सेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत्॥ कैयटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य वृत्तिग्रन्थं कथंचित्समर्थितवानिति॥ पूजार्थमिति॥ अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः॥

इत्यव्ययीभावः॥

चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति॥ न चैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायता स्यादिति शङ्क्यम्। योगं विभज्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद्द्विगुसंज्ञाविधानेन चकारपठनमन्तरेणापि पर्यायत्वसिद्धेः। नापि द्वौ अन्यौ यस्य द्व्यन्य इत्यत्रातिप्रसंगः शङ्क्यः, तद्धितार्थोत्तरपदेतिसूत्रमनुवर्त्य तद्धितार्थेत्यत्र उक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्व इति व्याख्यानात्॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह। समासान्त इति। टजचावित्यर्थः। अचि तूदाहरणम् तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यचि द्व्यङ्गुलमिति बोध्यम्॥ पञ्चराजमिति। समाहारद्विगौ राजाहस्सखिभ्यः इति टच् समासस्यैवायमन्तावयव इति उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः। समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपदत्वेपि पात्रादित्वान्नेति बोध्यम्॥ काशिकायां तु पञ्चराजीत्युदाहृतम्। स क्वाचित्कोपपाठ इति हरदत्तः। अत्र केचित्। पात्रादित्वकल्पने मानाभावात्पञ्चराजीति काशिकोक्तोदाहरणमपि सम्यगेवेत्याहुः॥ द्वितीया श्रितातीत॥ श्रयादीनां गतिविशेषवाचित्वाद् गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः॥ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् इत्य-

प्रयेनाह । द्वितीयान्तमिति ॥ श्रितादिप्रकृतिकैरिति । यद्यपि सम्बोधने सुबन्तत्वं संभवति तथाप्यन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्घटितसमुदाये लाक्षणिका इह गृह्यन्त इति भावः ॥ एवं खट्वा क्षेपे गर्गादिभ्यो यञ् इत्यादावप्यूह्यम् । न हि खट्वेत्यस्य द्वितीयान्तत्वं, गर्गादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति ॥ स्यादेतत्, द्वितीयान्तस्य श्रितप्रकृतिकसुबन्तेन समासे काष्ठश्रितेयो न सिध्येत् । श्रितशब्दाट्टापि ततः सुपि काष्ठं श्रिता काष्ठश्रितेति समासे श्रिताशब्दस्यैव टाबन्तत्वात् ततः स्त्रीभ्यो ढक् इति ढकि काष्ठश्रैतेय इति स्यात् । गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्राक् कृदन्तेन समासे तु श्रितान्तस्य टाबन्तत्वादिष्टं सिध्यतीति चेत् ॥ मैवम् । प्राधनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन काष्ठश्रितेत्यस्य निर्बाधत्वात् । न च कदाचित् श्रिताशब्दादपि ढक् स्यादिति वाच्यम् । जहत्स्वार्थायां वृत्तौ श्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्ययोगासम्भवात् । अजहत्स्वार्थायामपि न दोषः । समुदायावयवसन्निधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा सुन्दरदुहितुरपत्यं सुन्दरदौहित्र इत्यापत्तेरिति दिक् ॥ कृष्णं श्रित इति । न लोकेति षष्ठीनिषेधः ॥ कृष्णश्रित इति । प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः ॥ यद्यपीह श्रितशब्दोपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथापि समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् इत्युक्तमिति नास्त्यतिप्रसंगः । नन्वेवमव्ययादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थम् अव्ययं विभक्तीत्यादिना समासविधानस्यावश्यकत्वात् सुप्सुपा इति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संभवत्येव तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे सुप्सुपेति समासप्रवृत्त्या अप विष्णोः परि विष्णोः कृष्णं श्रितः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिध्येरन्निति चेत् ॥ अत्राहुः । पुनः समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारान्तरेणापि सिद्धेः । तथा हि प्राक्कडारात्समासः इत्यनन्तरं प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् एकविभक्ति चापूर्वनिपाते इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञा सिध्यत्येव । विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं सुबन्तेन चेत् समस्यते स समासोऽव्ययीभावः स्यात्, द्वितीयान्तं चेत्स समासस्तत्पुरुषः, इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति॥ ननु अव्ययं विभक्तीत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात् । तदेव मान न पश्याम इति चेत् ॥ अत्र केचित् । उक्तरीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं तेनामीषां समासविधायकत्वं सिध्यतीति ॥ अथवा सुप्सुपेति

समासस्यानित्यत्वे आकरग्रन्थ एव प्रमाणम्, अन्यथा सिन्नित्यसमासयोरिति वार्तिके नित्यग्रहणेन नार्थः। इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्वः इत्यादिप्रागुक्तभाष्यकैयटग्रन्थस्यसामञ्जस्यापत्तेरिति दिक्॥ ननु कृष्णश्रित इत्यस्य कृष्णकर्मकाश्रयणकर्तेति ह्यर्थः स च कृष्णः श्रितो येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहिणापि सुलभ इति किमनेन समासारम्भेण ॥ मैवम्। बहुव्रीहौ श्रितकृष्ण इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातप्रसंगात्। शेषाद्विभाषा इति समासान्तः कप् प्रसज्येतेति दिक्॥ दुःखातीत इति। अतिपूर्वकादिणः कर्तरि क्तः। अवशिष्टान्यप्युदाहरणान्यूह्यानि। कूपपतितः। यद्यपि तनिपतिदरिद्रातिभ्यः इति विकल्पितेट्त्वाद् यस्य विभाषेतीण्निषेधेन भाव्यम्। तथाप्यत एव निपातनादिडित्याहुः॥ वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य पत गतौ चेत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वात्। तुहिनात्यस्तः। अत्यासोऽत्यतिक्रमः सोऽपि गतिविशेष एवेति कर्तरि क्तः आदिकर्मणि क्तो वाचाभ्युपेयः। सुखप्राप्तः। दुःखापन्नः॥ गम्यादीनामिति। गम्यादयश्च प्रयोगतो ज्ञेयाः॥ ग्रामगमीति.। गमेरिनिरित्यौणादिक इनिः। स च भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्काले। अकेनोरिति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया॥ अयोग्यत्वादिति॥ स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्त्रर्थतया द्वितीयान्तत्वानुपपत्तिरिति भावः॥ स्वार्यकृतिरिति॥ असति समासे कार्तिरिति स्यादिति भावः॥ खट्वारूढ इति। जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात् इत्यमरः। वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या। ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनार्होऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः। रूढश्चायम्। तेन खट्वामारोहतु मा वा, निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वारूढ इत्युच्यते। अत एवाह। नित्येति॥ सामि॥ सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः॥ कालाः॥ बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः। कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः। ननु काला अत्यन्तसंयोगे इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तं, नार्थो योगविभागेनेत्यत आह। अनत्यन्तेति॥ मासप्रमित इति। माङ्माने। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि। इह प्रतिपच्चन्द्रेण नास्त्यत्यन्तसंयोगः॥ मुहूर्तमिति॥ मुहूर्तव्यापीत्यर्थः। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया॥ तृतीया तत्कृत॥ लुप्तेति। सौत्रत्वादिति भावः॥ तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते। तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा विशेषणम्। तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति। तदेतद्व्याचष्टे। तृतीयान्तार्थेत्यादिना॥ अर्थशब्देन चेति। सोऽपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः॥ नन्वर्थेन समासासंभवात्तद्वाची शब्दो ग्रही-

ष्यते किमत्र वचनग्रहणेन ॥ अत्राहुः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्तरि ल्युट् । गुणमुक्त्वा यो द्रव्यमुक्तवान् स गुणवचनस्तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठेन समासो न भवति गुणश्चात्र सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादिस्तत्कृतत्वासंभवादिति ॥ शङ्कुलया खण्ड इति । करणेऽत्र तृतीया । खडि भेदने इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पादितः खण्डशब्दः क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तित्वा पश्चान्मत्वर्थलक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तत इति गुणवचनो भवति । धान्येनेति ॥ करणे तृतीया । अर्थ्यते इत्यर्थः प्रयोजनम् । कर्मणि घञ् । अर्थनमर्थः । अभिलाषो वा भावे घञ् ॥ अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया, कर्तृकरणे कृतेत्यनेन गतार्थत्वशङ्कैवात्र नेति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान् ॥ तत्कृतेति किमिति । कर्तृकरणे कृतेति सिद्धमिति प्रश्नः ॥ इतरो गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनैवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति । अक्ष्णेति । न ह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं किं तु कर्मादिनैवेति भावः ॥ तृतीया त्विह येनाङ्गविकारः इत्यनेन । काण इति । कण निमीलने इत्यस्माद्घञ् । गुणवचनत्वं तूक्तरीत्या खण्डशब्दस्येवास्यापि बोध्यम् ॥ गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । गोसबन्धिद्रव्यभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं, न त्वसौ गुणवचनः ॥ पूर्वसदृश ॥ इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैः इति तृतीया । अन्यैर्योगे त्वत एव वचनात् हेतौ इति वा तृतीया । इह सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् । न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यम् । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये इति सूत्रेण तत्सिद्धेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥ विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबोधार्थं तृतीयासमासोऽप्यावश्यक इति त्वन्ये ॥ पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासोऽपि सिध्यतीत्यपरे ॥ ऊनार्थ इति । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योक्तत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरम् । तच्चोनशब्देनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिः । समसदृशयोः पृथग्ग्रहणादिति भावः ॥ मिश्रं चेति । पणबन्धेनैकार्थ्यं संधिस्तत्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितोऽन्तोदात्तः इति सूत्रार्थः । अवरस्येति । अत्र व्याचक्षते । ऊनार्थत्वेवसिद्धत्वादिदं सुत्यजमेव । न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति श्रुतौ अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादिति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति ॥ कर्तृकरणे ॥ समाहारद्वन्द्वात्सप्तमीत्याशयेनाह । कर्तरि करणे चेति ॥ अत्र केचित् । कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं तृतीयया विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन

समस्येते इति व्याख्यान्तरमित्याहुः ॥ सर्वोपाधीति । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात् क्वचिन्न समस्यते । क्वचित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः॥ समासाभावं प्रदर्शयति । दात्रेण लूनवानित्यादाविति । आदिशब्देन दात्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन् इत्यादि ग्राह्यम् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरण तु पादहारकः । गलेचोपकः । ह्रियत इति हारकः ।। बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः ॥ चुप मन्दायां गतौ हेतुमण्णिजन्तात्कर्मणि ण्वुल् अमूर्धमस्तकादित्यलुक् ॥ कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः, सुपा इत्यधिकारात्तिङन्तेन तु नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति । कृता किमिति । इतरस्तु तिङन्तप्रकृतिकसुबन्तेनासमासस्तत्फलमित्याशयेन प्रत्युदाहरति । काष्ठैरिति ॥ कृत्यैरधि ॥ पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोयं न तु नियमार्थमित्याहुः ॥ काकपेयेति । शकि लिङ् चेति शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तटस्थैः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः । अल्पतोयत्वेन निन्दा वा ॥ वातच्छेद्यमिति । पूर्ववत् कृत्यः । कोमलत्वाद्वातेनापि छेत्तुं शक्यत इति स्तुतिः । वातेनापि छेत्तुं शक्यते निर्बलत्वादिति निन्दा वा ॥ अन्नेन ॥ भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोन्नमोदनोस्त्रीत्यमरः । व्याख्यानान्नेह स्वरूपग्रहणं तदाह । संस्कारकेत्यादि ॥ भक्ष्येण ॥ खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं खाद्यं भक्ष्यमित्यर्थः । यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अब्भक्ष इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः ॥ गुडधाना इति ॥ ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभावात् कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इतिचेत् ॥ मैवम् । भृष्टयवसमुदायस्य धानात्वात्समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः ॥ चतुर्थी तदर्थ ॥ तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् । चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थो लक्ष्यते इत्याशयेनाह । चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यद्दार्वादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः ॥ बलिरक्षितग्रहणादिति । हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी चाशिषीति अतादर्थ्येपि चतुर्थीसंभवादिति भावः ॥ ननु चतुर्थी चाशिषीति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुरिति कैयटेनोक्तम् । ततश्च तत्पक्षे हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवज्ज्ञापकमेवेति चेत् ॥ अत्र नव्याः । ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितम् । गोहितम् । गोसुखमित्यतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि समासः स्वीक्रियते । सा चातादर्थ्यचतुर्थी हितयोगे चेति वार्तिकात् चतुर्थी

तदर्थेत्यादिना हितसुखशब्दाभ्यां समासविधानाज्ज्ञापकाद्वा संभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति सम्यगेवेत्याहुः ॥ यूपायेति। तादर्थ्ये चतुर्थी। एवमग्रेपि यथासंभवमूह्यम् ॥ अश्वघासादय इति। एतच्च भाष्यकृतोक्तम् ॥ नन्वेवं रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमो निष्फल एव। न च स्वरे विशेषः। चतुर्थी तदर्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्यमाणत्वात् ॥ अत्राहुः। संबन्धत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यान्न दोषः। अत्र च मानमेतदेव भाष्यम्। न माषाणामश्नीयात्, दाशरथाय मैथिलीत्यादि प्रयोगा अपि इत्थमेव विवक्षाभेदेन निर्वाह्याः। एवं च पूर्वसदृशेति सूत्रे सदृशग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयम्। शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति ॥ अर्थेन नित्येति। अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे द्विजायार्थ इति प्रयोगः स्यादिति भावः ॥ विशेष्यलिङ्गता चेति। वचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात् परवल्लिङ्गमिति सर्वत्र पुंलिङ्गप्रयोग एव स्यादिति भावः ॥ पञ्चमी भयेन ॥ भयेति स्वरूपग्रहणं नार्थस्य, प्रमाणाभावात् भयभीतेति वार्तिकारम्भाच्च। तेन वृकात्त्रास इत्यादौ समासो न ॥ कथं तर्हि भोगोपरतो ग्रामनिर्गत इत्यादिप्रयोगाः ॥ अत्राहुः। बहुलग्रहणात् क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता समस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात्। सुप्सुपेत्यनेन वा तदुपपत्तिरिति ॥ अपेतापोढ ॥ पञ्चमीति वर्तते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्। अल्पश इत्यत्र बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादिति शस्। यद्यपि बह्वल्पार्थाम्मङ्गलामङ्गलवचनमिति वक्ष्यति, तथाप्यत एव निपातनाच्छसिति बोध्यम्। कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्यन्तस्य कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य, तदेतदाह। अल्प पञ्चम्यन्तमिति ॥ स्तोकान्मुक्त इत्यादि ॥ करणे च स्तोकाल्प इति पञ्चमी। दूरादागत इत्यादौ तु दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यनेन ॥ राजपुरुष इति ॥ राजन् अस् पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे समासे कृते सुपो लुक्यन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्न लोपः ॥ याजकादिभिश्च ॥ याचक। पूजक। परिचारक। परिवेषक। स्नातक। अध्यापक। उत्पादक। होतृ। पोतृ। भर्तृ। रथगणक। पत्तिगणक। इत् ॥ गुणोत्तरेणेति। एतच्च वार्तिकं सर्वं गुणकात्स्न्र्ये इत्यत्र पठितम् ॥ कृद्योगा षष्ठीति। कर्तृकर्मणोः कृति इति कृत्सनियोगेन कृतेत्यर्थः। यदा तु प्रतिपदविधानेत्यादि निषेधवचनमारभ्यते, तदेदं तद्बाधनायारब्धव्यम्। तस्यैवानारभ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः॥ इध्मव्रश्चन इति। व्रश्चते छिद्यतेनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः, करणे ल्युट्। इ-

धमानामिति कर्मषष्ठ्यन्तस्यानेन समासः ॥ नृणामिति ॥ यतश्च निर्धारणमिति षष्ठी । द्विजशब्देनात्र समासप्रसङ्गस्तदपेक्षया हि षष्ठी । श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ अथ कथं पुरुषोत्तम इति । यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारणहेतुः एतत्त्रितयसंनिधाने सत्येवायं निषेध इति द्विवचनविभज्योपेति सूत्रे कैयटः ॥ अन्ये तु पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः संज्ञायामिति समासः । न चैवं न निर्धारणे इति व्यर्थम् । स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि तत्पुरुषे तुल्यार्थे त्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुः ॥ तन्मन्दम् । संज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसङ्गात्तस्मात्कैयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः ॥ प्रतिपदविधानेति । पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधाना । षष्ठी शेषे इति विहायान्येन ज्ञोविदर्थस्येत्यादिना विहिता सर्वैव षष्ठीत्यर्थः । धातुकारकविशेष गृहीत्वैव ज्ञोविदर्थस्येत्यादिना षष्ठी विधीयत इति भवति तस्याः प्रतिपदविधानत्वम् ॥ नन्वनेनैव गतार्थत्वात् न निर्धारणे इति व्यर्थमिति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ यतश्च निर्धारणमिति सूत्रं न षष्ठीं विधत्ते, किं तु सप्तमीमेव । षष्ठी तु तया मा बाधीति प्रतिसूयते इत्यन्यदेतत् ॥ एवं स्वामीश्वराधिपतीत्यादिष्वपि । तेन गृहस्वामी । सर्वेश्वरः । निषादाधिपतिरित्यादि सिद्धमिति ॥ वस्तुतस्तु ज्ञोविदर्थस्येत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये दिवस्तदर्थस्येत्यादिषट्सूत्रीं विहायावशिष्टायामष्टसूत्र्यां शेषे इति वर्तते, तथा च न माषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठी शेषे इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्, इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक् इति । तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति फलितोर्थः । ततश्च प्रतिपदविधानेति वचनं न कर्तव्यम् । एवं स्थिते कृद्योगा षष्ठीति वचनमपि मास्तु । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र शेषे इति निवृत्तम् । तथा चाप्राप्तषष्ठीविधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसङ्गाभावात् षष्ठीत्यनेनैव समाससिद्धेः ॥ सर्पिषोज्ञानमिति । वस्तुतः करणस्य सम्बन्धमात्रविवक्षया ज्ञोविदर्थस्येति षष्ठी । सर्पिःसम्बन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः ॥ पूरणगुण ॥ अर्थशब्दस्य त्रिषु संबन्धादाह । पूरणाद्यर्थैरिति । अत्र प्राचोक्तम् एतदर्थः षष्ठी न समस्यत इति ॥ तन्न्यूनम् । तथा हि सति सुहितान्तानामेव ग्रहणं स्यात्, तावतामेवार्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह । सदादिभिश्चेति ॥ षष्ठी इति । षण्णां पूरणः षष्ठः । तस्य पूरणे डट् षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ कथं तर्हि तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसक-

तानि इति । प्रमाद एवायमित्येके ॥ उञ्छेषु षष्ठ. उञ्छात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ गुण इति । सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यते, न त्वदिङ्लक्षणः अर्थग्रहणात् । नापि संख्या । क्रोशशतयोजनशतयोः इति वार्तिके निर्देशात् ॥ काकस्य कार्ण्यं, ब्राह्मणस्य शुक्ला इति । व्याप्तिन्यायात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यत इति भावः । ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति, ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयाद् ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादत आह । यदेति । शुक्ला एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः ॥ चन्दनगन्धः घटरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते तत्स्थैश्च गुणैः समासो वक्तव्य. इति वार्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयते । गन्धत्वेन प्रतीयमानो गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किंतु स्वप्रधानः । इदमेव हि तात्स्थ्यं नाम ॥ ननु पिनष्टि गन्धानिति प्रयोगदर्शनात् शुक्लादिशब्दादितुल्य एव गन्धशब्दोन तत्स्थगुणवचन इति चेत् ॥ न । पिनष्टीति प्रयोगे हि गन्धानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादिषु गन्धशब्दप्रयोगादर्शनात् किं तु चन्दनत्वादिजाति निमित्तकोऽन्य एव सः । तस्माच्चन्दनगन्धइत्यादौ तत्स्थत्वं सुस्थमेव । एव घटरूपमित्यादावपि ॥ नन्वेवमपि बलाकायाः शौक्ल्यं केशस्य नैल्यमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः । गुणिवचनादुत्पन्नष्यञा शुक्लादिगुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानां गुणिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोष. । तथा च प्राधान्येनाप्राधान्येन वा द्रव्याप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्व तत्स्थगुणवाचित्वमित्यर्थ इति ॥ फलानामिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥ स्वरे विशेष इति । तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा थाथेत्यादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन तृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्त इष्टः, षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः । तृपिश्च सकर्मकोऽप्यस्ति पितॄनतार्प्सीत्समम् स बन्धूनिति भट्टिप्रयोगात् । तेनास्मात् कर्मणि क्तो नास्तीति न शङ्कनीयम् ॥ द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति ॥ नेय घटाद्यपेक्षया षष्ठी द्विजस्य घटं कुर्वन्निति । तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तौ निषेधोय व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे । किंकर इत्यर्थ इति । ब्राह्मणस्य कृत्वेति तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षाया षष्ठी । ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः ॥ कृदव्ययमिवेति । अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगादिति भावः ॥ इत्यादीति ॥ तथा च भट्टिः प्रायुङ्क्त । यत्कृतेऽरीन्निरुद्धास्मः । आदेयाः किंकृते भोगाः कुम्भकर्ण त्वया

विना इति ॥ रक्षित इति । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे तृजकस्योपरि इत्युदाहरन्तौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते । तौ च प्रागुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः ॥ तव्यता तु भवत्येवेति । सूत्रे निरनुबन्धग्रहणादिति भावः ॥ स्वकर्तव्यमिति । कर्तृषष्ठ्या समासः ॥ स्वरे भेद इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तव्येन तु समासे मध्योदात्तत्वं स्यात्, तच्च नेष्यत इति भावः ॥ सोप्यनेनेति ॥ षष्ठीसमासेन पोटायुवतीति समासो वारितः । सोपि षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यनेन वार्यत इत्यर्थः ॥ क्तेन च पूजायाम् ॥ सूत्रोपलक्षणं पूजाग्रहण व्याख्यानादित्याह । मतिबुद्धीति ॥ राज्ञामिति । क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी ॥ भूत इति । न च तक्रकौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालतां बाधत इति वाच्यम् । तेनैकदिगित्यतः तेनेत्यधिकारे उपज्ञाते इति निर्देशेन भूतकालस्याबाधज्ञापनात् । उपज्ञाते इत्यत्र हि भूते क्तो, न तु वर्तमाने । अन्यथा क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगो न स्यात् । न चैवमपि सामार्थ्येऽप्येव ज्ञापकमस्त्विति वाच्यम् । पूजितोयः सुरासुरैः इति प्रयोगानुरोधेन ज्ञानान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषधोयम्, शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः ॥ एतेन कलहंसरामसहितः कृतवान् इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । रामसहितः सः कलहं कृतवानित्यन्वयः ॥ अधिकरणवाचिना च ॥ वाचिग्रहण चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः ॥ इदमेषामिति । क्तोधिकरणे चेति क्तः । अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी ॥ अधिकरणे चेत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः ॥ ननु किंवृत्तं यद्वृत्तमित्यत्र न कर्मणि क्तः, वृत्तेरकर्मकत्वात् । तथा चाधिकरणक्तान्तेन कथमिह समास इति चेत् ॥ मैवम् । नायमधिकरणे क्तः, किं तु गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि । किमा वृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ कर्मणि च ॥ क्तेनेति नानुवर्तते, क्तेन च पूजायाम् इति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । षष्ठी त्वनुवर्तते, किं तु सापि या काचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते । अपां स्रष्टेत्यादावनेनैव सिद्धौ तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । किं च इध्मप्रव्रश्चनः इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तव्यं स्यात् ॥ न च कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते इति वार्तिकमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् । ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थे चशब्दोयम् । तदाह । कर्मणीति या षष्ठीति । सप्तम्येकवचनान्तमुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः ॥ नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण चेति द्वेधा प्रवृत्तेः

स्वीकृतत्वात् ॥ गवां दोह इति । अगोपेनेत्युपन्यासस्त्विह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः ॥ अथ कथं शब्दानुशासनमिति ॥ अत्र व्याचख्युः । शब्दानामितीयं षष्ठी कर्तृकर्मणोः इति विहिता, न तु उभयप्राप्तौ इत्यनेन, आचार्यस्य कर्तुः वस्तुतः सत्त्वेऽपि इहानुपादानात् । कृत्वोऽर्थप्रयोगे इत्यतः प्रयोगे इत्यनुवर्तनात्कर्तृकर्मणोरुभयोरुपादान एवायं नियम इति स्वीकारात् ॥ आश्चर्यो गवां दोह इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्य, तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न त्वन्यथा । अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह तु शब्दानामिदमनुशासनं, न त्वर्थानामित्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं, न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः ॥ अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः तथापि न क्षतिः, उभयप्राप्तौ इति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि विद्यमानतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शेषलक्षणा षष्ठीति व्याख्यायते, तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति ॥ तृजकाभ्याम् ॥ इह कर्तृषष्ठ्या तृजकाभ्यामिति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह । कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति । कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं, तयोः श्रुतत्वात् । न तु षष्ठ्या इति भावः ॥ यद्यपि कर्तरीति तृचो न विशेषणमव्यभिचारात् । तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकमित्याह । इक्षुभक्षिकेति । पर्यायार्हणेति भावे ण्वुच् कर्मणि षष्ठ्या समासः ॥ ननु वज्रस्य भर्तेत्युदाहरणमयुक्तम् । भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यंभावादित्याशङ्क्याह । पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति ॥ यद्यपि याजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितः, तथापि रूढेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु यौगिकस्येति भावः ॥ शेषषष्ठ्येति ॥ न्यासकारस्तु तृजन्तमेतत् । न लोका इति निषेधस्त्वनित्यः, अकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धग्रहणाज्ज्ञापकादित्याह ॥ केचित्तु जनिकर्तुः तत्प्रयोजको हेतुश्च इति निर्देशादनित्योयं समासनिषेधः इत्याहुः ॥ तन्मन्दम् । शेषषष्ठीसमासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः ॥ नेह तृजिति ॥ न चोत्तरार्थत्वं शङ्क्यम् । तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिति भावः ॥ वामनस्तु अके जीविकार्थे इत्यत्र अक इति किम् । रमणीयकर्ता इति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति ॥ भावे ण्वुलिति ॥ भञ्जनं भञ्जिका । पुष्पाणामिति कर्मणि षष्ठी ॥ भावे इत्युपलक्षणमधिकरणे ण्वुल्यपि बाधकाभावादिति मत्वा संज्ञायाम् इति सूत्रे वक्ष्यन्ते मनोरमायामुक्तम् उद्दालकः श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति ॥ पूर्वापर ॥

एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थीयः । कृष्णसर्पवानित्यत्रेव न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः इति निषेधस्य रूढेष्वप्रवृत्तेः ॥ यद्यपीह एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्तः । तथाप्यत एव निर्देशादिनिस्तदेतदाह । अवयविनेति ॥ नन्विदं सूत्रं व्यर्थम् । पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः । ऊर्ध्वकाय इतिवत् समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते इति न्यायादत आह । षष्ठीसमासापवाद इति । तथा च कायपूर्व इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये सूत्रमिति भावः ॥ पूर्वं कायस्येति । यद्यपि अन्यारादिति सूत्रे दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति षष्ठीह दुर्लभा । तथापि तस्य परमाम्रेडितमिति लिङ्गादवयववाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चमी नेत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः ॥ पूर्वं नाभेरिति। नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावयव इत्यर्थः ॥ नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी ॥ तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः, न त्वेकदेशिनीति नाभ्या समासो नेत्यर्थः ॥ कायेन तु स्यादेव पूर्वकायो नाभेः इति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च ॥ पूर्वश्छात्राणामिति ॥ नासौ निर्धारणे षष्ठी, किं तु समुदायसमुदायिसंबन्धे । बहुवचनं तूद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया । ततश्छात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावान्न समासः ॥ सर्वोऽपीति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः ॥ ज्ञापकादिति । अन्यथा अह्नस्य सायपूर्वत्वं न स्यादिति भावः । मध्याह्न इति । राजाहस्सखिभ्य इति टच् । अह्नोऽह्नः इत्यह्नादेशः ॥ अयं चादेशः मध्याह्नशब्दयोरूर्ध्वकायवत्कर्मधारयेण न निर्वहति । तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वादतोऽत्र ज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यम् ॥ इत्याहुरिति । न चैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् ॥ अर्धं नपुंसकम् ॥ खण्डवाच्यर्धशब्दो न नित्यनपुंसकः । ग्रामार्धो नगरार्ध इति यथा । समांशवाची तु नित्यनपुंसकः, स एवेह गृह्यते, पूर्वापरा इति पूर्वसूत्र एवार्धशब्दे पठनीये अर्धमिति योगविभागेन निर्देशान्नपुंसकत्वे लब्धे, पुनर्नपुंसकग्रहणादित्याशयेन व्याचष्टे । नित्यं क्लीबे स इति । यो नित्यनपुंसकलिङ्गः, स इत्यर्थः ॥ प्राग्वदिति । एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः ॥ अन्ये तु व्याचख्युः अर्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षितः इति ज्ञापयितुम् । तेन तस्येदमित्यादि लिंगत्रयेऽपि भवतीति ॥ अर्धपिप्पलीत्यत्र एकविभक्ति चापूर्वनिपाते इत्युपसर्जनसंज्ञायां गोस्त्रियोः इति ह्रस्वः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते अषष्ठ्यन्तवचनमिति ॥ तेन पिप्पली-

शब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न दोष इति भावः ॥ नन्वेवं पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखट्वीति न सिध्येत उपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वेत्याकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदन्तत्वाभावे द्विगोः इति ङीपोप्रवृत्तेरत आह । एकदेशिसमासविषयकोयमिति । पञ्चखट्वीति भाष्योदाहरणमेव अषष्ठ्यन्त इत्यस्य संकोचे लिंगमिति भावः ॥ अर्धपिप्पलीति । परवल्लिङ्गत्वात् स्त्रीत्वम् ॥ अर्धपिप्पलीनामिति । समासे अर्धपिप्पलीत्येव स्यात्, विशेष्यैक्यात् । परवल्लिंगातिदेशेपि वचनातिदेशाभावाच्चेति भावः ॥ अर्धपिप्पल्यः इति प्रयोगस्तु अर्धानि पिप्पलीनाम् इति विग्रहे असाधुश्चेदपि स्वरूपसमुच्चये साधुरेव, अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली चेत्यादिविग्रहात् ॥ एकदेशिना किम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवीति न तेन समासः । इदं सूत्रं परवल्लिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् ! तद्यथा । अर्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । समुदाये दृष्टाः शब्दाः अवयवे वर्तन्ते इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र तवाप्येषैव गतिः । अर्धोक्तम् अर्धविलोकितम् इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात् ॥ अत एव कालिदासः प्रायुंक्त । प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य इति ॥ द्वितीयतृतीय ॥ षष्ठीसमासापवादोयं योग इति वृत्तिकृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह । निषेधं बाधित्वेति ॥ प्राप्तजीविक इति ॥ गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः । द्विगुप्राप्तापन्नेति वक्ष्यमाणेन परवल्लिङ्गनिषेधः ॥ न चेदं बहुव्रीहिणा गतार्थमिति शङ्क्यम् । स्वरे विशेषात् । प्राप्तसुख इत्यादौ निष्ठान्तस्य जातिकालसुखादिभ्यः इति परनिपातापत्तेश्च ॥ प्राप्तापन्ने चेति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानात् । प्राप्तापन्ने सम्स्येते अ च अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम् । तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राञ्चः । इमं क्लेशं परिहरन्नाह । द्वितीयया अ इति ॥ प्राप्ता स्त्रीति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तयोरपि प्राप्तापन्नयोः समासः ॥ कालाः परिमाणिना ॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाह । परिच्छेद्यवाचिनेति ॥ काला इति । कालविशेषवाचका इत्यर्थः । सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वाच्च ॥ मासो जातस्येति । षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम् ॥ ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकम्, न तु कालः । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत् । अत्राहुः । साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति । यस्य हि जननादूर्ध्वं

मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रियते। तत्र व्यवहारे कालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येवेति ॥ इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य सः इत्युक्तम्। अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः। एवं बहुव्रीहावपीति बोध्यम् ॥ ननु जातस्य मासः इति विग्रहे वृत्तौ मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सूत्रारम्भस्यावश्यकत्वेपि मासविशेषबोध एवात्रोचित इति किमनेन जातस्य सः इति कथनेनेति चेत्। अत्राहुः। मासजातो मृतः इत्यादिप्रयोगानुरोधेन विग्रहे यस्य सः इति स्वीक्रियत इति ॥ मासजात इति ॥ यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति वचनात्। न च स्वरे विशेषः। वा जाते इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेः ॥ तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारम्भणीयमेव। किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपीदमवश्यारम्भणीयमिति दिक् ॥ उत्तरपदेनेति। परिमाण्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ सुप्सुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनम्। अस्मादेव वार्तिकारम्भात् सुप्सुपेत्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते ॥ अह्नादेश इति। त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः तद्धितार्थ इत्यवान्तरद्विगौ सतीति भावः ॥ पूर्वत्रेति। द्व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः ॥ सप्तमीशौण्डैः ॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च आद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह। शौण्डादिभिरिति ॥ अक्षशौण्ड इति। शौण्डः प्रवीणः। इह आसक्तिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति तद्द्वारकं च सामर्थ्यम्। यथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यम्। तेन कारकाणां क्रिययैव संबन्ध इति नियमस्य न व्यभिचारः ॥ अधिशब्द इति। आधेयप्रधान इति शेषः। अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव। अधिहरीति यथा ॥ च इति। नित्यमिति शेषः। विभाषाञ्चेः इति विभाषाग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात्। अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः। मध्ये इत्यर्थात्। तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा वृक्षे शाखेति। वने अन्तर्वनान्तर्वसति। वस्तुतस्त्वधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दः, तस्य तु विभक्त्यर्थे इति नित्यमव्ययीभावः। प्रनिरन्तःशरेति णत्वम्। वने इति अन्तर्वणम् ॥ यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्वने अन्तरिति तदुक्तस्वपदविग्रहस्यायोगात्। किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः, वचनग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्। ततश्च मध्यवा-

चिनः प्रसङ्ग एव नास्तीति दिक् ॥ शौण्ड । धूर्त । कितव । व्याज । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अधि । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । वृत् ॥ कृत्यैः ॥ यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यते । अल्पशः इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । तथैवोदाहरति । मासेदेयमिति । तत्पुरुषे कृति इत्यलुक् । नेह मासे दातव्यम् ॥ नियोगोपलक्षणार्थमिति । नियोगो निर्धारणम् । आवश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः ॥ नित्यसमासोयमिति ॥ अत एव पुरुषेषूत्तमः इति स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्यवोचाम ॥ अवतप्त इति ॥ नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । कर्तृकरणे कृतेति समासः । कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोपि क्तान्त इति तेन सह सप्तम्यन्तस्य समासः । तत्पुरुषे कृति इति सप्तम्या अलुक् ॥ अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्याच निन्दावगम्यते ॥ पात्रेसमितादयश्च ॥ पात्रेसमिता इति ॥ संपूर्वादिणः क्तः ॥ गेहेनर्दीति । नर्दशब्द इत्यस्मात् सुप्यजातौ इति णिनिः ॥ घटकतया प्रवेशो नेति । परमाः पात्रेसमिताः इति वाक्यमेव भवति । न तु सन्महदित्यादिना समासान्तरमिति भावः ॥ एतच्च शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ अन्ये तु केवलाः पात्रेसमिताः इति वाक्यमेव । न तु पूर्वकालैकेत्यादिना समासान्तरमित्याहुः ॥ पूर्वकाल ॥ पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः । इतरेषां तु षण्णां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वत्वस्य ससंबन्धिकत्वात्पूर्वकालोपरकालेन समस्यते । तथैवोदाहरति । स्नातानुलिप्त इति ॥ तत्र क्रियाशब्दत्वात्याचकपाठकवत् पर्यायः प्राप्तः ॥ याज्ञिका इत्यादि । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः क्रतूक्थादीति ठक् । एवं नैयायिकाः । जीर्यतेरतृन्निति भूतेर्थेऽतृन् । जरन्तश्च ते नैयायिकाश्च । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । मीमांसामधीयते विदति वा मीमांसकाः । क्रमादिभ्यो वुन् ॥ नवपाठका इति । पठन्तीति पाठकाः ण्वुल्तृचौ इति ण्वुल् । संख्यावाची नवशब्दोत्र न गृह्यते दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमात् ॥ समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शौक्लग्रम् । षष्ठीसमासोपि इह न भवति । पूरणगुणेति निषेधात् ॥ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ नियमार्थमिति । तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते इति नियमशरीरम् । तेन पञ्चगुरित्यादि सिध्यति ॥ कथं तर्हि त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः इति कालिदासः, त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात् । न च समाहारे द्विगुः, द्विगोरिति ङीप्प्रसङ्गात् । न च पात्रादित्वं कल्प्यं, यदि त्रिलोकीगणना परा स्यादित्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः । न च उत्तरपदे इति समासः । त्रिपदतत्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात् ॥ अत्राहुः । लोकशब्दोत्र लोकसमुदायपरः । त्रयवयवो लोकस्त्रिलोकः । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोप इ-

ति ॥ पञ्चब्राह्मणा इति। यद्यप्यत्र कृतेति समासे रूपे विशेषो नास्ति। तथापि विभक्त्यन्तरे पञ्चभिर्ब्राह्मणैरित्यादौ विशेषो बोध्यः ॥ तद्धितार्थो ॥ असंज्ञार्थं वचनम्। एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यत इत्याशयेनाह। तद्धितार्थे विषये इत्यादि। यदि तु तद्धितार्थे वाच्ये इति व्याख्यायेत, तर्हि पौर्वशाल इत्यादौ तद्धितो न स्यात्। तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति ज्ञापकादुक्तेपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनायां प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः ॥ तद्धिते परे इति तु न व्याख्येयमेव। तद्धिते परतः समासः समासे कृते दिक्पूर्वपदादित्यादिना तद्धितः इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ॥ समाहारे वाच्ये इति। तेन पञ्चगवमित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात्समूहार्थप्रत्ययो नोत्पद्यते। अन्यथा अत्र गोरतद्धितलुकीति टज्न स्यात्, सामूहिकप्रत्ययस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ॥ सर्वनाम्न इति। एतच्च पूर्वापरोदाहरणाभ्यपि ॥ यद्यपि स्त्रियाः पुंवदित्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिः, तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थं सर्वनाम्न इति वचनमावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि तदुपन्यासो न्याय्य इति भाव.। वृत्तिमात्रे इति। तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः ॥ आकार उदात्त इति। असति त्वन्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः॥ षाण्मातुर इति। मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः इत्युदादेशः। अनपत्ये इत्युक्ते द्विगोर्लुगिति लुग् न ॥ विकल्पे प्राप्त इति। महाविभाषयेति शेषः। ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः ॥ मनोरमायां तु विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासार्थं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमिति प्राचां ग्रन्थमनुसृत्योक्तम्। वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसंबन्धाभावाद् द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौ सत्यां वचनमिदमित्यादि स्थितम् ॥ द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियः। छत्रोपानहप्रियः। इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वन्द्वः। तेन द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति समासान्तष्टजपि नित्य एव ॥ गोरतद्धित ॥ तत्पुरुषस्य इत्यनुवर्तते, टच्च, तदाह। गोन्तादित्यादि ॥ ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात्तत्पुरुषस्यावयवो यो गोशब्दस्तस्माट्टजित्यर्थः स्यात्। तथा च गोमूत्रमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादत आह। समासान्त इति ॥ अयं भावः। समासान्ताः इत्यधिकाराट्टचा समासान्तेन भवितव्यम्। गोरिति पञ्चमीश्रवणात्ततः परेणापि। न चैतत्तदन्तविधिमन्तरेणोपपद्यत इति सामर्थ्यात्तदन्तविधिलाभः, ततश्च तत्पुरुषस्येति षष्ठ्यन्तं पञ्चम्यन्तेन विपरिणम्यत इति ॥ न तु तद्धितलुकीति। लुग्विषय इत्यर्थो,

न तु तद्धितलुकि सतीति। समासान्तानामन्तरङ्गत्वात्॥ अतद्धितलुकीति किम्। पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। अत्र तद्धितस्य ठकः अध्यर्धपूर्वेति लुक्॥ संख्यापूर्वो द्विगुः॥ अत्रोक्त इति॥ अयं भावः। पूर्वसूत्रविषयैवेयं संज्ञा। अनन्तरस्यैवेति न्यायात्। एतदर्थमेव हि सूत्रद्वयं कृतम्। अन्यथा दिक्संख्ये संज्ञातद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेषु इत्येव ब्रूयात्। तेन सप्तर्षय इत्यत्रेगन्तकालकपालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति। किं तु समासान्तोदात्त एव। तथा च लक्षणम्, सप्त ऋषयस्तपसे ये निषेदुः। सप्तऋषीणां सुकृताय लोक इत्यादि॥ त्रिविधः संख्यापूर्व इति। तद्धितार्थे विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे वाच्ये, संख्यापूर्वो यः समासः सः इत्यर्थः॥ तद्धितार्थे यथा पञ्चकपालः। संस्कृतं भक्षाः इत्यणो द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्॥ उत्तरपदे यथा। पञ्चनावप्रियः। नावो द्विगोरिति समासान्तष्टच्। समाहारे पञ्चमूली। द्विगोः इति ङीप्॥ द्विगुरेकवचनम्॥ वक्तीतिवचनं, बाहुलकात्कर्तरि ल्युट्। सामान्ये नपुंसकम्। द्विगुः समास एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः। न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यं कथंचिदुपपद्यते इति सामर्थ्यादतिदेशः संपद्यत इत्याह। एकवत्स्यादिति॥ समाहारे इति तूपसंख्यानात्लभ्यते। समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवदित्यन्वयः॥ समाहारे किम्। तद्धितार्थे मा भूत्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृताः पञ्चकपालाः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटाः॥ पञ्चगवे पञ्चमवानीत्यत्र प्रथमद्विग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते येयमेकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्तस्याद्विग्वर्थत्वाद्बहिरङ्गत्वादेकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे। यदा तद्धितार्थेति सूत्रे समाहारे इति कर्मसाधनः तदा समाहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेन एकवद्भावः क्रियते। यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्द्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनम्॥ न च स नपुंसकमिति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमिति वाच्यम्। समुदायवाचकेषु सामान्ये नपुंसकमित्यभ्युपगमे बाधकाभावादित्याहुः॥ वस्तुतस्तु तद्धितार्थ इति सूत्रे समाहार इति भावे घञ्, न तु कर्मणि। पञ्चगवमित्यत्र पञ्च गावः समाहृता इत्यर्थाभ्युपगमे समभिव्याहृतपदानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः। न च द्विगुरेकवचनमितिसूत्रान्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। पञ्चखट्वीत्यसिद्धेः। तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः, पञ्चसु खट्वासु समाहृतास्वित्येवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावात् एकविभक्तिचापूर्वनिपाते इत्युपसर्जनत्वाभावे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न स्यात्। ततश्च आबन्तो वा इति स्त्रीत्वप-

द्वे द्विगोः इत्यदन्तलक्षणो ङीब्न स्यात्॥ भावसाधनत्वे त्वेकविभक्तित्वादुपस-र्जनत्वमव्याहतमेव । समाहारापेक्षया नियमेन वर्तिपदानां षष्ठ्यन्तत्वात्तथा पञ्चखट्वीत्यादिरूपं निर्बाधमेवेति दिक् ॥ स नपुंसकमिति । एतस्यार्थो मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ कुत्सितानि ॥ कुत्स अवक्षेपणे कर्मणि क्तः । स च म-तिबुद्धीति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने विहित इत्याशयेनाह । कु-त्स्यमानानीति । तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः । उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपवि-धिनिरासार्थः ॥ वैयाकरणखसूचिरिति । सूचयतेः अच इः । पृष्टः सन् प्रश्नं वि-स्मारयितुं खं सूचयत्यभ्यासवैधुर्यात्स एवमुच्यते । न तु वस्तुतो व्याकरणं तद-ध्ययनं वा कुत्सितम् । वेदाङ्गत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात् । तथापि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते ॥ दुर्दुरूढ इति । दुल उत्क्षेपे दुर्पूर्वः । औणादिकः कूट-प्रत्ययः । बहुलमन्यत्रापीति णेर्लुक् । रलयोरेकत्वस्मरणाल्लस्य रः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायं संनिधानात् । तेनेह न । नैयायिको दुराचारः ॥ पापाणके ॥ एतौ कुत्सनाभिधायिनौ । कुपूय-कुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः इत्यमरः । ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनि-पातःस्यात्,तस्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह।पूर्वसूत्रापवाद इति॥ उपमानानि ॥ उपमीयते येन तदुपमानम् । उपपूर्वान्माङः करणे ल्युट् । प्रा-दिसमासः । उपपूर्वको माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः । येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः । यथा गौरिव गवयः । इह हि गौः करणं सादृश्ये हेतुः, पुरुषः परिच्छेत्ता ॥ स हि गोः सादृश्येन गवयं परिच्छिन-त्ति ॥ सामान्यवचनैरिति । समानो धर्मः सामान्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वा-र्थे ष्यञ् । उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः । न तु सा-धारणधर्ममात्रवचनैरिति । एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते । सामान्यमुक्तवन्तः सा-मान्यवचनाः । बाहुलकात्कर्तरि भूते ल्युट् । ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्र-व्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः तच्च सामान्यविशिष्टम् । उपमानशब्दस्य संबन्धिश-ब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते ॥ लाक्षणिकमिति । अत एव सामानाधि-करण्यान्मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचपला-त्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात् ॥ कथं तर्हि उपमानपरतेति चे-द् भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परतेत्यवेहि ॥ पूर्वनिपातेति । अन्यथाऽनि-यमः स्यात् खञ्जकुब्जवदिति भावः ॥ किं च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमा-नाव्ययेति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत

एव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्तत इति सिद्धान्तः ॥ उपमितम् ॥ उपमेयमुपमितम् । भूतकालोऽत्र न विवक्षितः । तच्च संबन्धिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति । तथा चोपमानभूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः ॥ पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति । तत्र हि शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् राजपुरुषः सुन्दरः इतिवदत्रापि समासः स्यात्स मा भूदिति सामान्याप्रयोगे इत्युक्तमिति भावः ॥ कथं तर्हि भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः इति कैयटः । सामान्यप्रयोगसत्वेनास्याप्राप्तेः ॥ अत्र केचित् । प्रमाद एवायमित्याहुः ॥ इह गाम्भीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं, किं तु विततदुरगाहत्वादिना । तस्य हि विततत्वादेरप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समासः इति मनोरमायां स्थितम् ॥ विशेषणम् ॥ विशिष्यते येन तद्विशेषणं, कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट् तदाह । भेदकमिति । व्यावर्तकमित्यर्थः ॥ विशेषणविशेष्ययोः संबन्धिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसंभवे उभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः ॥ एतच्च कुत्सितानि कुत्सनैः इत्यत्रापि तुल्यम् । हरदत्तस्त्वाह । समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोर्यत्र परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयोपादानम् ॥ तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति न तु तक्षकः सर्पः इत्यादौ । न हि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरतीति ॥ तन्मन्दम् ॥ कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, भावपदार्थः, तर्कविद्या, व्याकरणशास्त्रं भोजराजा, इत्यादिप्रयोगाणामसांगत्यापत्तेः ॥ ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादाविव नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यात् इति चेदत्राहुः । जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैव । तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव । खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः । पाचकपाठकः । पाठकपाचकः । खञ्जपाचकः पाचकखञ्ज इति । अत्र मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा । अप्रधानं ह्युपसर्जनम् । गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति ॥ अपरस्यार्ध इति ॥ एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । बाहुलकादिति । एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमते इति वा बोध्यम् ॥ श्रेण्या ॥ आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची । द्वितीयस्तु प्रकारवाची । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः इति भाष्यात् । श्रेणि, एक, पूग, कुन्द, राशि, विशिख, निचय, निधनादिः श्रेण्यादिः ॥ कृत, भूतादिः कृतादिः ॥ यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक् कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह । अश्रेणयः श्रेणय इति । एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां

समूहः श्रेणिः ॥ च्व्यन्तानां तु कुगतीति नित्यसमास, परत्वात् । श्रेणीकृतम् । इह तु च्वौ चेति दीर्घ ॥ क्तेन ॥ विशिष्टशब्दोऽवधारणार्थः । नञ्समाधिकेन नञ्रहितं समस्यत इति सूत्रार्थः । तेनेह न । सिद्धं चाभुक्तं च ॥ नुडिडधिकेनापीति वाच्यम् ॥ अशितं चानशितं च अशितानशितम् । क्लिष्टाक्लिशितम् । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः इति वेट् ॥ कृताकृतमिति । एकदेशकरणात्कृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम् ॥ शाकपार्थिव इति ॥ पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । तस्येश्वरः इत्यण् । शाकप्रिय इति बहुव्रीहिः, तस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य लोपः ॥ तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठीसमासे यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य लोपो ज्ञेयः ॥ सन्महत् ॥ गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥ कतरकतमौ ॥ जातिपरिप्रश्ने किम् । कतरो देवदत्तः । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् इति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्यात्तादृशस्यैव कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापयति कतमशब्दोऽर्थान्तरेपि साधुरिति । तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्त इति ॥ किं क्षेपे ॥ किंराजेति । किमः क्षेपे इति समासान्तनिषेधः । क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे । एवं किंसखा यो द्रुह्यति । किंगौः यो न वहतीत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ तत्पुरुषः ॥ समानाधिकरणशब्द कर्मधारयन्तः । समानाधिकरणपदक इत्यर्थः ॥ भाषितपुंस्कादित्यादि ॥ एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेपि सिद्धं, जातीयदेशीययोस्तु तसिलादिषु इति सिद्धं, तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह । पूरणीप्रियादिष्विति । तथेति च ॥ महानवमीति । नवानां पूरणी तस्य पूरणे डट् नान्तादसंख्यादेर्मट् टित्वान्ङीप् । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । पुंवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन महत आकारः ॥ कोपधादेरिति । न कोपधायाः संज्ञापूरण्योश्च वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे स्वाङ्गाच्चेतः जातेश्चेति पञ्चसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । क्रमेणोदाहरति । पाचकस्त्रीति ॥ जातीयदेशीययोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति । एवमिति ॥ पाचिका प्रकारवती पाचकजातीया । प्रकारवचने जातीयर् ॥ पाचकदेशीयेति । ईषदसमाप्तौ इति देशीयर् । उभयत्र तसिलादिष्विति पुंवद्भावस्य नकोपधाया इति निषेधः प्राप्तः, पटुजातीया पटुदेशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥ इत्यादीति । आदिपदात् दत्तजातीया, पञ्चमजातीया, स्त्रीं जातीया, सुकेशजातीया, ब्राह्मणजातीया, ।

एवं दत्तदेशीयेत्याद्युदाहार्यम् ॥ स्त्रीपुंसलक्षणेति । स्तनकेशवत्त्वादियुक्ता स्त्रीत्यर्थः ॥ उदश्विदिति । तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलमित्यमरः ॥ कठधूर्त इति । नात्र कठत्वं कुत्स्यते । अतः कुत्सितानि कुत्सनैः इति गतार्थता न शङ्क्या, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः । जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्तबको बालमत्स्यानामित्यत्र धूर्तबक इत्यसाधुरेव ॥ प्रशंसावचनैश्च ॥ वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थम् । तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयः, ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति सिंहो माणवकः इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते ॥ गवोद्घ इति । अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङि आद्गुणः ॥ मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः ॥ प्रशंसावचनपोटायुवतीत्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलम् ॥ युवा ॥ खलतीति । कृदिकारादक्तिनः इति ङीष् । पुंवत्कर्मधारयेति युवतिशब्दस्य पुंवद्भावः ॥ जरतीति । जीर्यतेरतृन् उगितश्चेति ङीप् । एवं युवपलितः युववलिन इत्युदाहार्यम् । वलिशब्दः पामादिः ॥ कृत्यतुल्याख्या ॥ तुल्यमहान्, सदृशमहानित्यादौ तु परत्वाद्दर्शनेन सन्महदिति बाध्यते । तस्य सत्कृत्यशालिनः इति भट्टिप्रयोगे तु सतां कृत्यं सत्कृत्यम् इति षष्ठीसमासो बोध्यः ॥ एवं परमपूज्यः इत्यादिष्वपि ॥ वर्णो ॥ समानाधिकरणेन वर्णवाचिना समस्यत इत्यर्थः । विशेषणेत्यनेनैव सिद्धे पृथग्विधानं वर्णो वर्णेष्वनेते इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयमानः प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासपूर्वपदस्यैव भवतु नान्यस्येत्येतदर्थम् ॥ कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गश्चित्रपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यपरः । कृष्णशब्दोपि कृष्णावयवके भाक्तः । एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये विशेषणं विशेष्येणेत्यप्रवृत्तौ समासार्थमपोदमारब्धव्यमित्याहुः ॥ ननु तृतीया तत्कृतेत्यनेनैवायं समासः सिध्यति । सारङ्गत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात् । नापि स्वरे भेदः । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेत् ॥ अत्राहुः । कृष्णशुक्लो हरितशुक्ल इत्याद्यर्थं समासोऽनेनैवावश्यं विधेयः । नहीह तत्कृतत्वमस्ति ॥ यद्यपीह विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन समासः सिध्यति, तथापीष्टः स्वरो न सिध्यति । न च प्रतिपदोक्तसमासोऽकिंचित्करः व्यावर्त्यालाभादिति वाच्यम् । कृष्णशुक्लौ इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य संभवादिति ॥ कडारादय इति ॥ बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥ आदिशब्देन गडुलशाण्डिल्यः, शाण्डिल्यगडुलः इत्यादि । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ॥ एतदेवेति ॥ एवकारः स्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थो, न त्ववधारणार्थः । युवा खलतीति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि

ज्ञापकत्वसंभवात्। न हि युवन्शब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं संगच्छते॥ चतुष्पादो ॥ मण्डूकप्लुत्या अत्र जातिः इत्यनुवर्तत इत्याह । जातिवाचीति ॥ जातिः किम्। कालाक्षी गर्भिणी ॥ चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी प्रत्युदाहरणे विशेषणमिति समासः स्यादेव। गर्भिणीकालाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते विशेषः ॥ मयूर ॥ चकारोऽत्रावधारणार्थः । तेन परममयूरव्यंसकः इत्यादि समासान्तरं न भवति ॥ धूर्त इति । एवं च गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमारब्धमिति भावः॥ अन्ये तु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक इत्यादौ उपमानानि सामान्यवचनैः इति समासस्यापवादोऽयम्। तेन समासस्येत्यन्तोदात्तत्वमिह सिध्यति। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्योपमानसंशब्देन विहिते प्रतिपदोक्तसमासे चरितार्थत्वादित्याहुः। अश्नीतपिबतेति। इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वाट्टाप्। एवमग्रेपि॥ राजान्तरमिति॥ अन्तरशब्दोऽत्र भिन्नवाची॥ चिन्मात्रमिति। मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः। अन्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमास इत्युभयत्र अस्वपदविग्रहो दर्शितः। नित्यसमासत्वं तु अवधारणार्थकचकारेण लब्धमित्याहुः ॥ उद्धरकोष्ठादित्यादि। उद्धर उत्सृजेत्येतावानेव विग्रहः । उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति । कोष्ठादिति तूद्धरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणार्थमुक्तम् ॥ समासे न चेत्कर्तेति । जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्येन य आह सः जहिजोडः । एवं जहिस्तम्बमिति य आह स जहिस्तम्बः ॥ नञ् ॥ इह नलोपो नञः इत्यत्र विशेषणार्थो ञकारः । तत्फलं च नैकधेत्यत्रालोपः॥ अव्यये नञ्कुनिपातानामित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं ञकारोच्चारणमित्यन्ये॥ सुपा समस्यत इति । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । तथाहि आरोपितत्वं नञा द्योत्यते । तथा च अब्राह्मणशब्दात् आरोपितो ब्राह्मणः इति बोधे अर्थाद् ब्राह्मणभिन्नः इति पर्यवस्यति । अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन् अस इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति ॥ तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम् । एतत्तदोरिति सूत्रे अनञ्समासग्रहणं चेह लिङ्गमित्यादि मनोरमायामनुसन्धेयम् ॥ नलोपो नञः ॥ नञोऽशिति वक्तव्ये नलोपवचनं साकच्कार्थम् । तेन नञोऽकचि अकब्राह्मणः अकनश्व इत्यादि सिद्धमित्याहुः॥ उत्तरपदे इति । अलुगुत्तरपदे इत्यधिकारादिति भावः ॥ उत्तरपदे किम्। घटो नास्ति घटो नास्ति ॥ नन्वेवमपि स्त्रैणार्थः इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेत्। अत्राहुः । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नञं विशेष्य पूर्वपदभूतस्य नञः इति व्याख्यानान्न भवति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्यापूर्वपदत्वात् । अत एव अत्र

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते । न च प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणान्नञ्प्रत्ययान्तस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति प्रत्ययाप्रत्यययोः इत्येतदुपतिष्ठत एवेति वाच्यम् । हृदयस्य हृल्लेखेति सूत्रे अण्ग्रहणात्पृथक् लेखग्रहणेन उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनात् । यद्वा अमूर्धमस्तकात् विभक्तावप्रथमायामित्यादिज्ञापनात् नलोपो नञः इत्यत्राव्ययमेव नञ् गृह्यते, न तु प्रत्यय इति ॥ तस्मान्नुडचि ॥ ङः सि धुडित्यत्रेवाचीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह । अजादेरिति । अचोत्तरपदविशेषणाद् यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः ॥ अनश्व इति । नुटः परादित्वेन अपदान्तत्वान् ङमो ह्रस्वादिति ङमुण् भवति ॥ ननु अविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्मक्षिकादौ सावकाशत्वात् । अन्यथा अनुपलब्धिर विवाद इति न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह । अर्थाभावेव्ययीभावेन सहेत्यादि ॥ अविघ्नमिति ॥ यद्यप्यविद्यमाना विघ्ना यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अविघ्न कर्मेत्यादिप्रयोगः सिद्ध्यति । तथाप्युत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्त्वित्यादिप्रयोगा अव्ययीभाव विना स्वरसतो न सिध्यन्तीति भावः ॥ नञो नलोप इति । तिङन्तेन समासाभावादप्राप्ते वचनम् ॥ अपचसीति । कुत्सित पचसीत्यर्थः ॥ नशब्देनेति । नञा समासे त्वनेकधेत्येव स्यादिति भावः ॥ नभ्राट् ॥ सत्सु साधवः सत्याः तत्र साधुः इति यत् । न सत्याः असत्याः न असत्याः नासत्याः । इह बहुवचनमविवक्षितम् । तेन नासत्यावश्विनौ दस्रौ इति सिद्धम् ॥ नसुचिरिति । सर्वधातुभ्य इन् इगुपधात्किदिति कित्त्वान्न गुणः ॥ क्षरति. क्षीयतेर्वेति । क्षर संचलने भ्वादिः । क्षि निवासगत्योः तुदादिः ॥ कुगति ॥ कुशब्दोत्राव्ययं गृह्यते, न तु पृथिवीवाचकः गत्यादिसाहचर्यात् ॥ ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे इत्यतोनुवर्तनादाह । क्रियायोग इति ॥ च्विडाचौ कृभ्वस्तियोगे विहितौ । तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तत्रैव गतिसञ्ज्ञा । तेनेह न ऊरीपक्त्वा ॥ माधवादिग्रन्थे तु आविःप्रादुःशब्दौ मुक्त्वा अन्येषां करोतिनैव योगे गतिसञ्ज्ञा इति स्थितम् ॥ तथैवोदाहरति । ऊरीकृत्येति । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् ॥ वस्तुतस्तु ऊरीभूयेति भाष्योदाहरणाद्विद्यान्वसुदाहरति ऊरीकृत्येत्यवतरितुं युक्तम् ॥ संज्ञाफलं समासस्तत्फलं च ल्यबिति बोध्यम् ॥ ऊरी उररी एतावङ्गीकारे । आविःशब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञो योगे गतिसंज्ञाविकल्पः कृभ्वस्तियोगे त्वनेन नित्यमिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि वारुणीमदविशङ्कमथाविष्कृषो भवदसाविव रागः इति माघ इति चेत् ॥ अत्राहुः । ते प्राग् धातो

इति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे अनुपपत्तावपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशोऽपि नास्तीति ॥ शुक्लीति । कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः । अस्य च्वौ इतीकारः ॥ पटपटाकृत्येति । डाचि बहुलं द्वे भवत इति पटच्छब्दस्य द्वित्वम् । अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादिति डाचि टिलोपः । नित्यमाम्रेडिते डाचीति तकारपकारयोः पकार एकादेशः ॥ निपातसंज्ञायाः समावेशार्थं सूत्रे चकारः । तेन ऊरीकृतमित्यत्र गतिरनन्तरः इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे क्रियमाणे निपातप्रयुक्तमाद्युदात्तत्व भवति ॥ कारिकेति । भावे पर्यायार्हर्णेति ण्वुच् । तदाह । क्रियेति । क्रियायोगे इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् श्लोकवाची कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्यत इति भावः । क्रियाशब्दस्यात्र मर्यादास्थितिरर्थः । यत्न इत्यन्ये ॥ अनुकरणं चा ॥ ते प्राग् धातोः इत्यस्य संज्ञानियमपक्षेऽनितीति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छति । अनितिपरं किमिति ॥ इतरस्तु प्रयोगनियमपक्षे खाडित्यनुकरणस्येति शब्दे परे गतिसंज्ञाया निवारणायानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति । खाडिति कृत्वेति । सत्यां सञ्ज्ञायां एष प्रयोगो नैव स्यात् । किंतु इति खात्कृत्येत्येव स्यादिति भावः ॥ न च इति खाट्कृत्येति न भवति, इतेः परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । अनितिपरमित्यत्र इतिः परो यस्माद् इतिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति बहुव्रीहिघटितनञ्तत्पुरुषाश्रयणात् ॥ स्यादेतत् । अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खाडिति कृत्वेति रूपं निर्बाधं, किमनेनानितिपरग्रहणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः । इतिकृत्वेति समुदाय एवंकृत्वेत्यर्थे वर्तते । तथा च इतिशब्दः क्रियाविशेषकः इति तद्घटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्त्येव क्रियायोग इति ॥ हतं परिगृह्येति ॥ हत्वा गमनं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिः, न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः ॥ कणेहत्येति ॥ अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः ॥ तथा च श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतिघातो गम्यते । प्रत्युदाहरणं तु कणे हत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हत्वेत्यर्थः ॥ पुरस्कृत्येति ॥ पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययान्तोऽयमव्ययम् । नमस्पुरसोरितिविसर्गस्य सः । असुं पुर पश्यसि इत्यत्र तु स्थितमित्यध्याहारेण दृशिं प्रत्यगतित्वात्सत्वाभावः ॥ अव्ययं किम् । पुरं पुरौ पुरः कृत्वा गतः ॥ अस्तं च ॥ अव्ययमिति किम् । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः ॥ क्षिप्तमित्यर्थः ॥ अच्छमिति ॥ सत्यां हि गतिसंज्ञायां निपातसञ्ज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वात्सुब्लुक् स्यादिति भावः ॥ अदःकृत्य

ति ॥ यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ॥ अदः कृतमिति । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ प्रत्युदाहरणमिति । अदःकृत्वा अदःकुर्वित्यादौत्यर्थः ॥ तिरोऽन्तर्धौ ॥ अन्तर्धौ किम् । तिरोभूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥ विभाषा कृञि ॥ तिरः कृत्वेति । गतित्वाभावपक्षे तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वमपि न भवति । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः । माधवस्तु पराभवे तिरस्कारप्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छन्तीत्याह ॥ उपाजेऽन्वाजे ॥ एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तेते तदाह । दुर्बलस्य इति ॥ साक्षात्प्रभृ ॥ साक्षात् । मिथ्या । ग्राम् । अद्धा । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां पञ्चानां मकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् । आविस् इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥ साक्षात्कृत्येति । असाक्षाद्भूत यथा साक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः ॥ च्व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधात् ऊर्यादिच्विडाचश्चेति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र सान्तत्वं न भवति । तद्धि पाक्षिकगतिसंज्ञासंनियोगेनेह गणे निपातनात् ॥ भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तम् । उभयथापि वैरूप्य निर्बाधम् ॥ अनत्या ॥ उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ ॥ मध्येपदे ॥ विभाषा कृञीति वर्तते । चकारात् अनत्याधाने इति च । एषामनत्याधानरूपार्थविशेषे एदन्तत्वमविशेषेण निपात्यते, न तु गतिसंज्ञासंनियोगेन । अनत्याधाने किम् । पदे कृत्वा शिरो नमति ॥ वाच निरस्येति । निवचनं हि वचनाभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ नित्य हस्ते ॥ उपयमनरूपार्थ एवैतयोरेदन्तत्वमौदन्तत्व च निपात्यते ॥ हस्तेकृत्य । परिणीयेत्यर्थः ॥ उपयमने किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ॥ स्वीकारमात्रमिति पक्षे तु नालमिति बुद्ध्या परावृत्य दानार्थं गत इति योज्यम् ॥ एवं तावद्गतिसमासानुदाहृत्य प्रादिसमासान्वक्तुमारभते । प्रादिग्रहणमिति ॥ सुपुरुष इति । क्रियायोगाभावाद्गतित्वाभावः । अव्यवस्थया समासप्रसक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यन्ते । प्रादय इति । आदिशब्द उभयत्र प्रकारे । तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धम् ॥ प्रगत आचार्य इति । अनेन गतार्थे वृत्तिमस्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति । एव प्रगतः पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि ॥ अत्यादय इति । आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः । उद्गतो वेलामुद्वेलः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम् ॥ अतिमाल इति । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः ॥ अवा-

दय इति। आदिपदात्परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् । संनद्धो वर्मणा संवर्मेति ॥ पर्यादय इति । आदिपदादुद्युक्तः सङ्ग्रामाय उत्सङ्ग्रामः ॥ अध्ययनायेति । तादर्थ्ये चतुर्थी । गुरुकुलवासादिना परिग्लानोध्ययनार्थमित्यर्थः ॥ निरादय इति। आदिपदादुत्क्रान्तः कुलादुत्कुलः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥ प्रतिषेध इति। कुगतिप्रादयः इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधः स च सुराजा, अतिसखा इति भाष्यादिप्रयोगात्स्वतिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः ॥ वृक्षं प्रतीति ॥ लक्षणेत्थंभूतेति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह समासो नेति चेत् । तर्हि अपिस्तुतमित्युदाहार्यम् । अपि स्तुयाद्विष्णुमित्यादौ अपिः पदार्थसंभावनेत्यस्य सावकाशत्वात्स्वरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहुः ॥ तत्रोपपदम् ॥ सप्तमीस्थमित्येतद्व्याचष्टे । सप्तम्यन्त इत्यादिना ॥ तद्वाचकं पदमिति । एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाल्लभ्यते । अत एव सञ्ज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते ॥ धातोरिति पृथगधिकारबलात् सन्निहिते धात्वधिकारे इति लभ्यते । तेन च्लि लुङीत्यस्य लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदे धातोश्च्लिरित्यर्थो न भवति ॥ तत्रग्रहणं व्याचष्टे। तस्मिन् सत्येवेति । उपपदे सत्येवेत्यर्थः । तत्रग्रहणाभावे तु धः कर्मणि ष्ट्रन् इत्यादाविव कर्मण्यण् इत्यादावपि कर्मण्यभिधेये अणित्याद्यर्थः स्यात् । तथा च कर्तर्यण् प्रत्ययो न स्यात् । किं च सप्तम्यन्तनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थतया चरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्तर्यण् प्रत्ययः संभाव्येत, कृते तु तत्रग्रहणे कुम्भाद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वप्रतीत्या केवलादण्प्रत्ययशङ्कैव नास्ति । एवं स्थिते धः कर्मणीत्यादौ क्वचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥ अन्ये तु तत्रोपपदमित्यस्य कर्मण्यण् इत्यादेश्चैकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापीष्टं सिद्ध्यत्येवेत्याहुः ॥ समर्थेनेति ॥ तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । अतिङन्तश्चेति। सुबिति तु अनुवर्तत एवेति। अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः ॥ कुम्भ असिति । अमिति तु नोक्तं कृद्योगे षष्ठीविधानात् ॥ अतिङ् किमिति। सुपेत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः ॥ इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्युदाहरति ॥ मा भवानिति । समासाभावसूचनाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तम् ॥ पूर्वसूत्र इति । कुप्रादयः, गतिः, इति योगं विभज्य कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते, गतिश्च सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ॥ तथा चेति । यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः । तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः ॥ कारकांश्

तु कर्तृकरणे कृता इति सूत्रस्थबहुलग्रहणमुक्तार्थे साधकमित्यपि मनोरमायां स्थितम् ॥ प्रागिति । कृदन्ताच्चरमपदात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः ॥ प्रथमान्तसुब्ग्रहणं त्विहानुवर्तत एव । तेन राजदृश्वीत्यादौ पूर्वपदे नलोपादि कार्यं सिध्यति ॥ परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति । व्याघ्रीति ॥ व्याजिघ्रतीति व्याघ्री आतश्चोपसर्गे इति कः । पाघ्राध्माधेट् इति घ्रस्तु संज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते व्याङो घ्रशब्देन गतिसमासः । स यदि घ्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत, तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याद्यपेक्षेत । ततः प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टापा भाव्यं न तु ङीषा । घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् ततो घ्राशब्देन समास इत्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः ॥ यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्ध, तथापि गतिग्रहणमाङो घ्रशब्देन समासे पश्चादाघ्रशब्देन विशब्दस्य समासार्थमावश्यकमेव । आङ्पूर्वाद्धातोः कप्रत्ययविधानादाङ उपपदसंज्ञाभ्युपगमेपि विशब्दे तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ कारकमुदाहरति । अश्वक्रीतीति । अश्वेन क्रीता कर्तृकरणे कृतेति समासः । क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष् ॥ सुबन्तेन समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्तत्वाभावात् क्रीतात्करणेत्ययं ङीष् न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ उपपदमुदाहरति । कच्छपीति । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । सुपि इति योगविभागात्कः । इहापि समासस्य सुबन्ततापेक्षायां टाबेव स्यान्न ङीषित्यादिव्याघ्रीत्यत्रेव बोध्यम् ॥ प्राचा तूपपदमतिङन्तं समस्यते इत्युक्तम् ॥ तदसत् । तथा सति प्रथमान्तसुब्ग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या राजदृश्वा चर्मकार इत्यादौ नलोपो न स्यादपदान्तत्वात् । प्राटितेत्यादौ अतो गुणे इति पररूपं च स्यात् ॥ स्यादेतत् कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेत् । एवं तर्हि माषवापिणीत्युदाहर्तव्यम् । सुप्यजाताविति णिनौ कृते माषोपपदस्य कृदन्तेन समासे प्रातिपदिकान्त इत्यादिना पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वं सिद्ध्यति । सुबन्तेन समासे त्वन्तरंगत्वान्नान्तलक्षणे ङीपि पश्चाद्वापिनीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादित्येके ॥ अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिबतीत्यर्थविवक्षायां कच्छस्याकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः ॥ अमैवाव्ययेन ॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥ तुल्यविधानमिति । एतच्चाध्याहारेण लभ्यम् ॥ तदेवेति । यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमेव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन समस्यते, नान्यदित्यर्थः । नियमबललभ्योयमेवकारो

न तु सूत्रस्य: ॥ स्वादुंकारमिति । स्वादुमि णमुल् ॥ अव्ययेनेति किम् । कुम्भकार: । अमिति ह्यव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्समर्थेन समस्यते । तथा सति स्वादुंकार: इत्यत्रैव समास: स्यान्न तु कुम्भकार इत्यत्र ॥ अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्या अव्ययविषयकनियम इति चेत्तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात् अमन्तेन य: समास: सोऽमैव तुल्यविधानस्येति । तथा चाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूद्, अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भाव ॥ तदेवेति किम् । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । अमैवेत्येवकारेणामा चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ उभयत्र विभाषेयम् । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमा चान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्ते चारम्भात् । प्राप्ते यथा । उपदंशस्तृतीयायाम् मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशम् ॥ अप्राप्ते यथा । अव्यये यथाभिप्रेताख्याने इति क्त्वाणमुलौ । उच्चै:कारम् । इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर: आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वम् । असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम् । उदि चेर्डैसिरिति व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरस्य, अव्युत्पत्तिपक्षे तु फिष इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहु: ॥ मनोरमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तस्वरादिषु तथा पठादिति स्थितम् ॥ अमेत्यनुवर्तत इत्याह । अमन्तेनेति । तेनेह न । पर्याप्तो भोक्तुम् । पर्याप्तिवचनेष्विति तुमुन् ॥ क्त्वा च ॥ क्त्वेति तृतीयान्तम् । आत: इति योगविभागादालोप: क्त्वि स्कन्दिस्यन्दो: तिवदिति हरदत्त: ॥ तन्न । सवर्णदीर्घेणापि तृतीयान्तत्वोपपत्ते: ॥ अलं कृत्वेति । अलंखल्वो: प्रतिषेधयोरिति सूत्रस्य उपदंशस्तृतीयायामित्यस्मात्पूर्वत्वान्नेह समास: ॥ तत्पुरुषे असाधारणान् समासान्तानाह । तत्पुरुषस्येति । अलोऽन्त्यविधिं बाधित्वा प्रत्यय: परश्च इति परत्वात्तत्पुरुषात्पर एवाच्प्रत्ययो भवति । यथा गापोष्टक: किन्त्वेऽपि गापाभ्यां पर एव टग् भवति न त्वन्तावयव: । अमस्तु अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते । एवं च लाघवात् तत्पुरुषादङ्गुलेरिति वक्तव्ये तत्पुरुषस्यांगुलेरिति तु समासान्तापेक्षया अवयवषष्ठीत्याहु: ॥ द्व्यंगुलमिति । तद्धितार्थ इति समास: । द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोप इति वृत्तिकृत् ॥ मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितम् ॥ द्वन्द्वार्थमिति ॥ अह्नो रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यासंभवादिति भाव: ॥ ननु अह:शब्दस्याहस्तुल्यतायां रात्रिशब्दस्य रात्रितुल्यतायां गौणत्वसंभवादहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोऽस्त्विति चेन्न । मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात् । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च इत्यत्र

द्वन्द्वे समासान्तदर्शनाच्च ॥ अहोरात्र इति । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । स नपुंसकमित्येतद्बाधित्वा परत्वात् रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वम् । एतेनैकवद्भावात् क्लीबतेति प्राचो ग्रन्थः परास्तः ॥ मासेन स्यादहोरात्र इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च ॥ सर्वरात्र इति । पूर्वकालैकेति समासः ॥ पूर्वरात्र इति । पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः ॥ यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधारयोऽभ्युपगम्यते, तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति ॥ द्विरात्रमिति । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति वक्ष्यते ॥ अह्नष्टखोरेव ॥ नस्तद्धिते इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एवकारस्त्वह्न एव टखयोरिति विपरीतनियमशङ्कानिरासार्थः । आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावविधानेन तन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः ॥ टखोरेवेति किम् । अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । कालादित्यधिकारे तेन निर्वृत्तमिति ठञ् । टिलोपाभावात् अल्लोपोन इत्यकारलोपः ॥ उत्तमाह इति । सर्वैकदेशसंख्यात इत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठादह्नादेशो न ॥ द्व्यहीन इति । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । सति तु तस्मिन्नह्नादेशः प्रसज्येत । न च नान्तस्य खेपरे टिलोपविधिसामर्थ्यान्न टजिति वाच्यम् । अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् ॥ अनित्यत्वादिति । अत्र च लिङ्गं शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेत्यत्र घटीग्रहणम् ॥ मद्रराज्ञीति । यद्यत्र टच् स्यात्तदा भस्याढे इति पुंवद्भावे टिलोपे मद्रराजीत्यनिष्टरूपं स्यादिति भावः ॥ अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥ एतच्छब्देन अहःसर्वैकदेशेति सूत्रस्थाः परामृश्यन्ते । सूत्रे तु तस्मिन्नहरादयो निर्दिष्टाश्चकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टे तत्र सर्वेषां बुद्धिस्थत्वाविशेषेप्यहःशब्द इह न गृह्यते असंभवादित्याशयेनाह । सर्वादिभ्य इति ॥ समासान्ते पर इति । एतच्च प्रकरणाल्लब्धम् ॥ भाष्ये तु अह्नादेशः प्रत्याख्यातः । अह्न एभ्यः अच् स्याट्टचोपवादः इति व्याख्यायामह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावे अल्लोपोनः इत्यकारलोपात्सर्वाह्णः इत्यादिरूपसिद्धेः ॥ रेफादिति ॥ यदि तु लक्षे अहस्सु भव इत्यादिव्युत्पत्त्या लाक्षाह्न इत्यपि प्रयोगोस्ति, तर्हि षादित्यपि बोध्यम् । रषाभ्यामित्यधिकारात् ॥ ठञो लुगिति । अणो लुगिति वृत्तिकाराद्युक्तमयुक्तमिति भावः ॥ प्रसङ्गादाह । स्त्रियामिति । नन्विह स्त्रीत्वं दुर्लभं रात्राह्नाहाः पुंसि इति वचनादिति चेत् ॥ मैवम् । सर्वमहस्सर्वाह्न इत्यादावुपक्षीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः । लुपि युक्तवदिति लिङ्गातिदेशो ह्यत्र प्रमाणं । प्राक्तनलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव लवणः सूपः लवणा यवागूरित्यादौ न क्लीबत्वम् । किं च द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना परवल्लिङ्गत्वे प्रतिषिद्धे तदपवादस्य रा-

त्वाङ्केत्यस्याप्राप्तिरेवेति द्व्यङ्कशब्दोयं विशेष्यनिघ्न एव, न तु नियतपुंलिङ्गः। एवंचात्रभवार्थकतद्धिते लुप्तेपि यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी इति न्यायेन भवार्थवत्तन्निष्ठस्त्रीत्वाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक् ॥ टाबिति। न चेह ठञन्तत्वान् ङीप् स्यादिति शङ्क्यम्। ठञोलुप्तत्वात्। नच प्रत्ययलक्षणम्। वर्णाश्रयत्वात्। ठञो योऽकारस्तदन्तान्ङीबिति तत्र व्याख्यातत्वात्। अत एव वृत्तिकाराद्युक्ताणो लुक्पक्षेपि न ङीप् अणोकारः इति तत्र व्याख्यातत्वात् ॥ न चैवमपि टजन्तत्वान्ङीप् स्यादेवेति वाच्यम्। टचः समासान्ततया तदन्तस्य तद्धितार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात् ॥ अत एव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये ॥ द्विगोरिति ङीप्, न शङ्क्य एव। अपरिमाणेति निषेधात्। अतष्टाबेवात्र युक्तस्तथैवोदाहरति। द्व्यङ्केति। अह्नोऽह्नेति सूत्रे अह्नादेशं प्रत्याख्याय अच्प्रत्यन्ववेत्यतोऽचमनुवर्त्य टजपवादोऽच् इति व्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र टाप् ॥ कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां द्व्यह्नीति प्रयोग इति चेत् ॥ अत्राहुः। द्वे अहनी यस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ नान्तलक्षणो ङीब् बोध्यः ॥ द्वयोरह्नोर्भव इति व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया नेय इति ॥ संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्यसंभवादाह। स्पष्टार्थमिति ॥ पुण्याहमिति ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामिति क्लीबत्वं वक्ष्यति ॥ उपान्त्यस्यापीति। यथा प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्। तथेहापि उत्तमग्रहणसामर्थ्यादन्त्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम्। उत्तमौ चैकश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः॥ अग्राख्यायाम् ॥ पञ्चम्यर्थे सप्तमी। अग्रं प्रधानम्। अग्रवाची य उरःशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। अग्राख्यायां किम्। देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः ॥ ग्रामकौटा ॥ जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्तते ॥ ग्रामेति किम्। राज्ञस्तक्षा राजतक्षा ॥ अतिश्व इति ॥ श्वानमतिक्रान्तो जवेनेत्यर्थः ॥ अतिश्वीति। नीचेत्यर्थः ॥ आकर्षः श्वेति ॥ उपमितं व्याघ्रादीति समासः ॥ आकृष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः ॥ उपमानात्किम्। निष्क्रान्तः शुनो निश्वः ॥ फलकसक्थमिति ॥ अत एव ज्ञापकादसामान्यवचनेनाप्युपमानस्य समास इति माधवः ॥ द्विनावरूप्य इति ॥ हेतुमनुष्येभ्य इति रूप्यः ॥ पञ्चनौरिति। आर्हीयष्ठक्। अध्यर्धपूर्वेति लुक् ॥ खार्याः ॥ द्विगोरिति। खारीशब्दान्ताद्द्विगोरित्यर्थः ॥ अर्धखारीति। परवल्लिङ्गमिति स्त्रीत्वम् ॥ अर्धखारमिति। अर्धनावमिव क्लीबत्वं लोकात् ॥ टज्वा स्याद्द्विगाविति ॥ द्विगाविति किम्।

द्वयोरञ्जलिः द्व्यञ्जलि' ॥ द्व्यञ्जलमिति । समाहारे द्विगुः ॥ अतद्धितलुकीत्येवेति । एतच्च पूर्वसूत्रेपि बोध्यम् ॥ अञ्जलिभ्यां क्रीत इति । नात्राञ्जलिः पाणिद्वयं तस्य मूल्यत्वासम्भवात्, किं तु अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिर्विवक्षितः तत्तश्च परिमाणत्वाद् द्व्यञ्जलिरित्यत्र ठञ् । तस्य तु अध्यर्धपूर्व इति लुक् ॥ ब्रह्मणो ॥ जनपदे भवो जानपदः । द्वेरङ्कयोरितिवद्भावप्रधानो निर्देशस्तस्याख्यायां प्रत्यासत्त्या समासेनेत्येतल्लभ्यते तदाह । समासेन जानपदत्वमिति । कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते ॥ सुराष्ट्रब्रह्म इति । समसेति योगविभागात्समासः । जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥ कुब्रह्म इति । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः ॥ आन्महतः ॥ तकारः उच्चारणार्थो, न तु सर्वादेशार्थ इत्याह । आकारोन्तादेशः स्यादिति ॥ इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमाक्षिप्यते । तच्च महता विशेषितमिति तदन्तविधिर्लभ्यते । ग्रहणवता इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्युक्तत्वात् । तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति प्रयोगो भवति ॥ परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परमहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषोभ्युपगम्यत इति न तत्रात्वप्रसक्तिरिति वृद्धाः ॥ यत्तु वर्धमानेनोक्तम् । इष्टकेषीकामालानामित्यत्र तदन्तविध्युपसङ्ख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति । तेन परममहत आत्वं नेति ॥ तद्भाष्यकैयटविरुद्धम् । तथाहि । येन विधिरितिसूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकचितं पक्वेष्टकचितमिति भाष्ये उदाहृत, कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपद गृह्यत इति व्याख्यातम् ।एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु इष्टकेषीत्यत्र कात्यायनोक्तमुपसंख्यानमस्ति ॥ ननु प्रतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वं स्यान्नान्यत्रेति किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनेत्यत आह । महाबाहुरिति । बहुव्रीहिरयं, स च सामान्यशास्त्रनिष्पन्नत्वाल्लाक्षणिक इति भाव. ॥ अष्टनः कपाल इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्व मन्नान्तस्येत्यर्थः ॥ अष्टाकपाल इति । संस्कृतभक्षा इत्यण् । द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् ॥ अध्यर्धपूर्वेत्यणो लुगिति केषांचिद्व्याख्यानं तु प्रामादिकं संस्कृतमित्यणोऽनार्हीयत्वात् ॥ त्रेस्त्रयः ॥ संधिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात्सान्तोयमादेश इति ध्वनयन्नाह । त्रयस् स्यादिति ॥ सुजर्थे बहुव्रीहाविति । सङ्ख्ययाव्ययेत्यादिनेति शेषः ॥ एकादिरिति ॥ अदुगिति च्छेदः । पररूपं त्वकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति ॥ धासुवेति । संख्याया विधार्थे इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैवेह ग्रहणम् प्रत्ययाप्रत्यययोः इति परिभाषया । तेनेह न । षट् दधातीति षट्धा । आतो-

नुपसर्गे कः। टाप् ॥ षोडन्निति। षड् दन्ता अस्य षोडन्। वयसि दन्तस्येति दत्रादेशः ॥ परवल्लिङ्गम् ॥ इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽत्र गृह्यते, न समाहारे द्वन्द्वः स नपुंसकमित्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सूत्रे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति न सप्तमीद्विवचनम्। तथात्वे द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परपदं तद्वल्लिगं पदस्यातिदिश्येत, परपदस्य संबन्धिशब्दत्वेन पूर्वपदाक्षेपकत्वात्, ततश्च मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्वपदे इकारनिवृत्ति प्रसंगः कुक्कुटमयूर्यौ अर्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्यय उत्पद्येत। किं तु षष्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह। एतयोरिति। द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः। एवं चानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं सिद्धम् ॥ उपमेये षष्ठ्यभ्युपगमादितिरपि षष्ठ्यन्तादेवेत्याशयेनाह। परपदस्येवेति ॥ भाष्ये तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति प्रत्याख्यातमिद सूत्रम् ॥ अस्मिंश्च प्रत्याख्याते तुल्यन्यायत्वाल्लिङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातम्। तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम्। अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ गतिसमासेष्विति। गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादित्याशयेनोदाहरति। निष्कौशाम्बिरिति ॥ अतन्त्रमिति ॥ अत्र च लिङ्गं पूर्ववद्ग्रहणम्। अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः ॥ इह समासार्थस्य वा पूर्ववल्लिङ्गातिदेशः उत्तरपदार्थस्य वा। उभयथाप्यश्ववडवौ शोभनावित्यनुप्रयोगेऽपि पुंस्त्वं सिध्यति ॥ ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेपि स्वाश्रयस्त्रीत्वानिवर्तनाट्टापः श्रवणप्रसङ्गः। न चातिदेशवैयर्थ्यम्। शसि नत्वप्रवृत्त्या अनुप्रयोगे पुंलिङ्गत्वाभावेन च तत्सार्थक्यादिति चेदत्राहुः। इहैव निपातनात् अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् इत्यत्र निपातनाद्वा टापो निवृत्तिरिति ॥ अहोरात्र इति ॥ प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतम्। तन्नेति प्रागेवोक्तम् ॥ अत्र वदन्ति। रात्राह्नेत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वं विधीयते, तदन्तस्य तु परवल्लिङ्गमित्येव सिध्यति। अत एव भिन्नविषयत्वात् विप्रतिषेधे परं कार्यमिति न प्रवर्तते। एवं च रात्राह्नेति पुंस्त्वाप्रवृत्त्या समाहारे स नपुंसकम् इत्येव भवति परवल्लिङ्गापवादत्वादिति ॥ तन्न। उक्तरीत्या द्व्यहत्र्यहादावपि नपुंसकत्वप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः। द्व्यहस्त्र्यह इति प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः। ते तु त्रिंशदहोरात्रः इत्यादिकोशविरोधाच्च ॥ तस्माद्रात्राद्यन्तस्यैवायं पुंस्त्वविधिः ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति प्रक्रमणात् तथा च भिन्नविषयत्वाभावात् रात्राह्नेति पुंस्त्वं समाहारनपुंसकतां परत्वेन बाधत एव ॥ संख्यापूर्वमिति। अत्र च अपथपुण्याहौ नपुंसकौ। संख्यापूर्वा रात्रिरिति लिङ्गानुशासनसूत्रं मूलम्। संख्याग्रहणेषु कृ-

त्रिमाकत्रिमन्यायो न प्रवर्तते इत्यतः सङ्ख्यायामिति सूत्रे अशीतिपर्युदासादि-
त्याशयेनोदाहरति। द्विरात्रं। गणरात्रमिति। गणानां बहूनां रात्रीणां समाहार
इति विग्रहः॥ अपथं नपुंसकम्॥ तत्पुरुष इत्येवेति। द्वन्द्वग्रहणं तु नानुव-
र्तते अयोग्यत्वादिति भावः॥ अपन्था इति। पथो विभाषेति समासान्तवि-
कल्पः॥ इदं सूत्रं शक्यमवक्तुम्। पथः सङ्ख्याव्ययादेरिति वक्ष्यमाणवार्तिकेन
गतार्थत्वात्॥ प्रसङ्गादाह। अर्धर्चा इति। इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्थेष्यते।
सा च व्यवस्था मद्यमकरन्दमाक्षिकाणां वाची मधुशब्दो द्विलिंगः चैत्रादिवाची
तु पुंलिंगः, क्रियावचनस्तु विशेष्यलिंग इत्येवं यथायथं ज्ञेयम्॥ अर्धर्चाः पुंसि
च स नपुंसकमित्यनयोर्मध्ये जात्याख्यायामिति चतुःसूत्र्याः संगतिरिह चि-
न्त्या॥ बहूनां वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानात्फलितोऽतिदेश इत्याशये-
नाह। एकोप्यर्थो वा बहुवदिति॥ एव च विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनय-
न्नुदाहरति। ब्राह्मणाः पूज्या इति॥ जात्याख्यायां किम्। देवदत्तो यज्ञद-
त्तः॥ एकस्मिन्किम्। व्रीहियवौ॥ अस्मदो द्वयोश्च॥ चात् एक-
स्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति च वर्तते तदेतदाह। एकत्वे च विवक्षित इत्या-
दि॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च॥ चकारेण द्वयोरनुकर्षणादाह। द्वित्व इति॥
फल्गुन्यौ माणविके इति। फल्गुनीशब्दात् नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य
लुबविशेषे इति लुप्। ततो जातार्थे फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ इति टः टित्त्वान्
ङीप्। न चायं गौणः यौगिकत्वात्। तथा च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्र-
ग्रहणमावश्यकमिति भावः॥ तिष्यपुनर्वस्वोः॥ विशाखानुराधा इति। वि-
शाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः॥ तिष्यपुनर्वसव इति। तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां
पूर्ववत् नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् लुबविशेषे इति च लुप्। ततो जातार्थे संधि-
वेलादिसूत्रेण अण् तस्य तु श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक्॥ नक्षत्र इत्यनु-
वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याकरः। एवं च
सिध्यपुनर्वस्वित्यपि सिध्यतीति दिक्॥ बहुवचनस्य किम्। इद तिष्यपुनर्वसु।
चार्थे द्वन्द्वोयम्॥ स नपुंसकम्॥ अनन्तरस्येति न्यायोऽत्र नाश्रीयते, तथात्वे
द्विगुसंग्रहो न स्यादित्याशयेनाह। द्विगुर्द्वन्द्वश्चेति। अत्र व्याचक्षते। प्रकर-
णादेवानुवादलाभे सग्रहणमतत्प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वन्द्वस्य संग्रहा-
र्थम्। तेन संज्ञापरिभाषमिति सिद्धमिति॥ पञ्चगवमिति। तद्धितार्थेत्यादिना स
माहारे द्विगुः॥ दन्तोष्ठमिति। द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिना समाहारे द्वन्द्वः॥ पञ्च-
खट्वमिति। नपुंसकह्रस्वः॥ पञ्चखट्वीति। उपसर्जनह्रस्वत्वे सत्यदन्तत्वात् द्वि-

गोरिति स्त्रीत्वपत्ते ङीप् ॥ अनो नलोपश्चेति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्राप्तो नलोप इति भावः ॥ इह वाशब्दः क्रियामित्यनेन संबध्यते, न तु पूर्वेण । तेन नित्यो नलोप इत्याह । पक्षतत्त्वमित्यादि ॥ पाचाद्यन्तस्येति । स्त्रीत्वमिति शेषः। आकृतिगणोयम् ॥ सुदिनाहमिति । प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्दः सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयं चेत्यादिप्रयोगात् ॥ पथः संख्याव्ययेति । संख्याव्ययरूपो य आदिस्तस्मादित्यर्थः ॥ त्रिपथं विपथमिति। ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययः ॥ सुपन्था अतिपन्था इति । न पूजनादिति समासान्तनिषेधः ॥ कथं तर्हि व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाइत्यमर इति चेत्। प्रमाद एवायमिति बहवः ॥ मनोरमायां तु पथे गतौ इत्यस्मात्पचाद्यचि पथति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दोस्ति। तथा च त्रिकाण्डशेषः । वाटः पथश्च मार्गः स्यात् इति। तेन पथशब्देन समासे पुंस्त्वमुपपन्नम्। न चैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । ईषदर्थे चेति तत्संभवात्कुत्सायामर्थतः पर्यवसानादिति स्थितम्॥ केचित्तु पथः संख्येति वार्तिके कृतसमासान्तस्यैवग्रहणं न तु पचाद्यजन्तस्येत्यत्र बीजाभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः॥ अत्र माधवः। परवल्लिङ्गापवादत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते, नान्यत्र। विपथा नगरी, बहुव्रीहिरयम् । पन्थानमतिक्रान्ता अतिपंथा । इहापि न द्विगुप्राप्तेत्यादिना परवल्लिंगतायाः प्रतिषेधादिति ॥ सामान्ये नपुंसकमिति। अनियतलिंगविषयकमिदम्। तंनादिः पचति, प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव ॥ मृदुपचतीति। क्रियाविशेषणत्वाद्‌द्वितीयान्तम् । धातूपात्तभावनां प्रति हि फलांशः कर्मीभूतः । तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया । अत एव सक्तूल्त्वावित्यादौ कारकपूर्वकत्वाद्यण्। यत्र तु भावनां प्रति करणतया धात्वर्थविशेषोन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्ततैव ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र यथा । एतच्च करणे यजः इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम् ॥ तत्पुरुषोऽनञ् ॥ नञ्समासकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभाग्भवतीति सूत्रार्थः ॥ उपज्ञे ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः। कर्मणि घञ्। नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः। उपज्ञा च उपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स चानुवर्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम्। तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते। तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । उपज्ञान्त इत्यादि। आख्यातुमिच्छा आचिख्यासेतीच्छासना इह विवक्षैव शब्दप्रवृत्तौ नियामिका, न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते। तेन त्वदु-

पक्रममौजन्यमित्याद्यपि सिध्यति ॥ पाणिनेरिति ॥ कर्तरि षष्ठी ॥ नन्दोपक्रममिति । नन्दस्योपक्रममिति विग्रहः ॥ छाया ॥ बाहुल्ये सति या छाया तद्वाची तच्छायान्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कस्य बाहुल्य इत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्य इति गम्यते । तच्चावरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह । पूर्वेति । पूर्वपदार्थबाहुल्ये किम् । कुड्यस्य छाया कुड्यछाया ॥ प्रश्नेषो बोध्य इति । केचित्तु इक्षुच्छायनिषादिन्यः इत्येव पठन्ति ॥ सभा ॥ इनसभमित्यादि । इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः । ईश्वरशब्दस्य । ननु स्वं रूपमिति वचनाद्राजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्यायस्येत्यत आह । पर्यायस्यैवेष्यत इति । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च निरासः कथं तर्हि नृपतिसभामगमत्सवेपमानः इति कीचकवधे ॥ अत्र केचित् । नाप्रतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्रीहौ कृते पश्चात्कर्मधारयः । अनञ्कर्मधारय इत्युक्तेर्न क्लीबत्वमित्याहुः ॥ रक्षितस्त्वाह । गजपतिवन्नृपतिरपि राजविशेषस्तेनात्र नानुपपत्तिरिति ॥ अशाला च ॥ शालावाची संघातवाची च सभाशब्दः तत्र राजमनुष्यपूर्वत्वे शालावाचिनः क्लीबत्वमुक्तम् । अनेन तु संघातवाचिनो विधीयत इत्याह । संघातार्थेति ॥ विभाषा सेना ॥ प्रथमार्थे षष्ठीति सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशिष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । एतदन्त इति । श्वनिशमिति । कृष्णचतुर्दशी । तस्यां किल केदिच्छ्वान उपवसन्ति । एतच्च शाबरभाष्यतिर्यगधिकरणे स्पष्टम् ॥ तत्पुरुषेत्याद्यधिकारसूत्रस्यात्रैव प्रयोजनं, न तु संज्ञायां कन्थोशीनरेषु इत्यादिपञ्चसूत्र्याम् । अतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च तत्रासंभवादित्याकरे स्थितम् । तथैव प्रत्युदाहरति । दृढसेन इत्यादि ॥ ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नता न्याय्यैवेति किमनेन तत्पुरुषग्रहणेन ॥ मैवम् । न्याय्यापेक्षया वचनस्य बलीयस्त्वात् । किं चासति तद्ग्रहणे द्वन्द्वे नपुंसकता स्यात्परवल्लिंगापवादत्वादस्य प्रकरणस्येति दिक् ॥

इति तत्पुरुषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ शिष असर्वोपयोगे कर्मणि घञ् ॥ अत्र वृत्तिकृत् । यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेष इत्याह । येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थ इति हरदत्तो व्याख्यत् ॥ एतच्च प्राक्कडारात्परंकार्यमिति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् ॥ अस्मिंस्तु पक्षे शेषग्रहणाभावे उन्मत्तगङ्गमित्यत्र परत्वाद्बहुव्रीहिः स्यात् । निरवकाशत्वाच्चाव्ययीभाव इत्युन्मत्तगङ्ग इत्याद्यनिष्टं पक्षे प्रसज्येत ॥ आकडारादेकेति पाठाभ्युपगमप-

से त्वेकसंज्ञाधिकारेणैवोन्मत्तगगमित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थम् । निरवकाशतयाऽव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात् । अतस्तत्रापि प्रयोजनमाह द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति ॥ शेषाधिकारस्थबहुव्रीहेरेव शेषाद्विभाषेतिकप्रत्ययो, मान्यस्माद्बहुव्रीहिरित्येतल्लाभार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥ यस्य त्रिकस्येति ॥ यद्यपि प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेत्युक्तम् । तथापि द्वितीया श्रितादिभिरिति वत् प्रथमा केनचित्सह समस्यत इति नोक्तमित्यर्थः ॥ वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा ॥ प्रथमान्तमिति । कण्ठेकाल इत्यादिबहुव्रीहिस्तु ज्ञापकसाध्य इति भावः ॥ अन्यस्य पदस्यार्थ इति । समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थे इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते । प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् ॥ त्रिकपक्षे संख्या प्रत्ययार्थः तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वान्न प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्ति । एवं च द्वितीयान्तार्थे इति फलितम् । तदाह । अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति ॥ समानेति । एतच्च शेषग्रहणाल्लब्धम् । अनेकं किम् । बहूनामपि यथा स्यात् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ अनिञ्विधौ केवलग्रहणं ज्ञापकीकृत्यानेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः ॥ अन्यग्रहणं किम् । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत, स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते । असति त्वन्यग्रहणे कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थ इवान्यपदार्थेपि नीलोत्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत ॥ पदग्रहणं किम् । वाक्यार्थे मा भूत् । ग्राहवती नदी । इह मा स्नासीरिति वाक्यार्थो गम्यते ॥ अर्थग्रहणं किम् । यावतापदे पदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति । अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यात् अन्यथा प्राधान्यात् प्रत्ययार्थमात्रं स्यादि त ॥ इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबन्धमात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादेः सामानाधिकरण्यं न स्यादिति ॥ अत्रेदमवधेयम् । सुपेत्येतन्नानुवर्तते । तेनात्रानेकं प्रथमान्तं मिथः समस्यते इति पर्यवसन्नोर्थः । एवं च द्विपदबहुव्रीहिरबाध एव ॥ ये तु सुप्सुपेत्यनुवर्त्य अनेकं सुबन्तं सुपा सहेति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति ॥ द्वितीयादिविभक्त्यर्थे क्रमेणोदाहरति । प्राप्तमित्यादि । ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकं विग्रहार्थः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः । विग्रहवाक्ये स इति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवार्थः ॥ अनडुत्कर्तृकोद्वहनकर्मीभूतो रथः ॥ रथकर्मकोद्वहनकर्ता तु समासार्थः ॥ रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मीभूतः

पशुः पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः ॥ स्थाल्यवधिकोद्धरणकर्म ओदनः । ओदनकर्मकोद्धरणावधिः स्थाली समासार्थ इत्यादि ॥ इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा ॥ ननु वाक्ये धात्वर्थं प्रति क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो वा विशेष्यत्वाद्वृत्तावपि तथैवोचितेति प्राप्तोदकोढरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु न युज्यते इति चेत् ॥ उच्यते । एकार्थीभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयशक्त्यन्तरमेव स्वीक्रियते, न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः ॥ व्यपेक्षावादिभिस्त्वगत्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थत्वादुदकस्य तदभेदो वाच्यः, स च बाधितः, न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति । अत एव बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवमित्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थीभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम ॥ प्रथमार्थे तु नेति । शेषपदेन वा अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणात् अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति वचनं न कर्तव्यमिति भावः ॥ व्यधिकरणानामित्यादि । इह शेषपदेनैव वारितोतिप्रसंग इति समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरित्यपि न कर्तव्यमिति भावः ॥ यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेष इति वृत्तिकारादीनां मते तु प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यम् ॥ प्रादिभ्य इति । प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः ॥ वा चेति । इदं तु वाचनिकम् । पूर्वपदान्तरगतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः ॥ एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजम् ॥ नञोस्त्यर्थानामिति । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येयः, अस्त्यर्थवाचिनां तु लोप इत्यर्थः ॥ अस्त्यर्थानां किम् । अनुपनीतपुत्रः ॥ नञः किम् । निर्विद्यमानपुत्रः ॥ नन्विह सुपेत्यननुवृत्तावपि सुबित्येतदनुवर्तते । तथा चास्तिक्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्क्य तं साधयति । विभक्तिप्रतिरूपकमिति ॥ स्त्रियाः पुंवत् ॥ निपातनादिति । एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम् । अन्यथा व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न सिध्येत् ॥ लुगिति । अनूङितिप्रथमान्तम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः ॥ एवं च सूत्रे केषांचित् अनूङः समानाधिकरणे इति षष्ठ्यन्तपाठोऽसांप्रदायिक इति भावः ॥ तुल्ये इत्यादि । भाषितः पुमान् यस्मिन् इत्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यते इति तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यत्रोपपादितम् । यद्यत्र भाषितः पुमान्येन तद्भाषितपुंस्कमित्युच्येत । तर्हि कुटीभार्यः द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसंगः स्यात् । भवति हि कुटशब्दो घटे पुंलिंगो, गेहे तु स्त्रीलिंगः । द्रोणशब्दस्तु परिमाणविशेषे पुंलिंगो गवा-

दन्यां तु स्त्रीलिंग इति ॥ ऊङभावो यत्रेति ॥ यदि तु ऊङिन्योनूङीति पर्युदासः स्यात् तर्हि टाबाद्यन्तमेव गृह्येत । ततः किमिति चेद्, दरदोपत्यं दारदः द्व्यञ्मगधेत्यण्, तस्य स्त्रियामस्त्रेति लुक् । दरद् सा चासौ वृन्दारिका च दारदवृन्दारिकेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्या यस्य दर्शनीयभार्य इत्यादाविव स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः ॥ ननु न कोपधाया ऊङश्च इत्येव सूत्र्यतामिति चेत् ॥ न, बाधकबाधनार्थेन पुंवत्कर्मधारये इत्यनेन वामोरूभार्येति कर्मधारये पुंवद्भावापत्तेः ॥ पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धान्ते तु न दोषः स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति । स्त्रीवाचकस्येति । स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः इत्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययलोप इत्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारदवृन्दारिकेति न सिध्येत् । किं च पट्वभार्य इत्यत्र उत्तरपदनिमित्ताया ङीषो निवृत्तेः अचः परस्मिन् इति स्थानिवद्भावाद्यण् स्यात् ॥ अपि च वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डी वतण्डाच्चेति यञ्, लुक् स्त्रियामिति तस्य लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् । वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्डवृन्दारिका । अत्र पुंवद्भावेन ङीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् लुक् स्त्रियाम् इति यञो लुक् प्रसज्येतेति भावः ॥ ह्रस्व इति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टमिति एकविभक्ति चेति वा गोशब्दस्योपसर्जनत्वादिति भावः । चित्रा असिति । अन्तरंगानपीतिन्यायादिह पूर्वसवर्णदीर्घो न प्रवर्तते । अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः । नेहेति । अत्रैव सूत्रे पट्वीमृदवी भार्ये अस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पट्वीमृदुभार्य इति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ आनङिति । तथा च समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्यानङ् उदाहृतः ॥ पूर्वपदाक्षेपे तु न सिध्येत् । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः ॥ अत एवेति । पूर्वपदानामनाक्षेपादेवेत्यर्थः ॥ चित्राजरदिति । द्वन्द्वान्तर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेप्यसामानाधिकरण्यान्न टापो निवृत्तिः । न चैवमपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्पुंवद्भावे टाब्निवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । द्वन्द्वान्तर्गतचित्रजरच्छब्दयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्यातथात्वात् ॥ द्वयोरपीति । पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः ॥ जरच्चित्रेति । पूर्वकालैकेति समासः । लिंगविशिष्टपरिभाषया जरद्ग्रहणेन जरतीशब्दस्यापि ग्रहणात् ॥ चित्रजरद्गवीक इति । जरती चासौ गौश्च जरद्गवी गोरतद्धितेति टचि टित्त्वान् ङीप् । चित्रा जरद्गवी यस्येति बहुव्रीहौ नद्यृतश्चेति वक्ष्यमाणः कप् ॥

वामोरूभार्य इति । संहितशफलक्षणवामादेश्च इत्यूङ् ॥ प्रधानमिति । भावल्युडन्तं नित्यनपुंसकम् ॥ पञ्चमीति ॥ तस्य पूरणे इति डट् नान्तादसंख्यादेरिति डटो मडागमः टिड्ढेति ङीप् ॥ प्रमाणीति । करणे ल्युट् तदन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वात् स्त्रियां ङीप् ॥ कथं तर्हि प्रमाणायां स्मृतौ इति शाबरभाष्यमिति चेद् ॥ अत्र भट्टाः प्रमाणमयते याति मूलभूतां श्रुतिं यतः । क्विबन्तादयते तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते इत्याहुः ॥ तत्रायतेः क्विपि ह्रस्वस्य पितिकृतीति तुकि टाप् दुर्लभः । तथाप्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुग्नेति बोध्यम् ॥ क्विबिवाचरतीति क्विप् विजित्यर्थ इति वा व्याख्येयम् ॥ अन्ये तु प्रमाणं वेदस्तद्वदाचरतीत्याचारक्विबन्तात्प्रमाणशब्दात्पचाद्यचि टाबित्याहुः । प्रधानपूरण्यामेवेति । प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययान्न्यायसिद्धमिदम् ॥ नद्यृतः ॥ तपरत्वं स्पष्टार्थम् ॥ नद्युत्तरपदादिति । नद्यन्तादिति नोक्तं, कप्प्रत्ययेन सह समासे कृते बहुव्रीहेरनद्यन्तत्वात् । उत्तरपदतु नद्यन्त भवत्येव, समासे अन्तः समासान्त इति पक्षाश्रयणादिति बोध्यम् ॥ दृढमिति ॥ अदार्ढ्यनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र दृढशब्दप्रयोगान्न लिंगविशेषविवक्षितेति भावः ॥ लिंगविशेषविवक्षायां तु दृढाभक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः ॥ तसिलादिषु ॥ कृत्वसुजन्तेष्विति । पञ्चम्यास्तसिल् इत्यारभ्य संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् इत्येतत्पर्यन्तेष्वित्यर्थः ॥ अव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणायेति । वृकातिरजथ्या बहुश इत्यत्राव्याप्तिः, तसिलादिकृत्वसुच्पर्यन्तेषु तिथ्यन्शसां पाठाभावात् । पट्वीदेश्या शुभ्रारूप्य इत्यत्रातिव्याप्तिः, ईषदसमाप्ताविति देश्यस्य षष्ठ्या रूप्य चेति रूप्यस्य च तत्र पाठात् । अतस्तन्निवारणाय परिगणनमित्यर्थः । परिगणितान् त्रतसादीन् क्रमेणोदाहरति । बह्वीष्विति ॥ यद्यपि बह्वादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रेत्यादि सिध्यति । तथापि पक्षे बह्वीत्रेत्याद्यनिष्टवारणायेदम् ॥ ततस्त्रेति प्राचोक्तमुदाहरणमत्रोपेक्षितम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इत्यनेन गतार्थत्वादिति मनोरमायां स्थितम् ॥ पट्वितरेति ॥ प्राचां तु पटुतरेत्युदाहृतम् । तत्प्रामादिकमिति भावः ॥ पटुचरीति । भूतपूर्वे चरट् ॥ पटुजातीयेति । प्रकारवचने जातीयर् ॥ दर्शनीयरूपेत्यादि । प्रशंसायां रूपप् । याप्ये पाशप् ॥ बहुथेति । प्रकारवचने थाल् तत्र हि किंसर्वनामबहुभ्यः इत्यधिकृतम् ॥ वृकतिरिति । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसीति तिल् ॥ अजथ्येति । अजाविभ्यां थ्यन् ॥ शसीति । बह्वल्पार्थादिति यश्शस् स तसिलादिषु ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ त्रतसादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत् ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य । गुणस्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं

प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थम् । अतस्तथैवोदाहरति । शुक्लत्वं शुक्लतेति ॥ नन्विह जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति यत्प्राचीनैरुक्तं, तत्स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता, सा मुमोच रतिदुःखशीलतामित्यादिषु पुंवद्भावाप्रवृत्त्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह । सामान्ये नपुंसकमिति । एवं च नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीदित्यादि प्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥ हास्तिकमिति । अचित्तहस्तिधेनोरिति ठक् । न चात्र यस्येति लोपेन निर्वाहः, तस्य असिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वात् अचः परस्मिन् इति स्थानिवद्भावाच्च नस्तद्धिते इति टिलोपानापत्तेः । न च ठक्छसोश्चेत्यनेनैवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शङ्क्या । छसा साहचर्यात् भवतष्ठक्छसावित्यस्यैव ठकस्तत्र ग्रहणात् । नापि जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधः शङ्क्यः । अस्मादेव भाष्योदाहरणात् सौत्रस्यैव निषेधो, न त्वौपसंख्यानिकस्येति ज्ञापनात् ॥ रौहिणेय इति । रोहितशब्दात् वर्णादनुदात्तात् इति ङीब्नकारौ । सति तु पुंवद्भावे तयोर्निवृत्तौ रौहितेय इति स्यादिति भावः ॥ गत्यात इति । व्याख्यानादिति शेषः ॥ अग्नायीति । अग्निशब्दाद् वृषाकप्यग्नीति स्त्रीयां ङीबैकारादेशौ ॥ आग्नेय इति । पुंवद्भावाभावे तु आग्नायेय इति स्यादिति भावः ॥ शत्रुपर्यायादिति । अत्र च व्यन् सपत्ने इति निर्देशो लिङ्गम् । रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः इत्यमरः ॥ विवाहनिबन्धनमिति । तज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टे रूढमित्यर्थः ॥ सापत्न इति । अभाषितपुंस्कत्वात् । द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति । सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावात्सापत इति स्यात् । आद्यस्य तु पुंवद्भावेपि सापत्न इत्येव भवतीति भावः ॥ रूढयोरेवेति । आद्यः शब्दो रूढः, द्वितीयस्तु योगरूढः, तेन समानः पतिर्यस्याः इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् ॥ ठक्छसोश्च । अभत्वार्थ आरम्भः । भावत्का इति । भवतष्ठक्छसौ ठावस्थायामेव पुंवद्भावे कृते ठस्येकः इति इकादेशं बाधित्वा तान्तलक्षणः कादेशः ॥ नन्विकादेशे भत्वाद् भस्याढे इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र टग्ग्रहणेन ॥ मैवम् । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रेवाल्विधित्वेन स्थानिवद्भावायोगात्सन्निपातपरिभाषया वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात् । अतः ठक्छसोरिति ठग्ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ भवदीया इति । छसः सित्करणात् सिति चेति पदसंज्ञा । तेनात्र जश्त्वं भवति । एवं च पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधात् भस्याढे इत्यस्याप्रवृत्त्या वार्तिके छसग्रहणं कृतम् ॥ भाष्यकारेष्टेरिति । अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवो ध्वनितः । उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् । निष्कर्षे तु व्यर्थमेवेत्याह । गतार्थत्वादिति ।

इष्टेरुदाहरणान्याह । सर्वमय इत्यादिना । तत आगतः इत्यर्थे मयड्वेति मयट् । तसिलादिषु मयडादेरपरिगणितत्वात्तेनेदं न सिध्यतीति भावः ॥ सर्वकभार्य इति । न च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थता, न कोपधाया इति निषेधात् । न चास्यापि तेन निषेधः शङ्क्यः । स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात् । अस्या इष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमाविष्टत्वात् । न च वृत्त्यन्तर्गतस्य सर्वनामत्वाभावात्पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् मात्रग्रहणाद्वा क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सम्प्रति संज्ञाभावेपि पुंवद्भावाभ्युपगमात् । अत एवोत्तरपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंवद्भावः । सर्वा नाम काचित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसङ्गः, संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात् ॥ सर्वप्रिय इति । स्त्रियाः पुंवदित्यत्र अप्रियादिपर्युदासो यूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावः ॥ तदितरा तदन्येत्यादावुत्तरपरदेति प्रसङ्गमाशङ्क्याह । पूर्वस्यैवेति । वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः ॥ लिङ्गादिति । अन्यथा एषा द्वा एतयोः कात्पूर्वस्य आपि विधीयमानमित्वं निर्विषयं स्यादिति भावः ॥ दक्षिणपूर्वा दिक् इति भाष्योदाहरणमपीह लिङ्गमिति बोध्यम् ॥ यत्तु प्राचा सर्वनाम्नः समासे पुंवदित्युक्तम् । यच्च व्याचख्युः वार्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिनेति । तत्प्रामादिकम् । वृत्तिमात्रे इति पाठस्यैव भाष्यारूढत्वात् । सर्वमयः सर्वकास्यतीत्युक्तोदाहरणासिद्धिप्रसङ्गाच्च । वार्तिकार्थमित्याद्यपि प्रामादिकमेव । वार्तिकग्रन्थे एतदभावात् । न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इत्येतद्वार्तिकमेव, न तु भाष्यकारेष्टिरिति शङ्क्यम् । ठक्छसोः इति वार्तिकस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । भाष्यकारेष्टित्वे तु वार्तिकस्योक्तिसंभव उक्त एव प्राक् ॥ क्यङ्मा ॥ एतायत इत्यादि । कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङि पुंवद्भावे कृते एतश्येतयोः अकृत्सार्वेति दीर्घः ॥ मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमस्त्वर्थं चेत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति । स्वभिन्नामित्यादिना । दर्शनीयमानिनीति । मन इति णिनिः । नान्तत्वान् ङीप् । या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धम् । एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्त्वेपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्याविघातादिति भावः ॥ पाचिकाभार्य इति ॥ पचतीति पाचिका ण्वुल् । युवोरित्यकादेशे टापि प्रत्ययस्थादितीत्वम् ॥ रसिकाभार्य इति । रसोस्त्यस्या इति रसिका । अत इनिठनाविति ठन् ॥ मद्रिकायत इति । क्यङ्मानिनोश्चेति पुंवत्वप्राप्तिः । मद्रेषु भवा

मद्रिका । मद्रवृज्योः कन् । सति तु पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयेतेति भावः ॥ तद्धितवुग्रहणमिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः प्रत्येकं सबध्यते तद्धितग्रहणं वुग्रहणं चेत्यर्थः ॥ पाका भार्येति । अर्भकपृथुकपाका वयसीति कप्रत्ययान्तोयमुणादिषु निपातितः । न चायं तद्धितस्य ककारो, नापि वोः । वयसि प्रथमे इति ङीपं बाधित्वा अजादित्वाट्टाप् ॥ संज्ञापूरण्योश्च ॥ यत्तु दत्तायते इति क्यङन्तमपि वृत्त्यादिषूदाहृतम् ॥ तत्तु विशेषाभावादिहोपेक्षितम् ॥ पञ्चमीपाशेति । याप्ये पाशप् । तसिलादिष्विति प्राप्तिः ॥ वृद्धिनिमित्तस्य ॥ स्रौघ्नीति । स्रुघ्ने भवा तत्र भवः इत्यणि टिड्ढेति ङीप् ॥ माथुरीयत इति । मथुरायां भवा माथुरी । सैवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् इति क्यङ् ॥ मध्यमेति । मध्ये भवा मध्यमा । मध्यान्मः इति मः ॥ काण्डलावेति । काण्डं लुनातीति काण्डलावी कर्मण्यण् । क्वदयम् ॥ तावदिति । तत्परिमाणमस्यास्तावती । यत्तदेतेभ्यः इति वतुपि आ सर्वनाम्न इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः ॥ काषायेति । कषायेण रक्तेत्यर्थे तेन रक्तं रागादित्यणि ङीप् ॥ हैमीति । हेम्नो विकार इत्यर्थे अनुदात्तादेश्चेत्यञ् ॥ फलोपधानेति । निमित्तशब्दः फलोपहितपरः । स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्येदिति भावः ॥ व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी । तदधीते तद्वेदेत्यण् । स्वश्वस्यापत्यं स्त्री सौवश्वी तस्यापत्यमित्यण् । उभयत्र णित्त्वात्प्राप्ता आदिवृद्धिः नय्वाभ्यामित्यनेन निषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः, किं तु स्वरूपयोग्यः ॥ यद्यप्यैजागमनिमित्तत्वाद् वृद्धिं प्रति फलोपहितोपि भवत्यय तद्धितः तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति न भवतीति भावः ॥ अत्र व्याचक्षते । सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । वृद्धेस्तद्धितस्येत्युक्तेपि निमित्तत्वमेव संबन्ध इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् । तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिरित्ययमर्थो लभ्यते । अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति ॥ सुकेशीति ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीष् ॥ अकेशेति । सहनञ्विद्यमानेति निषेधान्ङीषभावः ॥ जातेश्च ॥ यद्यत्र जातेरित्येव विहित इति व्याख्यायेत तर्हि हास्तिकमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेत । हस्तिन्शब्दात् जातेरिति ङीष्न विहितः, अदन्तत्वाभावात् । किं तु ऋन्नेभ्य इति ङीब्विहित इति पुंवद्भावनिषेधस्याप्रसक्तेरत आह । जातेः पर इति । एवं च हस्तिनीभार्यः शुनीभार्यः इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः ॥ स्त्रीप्रत्यय इति ।

टाबादिः ॥ प्राचा तु ङीषैवोपात्तस्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति । शूद्राभार्य इति । ब्राह्मणीति । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् ॥ प्राचा तु ङीबन्न पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतं, तद्भ्रमात् । सौत्रस्यैवेति व्याख्यानादिति भावः ॥ न कोपधाया इति निषेधस्तु भस्याढे इति प्राप्तस्यापि भवत्येव । तेन विलेपिकायाः धर्म्यं वैलिपिकमिति सिद्धम् । यदि अण्महिष्यादिभ्य इत्यणि पुंवद्भावः स्यादिकारोऽत्र न श्रूयेत । एतच्च न कोपधाया इति इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति । संख्ययेति । सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् ॥ दशानामिति । उपगता दश येषामिति न विगृहीतम् । पूर्वेणैव सिद्धेः ॥ उपदशा इति । उपशब्दः समीपे समीपिनि च वर्तते । आद्ये अव्ययीभावः द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः ॥ नव एकादश वेत्यर्थ इति । संख्याद्वारकसंबन्धस्यान्तरंगत्वादिति भावः ॥ तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये सन्ति गवादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यन्ते ॥ सूत्रे तीति लुप्तषष्ठीकमित्याशयेनाह । तिशब्दस्येति ॥ विंशा इति । इह तिलोपोत्तरम् अतो गुणे इति पररूपमेव, न तु टिलोपः तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्यात्तिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति शङ्क्यम् । अजझलादेशोऽजादेशो न भवतीति अचः परस्मिन् इत्यस्याप्रवृत्तेः । स्थानिवदादेश इति तु न प्रवर्तत एव, शास्त्रीये कार्ये कर्तव्ये तत्प्रवृत्तिः, न तु विघातार्थमिति सिद्धान्तात् ॥ विंशतेरिति । इहापि आसन्ना विंशतिर्येषामिति न विगृहीतमुक्तयुक्तेः ॥ अदूरेत्यादि । अदूराश्चिंशतः अधिकाश्चत्वारिंशत इति विग्रहौ बोध्यौ ॥ द्वित्रा इति । वार्थेयं बहुव्रीहिः । स च वार्थो न विकल्पः, पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः किं तु संशयः । स चानियतसंख्यावमर्शी । तत्र च त्रयोपि सर्वदा भासन्त इति तदपेक्षं बहुवचनमेव । आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियत एवेत्याहुः ॥ द्विरावृत्ता इति । सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥ वृत्तौ तु सुजर्थान्तर्भावेणैवैकार्थीभावाश्रयणात्सुचोऽप्रयोगः ॥ संख्ययेति किम् । चत्वारो ब्राह्मणाः ॥ अव्ययेत्यादि किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ॥ संख्येयेति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् । संख्यार्थेयं संख्येति न समासः ॥ आदशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते न तु संख्यायाम् । विंशत्याद्याः संख्यास्तु संख्येयसंख्ययोर्वर्तन्ते । यदा तु संख्येये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः । अधिकविंशा इति ॥ तत्र तेनेदम् ॥ ग्रहणविषय इति । गृह्यते इति ग्रहणं केशादिस्तद्विषयो वाच्यो ययोस्ते सरूपे । प्रह्रियन्ते अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तद्विषयो वाच्यो ययोरिति

प्राग्वत् ॥ कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ननु ग्रहणविषये सप्तम्यन्ते समस्येते प्रहरणविषये तृतीयान्ते चेत्यादिविषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यत आह । इतिशब्दादिति । स हि लौकिकीं विवक्षां दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते तावत्यर्थे बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः ॥ अन्येषामपि दृश्यते ॥ अत्र प्राचा दृशिग्रहणात्कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वम्, आत्वं वानचीत्युक्तम् ॥ तत्र आत्वं वा इत्यपाणिनीयम् । अत एव मुष्टामुष्टीत्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव ॥ एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥ ओर्गुणः ॥ तद्धिते किम् । पट्वी । वाभ्वोः ॥ गुणोक्तिरिति । यद्यपि ओरोदिति सूचितेपि भस्य तद्धिते इत्येवंरूपसंज्ञापूर्वकत्वमस्त्येव । तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः ॥ यद्यपि ओदिति तपरस्तत्कालस्य संज्ञकम् । तथापि इह तकार उच्चारणार्थस्तपरत्वे फलाभावात् । ओरो इत्येव वास्तु । स्वं रूपं शब्दस्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः ॥ स्यादेतत् । तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति गुरोरनृतः इति प्लुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वे नानित्यत्वात् क्लृ३प्तशिखेत्यत्र प्लुतसिद्धये ऋलृक् सूत्रे लृकारात्पृथक् लृकारोपदेशो व्यर्थः । सावर्ण्ये सत्यप्युक्तरीत्या लृकारस्य प्लुतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वात् । न चैवमपि ऋदितां लृदित्कार्यं लृदितामृदित्कार्यं च वारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यम् । राजृभ्राजृगम्लृशकॢ इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यात् नाग्लोपिशास्वृदिताम् लृदितः परस्मैपदेष्विति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याणामासांकर्यसिद्धेरिति चेत् ॥ अत्राहुः गुरोरनृतः इत्यनेन ऋद्भिन्नस्य गुरोः प्लुतविधानात् अनृतः इत्येतदनूद्यमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूपमेव, न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति ऋस्थानिकप्लुतनिषेधस्यानित्यत्वासिद्ध्या क्लृ३प्तशिखेत्यत्र प्लुतो न सिध्यति । ततश्च तत्सिध्यर्थमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति ॥ अन्ये तु ऋकारात्पृथक् लृकार उपदेष्टव्य एव ऋकारोपदेशेन लृकारस्यालाभात् । न च ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यमिति वचनात् तल्लाभः शङ्क्यः । वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतोप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ तेन सहेति ॥ तुल्ययोगे किम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । इह सहशब्दो न तुल्ययोगवचनः । भारकर्मकवहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात् । किं तु विद्यमानवचनः दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः ॥ एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्वमप्यस्तीति वक्तुमुक्तम् । प्रत्युदाहरणशरीरं तु सह पुत्रैरित्येवेति बोध्यम् ॥ तृतीया तु सह युक्ते इत्यनेनैव ॥ वोपसर्जनस्य ॥ उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्, अव्यभि-

चारात् । किं तूत्तरपदेन संनिधापितस्य समासस्य । तच्चावयवद्वारकम् । उपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्येत्यर्थः । तदेतत्फलितमाह । बहुव्रीहेरिति । तेनेह न । सहयुध्वा । सहकृत्वा । राजनि युधि कृञः सहे चेति क्वनिपि उपपदसमासाविमौ ॥ सहस्य सः सञ्ज्ञायामित्यतोऽनुवर्तनादाह । सहस्य सः स्यादिति ॥ प्रायिकमिति । विभाषा सपूर्वस्येत्यादिनिर्देशादिति भावः ॥ सकर्मक इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः ॥ प्रकृत्याशिषि ॥ कथं तर्हि यजमानस्य सपुत्रस्य सभ्रातृकस्य सपरिवारस्यायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिरस्तु इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्त इति चेत् ॥ उच्यते । ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति भवन्तोऽनुब्रुवन्तु इत्येतत्प्रार्थनावाक्यं, न त्वाशीर्वचनम् । यच्चाशीर्वचनम् तथास्तु इति तत्र हि सपुत्रकेत्यादि न प्रयुज्यत एवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥ बहुव्रीहौ संख्येये ॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह यो बहुव्रीहिस्तस्मादिति ॥ उपगणा इत्यत्र डचि सत्यसति च रूपे विशेषो नास्तीत्यत आह स्वरे विशेष इति । डचि सति चित इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, असति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः ॥ न च सत्यपि डचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यादिति शङ्क्यम् । चितः इति स्वरस्य सति शिष्टत्वात्, डचश्चित्करणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ संख्याया इति । संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवो डज्वक्तव्य इत्यर्थः ॥ एकविंशतिरित्यादौ तु न भवति, अन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिककारोक्तेः ॥ व्यत्ययेन षष्ठीति ॥ एतच्चोपलक्षणं सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव । तदाह स्वाङ्गवाचीत्यादि ॥ अद्रवं मूर्तिमत् इत्यादिलक्षणलक्षितं स्वाङ्गं गृह्यते । तेन शोभनाक्षी प्रतिमेत्यादिप्रयोगो निर्बाध एवेत्याहुः ॥ षच् स्यादिति । षो ङीषर्थः । चस्तु चितः इत्यन्तोदात्तार्थः तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति ॥ स्थूलाक्षेति । स्थूलानि अक्षीणि पर्वाङ्कुराणि यस्याः सा ॥ प्राचा तु स्थूलाक्षिरिक्षुरिति प्रत्युदाहृतम् ॥ तन्न । अक्ष्णोदर्शनात् इत्यचो दुर्वारत्वात् ॥ यदपि समासान्तविधेरनित्यत्वात्स न कृत इति कैश्चिद्व्याख्यातम् ॥ तदसारम् । एवं हि षजपि तथैव भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् ॥ द्व्यङ्गुलेति ॥ मात्रचो द्विगोर्नित्यमिति लुक् ॥ नेतुरिति ॥ नेता नायकः नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः ॥ मृगनेत्रा इति । मृगो मृगशीर्षनक्षत्रम् । चन्द्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चन्द्रनेता मृग इत्यत्र तु न भवति । इह हि नेतृशब्दान्तो बहुव्रीहिर्नक्षत्रे वर्तते न नेतृशब्द इति ॥ खुरखराभ्यामिति ॥ नासिकाया इति वर्तते । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥ खुरणा इति ॥ अत्वसन्तस्येति दीर्घः ॥ उपसर्गाच्च ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं नासिकाशब्दस्याकि-

यार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् । नच क्रियायोगाभावेप्युपसर्गत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । सावके अधिसावकमित्यव्ययीभावे उपसर्गात्सुनोतीति सस्य षत्वप्रसङ्गात्तदाह । प्रादेरिति ॥ उपसर्गादनोत्परः ॥ अनोत्परः किम् । प्रनो मुञ्चतमित्यत्र णत्वं मा भूत ॥ तङ्ङ्केति । अनोत्परेत्यपनीय बहुलग्रहणं च कर्त्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा प्रणो नयेत्यादावव्याप्तिः । प्रनः पूषेत्यादौ त्वतिव्याप्तिः प्रसज्येतेति भावः ॥ प्रणस इति ॥ प्रगता नासिका अस्येति विग्रहः ॥ कथं तर्हीति । प्रश्नयोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः ॥ नासिकयेति । तथा च विनसेति न प्रथमान्तं, किं तु पद्दन्न इति नसादेशे तृतीयान्तमिति भावः ॥ शोभनं प्रातरस्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यासम्भवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यत इत्याहुः ॥ प्रातःकल्पमित्यत्रैव प्रात शब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये ॥ एणीपदादिषु निपातनात् ङ्भावः ॥ नञ्दुस्सुभ्यो ॥ नन्वत्र हलिग्रहणं व्यर्थं हलशब्दमादायाहल इति प्रयोगसंभवात् । न च महद्धल हलिः, तद्रहितोऽहलिस्तत्रैवार्थे हल इति प्रयोगार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अहल इत्यत्र महद्धलरहित इत्यर्थाप्रतीतेः । न चैवमप्यन्तोदात्तार्थमच्प्रत्ययविधानमावश्यकम्, अन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादिति शङ्क्यम् । नञ्सुभ्यामित्यनेनान्तोदात्तत्वविधानात् ॥ अत्राहुः । शेषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थं, दुर्हलः इत्यत्रान्तोदात्तत्वार्थं च तदिति ॥ शक्त्योरिति । आचार्येण केचिच्छाखा हलिशक्त्योरिति पाठिता इति भावः ॥ नित्यमसिच् ॥ अकारोच्चारणं भत्वसंपादनार्थम्, तेन सुप्रजसावित्यादौ यस्येति चेत्याकारलोपः सिध्यति । अस्वरितत्वादेव अन्यतरस्यां ग्रहणाननुवृत्तिसिद्धौ नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थम् । तेनाल्पमेधस इति सिध्यतीति वृत्तिकारादयः ॥ धर्मादनिच् ॥ अनिचोऽकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्येके ॥ अन्ये तु धर्मं करोत्याचष्टे वा तत्करोतीति ण्यन्तात् क्विपि धर्म् परमो धर्म् यस्य सः परमधर्मा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धर्मशब्दोयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः ॥ बहुव्रीहिणात्र पूर्वपदमाक्षिप्यत इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । तच्च केवलादित्यनेन विशेष्यत इत्याह । केवलात्पूर्वपदादिति । प्राचा तूत्तरपदमपि विशेषितम् । प्रसादकृतापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातम् । तदुभयमपि चिन्त्यम् । आवृत्तौ मानाभावात् । धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च ॥ न च धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदं तद्व्यावृत्तिः फलमिति वाच्यम् । तत्र बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्य धर्मपदे असंभवादेवादोषत्वात् ॥ मध्यमत्वादिति ।

न च सर्वनामसंख्ययोरिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्क्यः, आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात् ॥ आपेक्षिकमिति ॥ नन्वत एव केवलग्रहणं व्यर्थं, पूर्वशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसंभवादिति चेत् ॥ अत्राहुः । पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति ॥ कर्मधारयपूर्वपद इति ॥ नन्वत्रानिच् दुर्लभः, केवलादित्यस्य समासानात्मकादित्यर्थादिति चेन्मैवम् । केवलग्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वे मानाभावात् । निवृत्तिधर्मा हि स्थानीभवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च । अस्मदुक्तार्थस्तु धृञ् धारणे इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः ॥ एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मा सदिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः । स च संदेह. साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् ॥ उक्तरीत्यैव साध्यस्य संदिग्धत्वलाभे तत्समर्थनप्रयासस्य व्यर्थत्वात् ॥ साध्वेवेति । परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः स धर्मो यस्येति यदा विगृह्यते तदेत्यर्थः ॥ दक्षिणेर्मा ॥ लुब्धो व्याधः । तद्योगादेवेर्मनिष्पत्ताविदं निपातनं नान्यदेत्यर्थस्तदेतदाह । व्याधेनेति । वाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा इति प्रयोगस्त्वौपचारिक इति कथंचिन्नेयः ॥ केशाकेशीति ॥ तत्र तेनेदमिति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः । इच्प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वम् ॥ नन्वेवमिचश्चित्करणं व्यर्थम् । अव्ययीभावसञ्ज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात्समासस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धेः ॥ अत्राहुः । विशेषणार्थं तदावश्यकमेव । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठे हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । किंचात्राव्ययीभावसञ्ज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा न बाध्यते, किं तु द्वयोः समावेश एव उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात् । एवं च स्वरार्थमपि चित्त्वं कर्तव्यमेवेति ॥ द्विदण्डीति ॥ समुदायनिपातनस्य विशेषपरिग्रहार्थत्वाद् द्विदण्डा शालेत्यत्र लिच् न भवति ॥ उभाहस्तीत्यादि । इह निपातनादेवायचः पाक्षिकत्वम् ॥ प्रसंज्ञाम् ॥ जानुशब्दस्यैकत्वेप्युपपदनिबन्धन द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः, तत्फलं तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणम् ॥ जानुन इत्युक्ते तु किमियं पञ्चमी प्रत्ययाधिकारात्, ज्ञुरपि प्रत्यय इत्येवं सदेहः स्यात् । तदेतद् ध्वनयन्नाह । जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेश इति ॥ शार्ङ्गधन्वेति ॥ कथ तर्हि खलावचाशंसाधृतधनुषमङ्कायतलणवत् इति पुष्पदन्तप्रयोग इति चेत् अत्राहुः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नात्रानुपपत्तिः । अनित्यत्वे प्रमाणं च अंश्वादिगणे राजन्शब्दपाठः । स हि प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे इत्यन्तोदात्तार्थः । राजाहःसखीति टचो नित्यत्वे तु कि तेनेति ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ व्योर्लोपः इति वक्तव्ये वेरपृक्तलोपादलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति ज्ञापयितुमादौ विधेयनिर्देशो कृतः । तेन सुखीयतेः क्विपि सुखीरिति सिद्धम् ॥ गन्धस्येत् ॥ तकार उच्चारणार्थ इत्याशयेनाह । इकारोन्तादेश इति । आदेः परस्येतीह न भवति समासान्ता इत्यधिकारात् ॥ अत्र केचिदाहुः । इकारस्य प्रत्ययत्वेपि न क्षतिः यस्येति चेति लोपेनेष्टसिद्धिरित्यादिरूपसिद्धेः । न च तित्स्वरितमित्यन्तस्वरितत्वापत्तिः शङ्क्या, तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात् । नापि षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमेव न प्रत्ययत्वमिति वाच्यम् । णापोष्टग् इत्यादिप्रत्ययविधिष्वपि षष्ठीदर्शनादिति ॥ अविभागेनेति ॥ एव च गुणवाचिन एव ग्रहणं, न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोर्थः । द्रव्याणीति । अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः वहति जलमियं पिनष्टि गन्धान् इति प्रयोगात् । गन्धस्तु सौरभे न्त्ये गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति कोशाच्च ॥ केचित्तु गन्धस्येत्वे इति वार्तिके तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षितं तेनागन्तुकस्य नेत्याहुः ॥ तथा च भट्टिः । आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धः इति ॥ व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम् गन्धस्येत्यादिनेकारः समासान्तो न, तदेकान्तग्रहणमिति वचनात् । सुगन्ध आपणिक इति यथेति ॥ अत एव भग्नबालसहकारसुगन्धावित्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्घटवृत्तिकृतोक्तम् ॥ अल्पाख्यायाम् ॥ अल्पवाचिनो गन्धस्येकारान्तादेशः स्याद् बहुव्रीहौ ॥ सूपस्य गन्ध इति ॥ अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । यद्वा फलितार्थकथनमेतत् । सूपो गन्धो यस्मिन्नित्येव विग्रहः । गन्धशब्दस्य विशेषणत्वेप्यस्मादेव ज्ञापकात् परनिपातः ॥ पादस्य यद्ययं लोपः समान्तो न स्याद्, आदेः परस्येत्यादेः स्यात् । शैषिककप्च प्रसज्येत । शेषाद्विभाषेत्यत्र समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणादत आह । समासान्त इति ॥ कथं पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह । स्थानिद्वारेणेति । वचनबलादौपचारिकमवयवत्व गृह्यत इति भावः ॥ कुम्भपदीषु च ॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह । कुम्भपद्यादिष्विति । इह गणे कुम्भपदी एकपदी जालपदीत्येव समुदाया एव पठ्यन्ते तस्य च प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रह इत्याशयेनाह । स्त्रियामिति । यच्चेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थवचनं, तेन पादोन्यतरस्याम् इति विकल्पो न भवति ॥ द्विदन्निति ॥ द्वौ दन्तावस्य जातौ । शिशुत्वावस्थात्विह गम्यते । उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥ षोडन्निति । षष उत्व दतृदश इत्यनेनोत्वष्टुत्वे ॥ सुदतीति । उ-

गितश्चेति ङीप् ॥ समदन्तीति ॥ नासिकोदरेत्यादिना ङीष् ॥ श्यावदन्निति ॥ श्यावः स्यात्कपिशः इत्यमरः ॥ अरोकदन्निति । अरोका अच्छिद्रा दन्ता यस्य सः ॥ अजातेति ॥ अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । इह हि बाल्यावस्था गम्यते ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु बहुव्रीहेश्चरमावयवेभ्य उरःप्रभृतिभ्यः कबिति व्याख्येयम् । तद्धितत्वात्कस्य नेत्वम् ॥ व्यूढोरस्क इति । व्यूढं विशालमुरो यस्य सः सोपदादाविति विसर्जनीयस्य सः ॥ प्रियसर्पिष्क इति । इणः षः इति विसर्गस्य षत्वम् ॥ एकवचनान्तानीति । नद्यृतश्चेति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठस्त्विह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेव नित्यं कप् । अन्यत्र शेषात् इति विकल्प एवेति नियमार्थः । तेन अकृशमक्षशलक्ष्मीश्चेतसा शंसित सः इति भारविप्रयोगः सिद्धः । अकृशा लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहः ॥ यत्तु, प्राचोक्तं नद्यृतश्चेति कप् बहुलक्ष्मीक इति तदयुक्तम् । सङ्ख्यावाचिबहुशब्दस्यैकवचनान्तत्वाभावात्प्रकृतनियमेन वारितत्वात् । बह्वी अधिका लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनान्तत्वसंभवेपि विशेषविधेर्बलीयस्त्वेन उरःप्रभृतिभ्यः कप् इत्येव वक्तुमुचितत्वात् ॥ यदा तु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्याश्रीयते तदा प्राचोक्तमपि सम्यगेवेति ज्ञेयम् ॥ अर्थान्नञः । गणसूत्रमिदम् ॥ अनर्थकेनापीति ॥ कथं तर्हि सुपथी नगरीति ह्लन्तेषूक्तं कपोत्र दुर्वारत्वात् । न च न पूजनात् इत्यनेन ऋक्पूरब्धूरित्यस्यैव कपोपि निषेधः शङ्क्यः । षचः प्राचीनानामिव स निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् । कप्प्रत्ययस्य षच उत्तरत्वात् ॥ सत्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात्साधुरिति समाधेयम् । युवोरनाकौ इति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्चेत्युक्तम् ॥ बहुवाग्मिकेति । वाचो ग्मिनिः ॥ शेषाद्वि ॥ यद्यत्र प्रागुक्तकप्मात्रापेक्षः शेषः स्यात् तर्हि व्याघ्रपात्सुगन्धिरित्यादावपि स्यात् । अतः समासान्तापेक्षः शेष इह गृह्यत इत्याह । अनुक्तसमासान्तादिति । व्याघ्रपादिति । स्थानिद्वारा लोपोपि समासान्त इत्युक्तम् ॥ सुगन्धिरिति । गन्धस्येदित्यादिना इत्समासान्तः ॥ प्रियपथ इति । ऋक्पूरित्यप्प्रत्ययः समासान्तः ॥ उपबहव इति । संख्ययाव्यया इत्यादिना समासः ॥ उत्तरपूर्वेति । दिङ्नामा इत्यादिना समासः ॥ सपुत्र इति । तेन सहेतीत्यादिना समासः ॥ अयं भावः । शेषो बहुव्रीहिः इत्यतः शेषपदम् अनेकमन्यपदार्थे इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनुवर्तते संख्ययाव्ययासन्नेत्यादिषु च निवर्तते । तथा च शेषाधिकारस्थत्वाभावादुपबहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति ॥ एवं च अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रात्पृ-

थक् संख्ययाव्ययासन्नेत्यादीनामारम्भः कबभावार्थमप्यावश्यक इति स्थितम् ॥ ननु सकृदुच्चरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारस्थपरत्वं च कथमित्यत आह । तन्त्रादिनेति ॥ अर्थभेदेन शब्दभेदः सत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभेदः इति मतद्वयम् । आद्ये आवृत्तिः । द्वितीये तन्त्रमिति विवेकः ॥ यत्तु वदन्ति सप्रतिपदोक्ताः समासान्ताः स्वविषये बाधका भवन्ति तत्किमनुक्तसमासान्तपरेण शेषग्रहणेनेति ॥ तन्न । ऋक्पूरित्यादीनां समासान्तरे चरितार्थतया प्रियपथ इत्यादौ परेण कपा बाधापत्तेः ॥ ईयसश्च ॥ नित्यो वैकल्पिकश्च कप्सर्वोऽपि निषिध्यते ॥ बहुश्रेयानिति । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । द्विवचनविभज्योप पदेति ईयसुन् । प्रशस्यस्य श्रः । शेषाद्विभाषेति कप्प्राप्तः । बहुश्रेयसीति । नद्यृतश्च इति नित्यं प्राप्तः कब् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयसश्चेति प्रतिषिध्यते ॥ बहुनाडिरिति ॥ उपसर्जनह्रस्वः । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । अवितॄस्तृतन्त्रिभ्यः ईतीप्रत्ययस्य स्त्रियामित्यधिकारे अविहितत्वादिति भावः ॥ सप्तमीविशेषणे ॥ यदा कण्ठे किंचिदस्तीति ज्ञाते तस्य विशेषण काल इति, तदेदं सप्तमीग्रहणम् । अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । चित्रगुरिति । न च उपसर्जनं पूर्वमित्येवेदं सिध्यतीति वाच्यम् । बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्ते तक्रकौण्डिन्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य बाधाऽपत्तेरतो विशेषणग्रहणं कृतम् ॥ सर्वनामेति ॥ कथं तर्हि तः परो यस्मात्स तपरः इति । कथ च जहत्स्वार्था वृत्तिरिति ॥ इह हि जहत्स्वं पदं यं स जहत्स्वं सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिस्तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वमानत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेत् ॥ अत्राहुः । सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः । राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति ॥ द्विशुक्ल इति । यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति । तथापि त्रिशुक्ल इत्यादिसिद्धये वार्तिके संख्याग्रहण कृतम् ॥ ननु संख्याया अल्पाच्तरत्वेन संख्यासर्वनाम्नोः इति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशङ्क्याह । मिथोनयोरिति ॥ विपरीतोच्चारणमेवात्र लिङ्गमिति भावः ॥ अल्पीयस्या इति । अल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः ॥ गड्वादेरिति । आदिशब्दः प्रकारवाची । तेन पद्मं नाभौ यस्य पद्मनाभः ऊर्णा नाभौ यस्य । ङ्यापोरिति ह्रस्वः । ऊर्णनाभ इति सिध्यतीत्याहुः ॥ जातिकालेति ॥ एतच्च जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादित्यनेन ज्ञापितमिति भावः ॥ सारङ्गी जग्धो यया सा । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीप् ॥ कथं तर्हि चारुस्मितश्चारुहसितःइत्यादि ॥ अत्राहुः नपुंसके भावे क्तः इति क्तस्य न पूर्वनिपातः निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रह

णादिति क्वचिन्नेति ॥ आहिताग्न्यादित्वकल्पनादनभिधानाद्वेति भावः ॥

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ अनेकमन्यपदार्थे इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्तते सुबामन्त्रिते इत्यस्मात्सुबपि समासः इति, विभाषेति चाधिक्रियत एव । तदाह अनेक सुबन्तमित्यादि ॥ चार्था इति । चशब्दद्योत्या इत्यर्थः ॥ एकस्मिन्निति । भजनादावित्यर्थः ॥ ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोऽयम् । तथा राज्ञो गजश्चाश्वश्चेति द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः । पटः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुणयोः । रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणद्रव्ययोरित्यूह्यम् ॥ भिक्षामट गां चानयेति । अत्र ह्यदर्शनाद्गामनानयन्नपि भिक्षामटत्येव । अनटस्तु भिक्षां न गामानयति । तथा अटन्नपि नान्विष्य गामानयति । अतो भिक्षाटनस्यैव प्राधान्यं गवानयनस्य चानुषङ्गिकता ॥ असामर्थ्यादिति । एकार्थीभावाभावादित्यर्थः ॥ तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेणेव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेण एकार्थीभाव आवश्यकः । समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् । चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेश्च । न चेतरेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः सम्भवति, येन समुच्चयान्वाचयावेकार्थीभावान्तर्भूतौ स्याताम् । अतश्चेतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्त्वात्समासो भवति, न तु समुच्चयान्वाचययोः । परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति विवेक्तव्यम् ॥ ननु नीलोत्पलमित्यादौ च शब्दान्तर्भावेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः स्यात् । मैवम् । विशेषणं विशेष्येणेति सामानाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसञ्ज्ञया द्वन्द्वसञ्ज्ञाया बाधात् । तस्यास्त्वसामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात् । सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु प्रमाणप्रमेयेत्यादाविव नीलोत्पलादावपि द्वन्द्वे इष्टापत्तिरेव ॥ होतृपोत्रिति । उत्तरपदपरत्वाभावादनयोरानङ् न ॥ राजदन्तादिषु ॥ इह द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पाठेऽपि अर्थधर्मौ इत्याद्यभिप्रायेणास्य द्वन्द्वेषूपन्यासः ॥ द्वन्द्वे घि ॥ अनेकमिति सर्वेषामेव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वविशेषादनियमप्राप्तावयमारम्भः । यत्र त्वनेकं घ्यन्तं, तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह । अनेकप्राप्तावेकत्रेति । अत्र व्याचख्युः आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते, न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या । तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते । व्यक्तिपक्षस्त्विह नाश्रीयते लक्ष्यानुरोधादिति ॥ हरिहरगुरव इति । हरगुरुशब्दयोर्न नियमः प्रवर्तत इति भावः ॥ अजाद्यदन्तम् ॥ समुद्राभ्राद्घः लक्षणहेत्वोः क्रिया-

या इत्यादिनिर्देशादनित्यमिदं प्रकरणम् । तेन स साष्टचौदार्यविशेषशालिनी-मिति भारविप्रयोगः संगच्छते ॥ अल्पाच्तरम् ॥ अतएव निपातनात् स्वार्थे तरप् कुत्वसुत्वयोरभावश्च ॥ यदि तु प्रकर्षे तरप् स्यात् तदा द्वयोरेव नियमः स्यात् । द्विवचनाल्लोपपदत्वविषय एव तरपो विधानात् । ततश्च धवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् ॥ ऋतुनक्षत्राणामिति ॥ ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृत नक्षत्राणां तूदयकृत च ॥ अभ्यर्हितं च । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् इति निर्देशेनेद ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यम् । अल्पाच्तरम् अजाद्यदन्तमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन् ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव वक्ष्यते युधिष्ठिरार्जुनाविति । इन्द्रपुत्रत्वाद्विष्णोरंशत्वाच्छूरत्वाद्वा अभ्यर्हितत्वमर्जुनेऽप्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः ॥ द्वन्द्वश्च प्राणि ॥ प्राणितूर्यसेनानामङ्गानीति बहुवचनान्तेनाङ्गशब्देन षष्ठीसमासः । अङ्गशब्दश्च प्रत्येकमन्वेति । तेन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव, तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव, सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरेव यो द्वन्द्वः स एकवद्भवति न तु व्यतिरेकेण । तेनेह न । मार्दङ्गिकाश्वारोहौ । अत्र प्राणिसेनयोरङ्गानामवयवः ॥ तूर्यस्य त्वङ्गानामुपकारक बोध्यम् ॥ एषां द्वन्द्व इति । प्राण्यंगानां द्वन्द्व, तूर्यांगानां द्वन्द्वः, सेनांगानां द्वन्द्वः, इत्यर्थः । द्विगुरेकवचनमित्यत एकवचनं वर्तते । तच्चैकं वक्तीति व्युत्पत्त्या एकत्व विशिष्टः समाहाररूपो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकः स्यादित्यर्थं मन्वानः फलितमाह । एकवत्स्यादिति ॥ पाणिपादमिति । यद्यप्यत्र जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धं । तथापि द्रव्यप्राधान्येऽपि भवत्विति प्राणिग्रहणमित्येके । प्राणिपणवाविति व्यतिकरे मा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये ॥ मार्दंगिकेति । मृदंगवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे तदस्य शिल्पमिति ठक् । एवं पाणविक इत्यपि ॥ रथिकाश्वारोहमिति । रथेन चरन्तीति रथिकाः । पर्पादिभ्यः ष्ठन् इति ष्ठन् । ते चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः ॥ ननु चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन समाहारद्वन्द्वः सिद्धः, तस्य चैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेनेत्याशङ्क्याह नियमार्थमिति ॥ समाहार एवेति । समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवेति विपरीतनियमोऽत्र न भवति तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तद्धि समाहारे एकवचनस्य द्विवचनं मा भूदिति कृतम् । अन्यथा तिष्यपुनर्वसू इति न स्यादिति ॥ एव च द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येति प्रकरणबहिर्भूतानामपि समाहारद्वन्द्वो भवत्येव, तेन सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति ज्ञेयम् ॥ चरणानामिति ॥ शाखाध्येतृवाचिनामित्यर्थः स्थेणोरिति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । इण् गतौ । स्थाप्रक-

तिङ्कृत्प्रकृतिकलुङन्ते उपपदे सतोत्यर्थः ॥ खेणो किम् । अभूवन् कठकालापाः ॥ लुङि किम् । तिष्ठन्तु कठकालापाः। उदगादिति । इह यदा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु चावाभ्यां यत्र गन्तव्यमिति सङ्केतयित्वा तत्संकेतं विस्मृत्यासोन प्रतोदमुच्यते । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः। तस्य कठचरकादिति लुक् । अध्येतारस्तु प्रोक्ताल्लुग् इति लुक् ॥ कलापिनोण् सब्रह्मचारीत्याद्युपसंख्यानाट्टिलोपः ॥ यजुरिति ॥ सूत्रे अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदलक्षक इति भावः ॥ पदकेति ॥ पदान्यधीते पदकः। क्रमादिभ्यो वुन्। एवं क्रमकोपि। पदान्यधीत्य क्रमोध्येतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः । अध्ययनतः किम्। पितापुत्रौ ॥ अविप्रकृष्टेति किम् । याज्ञिकनैयायिकौ ॥ जातिर ॥ जातिवाच्यवयवकद्वन्द्वोपि जातिरित्युपचर्यत इत्याशयेनाह । जातिवाचिनामिति ॥ विट्शूद्रा इति । जातिप्राधान्येपि बहुवचनमुपपद्यते जात्याख्यायामेकस्मिन्। इति विधानात् । तेनात्र द्वयङ्गविकलं नेति भावः ॥ द्रव्यजातीयानामेवेति । अप्राणिनामिति पर्युदासात् नञिवयुक्त न्यायेन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो, न तु गुण क्रियाजतीयानामिति भावः ॥ जातिः किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । सञ्ज्ञाशब्दावेतौ ॥ जातिप्राधान्य एवेति । एतच्च जातिग्रहणाल्लब्धम् । अन्यथा पर्युदासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः ॥ द्रव्यविशेषेति ॥ नन्वेवं रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला इति भारविप्रयोगः सगच्छत एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थितमिति चेत् ॥ अत्राहुः । सकलतरुशैलरञ्जनं तत्र विरचित, न तु केषांचित्तरुशैलविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्तमिति ॥ बदरामलकानीति । फले लुग् इति लुक् लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फलत्वजात्युपसर्जनद्रव्यवचनावेतौ । विभाषा वृक्षमृगेति सूत्रे बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनाम् इत्येकवद्भाव इति वक्ष्यति, तत्तु नानेन ग्रन्थेन विरुध्यते। फलत्वजातिवाचिनांबहुवचनान्तानामेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न त्वेकवचनान्तानां द्वन्द्व इति फलसेनावनस्पतीति वार्तिकोक्तनियममुपेत्य तत्प्रवृत्तेः॥ विशिष्टलिङ्गो॥ सूत्रे चत्वारोपि शब्दा अवयवधर्मेणावयविद्वंद्वे वर्तन्त इत्याशयेनाह। ग्रामित्यादि। इह नदीवाचिनां द्वन्द्वः देशवाचिनांद्वन्द्व इति वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेन गङ्गाकुरुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते, नद्याः पृथग् ग्रहणात् । तेन पर्वतानां न, कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने ॥ नदीदेश इति किम् ॥ कुक्कुटमयूर्यौ ॥ विशिष्टपदस्यार्थमाह ।

भिन्नलिङ्गानामिति । विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः । अतएव विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे भेदकं भेद्येनेति व्याख्यातम् ॥ समाहारे द्वन्द्वः स्यादिति । निष्कर्षाभिप्रायेणेयमुक्तिः । यथाश्रुताभिप्रायेण तु द्वंद्व एकवत्स्यात् इति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्यायत इति ज्ञेयम् ॥ उद्ध्येरावतीति । उद्ध्यो नदः, सोपि नदीविशेषत्वान्नदीशब्देन गृहीतः । एवं शोणोपि ॥ अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः । तेन मथुरापाटलिपुत्रम् इत्यत्र निषेधो न भवति उभयोरपि नगरत्वात् ॥ क्षुद्र ॥ अपचितपरिमाणत्वं क्षुद्रत्वम् । तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितम् । यच्च स्मर्यते क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपीति ॥ तत्र सर्वपक्षसाधारण्येनोदाहरति । यूकालिक्षमिति ॥ आनकुलादिति । नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः ॥ येषां च विरोधः ॥ विरोधो वैरं, न तु सहानवस्थानम् । तेनेह न । छायातपौ ॥ शश्वदित्यव्ययं त्रैकाल्ये वर्तते, तत्र भवः शाश्वतिकः कालाट्ठञ् । अतएव निपातनात् इसुसुक्तान्तादिति कादेशो अव्ययानां भमात्रेति टिलोपश्च न ॥ शाश्वतिकः किम् । देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे । तेषां ह्यमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो, न तु नित्यः, मन्थनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् ॥ परत्वादिति । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः येषां चेत्यस्यावकाशः मार्जारमूषकं श्रमणब्राह्मणमित्यादौ ज्ञेयः ॥ चकारेण बाध्यत इति । चकारः पुनर्विधायक इति भावः ॥ शूद्राणाम् ॥ त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः अनिरवसितानामिति निषेधात् ॥ पात्रादिति । यैर्भुक्ते भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषामित्यर्थः ॥ गवाश्व ॥ यथोच्चारितानीति । गणपाठे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । तेनावङः पाक्षिकत्वाद्यदा नावङ् तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति । गोश्वम् । अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः, पशवो गोश्वाः ॥ गवाश्वमिति । इह पशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता ॥ दासीदासमिति । अत्र पुमान् स्त्रिया इत्येकशेषो बाध्यते ॥ विभाषा ॥ विशेषाणामेवेति । अयंभावः । वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते, न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः । न च द्वयोः सह प्रयोगः, सरूपाणामित्येकशेषात् । नापि पर्यायाणां विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषात् । नापि वृक्षश्च धवश्चेत्यादिसामान्यविशेषयोः, अनभिधानात्तत्र द्वन्द्वस्यैवाभावादिति ॥ सर्वप्रकरणशेषतया नियममाह । फलसेनेत्यादि । फलसेनादीनां द्वन्द्वो विभाषा वृक्षमृगेत्यनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन्बहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः ॥

बहवो वर्तिपदार्थाः बहुवचनान्ता वा प्रकृतिः कारणं यस्य स बहुप्रकृतिः ॥ बदराणि चामलकानि चेति । जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वैकल्पिकं बहुवचनम् ॥ बदरामलके इति । जातिप्राधान्येप्येकवचनान्तयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भाव इति भावः ॥ पशुग्रहणमिति । विकल्पार्थमित्यनुषज्यते । चार्थे द्वन्द्व इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । मृगाणां मृगैरेवेत्यादि ॥ नपुंसकत्वार्थमिति । अयं भावः । पशुत्वाद्विकल्पे सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम् । तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवावित्येतद्बाधित्वा स नपुंसकमित्येतदेव भवति । स इति तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वम् एकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति । तथा च प्रतिपदोक्तस्य बलीयस्त्वान्नपुंसकत्वं सिध्यतीति ॥ विप्रतिषिद्धम् ॥ अधिकरणमिह द्रव्यम् । चकारो विभाषानुकर्षणार्थस्तदेतद्व्याचष्टे । विरुद्धार्थानामित्यादि । उदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे सुखदुःखं सुखदुःखे इत्यादि । विरोधोत्र सहानवस्थानलक्षणः ॥ भवत्येवेति । विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न स्याद् अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः ॥ अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णे उदके स्तः । इह पाक्षिकः समाहारद्वंद्वोपि स्यादिति दिक् ॥ न दधिपय । दधिपयसी इति । व्यञ्जनत्वाद्विकल्पः प्राप्तः । एवं मधुसर्पिषी, सर्पिर्मधुनी इत्यत्रापि बोध्यम् । इह ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणावित्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते । तत्साहचर्याद्दधिपयसीत्यादावपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनत्वप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेपि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्भावोस्त्विति न शङ्कनीयम् ॥ किं च नेह लक्षणविशेषे आग्रहः । एतानि नैकवत्स्युरित्येकवद्भावमात्रस्य निषेधात् । यथा न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यत्र ङीप्टापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये स्त्रिया यदुक्तं तन्नेति सामान्यतो निषिध्यत इति दिक् ॥ ऋक्सामे वाङ्मनसे इति । अचतुर । इत्यादिनाऽत्र समासान्तोच् निपात्यते ॥ अधिकरणै ॥ समासार्थस्याश्रयोऽधिकरणं वर्तिपदार्थः, तस्यैतावत्त्वं परिगणननियमः तस्मिन् गम्यमाने इति व्याचष्टे । द्रव्यसंख्यावगमे इति ॥ नियमो न स्यादिति ॥ न चेह प्राप्त्यङ्कत्वाप्राप्तस्य एकवचनमेवेति नियमस्य प्रतिषेधेति चार्थे द्वन्द्व इति समाहारद्वन्द्वः स्यादिति वाच्यम् । सविशेषणानां वृत्तिर्न इत्यभ्युपगमेन समाहारद्वन्द्वस्य प्राप्त्यभावात् । न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोपि स्यादिति वाच्यम् । सामान्याप्रयोगी इति लिङ्गात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि तदभ्युपगमात् । उक्तं हि भाष्ये भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः इति ॥ स्यादेतत् । समा-

हारद्वन्द्वस्यात्र प्राप्त्यभावे द्वंद्वश्च प्राणितूर्येति नियमाप्रवृत्त्या इतरेतरयोगद्वंद्वो निर्बाध एवेति सूत्रमिदमकिंचित्करमिति चेत् । अत्राहुः । नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे द्वंद्वश्च प्राणितूर्येति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वन्द्व-निषेधपरम् । तथा चेतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वन्द्व प्रापणार्थमिदमिति ॥ एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनार्थमिदमिति फलितमिति दिक् ॥ विभाषा समीपे ॥ यद्यपीह समाहारद्वंद्व एवेति व्याख्यानेपि न क्षतिः तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाह । नियमो वा स्यादिति ॥ उपदश दन्तोष्ठमिति । एकवद्भावपक्षे अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः ॥ यदि तु बहुव्रीहिः तदा उपदशस्य दन्तोष्ठस्येति षष्ठी स्यात् उपदशं दन्तोष्ठस्येत्येवेष्यत इत्याकरः ॥ दन्तोष्ठस्य दर्शनमित्यभिप्रायेण षष्ठ्यां कृतायामपि उपदशशब्दे षष्ठी नेष्यते । अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोग, किं त्वव्ययीभावस्यैवेति तदाशयः ॥ आनङ् ॥ ऋत इति षष्ठ्यन्तं जातावेकवचनम् । ऋतो विद्यायोनिसबन्धेभ्यः इति त्वनुवर्तते तच्चात्र षष्ठ्या विपरिणस्यते तदाह । विद्यायोनिसबन्धवाचिनामिति ॥ ननु ऋत इत्यनुवर्तनादेव सिद्धे किमनेन ऋतो ग्रहणेन ॥ अत्राहुः ऋतइति श्रूयमाणद्वन्द्वविशेषणम् । अनुवृत्तं तूत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे पर आनङ् विधास्यते तत्र कार्यिनिर्देशार्थम् । अन्यथा तत्पुत्रावित्यत्रापि स्यादिति ॥ उत्तरपदे इति । एतच्च अलुगुत्तरपदे इत्यधिकाराल्लभ्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यदृदन्तं तस्यानङित्यर्थः ॥ होतापोताराविति । आनङो ङित्वात्पूर्वान्त्यस्य ऋकारस्यादेशे सति नलोपः । न चाकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यम् । उरण् रपर इति रपरप्रसंगात् ॥ नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपद नाक्षिप्यते । अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् स्यात् । ततश्च विशेष्यासंनिधानादृ ऋत एव स्थाने आदेशेन भवितव्य, न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो ङित्करणेन ॥ सत्यम् । ङित्करणाभावे मित्रावरुणावित्यादौ देवताद्वंद्वे चेत्युत्तरपदे परे विधीयमान आदेशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात्, पूर्वस्याल एवेत्यत्र नियामकाभावात् ॥ एतेन ऋत इति कार्यिनिर्देशार्थमित्युक्तत्वान्निर्दिश्यमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति ङित्करणं व्यर्थमित्याशङ्कापि परास्ता ॥ नेष्टोद्गातार इति । न त्वत्र नेष्टा पूर्वपद, आद्यवयवस्यैव पूर्वपदत्वात् ॥ मातापितराविति । पुत्रोत्पादने अनयोर्योनिकृतः संबन्धः । पूर्वत्र तु हौत्रादिरूपविद्याकृतः संबन्धः । एकस्मिन्पक्षे आर्त्विज्यरूप इति विवेकः ॥ मण्डूकप्लुत्येति । तेन

विभाषा स्वसृपत्योः इत्यत्र न सबध्यते इति भावः ॥ पितापुत्राविति । अनयो-रपि योनिकृतः संबन्धो जन्यजनकभावलक्षणः ॥ देवता ॥ अनृकारान्तार्थम-विद्यायोनिसबन्धार्थं च वचनम् ॥ ईदग्नेः ॥ आनङोपवादोयम् ॥ देवताद्वंद्व इत्येवेति । इदं च वृत्तिग्रन्थे स्थितम् ॥ ज्योतिर्लतयोरदेवताद्वद्वेपि अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीत्याश्वलायनप्रयोगस्त्वार्षत्वात्साधु' ॥ यद्वा मास्तु तदनुवृत्तिः अग्नि-सोमौ माणवकावित्यत्र अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता इति न्यायेना-दोषत्वात् ॥ अग्नेः ॥ सात्पदाद्योरिति निषेधेऽयमारम्भः ॥ अग्निष्टुदिति । अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् सः क्रतुविशेषः । सपदादित्वादधिकरणे क्विप् ॥ अग्निष्टोम इति । अग्नीना स्तोमोऽग्निष्टोमः । सोमयागस्य सस्थाख्याद्या रुस्था उच्यते ॥ इद्वृद्धौ ॥ तकार उच्चारणार्थः । इकारस्येकारविधान तु बाधकबाधनार्थम् ॥ वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमदुच्यते । वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासभवादतो व्याचष्टे । वृद्धि-मत्युत्तरपद इति ॥ आनङमीत्व च बाधित्वेति ॥ यद्यपि वृद्धेः प्रागेव आनङीत्व-योरन्तरगत्वात्प्रवृत्तिरस्ति, तथापि परित्यज्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायादानङीत्वे न भवत इति भावः ॥ आग्नावैष्णवमिति । इत्वाभावादान ङेव भवति ॥ रुत्वं मा भूदिति ॥ अकारे सति सकारस्य श्रवण भवति, तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयत इति भावः ॥ विसर्गमिति । तथा च क्वचिद्वि-कारो नेत्येवानुमेय लक्ष्यानुरोधादिति भावः ॥ उषासासूर्यमिति ॥ उषाश्च सू-र्यश्च तयो. समाहारः ॥ मातरपितरौ ॥ मातृशब्दस्यानङादेशो निपात्यते ॥ द्वन्द्वात् ॥ अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थं, चु इति वर्गग्रहणस्य प्रयोजन ध्वनयति । त्वक्स्रजमिति । बहूनां द्वद्वे तु वाक्त्वक्स्रजम् । द्वन्द्वगर्भे द्वन्द्वे तु वाक्-त्वचस्रजम् ॥

इति द्वन्द्वः ॥

द्वन्द्वापवादत्वेनाह अथैकशेष इति ॥ विरूपाणामिति । रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात्सूत्राक्षरैरेव लब्धुं शक्यत इति प्रागेव व्याख्यातम् ॥ वृद्धो यूना ॥ अपत्यमन्तर्हित वृद्धमिति पूर्वा-चार्यैः परिभाषितस्य पाणिन्युक्तगोत्रापरपर्यायस्येह ग्रहणम्, कृत्रिमेण यूना सा-हचर्यात्तदाह गोत्रं शिष्यत इति । गोत्रं यूनेत्येव तु न सूत्रितम् । अपत्याधि कारादन्यत्र लौकिकं गोत्रग्रहणमिति सिद्धान्तेन औपगवश्चानन्तरः औपगविश्च युवेत्यत्र नैकशेषः ॥ भागवित्तीति । भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्मा-द्यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक् । इह कुत्सा सौवीरत्वं चा-

धिकमपेक्ष्यते । नतु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम् ॥ गार्ग्यवात्स्यायनाविति । इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतम् ॥ स्त्री पुंवच्च ॥ वृद्धा स्त्रीति । गोत्रप्रत्ययान्तं स्त्रीवाचकमित्यर्थः ॥ पुंवद्भावकृतवैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह गार्ग्यायणाविति ॥ अनुवर्तमान इति । तद्राजस्य बहुषु इत्यतः । पुंवदित्यर्थातिदेशस्य फलमनेन दर्शितम् । अन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाल्लुङ् स्यात् । गर्गान्पश्येत्यत्र नत्वं च सिद्धम् ॥ रूपातिदेशे तु नैतत्सिध्येत् सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादित्याहुः ॥ वृद्धो यूनेत्याद्यनुवर्तनान्नेह । गार्गी च वात्स्यायनौ च ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ वृद्धो यूनेति निवृत्तम् ॥ सरूपाणामिति त्वनुवर्तते भ्रातृपुत्रावित्युत्तरसूत्रारम्भात् । तेन हंसश्च वरटा च इत्यत्र न भवति । अन्यथा स्यादेवातिप्रसङ्गः । हसत्वजातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात् ॥ स्यादेतत् । गौरियं गौश्चायं तयोः सहोक्तौ एतौ गावौ इति नियमतो न स्यात् । तल्लक्षणविशेषाभावात् । किं तु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा सरूपाणामित्येकशेषोऽनियमेन स्यात् ॥ अत्राहुः । तदितरकृतविशेषाभावे तात्पर्यान्न दोष इति ॥ इन्द्रेन्द्राण्यौ इत्यादौ त्वेकशेषो न भवति । स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरपुंयोगकृतविशेषस्य सद्भावात् ॥ स्यादेतत् । एतौ गावौ इति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं, तत्कथं संगच्छताम् । त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकत इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेपि एतौ गावौ इति नियमतः प्रयोगः सिद्धत्येवेति चेत् ॥ अत्र केचित् । दिक्प्रदर्शनमात्रमिदम् । नीलौ गावौ सुन्दरौ गावौ इति नियमतो न स्यादित्युदाहर्तव्यम् ॥ अथवा एतशब्दोऽत्रादन्तः कर्बुरवाची । एतश्च एता च एतौ गावौ, सरूपाणामित्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु एतौ गावौ इत्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । त्यदादितः शेषे इति नियमाप्रवृत्तावपि पुमान् स्त्रिया इति नियमप्रवृत्त्या नीलौ गावौ एतौ गावौ इति नियमतः सिद्धत्येवेति ॥ अत्र वदन्ति । द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामित्येतन्न्यायसिद्धमेव वचनम् । विशेष्ये यल्लिङ्गं तदेव विशेषणेष्वपीति सर्वसंमतत्वात् । एवं च द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणेष्विव एकशेषविशेषणेपि एतौ इत्यत्र त्यदादितः शेषे इत्यादिनियमाप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिङ्गं भवतीति स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे एते इति स्यादेवेति एतौ गावौ इति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छत एवेति दिक् ॥ नपुंसकमन ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणमिकवच्चेत्यनेनैवानन्तर्यात्संबध्यते, न त्वेकशेषेणेत्याशयेनाह क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवदिति ॥ अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले । अत्र एकवच्चेति

न भवति ॥ अस्य ग्रहणमस्यैवैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेतेत्येवमर्थम् । अन्यथा उत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत ॥ शुक्लः पट इत्यादि । शुक्लः शुक्ला शुक्लमित्येव विग्रहः, पटः पटौ इत्यादिप्रदर्शनं शुक्लशब्दस्य गुणिलिंगत्वस्फोरणाय ॥ पिता मात्रा ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन श्वश्रूश्वशुरयोर्लक्षणया बोधसंभवात् । न च सरूपाणामित्यादिसूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् । पक्षे तस्यापीष्टत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः । पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः केवलयोरुक्तविषये प्रयोगं वारयितुमारम्भणीयमेव सूत्रद्वयम् । अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ॥ मातापितराविति । पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते इति स्मृतेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । आनङ् ऋत इत्यानङ् ॥ श्वश्रूश्वशुराविति ॥ श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता इति स्मृतेः श्वश्र्वा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥ त्यदादीनि सर्वैः ॥ सर्वैः किम् । त्यदादिभिरन्यैरपि सहोक्तौ यथा स्यात् । प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरेव सहोक्ताविव्यर्थो मा भूत् ॥ यत्परमिति । शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः ॥ त्यदादित इति । आद्यादित्वात्तसिः । त्यदादीनां शेषे सह विवक्षितेषु यः पुमान् यच्च नपुंसकं, तद्वशेन लिगप्रतिपादकानि भवन्ति इति वाच्यमित्यर्थः ॥ कानीत्याकाङ्क्षायामर्थात्त्यदादीन्येव ॥ अस्यापवादमाह अद्वन्द्वेति । द्वन्द्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं नास्ति, किं तु विशेष्यनिघ्नतैवेत्यर्थः ॥ नन्वेवं कुक्कुटमयूर्यौ इत्यत्र द्वन्द्वस्य उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिघ्नतायामपि कुक्कुटमयूर्याविमे इति नियमतो न स्यादिति चेत् ॥ अत्र नव्याः । परवल्लिंगमित्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिंगवत्त्वादुत्तरपदलिंगस्यैव द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन । तल्लिंगाधीनतैवानुप्रयोगस्येति न कदाचिदनुपपत्तिरिति ॥ मयूरीकुक्कुटाविमाविति । प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसंगादुक्तम् ॥ तच्चेति । पिप्पल्यर्धम् ॥ सा चेति । अर्धपिप्पली ॥ तत्पुरुषविशेषणमुदाहरति अर्धपिप्पल्यौ ते इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणतः ते इति प्रयोगतः, तथापि तच्च, तच्च, सा च, अर्धपिप्पल्यस्ताः इत्याद्युदाहरणमूह्यम् ॥ ग्राम्य ॥ ग्रामे भवा ग्राम्याः । ग्रामाद्यखञौ इति यः । लिंगद्वयेपि गावः इति रूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिंगशेषस्य फलमाह इमा इति । एवं च इमे च, इमाश्च, इमाः इति स्त्रीलिंगशेष एव भवति, न त्वत्र त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिंगवचनानि इति पुंलिंगशेषः ॥ गाव इमाः इति भाष्योदाहरणादित्येके ॥ अन्ये तु ग्राम्यपशुसङ्घविषयत्वाविशेषा-

त् गावः इतिवद् इमाः इति च स्त्रीलिंगशेष एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याहुः ॥ एतौ गावाविति । एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे सङ्ग्रहणसामर्थ्याद्द्वन्द्वानां समुदायोत्र गृह्यत इति भावः ॥ एकशेषे कृते इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं विषयभेदाद् द्वन्द्वापवाद एकशेष इत्युद्घोषः कथं प्रवर्तत इति चेत् ॥ अत्राहुः । यद्येकशेषो न स्यात्, तर्हि विभक्तावुत्पद्यमानायां द्वन्द्वः स्यात्, कृते त्वेकशेषे स न भवतीति तात्त्विकीं प्राप्तिमादायापवादोद्घोष इति । द्वन्द्वो नेति । एतेन कृतद्वन्द्वानामेकशेषः इति भ्रमो निरस्तः ॥ न च तथैवास्तु, फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह तेनेति ॥ पन्थानाविति । न चात्र इतोत्सर्वनामस्थाने इति लिङ्गात्समासान्तः, सुपथिन्शब्दः इतीत् इत्युक्तेपि सौ इत्यनुवृत्त्या पन्था इति सिद्धेरिति वाच्यम् । पथो विभाषा इति समासान्ताभावे अपन्थानौ इत्यादौ इतोदिति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ॥

इत्येकशेषः ॥

प्रसंगादाह कृत्तद्धितेत्यादि ॥ पञ्च वृत्तय इति । पञ्चानां वृत्तिरिति पूर्वाचार्यसंज्ञा इहाप्याश्रीयत इति भावः ॥ तल्लक्षणमाह परार्थेति । प्रत्ययान्तर्भावेणापरपदार्थान्तर्भावेण वा यो विशिष्टोर्थः स परार्थः । स च्चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् । अत एव तिङन्तं वृत्तिर्न भवति तत्रैकार्थीभावानभ्युपगमात् । अन्यथा मृदु पचति इत्यादौ फले मृदुत्वान्वयो न स्यात् सविशेषणानां वृत्तिर्न भवति, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न इत्यभ्युपगमादित्येके ॥ समर्थसूत्रे कैयटस्त्वाह परस्य शब्दस्य योर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते इति ॥ अविग्रह इति । लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः ॥ अस्वपदेति । समस्यमानयावत्पदाघटित इत्यर्थः ॥ द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवेति । अनेकग्रहणतदनुवृत्तिभ्या तद्विधानाद्बहुपदसमासत्वं तयोरेव संभवतीति भावः ॥ क्वचिदेवेति । द्वयङ्गजात इत्यादौ ॥ नाम्नेति । प्रातिपदिकेनेत्यर्थः ॥ कुम्भकार इति । अत्र हि सुबुत्पत्तेः प्रागेवोपपदसमासः ॥ कटप्रूरजस्रमिति । क्विब्वचिप्रच्छीति वार्तिके नमिकम्पीति सूत्रे च कटप्रू अजस्र इति निपातनाद्धातुना समासः ॥ पिबतखादतेति । आख्यातमाख्यातेनेति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥

इति सर्वसमासशेषः ॥

ऋक्पूर ॥ अ इति लुप्तप्रथमैकवचनान्तं समासान्ता इति त्वधिक्रियते

तदाह। समासस्याप्रत्ययोन्तावयव इति॥ अनक्षे इत्येतत् सामान्यतः श्रुतमपि धुरैव संबध्यते सामर्थ्यात्, नान्यैरित्याशयेन व्याचष्टे। अक्षे या धूरिति॥ तदन्तस्य नेति। सूत्रे संबन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। तेन अक्षसंबन्धिनी या धूस्तदन्तस्य नेत्यर्थः॥ यद्यत्र अक्षे पूर्वपदे नेति व्याख्यायेत, तर्हि दृढधूरक्षः इत्यत्र निषेधो न स्यात्। यदि तु अक्षे समासार्थे नेति व्याख्यायेत, तदा अक्षधूरित्यत्र न स्यात्। तस्मादुभयसंग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव ज्यायः॥ अर्धर्च इति। अर्धं नपुंसकमिति समासः। अर्धर्चाः पुंसि चेति पुंस्त्वम्॥ अनृगित्यादि॥ अनुक्तसमासान्तत्वात् शेषाद्विभाषा इति कप्प्रत्यये अनृक्कम्, बह्वृक्कम् इत्यपि बोध्यम्॥ विष्णुपुरमिति। यद्यपि पुरशब्देन समासेप्येतत्सिध्यति तथापि विष्णुपूरित्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्ग्रहणम्॥ कृतसमासान्तस्येति। येन विधिरिति सूत्रे आपस्तिष्ठन्ति, स्वापस्तिष्ठन्तीति भाष्यादिति भावः॥ अन्तरीपमित्यादि। अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः, संगताश्चापो अस्मिन्निति विग्रहः॥ उपसर्गग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थम्॥ समाप इति। अनुपसर्गत्वान्नेत्वमिति भावः। भाष्ये तु समाप ईत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम्। स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः समीपसमृद्धीति निर्देशात् समीपमिति भाष्योदाहरणाच्चेति ज्ञेयम्॥ देवयजनमिति। देवा इज्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः॥ स्वबिति। न पूजनादिति समासान्ताभावः॥ अवर्णान्ताद्वेति। द्व्यन्तरेति सूत्रे ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम्। इह माभूत् प्राप परापमिति भाष्योक्तेः, गतिश्चेति सूत्रे प्रेपं परेपमिति भाष्योक्तेश्चेति भावः॥ ऊदनोः॥ दीर्घोच्चारणं क्वचिच्छाखायामवग्रहार्थम् बह्वृचास्तु अनूपे गोमान् गोभिरित्यत्रानूपशब्दं नावगृह्णन्ति॥ अनूप इति। अनुगता आपोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः॥ जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः॥ प्रतिसाममिति॥ अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा। एवमनुसामादावप्यूह्यम्॥ कृष्णोदगिति। अच् इति योगविभागेन गतार्थमिदम्॥ एवमुत्तरवार्तिकमपि॥ कृष्णभूम इत्यादयो बहुव्रीहयः॥ पद्मनाभ इति। पद्मं नाभावस्येति विग्रहः। गड्वादित्वात्सप्तम्यन्तस्य परनिपातः॥ पद्माकारा नाभिरस्येति वा॥ एवमूर्णनाभोपि ज्ञेयः॥ तत्र तु ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः इति ह्रस्वो विशेषः॥ अक्ष्णो॥ दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः, तद्वाचिनोऽक्षिशब्दस्य पर्युदासादसुखरस्य ग्रहणमित्याशयेनाह। अचक्षुःपर्यायादिति॥ गवाक्ष इति। गावः किरणाः। अक्षिशब्दो इन्द्रवाची, षष्ठी समासः॥ अचतुर॥ निपात्यन्त इति। निपातनफलं तु समासविशेषनियमः, टिलोपादिकं च तदाह। आद्या इति॥ बहुव्रीहयइति। बहुव्रीहय

एवेत्यर्थः । तेन तत्पुरुषे अचत्वारो विचत्वार इत्येव भवतीति भावः । एवमुत्तरत्राप्यवधारणमूह्यम् ॥ त्रिचतुरा इति । त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः । संख्ययाव्ययासन्नेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येये इति डचोपवादोऽच् ॥ अक्षिभ्रुवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेकवत् ॥ ऊरू चाष्ठीवन्तौ चेति । सक्थि क्लीबे पुमानूरुः इत्यमरः । जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियामिति च ॥ ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवमिति ॥ प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः द्वन्द्वो निपात्यत इति । विरूपाणामपीत्येकशेषं बाधित्वेति शेषः ॥ सरजसमिति । अव्ययीभावे चाकाले इति सहस्य सभावः ॥ सरजःपङ्कजमिति । सरजसमकरन्दनिर्भरास्विति माघप्रयोगस्तु चिन्त्य इति भावः ॥ निःश्रेयानिति । निश्चितं श्रेयो येनेति विग्रहः ॥ निश्श्रेयस्कम् इति केषांचित्प्रत्युदाहरणमयुक्तम् ॥ ईयसश्चेति कपो निषेधात् ॥ गोष्ठे श्वेति । एतेन सप्तमीतत्पुरुष एवेति नियमो दर्शितः । तेन षष्ठीतत्पुरुषे गोष्ठश्वा इत्येव ॥ ब्रह्मवर्चसमिति ॥ षष्ठीतत्पुरुषः एवं हस्तिवर्चसमपि ॥ पल्येति । पलं मांसमर्हतीति पल्यो मांसभोजी तदीयं वर्चः पल्यवर्चसम् ॥ अवतमसमित्यादि ॥ अवहीनं संततं च, तम इति विग्रहः ॥ अन्धयतीति । अन्ध दृष्ट्युपघाते चुरादिः । अन्धमिति । गाढमित्यर्थः ॥ श्वसो ॥ श्वस् शब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुन्नित्याकरविरुद्धं व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति । वसुशब्द इति ॥ वसीय इति । यः कामयेत वसीयान् स्याम् इति श्रौतप्रयोगोप्यत्रानुकूल इति भावः ॥ श्वस्शब्द इति । कालवाच्यप्ययं, प्रकृते त्वर्थविशेषपरः शक्तिस्वभावात्तमेवाह । उत्तरपदार्थप्रशंसामिति । उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामित्यर्थः ॥ आशीर्विषयमिति ॥ षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहल्लिङ्गनिर्देशः ॥ उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयतामाहेति पाठान्तरं क्वचिदस्ति । उभयथापि आशीर्विषयताया द्योतकोयमिति फलितोर्थः ॥ अन्वव ॥ रहः इत्यप्रकाशमुच्यते । अनुगतमवहीनं च रह इति प्रादिसमासः । अनुगतं रहोऽस्मिन्नित्यादिबहुव्रीहिर्वा ॥ तप्तरहसमिति । तप्तं च तद्रहश्चेति विग्रहः । परैरनधिगम्यमित्यर्थः ॥ इत्यतः प्रागिति ॥ प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकोक्तेरिति भावः ॥ किमः क्षेपे । क्षेपग्रहणमिहाशक्यमवक्तुम् । प्रतिपदोक्तपरिभाषया किं क्षेपे इति विहितसमासस्यैव ग्रहणात् ॥ किंराज इत्यादि । किमत्र प्रश्ने । षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥ नञस्तत्पुरुषात् ॥ नञ इति षष्ठी, नञः संबन्धी यस्तत्पुरुषो नञवयवकस्तस्मादित्यर्थः ॥ अपथमिति ॥ नस्तद्धित इति टिलोपः । अपथं नपुंसकमिति क्लीबत्वम् ॥ अपथं वर्तत इति । अर्थाभावे

ऽव्ययीभावः ॥

इति सकलसमाससाधारणाः समासान्ताः ॥

अलुक् स्यादिति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोयं सुपो धात्वित्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः ॥ स्तोकान्मुक्त इति ॥ समासप्रयोजनमैकपद्यमैकस्वर्यं विशेषणयोगाभावश्च । किं च स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिः स्तोकान्मुक्ताया: स्तौकान्मुक्तेय इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तिरपि प्रयोजनम् ॥ न च प्राथमिकसामासिकलुको निषेधेन चरितार्थत्वात्पाश्चात्यतद्धितनिमित्तो लुग् दुर्वार इति भ्रमः। सुपो धात्विति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषेण लुग्द्वयस्यापि निषेधाभ्युपगमात् ॥ इह स्तोकान्तिकेति समासशास्त्रपठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्ते, न तु करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेति सूत्रपठिताः ॥ समासे सुपो लुकि प्रसक्ते विधीयमानेनालुक्शास्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलम्बेनोपस्थितेर्व्यासिन्यायाच्च ॥ स्तोकान्तिकेत्यत्र ह्यर्थग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यन्ते तदेतन्मनसि निधायाह । एवमिति ॥ द्विवचनबहुवचनान्तानां तु समासो नेष्यते, अनभिधानात्। तेन स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादौ वाक्यमेव ॥ शस्त्राणीति । प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रमिति याज्ञिकानां व्यवहारः ॥ ओजःस ॥ ओजसाकृतमिति। कर्तृकरणे कृतेति समासः। कथं तर्हि सततनैशतमोवृतमन्यत इति भारविः॥ अत्राहुः। वृतु वर्तन इत्यस्मात् घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्यये तदन्तेन षष्ठीसमासाश्रयणान्न दोष इति ॥ यत्तु केवलपदाधिकार एव तदन्तविधिर्न तूत्तरपदाधिकारे । तथा च नैशतमसेति तृतीयाया अलुङ् भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तम् ॥ तन्न । पदाङ्गाधिकार इत्यत्रेष्टकचितं, पक्वेष्टकचितमिति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः ॥ जनुषेति। जनुर्जननजन्मानीत्यमरः ॥ आत्मना पञ्चम इति ॥ तृतीयेति योगविभागात् समासः ॥ इह प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थे तृतीयेत्येके ॥ आत्मना कृतः पञ्चम इति करोतिक्रियापेक्षा सेत्यन्ये ॥ बहुव्रीहिर्बोध्य इति । एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वर्तित्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः ॥ वैयाकरणा ॥ व्याकरणे भवा वैयाकरणी अण् ऋगयनादिभ्य इत्यण्। सा चासावाख्या चेति कर्मधारयः ॥ आत्मन इत्येवेति । इह आत्मन इत्यननुवर्त्य वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुगिति व्याख्याने तु परस्य चेत्युत्तरसूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ आत्मनेभाषा इति ॥ यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्यां नास्ति, तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः ॥ प्रकृतिविकृतिभावविरहात् रन्धनाय स्थालीति-

वत्समासाभावमाशङ्क्याह । योगविभागादिति । इहालुग्विधिसामर्थ्यादपि समासः सुवचः ॥ परस्य च ॥ परशब्दस्य च या चतुर्थी तस्याः अलुक् स्याद्वैयाकरणाख्यायाम् ॥ गवियुधि ॥ स्थिरशब्दोयमजिरशिशिर इत्यौणादिकः किरच्प्रत्ययान्तस्तिष्ठतेर्निष्पन्नः । सात्पदाद्योः इति निषेधे प्राप्ते वचनारम्भः ॥ वचनादेवेति ॥ न च लुकं बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वादवादेशे हलदन्तात्सप्तम्या इत्येवालुक् सिध्यतीति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति लुको बलीयस्त्वादिति भावः ॥ हृदिस्पृक्, दिविस्पृगिति । हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः । अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी, कर्मणोधिकरणत्वविवक्षया वा ॥ अविकटो रण इति ॥ सघाते कटजिति कटच्प्रत्ययान्तः । उरणो मेषः ॥ बन्धे च विभाषा ॥ बन्ध इति घञन्तः ॥ हस्तेबन्ध इति । बहुव्रीहिरयम् । तत्पुरुषे तु नेन्सिद्धबध्नातिष्विति वक्ष्यमाणेन निषेध एवेत्याहुः ॥ अप्सव्य इति । दिगादित्वाद्यति ओर्गुणे वान्तादेशः ॥ प्राचा तु यतः स्थाने जं पठित्वा अप्सुजः इत्युदाहृतं तदाकरविरुद्धम् । जे चरे च वक्तव्यम् । अप्सुजः अप्सुचर इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च ॥ केचित्तु अप्सुज इत्युक्तोदाहरणद्वयेपि हलदन्तादित्यलुकमाहुः ॥ अप्सुमन्ताविति । काठीयाम् अप्स्वग्ने सधिष्टव अप्सु मे सोमो अब्रवीत् इत्याज्यभागमन्त्रौ स्तः । तत्र ह्यप्सुशब्दोस्तीति तद्द्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्त्वम् ॥ प्राचातु मतिषु इति पठित्वा अप्सुमति रित्युदाहृतम् ॥ अत्र केचित् अप्स्वित्येतदनुकरणशब्दः, सप्तम्यन्तो वा । आद्ये (अन्त्ये) सप्तम्यन्ताप्रथमाया अभावेन मतुबेव दुर्लभः । अन्त्ये (आद्ये) तु लुकः प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावात् । तथा च मतिष्विति प्राचोक्तः पाठ एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यम् । मतिष्विति पाठस्य अप्सुमतिः इत्युदाहरणस्य च भाष्यवृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मतुष्विति पाठस्यैव काप्यदर्शनाद् व्यर्थत्वाच्च । अस्यवामीयम् कथाशुभीयमित्यादाविव लुकि कर्तव्ये प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशाप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः ॥ नेन्सिद्धब ॥ चक्रबन्ध इति । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुष एवायं निषेधः । बहुव्रीहौ बन्धे च विभाषेति विकल्प एव ॥ पश्यतोहर इति ॥ पश्यन्तमनादृत्य हरति इत्यर्थः । षष्ठी चानादर इति षष्ठी ॥ देवानांप्रिय इति । मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमाया भावः । ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणो मूर्खाः । ते तु यागादिकर्माण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावात् । अतो

गत्रादिस्थानापन्नत्वान्मूर्खा एव देवपशव इति ॥ शेपपुच्छेति । शुन इव शेपमस्य शुनःशेपः ॥ यद्यपि शेपस्शब्दः सकारान्तः । गौर्लिङ्गं चिह्नशेपसोः इत्यमरप्रयोगात् । तथापि शीङो निपातनादौणादिकेऽपप्रत्यये अकारान्तोप्यस्त्येव ॥ तथा च मन्त्रः यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपमिति ॥ चिह्नशेफयोः इति पाठे तु शेफशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ शुनःपुच्छ इत्यादावपि बहुव्रीहिः त्रयोप्यमी ऋषिविशेषाणां सञ्ज्ञा ॥ मातु पितुर्भ्यामिति सूत्रे समाङ्गेङ्गुलेः सङ्गः इत्यतः समास इत्यनुवर्तितम् । तत्फलं दर्शयति । असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिकमपि षत्वं नेत्यर्थः ॥

इत्यलुक्समासः ॥

घरूपकल्प ॥ तरप्तमपौ घः, प्रशंसायां रूपप् । चिल वसने । चेलट् इति पचादौ टित्पठ्यते, ङीबर्थम् ॥ प्रत्ययेष्विति । लेखग्रहणेन उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापयिष्यत इति भावः ॥ ब्राह्मणितरेति । जातेश्चेति निषेधात् तसिलादिष्विति न पुंवद्भावः ॥ चेलीति । पचादौ चेलट् इति पाठात् टिड्ढेति ङीप् ॥ आमलकीति । आमलकीकुवलीशब्दौ वृत्ते नित्यस्त्रीलिङ्गौ ॥ नद्याः ॥ उक्तादन्यः शेषः, स च द्विधेत्याह । अङ्यन्तेति । उपलक्षणमेतत् । भाषितपुंस्कत्यपि नेह संबध्यते इत्याशयेनाह । स्त्रीतरेति ॥ उगितः परा या नदीति ॥ ईदूतोः केवलयोरपि नदीसंज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तम् ॥ विदुषितरेति । उगितश्चेति ङीपि वसोः संप्रसारणम् ॥ वृत्त्यादिष्विति । प्रक्रियातद्व्याख्यानानि चादिशब्दग्राह्याणि ॥ अणन्तस्य ग्रहणमिति ॥ अण्प्रत्ययसाहचर्याल्लेखशब्दोऽण्णन्त एव निर्दिष्ट इति भावः ॥ नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादण्ग्रहणेनैव सिद्धेरत आह । ज्ञापकमिति । अत एव घरूपकल्पेषु तदन्तग्रहणं नेति व्याख्यातम् ॥ सौहार्द्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्, हृद्भगसिन्ध्वन्तेत्युभयपदवृद्धिः ॥ पादस्य पद ॥ उत्तरसूत्रे पत्ग्रहणात्पदेत्ययमदन्तः, सौचो विभक्तिलुक् तदाह । अदन्तादेश इति । तेन पदग इत्यादि सिद्धम् ॥ पद्या इति । विध्यत्यधनुषेति यत् ॥ पाद्यमिति । पादार्घाभ्यां चेति यत् । पूर्वसूत्रे आज्यादिषु प्राण्यङ्गस्यैव करणत्वसंभवादिहापि तद्वचन एव पादशब्दो गृह्यते, न परिमाणवचनः । तेन द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यं, त्रिपाद्यमित्यत्र पणपादमाषेति यति पदादेशो न भवति ॥ एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥ पत्काषीति ॥ सुप्यजातौ इति णिनिः ॥ पद्धतिरिति ॥ कर्मणि क्तिन् ॥ ऋचः ॥ शे इति शस्प्रत्ययस्येदमनुकरणम्,

लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्मत्वर्थे शो न संभवतीति भावः ॥ पच्छ इति । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । उदमेघ इति ॥ साहचर्यात्पुरुषस्येयं संज्ञा ॥ उदपेषमिति ॥ स्नेहने पिष इति णमुल् ॥ उदधिरिति । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः ॥ उदमन्थ इति ॥ द्रव द्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्थः । उदकेन मन्थ इति विग्रहे तृतीयेति योगविभागात्समास इति हरदत्तः ॥ शुक्लीभाव इति ॥ ऊर्यादिच्विडाचश्चेति च्व्यन्तत्वान्निपातत्वेऽव्ययत्वम् ॥ भ्रुकुंश इत्यादि । भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तक इत्यमरः ॥ तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियामिति च ॥ एकतद्धिते॥ एकेति लुप्तषष्ठीकं तदाह । एकशब्दस्येति । ह्रस्वविधानमस्य टाबन्ते एवोपयुज्यते। न तु केवले, स्वभावत एव ह्रस्वत्वादतो व्याचष्टे । एकस्या आगतमित्यादि ॥ ष्यङः ॥ इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते, तत्र ष्यङा पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तं गृह्यत इत्याह । ष्यङन्तस्येति ॥ पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति । पुत्रपत्यन्तयो' इति व्याख्याने तु कारीषगन्ध्यापरमपत्र इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ संप्रसारणस्य ॥ उत्तरपदे इत्यधिक्रियते ढ्रलोपे इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते तदाह दीर्घः । स्यादुत्तरपद इति । हृत्ता इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेनांगसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कौमुदगन्ध्याया इति । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या तस्यापत्यमित्यणि कृते अणिञोः इति ष्यङादेशः, यङश्चाप् ॥ ननु कौमुदगन्धीपुत्रः इत्यादौ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वेन भाव्यम्, दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह । व्यवस्थितविभाषयेति ॥ नेहेति । संप्रसारणमिह नेत्यर्थः ॥ अतिकारीषेति । कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तोऽतिकारीषगन्ध्यः, तस्य पुत्रः ॥ इष्टकचितमिति ॥ कर्तृकरणे कृतेति तृतीयासमासः ॥ पक्वेष्टकचितमिति । पदाधिकारात्तदन्तविधिः प्रवर्तत इति भावः । मालभारीति । मालां बिभर्ति इत्यर्थः । सुप्यजातौ इति णिनिः । हारिषु इति पाठान्तरम् । कारे मत्या ॥ अरुर्द्विषत् इत्यतोनुवर्तनादाह । मुम् स्यादिति । मत्यंकारः शपथकरणम् । अशपथेपि सत्यादशपथे इति डाच बाधित्वा परत्वान्मुमेव । अगदंकारो वैद्यः । अस्तुंकारोभ्युपगमः ॥ अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ॥ धेनुंभव्येति । भविष्यती धेनुरित्यर्थः ॥ भव्यगेयेति निपातनात्कर्तरि कृत्यः । धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः ॥ गौतमस्मृतौ तु अधेनुं धेनुभव्या इत्यत्र आर्षत्वान्मुम्न इति बोध्यम् ॥ लोकंपृण इति । पृणधातुः प्रीणनार्थः । पृणातिः पूरणकर्मेति तु हरदत्तः ॥ अनभ्याशमित्य इति । अभ्याश समीपं तद्भिन्नमनभ्या-

ग्रम् एतिस्तुशास्वृदृजुष इति इण: क्यप् ॥ भ्राष्ट्रमिन्ध इति । कर्मण्यणि उपपदस-मासः ॥ एवमग्निमिन्धोपि ॥ गिले गिलस्य ॥ गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुमित्यर्थः । तिमिंगिल इति । मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः अचि विभाषेति लत्वम् ॥ गिलेगिले चेति । गिलं गिलति इति गिलगिलः, तिमीनां गिलगिल इति विग्रहे इदमारब्धम् ॥ रात्रे: कृति ॥ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेपि रात्रिशब्दात्परत्र कृतोऽसंभवात्कृदन्त उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति । रात्रिंचर इति ॥ यद्यप्याचार्यकिवन्तात् खुला-दि: संभवति । तथापि विलम्बितोपस्थितिकत्वात्स न गृह्यत इति भावः ॥ नि-त्यमेवेति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥ रात्रिमन्य इति । आत्ममाने खश्चेति खश् सार्वधातुकत्वात्तस्मिन्परे श्यन् ॥ सहयुध्वेति ॥ सहे चेति क्वनिप् । स्त्रि-यामपि वनो न हश इति निषेधात् ङीब्रौ न ॥ समुहूर्तमिति ॥ अन्तवचनेऽव्ययी भावः । अव्ययीभावे चाकाले इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहण-म् ॥ द्वितीये ॥ अप्रधानो यः स द्वितीय इति लोकप्रसिद्धम् उपाख्यं प्रत्यक्षं त-द्भिन्नमनुमेयं तदाह । अनुमेये इति ॥ सराक्षसीकेति । नद्यृतश्चेति कप् ॥ योगो वि-भज्यत इति ॥ एतदर्थमेव च्छान्दसमपि समानस्य च्छन्दसीति सूत्रमिहोपन्यस्त-मिति भावः ॥ बहुव्रीहिरिति । तेन वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः प्राप्नोतीति भावः ॥ सज्योतिरिति । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः ॥ यस्मिन् ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा संजातं तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिः इत्युच्य-ते ॥ इह समानमध्यमध्यमवीराश्चेति प्रतिपदोक्त एव समासो न गृह्यते, सरूपा-णामेकशेषः इति लिङ्गात् । किं तु बहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः ॥ ब्रह्मचारी-ति ॥ व्रतेति णिनिः ॥ सब्रह्मचारीति । समानो ब्रह्मचारी इत्यर्थः । ब्रह्मचा-रिणश्च समानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् । ततश्च समाने ब्रह्मणि व्रतचारी इति फलितोर्थः ॥ तीर्थे ॥ येइत्यकारो न विवक्षितः । प्रत्यये इति विशेष्यं तु व्याख्या-नाल्लभ्यते । तेन यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिरित्याह । यादौ प्रत्यय इति ॥ विवक्षित इति । उत्तरपदमात्रनिमित्तः समासोऽन्तरंगः, समासप्रकृतिकसुबन्ता-त्तु यत्प्रत्ययः, अतस्तस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेनेदमुक्तम् ॥ सोदर्य इति ॥ समा-नोदरे शयित इत्यर्थे प्रत्ययात्प्राक् समानस्य सभावे कृते सोदराद्य इति यः । स-भावाभावपक्षे तु समानोदरे शयित ओ चोदात्तः इति यति समानोदर्यः ॥ सदृक् सदृश इति ॥ समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति दृशेः क्विन्कञौ ॥ दीर्घ इति ॥ अदसश्चात्वे कृते सवर्णदीर्घः इत्यर्थः ॥ एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि ॥ भीरोः

स्थानमिति ॥ विसर्जनीयव्यवधानात्षत्वप्राप्तिरस्ति ॥ ज्योतिष: स्तोम इति ॥ इदं ज्योति: । स्तोमोयमिति प्रत्युदाहर्तुमुचितम् ॥ एति संज्ञायामिति ॥ सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतद् ॥ एव नक्षत्राद्दित्यपि ॥ विष्वक्सेन इति। चर्त्वस्यासिद्धत्वान्नकारेण व्यवधानमस्तीति भाव: ॥ अषष्ठ ॥ अन्यदाशीरित्यादय: कर्मधारया: ॥ नायं निषेध इति । एतच्च अषष्ठीतृतीया स्थ इत्येव सिद्धे निषेधानित्यत्वज्ञापनर्थाद् द्विर्नञ उपादानाल्लभ्यत इत्याहु: ॥ चौच ॥ अनजाद्यर्थमिद वार्तिकं कत्र्यादिभ्यो ढकञिति निर्देशेनैव सिद्धम् ॥ कापथमिति ॥ कुत्सित: पन्था: । ऋक्पूरब्धूरिति समासान्त: । पथ: संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वम् ॥ अप्राप्तविभाषेति ॥ ईषदर्थे इत्यस्याननुवृत्तेरिति भाव: ॥ पृषोदरप्रकाराणीति ॥ आदिशब्दो हि न व्यवस्थावचन:, यथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भाव: ॥ शिष्टैरिति । अध्याहारलभ्यमिदम् यथोपदिष्टमित्यत्र यथार्थेऽव्ययीभाव: । उपदिशिश्चोच्चारणक्रिय: । यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानीत्यर्थ: ॥ एव स्थिते फलितमाह । यथोच्चारितानीति ॥ तथैवेति । समासपदविषयकमिदम् । उत्तरपदाधिकारात् । निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानाम् उणादयो बहुलमित्येव सिद्धेश्च ॥ यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते, हससिंहशब्दयोरपि प्राचां कारिकाया मुदाहृतत्वात् । तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरुपन्यास: कृतो, न तु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्ति: सम्यगेवेत्याहु: ॥ वर्णागमादिति । हन्ते: पचाद्यचि सगागम: ॥ विपर्ययादिति । हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसकारयो: स्थानव्यत्यय: ॥ दिक्शब्देभ्य इति । वार्तिकमिदम् । दुरो दाशनाशेत्यप्येवम् ॥ खल् त्रिभ्य इति । दाशनाशदभेति त्रयोपि ईषद्दु:सुषु इति खलप्रत्ययान्ता इत्यर्थ: ॥ वृसीति । मुनीनामासनं वृसी ॥ आकृतिगणोयमिति । तेन लुम्पेदवश्यम: कृत्ये तु काममनसोरपि । समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञो: इत्यपि सगृहीतम् ॥ कृत्यान्ते उत्तरपद अवश्यम: अन्तं पुमाल्लुम्पेत् । अवश्यगन्तव्य: अवश्यसेव्य: ॥ तथा तुम: काममनसो: परत: अन्त लुम्पेत् । गन्तुकाम: गन्तुमना: ॥ समो हिततत्योः अन्तं वालुम्पेत् । सहित: संहित: सतत:, संतत: ॥ युट् घ एतयो: य: पच् धातु: तस्मिन्परे मांसस्यान्तं लुम्पेत् । मांस्पचनी मांस्पाक: । इह संयोगान्तलोपोपि शिष्टोच्चारणादेति बोध्यम् ॥ संहितायामिति ॥ तेन द्विगुणाकर्ण इत्यादौ अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुन्नयन्ति ॥ अधिकारोयमिति । तेन विद्माहि त्वा इत्यादौ पदकाले द्व्यचोतस्तिङ इति दीर्घो नेत्यादिप्रयोजनान्यूह्यानीति ॥ निहिवृति ॥ णह बन्धने, वृतु वर्तने, वृषु

सेचने, व्यध ताडने रुच दीप्तौ, षह मर्षणे, तनु विस्तारे ॥ क्विबन्तेष्विति । उत्तरपदेष्विति शेषः । तेन दिवसेषु रुक् इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ उपानदिति । संपदादित्वात्कर्मणि क्विप् ॥ निवर्ततेऽद्दिति नीहृत् ॥ प्रवर्षति इति प्रावृट् ॥ मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् । व्यधेर्ग्रहिज्येति संप्रसारणम् ॥ निरोचते इति नीरुक् ॥ ऋतिं सहते ऋतीषट् । पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदत्तः । इहेः पृतनर्ताभ्यां चेत्यत्र सहेः इति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्ये । सुषामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे ॥ परितनोतीति परीतत् । गमः क्वौ इत्यत्र गमादीनामिति वाच्यमित्युक्तेर्नलोपः ॥ वनं पुरगा ॥ व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह वनशब्दस्येति । एभ्य एवेति । कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य णत्वमित्यर्थः । एभ्यो वनस्यैव णत्व नान्येषमिति विपरीतनियमशङ्का तु न भवति, वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्तत्वासंभवात् ॥ नियमार्थ इति ॥ अयं भावः पुरगामिश्रकेति दीर्घनिर्देशादसंज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेव णत्वमिति फलितम् ॥ एवं च पूर्वपदात् संज्ञायामित्यनेनैव वनस्य णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति ॥ विध्यर्थ इति । असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः ॥ न च पुरगाग्रहणमपि विध्यर्थमेव, गकारव्यवधानेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । अग इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं स्वीकृत्य गान्तात्पूर्वपदात्परस्य णत्वं नेति व्याख्यानात् । पुरगाशब्दस्य त्वकारान्तत्वात् अग इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव अग इत्यस्य ऋगयनमित्येकमेवोदाहरणमिति अणृगयनादिभ्य इति निर्देशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यातमाकरे ॥ पुरगावणमित्यादि । नरकविशेषस्य संज्ञा ॥ असिपत्रवनमिति । एभ्यो वनस्यैवेति विपरीतनियमे तु णत्वमत्र दुर्वारमिति भावः ॥ सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थे अन्तर्भावादाह । प्रथमेति ॥ किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह । किंशुलुकागिरिरिति । आदिशब्दग्राह्यास्तु अञ्जनागिरिरित्यादयः ॥ किंशुलुकेतिकिम् । कृष्णगिरिः । रामगिरिः ॥ कृषीवल इति ॥ रजः कृष्यासुतीत्यादिना मत्वर्थे वलच् ॥ अमरावतीति ॥ मादुपधायाश्चेति, संज्ञायामिति वा मतोर्मस्य वः ॥ घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वासंभवादाह । घञन्त इति ॥ निषाद इति । पुलिन्दो मनुष्यजातिः । निषीदत्यस्मिन्पापमिति निषादः हलश्चेत्यधिकरणे घञ् ॥ कथं तर्हि दौवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत् ॥ अत्राहुः प्रतिहारो द्वारम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति ॥ एकचितीक इति । शेषाद्विभाषेति कप् ॥ दंष्ट्रा इति वार्तिके दीर्घान्तः पठ्यते ॥ केचित्तु

ङ्खान्तं पठित्वा ख्वादष्ट्र इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहुः, न तु तत्पुरुषे ॥ इह षादिति ॥ कार्श्य इति तालव्यपाठस्त्वनार्ष इति भावः ॥ वनस्पतिभ्यो वनस्य णत्वमुदाहरति । शिरीषवणमिति ॥ ननु वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरित्यमरकोशाद्यस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावः स वनस्पतिः स चोदुम्बरादिः । शिरीषस्तु न तथा, तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो णत्वमिह कथमितिचेत् । अत्राहुः । वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते । अत्र लुपि युक्तवदिति सूत्रस्थं भाष्य लिङ्गम् । तत्र हि व्यक्तिवचने किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः । शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनमित्यत्र णत्वे कर्तव्ये वनस्पतित्वमप्यतिदिश्येदित्युक्तम् ॥ तच्च शिरीषाणां वनस्पतित्वेसंगच्छते नान्यथेति दिक् ॥ इरिकवरजभ्यामेवेति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । ओषधित्वाप्राप्तिप्रतिषेधमाह । इरिकादिभ्य इति । एतदपि व्यवस्थितभाषाविज्ञानादेव सिद्धम् ॥ उशीनरा इति ॥ इह उशीनरशब्दस्तद्देशवासिषु भाक्तः ॥ कर्मणि ल्युड् इति । कृत्यल्युटो बहुलमित्यनेन ॥ वा भाव ॥ आदेशार्थं आरम्भ इत्यप्राप्तविभाषा । क्षीरपाणमिति । पीतिः पानं ल्युट् चेति नपुंसके भावे ल्युट् । पीयते अनेनेति पानं, करणे ल्युट् । क्षीरस्य पानं क्षीरपाणम् ॥ गिरिनद्यादीनां वेति । वक्तव्यमिति शेषः ॥ संज्ञायां प्राप्ते, असंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेत्याहुः ॥ माषवापिणाविति ॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः ॥ व्रीहिवापाणीति । कर्मण्यण् ॥ उत्तरपदं यदिति ॥ इष्टानुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः ॥ गर्गभगिनीति । इह भगिनीशब्द उत्तरपदं, न तु भगिन्शब्दः ॥ अत्र व्याख्याने नुम् ग्रहणमेव ज्ञापकमिति भावः ॥ प्राचां मतमाह अत एवेति । तदुक्तं ज्ञापकं विघटयति किं चेति ॥ परिपक्वानीति । कुमति चेति नित्यं णत्वं प्राप्तम् ॥ एकाजुत्तर ॥ प्राग् व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेन स्मर्यते ॥ वृत्रहणाविति । वृत्रं हतवन्तो ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् ॥ हरिमाणीति । मनेर्ण्यन्तात् क्विप् चेति क्विप् । गतिकारकोपपदानामित्यादिना सुबुत्पत्तेः प्राक् समासात्ककारान्तमुत्तरपदम्, नान्तत्वान्ङीप् ॥ क्षीरपाणीति । पिबतेः कर्मण्युपपदे आतोऽनुपसर्गे इति कः आतो लोप इटि चेत्यालोपः ॥ रम्यविणेति । रम्यश्चासौ विश्चेति विग्रहः । तत आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ ननु अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात् पदव्यवायेऽपीति णत्वनिषेधः स्यात् । मैवम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् ॥ स्वादिष्विति नेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वम्, न तु विशब्दस्य । यस्मात्स्वादिविधिस्तस्यैव

पदत्वाभ्युपगमात् । एवं च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं निर्बाधमेव, नामि परतो भूशब्दस्य पदत्वाभावात् ॥ कुमति च ॥ अनेकाजुत्तरपदार्थ आरम्भः ॥ कौ इत्येव तु न सूचितम् । यस्मिन्विधिरिति तदादिविधौ कवर्गाद्युत्तरपद एव ह रिकाणामित्यादावयं विधिः स्यात् । न तु वस्त्रयुगेणेत्यादौ, तथा च मतुबन्त-निर्देश आवश्यक इत्याह । कवर्गवतीति ॥ पदेन व्यवधान इति ॥ निमित्त-निमित्तिनोर्मध्ये पदे सति णत्वं न इत्यर्थः ॥ माषकुम्भं वपतीति कर्मण्यण् उपपद-समासः ॥ चतुरङ्गयोगेनेति ॥ चत्वार्यङ्गान्यस्य । तेन योग इति मनोरमायां वि-गृहीतम् । तदयुक्तम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे धादङ्गशब्दस्यापदत्वात् । तस्मात् अङ्गानां योगो अङ्गयोगश्चतुर्णामङ्गयोगः इत्येव विग्रहीतव्यम् । न च चतुरङ्गेन योग इति विग्रहेप्यङ्गशब्द उत्तरपदं नेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न प्रवर्तत इति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात् उत्तरपदत्वे चेति प्रतिषेधवचनस्यापि उत्तरस्य समासचरमावयवस्य पदत्वे क-र्तव्ये पदादिविधिभिन्ने प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्तते इत्यर्थाभ्युपगमाच्च ॥ शाकपार्थि-वादीनामुत्तरपदलोपः प्रादिभ्यो धातुजस्येत्यादौ तूत्तरपदशब्देन समासचरमाव-यवमात्रं गृह्यते इति प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेपि न क्षतिः ॥ इह तु पदत्वला-भाय प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता । एव च माषकुम्भवापेनेत्यत्रापि कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । कुम्भशब्दः कुम्भपरिमितधान्ये भाक्तः । माषाणां कुम्भवापः इति विग्रहीतव्यमिति नव्याः ॥ केचित्तु अपदादिविधावित्यत्र पदान्तविधावित्यर्थं परिकल्प्य पदव्यवायेपीत्यस्य पदान्तविधित्वाभावान्नास्त्यत्र प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः ॥ तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति लाघवात् पदान्तविधावित्येव ब्रूयात्, न तु अपदादिविधाविति दिक् ॥ अतद्धित इति व्यवधायकपदस्य त-द्धितश्चेत्परो न भवति, तदा निषेध इत्यर्थः ॥ आर्द्रगोमयेणेति । इह गोश-ब्दः पदम् । उत्तरपदत्वे चेति निषेधोत्र न शङ्क्यः गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वा-त् । गोशब्दस्य च स्वादिष्विति पदत्वात् ॥ गोष्पदम् ॥ असेविते गोष्पदशब्द स्य वृत्त्यसंभवान्नञ्पूर्वमुदाहरति । अगोष्पदानीति ॥ गवां संचारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडागमार्थमसेवितग्रहणमित्याहुः ॥ आत्मयापनायेति ॥ का-लक्षेपाय शरीरक्षेपणाय वेत्यर्थः ॥ आश्चर्यमिति ॥ आङः परस्य चरेः सुट् चरेराङि चागुराविति यत् ॥ विष्किरः ॥ कॄ विक्षेपे इत्यस्मात् इगुपधेत्यादि-ना कप्रत्यये सुडागमोनेन निपात्यते । षत्वं तु परिनिविभ्य इत्यनेन ॥ विकिर-ग्रहणमिति । विष्किरः शकुनौ विकिरो वा इति वृत्तिग्रन्थे पाठः ॥ सूत्रपाठे

तु विकिरग्रहणं नास्त्येवेति बोध्यम् ॥ तस्यापीति । विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः ॥ कशेरेव कशेति ॥ कशधातोरेव कशशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः ॥ धात्वन्तरेति । प्रतिकशः इत्यत्र प्रतिर्गमेरुपसर्गो, न तु कशेः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवेति न्यायादिति भावः ॥ असन्नार्थमिति ॥ मन्त्रे तु ऋस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥ मस्कर ॥ मस्करशब्दादिनिना मत्वर्थो येनेष्टसिद्धौ मस्करिग्रहणं परिव्राजक एवायं प्रयोगो यथा स्यात् इत्येवमर्थमित्याहुः ॥ कातीरमिति ॥ ईषदर्थे इति कोः कादेशः ॥ पारस्कर इति ॥ पारं करोतीति विग्रहः । कृञो हेतुताच्छील्येति टः ॥ किष्किन्धेति । किमपि धत्ते इति विग्रहे आतोनुपसर्गे कः । टाप् निपातनात् किमो द्वित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् षत्वं च । किं किं दधातीति विग्रहतां मते तु वीप्सायां द्वित्वं सिद्धम् । अन्यत्र तु निपातनादेव ॥ वस्तुतस्तु रूढिशब्दा एते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्त इत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्यः ॥ तद्बृहतोरिति । गणसूत्रमेतत् ॥ तादिति । तलोपश्चेत्यत्रेति शेषः ॥ प्रायस्य । गणसूत्रमेतदपि । प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनमिति स्मृतिः ॥ आकृतिगणोयमिति । तेन शतात्पराणि परश्शतानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् ॥ इह सुप्सुपेति पञ्चमोति योगविभागाद्वा समासः । राजदन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात्सुट् ॥

इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

अपवादसंगत्या तद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाह । समर्थानामिति । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः समासोपीति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थेन समासापवादत्वं सूचितम् ॥ विधेयानिर्देशादुत्तरत्र प्रकृतिविशेषाकाङ्क्षासत्त्वाच्च नायं स्वतन्त्रो विधिरित्याह । अधिक्रियत इति । पदत्रयमित्यनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञा सूचिता । तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिः, तथा च प्राग्दिशः इति सूत्रे समर्थानां प्रथमादिति निवृत्तम्, वेति त्वनुवर्तत एवेति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थः संगच्छते ॥ प्राग्दिश इतीति ॥ तत उत्तरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन समर्थानां प्रथमादिति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः ॥ ननु समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात् समर्थानामित्येतद्व्यर्थम् । न च पदविधित्वं नेति शङ्क्यम् । घकालतनेष्वित्यलुग्विधानात् सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तस्य सकलसंमतत्वादत आह । सामर्थ्यमिति ॥ कृतसंधिकार्यत्वमिति । अस्य फलं तु तस्यापत्यमिति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्य-

ति । इह समर्थाप्रथमादेति वक्तुं युक्तम् ॥ महोत्सर्गानाह । प्राग्दीव्यत इत्यादिना ॥ सूत्रे दीव्यतेत्येकदेशोनर्थकोप्यवधित्वेनोपात्तः प्राग्रीश्वरादितिवदित्येके ॥ अन्ये त्वाहुः दीव्यत् इति शत्रन्तम् । तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधिरिति ॥ प्राग्दीव्यतीयेष्विति ॥ दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभाव इति प्राञ्चः ॥ प्राग्दोव्यमिति तूचितम् । झयः इति टच्प्रवृत्तेरिति केचित् ॥ तन्न झय इति टचः पाक्षिकत्वात् । अन्यथा उपसमिधमुपसमित् इति तत्सूत्रस्थमूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । न चात्र टचोभावे अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपे प्राग्दीव्यतीये इति रूप न स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचार इति परिगणनात् । प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः । वृद्धाच्छः । त्यप् तु न शङ्कनीय एव । अमेहक्वतसित्रेभ्य एवेति परिगणनात् । लुङ्मुखस्वरेत्यादिपरिगणनया अनव्ययत्वाच्च ॥ वक्ष्यमाणस्येति । पत्युत्तरपदाण्ण्यः इति वक्ष्यमाणस्य ॥ तद्धितेष्व ॥ अचां मध्ये आदिरजेवेति अचो ञ्णितीति सूत्रादच इत्यनुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे । अच इति ॥ वृद्धिः स्यादिति । मृजेर्वृद्धिरित्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥ किति च ॥ वाहीक इत्याद्यर्थमपीदं सुगमव्याख्यानायात्रैवोपन्यस्तम् ॥ अचामादेरिति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्भावाच्च नोपतिष्ठत इत्याशयेनोदाहरति । आश्वपतमित्यादि ॥ प्रामादिकमेवेति । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥ यदि तु देवतार्थकाणन्ताच्चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात् ष्यञिति व्याख्यायते तदा निर्दुष्ट एवायं प्रयोगः ॥ अश्वपति गणपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति क्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादिः ॥ दित्यदित्या ॥ पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चाद् द्वन्द्वः कार्यो, न तु द्वन्द्वोत्तरं बहुव्रीहिरित्याह पत्युत्तरपदाच्चेति । पत्यन्तादित्युच्यमाने बहुच्पूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतम् ॥ दैत्य इति ॥ ननु दितेर्देवताद्यर्थे ण्यः सावकाशः, इतश्चानिञः इत्यपत्ये ढक् दैतेय इत्यादौ सावकाशः, तथा च दितेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाड्ढक् स्यात् ॥ मैवम् । ण्यादयोर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्ध इति भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् ॥ अर्थविशेषे इति किम् । औष्ट्रपतम् । उष्ट्रपतिर्नाम पक्षम् । तस्येदम् । पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन तस्येदमित्यर्थे ण्यो न भवति । इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात् ॥ कथं तर्हि दैतेयः इति ॥ अत्राहुः । कृदिकारादिति ङीषन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् । ण्यस्तु न भवति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् । न च

अन्तादिवच्चेति पूर्वस्यान्तवद्भावेन स्यादेव ण्य इति भ्रमितव्यम् । दितिशब्दात् ङीषि कृते यस्येति चेति लोपेन सवर्णदीर्घाभावादिति ॥ आदित्यशब्दाण्ण्य-प्रत्यये यस्येति लोपेहलो यमांमिति पाक्षिको यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानि-वत्त्वम्, यलोपे न पदान्तेति तन्निषेधात्, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तेश्च ॥ काशिकायामिति । भाष्ये तु न दृष्टमिति भावः ॥ अणन्तात् स्वार्थिकेन ष्यञा प्रयोगः सूपपादः । स्त्रियां ङीष् न भवति षितां ङीषोऽनित्यत्वात् ॥ आओः फ-लभेदज्ञापनाय स्त्रीलिङ्गमुदाहरति पार्थिवा पार्थिवीति ॥ बहिषः ॥ टिलोपव-चनम्, अव्ययानां भमात्रे इत्यस्यानित्यातां ज्ञापयितुम् । तेन आरातीय इति सिद्धम् ॥ अश्वत्थाम इति । भाष्योदाहरणात्तदन्तविधिः । न च बलवाचिनः स्थामशब्दस्यापत्येन योगासंभवाद्वचनारम्भसामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादिति वाच्य-म् । जाताद्यर्थे तत्संभवेन सामर्थ्योपक्षयात् । अश्वस्येव स्थाम यस्येति बहु व्रीहिः ॥ उडुलोमा इति । उडूनि नक्षत्राणीव लोमान्यस्येति विग्रहः । केव-लस्यापत्येन योगासंभवात्तदन्तविधिस्ततोऽकारष्टिलोपः ॥ गोरिति । न केवल-मपत्य एवाय, किं तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थेष्विति ज्ञेयम् ॥ गव्यमिति । गवि भवं गौर्देवता अस्य, गोरिदमित्यादिरर्थः ॥ केचित्तु भाष्ये सर्वत्रग्रहणात्प्राग्दी-व्यतीनेभ्योन्यस्मिन्नर्थेप्ययं यत् । तेन गवा चरति गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहुः ॥ गोरूप्यमित्यादि । हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः, मयड्चेति रूप्यमयटौ ॥ उत्सा-दिभ्योञ् ॥ अणस्तदपवादानामिञादीनां चायमपवादः ॥ इह वष्कयासे इ-ति गणसूत्रम् । असे आसमासे पूर्वाचार्यसंज्ञेयम् । वष्कयस्यापत्यादि वाष्क-यः । असे किम् । गौवष्कयिः ॥ असे इति निषेधाल्लिङ्गादिह तदन्तविधिः, ते-न धेनुशब्दस्येह पाठादधेनूनां समूह आधेनवमिति सिद्धम् ॥ नन्वेवं धैनुकं गौ-धेनुकमित्यत्राञ् प्रवर्तेत, अचित्तहस्तिधेनोरिति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्धैनुकमिति सिद्धावपि गौधेनुकं न सिध्येदिति चेत् ॥ न । धेनुरनञ् इकमुत्पादयतीति विशे-षवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात् । इकं, ठकमित्यर्थः ॥ अग्निकलिभ्यामिति । अयं भावः । सास्य देवतेत्यधिकारे अग्नेर्ढगिति सूत्रं, दृष्टंसामेत्यधिकारे कलेर्ढक् इति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेव पठनीयम् । तेनाग्नेरपत्यम् अग्नि-ना दृष्टं साम, अग्नेरिदम्, अग्नौ भवम्, अग्नेरागतमाग्नेयमिति सिध्यति । तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति ॥ एतेन यदकालयत्तत्काले-यस्य कालेयत्वमिति श्रुतावर्थान्तरेपि ढको दर्शनात् कलेर्ढगिति सूत्रमपार्थक-मिति मीमांसकोक्तिः परास्ता । वार्तिके सूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्र-

तारणार्थेति दिक् ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥ स्त्रीपुंसाभ्याम् ॥ प्रागित्यनुवर्तते तदाह प्रागर्थेष्विति ॥ पौंस्न इति । इह स्वादिष्विति पदत्वात्संयोगान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारः श्रूयत एव । अत एवोभाभ्यां परतो नञेव न विहितः पौंस्नमिति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् ॥ स्यादेतत् । उभाभ्यामपि प्रकृतोऽञेवास्तु, तत्संनियोगेन स्त्रीपुंसयोर्नुक्चेति नुगेव विधीयताम् । न चैवं स्त्रैणाः, पौंस्नाः इतीत्यत्र यञञोश्चेति लुक्प्रसङ्गः । स्त्रैणानां सङ्घ इत्यादौ सङ्घाङ्कलक्षणेष्वित्यण्प्रसंगश्च स्यादिति वाच्यम् । उभयत्रापि गोत्रे इत्यनुवृत्तेः, प्रवराध्यायप्रसिद्धं तत्र गोत्रम् । अन्यथा पौत्राः, दौहित्राः इत्यत्राप्यञो लुक् स्यात् । एवं च नञ्स्नञीकक्ख्युस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति वार्तिके नञ्स्नञ्ग्रहणं विना अञन्तत्वादेव ङीप् सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेत् ॥ अत्राहुः । नुकि नस्तद्धिते इति टिलोपः स्यात् । न चैवं नुगानर्थक्यम् । टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थकत्वात् । यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति, यस्येति चेत्यनेनापीकारलोपसंभवात् । तथापि श्रीर्देवतास्य श्रायं हविः इत्यत्रेव लोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यात्, नुकि तु टिलोपः प्रवर्तते इति स्त्रीशब्देऽपि नुकः सार्थक्यमस्तु । तस्मान्नञ्स्नञाविति यथान्यासमेव स्वीकर्तव्यमिति ॥ अन्ये तु स्त्रीपुंसयोर्नक्चेत्यस्तु आगमे अकारो विवक्षितः । तस्य च यस्येतिचेति लोपे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वाट्टिलोपो न भविष्यति । एवं टिड्ढाणञिति सूत्रेणैव ङीप्सिद्धौ नञ्स्नञोरुपसंख्यानं मास्त्विति महदेव लाघवमित्याहुः ॥ वत्यर्थ इति । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ वत्यर्थे न प्रवर्तेते इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः ॥ अत एवोदाहरति स्त्रीवदिति आ च त्वादिति चकारो नञ्स्नञ्भ्यां त्वतलोः समावेशार्थ इति वक्ष्यति । तेन स्त्रीत्व स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेति सिद्धम् ॥ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ द्विगोरिति षष्ठी, तदर्थस्य हेतुत्वं तच्च भाविनोऽप्युपपद्यते बुद्ध्याध्यवसायादित्याशयेनाह द्विगोर्निमित्तमिति ॥ अजादिरिति । एतच्चोत्तरसूत्रात् अचीत्यपकर्षाल्लभ्यते । वाग्रहणामनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रवणेन वा ॥ प्राग्दीव्यतीयः किम् । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् ॥ गोत्रे लुगचि ॥ गोत्रे किम् । गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुग्यथा स्यात् । नेह कुवलस्येदं कौवलं बदरस्येदं बादरम् । कुवलीबदरीशब्दौ हि गौरादिङीषन्तौ ताभ्यां फलरूपे विकारे अनुदात्तादेश्चेत्यञ् । तस्य फले लुग् इति लुक्, तत इदमर्थे अजादिप्राग्दीव्यतीये विवक्षितेऽनेनालुङ्न भवतीति अवृद्धत्वाच्छो नेति भावः ॥ विवक्षित इति । अचीति विषयसप्तमी ॥ परसप्तमीत्वे तु अवृद्धत्वाच्छस्याप्राप्तौ अणेव स्यादिति भावः ॥

गर्गाणामिति । अपत्यबहुत्वविवक्षायां यञञोश्चेति लुक्, स चाजादिप्रत्यये चिकीर्षिते अनेन प्रतिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः ॥ यस्येति चेत्यकारलोपे यलोपार्थमाह आपत्यस्य चेति । ढेर्लोपो कद्र्वाः इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, सूर्यतिष्येत्यतो य इति, हलस्तद्धितस्येत्यतो हल इति, च तदाह हलः परस्येत्यादि । आभीयत्वेप्यल्लोपो नासिद्धः आरम्भसामर्थ्यात् । अत एवोपधाया इति नानुवर्तितमिति व्याचष्टे यकारस्येति ॥ आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः काम्पिल्यकः । संकाशादिभ्यो ण्यः ततो धन्वयोपधादिति वुञ् ॥ तद्धिते इति किम् । गार्ग्यौ । गार्ग्यौ । अनातीति किम् । गार्ग्यायणः ॥ गार्गीयमिति ॥ तस्मै हितमितिच्छः ॥ यूनि लुक् ॥ प्राग्दीव्यतीय इति वर्तते, अचीति च, प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्यय, इति लभ्यते तदाह प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यय इति ॥ प्रत्ययस्य लुगिति संज्ञाकरणाल्लब्धो यः प्रत्ययः, स यूनीत्यनेन विशिष्यते । तथाच यूनि यः प्रत्ययस्तस्य लुक् इत्यर्थस्तदाह युवप्रत्ययस्येति ॥ वक्ष्यमाण इति। प्राचामवृद्धात् फिन्बहुलमिति वक्ष्यमाणः ॥ अजादौ किम् । ग्लौचुकायनकम् ॥ प्राग्दीव्यतीये किम् । ग्लौचुकायनीयम् । तस्मै हितमिति छः ॥ इह हिगोर्लुगनपत्येति यूनि गोत्रे नेत्येव सूत्रयितव्यम् । तथाच लुगलुग्ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ तत्र फक्फिञोरिति सूत्रे यूनीत्यस्य मण्डूकप्लुतिराश्रयणीयेति क्लेशोयं लाघवानुरोधेन सोढव्य इति भावः ॥ पैलादिभ्यश्च ॥ ण्यक्षत्रियार्षेत्यतो यूनि लुगिति वर्तते तदाह युवप्रत्ययस्य लुगिति ॥ पीलाया वेत्यादि । अपत्येष्वणि विहिते गोत्रापत्येप्यणेव एको गोत्रे इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽणन्तात्पैलशब्दादपत्येपि विधीयमानः फिञ् युवापत्ये पर्यवस्यति । तस्य च फिञोनेन लुगित्यर्थः ॥ एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चाविरूप्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह पैलः पिता पुत्रश्चेति। पैलादिषु ये इञन्ताः शालङ्किसात्यकिशौदमेयिपैंगलिप्रभृतयस्तेभ्यः इञः प्राचामिति लुकि सिद्धे अप्राचामर्थः पाठ इति ज्ञेयम् ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ गणसूत्रमिदम् । तद्राजसंज्ञकात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ॥ तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति । प्राचां ग्रहणं गोत्रविशेषणं, न तु प्राचामवृद्धादित्यादिवद्विकल्पार्थमित्यत्र व्याख्यानं शरणम् ॥ दाक्षिः पितेत्यादि । दक्षस्यापत्यं गोत्रापत्यं च पुमान्दाक्षिः । युवापत्यं तु दाक्षायण इति भावः ॥ न तौल्वलि ॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह तौल्वल्यादिभ्य इति । दैवमिति । दैवयज्ञि । श्वाफल्कि । आसुरि । निमिषि । पौष्करसादि । वैकर्णीत्यादितौल्वल्यादिः ॥

कात्यायनस्येति ॥ कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । ततो यूनि यञिञोश्चेति फक् ॥ कातीया इति । आपत्यस्य चेति यलोपः ॥ तस्यापत्यम् ॥ तस्येति न स्वरूपग्रहणं, किं तु षष्ठ्यन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह । षष्ठ्यन्तादिति । पञ्चम्यर्थोध्याहारलभ्यः । अनुकरणात्पञ्चम्याः सौत्रो लुग्वा ॥ उक्ता इति । अश्वाद्य उक्ताः ॥ वक्ष्यमाणा इति । इञादयः ॥ ननु उपगु अ इति स्थिते ओर्गुणात्परत्वात् अचो ञ्णितीति वृद्ध्या भाव्यम् । गुणस्तु पिचव्यादौ सावकाशः । कृते च गुणे अवादेशे च अत उपधायाः इति वृद्ध्या भाव्यमत आह । आदिवृद्धिरिति । परत्वादिति भावः । अन्त्योपधावृद्ध्योरवकाशः गौः पाचक. । आदिवृद्धेस्तु सुश्रुत् सौश्रुतः । त्वाष्ट्रो जाग्रतः इत्यादौ तूभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति । लक्ष्यानुरोधेनात्र सकृद्गतिन्यायस्यैवाश्रयणात् । अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठोप्यत्र लिङ्गम् । अन्यथा आद्युपधावृद्धिभ्यां पौष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठोऽनर्थक. स्यात् । न च पुष्करसता चरतीत्यर्थे ठकि पौष्करसादिकेत्येतदर्थमनुशतिकादिपाठ आवश्यक', ञिति णित्येव उपधावृद्धेः स्वीकारान्न तु कितीति वाच्यम् । अनभिधानाट्ठगत्र न भवतीत्यादिसमाधानस्य कैयटे स्थितत्वात् ॥ एतेन भिन्नविषये बाध्यबाधकभावो नोपपद्यत इति शङ्का निरस्ता ॥ उक्तज्ञापकेन सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यवश्याश्रयणीयत्वात् ॥ नन्वेवमपि जाग्रत इत्यादावुपधावृद्धिर्बाध्यते । औपगव इत्यत्र त्वादिवृद्धिप्रवृत्तिवेलायामुपधावृद्धेरप्राप्तया कथ बाधः स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । जाग्रत इत्यादावुपधावृद्धेर्बाध्यत्वे निर्णीते क्वचित्कालान्तरप्राप्ताया अपि तस्या बाध्यत्वौचित्यादिति ॥ स्यादेतत् । यत्रादिवृद्धिर्न जाता तत्रान्त्योपधालक्षणा वृद्धिः कस्मान्न भवति । व्यसोर्भावो वैयसवम् । इगन्ताच्चेत्यण् । व्यापदि भवं वैयापदम् । तत्र भवः इत्यण् ॥ अत्र कैयटः । तत्राप्यैचौ परत्वात्तद्बाधकाविति सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥ शाब्दबोधे वैलक्षण्यसत्वेपि तदनादरेणाक्षिपति । तस्येदमित्यपत्येपीति । इदमर्थे अपत्यसमूहविकारादीनामन्तर्भावादपत्येपि तस्येदमित्यण् प्रवर्तत इति किमनेन तस्यापत्यमिति सूत्रेणेत्यर्थः ॥ यद्यपि अत इञ् इत्याद्यर्थं तस्यापत्यमित्येतद्वक्तव्यम् । तथापि योगविभागः किमर्थं इत्याक्षेपोत्र बोध्यः ॥ समाधत्ते । बाधनार्थमिति । तस्येदमित्यस्य यद्बाधकं वृद्धाच्छः इति तद्बाधनार्थं पृथक् सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः ॥ ननु तस्येदमित्यणस्तदपवादस्य वृद्धाच्छस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति, अपत्यादिचतुरर्थीपर्यन्तेभ्यो योऽन्योर्थः स शेषः इत्यभ्युपगमादत आह । उत्सर्गः शेष एवासाविति । असौ

अपत्यार्थः ॥ अयं भावः। असति योगविभागे अदन्तबाह्वादिप्रकृतिसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगादुपग्वादिप्रकृतिसबद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात्। तथाचाणं बाधित्वा भान्वादिभ्यो वृद्धाच्छः प्रसज्येत। योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यासंबन्धस्याप्यपत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव नास्तीति ॥ ननु उपग्वादेरवृद्धत्वेन छस्य प्रसक्त्यभावान्निष्फलो योगविभाग इत्यत आह। वृद्धानीति। प्रातिपदिकानीति शेषः ॥ कृतसंधेः किमिति। अन्तरङ्गत्वात् संधौ कृतायां तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्थं समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ॥ अकृतेति। इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन ज्ञापितेति हरदत्तादयः॥ लोकतः सिद्धेत्यन्ये ॥ सावुत्थितिर्माभूदिति। अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवादभूतया अकृतेत्यनया अकृतसंधेरेव प्रत्ययः स्यात्। तन्निवारणाय समर्थग्रहणमधिकारसूत्रस्थमावश्यकमिति भावः ॥ यद्यपि तत्र सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् इत्यविशेषेणोक्तं तथापि ङ्याप्प्रातिपदिकांश एव परिनिष्ठितत्वं न तु सुविशिष्टे इत्यवधेयम्। तेन औपगवः दण्डिमानित्यादि सिद्धम्। अन्यथा औपगवः दण्डीमान् इत्यादि स्यात् अग्निमानण् इति निर्देशश्चेह लिङ्गम् ॥ यदि तु पामादिगणे विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चेत्यत्राकृतसंधिग्रहणेन परिनिष्ठितात् तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगम्यते। तर्हि व्यर्थमेव समर्थग्रहणमित्याहुः ॥ प्रथमात्किमिति। तस्यापत्यमित्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव प्रकृतिसमर्थकं, न त्वपत्यम्। तथाच प्रकृत्याकाङ्क्षायां तदेव ग्रहीष्यत इति किं तेन प्रथमादित्यनेनेति प्रश्नः॥ अपत्यवाचकादिति। तस्यापत्यमित्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा षष्ठ्यन्तोपग्वादिशब्दादभ्युपगम्यते, तथा अपत्यवाचकदेवदत्तादिशब्दात्प्रत्ययो भवेदिति शङ्का स्यात्, तद्वारणार्थं प्रथमाद्ग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ ननु उपगोरपत्यमिति विग्रहवाक्येऽपत्यवाचकस्याप्राथम्येपि अपत्यमुपगोरिति वाक्ये प्राथम्यात्तस्मादेवापत्यवाचकात्प्रत्यय इति चेत् ॥ मैवम्। लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादत्राश्रीयते, न तु विग्रहापेक्षमनियतम्। अन्यथा प्रथमादित्येतन्निरर्थकं स्यादिति ॥ षष्ठ्यर्थे माभूदिति। अयमर्थः। यथा इन्द्रो देवता अस्य हविष इति ऐन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति तथा उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्य औपगवो देवदत्तः देवदत्तोपत्यमस्योपगोः दैवदत्तिरुपगुरिति माभूदिति ॥ एतच्च कैयटे स्पष्टम् ॥ नन्वपवादत्वात्तद्धितः समासं नित्यं बाधेत। न च तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोपि भविष्यतीति वाच्यम्। यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते, तत्रापवादेन विनिर्मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते इति पारेमध्ये इत्यत्र वाश-

हणेन ज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति ॥ जातित्वादिति । गोत्रं च चरणैः सहेत्यनेनेति शेषः ॥ प्राचा तु अणन्तत्वाङ्ङीप् इत्युक्तम् । तद्व्याख्यातृभिश्च टिड्ढाणञ् इत्यनेनेत्युक्तम् ॥ तदुभयमपि गोत्राच्चूल्यस्त्रियामिति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन ॥ गोत्रं च चरणैरित्यत्र कृत्रिमं गोत्रमेव गृह्यते न त्वपत्यमात्रमित्याशयेन प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः ॥ सूत्रस्थान्यौत्सर्गान् क्रमेणोदाहरति । आश्वपत इत्यादि ॥ औत्स इति । उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः इत्यमरः । तस्य चापत्येन योगस्तु गाङ्गेयो भीष्मः इतिवत् ॥ अपत्यं पौत्र ॥ नन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यत आह । अपत्यत्वेन विवक्षितमिति । विवक्षितमिति किं, वस्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते गर्गस्येदमिति, तदा मा भूदित्याहुः ॥ अन्ये तु वस्तुतः पौत्रादीनामेव तत्त्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूद्, अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत् ॥ तेन औपगव इत्यादावप्यणर्थस्य गोत्रसंज्ञा सिध्यति । नह्यणः पौत्रत्वादिकं शक्यतावच्छेदकं किं त्वपत्यत्वमेव । अन्यथा गोत्राधिकारस्थयञाद्यर्थस्यैव गोत्रसंज्ञा स्यादिति ॥ नन्वपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति लभ्यत एवेति तेनैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ किमनेनात्रापत्यग्रहणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः । ते तद्राजाः इत्यत्र तच्छब्देन जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इत्यादिना विहिता ये अञादयस्त एव गृह्यन्ते, न तु ततः प्राक्तनप्रत्ययाः गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छिन्नत्वादिति वक्ष्यते । तथा चापत्याधिकारपठनसामर्थ्यस्योपक्षयादपत्यस्यासंबन्धशङ्कानिराकरणाय पुनरपत्यग्रहणमिह कृतमिति ॥ पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरापत्ये मा भूत् । कौञ्जि, गार्गिः ॥ न चैवमप्यङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यस्य पौत्रादि, तं प्रत्येव गोत्रसंज्ञेति स्वीकारात् । एवं च गार्ग्यं प्रत्यनन्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमिति स्यादेव गर्गाद्यञिति दिक् ॥ जीवति तु वंश्ये ॥ पितृपितामहाद्युत्पादकप्रबन्धो वंशः तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते व्याख्यानाद्, गोत्राच्चूल्यस्त्रियामिति लिङ्गाच्चेत्याह । पौत्रादेरिति ॥ तुशब्दो भिन्नक्रमः युवेत्यस्मात्परो बोध्यः । स च एवकारार्थ इति व्याचष्टे । युवसंज्ञमेवेति । तेन एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतयोरपि गोत्रयुवसंज्ञयोर्न समावेश इति भावः ॥ नन्वस्तु संज्ञाद्वयस्य समावेशः को दोष इति चेत् ॥ मैवम् । शालङ्काः पैलीया इत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा हि । शलङ्कोरपत्यं शालङ्किः । पैलादिषु पाठादिञ्शलङ्कादेशौ । शालङ्केरपत्यम् ।

शालङ्कीयुर्वापत्यं यञिञोश्चेति फक्, तस्य पैलादिभ्यश्च इति लुक् ततः शाल-ङ्कीयूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षायाम् इञश्चेत्यनि शालङ्का इति भवति । तथा पीलाया अपत्यं गोत्रापत्यं वा पीलाया वेत्यणि पैलः । तस्यापत्यं युवा अणो द्व्यच इति फिञ् तस्य पैलादिभ्यश्च इति लुक् । ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति भवति ॥ तत्र गोत्रयूनोः समावेशे तु गोत्रे लुगचीति फक्फिञोरलुक् प्रसज्येत । न च परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यतीति सिद्धमिष्टमिति वाच्यम् । ततोपि परत्वात् फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेपि विकल्पः शङ्क्यः, फक्फिञोः इत्ययं यूनि लुक एवापवादो, न तु पैलादिभ्यश्चेत्यस्य अनन्तरस्य इति न्यायात् । यद्यपि यूनि लुगपवादोपि फक्फिञोरिति विकल्पः परत्वात् पैलादिभ्यश्चेति लुकमपि बाधेतेति वक्तुं शक्यम् । तथापि परादप्यन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वात् पैलादिभ्यश्चेति नित्य एव लुगित्याहुः ॥ भ्रातरि च ॥ अवंश्यार्थोयमारम्भः । भ्राता तु न वंश्यः उत्पादकप्रबन्धो वंश इत्यभ्युपगमात् । अपत्यं पौत्रप्रभृतीत्यनुवर्त्य पौत्रप्रभृतेः इति षष्ठ्या विपरिणम्य व्याख्यानात्फलितमाह । चतुर्थादीति ॥ अत्रायमर्थः गर्गादिषु मृतेष्वपि जीवत्यशजे अनुजो युवसंज्ञक इति ॥ वान्यस्मिन् ॥ इहत्यं जीवतिपदं तिङन्तं, न तु सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे । जीवद्वेति । यो जीवति स युवसंज्ञकः, मृतस्तु स्थविरतरे जीवत्यपि गार्ग्य एव भवति, न तु गार्ग्यायण इति भावः ॥ एकमिति । इहत्यमित्यर्थः ॥ द्वितीयमिति । अनुवर्तमानं सप्तम्यन्तमित्यर्थः ॥ यदुक्तमुभयोरिति तदेव विवृणोति । स्थानेन वयसा चेति ॥ मातामहे भ्रातरि वेति । संनिहितत्वाद् भ्रातरीत्यस्य मातामहभ्रातरीत्यर्थं इत्येके ॥ पितृव्यपुत्रे इत्यन्ये । वृत्तौ तु पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वेति पाठः ॥ जीवतीति किमिति । जीवतिद्वयं किमर्थमिति प्रश्नः ॥ अत एव मृते मृतो वेत्युत्तरं संगच्छते ॥ अन्यस्मिन् किम् । भ्रातरि जीवति जीवतो विकल्पो माभूत् । पूर्वसूत्रं तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसो युवसंज्ञार्थमिति सावकाशम् ॥ वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् । तथा यूनश्चेत्यग्रिममपि ॥ एको ॥ गोत्रे इति जात्यपेक्षया एकवचनम् । एकशब्दः संख्यावाची । गोत्रेऽभिधित्सिते अपत्यबोधकप्रत्यय एक एव स्यात् इत्युक्ते गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्ययं लभते नान्यः ॥ यदि त्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि स्यात्, तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यात् ॥ इत्थं च अपत्यप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वाच्यः इति वार्तिकार्थोप्यनेन संगृहीत इत्याशयेन व्याचष्टे । गोत्रे एक एवेति ॥ अपत्यप्रत्यय इति । एतच्चाधिकाराल्लब्धम् ॥

अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः प्रथमस्यापत्यप्रत्ययशून्यः, तथा च प्रथमा प्रकृतिर्गोत्रे अपत्यप्रत्ययं लभते इति सूत्रार्थं व्याचक्षते॥ तत्क्लिष्टम् । अस्यां पङ्क्तावेकमानयेत्युक्ते प्रथममिति प्राथम्यार्थस्याप्रतीतेः ॥ वस्तुतस्तु प्रथमात इत्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकादपत्यप्रत्ययः इति व्याख्यायैकग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः॥ औपगव इति। उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते, न त्वौपगवशब्दः इति गोत्रापत्येप्यनन्तरापत्य इवाणेव भवति, न त्विञ् ॥ गार्ग्य इति । गोत्रापत्ये गर्गादिभ्यो यञ् इति विशिष्य विधानादनन्तरापत्य इवात्र अत इञ् न भवति, किं तु यञेव । स च गार्ग्यस्यापत्येपि भवति, न त्वत्र यञन्तात्फक् एको गोत्रे इति नियमात् ॥ नाडायन इति । नडादिभ्यः फक् इति गोत्रापत्ये विधानादत्रापि अत इञ् न भवति, किंतु फगेव । स च नाडायनस्यापत्येपि भवति न तु फगन्तादिञ्, उक्तनियमात् ॥ नन्वेकस्मिन् गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तो व्यर्थमिद सूत्रमित्याशङ्क्य सूत्रारम्भफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति । गोत्रे स्वैकोनेति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया एकोनसंख्यानां, तृतीये द्वयोः परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे तु चतुर्णामित्यादिपरम्परा प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ तथाहि । उपगोस्तृतीये अणिञोः परम्परा, चतुर्थे त्वणिञ्फकां, पञ्चमे णिञ्फगिञाम् ॥ यद्यप्यत्र यस्येति च इति लोपेनाणादेरसत्त्वात् अणिञादीनां परम्परेत्युक्तिर्न संगच्छते । तथापि अणन्तादिञुत्पद्यते, इञन्तात्फक् इत्युत्पत्तिमात्राभिप्रायेण प्रत्ययपराम्पराऽभिधानं बोध्यम् ॥ स्वद्व्यूनसंख्येभ्य इति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया द्व्यूनसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः, तृतीये एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः इत्यादीत्यर्थः ॥ अपत्यं पितुरेवेति । तथा चामरः आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रस्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इति ॥ मुख्यमतमाह । ततः प्राचामिति। पित्रपेक्षया ये प्राञ्चः पितामहप्रपितामहादयस्तेषामपीत्यर्थः ॥ अत्रायमाशयः । अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो, न त्वात्मजपर्यायः । न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तेः पंक्तिविंशतीतिसूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वाद् बाहुलकात्करणे यत्प्रत्ययः ॥ यन्निमित्तं यस्यापतनं, तत्तस्यापत्यमिति फलितोऽर्थः ॥ तथा च, पौत्रादिरपि पितामहादीनामपतने हेतुः इति तेषामपत्यत्वं भवति ॥ प्रसिद्धं च व्यवहितोपि पितामहादीनामुद्धर्तेति जरत्कार्वाद्युपाख्यानेषु । अपत्यं पौत्रप्रभृतीति सूत्रमप्यत्रानुगुणम् । आद्यपक्षे हि अपत्यमिवापत्यमिति गौणी व्युत्पत्तिराश्रयणीया स्यात् । अमरस्तु सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्य इति ॥ तद्वान्ये इति । आद्यपक्षे प्रत्ययमालानिवृत्तये, अन्ये तु स्वद्व्यूनसंख्येभ्योनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः ॥ औ-

प्रगवादिञ् स्यादिति ॥ तृतीयस्य उपगुं प्रति अनपत्यत्वादिति भावः ॥ एवं चासति सूत्रे अस्मिन् पक्षे औपगविरित्यत्रानिष्टमेव स्याद्, औपगव इतीष्टं तु न सिध्यतीति बोध्यम् ॥ अजीवज्ज्येष्ठे इति । जीवज्ज्येष्ठे जीवद्वंश्ये वा युवसंज्ञायां सत्यां गोत्रसंज्ञा नेति भावः ॥ इष्टे सिद्धेपीति । अस्मिन् पक्षे औपगवस्य यदपत्यं तदुपगोरप्यपत्यमिति उपगोर्यदा प्रत्ययः, तदा औपगवः इतीष्टं यद्यपि सिध्यति तथाप्यौपगविरित्यनिष्टं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ तत्र इति । इञन्तादित्यर्थः ॥ फगिञोरिति । फञन्तादिञ् इञन्तात्फक्, तदन्तात्पुनरिञ् इत्यादिपरम्परायां सत्यामित्यर्थः ॥ नियमार्थमिति ॥ नन्वाद्यपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययो, न तु मूलभूतात्स्यात्, अनन्तरापत्ये मुख्यसंबन्धे चरितार्थस्याणादेर्गौणसंबन्धेपि प्रवृत्तेरन्याय्यत्वात् । तथा चौपगवापत्येन उपगोर्मुख्यसंबन्धाभावात्तत्राप्राप्ते विध्यर्थमेवेदं सूत्रं, न तु नियमार्थमिति औपगवशब्दादपि प्रत्ययो दुर्वार इतिचेद् ॥ अत्राहुः । गोत्रे बोधनीये क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसङ्गे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थे कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वात्पुनरपत्यप्रत्ययस्ततो नोपपद्यते इत्यगत्या परम्परासंबन्धाभ्युपगमेनोपगोरेव तदुत्पत्तिः, न त्वौपगवशब्दादिति सिद्धमिष्टमिति ॥ अत्र केचिद्व्याचक्षते आद्यपक्षे प्रत्ययपरम्परायां प्राप्तायाम् एको गोत्रे इत्यनेनैकः प्रत्ययो विधीयते। तथा चैकोनामैकजातीय इत्यर्थपर्यवसानान्मूलप्रकृतेर्योऽपत्यप्रत्ययोऽणादिस्तज्जातीय एव गोत्रे बोधनीये तत्तत्पितृवाचकाद्भवति अणन्तादण् इञन्तादिञ् यञन्ताद्यञिति ॥ न चैवमणिञोः परम्परायां निवर्तितायामप्यौपगव इत्यत्राण्प्रत्ययपरम्परा स्यात् । तथा गार्ग्य इत्यादौ यञादिपरम्परेति वाच्यम् । सत्यामपि तस्यामनिष्टाभावादिति ॥ तच्चिन्त्यम् । फगन्तात्फकि नाडायन इत्यादावनिष्टप्रसङ्गादिति दिक् ॥ ऊह्यमिति ॥ अपत्यं पितुरेवेति पक्षे चतुर्थापत्यरूपे यूनि विवक्षिते गोत्राद्यूनीति नियमसूत्रे सत्यसति च गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेष्टत्वान्न नियमेन व्यावर्त्यते। पञ्चमे तु यूनि नियमाभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्यते । षष्ठे तु चतुर्णामित्यादि ॥ ततः प्राचामपीति द्वितीयपक्षे तु गर्गाच्चतुर्थे यूनि मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । पञ्चमे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । तथा नडाच्चतुर्थे यूनि पूर्ववद्द्वाभ्यामनिष्टोत्पत्तिः, पञ्चमे तु त्रिभ्यः । उपगोश्चतुर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः, । न त्वनन्तरापत्यवाचकात् । ततो जातेप्यत इञि रूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोह्यमित्यर्थः ॥ गोत्राद्यूनि ॥ असत्यस्मिन् सूत्रे मुख्यमते पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते गोत्र-

प्रत्ययान्ताद् युवप्रत्ययोत्पत्ताविष्टे सिद्धेपि मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योपि स्यादिति पाक्षिकानिष्टे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याशयेनाह । गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति ॥ न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इत्यर्थः ॥ मनोरमायां तु न तु युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षेर्थ इत्यपि स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते तस्य पुनस्तृतीयं प्रत्यनपत्यत्वादप्राप्तौ विध्यर्थमेवेदं स्याद्, न तु नियमार्थमिति युवप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो दुर्वारः स्यात् । तस्मादिह पितुरेवापत्यम् इति पक्षो नाश्रयणीय इति ॥ अन्ये त्वाहुः आद्यपक्षे गोत्राद्यूनीत्यावर्त्य एकेनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्यते यूनि गोत्रादेवेति । एव च ततः प्राचामपीति पक्षे ण सहैकरूपता भवतीति ॥ गोत्रच्चेद्यून्येव इति विपरीतनियमस्त्विह न कृतः, व्यावर्त्यालाभात् । न च शैषिकाच्छादयो व्यावर्त्या इति वाच्यम् । गोत्रेऽलुगचीति लिङ्गात् ॥ स्त्रियां त्विति । यद्यत्र अस्त्रियामित्यस्यैकवाक्यतया स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थः क्रियते । तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिषेधाद् युवतिषु प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्येत । न च एको गोत्रे इत्यनेन निस्तारः । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधात् ॥ अथ स्त्रियां न युवप्रत्ययः इति वाक्यभेदनार्थः क्रियते, तदा गोत्रप्रत्ययेन युवतिर्नाभिधीयेत । किं तु वाक्यमेव स्यात् । ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गी न स्यात् । अतो युवसञ्ज्ञानिषेधपरमेवेदम् इत्याशयेन व्याचष्टे । न युवसंज्ञेति ॥ अत्रायमाशयः । अस्त्रियामिति योगो विभज्यते । यूनीति शब्दस्वरूपपरमनुवर्तते । परिभाषा चेयम् । यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्र अस्त्रियामित्युपतिष्ठत इति सिद्धस्य गतिरियम् ॥ जीवति तु वंश्ये युवाऽस्त्रियाम् इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् ॥ अत इञ् ॥ यकालतनेष्विति ज्ञापकात्सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेप्यधिकृतप्रातिपदिकस्य न वैयर्थ्यं, कि तु प्रयोजनमस्तीति ध्वनयति । अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति । अत इत्यस्य सुबन्तविशेषणत्वे तु दक्षयोरपत्यमित्यादि विवक्षायां दाक्षिरित्यादि न सिद्ध्येदिति भावः ॥ तपरः किम् । विश्वपः अपत्यं वैश्वपः । प्रदीयतां दाशरथाय इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् । अपत्यत्वविवक्षायां त्विञेव ॥ बाह्वादिभ्यश्च ॥ बाहृ लोडने इति धातौ केवलस्य बाहोरपत्ययोगासंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधौ सौबाहविरिति माधवोक्तं चिन्त्यमिति ध्वनयन्नाह । बाहविरिति । जानन्तिबाहविगार्ग्य गौतम इत्याश्वलायनसूत्रप्रयोगाद्गाथव्रत्याद्युदाहरणाच्च बाहुशब्दः संज्ञारूपोस्तीति भावः ॥ औडुलोमिरिति । यद्यपि गणे बाहु कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन प्रद्युम्नेत्यादिषु केवलो लोमन्शब्दः पठितः । तथापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् ॥ तारकाद्युडु वास्त्रियामित्यम-

योक्त्या नक्षत्रवाच्युडुशब्दः । उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः । शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः ॥ बहुत्वे तु इञपवादोऽकारः प्रागेवाजन्तेषूक्तः । उडुलोमाः । शरलोमाः ॥ इह प्रतिपदविधानेषु पुराणसिद्धाः संज्ञाशब्दा एव गृह्यन्ते, शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । तेन इदानींतनो यो बाहुस्तस्यापत्ये बाहव इत्यणेव, न त्विञ् ॥ उक्तं च हरिणा । अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥ अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणत्रयव्यावर्त्यम् । तदुक्तिषु तत्सदृशेष्वित्यर्थः ॥ अत एव संज्ञा श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुरादिति यन्न । मिमीते माता तस्याः स्वसा मातृष्वसा । इह मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न ॥ नन्वेवं बाहवः श्वाशुरिरिति पूर्वोक्तौ न सिध्यत इति चेत् । मैवम् । अणिञोर्विधौ शब्दविशेषानुपादानादप्रतिषिद्धेष्वपि तत्प्रवृत्तेः ॥ व्यासेति ॥ वेदान् व्यस्यतीति वेदव्यासः कर्मण्यण् भीमो भीमसेन इतिवदेकदेशग्रहणम् ॥ न य्वाभ्याम् ॥ य्वाभ्यां किम् । न अर्थो यस्य नार्थः तस्यापत्यं नार्थिः ॥ पदान्ताभ्यां किम् । याज्ञिकः ॥ ऐचो विषयप्रदर्शनाय नेति निषेधोक्तिः । तेनेह न । दाध्यश्विर्माध्वश्विः । न ह्यत्र य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रसक्तिरस्ति ॥ क्वचित्तु वृद्धिप्रसक्तिसत्त्वेऽपि नेष्यते । द्वे अशीति भृतो भूतो भावी वा द्व्याशीतिकः ॥ वाडवकिरिति । वडवादयो जातिविशेषाः । वकारस्यापदान्तत्वात् न य्वाभ्यामित्यैज् न ॥ इत्यादीति । नैषादकिः चाण्डालकिः बैम्बकिः ॥ गोत्रे कुञ्जा ॥ इतः प्राक् एको गोत्रे इत्यादौ सूत्रद्वयं चेत्पठ्यते । तर्ह्यपत्यं गोत्रग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ च्फञो ञकारो वृद्ध्यर्थः । कौञ्जायनाः । चकारस्तु व्रातच्फञोः इत्यत्र विशेषणार्थः । तेन अश्वादिभ्यः फञ् आश्वायन इत्यत्र ञ्यो न भवति ॥ अत्रेदमवधेयम् । कौञ्जायन्य इत्यादावेकवचने द्विवचने च ञ्यस्य ञित्स्वरादाद्युदात्तत्वमेव । बहुत्वे तु ञ्यस्य लुकि च्फञश्चकारञकारयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति परत्वाद् ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते भाष्यादौ तद्धितस्य कितः इत्यत्र योगं विभज्य चितः इत्यनुवर्त्य तद्धितस्य चितोऽन्तोदात्तत्वम् इति व्याख्यानात् कौञ्जायनाः इत्यत्रान्तोदात्ततैव भवति । न चैवं हि फगेवास्तु किमनेन गुरुनिर्देशेनेति वाच्यम् । तथा हि सति व्रातफञोरस्त्रियाम् इति सूत्रप्रणयनापत्त्या नाडायनादिभ्योऽपि ञ्यः स्यादिति ॥ कुञ्ज ब्रध्न, शङ्ख, शकटेत्यादि ॥ व्रातच्फञो ॥ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणी इत्यतोऽनुवर्तमानाह । ञ्यः स्यादिति । व्रातवाचिभ्यः कापोतपाक्यः इत्युदाहरिष्यति ॥ अस्त्रियां किम् । कपोतपाका स्त्री ॥ तद्राजत्वादिति । ञ्यादयस्तद्राजा इति सूत्रेणेति

शेषः ॥ लुग्वचनमिति । तद्राजस्य बहुष्वित्यनेनेति शेषः ॥ कौञ्जायनीति । इह सति ञ्यप्रत्यये योपधत्वात् जातेः इति ङीषभावे टापि रूपे स्वरे च विशेषो बोध्य इत्याहुः ॥ यञिञोश्च ॥ अधिकारप्राप्तं गोत्रग्रहणं, यञिञोर्विशेषणं, न तु विधेयस्य फकः, व्याख्यानात्तदेतदाह । गोत्रे याविति ॥ गोत्रे किम् । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् द्वीपे भवो द्वैप्यः । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् । सौतंगमिः । तदपत्ये फक् मा भूत् ॥ फक् स्यादिति । सामर्थ्याद् यून्ययम् ॥ शरद्वच्छुनक ॥ भृगुः शरद्वतोपत्यं न भवति, पूर्वभावित्वाद् । एवं शुनकस्यापत्यं न भवति वत्सः अतोत्र भार्गवश्च वात्स्यश्चाग्रायणश्चेति द्वन्द्वे अत्रिभृग्विति यञिञोश्चेति च यथासंभवं लुग् बोध्यः ॥ यद्यप्यत्र बहुत्वाभावात् अत्रिभृग्वित्यादिना लुग् दुर्लभः । तथापि युगपदधिकरणवचनतायां वर्तिपदानां बह्वर्थत्वात्सौत्रत्वाद्वा स्यादेव लुक् । अतो व्याचष्टे । भार्गवश्चेदिति । वात्स्यश्चेदिति च ॥ अनादिरिति ॥ अश्वत्थाम्नः पिता यो महाभारते प्रसिद्धः, तदपेक्षयाऽन्य एवायं द्रोण इत्यर्थः ॥ अश्वत्थाम्नीत्यादि । द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि द्रौणायन इति प्रयोगो भाष्योक्त इत्यर्थः ॥ अनृष्या ॥ अनृषीति पञ्चम्याः सौत्रो लुक् ॥ अनृषिभ्य इत्यर्थः ॥ सूत्रे इति ॥ आनन्तर्य इत्यत्रेत्यर्थः ॥ स्वार्थ इति । चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः ॥ बैदिरित्यत्र ऋष्यणमाशङ्क्याह । बाह्वादेरिति ॥ बिद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, विश्वानर, । परस्त्री परशुं चेत्यादि ॥ गर्गादिभ्यो ॥ गर्ग, व्याघ्रपाद, पुलस्ति, बभ्रु, मण्डु, वतण्ड, कपि, कत, शकल, कण्व, अगस्ति, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पराशर, जमदग्नीत्यादि ॥ कथं तर्हि रामो जामदग्न्यः इति । अनन्तरापत्ये ह्ययम् ॥ सत्यम् । अनन्तरेपि गोत्रत्वारोपाद्बोध्यः ॥ यञञोश्च ॥ ण्यक्षत्रियार्षेत्यतो लुगिति, तद्राजस्येति सूत्राद्बहुषु तेनैवास्त्रियामिति चानुवर्तते यस्कादिभ्यो गोत्रे इत्यतो गोत्र इति च तदाह । गोत्रे यद्यञन्तमित्यादि । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचिनो केवलो यञञौ न भवत इति गोत्र इत्यनेन तदन्तं विशेषितम् ॥ तदवयवयोरिति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति भावः ॥ प्रवराध्यायेति । एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम् इति भाष्यमपादाय कैयटेनोक्तमिति भावः ॥ तेनेह नेति । यद्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येत, तदा स्यादेवातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ लोहितादीति ॥ सर्वत्र लोहितादीत्यादिना ष्फः ॥ ष्फ णोक्तेपि स्त्रीत्वे षित्त्वसामर्थ्यात् ङीषित्याशयेनाह । बाभ्रव्यायणीति । गर्गादिष्वेव बभ्रुः कौशिके इति पाठ्यम् । एवं हि द्विर्बभ्रुग्रहणं

न कर्तव्य भवतीति हरदत्तादयः ॥ कापेय इति ॥ इतश्चानिञः इति ढक् । कपेर्गर्गादिगणपाठो लोहितादिकार्यार्थः । तेन काप्यायनी सिध्यति ॥ बौधिरिति । अनृषित्वादिञ् । बाह्वादित्वाद्वा ॥ वतण्डाच्च ॥ यञञोः प्राप्तयोराङ्गिरसे यञेवेति नियमार्थं सूत्रम् ॥ लुक् स्त्रियाम् ॥ विहितस्येति । परिशेषितस्य चेति बोध्यम् । एतच्च आङ्गिरसे इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ यद्यपि वतण्डाल्लुक् स्त्रियामित्येकसूत्रकरणेपि आङ्गिरसे इत्यनुवृत्त्या अनाङ्गिरसे यञञोर्लुगभावात् स्त्रियामिष्टं सिध्यति । तथापि पुंस्याङ्गिरसे यञञोरुभयोः प्राप्तिरनिष्टेति तद्वारणाय पृथक् सूत्रं कृतम् ॥ ऋषित्वादिति । न चैवं ऋष्यन्धकेत्यणि सिद्धे शिवादिगणे वतण्डपाठो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । गर्गादिपाठेन यञा बाधात्तन्निवृत्तये तत्पाठस्यावश्यकत्वात् ॥ यङ्गेति । अणिञोरनार्षयोरिति सूत्रेणेति भावः ॥ अश्वादिभ्यः ॥ गोत्र इति । इह गणे, बैल्व, आनडुह्य, आत्रेय, इति गोत्रप्रत्ययान्तास्त्रयः पठ्यन्ते तेभ्यस्तु यून्येव । एको गोत्रे गोत्राद्यूनीति वचनात् । तत्र बिलिर्नाम राजर्षिस्ततो वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ् । आनडुह्यशब्दो गर्गादियञन्तः । आत्रेयशब्दो ढगन्त इति ज्ञेयः ॥ पुंसि जात इति । गणसूत्रमिदम् । जातशब्दे पुंसि विद्यमाने फञ् इत्यर्थः ॥ कस्मादित्याकाङ्क्षायामर्थाज्जातशब्दादिति लभ्यते ॥ जाताया इति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः ॥ शिवादिभ्योऽण् ॥ ननु विशेषविहितानिञादीन् बाधित्वा अणेवारम्भसामर्थ्याद्भविष्यति किमनेनाण्ग्रहणेन ॥ अत्राहुः । ऋषिषेणशब्दोऽत्र गणे पठ्यते, तत. प्राप्तमिञं बाधित्वा परत्वात् सेनान्तलक्षणेति ण्ये प्राप्ते इह पाठसामर्थ्याद्यथाप्राप्तप्रत्यय इञेव स्यान्न त्वण् । तथा चात्राण्ग्रहणमावश्यकमित्येके ॥ अणधिकारादणेव स्यान्नान्य इत्यण्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये ॥ शिव, ककुत्स्थ, वतण्ड, जरत्कारु, विपाट्, तक्षन्, विश्रवण, रवण, ऋषिषेण, विरूपाक्षेत्यादि ॥ गोत्र इति निवृत्तमिति । एतच्च वृत्तौ कैयटे च स्थितम् ॥ यद्यपि गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारः इति यूनि लुक् इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते । तथापि तन्मतान्तरमिति भावः ॥ एवं चेत्ततः प्रभृत्यपत्यसामान्ये प्रत्यया भवन्तीति स्थितम् ॥ शुभ्रादित्वान्नित्यं ढकि प्राप्ते जरत्कारुशब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । जारत्करवः ॥ ढकि तु ढे लोपोऽकद्र्वाः इत्युलोपः । जारत्कारेयः ॥ कुञ्जादित्वात् गोत्रे कुञ्जादिभ्यः इति नित्यं च्फञि प्राप्ते विपाट्शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । वैपाशः वैपाशायन्यः ॥ सेनान्तलक्षणेति ण्यप्रत्यये उदीचामितीञि च प्राप्ते तक्षन् शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते ण्यप्रत्ययेन समावेशोऽत्रे-

ष्यते, न त्विञा । ताक्ष्ण: ताक्ष्णय: ॥ विश्रवणरवणशब्दावत्र पठ्येते तौ च विश्रव:शब्दस्यादेशौ । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवण: रावण: ॥ अवृद्धाभ्यो ॥ अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्य इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याशयेन व्याचष्टे । अवृद्धेभ्य इत्यादिना ॥ द्वैमातुर इति ॥ तद्धितार्थेत्यादिना समास: । अत्र द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहो, न तु द्विमात्रोरपत्यमिति । दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमेनासंज्ञायां समासासंभवात् ॥ धान्यमातुर्नेति ॥ अभिव्यक्तपदार्था: इत्यनेन जननोर्वाचिन एव ग्रहणे सिद्धेऽपि तस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ: स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भाव: ॥ अभिव्यक्तेत्यस्यानित्यताया ज्ञापनार्थं इति त्वन्ये ॥ कन्याया: ॥ ननु कन्या ह्यक्षतयोनि:, तस्याश्चापत्यसंभव एव नास्तीत्याशङ्क्याह ॥ अनूढाया इति । अविवाहिताया इत्यर्थ: ॥ विकर्ण ॥ वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे यञञोश्च अत्रिभृगुकुत्सेति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लुक् । न चात्र वत्सादीनामेव द्वन्द्वोऽस्त्विति शङ्क्यम् । मूलभूतानां तेषां विकर्णादीन् प्रत्यपत्यत्वाभावादतो व्याचष्टे । वात्स्यश्चेत्यादि । युगपदधिकरणवचनतायां बहुत्वमस्तीति शरद्वच्छुनक सूत्र एवोक्तम् ॥ पक्षे इञिति ॥ पूर्वसूत्राद्द्वग्रहणानुवृत्तेरिति भाव: ॥ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ बहुवचननिर्देशात्र स्वरूपस्य ग्रहणम्, नाप्यर्थस्य । ढगर्थतया शुभ्रादिषु विमातृशब्दपाठात् । किं तु स्त्र्यधिकारोक्तटाबादेर्ग्रहणम् । न तु विप्रकृष्टक्तिन्नादेरित्याशयेनाह । स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति । तेन दरदोऽपत्यं दारद: इत्यत्र ढक् न भवति । स्त्र्यर्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ढक् । दरच्छब्दो हि जनपदक्षत्रियावाचीति ततोऽपत्यार्थे द्व्यञ्मगधेत्यणि तस्य स्त्रियाम् अतश्चेति लुकि दरच्छब्दस्य स्त्र्यर्थवाचित्वात् ढक् चेति वर्तमाने पुनरिह ढग्ग्रहणमण्संबद्धस्य ढको निवृत्त्यर्थम् । यद्यपि चानुकृष्टं नोत्तरत्रेति परिभाषया अणिह न प्रवर्तते । तथापि तस्या अनित्यत्वज्ञापनाय ढग्ग्रहणमित्याहु: ॥ तस्येदमिति । शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये ॥ इत: किम् । दाक्षि: । अनिञ: किम् दाक्षायण: ॥ द्व्यच: किम् । उदधेरपत्यमौदध: ॥ काशिकायां मरीचेर्मारीच इत्युदाहृतम् तदसत् । बाह्वादित्वेनेञ्प्रवृत्ते: । न चास्य बाह्वादित्वमविवक्षितम् । मरीचिशब्दो बाह्वादिषु पठ्यते इति मिदचोऽन्त्यात्पर इति सूत्रे भाष्ये स्थितत्वात् ॥ आत्रेय इति । परत्वादयमृष्यणं बाधत इति भाव: ॥ शुभ्रादिभ्यश्च ॥ चकारस्त्वाकृतिगणत्वद्योतनार्थ इत्याहु: । मृकण्डशब्दोऽत्र पठ्यते मार्कण्डेय: । शुभ्र, मृकण्ड, अश्व, विमातृ, विधवा, गोधा, प्रवाहणेत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन पाण्डवेय इति सिद्धम् ॥ इत्रादन्तेषु इञ् प्राप्त:, विधवाशब्दात्क्षुद्राल्लक्षणो ढक्,

चतुष्पज्जातिवाचिषु ढञ् गोधाशब्दाद्द्रक्वचनात्सोपि भवति, क्वचिदौत्सर्गिकोण् प्राप्त इति बोध्यम् ॥ प्रवाहणस्य ढे ॥ उत्तरपदस्येत्यधिक्रियते । अर्धात्परिमाण इत्यतः पूर्वस्य तु वेति अनुवर्तते तदाह । उत्तरपदस्याचामादेरित्यादि । नित्यमुत्तरपदवृद्धिः फलं तु प्रवाहणेयीभार्यः इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥ तत्प्रत्ययस्य च ॥ प्रवाहणस्येति वर्तते, तच्छब्देन ढप्रत्ययः परामृश्यते तदाह । ढान्तस्येत्यादि ॥ बाह्यतद्धितनिमित्तेति । ढक्प्रत्ययान्ताद्बहिर्भूतो य इञ् तन्निमित्त इत्यर्थः ॥ कल्याण्यादीनाम् ॥ इह परस्त्रीशब्दः पठ्यते । परस्य स्त्री परस्त्री इति षष्ठीसमासः । पारस्त्रैणेय । परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ बिदादिगणे तु परस्त्री परशु चेति पठ्यते । प्राप्नोतीति शेषः ॥ तत्र परा चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः । परस्त्रिया अपत्यं पारशवः । ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः । सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री । न च परशवादेशस्य स्थानिवद्भावात्पारशवेपि अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । सत्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात्तदप्रवृत्तेः । इह गणे स्त्रीप्रत्ययान्तानां ढकः सिद्धत्वादिनङर्थं ग्रहणम् अन्येषां तूभयार्थम् । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । परस्त्रीत्यादि ॥ कुलटाया वा ॥ शकन्ध्वादित्वात्पररूपमत एव निपातनाद्वा ॥ सती भिक्षुकयेति । अत्र इनङ्विधौ । तथा चोक्तममरेण अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः । कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोपि चात्मजः इति ॥ केचित्तु क्षुद्राया अपि इनङा तृतीयं रूपं कौलटिनेय इतीच्छन्ति ॥ पक्षे द्रगिति । द्रगपि पक्षे भवत्येवेति भावः ॥ हृद्भग ॥ पूर्वपदस्य चेति चकारेण उत्तरस्येत्यनुकृष्यते तदाह । पूर्वोत्तरपदयोरिति ॥ महते सौभगायेत्यत्र तूद्गात्रादित्वादञ् छान्दसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिरित्याशयः ॥ चटकाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ चटकस्येति वाच्यमिति । एवं च चटकादैरक् इत्येव सांप्रदायिकः पाठः, इति न्यासकृद्वृत्तिवार्तिकविरोधादुपेक्ष्या । तयोरेवेति । तत्र टाबन्तात्तद्धितलुकि लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि जातिलक्षणङीषं बाधित्वा अजादिलक्षणष्टाबिति भावः ॥ गौधेर इति ॥ ढस्यैयादेशे कृते लोपो व्योरिति यलोपः ॥ आरगुदीचाम् ॥ वचनादेव द्रग्ढगारकां पर्याये सिद्धे उदीचां ग्रहणं पूजार्थम् ॥ अरक् इति न सूचितं यस्येतिचेत्याकारलोपे गौधेर इत्यनिष्टप्रसङ्गात् ॥ अन्यत इति । अनाकारान्तात्क्ष्युदादीना कुतश्चिदित्यर्थः ॥ पण्डस्येति । पण्डो नपुंसकः तस्यापत्यं तु क्वचिमादि-

रिति ॥ क्षुद्राभ्यः ॥ अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ गृष्टि, हृष्टि, बलि, कुद्रि, अग (जव) स्ति, मित्रयु ॥ अण्ढकोरपवाद इति । इहान्त्ययोर्द्वयो ऋषित्वादण् प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु इतश्चानिञ इति विवेकः । गार्ष्टेय इति । सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिः, न तु गौरेव । अतोत्र न चतुष्पाद्भ्यः इत्यनेन ढञ्सिद्धिः ॥ केकय ॥ केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् मैत्रेयिकया श्लाघ्यते । मित्रयुना भावेनेत्यर्थः । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारेति वुञ् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते, लोके च ऋषिशब्दो गोत्रमिति प्रसिद्ध इति काशिका । एतच्च यदा मित्रयुशब्दः अभेदोपचारात्तदपत्यसंताने वर्तते, तदा बोध्यम् । अन्यथा मित्रयूनामिति बहुवचनान्तेन विग्रहो न स्यात् ॥ प्रलयादागतं प्रालेयम् । इयादेशो वृद्धिं न बाधते अचामादेरचो वृद्धिः, यादेरियादेशः इति भिन्नविषयत्वात् । अङ्ग' तूभयोर्विशेषणं, न तु कार्यी' ति हरदत्तः ॥ आदिवृद्धेरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु । किमनेन विषयभेदविचारेणेत्यन्ये ॥ दाण्डिनायन ॥ निपात्यन्त इति । दण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडादित्वात्फक्, निपातनाट्टिलोपाभावः ॥ वसन्तादिषु अथर्वन् इति पठ्यते । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थ उपचारादथर्वा तमधीते आथर्वणिकः ॥ शुभ्रादिषु जिह्माशिन्निति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्माशिनेयः ॥ वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । उदीचां वृद्धादिति फिञ् ॥ भ्रूणहन्, धीवन्, अनयोः ष्यञि तकारोन्तादेशो निपात्यते । भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यम् । धैवत्यम् । हनस्तोऽचिण्णलोरित्यनेनैव हन्तेस्तत्त्वे सिद्धे तकारनिपातनं ज्ञापयति धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र तत्त्व न ॥ नन्वेवं प्रस्वड्भ्यामित्यादौ अनुदात्तस्य चेत्यम् दुर्वारः स्यात् । अम्विधौ धातोः स्वरूपग्रहणाभावात् ॥ अत्राहुः । मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया धातोः कार्यमुच्यमानं भवतीति ज्ञापनार्थं तकारनिपातनमिति व्याख्येयम् । तेन न कोपि दोष इति ॥ सरयू इत्यस्याणि परे यूवादेर्वो निपात्यते । सरय्वां भवं सारवमुदकम् । इक्ष्वाकोरपत्यम् ऐक्ष्वाकः । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् उलोपो निपातनात् । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादण् ऐक्ष्वाकः । अत्राप्युलोपो निपातनादेव । अञन्तयोर्द्वयोरप्येकश्रुत्या पाठात् । बहुत्वे तु अञः स्त्रीनिव्रतत्वाल्लुक् अणस्तु न इति विशेषः । तथा च रघुः वक्ष्वाकूणां दुरापेर्थे इति । मुरारिस्त्वाह । ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलत्यस्माकमद्याशिषः इति । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः । मयटि यादेर्लोपोत्र निपात्यते ॥ यस्कादिभ्यो ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकि-

कं गोत्रं गृह्यत इत्याशयेनाह । अपत्यप्रत्ययस्येति ॥ ण्यक्षत्रियार्षेत्यतो लुगित्यनुवर्तते, तद्राजस्येति सूत्रात् बहुषु तेनैवास्त्रियामिति च तदाह । लुक् स्यादित्यादि ॥ तत्कृतेति किम् । प्रिययास्काः ॥ बहुत्वे किम् । यास्कः । शिवाद्यण् ॥ यस्क, लुह्य, द्रुह्य, कर्णाटक, वस्ति, कुद्रि, मित्रयु, इत्यादि ॥ अत्रि ॥ गोत्रप्रत्ययस्येति । अत्रिशब्दात् इतश्चानिञ इति ढक् । इतरेभ्यस्तु ऋष्यणिति बोध्यम् ॥ भरतगोत्रे उदाहरति । युधिष्ठिरा इति । बहुष्वेव लुक् । नेह यौधिष्ठिरिः । कुरुलक्षणण्यं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् ॥ विदाद्यन्तर्गणोयमिति ॥ यञञोश्चेति लुगत्र प्राप्नोतीति भावः ॥ तिककितवादिभ्यो ॥ यद्यपि द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते तिकादीनि पूर्वपदानि, कितवादीन्युत्तरपदानि । तथापि तिकादिभ्यः इत्युक्ते पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्क्येत, इष्यते तूत्तरपदेष्वपि, अतः तिककितवादिभ्य इत्युक्तम् ॥ तिककितवा इति । अन्येप्यत्रोदाहर्तव्याः औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । भ्राष्ट्रकयश्च कापिष्ठलयश्च अत इञ् तस्य लुक् भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च अत इञ् तस्य लुक् कृष्णाजिनसुन्दरा इत्यादि ॥ उपकादिभ्यो ॥ अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वे इत्येतन्नाधिक्रियते इति स्फुटीकरणार्थम् ॥ उपकादीनां मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते उपकलमकाः इत्यादयः । तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुक्, अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्प इति ज्ञेयम् ॥ भाष्ये भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्ष इति कैयटः । तेनात्र द्वन्द्वेपि विकल्प एवोचित इत्याशयेनोदाहरति । भ्राष्टककपिष्ठला इत्यादि । तिककितवादिषु पठितानामनेनाद्वन्द्व एव विकल्प इत्याशयेनोदाहरति । लमकः लामकायना इति ॥ एवमन्येप्युदाहर्तव्याः । उपकाः औपकायनाः भ्राष्ट्रकाः भ्राष्ट्रकायनाः इत्यादिः ॥ आगस्त्य ॥ अगस्त्यशब्दादृष्यण् ॥ कुण्डिनीशब्दात्तु गर्गादियञ् ॥ ननु कुण्डिनीशब्दस्य यञि भस्याढे इति पुंवद्भावे नस्तद्धिते इति लोपः प्राप्नोति । नच संयोगादिश्चेति प्रकृतिभावः शङ्क्यः । अणीति तत्रानुवर्तनात् ॥ मैवम् । अस्मादेव निपातनात् तस्याप्रवृत्तेः कौण्डिन्यः सिध्यति ॥ चकारस्त्वन्तोदात्तार्थः ॥ मध्योदात्तः कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्त्यस्या इति मत्वर्थीयस्येनेरुदात्तत्वादादेशस्यापि कुण्डनशब्दस्यान्तरतम्यान्मध्योदात्तत्वात् ॥ अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति । न च प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यम् । आगस्तीयाश्छात्रा इत्यनापत्तेः । लुकि हि सति गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छः सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु वृद्धत्वापगमे शैषिकोऽणेव स्यात् ॥

कौण्डिन्यास्छात्रा इति तूभयथापि सिध्यत्येव । अपवादस्य कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण्प्रत्ययग्रहणस्या तत्र विशेषाभावात् । राजश्वशुराद्यत् ॥ अमेणाणिञोरपवादः ॥ जातावेवेति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्गम्यत इत्यर्थः ॥ प्रत्ययस्त्वपत्य एव । एवं च पङ्कजादिवद्योगरूढ इति फलितोऽर्थः ॥ टिलोपो नेति ॥ नस्तद्धिते इति प्राप्तष्टिलोपो नेत्यर्थः ॥ ब्राह्मो जातौ ॥ योगविभागोऽत्रेति । एकयोगत्वे त्वारम्भसामर्थ्यादनपत्ये जातौ ब्राह्मीत्यत्र प्राप्तटिलोपसिद्धावपि ब्राह्मण इति न सिद्ध्येत् । अन् इति प्रकृतिभावस्य न मपूर्वोऽपत्ये इति निषेधाट्टिलोपस्य दुर्वारत्वात् । किं च जातौ ब्राह्ममित्यादि न सिद्ध्येत्, अन् इति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ ब्राह्म इति ॥ इह अपत्ये इति न संबध्यते । अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यात् न मपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधाट्टिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह । अनपत्येऽणीति । ब्राह्ममिति । ब्राह्मो मुहूर्तो, ब्राह्मः स्थालीपाकः इत्याद्यप्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति न मपूर्वः इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणि नस्तद्धिते इति टिलोपप्रवृत्तेरत आह । जाताविति । इह मण्डूकप्लुत्या अपत्ये इत्यनुवर्तते न इति च, तदेतदाह । अपत्ये जातावित्यादिना ॥ अयमत्रार्थः अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति इति ॥ केचिदिह अजातौ इति छित्त्वा जातौ न भवति इति व्याचक्षते ॥ तस्मिंस्तु व्याख्याने न इति नानुवर्तनीयम् ॥ जातौ किम् । ब्राह्मो नारदः ॥ ताक्ष्ण इति ॥ शिवादित्वात्, तस्येदमिति वाण् ॥ ताक्ष्ण्य इति । कारिलक्षणो ण्यः ॥ कुलात्खः ॥ केवलात्कुलशब्दत् अपूर्वपदात् इत्यादिना विशेषविहिताभ्यामपि यढ्ढकञ्भ्यां खो न बाध्यते, तद्विधावन्यतरस्यांग्रहणादित्याशयेनाह । कुलीन इति ॥ लिङ्गादिति । अन्यथा ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ आढ्यकुलीन इति । आढ्यश्चासौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याढ्यत्वं न प्रतीयते । किं च ईकार उदात्त इति स्वरेऽपि विशेषोऽस्तीति भावः ॥ बहुकुल्य इति ॥ विभाषा सुप इति बहुच्प्रत्ययो न पदमिति अपूर्वपदत्वात्प्रत्ययत्रयं भवत्येवेति भावः ॥ व्यन्सपत्ने ॥ भ्रातुरपत्यं यदि शत्रुः तदा भ्रातृशब्दाद्व्यन्नेव स्यात् । न तु व्यच्छौ इत्यर्थः ॥ समुदायेनेति । तद्घटितप्रत्ययेन शत्रुरूपेऽपत्ये वा वाच्य इत्यर्थः ॥ यत्तु वृत्तिकृतोक्तम् अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येवेति ॥ तदुपेक्ष्यम् । भाष्यविरोधादिति मनसि निधायाह । पाप्मनेति । श्रुतिगतभ्रातृव्यशब्दस्य गतिं वदति । उपचारादिति ॥ अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषमित्यमरः । न हि पापं भ्रातुरपत्यं भवतीत्यतो भाक्त एवा-

यं प्रयोग इति भावः ॥ रेवत्या ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपालीत्यादि ॥ ठस्येकः ॥ अङ्गस्येत्यनुवर्तनादाह । अङ्गात्परस्येति । अङ्गात् इति ठकारविशेषणात् ठचष्ठकारस्य न भवति । कर्मठः ॥ गोत्रस्त्रियाः ॥ णित्त्वं तु ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनो जाल्मः इत्यत्र फिञन्तात्से इत्यर्थमिति बोध्यम् ॥ सामर्थ्याद्यूनीति । गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो न इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ गार्ग्या अपत्यमिति । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशात् कुत्सा ॥ गोत्रेति किम् । कारिकेयो जाल्मः ॥ स्त्रियां किम् । औपगवस्यापत्यम् औपगविर्जाल्मः ॥ कुत्सनेति किम् । गार्गेयो माणवकः ॥ फाण्टाहृति ॥ कुत्सने इति निवृत्तम् । वृत्तिमते णित्त्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन्नुदाहरति । सैमत इति । न च भाष्यमतेपि फाण्टाहृताभार्यः इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य इति पुंवद्भावनिवृत्तिर्णित्त्वफलमस्तीति वाच्यम् । अस्त्रियामिति युवसंज्ञानिषेधाद्गोत्रसंज्ञासद्भावात् एको गोत्रे इति नियमादिञन्तात्फाण्टाहृतिशब्दादन्यस्यापत्यप्रत्ययस्याभावात्फाण्टाहृतशब्दस्यैवासत्त्वादिति भावः ॥ कुर्वादिभ्यो ॥ सौवीरेष्वित्यपि निवृत्तम् ॥ कौरव्या ब्राह्मणा इति । यत्तु कुरुनादिभ्यो ण्यः इति वक्ष्यति । तस्य तद्राजत्वाद्बहुषु लुकि कुरवः क्षत्रियाः इति भवति, न तु कौरव्या इति भावः ॥ वावदूक इति । पदेर्यङन्तादूकप्रत्ययः । स चात्रैव गणे निपातनादित्याहुः ॥ कुरु, गर्ग, वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । सम्राट्शब्दात् ण्य इत्यर्थः । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् । यञन्तस्य कण्वशब्दस्य यत्कार्यं तत् ण्यप्रत्ययान्तस्य वामरथ्यशब्दस्य स्यात्, आद्युदात्तं विनेत्यर्थः ॥ बहुले यञञोश्च इति लुक् ॥ वामरथाश्छात्राः । कण्वादिभ्यो गोत्रे इति छापवादोऽण् ॥ वामरथी । वामरथ्यायनी स्त्री । यञश्च, प्राचां ष्फ तद्धित इति ङीप्ष्फौ ॥ वामरथानि संघाङ्कलक्षणानि । संघाङ्कलक्षणेषु इति छापवादोण् । सत्यंकार, वलभीकार, बुद्धिकारेत्यादि ॥ हारिषेण्य इति ॥ एतिसंज्ञायामिति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तोयम् । तान्त्व इति । उदीचामिञोपवादोयमण् । अस्मादुपसंख्यानाच्छिवादिषु तक्षन्शब्दपाठोऽनार्ष इति गम्यते ॥ वृत्तिकारस्तु तक्षन्शब्दं शिवादिषु पठित्वा कारिलक्षणमुदीचामिञमयमण् बाधते, ण्यस्य तु बाधो नेष्यते इत्याह ॥ तदनुरोधेनास्माभिरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् । फले विशेषाभावात् ॥ कौशल्य ॥ परमप्रकृतेरेवायमिति । यदि तु वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङन्तात्कौशलशब्दात् कारिलक्षणयञन्तात्कर्मारशब्दाच्चायं विधिः स्यात्, तदा यून्येव प्रसज्येतेति भावः ॥ छागेति । दगुशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत् फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् चादिष्टस्येति

वार्त्तिकात् । चादिष्टस्य आयन्नादेशस्येत्यर्थः । अन्यथा प्रतिपदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशव्यायनिरित्यादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात्, युक्ति कृते तु दागव्यायनिरित्यत्र ओर्गुणः, अन्यत्वाल्लोपश्च न स्यादिति भावः ॥ कार्त्तायणि-रिति ॥ कर्तुरपत्यं कार्त्तस्तस्यापत्य तु कार्त्तायणिः ॥ अत्र व्याचक्षते कर्तृशब्दः कुर्वादिषु पठ्यते । तथा च कार्त्त्यं इति वर्धमानेनोदाहृतम् । तस्मादिह भर्तृ इत्याद्युदाहार्यमिति ॥ दाक्षिरिति ॥ वा नामधेयस्येति वृद्धसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदम् । पक्षान्तरे तु फिञ् भवत्येव । दाक्षायणोऽश्विनीत्यादि तारा इत्यमरः ॥ वाकिनादीनाम् ॥ यदि हि वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं, तत्रागमा-र्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थम् ॥ उदीचामित्यनुवर्तनाद्विकल्पः फलित इत्या-ह । फिञ्वा स्यादिति ॥ वाकिनकायनिरिति । वचनं वाकः सोऽस्यास्तीति वाकिनः । अत एव निपातनादिनन् । अगारे एधत इति गारेधः पृषोदरा-दित्वादादिलोपः शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । गारेधकायनिः ॥ चर्मिवर्म्यादौ तूभयार्थम् । चर्मवर्मशब्दाभ्यां व्रीह्यादित्वादिनिः । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति गणसूत्रम् । चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः । कुकि कृते नकारस्यानन्त्यत्वा-न्नलोपाप्राप्तौ वचनम् । न च कुक् परादिरस्त्विति वाच्यम् । फस्यानादित्वा-दायनादेशाभावप्रसङ्गात् ॥ वाकिनिरिति । अत इञ् । फिञभावे तत्सनि-योगशिष्टः कुगपि न भवति । एवं गारेधिः चार्मिण इत्याद्यूह्यम् ॥ पुत्रान्तात् ॥ उदीचां वृद्धादित्यनुवर्तत इत्याशयेनाह । वा फिञ् सिद्ध इति । तेनैव सूत्रेण फिञि सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत इति भावः ॥ प्राचामवृद्धात् ॥ प्राचां-ग्रहणं पूजार्थम् ॥ अवृद्धादिति किम् । राजदन्तिः बहुलग्रहणान्नेह दाक्षिः ॥ मानुषः मनुष्य इति ॥ जातिशब्दावेतौ ॥ अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥ णत्वविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् । अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहिताननुष्ठानाच्च कुत्सितत्वम् ॥ इदं च वचनं ब्राह्मणमाणवेति णत्वनिपातनाल्लब्धमित्याहुः ॥ जनपद ॥ जनपदक्ष-त्रियेति । जनपदवाची सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः ॥ यद्यपि पञ्चालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रियेत्वेकवचनान्ताः तथापि प्रातिपदिकस्योभयवाचित्वमक्षत-मेवेति बोध्यम् ॥ जनपदशब्दात्किम् । द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । केवलक्षत्रियवाच्ययम् ॥ क्षत्रियादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चालिरिति वृत्तिकारादयः ॥ बाह्वादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमित्यन्ये ॥ क्षत्रियसमानशब्दादि-ति ॥ समानः शब्दो यस्य जनपदस्य सोयं समानशब्दो जनपदः । क्षत्रि-

येण समानशब्दः क्षत्रिय समानशब्दस्तस्मात् तस्येति षष्ठीसमर्थाद्राजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ पञ्चालानां राजेति । इह अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति प्राप्तो वुञ् बाध्यते ॥ पूरोरिति । पूरुशब्दो न जनपदवाचीति प्राग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम् ॥ जनपदवाचित्वे तु द्व्यञ्मगधेत्येव सिद्धम् ॥ पाण्डोर्ड्यण् । णित्करणं तु पाण्ड्याभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् ॥ युधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नेह ग्रहणं, जनपदशब्दादित्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात् ॥ वृद्धेत् ॥ तपरकरणं किम् । कौमारः । कुमारीशब्दो जनपदक्षत्रियवचनः ॥ कुरुना ॥ नकारः आदिर्येषां ते नादयः । कुरुशब्दाद् द्व्यञ्लक्षणे अणि प्राप्ते, नादिभ्यस्त्वञि प्राप्ते च, वचनम् ॥ उदुम्बरादयइति उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगंधराः । भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिकाः इति वृत्तिः ॥ औदुम्बरिरिति । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिरित्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥ ते तद्राजाः ॥ अञादय इति ॥ ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यन्ते गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छेदात् ॥ एतदर्थमेवेद न तत्काण्डमध्ये कृतमाचार्येणेत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु तद्राजेत्यधिकृत्य जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् इत्यादिसूत्राणामारम्भे गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डस्य मध्ये पाठाभावेपि न क्षतिरित्यन्ये ॥ तद्राजस्य ॥ तदर्थेति । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत इत्यर्थः ॥ तेनैवेति किम् । प्रियपाञ्चाला ॥ साधव इतीति । तथाच तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावाल्लुङ् नेति भावः ॥ रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावादाभ्यां परस्य तद्राजसंज्ञा नेति लुकोऽप्रवृत्त्या राघवाणां यादवैरित्येव भवितव्यमित्याशङ्क्याह । रघुयदुशब्दयोरिति । लक्षणयेति । ततश्चोक्तार्थत्वादपत्यप्रत्ययो नापन्न इति भावः ॥ कम्बोजाल्लुक् ॥ तद्राजस्य बहुष्विति प्रकरण एवेदं न कृतं, द्वेयकार्थवाचकस्याञो लुगभावप्रसङ्गात् ॥ यद्यपि लुगधिकारे पुनर्लुग्विधानसामर्थ्याद् द्वेयकयोरप्यञो लुग्भविष्यत्येवेति वक्तुं शक्यम् । तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसङ्गशङ्कापत्तेर्लाघवाभावाच्च तत्प्रकरणे न कृतमित्याहुः ॥ न चात्र अपत्ये लक्षणयैव कम्बोजः, कम्बोजौ इत्यादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेणेति शङ्क्यम् । काम्बोज इत्यादिपाक्षिकानिष्टवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात् ॥ सिन्धुतक्षेति । कम्बोजशब्दस्य सिन्ध्वादित्वादण् । तस्य तु तद्राजत्वाभावाल्लुग्नेति भावः ॥ अवन्तीकुन्तीति । वृद्धेदिति ञ्यङो लुकि इतो मनुष्यजातेः इति ङीष् । कुरूरिति । ण्यस्य लुक् ऊङुत इत्यूङ् ॥ अतश्च ॥ इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते, न त्वकारेण तद्राजः ।

विशेषणेन तदन्तविधौ अरङ्ग्वादीनामप्यदन्ततद्राजत्वादनेनैव लुकि सिद्धे अवन्तिकुन्तिकुरुभ्यो लुग्विधायकस्य स्त्रियामवन्तीति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। कौसल्येति रूपासिद्धिप्रसङ्गादतो व्याचष्टे। तद्राजस्याकारस्येति। सूत्रे तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति भावः॥ शूरसेनीति। अञो लुकि जातेरिति ङीष्। न त्वञ्लक्षणो ङीन्, अञो योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानात्॥ कारूशीति॥ कुत्सित उः करुः तं वष्टि करूशः। वश कान्तौ मूलविभुजादित्वात्कः। ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्। तस्यापत्यं राजा वा कारूशः। स्त्रियां कारूशी॥ एतेन मूर्धन्योपधः पाठो निरस्तः॥ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधमुदाहर्तुमाह। युधाशुभ्रेत्यादि॥ अतश्चेति लुकि त्विति। आदयस्तद्राजा इति वक्ष्यमाणत्वादञोऽस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः॥ योपधत्वान् ङीषः प्राप्तिर्नेत्याशयेनाह। ङीपीति॥ उदात्तनिवृत्तिस्वर इति। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यनेन ङीबुदात्तः स्यादित्यर्थः। सिद्धान्ते त्वञो लुगभावान् ङीन्याद्युदात्तत्वमिति ज्ञेयम्॥ स्यादेतत्। अतश्चेति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चातुरर्थिकानामेव तद्राजानां भवतु सन्निधानात्, न तु आदयस्तद्राजा इति पाञ्चमिकानामपि तद्राजानामिति किमनेन यौधेयादिग्रहणेन॥ सत्यम्। व्याप्तिन्यायेन पाञ्चमिकस्यापीह ग्रहणम् इति ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणम्। तेन पार्श्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिध्यति। तथा हि पर्शुः क्षत्रियो जनपदेन समानशब्दः। तस्यापत्यं स्त्री द्व्यञ्मगधेत्यण् तस्य अतश्चेति लुक्। पुनः पार्श्वादिलक्षणः स्वार्थिकोण्। तस्यापि लुकि ऊङुतः पर्शूः॥ एव रक्षसः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री रक्षाः। पूर्ववदण्द्वयस्यापि लुकि अत्वसन्तस्येति दीर्घः॥ उक्तं च वार्तिककृता पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः। यौधेयादिप्रतिषेधो वा ज्ञापकः पार्श्वादिलुकेति॥ यौधेयीत्यादि। युधायाः शुभ्राया अपत्य स्त्रीति विग्रहः॥ अणिञोः॥ उत्तममिति। अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिदम्, न तूच्छब्दात्तमप्। तेन किमेत्तिङव्ययघादित्याम् न प्रसङ्गः॥ गोत्रे याविति। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्रमिति नेह शास्त्रीयं गृह्यते। तथा च अनार्षयोः इति पर्युदासादेव सिद्धे गोत्रग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम्। न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्यात् शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यत इति वाच्यम्। दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येत्यादीनामनन्तरापत्येपीष्यमाणत्वात्॥ अत एवानुपदं वक्ष्यति कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या इति॥ इद च कौस्तुभानुसारि व्याख्यानमवत्यमूलानुगुणमपि दैवयज्ञि सूत्रस्थेन अगोत्रार्थमिदमित्यादिमूलग्रन्थेन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटीभविष्यति॥ यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृ

ताः । तथापि पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति नकारस्येव ष्यङ आदेशत्वमेवोचितम् अणिञोरिति षष्ठीस्वरसादित्यभिप्रेत्याह । ष्यङादेशः स्यादिति । ष्यङः प्रत्ययत्वेपि लक्ष्यसिद्धिरप्रत्यूहेति मनोरमायां स्थितम् ॥ नन्वयं ङिच्च इत्यन्तादेशं बाधित्वा परत्वात्सर्वादेशः स्यात् । ङिच्च इत्यस्यानन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् । ष्यङोनुबन्धस्य यङश्चाप् इति विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादित्याशङ्काह । निर्दिश्यमानस्येति ॥ षङावितावितिं । अनुबन्धद्वयकरणमङ इव ष्यङोपि यङश्चाप् इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् ॥ न च ष्यङः सम्प्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थं तयोरुपयोगोस्ति । अन्यथा पाश्यापुत्रः पाश्यापतिरित्यत्र पाशादिभ्यो यः इति यप्रत्ययेपि संप्रसारणप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यङः संप्रसारणमित्येकानुबन्धेनापि तद्वारणात् ॥ लोलूयापतिरित्यत्र त्वकारप्रत्ययेन व्यवधानात्संप्रसारणाभावः । कौमुदगन्धीपुत्र इत्यत्र त्वेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणान्नास्ति व्यवधानमिति संप्रसारणं सिध्यति ॥ कौमुदगन्ध्येति । अणः ष्यङ् ॥ वाराह्येति । इञः ष्यङ् ॥ अणिञोः किम् । ऋतभागस्यापत्यमार्तभागी । बिदादित्वादञ् शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् ॥ टिड्ढेत्यादिना ङीबिति तु वृत्तिकारः ॥ अणिञोरित्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते । गोत्रं च चरणैरित्यत्र तु पारिभाषिकमेव गृह्यते । तेन जातित्वाभावान्ङीनः प्राप्तिर्नास्तीति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ गोत्रावयवात् ॥ अवयवशब्दोऽप्रधानवाची अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः निपातनाद्गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ गोत्राभिमता इति । गोत्रमित्येवमभिमताः । गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धाः, न तु प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः ॥ प्रवराध्यायेऽपाठाच्चाप्राधान्यम् ॥ कुलाख्या इति । कुलमाख्यायते यैरिति कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतयः । तैर्हि कुलमाख्यायते पुणिका वयं गोत्रेणेति ॥ तत इति । गोत्रावयवादित्यर्थः ॥ क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्ययत्वमिवेहाश्रीयत इत्याह । ष्यङ् प्रत्यय इति । क्रौडि व्याडि आपिशलि गौकक्ष्य इत्यादि । गौकक्ष्यशब्दो गर्गादियञन्तस्तदर्थमाह । अनणिञन्तार्थश्चेति । सूतेति । गणसूत्रम् । सूतशब्दः ष्यङं लभते युवत्यां वाच्यायामित्यर्थः ॥ सूत्येति । ष्यङि यङश्चाप् । अन्यत्र तु क्रियाशब्दाट्टाप् । सूतजातिवाचिनस्तु ङीष् । सूती ॥ भोजेति । इदमपि गणसूत्रम् । जातिलक्षणङीषोपवादः ष्यङ्, क्रियाशब्दात्तु टाबेव । भोजयतीति भोज्या ॥ दैवयज्ञि ॥ चतुर्भ्य इति । इञन्तेभ्य इति शेषः ॥ देवा यज्ञा यष्टव्या यस्य स देवयज्ञः । शुचिर्वृक्षो यस्य शुचिवृक्षः । सत्यमुग्रं यस्य सत्यमुग्रः । निपातनाद्विशेष्यस्य

पूर्वनिपातः सुमागमश्च । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः । कर्तृकरणे कृतेति समासः निपातनात्काण्डशब्दस्य एकारः । पाठान्तरे कण्ठे विद्धमस्य, कण्ठे वा विद्धः कण्ठे विद्धः अमूर्धमस्तकादित्यलुक् । एभ्यः सर्वेभ्यो अपत्ये अत इञ् ॥ गोत्रेपि परत्वादिति । तथा चोभयत्र विभाषेति भावः ॥ अत्रेदमवधेयम् अ णिञोरिति सूत्रे यदि शास्त्रीय गोत्रं गृह्यते, तदा अगोत्रार्थमिदमित्यादिग्रन्थः स्वरसतः सगच्छते । यदि तु लौकिकं गोत्रमेव तत्र गृह्यते तदा अणिञोरिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ॥

॥इत्यपत्याधिकारः॥

तेन रक्तम् ॥ तृतीयान्तात्समर्थाद्यथाविहित प्रत्ययाः स्युः ॥ रज्यते अनेनेतीति । बाहुलकात्करणे घञ् ॥ राग इति । रञ्जकद्रव्यमित्यर्थः शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थः ॥ लाक्षारोचनात् ॥ वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थौ शकलकर्दमौ सूत्रे प्रक्षिप्तौ ॥ शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले इति विश्वः ॥ वृत्तिकार इति । भाष्ये तु नैतद् दृष्टमिति भावः । नील्येति । नीली ओषधिविशेषः । अणपवादोयम् ॥ नक्षत्रेण ॥ नक्षत्रवाचकाः शब्दा वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभन्ते ॥ पुष्येणेति । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः ॥ एवं च पौषमह इत्यादि व्यवहारः सगच्छते । सर्वेषामप्यह्नां पुष्ययोगसत्त्वेपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्यासार्वत्रिकत्वात् ॥ नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रेण युक्ता रात्रिः ॥ कालः किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रः ॥ लुबवि ॥ पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये इत्यर्थो लभ्यते तदाह । षष्टिदण्डेति । अद्य पुष्यः इत्युक्त्या न ह्यो, न श्वः इति विशेषे गम्यमानेपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमाल्लुब् भवत्येवेति भावः ॥ अविशेषे इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात् पौष अहोरात्रः इत्यत्र लुब् न भवति, षष्टिदण्डसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्य विशेषस्य प्रतीतिरित्याशयेनाह । विशेषस्त्वन्नेति ॥ यद्य पुष्य इति । मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ द्वन्द्वाच्छः ॥ विशेषे उदाहरणमाह । तिष्येत्यादि । अविशेषे तूदाहर्तव्यम् अद्य राधानुराधीयमिति । न चात्र लुबविशेषे इति अण इव छस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यम् । मध्येपवादन्यायरीत्या पूर्वोपस्थितस्याण एव तत्प्रवृत्तेः ॥ यत्तु लुपं परत्वाद्बाधते इति वृत्तिकृतोक्तम् ॥ तन्न । द्वयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् ॥ दृष्टं साम ॥ तृतीयान्ताद् दृष्टमित्यर्थेऽणादय स्युर्दृष्टं

तत्रेत्साम ॥ अस्मिन्नर्थे इति ॥ तथा च श्लोकवार्तिकम् । दृष्टे सामनि जाते वाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते । तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥ जातेऽर्थे यो द्विरण् स च वा डिदित्यन्वयः ॥ शतभिषजि जातः शातभिषः शातभिषजः । इह हि प्राग्दीव्यतः इति प्राप्तोऽण् कालाट्ठञा बाधितः, स सन्धिवेलादि सूत्रेण प्रतिप्रसूयत इत्ययं द्विरुक्तोण् ॥ तीयादिति । तीयादीकक् स्वार्थे भवतीत्यर्थः ॥ द्वैतीयकः तार्तीयकः ॥ न विद्याया इति । विद्यावाचकात्तीयान्तादीकक्न भवतीत्यर्थः । द्वितीया विद्या ॥ गोत्रादङ्कवदिति । गोत्रप्रत्ययान्तादङ्केयः प्रत्ययः स दृष्टे सामन्यपि भवति ॥ औपगवेन दृष्टमौपगवकम् । इह गोत्रचरणाद्वुञ् इति वुञ् ॥ वामदेवात् ॥ ग्रहणं मातदर्थे इत्यादि । अतदर्थे ययतोश्चातदर्थे इति विहिते नञ्स्वरे नञाश्रितस्वरे ड्यड्यतोर्ग्रहणं मा भूदित्यर्थः ॥ ययतोश्चेति सूत्रेण विधीयमानं नञः परस्य यत्पदं तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं वामदेव्यशब्दे मा भूत् । किं तु अव्ययपूर्वपदस्वर एव यथा स्यादित्येतदर्थं डित्करणमिति फलितोऽर्थः । न च कृतेपि डित्त्वे ययतोरित्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति शंक्यम् । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषयोः सत्त्वात् ॥ इमे च परिभाषे इहैव डित्त्वेन ज्ञाप्येते ॥ तत्राद्यायाः प्रयोजनं पूरणगुणेति सूत्रे तव्यग्रहणे तव्यतोऽग्रहणम् ॥ द्वितीयस्यास्तु चङ्ग्रहणे चङोऽग्रहणम् । श्वयतेरः अङि परे इति शेषः । अश्वत् । चङि परे तु न अशिश्वियत् ॥ परिवृतो ॥ तृतीयान्तात्परिवृत इत्यर्थेऽणादयः स्युः परिवृतः स चेद्रथो भवति ॥ रथाच्छादनार्थं यद्वस्त्रकम्बलादिकं तत एव सर्ववेष्टनं भवति, न तु छत्रादिभ्यः इत्याशयेनाह । समन्ताद्वेष्टित इति । परिः सर्वतोभावे वर्तत इति भावः ॥ कौमारा ॥ तेनेति निवृत्तम् ॥ अपूर्व इति भावप्रधानो निर्देश इत्याह । अपूर्वत्वे इति । अपूर्वत्वं तु स्त्रिया एवेष्यते, पुरुषस्तु अपूर्वभार्योऽस्तु वा मा वेत्यनाग्रहः ॥ अपूर्वपतिमिति । न पूर्वः पतिर्यस्या इति बहुव्रीहिः ॥ कौमारः पतिरिति । द्वितीयान्तात्कुमारीशब्दादुपयन्तरि प्रत्ययः ॥ कौमारीति । इह कुमारीशब्दात्प्रथमान्तात्स्वार्थे प्रत्ययः टिड्ढाणञिति ङीप् ॥ तत्रोद्धृत ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति सूत्रात्प्राक् तत्रेत्यधिकारः ॥ पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उद्धृतमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥ शाराव इति । भुक्तोच्छिष्ट इति वृत्तिकृत् । अवशिष्ट इति तदर्थः । उच्छिष्टं न सर्वं जुहोतीति कल्पसूत्रव्यवहारात् ॥ सप्तमीति । निधानक्रियापेक्षया अधिकरणत्वादिति भावः ॥ स्थण्डिलात् ॥ व्रतं शास्त्रेण विहितो नियमः, तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्य-

न्ताद्यथाविहितः प्रत्ययो भवति मथितेऽर्थे ॥ अष्टाकपाल इति । द्विगोर्लुगन-पत्य इत्यणो लुक् ॥ शूलोखा ॥ संस्कृतं भक्षा इत्यनुवर्तते ॥ कथमुख्योऽग्निरि-ति । न ह्यसौ भक्ष इति चेत् ॥ अत्राहुः । दिगादित्वाद्भवार्थे यदिति ॥ दध्नष्ठ-क् ॥ दध्नोति । संस्कारस्त्विह लवणादिना, दधि त्वधिकरणमात्रम् ॥ यत्तु प्रा-ग्वहतेरित्यत्र संस्कृतमिति ठग्वक्ष्यते स तृतीयान्ताद्बोध्यः । तेन दध्ना संस्कृतमपि दाधिकमेव ॥ इसुसुक्तान्तात् ॥ तादिप्युक्तेऽप्यङ्गविशेषणेनैव तान्तादिति लब्धे अन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले यस्तान्तस्तस्मात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्ये-वमर्थम् । तेन माथितिक इत्यत्र ठस्य इकादेशे यस्येति लोपे च कृते तान्तत्वेपि इकस्य कादेशो न भवतीति ठस्येक इति सूत्रे कैयटः ॥ संनिपातपरिभाषयैव इ-कस्य कादेशो न स्यादित्यन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥ उदश्विदिति । श्वयतेः क्विपि तुक् उदकस्योद इत्युदादेशः । इहैव निपातनात्संप्रसारणाभावः ॥ सास्मि-न् ॥ सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे प्रत्ययः स्यात् प्रथमान्तार्थः स चे-त्पौर्णमासी भवति ॥ इतिशब्दादिति । स हि लौकिकीं विवक्षामनुसारयति ॥ वृत्तिकृता तु सूत्रे एव संज्ञायामिति प्रक्षिप्तम् ॥ पौर्णमासीति । पूर्णो मासोऽस्यां ति-थाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽणिति हरदत्तादयः । तदस्मिन्वर्तत इ-त्यधिकारे पूर्णमासादण् वक्तव्य इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति तदाशयः ॥ सास्य ॥ सेति प्रकृतं संज्ञासंबद्धम् इति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः ॥ इहैव सूत्रे निपात-नाद्देवशब्दात्स्वार्थे तल् ॥ मन्त्रस्तुत्येति । मन्त्रेण स्तुत्या । एतिस्तुशासि-त्यादिना क्यपि तुक् टाप् ॥ आग्नेयो वै ब्राह्मण इति । इहाग्न्युद्देशेन ब्राह्मणो न त्यज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शंक्यमिति भावः ॥ परत्वादादित्यविरि-ति ॥ इदं च समाधानं न्याय्यमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव परिहारसंभवादित्ववि-धानसामर्थ्यमिह नाश्रितम् । उक्तं रूपमिति ॥ नपादित्यस्य नप्तृ इति रूपमित्य-र्थः ॥ शत रुद्रा इति ॥ शतशब्दोऽनन्तवचनः ॥ सोमीति ॥ हलस्तद्धितस्येति य-लोपः ॥ रोङ्कृतः ॥ अन्नवृत्तपरिभाषया अकृत्सार्वेति दीर्घो न प्रवर्तत इति दीर्घ-ग्रहणमित्याहुः ॥ यस्येति चेति । पित्रीयतीत्यत्र रीङ्विधिः सावकाश इति भा-वः । उषस्यमिति । उषस्शब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवो दुहितरं बवीति ॥ द्यावापृ ॥ अ-ण्यतयोरपवादः ॥ शुनासीरीयमिति । शुनश्च सीरश्चेति द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वे चेत्यान-ङ् ॥ शुनो वायुः सीर आदित्य इति वृत्तिकृत् ॥ हरदत्तस्तु शुनासीरशब्द इन्द्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मन्यन्त इत्याह ॥ तथाच मन्त्रः इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवा-मह इति । मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः मरुत्वतीय मरुत्वत्यम् । अग्नीषोम्यम् ।

अग्नीषोमीयम् । ईदग्नेः सोमवरुणयोः । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः । इहैव सूत्रे निपातनात्साधु । वेश्म भूर्वास्तु रस्त्रियाम् । वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयं गृहमेध्यम् । गृहमेधशब्दोऽकारान्तः । तथाच आश्वलायनः मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य इति ॥ कालेभ्यो ॥ कालवाचिभ्यो ये प्रत्ययाः भवार्थे वक्ष्यन्ते ते साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यन्ते ॥ वत्करण सर्वसादृश्यार्थम् । तेन यस्माद्यो विहितस्तस्मात्स एव भवति नान्यः । तथैवोदाहरति ॥ मासिकं प्रावृषेण्यमिति । कालाट्ठञ् । प्रावृष एण्यः ॥ छामहजिति ॥ एतच्च वृत्त्याद्यनुरोधेनोक्तम् ॥ भाष्ये तु वामदेवाद्‌ड्यड्ड्यौ ... प्रत्ययस्य निपात्यते । तेनावग्रहः सिध्यतीत्युक्तम् ॥ सकारपाठेति । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षमेव पठेदिति भावः । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ अन्ये तूक्तरीत्या अविसोढमित्यत्र षत्वनिवारणेपि अविदूसमित्यादौ स्यादेव षत्वम् ॥ तत्र हि यरन्तात्किपि अविदूरित्यादिरूपसिद्ध्यर्थं सकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ॥ तस्मात् अविमोढमित्यादिभाष्यकृदुदाहरणे सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः ॥ तस्य समूहः ॥ इह अचित्ताट्ठक्, अनुदात्तादेरञ् केदाराद्यञ्चेत्यादिना प्रतिपदं यञादींश्च वक्ष्यति ॥ तथा च चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रान्तं प्रतिपदोक्तप्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरति । काकं वाकमिति । एवं वार्कम् । काकवकवृकशब्दाः प्राणिना कुपूर्वाणामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्ताः । प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः । अथादिः प्राक् शकटेरित्यधिकारात् ॥ यत्तु वृत्तिन्यासयोः शौकमित्युदाहृतम् ॥ तदुपेक्ष्यम् । खण्डिकादिषु शुकशब्दस्य पाठात्तत्राञा भाव्यमिति हरदत्तादयः ॥ भिक्षादिभ्योण् ॥ भैक्षमिति । अचित्तत्वाट्ठक् प्राप्तः ॥ गार्भिणमिति । अनुदात्तादित्वादञ् प्राप्तः । सति हि तस्मिन्नाद्युदात्तटिलोपौ स्याताम् । न च भस्याढ इति पुंवाचकरूपातिदेशान्न टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानापत्तेः तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरं तत् । न तु रूपातिदेशकमिति बोध्यम् ॥ यौवनमिति ॥ युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि प्राप्ते अनर्थमिह पाठः ॥ पुंवद्भावात्तिप्रत्ययनिवृत्तिः । अन् इति प्रकृतिभावः । ननु भस्याढ इत्यत्राढे तद्धिते विवक्षिते पुंवद्भाव इत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां कनिन्युवृषीति कनिनन्ततया आद्युदात्तत्वादण् सिद्ध एवेति चेत् ॥ सत्यम् । अत एव भाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः ॥ इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावो नेति वृत्तिकारोक्तिरप्यत एव निरस्ता ॥ नन्वेवं

गर्भिणं यौवतं गण इत्यादिप्रयोगा भाष्यमते न संगच्छेरन्नित्याशङ्क्याह । अव-न्तादिति ॥ युवोः ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । उकारस्तूच्चारणार्थो ने-त्संज्ञकः । तेन नन्दनः कारकः नन्दना कारिका इत्यत्रोगिल्लक्षणौ नुम्ङीपौ न स्तः ॥ अनुनासिकयोरिति किम् । ऊर्णायुः ॥ प्रकृत्याऽक इति ॥ इह राजन्यमनुष्यग्रहणं व्यर्थम् । रूढिशब्दत्वेनापत्यस्य चेति यलोपस्य प्राप्त्यभावा-त् ॥ अत एव गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यत्र तयोर्ग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रहणं न कुर्यादित्याहुः ॥ यूनो भावो यौवनिका । मनोज्ञादित्वा द्वुञ् ॥ वार्द्धकमिति । यदि वृद्धत्वेपि वार्द्धकमिति प्रयोगोस्ति, तर्हि मनोज्ञा-दित्वं कल्पनीयमित्याहुः ॥ ब्राह्मणमाणव ॥ ननु त्रयोप्यमी वृद्धाः । तेभ्यः प्रकृतो यञेवास्तु । वृद्धाद्यनि यञि वा रूपे विशेषाभावात् । नापि स्वरे विशे-षः, उभयथाप्युदात्तत्वात् । स्त्रियां विशेषस्तु न शङ्क्य एव, नपुंसकत्वात् । य-ञश्चेत्यत्रापत्यग्रहणाच्च । ठञ् तु नानुवर्तिष्यते अस्वरितत्वादिति चेत् ॥ स-त्यम् । अवृद्धादपि कुतश्चिद्विधानार्थं यन्वचनं तत्सिद्धार्थानुवादक वार्त्तिकमा-ह । पृष्ठादिति ॥ पृष्ठ स्तोत्रविशेषः । पृष्ठ्य इति । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः षडह इति तु मत्वर्थलक्षणया बोध्यम् ॥ ग्रामजन ॥ हस्तिकृता तु वार्त्तिकस्थ-सहायशब्दोपि सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥ अनुदात्तादेरञ् ॥ आपूपिकं शाष्कुलिकमित्या-दौ परत्वाद् अचित्तहस्तिधेनोरिति ठगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवन्तमुदाहरति । कापोतमिति ॥ लघावन्त इति । फिट्सूत्रेण कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ ॥ न च शकुनीनां च लघुपूर्वमित्याद्युदात्ताविमाविति शङ्क्यम् । अन्त्यात्पूर्वं ल-घूदात्तमिति तत्र व्याख्यानादित्याहु. ॥ खण्डिका ॥ आद्युदात्तार्थमचित्ताट्ठको बाधनार्थं च वचनम् ॥ चरणेभ्यः ॥ यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मे वक्ष्यते, स तस्याः प्रकृतेः समूहेपि स्यादित्यर्थः ॥ वुञादयो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते । तत्र चरणाद्धर्माम्नाययोरिति तु वार्तिकम् । तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेण ज्ञाप्यते ॥ काठकमित्यादि । गोत्रचरणाद्वुञ् छान्दोग्यमिति । छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः ॥ यञ्ञाविति । यथासंख्यं स्तः ॥ ठगणाविति । केशशब्दादचित्तत्वेन ठक् ॥ विषयो देशे ॥ तस्येत्यनुवर्तते इत्याह । षष्ठ्यन्तादिति ॥ विषयशब्दार्थमाह । अत्यन्तेति ॥ भौरिक्या ॥ आभ्यां गणाभ्यां यथासंख्यमेतौ प्रत्ययौ स्तः ॥ भौ-रिकिविधमित्यादि ॥ क्लीबत्व लोकात् ॥ सोस्यादिरिति ॥ छन्दो नामाक्षरेय-त्तानिबन्धनपङ्क्त्यादिरिह विवक्षितः । तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्येत्यादिम-ति प्रत्ययः स्यात्, य आदिमान्स प्रगाथश्चेत् ॥ प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः । ग्रन्थ

संदर्भे इत्यस्मादकर्तरि च कारके इति कर्मणि घञ् । पृषोदरादित्वाद्रेफनकारयोर्लोपः ॥ अन्ये तु प्रगीयत इति प्रगाथः गै शब्दे इत्यतः उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन्नित्याहुः यत्र द्वे ऋचावावृत्त्या तिस्रः क्रियन्ते, स प्रगाथः ॥ त्रैष्टुभमिति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्त इति न्यायेन क्लीबतेति भावः ॥ संग्रामे ॥ ननु प्रथमादित्यधिकाराात्प्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति, न प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यत आह । सोऽस्येतीति । एवं च प्रथमान्तविशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धॄणां प्रकृतित्वम् अस्येति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ तथा चायमिह सूत्रार्थः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यन्तार्थेऽण् स्यात्, स च षष्ठ्यन्तार्थः सङ्ग्रामश्चेदिति ॥ तदस्याम् ॥ प्रथमान्तात्प्रहरणवाचकात्सप्तम्यन्तार्थेऽण् स्यात्, स चेत्सप्तम्यन्तार्थः क्रीडा भवति ॥ प्रहरणं किम् । माला भूषणमस्याम् ॥ क्रीडायां किम् । खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥ घञः ॥ कृद्ग्रहणादिति । तेन श्येनंपातेत्यत्र ञ्णितीत्यङ्गस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा । श्येनपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः ॥ घञ. किम् । श्येनपतनमस्यां वर्तते ॥ क्रिया किम् । प्राकारोऽस्यां वर्तते ॥ तदस्यामिति प्रकृते पुनः सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति । अत एवाह । दण्डपातोऽस्यां तिथाविति ॥ तदधीते ॥ द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात् ॥ द्विस्तद्ग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं विधानार्थम् । तेनोत्तरत्र क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अप्यधीयानेपि प्रत्ययं प्राप्नुवन्ति । अन्यथा तेषामध्ययनासंभवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥ क्रतूक्थादि ॥ क्रतुविशेषेति । स्वरूपस्य तु न ग्रहणम् । तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दं पठ्येत, नापि क्रतुपर्यायाणामुक्थादिगणे यज्ञशब्दपाठादिति भावः ॥ अध्येतरीति । अध्येतर्यपीत्यर्थः ॥ आग्निष्टोमिक इति । संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दस्यातत्संस्थाके क्रतौ निरूढप्रयोगः ॥ तल्लक्षणेत्यादि । तत्प्रतिपादकप्रातिशाख्यमित्यर्थः ॥ नेष्येते इति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥ त्रिविधेति । तिस्रो विद्या अधीत इति विग्रहे तु तद्धितार्थे द्विगौ त्रिविद्य इत्येव स्याद् द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ॥ आख्यायिकेति । गद्यपद्यरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः । सर्वादेरिति । सादेरित्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषाज्ञापनार्थम् ॥ सवार्तिक इति । वार्तिकान्तमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सभावः । इकन्निति । पदशब्द

उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् । शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तु षिकन् वाच्य इत्यर्थः ॥ शतपथिक इति । वृत्तिकृता तु वार्तिके बहुलमिति पूरयित्वा शतपथ इत्यणन्तमप्युदाहृतम् । तत्तु भाष्ये न दृष्टम् । षित्त्वफलं दर्शयति । शतपथिकीति ॥ अण्बाधनार्थमिति ॥ भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं तद्रीत्या लप्स्यत इति । अनभिधानान्नेति वा बोध्यम् ॥ वसन्ता ॥ उक्थादिष्वेव वसन्तादीन् पठित्वा, वसन्तादिषु वा उक्थादीन् पठित्वा, अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥ अथर्वाणमिति । अथर्वणा प्रोक्त उपचारादथर्वा ॥ यद्वा तेन प्रोक्तमित्यधिकारे ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः वशिष्ठः विश्वामित्रोनुवाक इत्युदाहृत्याथर्वणो वा अथर्वा अथर्वाणः इति भाष्योक्तेः साधु. ॥ गाथिविदथि ॥ इनण्यनपत्य इति सिद्धे अपत्येप्यणि प्रकृतभावार्थमयमारम्भः ॥ गाथिनः वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ॥ ण्यक्षत्रियार्ष ॥ कौरव्य इति । कुर्वादिभ्यो ण्यस्तत इञो लुक् । कौरव्यः पुत्रः ॥ ननु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते तथा च कौरव्यायणीरिति फिञा भाव्यं, न त्विञेति चेत् ॥ सत्यम् । कुरुनादिभ्यो ण्य इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदन्तं तत्र पठ्यते । प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यवधेयम् ॥ श्वाफल्क इति । ऋष्यन्धकेत्यण् । तत इञो लुक् श्वाफल्कः पुत्रः ॥ वासिष्ठ इति । ऋष्यण् इञो लुक् । वासिष्टः पुत्रः ॥ तैकायनिरिति । तिकादिभ्यः फिञ् ततोणो लुक् । तैकायनिः पुत्रः ॥ वामरथा इति । कुर्वादित्वात् ण्यः । ततो वृद्धाच्छं बाधित्वा कण्वादिभ्यो गोत्रे इति शैषिकोण् ॥ इतीति । ण्यक्षत्रियार्षेत्युदाहृतसूत्रेणेत्यर्थः ॥ ऋष्यण एवेति । पाणिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाणिति भावः ॥ नन्विदं वान्यस्मिन् सपिण्डे इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरुध्यते अत्रेर्युवापत्यानि पुमांसो त्रयः, इतश्चानिञ इति ढक् तदन्ताद्यूनि अत इञ् तस्य ण्यक्षत्रियेति लुक्, अत्रिभृगुकुत्सेति ढकोपि लुगित्युक्तत्वात् । ऋष्यन्धकेत्यण एव ग्रहणे तु ढको ग्रहणात्ततः परस्येञो लुङ्न स्यादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्यप्रयोगादस्य साधुत्वमिति ज्ञेयम् ॥ इञश्चेतीति । यूनि लुगिति लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तमस्तीति भावः ॥ गोत्रे य इति । गोत्रमिह शास्त्रीय, न तु लौकिकमिति तत्र वक्ष्यत इति भावः ॥ स्वरे इति । लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्व स्त्रियां च ङीप् स्यात् । लुकि सति त्वोकार उदात्तः टाप् च सिध्यतीति भावः ॥ अष्टकमिति ॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ संख्याप्रकृतिकादिति । संख्याप्रकृ-

तिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः ॥ कालापक इति । कलापिन्शब्दात्प्रोक्तार्थेऽण् सब्रह्मचारीत्युपसंख्यानाट्टिलोपः । ततो ध्येतर्यण् तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । कालापानामाम्नाय इत्यर्थे गोत्रचरणाद्वुञ् ततो ध्येतृवेदितृणो लुक् (न च) स्वरे स्त्रियां च विशेषः ॥ छन्दोब्राह्मणानि ॥ इह मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तं प्रोक्तादिति पञ्चम्यन्तं जसन्तत्वेन विपरिणस्यते छन्दोब्राह्मणानीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रोक्तशब्दस्य प्रोक्तार्थके प्रत्यये लाक्षणिक इत्याशयेनाह । प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति । तद्विषयाणीति । तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते, विषयशब्दस्त्विहानन्यभाववाची, न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह । प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति । पाणिनीयं पाणिनीया इतिवदनियमेन प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदिति भावः ॥ छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरन्तनप्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषयत्वार्थम् । तेनेह न याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि । यञन्तात् कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्, आपत्यस्य चेतियलोपः ॥ याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति वृत्तिकृतां व्यवहारः ॥ चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन काश्यपिनकौशिकिन इत्यत्र कल्पेऽपि तद्विषयत्वं सिद्धम् । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यामिति प्रोक्ते णिनिः, अध्येतृणो लुक् ॥ छन्दोब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् ॥ अथ चातुरर्थिकाः ॥ तदस्मिन् ॥ अस्तीत्युपाधिकात्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे यथाविहित प्रत्ययः स्यात्प्रत्ययान्तनामा देशश्चेत् ॥ तत् प्रत्ययान्तं नाम यस्येति बहुव्रीहिः ॥ मतुपोयमपवादः । इतिशब्दस्तु सकललोकप्रसिद्धे देशे यथा स्यात्, न त्वाधुनिकसंकेतेपीत्येतदर्थः ॥ उत्तरसूत्रत्रयेपि देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्तते ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ अन्तर्भावितण्यर्थवृत्तेः कर्मणि क्तः ॥ अदूर ॥ अदूरमन्तिकम् तत्र भवतीत्यदूरभवः । निपातनात्सुप्सुपेतिसमासः ॥ चातुरर्थिकत्वामिति । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी । तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥ चतुर्ष्वर्थेषु भवा इति तद्धितार्थे द्विगौ तु द्विगोर्लुगनपत्ये इति ठञो लुक् स्यात् ॥ मतोश्च ॥ ननु मतोर्बह्वच इत्येवास्तु । बह्वचो विहितो यो मतुप् तदन्तादिति वैयधिकरण्येन व्याख्यानादिष्टं सिध्यति किमङ्गग्रहणेनेत्य शङ्का निवारयति । अङ्गग्रहणमिति ॥ मत्वन्तविशेषणमिति ॥ सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादङ्गग्रहणाभावे मत्वन्तविशेषण स्यादेव । ततश्चाहिमतस्मित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ शोणा ॥ शोणाशब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः । तथाच फलितमाह । शोणाशब्दादिति ॥ पञ्चम्याः सौत्रो

लुगित्यन्ये ॥ तदन्तादिति । येन विधिरिति सूत्रे भाष्यस्थविशेषवचनात्, विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्य प्रत्याख्यानाद्वा तदन्तविधिरिति भावः ॥ वुञ्छण् ॥ ठक इत्यन्तमेकं समस्तपदम् । अरीहणादित्वपरम् । तत्र प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्वं विधाय, द्वितीयेन काशादिकुमुदान्तद्वन्द्वेन सह पुनर्द्वन्द्वो बोध्यः । तेन कुमुदशब्दस्य द्विपाठेऽपि नैकशेषः । आदिशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यत इत्याह । अरीहणादिभ्य इति ॥ पञ्चाद्यन्तर्गणसूत्रमाह । पथ इति ॥ जनपदे लुप् ॥ तन्नाम्नीत्येव । तेन उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जनपदः । न ह्यत्र लुबन्तं नामधेयम् ॥ जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह । लुपि युक्तवदिति ॥ व्यक्तिवचने किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप् । तस्य वनं शिरीषवनम् । इह वनस्पतित्वमतिदिश्येत । ततश्च विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं स्यात् ॥ नन्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठीबहुवचनं कुतो नातिदिश्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः । वचनमिह सङ्ख्या, न त्वेकवचनद्विवचनादि । न चैवमपि संख्याबोधकत्वेन श्रुतैव षष्ठी परिगृह्यतामिति वाच्यम् । षष्ठ्यर्थस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थे प्रथमाया एव युक्तत्वादिति ॥ पञ्चाला इत्यादि । यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवत्त्वेऽपीष्टसिद्धिः, तथापि कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गातिदेश इति भावः ॥ पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे । तदशिष्यमिति ॥ पञ्चालाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गा इत्यादयो जनपदस्य यथायथं बहुवचनाद्यन्ता एव संज्ञाः, न त्वत्र यत्नेन लिङ्गसंख्ये प्रतिपादनीये । आपो दारा इत्यादिषु यथा ॥ न हि तत्र शास्त्रेण लिङ्गसंख्ये प्रतिपाद्येते इति भावः ॥ उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे । लुब्योगेति । जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता । अशिष्यमिति संबध्यत एव । तदाह । लुबपीति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह अवयवार्थस्येति । अप्रत्याख्यानादिति व्याचष्टे । अप्रतीतेरिति । पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियेषु यथारूढास्तथा जनपदेऽपीति तस्य निवासः अदूरभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किमनेन लुपो विधानेनेत्यर्थः ॥ न ह्यस्येति ॥ विनापि क्षत्रियसंबन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यते इति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ प्रसङ्गात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे । प्रधानेत्यादिना ॥ विशेषणानाम् ॥ यद्यपि सूत्रपाठे लुपि युक्तवदिति सूत्रादनन्तरमेतत्सूत्रं पठित्वा तदशिष्यमित्यारब्धत्वात्तेनैवेदं व्याख्यातुमुचितम् । तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं, न तु युक्तवद्भावपरमि-

त्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः॥ पञ्चालाः रमणीया इति ॥ कथं तर्हि पाञ्चालाः जनपदः, सुभिक्षः सम्पन्नपानीय इति प्रयोग इति चेत् ॥ जनपदविशेषणत्वादित्यवेहि ॥ पञ्चालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वल्लिंगवचने स्त एव । पञ्चालाः सुभिक्षाः सम्पन्नपानीया इति ॥ हरीतक्य इति ॥ हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुप् । तत्र हि लुप् च इत्यतो लुबनुवर्तते ॥ खलतिकमिति । वरणादिभ्यश्चेति लुप् ॥ चञ्चेति । संज्ञायमिति कनो लुप् मनुष्य इति लुप् । चञ्चा तृणमयः पुमान् ॥ वरणादि ॥ चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धम् ॥ वरणा इति ॥ एवं कटुबदरी शिरीषाः गोदौ खलतिकमित्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥ वत्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपो न स्थानिवदित्याशयेनाह । झय इति । तद्वानित्यत्रापि परत्वाद् झयइत्यनेनैव वकारो न तु मादुपधायाः इत्यनेनेति भावः ॥ न चासिद्धत्वात् मादुपधाया इत्येव तत्र न्याय्यमिति वाच्यम् । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इति उपसर्गादसमासेपीत्यत्र भाष्ये निर्णीतत्वात् ॥ ननु वेतस्वानित्यत्र वेतस्शब्दस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात् मतुपो डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्सस्य रुत्वं स्यात् । न च स्थानिवत्त्वेन निर्वाहः । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेत् ॥ मैवम् । अन्तरंगं रुत्वं प्रति बहिरंगस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् । न च षाष्ठी बहिरंगपरिभाषा त्रैपादिकं न जानातीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् ॥ नन्वेवमपि स्वादिष्विति सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयरुत्वस्यान्तरङ्गत्वाभावाद्बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्तते इति रुत्वं दुर्वारमेव । न च नद्यां मतुविति चतुरर्थ्यां मतुपो विधानाच्चातुरर्थिको ड्मतुप् मत्वर्थीय इति तसौ मत्वर्थे इत्यनेन भत्वं शङ्क्यम् । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । न च पदत्वेप्येवम् तस्य रुत्वविधिना सह कार्यकालतया पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधादिति चेत् ॥ अत्राहुः । पदसंज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणात् पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाप्रवर्तनात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या सान्तस्यापदत्वादिति ॥ एतेन घटी आमलकीत्यत्र स्वादिष्विति पदत्वाज्जश्त्वं स्यात्, औत्सीत्यत्र तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शङ्कापि परास्तेति दिक् ॥ ननु प्रक्रियालाघवाय ड्वतुवेवः विधीयताम्, अथ वा कुमुदनडवेतसेभ्यो डिदिति प्रकृतस्य मतुपो डित्त्वमतिदिश्यताम्, किमनेन ड्मतुब्विधानेन ॥ सत्यम् । अन्यतो विधानार्थं तत् । तत्सिद्धार्थकथनपरं वार्तिकमाह । महिषाच्चेति ॥ शिखाया ॥ निर्वृत्तादार्थे देशे तन्नाम्न्यणो बाधनार्थं चेदम् । दन्तशिखात्संज्ञायामिति पञ्चमे वक्ष्यमाणं त्वदेशेपि शिखावल इति रूपसिद्ध्यर्थम् ॥ नड़ादीनाम् ॥ नडप्लक्षबिल्ववेत्रवेतसादयो नडादयः । नडाद्यन्तर्गणसूत्रमाह । कुञ्चेति ॥ एवं

तत्राभिन्नत्यपि । उभयत्रापि षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । ढे लोप इत्यतो लोपोऽनुवर्तमाने लुग्ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । सर्वलोपार्थमिति । यमादस्येति । न च आदेः परस्येतीकारस्य भाव्यमिति वाच्यम् । सूर्यतिष्यती यकारसंबद्धस्यैव लोपस्यानुवर्तनादिति भावः ॥

इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे ॥ लक्षणं चेति । ग्रहणक्षुषादिष्वर्थेषूत्तरत्रानुपात्तेष्वेषु अणो विधायकमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणं तावद्व्यर्थम् तस्येदमित्यनेन चाक्षुषादीनाम्, संस्कृतंभक्षा इत्यनेन दार्षदादीनां, सिद्धेः ॥ तथाधिकारोपि व्यर्थः । तथा हि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थपर्यन्तेषु घादिटयुटयुलन्तानां निवृत्तिः, जाताद्यर्थसाकल्यं वा प्रयोजनम् । तत्र निवृत्तिस्तावन्न प्रयोजनम् । आर्द्रकशालादीनामुत्करादिपाठेन इतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयो न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनात् । अन्यथा वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धे तत्पादस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नाप्यर्थसाकल्य प्रयोजनम्, जाताधिकारात्प्राक्पाठसामर्थ्यादेव तल्लाभात् । यदि संनिहिते जातार्थ एव घादयः स्युः तदुत्तरेषु भवाद्यर्थेषु प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेर्थेषु विधीयमानाऽणादय एव स्युः । तदा जाताधिकारानन्तरमेव प्रावृषष्ठप् इत्यादिभिः सह राष्ट्रावारपारेत्यादयोपि पठ्येरन् । तस्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत् ॥ अत्रोच्यते । शैषिकात्सरूपः शैषिको नेति वक्ष्यमाणार्थस्य विषयलाभाय शेषाधिकारस्तावदावश्यकः । शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव शैषिकान्मतुबर्थीयादित्यादिश्लोकं ज्ञापयति ॥ एष च श्लोकः सन्विधौ मतुब्विधौ च भाष्ये पठितः ॥ इह तु सन्नन्ते पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते ॥ अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः । न चोक्तज्ञापकेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे दोषतादवस्थ्यात् आर्द्रकादिभ्यो यदि छः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेवेति नियमस्यापि संभवाच्च । एवं स्थिते चाक्षुषमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादिप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक् ॥ विगृहीतादपीत्यादि ॥ वचनमेवेदम् ॥ सूत्रे यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणात् ॥ कुत्सितास्त्रय इति ॥ इह बहुव्रीहिरपि सुवचः। इहैव निपातनात्कोः कद्भावः ॥ कद्भावे त्रावुपसंख्यानमिति तु प्रत्याख्येयम् ॥ कुल्याया यलोपश्चेति गणसूत्रम् । कुल्यायां जातः कौलेयकः ॥ कत्रि, उम्भि, कुण्डिन, माहिष्मतीत्यादि ॥ दक्षिणापश्चात् ॥ अव्ययमिति । साहचर्यादिति भावः ॥ एवं च दाक्षिणात्य इत्यत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावाशङ्कैव

नास्तीति बोध्यम् ॥ पाश्चात्त्य इति ॥ कथं तर्हि पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमान इति । न च दिग्देशवाचिन पश्चाच्छब्दे सावकाश त्यकं कालवाचकात् ट्युट्युलौ बाधेते परत्वादिति वाच्यम् । अग्र्यादिपश्चादिति डिमचा ट्युट्युलोर्बाधस्य दुर्वारत्वात् ॥ सत्यम् । पश्च.त्तन्वन्ति पश्चात्तना इति कथंचित्समाधेयम्॥ कापिश्याः ष्फक् ॥ कापिशीशब्दात्ष्फक् स्यात् ॥ षित्वान्ङीष् तदाह । कापिशायनीति ॥ रङ्कोरमनुष्ये ॥ रङ्कवो जनपदः, ततः प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् प्राप्तः । तद्बाधकत्वेनावृद्धादपीति वुञ् प्राप्तस्तमपि बाधित्वा ओर्देशे ठञ् प्राप्तः तस्य तु कोपधादण् बाधकः ततोऽपि परत्वात्कच्छाद्यणि प्राप्तेऽनेन ष्फगणौ विधीयेते । कोपधत्वादेवाणि सिद्धे कच्छादिषु रङ्कुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थं इति ॥ क्वचित्तु राङ्कव इति पठ्यते । स तु लेखकप्रमादः ॥ स्यादेतत् । अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थम् । अपवादेन वुञा तत्र ष्फगणोर्बाधेनामनुष्य एव पर्यवसानात् अण्ग्रहणमपि व्यर्थमेव, कच्छादित्वादेव तत्सिद्धेः । अत्राह काशिकाकृत् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तु पर्युदासः, तेन मनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फग्विधीयत इति, राङ्कवः कम्बल इत्यत्र न ष्फक् । विशेषविहितेन ष्फका अणो बाधा मा भूदित्यण्ग्रहणं च क्रियत इति ॥ भाष्ये तु अप्राणिन्यपि ष्फकमङ्गीकृत्येदं द्वयमपि प्रत्याख्यातम् ॥ द्युप्रागपा ॥ दिव्यमिति सूत्रे दिव उदित्त्वेन निर्देश इति भावः ॥ अपाची दक्षिणा दिक् । द्वितीयो वर्णः पकारो, न तु दन्त्योष्ठ्यः, यदिन्द्र प्रागपागुदगित्यादौ तथा दर्शनादिति स्थितं मनोरमायाम् ॥ केचित्तु प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ता इत्यमरकोशे अवाचीति दन्त्योष्ठ्यपाठं काचित्कं पुरस्कृत्य सूत्रेपि अवागिति पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरन्ति ॥ प्रागपागिति वेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तेषामाशयः । प्रागादयोऽस्तात्यन्ता अव्ययाः, तद्भिन्नास्त्वनव्ययाः । उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् ॥ कथं तर्हि संस्काराः प्राक्तना इवेति ॥ अत्राहुः । कालवाचिनः प्राक्शब्दाद्यतं बाधित्वा परत्वाट्ट्युट्युलौ बोध्याविति ॥ वर्णौ वुक् ॥ वर्णुरिति । अदूरभवश्चेत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादणि जनपदे लुप् इति लुप् ॥ अमात्य इति ॥ अमाशब्दः समीपवाची स्वरादिः । अमासमीपे भव इत्यर्थः ॥ क्स्वात्तादौ ॥ पदान्तत्वात्षस्याप्राप्तावयमारम्भः । आदिग्रहणं तु व्यर्थं यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धेः ॥ क्स्वात्किम् । गोस्तराम् । भूस्तराम् ॥ तादौ किम् । सर्पिःसाद्भवति ॥ तद्धिते किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः ॥ भिन्द्युस्तराम् ॥ दूरेत्य इति । दूरादागत इत्यादिरर्थः ॥ औत्तराह इति । इहाद्युदात्तत्वं स्त्रियां टाप् च बोध्यः ॥

यदा तु उत्तराच्चेत्याहिप्रत्यये ततोऽण् क्रियते अमेहेति परिगणनेन त्यपोऽभावात् ॥ तदा औत्तराहशब्दोऽन्तोदात्तः, स्त्रियां ङीप् च विशेषः ॥ वच्यमाणाविति ॥ सायचिरमित्यादिनेति शेषः ॥ वच्यत इति । ख्वसस्तुट् चेत्यत्र ॥ दिक्पूर्व ॥ असंज्ञायामित्यत्र सौत्रत्वात्पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह । संज्ञाभूताया इति ॥ मद्रेभ्योऽञ् ॥ बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते, न तु भद्रपर्यायः ॥ दिशोऽमद्राणामिति । दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धित इति सूत्रार्थः ॥ पौर्वमद्र इति । मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात् तद्धितार्थेति समासः ॥ उदीच्य ॥ दिग्ग्रहणं निवृत्तम् ॥ उदीच्यग्रामात्किम् ! माथुरः ॥ बह्वचः किम् । ध्वाजः । पिप्पल्यादिङीषन्तो ध्वजीशब्दः ॥ अन्तोदात्तात्किम् । शार्कराधानं, शर्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः । उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यावस्थानात् ॥ शैवपुरमिति । प्रस्थपुरवहान्ताच्चेति वुञ् न भवति, वृद्धादिति तत्रानुवृत्तेः ॥ प्रस्थोत्तर ॥ उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवाद. पालद इति । पलदीति इकारान्त इत्येके । नान्त इत्यन्ये । नलोपे सति यणादेशात्संहिता तुल्यैव ॥ वाहीकशब्दः कोपधोऽपि पलद्यादिषु पठ्यते परं कं बाधितुम् । अन्यथा अण बाधित्वा परत्वाच्छ एव स्यात्कोपधप्रयुक्तोऽण् अवृद्धे सावकाश इति ॥ यकृल्लोमनि भवः याकृल्लोमः । अनिति प्रकृतिभावस्तु न, गणेऽस्मिन्नलोपनिपातनादिति हरदत्तादयः ॥ सौतंगमेरिति ॥ सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् ॥ शाल्वीयमिति ॥ ननु अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते, कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्राणिवधानात् । कण्वादयश्च गर्गाद्यन्तर्गताः ॥ गर्गादिभ्यो यञ् इत्यत्र तु गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, न तु शाल्वीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्थत्वात् तदेव हि इञश्चेति सूत्रेनुवर्तते इति ॥ न द्व्यचः ॥ अपवाद इति । प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ भरतानामग्रहणस्येति । तेन इञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् न भवति । औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्र इति आर्हादगोपुच्छेति सूत्रे कैयटः ॥ भवतः । ढादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः । पदसञ्ज्ञार्थं सित्करणादित्याशयेनाह ॥ जश्त्वमिति ॥ काश्यादिभ्य ॥ इकार उच्चारणार्थं इति । उभयत्र ञकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यासपाठस्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थ इति भावः ॥ आपदादीति ॥ गणसूत्रमिदम् ॥ वृद्धादेवेति । वृद्धा-

च्चेत्प्राचामेवेति विपरीतनियमस्तु न भवति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णान्तस्याभावात् ॥ धन्वयो ॥ धन्वेति न स्वरूपपर्याययोर्ग्रहणं, वृद्धत्वासंभवादित्याशयेनाह । धन्वविशेषेति ॥ ऐरावतं धन्वेति ॥ यद्यपि समानौ मरुधन्वानावित्यमरेण पुंस्त्वमुक्तम् । तथापि आष्टकं नाम धन्वेति भाष्ये क्लीबपाठान्नपुंसकोपि धन्वशब्दोस्त्येवेति बोध्यम् ॥ उत्तरेणेति । रोपधत्वादिति भावः ॥ जनपद ॥ स चासौ अवधिश्चेति कर्मधारयाज्जनपदरूप एवावधिर्लभ्यते । न च जनपदत्वादेव सिद्धे अवधिग्रहणं व्यर्थम्, वुञेव यथा स्यान्नान्यदित्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एव जनपदावधिवाचिनस्त्रिगर्तशब्दात् गर्तोत्तरपदादिति च्छो न भवति, किं तु अवृद्धादपि बहुवचनविषयादित्युत्तरसूत्रेण वुञेव भवतीत्याशयेनोदाहरति । त्रैगर्तक इति । जनपदतदवध्योरिति सूत्रे जनपदावधिवाचिन उदाहरणं तु आभिसारक इत्यादि बोध्यम् ॥ नागरा ब्राह्मणा इति ॥ कत्र्यादिषु माहिष्मतीति संज्ञाशब्दसाहचर्यात्संज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव ठकञा नागरेयक इति भाव्यमिति भावः ॥ विभाषा कुरु ॥ कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽण् सिद्ध इति परिशेषाद्विभाषाग्रहणं युगन्धरार्थमेव ॥ अवृद्धादपीति नित्यप्राप्तौ वुञनेन विकल्प्यते । मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वान्नित्य एव वुञ् कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्य हसितम् । एतदर्थमेवास्य कच्छादौ पाठः ॥ अन्यथा अनयैव विभाषया वुञणोः सिद्धौ किं तेनेति भावः ॥ सैन्धव इति ॥ ओर्देशे इति ठञ् प्राप्तः ॥ वुञि सिद्धे इति ॥ मनुष्यतत्स्थयोरित्यनेन ॥ गहादिभ्यश्च ॥ गहादिभ्यो देशवाचिभ्यश्छः स्यात् ॥ पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावेपि पाठसामर्थ्याच्छः ॥ मुखपार्श्वतसोरिति ॥ गणसूत्रमिदम् । सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यामाद्यादित्वात्तसिः ॥ मुखतीयमिति । मुखे जातमित्याद्यर्थे तसन्ताच्छः । अलोन्त्यस्येति तसः सकारस्य लोपे यस्येति चेत्यकारलोपः ॥ कुग् जनस्येति । इदमपि गणसूत्रम् ॥ स्वकीयमिति । स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद्गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । देशवाचित्वाभावेपि पूर्वपक्षादिवद्बोध्यः ॥ अत एव लुब्योगाप्रख्यानादिति सूत्रे न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानमिति न्यासकारोक्तिः संगच्छते ॥ केवलात्स्वशब्दादणेव । सौवम् । एतच्च हारादीनां चेत्यत्र आकरे उदाहृतम् । स्वीयमित्यत्र तु प्राक्क्रीताच्छः अन्तरशब्दात्तु गहादित्वाच्छे तदन्तेन नञ्शब्दस्य समासे स्वार्थे कनि च नान्तरीयकमिति भवति । अविनाभूतमित्यर्थः ॥ वृद्धादके ॥ ब्राह्मणकीय इति । कोपधादणित्यण् प्राप्तः ॥ आयोमुखीयमिति ॥ वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्ञिठाविह प्राप्तौ ॥ ठञ्ञिठादे-

रिति ॥ आदिशब्देन रोपधेतोरित्यादिना प्राप्तस्य वुञः ॥ पर्वतीय इति ॥ तत्र घोरं रक्षोयुद्धं पार्वतीयैर्गणैरभूदित्यत्र तु पर्वतीयस्य राज्ञ इमे इत्यर्थे वक्ष्यमाणादणित्याह ... ॥ कृकण ॥ भारद्वाजशब्दोऽत्र देशवचनः, स च न प्रत्ययार्थः, किं तु प्रकृतिविशेषणमित्याह । भारद्वाजदेशेत्यादिना ॥ युष्मदस्मदोः ॥ त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते खञणोरपि विधानार्थमिदम् ॥ पक्षे अणिति । अन्यतरस्यांग्रहणादिति भावः ॥ तथा चेति त्रयः प्रत्यया इति ,वैषम्याद्यथासंख्यं न भवन्तीति केचित् ॥ मनोरमायां तु यथासंख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः । तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । आभ्यां छो वा स्यात् । त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ततः खञ्चेत्युत्तरसूत्रेऽपि योगविभागो बोध्यः । तेन आदेशयोः खञण्भ्यां यथासंख्यं नेत्यादि ॥ युवयोरित्यादि । एकवचने तवकममकादेशविधानादेकवचनान्तेन विग्रहोऽत्र न कृतः ॥ तस्मिन्नणि च ॥ तस्मिन्निति स्वाद्विहित. खञ् निर्दिश्यते । नतु चानुकृष्टः ॥ निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं तु न भवति खञणोरिति वक्तव्ये पृथग्विभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् ॥ स्थान्यादेशयोस्तु इष्यत एव तत् ॥ तवक ॥ इह पूर्ववदेव निमित्तयोः खञणोरादेशौ प्रति यथासंख्यं न भवति किंतु स्थान्यादेशयोरेवेत्याशयेनोदाहरति । तावकीनः मामकीनः इति ॥ परावरा ॥ पराधमोत्तमेभ्य इत्येव वक्तव्ये पूर्वग्रहणं पूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थम् । तेन दिक्शब्दयोः परावरयोरर्धशब्देन समासे उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि ठञ्यतौ बाधित्वा यदेव भवति ॥ दिक् ॥ पूर्वपदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थमित्याहुः ॥ असांप्रतिके ॥ संप्रतीत्यव्ययं न्याय्ये वर्तते अनाप्तस्वतूरात्रोतिरिक्तः, षड्रात्रः स वा एष संप्रति यज्ञो यत्षड्रात्र इत्यत्र तथा दर्शनात् । न न्यूनो नातिरिक्तः सम इत्यर्थः ॥ इदानीमित्यर्थे तु प्रसिद्धमेव । एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरात् । ततः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् । विनयादित्वात्स्वार्थे ठगपि । तेन सांप्रतं सांप्रतिकमिति पर्यायौ ॥ उत्कर्षेत्यादि । न्याय्ये विद्यमान एव संप्रतिशब्दोऽत्र गृह्यते इति भावः ॥ द्वीपादनु ॥ समुद्रं समया अनुसमुद्रम् । अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः सप्तम्यन्तं चेदम् । विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशयेनाह । समुद्रसमीपे यो द्वीप इति । कच्छाद्यणो मनुष्यवुञश्चापवादोऽयम् ॥ अनुसमुद्रं किं, द्वैपमन्यत् । कच्छाद्यण् द्वैपको मनुष्यः । मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ् ॥ द्वैप्येति । यञश्चेति ङीब्न भवति । अपत्याधिकारस्थादेव यञो ङीबिति प्रागेवोक्तत्वात् ॥ कालाट्ठञ् ॥ स्वरूपस्यैव न ग्रहणम् सन्धिवेलादि सूत्रेण सन्धिवेलात्रयोदशीचतुर्दशीप्रभृतिभ्यो-

ऽव्ययेभ्योपि ठञ्बाधनार्थमभिधानात् । किं तु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रहणमित्याशयेनाह । कालवाचिभ्य इति ॥ यत्तु स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति पदमञ्जर्यादिषु स्थितम् ॥ तदसत् । कालिकः संबन्धः, कालिकी व्याप्तिरित्यादिप्रयोगाणामापत्तेः । न च विशेषाणामिव ग्रहणे सन्धिवेलादिभ्योऽभिधानं ज्ञापकमिति वाच्यम् । स्वरूपमात्रग्रहणनिरासकत्वेनापि साफल्यात् ॥ गौणमुख्यन्यायस्त्विह नाश्रीयते । तेन कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः, व्रीहिपलालसाहचर्याद्व्रीहिपलालः कालः तत्र भवं कादम्बपुष्पिकं व्रैहिपलालिकमित्याकरः । अत्र हि प्रमाणं संधिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः । न च पुष्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थः लुबविशेष इति व्युत्पादनात्, तथा च कालविशेषणमुक्तार्थे न प्रमाणमिति वाच्यम् । पुष्यादिसमीपस्थचन्द्रमसा युक्ते काले पुष्यादिशब्दानां गौणत्वात् । लुबविशेष इति शास्त्रमपि गौणवृत्तित्वान्वाख्यायकमेवेति दिक् ॥ एवं स्थिते कालवाचिभ्य इति मूलस्य कालप्रतिपादकेभ्य इति फलितोऽर्थः ॥ श्राद्धमिति ॥ भक्त्या क्रियमाणं पित्र्यं कर्मेत्यर्थः । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णिति मत्वर्थीयेन व्युत्पादितः श्रद्धावान्पुरुषस्तु न गृह्यते, अनभिधानात् ॥ श्वसस्तुट् च ॥ विभाषेत्यनुवर्तनादाह । ठञ् वा स्यादिति ॥ एषमोह्यः इत्यादिना त्यबपि विकल्पेन विहित आभ्यामुक्ते ट्युट्युलावपि स्त एव ॥ शौवस्तिकमिति ॥ नन्वन्तरङ्गत्वात् तुटि ठस्य प्रत्ययादित्वाभावात्कर्मठ इत्यत्र ठच इवेकादेशो न स्यात् । न च परत्वादिकादेशे तस्य तुडिति वाच्यम् । आदेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्तु टः प्रवृत्तेः । इकादेशस्य त्वाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात् । सूत्रभङ्गेन तुकि हि क्रियमाणे तु इसुसुक्तान्तादिति कादेशप्रसङ्ग इति चेत् ॥ सत्यम् । वुञ्छणादिषु ठचश्चित्त्वेन एकादेशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवानिति ज्ञापितत्वात् । अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते इकादेशः स्यादिति किं ठचश्चित्त्वेन । कृते त्विकादेशे प्रत्ययस्वरबाधनाय चित्त्वं प्रयुज्यते इति मनोरमायां स्थितम् ॥ संधिवेला ॥ अण्ग्रहणं तु छबाधनार्थम् । अन्यथा सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्युक्ते पौर्णमासीशब्दात् वृद्धाच्छः स्यात् । वचनं तु ठञो बाधनाय स्यादिति भावः ॥ तैषमिति । तिष्याश्रवादावण् । जातार्थे तु श्रविष्ठाफल्गुनीति लुक् स्यात् । सूर्यतिष्येत्यत्र तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीति वचनाद्यलोपः ॥ प्रावृष एण्यः ॥ ऋत्वणोपवादः । प्रवर्षतीति प्रावृट् नहिवृतीति दीर्घ. । तत्र भवः । जाते तु ठञ् वक्ष्यति । ण्याभ्यामिति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणमित्याहुः ॥ किं च प्रावृषेण्य-

माचक्षाणः प्रावृषेणित्यत्र णकारश्रवणार्थमपि तत् । ण्यन्तात्क्विपि टिलोपणि-
लोपयलोपाः ॥ सर्वत्राण् च ॥ हेमन्तादिति । एतच्च हेमन्ताच्चेत्यतोऽनुवृत्तमिति भावः ॥ हैमनमिति । अकारविशिष्टस्य तच्छब्दस्य लोपे अनिति प्रकृतिभावात् नस्तद्धितेति टिलोपो न । तकारस्यैव लोप इति पक्षे यस्येति चेत्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाद्वा टिलोपो नेति बोध्यम् ॥ हैमन्तमिति । ऋत्वणि तकारलोपो न भवति, तस्य सर्वत्राणिति प्रतिपदोक्तेन अणा सन्नियोगशिष्टत्वात् ॥ एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये । तथा हि हेमन्तपर्यायो हैमन्शब्दोऽप्यस्ति हेमन्नागनीगन्ति कर्णौ इत्यादिप्रयोगात् । ततश्च हेमन्हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वय सिद्धम् । छन्दसि तु हेमन्ताच्चेति ठञा हैमन्तिकमिति तृतीयमपि रूपं सिध्यति । न च विशेषविहितेन ठञा अणो बाधः शङ्क्यः । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् । वृत्तिकृता तु हेमन्ताच्चेति सूत्रे सर्वत्रग्रहणमपकृष्य लोकेऽपि हैमन्तिकमिति स्वीकृतम् ॥ सायचिरम् ॥ नन्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमं तुटि मृत्युरित्यादाविव त्युशब्दस्य प्रत्ययतया अङ्गसंज्ञानिमित्तं यो युस्तस्य विधीयमानोऽनादेशो न स्यात् । न चैव तुगेव क्रियतामिति वाच्यम् । तस्य पूर्वान्तत्वेन विसर्गाभावात्प्रातस्तनमित्यत्र सत्त्वाभावप्रसङ्गाद्, अत आह । तुटः प्रागिति ॥ इत्यादीति । आदिशब्देन घकालतनेष्विति ग्राह्यम् ॥ सायतनमिति । स्यतेर्घञि सायशब्दोऽकारान्तो दिवसावसाने रूढ, तस्य प्रत्ययसंनियोगेन मान्तत्वं निपात्यत इति वार्तिककृन्मतम् ॥ भाष्यकृता तु मान्ताव्ययमित्याश्रित्य सायग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न चैव सायंशब्दात्कालाट्ठञि अनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्य कालवाचित्वाभावादनभिधानादित्याहुः ॥ चिरतनमिति । चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसंनियोगेन मान्तता निपात्यत इति भावः ॥ अत्र वदन्ति । स्वरादौ पाठादव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रे चिरमित्येतद्व्यर्थम् । न चादन्ताच्चिरशब्दाट्ठञ् स्यादिति वाच्यम् । त्नेन बाधादिति ॥ एदन्तत्वमिति । प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतन इत्याद्यर्थम् । तत्र हि सप्तमी नास्ति ॥ जातार्थे घकालतनेष्वित्यलुकापि सिद्धे. ॥ चिरत्नमिति । सूत्रे चिरशब्दस्योपादानाद् ट्युट्युलावपि स्तः । न चैवं सूत्रे चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानं न संभवतीति वाच्यम् । मान्ताव्ययादेव ट्युट्युल्विधौ तत्संभवात् । परुत् पूर्वस्मिन् वत्सरे । परारि पूर्वतरे ॥ अग्रादि । डिमचो डित्त्वं स्पष्टार्थम् ॥ तत्र जातः ॥ ननु शेषे इत्यस्य लक्षणत्वोक्तेः चाक्षुषं रूपं, श्रावणः शब्द इत्यादाविव जातादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः, अधिकाराच्च घा-

दयोपि । न च जातादिष्वेवाणादयः इति नियमार्थं जाताद्यर्थनिर्देश आवश्यकः । अन्यथा तत्रास्ते, तत्र शेते, इत्याद्यर्थेपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । चाक्षुषमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । स्रुघ्ने आस्ते स्रुघ्ने शेते इत्यादौ त्वनभिधानादेव तद्धितो न भविष्यति, अङ्गुल्या खनति वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा । समर्थविभक्तयस्त्वाक्षेपादेव लभ्यन्ते । चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा, तस्मात् तत्र जात इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेत् ॥ मैवम् । प्रावृषष्ठप् इत्याद्यपवादार्थं तदावश्यकत्वात् । ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादयः ते तु व्यर्था एवेति दिक् ॥ सञ्ज्ञायां शरदः ॥ समुदायेन चेत्सञ्ज्ञा गम्यत इत्यर्थः ॥ संज्ञायां किम् । शारदं सस्यम् । सञ्ज्ञायामित्येतत् कृतलब्ध इत्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति वृत्तिकृत् ॥ पूर्ववार्षिक इत्यादि ॥ वर्षाणां पूर्वः हेमन्तस्त्वपर इति विग्रहे पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः ॥ पूर्वास्विति । तद्धितार्थे समासः ॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाविति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधाने तदन्तविधिर्वाच्यः, स चेदृतुवाचीशब्दोऽवयवेभ्यः पर इत्यर्थः ॥ पूर्ववार्षिकः अपरहैमन इत्यत्र । तथा च वर्षाभ्यष्ठक् सर्वत्राण् च तलोपश्चेत्याभ्यां क्रमेण ठगणौ भवतः॥ वृद्धिमद्विधौ किं, पूर्वप्रावृषम्। प्रावृष एण्यः इत्यत्र तदन्तविध्यभावादिह ऋत्वणेव ॥ इह त्विति। पौर्ववार्षिक इत्यत्र । तथा चेह कालाट्ठञिति ठञेवेति भावः ॥ अवयवत्वाभावादिति । अन्यथा पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्यं न संगच्छेतेति भावः॥ जनपदतदवध्योरितीति ॥ तस्मिन्ननुवर्तमाने अवृद्धादपि बहुवचनविषयादित्यनेनेत्यर्थः ॥ पौर्वमद्र इति ॥ मद्रेभ्योऽञित्यञ्॥ पूर्वाह्णकइति ॥ विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः॥ आर्द्रको मूलक इति । नक्षत्राणोपवादः॥ प्रदोषक इति । निशाप्रदोषाभ्यां च इत्यस्यापवादः ॥ अवस्करक इति । औत्सर्गिकस्याणोपवादः ॥ ये तु संज्ञायामित्येतत् कृतलब्ध इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तयन्ति । तन्मते असंज्ञायां यथायथमवादयो घादयश्च बोध्याः ॥ अमावास्याया वा ॥ सन्धिवेलाद्यणोपवादः ॥ अमावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रे णामापूर्वोहसेण्यंति वृत्तौ पचे ह्रस्वत्वं निपात्यत इति ह्रस्वमध्यस्याप्यमावस्याशब्दस्येह ग्रहणम्, प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात् । अमावस्यकः । आमावस्यः । ये त्विह सूत्रे सन्धिवेलादिषु च ह्रस्वोपधं पठन्ति, तेषां तु दीर्घोपधस्य न स्याद्विकृतिग्रहणेन प्रकृतिग्रहणादिति हरदत्तादयः॥ वस्तुतस्तु वृद्धिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमित्याश्रित्य ह्रस्वोपधपाठोपि समर्थयितुं शक्यत इत्यन्ये ॥ अ च ॥ अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् ॥ अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां बोध्यः ॥ अमावास्य इति । ह्रस्वम-

ध्यात्तु अमावस्यः ॥ अणञौ च ॥ यथासंख्यार्थो योगविभागः ॥ श्रविष्ठा ॥ इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः ॥ माधवस्तु दीर्घान्त इति अत सातत्यगमने इति धातावाह ॥ एवं चात्र स्वातीतिष्येति ङीषन्तग्रहणादङीषन्तस्य सौवात इति रूपं भवार्थ इव जातार्थेपि माधवमते सिध्यत्येव ॥ कैयटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति । लुग्विधायकेस्मिन् ङीषन्तग्रहणेपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङीषन्तादपि अणो लुकः प्रवृत्तेः ॥ उपसर्जनेति ॥ अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयमसंभवात् ॥ ननु गोस्त्रियोरिति सूत्रेप्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यताम् एकविभक्ति चेति शास्त्रीयं न गृह्यताम् ॥ मैवम् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसङ्गात् ॥ उपसर्जनस्य किम् । अवन्ती कुन्ती कुरूः ॥ श्रविष्ठास्विति । श्रविष्ठा धनिष्ठा ॥ इत्यादीति ॥ आदिशब्दादनुराधः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः विशाखः अषाढः बहुलः ॥ कृत्तिकावाची बहुलाशब्दष्टाबन्तः, तस्य समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे ॥ उपसंख्यानमिति । लुक इति शेषः ॥ चित्रेति । लुक्तद्धित इति लुकि पुनष्टाप् ॥ टानाविति । विधानसामर्थ्यादेतयोर्न लुक् ॥ स्थानान्त ॥ गोशालेत्यत्र विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं तत्साहचर्यात्खरशालेप्येवमेव । न चैवं स्त्रीत्वपक्षे लुङ् न स्यादिति शङ्क्यम् । लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक्सिद्धेरित्याहुः ॥ यद्यपि टाबन्तयोः पाठेप्येकदेशविकृतन्यायेन क्लीबेपीष्टं सिध्यति, तथापि लाघवार्थं ह्रस्वपाठः ॥ नपुंकत्वे ह्रस्वत्वमिति । सूत्रे इति शेषः ॥ वत्सशाले जात इति ॥ वत्सशालायामित्यपि बोध्यम् ॥ इत्यादीति । आदिशब्दादभिजित् आभिजितः अश्वयुक् आश्वयुजः ॥ प्रतिप्रसूत इति । कालाट्ठञा निवर्तमानो य औत्सर्गिकोण् सन्धिवेलादि सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः ॥ कृतलब्ध ॥ ननु कृतक्रीतत्वे जातलब्धत्वयोर्व्याप्ये इति किमनयोर्ग्रहणेन ॥ सत्यम् । कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकबोधेपि प्रत्ययार्थं तद्ग्रहणम् । अत एव जाते लुग्भाजामपि कृते न लुक् ॥ प्राय ॥ कादाचित्कभवनाश्रयः प्रायभवः । तेन तत्र भव इत्यनेन गतार्थतेत्याहुः ॥ भाष्ये प्रत्याख्यातमेतत् प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वादिति ॥ उपजानु ॥ त्रयोप्यमी सामीप्येव्ययीभावाः । तेषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ॥ संभूते ॥ इह तन्त्रादिना संभावना, आधारपरिमाणादाधेयस्यानतिरेकश्चेति द्वयमप्याश्रीयते ॥ स्रौघ्न इति । स्रुघ्ने संभाव्यते तत्परिमाणानतिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः ॥ कोशात् ॥ कौशेयमिति । वस्त्रविशेषे योगरूढोयम् । कोशे संभवस्तु सत्कार्यवादाभिप्रायेण । मतान्तरे तु विकारप्रकरणे एण्या ढञित्यस्यानन्तरं कोशाच्चेति पठि-

तव्यम् । तथा च वार्तिकं विकारे कोशाड्ढञ् संभूते ह्यर्थानुपपत्तिरिति ॥ कालात् ॥ पुष्प्यदिति दैवादिकः अचन्तस्तदाह । पुष्प्यन्तीति ॥ उप्ते च ॥ कालादित्येव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ उप्यन्त इति । सूत्रे भूतकालो तन्त्रमिति भावः ॥ आश्वयुज्या वुञ् ॥ अकारः स्वरार्थः उत्तरत्र वृद्ध्यर्थश्च ॥ आश्वयुज्यामिति । अश्विनीनक्षत्रपर्यायो अश्वयुक् तद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः ॥ देयमृणे ॥ ऋणे किम् । मासे देया भिक्षा ॥ आश्वत्थ इति ॥ फले लुक् । इह पुंलिंगनिर्देशो यद्यप्ययुक्तः, तथापि फले अश्वत्थशब्द औपचारिक इत्याशयेन पुलिंगप्रयोग इत्याहु' ॥ ठञ्चेति ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां वेत्येव सुवचम् ॥ (न च वेति वक्तव्ये ठञ् ग्रहणं व्यर्थं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते अणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यम् तस्मै हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेनात्राण्प्रत्ययो न भवेदिति वक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः ॥) नैशिक इति ॥ निशाप्रदोषाभ्यां चेति वा ठञ् ॥ तत्र भवः ॥ कालादिति निवृत्तम् । कालसंबन्धस्य तत्रेत्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्रग्रहणात् । न च पूर्वसूत्रस्थस्य तदित्यस्य व्यावृत्तये तत्रग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । तदस्येति सूत्रस्थेत उत्तरत्रापि सुपठत्वात् । यद्यपि भूधातुरुत्पत्तावपि वर्तते । तथापीह सत्तार्थ एव वर्तते तत्र जात इति पृथग्ग्रहणादिति बोध्यम् ॥ दिगादिभ्यो ॥ दिश्, वर्ग पूग, पक्ष, रहस्, उखा, साक्षिन् । आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूथ, उदकात्संज्ञायां न्याय, वंश, कालेत्यादिदिगादिः । मुखजघनयोः पाठोऽशरीरावयवार्थः । सेनाया मुखे जघने च भवं मुख्यम् । जघन्यम् ॥ प्राचा नगरान्ते ॥ सप्तमीनिर्देशादगस्येत्यधिकृतमपि सप्तम्यन्तेन विपरिणंस्यते तदाह नगरान्तेगे इति ॥ दृतिकुक्षि ॥ दृतिश्चर्मविकारः, शरीरावयवविशेषश्च ॥ कुक्षिशब्दो धूमादिस्ततो धूमादिभ्यश्चेति वुञि प्राप्ते अनेन ढञ् । कलशिर्मन्थपात्र कलशिमुदधिगुर्वीं बल्लवालोडयन्तीति माघः ॥ वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः तत्र भवं वास्तेयम् ॥ अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपको निपातः । स च तिङन्तेन समानार्थो भिन्नार्थश्च । आद्यो यथा, अस्तिक्षीरा गौ. । द्वितीयो यथा, अस्तिमान् । धनवानित्यर्थः । तदिहाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमास्तेयमिति हरदत्तः ॥ अहौ भवमाहेय । क्ष्वेडाहेयं विषास्थ्यादीत्यमरः ॥ ग्रीवाभ्योण् च ॥ शरीरावयवाच्चेति यतोपवादः । ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्तते तत्र उद्भूतावयवसंघातविवक्षया सूत्रे बहुवचनम् ॥ तिरोहितावयवसंघातविवक्षायां त्वेकवचनान्तादप्यण्ढञौ स्त एव ॥ ग्रैवेयमित्यादि । ग्रीवासु भवं ग्रीवायामिति वा

विग्रहः ॥ गम्भीराञ्ञ्यः ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पाञ्चजन्यम् ॥ परिमुखमिति ॥ यदि परिशब्दादिह वर्जनं गम्यते, तदापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः । यदि सर्वतो भावः, तदा त्वस्मादेव निपातनादव्ययीभाव इत्याहुः ॥ परिमुखादिभ्य एवेति ॥ अय भावः । दिगादिगणानन्तरं परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखलेत्यादिगणः पठ्यते, तत्साहचर्यादिह सूत्रे अव्ययीभावशब्देन परिमुखादिरेव गृह्यते । तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति ॥ नन्वेवं परिमुखादेरिति सूत्रं विशिष्यैव क्रियताम्, किमनेन प्रयासेन । उत्तरत्राव्ययीभावादित्यस्यापेक्षायामपि तत्रैव तत्करणौचित्यादिति चेत् ॥ अत्राह हरदत्तः । परिमुखादेरित्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योपि ञ्यः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात्तु तेभ्योणेव भवतीति ॥ परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दोपि बोध्यः । तथा च शाखृ व्याप्ताविति धातौ प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् । अव्ययीभावाच्चेति भवार्थे ञ इति माधवः ॥ अन्तर्वेश्ममिति ॥ नपुंसकादन्यतरस्यामिति समासान्तष्टच् ॥ अध्यात्ममिति । अनश्चेति टच् ॥ कर्णललाटात् ॥ यतोपवादः ॥ अलंकारे किम् । कर्ण्यं, ललाट्यम् ॥ तस्य व्याख्यान इति च ॥ व्याख्यायते येन स व्याख्यानः करणे ल्युट् ॥ इतिशब्दो वाक्यार्थं परामृशति । तत्समीपे श्रूयमाणश्चकारः तत्र भव इति वाक्यार्थमाक्षिपति । नाम प्रतिपादकं, तच्च शक्त्या लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः । तथा च षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानकरणार्थे, सप्तम्यन्तात्तु, भवार्थे, व्याख्यातव्यस्य प्रतिपादकात्प्रत्ययाः स्युरिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यातव्यनाम्नः किम्, । पाटलीपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलीपुत्रो हि तया व्याख्यायते ईदृक्संनिवेशविशिष्टमिति । न त्विद व्याख्यातव्यस्य नाम । ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नामग्रहणं हि प्रसिद्धुपसंग्रहार्थमेव सूत्रे कृतम् ॥ बह्वचो ॥ अणोपवादः ॥ बह्वचः किम्, । इत्वंष्ठकं वक्ष्यतीत्येकाच् प्रत्युदाहार्यः । सौपम् । तैङम् ॥ अन्तोदात्तात्किम् । संहितायाः सांहितम् । गतिरनन्तरः इत्याद्युदात्तोयम् ॥ अन्तग्रहण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उदात्तादित्युक्तेपि वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणात् वर्णादनुदात्तादित्यत्र यथा ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति । अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरण ग्रन्थानामेव व्याख्येयताया उक्तत्वादित्याहुः ॥ स्तुतिः स्तोमः । अग्नेः स्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । परादिश्च परान्तश्चेत्यन्तोदात्तोयम् पीयतेऽस्मिन्निति पेयः । कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणे यत् । वाजो नाम यवागूभेदस्तस्य पेयो वाजपेयः । अयं हि कृदुत्तरपदप्र

कृतिस्वरेण मध्योदात्तः। पेयशब्दस्य यतो नावः इत्युदात्तत्वात् ॥ राज्ञा क्षत्रियेण सूयते, राजा सोमः सूयते ऽत्रेति वा राजसूयः। राजसूयसूर्येति क्यप्। तत एव निपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा। अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त एव। धातुस्वरेण सूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ असोमकेभ्य उदाहरति। पाकेति। अल्पपर्यायः पाकशब्दः। पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधारयः। स च समासस्वरेणान्तोदात्तः। नवैर्व्रीहिभिर्यजनं नवयज्ञः। आग्रयणम्। यजयाचविच्छेति नङ्। कर्तृकरणे कृतेति समासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ अनन्तोदात्तार्थं इति। वाजपेयराजसूयार्थं तथा अस्मिन्नारब्धे सत्यन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनेनैव भाव्यमित्याग्निष्टोमिक इत्याद्युदाहृतमिति भावः ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ एवकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः ॥ वासिष्ठीति। भवार्थेण् ॥ पौरोडाश ॥ षित्वान्ङीष् पौरोडाशिकी। पुरोडाशिकी। पुरो दाश्यते इति पुरोडाशः। दाशृ दाने कर्मणि घञ्। इहैव निपातनाद्दस्य डत्वम् ॥ छन्दसो ॥ छन्दःशब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ स्तः। इगन्तलक्षणस्य ठकोपवादः। छन्दस्य इत्यादि। इहार्थयोर्यदण्भ्यां यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वादिति बोध्यम् ॥ द्व्यजृत् ॥ अणोपवादः ॥ चातुर्होतृक इति। पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादिमन्त्रस्य चतुर्होतेति नामधेयम् ॥ इत्यादीति। आदिशब्दात्प्राथमिकः। आध्वरिकः। पौरश्चरणिकः ॥ नामाख्यातग्रहणे संघातविगृहीतार्थमिति वार्तिकम्। तत्र नामशब्दाद् द्व्यच्त्वादेव सिद्धे विगृहीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयम् ॥ नामिकः। आख्यातिकः। नामाख्यातिकः ॥ ऋगयन ॥ ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरण् स्यात् ॥ ठञादेरिति। आदिशब्दाट्ठक्छयोः ॥ आर्गयन इति। अयनशब्दो भावसाधनः। तेन समासे अनो भावकर्मवचन इत्यन्तोदात्तः। अभेदोपचाराद्भाववचनोपि ग्रन्थे वर्तते। इह बह्वचोन्तोदात्तादिति ठञ् प्राप्तः ॥ औपनिषद इत्यत्राप्येवम् ॥ विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो द्व्यजृद्ब्राह्मण इति ठक् प्राप्तः ॥ व्याकरणशब्दात्तु वृद्धाच्छः ॥ ठगाय ॥ एत्येनं स्वामी, स्वामिनमयमेतीति, वाऽऽयः स्वामिग्राह्यो भागः। स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम्। बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः। वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते। आपणिकः आकरिकः ॥ छादीनां चेति कार्कण इत्यत्र कृकणपर्णाद्भारद्वाज इति छः प्राप्तः*। तीर्थशब्दात्तु धूमादित्वाद्वुञ्प्राप्तः। उदपानशब्दस्योत्सादित्वादञ् प्राप्त इत्यर्थः ॥ विद्यायोनि ॥ विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां तेभ्यो वुञ् स्याद-

णोपवादः ॥ कं तु परत्वाद्बाधते । आचार्यकः । मातामहकः । मातुलकः ॥ ऋतष्ठञ् ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति वर्तते तदाह । वुञोपवाद इति ॥ उ-ष्कञिति वक्तव्ये तपरकरणं ठञ्ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राञ्चः ॥ पैतृकी विद्येत्यत्र ङीबर्थं ठञ्ग्रहणमिति तु तत्त्वम् ॥ न च टिड्ढेति सूत्रे कञ्ग्रहणात् ङीप् सिध्यतीति वाच्यम् । यादृशीत्याद्यसिद्धेः । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनु-बन्धकस्य ग्रहणात् त्यदादिषु दृश इति कञो ह्यनुबन्धकत्वात् ॥ तपरकरणं विहाय उष्कञित्येव सुवचमित्याहुः ॥ गोत्रादङ्कवत् ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययान्तात् तत आगत इत्यस्मिन्नर्थे अङ्कवत्प्र-त्ययाः स्युः । अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो, न तु साक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः । तेन गोत्रचरणाद्वुञिति वुञपि लभ्यते । स हि तस्येदमिति सामान्येन विधी-यमानोपि अञ्यञिञन्तादन्यत्र अङ्केपि दृष्टः ॥ बैदमित्यादि । सङ्घाङ्क इत्या-दिना अङ्कार्थेण् विहित इतोहाप्ययञिञन्तादण् ॥ औपगवकमिति । गोत्रच-रणादिति वुञ् । अङ्के दृष्ट इतीहाप्यणन्ताद्वुञ् ॥ हेतुमनुष्येभ्यो ॥ मनु-ष्यग्रहणमहेत्वर्थं बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समरूप्यमिति । विभाषा गुण इत्यत्र विभाषेति योगविभागादगुणवचनादपि पञ्चमी । योगविभागे तु बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति लिङ्गम् ॥ मयट् च ॥ योगविभागो यथासंख्य-निरासार्थः । टो ङीबर्थः ॥ हैमवतीति ॥ हिमवतः प्रकाशते । तत्र प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते अत्र जात इत्यतो भेदेन निर्देशात् ॥ वैदूर्य इति ॥ दन्त्यमध्योय शाड्वलवत्, न तु नड्वलवन्मूर्धन्यम-ध्यः ॥ नन्वत्रार्थासंगतिः । बालवायपर्वतादसौ प्रभवति, विदूरनगरे तु संस्क्रि-यते ॥ सत्यम् । अत एव समाहित भाष्ये । बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेदिति ॥ अस्यार्थः बालवायशब्दः प्रत्यय लभते, विदूरादेश च सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी बालवायशब्द आ-क्षिप्यते । यथा शिवादिषु पठिताभ्यां विश्रवणरवणादेशाभ्यामनुरूपः स्थानी विश्रवस्शब्द आक्षिप्यते, यथा वा पद्दन्न इत्यादौ पदाद्यादेशानुरूपस्थानी पाद-दन्तादिराक्षिप्यते तद्वद् ॥ प्रकृत्यन्तरमेवेति । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्या-पि वाचकोस्तीत्यर्थः एवं चास्मिन्पक्षे बालवायात्प्रभवतीति विग्रहे विदूरशब्दात्प्र-त्यय इति व्याख्यानक्लेशो नेति भावः ॥ न वा इति । वैशब्दोऽक्षमां द्योतयति । तत्र पर्वते विदूरशब्दोऽप्रसिद्ध इति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवद्व्यवहरेत् नियतपुरुषापे-क्षो हि व्यवहारो दृश्यते यथा वणिज एव वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति एवं

वैयाकरणा एवाऽद्रिं विदुर इति ॥ तद्गच्छति ॥ द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्स चेद् गन्ता पन्था दूतो वेत्यर्थः ॥ तत्र साध्वसिश्छिनत्ति, काष्ठानि पचन्तीत्यादाविव करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया पन्थाः कर्ता ॥ अभिनिष्क्रामति ॥ द्वितीयान्तात्प्रत्ययः स्यादभिनिष्क्रामति तच्चेद्द्वारमित्यर्थः॥ स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारमिति ॥ स्रुघ्नाभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलितोऽर्थः । पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वम् ॥ तदित्येवेति । अधिकृत्येत्येतदपेक्षयात्र द्वितीया ॥ शारीरकीय इति । कुत्सितंशरीरं शरीरकं तत्संबन्धी शारीरको जीवात्मा तमधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः, चतुर्लक्षणीसूत्रसंदर्भः । वृद्धाच्छः ॥ अत्र वार्तिकम् । लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । आख्यायिका नाम गद्यरूपो ग्रन्थविशेषः । अत एवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्र भेदेनोपादानम् । आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य बहुलं लुगित्यर्थः ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । सुमनोहरा ॥ क्वचिन्न । भैमरथी ॥ अभेदोपचारेण गतार्थत्वान्नेदं वार्तिकमावश्यकमिति मूले नोक्तम् ॥ शिशुक्रन्द ॥ अत्र वार्तिकं द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः दैवासुरम् । राक्षोसुरम् ॥ निपातनादिति । सभा राजेति सूत्रे अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेत्युक्तत्वात्तेन सूत्रेण क्लीबत्वं न सिध्यतीति भावः ॥ सोऽस्य निवासः ॥ स इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमान्तार्थः स निवासश्चेत् ॥ स्रौघ्नो निवास इति । निवासाधिकरणमित्यर्थः ॥ नन्वस्येति कृद्योगे कर्तरि षष्ठी । तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् स्रुघ्नाधिकरणवासकर्तेह प्रत्ययार्थः, तथा च तत्र भव इत्येव सिद्धं किमनेनेति चेत् ॥ अत्राहुः । वासस्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकृतो भेदोऽस्तीति नास्ति वैयर्थ्यम् । रमन्ते हि प्रेक्षिणो गुणा न वस्तुनि इत्यादौ तूपचारो बोध्यः ॥ अभिजनश्च ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । अभिजनाः पूर्वबान्धवा इति वृत्तिः । अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः । पूर्वबान्धवाः पित्रादयः । बन्धुशब्दः प्रज्ञादिः । पूर्वसूत्रादिह निवास इत्यनुवृत्तम् । तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्सर्वास्मिनि लक्षणा । एवं स्थिते फलितमाह । यत्र पूर्वैरिति ॥ आयुधजीविभ्यः ॥ तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । आयुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ सोऽस्याभिजन इत्यनुवर्तते पर्वत इति प्रकृतिविशेषणं तदाह । पर्वतवाचिन इत्यादि ॥ पर्वत इति किम् । सांकाश्यका आयुधजीविनः । योपधादिति वुञ् ॥ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ॥ शाण्डिका सर्वसेन शकेत्यादि ॥ सिन्धुतक्ष ॥ सिन्धु वर्णु गन्धार कम्बोजादयः

सिन्ध्वादय· ते तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते । तेभ्योऽणि तत एव सिद्धे मनुष्यवुञो बाधनार्थं वचनम् ॥ तक्षशिला वत्सोद्धरणकौर्मेदुरेत्यादयस्तक्षशिलादयः ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ छाणोरपवादः । अजाद्यदन्तमल्पाच्तरमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरणं सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ज्ञापनार्थम् । ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे ऋष्यन्धकेत्यणि वासुदेवशब्दो निष्पन्नः । तथा च तत्र गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य इत्युत्तरसूत्रेण वुञेवास्तु, किमनेन वुना । नह्यत्र वृद्धौ विशेषः, प्रागेव वृद्धत्वात् । न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधे दोषः स्यादिति वाच्यम् । वुन्यपि न कोपधाया इति निषेधस्येष्यमाणत्वात् । न वा स्वरे विशेषः । ञ्नित्यादिर्नित्यमिति तुल्यस्वरत्वात् । नाभ्यर्हितं पूर्वमिति ज्ञापनमेव तत्फलमिति वाच्यम् । तथात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरणे अभ्यर्हितमित्येव लाघवात्कुर्यादिति चेत् ॥ अत्र भाष्यम् । संज्ञैषा भगवत इति । अयं भावः सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयत इति स्मृतेः परमात्मा इह वासुदेवः । सर्वत्रासौ वसति, सर्वमत्र वसतीति वा व्युत्पत्त्या वासुः बाहुलकादुण् । वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः । तथा च नेयं गोत्राख्या, नापि क्षत्रियाख्येति युक्त एव वुन्विधिः । अभ्यर्हितं पूर्वमिति तु प्रसङ्गाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यं श्वयुवमघोनामित्यादि लिंगादित्यवधेयम् ॥ वृद्धाच्छं बाधत इति ॥ औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः ॥ जनपदिनाम् ॥ स्वस्वामिभावसंबन्धे मत्वर्थीयं दर्शयति । जनपदस्वामिवाचिनामिति ॥ प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति । अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः । असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यात् । न तु प्रकृतेरिति हरदत्तः ॥ अत्र वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थम् तच्च मद्रवृज्यर्थमिति ॥ अयं भावः । वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिष्वतिदिष्टेपि प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या भाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो बोध्यः । सोप्यबहुल एवेति निर्ह्रासोपचयोऽल्पता ॥ तथा हि मद्राणां राजा द्व्यञ्मगधेत्यण् । माद्रः वृजिशब्दात् वृद्धेत्कोशलेति ञ्यङ् । वार्ज्यः सभक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्ह्रासे मद्रकः वृजिकः मद्रवृज्योः कन् अन्यथा माद्रकः वार्ज्यक इति स्यात् । आंगक इति । जनपदतदवध्योश्चावृद्धादपि इति वुञ् । अगशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्तादणि प्राप्ते वुञतिदिश्यते ॥ पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अभेदोपचाराद्ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः ॥ बहुवचनग्रहणं किम् । एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात् ॥ आङ्गः आंगौ वा भक्तिरस्य आंगकः । इह वृद्धाच्छे प्राप्ते वुञ् ॥ तेन प्रोक्तम् ॥ प्रकर्षेणो-

क्ता प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतं, कृते ग्रन्थ इत्यनेन गतार्थत्वात् ॥ पाणिनिना प्रोक्तमिति । स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः ॥ प्रेतिकिम् । देवदत्तेनाध्यापितं प्रख्यस्य तस्यैव ग्रन्थस्याध्यापनमिति नेहानेन प्रत्ययः ॥ तित्तिरिव ॥ अणोपवादः ॥ तद्विषयतेति । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यतास्यानुवृत्तेस्तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र न भवतीति भावः ॥ तैत्तिरीया इति । प्रोक्ताल्लुक् इत्यध्येतृप्रत्ययस्य लुक् । एवमग्रेपि ॥ काश्यप ॥ छस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः । ननु वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधोऽत्र फलमस्तीति चेत् ॥ अत्राहुः । णिन्यन्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रियामप्रवृत्तेः । प्रवृत्तावपि जातेश्चेति सिद्धत्वात् । चरणत्वेन जातित्वादिति ॥ ऋषिभ्यामिति किम् । इदनींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥ कलापिवैशंपायन ॥ अणोपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते ॥ कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः । हरिद्रुः छगली तुम्बुरुः उलप इति ॥ वैशंपायनान्तेवासिनस्तु नव । आलम्बिकलिंग कमल ऋचाभ आरुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ कलापी इति ॥ हारिद्रविण इति । एवं तौम्बुरविणः औलपिनः ॥ छगलिनस्तु ढिनुकं वक्ष्यति ॥ आलम्बिन इति । एवं कालिंगिनः आर्चाभिनः आरुणिनः ताण्डिनः श्यामायनिनः ॥ कठाल्लुकं वक्ष्यति कलापिनश्चाणम् ॥ याज्ञवल्क्याश्मरथ्यशब्दौ कण्वादौ, तेन ताभ्यां यञन्ताभ्यां वृद्धाच्छो न भवतीत्याशयेनाह । अणि आपत्यस्येतीति । याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकाला इति भारतादिषु व्यवहारः स एवानुसृतः सूत्रकृता ॥ कठचरकाल्लुक् ॥ कठशब्दस्य वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । चरकादण् ॥ तयोर्लुक् । छन्दसीत्येव । काठाः चारकाः श्लोकाः ॥ कलापिनोण् ॥ वैशंपायनान्तेवासित्वाप्राप्तस्य णिनेरपवादः ॥ इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आह । नान्तस्य टिलोप इति ॥ कलापिनः इत्युक्तेप्यौत्सर्गिकेऽणि सिद्धे पुनरण्ग्रहणमधिकविधानार्थं सद्बाधकबाधनार्थं भवति । तेन माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । मौदाः पैप्पलादाः शाकला इति सिद्धम् ॥ सुद पिप्पलाद शाकल्य एभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनेरपवादोण् ॥ छगलिनो ढिनुक् ॥ कलाप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः ॥ पाराशर्य ॥ मण्डूकप्लुत्या णिनिरिह संबध्यत इत्याह । णिनिः स्यादिति । तद्विषयतात्रेष्यते । तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । सूत्रयोश्छन्दस्त्वं तु गौण्या वृत्त्या बोध्यम् ॥ भिक्षुसूत्रमिति । चतुर्लक्षणीरूपम् ॥ पाराशरिण इति । पाराशर्यो व्यासः । अनन्तरापत्येपि गोत्रत्वेनोपचारात् गार्गादिभ्य इति ञ्यप्रत्ययस्य चेति यलोपः । अध्येतृणस्तु प्रोक्तादिति लुक भिक्षुनटसूत्रयोः किम् । पाराशरम् ।

शैलालम् । कर्मन्द ॥ इहापि च्छन्दोनुवृत्त्यादि प्राग्वत् ॥ भिक्षुनटसूत्रयो: कि- म् । कार्मन्दम् । काशाश्वम् ॥ तेनैकदिक् ॥ तृतीयान्तादेकदिगित्यर्थे अणाद- य: स्यु: ॥ एका दिक् समाना दिगित्यर्थ: । पुनस्तेनेत्युक्तिश्छन्दोधिकारनिवृ- त्त्यर्था । सौदामिनीति । अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोप: । तडित्सौदामिनी विद्युदित्यमर: ॥ तसिश्च ॥ पूर्वोक्तविषये । उपज्ञाते ॥ विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातम् ॥ कुलालादिभ्यो ॥ कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कुम्भकार श्वपाकादय: कुला- लादय: ॥ क्षुद्राभ्रमर ॥ पादपशब्दाच्छे प्राप्ते, अन्येभ्यो अणि अञ् विधीयते ॥ तस्येदम् ॥ अणादय: पञ्च महोत्सर्गा:, घादयश्च, षष्ठ्यन्तात्संबन्धिनि स्यु: ॥ अनन्तरादिष्वनभिधानान्न । देवदत्तस्यानन्तरमिति ॥ वहेस्तु । इडर्थमिदमुप, संख्यानम्, अण् तु सिद्ध एवानूद्यते । तुरिति तृन्तृचो: सामान्यग्रहणम् ॥ ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिट् ततो निमित्ताभावान्न ढ- त्वादीत्याशयेनोदाहरति । सांवहित्रमिति ॥ अग्नीदिति ॥ क्विप् । ऋत्वि- ग्विशेषोयम् । त्वमग्निद्दतायत इत्यत्र तु च्छान्दसं ऋस्वत्वम् ॥ आग्नीध्रमिति । भत्वविधानादस्य जस्त्वं नेति भाव: ॥ सोपीति । अग्नीदपीत्यर्थ: ॥ ननु पि- बाग्नीध्रात्तवेत्यादावाद्युदात्तं प्रयुज्यते ॥ वार्तिके तुरणिति पाठादयमन्तोदात्त इति चेत् ॥ अत्राहु: । आग्नीध्रसाधारणादञिति वार्तिकेन विहितो य: स्वा- र्थेऽञ् तत्पक्षे तत्राद्युदात्तत्वं बोध्यमिति ॥ समिधाम् । कर्मणि षष्ठीयम् । आधानमिति करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठ्यन्तादाधानकरणे षेण्यण् स्यात् ॥ सा- मिधेन्य इति । यया अग्नि: समिध्यते सा समित्, संपदादित्वात्करणे क्विप् । तस्या आधान इति विग्रह: । सामिधेनीति । षित्त्वान्ङीष् हलस्तद्धितस्येति यलोप: । यया ऋचा समिदाधीयते सा सामिधेनीत्यर्थ: । प्रवो वाजा अभि- द्यव: इत्याद्या: आजुहोतादुवस्यत इत्यन्ता: सामिधेन्य इति व्यवह्रियन्ते ॥ रथा द्यत् ॥ अणोपवाद: । रथाद्रथाङ्गे इति वार्तिकमभिप्रेत्याह । रथ्यं चक्रमिति । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ इति तदन्तविधिरुपसंख्यायते । परमरथ्यम् । उत्तम रथ्यम् ॥ द्वयो रथयोरङ्गं द्विरथम् । इह द्विगोर्लुगनपत्य इति यतो लुक् ॥ ननु यत्प्रत्ययोत्र रथाङ्ग एव यदीष्यते कथं तर्हि रथस्य वोढा रथ्य: इति । तद्वह- तीत्यनेनेति चेत् ॥ एवं तर्हि अयमेव यद्रथाङ्ग एव वोढर्यपीष्यतां तद्वहति रथयु- गप्रासङ्गमित्यत्र रथग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् ॥ मैवम् । द्वौ रथौ वहति द्वि- रथ्य इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्य इति प्राग्दीव्यतीयस्य लुक्प्रसङ्गात् ॥ तद्वहतीति यत्प्रत्ययस्य तु प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुगिति द्विरथ्य इति सिध्यतीति ॥ ननु

द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्राचीत्यस्यापकर्षणात्कथमत्र यतो लुक्प्रसक्तिरिति चेत् ॥ अत्राहुः । तद्धहतोरित्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलादेरपि लुग् भवतीति । अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा च द्वयो रथयोरङ्गमिति विग्रहे द्विरथमिति प्रयोगः सुस्थ इति ॥ पत्त्रपूर्वादञ् ॥ पूर्वस्य यतोपवादः ॥ पत्त्रमिति । पतन्त्यनेनेति विग्रहे दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन् ॥ रथादित्येव संबध्यत इत्याह । अश्वरथस्येदमिति । अश्वयुक्तो रथोश्वरथस्तस्याङ्गमित्यर्थः ॥ पत्त्राध्वर्यु ॥ अणोपवादः । वार्तिकमाह । पत्त्राद्वाह्य इति । इह पत्त्रेत्यर्थग्रहणे, इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणे व्याख्यानमेव शरणम् ॥ द्वन्द्वाद्वुन् ॥ अणोपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते॥काकेति। काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः । वुन्नन्तं स्त्रियाम् वैरमैथुनिकादिर्वुनिति त्राधिकारे अमरः ॥ कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः संबन्ध इत्यर्थः ॥ मिथुनं दम्पती तस्य कर्म क्रियानिष्पादनं, मनोज्ञादित्वाद्वुञ् वुञन्तं चेदम् । स्त्रियां स्वभावात् ॥ अत्र वदन्ति । कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः । इह कुत्सश्च कुशिका चेति द्वयोरेव मैथुनिकायां वुनिति नाग्रहः कार्यः । यूनि लुगिति सूत्रे कैयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादिकं प्रसङ्गादुदाहृत्य बहुवचनान्तद्वन्द्वाद्वुञो व्याख्यातत्वादिति ॥ सङ्घाङ्क ॥ पूर्ववद्वुञोपवादः। घोषग्रहणमिति । एवं च प्रकृतयस्तिस्रः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारीति वैषम्याद्यथासंख्यमपि न प्रवर्तते ॥ गार्ग इति । आपत्यस्येति यलोपः ॥ यद्यप्यङ्कलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरः। तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरतेत्याह । परम्परासंबन्ध इति । यथा गवादिनिष्ठः स्वामिना गोद्वारा सबन्धः ॥ साक्षादिति । यथा विदानां विद्या । घोष आभीरस्थानम् । णित्त्वं ङीबर्थं पुंवद्भावनिषेधार्थं च । वैदी विद्या यस्य वैदीविद्यः विदानाम साधारणी या विद्या तद्वानित्यर्थः ॥ छन्दोगौक्थिक ॥ सङ्घदयो निवृत्ताः एभ्यो ञ्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे ॥ चरणशब्देभ्यो वुञोपवादः न त्वौत्सर्गिकस्याणः ॥ धर्माम्नाययोरित्युक्तेर्नेह । छन्दोग कुलमित्यादि॥ न दण्ड ॥ तस्येदमित्यनुवर्तते तेषु शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणेष्विति शेषः ॥ दाक्षा इति । इञश्चेत्यण् ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः रैवतिकशब्दो रेवत्यादिभ्यष्ठगिति ठगन्तः । रैवतिक औदमेघि बैजवापीत्यादिरैवतिकादयोऽमी गोत्रप्रत्ययान्ताः, ततः पूर्वेण वुञि प्राप्ते छविधानार्थमिदमित्याह । वुञोपवाद इति ॥ अत इञमाशङ्क्याह । इहैव निपातनादिति । हस्तिन. पाद इव पादो यस्य हस्तिपादः । पादस्य लोपो न भवति अहस्त्यादिभ्य इति, वचनात्तदाह । हस्ति-

पदस्येति । हास्तिपद इति । अस्मादेव निपातनादण् पद्भावश्चेति भावः ॥ आथर्वणिकस्य ॥ अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा । अभेदोपचारात् तमधीते वसन्तादित्वाट्ठक् दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभाव ॥ अन्ये त्वाहुः । अथर्वणा प्रोक्तमधीते आथर्वणिकः । इह प्रोक्तेऽण् ततश्छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक् तस्य विधानसामर्थ्यात्प्रोक्ताल्लुङ्नेति ॥

समाप्ताः शैषिकाः ॥

तस्य विकार ॥ षष्ठ्यन्ताद्विकारे अणादयः स्युः ॥ घादिसम्बद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तम् ॥ अणादयस्तु न निवर्तन्ते प्राग्दीव्यतः प्राग्भवनादिति विशिष्टावधि परिच्छेदेनाधिकृतत्वात् । इह प्राणिरजतादिभ्योञ्, ओरञ्, अनुदात्तादेश्च, मयड्वैतयोः, नित्यं वृद्धशरादिभ्यः पिष्टाच्चेत्यादिभिरपवादानां वक्ष्यमाणत्वादप्राणिषु आद्युदात्तम् अवृद्धं प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययं चोदाहरणमिति पर्यालोच्य तथैवोदाहरति । आश्म इत्यादि । अश्मन्भस्मन्शब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ, मृदस्तिकन् नित्स्वरेण त्रयोऽप्याद्युदात्ताः । प्राचीनस्य तस्येत्यस्य निवृत्तत्वादधिकारोक्तप्रत्यया न प्रवर्तन्त इति नेह ठक् हालः सैरः ॥ चाद्विकार इति ॥ तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वये भवन्त्यन्येभ्यस्तु विकार एवेति फलितम् ॥ मयूर इति । प्राणिरजतादिभ्य इत्यञ् । अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वादुदात्ताद्यर्थं वृद्धेषु मयड्बाधनार्थं चावश्यकमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते ॥ ओषधिभ्य उदाहरति । मौर्वमिति । मूर्वशब्दः तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तः । पिप्पलशब्दस्तु लघावन्त इत्यनेनाद्युदात्तः ॥ बिल्वादिभ्योऽण् ॥ अञ्मयटोरपवादः । बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु कर्पासी वेण्वादयो बिल्वादयः ॥ त्रपुजतुनोः ॥ बिल्वादिभ्योऽणित्यतोऽनुवर्तनादाह । अण् स्यादिति । ओरञित्यस्यायमपवादः । अप्राण्यादित्वादवयवे न भवतीत्याशयेनाह । विकार इति ॥ त्रापुषमिति । त्रपुणो विकारः । एवं जतुनो विकारो जातुषम् ॥ ओरञ् ॥ अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणं ॥ दैवदारवमिति । देवदारुभद्रदारुशब्दौ पीतद्र्वर्थानामित्याद्युदात्तौ ॥ दाधित्थमिति ॥ दधनि तिष्ठतीति सुपि स्थ इति कः । उपपदसमासः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ एवं कपित्थेऽपि बोध्यम् ॥ पलाशादिभ्यो वा ॥ उभयत्र विभाषेयम् । पलाशखदिरशिंशपास्पन्दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते, करीरशिरीषविकङ्कतपूलासयवा-

सशब्दानामप्राप्ते, विधानात् ॥ पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः ॥ खदिरशब्द अजिरशिशिरेत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः ॥ शिंशपाशब्दो अथ द्वितीयं प्रागीषादिति वर्तमाने पान्तानां गुर्वादीनामिति मध्योदात्तः ॥ स्पदि किञ्चिच्चलने अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् ॥ कारीरमिति ॥ किरतेरीरन् । नित्स्वरेण करीरशब्दोयमाद्युदात्तः ॥ क्लतभग्रामीषन् शृदृभ्यां किच्च पूर्ववच्छरीषशब्दोप्याद्युदात्तः । विकङ्कतपूलासयवासशब्दाः ग्रामादीनां चेत्याद्युदात्ताः ॥ षित्त्वान्ङीषिति ॥ टित्त्वान्ङीबिति तु माधवः ॥ मयड् वैतयोः ॥ भाषायां किम् । खादिरो यूप इति वृत्तिकार. ॥ ननु मयटो वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदमिति चेत्॥ अत्राहुः। वेदे बह्वचः परस्य मयटोऽर्थान्तरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदम्॥ द्व्यचश्छंदसीतिसूत्रस्य द्व्यच एवेति नियमार्थत्वे यद्यपीदं गतार्थम्। तथापि द्व्यचश्छन्दस्येवेति विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति ॥ अधिकारादेव विकारावयवयोर्लाभे एतयोरिति वचनं ये विशेषप्रत्ययाः प्राणिरजतादिभ्योञित्येवमादयस्ते तद्विषयेपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । कपोतमयं, लोहमयम् ॥ इह विकारावयवाभ्यां सह प्रत्येकमभक्ष्याच्छादनयोरिति संबध्यते समासनिर्देशादतो यथासंख्यं न ॥ आश्मनमिति। विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्य इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्मन्निति नान्तमवशिष्यते, तथा कल्माषाङ्घ्रे राज्ञो भार्यायां मदयन्त्यां वसिष्ठेनोत्पादितसुतोश्मको नाम, तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्मन्निति नाम भवति तस्यावयवे आश्मनं विकारेप्याश्मनमित्येव भवति । न च अश्मनो विकार इति टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वात् ॥ वस्तुतस्तु तस्येदमिति सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचकस्याप्यश्मन्शब्दस्याश्मनमिति भविष्यति पैष्टी सुरेतिवत् ॥ मौद्गः कार्पासमिति । मुद्गशब्दः घृतादित्वादन्तोदात्तः । कृञः पास इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासोशब्दो जातिलक्षणङीषन्तस्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञं बाधित्वा बिल्वादित्वादण् ॥ नित्यं वृद्ध ॥ इह भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्यनुवर्तत इति वृत्तिः। नन्वेवमानन्दमयाधिकरणे शङ्कराचार्यैरन्योन्तर आत्मानन्दमय इति श्रुतौआनन्दमय इति विकारे मयडित्युक्तं तत्कथं संगच्छतां प्राचुर्ये मयडिति तु वक्तुमुचितमिति चेत्॥ अत्राहुः।प्राचुर्ये मयट्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो दुःखस्य लेशतोनुवृत्तिलाभात्प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीति तेषामाशयः। यद्वा नित्यं वृद्धेत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते अनुवृत्तावपि भाषायां नित्यमन्यत्र क्वाचित्क इत्याश्रित्य मयट् सुसाधः ॥ अथ वा हेतुमनु-

भ्येभ्य इत्यनुवर्तमाने मयड् चेति सूत्रेण आगतार्थे मयट् । विकार इति त्वार्थिकार्थकथनमेवातः शङ्करभगवत्पादोक्तिरनवद्यैवेति ॥ शरमयमिति । शरदर्भमृत् कुटी तृण सोम बिल्वज शरादिः ॥ एकाचो नित्यमिति ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यं वृद्धेति नित्यग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिद्विधानार्थं तेनैतल्लभ्यत इति भावः ॥ एकाच्त्वादेव सिद्धे शरादिषु मृच्छब्दपठनं विस्पष्टार्थमित्याहुः ॥ गोश्च पुरीषे ॥ पुरीषं न विकारो, नाप्यवयवः । तथापि तस्येदमित्यर्थेऽयं प्रत्ययः । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥ पुरीषे किम् । गव्यं पयः ॥ यावक इति ॥ यवशब्दाद्विकारेऽण् तदन्तात् यावादिभ्य इति स्वार्थे कन् ॥ तालादिभ्योऽण् ॥ अञ्मयटोरिति । तालश्यामाकशब्दाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः । बर्हिणां विकारो बार्हम् । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ततो ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यञ् प्राप्तः, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञ् प्राप्तः, तथाहि विशिष्टशिभ्यामिन्द्रशब्दउपपदे मूलविभुजादित्वात्कः । अन्येषामपीति दीर्घः । इन्द्राविश. इन्द्रादृशः ॥ चप सान्त्वने पचाद्यच् । चपापीयूक्षाशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तः फिष इत्यधिकारादापः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः । इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं यथाविहितप्रत्ययविधौ बार्हिणशब्दाद्वृद्धलक्षणो मयट् स्यात् ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यञो बाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वमित्याहुः ॥ तालाद्धनुषीति । गणसूत्रमिदम् । हाटक इति । इह वृद्धलक्षणो मयट् प्राप्तः तपनीयादेरनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्राप्तः ॥ प्राणि ॥ अनुदात्तादेरञ. सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरण तदाह । शौकं बाकमिति । शुकबकशब्दौ प्राणिनां कुपूर्वमित्याद्युदात्तौ ॥ राजतमिति । रजतसीसलोहउम्बरकण्ठकारेत्यादयो रजतादयस्तेषु अनुदात्तादीना पुनः पाठो मयड्बाधनार्थोन्यथा हि परत्वान्मयट् स्यादेव ॥ शामीलमिति ॥ शामीलशब्दः शम्याः ष्लञिति ष्लञन्तः । दधित्थादनुदात्तादेश्चेत्यञ् दधित्थस्य दाधित्थम् । बैल्वमयमिति । बिल्वशब्दोऽणन्तः ॥ नैष्किकमिति । तेन क्रीतमिति ठक् ॥ शत्यः शतिक इति ॥ शताच्च ठन्यतौ । अणञाविति । उमाशब्दः तृणधान्यानां चेत्याद्युदात्तः । उर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति भावः ॥ एण्याढञ् ॥ प्राण्यञोपवादः ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशादाह । एणस्य लिति ॥ गोपयसो. ॥ यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसक्ते यदुक्तस्तथापि मयड्वैतयोरिति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनरयं यद्विधिः ॥ द्रोश्च ॥ ओरञः, एकाचो नित्यमिति मयटश्चापवादोयम् । द्रव्यमिति । ओर्गुणः वान्तो यि प्रत्यये । द्र

व्यगुणकर्मेत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्य गुणैर्द्रूयते आश्रीयते इति द्रु धातो' अचो यदिति यत्प्रत्ययान्तः ॥ माने वय' ॥ यतोपवादः ॥ द्रुवयमिति । द्रोविकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः ॥ फले लुक् ॥ विकारावयवेति। फलितस्य वृत्तस्य फलमवयवो विकारश्च तेनान्यतरस्मिन् प्रत्ययः ॥ आमलकमिति । मयटो लुक् लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । न चात्र स्थानिवद्भावेन यस्येति चेति लोपः शङ्क्यः । लुका लुप्त न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । अत एव पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुरित्यत्राध्यर्धपूर्वेति ठञो लुकि कृते लुक्तद्धितेति ङीपो लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादुकारस्य यणादेशो न भवति ॥ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ अञोपवादः । शिंशपा, ककन्धूशब्दाभ्यामोरञिति, अन्येभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञः प्राप्तिः॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु ककन्धु बृहती ॥ तत्र प्लक्षशब्दः फिषइत्यन्तोदात्तः । न्यग्रोधशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तः । अश्वत्थशब्दस्तु घृतादित्वादन्तोदात्तः इङ्गुदीबृहतीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ ॥ आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फलमित्यमरः ॥ न्यग्रोधस्य च ॥ केवलस्येति किम् । न्यग्रोधमूले भवाः न्यग्रोधमूलाः शालयः ॥ न्यक् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थमव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थम् ॥ जम्ब्विति ॥ नपुंसकह्रस्वः । फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ॥ फलपाकेति । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः ॥ व्रीहयः । मुद्गा इति । बिल्वाद्यणो लुक् ॥ मल्लिकेति । अनुदात्तलक्षणस्याञो लुप् । शादीनां चेति फिट्सूत्रान्मल्लिकाशब्दे द्वितीयमुदात्त जातीविदारिशब्दौ गौरादिङीषन्तौ ॥ पाटलामिति । बिल्वादित्वादण् । साल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो नित्यं वृद्धेति प्राप्तस्य मयटो लुप् अनुदात्तादिभ्योऽञ, इतरेभ्यस्त्वणः ॥ लिङ्गमेवेति । वचनं तु विशेष्यवदेव । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरित्युक्तत्वादिति भावः ॥ कंसीयमिति ॥ प्राक्क्रीताच्छ इत्यधिकारे तस्मै हितमिति छः । तस्यैव छस्यापवादतया उगवादिभ्यो यत् परशव्यं दाक । पारशव्यशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि सिद्धे तत्संनियोगेन यतो लुगर्थं वचनम् । नच यस्येति इलोपे कृते हलस्तद्धितस्येति यलोपेन सिद्धमिष्टमिति भ्रमितव्यम् । ईतीत्यनुवृत्तेः ॥

प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

तदाहेतीति ॥ वाक्यादयं प्रत्ययविधिः शब्दो माकारीति यो निषेधति स माशब्दिक इत्युच्यते । तथा नित्यः शब्द इति य आह स नैत्यशब्दिकः ।

कार्यशब्दिकः । इह वाक्याद् द्वितीया न संभवत्यप्रातिपदिकत्वात् । तेन तच्छब्देन कर्ममात्रं निर्दिश्यते । तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः ॥ ऐज् न स्यादिति ॥ न य्वाभ्यामिति प्राप्त ऐजागमोऽनेन निषिध्यते । न कर्म इत्यतो नञनुवर्तनादिति भावः ॥ स्वापतेयमिति । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् स्वशब्दस्य द्वारादित्वादैजागमस्य प्राप्तिः ॥ द्वारादिफलं तु स्वस्येदं सौवमिति ज्ञेयम् ॥ आह्नाविति । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । आहेति पदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेण आह्नावित्यनुकरणम् ॥ प्राभूतिक इति । क्रियाविशेषणाट्ठकि प्रत्ययः ॥ तेन दीव्यति ॥ इह कालपुरुषसंख्या न विवक्षिताः । तेनाक्षैरदेवीत् देविष्यति वा आक्षिक इति भवति । एवमक्षैर्देविष्यसि देविष्यामि वा आक्षिकः, दीव्यन्ति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः । कारकं तु विवक्षितमेव जयति जितमिति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानात् । तेनाक्षैर्द्यूतः, अक्षैः खात, इति कर्मण्यर्थे आक्षिक इति न भवति ॥ अभ्र्येति । अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दाल इत्यमरः ॥ संस्कृतम् ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥ बाहुकेति ॥ सूत्रे षकारः सांहितको, न त्वनुबन्ध इति न ङीष् । तथा च आकर्षात् पर्पादेरित्यादिश्लोकवार्तिके षित्त्वविवेचनाय प्रकरणान्ते पठिष्यति ॥ निकषोपल इति ॥ सुवर्णपरीक्षार्थः ॥ पाठान्तरमिति । एतच्च श्वादौ कषखषेत्यादिदण्डके आकषात्ष्ठल् इति माधवेनोपन्यस्तम् । किं तु आकर्षात्पर्पादेरिति वार्तिकस्याननुगुणम् । तत्र हि नीरेफपाठे वृत्तासंगतिप्रसङ्गात् ॥ पर्प इति । पर्प गतौ । हलश्चेति करणे घञ् ॥ इहान्तर्गणसूत्र पादः पच्चेति । पादाभ्यां चरति पदिकः ॥ यत्तु वार्तिके पद्भाव इके चरतावुपसंख्यानमिति सोऽस्यैव प्रपञ्चः ॥ पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, न्याय, व्याल, पादः, पत् ॥ श्वगणाट्ठञ्च ॥ ठकोपवादः ॥ एतदेव ज्ञापकमिति ॥ द्वारादिगणे श्वन्शब्दः पठ्यते, न तु श्वभस्त्र श्वदंष्ट्रेत्यादिस्तथा च श्वादेरिञीति निषेधसूत्रमेव व्यर्थं सद्द्वारादिषु तदादिविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ फलं तु द्वारपालस्याय दौवारपाल इत्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः ॥ इकारादाविति । सूत्रे इञित्यपनीय इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः । अन्ये तु इञीति स्थाने इतीति पठनीयम् । तथा चाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेष्यत्वाद् यस्मिन्विधिस्तदादावित्यनेन इकारादिर्लभ्यत इत्याह श्वगणिकीति । ष्ठनः षित्त्वान्ङीष् ॥ श्वापदस्येति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ धानुष्क इति । वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते तच्च संघातविगृहीतार्थम् । तथा च धानुर्दाण्डिकः दाण्डिक इत्यप्युदाहार्यम् ॥ आयुधाच्छ च ॥ आयुध्यन्ते अनेनेति आयुध घञर्थे कविधानमिति कः ॥ हरत्यु-

तसङ्गादिभ्यः ॥ एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यष्ठक् स्यादुपादत्ते नयति वेत्यर्थे ॥ उत्सङ्ग उडुप, उत्पित, पिटक, पिटाक ॥ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ भस्त्रा चर्मविकारः । शीर्षभारशब्दोऽत्र पठ्यते निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च, तत्पुरुषे कृतीति वा अलुक् । पक्षे शीर्षभारः ॥ एकदेशविकृतस्येति ॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकं न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः ॥ वृत्तिकृत्तु सूत्रे वीवधशब्दं प्रक्षिप्य विभाषाविवधवीवधादिति पपाठ ॥ क्त्रेर्मम्नित्यम् ॥ नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयोगं वारयितुम् । अत एव लौकिके ग्रहवाक्ये क्त्र्यादीनां प्रयोगो, न तु क्त्रेः, तदाह कृत्वा निर्वृत्तमिति ॥ एवमग्रेऽपि पाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहो बोध्यः । संख्यावाची त्रिशब्दो नेह गृह्यते, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् त्रिजां त्रयाणामिति लिङ्गाच्च । ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां मप विनाक्त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगनिवारणेऽपि तदविवक्षायां तस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगो दुर्वार इति चेत् ॥ न । नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवारणात् ॥ इमबिति । एव च मप् न कर्तव्यः । तथा हि भावप्रत्ययान्तादिमप् । ततः क्त्रेः पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदं क्त्रिप्रत्ययान्त इमब्विषय एवेति । तेन क्त्रिप्रत्ययान्तप्रयोगो निवर्तितः । ततो नित्यम् । अनेन निवृत्तार्थाविवक्षायामपि क्त्र्यन्तस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते । एवच संख्यावाचित्रिशब्दस्य ग्रहणशङ्कैव नास्ति भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः । स्वरेऽपि विशेषो नास्ति, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इमप इकारस्योदात्तत्वात् ॥ अपमित्येति ॥ उदीचां माङ इति क्त्वाप्रत्यये अनेत्यनेन सह गतिसमासः क्त्वो ल्यप् । मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्त्वम् ह्रस्वस्येति तुक् । ल्यबन्तादस्मात्तृतीयान्तात्प्रत्ययो न भवति, किं तु वचनात्प्रशमान्तादेवेति बोध्यम् ॥ व्यञ्जनैरुप ॥ व्यज्यते अनेन ओदनादिरस इति व्यञ्जनं तद्वाचिभ्यः उपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात् ॥ तत्प्रत्यनु ॥ वृत्तेरकर्मकत्वात्कथं तस्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्यादिना संबन्ध इत्याशंकायामाह क्रियाविशेषणत्वादिति ॥ प्रतीपमिति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ऋक्पूरित्यकारः समासान्तः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य इतीत्वम् । व्युत्पत्तिमात्रमिदम् । प्रतिकूलानुकूलपर्याया ह्येमे रूढिशब्दाः ॥ आन्वीपिक इति ॥ अन्वीपमित्यत्र ऊदनोर्देश इत्युत्वं तु न भवत्यदेशत्वात् ॥ परिमुखमिति ॥ अपपरी वर्जने इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः । ततष्ठक् । स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते स पारिमुखिकः ॥ यदा तु सर्वतो भावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च, तदा यतो यतः स्वामि-

नो मुखं ततस्ततो वर्तते यो वर्तते स एवमुच्यते । एवं पारिपार्श्विकोप्यर्थद्वये बोध्यः ॥ प्रयच्छति॥ द्वितीयान्तात्प्रयच्छत्यर्थे ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चेत्तत् ॥ द्विगुणार्थं द्विगुणमिति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः ॥ बहुवृद्ध्युद्देश्यकदानकर्मतयास्य द्रव्यस्य गर्ह्यत्वम् ॥ वार्धुषिक इति । वृद्ध्यर्था वृद्धिः तां प्रयच्छतीति विग्रहः ॥ अथ कथं वृद्ध्याजीवस्य वार्धुषिरित्यमरः । ठक्संनियोगेनैव वृधुषिभावस्वीकारात् ॥ अत्राहुः निरङ्कुशाः कवय इति ॥ गर्ह्यमिति किम् । द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छत्यधमर्ण इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि माभूत् ॥ निपात्यत इति॥ अत एव व्याख्यातृप्रयोगोप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति दशैकादशानिति । संख्याया अल्पीयस्या इति पूर्वनिपातः ॥ उत्तमर्ण एवेति । दश दत्वा एकादश गृह्णातीति तस्यैव गर्ह्यत्वादिति भाव. ॥ उञ्छति ॥ भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुञ्छः ॥ सामाजिक इति ॥ समजन्ति अस्मिन्निति समाजः समूहः ॥ शब्दं करोतीति ॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अभिधानस्वाभाव्याद् व्युत्पादन एवायं प्रत्ययः । नेह शब्दं करोति बर्बरः खरो वा ॥ दार्दुरिक इति । कुलालः । वाद्यभाण्डवाचीह दर्दुरशब्दः ॥ मात्स्यिक इति ॥ मत्स्यस्य ङ्यामिति परिगणनात् सूर्यतिष्येति यलोपाभावः ॥ हारिणिक इति ॥ नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति हरिणस्य मृगविशेषत्वात्तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेत् ॥ अत्राहुः । आरण्यकचतुष्पात्सु हरिणे च मृगशब्दो वर्तते । यदा हरिणवाची मृगशब्दः, तदा मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति ॥ परिप ॥ परिमुखवदयमव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा क्रियाविशेषणत्वात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेपि परिपन्थस्य कर्मत्वमस्त्येवेत्याह द्वितीयान्तादिति ॥ चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोतीत्याह तिष्ठति हन्ति चेति ॥ माथ इति॥ मथ्यते गन्तृभिरिति माथः मथे विलोडने । कर्मणि घञ् ॥ पदोत्तरपदम् ॥ पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदम् । पदान्तमिति तु नोक्तम्, बहुच्पूर्वान्मा भूदिति ॥ प्रतिकण्ठमिति ॥ कण्ठं कण्ठं प्रतीति यथार्थेऽव्ययीभाव. लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य इत्यनेन वा । यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासः तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥ धर्मं चरति ॥ चरतिरिहासेवायां, न त्वनुष्ठानमात्रे । तेन दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तो धार्मिक इति नोच्यते । आसेवा हि स्वारसिकी प्रवृत्तिः । एवं दैववशादधर्मे प्रवृत्तो यः सद्वृत्त अधार्मिक इति नोच्यते ॥ प्रतिपथमिति ॥ वीप्सायामाभिमुख्ये वा अव्ययीभावः । ऋक्पूरिति समासान्तः ॥ समवायान् ॥ समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठक् स्यात्समवेतीत्यर्थे ॥ इह समवपू-

वेशस्य णोर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनम् । तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षया समवायानिति द्वितीयानिर्देश. विशेष्यापेक्षया तु लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते कुरुक्षेत्रे समवेता इति यथा । एत्येधतीति वृद्धिरिह न भवति, एजादित्वाभावात् ॥ सैन्याः सैनिका इति ॥ द्वितीयान्ताण्ण्यठकौ ॥ यत्तु सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च त इति निघण्टुसूक्तं । तत्फलितार्थकथनपरं बोध्यम् । सञ्ज्ञायाम् ॥ ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीया । ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्सम्यग्ज्ञानं संज्ञा प्रतिष्ठिस्तस्याः प्रसिद्धविषयभूतेर्थे इत्यर्थः ॥ लालाटिक इति । दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाट पश्यति न तु कार्येषूपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ कौक्कुटिको भिक्षुरिति । संयमी हि पादविक्षेपपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव चक्षुः सयम्य गच्छतीति भावः ॥ धर्म्यमिति ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यं । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत् ॥ अवक्रयः ॥ अवक्रीयते अनेनेति करणे एरच् ॥ पण्यमिति ॥ पणितव्येर्थे अवद्यपण्येति यदन्तो निपातितः ॥ शलालुक इति ॥ इसुसुक्तान्तात्कः । ठक्पक्षे त्वादिवृद्धिः । शालालुक. ॥ मार्दङ्गिक इति ॥ मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थे तु प्रयोगो न भवति, अनभिधानादिति भावः ॥ शिल्प ॥ कौशलम् । तच्च मृदङ्गवादनविषयकम्, तेन मृदंगवादनविषयके मृदंगशब्दस्य लक्षणेति निष्कर्षः ॥ प्रहरणम् । प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणमायुधम् ॥ धानुष्क इति । इसुसुक्तान्तात्कः । इणः ष इति विसर्गस्य षः ॥ परश्वधात् ॥ चाठ्क् द्वयोः कुठार' स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥ परलोक इति ॥ एतच्चाभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते ॥ आस्तिक इति । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । यद्वा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातान्नास्तीति निपाताख्यातसमुदायाच्च प्रत्ययः । दिष्टमिति । दैव दिष्ट भागधेयमित्यमर' ॥ नालम्बते दैष्टिकतामिति माघ' ॥ प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टेति प्राचोक्तिस्तूपेक्ष्या दिष्टशब्दस्य स्त्रीत्वे प्रमाणानुगमात्क्लीवाचकत्वे प्रोक्तकोशविरोधादिति दिक् ॥ छत्रादिभ्यो णः ॥ छत्त्रादिभ्योणइत्येव सुवचमिति कार्मस्ताच्छील्य इति सूत्रे कैयटः ॥ ताच्छील्ये णे इति ॥ कर्मन्शब्दस्य च्छत्त्रादित्वादिति भावः ॥ चौरीत्यादि । चुरा शीलमस्याः, तपः शीलमस्या इति विग्रहे णप्रत्यये सति तदन्तान्ङीप् सिध्यतीत्यर्थः ॥ कर्माध्ययने ॥ तदस्येत्यनुवर्तते ठगिहाधिक्रियत एव तदाह प्रथमान्तादित्यादि ॥ ऐकान्यिक इति । एकमन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थ इति समासः ततष्ठक् । एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिक इत्युदाहार्यम् । इह तु वृद्धिं बाधित्वा न यवाभ्यामित्यैच् ॥ हितं भक्ष्याः ॥ अस्येति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थ्या विप-

रिष्यते, तदस्मै इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह। अपूपभक्षणं हितमस्मा इति । अपूपशब्दस्तद्भक्षणे लाक्षणिक इति भावः ॥ श्राणा ॥ यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सेत्यमरः ॥ टिठनिति । इकार उच्चारणार्थः । टो ङीबर्थः ॥ संघातविगृहीतार्थमिति ॥ ओदनिक इत्यत्र हि वृद्धिनिवारणाय टिठनारब्धः । अन्यथा लाघवाट्ठञमेव ब्रूयादिति भावः ॥ आकरिक इति । खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः ॥ अध्यायिन्य ॥ अदेशकालात् किम् । काश्यामधीते, पूर्वाह्णे अधीते ॥ कठिनान्त ॥ प्रस्तारसंस्थानशब्दौ सन्निवेशपर्यायाविति बहवः ॥ प्रस्तारो यज्ञः, प्रेरो यज्ञ इति घञ् । संस्थान सन्निवेश इत्येके ॥ नैकटिको भिक्षुरिति ॥ सन्यासी हि ग्रामस्य निकटे वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामे प्रविशति, न तु तत्र वसतीति भावः ॥ आवसथात् ॥ लकारः स्वरार्थः । आवसन्त्यस्मिन्नित्यावसथः ॥ उपसर्गे वस इत्यथप्रत्ययः ॥ कुसीदसूत्रादिति । कुसीददशैकादशादिति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः । इह नौ द्व्यचष्ठनित्यत्रेव येषां षकारः सांहितिक इति संभाव्यते, तेषामिव गणने ष्ठञादेः षित्त्वमनार्षमिति भ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः षित्प्रत्ययान्सर्वानपि पर्यजीगणत् ॥

ठक्प्रकरणावधिः समाप्तः ॥

युग्य इति ॥ युगं रथाङ्गं वहतीत्यर्थः ॥ प्रासङ्ग इति । प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ् ॥ धुरो ॥ धुरो ढक् चेत्येव सुवचम् ॥ नभ ॥ उपधाया इति ॥ उपधाया चेति पूर्वसूत्रादेतल्लभ्यत इति भावः ॥ उपधायां किम् । प्रतिदीव्नः । इह नान्तस्य भत्वेपीकारस्यानुपधात्वान्निषेधो न प्रवर्तते ॥ खः सर्वधुरात् ॥ सर्वधुरायाः इति वक्तव्ये नपुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया बन्धुनि बहुव्रीहौ इतिवत् ॥ सर्वधुरमिति । पूर्वकालैकेति समासः । ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तोऽप्रत्ययः ॥ एकधुराल्लुक् च ॥ चात्खः । एवं च प्राकरणिकस्य यतो लुक्, खस्य तु विधानसामर्थ्याच्छ्रवणमिति फलितं तदाह । एकधुरीण इत्यादि ॥ शाकटो गौरिति ॥ ननु तस्येदमित्यणा सिद्धम् । यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ भवति ॥ अत्राहुः । आरम्भसामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । तेन द्वे शकटे वहति द्वैशकट इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्य इति प्राग्दीव्यतीयो लुङ्न भवति तस्येदमित्यणि तु स्यादेव लुगिति ॥ हलसीरात् ॥ ननु तस्येदमित्युपक्रमे हलसीराट्ठक् इति पठितम् । तथा च तेनैव शैषिकेण हालिकः सैरिक इति सिद्धौ किमनेनेति चेत् ॥ सत्यम् । आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः । तेन

न हैहलिको हैसीरिक इति भवति, शैषिके ठकि तु प्राग्दीव्यतीयो लुक् स्यात् ॥ जायते अस्यां भर्ग इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह । जनी वधूरिति । जनिघसिभ्यामिण् जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः । कृदिकारादिति ङीष् । यतोऽनेन सूत्रेण यति जन्या मातुर्वयस्या । सा हि विवाहादिषु वधूं जामातृसमीपं प्रापयति ॥ कालिदासस्तु वध्वा यानवाहेष्वपि प्रायुङ्क्त यातेति जन्यानवदत्कुमारीति ॥ जनीं वहन्तीति जन्यास्तानित्यर्थः ॥ पथ्या इति ॥ पथ्यत्यतदर्थ इति पञ्चावः ॥ अधनुषा किम् । चोरं विध्यति । संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता । यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति । एवं च न चेत्तत्र धनुः करणम् इत्यत्र संभाव्यत इति शेषो बोध्यः ॥ तृप्रान्तमिति ॥ एवं च न लोकेत्यादिना कृद्योगषष्ठ्या निषेधात् धनगणमिति प्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥ वश्यं गतः ॥ वशनं वशः इच्छा । वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् ॥ मूलमस्यावर्हि ॥ प्रथमान्तादाबर्हीत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् ॥ आवर्ह इति ॥ वृहू उद्यमने दन्त्योष्ठ्यादिरयम्, न तु पवर्गादिः उदुवृह रक्षः सहमूलमिन्द्रेत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ मूल्या मुद्गा इति । मूलोत्पाटनं विना संग्रहीतुमशक्याः, मध्यतो लूयमानेषु कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ताः । सुष्ठु शुष्का इति यावत् ॥ यप्रत्यय इति ॥ तेन धेनुष्याशब्दोन्तः उदात्तः । यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः ॥ सञ्ज्ञायामिति ॥ ऋणप्रत्यर्पणाय या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम् ॥ गार्हपत्य इति । गृहपतिनेति निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेराहवनीयादौ नातिप्रसङ्गः ॥ नौवयोधर्म ॥ नावादिभ्योऽष्टभ्यो यथासख्यं तार्यादिष्वष्टस्वर्थेषु यत्स्यात् ॥ इह तार्यादियोगे यथासंभवं करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थाल्लभ्यते ॥ अत्र प्रथमं मूलान्ताना द्वन्द्वं कृत्वा द्वितीयमूलादिद्वन्द्वेन सह समाहारद्वन्द्वः मूलान्तानां द्वित्राणां वा मूलादीनामिव वा द्वन्द्वं कृत्वा नावादिषु द्वन्द्वः । तेन साङ्ख्याभावादेकशेषो न भवति ॥ नावा तार्यमिति । शक्यार्थे ऋहलोर्ण्यत् करणे तृतीया ॥ वयस्य इति । स्निग्धो वयस्यः सवया इत्यमरः । वयसा तुल्यः शत्रुरित्येवं तु न भवति संज्ञाधिकारात् ॥ वध्य इति । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । दण्डादिभ्य इति सूत्रेण वधशब्दादर्हार्थे यद्विधानात् ॥ मूले मानाम्यमिति । मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यम् । तेन मूलादतिरिक्तं लाभाख्यं यद्द्रव्यमात्मानं प्रति शेषीक्रियते आत्मन उपकारकं क्रियते तत् आनाम्यम् । आङ्पूर्वको नमिरभिभवे वर्तते तस्मात् पोरदुपधा-

दिति यति प्राप्ते अत एव निपातनाण्यत्, तथा ह्रियानास्यमभिभवनीयम् । आत्मानं प्रति शेषीकर्तव्यं स च लाभाख्यो भाग एव । लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो, न तु मूलातिरिक्तभागमात्रे व्युत्पादितः। एवं च लाभमात्रे व्युत्पादितस्य मूल्यशब्दस्य तद्घटिते संघाते निरूढलक्षणा बोध्या। सीतेति। सीता हलाग्रं, संपूर्वादिणः क्तः । समितं निम्नोन्नतादिरहितं कृतमित्यर्थः । समीकृतमिति यावत् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिः। परमसीत्यम्। द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति तद्धितार्थे समासस्ततो यत्। द्विसीत्यम् तुलया संमितमिति। संमितं परिच्छिन्नं रूढिशब्दोयं संज्ञायामित्यधिकारात्। अतएव तुल्यमिति सदृशमात्रे प्रयुज्यते न तुलायामाग्रहः क्रियते॥ पथ्यमिति॥ संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः, तेन शास्त्रीयात्पथोऽनपेतमेव पथ्यम्। न तु मार्गादनपेतश्चोरोपि॥ छन्द॥ छदि सवरण इति चुरादिरिच्छायामपि वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात् । ततो घञि इच्छापर्यायश्छन्दःशब्दः प्रसिद्ध एव। स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छेत्यादौ ॥ असुनि तु यः सान्तः सोत्र प्रकृतिस्तत्र निर्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयान्तात्प्रत्ययः॥ इच्छया कृतमिति। यद्यपि वेदे त्रिष्टुबादिषु च सान्तश्छन्दःशब्दोस्ति, तथापि इह न गृह्यते संज्ञाधिकारात्, किं त्विच्छापर्याय एव गृह्यते इति भावः ॥ पुत्र इति ॥ संज्ञाधिकारान्नेह। उरसा निर्मितं सुखम् ॥ हृदयस्य॥ प्रीणातीति प्रियः इगुपधेति कः। तद्योगात्कर्मणि षष्ठी अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु वचनसामर्थ्यादेव ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ बन्धने ॥ बध्यतेऽनेनेति बन्धनः। करणे ल्युट् ॥ वशीकरणमन्त्र इति॥ तेन हि परहृदयं वशीक्रियते । संज्ञाधिकारादसिष्ठादावृषौ नायंयत् ॥ मत॥ करणमिति। कर्मणि षष्ठी। कृतिः करणं, क्रियतेऽनेनेति वा करणमित्याशयेनाह। भावः साधनं वेति॥ जल्पशब्दो भावसाधनः कर्तरि षष्ठी ॥ हलस्येति। कर्षणं कर्षस्तद्योगात्कर्मणि षष्ठी । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी वा॥ रथसीतेति तदन्तविधिः। द्विहल्यः। त्रिहल्यः॥ तत्र साधुः ॥ साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते। नोपकर्ता। तत्र हि परत्वात् तस्मै हितमित्यनेन भाव्यम् । संज्ञाधिकारादुपकर्ता न गृह्यत इत्यन्ये ॥ प्रतिजनमिति ॥ जने जन इति प्रतिजनं। वीप्सायामव्ययीभावः। जतिजन, इदंयुग, संयुग, पाककुल, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, पञ्चजन ॥ परस्यामुष्य षष्ठ्योर्निपातनादलुक् ॥ भक्त इति॥ भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोन्नमित्यमर. ॥ गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, माष, ओदन, इक्षु, वेणु,

सङ्ग्राम, सघात, प्रवास, निवास, हृत् ॥ वसतिरिति । वसेश्चेत्यतिप्रत्ययः । स्वस्य पति' स्वपतिराख्यस्तस्मिन्स्वापतेयम् ॥ सभाया यः ॥ यति तु तित्स्वरः स्यात् क्रतुभवत्युकथ्य इति यत्। न च यतोनाव इत्याद्युदात्तता शङ्क्या । यदुत्पत्तिवेलायां द्व्यच्कस्य यदन्तस्यादिरुदात्तः इति वेदभाष्ये स्थापितत्वात् ॥ पक्षान्तरे तु नमः शष्प्याय च फेन्याय चेत्यादिवदाद्युदात्तः स्यात्। एवं च व्याख्यानद्वयस्याप्यावश्यकत्वे लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्किंचिदाश्रयणीयमिति तत्त्वम् ॥ समान तीर्थेवासी ॥ निपातनाण्णिनिः, ग्रहादेराकृतिगणत्वाद्णिन्निग्रहीत्यनेन वा ॥ सतीर्थ्य इति ॥ तीर्थे य इति समानस्य सभावः। तरन्त्यनेनेति तीर्थं। तरतेस्थक् ॥ तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु। योनौ जलावतारे चेति विश्वः। इह तूपाध्यायवाचिन एव ग्रहणं नान्यस्य, संज्ञाधिकारात् ॥ शयितः स्थित इति । शीधातुः स्थित्यर्थे वर्तते। जलाशय. कुशेशयमिति प्रयोगादिति भावः ॥ समानसुदरमिति । पूर्वापरप्रथमेत्यादिना तत्पुरुषः ततो यत्, तित्स्वरापवाद ओकारस्योदात्तः ॥ सोदराद्यः ॥ ओ चोदात्त इति नानुवर्तते । विभाषोदर इति समानस्य सभावः । तत्र तीर्थे य इत्यतोऽनुवृत्तं, येइत्येतद्विषयसप्तमी। तेन सोदर इत्यस्माद्यः प्रत्ययः॥ प्राग्वदिति। समानोदरे शयित इत्येवार्थ इत्यर्थः ॥ कथं तर्हि अपयानं तु गच्छन्तं सोदरोपि विमुञ्चतीति मुरारिरिति चेद् ॥ अत्राहुः । सह समानमुदरं यस्य सोदरः । वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः । तस्य वैकल्पिकत्वात् यत्र भ्राता सहोदर इत्याद्यपि सिद्धमिति ॥ इति प्राग्घितीयाः ॥

समाप्ताश्चातुर्थिकाः ॥

अथ पाञ्चमिकाः ॥

प्राक्क्रीताच्छः ॥ इत्यतः प्रागिति। इहार्थोवधित्वेन गृह्यते, न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा। तेनार्था एवावधिमन्त इति प्राक्क्रीताद्येऽर्था हितादयस्तेष्वस्योपस्थानम् । अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति । यथा मासान्त्य इति कालः प्रतीयते, ग्रामात्पूर्वं इति देशः, अलोन्त्यात्पूर्वेत्यलेव । एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधते ॥ अन्यथा छस्य यदादेश्च संनिधानाविशेषात्तयोरर्रामिव पर्यायः स्याद् । अतोर्थोवधित्वेन गृह्यते ॥ ननु यदादिविषये छो न भविष्यति विभाषा हविरपूपादिभ्य इति विभाषाग्रहणाल्लिङ्गात् । तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधित्वस्वीकारे न क्षतिः । उक्तज्ञापकेनोगवादिप्रभृतिभ्यश्छस्यातिप्रसङ्ग-

निरसनादिति चेद् ॥ अत्राहुः । एवं सति छ इत्येवाधिकारोऽस्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेन ॥ प्राग्वतेष्ठञित्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः अधिकारान्तरेणोपष्टब्धत्वात् ॥ स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशः । अन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् ॥ तर्हि विभाषा हवीत्यादिज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवादर्थ एवावधित्वेन निर्देष्टुमुचित इति ॥ उगवादिभ्यो ॥ उवर्णादेर्गवशब्दादेश्च यत्स्यादित्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठात् ॥ गवाद्यन्तर्गणसूत्राण्याह । नाभि नभं चेति । नाभिशब्दो यतं लभते नभादेशं चेत्यर्थः ॥ नभ्योक्ष इति । रथाङ्गं सच्छिद्रं नाभिः । तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः । स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हितम् ॥ रथनाभावेवेति । शरीरावयवे तु नाभ्यमित्येव, परेण शरीरावयवाद्यदित्यनेनास्य बाधादिति भावः ॥ शून्यमिति ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः सम्प्रसारणे पररूपे च कृते अन्रूपाभावात् । दीर्घपक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यादपि टिलोपाभावः सुपरिहरः ॥ नङ् चेति । चात् । नश्चेति सुवचमिति मनोरमा ॥ अन्ये त्वाहुः । ऊधन्यशब्दात्तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि णाविष्ठवदिति टिलोपे णिजन्तात्कर्तरि क्विपि णिलोपयलोपयोः कृतयोः अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घे ततः क्विबन्तादाचारक्विपि ऊधानते इत्यादावात्मनेपदार्थं नङो ङित्करणमावश्यकमिति ॥ ऊधन्यमिति । ये चेति प्रकृतिभावः॥ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्स्यात् । छस्यापवादः ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ गवादिषु हविःशब्दस्य पाठादिह हविर्विशेषाणां ग्रहणम्, नच गवादिष्वेव हविर्विशेषाणां ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् । असजातविरोधित्वेन तत्र स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् ॥ अपूप्यमिति । अपूपेभ्यो हितं चूर्णमित्यर्थः ॥ अपूप, तण्डुल, पृथुक, मुसल, कर्णवेष्टकेत्यादापूपादिगणे अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । अन्नविकारा अन्नप्रकारा अदनीयविशेषास्तेभ्यो यद्वा स्यादिति तदर्थः ॥ ओदन्या ओदनीयास्तण्डुलाः ॥ एव चानेनैव गणसूत्रेण सिद्धे अपूपादीनां केषाचिद् गणे पाठ प्रपञ्चार्थः ॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषाया उगवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन । सक्तव्या धानाः चरव्यास्तण्डुलाः । चरुर्नाम हविरिति काशिका ॥ स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तत्स्थे हविषि उपचाराद्वृत्तिरिति कैयटादयः ॥ नस्यमिति ॥ नासिकायै हितम् । नासिकायां भवमिति विग्रहे तु शरीरावयवाच्च इति यत् । नस्यम् । तस्युदाहरण नस्तः अपादाने चाहीयरुहोरिति त-

सिः । क्षुद्रे तु नासिकायाः क्षुद्रो नःक्षुद्रः । सुप्सुपेति समासः ॥ नाभ्यमिति । नाभि नभ चेति नभादेशो रथनाभावेव प्रवर्तते । तस्य गवादियता संनियोगशिष्टत्वादिति भावः ॥ शीर्षंश्छन्दसीत्यतोनुवर्तनादाह शीर्षन्नादेश इति । शीर्षण्य इति । ये चाभाव इति प्रकृतिभावः ॥ शिरस्यतीति । नः क्ये इति नियमेन पदत्वाभावाद्रुत्वाभावः ॥ खलयव ॥ अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते । न नकारान्तः । अन्यथा ह्यसंदेहार्थं नलोपमकृत्वैव निर्दिशेत् । आत्मन्विश्वजनेतिवत् । वृषाय हितं वृष्यम् । नान्तात्यति तु वृषण्यमिति स्यात् । ब्रह्मण्यमिति । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणपर्यायः । प्रकृतिभावस्तु ये चेत्यनेन पूर्ववत् । इह वृषन्शब्दाद्ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति । क्वोप्यनभिधानान्नेत्याकरः । तेन वृष्णे हित ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव ॥ चाद्रथ्येति । गवादिषु रथशब्दो न पठितः । हितार्थ एव रथ्येति यथा स्यात् । अर्थान्तरे मा भूदिति ॥ अजाविभ्याम् ॥ अजशब्द इह पुंलिङ्ग उपात्तः । अत एव द्वन्द्वे घीत्यविशब्दस्य पूर्वनिपात बाधित्वाजाद्यदन्तमिति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन् । तसिलादिषु थ्यनः परिगणनात्पुंवद्भावे रूप तुल्यम् । अजथ्येति । अजेभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः ॥ कर्मधारयादेवेति ॥ व्याख्यानादिति भावः ॥ विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जनः सर्वसाधारणो वैश्यादिः विश्वो जनोऽस्येति बहुव्रीहावपि स एवान्यपदार्थस्तस्मै हितमिति विग्रहः । पञ्चजनीनमिति । रथकारपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनास्तेभ्यो हितं दिक्संख्ये संज्ञायाम् इति समासः । पञ्चजनादित्ये तत्प्रभृति वार्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव । तेन षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । पञ्चजनीयः ॥ सर्वजनीन इति । सर्वो जनः सर्वजनः । पूर्वकालैकेति तत्पुरुषः । तस्मै हितमिति विग्रहः ॥ माध्वर्थे तु प्रतिजनादिभ्यः खञ् इति खञि सार्वजनीनवैश्वजनीनशब्दौ व्युत्पादितौ ॥ मातृभोगीण इति । इहाखण्डपदत्वाभावेपि अट्कुप्वाङ् इत्यनेन यथा णत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितम् । मातुर्भोगः शरीर तस्मै हित इति विग्रहः ॥ यद्यपि भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरेण अहेरित्युक्तम् । तथापि प्रयोगबाहुल्याभिप्रायं तत् । शक्तिस्तु शरीरमात्रे इत्याकरः ॥ मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकश्छ एव । मात्रीयः पित्रीयः ॥ राजाचार्याभ्यां त्वौत्सर्गिकः क्वोपि न भवत्यनभिधानात्किं तु राज्ञे हितमाचार्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः ॥ सर्वपुरुषाभ्याम् ॥ आभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्यं णढञौ स्तस्तस्मै हितमित्यर्थे प्राक्क्रीतादिति छस्यापवादादिति सूत्रार्थः ॥ सर्वा-

दिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः ॥ पुरुषाद्वधविकारेति ॥ योग्यताबला दिह षष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते, तेन कृत इत्यत्र तु उपात्तैव तृतीया तदाह । पुरुषस्य वध इति ॥ समूहेप्यणीति । तस्य समूहः इत्यनेन ॥ ग्रन्थेऽणीति । कृते ग्रन्थे इत्यनेन ॥ अप्राप्ते इति । पौरुषेयः प्रासाद इत्यादौ न कस्याप्यपवादोयं ढञिति भावः ॥ माणव ॥ खञो ञित्करणं ह्रस्वार्थं स्वरार्थं च यद्यपि माणवे वृद्धिः स्वतःसिद्धैव, तथापि माणविनीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयम् ॥ माणवार्येति । मनोः कुत्सितमपत्यम् माणव. । अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः इत्यपत्याधिकारस्थवार्तिकास्सत्वं, तच्च वार्तिकमेतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थकथनपरमित्याहुः ॥ चारकीणमिति । चरतीति पचाद्यच् । चरिचलिपतिवदीनामिति द्विर्वचनं विकल्पितत्वादिह न भवतीति । ततः संज्ञायां कनि चरकः ॥ तदर्थं विकृतेः ॥ तस्मै हितमित्यतस्तस्मा इत्यनुवर्तते तदाह चतुर्थ्यन्तादिति । तदर्थम् इति सामान्ये नपुंसकं व्यत्ययेन सप्तमीस्थाने प्रथमेत्याशयेनाह । तदर्थायामिति ॥ विकृत्यर्थायामित्यर्थः । तदिति सर्वनाम्ना हि विकृतिः परामृश्यते । एवं च विकृतिरेव प्रथमानिर्दिष्टेति समर्थानां प्रथमादित्यधिकारोप्यत्र निर्बाध एव ॥ शङ्कव्यमिति । उगवादिभ्यः इति यत् ॥ छदिरुपधि ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । छस्यापवादोयम् ॥ छादिषेयाणीति । छाद्यतेऽनेनेति छदिः । अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः । इस्मन्त्रन्क्विषु चेति ह्रस्वत्वम् । यदा तु चर्मविकारः छदिस्तदा परत्वात् चर्मणोऽञ् इत्यञ् प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन तु ढञेवेष्यते । छादिषेयं चर्म ॥ आह च यञ्ञ्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ढञ् चेति ॥ यत उदाहरणं स्तनंगव्यं, स्तनंगुश्चर्मविकारस्तदर्थं चर्म उगवादिभ्यः इति यत् । ञ्यस्योदाहरणमौपानह्यमिति अनुपदं वक्ष्यति ॥ बालेया इति । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् इत्यमरः ॥ उपधिरिति । उपसर्गे घोः किरिति धाञः किः । आतो लोप इटि च इत्यालोपः ॥ विप्रतिषेधेनेति । यञ्ञ्यादिवार्तिकेनेत्यर्थः ॥ ननु ढञ्विधौ छदिरित्यस्य, ञ्यविधौ उपानहश्च विशिष्य ग्रहणेन प्रतिपदोक्तं बलीय इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ अत्राहुः । निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बलीयस्त्वे प्रयोजकं, न तु सावकाशत्वे इत्यनेन मुनिवचनेनानुमीयते । तेन स्वम्पि तडागानि इत्येव युक्तं, परत्वात्सम्प्रहृत्तेः । प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घमाश्रित्य स्वांपि तडागानीति मतं दुर्बलम् । अप्तृन् इति दीर्घ आपस्तिष्ठन्तीत्युदाहरणे सावकाशतया प्रतिपदोक्तत्वस्याबलीयस्त्वादिति ॥ चर्म-

घोञ् ॥ तदर्थमित्यादिपूर्वोक्ते अञ् स्यात् छस्यापवादः । चर्मणः इति षष्ठी न तु पञ्चमी । पञ्चम्या तु चर्मशब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणो द्वीपी-त्यादौ । न चेष्यते चार्मणो द्वीपोति तदाह चर्मणो या विकृतिरिति । वार्ध्री इति । वृधिवपिभ्याम् इति रन्प्रत्यये वध्रशब्द आद्युदात्तश्चर्मवाची, तस्य विका-रः इत्यण् टिड्ढेति ङीप् । वाध्री रज्जुः तस्यै वधेरौणादिके ष्ट्रनि तु वध्रीति भवति ततोञि तु वाध्रम् । नध्री वध्री वरत्रा स्यात् इत्यमरः । चञ्चा, पक्ष्य' व-ध्रिकाः पक्ष्य इति भाष्यम् ॥ तदस्य ॥ प्रथमासमर्थात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् इति संभावनेऽलमिति चेत्यादिना सभावने लिङ् । इष्टकानां बहुत्वेन प्राकार' आसां स्यादिति तत्संभाव्यते । देशस्य हि गुणेन प्रा-कारोऽस्मिन्स्यादिति संभाव्यते । इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षि-तं किं तु योग्यतामात्रं । तेन पूर्वस्यायमविषयः । हिस्तच्छब्दस्य ग्रहणं स्पष्टप्र-तिपत्त्यर्थम् । तदस्यास्त्यस्मिन् इतिवत्सकृच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धे' ॥ छयतो' पूर्णोवधिः ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ॥ ठञ् इत्येव वक्तव्ये प्राग्वतेः इति वचनं मध्ये योऽधि-कारवानपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षच्छेदाद्यच्च त्येवमादि , तेन वि-च्छेदेपि पारायण इत्यादौ ठञेव यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । न चैवं पारायणेति-सूत्र एव ठञ् निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रियते गोपु-च्छादीनां तेभ्यष्ठञः प्रकृतसूत्रं विना लाभात् । तथा च गौपुच्छिकः सामतिक इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रमत्रप्रदेशे आरब्धमिति बोध्यम् ॥ आर्हादगोपुच्छ ॥ तद र्हतीति । इह तदर्हमिति सूत्रान्तर्गतमच्प्रत्ययान्तं नानुक्रियते, किं तु तिङन्त-स्यैकदेशः शबन्त एव व्याख्यानादिति भावः ॥ अभिव्याप्येति । तेन श्वैतच्छत्रि क इत्यत्रार्हत्यर्थे ठग् भवतीति भावः ॥ ननु परिमाणात्पृथक्संख्याग्रहणं व्यर्थं परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्ययापि च परिच्छिद्यत इति सापि परिमाणमेवेति चेत् ॥ अत्र श्लोकवार्तिकम् ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं, परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥ अस्यार्थः तुलादा-वारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णा-देर्गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानम् । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो विस्तारः । ता-भ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादिः परिमी यते तत्परिमाणं प्रस्थादि, परिः सर्वतोभावे । आयामो दैर्घ्यं स येन मीयते तत् प्रमाणं तच्च क्वचित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनो भवति । यथा वस्त्रादेर्हस्तादिः । क्व-चिदूर्ध्वाधोभागावस्थितस्य भवति । यथा हास्तिनमुदकम् । ऊरुद्वयसमुदकमिति ।

सङ्ख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यस्तेभ्यो बहिर्भूता एकत्वद्वित्वादिरिति ॥ इह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेप्युन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसङ्गकृतमिति बोध्यम् ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ॥ निष्क, पण, पाद, माष, वाह, द्रोण, षष्टि, इति सप्त निष्कादयः ॥ तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची षष्टिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञि प्राप्ते वचनम्। इतरेषां तु पञ्चानामुन्मानवाचित्वेन पूर्वसूत्रेणैव ठकि सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येके ॥ अन्ये त्वाहुः। पूर्वसूत्रं परिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते । तेन सर्वेभ्यष्ठञि प्राप्ते ठग्विधानार्थ वचनम् । न चैवं परिमाण तु सर्वत: इति भेदेन व्युत्पादनं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये इत्यादावस्योपयोगादिति पक्षद्वयमप्येतत्पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥ अथ किमर्थमसमासे इत्युच्यते, प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादेवेष्टसिद्धेरत आह । असमासग्रहणमिति ॥ सुगव्यमिति । उगवादिभ्यो यत् ॥ यवापूप्यमिति । विभाषा हविरपूपादिभ्यः, इति यत् । अन्नविकारत्वादेव सिद्धे अपूपादीनां प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदन्तविधिर्नेति न्यासग्रन्थस्तूपेक्ष्यः, हस्त्यादिग्रन्थविरोधादिति भावः ॥ अत एव तत्सूत्रे अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्थः इत्यवोचाम ॥ ऊर्ध्वमिति ॥ ज्ञापकेन तदन्तविधौ लब्धेपि विशेषव्यवस्थार्थमिदम् ॥ संख्यापूर्वपदानामिति किम्। इह मा भूत् परमपारायणं वर्तयति ॥ द्विशूर्पमिति । तद्धितार्थे द्विगुरयम् । एषा हि प्रकृतिर्लुगन्ता न भवति इति संख्यापूर्वपदादप्यस्मात् शूर्पादन्यतरस्यामिति प्राप्तस्याञष्ठञो वा अध्यर्धपूर्वेति लुक् ॥ द्विशौर्पिकमिति । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। ठञो द्विगुं प्रति निमित्तत्वाभावाल्लुगभावः ॥ यद्यपि अध्यर्धेति सूत्रे द्विगोः परस्यार्हीयस्य लुगित्येव मूले व्याख्यायते । तथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याख्येयमेव । अन्यथा अत्रैव ठञो लुक् स्यादेतच्च अध्यर्धेति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ तपर किमिति ॥ दीर्घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपि रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः ॥ निषेधो न स्यादिति । तथा च वृद्धिनिषेधाभावाय तपरकरणमावश्यकमिति भावः ॥ इदं च पुंवद्भावनिषेधाभावापादनं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे क्रियते ॥ यदा तु पूर्वपदस्य पाक्षिकी वृद्धिः क्रियते, तदा फलोपधानवृद्धिनिमित्तं तद्धित इत्युत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेपि स्यादेव पुंवद्भावनिषेध इति बोध्यम् ॥ शताच्च ॥ अशतेऽभिधेये आर्हीयेष्वर्थेषु ठन्यतौ स्तः। उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनोपवादः ॥ चकारः असमासे इत्यस्यानुकर्षणार्थः ॥ द्विशतकमिति। द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतं । ततः कन् प्राग्वतेः संख्यापूर्व-

पदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्यनया इष्टा समासादपि प्राप्नोतीति असमासे इत्येतस्यानयनमुचितमिति भावः ॥ त्यन्तशदन्ताया इति ॥ त्यन्तसहिता शदन्तेत्युत्तरपदलोपी समासः ॥ पञ्चक इति । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् ॥ बहुक इति । पारिभाषिक्याः ॥ साप्ततिक इति । ठञो ञित्त्वादादिवृद्धिः ठस्येकादेशे यस्येति चेतीकारलोपः ॥ अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद् ङत्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥ चात्वारिंशत्क इति । इसुसुक्तान्तात्कः ॥ वतोरिड्वा ॥ वतोः इति पञ्चमी, सा च कन् इति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयतीत्याह । वत्वन्तात्कन इति ॥ तावतिक इति । यत्तदेतेभ्य इति वतुप्। आ सर्वनाम्नः इत्यात्वम् ॥ कर्तव्य इति ॥ अन्यथा त्यन्तशदन्तयोः पर्युदासाद्विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् दुर्लभ इति भावः ॥ विंशक इति । ति विंशतेर्डितीति तिशब्दलोपः ॥ अर्धिक इति ॥ अर्धशब्दस्य कार्षापणार्धे रूढत्वाद्भागवदपेक्षायाऽभावात्सामर्थ्यं न शङ्क्यम् । प्रकरणादिवशेन भागविशेषे विज्ञाते सति नास्त्यस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् ॥ एतेनार्धशब्दस्य सापेक्षत्वात्तदन्तादेव टिठन् द्रोणार्धिकः प्रस्थार्धिक इति केषांचिदुक्तिः परास्ता ॥ शूर्पा । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वादञि प्राप्ते तदपवादत्वेनाञ् पक्षे विधीयते ॥ ठञ्ठञ्नामिति ॥ शतमानं परिमाणं ततष्ठञ् प्राप्तः विंशतिकं क्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दोयम् । असंज्ञायां हि विंशतित्रिंशद्भ्यामिति ड्वुन् स्यात् । संज्ञा च यदि परिमाणस्य, तदा ठञ् प्राप्तः । अर्थान्तरस्य चेत्तर्हि ठक् प्राप्तः । वसनशब्दात्तु ठगेव, सहस्रशब्दस्य सख्यावाचित्वात्ततः संख्याया अतिशदन्ताया इति कन्प्राप्त इति विवेकः ॥ अध्यर्धपूर्व ॥ अध्यारूढमर्धं यस्मिन् तदध्यर्धम् प्रादिभ्यो धातुजस्येत्युत्तरपदलोपः । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहौ कृते अध्यर्धपूर्वं च द्विगुश्चेति द्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । द्विगोरिति पञ्चमी न तु षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे । अध्यर्धपूर्वादित्यादि । एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्याख्यातम् ॥ अत्र वार्तिकं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुगिति वक्तव्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति पूर्वो [क्तो] दाहरणे तु ठञो लुङ् माभूदिति ॥ ननु द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी तया क्रीतमिति विग्रहे द्विशूर्पमिति रूप न स्यात् । तद्धितस्यात्र द्विगोरनिमित्ततया अध्यर्धेति लुकोऽप्रवृत्तेः । द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु न सिद्धमिष्टमिति चेत् ॥ मैवम् । अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपीति वचनान्तरस्य वार्तिककृतैवोक्तत्वात् । यत्र तद्धितार्थद्विगुना सह अर्थो न भिद्यते ।

तत्र स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवन्ति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः ॥ एवं च द्विशूर्पमिति तद्धितार्थद्विगुना सह द्विशूर्प्याक्रीतमित्यस्यार्थो न भिद्यते इति समाहाराद्द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुग् भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इति व्याख्याय प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ द्विशूर्प्या क्रीतमिति विग्रहे तु द्विशूर्पादेव प्रत्ययो भवति । अव्यभिचारन्यायात्, न तु द्विशूर्पीशब्दादित्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ नन्वध्यर्धशब्दः संख्यावाच्येव ॥ तथा च लोके गम्यते एकोऽध्यर्धो द्वौ इति ॥ अत एव अध्यर्धकमिति कन्, अध्यर्धकंसमिति तद्धितार्थः द्विगुः, अध्यर्धसांवत्सरिकमित्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिश्च भवति । तत्किमध्यर्धपूर्वग्रहणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । संख्याकार्यमेतस्य किंचिन्न इति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन कन्द्विगुसमासवृद्धिभ्योऽन्यन्न भवति । तद्यथा अध्यर्धं करोति । नेह कृत्वसुच् । यः सकृत्फलान्तां क्रियामभिनिर्वृत्य पुनस्तामेव कुर्वन् मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते इति ॥ पाञ्चकलापिकमिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे तद्धितार्थेति समासः । तदस्य परिमाणमिति ठञ् । एवं पाञ्चलोहितकमपि बोध्यम् । पञ्च लोहिन्यो गुञ्जाः परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्वसमासतद्धितौ । भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्यैकारनकारयोरभावः । परिमाणविशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः । एतच्च वृत्तिकृता सूत्राशयमनुरुध्य वर्णितमिति इहापि तथैवोक्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्त्वसंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा हि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणम् । पञ्चकलापपञ्चलोहितशब्दौ च द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे । यस्तु ताभ्यामुत्पद्यते ठक् स श्रूयते एव, द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति ॥ विभाषा ॥ टिठनो लुगिति ॥ प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ्न भवति, प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादिति बोध्यम् ॥ अध्यर्धसहस्रमिति । शतमानविंशतिकेति विहितस्याणो लुक् । तदभाव पक्षे तु सख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अध्यर्धशब्दः सख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात् ॥ द्वित्रिपूर्वात् ॥ अध्यर्धग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीह न संबध्यते । द्विगोरिति तु संबध्यत एव षष्ठीसमास व्यावर्तयितुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् ॥ द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येवसिद्धे पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तः ॥ द्विनैष्किकमिति । प्राग्वतेष्ठञ् मतान्तरे तु ठगिति मनोरमायाम् । निष्कादिभ्यः समासे ठगभावात् ।

परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इति मतान्तरेपि ठञेव भवति, तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वात् अगोपुच्छेत्यादिना पर्युदस्तत्वाट्टगभावे निष्कादिभ्यष्ठञि प्राप्ते असमासे ठग्विधानेपि समासे ठञ एव प्राप्तत्वादित्यन्ये ॥ परिमाणान्तस्येत्यु-त्तरपदवृद्धिः ॥ द्विगोरिति संबन्धार्थे षष्ठी लुक् । द्वयोर्निष्को द्विनिष्कस्तेन क्रीतं द्विनैष्किकम् । अध्यर्धपूर्वेत्यसंबन्धादध्यर्धनैष्किकमित्यत्राप्यनेन लुङ् न भवति ॥ बिस्ताच्च ॥ चकारेण द्वित्रिपूर्वादित्यनुकृष्यते तत्फल तु चानुकृष्टं नोत्तरत्रेत्युत्तर-त्रानुवृत्त्यभावः ॥ विंशतिकात्खः ॥ शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुगिप्राप्ते खोऽत्र विधीयते ॥ खार्याः ॥ तदस्य परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य च लु-कि प्राप्ते ईकन् विधीयते ॥ कन्विधौ केण: इति ह्रस्वः स्यात् ॥ ईकन्विधाव-पि यस्येति चेति लोपादिष्टं न सिध्यतीति भावः ॥ प्राण्यङ्गार्थस्यैवेति ॥ अय भावः । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्वित्यत्र प्राण्यङ्गस्यैव हि पादस्य ग्रहणं त-स्यैवाज्यातिभिर्गतिवचनैः सबन्धसंभवात् तथा च पद्यतीत्यादावपि तस्यैवानु-वृत्तिः । इह तु पणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति ॥ पञ्चे ठञिति ॥ यद्यपि शाण उन्मानम् । तथापि आर्हादिति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिमीयते परि-च्छिद्यतेऽनेनेतियोगवृत्त्य परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इति वादिनां मते अस्यापि पर्यु-दासाट्टगभावे ठञिति भावः ॥ मुख्यमते तु ठगेव बोध्यः ॥ शाणाद्वेति सूत्रे शताच्चेति वक्तव्यं, पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां वेत्येव वक्तुं युक्तमित्याहुः ॥ अध्यर्धशत्यम् । अध्य-र्धशतम् । पञ्चशत्यम् । पञ्चशतम् । यदभावे सङ्ख्यालक्षणस्य कनो लुक् । शताच्च ठन्यतौ इति तु न प्रवर्तते, तत्रासमास ग्रहणस्यानुवर्तनात् ॥ द्वित्रि-पूर्वादण् च । वार्तिकमिदं वृत्तिकृता सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् ॥ भाष्यादिग्रामाण्या-च्छतग्रहणमिह न संबध्यत इत्याशयेनाह । शाणादित्येवेति ॥ न्यासकृता त्व-ण्विधायके वार्तिके सूत्रत्वभ्रमेण व्याख्यातम् शतशाणाभ्यां वेति सूत्रयितव्ये पणपादेति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्येदं फलं शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्त-मानोपि शाणाद्वेत्यनेैव संबध्यते, तदुत्तरसूत्रे द्वित्रिपूर्वादण् चेत्यत्र तु न संबध्यते, तेन शतशब्दादण् चेत्यत्र न इति ॥ तदिदं सामर्थ्यवर्णनमण्विधायकं यदि सूत्रं स्यात् तदा संग-च्छते नान्यथेत्यास्तां तावत् ॥ त्रैरूप्यमिति । तदेतद्दर्शयति ॥ द्वै-शाणमित्यादिना । अण्येकं, ठञो लुकि द्वितीयं, यति तृतीयम् । ठञादयस्त्र-योदशेति ॥ ननु एकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रभेदेन विहितत्वाद्यत्प्रत्ययस्य

द्विर्गणने तु द्वादशेति त्रयोदशेत्येतद्दुरुपपादमेव । न च शूर्पादञन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणलभ्यठञमादाय त्रयोदशत्वं सूपपादमिति वाच्यम् । तुल्यन्यायेन शाणाद्वेति सूत्रलभ्ययठञोर्ग्रहणेन पञ्चदशत्वप्रसङ्गात् । नापि सूत्रोपात्तैर्द्वादशभिः सह द्वित्रिपूर्वादण् चेति वार्तिकोपात्ताण्प्रत्ययस्य गणनेन निर्वाहः । उक्तरीत्या कंसाट्टिठनिति सूत्रे अर्धाच्चेति वक्तव्यं कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्य इत्यादिवार्तिकोक्तटिठन्प्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसङ्गादिति चेद् ॥ अत्राहुः । कंसाट्टिठनिति सूत्रस्थ एव टिठन् अर्धकार्षापणशब्दाभ्यां परामृष्ट इति स न भिद्यते । द्वित्रिपूर्वादण् चेति वार्तिकस्थोण् तु भिद्यते, शतमानविंशतिकेत्यणो दूरस्थत्वेन परामर्ष्टुमशक्यत्वादिति ॥ तेन क्रीतम् ॥ तेनेति तृतीयान्तात्क्रीतार्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥ ठञिति । आर्हादिति सूत्रे अगोपुच्छेत्यादिपर्युदासाट्ठगभावे गोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणेभ्यष्ठञ् भवतीत्यर्थः ॥ ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतं सतोषेन क्रीतमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः । करणे तृतीयैवेह समर्थविभक्तिः, सापि मूल्यद्रव्यसमर्पकाच्छब्दादुत्पन्ना, न त्वन्यापि, अन्यत्र त्वनभिधानान्न प्रत्ययः ॥ एतत् च तद्धिता इति महासञ्ज्ञाकरणाल्लभ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता इति व्याख्यानादिति ॥ लुकोपवाद इति ॥ लुक्तद्धितलुकीति प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इत्यर्थः ॥ पञ्चकमिति ॥ सङ्ख्यालक्षणः कन् ॥ आश्मिकमिति । अश्मनो निमित्तमित्यर्थे ठक् नस्तद्धितेति टिलोपः ॥ पुत्राच्छ च ॥ गोद्व्यचः इति नित्यं यति प्राप्ते वचनम् ॥ कथ पुत्रीयः क्रतुरिति । नहि क्रतुः सयोगो नाप्युत्पात इति चेद् ॥ अत्राह हरदत्तः । संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव, यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते अतो यागादिरपि संयोगो, न केवलं सबन्ध एवेत्याशय इति ॥ सर्वभूमि ॥ आभ्यां यथासंख्यमणञौ स्तः ॥ तस्येश्वरः ॥ तस्य निमित्तमित्यतोनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः तस्य इति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा हि संयोगोत्पाताविवेश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं सभाव्येत ॥ तत्र विदित इति च ॥ योगविभाग उत्तरार्थो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्च ॥ तस्य वापः ॥ तस्येति वापापेक्षया कर्मणि षष्ठीत्याह प्रस्थस्येति । कर्तरि षष्ठ्यां तु देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ स्यादिति भावः ॥ खारीकमिति । खार्या ईकन् ॥ तदस्मिन् ॥ प्रथमासमर्थात् अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्थं । तस्याप्यायविशेषत्वात् । तथा च ठगायस्थानेभ्यः इति ठग् भवति शौल्कशालिक इति हरदत्तः = उपदा दीयत इति ॥ जसः सस्य रुत्वे

यत्वे च यलोपः ॥ साहस इति । अतमानेत्यादिनाण् ॥ रक्षानिर्वेश इति । निर्वेशो भृतिः । रक्षानिमित्तको निर्वेशः । संबन्धषष्ठ्या समासः ॥ सर्ममित्यादि । एवं च सम्प्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षयेष्टसिद्धौ उपसंख्यानं नादर्तव्यमिति भावः॥ पूरणार्धाट्ठन् ॥ पूर्यतेऽनेनेति पूरणोऽर्थस्तद्वाचिनोऽर्धशब्दाच्च ठन् स्यात् ॥ अर्धिकमिति । अर्धाच्चेति वक्तव्यम् इति टिठन् प्राप्तः, सति च तस्मिन् स्त्रियां ङीप् स्यात् । इष्यते तु टाप् ॥ रूपकस्येति ॥ रूपकं कार्षापणम् ॥ रूढ इति । तथा च भागवद्द्रव्यसापेक्षत्वेनासामर्थ्यमिह नोद्भावनीयमिति भावः ॥ भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति ॥ ननु वंशादयः शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह भारभूतानिति ॥ भारशब्दोऽर्थद्वारा वंशादीनां विशेषणमिति भावः ॥ भारेभ्यः इति वक्तव्ये प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे भारादिति निर्देशः ॥ वांशिक इति वंशं मूल्यम् ॥ संभवत्यवहरति ॥ आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेरर्थः । तेन सकर्मकत्वात्तदिति द्वितीयान्तानुवृत्तिर्न विरुध्यते तदाह प्रस्थं स्वस्मिन्निति ॥ प्रास्थिकीति । ठञन्तत्वान्ङीप् ॥ अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे उपसंहरतीति ॥ तत्पचतीति ॥ वार्तिकेस्मिन्पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । द्रोणपरिमिति श्रीह्यादौ द्रोणशब्दो लाक्षणिकः ॥ पक्षे ठञिति ॥ आढकादीनां परिमाणत्वाट्ठञिति भावः ॥ द्विगोः ष्ठंश्च छमिति च्छेदः तदाह चित्त्वादिति ॥ द्व्याढकिकीति । न य्वाभ्याम् इत्यैजागमो न शङ्क्यः, वृद्धिनिषेधसंनियोगेन तद्विधानाद्वृद्धेश्च प्राप्त्यभावात् ॥ अपरिमाणेति । आचितस्य परिमाणत्वेपि तस्मिन् सूत्रे विशिष्यग्रहणादिति ॥ भावः द्वैकुलिजिकीति ॥ असंज्ञाशाणयोरित्यत्र कुलिजशब्दोपि इष्यते, तेनोत्तरपदवृद्धिर्नेत्यर्थः ॥ तदस्य परिमाणम् ॥ इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, न तु सर्वतो मानमेव उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । षष्टिजीवितं परिमाणमस्य षाष्टिकः ॥ सोस्येति वर्तमाने पुनः तदस्येति ग्रहणाद् द्वेषष्टी जीवितं परिमाणमस्य द्विषाष्टिकस्त्रिषाष्टिकः इत्यादौ अध्यर्धेति लुङ्न भवति । स्पष्टं चेदं काशिकादौ ॥ पूर्वसूत्रमिति । तेन पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसंघः इत्यादि सिध्यति यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोस्य संघस्येति तदा तु प्रत्ययो न भवति, परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाभावाद् । एतच्च आर्हादगोपुच्छेति कैयटे स्पष्टम्॥ स्वार्थे उदाहरति । पञ्चैवेति ॥ स्तोमेडविधिरिति । डित्करणमेकविंश इत्यत्र तिलोपार्थम् । त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थं च ॥ पञ्चदश मन्त्रा इति । साम्ना स्तुवीत एकं सामतृचे क्रियते इति हि श्रुतिः । तत्र तृचस्य

आवृत्त्या पञ्चदशमन्त्राः । सप्तदशे स्तोमे अन्त्याया ऋचः सप्तकृत्व आवृत्तिः । प्रथममध्यमयोस्तु पञ्चकृत्व एव । एकविंशे स्तोमे तु तृचस्य सप्तकृत्व आवृत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ छन्दोगैरिति । सामगैरित्यर्थः ॥ पङ्क्तिविंशति ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्तते ॥ पञ्चन्शब्दस्य टिलोपः, तिप्रत्ययः, चोः कुरिति कुत्वम् । पञ्च पदानि परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्द इति काशिका ॥ पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः ॥ रूढिशब्दा इति । तथा चात्र नावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम् । पङ्क्तिशब्दो हि नानार्थः । अस्ति क्रमसंनिवेशे ब्राह्मणपंक्तिः पिपीलिकापंक्तिरिति । अस्ति च दशसंख्यायां पंक्तिरथ इति दशरथ इत्यर्थः । अस्ति हि छन्दोविशेषे यस्य पञ्चाक्षराः पञ्चपादाः । तथा च छन्दोविशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यम् ॥ द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिः । अपदत्वनिपातनान्नकारस्यानुस्वारः ॥ केचित्तु विन्भावमुक्त्वा अपदत्वं चेति न पठन्ति ॥ त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । मतान्तरे तु त्रिंभावः ॥ त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् ॥ एवं चतुर्णां चत्वा पञ्चानां पञ्चा । आभ्यामपि शत्प्रत्यय ॥ षण्णां दशतां षष्, तिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च । षट् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः ॥ ततस्त्रिभ्योपि तिप्रत्यय एव । सप्तानां दशतां सप्त, अष्टानां दशतामशी, नवानां दशतां नव, ॥ दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य शतम् ॥ पञ्चद्दशतौ ॥ इमौ डत्यन्तत्वेन निपात्येते वर्गेऽभिधेये । तस्य परिमाणमित्यनुवर्तत एव ॥ दशदिति । दश परिमाणमस्य । पक्षे इति । वाग्रहणात् संख्याया इति कनपि भवतीति भावः ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोः ॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् चत्वारिंशतो ब्राह्मणे इति पाठे तु समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् ॥ इह ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठीसमासेन निर्देष्टुमुचितम् । तथा हि सति ब्राह्मणस्य चेत्संज्ञेति स्फुटीभवति । अन्यथा तु यस्य कस्यचित्संज्ञायां ब्राह्मणस्थे च प्रयोगे इत्यनिष्टोर्थः संभाव्येत । ततश्च मन्त्रे भाषायां च डण् न सिध्येत् । इष्यते च सः । तस्मादिष्टानुरोधेन षष्ठ्यर्थे सप्तमीति व्याख्येयम् ॥ ब्राह्मणेऽभिधेये इति तु काशिकायां व्याख्यातम् ॥ ठञादय इति ॥ ठञ उदाहरणं तु प्रस्थमर्हति प्रास्थिकः द्रौणिक इत्याद्यूह्यम् । आदिशब्दग्राह्यस्य ठक उदाहरणमाह । श्वैतच्छत्रिकमिति । एवं खारीकः शत्यः शतिकः साहस्र इत्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥ छेदादिभ्यो ॥ नित्यग्रहणमिह नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्रेव महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं न भवति, आरम्भसामर्थ्यादेव तस्मिन्वृत्तिसिद्धेः । किं

तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति । छेद नित्यमर्हतीति । भाष्ये तु नित्यग्रहण प्रत्याख्यातं सूत्रमिव माऽस्त्विति तदाशय इति मनोरमा ॥ अयं भावः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषण न भवति । नित्यं छेदमर्हस्यासभवात् । न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति । योपि वेतसादिरर्धच्छिन्नः प्ररोहति, सोपि न नित्यं छेदमर्हति । कालान्तर एव तस्य च्छेदप्रवर्तनात् । न चात्र नित्यग्रहणत्यागेपि छेदमर्हतीत्यादिविग्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानं न युज्यत इति शङ्क्यम् । विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति दिक् ॥ छेद भेद द्रोह दोहेत्यादयश्छेदादयः । गणसूत्रमाह । विरागेति ॥ दण्डादिभ्यः ॥ पूर्वसूत्राद्यनुवर्तत इत्याह ॥ यत्स्यादिति । केचित्तु दण्डादिभ्यो यः इति पठन्ति ॥ स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः ॥ तथा हि अचो यदिति सूत्रे भाष्ये उक्तं हनो वा यत् वधादेशश्च वध्यः घात्यः तद्धितो वा वधमर्हति वध्य इति ॥ यदि चेथ यद्विधीयेत तदैवैतदुपपद्यते पञ्चद्वयेपि यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि त्वत्र यो विधीयेत तदा स्वरो भिद्येत ॥ मनोरमायां तु क्यब्विधौ हनो वा वधस्तद्धितो वा इति भाष्यम् । यदि चेह यद्विधीयेत, तदैव तदुपपद्यते । क्यप्याद्युदात्तत्वं यद्यपि तद्धिते यतोनावः इत्याद्युदात्तत्वमित्यादि स्थितम् ॥ कडंकरदक्षिणाच्छ च ॥ कडंगरेति पाठस्तूपेक्ष्य इति ध्वनयति । कडं करोतीति । कड मदे कडतीति कडः ॥ माषमुद्गादिकाष्ठमिति । अमरस्त्वाह कडंकरो बुसं क्लीबमिति ॥ गौरिति । नीवारपाकादिकडकरीयैरिति रघुः ॥ स्थालीबिलात् ॥ छयतावनुवर्तेते । अस्माच्छयतौ स्तः । ठकोपवादः ॥ पाकयोग्यइति । निष्फलीकृत इति यावत् ॥ यज्ञम् ऋत्विजं चार्हतीति ॥ अर्थो समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्त इत्यर्थः । देशस्यानेवंविधत्वादुपसंख्यानम् । यज्ञियो देश इति । यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः । ऋत्विगिति । स तु ऋत्विक्त्वमर्हति, न तु ऋत्विजमिति सूत्रेण खञोऽप्राप्तावुपसंख्यानम् ॥

आर्हीयाणां ठगादीनां गतोवधिः ॥

पारायण ॥ आदित आरभ्य आन्तादविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणम् । तच्च गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते, अन्यतरासंनिधौ अध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात् । तथापि शिष्य एव प्रत्यय इष्यते न तु गुरावित्याकरे स्थितम् । तदाह । छात्र इति ॥ यजमान इति । यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वर्तनेन ऋत्विगपि यज्ञं निर्वर्तयति, तथापि तत्र तौरायणिक इति न प्रयुज्यते अनभिधानादिति

भावः ॥ चान्द्रायणं तपोविशेषः ॥ विषयोभूतोर्थ इति ॥ स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयविषयोभूते स्थाण्वादावेव प्रत्यय इष्यते, न तु संदेग्धरीति भावः ॥ कथं तर्हि सांशयिकः संशयापन्नमानस इति चेत् ॥ अत्राहुः। संशयापन्नं मानसं यस्मिन्विषये स विषयः संशयापन्नमानस इति ॥ ततोभिगमनमिति ॥ अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥ पथो ॥ पथः पन्थ इत्ययमादेशः णश्च प्रत्ययः ॥ नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं, न तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह । नित्यं गच्छतीति ॥ नित्यमिति किम् । पथिकः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अयं हि भाष्याशयः । नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थेत्र यद्यपि सम्भवति, तथापि नात्रैवार्थे पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते । कदाचिद्गच्छत्यपि तत्प्रयोगात्। न चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम् । शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति ॥ उत्तरपथेन ॥ चकारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः समुच्चीयते । तदाह। उत्तरपथेन गच्छतीति ॥ वारिपथिकमिति। वारिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः ॥ कालात् ॥ स्वरूपग्रहणमिह न भवति, तमधीष्टो भृतो भावीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् । मासादयसीत्यादौ मासादीनां काले विशेषणाच्च ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ तृतीयान्तात्कालवाचिनष्ठञ् स्यात् । तेनेति करणे तृतीया। चतुर्थ्यन्तर्गते तेन निर्वृत्तमित्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः । उभयत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थाद्वृतेः कर्मणि क्तः ॥ आह्निकमिति। अह्नष्टखोरेवेति नियमात् नस्तद्धिते इति टिलोपो न ॥ मासाद्वयसि ॥ खञो ञित्करणं स्वरार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च। मासीना भार्या । अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेपि सामर्थ्याद् भूत इत्येतदेव सबध्यते । न हि मासमधीष्टो भृतो वेत्याद्युक्तौ काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यत इत्याशयेनाह । सासंभूत इति । एतच्च वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम् ॥ मासीन इति। बालकः॥ द्विगोर्यप् ॥ प्राग्वतेः सख्यापूर्वपदाना तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेण यत्खञोः प्राप्तयोर्यब् विधीयते ॥ पित्त्वादनुदात्तः । तेन द्विमास्यरित्यादौ इगन्तकालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न तिष्ठते ॥ यः इत्युक्ते तु प्रत्ययस्योदात्तत्वादन्तोदात्तो द्विमास्यः स्यात्। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वादिति भावः ॥ यबप्यनुवर्तत इति ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥ समायाः खः ॥ हायनोस्त्री शरत्समाः इत्यमरः ॥ समामधीष्ट इत्यादि। अधीष्टादयश्चत्वारोर्था अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः ॥ द्विगोर्वा॥ सख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्यभ्युपगमात्पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥ द्वैसमिक इति। खेन मुक्ते पक्षे ठञिति भावः ॥ द्वैयह्निक इति ॥ टखोरेवेति नियमादिह टिलोपो

न । अल्लोपोन: न य्वाभ्यामित्यैच् ॥ ननु तद्धितार्थेति द्विगुसमासानन्तरं रात्राह:संवत्सराच्चेत्येवं बाधित्वा परत्वाट्टचा भाव्यं, न च महाविभाषया टचो विकल्प इति वाच्यम् ॥ इहतोजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति नित्येषु परिगणनादत आह । समासान्तविधेरिति । यद्यपि टचि कृतेप्यह्नादेशे द्वैयह्निकरिति रूपं सिध्यति, तथापि द्व्यहीन इति द्वो रूपं न सिध्यति, टचि सत्यह्नादेशे तस्य स्थानिवत्त्वात् राजाह इति समासान्तस्याह:शब्दान्तसमासग्रहणेनैव ग्रहणाच्च रात्राह:संवत्सराच्चेति खप्रत्यये कृतेपि द्व्यह्नीन इति रूपप्रसङ्गादित्याहुः ॥ उत्तरपदवृद्धिर्नेति ॥ एतच्चोपलक्षणम् द्विवर्षा इत्यत्र द्विगोरिति ङीब्न भवति । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासाभावात् अपरिमाणबिस्ताचितेतीह निषेधप्रवृत्तेः । द्विवर्षे भृते तमधीष्ट इति ठञ् वर्षाल्लुगिति लुक् ॥ चित्तवति नित्यम् इति नित्यं लुको वक्ष्यमाणत्वादचित्तवानिह प्रत्ययार्थ इति प्रत्युदाहरति । द्विवर्षीणो व्याधिरिति ॥ द्विवार्षिको मनुष्य इति ॥ अत्र वदन्ति । मनुष्ये चित्तवतीति नित्यलुक्प्रसङ्गात् मनुष्यो मनुष्यसदृशः प्रतिमादिरिति व्याख्याय स्थितस्य गति: समर्थनीयेति ॥ दारक इति ॥ बालकः ॥ परिजय्यः इत्यस्य विवरणं जेतुं शक्य: इति । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इत्ययादेशः ॥ महानाम्न्यो नामेति ॥ तथा चाभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति भावः ॥ हरदत्तस्त्विति । यौगिकोयं न तु रूढ इति मन्यते ॥ माहानामिक इति । पुंवद्भावे कृते नस्तद्धिते इति टिलोपः । चतुर्मासादिति । मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधिकारे वार्तिकारम्भः । न च विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिह संगतिर्दुर्निरूपेति शङ्क्यम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमित्यभ्युपगमादस्यैव संगरिति ॥ अण् संज्ञायामिति ॥ तत्र भव इत्यनेनैव सिद्धे पुनरण्विधिः द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुङ्मा भूदित्येतदर्थमिदमत्रारब्धम् ॥ एवं चास्मिन् वार्तिके चतुर्मासादित्यस्यानुवृत्तये पूर्ववार्तिकमत्रैवारब्धमित्यपि ज्ञेयम् ॥ चातुर्मासीति । कस्य संज्ञेत्याकाङ्क्षायामाह । आषाढीति । अषाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यर्थः ॥ तस्य दक्षिणा ॥ षष्ठ्यन्तेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति । आख्याग्रहणादिति ॥ तत्र च ॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्ताद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययः स्यात् ॥ प्रावृषेण्यमिति । प्रावृष एण्य इति भवार्थे विहितः स इहाप्यतिदिश्यत इति भावः ॥ शारदमिति । संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योण् ॥

कालाधिकारस्य पूर्णोवधिः ॥

व्युष्टादिभ्योण् ॥ व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्तते ॥ संपादिनि ॥ गुणोत्कर्षः संपत्तिः । आवश्यके णिनिरिति वृत्तिकृत् । एवं वस्त्रयुगेन संपादि वास्त्रयुगिकं शरीरमित्यप्युदाहार्यम् । वस्त्रयुगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः॥ तस्मै प्रभवति ॥ समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते ॥ आर्तवमिति ॥ पुष्पमित्यादि विशेष्यं बोध्यम् ॥ काल्यमिति ॥ प्रत्यूषोहर्मुखं काल्यमित्यमरः । तत्र प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युपत्त्यन्तरं मृग्यम् ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः । तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह । दीर्घ. काल इति । ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अन्यथा अनन्तरस्य यतोनुवृत्तिराशङ्क्येत ॥ इन्द्रमह इति ॥ मह उत्सवः ॥ वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्ड इति । विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तेते । तयोस्तु यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः क्रियत इति हरदत्तः ॥ विलोडनदण्डस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषो मन्थ इत्युच्यते ॥ अनुप्रवचना ॥ अनुप्रवचन नाम ब्रह्मौदनमुच्यते ॥ सपूर्वपदादिति ॥ विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः॥ ऐकागारिकट् ॥ टोडीवर्थः। ऐकागारिकी ॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता प्रयोजनमित्येव ठञि सिद्धम् ॥ सत्यम् । चौरे नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रम् ॥ अन्यथा एकागारं प्रयोजनं यस्य भिक्षोरित्यत्रापि स्यात् ॥ नन्वेवमपि एकागाराच्चौरे इति ठञेव नियम्यतां किमैकागारिक इति निपातनेन टित्करणेन च प्रयोजनमिति चेत् ॥ अत्राहु. । टकार. कार्यावधारणार्थः । ङीबेव भवति न ञित्स्वर इति । वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येवेति ॥ आकाल आदेश इति ॥ निपात्यत इति शेषः ॥ आद्यन्तौ यस्येत्यादि । अस्येत्यधिकारात्षष्ठ्यर्थे इकट् प्रत्ययो निपात्यत इति भावः ॥ आकालाट्ठंश्च । वार्तिकमिदम् ॥

ठञः पूर्णोवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः ॥ तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वति. स्याद्यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा ॥ ब्राह्मणेन तुल्यमिति ॥ नन्वत्र ब्राह्मणो यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्तते इति वाक्यार्थोसंगत इति चेत् ॥ अत्राहुः । ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययन वाक्यार्थ इति न कोपि दोषः ॥ गुणतुल्ये इति । उपलक्षणमिदम् । अक्रियातुल्य इत्यर्थः ॥ एव च ब्राह्मणेन सदृश. क्षत्रिय इत्यर्थे ब्राह्मणवत् क्षत्रिय इति प्रयोगोसाधुरेव । अत एव पर्वतो वह्निमान् महानसवदिति वाक्ये महानससदृशः पर्वत इत्यर्थे वतेरसाधुत्वं मत्वा तस्य वतेः साधुत्वरक्षणार्थं पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हतीत्यादिक्रियापद प्रयु-

च्छ्रितं वृद्धाः ॥ तत्र तस्येव ॥ सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः ॥ क्रिया चेदिति नानुवर्तते इति द्रव्यादितुल्ये वत्प्रत्ययो भवति ॥ मथुरावत्स्रुघ्ने इति । मथुरायां यादृशः प्राकारः तेन तुल्यः प्राकारः स्रुघ्ने इत्यर्थः ॥ तदर्हम् ॥ अर्हतीत्यर्हं पचाद्यच् ॥ यद्यपि कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम् । तथापि अत्र सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके ॥ कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिदम् । तेन च धार्यैरामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति तु कारकेष्ववोचाम ॥ द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङन्तेन विगृह्णाति । विधिमर्हतीति ॥ कथं तर्हि ततो यथावद्विहिताध्वरायेति असत्त्वार्थकस्य कर्मत्वासंभवेन द्वितीयान्तत्वाभावादिति चेत् ॥ अत्राहुः । यथाशब्दो वृत्तिविषये सत्त्वार्थकः तथात्वमित्यादिषु त्वतलादिदर्शनात् । अन्यथा षष्ठ्यपि नास्तीति त्वतलौ न स्याताम् । तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादर्हार्थे वतिः । योग्यतामर्हतीति विधानमित्यर्थात् क्रियायोगोपि सुलभ इति ॥ तस्य भावस्त्वतलौ ॥ प्रकृतीति । न तु यः कश्चिद्धर्मः घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरभानात् ॥ गोर्भाव इति । इह गोशब्दोर्थपरः, शब्दस्वरूपपरो वेति पक्षद्वयम् ॥ यदार्थपरः तदा धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः, स च धर्मत्वेनैव भासते । प्रकृतिजन्येत्यादिस्तु प्रयोगोपाधिः ॥ यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः । स च धर्मविशेष एव । पाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसबन्धः प्रकारः । पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्मत्वरूपसंबन्धः । तथा औपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । राजपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वरूपः संबन्धः इत्याद्यूह्यम् ॥ एवं स्थिते हरिटीकाया यदुक्तं कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति । तत्र नापूर्वं शक्त्यन्तरं कल्प्यम् । उक्तरीत्यैव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥ अपवादैः सहेति ॥ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेत्यादिभिः ॥ चकार इति । अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्याताम् अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः ॥ पौंस्नं पुंस्त्वमिति । संयोगान्तलोपे पुमः खयीति रुत्वम् । पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ विसर्गे कृते सत्वम् ॥ अपतित्वमिति ॥ इह पत्यन्तेति यग् न भवति ॥ अपटुत्वमिति । इह तु इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् न भवति । आचतुर्यमित्यादि ॥ ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥ पृथ्वादिभ्यः ॥ अणादीति । इगन्तलघुपूर्वेषु पृथुमृदुप्रभृतिष्वणः समावेशः । चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञः । बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याञ इति बोध्यम् । त्वतलौ तु पूर्वसूत्रेणैव लब्धौ ॥ रऋतो ॥ हलादेः किम् । ऋजिष्ठः । ऋजीयान् ॥ लघोः किम् । कृष्णिमा । पृथुमृदुभृशेति

परिगणने तु हलादेर्लघोरिति त्यक्तु शक्यम् ॥ वर्णदृढादिभ्यः ॥ गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनम् । पृथुमृदुभृशेति परिगणनादिह रभावो न भवति । कृतमाचष्टे क्रतयति । णाविष्ठवद्भावः ॥ श्रौचितीति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । हलस्तद्धितस्येति यलोपः । एव याथाकामी ॥ दृढ, परिवृढ, भृश, कृश, इत्यादि । अत्र द्वे गणसूत्रे । वे. यातलाभमतिमनः शारदानाम् । विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पञ्च तदन्तानां समासानामनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः । वियातता । वियातिमा । वैयात्यम् । विलाभिमा । वैलाभ्रम् । विमतिमा । वैमत्यम् । इगन्तत्वादणपि । वैमतम् । विमनिमा । वैमनस्यम् । विशारदिमा । वैशारद्यम् । त्वतलोः समावेशेन विलाभत्वम् । विलाभतेत्यादीन्यप्यूह्यानि ॥ समो मतिमनसो. ॥ समः परे ये मतिमनसी तदन्तयोः समासयोरनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थ. । समतित्वम् । संमतिमा । सांमत्यम् । इगन्तत्वादणि सांमतम् । समनस्त्वम् । संमनिमा । सांमनस्यम् ॥ गुणवच ॥ ष्यञनुवर्तते, कर्म क्रिया कार्यं च । शरीरायाससमावसाध्यं शौचादि क्रिया । शास्त्रेण विहितो यागादिः कार्यमिति तयोर्भेदमाहुः ॥ अर्हत इति । अर्हः प्रशंसायामिति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजार्थाभिधायीति कैयटः ॥ आकृतिगण इति । केषांचित्पाठस्तु कार्यान्तराय । तथा हि अर्हतो नुम् चेति नुमर्थः पाठ ॥ एकभाव, विभाव, अन्यभावः, एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः । तथा च प्रत्याहाराह्निके वार्तिके प्रयोगः । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति । अन्यभावएव आन्यभाव्यम् । अन्यत्वमित्यर्थ. ॥ यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैरुक्तम् आन्यभाव्यमप्रयोग इति । तत्त्ववैयाकरणमीमांसकमतोपार्थमित्यवधेयम् ॥ सर्ववेद इति ॥ पूर्वकालैकेति समासः ॥ चतुर्वेद इति । तद्धितार्थे द्विगुः । द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यणो लुक् ॥ चतुर्विद्य इति । विद्यालक्षणसूत्रान्तादिति ठक् । तस्य लुक् ॥ संघातग्रहणमिति ॥ वर्णग्रहणे तु यस्येति चेत्यकारलोपे सतीष्टं न सिध्यति । अचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादयादेशप्रसङ्गादिति भावः ॥ ननु संघातग्रहणेऽपि अलोन्त्यस्येत्यकारस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातग्रहणस्येति चेत् ॥ मैवम् । आरम्भसामर्थ्यात् नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति निषेधाद्वा तत्सिद्धेः ॥ कपिज्ञात्योः ॥ इह कपिज्ञाती द्वौ, भावकर्मणी अर्थावपि द्वौ, तयोर्यथासंख्य न भवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्य इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ब्राह्मणादित्वादिति ॥ यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितः । तथाप्ययमेव असेरिति प्रति-

षेधो ज्ञापयति अस्त्यत्र प्रकरणे राजन्शब्देन तदन्तविधिरिति । एवं च ब्राह्मणा-देराकृतिगणत्वादेव तदन्तात् कथं चित्ष्यञि सिद्धे राजन्शब्दस्य तत्र पाठो यका-सह समावेशार्थ इति । तथा चावेष्ट्यधिकरणे शाबरभाष्ये उक्तं राज्ञः कर्म राज्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञिति ॥ पुरोहित संग्रामिक पथिक सारथिकेत्यादयः पु-रोहितादयः ॥ प्राणभृज्जाति ॥ मुखनासासञ्चारो वायुः प्राणः । प्राणिजा-तीत्येव सुवचम् ॥ प्राणभृदिति किम् । तृणत्वम् । तृणता ॥ जातीति किम् । देवदत्तत्वम् ॥ औद्गात्रमिति । उद्गात्रादिषु ये ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो होत्राभ्यो-होत्रादिभ्यश्छ इति छे प्राप्ते अञ् विधीयते सुष्ठु दुष्ठु इत्यगुणलक्षणे ष्यञि प्राप्ते वधूशब्दादिगणलक्षणेऽणि, शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः ॥ इह, तु सुभगं मन्त्रे पठ्यते । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगे अञमुत्पाद-यतीत्यर्थः । महते सौभगाय । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिह हृद्भगसि-न्ध्वन्ते इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । अत एव मन्त्रेऽपि क्वचिदञ् न भवति । सौ-भाग्यमस्मै दत्त्वा । इह ष्यञ् ॥ हायनान्त ॥ अस्मात्त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधा-नम् । युवस्थविरशब्दाभ्यां वयोवचनलक्षणे अञि प्राप्ते ॥ यौवनमिति । अणि-परतः अन् इति प्रकृतिभावः ॥ मनोज्ञादिपाठाद्वुञपि । यौवनकम् । प्रकृत्या-के राजन्यमनुष्ययुवानः इति प्रकृतिभावः ॥ श्रोत्रियस्येति । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधी-ते इत्यत्र छन्दसः श्रोत्रभावः घंश्च प्रत्यय इति यदा व्याख्यानं तदेह घलोप इति यथाश्रुतम् ॥ यदा तु वाक्यार्थे पदवचनम् इति पक्षः, तदा घशब्देन इय इति रूपं लभ्यते ॥ क्वचित्तु, यलोपश्चेति पाठः, तत्र येति सघातग्रहणं व्याख्ये-यम् । वर्णग्रहणे त्विकारस्य यणादेशः स्यान्न तु यस्येति चेति लोपः । अकारलो-पस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावात् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥ मू-लपुस्तकेषु यलोपः इति मुख्यपाठ एव प्रायेण दृश्यते, न तु घलोप इति पाठः ॥ इगन्ताच्च ॥ लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रातिपदिकविशेषणम् । पूर्वत्वं च संनि-धानादिगवधिकमेव । तेनातिपाण्डुशब्दान्न भवति ॥ लघुपूर्वेक इत्येव सुवचम् । लघुपूर्वश्चासौ इक् च लघुपूर्वेक् तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तलाभ इति न-व्याः ॥ इगन्तात्किम् । घटत्वम् ॥ लघुपूर्वात्किम् । पाण्डुत्वम् । कथं काव्यमि-ति ॥ कुधातोः ओरावश्यके इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मेत्यर्थे, कावमिति स्या-दिति प्रश्नः ॥ योपधात् ॥ गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः ॥ योपधात्किम् । विमानत्वम् ॥ गुरूपोत्तमादिति किम् । क्षत्रियत्वम् ॥ आभि-धानीयकमिति ॥ अत्र प्रकृतिरभेः परोऽनीयर्प्रत्ययान्तो दधातिः । अभिधेय-

स्य भावः कर्म वेत्यर्थः । सहायाद्वेति ॥ सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ मनोज्ञ प्रियरूप बहुल अवश्येत्यादि मनोज्ञादि ॥ गोत्रचरणात् ॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वुञ् श्लाघावकर्मणोः ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्यः इत्यर्थः ॥ प्रवराध्याये ये पठितास्तेभ्य इत्यपरे गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात् प्राणभृज्जातीत्यादिना अञि प्राप्ते वचनम् ॥ श्लाघेत्यादि । श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः ॥ प्राप्त इति । इणः प्राप्त्यर्थत्वात् । अवपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह अवगतवान्वेति ॥ गार्गिकयेति । आपत्यस्येति यलोपः चरणाद्वुञ् उदाहरणं तु काठिकया श्लाघते इत्यादि बोध्यम् ॥ श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥ होत्राभ्यश्छ इति ॥ जुहोतेस्त्रन् । नेति वाच्ये इति । छप्रत्यये निषिद्धे तस्य भावस्त्वतलावित्यनेनैव त्वप्रत्ययः सिध्यति । विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं च भावतीति भावः ॥ होत्राभ्यः इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति इति भावकर्मार्थकाः ॥ ब्राह्मणपर्यायादिति ॥

नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ॥

धान्यानाम् ॥ धिवि प्रीणने इत्यस्मात् कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि यत् । अस्मादेव निपातनादन्त्यस्य लोप इकारस्य चात्वम् । धिनोतीति धान्यम् । मन्त्रश्च धान्यमसि धिनुहि देवान् इति दृश्यते ॥ धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्तरि षष्ठी । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु षष्ठ्यन्तत्वानुवादेन तद्धितविधिसामर्थ्यादेवेति बोध्यम् ॥ भवतिरिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात् । सूत्रे हि सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतम् । अन्यथा धान्यानां भवनं कुसूल इत्यत्रापि स्यादिति ॥ धान्यानां किम् तृणानां भवनं क्षेत्रम् ॥ व्रीहिशाल्योः ॥ अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया कर्तरीत्यादिपूर्ववत् ॥ यवयवक ॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥ विभाषा ॥ खञि नित्ये प्राप्ते वचनम् ॥ औमीनं भाङ्गीनमिति । ननूमाभङ्ग्योर्धान्यत्वाभावात्कथमिह खञ् । व्रीहयश्च मे यवाश्च मे इति चमकानुवाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि, न तूमाभङ्गी पठिती इति चेत् ॥ मैवम् । गणसप्तदशानि धान्यानीति स्मरणात् । तत्र चोमाभङ्ग्योरपि पाठाद्धान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थः, तत्राधान्यानामप्यश्मादीनां पाठात् । धान्यानामपि केषांचित् कोद्रवादीनामपाठात् । तस्मा-

दन्यन एव धान्यानिर्णय इति पूर्वोक्तस्मृत्या -तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयम् ॥ सर्व चर्मणः ॥ खञ्च इत्येव तु नोक्तम् । यतोप्यनुकर्षः सभाव्येतेति ॥ अत्रतृतीया-समर्थविभक्तिः । कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः, करणत्वस्योचितत्वात् ॥ सर्वश्चर्म-णेति । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तद्धितो नेष्यति इति भावः ॥ यथामुख ॥ दृश्यतेऽस्मिन् दर्शनः । अधिकरणे ल्युट् । असादृश्ये इति प्रतिषेधात्सादृश्ये य-थाशब्दस्य कथ समासस्तत्राह निपातनादिति । एतच्च वृत्तिग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रित । तथा च मायामृग प्रक्र-म्योक्तम् यथामुखीनः सीतायाः पप्लुवे बहु लोभयन् इति ॥ यथामुखं दर्शन इति। अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति कृद्योगलक्षणा षष्ठी तस्याः नाव्ययीभावादित्यमादेशः॥ सर्वस्य मुखस्येति । संमुखस्येति नोक्तम् । प्रत्ययसंनियोगेनैव समशब्दस्यान्त्यलोपनिपातनात् । सं-शब्दस्तु समशब्दार्थे न दृश्यते संमुखो भव इत्यत्र अभिमुख इत्यर्थप्रतीतेः । तत्र च खप्रत्ययस्याजनिष्यमाणत्वात् ॥ कथ तर्हि संयुगे समुखीनं तमुद्यन्द प्रसहेत कः इति भट्टिः । अभिमुखावस्थानात्सामर्थ्याद्भविष्यतीति हरदत्तः ॥ तत्सर्वादेः ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृतिवि शेषणम् । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्त-विधिः । तदाह पथ्याद्यन्तादिति । पथ्यङ्गकर्मपत्रान्तप्रातिपदिकादित्यर्थः ॥ सर्व-पथीन इति । पूर्वकालैकेति समासः । ऋक्पूरितिसमासान्तः । तस्य पथ्यन्त समास ग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः ॥ अनुपदसर्वान्नायानयम् ॥ बद्धाभक्षय-तीत्यत्र निपातनात्तिङन्तेन सह द्वन्द्वः ॥ द्वितीयान्तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यात् ॥ अनुरायाम इत्यादि । यस्य चायामः इति यथार्थे व्ययमिति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः ॥ सर्वान्नीन इति । प्रकारकात्स्न्ये सर्वश-ब्दः । यान्यन्नानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः ॥ अयः प्रदक्षिणगमनन् । अनयः प्रसव्यगनम् । प्रदक्षिणप्र-सव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैरसमावेशः सोयमयानयः इति काशिका ॥ तन्नेय इति । नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया ॥ अयानयीनः शार इति । फलकशिरसि स्थित इत्यर्थ इति काशिका ॥ अवरस्येति ॥ आदेरिति शेषः ॥ उत्वे कृते आद्गुणः ॥ केचित्तु ओत्वं परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्परस्यातः एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपादेश इति पक्षान्तरमाहुः ॥ अवारपार ॥ गामीति । गमे रिनिः, आङि णिचेति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः । भविष्यति गम्यादयः

इति भविष्यत्कालता ॥ न्यासकारस्तु आवश्यके णिनि', सोपि भविष्यत्येवेत्याह ॥ अवारपारमिति । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेध' ॥ केचित्तु गत्यर्थकर्मणि इतिसूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थम् । तेन कृद्योगषष्ठी न भवति ग्रामं गन्ता इतिवदिति व्याचख्युः ॥ तदसत् । अकेनोरिति प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात् ॥ अवारीण इत्यादि । विरुद्धोनादिपरीतादपोह्यते इति भावः ॥ अत्यन्तमिति ॥ क्रियाविशेषणम् ॥ अनुकाममिति। काम इच्छा तस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपमित्यर्थः । अव्ययं विभक्तीति यथार्थेऽव्ययीभावः ॥ समांसमाम् ॥ यल्लोप इति । समायामित्यत्र यकारलोप इत्यर्थः ॥ पूर्वपदे निपात्यत इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लुग् भवति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति, तथा पूर्वपदेपि स्यादिति भावः ॥ समांसमीनेति । वीप्सायां द्विर्वचनम् । सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः ॥ विजायते इत्येतद्व्याचष्टे । प्रसूयत इति । विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः । गर्भविमोचने कृत्स्नायाः समाया व्याप्त्यभावात् अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह । समायामित्यादि ॥ खप्रत्ययानुत्पत्ताविति ॥ पदद्वयेपीति शेषः ॥ वार्तिकेन समांसमामिति सौत्रप्रयोगस्तूपपन्न इति भावः॥ अद्यश्वीना ॥ अविभक्तिको निर्देशः । न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशोयम् । अद्यश्वीनो गोसमूहः । अद्यश्वीनं गोमण्डलमित्यादावपीष्टत्वात् ॥ अद्य श्वो वेति । निपातनाद् वार्थे समासोयमिति भावः ॥ अवाच्चालम्बनेतिसूत्रेण आविदूर्ये स्तम्भे. षत्वविधानादवष्टब्धशब्द आसन्नपरः । विजायतइतिहि वर्तते स च गर्भविमोचनार्थकस्तदाह आसन्नप्रसवेत्यर्थ इति ॥ कर्मकर इति ॥ यस्तु प्रातः गां गृहीत्वा गच्छति गोपालस्तस्मिन्नित्यर्थ. ॥ गोःप्रत्यर्पणपर्यन्तमिति । गोशब्दो लक्षणया गोः प्रतिदाने वर्तत इति भावः ॥ आगवीन इति । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे कृते खप्रत्यय' । ओर्गुणः ॥ अनुग्व ॥ ख इत्यनुवर्तते । अनुगुशब्दात् अलंगामी इत्यस्मिन्नर्थे ख स्यात् ॥ गोः पश्चादिति । पश्चादर्थेऽव्ययीभाव. ॥ पर्याप्तमिति । क्रियाविशेषणम् ॥ अत्र हरदत्तः । अनुग्वित्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः । न चालंगामीत्यस्य सुप्यजातौ इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । क्रियाविशेषणादातत्प्रवृत्तेः शोभनं पाचक इत्यादौ तथादर्शनादित्याह ॥ अत्र केचित् धातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तन्मुख्यं कर्म, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकम् । ततश्च तण्डुलानां पाचक इ-

त्यत्र मुख्ये कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी भवति । मृदुपाचकः शोभनंपाचक इत्यत्र तु सा न भवति । फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्यौपचारिककर्मत्वात्, तद्विशेषत्वाच्च मृद्वादेरिति तस्याशय इत्याहुः ॥ अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणाद् द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात्, तदर्हमिति निर्देशादनित्या कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्सा न स्वीक्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिद्वर्णनीय इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोयमिति निर्विवादम् ॥ पश्चादिति चास्तात्यर्थे निपातितम् । तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणम् । तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः । अतस्तस्य कर्मत्वायोगात्प्रथमान्तादेवेह प्रत्यय इति वक्तुमुचितम् । कृद्योगलक्षणषष्ठीशङ्काप्यत एव नेति बोध्यम् ॥ अभ्यमित्रात् । अभ्यमित्रशब्दो लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया समर्थविभक्तिः ॥ गोष्ठात्खञ् ॥ गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः । घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः । अम्बाम्बगोभूमीति षत्वम्, पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः ॥ अश्वस्य ॥ कर्तरिषष्ठीयं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः ॥ एकाहगम इति । कर्तृकरणेकृता इति समासः ॥ नन्विह ग्रहवृढनिश्चिगमश्चेत्यप बाधित्वा परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्नोति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या एकाह्नेन गम्यते इति परिच्छेदावगमाद् ॥ अत्राहुः । अस्मादेव निपातनादव् द्रष्टव्य इति ॥ शालीनकौपीने ॥ इमौ खप्रत्ययान्तत्वेन निपात्येते । रूढिशब्दावेतौ कथंचिद्व्युत्पाद्याविति नात्रावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः ॥ शालाप्रवेशमिति । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ कूपपतनमिति । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः ॥ तदाच्छादनमिति । वासःखण्ड इत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः अकार्यशब्दे यः करोतिः स क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेन अद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम् । अस्पृश्यत्वात्तदाच्छादनमिति ॥ शरीरायासेनेति ॥ भारवहनादिनेत्यर्थः । यद्यपि व्रातशब्दो लोके संघातवचनः । तथाप्यत्रत्यभाष्यादिग्रन्थपर्यालोचनया अयमेवार्थ इहोचित इति भावः ॥ साप्तपदीनम् ॥ योग्यतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेति दर्शयति । सप्तभिः पदैरिति । पदमिह संभाषण पादविक्षेपो वा । तद्धितार्थे द्विगुः । अवाप्यत इत्यर्थे खञ् ॥ हैयंगवीनम् ॥ ह्योगोदोहस्येति । गोर्दोहो गोदोहः षष्ठीसमासः तेन सह ह्यस्शब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्याञोपवादः खञ् । अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता ॥

नवनीतमिति । यद्यपि वृत्तौ घृतमित्युक्तं तथैव चामरेणापि । तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्युक्तम् । तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्तग्रन्थानुरोधेनेदमुक्तम् ॥ तस्य पाक ॥ पाकः परिणामः । मूलोपक्रम । तस्येदमित्यणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः । जाहचो जकारस्य प्रयोजनाभावान्नित्वम् । पीलु कर्कन्धु शमी करीर कुवल बदर अश्वत्थ खदिर पील्वादिः ॥ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ कर्णादिः ॥ मूलग्रहणमात्रमिति ॥ एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥ पक्तिरिति । प्रतिपत् पचिणा पक्षमूलं च ॥ तेन ॥ वित्तः प्रतीतः । वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनात् रदाभ्यां निष्ठातो न इति नत्वं न ॥ लुप्तनिर्दिष्ट इति । चुटुपाः प्रत्ययस्येति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् चुटू इत्येतदनित्यमिति समाधानान्तरमप्याहुः ॥ नानाञाविति ॥ नाञो ञकारो वृद्ध्यर्थः स्वरार्थश्च । न सहेति प्रकृतिविशेषणं, न प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाह । असहार्थ इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इति सहार्थो गम्येत न न सह अपि तु सहैवेति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणम् । एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते ॥ यद्येव सहेत्येव प्रत्ययोस्तु विनञोः प्रतिषेधार्थत्वादिष्टसिद्धेः विगर्दभरथक इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधवृत्तिरिष्टैवेति ॥ सत्यम् । क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतेन सह विकृतेन सहेति । तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥ स्वार्थ इति । अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः ॥ संप्रोदश्च ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः । संकटं संहतम् संबाध इत्यर्थः । प्रकट प्रज्ञातम्, प्रकाशत इत्यर्थः । उत्कटम् उद्भूतं, विकट विकृतं, रूढशब्दाश्चैते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्ते ॥ अलाबूतिलेत्यादि । एभ्यः पञ्चभ्यः रजस्यभिधेये कटच् प्रत्ययो भवति । रजसो विकारत्वाद्विकारे प्रत्ययानामपवादोयम् ॥ अलाबूकटमिति ॥ ओरञ् मयड्वैतयोरिति मयड्वेह प्राप्तः ॥ तिलकटमिति । असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयड् प्राप्तः ॥ उमाशब्दाद् घृतादित्वादन्तोदात्तात् अनुदात्तादेश्चेत्यञ्, उमोर्णयोर्वा इति वुञ् प्राप्तः ॥ भङ्गाशब्दात् तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादण्मयड्वा प्राप्त इत्येव यथासभवं प्रत्ययप्राप्तिरूह्या ॥ हरदत्तस्तु तिलशब्दस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वमङ्गीकृत्य ततः अनुदात्तादेश्चेत्यञ्, असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयड्वा प्राप्त इत्याह ॥ तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पने बीजं चिन्त्यम् ॥ तृणधान्यानां च द्व्यषामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात् । तिलाश्च मे इत्यत्र तथैव

वेदे पाठाच्च ॥ गोष्ठजादय इति । सघाते कटच् इत्यादीन्दस्यैव प्रपञ्चः । इहो-भयत्रादिशब्दः प्रकारे ॥ पशुनामभ्य इति । पशुनामादिभ्य इति भाष्ये प्रचुरः पाठ. ॥ गवा स्थानमिति । तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे इति यत्नि प्राप्ते गोष्ठच् ॥ सघात इति । अप्रस्तुतावयवः समूहः सघातः । प्रस्तुतावयवस्तु विस्तारः । कटच्पटचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ ॥ द्वित्वे इति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्ये इत्यर्थ. ॥ उष्ट्रगोयुगमिति । इय युगमित्यादिवद् द्वयवयवसंघातप्राधान्यादेकवचनम् । एवमग्रेपि ॥ नतमिति ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ नमनमिति । नीचैस्त्वमित्यर्थः ॥ अवटीटमिति । नासिकासाधनके नमने वर्तमानादवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः ॥ कथं तर्हि नासिकायां चावटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह । तद्योगादिति ॥ नेर्बिडच् ॥ नते नासिकायाः सञ्ज्ञायामिति वर्तते निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये निबिडज्बिरीसचौ स्तः ॥ निबिडमिति । तद्योगान्निबिडा नासिका निबिरीसा ॥ कथ तर्हि निबिडाः केशाः, निबिड वस्त्रमिति । उपमानाद्भविष्यति । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ केचित्तु उक्तप्रयोगानुरोधेनेह सूत्रे नते नासिकाया इति नानुवर्तत इति व्याचक्षते ॥ प्रकृतेरिति ॥ निशब्दस्येत्यर्थः । आदेशौ चेति । प्रत्ययौ तत्संनियोगेन यथासख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः ॥ चिक्किनमिति । इनच् प्रत्ययसंनियोगेन चिकादेशः ॥ चिपिटमिति । पिटच्प्रत्ययसनियोगेन चि इत्यादेशः ॥ क्लिन्नस्येति । चिल्पिल् इत्येतावादेशौ भवतः लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ चुल् चेति । चाल्लप्रत्ययः ॥ चुल्ल इति । क्लिन्ने अस्य चक्षुषो इति पूर्वोक्त एव विग्रहः ॥ कथं तर्हि स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमो इत्यमर इति चेत् ॥ अत्राहुः । पुरुषे व्युत्पादितानां तदवयवे लक्षणा बोध्येति ॥ अन्ये त्वाहुरस्य चक्षुषो इत्यत्र अस्येति न वक्तव्यम् । क्लिन्ने चक्षुषो चिल्ले पिल्ले । पुरुषे तु मत्वर्थेच् । अर्शआदिषु स्वाङ्गाद्धीनादिति सूचितत्वादिति ॥ उपाधिभ्याम् ॥ संज्ञाधिकारादिह नियतविषयमासनारूढं गृह्यते इत्याशयेनाह । पर्वतस्येति । आसन्न समीपम् । आरूढमुच्चस्थानम् ॥ उपत्यकेति । प्रत्ययस्थादितीत्वं तु न भवति, त्यकनश्च निषेध इत्युक्तत्वात् ॥ कर्मणि घटो ॥ सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दाद् घटते इत्यर्थे ठच् स्यात् ॥ कर्मठ इति । ठस्येक इतीह न भवति । अठचि ठस्याप्रत्ययत्वेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् ॥ तारकितमिति ॥ एवं पुष्पितं फलित पुलकितं रोमाञ्चितमित्याद्युदाहार्यम् ॥ प्रमाणे द्वयसच् ॥ प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तात्

अस्येति निर्दिष्टे प्रमेयेर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् । द्वयसच्दघ्नचौ तूर्ध्वमान एव भवतः प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानम् ऊर्वादि । तेन तिर्यङ्मानादौ दण्डद्वयसं क्षेत्रमित्यादि न प्रयुज्यते यथोत्तरं मुनीना प्रामाण्यात् ॥ अत एव द्विकाण्डा क्षेत्रभक्ति इत्यत्र द्वयसचो लुक् इति प्राचोक्तं नादर्तव्यमित्यवोचाम ॥ प्रमाणे ल इति । लुक एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्तत. परस्यैवाय लुगित्युदाहरति । शमो दिष्टिः वितस्तिरिति । शम. प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु मात्रचो लुग् इतरयोरसंभवात् शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् ॥ द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्तो लुग्विधीयते ॥ ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वान्नित्यग्रहणमिह निरर्थकमिति चेत् ॥ अत्राहुः । अनुपदं संशये वक्ष्यमाणो मात्रच् शमशमात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते, प्रमाणे ल इत्यस्य प्रमाने इत्सर्जिति यः पूर्वविधिस्तद्विषयपरत्वात्, एवं द्विगोरपि न लुप्येत । इष्यते च लुक् । द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति । तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति ॥ अत्र केचिद् द्विगोर्ल इत्युक्तेपि पुनर्लग्रहण नित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमिति व्याख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः ॥ शमशमात्रमित्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् ॥ इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावः । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् ॥ अत्र काशिकायामुक्त द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकमित्यादि ॥ व्याख्यात च हरदत्तेन यद्यपि प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्यस्य नायमनुवादः, पुरुषहस्तिनोः शमादिवत् प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव हि पुरुषमित्यादौ प्रमाणे ल इति लुङ् न भवति । तथाप्यपूर्वोत्र लुग्विधीयत इति ॥ एतच्चासगतं द्विगोर्नित्यं लुगित्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात् ॥ वस्तुतस्तु विधीतय इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः ॥ अय भावः । द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तमाने पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति ङीब्विकल्प्यते तदेव लुकमनुमापयतीति ॥ यत्तदेतेभ्यः ॥ यावानित्यादि । आ सर्वनाम्न इत्यत्व उगिदचामिति नुम् । अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपसंयोगान्तलोपौ । प्रमाणे इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहण प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्कृतम् । तथा च वार्तिकम् । डावतोरर्थवैशेष्यान्निर्देश. पृथगुच्यते । मात्राद्यप्रतिघाताय भाव. सिद्धश्च डावतोरिति ॥ अस्यार्थः । इह शास्त्रे वतुपं विधाय तस्मिन् परे आत्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे तद्रीत्या निर्देशोयं डावताविति । विशिष्यत इति विशेषस्तस्य

भावो वैशेष्य तस्मात् । अर्थभेदादित्यर्थ । अर्थभेदस्तु परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाण स्यादिति प्रागेवोक्त इति भावः ॥ नन्वनयोरर्थभेदे सति यावानध्वा यावती रज्जुरित्यादि न सिध्येत्, अत्र ह्यायाममात्र गम्यते । यद्यु प्रमानाद्भविष्यतीति ब्रूषे, तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यताम्, यावानध्वेत्यादिप्रयोगाश्च मुख्याः सन्तु । ये परिमाणे प्रयोगाः यावान् धान्यराशिरित्यादयः । त एवोपमानाद्भवन्तु तत्राह । मात्रादीति । यत्तदेतेभ्य इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान् मात्रजादीन् बाधेत । तेन तन्मात्रमित्यादि न स्यात् । परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नोपाधिकत्वाद्वतुपः प्रमाणे विहितमात्रजादिभिः सह बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥ नन्वेवमपि बाधः स्यादेव । प्रमाणे द्वयसज्जित्यत्र प्रस्थमात्रमित्यादि सिद्धये प्रमाणग्रहस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानपायात् । तस्मात् यत्तदेतेभ्यो वतुप् चेत्येव सूत्र्यताम् । मास्तु परिमाणग्रहणमस्तु च प्रमाणे इत्यर्थोधिकारः, तेन यावती रज्जुर्यावान् धान्यराशिरित्यादिप्रयोगाः सर्वेप्युपचारं विनैव निर्वहन्तीत्यपरमनुकूलमत आह । भावः सिद्धश्चेति । डावतोरिति । पञ्चम्यन्तम् । अर्थभेदे सति वत्वन्तान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिध्यति । तत्परिमाणस्य तावद्धान्य राशीकृतम् । तावत्प्रमाणमस्य कुडयादेः तावन्मात्रम् । यादृग्राशीकृतस्य धान्यादेर्दैर्घ्यं तादृशं कुडयादेरपीत्यर्थः । एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद्वतुबन्तान्मात्रजादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणम् । जानुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणकमिति वक्तुं शक्यत्वात् । एवं च तावत्शब्द एव प्रयुज्येत, न तु तावन्मात्रमित्यादि । अन्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रम् । तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रजादिभ्यः प्रत्ययमालाप्रसङ्गात् ॥ किमिदंभ्यां ॥ वतुप्स्यादिति । वकारस्य घविधिसामर्थ्याद्वतुपमनुवर्त्य सोप्यत्र विधीयत इति भावः ॥ आदेः परस्येत्येव सिद्धे व इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा ह्य प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥ कियानिति । इदंकिमोरीश्की । यस्येति चेति लोपः ॥ इयानिति । ईशादेशस्य यस्येति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । पठन्ति च, उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्राकृतेपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीतं केवलप्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते को हृदा पण्डितोपि ॥ वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो द्व्यर्थोयं श्लोकः ॥ किमः संख्या ॥ तदस्येत्यनुवर्तत एव । संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः, तस्मिन् कर्तव्ये यः प्रश्नस्तस्मिन्वर्तमानात्किमः प्र-

थमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे इति स्यात् ॥ संख्यापरिमाणे किम् । वेणे माभूत् । का सख्या येषां दशानाम् । अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सह- स्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते इत्येव सख्येयद्वारेणात्र संख्याया कुत्सा बो- ध्या ॥ सख्याया ॥ अवयवे वर्त्तमाना या संख्या तद्वाचिनः प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे तयप् स्यात् । यं प्रत्यवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः अस्येत्यधिकारात् ॥ यथा द्वय- सजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थस्तद्वत् ॥ त्रयमिति ॥ ननु त्रयोऽवय- वाः तन्तवो यस्य त्रयं सूत्रमिति प्रयोगे संभवत्यपि मुनित्रयमिति प्रयोगो न संग- च्छते, अन्यपदार्थस्यावयविनोऽभावादिति चेत् ॥ अत्राहुः । अवयवी त्वत्र समु- दाय एव ॥ स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारान्तरम् ॥ एव च समुदा- यस्यातिरिक्तत्वपक्षेऽपि समुदायघटकत्वेन मुनीना प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्का- रस्य विघ्नविघातकत्वमस्त्येवेति ॥ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ इह चित इत्यनेनै- वान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । सर्वोदात्तत्व तु अनुदात्त पदमेकवर्जमिति वचनाद्बाधि- तम् । न च हे उभयेति सबुध्यन्ते आमन्त्रिताद्युदात्तत्व बाधितु वचनमिति श- ङ्क्यम् । पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यता, नत्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वस्ये- ति सुवचनत्वात् । तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् । प्रयुज्यते च तथा उ- भय शृणवच्च नेति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । स चेति ॥ तदस्मिन् ॥ पुनस्तद्ग्र- हणम् अस्येति षष्ठ्यन्तसंबद्धतद्ग्रहणनिरासार्थम् ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभा- वादाह । दशान्तादिति ॥ अन्तग्रहणं किम् । दश अधिका अस्मिन् शते । न चेह व्यपदेशिवद्भावेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यम् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने- त्यभ्युपगमात् ॥ शदन्त ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति यस्मात्प्रत्यय- विधिस्तदादेस्तदन्तस्येति परिभाषया तदादिनियमः स्यात् तं वारयितुमन्तग्र- हणम् । तेन एकत्रिंशम् । एकचत्वारिंशमित्यादि सिद्धम् । नचैवं गोत्रिंशदधि- का अस्मिन् शते इत्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । संख्याया अवयवेतयबित्यतः सं- ख्याग्रहणानुवृत्तेः । अन्तग्रहणमिह विंशतिशब्दानन्तरं कर्तव्यम् । शदिंशत्य- न्ताच्चेति । तेन एकविंश शतमित्यादि सिध्यति । अन्यथा ग्रहणवर्तति तदन्त- विधिप्रतिषेधादिह न स्यात् ॥ संख्याया गुणस्य ॥ गुणो भावः । निमीयते क्रीय- तेऽनेनेति निमान मूल्यम् । मेङ् प्रणिदाने इत्यस्मान्निपूर्वात्करणे ल्युट् तदाह । भागस्य मूल्ये इति । षष्ठ्यर्थे इति ॥ यद्यपि तदस्मिन्नधिकमित्यतस्तदित्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवार्थो लभ्यते, तथापि मण्डूकप्लुत्या तदस्य संजातमित्यतः तद- स्येत्यनुवर्तनात् षष्ठ्यर्थे इत्येतदपि लभ्यत इति भावः ॥ द्विमयमिति । द्विशब्दस्य

संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात् यवानामिति पदे सत्यपि तद्धितोत्पत्तिरिहाविरुद्धेति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यं दुर्लभम्। यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो, नोदश्विदिति ॥ अत्राहुः । भागेपि विधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्वाभाव्याद् भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति ॥ गुणनिमाने इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणात् एकत्व गुणस्येत्यत्र विवक्षितम् । तेनेह न भवति । यवानां द्वौ भागौ निमानमेषामुदश्वितस्त्रयाणां भागानामिति ॥ भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति ॥ भूयस इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितं, न तु बहुत्वम्। तेन द्विशब्दादपि भवत्येव ॥ तस्य पूरणे ॥ तस्येति षष्ठ्यन्तानुकरणम्। एकत्वमविवक्षितम्, एकस्य पूरणासम्भवात्। पूर्यतेऽनेनेति पूरणः, ल्युन्तात्करणे ल्युट् ॥ एकादशानामिति । उद्भूतावयवभेदः समुच्चयः प्रकृत्यर्थः । अवयवः इह प्रत्ययार्थः । यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रत्ययः । यथा अतिशायने याप्ये इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते अन्तरङ्गत्वात् । तथेहापि। तेन एकादशानां घटानां पूरणो जलादिरित्यत्र नातिप्रसङ्गशङ्कालेशोपीति भावः ॥ ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययः, तर्ह्येकादशत्वस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेत् ॥ अत्राहुः । वैयाकरणपाश इत्यत्र यथा याप्यो वैयाकरण इति विग्रहः। न तु याप्यं वैयाकरणत्वमिति तथेहापि बोध्यमिति ॥ एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्यमानेषु वृद्धिरादैजित्याध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा सोप्यष्टमो भवत्येव ॥ नान्तादसंख्यादेः ॥ डटिट इति । डति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य नान्तादिति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयत इति भावः ॥ यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेपि न क्षतिः ॥ तथाप्युत्तरत्र तमट आगमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अनुदात्तत्वं यथा स्यात्। प्रत्ययत्वे ह्याद्युदात्तः स्यात् । तथा चैकरूप्येणैव संदर्भव्याख्यानमुचितम् ॥ अन्येऽप्याहुर्मटः प्रत्ययत्वे अकारसहितो मकारो विधेयः । आगमत्वे तु मकारमात्रमिति लाघवमस्तीति ॥ विंश इति। विंशतेः पूरणः। तिविंशतेर्डितीति लोपः॥ षट्कति ॥ इह षष्ठीनिर्देशबलात् षडादीनामागमित्वं स्पष्टमिति तदानुकूल्येनानुवृत्तो डट् सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह डटीति ॥ डट एव थुट् तु न कृतः । षष्ठे षकारस्य जश्त्वप्रसंगात्। चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसंगाच्च । न चैवं नान्तादिति सूत्रेपि डति परे मुगेव विधीयतामिति वाच्यम् । पञ्चमः सप्तम इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः । चतुरश्छयतावित्ति । विशेषविहिताभ्यामपि च्छयद्भ्यां ड-

टप्रत्ययो न बाध्यते थुग्विधानसामर्थ्यात् । तेन चतुर्थ इति सिद्धः ॥ आद्यक्षरेति । अच्सहितं व्यञ्जनमक्षरशब्देनोच्यते । अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः । व्यञ्जनसहितस्यादेश्च इति व्याख्याने तु द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः ॥ आदेर्व्यञ्जनस्येति व्याख्याने प्रमाणं तु द्वितीयतृतीयेति सूत्रे तुर्याणीति निर्देशो बोध्य ॥ द्वेस्तीयः ॥ डटोपवाद इति । डट आदेशस्तु न भवति । डिति टिड्ढेति ङीपः प्रसक्त्या द्वितीयाश्रितेति निर्देशानुपपत्तेः ॥ अत एव निर्देशाद्द्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति ॥ तृतीय इति ॥ रेफस्य ऋकारः सम्प्रसारणम् । हल इति दीर्घस्तु न भवति, ढ्रलोपे इति सूत्रादण इत्यनुवृत्तेः । त्रेस्तृ चेति नोक्तं, प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥ विंशत्यादिभ्यः ॥ इह प्रत्यासत्त्या पङ्क्तीत्यादिसूत्रेण निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धाः विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतम् ॥ वृत्तिकृता तु विंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न पङ्क्तीत्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः । तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तम् ॥ एकविंशतितम इति । यद्यपि भाष्यमते तदन्तविधिर्दुर्लभः । तथापि षष्ठ्यादेश्चेति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणमिति । एवं च सति एकान्नविंशतेः पूरणः एकान्नविंशतितम इत्यपि सिध्यति ॥ लौकिकानां ग्रहणमिति वृत्तिमते तु नैतत्सिध्येत् विंशतिसंख्यातः प्राग्भावित्वादस्याः संख्यायाः ॥ एतच्च कैयटहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥ ननु अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिष्विति वदता कात्यायनेन पङ्क्तीत्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्सूत्रे निपातिताः विंशत्यादयो गृह्यन्ते इति भाष्यमतमयुक्तमिति चेत् ॥ अत्राहुः । यद्यपि प्रत्याख्यातं तथापोहार्थमावश्यकं तत् । अत एव तत्र भाष्यकृता नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते इत्युक्तम् ॥ अतः कात्यायनोक्तप्रत्याख्यानं नादर्तव्यमिति ॥ शततम इति ॥ यद्यपीदं षष्ठ्यादेश्चेत्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति । तथापि संख्याद्यर्थं नित्यं शतादीत्यावश्यकमिति ध्वनयन्नुदाहरति । एकशततम इति ॥ मासादेरिति । संख्यावाचित्वाभावेपीति भावः ॥ षष्ठ्यादेश्चेति॥ विंशत्यादिभ्य इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थोयमारम्भः । संख्यादेस्त्विति । एतच्च प्राक् शतादोध्यम् नित्यं शतादीत्युक्तत्वात् ॥ मतौ छः ॥ मत्वर्थ इति । मतोर्विषय इत्यर्थः । तेन तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते ॥ विधानसामर्थ्यादिति ॥ मतुप्प्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये

यदत्रास्य लुग्विधानं तत्पाक्षिकं लुकमनुमापयतीति कैयटः ॥ तत्र कुशलः ॥ सप्तमीसमर्थात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुन्स्यात् ॥ आकर्षादिभ्यः कन् ॥ वुना सिद्धे कन्ग्रहणं इदुदन्तार्थम् । अशनिकः शकुनिकः त्सरुकः ॥ मुख्य पाठ इति ॥ आकषन्त्यस्मिन् सुवर्णादिकमित्याकषः । पुंसि संज्ञायां घ इति व्याख्याय, ये तु आकर्षादिभ्य इति सरेफ पठन्ति, तेषामाकर्ष इति घञि रूपमिति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥ धने काम इति ॥ तत्रेत्यनुवर्तनात्सप्तम्यन्तात्प्रत्यय इति भावः ॥ उदरात् ॥ आद्यूनशब्दार्थमाह । अविजिगीषावितिं । दिवोऽविजिगीषायामिति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात् ॥ सस्येन ॥ कर्तरि तृतीयेयम् । परितो जातः परिजातः ॥ फलितमाह । संबद्ध इति ॥ अत एवेति ॥ अकेनोरिति निषेधादिति भावः ॥ तन्त्रात् ॥ तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तन्त्रं तन्तुवायशलाका अचिरः कालो अपहृतस्येत्यचिरापहृतस्तस्मिन् । कालाः परिमाणिनेति समासः ॥ प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणकोष्णिके ॥ ब्राह्मणशब्दादायुधजीवित्वोपाधिकात्प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो निपात्यते । अन्नशब्दात्तु अल्पत्वोपाधिकात् । तदाह । आयुधेत्यादि ॥ शीतोष्णाभ्याम् ॥ शीतमिव शीतम् । मन्दमित्यर्थः । शीते सति कार्यकरणे पाटवाभावात् ॥ उष्णमिवोष्णम् । शीघ्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां प्रत्ययः । कृद्योगलक्षणा षष्ठी तु क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तम् । मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥ अधिकम् ॥ अध्यारूढशब्दादिति । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना रुहः कर्तरि कर्मणि वा क्तो विहितः । आद्ये क्तप्रत्ययेन कर्तुर्योऽनभिहितत्वाद् अध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया । अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति ग्रामं गत इति वत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशद्वयात् पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिको द्रोणः खार्यामिति । द्वितीये तु क्तेन कर्मणोभिहितत्वात्प्रथमा । अधिका खारी द्रोणेन । कर्मणोभिहितत्वादेव पञ्चमीसप्तम्याविह न शक्नोये ॥ अनुजा ॥ समाहारद्वन्द्वे क्लीबं पुस्त्वम् । सूत्रत्वाल्लिङ्गव्यत्यय इति फलितोर्थः ॥ अन्वभिभ्यां कनिति । क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यते इत्यर्थः ॥ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ आकर्षादिभ्यः कन् इत्यतः कन्ननुवर्तते ॥ अनृजुरिति । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजु, तत्साधर्म्यादुपायोपि ॥ इह शीतोष्णपार्श्वायःशूलदण्डाजिनशब्दा गौणा एव गृह्यन्ते । मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ तावतां पूरणं

तावतिथम् । वतोरिथुक् । यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशस्तथात्र तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः ॥ अनन्तरावपि ठक्ठञौ नानुवर्तेते अस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह । कन्स्यादिति । पूरणप्रत्ययस्येति । न तु कनः लुक् । वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । पञ्चमं पञ्चमकमित्यादिरूपं हि तेन साध्यम् । तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्त्या सिद्धमेव तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकारस्याभिमत इति व्याचष्टे । द्विकमिति । वार्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणादित्याह ॥ तन्मते द्वितीयकं द्वितीयमित्येव रूपं न तु द्विकमिति बोध्यम् ॥ तापतिथेनेति । पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः ॥ स एषां ग्रामणीः ॥ ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिष्वित्यमरः ॥ करभ इति ॥ उष्ट्रबालकः ॥ द्वितीयेह्नीति ॥ यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति, तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्तत इति भावः ॥ ननु साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति, द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेत् ॥ अत्राहुः । उत्तरसूत्रस्थसंज्ञापकर्षणाच्छन्दस्त्वाभाव्याद्वा तद्बोध्यमिति ॥ वटकेभ्य इति ॥ कनि प्राप्ते वचनम् ॥ ननु संज्ञाग्रहणात्कन्न भविष्यतीति चेत् ॥ किं ततः ॥ इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थं वचनमङ्गीकार्यमेव ॥ अत इनिठनौ इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्याशात्र न कार्या । सप्तम्यां च नतौ स्मृताविति वचनात् ॥ श्रोत्रियन् ॥ यश्छन्दोधीते सः श्रोत्रियो भवति । अत्र भाष्ये छन्दोधीते इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते इति वाक्यार्थे पदवचनपक्षः । छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीत इत्येतस्मिन्नर्थे घंश्च प्रत्यय इति पक्षान्तरं च स्थितम् ॥ व्याख्यातं च कैयटेन वाक्यार्थस्य संबन्धरूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्वभूतत्वात् । श्रोत्रियशब्दस्य च सत्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयच्छन्दोध्यायी अभिधीयत इति ॥ एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥ वेत्यनुवृत्तेरिति । तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वेत्यतः ॥ श्राद्धमनेन ॥ श्रद्धास्मिन्नस्तीति श्राद्धम् । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ यद्यपि पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्देनोच्यते । तथापीह तत्साधनद्रव्यमुच्यते । मुख्यस्य श्राद्धस्य भोक्तुमशक्यत्वात् ॥ श्राद्धी श्राद्धिक इति ॥ अद्यतन एवेष्यते अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥ पूर्वादिनिः ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद्द्वितीयान्तात्प्रत्ययः ॥ अनेनेति कर्तृवाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण

कर्ता संभवतीति कांचित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयस्तदाह । पूर्वं कृतमनेनेति ॥ सपूर्वाच्च ॥ अनेनेति, पूर्वसूत्रं चानुवर्तते ॥ विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः स्यात् ॥ पूर्वान्ताच्चेत्येतत्फलितम् ॥ कृतपूर्वीति । कृतपूर्वशब्दयोः सुप्सुपेति समासः । इह प्रातिपदिकाधिकारात् पूर्वादिनिरित्यनेनैव पूर्वशब्दान्तप्रातिपदिकात् कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे सपूर्वाच्चेत्येतद् ग्रहणवता प्रादिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति परिभाषां ज्ञापयति । कृतपूर्वीत्येतत्सिद्धये पूर्वान्ताच्चेति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशिवद्भावेन पूर्वीत्यपि रूपे सिद्धे पूर्वादिनिरित्येतत् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषां ज्ञापयति ॥ छन्दसि ॥ पर्यवस्थातृशब्दाच्छन्दसि पर्यायात्स्वार्थे इनिप्रत्ययः अवस्थातृशब्दस्य पन्थपरएतावादेशा निपात्येते ॥ अपत्य परिपन्थिनम् मा त्वा परि परिणो विदन् । उभयत्रापि परिशब्दे अवग्रहः ॥ लोके त्विति । अनुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैरित्यादौ ॥ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ अन्वेष्टरीतिप्रत्ययो निपात्यते ॥ अनुपदमिति ॥ पदस्य पश्चात् । पश्चादर्थेऽव्ययीभाव. । अनुपदी गवामिति ॥ पदापेक्षया षष्ठी । गोपदात्पश्चादन्वेषण गवामिव । तेन हिरण्यादावन्वेष्टे न भवतीति हरदत्तः ॥ साक्षाद्द्रष्टरि ॥ द्रष्टर्यर्थे इनि स्यात् ॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्, तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादिह सूत्रे पञ्चम्या लुक् ॥ उदस्थास्तम्भोः अवाच्चालम्बनेत्यादौ तु प्रकृतिवदित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावात् पञ्चम्यालुङ्नभवतीति बोध्यम् ॥ साक्षीति । अव्ययाना भमात्र इति टिपोलः । यद्यपि साक्षाद्द्रष्टारस्त्रयो भवन्ति दाता ग्रहीता उपद्रष्टा च । तथापीह सञ्ज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपद्रष्टैवोच्यते इत्याहुः ॥ क्षेत्रियच् ॥ परक्षेत्रशब्दात्सप्तम्यन्ताद्घच् परशब्दस्य लापश्च निपात्यत इति मनोरमा ॥ अन्ये तु परक्षेत्रे चिकित्स्येत्यर्थे क्षेत्रियजिति निपात्यते । वाक्यार्थे पदवचनं आत्रियवादत्यप्याहुः ॥ एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥ क्षेत्रियो व्याधिरिति । किं च क्षेत्रियं विषम् । यत्परशरीरे सङ्क्रमय्य चिकित्स्यते ॥ अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यानि सस्यार्थक्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि ॥ कि च क्षेत्रियः पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः ॥ सर्वेऽप्येते पञ्चा आकरे स्थिताः ॥ इन्द्रियमिन्द्र ॥ इन्द्रशब्दाद्घच् । इन्द्रेण दृष्टं ज्ञात मम चक्षुः, मम श्रोत्रमित्यादिक्रमेण । सृष्टमदृष्टद्वारा । जुष्ट प्रीणित सेवित वा । दत्त यथायथ विषयेभ्यः ॥ रूढिशब्दोय कथंचिद्व्युत्पादितः ॥ तद-

स्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ तदिति प्रथमासमर्थात्प्रत्यय ॥ अस्तीति पुरुषवचने अविवक्षिते, कालस्तु विवक्षितः । धने गते भाविनि वा धनवानयमिति प्रतीत्यभावात् । इतिशब्दो विषयविशेषलाभार्थस्तथाहि भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने । संसर्गेस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ अस्तिविवक्षाया ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः ॥ भूमा बहुत्वम् । तच्चापेक्षिकम् । यस्य हि यावदुचितं तावदेव बहुत्वबोधकबहुशब्देनापि प्रतीयते । यथा पञ्चषाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य बह्वो गाव इति व्यवहारः । राज्ञस्तु सहस्रगोरपीति व्यवहारः ॥ गोमान् । यवमान् । यस्य खार्यादिभिः परिच्छिन्ना यवाः सन्ति स एवमुच्यते ॥ न तु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति ॥ कथ तर्हि यवमतीभिरद्भिर्यूप प्रोक्षतीति ॥ अत्राहुः । जातिमात्रसंबन्धस्य विवक्षितत्वाद् भूमाभावेप्यत्र मतुप् ॥ भूमादिग्रहण तु प्रायेण भूमादय प्रयीयन्त इत्येवं परिमितिः । निन्दायां, ककुदावर्तिनो कन्या ॥ प्रशंसायां रूपवान् ॥ नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षाः, ॥ अतिशायने, उदरिणी कन्या ॥ संसर्गे, दण्डी । संसर्ग संयोगः । तेन सयुक्तदण्ड एवोच्यते, न तु गृहावस्थितदण्डोपि ॥ इह दण्डपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दण्डी पुरुषइत्यादिवत् पुरुषो दण्डः पुरुषवान् दण्ड इति न प्रयुज्यते । वृत्तिनियामकस्य विलक्षण सबन्धस्याभावात् । संयोगे समानेपि प्रतीतिबलाद्वैलक्षण्यं कल्प्यत इत्याहुः ॥ एवं च यवसंसर्गमात्रेण यवमत्यः आपो न भवन्ति किं तु यव मज्जलवच्च पात्रमेवेत्याशयेन कथं यवमतीभिरद्भिरित्याक्षेपः ॥ भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युत्तर च सगच्छत एव ॥ अन्यमत्वर्थीयेति ॥ कथं तर्हि रूपिणी कन्या रसिको नट इति अत्राहुः । रसादिगणे गुणादिति पठ्यते । तेन गुणवाचिभ्य एवान्यमत्वर्थीयस्य निषेधः, रूपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौन्दर्यं गृह्यते । तच्च न गुण. ॥ रसिक इत्यत्र तु रसशब्देन भावो गृह्यते । न तु रसनाग्राह्यो गुण इति ॥ गुणवचनेभ्य इति ॥ गुणे तद्वति च प्रसिद्धा ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते । न तु रूपादयोपि । तेन रूपं वस्त्रमित्यादिप्रयोगो न भवति ॥ मादुपधाया ॥ म्च अश्च मं समाहारे द्वन्द्वः । तेन मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तं प्रातिपदिक विशिष्यते । तदाह मवर्णावर्णान्तादिति ॥ उपधायाश्चेति वाक्यान्तरम् । उपधाभूतान्मात्परस्य मतोरित्यर्थः । येन नाव्यवधानमिति न्यायेनाम्याल्व्यवहितेपि भवतीति । एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाह मवर्णावर्णोपधादिति ॥ झयः ॥ इदमपि मतुबाक्षिप्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदाह झयन्तादि-

ति ॥ विद्युत्वानिति । एतेन वह्निमद्वानिति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तरीत्या अस्त्वस्याप्रवृत्तेः । मत्वन्तान्मतुपो निषेधाच्च ॥ ननु गोधुङ्मान् मधुलिण्मानित्यत्र हस्य घत्वे च कृते झय इति वस्वप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरत्वाभावात् प्रत्यये भाषायां नित्यमित्यनेन घकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुग्वान् मधुलिड्वानित्यनिष्टं प्रसज्येत ॥ मैवम् । घत्वढत्वयोरसिद्धत्वेन झय इति वत्वाप्रवृत्तेः ॥ प्राणिस्थात् ॥ शिखावान्दीप इति । प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता । शिखाशब्दस्य व्रीह्यादिपाठेन लचोऽप्रसङ्गात् । चूडावान् वृक्ष इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः ॥ न च वृक्षस्य प्राणित्वमस्तीति शङ्क्यम् । मुखनासासंचारी वायुः प्राणः, तद्वानेव प्राणीति तदाशयात् ॥ प्रत्यङ्गादेवेति । एतच्चेति करणानुवृत्त्या लभ्यत्वे ॥ चूडालोसीति ॥ असीत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः । चूडालशब्दात्सोरुत्वे तस्य अतो रोरप्लुतादित्युकारे कृते हलां स्वं समधर्मत्वात्तत्स्थानिकोकारोनुदात्तः । सुप्स्थानिकस्यापि सुप्त्वात् अनुदात्तौ सुप्पिताविस्यनुदात्त इत्यर्थः ॥ पूर्वेण सह आद्गुणे सति एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः । ततः एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमेकादेशस्तस्य स्वरितो वानुदात्ते इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्बाधनाय चकार इत्यर्थः ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ सिध्म गडु मणि विजय निष्पाव पांसु हनु पार्ष्ण्यादयः सिध्मादयः ॥ समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । न च इनिठनावप्यन्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चीयेतामिति शङ्क्यम् । तयोरप्रकृतत्वात् । मतुप्प्रत्ययस्तु समुच्चीयते । तस्य प्रकृतत्वात् । अस्ति चेह लिङ्गं केशाद्व इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणम् । तद्धि इनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते । प्रकृतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनुवृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन । क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकं लजन्यतरस्यामिति समुच्चय इति ॥ अयं भावः । प्राणिस्थादिति सूत्रेण लचि विकल्पिते पक्षे मतुबिति चूडालश्चूडावानिति रूपद्वयं यद्यपि सिध्यति । तथापि सिध्मादिषु येऽदन्तास्तेषु इनिठनोः प्रवृत्त्या दोषः ॥ समुच्चयार्थत्वेन न दोष इति ॥ एवं च लज्वा स्यादिति वृत्तौ वाशब्दः समुच्चये बोध्यः । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चय इत्यमरः ॥ वातदन्तेत्यादिसिध्माद्यन्तर्गणसूत्रम् ॥ ऊङ् चेति । ङित्त्वादन्तादेशः । ऊकारमात्रोक्तावन्तादेशत्वसिद्धावपि प्रत्ययत्वशङ्कानिवारणाय ङोनुबन्धः कृतः । न च षष्ठ्यन्ताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं नेति शङ्क्यम् । अहंशुभमोर्युस् गोपयसोर्यदित्यादौ प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् ॥ वातूल इति । अन्तोदात्तमिदम् । प्राचा तु वलाटूलः वाताच्चेति पठित्वा वातूल इत्युक्तम् ॥ तदुपेक्ष्य-

म् । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तप्रसङ्गात् । गणसूत्रबलेनान्तोदात्तमेवेष्यत इत्याहुः ॥ पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । क्षुद्रजन्तूपतापाच्चेत्यपि गणे पठ्यते । पार्ष्णीलः । धमनीलः । क्षुद्रजन्तुः । यूकालः मक्षिकालः ॥ उपतापो रोगः । विपादिकालः ॥ वत्सांसाभ्याम् ॥ कामवतीति । कामबलशब्दौ सूत्रे अर्शआद्यजन्ताविति भावः ॥ वत्सल इति ॥ स्नेहवानित्यर्थः ॥ ननु वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च रूढौ, नो कामबलयोः । तत्कथं ताभ्यां लजन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्नेहबलयोर्वर्तेते इति ॥ अस्मिंस्तु प्रकरणे सर्वत्र समुच्चीयमानोऽपि मतुबिह नेष्यते । मतुबन्तेनोक्तार्थस्याप्रतीतेः । किंत्वर्थान्तरमेव तेन प्रतीयते । वत्सवती गौः अंसवान् दुर्बल इति ॥ लोमादि ॥ इह नन्दिग्रहिपचादिभ्य इति वत् लोमामपिच्छादिभ्य इति सुपठम् । अङ्गात्कल्याणे इति गणसूत्रमर्थतः पठति अङ्गादिति । शाकीपलालीदद्र्वो ह्रस्वत्वं च । चान्नप्रत्ययः ॥ महच्छाकं शाकी तद्वत् शाकिनम् ॥ महत्पलालं पलाली तद्वत्पलालिनम् ॥ दरिद्रातेरालोपश्च त्युणादिसूत्रेण इकाराकारयोर्लोपश्च दद्रूप्रत्ययः । दद्रूस्त्वग्रोगविशेषः । तद्वान् दद्रुणः ॥ विश्वगिति । समर्थानामित्यस्यापवादोऽयम् । तकृतसन्धेरकृतयणादेशस्याञ्चतेर्लोपः । चकारान्नप्रत्यय इत्यर्थः ॥ यदि तु कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात् । तदा वलिलोपे सति विष्ण इति स्यात् ॥ विषुण इति । विषु नाना अञ्चतीति विष्वं चित्तान्यस्य सन्ति विषुणः विषुवदाख्यः कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलत्वात् । अयं भावः । विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूनान्यधिकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिनवत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति । तथापि नानागतदिनमूलभूतदिनानां सत्वात्तथोच्यत इति ॥ तथा नानागमनवत्वान्मृत्युर्वायुरव्यवस्थितचित्तश्च विषुणशब्देनोच्यते ॥ प्रज्ञाश्रद्धा ॥ प्राज्ञो व्याकरणमिति । गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन संबन्धः कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठी न । कृतपूर्वी कटमितिवत् ॥ ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । स एव प्रज्ञावान् । तथा च प्रज्ञ एव प्राज्ञ इत्यणि कृते सिद्धमिष्टं किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह प्राज्ञेति । स्त्रियां टाप् । प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणि तु ङीप् स्यादिति भावः ॥ वृत्तेश्चेति । वार्तिकमिदम् । काशिकाकृता तु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥ विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः ॥ तपस्वी ॥ सहस्रीति । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिद्दृश्यते ॥ उत्तरार्थं इति ॥ विनीन्योर्यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं चे-

त्यपि बोध्यम् ॥ ज्यौत्स्न इति । शुक्लपक्ष ॥ तामिस्र इति । कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च । तमः समूहस्तमिस्रं ज्योत्स्नातमिस्रेति निपातनान्मत्वर्थीयो रः । तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे राल्लादण् । स्त्रियां तामिस्री ॥ तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्वितेत्यमरोक्तौ तु तमिस्रेत्येतद्रान्तं न त्वणन्तमिति न विरोधः ॥ एवं च तमिस्रा रात्रयो अस्मिन् सन्ति तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥ सिकताशर्करे ॥ देशे विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह घट इति ॥ मतुप् चेति ॥ अन्यतरस्यांग्रहणेन सर्वत्र मतुपः समुच्चयादिति भावः ॥ सिकतेति । लुपि युक्तवद्भावः ॥ अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः संजग्राह स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतासतीति ॥ दंत उन्न ॥ उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥ ऊषसुषि ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ॥ स्यादूषः क्षारमृत्तिका ऊषवानूषर इत्यमरः । सुषिश्छिद्रम् ॥ खर इति । महत्कण्ठविवरं खं तद्वानित्यर्थः । गर्दभे रूढोयम् ॥ मुखरो वाचाल इति हरदत्तः ॥ नगरमिति । नगा वृक्षाः पर्वताश्च । जातिशब्दोयम् । तथा च नगरीत्यत्र ङीष् भवति ॥ नगशब्दोयमश्मादिषु पठ्यते इति वुञ्छण् आदिसूत्रेणास्य सिद्धत्वादस्माद्रो यं न वक्तव्य इति हरदत्तः ॥ पाण्डुर इति । पाण्डुः शुक्लो वर्णस्तद्वान् ॥ अव्युत्पन्न एवेति । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति च ॥ कच्छ्वा । कच्छूश्चच्छुरोग स्त्वग्रोग विशेषः ॥ द्युद्रुभ्यां मः ॥ द्युम इति । द्यौरस्यास्ति दिव उदित्युत्वम् ॥ द्रुर्वृक्षः सोस्यास्ति जनकतयेति द्रुमोपि वृक्ष एव । पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः । इह सर्वत्र समुच्चीयमानोपि मतुप् रूढशब्देषु नेष्यते । तदर्थस्य मतुपा अभिधातुमशक्यत्वात् ॥ दृश्यत इति ॥ व इत्यनुवर्तते ॥ अर्णव इति । अर्तेरसुन् नुड्वा । अर्णः जलं तद्वान् संज्ञायामिति । तदस्यास्तीति सूत्रस्येति शब्दस्यैवायं प्रपञ्चः । यणेति । व्यत्यादितिवल्लक्षणयणादेशानुकरणं न भवति । क्वेर यणोभावात् । किं तु सूत्रे सांहितिकोयं यणिति भावः ॥ प्रयुज्यते चोभयथा । अधिरोहति गाण्डिवं महेषौ । गाण्डीवीकनकशिलानिभं भुजाभ्यामिति च ॥ आसुतीवल इति ॥ षुञ् अभिषवे क्तिन् । आसुतिरभिषवः ॥ परिषदिति । परितः सीदतीति परिषत् सत्सूद्विषेत्यापेदना क्विप् सदिरप्रतेरिति षत्वम् ॥ पाठान्तरमिति । शृॄ भसोदिरित्यादिप्रत्ययो बाहुलकात् पृषेरपि भवति । तथा च भाष्य पार्षदकृतिरेषा तत्र भवतां सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रमिति च । भट्टिस्त्वाह । पर्षद्वलान्महाब्रह्मैराटनैकटिकाश्र-

मानिति पर्षदेषा दशावरेति मनुः ॥ भ्रातृवल इति । वल इत्यत्राण्ग्रहणानुवृत्तेर्नेह दीर्घः । पुत्रवलादौ तु स्यात्तत्राह । संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति । वनगिर्योरिति सूत्रादिति भावः ॥ ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थीयोपपत्तिः । एतेन तमस्समूहे तमिस्राशब्दो व्याख्यातः । निघण्टुषु तमःपर्यायस्तमिस्रशब्दः पठितः । तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरदत्तः ॥ स्नौत्वमतन्त्रमिति । व्याख्यानमत्र शरणम् ॥ ऊर्जस्विन्गोमिन्नित्यत्र नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः ॥ अत इनिठनौ ॥ तपरकरणं किम् । खट्वावान् ॥ एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ । एकाक्षरात् स्ववान् ॥ कृतः कारकवान् । जातेः व्याघ्रवान् । सप्तम्यां दण्डाः अस्यां सन्ति दण्डवती शाला ॥ तदस्यास्तीति सूत्रस्थेतिकरणो विषयनियमार्थः एवं चापि एवध्यत इति ॥ क्वचित्कृतोपि भवति । कार्यी कार्यिकः । क्वचित्तु जातेरपि तण्डुली तण्डुलिकः ॥ एतच्च काशिकादौ स्पष्टम् ॥ तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह । मतुप् चेति । अत्र स्वाङ्गाद् विवृद्धाविति पठ्यते । विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णावस्य कर्णिलः कर्णी कर्णिकः कर्णवान् ॥ एकगोपूर्वात् ॥ ऐकशतिक इति । एकं च तच्छतं चेति पूर्वकालेत्यादिना कर्मधारयः । षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वाच्च न भवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः ॥ अत इत्येव नेह एकविंशतिरस्यास्तीति ॥ नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । अन्यथा ठञा इनिठनोर्बाधे कृतेप्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या मतुप् स्यादेवेत्याहुः ॥ कथमेकद्रव्यवान् इति, असाधुरेवायम् ॥ एकेन द्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यत् ॥ कथम् एकदण्डी इति । एकदेशिनैकाधिकरणे इति निर्देशो ज्ञापयति इनिरपि क्वचिद्भवतीति ॥ रूपादाहत ॥ आहतप्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थे यप् स्यात् ॥ आहतमिति । आहननमाहतं ताडनमित्यर्थः । ततो निष्पन्नं यत्कार्षापणादिरूपं तदपि कार्ये कारणोपचारादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥ हिम्या इति । भूम्नि यप् ॥ पर्वता इति । हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च ॥ गुण्या इति । इष्टिग्रहणादिनिरपि । तथा च माघः गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत् । गुणी अगुण्य इति पदच्छेदः ॥ अस्मायामेधा ॥ यशस्वीति । तसौ मत्वर्थे इति भत्वाद्रुत्वं न ॥ यशस्वानिति । नित्यग्रहणात् पूर्वेणासंबद्धमप्यन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संबध्यत एव । तसौ मत्वर्थे इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ चोः कुरित्यनेन सिद्धे स्रगादिषत्वमाशंक्याह । स्रिवन्तत्वादिति ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् । अन्यतरस्यांग्रहणम् इनिठनोः प्राप्त्यर्थम् । मतुप्

समुच्चीयत एव। चकारस्य चुटू इतीत्संज्ञा। तेन हृदयालुशब्दोन्तोदात्त इत्याहुः॥ शीतोष्णेति। इह चालुरनुवर्तते॥ पुरोडाश इति। न त्वग्रा उरूव्यचसमिति मन्त्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिति भावः॥ माधव इति। सुब्धातुवृत्तौ स्थितमिदम्॥ हिमाच्चेलुरिति। एकारादिरयं प्रत्यय इति माधवः॥ बलादिति। सिध्मादिषु बलूलवातूलशब्दौ मत्वर्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ॥ तप्पर्वमरुद्भ्याम्। पित्त्वमनुदात्तत्वार्थम्। काशिकायां तु पर्वमरुद्भ्यां तन्वक्तव्य इति स्थितम्॥ हरदत्तेन तु तन्निति प्रतीकमुपादाय आद्युदात्तत्वार्थो नकार इत्युक्तम्। तच्च मनोरमायां महता प्रबन्धेन दीक्षितैर्निराकृतम्॥ तत एव तदवधार्यम्॥ पदत्वमिति॥ तेन यस्येति चेति लोपो न प्रवर्तत इति भावः॥ अनुवर्तयन्तीति। बहुलं छन्दसीत्यतः॥ वाचो ग्मिनिः॥ इकारो नकारपरित्राणार्थः। चकारस्य कुत्वे जश्त्वे च वाग्मी वाग्मिनावित्यादौ द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति। द्वित्वे तु चयाणाम्॥ मिनिरित्युक्ते तु द्वित्वे सति द्वयोर्गकारयोः श्रवणं द्वित्वाभावे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात्। किं च यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वाङ्मयमित्यत्रेव नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति। तच्चानिष्टमिति ग्मिनिः कृतः॥ स्वामिन्नैश्वर्ये॥ ऐश्वर्यवाचकादिति। स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचित्वमेतद् वृत्तिविषयकमेवेति बोध्यम्॥ ईशिता हि ईश्वरः स तु स्वामीत्युच्यते। यथा वागीश एव वाचस्पतिर्वाचः स्वामीति॥ ऐश्वर्ये किम्। स्ववान्॥ अर्शआदिभ्यो॥ इह स्वाङ्गाद्धीनादिति गणे पठ्यते। खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः। काणं चक्षुर्यस्यास्तीति काणः॥ प्रथिमिनीति॥ पृथ्वादिभ्य इतीमनिचि टेरिति टिलोपः। र ऋत इति रभावः। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति मन्नन्तादिनौ कृते नस्तद्धिते इति टिलोपे नान्तत्वान्ङीप्॥ दामिनीति। दाधातोर्मनिन्॥ होमिनीसोमिनीति। अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यौणादिकेन मनि निस्वाद्धोमसोमशब्दौ मप्रत्ययान्तौ॥ कंशंभ्याम्॥ पदत्वार्थ इति। अन्यथा कम्युः, काम्यः, शम्युः, शाम्य इतिस्यादिति भावः॥ वकारयकारपरस्येति। बहुव्रीहिरयम्॥ अनुनासिकौ वयाविति। एतेन प्रथमप्रत्ययः दन्त्योष्ठ्यादिः, न तु पवर्गतृतीय इति ध्वनितम्॥ माधव इति॥ तुडि तोडने इति धातौ तेनोक्तम्। वृद्धा नाभिस्तुण्डिः। इन्। तुण्डिरस्यास्तीति तुण्डिलः। तुन्दादिभ्य इलच्चेत्यत्र स्वाङ्गाद्विवृद्धाविति गणसूत्रेण इलच्। तुण्डिल एव तुण्डिभः। तुण्डिवलिवटेर्भ इति मत्वर्थीयो भ इति॥ वट वेष्टने इन्। वटिशब्दः पामादिषु पठ्यते। तेन वटिन इत्यपि भवति॥ अहंयुः शुभंयुरिति। पूर्ववच्छ-

नुस्वारपरसवर्णौ ॥

इति मत्वर्थीयाः ॥

किंसर्वनाम ॥ द्व्यादिपर्युदासात्किमः पृथग्ग्रहणम् ॥ द्व्यादिषु किम् । शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्व कश्च कौ । अहं च कश्च कौ इत्यत्र किमः शेषः । त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यत इत्युक्तत्वात् ॥ एतदोन् ॥ भाष्यारूढोयं पाठः ॥ वृत्तिकारस्तु एतदोऽशिति पठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह ॥ अनिति । प्राग्दिशीये परे अन्स्यात् ॥ अनेकाल्त्वादिति । नित्करणस्य प्रयोजनं नास्ति प्रत्ययनित्स्वस्यैव स्वरार्थत्वादिति भावः ॥ कु तिहोः ॥ तकारादिकार उच्चारणार्थः । वेत्यनुवृत्तेः फल दर्शयति । कस्मादिति ॥ यतस्तत इति । कृततद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि त्यदाद्यत्वम् । पक्षे यस्मात् ॥ इत इति । इदम इश् । पक्षे अस्मात् अत इति । एतदोऽनादेशः पक्षे एतस्मात् ॥ अमुत इति । अदसोसेः इति मुत्वम् । पक्षे । अमुष्मात् ॥ बहुत इति । पक्षे बहुभ्यः ॥ द्वाभ्यामिति । सर्वनामत्वात्प्राप्तोपि तसिल् अद्व्यादिभ्य इति पर्युदासान्न ॥ तसेश्चेति ॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः अपादाने चाहीयरुहोरिति विहितस्य तसेस्तसिलादेश इत्यर्थः ॥ विभक्त्यर्थं चेति । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्त्यदाद्यत्वाभावे यतोऽवगच्छतीत्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ न च तसेर्ग्रामत इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलो बाध्यत्वेन तसिर्न प्रवर्तते । तस्य निरवकाशत्वात् । तथा च तसेश्चेति विधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । कुतोवन्तीयते कुतोवरोहतीत्यादौ तसिलः सावकाशत्वात् ॥ सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति ॥ अत्र चाभिधानस्वाभाव्य हेतुः । तेनेह न भवति । परिषिञ्चति । अभिषिञ्चति । उपर्यर्थे परिः । अभिस्त्वाभिमुख्ये ॥ नन्वोदनं परिषिञ्चतीत्यत्र सर्वतोभावे परिरिति तसिलभावः कथमिति चेत् । सैवम् । वावचनानुवृत्त्या तु तत्सिद्धेः ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ इह त्रल्तसिलौ स्वतन्त्रौ प्रत्ययौ । न तु सप्तमीपञ्चम्योरादेशौ । तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुत इत्यादौ अव्ययेः पेर्ङितीत्यादिकं नेत्याहुः ॥ किमोत् ॥ न विभक्तौ तुस्मा इति निषेधोत्र न प्रवर्तते । थमोरुकारेण मकारपरित्राणार्थेनानित्यताज्ञापनात् ॥ वाग्रहणमिति । किमोद्वेति सूत्रं पठित्वा ह च छन्दसीति सूत्रयितुं युक्तम् ॥ कुत्रेति । यद्यपि भागवृत्तिकारो भाषायां त्रल् नेच्छति । तथापि बहुप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतम् ॥ तथा च श्रीहर्षः । नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥ अमरश्चाह साहचर्याच्च कुत्रचिदिति ॥ वा ह च छन्दसि ॥ पूर्वोक्तस्य वाग्रहणाप-

कर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तम् ॥ अत इति ॥ एतस्मात् ग्रामादित्यर्थः ॥ तत्र भवन्तमिति ॥ ततोभवता तत्रभवता ततोभवते तत्रभवते इत्यादि ॥ एवमिति । ततोदीर्घायुस्तत्रदीर्घायुरित्याद्यूह्यमित्यर्थः ॥ सदेति ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दीति सभावः ॥ कदेति । किमः कः ॥ एतर्हीति ॥ एतेतौ रथोरित्येतादेशः । अधुनाप्रत्यय इति ॥ निपातनान्मध्योदात्तोयम् । भाष्यमतं चेदम् ॥ वृत्तिकारस्त्वाह इदमो अभावः धुना च प्रत्यय इति ॥ तत्र ऊडिदमित्यादिना विभक्तिस्वरः स च आदेः परस्येत्यादेर्भवतीति हरदत्तः ॥ दावचनमिति ॥ तदश्चेत्येव सूत्रं पठनीयमिति भावः ॥ एतस्मिन्काले एतर्हीति ॥ एतद इति योगविभागाद्रेफादावेतादेशः ॥ सद्यःपरुत् ॥ निपातनाद्विषयविशेषो लभ्यत इत्याह । अहनीति । सप्तम्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थे इत्यर्थः ॥ तद्दर्शयति । समानेऽह्नीति ॥ परुदारी चेति । पर इत्यादेश उदारी प्रत्ययौ ॥ प्रकारवचने थाल् ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माथुरकाठकादय इति हरदत्तः ॥ यद्यपि प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र सादृश्यं प्रकारस्तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते अनभिधानात् ॥ अव्ययं विभक्तीति सूत्रे सादृश्यमपि यथाशब्दार्थ इत्युक्तम्, इह तु केवलस्य थाल्प्रत्ययस्य सादृश्य नार्थः किं तु प्रकार एवेत्युक्तमिति नास्ति पूर्वापरविरोध इति बोध्यम् ॥ तेन प्रकारेण तथेति । प्रथमान्तात्तु न भवति, स प्रकारस्तथेति अनभिधानादेवेति भावः । किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेनापि थाला जातीयर् न बाध्यते अर्थभेदात् । प्रकारे हि थाल् । जातीयर् तु तद्वति स्वभावात् । एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थाल विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयरं प्रयुञ्जते । तथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति ॥ अनेन एतेन वेति ॥ द्वितीयान्तादपि थमुर्भवत्येव । इममेतं वा प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । अत्र च लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यादिसौत्रप्रयोगो लिङ्गम् ॥ एतेन कथभूतो व्याख्यातः ॥ इत्थमिति । एतेतौ रथोरिति इदम इतादेशः । एतद इति योगविभागादेतदोपि इतादेश इति भावः ॥ किमश्च ॥ योगविभागः था हेतौ च छन्दसीत्युत्तरसूत्रे किम एवानुवृत्तिर्यथा स्यादिदमो मा भूदिति ॥

प्राग्दिशीयानां पूर्णोविधिः ॥

दिग्देशकालेष्विति ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते अस्वरितत्वात् ॥ पुरः पुरस्तादिति ॥ कथ तर्हि पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चादिति भवभूतिः, स्यात्पुरः पुरतोग्रत इत्यमरः, पुरतः प्रथमे चाग्रे इति विश्वश्च । समानकालीनपूर्व-

कालीनमित्यादिवद्ग्रामादिकमेवेति बहवः केचित्तु दक्षिणोत्तराभ्यां तसुज्विधिनैवेष्टसिद्धौ अतसुजित्यकारोच्चारणमन्यतोपि विधानार्थम् । तेन पुरत इति सिध्यति । पुर अग्रगमने क्विपि पुर् र्वोरिति दीर्घस्तु न भवति भत्वात् । न चातसुचस्त्वित्त्वेप्यकारोच्चारणं पक्षे आद्युदात्तत्वार्थमिति वाच्यम् । बहूनां प्रयोगानुरोधेनान्यतो विधानार्थमिति कल्पनस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः ॥ यथासङ्ख्यत्वाना श्रयणात् पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागत. पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति अधस्तादागत इत्यादि सिद्ध्यति ॥ प्राच्यां प्राच इति ॥ प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति । प्राच्या दिश आगतः प्रागायात इत्यादि योज्यम् ॥ पञ्चम्यन्तं विनेति ॥ नेह उत्तरादागतः । अधरादागतः ॥ उत्तरेणेत्यादि । वसति रमणीयं वा ॥ पक्षे यथास्वमिति । दक्षिणतः । उत्तरतः । अधः । अधस्तात् । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥ संख्याया विधार्थे धा ॥ विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः ॥ यद्यप्योदनपिण्डोपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते । तेन एका गोविधेत्यादौ न भवति ॥ इह हि विधायामिति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्तत्रैव यथा स्यात् । तादृशश्चार्थः प्रकार एव स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वभावात्तदाह । क्रियाप्रकारे वर्तमानादिति ॥ कथंतर्हि नवधा द्रव्य, बहुधा गुण इत्यादि ॥ अत्रापि ह्यस्तुना क्रिया प्रतीयते, उपदिश्यत, इति वा भवतीति वेति हरदत्तः ॥ अधिकरणविचाले च ॥ अधिकरण द्रव्य विचलनं विचालोऽन्यथाकरणम् । णिजन्तादेरच् । तच्चेह सख्यामनिधानात्सख्यान्तरापादनम् इति व्याचष्टे । द्रव्यस्येत्यादिना । संख्यान्तरापादनं हि एकस्यानेकीकरणम् । अनेकस्य च एकीकरण तत्राद्ये उदाहरणम् । एकं राशि पञ्चधेति । पञ्चराशीन् कुर्वित्यर्थः ॥ द्वितीये तु । अनेकम् एकधा कुर्वित्युदाहर्तव्यम् । इह क्रियाविषयकप्रकारो न गम्यत इति सूत्रारम्भः ॥ एकाद्धो ॥ शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः । इह प्रकरणादेव सिद्धे पुनर्धाग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्येति न्यायेनाधिकरण विचाले विहितस्यैव हि प्राप्नोतीति वृत्तिपदमञ्जर्योः स्थितम् ॥ एतेन स्वतन्त्र एव प्रत्ययोस्त्वित्याशङ्का परास्ता ॥ ऐकध्यमिति । विधार्थे ऐकध्यं भुङ्क्ते । अधिकरणविचाले तु ऐकध्यं राशिं कुर्वित्यादि ज्ञेयम् । एवमग्रेपि द्वैधमित्यादौ योज्यम् ॥ एधाच्च ॥ द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाच् स्यात् ॥ योग विभागो यथासङ्ख्यनिरासार्थः ॥ याप्ये पाशप् ॥ कुत्सित इत्यत्रैव नायं विहितः । तिङन्तादपि प्रसङ्गात् ॥ पूरणाद्भागे ॥ पूरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययः पूरण

शब्देनोक्तः । पूरणग्रहणं चोत्तरार्थम् । न ह्यपूरणस्तीयप्रत्ययो भवति । मुख-तीयः पार्श्वतीय इत्यत्र त्वनर्थकत्वान्नातिप्रसङ्गः ॥ भाव इति पुंस्त्वं विवक्षित-म् । तेन समानेप्यर्थे विभक्तौ विवक्षितायां चतुर्थी पञ्चमीत्येव भवति । प्राणि-कादशभ्य इत्यनि सति तु टापि चतुर्थी पञ्चमेति प्रसज्येत ॥ एकादाकिनिच्च । असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिच् स्यात् ॥ कन्लुकाविति । आकिनिचः क-नो वा पक्षे लुक् । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात् ॥ असहायग्रहणं संख्याश-ब्दनिरासार्थम् । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् । इष्टापत्तौ तु द्वित्वबहुत्वे च न स्यादेकाकिनौ एकाकिन इति । न हि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति । असहायत्वं तु परस्परातिरिक्तसहायाभावेन द्वयोर्बहूनाम-पि भवति । इह अकिनिचेवायं वक्तव्यः सवर्णदीर्घेण सिद्धमिष्टम् । यस्येति चेति लोपस्त्वाकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवतीत्यादि हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥ भूतपूर्वे ॥ अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात् ॥ गोष्ठात् खञित्यत्रैव नोक्तम् । विशेषविहि-तेन खञा चरटो बाधा मा भूदिति । संनिधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभ-वति । यद्यपि दूरस्थस्यापि बाधो न्याय्य एव । तथापीह गौरवं स्वीकृत्य दूरे पा-ठसामर्थ्याद्बाधो नेति भावः ॥ षष्ठ्या रूप्य च ॥ भूतपूर्वं इत्यनुवर्तते । तच्च यद्यपि पूर्वत्र ङ्याप्प्रातिपदिकस्य विशेषणं तथापीह न तथा, षष्ठ्यन्तार्थस्य विशेष-णत्वात्, तदाक्षिप्तस्य संबन्धिनो गवादेः प्रधानत्वात्, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह । भूतपूर्वेर्थे रूप्यः स्यादिति ॥ अतिशायने ॥ अतिपूर्वाच्छेतेर्ल्युट् । अतिशयनमेवातिशायनम् । अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः । न तु सौत्रः । तेन लोकेपि दीर्घः साधुः । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति । ते-न ह्रस्वोपि साधुः । यद्यपि केवलः शेतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे । प्रक-र्षश्चात्र नाधिक्यं, किं त्वभिभवः । पूर्वान् महाभागतयातिशेष इति प्रयोगदर्शना-त् ॥ न चैवं प्रकर्षे तमबिष्ठनावित्येव कुतो न सूत्रितमिति शङ्क्यम् । अतिशा-यनमिति निपातनार्थमेव तथोक्तत्वात् ॥ अतिशयो न प्रत्ययार्थः । तथा हि सति लघोरतिशायनं लघुतममिति स्यात् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् ॥ नापि प्रकृत्यर्थः । तथा हि सति प्रकर्षातिशयनादिभ्य एव स्यात्, न लाघ्यादिभ्यः । किं तु प्रकृत्य-र्थविशेषणम् । प्रत्ययस्तु द्योतकस्तदेतदाह । अतिशयविशिष्टेत्यादि ॥ अयमेषामि-ति । द्व्यवयवे समुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते, तदा तरबीयसुनावपवा-दौ वक्ष्येते । तथा च परिशेषाद्बहूनां मध्ये यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोस्य विष-य इति भावः ॥ आढ्यतम इति । सुबन्तात्तमप् । सुपो धात्विति लुक् । यद्यपि

ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येवानुवर्तते । तथापि सुबन्तपरतयैव व्याख्येयम् । अन्यथा ह्रि पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णेतमामित्यादौ घकालतनेषु कालनाम्न इति सप्तम्या अलुग्विधानं कथमुपपद्यताम् ॥ तिङश्च ॥ अस्मादिष्ठन्न भवति, अजादी गुणवचनादेवेति नियमादित्याशयेनाह । तमप्स्यादिति ॥ तरप्तमपौ घः ॥ अस्मिन्नेवातिशायनिकप्रकरणे तादौ घः पितौ घ इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे गुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तेनाल्पाच्तरम् लोपश्च बलवत्तर इत्यादि सिद्धम् । अल्पाजेव ह्यल्पाच्तर । न त्वत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप् । अन्यथा शिवकेशवौ इत्यादिसिद्धावपि शङ्खदुन्दुभिवीणा इत्यादि न सिध्येदित्याहुः ॥ किमेत् ॥ आमोऽकारो यदि त्यज्येत, तर्हि पचतितरामित्यादौ ह्रस्वनद्याप इति नुटि पचतितराणामिति स्यात् । यस्येति लोपस्य परेण नुटा बाधात् । सिद्धान्ते तु निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्येति परिभाषया नुड्विधौ नास्य ग्रहणम् ॥ द्विवचनविभज्योपपदे ॥ द्वयोरर्थयोर्वचन द्विवचनं । करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठ्या समासः । येन पदेन द्वावर्थावुच्येते, तद्द्विवचनम् । विभक्तव्यं विभज्यम् । ऋहलोरिति ण्यति प्राप्ते तदपवादो यत् निपात्यते । ण्यति तु चजोरिति कुत्वेन विभाग्यमिति स्यात् ॥ विभाज्यशब्दस्य स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिन्त्या । ण्यन्तादचोयदिति विभाज्यमिति रूपसिद्धेः । न चात्रार्थभेदः शङ्क्यः । निवृत्तप्रेषणात् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिति णेरणाविति सूत्रे व्युत्पादनादिति दिक् ॥ द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः ॥ तस्य उपपदेन कर्मधारयः । तथा च द्व्यर्थवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः । द्विवचनान्ते उपपदे इति व्याख्यायां तु दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादि न सिध्यति । ननु द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेपि नेदं सिध्यति समाहारस्यैकत्वात् । गुणभूतवर्तिपदार्थाश्रयणे तु द्वात्रिंशद्दन्ताः द्वावोष्ठाविति तेषां बहुत्वात्सुतरां न सिद्ध्येदिति चेत् अत्राहुः । वृत्तावभेदैकत्वसंख्यामुपाददति वर्तिपदानि । ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद्दन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयं दन्तोष्ठशब्दे नोच्यत इति नास्ति द्वयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपद इति पक्षे दोष इति ॥ विस्तरस्त्वाकरग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः । अन्वर्थं चोपपदम् उपोच्चारितं पदमिति, न तु कृत्रिमम् । तद्धितविधौ तस्यासंभवात् । तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते । वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम् ॥ एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम् । इह द्वे उपपदे द्वे च सुबन्ततिङन्तरूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापि यथासंख्य नेष्यते ॥ द्विवचनोपपदमुदाहरति । अनयोरिति । लघीयानिति । टेरिति लोपः । उगित्त्वान्नुम् । मा-

त्तमहत इति दीर्घः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ ॥ विभज्योपपदमुदाहरति । प्राच्येभ्य इति । पञ्चमी विभक्ते इति पञ्चमी ॥ कथं तर्हि पटुङवान् पटुरासीत् ऐषमस्तु पटुतर इति अत्राहुः । एकस्यापि धर्मिणः तत्कालस्थत्वादिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्प्रतियोग्यपेक्षः तत्कालस्थप्रकर्षस्तदाश्रयश्चेह तरप्प्रत्यय इति ॥ व्यपदिशन्ति च अन्य एवासि संवृत्तः कश्चित्स एवासि धनंजयस्त्वमिति ॥ अजादी गुणवचनादेव ॥ इष्टतोवधारणार्थ एवकारः । तेन प्रत्ययनियमोयम् । एवकाराभावे तु गुणवचनादजादिप्रत्ययावेवेति प्रकृतिनियमोपि संभाव्येत । तथा च पटुतरः, पटुमत इत्यादि न सिध्येत् ॥ तुश्छन्दसि ॥ पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोयम्, नत्वपूर्वो विधिः । तेन उपाधिसंकरो न ॥ तुरिष्ठे ॥ टेरित्यनेनान्त्यलोपे सिद्धेप्यारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य तृशब्दस्य लोपस्तदाह ।करिष्ठ इति । दोहीयसीति । इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्री भस्याढे तद्धिते सिद्धस्य प्रत्ययविधाविति वचनात् तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुंवद्भाव इति ङीपि निवृत्ते दोग्धृशब्दात्प्रत्ययः, ततस्तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद् घत्वजश्त्वयोरपि निवृत्तिः ॥ अलौकिकविग्रहवाक्ये प्रागेव तयोरप्रवृत्तिः अकृतव्यूह परिभाषयेति तु तत्त्वम् ॥ गुणस्तु प्रवर्तते । लुप्तेपि तृचि प्रत्ययलक्षणध्रौव्यात् ॥ छान्दसमपि तुरिति सूत्रम्, तुरिष्ठेमेयःसु इति च णाविष्ठवदित्यतिदेशेन लोकेपि कर्तारमाचष्टे कारयतीत्यादावुपयोक्ष्यमाणत्वादिहोपन्यस्तम् ॥ प्रशस्यस्य श्रः ॥ अजादीत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इत्याह । अजाद्योरिति ॥ अजाद्योः किम् । प्रशस्यतरः । प्रशस्यतमः ॥ श्रेष्ठ इति । प्रकृतिभावादिह टेः इति लोपो यस्येति लोपश्च न भवति ॥ ज्यादात् ॥ ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात् ॥ वृद्धस्य च ॥ स्वरूपस्येह ग्रहणं, न तु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति पारिभाषिकस्य, व्याख्यानात् । अस्य प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशोपि पक्षे भवति । न च तस्येमनिचि सावकाशता शङ्क्या । वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् ॥ यदि तु वृद्धस्य वर्षिश्चेति सूत्रमिहैव क्रियेत तदा द्विर्वृद्धग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याहुः ॥ स्थूलदूर ॥ परग्रहणं यविष्ठो क्षसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणो लोपो माभूदिति । पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थम् । परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात्पूर्वस्यैव गुणलाभात् ॥ स्थविष्ठ इति । न चात्र ओर्गुण इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । परयणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् क्षिप्रक्षुद्रयोरोर्गुणस्य प्राप्त्यभावात् । क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ एवमिति ॥ प्रेयान् । स्फेयान् । वरीयानित्यादि ॥ इमेयसोर्लोप इति ॥ स च आदेः परस्येत्यादेरेव भवति ॥ इष्ठस्य यिट् च ॥ पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते तदा-

ह । बह्वोरीत्यादि । भूरादेशश्चेत्यपि ज्ञातव्यम् ॥ भूयिष्ठ इति । इष्ठस्या-
दिलोपे कृते यिशब्दआगमः ॥ यद्वा लोपापवादो यकार आगमः इकारस्तूच्चा-
रणार्थः । पक्षद्वयमपीद भाष्यारूढम् ॥ युवाल्पयोः ॥ युवेति स्वरूपग्रहणम्,
न तु युवापत्यस्य, अल्पसाहचर्याद्व्याख्यानाच्च । अजादीत्यनुवर्तनादजाद्योरेव
पूर्वयोर्न तु तरप्तमपोरित्याशयेन व्याचष्टे । इष्ठेयसोरिति ॥ विन्मतोर्लुक् ॥
स्रजिष्ठ इति । विनो लुकि कृते भत्वात्पदकार्याभावः । अस्मादेव ज्ञापकाद-
गुणवचनत्वेपि विन्मतोरजादी भवतः ॥ प्रशंसायां रूपप् ॥ प्रकृत्यर्थस्य परि-
पूर्णतेह प्रशंसा, न तु स्तुतिः । तेनेहापि भवति । चौररूपोयं यदक्ष्णोरप्यञ्जनं
हरति । गुप्तवस्त्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्यते ॥ पचतिरूपमिति । क्रियाप्रधान-
माख्यातम् क्रियायाश्चासत्वरूपत्वेपि औत्सर्गिकमेकवचन भवति । तेन पचतो-
रूप पचन्तिरूपमित्यादि । इह प्रथमैव विभक्त्यन्तराणामप्राप्तेरिति बहवः ।
वस्तुतस्तु पश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयापि सुलभा ॥ क्लीबत्व लोकात् । एव
पचतिकल्पमित्यादावपि बोध्यम् ॥ विभाषा सुपः ॥ सूत्रे सुप इति षष्ठ्यन्त-
म् । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युक्तेः ॥ सुबन्तादिति । एतच्च पञ्चम्यन्तमुक्तमेव । पुर-
स्ताच्छब्दपर्यायस्य प्रागितिशब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्तत्वात् । प्रागित्यपकृष्यत इति तु
मनोरमायां स्थितम् । न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेपि ष-
ष्ठ्यतसर्थेति षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । अन्याराादिति सूत्रेञ्चूत्तरपदस्य दिक्श-
ब्दत्वेपि षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्येतद्बाधनार्थं पृथग्ग्रहणमिति सिद्धान्तयित्वा प्राक्
प्रत्यग्वा ग्रामादित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयु-
क्त. सुबन्तादिति च प्रयुक्तं तदसमञ्जसमिति मत्वा हरदत्तेन कथंचित् समर्थित-
म् । ल्यब्लोप एषा पञ्चमी ॥ एवंभूतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति ॥ प्रागेवे-
ति । सौत्रस्तुशब्दोवधारणे वर्तत इति भावः । तेन च बहुजेव विकल्प्यते, न
पूर्वत्वम् । तुशब्दाभावे तु प्राक्त्वं विकल्प्येत । तथा च पक्षे बहुच् परः स्यात् ॥
भाष्यकारस्य मते तु नेदं तुशब्दस्य फलम् । तथाहि उदश्वितोन्यतरस्यामित्या-
दौ प्रधानत्वात्प्रत्यय एव विकल्प्यते, न तु पुरत्व, प्रत्यय एव हि परत्वविशिष्टो
विधीयत इति विशेषणस्य गुणत्वात् । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् ॥
तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेव संभत्स्यते, न पुरस्तादित्वेतत् । तुशब्दस्य
तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं यथा स्यादिति । तेन लिङ्गसं-
ख्ये अपि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव स्तः । बहुचः प्रयोगश्च
प्राक् प्रकृतेरेव भवतीति ॥ तेन बहुगुडो द्राक्षा लघुर्बहुतृणं नरः इत्यादौ

प्रकृतिवल्लिङ्गमेव भवति, न त्वभिधेयवल्लिङ्गम् ॥ ननु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि लभन्त इत्येव सिद्धमिति किमनेन तुग्रब्दग्रहणेनेति चेत्॥ अत्राहुः। एतदेव ज्ञापयति ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने स्त इति। तेन गुडकल्पा द्राक्षा शर्कराकल्पो गुड इत्यादि सिद्धम् ॥ प्रागिवात्कः ॥ सुप इत्यनुवर्तते। तेन तिङन्तात्को न ॥ अव्ययसर्वनाम्नाम् ॥ अनुवर्तते इति। मण्डूकप्लुत्येति भावः । ङ्याप्प्रातिपदिकात् सुप इति चानुवर्तत एव ॥ कस्य च दः ॥ कान्ताव्ययस्येति। सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह संबध्यते, तयोः कान्तत्वासंभवात् । न चाधोक् अधोगित्यादौ संभवोऽस्तीति वाच्यम् । कत्वस्यासिद्धत्वात् । यद्यपि शक्नोतेर्यङ्लुकि लङि तिपि अशाशगिति संभवति। तथापि यङ्लुकोऽसार्वत्रिकत्वान्नेदृशं लक्ष्यमस्ति। छन्दसि क्वचिल्लक्ष्यसद्भावेऽपि सर्वे विधयश्छन्दसि वा विधीयन्त इति दत्वविधिर्न प्रवर्तत इति भावः ॥ ओकारेति ॥ अकज्विधौ सुपोऽप्यनुवृत्त्या सर्वनाम्ना सुपा च टेर्विशेषणे कामचारात् अव्यवस्थाप्रसङ्गे भाष्यकारवचनाद्व्यवस्थाश्रीयते। ओकारसकार इत्यादिसंकोचश्च युष्मदस्मन्मात्रविषयकः । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् । अन्येषां त्वविशेषेण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच् न सुबन्तस्य। तेन सर्वकेण इमकेन भवकन्तमित्यादि सिध्यति ॥ त्वयका मयकेति॥ नन्वत्र सुपः प्रागकचि कृते, प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतोरपि योऽचीति यत्वं न स्यात्, विभक्तिपरत्वाभावादिति चेत् ॥ मैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याकचः पूर्वमेव यत्वविधानात् । एवं युवकामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यम् ॥ शीलेक इति। शीलं स्वभावो नियमश्च ॥ तूष्णीक इति। केण इति ह्रस्वस्तु भाष्यकारप्रयोगात् न कपीत्यत्र नेति योगविभागाद्वा न भवतीत्याहुः ॥ अकचो द्वितीय अकार उच्चारणार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति । पचतकीत्यादि ॥ अनुकम्पायाम् ॥ कृपा दयानुकम्पा स्यादित्यमरः ॥ नीतौ च तद्युक्तात् ॥ अनुकम्पायुक्तादिति । यद्यपि पुत्रादिरेव साक्षादनुकम्पायुक्तो, न तु धानादिः तथापि तद्द्वारा धानादीनामप्यस्त्यनुकम्पासंबन्ध इति भावः ॥ धानका इति। धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः। ततः कः केण इति ह्रस्वः । कप्रत्ययान्ताट्टाप् ॥ अत्र प्रत्ययस्थादितीत्वेन भाव्यम् । प्रायेण तु धानका इति पठ्यते ॥ तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्दृष्टव्येति हरदत्तः ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति सिद्धे णचः स्त्रियामञिति सूत्रे पुनः स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गं क्वचिदतिवर्तन्त इति ॥ तेन धानका इत्यत्र पुं-

स्त्वमिति भावः ॥ घनिलचौ च ॥ चकाराद्यथाप्राप्तमिति काशिका । इह पूर्वसूत्रेणैव ठञ् विहितः । वावचनात्कोपि । चकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति चिन्त्यं, योगविभागे फलमपि चिन्त्यमिति हरदत्तः ॥ ठाजादौ । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं यस्मिन्विधिस्तदादाविदत्येव सिद्धमिति हरदत्तः ॥ अस्मिन्प्रकरण इति । अनुकम्पायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या बुद्धौ सन्निधानादिति भावः ॥ ऊर्ध्वंग्रहणमिह सर्वलोपार्थम् । अन्यथादेः परस्येत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह । द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वमिति । अजिनान्तस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह । लुप्यत इति । ननु ठग्रहणं व्यर्थम् इकादेशे कृते अजादावित्येव सिद्धत्वादत आह । ठग्रहणमुक्तो द्वितीयत्व इति ॥ वायुक इति । वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव लोपे इसुसुक्तान्तादिति कः । किंच पृथक् ठग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । यदा तु चित्रगुप्तप्रभृतिभ्यष्ठच्, तदोगन्तत्वात् कादेशप्राप्त्या प्रथममिकादेशस्याऽसंभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि ठग्रहणम् । तेन ठावस्थायामुत्तरपदलोपे कादेशस्यासंभवादिकादेशे चित्रिक इति रूपं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ चतुर्थादनजादौ चेति वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भङ्क्त्वा व्याचष्टे । चतुर्थादच ऊर्ध्वस्येति ॥ अनजादाविति । हलादावित्यर्थः । अस्मिन् प्रकरण इत्येव ॥ लोपः पूर्वपदस्य चेति । ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः ॥ अप्रत्यये तथैवेष्ट इत्येतद्व्याचष्टे । विनापि प्रत्ययमिति ॥ ल इलस्य चेति । इलस्य लः लोप इत्यर्थस्तत्र आदेः परस्येति इकारलोपो बोध्यः ॥ प्राचामुपादेः ॥ बह्वचो मनुष्येत्याद्यनुवर्तते ॥ उपेन्द्रदत्त इति ॥ ननु कृतसंधेरुपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य पूर्वान्ततया ग्रहणात् उपादेरिति विधीयमानौ प्रत्ययौ स्तां नाम । लोपस्तु नकारादेरेव स्यात् । ततश्च उपक उपड इति रूपे न स्याताम् । किं तु उपयक उपयड इति रूपे स्याताम् । एवं घनिलच्ठच्स्वपि दोष एव । तस्मादिहैव द्वितीयं सध्यक्षरं चेदिति वार्तिकं कुतो नोक्तमिति चेत् ॥ अत्राहुः । प्रकारान्तरेण निर्वाहसंभवान्नोक्तम् । तथाहि । आद्गुणे कृते द्वितीय संध्यक्षरमित्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्यय. । नच परिनिष्ठितत्वपरेण समर्थग्रहणेन सौत्थितिरित्यत्रेव परिभाषाबाधः शङ्क्यः । प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थग्रहणं निवृत्तमित्युक्तत्वात् ॥ अकृतसंधेरिति प्रागुक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वाश्रयणादिति ॥ उपेन्द्रः उपगुरुपकर्तेत्यादिषूपडादीनां पञ्चानां रूपाणां साम्येपि सैन्धवादिष्विव प्रकरणादिना विशेषोध्यवसे

यः ॥ जातिनाम्नः ॥ ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धाः मनुष्ये नामत्वेन विनियुक्तास्त इहोदाहरणम् ॥ द्वितीयमित्यादि । एचः संध्यक्षरमिति प्राचां मञ्ज ॥ वागाशीरिति । वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः ॥ वाचिक इति । यद्यत्र द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् । तदा वाच् आइक इति स्थिते यस्येति चेत्याकारस्य लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भत्वे अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य चकारान्तस्य पदत्वेन कुत्वजश्त्वयोः सतोर्वागिक इति स्यात् ॥ उत्तरपदलोपे तु अज्झलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकतया यचि भमिति भसंज्ञया सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकारात्परत्वाद्बाध्यते । स्वादिष्विति पदसंज्ञा तु न शङ्क्येव यचिभमिति भसंज्ञायास्तदपवादत्वात् ॥ कथमिति । अत्राप्युत्तरपदलोपे जाते जश्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः ॥ षष इति । अत्र सौत्र एव लोप इष्यते न त्वौपसंख्यानिक इत्यर्थः ॥ शेवलसुपरि ॥ शैवलिक इति । बह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठञ् । घनिलचोस्तु शेवलियः शेवलिलः ॥ शेवलादीनां तृतीयाल्लोपो य उच्यते स च कृतसंधीनां वक्तव्यः ॥ सुपर्याशीः ॥ सुपरिकः सुपरियः सुपरियः इति भाष्ये स्थितम् । कैयटेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपादाय संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपर्यिक इति स्यादिति व्याख्यातम् ॥ अयं भावः । संहिताकार्ये यणि कृते तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपे सति शीर्दत्त इत्यस्यैव लोपः स्यात् । आकारस्य तु यस्येति चेत्यनेन स्यात्तथाच स्थानिवद्भावाद्यणो निवृत्तिर्न भविष्यतीति ॥ ह्रस्वे ॥ तैलादौ ह्रस्वदीर्घादिव्यवहाराभावाद् हस्तक इत्युदाहृतम् ॥ यद्यपि अल्प इत्यनेनैवेदं रूपं सिध्यति तथापि शाब्दबोधे विशेषोस्तीत्याहुः ॥ कुटीर इति ॥ स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गमतिवर्तन्त इति पुंलिङ्गतात्र संगच्छते ॥ वत्सोक्षाश्व ॥ तनुत्व न्यूनता । सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासत्तेः । क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मान्तराणाम् तत्र वत्सः प्रथमवयाः ॥ वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्व नाम वयोन्तरप्राप्तिस्तदाह । द्वितीयमिति । तरुण उक्षा । तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वायामश्वादुत्पन्नोश्वः अश्वत्वं च जातिः । तत्सहचरितस्याश्वायामश्वादुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वमन्यपितृकता । तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः ॥ ऋषभो भारस्य वोढा । तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता । तद्वांस्तु ऋषभतरः ॥ किंयत्तदो ॥ कतरो वैष्णव इति । गुणेन निर्धारणमिदम् ॥ क्रियासंज्ञाभ्यां निर्धारणे कतरो देवदत्त इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ननु द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरच् भवति, तर्हि कयोरन्यतरो देवदत्त ययोरन्यतरः ययोरन्यतर इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्राहुः । निर्धार्यमाणवा-

चिम्म एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात् । तेनात्र नातिप्रसङ्ग इति ॥ एकस्येति किम् । द्वयोरिति कर्मणि षष्ठी माभूत् । तथाहि सति अस्मिन् सङ्घे कौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्यादावेव स्यात् ॥ वा बहूनाम् ॥ किंयत्तद इति वर्तते ॥ जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । अत्र जातावित्ति सर्वेषा विशेषणम् ॥ षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य सबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव विशेषणं तच्च क्षेपनिवृत्त्यर्थम् ॥ तत्र जातिग्रहणं प्रायोभिप्रायम् । क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमच इष्टत्वात् ॥ तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रायोभिप्रायम् । बहूनां निर्धारणेपि डतरच इष्टत्वात् ॥ तथा च वार्तिकम् । किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यमिति ॥ अत्र कैयटः । द्वयोरिति, जातिपरिप्रश्न इति च न कर्तव्यमिति भाव इति ॥ तदेतदाह । प्रत्याख्यातमाकर इति ॥ कठ इति । कतमो भावतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वेत्यप्युदाहर्तव्यम् ॥ दकः सक इति ॥ दक इति तु नोक्तम् । अकच्सहितस्यापि किमः क इत्ययमादेश इति व्याख्यातत्वात् । महाविभाषयेति । प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेपि वाग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ किंयत्तद इति सूत्रे द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानादाह । किमोऽस्मिन्निति ॥ एकाच्च ॥ प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनुवर्तत एव ॥ अवक्षेपणे कन् ॥ कुत्सिते तु कः । स्वरे विशेषः ॥ येन इतर इति । अर्वाक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः ॥

प्रागिवीयानां पूर्णोवधिः ॥

अश्वक इति ॥ अश्वशब्दोऽश्वे एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृश इति नाय स्वार्थिके इत्येके ॥ अन्ये तु सादृश्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौर्वाहीक इतिवदश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते । प्रत्ययस्तु तस्यैवौपचारिकत्वस्य बोधक इत्याहुः ॥ प्रतिकृतौ किं, गौरिव गवयः ॥ तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिकृतिः । गवयस्तु नैवम् ॥ समुदायश्चेद इति ॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य दस्वेसदृशस्य सञ्ज्ञेत्यर्थ. ॥ चञ्चा वध्रिकेति । लुपि युक्तवद्भावात् स्त्रीलिङ्गता ॥ वासुदेवः शिव इत्यादि ॥ याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद् गृहं भिक्षमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते । देवलका अपि ॥ त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः ॥ यास्त्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते च तासूत्तरसूत्रेण लुप् तदुक्तम् । अर्चासु पूजनार्हासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिष्विति । अर्चासु प्रतिमासु । प्रतिमासु कीदृशीषु पूजनार्हासु गेहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु । चित्रकर्मध्वजाभ्यां

तद्गताः प्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते ॥ अर्चासूदाहरणं शिवः विष्णुः ॥ चित्रकर्मणि अर्जुनः दुर्योधनः ॥ ध्वजेषु कपिः गरुडः सिंहः ॥ सुपर्णसिंहमकरादयः ध्वजेषु राज्ञां सन्ति ॥ हस्तिकानिति ॥ ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिक् धिक् । अस्मिन्पद्ये योपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डित तं च धिग्धिगिति ॥ अयं भावः । अपण्य इत्युक्तत्वात्पण्ये हस्तिकानितिवत् रामकं सीतिकां लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव इति ॥ देवपथ इत्यादि ॥ देवपथ इव प्रतिकृतिः । हंसपथ इव प्रतिकृतिरिति विग्रहः ॥ बस्तिरिति ॥ बस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः ॥ द्रव्यं च भव्ये ॥ द्रुशब्दादिवार्थे यप्रत्ययो निपात्यते ॥ समासाच्च तद्विषयात् ॥ तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते इत्याह। इवार्थविषयादिति ॥ छः स्यादिति । इवार्थे इति बोध्यम् । पूगाञ्ञ्य इत्यतः प्रागिवेत्यधिकारात् । शस्त्रीश्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः । स च समासान्तभूत इति छो न भवत्युक्तार्थनामप्रयोगात् । काकतालीय इति । प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः । सुप्सुपेति वा । उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः । स च छप्रत्ययविषय एव । तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो विग्रहश्च नेत्याकरः ॥ इह काकतालेत्यादि । आगच्छतः काकस्याऽकस्मात्तालफलपतनाद्यथा वधः, तथैव चाकस्मिकचोरसमागमाद्देवदत्तवधः ॥ एवमजाया आगच्छन्त्या कृपाणपतनाद् यथा वधः, तत्सदृशं मरणमिति फलितोर्थः ॥ अतर्कितोपनत इति । अचिन्तितोपपन्नः याहच्छिक इत्यर्थः ॥ पूगाञ्ञ्यो ॥ स्वरूपग्रहणं तु न भवति, अग्रामणीपूर्वादिति वचनात् । पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः ॥ अग्रामणीपूर्वादिति किम्। देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः । स एषां ग्रामणीरिति कन् । अत्र समुदायः पूगवचनः ॥ लौहितध्वज्य इति । लोहितः ध्वजो यस्य स लौहितध्वजः । स एव लौहितध्वजः ॥ व्रातच्फञो ॥ उत्सेधजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः । उत्सेधः शरीरायासः । कौञ्जायन्य इति ॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्य इति च्फञ् ॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात् ॥ समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी ॥ त्रिगर्तषष्ठेभ्यः इति । येषामायुधजीविनां षडन्तर्वर्गाः ॥ षष्ठवर्गस्तु त्रिगर्तस्तेभ्य इत्यर्थः ॥ त्रिगर्तवर्गषष्ठकाः के इत्याकाङ्क्षायामाह । आहुस्त्रिगर्गषष्ठांश्चेति । अत्र जानकयस्त्रिगर्तवर्गः । तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु प्रथमपञ्चमौ कौण्डोपरथब्राह्मणगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ शेषास्त्वञन्ताः ॥ केचित्तु अतद्धितान्तमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति ॥ कौण्डोपरथीय इति । बहुवचने तु कौण्डोपरथाः । दाण्डकय इत्यादि ॥ पार्शव इति ॥ पर्शुरिति जनपदशब्दस्ततोऽपत्ये द्व्यञ्मगधेत्यण् । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक् ॥ पुनः संघविवक्षायामनेनाण् ।

ऽस्याप्यणो बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक् । तदाह । पर्शव इति ॥ ननु पर्शुरिति यो जनपदशब्दस्तस्मादेवानेन स्वार्थेऽण् विधीयतामपत्यवाचिपर्शुशब्दात्संघविवक्षायामण्विधौ तु स्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेत् ॥ अत्राहुः । केवलः पर्शुशब्द एव जनपदवाची न त्वणन्त इति जनपदवाचिनः स्वार्थेऽण् न विधीयते, किं तु द्व्यञ्मगध इत्यण तद्राजस्य बहुष्वित्यादिना लुकि बह्वपत्यवाचिपर्शुशब्दादेव स्वार्थे विधीयते । स्वार्थश्चात्र संघ एव । न च पर्शुशब्दस्य संघवाचित्वं नेति शङ्क्यम् । बह्वपत्यवाचित्वे संघवाचित्वध्रौव्यादिति न काप्यनुपपत्तिरिति ॥ यौधेय इति । युध्यतेऽसौ युधा । युधेरिगुपधलक्षणः कः । युधाया अपत्यं द्व्यचः इति ढक् तदन्तात्संघविवक्षायामनेनाञ् । तेन यौधेय इति आद्युदात्तं भवति । किं च यौधेयस्याङ्को लक्षणं वा यौधेयः । संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् । एवं यौधेयादिषु ये ढगन्ताः शौकेयादयस्तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूह्यम् ॥ यौधेया इति । अञो लुक् अन्तोदात्तम् । न च न प्राच्यभर्गेत्यादिना निषेधः शंक्यः । स्त्रियामेव तन्निषेधात् ॥ आभिजित्य इति ॥ आभिजितशब्दादणन्ताद्यञ् । एवं विदभृत्प्रभृतिभ्योऽणि एदन्तेभ्यो वैदभृतः । शालावतः । शैखावतादिभ्यो यञ् ॥ पादशतस्य संख्यादेः ॥ पादशतस्य किम् । द्वौ द्वौ माषौ ददाति ॥ संख्यादेरिति किम् । पादं पादं ददाति ॥ वीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति ॥ अनैमित्तिकत्वार्थमिति । निमित्ते भवो नैमित्तिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥ तद्धितार्थ इति । यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा । तथापि वुनो द्योत्येति तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः ॥ ददातीति । समर्पणमात्रमिह ददातेरर्थः न तु परस्वत्वापादनपर्यन्तम् । तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् । केचित्तु व्यवसृजतेर्धातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः ॥ अन्यत्रापि तद्दर्शनादिति । द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादौ त्वनभिधानान्नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ दण्डव्यवसर्गे ॥ दण्डनं दण्डः चुरादित्वाद्भावे घञ् । अत्राप्युदाहरणे तद्धितार्थेति समासः स्त्रीलिङ्गं च तद्धितार्थः । यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः, स्वार्थिकत्वादुनः ॥ द्वौ पादौ दण्डित इति । देवदत्तेन यज्ञदत्त इति शेषः । दण्डेरप्रधाने कर्मणि क्त इति यज्ञदत्त इत्यत्र प्रथमा । द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र च द्वितीया भवति । दण्डेर्ग्रहणार्थं इति द्विकर्मकेषूक्तम् । तथा च द्विपदिकाकर्मकग्रहणविषयीभूतो यज्ञदत्त इत्यादिरर्थ इति नव्याः ॥ स्थूलादिभ्यः ॥ प्रकारो भेदः सादृश्यं च । उभयत्रापि यथासंभवं कन् ॥ जातीयरोपवाद इति । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति न तु प्रकारमात्रे इत्युक्तं भवति ॥ चञ्चद्बृहतोरिति । एतावपि स्थूलादिष्वेव पठितव्याविति भावः ॥ चञ्चत्क इति । चञ्चतिश्चलनकर्मा च-

स्वत्र व कश्चिच्चक्षुत्कः। एव लुहदिशेषो लुहत्कः। यद्वा अचक्षुष्मल्लुहन्नपि प्रभावविशेषाच्चक्षुष्मिव लुहन्निव मणिविशेषो लक्ष्यते स चक्षुत्कः। लुहत्कः॥ सुवक इति। केण इति ह्रस्व.॥ छिन्नकमिति॥ ईषच्छिन्नमित्यर्थः। कप्रकृतिवाच्यया क्रियया कप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः। सेह नास्ति॥ न सामिवचने॥ सामि अर्धं. उच्यते येन तत्सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह। सामिपर्याये इति॥ सामिकृतमिति। सामीति समासः॥ अर्धकृतमिति। विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा॥ प्रकृत्यैवेति। सामिवचनेनैवेत्यर्थः। ज्ञापयतीति॥ अयं भावः। न सामिवचन इत्यनेनात्यन्तगताविति कनो न निषेधः। सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्राप्त्यभावात् तेभ्योऽसमासे सामिपदेनैव अनत्यन्तगतेर्द्योतनात्। समासेभ्यस्तु कान्तत्वाभावाच्च। न च कृद्ग्रहणपरिभाषया समासस्य क्तान्तत्वमस्तीति शंक्यम्। सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात्। तस्मात् स्वार्थिक एव कन् निषिध्यत इति। इदमेव निषेधवचनं क्वचित्स्वार्थिकं कनं ज्ञापयतीति॥ अषडक्षीण इति॥ अविद्यमानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्तते। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्। तदन्तादनेन ख.। मन्त्रो मन्त्रणम्॥ आशितंगवीनमिति। आङ्पूर्वादश्नातेः आशितः कर्तेति ज्ञापकात्कर्तरि क्तः। ण्यन्तात्कर्मणि वा। उभयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः॥ अलंकर्मीण इति। अलंकर्म अलंपुरुषेति पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः॥ अलंपुरुषीण इति। प्रतिमल्लादिः॥ ईश्वराधीन इति। अधिशब्दः शौण्डादिरित्युक्तम्॥ तमबादय इति। अतिशायने तमबित्यादयः॥ प्राक्कन इति। अवक्षेपणे कनिति विहितात्॥ आदय इति। पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वात् इत्यादयः॥ प्राग्वुन इति। पादशतस्य संख्यादेरिति विहितात्॥ आमादय इति। किमेत्तिङव्ययघादामित्यादयः॥ प्राङ्मयट इति। तत्प्रकृतवचने मयटित्यतः प्रागित्यर्थ.॥ बृहतीजात्यन्ता इति। बृहतीशब्देन बृहत्या आच्छादनेति विहितः कन् उपलक्ष्यते। जात्यन्तशब्देन जात्यन्ताच्छ इति च्छः। बहुवचननिर्देशात्पाशबादयो गृह्यन्ते। यो हि वैयाकरणपाशादिशब्दैरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयते इति तेऽपि तमबादिवन्नित्या एवेति स्थितमाकरे॥ कन्नुक्तौ मुक्त्वा मूले बृहतीमात्रप्रयोगो जात्यन्तमात्रप्रयोगश्चकृतः स तु अवाचकोऽप्यार्षग्रन्थानुवादत्वान्न दोषाय॥ विभाषाञ्चेर॥ दिक् चासौ स्त्री चेति दिक्स्त्री तत्र प्रतिषेधो न तु दिशि स्त्रियां च स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्देशात्॥ प्राचीनमिति। अच इत्यकारलोपे कृते चौ इति दीर्घः। एवमग्रे क्वचिदूह्यम्॥ प्राचीना ब्राह्मणीति। प्रकर्षेणाञ्चतीति प्राचीनेत्येवं क्रिया-

निमित्तको वा देशकालनिमित्तका वा अयं शब्दः ब्राह्मण्या वर्तते, न तु दिशीति प्रतिषेधाभावः ॥ प्राचीनमिति । प्राच्यां दिशीत्यर्थे दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातिः । अञ्चेर्लुगिति लुक् । लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक् । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः । खे तु कृते स्वभावान्नपुंसकत्वम् ॥ ब्राह्मणजातीय इति ॥ देशकयोरितिवद्भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः तस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः। ब्राह्मणत्वजात्याधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणजातिरिति । षष्ठीतत्पुरुषः । भावप्रधानेन सह कर्मधारयो वा ॥ जातेर्व्यञ्जकमिति । बध्यते जातिरस्मिन्निति बन्धु शृस्वृस्निहीत्यादिना अधिकरणे उप्रत्ययः । रूढोपि बन्धुशब्दः आप्तपर्याय. पुंलिंगोऽस्ति । तथापि स नेह गृह्यते । बन्धुनीति नपुंसकनिर्देशादिति भाव. ॥ सस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यानं, तुल्येनेति । पितृस्थानीय इति । स्थानमत्र संबन्धविशेषः पदमिति यस्य प्रसिद्धिः । पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः । पितृतुल्य इत्यर्थः ॥ गोस्थानमिति । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं देशः ॥ इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा यस्तुल्यस्थानशब्दस्तस्माच्छो न भवति ॥ अनुगादिन. ॥ प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपर चैतत् । न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः ठको नित्यत्वादिति हरदत्तः । सुप्यजाताविति णिनिः । विसारिणी । पूर्ववदिहापि णिनिः । हरदत्तस्तु सुप्यजाताविति णिनिरुपसर्गभिन्न एव सुप्युपपदे भावतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेस्मिंश्च अतएव निपातनात् णिनिरित्याह ॥ तदयुक्तम् । स बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । न वञ्चनीयाः प्रभवोनुजीविभिरित्यादिप्रयोगानुरोधेन उपसर्गे सुप्युपपदेपि णिनेरवश्यं स्वीकर्तव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थत्वात् । अणिनुण इत्यतो नुवर्तनादाह । अण् स्यादिति ॥ वैसारिण इति । इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः ॥ संख्यायाः ॥ अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते तदा षट्कृत्वः प्रवृत्तौ पञ्चकृत्व इति स्यात् । अतोत्र विवक्षितमर्थमाह । अभ्यावृत्तिर्जन्मेति ॥ भूरिवारानिति । भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेपि नेह ग्रहणम् । बहुगणेति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वादनियतसंख्यावाचिनां चेद्भवति बहोरेवेति नियमशरीरमिति मनोरमा ॥ बहुगणयोरेवेति नियमशरीरमित्यन्ये ॥ वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वात् कालाध्वनोरिति द्वितीयेति हरदत्तः । ननु वारशब्दस्य कालवाचित्वे भूरिशब्दोऽपि तत्समानाधिकरणत्वात्काल एव वर्तत इति कथमत्र प्रसङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः । कालवाचित्वेपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति ॥ अभ्यावृत्तिगणने किम् । पञ्च पाकाः दश पाकाः इत्यत्र

क्रियामात्रगणने माभूत् ॥ क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवति, साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः, न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु सिद्धस्वभावतया शब्दाभिधानात् ॥ पुनः पुनर्दण्डो पुनः पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवति क्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोरिति चेत् ॥ मैवम् । उत्तरार्थं क्रियाग्रहणस्यावश्यकत्वात् ॥ एकस्य सकृच्च ॥ अभ्यावृत्तिरिति न संबध्यते । एकशब्देन ह्येकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते, तस्यास्त्वावृत्तेरसंभवात् ॥ क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकम् ॥ अन्यथा आदशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते इत्येको भुङ्क्ते इत्यत्रापि स्यादिति । इह साधु पचतीत्यादिवदेकं भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः ॥ एकः पाक इत्यत्र तु अनभिधानान्नेति काशिका ॥ संयोगान्तस्येति ॥ हल्ङ्यादिना सुलोप इति प्राचो ग्रन्थोयुक्त इत्याह । न त्विति ॥ सुतिसीति साहचर्याद्विभक्तय एव तत्र गृह्यन्त इत्यभिप्रेत्याह । सिच इवेति ॥ बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते इति ॥ शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरण इत्यनेन षष्ठीति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्तव्या । शेषाधिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया तिङन्तेनोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः ॥ तत्प्रकृत ॥ प्राचुर्येण प्रस्तुतमिति । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढः तथापि वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि याद्दशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनम् तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ आद्ये इति । प्रथमान्तात्प्रकृतेद्योत्ये प्रत्ययः ॥ स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गम् । अपूपमयमित्यपि क्वचित्पठ्यते । प्रस्तुतोऽपूपोऽपूपमयम् ॥ क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥ अस्मिन्पक्षे तद्ग्रहणं व्यर्थम् । द्वितीये त्वावश्यकं प्रथमान्तादेव प्रत्ययलाभार्थम् ॥ द्वितीये इति । अस्मिन्पक्षे उच्यमानता प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ल्युटोक्तमधिकरणं तु मयडर्थः । अत एव विशेष्यनिघ्नता तदाह । अन्नमयो यज्ञ इति । अन्नं प्रकृतमुच्यते अस्मिन्नित्यर्थः ॥ मौदकिकं ॥ शाष्कुलिकमिति ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ आवसथ इति ॥ उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः ॥ निपातसमुदाय इति । उपदेशपारंपर्ये वर्तते वचनाच्चाप्रातिपदिकादेव प्रत्ययः ॥ ऐतिह्यमिति । इतिहाव्ययमिति कोशः ॥ भेषजमिति । भिषज्यतेः कण्ड्वादियगन्तात्क्विप् । भिषजामिदं भेषजम् । अस्मादेव निपातनादेकारः ॥ पितृदेवत्यमिति । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः । पितृदेवताभ्य इदमिति विग्रहः ॥ अर्घ्यमिति ॥ मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः ॥ पूर्वोक्ता इति । त्नप्तनप्खप्रत्यया इत्यर्थः ॥ आग्नीध्रमिति । अग्नीधः शरणे रण् भं च इति शैषिकेषु व्युत्पादितं, तच्चान्तोदात्तम्, ततः स्वार्थेऽनेनाञ् ।

आद्युदात्तत्वं फलम् । फलान्तरमप्याह । स्त्रियामिति । आग्नीध्रीति । शालेति विशेष्यम् ॥ समानं धारणमस्याः साधारणी । अनेकं प्रत्यवशिष्टसंबन्धा भूम्यादिः । पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः । विभाषाप्रकरणादञभावे टाप् । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूमिः ॥ नन्वञभावपक्षे समानस्य सभावेपि सधारण इत्येव स्यान्न त्वत्रादिवृद्धिरिति चेत् ॥ अत्राहुः । साधारणादञित्यत एव निपातनात्समानस्य सभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति ॥ देवतेति ॥ तलन्तं स्त्रियाम् ॥ वर्णे चानित्ये ॥ अनित्ये किम् । लोहित रुधिरम् । लोहिता लाक्षा ॥ अनित्यत्वमिहसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वम् । अतएव रक्ते इत्युत्तरसूत्रं सार्थकम् । लाक्षादिना रक्ते लोहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेणासिद्धेः ॥ लोहितक इति । कोपेन लोहितो यः पुरुषस्तस्मिन्नेव क्षणादूर्ध्वं कोपशान्तौ लोहितो नश्यतीति भवत्यत्रानित्यो वर्णः । प्रातिपदिकात्तद्धित इति पक्षस्य प्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमिति पक्षस्य चाश्रयणे वर्णादनुदात्तादित्यतः प्रागेन कनि कृते लोहितिकेति रूपं न स्यादित्याशङ्कायामाह । लिङ्गबाधनं वेति । लोहितादित्युपलक्षणम् । एतिका एनिकेत्यादेरपि संग्राह्यत्वात् । सुबन्तात्तद्धिता इति पक्षस्य निरवकाशत्वमपवादत्वमिति पक्षस्य च मुख्यत्वात्तदाश्रयणे तु वर्णादनुदात्तादित्यस्यानन्तरमेव कनः प्रवृत्तेः कन्प्रत्ययस्य पु लिङ्गे सावकाशतया निरवकाशत्वाभावाच्च वार्तिकमिद न कर्तव्यम् । अत एव ङ्याप्ग्रहणं व्यर्थमिति स्वाम्पीति रूपं प्रशस्तमिति च मनोरमादावुक्तमिति दिक् ॥ उपायेति ॥ उपायशब्दष्ठकं लभते ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः ॥ अकस्माच्छब्दोत्र पठ्यते स तु दान्तो न तु तान्तः तेन कादेशो नाव्ययानां भमात्रे टिलोपः । आकस्मिकम् ॥ वाचो, व्याहृता ॥ व्याहृतार्थायां किम् । मधुरा वाग्देवदत्तस्य ॥ वाचिकमिति । अतिवर्तन्ते स्वार्थिकाः क्वचिल्लिङ्गमिति नपुंसकत्वम् ॥ प्रज्ञ एवेति ॥ प्रजानातीति प्रज्ञः । इगुपधज्ञेति कः । तत स्वार्थेण् । प्राज्ञः ॥ प्राज्ञीति । टिड्ढेति ङीप् । प्रज्ञानं प्रज्ञा । आतश्चोपसर्गे इत्यङि टाप् । प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्य इति णः ॥ मृदस्तिकन् ॥ प्रत्ययस्यादित्वे व सिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं, टापो लुक्यपि श्रवणार्थं च । पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिकः पटः ॥ सस्नौ ॥ इह प्रशंसायां रूपबित्यस्यानन्तरं वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि । मदः सस्नौ तिकश्चेति वक्तुमुचितम् ॥ न चैवं सस्नाविव, तिकन् प्रत्ययोपि प्रशंसायामेवेत्यतिप्रसङ्गः । तिकंश्च इत्यत्र प्रशसायामिति निवृत्तमिति कल्पनायां मानाभावादिति वाच्यम् । मृदः सस्नतिकन इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वा-

त् ॥ प्रशस्तामृदिति । मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिकेत्यमरः ॥ नित्योयमिति । मृदित्येतावदुक्ते प्रशस्तत्वानवगमादिहभाषान्न नानुवर्तत इति स स्नावित्ययं विधिर्नित्य एव । उत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणात्तु सुतरामिति भावः ॥ बह्वल्पार्थात् ॥ बहूनीति । बहुभ्यो ददाति बहुशः अल्पेभ्यः अल्पश इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ बह्वल्पार्थात्किम् । गां ददाति । अश्वं ददाति ॥ अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च । भूरिशो ददाति । त्रिशः ॥ कारकात्किम् । बहूनां स्वामी, अल्पानां स्वामी ॥ मङ्गलवचनमिति । बहुशो ददात्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददात्यनिष्टेषु । आभ्युदयिकेषु बहुदानम् अनिष्टेष्वल्पदानं च मङ्गलम् । तद्वैपरीत्येन दानं तु मंगलं न भवतीत्याशयेनाह । नेहेति । अनिष्टेष्विति । भयादिनिमित्तेषु दानेषु ॥ आभ्युदायिकेष्विति । अभ्युदयप्रयोजनेष्वग्न्याधेयादिषु । मूलपुस्तके तु मंगलामंगलवचनमिति प्रायेण पठ्यते । तत्रामंगलग्रहणं त्यजेत्याहुः । प्रायिकं चैतन्मंगलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पश इति । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधायकत्वाच्चाल्पशब्दस्य । तथा च व्याचष्टे । अल्पा पञ्चमी समस्यत इति ॥ आचार्येणेति शेषः ॥ परिमाणशब्द इति ॥ तथा चैकवचनग्रहणेन एकोर्थ उच्यते येनेत्यर्थकेन वृत्तावेकार्थतानियताः परिमाणशब्दा एव गृह्यन्त इति भावः ॥ माषं माषमिति । माषदातेत्युक्ते माषमाषमात्रस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते न तु माषाणामिति प्रतीतिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थतानियमः ॥ एवं प्रस्थादिरपि ॥ घटादयस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वादत एव च प्रत्युदाहरति । घटंघटमिति । घटादयो जातिशब्दा नैकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात्, किंत्वभेदैकत्वसंख्यामुपाददते । एतच्च सर्वं जयादित्यमतानुसारेणोक्तम् ॥ वामनमते जातिशब्देभ्योपि भवत्येव । तथा च जश्शसोरिति सूत्रे तेनोक्तम् जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति । कुम्भशो ददाति वनशः प्रविशतीति ॥ तस्यायमाशयः जातिशब्दोपि यद्यर्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थो भवति, तदा भवत्येव ततोपि शसिति ॥ अथ कथमेकैकशः पितृसंयुक्तानिति द्विर्वचनशसोः सह प्रयोग इति चेत् । छन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति हरदत्तः । अतएव सुप इति सूत्रे एकैकश इति प्राचो ग्रन्थः प्रामादिक इत्यवोचामेति मनोरमायां स्थितम् ॥ वस्तुतस्तु एकैकमेव एकैकशः । स्वार्थे शस्, न तु वीप्सायां एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वेति भाष्यादिति तान्येकवचनेत्यादिसूत्रे वक्ष्यामः ॥ द्वौ ददा-

तीति । कथं तर्हि अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यत इति । न ह्यत्र वीप्सास्ति, नापि कारकत्वमिति चेत् ॥ अत्राहुः । सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामपि परिषत्त्वं नेत्यर्थः ॥ तथा च समवायक्रियां प्रति कर्तृत्वं वीप्सा चास्त्येवेति ॥ एतेनैकश एकवचनादिसञ्ज्ञानि स्युरिति व्याख्यातम् । एकशब्दार्थस्यास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात् ॥ कृष्णतः प्रतीति ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी ॥ आद्यादिभ्य इति । तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमित्येतदत्र लिङ्गम् ॥ ग्रामत इति ॥ एवमध्ययनात्पराजयते अध्ययनत इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ अतिग्रह्यत इति ॥ अन्यातिक्रमेण लोकैर्गृह्यत इत्यर्थः । फलितमाह । अन्याननतिक्रम्य वर्तत इति ॥ प्रवाहिकात इति ॥ प्रच्छर्दिकातः कुर्वित्याद्यप्युदाहरणम् । प्रवाहिका सूचिका । प्रच्छर्दिका तु वमनव्याधिः ॥ कृभ्वस्तियोगे ॥ योग इति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते ॥ संपद्यकर्तरीति । संपद्यश्चासौ कर्ता चेति विग्रहः । पाघ्राध्माधेट्दृश इति विहितः शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात्संपदोऽपि भवति । दिवादित्वात् श्यनिति हरदत्तः ॥ वक्तव्यमिति । वृत्तिकारस्तु अभूततद्भाव इति सूत्रमध्ये प्रचिक्षेप ॥ च्व्यन्तत्वादिति ॥ तस्य निपातत्वात् स्वरादिनिपातमव्ययमित्यनेनेत्यर्थः ॥ गार्गीभवतीति ॥ इह यञन्तात् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपो न भवति, ईकारेण व्यवधानादिति बोध्यम् ॥ अरुर्मनः ॥ च्विश्चेति । पूर्वेण सिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादः । लोपस्तु तत्संनियोगशिष्टत्वार्थं ॥ विभाषा साति ॥ विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा । गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः । ततः टाप् । न त्विदमव्ययं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये, पयसस्तु विभाषयेत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात् ॥ कृत्स्नमिति ॥ सर्वावयवोपेतमित्यर्थः ॥ अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति ॥ जातावेकवचनम् । सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः ॥ वन्दे रमे वेति ॥ देवान् वन्दे देवत्रा वन्दे । देवेषु रमे देवत्रा रमे । इत्यर्थोऽत्र पर्यवसन्नः । एवं मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रा वसति । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रा वसति । पुरुषशब्दो बहुपर्यायः । पुरून् गच्छति पुरुषु वसति वा पुरुत्रा । मर्त्यान्मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा ॥ डाचि विवक्षित इति ॥ परसप्तम्यां त्वन्योन्याश्रयः स्यात् । डाचि कृते द्वित्वे सति द्व्यजवरार्धता, तस्यां च सत्यां डाजिति भावः ॥ खरटखरटा करोतीति । द्वित्वपररूपादि प्राग्वत् । द्व्यजवरार्धादित्युक्ते त्वत्र डाच् न

स्यात् । न ह्यत्रार्थे द्वयच् किं तु त्र्यच् ॥ अनेकाच इत्येवेति । द्व्यजवरार्थादि त्यपनीयेत्यर्थः ॥ पटितीति । अव्यक्तानुकरणस्यात इताविति पररूपम् ॥ नन्वत्र करोतिना योगो दुर्लभः । इतिशब्देन व्यवधानात् । तथा चानिताविति व्यर्थमिति चेत् ॥ अत्राहुः । इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येव प्रकारेण करोतीति । तथा च पटच्छब्दस्यार्थद्वारा योगोस्त्येवेति ॥ बीजेन सहेति ॥ ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे बीजानामपि कर्षणप्रसङ्गाद्विवक्षितार्थो न सिध्यतीति चेत् ॥ अत्राहुः । वृत्तिविषये बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तते । तथा च बीजावापसहितं विलेखनं करोतीत्यर्थ इति ॥ समयाच्च कालं यापतीत्यर्थ इति ॥ कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापनेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्त आह । अद्य मे पारवश्यं, श्वः परश्वो वा अस्य समयेत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यते इति ॥ सपत्रनिष्पत्रात् ॥ लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्रम् । शराणां पुङ्खगतो बर्हः ॥ सपत्रं निष्पत्रं वा करोतीति । पत्राणि पर्णानि तत्सहितं तद्रहितं वेति यथासंभवमर्थः ॥ निष्कुलात् ॥ निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् ॥ निष्कोषणे किम् । विनिष्कुलं करोति शत्रुम् ॥ शूलात्पाके ॥ पाके किम् । शूलं करोति कदन्नं, शूलमुदररोगः ॥ सत्यादशपथे ॥ सत्सु साधु सत्यम् । तत्र साधुरिति प्राग्घितीयत्वाद्यति प्राप्ते अत एव निपातनाद् यः । अन्तोदात्तोयम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । ऋतं च सत्यं चेत्यत्र तथा दर्शनात् । सत्याकरोतीति । भाण्डं रत्नादि द्रव्यजातम् ॥ क्रेतव्यमिति ॥ मयैवैतद् ग्राह्यमिति बुद्ध्या परीक्षादिना सत्यकारद्रव्यप्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थः ॥ तथ्यमिति । तथैव तथ्यम् । पादार्घाभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थे यत् ॥ परिवापणमिति ॥ कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वपेर्हेतुमण्णिचि ल्युडिति हरदत्तः ॥ कर्मव्यापारः फलं तस्य कर्मनिष्ठत्वात् । तथा च फलमात्रवाचिन इत्यर्थः फलित इत्याहुः ॥ माङ्गल्यमुण्डनेनेति । चौलदीक्षादौ ॥ भद्राच्चेति । भद्रादित्यर्थग्रहणमिति व्याख्याने तु मङ्गलादिभ्योपि स्यादिति बोध्यम् ॥

इति तद्धितप्रक्रिया ॥

सर्वस्य द्वे ॥ सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिस्तु न शक्यः । किं तु नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्यिणोरनिर्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोयं तदाह । इत्यधिकृत्येति । एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः । स्वरूपग्र-

हणे तु न भवति नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेतिलिङ्गात् । स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्तसर्वशब्दस्यैव परमाम्रेडितं स्यात् न द्विरुक्तस्याव्यक्तानुकरणशब्दस्य परमिति नाम्रेडितस्येति पररूपनिषेधोन्त्यस्य तकारस्य विकल्पविधिश्च कथं संगच्छेत ॥ ननु नित्यवीप्सयोरित्यादौ पदस्येति वक्ष्यमाणमपकृष्य पदस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः । स्वादिष्विति पदसंज्ञामादाय वृक्षाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात्। कृते तु सर्वस्येतिग्रहणे सर्वशब्दोऽवयवकार्त्स्न्ये वर्तत इति सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं, न तु कश्चिदवयवो वर्ज्यत इत्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति ॥ इह द्वे इत्यस्य सख्येयापेक्षायां शब्दरूपे गृह्यते । शब्दानुशासनप्रस्तावात् । सर्वस्येति स्थानषष्ठी ॥ सोयं स्थाने द्विर्वचनपक्षः ॥ यदि तु उच्चारणे संख्येये, तदा स्थान्यादेशभावो न संभवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवति, सर्वं चेत् निवृत्तं कस्योच्चारणं स्यादतः सर्वस्येत्यन्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी सर्वं द्विरुच्चारयेदिति फलितोर्थः । सोयं द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः ॥ ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात्। न त्ववयवयोस्ततश्च पदकार्याणि न स्युः । न चेष्टापत्तिः । अपचन्नवचन्नित्यत्र ङमुट्, वृक्षान् वृक्षानित्यत्र पदान्तस्येति णत्वनिषेध, अग्नेऽग्न इत्यत्र एङः पदान्तादिति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत् । किं चापदान्तत्वप्रयुक्तकार्याणि स्युः । तद्यथा पयःपयेत्यत्र सोपदादाविति सत्वं स्यात्, पपी.पपीरित्यत्र इणः ष इति षत्वं स्यात् । पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिग्रन्थमवष्टभ्य कथचित्सत्वयत्वपरिहारेपि अग्नीताग्नीत इत्यत्रातो गुण इति पररूपं स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । यदि प्रत्यस्तमितावयवभेदः समुदाय एक एवादेशः स्याद् द्वे इति वचनमनुपपन्नं स्यात् अतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते । तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं स्वत एव चावयवयोरपीति न कश्चिद्दोष इति ॥ स्यादेतत् । द्विःप्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य न सिध्यति । ततश्च देवदत्तः पचतिपचतीत्यादौ तिङ्ङतिङ इति सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेत् ॥ अत्राहुः । पचतिपचतीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र द्विःपठ्यते । ततश्च यो यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादितदन्तमिति विधीयमाना पदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्तते । तेनावग्रहादिः सिध्यतीति ॥ नित्यवीप्सयोः ॥ नित्यमिह पौनःपुन्यमित्याह । आभीक्ष्ण्य इति ॥ योत्य इति । नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः एकवद्भावश्च बोध्यः । पदस्येति । तेन

नित्यतायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति । किं च क्रियासमभिहारे धातोर्विहितो यङन्तरङ्ग', पदस्योच्यमानं द्विर्वचनं तु बहिरङ्गमिति यङं न बाधते । अन्यथा हि पौनःपुन्य भृशार्थश्च क्रियासमभिहार इति भृशार्थे सावकाशोयं यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येत। न च पदस्य द्विर्वचनाभ्युपगमे सगतिकस्य प्रपठतीत्यादेर्द्विर्वचनं न स्यादिति वाच्यम् । वार्तिककारवचनात्तत्सिद्धेः ॥ अत्र वदन्ति । सगतिकस्य द्वित्वे ऐकपद्यं नास्त्येव, स्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशेपि तस्य दौर्लभ्यात् । द्विःप्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन् सत्यपि न क्षतिः ॥ वस्तुतस्त्विह स्थाने द्विर्वचनपक्ष एव मुख्यः । सुबन्तत्वेनादेशस्यापि सुबन्तत्वात्सुबन्तात्तद्धित इतिपक्षे समुदायात् ष्यञ् ठञौ. संभवेन पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति रूपसिद्धेः । प्रातिपदिकात्तद्धित इति पक्षाभ्युपगमेपि श्रूयमाणप्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकत्वनिषेधात्पुनरित्यस्यैव प्रातिपदिकत्वेनादेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात्पौनःपुन्यमित्यादि सिध्यत्येव ॥ द्विःप्रयोगपक्षे त्वन्तरङ्गत्वादव्ययात्सुपो लुकि द्वित्वं प्रवर्तत इति समुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्च ष्यञ्ठञौ न च भवतः । न च अर्थवदधातुरित्यादिना समुदायस्य प्रतिपदिकत्वे सोरुत्पत्तौ तस्य लुकि च सुबन्तत्वं प्रातिपदिकत्वं च संभवत्येवेति वाच्यम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैवेति नियमेन प्रातिपदिकत्वसंभवेन सुबन्तत्वस्याप्यसंभवात् । न च द्विःप्रयोगपक्षे स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विःपठ्यत इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवर्तते इत्यधुनैवोक्तत्वात्पुनःपुनरिति समुदायस्य सुबन्तत्वमस्त्येवेति शङ्क्यम् । अन्तरङ्गत्वात् सोर्लुकि प्रकृतिभागस्य द्विर्वचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदन्तमिति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदायस्य दुर्लभत्वात् । ततश्चैकपद्याभावे पुनःपुनर्जायमाना पुराणीत्यादाववग्रहोपि न सिध्येदिति ॥ आभीक्ष्ण्यमिति । तद्धि क्रियानिष्ठधर्मः । तेन तद्द्योतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव न्याय्यम् । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेस्ति, कृद्विशेषे चाव्ययकृतो भाव इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ केचित्तु क्रियाप्रधानानामेव द्वित्वे परिगृहीतसाधनाया एव क्रियायाः व्यवहारोपयोगित्वात्तदभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति किं तु तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्यापकर्षणाभावेपि न क्षतिरित्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्पकस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः । किं च भावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतां च भवदुक्तरीत्या द्वित्वं न स्यात् ॥ ननु तत्र नित्यतावगत्यनन्तरं पदान्तरैः साधनाका-

ङ्चा परिपूर्यत इति भूयते पक्तेत्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत् ॥ तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यताम् । किं च तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति पदस्येत्यपकर्षणमावश्यकमेवेति दिक् ॥ वीप्सायामिति ॥ व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत् । सा च प्रयोक्तुर्धर्मः आबाधवत् । गतगतेत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षवृक्ष सिञ्चतीत्यादावपि व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् ॥ शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव । तथाच नित्यव्याप्त्योरित्येव सूत्रयितुं शक्यम् । व्याप्तिरिह कार्त्स्न्यं तच्चाधिकारिकम् । सर्वे ब्राह्मणा आमन्त्रिता इत्यादौ यथा । न हि जगतीतले विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेपि केनचिदामन्त्रयितुं शक्यन्त इति स्वग्रामस्थस्वजातीयब्राह्मणपरतया तत्र संकोचो यथाभ्युपेयते । तद्वत्रापि सकलवृक्षसेचनसामर्थ्यं कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षाणामेव कार्त्स्न्यं वृक्षं वृक्षं सिञ्चतीत्यादौ गम्यते इत्यभ्युपेयम् ॥ यत्र तु संकोचे कारणं नास्ति, तत्रासंकोच इष्ट एव जातोजातो निधनमुपैतीति यथा ॥ न चैवं वृक्षंवृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः । बहूनां भानेपि बहुत्वसंख्यायास्तत्राभानात् । प्रत्येकनिष्ठमेकमेव हि तत्र भासते इत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥ वृक्षंवृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । न च अर्थवदधातुरित्यनेन प्रातिपदिकत्वं शङ्क्यम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैवेति नियमात् । न चाष्टमिकं द्विर्वचनमादेशरूपमिति संघातो न भवतीत्यपि शङ्क्यम् । द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते इति प्रागुक्तत्वात् ॥ नन्वेवमपि सरित्सरित् योषायोषेत्यादौ बहुवचनोत्पत्तिर्दुर्वारैव । सरिदिति स्थानिनः प्रातिपदिकत्वसभवेन तदादेशस्यापि सरित्सरिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसंभवादिति चेत् ॥ अत्राहुः । अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः संख्यान्तरे निराकाङ्क्ष एव । न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दबोध आपादयितुं शक्यते । असत्त्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः । न हि शयनबाहुल्याभिप्रायेण देवदत्तेन शय्यन्त इति भावे कश्चित्प्रयुङ्क्ते ॥ तत्रायोग्यं तदिति चेत् । समं प्रकृतेपि । अत एव च लिङ्गमेकैकस्य प्राचामिति निर्देश इति ॥ परेर्वर्जने ॥ अत्र वार्तिकं परेरसमासे । नेह परित्रिगर्तं वृष्टो देवः ॥ वेति च वक्तव्यम् ॥ तथा चापहरेः परिहरेः संसार इति कारकेषूदाहृतम् ॥ परिपरिवङ्गेभ्य इति । अप-

परी वर्जन इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां पञ्चम्यापाङ्परिभिरिति पञ्चमी ॥ उपर्यध्य ॥ सामीप्यं प्रत्यासत्तिः। तच्च कालकृतं देशकृतं वा। अध्यधि सुखमिति। कालकृतस्योदाहरणमिदम् ॥ सामीप्य इति किम् । उपरि चन्द्रमाः । उपरि शिरसो घटं धारयतीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं, किं त्वौत्तराधर्यमेव केवलं विवक्षितमिति द्विर्वचनं न भवति ॥ विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः। प्रधानं कारणम् । अत्र च उपक्रमोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायामिति सबन्तप्रयोगो ज्ञापक इत्याहुः ॥ वाक्यादेः ॥ सुन्दरसुन्दरेत्यादिः। स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्वाम्रेडितं भर्त्सने इति सूत्राभ्यां यथायथ प्राप्तः प्लुतो वैकल्पिकत्वान्नेह कृतः। उक्तं हि प्राक् सर्वः प्लुतो वैकल्पिक इति ॥ नन्वत्र कोपासूयाभ्यां पृथक्कुत्सनभर्त्सनग्रहणमपार्थकम् । न ह्यसूयां विना कुत्सयते, न वा अकुपितो भर्त्सयत इति चेत् ॥ अत्राहुः। गुरवो हि हितैषित्वादकुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वते, विनाप्यसूयां कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तया निर्देशः सूत्रकारेण कृतः। सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः। लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणा इति ॥ एकं बहुव्रीहिवत् ॥ द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चानुवाद्यसमर्पकं तदाह। द्विरुक्त इति ॥ तेनेति । यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ, तथापि तत्र दृष्टावित्येतावतैवातिदिश्येते इति भावः ॥ सुब्लोपपुंवद्भावाविति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च बोध्यः ॥ समुदायात्सुबिति । तच्चैकवचनमेवेति अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः। संख्यान्तरे निराकाङ्क्षतेति प्रागेवोक्तत्वात् ॥ पूर्वभाग इति। नतूत्तरभागेपि । तथाहि द्विधात्र पुंवद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रेति वा स्त्रियाः पुंवदिति वा ॥ तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भस्त्रैषेति ज्ञापकादित्युक्तम् ॥ द्वितीयस्तु समानाधिकरणे परे विधीयते, न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणपरत्वमस्तीति भावः ॥ अवग्रहे विशेष इति । एकैकयेत्येकएकयेति भवतीत्यर्थः ॥ एकैकस्मै इति ॥ ननु सुब्लोपपुंवद्भावाविव बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यताम् । तथाच स्मायादेशोत्र दुर्लभ इति चेत् ॥ अत्राहुः। सुब्लोपपुंवद्भावाविव सर्वनामसञ्ज्ञाभावः शास्त्रेण न दृष्टः ॥ किं तु बहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्वनामकत्वं न संभवतीति तदभावो दृष्ट इति नायमतिदिश्यते । न बहुव्रीहाविति शास्त्रं त्वलौकिकवाक्ये निषेधकं, न तु बहुव्रीहावित्युक्तत्वादिति ॥ आबाधे च ॥ इहेति ॥ बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुषज्यते । तथा च स्त्रियाः पुंवदिति प्रवर्तते। न च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदं नेति वाच्यम्। बहुव्रीहिवदित्यतिदेशबलेनैव

उत्तरपदत्वस्यापि लाभात् ॥ ननु बहुव्रीहिवद्भावेनोत्तरपदत्वलाभे सति न-नेत्यत्र नलोपो नञ इति कस्मान्न भवति ॥ उच्यते । नलोपो नञ इत्यत्र उत्तरपदे इति प्रवर्तते, नञ इति च कार्यिणो निर्देशः, तत्र साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो बाध्यते। यथा मद्रह्रदो भद्रह्रद इति। अत्र रेफस्य अचो रहाभ्यामिति द्वित्वप्रसङ्गे आकरे उक्तं नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तु निमित्तमेतौ द्विवचनस्येति॥ नन्वेवमपि धूर्धूः पन्थाःपन्था इत्यादौ ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तस्यादिति चेन्न समासाच्चतद्विषयादित्यतः समासादित्यनुवर्तमाने समासान्ता इति पुनः समासग्रहणं हि समासाधिकारविहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थम् । तेनातिदेशिके समासे समासान्तानामप्रवृत्तिरिति दिक् ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ अधिकारेणैव सिद्धे वदुत्तरेष्विति वचनं विस्पष्टार्थमिति वृत्तिः ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ॥ यद्यपि प्रकारशब्दो भेदे सादृश्ये च वर्तते । बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमाद् ब्राह्मणप्रकारोयं माणवकः, ब्राह्मणसदृश इत्यवगमाच्च ॥ तथापीह विवक्षितमाह । सादृश्य इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥ पुंवद्भाव इति । पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रात् । तच्च कोपधादिष्वपि, कालककालिकेत्यादिषु प्रवर्तते । तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यर्थेति शङ्काया निरवकाश इति बोध्यम् ॥ पटुपटुरिति । इह द्वित्वेन जातीयरो बाधो नेष्यते पटुजातीय इति वामनः । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचनेपि भेदरूपेऽर्थे सावकाशो जातीयर् गुणवचनेषु सादृश्यपरेण द्वित्वेन बाध्येतेति भावः ॥ गुणवचनस्येति किम् । अग्निर्माणवकः । सिंहो माणवकः ॥ यद्यपीहाग्निसिंहशब्दाभ्यां गौण्या वृत्त्या तैक्ष्ण्यक्रौर्यादिगुणो गम्यते, तथापि प्रकारे वर्तमानस्येत्येव सिद्धे गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वं, न त्वन्येषामित्याकरः ॥ नवंनवं प्रीतिरहो करोतीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनम् । अनेन तु द्विर्वचने सुब्लुक् स्यात् । नवनवा वनवायुभिरादद इत्यत्र त्वनेनैव द्विर्वचनं न तु वीप्सायामिति पुंवद्भावः ॥ कथं भीतभीत इव शीतमयूख इति भारविः । इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् ॥ सत्यम् । भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयम् । तेनातिभीत इति फलितम् । आधिक्ये द्वे वाच्ये इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तं समाधानं नादर्तव्यम् ॥ तादृशस्य वार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात् । अथ कथं खिन्नःखिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणःक्षीणः परिलघुपयः स्रोतसां चोपयुज्येति मेघदूतः । पदार्थभेदस्याभावेन वीप्सार्थस्यासंभवादिति चेत् ॥ अत्राहुः एक-

स्यापि खेदावस्थासु क्षयावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बोध्येति ॥ अथ कथं मन्दंमन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघः । वीप्सार्थस्यासंभवादनेनैव द्विर्वचने कृते मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खमितिवत्सुब्लुक् स्याद् इति चेत् ॥ सत्यम् । स्वतो मन्दगामिनं त्वां पवनो मन्दं नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयम् । सिद्धस्य गतेश्चिन्तनीयत्वात् ॥ शुक्लशुक्लमिति । केवल गुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयति । रूपमिति ॥ आनुपूर्व्ये इति । वीप्साभावादयमारम्भः ॥ मूलेमूले इति । अग्रेअग्रे सूक्ष्मा इत्यप्युदाहर्तव्यम् । एकस्य वस्तुनो वेणुदण्डादेरेकमेव मुख्य मूलमग्रं च । इतरेषां भागानामापेक्षिके अग्रमूलव्यपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्ये अपि नैकरूपे, किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्य, यथा अग्रं सौक्ष्म्य तथा नेतरे भागा इति वीप्सायां सभवः ॥ मूले मूले पथि विटपिनामित्यत्र तु वीप्सायां द्विवचनम् ॥ एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥ न्यायसिद्ध इति । यावद्भिः शब्दैः सवोध्योर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः॥ पौनःपुन्य इति । पुनःपुनर्भवितरि वतमानात्पुनःपुनःशब्दात् भावे प्रत्ययः ॥ लोटा सह समुच्चित्येति ॥ नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्य यथा द्विर्वचन भवति, तथा क्रियासमभिव्याहारे यङा सह समुच्चित्य द्विर्वचन स्यात्पापच्यतेपापच्यते बोभूयतेबोभूयते इति ॥ अत्राहुः । लोट् क्रियासमभिव्याहारं व्यभिचरति । समुच्चयेपि जायमानत्वात् । ततश्च लोटद्विर्वचनयोरेव तद्द्योतकत्वं, न त्वेकैकस्येति युक्तं लोडन्तस्य द्विर्वचनम् । यङ् तु क्रियासमभिव्याहारं न व्यभिचरतीति द्विर्वचनं विनैव तस्य द्योतकत्वम् । तेन तदन्तस्य न द्विर्वचनमिति ॥ कर्मव्यतिहार इति । क्रियाविनिमय इत्यर्थः ॥ द्वे इति । नित्यमेवेदं द्वित्वम्, बाहुलकं तु समासवद्भावस्यैव ॥ सुपः सुवेक्तव्य इति ॥ अत्र केचिदुक्तं द्वितीयादीनामेवेद स्वादेशविधानम् । अत एवोत्तरदलेपि द्वितीयादय एव, न तु प्रथमा, तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनान्तरमिति ॥ तदपाणिनीयम् । भाष्यादावनुक्तत्वात् । तदेतद्ध्वनयन् वचनान्तरमुदाहरति । अन्योन्यावन्योन्यानिति ॥ माघ इति । स च भाष्यानुगुण एवेति भावः ॥ एतेनार्वाचीनमतं कवयोपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति ॥ भारविश्चाह । क्षितिनभस्सुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरिति । अत्रादृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः ॥ यदि तु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानम् न तु प्रथमायाः, तर्ह्ययं प्रयोगो न सिध्येदिति दिक् ॥ अन्योन्यामिति । न चात्र आमभावेपि टाप् स्यादिति शङ्क्यम् । बहुलग्रहणाट्टाबभाव इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थायाः ... पुंवदिति प्राचो

ग्रन्थं परिष्कुर्वन्नाह । अत्र केचिदिति ॥ वस्तुस्थितिमाह । अन्येत्विति ॥ अतिप्रसङ्गादिति । तथा च एकशेषप्रतिबन्धाद् द्विर्वचनस्यापि वृत्तित्वमाश्रित्य तद्वलेन पुंवद्भावो न शङ्क्यो लक्ष्यविरोधात् । कारक चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेदिति अकथित सूत्रस्थ यायामिति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः ॥ नव्यास्तु यांयां प्रियः प्रैक्षतेत्यादिमाघप्रयोगे सासेति द्विर्वचनमयुक्तम् । द्विरुक्तार्थस्य सेत्यनेनैव परामष्टुं शक्यत्वात् ॥ अत एव भाष्ये यांयां मन्येत सा भवेदित्येवोक्तमित्याहुः ॥ सोर्लुक्च प्राप्त इति । सुपः स्वादेशविधानस्यान्योन्यं परस्परमित्यत्र केवले चरितार्थत्वादिति भावः ॥ योय आत्मेत्यादि ॥ आत्मात्मीययोरपि स्वशब्दवाक्यवाच्यत्वात् ॥ यथायथमिति । न लोकेत्यनेन कृद्योगषष्ठीनिषेधः स्नातेत्यस्य क्तान्तत्वात् ॥ योय आत्मेत्यर्थे विद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाह । यथा स्वभावमिति । आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म चेत्यमरः ॥ पूर्वपदस्येति ॥ द्विश्री द्विश्री इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः ॥ अत्वमुत्तरपदस्येति । उत्तरपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः ॥ नपुंसकत्वं चेति । चकारादेकवद्भाव इत्यपि बोध्यम् । तेन अतोमित्यमादेशे द्वन्द्वमिति सिध्यति ॥ रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमिति । द्वाभ्यां निर्वृत्ते रहस्ये योगरूढिरेवेत्यर्थः । द्वन्द्व मन्त्रयते इति । द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयते इत्यर्थः । एवं हि तद् रहस्यं भवति ॥ आचतुरमिति । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति टच् । चतुःशब्दोत्र चतुर्णां पूरणे द्रष्टव्यः । आ चतुर्थादित्यर्थः ॥ द्वन्द्व यज्ञपात्राणीति । स्फ्यश्च कपालानि च इत्यादीनि पात्राणि द्वन्द्वं प्रयुनक्ति । आसादयतीत्यर्थः ॥ अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थ इति । अत्र द्वन्द्वमित्यत्र स्वार्थे द्विर्वचनम् । एकवद्भावादिकं तु पूर्ववत् ॥ अन्यत्रापीति द्वन्द्वं युध प्रवर्तते । इह वीप्सायां द्विर्वचनम् । द्वयोर्द्वयोर्युद्धमित्यर्थः ॥ द्वन्द्वानि सहते । शीतमुष्णमेक द्वन्द्वं सुखदुःखं चापरं क्षुत्तृष्णे चापरम् । इह स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् । बहुलं त्वेकशेषवशात् ॥

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या या कृता तत्त्वबोधिनी ।

समाप्तं तत्र पूर्वार्धं तेन तुष्यतु शंकरः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेन्द्रस्वामि

चरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

तत्त्वबोधिन्याख्यायां

पूर्वार्धम् ॥

—०००—

राजराजेश्वरी प्रेस, दुर्गाघाट, काशी ॥

॥ श्रीः ॥

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानाः

तत्त्वबोधिन्या उत्तरार्धं

कृदन्तान्तं

यतिवरश्रीज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितं

सुबोधिन्याख्यं स्वरवैदिकप्रकरणव्याख्यानं

मौन्युपनाम जयकृष्ण विद्वद्विरचितं च

काश्यां

चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष-

श्रीव्रजवल्लभदासकम्पन्या संमुद्य प्रकाशितम् ।

To be had from the Manager of the

CHOUKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT,

BENARES CITY

PUBLICATION NO. 6

1897.

॥ श्रीः ॥

तत्त्वबोधन्या उत्तरार्द्धं प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अज्ञाननाशने दक्षं दीक्षितं भक्तरक्षणे ॥ वटमूलाश्रयं त्र्यक्षं दक्षिणा मूर्त्तिमाश्रये ॥१॥ ग्रन्थमध्ये विघ्नविघातय कृतं मंङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति ॥ श्रौत्रेत्यादिना ॥ श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् ॥ हायनान्तयुवादिभ्योऽणिति सूत्रे श्रोत्रियस्य यलोपश्चेति वार्तिकात् यलोपे ऽण्प्रत्यये च यस्येति चेतीकारलोपः । अर्हतो भावः आर्हन्त्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति सूत्रे अर्हतोनुम चेत्युक्तेर्नुम् ष्यञ् च षित्वात् ङीषि हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥ ताभ्यां वित्तैः श्रौत्रार्हन्तीचणैः । तेनवित्त इति चणप् श्रोत्रियत्वयोग्यताभ्यां प्रसिद्धैरित्यर्थः । किं च गुण्यैर्गुणवद्भिः प्रशस्तगुणयुक्तैरिति यावत् ॥ रूपादाहत प्रशंसयोरिति सूत्रे अन्येभ्योपि दृश्यत इत्युक्त्वा गुण्या ब्राह्मणा इत्यस्य भाष्यादावुदाहृतत्वात् । अहर्दिवमिति ॥ अहन्यनि प्रत्यहमित्यर्थः । अचतुरेत्यादिनानिपातनात्साधुः । तोष्टूय्यमानइति ॥ स्तौतेर्यङन्तात्कर्मणिशानच् । सार्वधातुकेयगिति धातोर्यक् । आनेमुगति मुक् अपिशब्देन विरोधं द्योतयति ॥ वस्तुतस्तु न विरोधः । स्तुति प्रयोजकीभूतानामनन्तकल्याणगुणानां श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेपि वियदादिवत् व्यावहारिकत्वात्तदभावस्य पारमार्थिकत्वात् ॥ एतच्चोत्तरमीमांसायां स्पष्टमेव विभुर्व्यापकः परमेश्वरः अतिशयेन विजयते विजयतेतराम् । सर्वोत्कर्षेण वर्त्तत इति फलितोऽर्थः । विपराभ्यां जेरितितङ् तदन्तात् द्विवचनविभज्येत्यादिना तरपि किमेत्तिङव्ययघादामित्याम् । नन्विहतरप् दुर्लभ एव । विजयते इत्यस्याप्रातिपदिकत्वादतिङन्तत्वाच्च ॥ न च सहसुपेत्यत्र सहेति योगविभागात्तिङन्तेन विशब्दस्य समासे प्रातिपदिकत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । स च छन्दस्येवेति तत्रत्यग्रन्थेन सहविरोधापत्तेः ॥ किं च प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमे सोरुत्पत्तिः स्यात् लिङ्गसर्वनामताभ्युपगमेन नपुंसकत्वात्सोर्लुक्यपि ह्रस्वो नपुंसकइति ह्रस्वो दुर्वारः स्यात् । समुदायान्तर्गतस्य जयतइत्यस्य तिङन्तत्वेपि साकांक्षत्वेनासामर्थ्यात्ततोपि भवितुं नार्हति । समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् । आमतेन विशब्दोयु-

ज्यतइति कल्पनायां तु अन्तरंगत्वात्परस्मैपदप्रवृत्तौ विजयतितरामिति स्यादिति चेत् ॥ अत्राहु ॥ समुदायांतर्गताज्जयतइत्यस्मादेवतरप् । न च तस्य विशब्देन सह साकांक्षत्वेनासामर्थ्यम् शङ्क्यम् ॥ तिङन्तस्य प्रधानत्वेन सापेक्षत्वेपि दोषा भावादुपसर्गस्य द्योतकत्वेन प्रत्येकमर्थ एव नास्तीति साकांक्षताया वक्तुमशक्य त्वाच्चेति । कृतकथनपूर्वकं वार्त्तिकमाह ॥ पूर्वाद्दइति ॥ हलंतेषु स्पृशोऽनुद केक्विन् ऋत्विक् दधृक् त्यदाद्यिष्वित्यादिना क्विनादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति भाव: । तुर्य्यश्चतर्थ: चतुर: छयतावाद्यक्षरलोपश्चेत्युक्तत्वात् । अर्थेति । इहापि कृत्सुणच: स्त्रियामञ् अणिनुण इत्यजादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकं बोध्यम् ॥ प्राधान्ये न तु तृतीयाध्यायस्था एवेहोच्यते इतिभाव: । अनुबन्धभेदेन भेदमाश्रित्याह दशलकाराइति प्रदर्श्यंत इति ॥ यद्यपि पञ्चमे लकारे रूपाण्यधुना न व्युत्पाद्यन्ते तथापि लकार: स्वरूपेण प्रदर्श्यते ल: कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य: लस्येत्यादि सूत्रविषयतां व्युत्पादयितुमिति भाव: । पञ्चमइति । लेडित्यर्थ: । लट्लिडिति श्लोकक्रमापेक्षयैव लेट: पञ्चमत्वं न तु सूत्रोक्तक्रमेणेति बोध्यम् ॥ वर्त्तमाने लट् ॥ वर्त्तमानइत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह ॥ वर्त्तमानक्रियावृत्तेरिति ॥ धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायांतमधिक्रियतइति भाव: ॥ लट् स्यादिति ॥ तस्य वाच्यत्वंनुपदमेवस्फुटी भविष्यति । वर्त्तमानकालस्तु न तद्वाच्य: किं तु द्योत्य एव लङादिष्वपि भूतादिकालोयथा यथंद्योत्य एवेत्यवगन्तव्यम् । वस्तु तस्तु वाच्यत्वाभ्युपगमोपि सुगम इति विध्यादि सूत्रे वक्ष्याम: । अटाविताविति । अकारउच्चारणार्थं इति तु नोक्तं लिडादि वैलक्षण्यस्य संपादनाय तस्यावश्य वक्तव्यत्वात् । ल: कर्मणि च ॥ चकारात्कर्त्तरि कृदित्यत: कर्तरीत्यनुकृष्यते ॥ सकर्मकविषयं चेदम् । अकर्मकेषु कर्मणोत्यंतस्य बाधितत्वात् भावे चेत्युत्तरवाक्येन तत्र विधानाच्च तदेतदाह सकर्मकेभ्यइति । भावेचेति ॥ चकारेण कर्त्रैवानुकृष्यते न तु कर्मासंभवात् तदाह भावेकर्त्तरिचेति ॥ ननु भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरीति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकात् लकाराणां भावकर्मकर्त्तारोर्था अनुमातुं शक्यन्तइति किमनेन सूत्रेण ॥ मैवम् ॥ असत्यस्मिन्सूत्रे सकर्मकेभ्योपि घञादिवद्भावे लकारापत्तौ घटं क्रियते देवदत्तेनेत्यादिप्रयोग: प्रसज्येत तन्माभूदित्येतदर्थमेतत् सूत्रस्यावश्यकत्वात् ॥ न चैवमकर्मकेभ्यो भावेलइत्येवसूत्रतां भावे अकर्मकेभ्यएवेति नियमार्थमिति वाच्यम् ॥ अकर्मकेभ्यो भावे एवेति विपरीत नियमापत्त्या कर्त्तरि तेभ्यो लकारानापत्ते: तस्माद्भावे चेति चकार आवश्यक: ॥ न चैवं भावे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्त्विति वाच्यम् । भावेकर्त्तरि चाकर्मकेभ्य एवेति नि-

यमापत्तौ सकर्मकेभ्योभाव इव कर्त्तर्यपि लकारानापत्तेः ॥ नन्वेवमपि लस्यभावे
चाकर्मकेभ्य इत्येवास्तु, चकारेण कर्त्तरीत्यनुकर्षणाल्लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्त्तरि-
स्युरकर्मकेभ्यो भावेकर्त्तरि च स्युरित्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि तूक्तज्ञापकाद्भविष्यन्-
तीति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेत् । मैवम् । उत्तरसूत्रेतयोरित्यनेन कर्मणोपि-
परामर्शार्थं तस्या वश्यकतया ज्ञापकानुसरणक्लेशस्य वैयर्थ्यात् ॥ तस्माद्यथान्यास-
मेवरमणीयम् ॥ चानुकृष्टं नोत्तरत्रेत्युक्तेः कर्तृ पद न तत्रानुवर्त्तते ॥ अत्रनैया-
यिकाः ॥ लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवान्न तु कर्तरि ॥ कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र
शक्तौ गौरवात् ॥ देवदत्त इत्यादि प्रथमान्तपदेन तल्लाभाच्च ॥ देवदत्तः पचतीत्यत्र
हि देवदत्तोविशेष्यः यत्नोविशेषणमाश्रयत्वं तु संसर्गः तथा च पाकानुकूलकृत्या-
श्रयो देवदत्त इत्यादि शाब्दबोधोपि सुष्ठूपपद्यतइति ॥ तन्न ॥ पचतीत्युक्ते पाकक-
र्त्ताकइत्याकाङ्क्षानुरोधेन लकाराणां कर्त्तरिशक्तिरित्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात् ॥ पा-
कानुकूलाकृतिरिति शाब्दबोधाभ्युपगमे तु कस्मिन्नित्याकाङ्क्षास्यात्कस्येति वा ॥
न चैककर्तृकापचिक्रियेति शाब्दबोधाभ्युपगमेपि क इत्याकाङ्क्षानोपपद्यत एवेति
शङ्क्यम् ॥ कर्तृसामान्यबोधे सतिकइति कर्तृविशेषाकाङ्क्षायां बाधकाभावात् ॥
नापिदेवदत्तकर्तृकापचि क्रियेत्युक्तेपि कस्मिन्नस्ति कस्य वेत्याकाङ्क्षादुर्वारैवेति
शङ्क्यम् ॥ विक्लित्यनुकूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य क-
र्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्नित्याद्याकाङ्क्षाया अप्रवृत्तेः ॥ किं च
पचन्तं देवदत्तं पश्य पचते देवदत्ताय देहि पचमानस्य देवदत्तस्य द्रव्यमित्यादौ
शतृशानजादीनामपि तिबादिवल्लादेशत्वाविशेषेण तेभ्योपि कृतिमात्रबोधापत्तेः ।
न चेष्टापत्ति राश्रयत्वं संसर्गइत्युक्तत्वेन पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्त पश्येत्याद्य-
र्थस्वीकारे दोषाभावादिति वाच्यम् । नामार्थयोरभेदान्वयस्य स्वपरसिद्धान्तविरु-
द्धत्वात् । न चैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पत्त्यनुरोधेन शातृशानजादीनां कर्त्तरि-
शक्तिस्तिबादीनां कृतावेवेति वैषम्य स्वीक्रियते प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति
वाच्यम् । स्थान्येव वाचको लाघवान्नत्वादेशो गौरवादिति स्वसिद्धांतस्य परि-
त्यागापत्तेः । रामः ज्ञानं कतरदित्यादौ विसर्गे सोरमि सोरदड़ि च कृते लाघ-
वात्सुत्वे नैव शक्तिर्नतु तत्तद्रूपेणेत्यादिभवदीयव्यवहारस्य असंगत्यापत्तेश्च ॥
एवं च तिबादीनां शत्रादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्व बोधकस्तु लका-
र एवेति स्थिते स च शत्राद्यते कर्त्तरि शक्त इत्यभ्युपगमेति ङते कथं कृतिं बो-
धयेदन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् ॥ यदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य स-
र्वत्रादेशा एव वाचकाइत्यभ्युपगम्यते तर्हि घटं घटेन हरेव विष्णोवेत्यादिषु-

सर्वसर्वपदादेशा इति न्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटोवाक्यस्फोटश्चसिध्येदिति भावतांतन्महृदनिष्टम्। किंच कर्त्तरि कृदिति यत्कर्तृग्रहणं तदेव लः कर्मणीति सूत्रे चकारेणानुकृष्यत इति कथ ण्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौवैलक्षण्यम्। नच नामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गा भ्युपगम एव ण्वुलादौ कर्त्तुर्वाच्यत्वे बीजमिति वाच्यम्। पचतिरूपं पचतिकल्पं देवदत्तइत्याद्यनुरोधे न तिङ्क्ष्वपि कर्त्तुरेव वाच्यातौचित्यात्। ननु समुदायस्य नामत्वेपि तिङ् प्रत्ययो नना मेति चेत्। पाचकइत्यत्राप्यकइत्येतन्न नामेति तुल्यम्। अकान्तं नामेति चेत् रूपबाद्यंतमपि नामेतितुल्यम्। अतश्चात्र प्रशस्तपाककर्त्ता देवदत्तइत्याद्यभेदान्वयोभवद्भिरभ्युपगतव्य इति तिङ्क्ष्वपि कर्तुर्वाच्यता स्वीकर्त्तव्यैव॥ किंच कर्त्तुर्वाच्यत्वानभ्युपगमे युष्मदिसमानाधिकरणे मध्यमः अस्मदिउत्तम इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था अभिहिते कर्त्तरि प्रथमेत्यादिकं च भवन्मते कथं संगच्छताम्। यत्तु अनभिहित इत्यस्यानभिहितसंख्याक इत्यर्थवर्णने न देवदत्त॰ पचति ओदन मोदनः पच्यते देवदत्तेनेत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थानमुक्तम्। तन्न। कृत्तद्धितसमासेषु संख्याभिधानस्याप्रसिद्धत्वात्। ततश्च पक्वव्यस्तण्डुलः शत्यःशतिको ऽश्वःप्रासादको ग्रामइत्यादिषु कर्मणि द्वितीया इत्यस्य प्रवृत्तौ प्रथमा न स्यात्॥ नच तिष्ठतीत्यध्याहारेण संख्याभिधानमिहाप्यस्तीति वाच्यम्॥ स्थितइत्यध्याहारे तदभावात् शाब्दिको ऽयं देवदत्तो न तु नैयायिकइत्यादिषु नीलमिदं नतु रक्तमित्यत्रैव क्रियापदाध्याहारस्यानावश्यकतया आख्यातेन शब्ददर्दुरं करोतीति ठक् प्रत्ययेन वा कर्तृसंख्याया अनुक्तत्वाद्देवदत्ते कर्त्तरि तृतीयोत्पत्ति प्रसंगाच्च॥ तस्मादनभिहिते कर्त्तरीत्यादिव्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यम्। अपिच धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता तन्नाश्रयमात्रं कृतांलकाराणांचार्थः। नतु व्यापारोपि। तस्यधातुनैव लभ्यत्वात्॥ अत एव कर्ता कारक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्नानन्वयः॥ व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्लिष्टः स्यात्। यत्तु वदति कृधातोः कृतिरर्थः कृत्प्रत्ययस्यापि कृतावेव शक्तिर्नतु कर्त्तरि कर्त्तरिकृदित्यत्र हि कर्त्तरीति भाव प्रधानो निर्देशः कर्त्तृत्व कृतिमत्त्वं तच्चकृतिरेव, यत्र तु देवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्तत्र तृजादौ कृतिमति लक्षणेत्यादितन्मते पूर्वोक्त कर्त्तेत्यादौ सुतरामनन्वयः कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे करोतिरुत्पादनार्थः उत्पत्तिश्च कर्मस्था। यत्नार्थकत्वे तु कारिष्यते घटइत्यादि न सिध्येदिति वक्ष्यमाण दूषणं च दुरुद्धरम्। आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचेतनस्य

यत्नाभावेपि गमनानुकूलचक्रभ्रमणादि व्यापारश्रयत्वात् न काचिदनुपपत्तिः । एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण धातुन एव लाभात् । जानातीत्यादौ आश्रयत्वं प्रत्ययस्यार्थ इति स्वीकृत्ययत्नार्थत्वस्य त्वयापि त्यक्तव्यत्वात् । नहि यत्नमंतरेण ज्ञानं नोदेतीति कश्चिदभ्युपैति । यस्मात्कृतां तिङां च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्रर्थकत्वमभ्युपेयम् ॥ एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातवाच्यत्वं कर्तुर्निरस्य जंजभ्यमनाधिकरणे यङन्तादिहितस्य जजभ्यमान इति शानचः कर्तृवाचकत्वं स्वीकुर्वंतो मीमांसका अपि प्रत्युक्ताः । यत्तु तैनुक्तं शानजशे कर्त्तरि कृदिति व्याकरणं शक्तिग्राहककमस्तीति तन्न ॥ कृद्वात्यशेषोह्ययमर्थाकांक्षायामनिर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिष्वेवोपतिष्टते आकांक्षितविधानं ज्यायइति न्यायान्नतु शत्रादिषु । स्थानिभूतलकारार्थेनैव तेषां निराकांक्षत्वात् । अन्यथा भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेः । ततश्च शय्यमाने आस्यमाने चायं गत इत्यादि प्रयोगो भावे न स्यात् कर्मणि तु क्रियमाण इत्यादि प्रयोगो न स्यात् । यत्तु भट्टपादाआहुः ॥ कर्त्तरि यदेकत्व तत्र तिप् कर्त्तरि यत् द्वित्वं तत्र तस् इत्यादिक्रमेण लः कर्मणीत्यस्य द्वेग्रकयो रित्यादेश्च एक वाक्यतया व्याख्यानान्नकर्तुर्बोध्यता सूत्रादायातीति । तच्चिंत्यम् । तान्येकवचनेति विहितद्विवचनादिसंज्ञा हि तिबाद्यादेशनिष्ठा ततश्च द्विचनादिसंज्ञकतिबादिविधिना द्वेग्रकयोरित्यस्यैकवाक्यताऽस्तु । नच तिबादिविधौ कर्त्तरीत्यस्ति यद्द्वित्वैकत्वादिविशेषणतया कथ चिन्नीयेत ॥ ननु लः कर्मणोति सूत्रे कर्त्तरि कृदित्यतो नुवृत्तं कर्तृग्रहणं तिबादिविधावस्त्येव लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्वीकारादिति चेत्, सत्यम् ॥ वाक्यैकवाक्यता हि सा न तु पदैकवाक्यता ल कर्मणोतिविहितलकारानुवादेन तिबाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् । तथा च लविधौ श्रूयमाणं कर्तृग्रहणं कथ सङ्ख्यां विशिनष्टु । न हि यत्र कर्तृग्रहणं तत्रमङ्ख्योपस्थापकमस्ति ॥ लकारस्य द्विवचनादिसञ्ज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् ॥ ततश्च कर्तरियदेकत्वमिति व्याख्या कथमपि न सभवत्येव ॥ स्यादेतत् लः कर्मणीति सूत्रे लइत्यकारानुबंधकयोर्लङ् लटोः सामान्यग्रहणं न भवति किंतूत्सृष्टानुबंधकलकाराणां सामान्यग्रहणमिति निर्विवादम् ॥ तत्र लइति जसंतं मा भूत् । किंतु ङसंतमस्तु लः परस्मैपदमितिवत् ॥ आदेशापेक्षाचेयं षष्ठी ॥ तस्य य आदेशः स कर्मणि चेत्यादि । नचाविहितस्य लस्यानुवादो न संभवतीति वाच्यम् । वर्तमाने लडित्यादिभिरेवलविधानात् । तथाच लस्य स्थाने य आदेशः स सकर्मकात्कर्मणि कर्त्तरि च यदेक-

त्वं तत्र स्यादकर्मकाद्भावे कर्तरि चेत्याद्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनिका निर्बाधैवेति चेत् । अत्राहुः । लङित्यस्य षष्ठंतत्वे आदेशानामेवार्थ उक्तः स्यात्सोपि तिबादीनामेव न तु शानादीनाम् तेषां द्विवचनादिसंज्ञाविरहात् द्वेयकयोरित्यादिनास्यैकवाक्यताया भवद्भिरुक्तत्वात् । न च भवदुक्तरीत्या कर्तरि कृदित्यनेन निर्वाहः भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेरुक्तत्वात् । न च शानच् विधिना मत्वात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतया भावकर्मणो रित्यनेनेष्टसिद्धिं मक्षर्मकादपिभावे शानजापत्तेः । किं च जसंतत्वे श्रुतेनैव संबंधषष्ठ्यंतत्वे त्वादेशइत्यध्याहारान्गौरवमित्यादि । अत्रेद बोध्यम् ॥ भावे चाकर्मकेभ्य इति अकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्माणोपि गृह्यते ॥ अत एव णेरणाविति सूत्रे नेह पच्यते नेह भुज्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः ॥ अत्यंताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणम् ॥ नेह पच्यत इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः गम्यमानत्वाच्च कर्म न प्रयुज्यते इति मतांतरमेतच्च गतिबुद्धीत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तमिह अविहितकर्मणां भावेलकार इति प्रमादकृतोक्तं भाष्यादिविरोधादयुक्तमिति तच्चिंत्यम् ॥ पक्षद्वयस्यापि भाष्यकैयटादिग्रन्थारूढत्वात् प्रत्युताविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मका इति पक्ष एव प्रबलः । तथाहि समानकर्तृकेषु तुमुन् इति सूत्रे इष्यता क्रियते इति भावे लङुक्तो हरदत्तेन ॥ णेरध्ययने वृत्तमिति कैयटहरदत्तादिभिरपि नपुंसकेभावेक्तोऽकर्मकेभ्य एव । तयोरेव कृत्यक्त खलर्थाः इत्यत्र क्तमात्रग्रहणात् ॥ तत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्त्तनात् । अन्यथा घट कृतमिति प्रसज्येतेति सिद्धान्तितम् ॥ एवंस्थिते यद्यपि विवक्षितकर्माणोपीह सूत्रे अकर्मकग्रहणेन न गृह्येरन् तर्हि पीतागावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे क्तांतादर्शआद्यजित्यादिकर्मण्युक्त इति सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाणं कृतपूर्वी त्यत्र भावेक्त इति कैयटाद्युक्तं च कथं संगच्छतां कथं च गततिरश्चीनमित्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन् । गतिबुद्धीति सूत्रे त्वकर्मकग्रहणेना विवक्षितकर्माणो न गृह्यन्ते इत्युक्तम् । तेनाणौयः कर्त्तासण्यंते कर्म न भवतीति देवदत्तेन पाचयति इति सिद्धम् ॥ गत्यर्थसूत्रेपि न गृह्यते तेन हि सूत्रे कर्त्तर्यपिक्तो विधीयत इति दत्तवान् पक्ववानित्याद्यर्थे दत्तः पक्वइत्याद्यापत्तेः । इह सूत्रे त्वविवक्षितकर्मणामकर्मकत्वेन ग्रहणे न कोपि दोष इत्यास्तांतत् । लस्य-वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इति लुनाति चूडाल इत्यादौ तिबाद्यादेशः कुतो न भवतीति चेत् । अत्राहुः ॥ ल. कर्मणीति सूत्रे निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थाना मनुवृत्तेः । कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लकारस्य

ग्रहणमिति अतोपि ति बाद्यादेशानुवादेन कर्त्राद्यर्थविधिरितिकल्पना नि-रस्ता लस्थानिकतिबादीनां कर्त्राद्यर्थविधाने कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्य ति-बादिविधानमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । यद्वा धातोरित्यधिकाराद्धातोर्विहितस्यै-व लस्येहग्रहणमिति नोक्तातिप्रसंगः । लस्येत्सञ्ज्ञा तु न भवति । फला-भावात् । न च लित्स्वरः फलं । णलोलित्वेन तदभावस्य ज्ञापनात् ॥ ना-प्यश्रवणमेव फलं । तदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्ते रादेशविधिनैवाश्रवणलाभाच्च । ल-स्यतिबादिस्थानित्वाभ्युपगमे तु लः परस्मैपदमित्यादिसूत्रसतः संगच्छत इति दिक् ॥ तिप्तस् झि ॥ समाहारे द्वन्द्व । इट इकार आगमलिंगं न भवति ॥ सप्तदशभिरादेशैः समभिव्याहारात् ॥ किंतु इटोदिति विशेषणार्थः परदित्युच्य-माने एधे व एधेहि एधेमहीत्यत्रापि स्यात् ॥ वर्णग्रहणेप्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणप-रिभाषयोरप्रवृत्तेः ॥ केचित्तु इटोदित्यत्र लिङ इत्यनुवर्तनाल्लिङादेशस्येति सामा-नाधिकरण्येन व्याख्याने एधेव एधेहि एधेमहीत्यादावति प्रसंगोनास्त्येव ॥ नहि तत्र इकारमात्रमादेशो भवति तेनेटोदित्यत्र टकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ ॥ एवेत्याहुः तच्चिन्त्यम् । इकारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदन्तग्रहणादिवर्णान्तस्य लिङो ऽत्स्यादित्यर्थप्रसक्त्यतिप्रसंगस्य तदवस्थत्वात् । वहिमहीत्यस्यापि स्थानिवत्वे लिङ्त्वात् ॥ महिङोङकारस्तङ्तिङिति प्रत्याहारार्थः । स च समुदायानुबन्धो नत्ववयवानुबन्धो व्याख्यानात् । तेनेषिः कर्मणि आशीर्लिङि एषिषीमहीत्यत्र गुणनिषेधोन ॥ तथाव्रश्चतेः पृच्छतेश्चकर्मणिलिटि वव्रश्चिमहेपप्रच्छिमहे इत्यत्र ग्रहिज्येति संप्रसारणं न ॥ तङानौ ॥ लस्येत्यस्यानुवृत्ते र्लादेशएवानोगृह्य तेइत्या-शयेनाह ॥ शानच्कानचौ चेति ॥ तेन परस्मैपदिभ्योपि ताच्छील्यवयोवचनेति चानश् भवत्येव । कतीह निघ्नानाः ॥ अनुदात्तङितः ॥ अनुदात्तश्च ङश्च अनु-दात्तङौ तौइतौ यस्य सः अनुदात्तङित् ॥ द्वन्द्वान्तेश्रूयमाणइच्छब्दः प्रत्येकं संबध्यते दतत्रानुदात्तांशेतततविधेः फलाभावात् अशान्तरे एव तदन्तग्रहणमित्याशये-नाह ॥ अनुदात्तेतइत्यादि ॥ उपदेशेजनुनासिकइत्यतो ऽनुवृत्तमुपदेशग्रहणम-पि ङिदंशे एव संबध्यते नान्यत्र अव्यभिचारात्तदाह ॥ उपदेशेयोङिदिति ॥ विशिष्यमन्तरेण तदन्तविधिरिह दुर्लभ इत्यतआह ॥ धातोरिति । हलस्येति । नन्विहानुवृत्ते रभावादुभयमपि दुर्लभम् भूवादयइति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्याऽनुवृत्तस्य धातवइत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्कथं चिद्धातोरिति पदे लब्धेपि लस्येत्येतद्ल-लभ्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ इकोझलित्यसपनाधातोरिवेहात्मनेपदे नलका रधात्वोराक्षेपो बोध्यः ॥ तिङां लादेशत्वाल्लस्य च धातोर्विधानादिति ॥ उपदेशे-

इति किं ॥ चुकुटिषति ॥ गाङ्कुटादिभ्य इति सन आतिदेशिकं ङित्वम्। धातोः किं। चङ्ङभ्यां मा भूत् ॥ अदुद्रुवत् ॥ अवोचत् ॥ ननु लावस्थायामेववृतादिभ्यः स्यतासीत्यादिनास्यप्रत्यये कृते व्यवधानादात्मनेपदपरस्मैपदरूपनियमाप्रवृत्तावपि लकारसामान्याश्रयत्वेनान्तरंगत्वात्स्य प्रत्ययात्पूर्वमेव लस्यति वादिषु सत्स्य,परस्मैपदं पक्षे चात्मनेपदं स्यादेवेति इङ्गः स्यसनोरिति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सत्तेनैव स्यग्रहणेन विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति ज्ञापितं ॥ तेनानुदात्तेत्वाद्वर्त्स्यत इत्येवं नियमात्मनेपदेप्राप्ते इङ्गः स्यसनोरिति परस्मैपदमपि पक्षे भवति। तथा च विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वाच्चङ्ङोर्नदोषः विकरणात्प्रागेव परस्मैपदप्रवृत्तेरिति चेत् ॥ सत्यम् ॥ स्यग्रहण विकरणव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङ्ङोर्दोषः स्यादेव। अयं च पक्षः अदेः शित इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। स्पष्टः किं च तदन्तविधिलाभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकम् ॥ धातोरेकाच इत्यादिनायङ् । बोभूयते ऋतेरीयङ्। ऋतीयते । शीङ्, त, इत्यत्र तु व्यपदेशिवद्भावेन ङिदन्तत्वम् ॥ नमोवरिवश्चित्रङइति क्यचि चित्रीयते इत्येतत्कथमिति चेत् ॥ अत्राहुः । अवयवेऽचरितार्थो ङकारः क्यजन्तस्य विशेषणं भवति ॥ तथा च समुदायानुबन्धो ङकार इति व्यपदेशिवद्भावेनैव ङिदन्तत्वं बोध्यमिति ॥ स्वरितञित. ॥ पूर्ववदिच्छब्द. प्रत्येकं सबध्यते ॥ कर्त्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् ॥ कर्मव्यण् ॥ धातोरिति ॥ धातोर्लस्येत्यर्थः। लकारधात्वोराक्षेपः पूर्ववद्बोध्यः ॥ तिङस्त्रीणित्रीणि ॥ तिङः षट्त्रिकाः संज्ञास्तिस्र इति यथासंख्यं न प्राप्नोतीत्यत आह ॥ उभयोरिति ॥ परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्त्तते तेन पदद्वये प्रत्येकं त्रयस्त्रिका इति यथा संख्यं संज्ञाः प्रवर्त्तत इति भावः ॥ ननु प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमावित्येवं कृतैकशेषाणां प्रथमादीनां प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमाइति द्वंद्वेभ्युपगते त्रिकद्वयस्य यथासंख्यं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः स्युः नत्वेवैकस्येति णलुत्तमोवेति सूत्रं विरुध्येत ॥ णलउत्तमसंज्ञकत्वालाभात् ॥ ततश्च प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र कृतद्वंद्वानां प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्चेत्येकशेष आश्रीयताम् ॥ तथा हि सति सञ्ज्ञा अपि षडिति परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तिक्लेशं विनैवेष्टसिद्धिरिति चेत् । मैवम्। एकशेषाश्रयणे गौरवाद्वैयर्थ्याच्च ॥ त्वयापि हि परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव ॥ अन्यथा शतृक्वसोः सावकाशापरस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञयाबाध्येत ॥ ततश्च क्राम्यति क्रामतीत्यादौ क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्यात् ॥ आक्रामन्नित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् ॥ परस्मैपदा-

मामिति विहितस्य णलो णलुत्तमो वेति णित्वविकल्पविधानाज्ज्ञापकात् परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया न बाध्यत इति ब्रूषे तर्हि सुतरां प्रतिपत्तिगौरवम् ॥ तान्येकवचन ॥ तानीत्यस्य व्याख्यानं लभ्येत्यादि ॥ अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञानां च पर्यायः स्यात् ॥ इष्टापत्तौ तु अत्ते लोटो मेर्निरिति कृते एकत्वविवक्षायामुत्तमसंज्ञाभावादाडुत्तमस्येत्यस्याप्रवृत्त्या आनीत्यादिप्रयोगोऽपि साधु स्यादिति भावः । प्रत्येकमिति । यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तं तदयुक्तम् ॥ शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगात् येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शसिति सिद्धान्तात् ॥ तथा सुप इति सूत्रेऽप्येकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमेव ॥ एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् ॥ अन्ये तु एकैकमेवैकैकशः स्वार्थे शस् नत्वत्र वीप्सायाम् ॥ न च स्वार्थे शस् स आकरग्रन्थान्नावगम्यत इति वाच्यम् । एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वेति भाष्यात् शसन्तस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानं तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति ॥ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापि शसोऽवगम्यमानत्वात् ॥ ततश्च एकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमिति यदुक्तं तदेवायुक्तमित्याहुः ॥ युष्मदि ॥ सामानाधिकरण्य इत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमाने इति । सामानाधिकरण्ये किं ॥ त्वां पश्यति । त्वया क्रियते तुभ्यं ददाति ॥ प्रहासे च । मन्योपपद इति ॥ सप्तम्यंतस्यानुगुणत्वेन व्याचष्टे ॥ तस्मिन् प्रकृतिभूते सतीति ॥ तस्माद्धातोर्लस्य स्थाने इत्यर्थः ॥ अस्मदि ॥ तथा भूते इति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः ॥ तिङ् शित् सार्व ॥ धात्वधिकारोक्ताद् इति किं ॥ हरीन् । शसः सार्वधातुकमपिदिति ङित्वे घे ङितीति गुणः स्यात् ॥ लिहः श्रियः इत्यादिशसंतेषु सार्वधातुके यगिति यक् च स्यात् । केचित्तु वारिणी इत्यत्र नुमि कृतेऽपि लघूपधगुणः स्यादित्याहुस्तन्न ॥ क्ङितीति निषेधात् इगन्तत्वप्रयुक्तस्य नुमः गुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च ॥ कर्त्तरि शप् ॥ सार्वधातुके यगित्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तते धातोरेकाच इति सूत्रात् धातोरिति च तदाह ॥ कर्त्रर्थ इत्यादि ॥ झोऽन्तः ॥ तकारादकार उच्चारणार्थः । आयनेयीनीति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते नत्वादिग्रहणमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ॥ तस्यापि अनुवृत्तौ तु शयांते इति न सिध्येत् ॥ शीङो लेट् । लेटोडाटावित्यतरङ्गत्वादंतादेशात्प्रागटि कृते तस्यादित्वाभावात्तदनेन प्रत्युक्तम् । देतदाह ॥ प्रत्ययावयवस्येति ॥ प्राचा तु प्रत्ययादेर्झस्येत्युक्तं ॥ इह मनोरमायामादिग्रहणं निवृत्तमित्युक्तं तदापाततः ॥ अन्यत्र प्रवृत्तस्यादिग्रहणस्य निवृत्तत्वा-

योगात् ॥ निवृत्तमित्यस्यानतु वृत्तमित्यर्थं इति वा कथंचित् व्याख्येय ॥ यत्तु प्रत्ययादेरिति ग्रन्थसमर्थनाय व्याचक्षते । आडागमे कृते तत्सहितोपि प्रत्ययोस्तु नाम ॥ न तु तत्सहित एव प्रत्ययइति नियमोस्तीति तन्न ॥ अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात् । अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादीनामिडागमापत्तेः । ननु अङ्गात्परस्य प्रत्ययस्य इट्यासुडत तु नाङ्गमिति चेन्न ॥ आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वदतां मते भावमिभविष्यामीत्यादौ विकरणां तस्यैव तदादिग्रहणबलेन यासुट् तस्याप्यंगताया दुर्वारत्वात् ॥ किं च लविषीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्सीयुटि कृते लिङः स्थाने इट् तस्यागमेनादित्वविघातात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्याशंक्य प्रत्ययस्वरे कर्त्तव्ये आगमा अविद्यमानवदित्यतिदेश आद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः ॥ न चैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वे युज्यते ॥ न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वादिकारस्याप्युदात्त स्यातद्वारणाय प्रत्ययस्वरे कर्त्तव्ये इत्यादिग्रन्थः स्वीकर्त्तव्यएवेति नास्त्यवकारग्रन्थविरोधइति वाच्यम् ॥ आगमा अनुदात्ताइति विशेषवचने नागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक् । झस्येति ॥ हकारादकारउच्चारणार्थः । अतोगु इति ॥ अतो दीर्घोयञीति तु न प्रवर्तते ॥ स्थान्यत्वादेशविधौ स्थानिवत्वनिषेधादिति भावः ॥ अतो दीर्घो ॥ तुरुस्तु शश्यः इति सूत्रात्सार्वधातुकइत्यनुवर्तते ॥ सार्वधातुके किं । केशवः । अगमा । अतआइति वक्तव्येदीर्घ ग्रहणाद्दीर्घ एव यथा स्यादित्येतदर्थं अन्यथा ऽपाचौरोदनं देवदत्त। ननु पचामि भोरित्यत्रानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतः स्यात् ॥ केचित्तु अत आदिति सुवचं तपरकरणसामर्थ्याद्विकारनिवृत्तिर्भवेदिति प्लुतस्याप्रसङ्गात् ॥ उदात्तस्थानेउदात्तआकारः अनुदात्तस्थाने अनुदात्त आकार इत्यादि स्थानेन्तरतम इत्यनेनैव सिद्धम् । अत एव वृषाकप्यग्नीति सूत्रे वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त एक एवोदात्तत्वं प्रयोजयत्यग्न्यादिषु तु स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धमिति मनोरमादावुक्तम् । ततश्च प्रयोजनाभावात्तपरकरणमनर्थ विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव । यदि तु इ लुप्यावृभ्य इत्यत्र आ आवितिवत् अत आ इत्यत्रापि आ आ इति प्रश्लेषः क्रियते तदा तपरकरणं विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः । प्रहासे चेति सूत्रस्योदाहरणमाह । एहि मन्ये इति । ओदनं भोक्ष्येइ इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः । एतम् एतवेति । एतं मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे एत मन्ये ओदनं भोक्ष्यध्वे इत्यन्वयः । भोक्ष्यावहे इति । युवां मन्येथे भोक्ष्यामहइति यूयं मन्यध्वे इति क्रमेणार्थः ॥ परोक्षे लिट् ॥ यद्यप्यधिश्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैवा। उक्तंहि भाष्ये। क्रियानाम्-

यमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूतानिदर्शयितुमिति तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यमिह विवक्षितं तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेपि लिट् भवत्येव। अयं पपाच त्वं पेचिथ। ननु क्रियाशब्दवाच्याधिश्रयणाधःश्रयणादिव्यापाराणांयुगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेपि क्रमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति यत्र तु क्रमशोपि प्रत्यक्षविषयत्वं नास्ति तत्र हि पारोक्ष्यं क्रियायाः। ततश्च लिडुत्तमपुरुषो दुर्लभ इति चेदत्राहुः। स्वव्यापारस्यापि वर्त्तमानतादशायां व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिसंधाने ततः कार्येणानुमितौ भवत्येव। बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमितिवदिति ॥ लिट् च ॥ आर्द्धधातुकसंज्ञ एवेति। लङः शाकटायनस्येति सूत्रादेवकारोनुवर्त्तत इति भावः ॥ परस्मैपदानाम् ॥ अत्र थशब्दस्य अकारो विधीयमानः अन्त्यस्य प्राप्नोति न चाकारस्याकारविधौ निरर्थकत्वमिति वाच्यम्। यथासंख्यसंपादनेन कृतार्थत्वात्। अत्राहुः। धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति व्यञ्जनमात्रस्य कृते द्वयोरतो गुण इति पररूपम्। यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशस्तथा चानेकाल्त्वात् सर्वादेशे सिद्धमिष्टमिति। ननु सुबन्तानामेवद्वन्द्वस्तत्र त्वकारद्वयकल्पनायां सवर्णदीर्घ एव स्यादिति चेन्मैवम्। आदेशानां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् थशब्दस्य विधीयमानमकारद्वयं प्रत्येकमर्थवन्न भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेनातो गुण इति पररूपस्यैवप्रवृत्तेः॥ भुवो वुक् ॥ अचि श्नुधात्विति सूत्रादचीत्यनुवर्तते तदाह। लुङ्लिटोरचीति। अचीति किम्। अभूत् इत्यत्र वुकि सति लोपो व्योरिति लोपं बाधित्वा परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः स्यात्। ननु हल्ङ्यादिलोपादन्तरङ्गत्वाल्लोपो व्योरिति लोप एव भविष्यति तथा च मव्यतेर्यङ्लुङन्ताल्लङि तिप्सिपोरमामद् अमामः इत्यत्र लोपोव्योरिव माधवादिभिः स्वीकृतः। एवं चाज्ग्रहणं मादुपधायाइत्युत्तरार्थमनुवर्त्तमानमिहाप्यनुपरञ्जकतया वृत्तिकारादिभिर्योजितं न त्वावश्यकतयेत्येव निष्कर्ष उचित इति चेद् अत्राहुः। भुवो वुगित्यस्याङ्गत्वाद्धल्ङ्यपेक्षत्वेन हल्ङ्यादिलोपस्यैव वुकोपि बहिरङ्गतया असिद्धत्वेसति वलिलोपस्य प्राप्तेरेवाभावादज्ग्रहणमिष्टार्थमपीत्येवयुक्तमिति। अयं च शंकाग्रन्थः समाधानग्रन्थश्च मनोरमायां स्थितः। अत्रनव्याः। मव्यतेर्यङ्लुगन्त एव नास्ति अमामदित्यादि रूपं तु दूरादपास्तमेव यकारवकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्तीति च्छ्वोः शूडिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टीकृतम्। इदं च च्छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयकं ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ् लुगस्त्येवेतिन्याय्यं माधवादिसंमतं च। मव्यबन्धने अयं यान्तऊठ्भावीति सूत्रेवप्रमाणत्वात्। तथाच तद्ग्रन्थेन सहास्वत्यमनोरमाग्रन्थो विरुध्यत इत्याहुः।

यदि तु भवतेर्यङ्लुगन्तादितिमनोरमायां पठ्यते तदा तत्र पूर्वापरग्रन्थविरोधो नास्तीति दिक् । अजादेरिति । यदि बहुव्रीहिः षष्ठी तदा इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दकारस्य नन्द्रा इति द्वित्वनिषेधः स्यात् किं तु अचावसावादिश्चाजादिस्तस्मादिति कर्मधारयादेषा पञ्चमी तदाह । आदिभूतादचः परस्य त्विति । भूव्भूव् इति । यद्यप्यत्र धात्ववयवत्वं प्राथम्यं च न संगच्छते तथापि व्यपदेशिवद्भावेन तद्बोध्यम् । नन्विह चत्वार एकाचः तत्रावयवास्त्रयः तत्र भ् ऊ व् इति ।भूविति समुदायश्चतुर्थः । तथा चानियमेन यस्य कस्य चिद्द्वित्वं स्यान्मैवम् । समुदायस्यैकाच एव द्विर्वचनस्य न्याय्यत्वात् तस्मिन् हि द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्यन्त एव हस्तचलनेन सर्वावयवचलनवत् ॥ पूर्वेति । एकाचो द्वे इति प्रकरणे ॥ हलादिः ॥ अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशस्तेन आततुः आटतुरित्यादौ तकारादिनिवृत्तिः सिध्यति क्व चिदभ्यासे आदेर्हलः सत्वमाश्रित्य सर्वत्रानादेर्लोपविधानात् ॥ भवतेरः ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्येति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्तते । अत्र प्राचोक्तम् । भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्नात्वमिति केचित् । व्याख्यातं च तत्पौत्रेण कर्त्रर्थयोः श्तिप्शपोर्निर्देशादित्यर्थः इति तन्न । धातुनिर्देशमात्रे श्तिपो विधानात् शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादिवेह प्रवृत्तेः । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या उपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादीनामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ सर्वोपप्लव एव स्यात् । अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवाकरदृश्याम् । प्रयुञ्जते च कर्मण्यपि अकार कवयः तस्यातपश्च विभरांबभूवे विभावरीभिर्विभरांबभूविरे इत्यादि ॥ एतत् प्रक्रियाप्रसादग्रन्थदूषणं मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्यैः श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादिवेह शपः प्रवृत्तिरिति यदुक्तम् । तन्न । पिबतिः ध्मायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्त्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । एवं च उपसर्गात् सुनोतिसुवति भवतेरः ध्ययतेः संप्रसारणं चेत्यादिनिर्देशात् अकर्तृवाचिन्यपि परे शबादय इत्येव व्याख्येयम् । अन्यथा इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति सूत्रे वक्ष्यमाणग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः ॥ केचित्तु शित्त्वात्तिपः सार्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादौ आर्धधातुकस्येड् वलादेरितीडागमनिवृत्त्या, ब्रवीतिरित्यत्र ब्रुव ईडिति ईडागमप्रवृत्त्या च, शित्वं चरितार्थमिति व्याचख्युः ॥ तच्चिन्त्यम् । तितुत्रेत्यनेनेण्निषेधादार्धधातुकत्वेपि क्षत्यभावात् । ब्रुव ईडित्यत्र ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईडागम इत्येतन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात् सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावेपि क्षत्यभावात् । न च हलादेः पित्प्रत्ययस्य सार्वधातुक-

स्येति विशेषणाभावे ब्रुवो लिटि वचादेशे सिपः थलि उवक्थेत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । थलोऽत्र पित्त्वाभावात् । न च स्थानिवद्भावेन पित्त्वम् शः शानचः शित्त्वेन लिङ्गेन क्वचिदनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति तन्निषेधात् ॥ तस्मात् पूर्वोक्तरीत्यैव श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादकर्त्तर्यपि शपः प्रवृत्तिरिति ग्रन्थो निराकर्त्तव्य इत्याहुः ॥ तदपरे न क्षमन्ते । थलः पित्त्वाभावे हि असंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वात् वचिस्वपीति सम्प्रसारणे सति उवचिथ उवक्थेति न सिद्ध्येत् किंतु ऊचिथ ऊक्थेति स्यात् । तस्मात् स्थानिवत्त्वेन थलः कित्त्वेऽभ्युपगते उवक्थेत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय पितः सार्वधातुकस्य ईडागम इति व्याख्यातव्यमेव । तथा च ब्रवीतिरित्यत्र ईडागमप्रवृत्त्या शित्त्वं चरितार्थमिति केचिदुक्तं तदपि सम्यगेवेति ॥ असिद्धवदत्राभात् ॥ वत्करणं प्रतिपत्तिलाघवाय । अन्यथा सिद्धे असिद्ध इति प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत् सामर्थ्यादसिद्धवदिति कल्पनीयं स्यात् । यथा राजभिन्ने पुरोहिते राजायमिति प्रयोगो राजवदिति कथंचित् कल्पयति । राजवदयं पुरोहित इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति ॥ तथा चागत्या षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्रासिद्धवदिति कल्प्यते । असंयोगाल्लिट् किदित्यत्रापि किद्वदित्यगत्यैव कल्प्यत इति ज्ञेयम् ॥ आभादित्यभिविधावाङ् ॥ भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः ॥ अधिकारश्चायम् ॥ अत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभाद्ग्रहण विषयनिर्देशार्थम् । भाधिकारस्यावधिलाभस्तु अङ्गस्य प्रत्ययः परश्चेत्यादाविव व्याख्यानेनैव सिद्ध्यति । एवं च अनुदात्तोपदेशेत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति एषामनुनासिकस्य लोपः स्यात् झलादौ क्ङिति परे स चासिद्धो भवति । अत्र झलादिकिदाश्रित्यैव यदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये इति जङ्गहि जङ्घहि अतो हेरिति लुग् न भवति । अनुनासिकलोपस्य हिशब्दाश्रितत्वेनासिद्धत्वात् ॥ नन्वस्याधिकारत्वे यत्र यत्रोपस्थानं तत एवारभ्य यदाभीयम् तस्मिन्नेव कर्तव्ये असिद्धत्वं स्यात् न तु ततः पूर्वस्मिन्नपि । ततश्च घ्वसोरित्येत्वं पूर्वस्मिन्नपि धित्वे कर्त्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेद् ॥ भवेदयं दोषः शब्दाधिकारे । अर्थाधिकारश्चायम् । ततश्चेह आन्नलोप इत्यवधिर्निर्णीतः । स एव प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते । तदेतत् सकलमभिप्रेत्याह इत ऊर्ध्वमिति । अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वमेव आकरे स्थितम् । एतेन एधि शाधीत्यत्र स्थानिनो झलन्तत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्निबन्धनं हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धित्वं सिध्यति । प्राचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षे तु न सिद्ध्यति । देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य जीवनं नेति न्यायेन एत्वविधिना झल्बुद्धौ निवर्तितायां पश्चादेत्वबुद्धिनिवर्तनेऽपि धित्वकार्यस्याप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ समानाश्रये इति किम् ।

पपुषः, चिच्युषः, लुलुवुषः, । इह पाधातोः, चिञो, लूञश्च, परस्य वसोर्यत्संप्रसारणं तत् आतो लोप इटि चेत्यालोपे, एरनेकाच इति यण्वुवङि च कर्तव्ये नासिद्धम् । आलोपादीनि हि क्वसौ संप्रसारणं तु विभक्ताविति व्याश्रयत्वात् । न च बहिरङ्गत्वेनासिद्धतास्त्विति शङ्क्यम् । नाजानन्तर्येति निषेधात् । वाह ऊठ् सूत्रस्थबहिरङ्गपरिभाषाया अप्याभीयत्वेन आलोपादिषु कर्तव्येष्वसिद्धत्वाच्च । न चोक्तपरिभाषाया आलोपादीनां च समानाश्रयत्व नेति शङ्क्यम् । वसोः संप्रसारणे कृते ह्यजाद्याश्रयेणालोपादीनि प्रवर्तन्ते, तेषु कर्त्तव्येषु सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये बहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्तत इति तेषां तत्त्वार्थादिति दिक् ॥ विषयलाभार्थम् आभाद्‌ग्रहण किम् । आभीय प्रत्येवाभीयमसिद्ध नान्यं प्रतीति यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन अभाजि राग इत्यत्र भञ्जेश्च चिणि रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावात् अत उपधाया इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः ॥ स्यादेतत् । देभतुः देभुरित्यत्र अन्थिग्रन्थिदम्भीति वक्ष्यमाणवचनेन लिटः कित्त्वान्नलोपेप्येत्वाभ्यासलोपौ न स्यातां तस्यासिद्धत्वात् ॥ अत्राहुः ॥ श्नसोरल्लोप इति तपरकरणाल्लिगात् आभीयासिद्धत्वमनित्यमिति नास्त्यत्र दोषः । तपरकरणं हि आस्तामित्यत्र आडागमस्य लोपो मा भूदित्येतदर्थम् । यद्याडागमः श्नसोरल्लोपं प्रत्याभीयत्वेनासिद्धः स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेन । एव च दम्भेश्चेति वक्ष्यमाणं नापूर्ववार्तिकम्, किं त्वनित्यत्वबललभ्यमेवेति ॥ वुकः वुक्शास्त्रस्य । एवमग्रेपि । युट उदाहरण तु दिदीये ॥ बभूवेति । अत्र प्राचा इन्धिभवतिभ्यां चेति सूत्रं पितोपि लिटः कित्वार्थमिति व्याख्यायाचो ञ्णितीति वृद्धिप्राप्तौ क्ङिति चेति निषेध इत्युक्तम् । तदुपेक्षितम् । इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्ध्योर्निषेधइति सिद्धान्तात् । अन्यथा इक्स्थानिकयोर्निषेधे लैगवायन इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् । न चात्र कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति वाच्यम् । थलि उत्तमे णलि च गुणनिषेधेन कित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेवाकरे । तथाच वार्तिकम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ॥ यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति । तथापि कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यता स्वीक्रियत इति पक्षोप्यस्मादेव वार्तिकादवगम्यते । तेन रन्धेर्णिचि परामपि उपधावृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वाद् रधिजभोरचीति नुमि कृते रन्धयतीति सिद्धम् ॥ नन्वेवमपि संयोगात् परस्य लिटः कित्त्वार्थमिन्धेर्ग्रहणं त्वयोपेक्षित एव । अन्यथा समीधे दस्युहन्तममित्यत्र इन्धेर्नलोपो न स्यात् ॥ मैवम् । छन्दस्युभयथेति सूत्रेण हि सार्वधातुकसंज्ञार्धधातुकसंज्ञा च

विधीयते । तेन सार्वधातुकमपिदिति लिटो ङित्त्वे स्यादेव नलोप इति वार्त्तिकाश्रयात् ॥ अत्र नव्याः बभूवेत्यत्र द्विर्वचनेचीत्यजादेशस्य निषेधाद् गुणवृद्धिभ्यां, प्रागेव वुकः प्रवृत्त्या भुवो वुको नित्यत्वादिति वार्त्तिके नित्यत्वादिति हेतूपन्यासो निष्प्रयोजनः । शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्तीत्याशङ्का कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि क्वाचन्नित्यत्वं स्वीक्रियते इत्यादिसमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याश्रित्य स्वयमेव समादधुः । षाष्ठद्वित्वप्रकरणान्ते हि वार्त्तिककृता पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते । द्विवचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । तथाच द्विर्वचनेचीति सूत्रं नारम्भणीयमित्याशयेन नित्यत्वादिति हेतूपन्यस्त इति ॥ द्विर्वचनेचीति सूत्रेण अजादेशस्य स्थानिवद्भावो विधीयत इति पक्षे तु द्वित्वात् प्रागेव वृद्ध्याद्यादेशस्य स्वीकृतत्वादादेशानन्तरमपि वुकः प्रवृत्तिरस्तीति भुवो वुको नित्यत्वात् इत्यादिग्रन्थः सम्यगेव ॥ न चैवमपि नामधातुषु त्वापयति मापयतीत्यत्र मपर्यन्तस्य त्वमौ परत्वात् पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपइति ग्रन्थः कथं सगच्छेतेति वाच्यम् । प्रकृत्यैकाजिति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातमित्याशयेन तत्प्रवृत्तेः ॥ अत एव त्वादयति मादयतीत्येव न्याय्यमिति तत्रोक्तमिति दिक् ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ नेड्वशि कृतीत्यत इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं निषेधसंबद्धस्येटो निवृत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तु समर्थानां प्रथमाद्वेत्यनुवृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये प्राग्दिश इत्यनन्तरं समर्थानां प्रथमादिति निवृत्तम् वेति त्वनुवर्तत इति व्याख्यानमिव नेति निवृत्तम्, इडित्यनुवर्तत इति व्याख्यातुं शक्यत्वादिड्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् ॥ तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तत् स्वीकृतमिति बोध्यम् ॥ आर्धधातुकस्येति किम् । आस्ते शेते ॥ वलादेः किम् । एधनीयम् ॥ ननु रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यनेन सार्वधातुकस्य यदि इड् भवति, तर्हि रुदादिभ्य एवेति नियमादास्ते शेते इत्यत्र न भवेदिति आर्धधातुकस्येति व्यर्थम् । न च रुदादिभ्यः सार्वधातुक एवेति विपरीतनियमाद्रोदितेत्यत्र न स्यात्, आस्ते शेते इत्यत्र तु स्यादिति शंक्यम् । रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सश्चेति क्त्वासनोः कित्त्वस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ त्वदुक्तरीत्या क्त्वासनोरिडागमाभावेन न क्त्वा सेट् इति निषेधाप्रवृत्त्या क्त्वाप्रत्यये औपदेशिककित्त्वस्य सुस्थत्वात् । हलन्ताच्चेति झलादिसनः कित्त्वाच्च । तस्माद्विपरीतनियमासंभवेन आर्धधातुकग्रहणं व्यर्थमेव ॥ ननु तद्ग्रहणाभावे वलादेरित्यस्य अंगस्येति यदधिकृतम्, तद्विशेषणं स्यात् । ततश्च अडाटाविव इडागमोपि अंगस्य स्यात् ॥ मैवम् । कृतेप्यार्धधातुकग्रहणे वलाद्यार्धधातुकस्य यदंगं तस्येडागम इति व्याख्यानापत्त्या उक्तदोषतादवस्थ्यात्

टवस्थ्यात् । अकृतेपि तद्ग्रहणे अंगस्य यो वलादिरंगनिमित्तं तस्येट् इति व्याख्यानादिष्टसिद्धेश्च तस्मादुभयथापि व्याख्याने शरणीकर्तव्ये आर्द्धधातुकस्येत्यस्य त्याग एव श्रेयान् ॥ नन्वेवं केशवः अंगना वृक्षत्वमित्यत्रेट् स्यात् अत इधातोरित्यतः धातोरित्यनुवर्तनादधातोः परस्य न भवति इति परिहारसंभवेपि लूभ्यां पूभ्यामित्यत्र दुर्वार एवेडागमः विहितविशेषणेनाप्ययं वारयितुमशक्यः क्विबन्ताद धातुत्व न जहतीति लूभ्यां लूभिरित्यत्र भ्यामादेर्धातोर्विहितत्वानपायात् । किंच जुगुप्सत इत्यादौ गुप्तिज्किद्भ्यः इति धातोर्विहितस्य सनः इट् दुर्वारः स्यात् । न चेह धातोः परत्र विहितस्य वलादेरिति व्याख्यानलाभाय धातोरिति पञ्चम्यन्तमपेक्षितम् । तच्च दुर्लभम् । अत इधातोरिति षष्ठ्यन्तत्वात् । तथा च वृक्षत्वमित्यादावपि इडागमप्रसंग इति वाच्यम् । शब्दाधिकारपक्षे स्वरितत्वेन तत्सदृशशब्दोनुमीयत इति पञ्चम्यन्तलाभात् । अस्तु वा षष्ठ्यन्तत्वम्, विहितत्वं षष्ठ्यर्थ इति व्याख्यायामिष्टसिद्धेः ॥ तस्माज्जुगुप्सत इत्याद्यवतिप्रसंगवारणार्थमार्धधातुकस्येति ग्रहणम् ॥ केचित्तु धातोरिति आवर्त्य धातोरित्युच्चार्य विहितो यः प्रत्ययः तस्य इट् इति यदि व्याख्यायेत, तदा लूभ्यां जुगुप्सत इत्यत्रातिप्रसंगाभावादार्धधातुकस्येति व्यर्थमित्याहुः ॥ बभूविवेति । न चात्र श्र्युकः किती-ति इण्निषेधे वुगागमोपि न स्यादिति शंक्यम् । क्रादिनियमादिटः प्रवृत्तेः ॥ अनद्यतने ॥ अतीताया रात्रेः पश्चार्धेन आगामिन्याः पूर्वार्धेन सहितो दिवसोद्यतन इति कालोपसर्जने च तुल्यमित्यत्र स्थितम् ॥ आर्धधातुकम् ॥ धात्वधिकारोक्त इति । धातोरेकाच इत्यतः धातोरित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोरित्यधिकारसूत्रारम्भादिदं लभ्यते । एतच्च तत्रैव मनोरमायां स्पष्टम् ॥ धातोरिति विहित इति किम् । लूभ्यां जुगुप्सते ॥ अनेकव्यवहितस्येति । सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं, न त्वङ्गस्येति भावः ॥ तासस्त्योः ॥ सः स्यादार्धधातुक इत्यतः सीत्यनुवर्तते । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणात् यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिस्तदिदमाह । सादाविति । एवं रादावित्यत्राप्यूह्यम् ॥ प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नेह संबध्यते, ततो रादिप्रत्ययस्यासंभवात् ॥ लृट् शेषे च ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियाया क्रियार्थायामिति प्रागुक्तम् ततोन्यः शेष इत्याह । असत्यामिति ॥ हरदत्तस्त्वाह अस्वरितत्वादेव क्रियार्थायां क्रियायामिति नानुवर्तते । एवं च शेषे चेति सुत्यजमिति ॥ तच्चिंत्यम् । शयिष्यत इति स्थीयत इत्यादौ तुमुना लृटो बाधापत्तेः । लृलुट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिरभावात् । अत्र च ज्ञापकं प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु

कृत्यश्चेत्यत्र लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिरित्यादि कृदन्ते वक्ष्यति ॥ इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् ॥ यत्तु प्राचा भविष्यतीति व्रजतीत्युदाहृतम् ॥ तदापाततः । तुमुन्विषयेपि लृट् भवति तुमुना लृण्न बाध्यते इत्येतत्प्रतिपादनाय तस्यानुपयोगात् । न हि भविष्यतीत्यत्र कर्तरि तुमुनः प्राप्तिरस्ति । भावे हि सः समानकर्तृकेषु एवेति च वक्ष्यते । लृडित्येतावत्सूत्रकरणेपि भविष्यतीति व्रजतीत्ययं सिध्यत्येवेत्यास्तां तावत् ॥ लोट् च ॥ विधिनिमन्त्रणेत्याद्यनुवर्तते तदाह । विध्यादिष्विति ॥ आशिषि लिङ्लोटौ ॥ ननु विध्यादिसूत्र एव संप्रश्नप्रार्थनाशीःष्वित्युच्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः । इह हि क्तिच्क्तौ चेत्युत्तरसूत्रार्थमाशिषीति तावदावश्यकम् । लिङ्लोटावपि इहैव विधेयौ विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहणे हि स्मे लोडित्यादिना स्वविषये परत्वाद्बाधः स्यात् । सिद्धान्ते परत्वादेष विधिः स्मे लोडित्यादेर्बाधक इति महान् विशेष इति ॥ तुह्योस्तातङ् ॥ यद्यपि तिह्योस्तातङ् इति वक्तुं शक्यम् तथापि लाघवाभावादतिप्रसङ्गवारणाय हिशब्दसाहचर्याश्रयणे लोट इत्यनुवर्तने वा गौरवाच्च तुह्योरित्युक्तम् ॥ लोटो लङ्वत् ॥ लोटः इत्युपमेये षष्ठीदर्शनादुपमानादपि षष्ठ्यन्तादेव वतिस्तदाह । तेनेति ॥ अडाटौ तु नातिदिश्येते, न हि तौ लङः क्रियेते, किं त्वङ्गस्येति भावः ॥ नन्वेवमपि यान्तु वान्तु इत्यत्र लङः शाकटायनस्यैवेति जुस् स्यात्, जुह्वतु विन्दन्त्वित्यत्र तु सिजभ्यस्तेति जुस्स्यात् ॥ अत्राहुः विदो लटो वेति वाग्रहणमिहानुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न जुस् ॥ यद्वा लङः शाकटायनस्यैवेति सूत्रे नित्यं ङित इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः लङ्ग्रहणमतिरिच्यते, लुङि सिचा लृङि स्यप्रत्ययेन च व्यवधानात् । लिङि तु झेर्जुस् इति जुसो विहितत्वाच्च । ङित इत्यस्य लङ्येव पर्यवसानात् । ततो लङ्ग्रहणं विभज्यते नियमार्थं लङेव यो लङ् तस्यैव झेर्जुस्, न तु लङ्वद्भावेन यो लङ् तस्येत्यतो नोक्तदोष इति ॥ तच्चिन्त्यम् । अदुरित्यत्र सिजभ्यस्तेति नित्यजुस बाधित्वा परत्वात् शाकटायनस्यैवेति विकल्पप्रसङ्गात् । तस्माल्लङ्ग्रहणं शाकटायनसूत्रे कर्त्तव्यमेव । न तु तदतिरिच्यते । न च आतः इति सूत्रेण अदुरित्यत्र नित्यं जुस्स्यादिति वाच्यम् । तस्य नियमार्थत्वेन विध्यर्थत्वायोगात् । अन्यथा अभूवन्नित्यत्र सिजभ्यस्तेति जुस् दुर्वार एव स्यादिति नव्याः ॥ यदि त्विह आत इति सूत्रमावर्त्य विध्यर्थतां नियमार्थतां च व्याख्यायेत । तदा तु उक्तदोषाभावाद् यद्वेति समाधानमपि सम्यगेव । शाकटायनस्येति जुसो वैकल्पिकत्वात् । तदभावपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिजभ्यस्तेति

जुसि स्वीकृते तु सुतरां सम्यगेव । परं तु जुह्वतु विन्दन्त्वित्यत्र जुसभावाय व्यवस्थितविभाषा तु आश्रयणीयैवेति दिक् ॥ सकारान्तस्येति । ङिल्लकारोत्तमसकारस्येति प्राचो व्याख्यानं त्वयुक्तम् । भूयासमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ ङिदुत्तमस्येति । ङिल्लकारोत्तमस्येत्यर्थः । तेन भवावः भवाम इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ सोपिच्चेति । एवं च पित्त्वेनानुदात्तस्य सिपः स्थाने यो हिरादेशः, स तु स्थानिन्तरतम इत्यनुदात्तो न भवति ॥ जहि शत्रून् । स्तुहि स्तुतम् ॥ भवतादिति । लुगपेक्षया परत्वाद्धेस्तातङ् । अन्तरङ्गमेव लुक् बाधते, न तु परमिति भावः ॥ स पिच्चेति । स इति तच्छब्देन यस्याऽडागमः स परामृश्यत इत्याहुः ॥ इतश्च ॥ इतश्च लोप इति सूत्रात्परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तं षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणमय्य इतेरित्यनेन विशेष्यते, तदाह । परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्येति । प्राचा तु परस्मैपदेष्विकारस्य लोप इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । भवेदित्यादावतिव्याप्तेः ॥ ननु अतो येय इत्यत्र इय् दीर्घादिरस्तु । एवं च नोक्तातिव्याप्तिः । इतश्चेति तपरकरणात् । अत एव अबोभवीदित्यादावपि न दोष इति चेत् ॥ नैवम् । रुदेर्लङि अरुदितामित्यादौ दोषध्रौव्यादिति मनोरमायां स्थितम् । विधिनिमन्त्रणा ॥ ष्योत्येषु वाच्येषु वेति । पक्षद्वयस्यापि आकरे स्थितत्वादिति भावः ॥ अत्र आद्ये त्वित्थमुपपत्तिः विध्यादीनां प्रत्ययार्थत्वमनुचितम् । तथाहि सति कर्त्रादीनामर्थानां लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोर्था बाधकाः स्युः । तथा च लिङः कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात्, ततश्च द्विवचनबहुवचने न स्यात्, शबादयश्च न स्युः, पुरुषव्यवस्था च न स्यात्, अभिहितत्वप्रयुक्तस्तृतीयादिविरहश्च न सिध्येदिति ॥ द्वितीये त्वित्थमुपपत्तिः विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यन्ते, परस्परविरोधाभावात् । तथा च लः कर्मणीत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन सर्वलकाराणां संग्रहात् लिङादीनामपि कर्त्रादयोर्था भवेयुः ॥ किं च कर्त्रादयोपि निरवकाशाः ॥ न च लङादयोवकाशाः । न्यायसाम्येन विध्यादिवद्वर्त्तमानत्वभूतत्वादेरपि तत्तल्लकारवाच्यत्वात् ॥ नचैवम् पचतीत्यादौ धात्वर्थं प्रति वर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं स्यात् तथा चैककर्तृका वर्तमाना पचिक्रियेत्यादिशाब्दबोधवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वापादानस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् ॥ ननु प्रत्ययार्थः प्रधानम्, प्रकृत्यर्थो विशेषणमित्यौत्सर्गिकमाख्याते त्यज्यते । भावप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तानुरोधादिति चेत् ॥ तर्हि तत एव नोक्तदोष इति दिक् ॥ प्रवर्त्तनायामिति ।

प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिषु चतुर्षु, अनुस्यूतत्वादिति भावः ॥ अत्र वदन्ति । प्रवृत्तिः प्रवर्तना चोभयमपि व्यापारः स च धात्वर्थः । फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वस्वीकारात्तदाश्रयस्तु लकारार्थो व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वेपि प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तना तु लिङ्त्वादिरूपेण लकारवाच्या द्योत्या चेति पक्षद्वयम् । प्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठा आर्थी भावनेत्युच्यते । प्रवर्तना तु विधिः मां प्रेरयतीत्यनुभवाल्लिङादिनिष्ठा शाब्दी भावनेत्युच्यते वेद एव लिङादिनिष्ठा वक्तुरभावात् लोके तु पुरुषनिष्ठा इति केचिदभ्युपगच्छन्ति ॥ प्रवर्तनाया अस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या, पुरुषप्रवृत्तेस्तु यजनदानादि भाव्यम् । एवं च धातूपात्तव्यापारस्य विषयविषयिभावेन द्वेधान्वये तात्पर्यग्राहका लिङादय इति द्योतकतापक्ष एव ज्यायान् ॥ लिङ्त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्तनायां शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात् ॥ एवं णिच्यपि । इयांस्तु विशेषः णिच्प्रत्ययद्योत्या प्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते पुरुषादिनिष्ठैव, न तु णिज्निष्ठा । लिङादिद्योत्या तु मतभेदेन लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति ॥ स्यादेतत् लिङादिद्योत्या प्रवर्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इतिवत् पचेदोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्यात् । प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्तनाश्रयस्य लकारेणोक्त इति कर्तरि तृतीया न भवति किं तु प्रथमैवेति चेत्, तर्हि ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तः पचेत् इति प्रयोगः स्यात् । अत्राहुः ॥ पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्त्तना लिङादिवाच्यैव न तु धातुवाच्या । तथाच लिङुपात्तव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः । देवदत्तेन पाचयति यज्ञदत्त इत्यादौ तु णिजन्तस्य धातुत्वाद्धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि कर्तृत्वाल्लकारेणाऽनुक्ते प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेति वैषम्यमिति ॥ कौस्तुभादौ तु हेतुमति चेति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य णिज्वाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन स्थापितः । व्यापारद्वयस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे तु अभीत्यस्य णिजर्थविशेषकत्वे अभिसावयति, प्रकृत्यर्थविशेषकत्वे तु उपसर्गात् सुनोतीति षत्वमभिषावयतीति सिद्धान्तस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेरिति ॥ तथा गतिबुद्धीति सूत्रे अणिकर्त्तेति विशेषणमव्यावर्त्तकं स्यात् । त्वन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे प्रयोजकस्याप्यणौ कर्तृत्वादिति दिक् ॥ प्रार्थनं याच्ञा ॥ क्वचिदिति । ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्यादौ टिड्ढाणञिति सूत्रे एवोक्तम् ॥ दयादित्यादौ उतो वृद्धिर्लुकि हलीति न प्रवर्तते, भाष्ये पिच्च ङिन्न, ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानाद्विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधादित्यदादौ वक्ष्यमाणतया यासुटो ङित्वं न ज्ञापकमित्यपरितोषादाह । श्‌ शानचः शित्त्वमिति ॥

सुट् तिथोः ॥ तकारादिकार उच्चारणार्थः ॥ लिङःसलोपो ॥ रुदादिभ्य इति सूत्रात् सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तते सेति लुप्तषष्ठीकम् अनन्त्यस्येत्यनेन विशेष्यते तदाह । सार्वधातुकलिङोनन्त्यस्येति ॥ सकारद्वयस्यापीति । अवयवावयवोपि समुदायं प्रत्यवयव इत्याश्रयणात्सुटोपि लिङ्भक्तत्वादिति भावः ॥ आशीर्लिङीति । भूयास्तामित्यादौ ॥ ननु सुटि कृते अनचि चेति द्वित्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव स्कोरिति यासुटः सकारो लुप्यते झलि परे यः संयोगस्तदादित्वात् । तथा चैकसकारकं रूपं तुल्यम् सुडभावे यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि स्कोरिति सलोपात्सुट एव सकारस्य द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूपं तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितोषादाह । स्फुटतरं त्विति । एधिषीष्टेत्यादाविति भावः ॥ मध्येपवादन्यायेनेति ॥ रुदादिभ्य इति सूत्रात् सार्वधातुक इत्यननुवृत्तावयं न्यायः प्रवर्तत इति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । प्रत्ययमात्रापेक्षत्वाद् दतो येय इत्यस्य त्वाङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः ॥ नन्वपदान्ताकारस्य जुसत्राश्रयणात्पररूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्त्येवेति चेत्॥ मैवम् । अनेकाश्रयत्वेपि प्रत्ययमात्राश्रयतया प्रकृतेरनाश्रयणात् ॥ व्याख्येयमिति । एतच्च विप्रतिषेध सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ आर्धधातुकसंज्ञ इति । लङः शाकटायनस्यैवेत्यत एवकारोनुवर्तनीयः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वेन सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात् । ततश्च पक्षे शबादिः स्यात् ॥ किदाशिषि ॥ ङित्त्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थम्, जागर्यादित्यत्र गुणार्थं च, जागर्त्तेर्गुणो हि ङिति पर्युदस्यते । ङित्त्वं चेह विशेषविहितेन कित्त्वेन बाध्यते ॥ सलोप इति । झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः, सुटस्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भाव इति मनोरमायां स्थितम्, तदसंबद्धमिति मत्वा अत्र निष्कर्षमाहुः । भूयास्तां भूयास्तं भूयास्तेत्यत्र झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः । भूयादित्यत्र सुट इव यासुटोपि सस्य लोपः पदान्तसंयोगादित्वेनैव । अन्यथा झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव स्यात् । भृष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाबाधकत्वादिति ॥ ङिन्निमित्ते इति । किति गिति ङिति परे इको गुणवृद्धी न स्त इति न व्याख्यातं, छिन्नं भिन्नमित्यत्र लघूपधगुणस्यानिषेधप्रसङ्गात् । न चारम्भसामर्थ्यं शङ्क्यम् । चितं स्तुतमित्यादावव्यवहिते किति चरितार्थत्वादिति भावः ॥ अन्ये तु क्ङितीति प्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययेन संनिधापितस्याङ्गस्य क्ङिति पर इति व्याख्याने तु छिन्नं भिन्नमित्यादि सिध्यत्येव ॥ न

चैवं भवाम इत्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्तरङ्गं गुणं प्रति बहिरङ्गस्य निषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ क्ङितीति सूत्रे चर्त्वेन गकारोपि प्रश्लिष्यत इत्याशयेन गित्किन्ङिन्निमित्त इत्युक्तम् ॥ गिति किम् ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः जिष्णुः । किति त्वस्मिन्स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वं प्रसज्येत । न च क्ङोगित्त्वे भूष्णुरित्यत्र इण्निषेधो न स्यात् ग्लाजिस्थश्चेति चकाराद्भुवश्च ग्स्नुर्भवतीति श्रीकारादिति वाच्यम्, श्रुग्रकः कितीत्यत्रापि चर्त्वेन गकारं प्रश्लिष्य गित्कितोरिण्न स्यादिति व्याख्यानात् । न चैवं चर्त्वस्यासिद्धतया श्रुग्रक इत्यत्र विसर्जनीयो न लभ्यत इति ह्रस्वि चेत्युत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । सौत्रत्वात् न मु न इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्वा इष्टसिद्धेः ॥ वामनस्तु ग्लाजिस्थ इति सूत्रे स्था आ इति प्रश्लेषात् स्थास्नुरित्यत्र घुमास्था इतीत्वं न भविष्यतीति गकारप्रश्लेषाभावान्न श्रुग्रकः कितीत्यत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वाभावसमर्थनक्लेश इत्याह । इग्लक्षणे इति । इक इत्येवं विहिते इत्यर्थः ॥ इग्लक्षणे किम् । लैगवायनः लिगोर्नडादित्वात्फक् इह्रादिवृद्धेरोर्गुणस्य च वस्तुगत्या इक्स्थानिकत्वेपि न निषेधः । न चेक इत्युक्तेपि किति चेत्यारम्भसामर्थ्यादत्र निषेधो न भवेदिति शङ्क्यम् । नाडायनादौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥ भूयादिति । इह स्को इति लोपस्यासिद्धत्वात्तकारस्य संयोगान्तलोप प्राप्तः पदान्तसयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते ॥ नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्वल्यादिलोपः स्यादपदान्ते संयोगादिलोपस्य भ्रट् भ्रडित्यादौ नावकाशत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः । सुट्यासुटोः सतोस्ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनाप्रवृत्तत्वाभावाद् वलन्तायाः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चोक्तदोषशङ्कैव नास्तीति ॥ सर्वलकारापवाद इति । मास्त्वित्यादौ निषेधार्थकमाशब्दोऽन्य एव, न तु माङित्याहुः ॥ च्लि लुङि ॥ इकार उच्चारणार्थ इति मनोरमा ॥ न च मन्त्रे घसेति सूत्रे लेरिति स्थाने ल इत्युच्यमाने च्लिभिन्नस्यापि लकारस्य लुक् स्यादिति शङ्क्यम् ॥ गातिस्थेति सूत्रात्सिच इत्यनुवर्त्य सिच्स्थानिनः स्थान्यर्हस्य लस्य लुगिति व्याख्यायामतिप्रसङ्गाभावात् ॥ विभाषानुवृत्तेर्लुको वैकल्पिकतया छन्दसि रूपान्तरस्यानापाद्यतया च सिजनुवृत्तिं विनापि नातिप्रसङ्ग इत्याहुः ॥ शवाद्यपवाद इति । आदिशब्दात्तत्तद्गणप्रयुक्तानां श्यन्नादीनां ग्रहणम् ॥ इचावितावविति ॥ तत्र इदित्वे प्रयोजनममंस्तेत्यत्र अनिदितामित्युपधालोपाभावः ॥ गातिस्था ॥ इह व्यवहितोपि लुगनुवर्त्तते । न तु श्लुः, व्याख्यानादित्याशयेनाह । लुगिति ॥ गापाविति । गातीति श्तिपा विकरणशून्यस्य निर्देशाल्लुग्विकरण इणादेशो

गृह्यते । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति परिभाषया पिबतिर्गृह्यते, न तु पातिरित्यर्थः ॥ भूसुवोः ॥ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने सुवति सूत्योस्तु न ग्रहणं तिङि विकरणेन व्यवधानात् ॥ अस्तिसिचोपृक्ते ॥ अत्र प्राञ्चः । अस्तिश्च सिच्चेति समाहारद्वन्द्वे अस्तिसिच् तस्मादिति विग्रहं मत्वा अस्तेः सिचश्च परस्येति व्याचख्युस्तच्चिन्त्यम् । तत्र समासान्तस्यानित्यत्वाश्रयेण द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति प्राप्तस्य टचः परिहारेपि समुद्राभ्राद् घ इति निर्देशात् अल्पाच्तरमित्येतदनित्यमित्याश्रित्य सिच्छब्दस्य परत्वसमर्थनेपि अस्तेर्भूः इति भूभावस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य तत्राऽपृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात् । तथा गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचो लुक्यपि स्थानिवद्भावेन सिचः परत्वानपायादगादस्थादभूदित्यादौ अतिप्रसङ्गाच्च । तदेतद् ध्वनयन् व्याचष्टे । सिचास् चेति । सौत्र भत्वमिति । तेनात्र कुत्वजश्त्वे न भवत इति भावः ॥ विद्यमानादिति । सिचोस्तेश्च विद्यमानविशेषणेन लुप्तात्सिचः कृतभूभावादस्तेश्च नेति भावः ॥ भाष्यकारास्त्वाहुः । अस्तिसिचोपृक्त इति द्विसकारकोयं निर्देश इति ॥ अत्र माधवः, अस् सेति समुदायस्याधातुतया इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति श्तिप्प्रत्ययो न स्यादिति ॥ अत्र वदन्ति । द्विसकारकनिर्देशे श्तिप् न स्यादिति यदुक्तम् ॥ तद्भ्रमोक्तिमात्रम् । इत्थं हि भाष्याशयः । सिच इत्यस्यानन्तरं सकारः प्रश्लिष्यते, न तु श्तिपः प्राक् । अत एव 'सिचोपृक्त इति द्विसकारकोयं निर्देश इत्युक्तं भाष्ये । अन्यथा अस्तीति निर्देशो द्विसकारक इत्येव ब्रूयात्, ॥ एवं च सान्तादस्तेः, सान्तात्सिच इति चार्थो निर्बाध एव ॥ द्वितीयश्च सकारो लुप्यते संयोगान्तस्य पदान्तस्येति व्याख्यानात् । व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तत्वाद्द्वितीयसकारस्य । न च सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् अतो रोरित्युत्वं दुर्लभमिति वाच्यम् । संयोगान्तलोपो रोरुत्व इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् । सयोगान्तं यत्पदमिति व्याख्याने तु नेह संयोगान्तलोपः । किंतु सकारद्वयस्यापि रुत्वे कृते अतो रोरित्यनेन एक एव उकारो भविष्यति । विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पश्वेकत्ववद्विवक्षितत्वात् । न च स्थानिभेदेन उकारद्वये सत्यपि न क्षतिः, सवर्णदीर्घानन्तरमाद्गुणे सति समीहितरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे पश्चादवादेशप्रवृत्त्या सिचोपृक्त इति रूपासिद्धेः ॥ तस्मादुक्तरीत्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्यम् ॥ अत एव विधेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वाद् एकः पूर्वपरयोरित्यत्र इकग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यातम् ॥ नन्वति परे यो रुः स त्वतः परो न भवति, अतः परस्तु अति पू-

र्वी न भवतीति रुइयस्थाने कथमुकारः स्यात्॥ मैवम्। रोरिति जातिपरनिर्देशेनातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च संभवात्। न चैवमपि परत्वात् हशि चेति प्रथमस्यैव रोरु स्यादिति वाच्यम्। रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावात्। न चाश्रयासिद्धत्वमिति वाच्यम्। स्थान्यंशे तथात्वेपि निमित्तभूतहश्यंशे तदसंभवात्॥ यद्यपि सत्वजातेरेकत्वादुभयोरपि एक एव रुर्भवतीति व्याख्यायां नायं क्लेशः॥ तथापि रुत्वविधौ पदस्येत्यनुवर्तनादेकपदान्तत्वं न संभवति द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वादित्याहुः॥ अपृक्तहल इति। अपृक्तसार्वधातुकस्येति प्राचोक्तं तु अयुक्तम्। एधिषि इत्यादावतिव्याप्तेः। सार्वधातुकग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च॥ आतः॥ सिज्ग्रहणमनुवर्त्तते, झेर्जुस् इति च। सिच आकाराच्च परस्य झेर्जुस्। तत्र प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वम्, आकारात्तु श्रुत्या, एवं स्थिते फलितमाह। सिज्लुकीति। गातिस्थेति सूत्रेणेत्यर्थः। सिजभ्यस्तेति पूर्वसूत्रेणैवादन्तादपि सिद्धे नियमार्थोयमित्याह। आदन्तादेवेति॥ हेतुहेतुमद्भावादीति। अत्र केचित् आदिशब्देनाशंसावचनं गृह्यतइति व्याख्याय आशंसावचने लिङो यन्निमित्तं तत्रापि क्रियातिपत्तौ भविष्यति लृङ् गुरुश्चेदायास्यत् आशंसेहमध्येष्ये इत्याद्युदाहरन्ति॥ अन्ये तु भविष्यति मर्यादेत्यादिना भविष्यतीत्युपक्रम्य यो यो लिङ् विहितः तन्निमित्त एव क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति नान्यत्रेत्याहुः॥ लिङ्निमित्तमिति। हेतुहेतुमतोर्लिङिच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यादि लकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति॥ अनिष्पत्ताविति। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यदिति तत्रैवोदाहरिष्यति॥ प्रागेवेति। न परतः नापि व्यवहित इत्यर्थः॥ अत एव छन्दसि परेपि व्यवहिताश्च इति सूचितम्॥ आनि लोट्॥ नि लोडित्येव वक्तव्ये आनिग्रहणमागमशास्त्रस्यानित्यतां ज्ञापयितुम्। तेन साग्रं तत्र्कारस्य जपत्वा स्तोत्रमित्यादि सिध्यति। लोट्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। न च प्रकृष्टा वपा येषां तानि प्रवपानि मांसानीत्यत्राप्यनेन नित्यं णत्वं स्यादिति वाच्यम्। उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चास्याप्रवृत्तेः॥ प्रातिपदिकान्तेति वैकल्पिकं णत्वं तु इष्यत एव॥ दुरः षत्वेति॥ दुरः परस्य णत्वं नेति केचिदिति प्राचोक्तं त्वयुक्तम्। एवं हि सिद्धान्ते णत्वं स्यात् तच्चाकरविरुद्धमिति भावः॥ अन्तर्धेति। आतश्चोपसर्ग इत्यङ् टाप्॥ अन्तर्धिरिति। उपसर्गे घोः कि रन्तश्शब्दस्याङ्कविधावुपसर्गत्वमुपसंख्यायते, तत्तु प्रकृतानुपयोगादुपेक्षितम्। भिदादिपाठेन प्रज्ञाश्रद्धेति निपातनेन वा गतार्थत्वाच्च॥ शेषे विभाषा॥ नेर्गदनदेति सूत्रोक्तापेक्षया शेष इत्याह। गदनदादेरन्यस्मिन्निति॥ उपदेशे किम्। प्रनिचकार प्रनिच-

खादेत्यत्रापि निषेधो यथा स्यात् ॥ षषान्तेति किम् । प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणात् प्रनिपेक्ष्यति, चक्षिङः ख्याञ् प्रनिचक्ष्ये, इत्यत्रापि निषेधः ॥ शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ णत्वशास्त्रे संहितायामित्यधिकारात् संहितायामविवक्षितायां णत्वाभावः । संहितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमनेन विभाषाग्रहणेनेत्याशङ्का न कार्येत्याह । इहोपसर्गाणामित्यादि । एकपद इत्यनेनैव सिद्धे समासग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेनेति बोध्यम् । वाक्ये त्विति ॥ सा संहिता विवक्षाधीना, न तत्र नित्येत्यर्थः ॥ उपलक्षणमिति । एतच्च सत्ताद्यर्थनिर्देशं कृतवतो भीमसेनस्यापि संमतमित्यत्र कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेवेत्येवकारो ज्ञापकः । सेधतेर्गताविति सूत्रे गताविर्त्येतदपि षिध गत्यामित्याद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्व एव घटते नान्यथेति दिक् ॥ उत्पद्यत इत्याद्यर्थादिति । एवं च उपसर्गं विनाप्युत्पत्त्यर्थप्रतीतिरुद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमानोऽप्युपसर्गः द्योतक एव, न तु वाचक इति भावः ॥ उपसर्गेण धात्वर्थ इति । अत एवाऽमरेणाप्युक्तम् स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः । अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥ विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः । सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निन्हवः इति ॥ टित आत्मने ॥ ननु ग्रामचोपि लस्थानिकात्मनेपदत्वात्पचमानो यजमान इत्यत्र टेरेत्वेन भवितव्यमिति चेत् ॥ अत्राहुः । प्रकृतेस्तिबादिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्न दोषः । एवं तु टितस्तङां टेर इत्येव वक्तुमुचितमिति ॥ थासः से ॥ एकारोच्चारणं ज्ञापनार्थमिति लिटस्तझयोरित्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ अतो गुणे इति । इट एत्वे कृते आद्गुणं बाधित्वा इहो प्राप्तायामनेन पररूपमित्यर्थः ॥ इजादेश्च ॥ धातोरेकाच इत्यतो धातुग्रहणं कास्प्रत्ययादित्यत आम् लिटी ति चाऽनुवर्तत इत्याह । इजादिर्यो धातुरित्यादि ॥ गुरुमान् किम् । इयेष । ऋच्छेस्त्वानर्च्छ ॥ आमः ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च नेह । आम । आमतुः ॥ परस्य लुगिति । मन्त्रे घस इति सूत्रात्लेरित्यनुवर्त्य लेर्लुगिति काशिकादौ व्याख्यातम् । तदत्रोपेक्षितं व्यवस्थालाभात् । तिङोपवादत्वाल्लावस्थायामेवायं लुक् । तेन आमन्तस्याऽतिङन्तत्वाद् देवदत्तादिपदात् परत्वेपि तिङ्ङतिङ इति न निघातः । आमन्तात् परस्य निघातश्च । न चातिङ्न्तत्वे पदत्वाभावादामन्तात्परस्य निघातो न सिध्यतीति शङ्क्यम् । लिटः कत्वात् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तावामन्तस्याव्ययत्वात्सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया पदत्वात् ॥ कृञ् चानुप्रयुज्यते ॥ कथं तर्हि तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकारेति ॥

प्रमाद एवायम् ॥ न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यात्पश्चात्प्रयोगो व्यवहितोपि न दुष्यतीति वाच्यम्, विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च इति वार्तिकविरोधात् ॥ अन्यस्यापीति । यदि इह कृञ्शब्देन एक एव धातुर्गृह्येत, तदा धात्वन्तरस्य प्राप्त्यभावात् आम् प्रत्ययवदिति सूत्रेऽनुप्रयुज्यमानस्य कृञ इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः । न चात्र कृञ् चेति चकारेणैवाऽनुप्रयोगोन्यस्यापीति ज्ञायत इति शङ्क्यम् । धातोराम् स्यात् अनुप्रयुज्यते च लिट्परः कश्चित्यर्थसमर्पकतया तस्योपक्षीणत्वात् ॥ अभेदान्वय इति । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भावः ॥ एवं चैधांचक्रे एधांबभूवेत्यादौ एककर्तृकभूतानद्यतनपरोक्षा वृद्ध्यभिन्ना क्रियेति तुल्यो बोधः । ननु करोतिः सकर्मकः, भवतिस्त्वकर्मक इति कथमिह तुल्यतेति चेत् ॥ अत्राहुः । यदा हि करोतिरुत्पादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते घटं चक्रे, राज्यं चकारेति, तदा नियमेन सकर्मकत्वम् । यदा तु क्रियान्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते जुहवांचकारेत्यादौ, तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तस्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां स्वयमपि तथाभावं भजते । एवं भ्वस्त्योरप्याम्प्रकृतिसामानाधिकरण्येन क्वचित्सकर्मकत्वं बोध्यम् । अत एवानुप्रयुज्यमानोभवतिः सकर्मकत्वात्कर्मणि लिट् । तथाच माघः तस्याऽतपत्रं विभरांबभूवे इति । श्रीहर्षश्च तपर्तुपूर्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरांबभूविरे इति । अत्रेदमवधेयम् । जुहाव जुहवांचकार जुहवांबभूवेत्यादौ केवले केवलो होमो गम्यते, इतरत्र तु होमरूपा क्रियेति बोधः । फले तु न कश्चिद्विशेषः । घटमानय, द्रव्यं घटमानयेत्यत्र यथा । एवं चाम्प्रकृत्यर्थंगतकारकसंख्याविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति ॥ अनन्वितेति । संपद्यर्थस्याम्प्रकृत्यर्थस्य चाभेदान्वयो न संभवति उभयोरपि विशेषरूपत्वादिति भावः ॥ आम्प्रत्ययवत् ॥ आम्प्रत्ययान्तस्यात्मनेपदाभावादाह । अतद्गुण इति ॥ आम् प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति । तृतीयान्तादिति । अनुप्रयोगस्येत्यत्र कर्मणि घञ् इति भावः ॥ अनुदात्तङित इत्यतोऽनुवर्तनादाह । आत्मनेपदं स्यादिति । एवमप्राप्तस्य विधानेपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न संभवतीत्यत आह । वाक्यभेदेनेति । अत्र च प्रमाणम् आम्प्रत्ययवदिति वचनमेव । अन्यथा पूर्ववदित्यनुवृत्त्यैवाऽनुप्रयोगस्य कृञः आमः पूर्वेण तुल्यमित्यर्थलाभादिष्टसिद्धेः किं तेन आम्प्रत्ययवदित्यनेन ॥ लिटस्तझयोः ॥ एशिति शकारकरणमकारविशिष्टतकारस्यादेशत्वाय ॥ असंयोगात् ॥ असंयोगादिति किम् । ममन्थे । अत्र नलोपो न ॥ द्विर्वचनेचि ॥ अचा सामानाधिकरण्यलाभाय द्विर्वचनशब्दस्य

तन्निमित्ते लक्षणा स्वीक्रियते । यद्वा । उच्यते इति वचनं द्विर्वचनं यस्मिन्नचि तद्द्विर्वचनम् । अथवा द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यर्शआद्यच् । तदेतदाह । द्वित्वनिमित्तेऽचीति । इह अचः परस्मिन्निति निवृत्तोऽच इति स्थानिवदादेशइत्यस्मादादेश इति, नपदान्तेत्यतो नेति चानुवर्त्तते तदाह । अच आदेशो न स्यादिति ॥ यद्यपीह वृत्त्यादौ अजादेशः स्थानिवत् स्यादिति रूपातिदेशपक्षः स्वीकृतः फलं चोभयत्र तुल्यम् ॥ तथाप्यादेशनिषेधपक्षोऽपि भाष्यारूढ इति स एवात्र ॥ किं च आदेशमंगीकृत्य पुनः स्थानिरूपाश्रयणापेक्षया निषेधपरतया व्याख्यानमेव लघु । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् । न पदान्तेति निषेधानन्तरं पाठोऽप्येवं सत्यनुगृह्यते इति श्रेयानयं पक्षः । इष्टानुरोधेन द्विर्वचन इत्यावर्त्य कालावधारणपरतयापि व्याचष्टे। द्वित्वे इति । कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेति भावः।द्वित्वनिमित्ते किम्।दुद्यूषतीत्यत्र द्वित्वात् परत्वादूठि कृते यदि यण् पूर्वमेव द्वित्वं स्यात्, तदा दिद्यूषतीत्यनिष्टं रूपं स्यात्तन्माभूदिति द्वित्वनिमित्ते इत्युक्तम् । न तूठ् द्वित्वनिमित्तम् ॥ अचीति किम्। जेघ्रीयते । देध्मीयते । शाशय्यते । इह ई घ्राध्मोरिति ईकारः अयङ् यि क्ङितीत्ययङादेशश्च निषिध्येत स माभूदिति प्राञ्चः ॥ अन्ये त्वाहुः । अचीति व्यर्थं घ्रीय् ध्मीय् शय्य इति द्वितीयाजवधिकस्यैकाचः कार्यितया यङो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति ॥ अचः किम्। असूषुपत् । इह स्वापेश्चङीति यत्संप्रसारणं तस्मिन्निषिद्धेऽभ्यासे उवर्णो न श्रूयेत। नच द्वित्वे कृते पुनः संप्रसारणे स्वापेरवयवत्वाविशेषादभ्यासे तदुत्तरखण्डे च उकारश्रवणं भवेदिति वाच्यम् । परस्य संप्रसारणे कृते यून इत्यत्रेव न संप्रसारणे इति पूर्वस्य यणः संप्रसारणनिषेधात् ॥ स्यादेतत् । चक्रतुरित्यत्र अच आदेशस्य निषेधाप्रवृत्त्या यण् स्यादेव । अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि अकारस्याऽतथात्वात् । न च द्विर्वचनेचीत्यस्य वैयर्थ्यम् । चक्रे इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा चैकाच्त्वाभावात् लिटि धातोरितीह द्वित्वं न स्यादिति चेन्मैवम् । इह द्वित्वनिमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा यत् द्वित्वप्रयोजकं लक्षणानुरोधेन तस्य सर्वस्य ग्रहणात्। एतच्च ठस्येक इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तथाच ऊर्णोतेः सनि सनीवन्तर्धेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्त्वविरहे ऊर्णु नविषतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधाने सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्परे प्राप्तयोर्गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधात् । अत एवाहुस्तद्भावभाविताभावमात्रेणेह निमित्तत्वमिति । एवं च द्वित्वनिमित्तघटकतया सन इडागमो तुसो ऽकारश्च द्वित्वनिमित्तमिति स्थितम् ॥ नन्वेवमृधातोः सनि स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति इटि कृते इस्शब्दनि-

मित्तकस्य गुणस्य द्विवचनेऽचीति निषेधे अजादेर्द्वितीयस्येति द्वित्वप्रसङ्गाददरिरिषतीति न सिध्येत् । रिस्शब्दस्य द्वित्वे तु यद्यपि सिध्यति । तथापि गुणनिषेधे रिस्शब्द एव दुर्लभ इति चेद् ॥ अत्राहुः । गुणे रपरे कृते रिम्शब्दस्यैव द्वित्वम् । नच द्वित्वनिमित्ते ह्यचि गुणस्य निषेधः इस्शब्दस्तु नेह निमित्तम् । कार्यित्वात् । न हि कार्यी निमित्ततयाऽऽश्रीयते । स्थण्डिलाच्छयितरि व्रत इतिज्ञापकात् । अन्यथा शीङो ङित्त्वेन क्ङिति चेति गुणनिषेधाच्छयितरीति रूपस्यासिद्ध्यापत्तेः । न च क्ङिति ङिति परे गुणवृद्धी नेति व्याख्यायासुत्रार्थ शयितरीति न ज्ञापकमिति वाच्यम् । तद्व्याख्यायां छिन्नं भिन्नमित्यत्र गुणनिषेधो न स्यादित्यादिदोषस्य क्ङितीति च इति सूत्र एवोपपादितत्वात् । न चैवं कार्यिणो निमित्तत्वानाश्रयणे सन्नन्तस्य कार्यित्वात्सनि परतः प्राप्तयोः गुणावादेशयोरनिषेधादूर्णुनविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थीयेनेनिना कार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात् ऊर्णोतेर्हि नुशब्द एव द्वित्वरूपकार्यमनुभवति न तु सन् । अरिषतीत्यत्र तु रिस्शब्द कार्यभागिति वैषम्यादिति । उभयान्वयीति । मध्ये पाठाद्देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यत इत्यर्थः । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादाविण्निषेधः फलम् । नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात् ॥ पिपक्षति बिभत्सतीत्यादाविण्निषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । द्वित्वे कृते अनेकाच्त्वात् ॥ नन्वेकाच इत्युक्ते ह्युपदेशपदेनाप्यन्वयः स्वीकर्तव्यस्तदेव मास्तु उपदेशेऽनुदात्तादित्यनेनैवेष्टसिद्धेरिति शङ्कते । एकाचः किमिति ॥ पिपक्षतीत्यादाविव यङ्लुक्यपि इण्निषेधः स्यादेवेत्याशङ्कायामाह । स्मरन्ति हीति । श्तिपेत्यादि । श्तिपा यथा स्यतिहन्तियातिवातिद्रातीत्यादि । तेन प्रन्यजन्घनीदित्यादौ नेर्गदेति णत्वं न ॥ शपा यथा भरेति । तेन बिभर्तेः भरतेः (यङ्लुगन्तात्) सनि बर्भरिषतीत्यत्र सनीवन्तर्धेतीड्विकल्पो न, किंतु नित्यमेवेट् एकाचेति निषेधाप्रवृत्तेः ॥ अनुबन्धेन निर्देशोद्विधा स्वरूपेणेत्सञ्ज्ञकत्वेन च । स्वरूपेण यथा । शीङः सार्वधातुके गुणः दीङो युडचीति । शेशीतः । देदितः । तासि क्तप्रत्यये चेमे क्रमेणोदाहरणे ॥ इत्संज्ञकत्वेन यथा । अनुदात्तङितः तेन स्पर्ध शीङादिभ्यः अनुदात्तङित इत्यात्मनेपदं न । पास्पर्धीति । शेशयीति ॥ गणेन यथा । वेभिदीति । रुदादिभ्यः इति अम् न ॥ एकाच्ग्रहण प्रकृतसूत्रे । तेन बेभेदिता चेच्छेदितेत्यादाविण्निषेधो न ॥ एतच्चेति । न च श्तिपा शपाद्यंशे कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्य उपपदमतिङित्यादौ दृष्टत्वात् । अत एव तत्र गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समास-

वचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः इति सिद्धमित्युक्तम् ॥ अनन्यार्थैः स्यतिहन्तिभिरेत्यादि-भिः श्यतिबादिभिरेव ज्ञापनसंभवाच्च । अपरस्परा इति सूत्रे सातत्यग्रहणेन एकदेशानुमत्या लुम्पेदवश्यमः कृत्य इत्यादिपूर्वाचार्यश्लोको ज्ञापितः इति तु तत्रावोचाम । मनोरमायां तु एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषायाः ज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तम् तदयुक्तमिति नव्याः । गतिकारकोपपदानामित्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा, न च तज्ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति ॥ तद्वत इति । न च मत्वर्थलक्षणायां मानाभावः । वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात् । न चेदानीमनुदात्तपाठः परिभ्रष्टः, आधुनिकायां वसतिश्लिष्यादिपाठस्तु अनार्षत्वान्न मानमिति शङ्क्यम् । पाणिनिना पठितानामिवानुदात्तधातूनामाधुनिकैर्व्याख्यातृपरम्परया संगृहीतत्वात् । अन्यथा एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिलाभार्थमेकग्रहणे कृतेप्यनुदात्तपाठस्य परिभ्रष्टत्वात् वसतिश्लिष्यादयोऽनुदात्ताः, न तु भेधादय इति निर्धारणं न स्यात् ॥ एकग्रहणेति । नन्वेकाज्ग्रहणं यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमित्युक्त्वा पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तौ परस्परव्याघातः स्याद् इति चेत् ॥ अत्राहुः । एकाच्शब्देन एकाज्ग्रहणं यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमिति नार्थः किं तु वस्तुगत्यैवैकाज्ग्रहण तत्रैकग्रहणं विनैव लभ्यत इत्यदोष इति ॥ वधेरिति । यस्तु तद्व्यावृत्तये अनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदास उक्तो व्याघ्रभूतिना । स एव प्राचाऽनुसृतः अदृष्टदन्तरुस्नुच्चणुशीयुनुक्षुश्विडोङ्श्रिभिः । वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचः स्वरान्ता धातवोऽनिट इति । स चादन्तपर्युदास इहोपेक्षितः । सूत्राऽननुगुणत्वात् । तथाहि सर्वे सर्वपदादेश इति न्यायेन कृइत्यादेः करित्यादेशस्तस्य यथास्थान्युपदेशं गृहीत्वा कर्ता हर्तेत्यादौ निषेधः प्रवर्तते तथैव वधादेशेपि प्रवर्तमानः केन वार्यताम् । अदन्तपर्युदास सामर्थ्या दिति चेन्न । सूत्रेणापर्युदस्तत्वादिति भावः ॥ इणः षीध्वम् ॥ इण्कोरित्यधिकारेपि पुनरिण्ग्रहणं कवर्गात्परस्य माभूदित्येतदर्थम् । तेनेह न । पक्षीध्वम् ॥ अङ्गात् परेषामिति । विहितानामित्युक्तौ तु दाओ लुङि अदिढ्वमित्यत्राव्याप्तिः स्यात्, लिहदुहनहां ढत्वघत्वधत्वेषु लिक्षीध्व धुक्षीध्वं नत्सीध्वमित्यत्राऽतिव्याप्तिश्च स्यादिति बोध्यम् ॥ अङ्गात् किम् । वेविषीध्वम् । यद्यप्यर्थवतः षीध्वमित्यस्य ग्रहणात् कृषीढ्वमित्यादावेव भवेत् । तथापि अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा क्वचिन्न प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थमिदमुक्तम् । तेन अनिनस्मन्ग्रहणानीति सिद्धम् ॥ एधांबभूवेत्यादि । आम्प्रत्ययवदिति सूत्रे कृञ्ग्रहणाद्

अनुप्रयोगान्तरे तङ् नेति शेषात्कर्तरीति परस्मैपदमेव । भावकर्मणोस्तु स्यादेव । एधांबभूवे ईक्षांबभूवे इति । अस्तेस्तु भावकर्मणोर्लिङि कृते एधि इटि च रूपे विप्रतिपद्येते । तथाहि । उभयत्रापि ह एतीति हादेशे कृते एधामहि ईक्षामहीति केचित् । तासिसाहचर्यादिव्येव हत्वं न त्वेशीत्यन्ये ॥ तत्साहचर्यादेव सार्वधातुक एव एति हत्वम् । तथा च कर्मव्यतिहारे तङि व्यतिहे इत्यत्रैव भवति न तूक्तद्वयेपि । तेन एधामासे ईक्षामासे इत्येव रूपमित्यपरे ॥ कृभ्वितीति । यद्यपि कृञ इत्युक्तौ लाघवमस्ति । तथापि धातुद्वयस्यैव लाभार्थं प्रत्याहाराश्रयणे क्लेश इति भावः ॥ पररूपापवाद इति । अपवाद इत्यय ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्थस्वग्रन्थेन सह विरुध्यते । तत्र हि अ इवाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतु । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल औ । वृद्धिरित्युक्तत्वात् । हलादिः शेषात् प्रागेव परत्वात् अत आदेरिति दीर्घे कृते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्तीति चिन्त्योयं ग्रन्थ इति नव्याः ॥ आडजादीनाम् । एतच्च अजादीनामटा सिद्धमिति वार्तिककृता प्रत्याख्यातम् ॥ ननु अटि सति वृद्धिरेचीत्यनेन ऐधतेत्यादिसिद्धावपि ऐन्ददित्यादि न सिध्येत् । किं चातो गुण इति पररूपप्रवृत्त्या ऐधतेत्याद्यपि न सिद्ध्येत् । यदि तु अटश्चेति क्रियेत तर्हि अस्वपोऽहमद् इत्यत्र वृद्धिः स्यात् । रुदश्च पञ्चभ्यः अट्गार्ग्यगालवयोरिति अडागमस्य सत्त्वादतो रोरप्लुतादिति रोरुत्वे सति अच्परत्वाच्चेति चेत्, न । उपसर्गादृति धाताविव्यपकृष्याजादौ धाताविति व्याख्यानात् । न च अस्वपोस्तीत्यादावोकारस्यान्तवद्भावेनाट्त्वात्परत्वाजादिधातुमत्त्वाच्चोक्तदोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । आदित्यनुवर्त्य अकाररूपादटोऽचि परे वृद्धिरिति व्याख्यानात् । एतेनाटश्चेत्युक्तावट गताविव्यस्माल्लुटि अटनमित्यत्रापि प्रसङ्गः स्यादित्येतदपि निरस्तम् ॥ न चैवमपि आतद् आतोद् इत्यादि न सिध्यति । अटश्चेत्यस्य ऐन्ददित्यादौ सावकाशतया परत्वादिह अतो गुणस्यैव प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । चकारोत्र पुनर्वृद्धिविधानार्थ इत्यभ्युपगमादन्तरङ्गत्वाद्वा अटश्चेत्यस्यैव प्रवृत्तेः ॥ स्यादेतत् । आडजादीनामिति सूत्राभावे आस्तामासन् इति कथमटा सिध्यति । श्नसोरित्यल्लोपेन अटश्चेति तत्र वृद्ध्यप्रवृत्तेः । मैवम् । अन्तरङ्गत्वात् प्रागेवाडागमे कृते वृद्धौ च कृतायां पश्चात् श्नसोरल्लोप इत्यस्याप्रसक्तेः । न च वार्णादांगं बलीय इति वृद्धेः प्रागल्लोप एव स्यादिति शक्यम् । व्याश्रयत्वात्, वार्णादाङ्गमिति परिभाषाया अनित्यत्वाद्वा । तत्र हि श्नसोरल्लोप इति तपरकरणमेव लिङ्गम् । यदि वृद्धेः प्रागेवा-

ल्लोपः स्यात्, तर्हि किं तेन तपरकरणेनेति ॥ यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामानट् आव इत्यादौ छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदर्थमाट्सूत्रं कर्तव्यम् तथाप्याटं विनैवाङ्व्यत्ययेन आङ्पूर्वकत्वेन वा तत्र कथंचिद् व्याख्येयमिति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ सलोप इति ॥ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येत्यनेन ॥ एधेयातामिति । सीयुटः सलोपे आद् गुणः ॥ एधिषीध्वमिति ॥ इणः परत्वेपि इणन्तादङ्गात् परत्वाभावात् इणः षीध्वमिति ढत्वं न भवति ॥ आत्मने । झोन्त इत्यतो झ इति अदभ्यस्तादित्यस्मात् अदिति चानुवर्तते तदाह । झस्यात्स्यादिति ॥ आत्मनेपदेषु किम् । अदन्ति । सुन्वन्ति ॥ अनतः किम् । एधन्ते । प्लवन्ते ॥ इड्भिन्न एवेणिति । विभाषेट इति इटो विशिष्य ग्रहणाद्गोबलीवर्दन्यायेन केश्चिदिड्भिन्न एवेणिह गृह्यत इति भावः ॥ ऊदृदन्तैरिति । ऊदृदन्तैर्विना यौत्यादिभिर्विना वृङ्वृञ्भ्यां विना च अन्ये ये एकाचोऽजन्तास्ते निहताः अनुदात्ता इत्यर्थः । तथा च दाता धाता चेता स्तोतेत्यादिषु इण् न भवति । ऊदन्ताः भूलूप्रभृतयः । ॠदन्ताः कॄतॄप्रभृतयः । यु मिश्रणादौ । रु शब्दे रुङ् गतिरेषणयोरित्युभयोर्ग्रहणम् । निरनुबन्धपरिभाषया लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरिति परिभाषया च । सच साहचर्याल्लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति शङ्क्यम् । तस्या अनित्यत्वात् ॥ क्ष्णु तेजने । शीङ् स्वप्ने । स्नु प्रस्रवणे । णु स्तुतौ । टुक्षु शब्दे । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । डीङ् विहायसा गतौ । श्रिञ् सेवायाम् । वृङ् सभक्तौ । वृञ् वरणे ॥ नन्वेतद्भिन्नानामेकाचामेवानुदात्तत्वे ऊर्णुतः ऊर्णुतवानित्यादि न सिध्येदिति चेत् । मैवम् । ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य इति वक्ष्यमाणवार्तिकेनेष्टसिद्धेः । अत एव ऊर्णोनूयते इत्यत्र धातोरेकाच इति यङ् । ऊर्णुनावेत्यत्रानेकाच्त्वेन प्रवृत्तस्यामोभावश्च सिध्यति । उक्तं च भाष्ये वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहाद् ॥ इति । विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति हेताविय पञ्चमी । हेतुरिह फलम् । एतच्च कैय्यटे स्पष्टम् । उपग्रहः प्रतिषेधः । इट्प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । एवं च णुवद्भावेनैकाच्त्वात् श्र्युकः कितीति निषेधप्रवृत्तेरूर्णुत इत्यादि सिध्यति । एकाच उपदेशे इतीण्निषेधस्तु न प्रवर्तते । णुवद्भावेनैकाच्त्वेप्यनुदात्तत्वाभावात् ऊर्णुधातोर्णुधातोश्च उदात्तत्वात् तथा चोर्णुविता और्णावीदित्याद्यपि सिद्धम् ॥ वसतिशक्लृघस्लृभ्य इति प्राचो ग्रन्थस्य पाठमुपेक्ष्य हलन्तेषु कादिक्रमेणाह । शक्लृ इति । कान्त एकः ॥ चान्तेषु पच् मुच्रिच्वच्विच्सिचः षट् ॥ डुपचष् पाके । पचि व्यक्तीकरणे । द्वावपि पाचित्यनेन गृह्येते । मुच्लृ मोक्षणे ॥ रिचित्यनेन रिचिर् विरेके ।

रिच वियोजनसंपर्चनयोरिति यौजादिकश्च गृह्यते ॥ वचित्यनेन तु वच परिभाषणे ब्रुवो वचिरपि । वचिर्यौजादिकोपि गृह्यते ॥ विचिर्त्वरणभावे । षिच चरणे ॥ छान्तेषु प्रच्छिरेकः ॥ जान्तेषु त्यज्निजिर्भज्भञ्जभुज्भ्रस्ज्मस्ज्यज्युज्रुज्रञ्जविजिर्स्वञ्जसञ्जसृजः पञ्चदश ॥ भुजित्यनेन भुज पालनाभ्यवहारयोः, भुजो कौटिल्ये इति च गृह्यते ॥ युजित्यनेन युजिर् योगे, युज समाधाविति च गृह्यते ॥ केचित्तु व्याघ्रभूतिश्लोके भाष्ये च युजित्येतत् युजिर् योग इत्येकदेशोच्चारणमित्याहुः ॥ तन्मते युज् समाधौ सेट् ॥ सृजित्यनेन तु सृज् विसर्गे दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते ॥ दान्तेषु अद्तुद्खिद्छिद्तुद्नुद्पद्यभिद्विद्यति विनद्शद्सद्खिद्यस्कन्द्हदः पञ्चदश ॥ खिदित्यनेन खिद दैन्ये खिद्यति खिन्दतिः खिनत्तिश्च गृह्यन्ते ॥ विद्यतीति । विद सत्तायाम् ॥ विन्तेति विद विचारणे ॥ धान्तेषु क्रुध् क्षुध्बुध्यबन्ध्युध्रुध्राध्व्यध्शुध्साध्सिध्या एकादश । रुधित्यनेन रुधिर् आवरणे । अनो रुध कामे इति दिवादिः गृह्यते ॥ नान्तेषु मन्यहनी द्वौ ॥ मन ज्ञाने दिवादिः ॥ पान्तेषु आप्क्षिप्छुप्तप्तिप्तृप्यदृप्यलिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपस्त्रयोदश ॥ क्षिपित्यनेन क्षिप् प्रेरणे क्षिप्यति क्षिपतिश्च गृह्यते ॥ छुप स्पर्शे । तपित्यनेन तप संतापे, तप ऐश्वर्ये दिवादिः, तप दाहे इत्यपि णिजभावपक्षे गृह्यते ॥ तिपृ क्षरणे तृप्यतिदृप्यत्योर्वेट्कत्वेपि अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यमर्थोयं पाठः ॥ भान्तेषु यभ्रभ्लभस्त्रयः ॥ मान्तेषु गम्नम्यम्रमश्चत्वारः ॥ शान्तेषु क्रुशदंश्दिश्दृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशो दश । रिश् रुश् हिंसायाम् । लिशित्यनेन लिश् अल्पीभावे दिवादिः, लिश् गतौ तुदादिश्च गृह्येते । षांतेषु कृष्त्विष्तुष्द्विष्दुष्पुष्यपिष्विष्शिष्शुष्श्लिष्या एकादश । कृषिति भौवादिकतौदादिकौ गृह्येते । विषित्यनेन विष्लृव्याप्तौ तिष्विष्मिषिति दण्डकस्थोपि गृह्यते । शिषित्यनेन शिष्लृ विशेषणे कष खष शिषेति दण्डकस्थश्च गृह्यते । विषिति विष्लृ व्याप्ताविति जौहोत्यादिक एव गृह्यते न दण्डकस्थः ॥ शिषित्यनेनापि शिष्लृ विशेषण इति रौधादिक एव न तु दण्डकस्थ इति बोपदेवादयः ॥ सान्तेषु घस्लृवसती द्वौ, घस्लृ अदने, लुङ्सनोर्घस्लृ इत्यत्त रादेशस्य तु स्थान्यनुदात्तत्वेनापि सिद्धम् ॥ हान्तेषु दहदिहदुहमिहनहरुहलिहवहोष्टौ ॥ दुहित्यनेन दुहिरिति भौवादिको न गृह्यते किंतु दुह प्रपूरणे इति आदादिक एवेति प्राञ्चः ॥ इह मनोरमायां सग्रहश्लोक उक्तः कचच्छजा दधनपा भमशाः षसहाः क्रमात् । कचकाणणटा खण्डो गघजाष्टखजा स्मृता इति । तत्र पूर्वार्धोपात्ता ये चतुर्दश वर्णास्तदन्ता धातवः उत्तरार्धोपात्तकादिक्रमेण ये

वर्णास्तत्सङ्ख्याका बोध्या इत्यर्थः । अत एव कान्त एकः । चान्ताः षट् । छान्त एकः । जान्ताः पञ्चदशेत्यादि व्याख्यानम् । क इत्येकस्य, च इति षण्णां, ण इति पञ्चदशानां सञ्ज्ञेत्याद्यभ्युपगमात् ॥ पान्तेषु द्वयोः श्नना निर्देशस्य फलमाह । तुदादाविति । तृप्दृपी मतभेदेन तुदादौ स्थितौ । चुरादौ तु तृपिः सर्वमते स्थितः, दृपिस्त्वेकीयमतेनेति विवेकः ॥ अत एव वक्ष्यति । तृप तृम्फ तृप्तौ । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । दृप दृम्फ उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येके इति च तुदादौ ॥ चुरादौ तु तृप तृप्तौ । तृप दृप संदीपन इत्येके इति च ॥ अन्यनिवृत्तये इति । निवर्तनीयास्तु ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । पद स्थैर्ये । षिध गत्याम् । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । बुधिर् बोधने । इति भौवादिकाः । मनु अवबोधने तानादिकः । पुष पुष्टौ भौवादिकः क्र्यादिकश्च । श्लिष दाहे भौवादिकः । वस आच्छादने आदादिकः, एते अनुदात्तत्वराहित्यात् सेटः । युज् बन्धने क्र्यादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिट् । श्नना निर्देशेन संग्राह्यास्तु ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । पद गतौ । षिधु संराद्धौ । बुध अवगमे । मन ज्ञाने । पुष् पुष्टौ । श्लिष आलिङ्गने । वस निवासे एतेऽनिटः ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । अयं सेट् ॥ अमी तथेति । णिजिर् शुद्धौ । ओविजी भयचलनयोः । शक मर्षणे । इत्येषां क्रमेण आदादिकतौदादिकदैवादिकानां व्यावृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थः ॥ विन्दतिरिति । विद्लृ लाभे ॥ इष्ट इति । अनिट्त्वेनेति शेषः । भाष्यानुक्ता इति । भाष्यकृताऽनुक्ताः न तु प्रत्याख्याता इति नास्तीह तद्विरोधः । ततश्च व्याघ्रभूत्यादिग्रन्थानुरोधात् शुष्क पुष्टौ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् इत्यादि सौत्रप्रयोगादन्तु' प्रतिपत्तुमित्यादिसार्वलौकिकव्यवहाराच्च उपलक्षणतयैव भाष्यं नेयमिति भावः ॥ अकर्मक इति । अत्र केचित् । अभिभवेच्छा धात्वर्थः । तथा च स्पर्धार्थकस्य सकर्मकता दृश्यते, आह्वास्तमैरावमरावतीयेति । उदाहरिष्यते च स्पर्धायामाङ इत्यत्र स्वयमेव कृष्णश्चाणूरमाह्वयते, स्पर्धत इत्यर्थ इति । श्रीहर्षोपि प्रायुङ्क्त तन्नासत्ययुगान्तं वा त्रेता स्पर्धितुमर्हति इति । अतोस्य सकर्मकत्व न्याय्यमित्याहुः ॥ शपूर्वाः ॥ अतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरी न शेषः, किं तु खयामेव । इह स्पर्ध इत्यत्र रेफस्यापि द्वित्व भवति, द्वितीयस्यैकाचः सवन्धिरेफस्यैव न न्द्रा इति निषेधादिति, बोध्यम् ॥ गाधृ । ऋकारो नाग्लोपिशास्वृदिताम् इति निषेधार्थः । अजगाधत् । आस्पद स्थापना अवस्थान वा प्रतिष्ठा । एकत्र स्थापनं, सदर्भो वा ग्रन्थः ॥ नाधृ नाधृ । उपतापो रोगः ॥ अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्तिकमित्याह । आशिष्ये-

वेति ॥ अत एकहल्मध्ये ॥ एकशब्दोऽत्रासहायवचनः ॥ एकयोर्हलोर्मध्ये इत्यर्थः । तदाचष्टे असंयुक्तेति । इष्टानुरोधेन । लिटीत्यावर्त्य आदेशविशेषणम्, एत्वस्य निमित्तं च क्रियत इत्याह । लिण्निमित्तेति ॥ किति लिटीति च । यद्यपि गमहन इति सूत्रे कितीति वर्तते । तथापि प्रयोजनाभावात् ङितीत्येतन्नानुवर्तत इति भावः ॥ किति किम् । ननाद ॥ लिटि किम् । पापच्यात् । चकणतुरिति । न चैवमपि बभणतुरित्यत्र अभ्यासे चर्चं इत्यस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्याससलोपौ स्त एवेति वाच्यम् । फलभजग्रहणेन एत्वविधिं प्रति तत्सूत्रस्य सिद्धत्वज्ञापनात् । एवं च आदेशस्त्वेह वैरूप्यसंपादक एव गृह्यते इति व्याख्यानमवश्यं कर्तव्यमेवेति दिक् ॥ मदि स्तुति । मोदः संतोषः मदो गर्वः ॥ स्वप्न आलस्यम् ॥ न शसदद ॥ शसु हिंसायाम् दन्त्यातः ॥ सूत्रेऽवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः । तथा च शसददवादीनांयोऽकारः इत्यन्वयसंभवेऽपि अकारस्य गुणरूपत्वाङ्गेदनिबन्धना षष्ठी न सभवतीत्याशङ्क्य तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे । गुणशब्देन भावितस्येति । भावितत्वं च साक्षात् परम्परासाधारणम् । तथा च शशरतुः पपरतुरित्यादौ गुणशब्देन क्रियमाणो योऽर् तदवयवोऽकारः, लुलविथेत्यादौ तु गुणशब्देन क्रियमाणो य ओकारस्तत्स्थानिकस्यावादेशस्यावयवोऽकार इत्यर्थान्नास्त्यत्रानुपपत्तिः ॥ ददद इति । शशसतुः । शशसुः । ववमतुः । ववमुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः ॥ ष्वद स्वर्द । अयमिति । प्रत्येकाभिप्रायेणोक्तमित्याहुः ॥ सकर्मक इति । स्वदस्व हव्यान्यनुभवेत्यर्थः । अकर्मक इति । अपां हि तृप्ताय न वारिधारा, स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा इति श्रीहर्षः । न स्वदते, न रोचते इत्यर्थः ॥ धात्वादेः ॥ धातुग्रहण किम् । षट् षड् । आदेः किम् । लषति ॥ उपधायां च । सिपि धातोः इत्यतः धातोरित्यनुवर्तते । र्वोरुपधाया इत्यतः र्वोरिकः दीर्घः इति । हलि चेत्यतो हलीति च तदाह । धातोरित्यादि ॥ धातोः किम् । ऊडुतः कुरूः । कुर्वौ कुर्व इत्यत्रेको दीर्घो माभूत् । न चात्र रेफस्य प्रातिपदिकोपधात्वेपि पदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातोरित्यनुवर्तनमिहानावश्यकमिति वाच्यम् । पदस्येत्यनुवृत्तौ तु कूर्दते खूर्दते इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्वीकारात् अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वस्य निषेधाभ्युपगमेपि कार्यकालपक्षे असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषाया प्रवृत्तेर्बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वात् कुर्वौ कुर्व इत्यत्र उपधायां चेति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणानुवर्तनस्य नात्यन्तावश्यकता पदस्येत्यननुवृत्त्या कूर्दते इत्यादौ दीर्घः सिध्यत्येवेत्याहुः ॥ रेफवकारयोः किम् । पुष्यति ॥ हल्परयोः किम् । चिरिणोति जिरि-

गोति ॥ इकः किम् । अर्च्यते नर्दति । ननु हलि चेत्यत्र रेफवकारयोर्हल्परयोरिको दीर्घः स्यादिति व्याख्यायां कूर्दते गूर्दते इत्यादि सिध्यत्येवेति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत् । हलि चेत्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव । अन्यथा दिवमिच्छति दिव्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च उपधाया चेति सूत्राभावे उपधाभूतयोः र्वोः परतो दीर्घो न स्यात्, किं तु रेफवान्तयोरेव धात्वो र्हलि चेति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति ॥ सूदति इति ॥ स्रवतीत्यर्थः ॥ ननु स्वर्दतिवत् स्वद सूर्दति दन्त्यादय एव धातवः पठ्यन्ताम् । षोपदेशान् पठित्वा सत्वविधौ गौरवात् । मैवम् । तथाहि सति ण्यन्ताच्चङि असिष्वदत् असूषुददित्यादौ, लिटि सुषूदे सिषेवेत्यादौ चादेशप्रत्यययोरिति षत्वं न स्यात् । इण्. परस्य सकारमात्रस्य षत्वविधौ तु सुपिसौ सुपिस इत्यादावपि स्यादिति धातुपाठे पाणिनिना तालव्यदन्त्यादिपाठवत् षोपदेशा अपि व्यवस्थयैव पठिताः । स च पाठ इदानीं परिभ्रष्टः साधादिषु सादिपाठस्यैव दृश्यमानत्वादतो लक्षणमुखेन तान् व्यवस्थापयति । सेगित्यादि । दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ, तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्तः, दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः, स आदिर्येषां धातूनां ते दन्त्याजन्तसादयो जन्तसादयश्चैकाचः षोपदेशा बोध्याः । तथा च साधादौ सांप्रतं पठ्यमानः सकार उपदेशे न स्थित इत्यनुमेयमिति भावः ॥ दन्त्येत्यादि किम् । चुस्कन्दे ॥ एकाचः किम् । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । सूचिसूत्री चुरादावदन्तौ ॥ उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह । सेगिति । सेकृ गतौ । स्रकृ गतौ । सृ गतौ । स्तृञ् आच्छादने । सृज विसर्गे । स्तृञ् आच्छादने । स्त्यै शब्दसंघातयोः । एभ्यो न्ये ॥ पूर्वेण केषांचिदसंग्रहादाह । ष्वष्केति । ष्वष्क गतौ । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्वद आस्वादने । ष्वञ्जपरिष्वङ्गे । ञिष्वप् शये । ष्मिङ् ईषद्धसने । एते षोपदेशा इत्यन्वयः ॥ स्वाद आस्वादने इत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । दन्त्यः केवलदन्त्य इति । तथा च असिस्वददित्यादौ षत्वं नेति भावः ॥ ल्हादी सुखे च ॥ चादव्यक्ते शब्दे । ईकारः श्वीदितो निष्ठायमितीण्निषेधार्थः । प्रल्हन्न, प्रल्हन्नवान् । इह ल्हादो निष्ठायामित्युपधाह्रस्वः ॥ श्लाघायामिति । अविद्यमानगुणसंबन्धख्यापनं श्लाघा ॥ आततुर्दति । हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वं न ॥ इट ईटि ॥ संयोगान्तस्य लोप इत्यतो लोप इति रात्सस्येत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह । लोपः स्यादिति ॥ इटः किम् । अहार्षीत् ॥ ईटि किम् । आतिष्टाम् । आतिषुः ॥ सिज्लोप इति । अत्र वन्दन्ति । सलोप इति वक्तव्ये सिज्ग्रहणं झलो झलीत्यादिसूत्रत्रयं सिज्विषयकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न । सोमसुत् ।

स्तोता । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । धि चेति सूत्रे तु वामनमते सिचो लोपः । भाष्यमते तु सस्येति भेदो बोध्य इति ॥ वदव्रज ॥ अवादीत् । अव्राजीत् । अतो-हलादेरिति विकल्पं बाधित्वा अनेन नित्यं वृद्धिः ॥ हलन्तस्योदाहरणमपाचीत् अधाक्षीदिति। तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । हलो च इत्युक्ते त्वजन्तांगस्य हलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशंकेत । अच इति तु इक्-परिभाषाया अनुपस्थानार्थम्। अन्यथा अभैत्सीदित्यत्र स्यात् न त्वपाक्षीदित्यादौ॥ नेटि ॥ प्रागुक्ता नेति। हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजोर्विशिष्य विधानान्न निषेधः। किं तु हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधः । तस्यानिडादौ सिचि चरितार्थत्वात्। अमुमेवार्थं मनसि निधाय क्वचित् पुस्तकेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेत्येव पठ्यते ॥ इर इत्संज्ञेति । इकारस्योपदेशेजनुनासिक इति, रेफस्य तु हलन्त्यमिति प्रत्येकमित्सञ्ज्ञायामिदित इति नुम् स्यादिति भावः ॥ एतस्य वैयर्थ्यं चक्षिङ्व्याख्यायां वाचोत्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ चुश्च्युतेति । शर्पूर्वाः खयः ॥ यकाररहितोप्ययमिति । तथा च प्रयुज्यते मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमिति ॥ मन्थ। अयं क्र्यादावपि॥ षिध गत्याम्। अयमुदिदिति केचित्। तत्तु, सिद्धगतिबुद्धगत्योः श्यना निर्देशात् सिधितं बुधितमिति वृत्तिग्रन्थविरुद्धम्। उदित्त्वे तु उदितोवेति क्त्वायामिड्विकल्पान्निष्ठायामिड्न स्यात्, यस्य विभाषेति निषेधात् ॥ सिषेधेति। आदेशेति षत्वम्॥ उपसर्गात्॥ सुनोति सुवतीत्यादिश्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। तेन अभिसोषवीति, अभिसोषोतीत्यादौ षत्वं नेति प्राञ्चः । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वं, न तु सुनोत्यादिष्विति नियमान्नेह षत्वप्राप्तिरिति व्यर्थः प्रतिषेध इति मनोरमादौ स्थितम् ॥ सेनयेति णिजन्तो नामधातुः, सेनया अभियाति अभिषेणयति। सेधेति शपा निर्देशाद्भौवादिकस्य ग्रहणम्, न तु सिध्यतेः। परिसिध्यति ॥ गृहा दारा इत्यत्रेव तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्याह। उपसर्गस्थादिति। निमित्तादिति । इण्कुपात्। कवर्गस्तु नेह संबध्यते। असम्भवात्। न च निःषुणोति निषेधति निःषिञ्चतीत्यादौ व्यवधानेन इणः परत्वाभावाद् सस्य षत्वं न स्यादिति शङ्क्यम्। षत्वविधौ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीत्यधिकारात्। इस्सन्तादुपसर्गादिति व्याख्याने तु, स्यादेवाव्याप्तिः । दुरः षत्वणत्वयोरित्युपसर्गत्वप्रतिषेधात् दुःसुनोति दुःसेधतीत्यादौ तु षत्वेन न भवितव्यमिति दिक्। मूर्द्धन्यादेशे फलितमाह। सस्य षः स्यादिति ॥ स्थादिषु ॥ प्राक्सितादित्यत्र क्रमज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तेनैव क्रमेण षत्वसूत्राणि व्याचष्टे। सदिरप्रतेः ॥ अप्रतेः किम्। प्रतिसीदति। षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह सदेरिति ॥ स्तन्भेः ॥ सौत्रस्येति। स्तन्भु स्तुन्भिति

सूत्रे निर्दिष्टस्य रोधनार्थस्य, न तु ष्टभि प्रतिबन्धे इत्यस्येति भावः। एवं जृस्तम्भि-त्यङ्विधायकसूत्रेऽपि सौत्रस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम्। एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तप-रिभाषया लभ्यते। सौत्रो हि धातुर्नकारोपध इति प्रतिपदोक्तः। इदित्त्वान्नुमि ष्टभिर्लाक्षणिकः। तेन विस्तम्भते इत्यादौ षत्वं न। उदः स्थास्तम्भोरिति सूत्रे मकारोपधग्रहणेन उभयोरपि ग्रहणादुत्तम्भते इति द्वयोरपि रूपं तुल्यम्। मका-रस्योभयत्रापि लाक्षणिकत्वात्। उत्तरार्थं इति। उत्तरसूत्रे स्तम्भेरेवानुवृत्त्यर्थं इति भावः॥ ननु सदिस्तम्भ्योरिति सूत्रितेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् क-थंचिदनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह। किं चेति। नानुवर्तेत इति। तथा च स्तम्भे-रित्यत्राऽननुवृत्तये योगविभाग आवश्यक इति भावः॥ अवाच्चा॥ चकारस्त्विन्द्य-प्रयोजन इत्याहु.। आलम्बनमाश्रयणम्। यथा यष्टिमवष्टभ्य आस्ते। तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः॥ आविदूर्यं सामीप्यम्। तच्च प्रयोगोपाधिः। अवष्टब्धा गौः। नि-रुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः॥ एतयो किम्। अवस्तब्धो वृषलः शीतेन॥ केचिदिह अविदूरशब्दात् स्वार्थे ष्यञ्। आविदूर्यमनतिदूरमीषद्दूरमित्यर्थः। तथा च अविदूरशब्दात् नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति निषेधे प्राप्ते अत एव निपातनाद्भाव-प्रत्यय इति मनोरमाग्रन्थोक्तिर्नातीवोपयुज्यत इत्याहुः॥ वेश्च॥ विष्वणति। स-शब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः। अट्कुप्वाङिति णत्वम्। एवमवष्वणति। व्यष्वणत्। विषष्वाण। स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम्॥ भोजने किम्। विस्वनति वीणा॥ परिनिविभ्यः॥ सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः। न च यङ्लुग्निवृत्तये शपा निर्दे-श एवास्त्विति शङ्क्यम्। वकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुग्नास्तीति वक्ष्यमा-णत्वात्। षेवृ सेवायाम्। परिषेवते॥ षिञ् बन्धने क्तान्तः सितशब्दः एरजन्तः पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः, विषितः। विषयः॥ प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम्। वि-सिनोति॥ षिवु तन्तुसंताने। परिषीव्यति॥ षह मर्षणे। परिषहते॥ सुडागमः परिष्करोति। स्तुस्वञ्जोरुपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परयोरेतयोः सिवादीनां वाड्व्यवायेपीति विकल्पार्थं पुनर्वचनम्॥ प्राक् सितात्॥ उपस-र्गात्सुनोतीत्यादिना विहितं षत्वमड्व्यवाय एवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्द-स्योपादानम्॥ तेषामिति। पञ्चदशानामित्यर्थः॥ अभ्यषुणोदित्यादीन्युदाहर्त-व्यानि॥ स्थादिषु॥ इह द्वे वाक्ये आद्यं षत्वविध्यर्थम् द्वितीयं तु नियमार्थमित्या-शयेनाह। व्यवायेऽपि षत्वमेषामेव चेति। स्थादीनां दशानामेवाभ्यासस्य षत्व-मित्यर्थः॥ तत्फल तु षू प्रेरणे अभिसुसूषति। अत्रोक्तनियमादभ्याससकारस्य न षत्वम् द्वितीयस्य तु स्तौतिण्योरिति नियमान्न भवति। अभिसिषासतीत्यत्र

तु षणोऽभावादभ्यासात् परस्य षत्वम् पूर्वस्य तु उक्तनियमान्नेति बोध्यम् ॥ स्यादेतत् । निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यनेन सिद्धम्, अभ्यासात् परस्य तु आदेशप्रत्ययोरित्यनेनेति किमाद्यवाक्येन ॥ अत्राहुः । फलत्रयार्थमाद्यं वाक्यम् । अषोपदेशार्थम् । तथाहि । सेनया अभियातुमिच्छति अभिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च । अधीसन गोत्रभिदोऽधितष्ठौ । षणि प्रतिप्रसवार्थं च । अभिषिषिक्षति । षिच चरणे स्तौतिण्योरेवेति नियमात् षभूते सनि निवर्तितमपि सत्वमुपसर्गमाश्रित्य अत्र भवतीति ॥ सेधतेर्गतौ ॥ श्तिपा निर्देशाद्गत्यर्थादस्माद्यङ्लुकि न निषेध. । तेन उपसर्गमाश्रित्य षत्वं भवत्येव । विषेषिधीति । नच सेधेति शपा निर्देशाद्यङ्लुकि उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न भवेदिति शङ्क्यम् । दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निर्देशस्य चारितार्थ्यात् । अन्यथा सेधतेरिति श्तिपादिनिर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् ॥ षिधू शास्त्रे । माङ्गल्य मङ्गलक्रिया । स्वार्थे ष्यञ् ॥ स्वरतिसूति ॥ स्व शब्दोपतापयो. भ्वादिः ॥ ननु स्वरतिसूधूदितो वेति सूत्र्यतां किमनेन सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणेन ॥ मैवम् । तथाहि सति निरनुबन्धकपरिभाषया षू प्रेरणे इति तौदादिकस्यैव ग्रहण स्यान्न त्वादादिकदैवादिकयोरेतयोः । नचैव षूङ् इति पठ्यतामिति वाच्यम् । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरिति परिभाषया अलुग्विकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणमेव ज्ञापकमित्याहुः ॥ धूञ् कम्पने स्वादिः क्र्यादिश्च । सानुबन्धनिर्देशो धू विधूनने इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । इट् सनि वेत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥ झषस्तथोः ॥ अध इति किम् । धत्तः ॥ असैत्सीदिति । अस्तिसिच इति ईडागमः । वदव्रजेति वृद्धिः । ततश्चर्त्वम् ॥ झलो झलि ॥ संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति रात्सस्येत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह । सस्य लोपः स्यादिति । पदस्येत्यधिकारात् प्रत्यासत्तेर्झलो झलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामेकपदसम्बन्धित्वे लोपोयम् । तेन सोमसुत् स्थानमित्यत्र न भवति ॥ झलः किम् । अनैष्टाम् ॥ झलि किम् । असैत्सीत् ॥ असेधीदिति । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । गुणः ॥ खाद्द । ऋकार इदिति । तेन नाग्लोपीति निषेधे न चखादत् । अतउप ॥ अतः किम् । तुतोद ॥ उपधायाः किम् । गणयति । इह अतो लोपं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । अतो हलादेः ॥ इह क्ङिति वृद्धिरिति सूत्रमनुवर्तते नेटीति सूत्रादिटि इति ऊर्णोतेर्विभाषा इत्यतो विभाषाग्रहण च, तदाह । इडादावित्यादि ॥ अतः किम् । अदेवीत् ॥ हलादेः

किम्। माभवानतीत्। अटीत्॥ लघोः किम् अगदीत्। अरचीत्॥ इडादौ किम् अपाचीत्॥ परस्मैपदे किम्। अयतिष्ट अयतिषाताम्॥ अचकासीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय येन नाव्यवधानमिति न्यायेन यद्येकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते तदा त्वरचीदित्यत्रापि प्रसक्त्यभावात् लघोरिति शक्यमकर्तुमित्याहुः॥ तपरकरणं स्पष्टार्थम्॥ पवर्गीयादिरिति। दन्त्योष्ठ्यादित्वे तु नशसददवादिगुणानामित्वाभ्यासलोपनिषेधाद् वेदतुः वेदिथेत्यादि न सिध्येदिति भावः॥ नेर्गदनद॥ गदादीनां चतुर्णां शपा निर्देशः स्यत्यादीनामेकादशानां श्तिपा निर्देशश्च यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। तेन प्रनिजागदीति प्रनिनानदीति प्रनिसासेति प्रनिजधनीतीत्यादौ णत्वं न। घुशब्देन घुसंज्ञका दाधादयः षट् गृह्यन्ते। डुदाञ् प्रणिददाति। दाण्। प्रणियच्छति। दो प्रणिद्यति। देङ् प्रणिदयते। धेट् प्रणिधयति। डुधाञ् प्रणिदधाति॥ माशब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणं घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा भाष्यादौ तथा व्याख्यानात्॥ णो नः॥ धातोरिति। धात्वादेः षः स इत्यतोऽनुवर्तनाद्धात्वादेरित्येव। नेह। अणति॥ णोपदेशान् पर्युदासमुखेनाह। णोपदेशास्त्विति। नर्द शब्दे। नट अवस्यन्दने चुरादिः। यस्तु नट नृत्तौ इति घटादिः स नेह गृह्यते नाटीति दीर्घनिर्देशात्॥ नाथृ नाधृ याच्ञादौ टुनदि समृद्धौ। नक्ष नाशने। नॄ नये। नृती गात्रविक्षेपे। एभ्योऽष्टभ्यो भिन्ना इत्यर्थः॥ तवर्गेति। तेषां तु पञ्चभ्योभिन्ना णोपदेशाः॥ उपसर्गाद॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् इत्यतोऽनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणम्। कृते तु तस्मिन्नसमास एव स्यादित्यपेर्ग्रहणं कृतम्॥ प्रणिनदतीति। नेर्गद इति णत्वम्। धातुनकारस्य तु उपसर्गादसमासे इति णत्वं न भवति अडादिभिन्नेन व्यवधानात्॥ तस्मात्तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यत इत्याह। दीर्घीभूतादिति॥ खर्द। दन्दशूकस्य सर्पत्वात्तद्वाचित्वे धातुत्वं न संगच्छत इत्यत आह। दन्दशूकक्रियायामिति। दन्दशूककर्तृकायामित्यर्थः। आनन्देति। इदित्त्वान्नुम् तस्मान्नुड्द्विहल इति नुट्॥ वदनैकदेश इति। तत्क्रियायामित्यर्थः॥ आदिर्ञिटुडवः॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत्यतोऽनुवर्तनादाह। उपदेशे इति॥ उपदेशे किम्। ञिकारीयति॥ ञिष्वप् जीतः क्तः। सुप्तः। ट्वितोऽथुच् नन्दथुः। ड्वितः क्त्रिः। कृत्रिमम्॥ क्लिदि परिदेवने अनुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः। क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेपि परस्मैपदार्थं स्वरितेत्सु अयं न पठितः। शुन्ध शुद्धौ। अयं शौचकर्मणि युजादौ। माङ्गलिक एधतिस्तवर्गीयान्तस्तदनुरोधेन कतिचित् तवर्गीयान्ताः पठिताः॥ इदानीं लोकप्रसिद्धकादिपाठक्रमेणाह। अथेत्यादि॥

चुकुके इति। परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात् असंयोगात् इति कित्त्वम्॥ सु-भ्वात्वित्यादि। सुभ्धातोरुदाहरणानि। षट् दन्ता अस्य षोडन् तमाचष्टे णिचि टिलोपः। षोडयति। एवं षण्ढं करोत्याचष्टे वा षण्ढयति। षण्ढीयतीत्यत्र षण्ढ-शब्दात् क्यचि ईत्वं बोध्यम्॥ एतच्च वार्तिक भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथाहि। धात्वादेः इति सूत्रे उपदेशे इति वर्तते। न च सुभ्धातूनामुपदेशोऽस्ति। ष्ठिवुष्व-ष्कती तु यकारादी। लोपो व्योः इति यलोपः॥ प्रनिकषतीति। शेषे विभाषा इत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्नेणत्वं नेति भावः॥ असवर्णेचीति॥ असवर्णे किम्। ऊखतुः॥ अचि किम्। इयाज। उवाय॥ उवोखेति। द्विर्वचनेचि इति निषेधात् पूर्वं द्वित्वं पश्चादुकारस्य लघूपधगुणे कृते अभ्यासस्योवङ्। एवमियेषे-त्यत्रेयङ्। असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियङादौ कर्तव्ये गुणोत न स्थानिवदिति बो-ध्यम्। संनिपातपरिभाषयेति। आमि सति लिट्परत्वं धातोर्न सिध्येदिति भा-वः॥ अन्ये तु इजादेः इति सूत्रे गुरुमानिति नित्ययोगे मतुप् ततश्च नित्यं यो गु-रुमान् एध वृद्धौ इत्यादिस्तत्रैव स्यादिति नात्र आमः प्रसक्तिरित्याहुः॥ ऊखतु-रिति॥ कित्त्वाद् गुणाभावे अभ्यासस्यासवर्णे इति उवङ् न भवति॥ ननु इयेष उवोषेत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे कृतेच्परत्वाभावादियङुवङौ न स्त इति इष्टरूपासिद्धेः किं तत्रासवर्णग्रहणेनेति चेद्॥ अत्राहुः। वार्णादाङ्ग बलीय इति परिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणं कृतम्। तेन भवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा गुणो भवति। तथा करोतेर्णलि कार इत्यत्र यणं बाधित्वा वृद्धिर्भवति। न चैवं मिवेरौणादिके नप्रत्यये स्योन इत्यत्र च्छ्वोः शूड् इत्यूठि कृते लघूपगुणं बाधित्वा यण् न स्याद् इति वाच्यम्। समाना-श्रय एव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्। इह तु निमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति॥ अभ्यासग्रहणेनेति। पूर्वस्यान्तवत्त्वे नेत्यर्थः॥ पर्जन्यवल्लक्षणेति। उपयोगानुपयो-गविचारेण प्रवर्तमानं शास्त्रं कृत्स्नं प्रवर्तयतीत्यर्थः। तथा चैकस्मिन् लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति न तस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः॥ आङ्गं बलीय इति। ननु ह्रस्वसवर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात् समानाश्रयत्वाभावे कथमाङ्गस्य बलीयस्त्वमिति चेत्॥ सत्यम्। इष्टानुरोधेन स्थानिनमादाय क्वचित् समानाश्रयत्वाभ्युपगमात्। अत एव उङ् शब्दे इत्यस्माल्लिटि ऊवे ऊवाते इत्यादीष्टं सिध्यति। उवङः प्राक् सवर्णदीर्घप्रवृत्तौ तन्न सिध्येदिति दिक्॥ परत्वाच्चेति। आपाततोयं हेतुः ह्रस्वस्या-ङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसवर्णदीर्घं प्रति परत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात्॥ उंखती-ति। इदित्त्वान्नुम्। लिटि उङ्खांचकार। आशिषि उङ्ख्यात्॥ ववखतुरिति।

कित्त्वेन नियमस्य मुख्यत्वादिति ॥ अचस्तात् ॥ उत्तरसूत्रात् उपदेशे इत्यपकृष्यते तच्चाजन्तस्य विशेषणमित्याह । उपदेशेऽजन्त इति । धातुरित्याक्षेपाल्लभ्यते न ह्यधातोस्थल् संभवति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्व च नित्यमनिडित्यपेक्षायां सन्निधानात्तासावेवेति विज्ञायते तासि च क्लृपः इति सन्निहितं वानुवर्तते । न वृद्भ्यः इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तते, तदाह । तासौ नित्यानिट् ततः परस्येति । तासाविव तास्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः, यथा तासौ न भवति एवं थल्यपीत्यर्थः ॥ अच इति किम् । बिभेदिथ । रुरोधिथ ॥ उपदेशे इति किम् । जहर्थ । इह परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे च कृते अजन्तत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविट् प्रसज्येतेत्युपदेश इत्युक्तम् ॥ थलीति किम् । पपिम ॥ नित्यमनिटः किम् । सस्वरिथ । सस्वर्थ । नायं तासौ नित्यमनिट् स्वरतिसूति इति विकल्पितेट्त्वात् । इह तासीति न इति चानुवृत्तेरवेष्टे सिद्धे तास्वत् इत्येतन्नातीवोपयुज्यत इति केचित् ॥ अन्ये तु यस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थल इण्निषेधः इत्येतल्लाभार्थं तत् । तेन ऊवयिथ । जवसिथेऽयत्र न निषेध इत्याहु. ॥ उपदेशेत्वतः ॥ पपक्थ । इयष्ठ ॥ उपदेशे किम् । कर्ष्टा । चकर्षिथ ॥ अकारवत इति किम् । भेत्ता । बिभेदिथ ॥ तपरकरणं किम् । राद्धा । रराधिथ ॥ तासौ किम् । जिघृक्षति । जग्रहिथ । सनि ग्रहगुहोश्च इति सनि नित्यमनिट् । क्रान्तः । चक्रमिथ । उदित्त्वेन क्त्वायां वेट्त्वाद् यस्य विभाषा इति निष्ठायां नेट् ॥ नित्यानिटः किम् । अक्ता । अञ्जिता । किं च नित्यग्रहणानुवर्तनाच्चक्रमिथेत्यपि सिध्यति । न हि क्रमिस्तासौ नित्यानिट् स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते इति परस्मैपदे सेट्कत्वात् ॥ ऋतो भारद्वाजस्य ॥ तपरकरणात् कॄप्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नायं निषेधः प्रवर्तते । ह्रस्वान्तेषु हृञ्धृञादिषु अचस्तास्वदित्येव सिद्धम् । वृञ्वृङौ यद्यपि सेटौ तथापि वृङः थलेव नास्ति आत्मनेपदित्वात् । वृञस्तु छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्ववरिथेति भाषायामिटा भाव्यम्, तस्मान्नियमोयमित्याह । ऋदन्तादेवेति । जहर्थ । दधर्थ ॥ अन्यस्य स्यादेवेति ॥ एवं च भारद्वाजमते स्यात् । अन्यमते न स्यादिति विकल्पः फलितः ॥ पपिथ । पपाथ । पेचिथ । पपक्थ । इयजिथ । इयष्ठ ॥ अकारवानिति । ह्रस्वाकारवानित्यर्थः ॥ ईडगिति । यस्तास्वनिट् स ऋदन्तः थलि नित्यानिट् भवतीत्यर्थः ॥ ननु स्तुद्रुस्रुश्रुवामपि थलि भारद्वाजनियमादिट् स्यात् । न चैव क्रादिसूत्रे तेषां पठनं निरर्थकं स्यादिति वाच्यम् । तत्पठनस्य वमादिष्वनिवृत्त्यर्थतया सफलत्वात् । अन्यथा क्रादिनियमात्तत्र इडागमो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ योगद्वयेति । क्रादियोगप्रापितस्य तु न निवर्तक इति भावः ॥ कुत इत्याशङ्कायामाह ।

अनन्तरस्येति । न चैवम् उपदेशेऽत्वत इत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम् । अत्वत्सु धातुषु ऋदन्तत्वादर्शनेन यद्यत्वतः थलि इण्निषेधः, तर्हि ऋदन्तादेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् ॥ ननु तर्हि अचस्तास्वत् इत्यस्यैव बाधोऽस्तु तत् कथं योगद्वयप्रापितस्य इत्युक्तम् ॥ अत्राहुः उपदेशेचस्तास्वदित्येव सूत्रे सतेपि तास्वत्यलीत्यादिपदानामिवोपदेशपदस्याप्यनुवृत्तिः भवे अत्वत इति सूत्रे उपदेशपदस्य, अचः इति पूर्वसूत्रे तु तास्वत्यलीत्यादेशाकरणादुभयोः समानयोगक्षेम इति ज्ञायते । तस्मादिष्टानुरोधाच्च योगद्वयमपि भारद्वाजनियमेन बाध्यते । यदि तु उपदेशेऽत्वतः अतोऽचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम् इति एको योगः स्वीक्रियते, तदा अत्र नास्त्येव शङ्कालेशोपीति बोध्यमिति ॥ अन्ये तु व्याचक्षते अचस्तास्वत् इति सूत्रान्तरमेव ऋतो भारद्वाजस्य इति पठनीयं द्वयोरनन्तरमस्यारम्भादिह तास्वत्यल्यनिटो नित्यं तासीत्यनुवर्त्य योऽयं तासि नित्यानिटस्थलि इति निषेधः, स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैव इति व्याख्यायते । तेन सर्वेष्टसिद्धिः । यद्वा क्रादिसूत्रे स्तुप्रभृतीनां ग्रहणमेवेड्द्वयस्यापि बाधकमस्तु । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । अनाश्रितविधानविशेषमिण्मात्रमनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन यथा बध्येतेत्येतदर्थो हि स आरंभः । अमुमेवार्थं सिद्धवत्कृत्य ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् इति मूलेप्युपनिबद्धमिति ॥ विव्यिव विव्यिमेति । क्रादिनियमान्नित्यमिट् ॥ सिचि वृद्धिः ॥ इको गुणवृद्धी इति परिभाषोपस्थानादाह । इगन्तेति ॥ परस्मैपदेष्विति किम् । अचविष्ट । अचोष्ट । सिचि किम् । एति । बिभर्ति । गुणं बाधित्वा वृद्धिः स्यात् ॥ खज मन्थे । कजेति केचित्पठन्ति ॥ एजृ कम्पने । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः ॥ टुओस्फूर्जा । ट्वितोऽथुच् । स्फूर्जथुः । ओदितश्च इति निष्ठानत्वार्थमोकारः । स्फूर्णः स्फूर्णवान् । आकारस्तु आदितश्च इति निष्ठायामिटो निषेधार्थो विभाषा भावादिकर्मणोः इति विकल्पार्थश्च ॥ स्फूर्णम् । स्फूर्जितमनेनेत्यादि । उपधायां च इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घोपदेशः तेन स्फुर्जति सुर्छति इत्यपि भवतीति केचित् ॥ क्षि क्षये । अजन्तेष्वस्य पाठो युक्तः । क्षि निवासगत्योः इति तुदादौ ॥ अकृत्सार्व ॥ दीर्घग्रहणेन अचश्च इति परिभाषोपस्थानादाह । अजन्तेति । यादौ प्रत्यय इति । अयङ् यि क्ङिति इत्यतो यीत्यनुवर्त्य अङ्गाच्चिप्तप्रत्ययस्तेन विशिष्यते । विशेषणेन तदादिविधिः यस्मिन्विधिरिति परिभाषोपस्थानादिति भावः ॥ न ल्यिति । क्वचाकारे । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उच्चैःकृत्य । तुकं बाधित्वा परत्वाद् दीर्घः स्यात् । तुग्विधिः सोमसुद इत्यादौ चरितार्थः । ल्यपः पित्त्वमपि अनुदात्तार्थ-

तया चरितार्थमित्याहुः ॥ सार्वधातुकयकारे तु चिनुयात् कूजिनेति । अर्थैक्या-देकत्र पाठ उचित इति भावः ॥ लज लजि । लज्यात् । लञ्ज्यात् । लज प्रकाशने इति कथादौ ॥ भर्त्सने चेति । चाद् भर्जने ॥ तुजि पालने । भाषार्थोयं युजादौ ॥ गज गजि । गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥ गज मदने च । मदनं मदः चित्तविकारः ॥ वज व्रज । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववजतुः । वव्रजतुः । शाडग्रन्था इति । शाडृ श्ला-घायाम् इत्यन्ता इत्यर्थः ॥ टोपधोयमिति । तथा च चर्त्वे ष्टुत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वा-त् न न्द्राः इति द्वित्वनिषेधेन दकारं विहाय टिशब्दस्य द्वित्वे पश्चाद् दकारस्य ष्टुत्वे च अट्टिटिषते आट्टिटदित्यादि सिध्यति । टोपधत्वे तु अटिट्टिषते । आटिट्ट-दिति स्यादिति भावः ॥ तोपध इति । अस्मिंस्तु पक्षे अतिट्टदित्यादि बोध्यम् । हलादिः शेषेण टकारनिवृत्तौ तन्निमित्तस्यापि ष्टुत्वस्य निवृत्तत्वादिति नव्याः ॥ मनोरमायां तु पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावाट्टकारद्वयस-हितस्य द्वित्वे हलादिः शेषे अटिट्टिषते आटिट्टदित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् ॥ निमि-त्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इति त्वनित्यमिति तदाशयः ॥ आनट्टे इति । न न्द्राः इति निषेधो न । तत्र द्वितीयस्येत्यनुवर्तनाद् द्वितीयैकाच एव नदराणां निषे-धात् ॥ घट्ट चलने । अयं चुरादावपि ॥ स्फुट । अयं कुटादावपि ॥ आनण्टे इति । तस्मान्नुड् द्विहलः इति नुट् ॥ वञ्चत इति ॥ सहायं विना चरतीत्यर्थः ॥ मडि च । पृथक्पाठादयं वेष्टनेपीत्याहुः । मडि भूषायाम् इत्यग्रे परस्मैपदिषु । यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् इत्यमरः ॥ शडि । शण्डोऽसुरपुरोहि-तः । द्राडृ । विशरणमवयवविभागः ॥ शाडृ । डलयोरैक्यात् शालते इति काश्यपः ॥ शौटृ गर्वे । अस्योणादिषु ईरन्वक्ष्यते । तदेतदतिशौटीर्यमौडुलोमेर्न मृष्यति इति कल्पतरुः । कटे ॥ ह्म्यन्तक्षण । अग्रहीत् । टुवम् । अवमीत् । ह्य गतौ । अह्-यीत् ॥ क्षणु हिंसायाम् । अक्षणीत् ॥ श्वस प्राणने । अश्वसीत् ॥ जागृ निद्राक्षये । अजागरीत् ॥ ण्यन्ते छन्दसि नोनयतिध्वनयति इत्यादिना चङि निषिद्धे औन-यीदिति उदाहरणम् । टुओश्वि अश्वयीत् ॥ इडादौ सिचीति ॥ इडादौ किम् । दह भस्मीकरणे । अधाक्षीत् ॥ किट खिट । इट किट इति किटिर्गतौ पठिष्यते । इह पाठस्त्वर्थभेदात् ॥ जट झट । जेटतुः जझटतुः । इह त्वादेशादित्वादेत्वाभ्या-सलोपौ न । खट । अशूप्रुषिलटिखटिकणि विशिभ्यः क्वन् खट्वा ॥ णट नृत्तौ । प्रणटति । वोपदेशपर्युदासे नाटीति सत्रविकनिर्देशेन नट अवस्यन्दने इति चौरा-दिकस्यैव ग्रहणादयं णोपदेश एव । हट दीप्तौ । हाटकं सुवर्णम् । संज्ञायां चेति ण्वुल् । बाहुलकादस्त्रियामपि ॥ षट । पचाद्यजन्तात् टाप् सटा जटाकेसरयोः ॥

चिट । सर्वधातुभ्यः इति औणादिक इन् । चेटिः कृदिकारात् इति ङीष् । चेटी । विट । इगुपधलक्षणः कः । विटः । इयायेति । द्वित्वे कृते णलि वृद्धौ सत्यामायादेशः । अभ्यासस्यासवर्णे इति इयङ् ॥ ईयतुरिति । द्वित्वे कृते एरनेकाच इति यणं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः । ततः अचि श्नुधातु इतीयङ् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् अभ्यासस्यासवर्णे इत्यनेनेत्येके । केचित्तु वार्णादाङ्गं बलीयः इति दीर्घं बाधित्वा यण् । न चेह समानाश्रयत्वं नेति वाच्यम् । अभ्यासोत्तरस्येकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन तयोः समानाश्रयत्वात् । अत एव ईयतुरित्यत्र इणो यण् इति यणि ततो दीर्घं इणः किति इत्यभ्यासदीर्घो विधीयते । अन्यथा सूत्रमिदं निर्विषयं स्याद् अभ्यासाभावादित्याहुः ॥ स्यादेतत् । णल्थलोस्त्वभ्यासस्येयङ् दुर्लभः । तस्मिन्कर्तव्ये अचः परस्मिन् इति वृद्धिगुणयोः स्थानिवद्भावेन असवर्णे इति प्रतिषेधादिति चेत् ॥ मैवम् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः । ननु नास्ति सामर्थ्यम् इयर्ति इयृत इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति । अन्यथा हि अभ्यासस्यर्तौ इति ब्रूयात् ॥ एवं चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते ततो वृद्धिगुणयोः सतोः णलि आय थलि एथ । इट्पक्षे तु अयियेति स्यादित्याशङ्कापि न कार्या । अभ्यासस्यासवर्णे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ एता । एष्यति अकृत्सार्व इति दीर्घः । ईयात् । ऐषीत् ॥ कुडि । वैकल्यमविवेकः । तुडृ । तोडनं दारणं हिंसनं च ॥ वोडृ लोडृ । उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ गडि वदनैकदेशे । टवर्गीयप्रकरणादिह पाठस्तु उचितः । अन्तत्यादिषु तु पक्षे ते न तिङ्विषया इति मतान्तरं बोधयितुं प्रसङ्गादुपन्यस्तम् ॥ तिपृ तेपृ ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ इको झल् हलन्ताच्च इति वर्तते असंयोगाल्लिट् कित् इत्यतः किदिति च तदाह । इक्समीपादित्यादि ॥ इकः किम् । यक्षीष्ट । सति कित्त्वे संप्रसारणं स्यात् ॥ आत्मनेपदेति किम् । अद्राक्षीत् । कित्त्वे सति सृजिदृशोर्झल्यमकिति इत्यम् न स्यात् । आत्मनेपदपरत्व सिच एव विशेषणम् न तु लिङः, लिङ्स्थानिकस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वासंभवात् ॥ तेपृ कम्पने च । चकारात्क्षरणार्थस्य लाभादस्य पूर्वत्र पाठस्त्यक्तुं शक्य । केचित्तु तिपृ टेपृ इति पठन्ति ॥ टुवेपृ । वेपथुः ॥ केपृ गेपृ ग्लेपृ च । योगविभागात्पूर्वोत्तरार्थौ चकारेणानुकृष्येते । तदाह । चात्कम्पने गतौ चेति । योगविभागसामर्थ्यादेव अर्थद्वयलाभे चकारो व्यर्थ इत्यन्ये ॥ पुनः पाठ इति । दैन्ये पठितस्य कम्पनाद्यर्थलाभार्थमिति भावः ॥ तॄफल ॥ तरतेरकारस्य गुणशब्देन भावितत्वात्फलभजोरैकरूप्यसंपादकादेशादित्वात् त्रपतेस्त्वेकहल्मध्य-

स्थत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् ॥ तेरतुः । तेरुः फेलतुः । फेलुः । भेजतुः । भेजुः ॥ अबि शब्दे । अस्माद् गुरोश्च हल इति अप्रत्यये अम्बाशब्दः । तिस्रः अम्बा अकारोकारमकारात्मकाः शब्दा यस्य इति बहुव्रीहौ शेषाद्विभाषा इति कप्रत्यये त्र्यम्बक इत्येके ॥ केचित्तु त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्येति विग्रहन्ति ॥ अभिरभी इति । सर्वधातुभ्योऽसुन् इत्यधिकारे उदके नुम्भौ च इति वक्ष्यमाणत्वाद् धात्वन्तरेणापि अम्भःशब्दः सिध्यतीति बोध्यम् । अम्भस्तोयम् । तस्यापत्यमाम्भिः भीष्मः । अम्भसो लोपश्चेति बाह्वादिपाठादिञि सलोपः । तद्वोढजं तु इति । पूर्वसवर्णप्रवृत्तेः षत्वाप्रवृत्तेश्च बीजमित्यर्थः ॥ रधिजभोरचि ॥ रन्धयति । परापि वृद्धिर्नित्येन नुमा बाध्यते ॥ अचीति किम् । रद्धा । जब्धा ॥ सनाद्यन्ताः ॥ सनादय इति ॥ सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विप् णिज्यङौ तथा ॥ यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥ धातुत्वादिति । प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वादित्यर्थः । सुप्तिङन्तमित्यनेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं नास्ति इति ज्ञापितत्वाद्विशिष्टस्य धातुसंज्ञालाभाय अस्मिन् सूत्रे अन्तग्रहणं कृतम् । भूवादयो धातवः इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताश्च इति न सूत्रितम् । सनादयो द्वादश एव इति निर्धारणाभावापत्तेः । सनाद्यन्ता धातवः इत्यस्यानन्तरं तु भूवादयश्च इति पठित्वा धातव इत्येतत्त्यक्तुं शक्यम् ॥ आयादयः ॥ आयीयङ्णिङ इत्यर्थः । विवक्षायामिति । परसप्तम्यां तु आर्धधातुकोपदेशकाले यददन्तम् इत्यनुपद वक्ष्यमाणं न संगच्छेतेति भावः ॥ अन्ये तु गुपू रक्षणे इत्यस्मात् क्तिनि पश्चादायप्रत्यये गोपायतिरित्यनिष्टं प्रसज्येत । विवक्षायामित्युक्ते तु आयप्रत्यये कृते क्तिनं बाधित्वा अप्रत्ययात् इत्यकारप्रत्यये टापि च गोपाया धूपायेति सिध्यतीत्याहुः ॥ कास्प्रत्यया॥ अमन्त्रे किम् कृष्णो नोनाव ॥ अच्छन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्ने छन्दसि आम इष्टत्वात् । यथा पुत्रमामन्त्रयामास । प्रत्ययान्तत्वादाम् । अथाह शुनःशेप ईक्षाञ्चक्रे । इजादेश्च इत्याम् ॥ इह चुलुम्पचकासृदरिद्रादिभ्य आमो प्राप्तौ कास्यनेकाच् इति वार्तिकमारभ्यते ॥ प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । अन्यथा अ इव आचरति अति अस्य लिटि औ अतुः इत्यादि वक्ष्यमाणं न सिध्येदिति भावः॥ अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीय इत्यनुक्त्या प्रत्ययान्तादिकाचोप्याम् भवत्येव । अ इवाचरति इत्याचारे क्विपि लिटि आंचकार, आंचक्रतुरित्यादीत्याहुः ॥ अतो लोपः ॥ अनुदात्तोपदेश इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्तते तदाह । आर्धधातुकोपदेशे इत्यादि ॥ उपदेशे इति किम् ॥ अय पय गतौ । आभ्यां क्विपि वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन इति वार्तिकात् लोपो व्योः इति यलोपे अतो

लोपः इति लोपो माभूत् । अत् यत् । इह ह्रस्वस्य पिति इति तुक् ॥ आर्धधातुके पर इति किम् । कथयति । वृद्धौ कर्तव्यायाम् अचः परस्मिन् इति स्थानिवत्त्वं यथा स्यात् ॥ गोपायामिति ॥ नन्विह आयप्रत्ययस्यादन्ततामाश्रित्य लोपकरणे फलाभावादुच्चारणार्थ एव तत्राकारोऽस्त्विति चेत् ॥ अत्राहुः । गोपायतं न इत्यत्र गोपायशब्दस्य धातुत्वात् धातोरन्त उदात्तो भवति, ततः शबकारेणैकादेशेऽपि एकादेश उदात्तेन इत्युदात्त एव, तकाराकारस्तु तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् इत्यनुदात्तः । ततश्च उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितो भवति । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति न इत्यस्य एकश्रुतिः आयप्रत्ययस्य अनदन्तत्वेनेदमिष्टं सिध्यतीति॥ स्तुताविवेति। भट्टिस्तु व्यवहारेऽपि प्रायुङ्क्त न चोपलेभे वणिजांपणायामिति॥वणिजां व्यवहारमित्यर्थः । अप्रत्ययादित्यायप्रत्ययान्तादकारप्रत्यये टाप् । चचसे इति। इह अनुनासिकस्य क्विझलोः इति उपधादीर्घो न कृतः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति स्थितस्य गतिमुत्प्रेक्षयन्ति ॥ कमु कान्तौ ॥ अस्य णिङभावे उदितो वा इति क्त्वायामिड्विकल्पः । कमित्वा । कान्त्वा । निष्ठायां तु यस्य विभाषेति निषेधात्कान्तः ॥ अयामन्ता ॥ नामन्तेति सूचितेऽपि णेरनिटि इति वक्ष्यमाणलोपस्य निषेधे गुणायादेशयोः सतोः कामयांचक्रे इत्यादिरूपाणि सिध्यन्त्येव । तथापि ल्यपि लघुपूर्वादित्येवमर्थमयादेशवचनम् । प्रस्तनय्य । सगमय्य । न ह्यत्र गुणायादेशौ लभ्येते ॥ आम् कारयामास ॥ अन्त गण्डयन्तो मण्डयन्तः । हभूवहिवसिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च इत्यौणादिको झच् । झोऽन्तः ॥ स्पृहिगृहीत्यालुच् । स्पृहयालुः ॥ श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः इत्यौणादिक आय्यः । स्पृहयाय्यः । स्तनिहृषिपुषीत्यौणादिक इत्नुच् । स्तनयित्नुः ॥ णेश्छन्दसि इति इष्णुच् । वीरुधः पारयिष्णवः ॥ णिश्रिद्रु ॥ च्लेः सिचोपवादः ॥ णेरनिटि ॥ णेरिति णिङ्णिचोर्ग्रहणम् ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अनिटीत्यनेनाधिकृतम् आर्धधातुके इत्येतद्विशेष्यते। यस्मिन्विधीति तदादिविधिः । अतो लोप इत्यस्माल्लोपेति चानुवर्तते तदाह । अनिडादावित्यादि ॥ यणि प्राप्तेति ॥ ननु परत्वादियङ्यणादिविधयो यथासंभवमत्र सन्तु नाम, तेषु स्थानिवद्भावाश्रिग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो भविष्यतीति चेन्नैव शंक्यम् । इयङादेशे ह्यन्त्यलोपः प्रसज्येतेति दोषः स्यादेत च्चातो लोप इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥ न चात्र कारणा कारक इत्यादौ गुणवृद्ध्योः कृतयोरन्तरङ्गत्वादयायादेशयोः कृतयोरन्त्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमियङादेशे एव दोष उक्त इति शङ्क्यम् । वार्णादाङ्गं बलीय इत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीति भाष्याशयात् ॥

ण्यल्लोपाविति। णिलोप इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन। अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यामिति विवेकः॥ णिलोपस्य निरवकाशत्वेन वार्तिकस्योक्तिसंभव एव नास्तीत्यत आह। पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमिति। तत्र तितुत्र इतीण्निषेधादिति भावः॥ वचनसामर्थ्यादिति॥ अयं भावः णेरित्येतावति सूत्रे कृतेपि आर्द्धधातुकेत्यनुवृत्त्या आर्धधातुके परतः प्रवर्तमानो णिलोपेयङ्यणादिभिर्बाधितः सन् परिशेषात् क्तिच्येव स्यादिति अनिटीत्यस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत। तथा चानिडार्धधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु क्तिजन्तमेवेति। अयमिति॥ णिलोपइत्यर्थः। अलोपांशे तु वचनमपेक्षितमेव। तेन चिकीर्षकेत्यत्र वृद्धिः चिकीर्ष्यादित्यत्र अकृत्सार्व इति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन अतो लोपइति लोपो भवतीत्याह॥ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ उपधायाः किम्। अचकाङ्क्षीत्॥ सन्वल्लघुनि॥ चङ्परे इत्येतावतैव णिरिति न लभ्यते। श्रिद्रुस्रुवामपि चङ्परत्वादत आह। अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परमिति॥ अङ्गस्याभ्यासेति। अङ्गस्य ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोभ्यास इत्यर्थः॥ अंगस्येति नावर्ततइति। अस्मिंस्तु व्याख्याने चङ्परइत्येतावतैव णिरिति लभ्यते। श्रिद्रुस्नुषु परेषु अंगत्वासंभवादतो व्याचष्टे। चङ्परे णौ यदंगमिति चङ्परेत्यस्यैव व्याख्यान णाविति ज्ञेयम्॥ अनग्लोपे किम्। अचकथत्॥ सन्यतः॥ अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येति भृञामिदित्यत इद्ग्रहणं चानुवर्तते तदाह। अभ्यासस्येत्यादि॥ तपरकरणं किम्। पापच्यते सन्। पापचिषते॥ न च सनि योभ्यासः सन्निमित्तेति विज्ञानात्तपरकरणाभावेपि नोक्तातिप्रसंगः। अभ्यासस्येह यङ्निमित्तत्वादिति वाच्यम्। तादृशविवक्षायामधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः॥ न हि कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते। यद्याश्रीयेत तर्हि द्विर्वचनेचीति निषेधेन रिस्शब्दस्य द्वित्वाप्रवृत्तावरिरिषतीत्यादि न सिध्येत्॥ नन्वेवं पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिरभ्यासस्य सन्परत्वाभावात्। न च येन नाव्यवधानन्यायेन सन्प्रवृत्त्या व्यवहितेप्यभ्यासस्येत्वं स्यादेवेति वाच्यम्। प्रतीषिषतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसन्परत्वसंभवादुक्तन्यायप्रवृत्तेरिति चेत्॥ अत्राहुः। सना धातुमाक्षिप्य सनि यो धातुः सन्नन्तस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्याने नोक्तदोषः। न च सनि परे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं परित्यज्योक्तव्याख्याने किं मानमिति वाच्यम्। तपरकरणस्यैव तत्र मानत्वात्। किं च अकारग्रहणमपि तत्र मानम्। अन्यथा सनीत्येव ब्रूयात्। तावताप्यधीषिषतीत्यादावित्त्वप्रवृत्तिसिद्धेरिति॥ दीर्घो लघोः॥ लघोरभ्यासस्येति॥ ननु अज्झल्समुदायस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा ह्रस्वं लघु इति सूचितत्वात्॥ नैष दोषः। इमे हि न समानाधि-

करणे षष्ठी, किं तु व्यधिकरणे । तथा चाभ्यासावयवस्य लघोर्दीर्घ इत्यर्थः ॥ लघुनि चङ्परेनग्लोप इति सर्वमिहानुवर्तते ॥ तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयं तदाह । न्वद्भावविषयेति ॥ हलादेरिति प्राचोक्तमिहोपेक्षितम्, निष्प्रमाणत्वात् । न हि मुनित्रयोक्तिं विना हलादेरिति व्याख्यातुमुचितम् । न चैवमौन्दिदत् आट्टिटदित्यादौ दीर्घः स्यादिति शङ्क्यम् । अङ्गलघोरुभयोरपि णिचं प्रति विशेष्यत्वे दीर्घस्य तत्राप्राप्तेः । चङ्परे हि यदंगम् उन्द इति न तदीयोभ्यासः, न वा चङ्परणिच्परं यल्लघु तत्परः एतेन आट्टिटदित्यादिभाष्योदाहरणमेव हलादेरिति व्याख्याने प्रमाणमिति केषांचिदुक्तं चापि प्रत्युक्ता ॥ दीर्घाप्राप्त्यैवोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात् ॥ लघोः किम् । ण्णु हिंसायाम् । अचिच्चणत् ॥ शास्त्रेऽस्मिन् कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षद्वयमप्यस्ति जातिव्यक्तिपक्षवत् । तथा च पूर्वोभ्यासइत्यस्य सन्वल्लघुनीत्यादिना सह पक्षद्वयेप्येकवाक्यता समानैव । तथापि कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता । यथोद्देशपक्षे तु वाक्यैकवाक्यता इत्यस्ति विशेषः ॥ तत्रेदानीं कार्यकालपक्षपाति माधवमतं तावद्व्याचष्टे । संज्ञायाइत्यादिना श्लोकद्वयेन । अंगं यत्रेति । अयं भावः । सन्वल्लघुनि, दीर्घो लघोरिति सूत्रद्वये अंगस्येत्यनुवर्तते । अभ्यासस्येति च । तेनांगस्य ये द्वे तयोः पूर्वोभ्याससञ्ज्ञकस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याक्रियते । तच्च कृदन्तं तद्योगादंगस्येति कर्मणि षष्ठी । तेन यत्रांगं द्विरुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ स्तः इति । अचीकरत् । अपीपचत् ॥ युक्तं चैतत् । अंगस्येति षष्ठ्या कारकविभक्तित्वसंभवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठीत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ नांगं द्विरुच्यते इति । एवं चाचकासत् आर्थथपत् औणुनवद् इत्येव भवतीति भावः ॥ अवयवः कश्चिदिति । हलादिः प्रथमावयवो द्विरुच्यते अनादेस्तु द्वितीयावयवइत्यर्थः ॥ अङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ एकाच्त्वे फलितौ । किं च । अस्मिन्पक्षे एकाचः इत्यंगस्य विशेषणं शब्दतोपि सुलभम् एकाचो द्वे इत्यधिकारादित्याशयेनाह । तस्मादेकाच्विति । स्यादेतत् । उक्तरीत्या कृत्स्नहलादिशेषचुत्वादीन्यपि अनेकाच्सु न स्युः । न चेष्टापत्तिः । दिद्रासति । दिदरिद्रासति जिगणयिषतीत्यादिलक्ष्यस्य सर्वसंमतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत इति चेत् तर्हि इहापि स एवोचितः । अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यर्हितत्वाद् वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चेति अभिप्रेत्याह । वस्तुत इति ॥ ऊर्णौ दीर्घ इति । स्यादित्यपकृष्यते । औणुनवत् इह सन्वद्भावस्तु नोपयुज्यते णौ कृतस्यादेशस्य स्थानिवद्भावेन निषेधेन वा नुशब्दस्य द्वित्वे सति अभ्यासे अवर्णाभावादिति भा-

वः ॥ अर्थापयताविति । अथमादष्टे इत्यर्थ णिच्यापुगागमे ततश्च चलेश्चङि दीर्घस्य सन्वतितीत्वस्य च प्रवृत्तौ आर्तौ यपदित्येव भवतीति भावः ॥ अर्थ उपयाच्ञा-यामित्यस्य तु चङ्परे णौ आर्तथर्तति भवति, न तत्र दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्ति-रिति चुरादौ स्फुटीभविष्यति ॥ उभयमिति । दीर्घः सन्वच्चेत्येतद्द्वयमित्यर्थः ॥ न स्यात् स्याच्च व्यवस्थयेति । चङ्परे णौ यल्लघु इति व्याख्याने न स्यात् । च-ङ्परे णा यदङ्गम् इति व्याख्याने तु स्यात् । एव च अचचकासत् । अचीचकास-दिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः ॥ ननु यथा चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्या-ख्याने येन नाव्यवधान न्यायेन अपीपचदित्यादावेव उभय भवति न त्वनेकव्य-वाये अचचकासदित्यादौ तथा न्यायसाम्येन लघुनि योभ्यास इत्यत्राप्येकेनैव व्यवायस्य लोकायत्वादचिच्चणदित्यादौ सन्वदितीत्व न स्यादिति चेत्। अत्राहुः। अ-त्स्मृदृत्वर इतीत्वापवादेन अत्ववचनेन तुल्यजातीयापेक्षेण संयोगस्य व्यवधानेपि इ-त्वस्य ज्ञापितत्वान्नाक्तदोष । अत एव दीर्घो लघोरिति सूत्रे लघोः इति सार्थकम्॥ माधवोपि जागृ धातौ इत्थमेवाह । एव च वदन् यथोद्देशपक्षमेवाश्रियत् ॥ तथा च ऊर्णु धातोः यत्तेनोक्तमौर्णुनवदित्यत्र दीर्घो लघोः इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति चङ्परे णौ यदङ्ग तस्य योभ्यासः इति सूत्रार्थात् । अत्र तु अङ्गावयव-स्याभ्यासो न त्वङ्गस्येत्यादि ॥ तत्र तस्यापि आग्रहो नास्तीति गम्यते ॥ अत एव चकास्तावचीचकासदित्युदाजहार ॥ तथा च मतभेदा-भिप्रायेण पूर्वापरग्रन्थविरोधः समाधेय इति ॥ कातन्त्रपरिशिष्टे त्वित्वदीर्घयोः अजीजागरदित्युदाहृतम् ॥ तन्मतद्वमयप्यसंभ वादुपेक्ष्यम् ॥ व्यवस्थामेव विवृणोति । णेरिति । संनिहितमिति हेतुगर्भविशेषणं लघुनीत्येतत् णेर्विशेष्यं भवति । संनिहितत्वादित्यर्थः ॥ अङ्गमेवेति । अस्य चङ्परे इत्यत्र आदेशरूपचङंशे आकाङ्क्षाभावेपि णाविति प्रत्ययांशे उत्थिता-काङ्क्षत्वादिति हेतु स्पष्ट एवेति भावः ॥ कैयटेनैवेति । तथा च एकं हरदत्तम-तम् । अपरं तु, कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः ॥ चङ्पर इत्यावर्त्य अग्लोपविशेषणतयापि योजितम् । तस्य फलमाह । णेरिति । श्रिद्रुस्रुषु परतो अग्लोपित्वासंभवादिहापि चङ्पर इत्येतावतैव णाविति ल-भ्यते इति बोध्यम् ॥ अगितामपीति । पचिकमिशकिप्रभृतीनामित्यर्थः । नङ्गी-तस्त्रकादौ लोपो णिच प्रतीक्षत इति भावः ॥ नोपदेशफलमिति । अनुस्वार इत्यर्थः । दधन्तीति । नुगतोनुनासिकान्तस्येत्यभ्यासस्य नुक् ॥ गत्यादिष्विति । गतिशब्दसभक्तिष्वित्यर्थः ॥ मीम्ह । ऋदित्फलं तु नाग्लोपीति निषेधः । आ-

मिमीमत् ॥ ष्ठिवुक्लमु । ष्ठीवति । क्लाम्यति ॥ आङि चम इति । ष्ठिवुक्लमुचा-चमामिति वृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्त इति भावः ॥ जिमिं केचिदिति । तथा च जेमनमिति भोजने प्रयुञ्जते ॥ वा भ्राश ॥ उभयत्रविभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिः, क्लमिस्त्रसी च दिवादी ॥ तेभ्यो नित्यं प्राप्ते चारम्भात् ॥ भ्राश भ्लाश दीप्तौ । फणादावेतौ ॥ भ्रमु चलने भ्वादिः ज्वलादिः फणादिरपि मनोरमा-यां पठ्यते, तदद्भ्रसादिति नव्याः ॥ भ्रमु अनवस्थाने । दिवादिः पुषादिः शमा-दिः, तत्र भ्वादेः भ्रम्यति भ्रमति । शमादेस्तु श्यनि दीर्घे भ्राम्यतीति वैरूप्यम् । क्लमु ग्लानौ । त्रसी उद्वेगे । त्रुट छेदने । लष कान्तौ ॥ क्रमः ॥ ष्ठिवुक्लमुचमामि-त्यतोऽनुवर्तनादाह । परस्मैपदे शितीति । परस्मैपदे किम् । उपक्रमते । परा-क्रमते ॥ स्नुक्रमोः ॥ अनात्मनेपदनिमित्ते इति । आत्मनेपदनिमित्ताभावे इ-त्यर्थः ॥ अन्ये तु द्विवचनस्थाने व्यत्ययेन एकवचनम् अनात्मनेपदनिमित्तयो-रित्यर्थ इत्याहुः ॥ उभयोरपि भावकर्मकर्मव्यतिहारास्तङ्निमित्तं क्रमेस्तु वृत्ति-सर्गादयोपीति बोध्यम् ॥ स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमार्थोयमित्याह । अत्रैवेडिति ॥ अनात्मनेपदेति किम् । उपस्नोष्यते जलेन । उपक्रंस्यते ॥ निमित्तइति किम् । स्नौतीति स्नविता स इवाचरति स्नविस्त्रीयते । इह क्यङ् आत्मनेपदनिमित्तं न तु स्नौतिरित्याहुः ॥ लुङ्लिटां धस्येति ॥ लिटि । लिलिह्वि-ढ्वे लिलिह्विध्वे ॥ अथ कथमिति । शानचा भाव्यमिति शङ्कितुराशयः ॥ क्नूयी शब्दे उन्दे च ॥ उन्दः क्लेदनम् ॥ लिङ्ङ्डीश ॥ यङि पेपीयते ॥ दीपजन ॥ दीपी दीप्तौ । जनी प्रादुर्भावे । बुध अवगमने । पूरी आप्यायने । एते दिवादयः ॥ चिणो लुक् ॥ परस्य लुक्स्यादिति । तशब्दस्येति केचित्पठ्यते । तदार्थिकार्थकथ-नम् । तशब्दे परतः चिणि विहिते चिण परस्य जायमानो लुक् प्रत्ययस्य प्रत्य-यस्य लुक्श्लुलुप इति वचनात्तशब्दस्यैवेति स्पष्टत्वात् ॥ अयमिति । षेट्ट धातुः । भाष्यविरुद्धमिति । यदि सोपदेशः स्यात्तदा स्त्यायतिरिवायमपि षोपदेशलक्षणे पर्युदस्येत तदकरणान्नास्ति सोपदेश इति भावः । प्लवगताविति । केचित् प्लव इति धात्वन्तरमित्याहुः ॥ तद्धि मनोरमायां दूषितम् । प्लवेति धात्वन्तरत्वे विभाषाङि रुप्लुवोः इत्यत्र प्लु वः पक्षे घञ्विधान व्यर्थं स्यात् ॥ प्लवेत्येतस्माद्घञि आप्लावशब्दस्य सिद्धत्वात् । तथा स्रवतिशृणोति इति सूत्रेण प्लवतेरभ्यासोकारस्य इत्त्वविधानमपि व्यर्थं स्यात् । तिद्ध पक्षे अपिप्लवदिति रूपसिद्धयर्थं क्रियते । तच्च रूपं प्लवधा-तोः सन्यत इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति ॥ ममव्येति । यस्य हल इ-ति लोपस्तु न भवति यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धान्तितत्वात् । वर्णग्रहणे

त्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अप्रवृत्त्या पुत्रकाम्येत्यादावपि लोपः स्यादिति दिक् ॥ लुटि मव्यिता । आशिषि मव्यात् हलो यमामिति धातुयकारस्य लोपः । सूर्क्ष्य ईर्क्ष्य । णलि । सुषूर्क्ष्य । ईर्क्ष्यां चकार । ईर्ष्यांचकार ॥ एभ्यः क्विपि लोपो व्योरिति लोपे स्कोरिति कलोपे जश्त्वचर्त्वयोः । सूट् । ईट् । संयोगान्तलोप स्त्विह न भवति रात्सस्येति नियमात् सूर्क्ष्य आदर इति वक्ष्यते । तस्यापि सूट् इत्येव रूपम् ॥ हय गतौ । जहाय । हय्यात् ॥ शिथिलीकरणमिति । सोममभिषुणोतीत्यादौ दर्शनात् ॥ सुराया इति । तत्प्रकरणे संधानं स्यादभिषव इत्यमरोक्तेः ॥ अतो ल्रान्तस्य ॥ यद्यवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं चान्य पदार्थः । तत्पक्षे विशेषणेन तदन्तविधेः सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकम् । अश्वल्लीदित्यत्रातिव्याप्तिश्च । समीपवाचिना अन्तशब्देन षष्ठीसमासपक्षे रपिरिणिशल्लप्रभृतिष्वतिव्याप्तिः, अङ्गस्यातः ल्रोः समीपत्वात् ल्रस्य तदन्तश्चेति समीपवाचिनान्तशब्देन कर्मधारयपक्षे ल्रान्तशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः स्यादत आह । लुप्तषष्ठीकमिति ॥ अन्तशब्दः समीपवाचीत्यभिप्रेत्याह । अतः समीपाविति । अतो वृद्धिः स्यादिति । इह अतेत्यस्य तन्त्रावृत्त्यादिकं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रयोजनाभावात् इक्परिभाषानुपस्थानेपि अलोन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य स्यादिति भावः ॥ यद्यपि अतोल्रस्येत्युक्तेपि ल्रान्तस्याङ्गस्य अतः सिचि परे वृद्धिरित्यर्थे स्वीकृते येन नाव्यवधानन्यायेनेष्टं सिध्यति तथापि अङ्गस्य सिचि परे अतो वृद्धिः इत्यर्थोपि प्रतीयेत । ततश्चाश्वल्लीदित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । तद्वारणाय सूत्रे अन्तग्रहणं कृतमिति ॥ तदनुरोधेनान्तशब्दस्य समीपवाचित्वमत इत्यस्य चानुवृत्तिः स्वीकृतेति बोध्यम् ॥ अतः समीपाविति किम् । अक्षोरीत् । अमीलीत् ॥ ल्रान्तस्याङ्गस्य किम् । श्वल्ल आशुगमने । अश्वल्लीत् । अत्र अकारसमीपो यो लकारः स नाङ्गस्यान्तः, यस्त्वङ्गस्यान्तः स तु नाकारसमीपः ॥ ननु ल्रेत्यस्य लुप्तषष्ठीकत्वाभ्युपगमेप्यन्तशब्दस्यावयववाचित्वं स्वीकृत्य अङ्गस्यान्तं यत् ल्रं तस्यातः तत्समीपस्यातो वृद्धिरिति व्याख्याने त्वत इत्यस्यावृत्तिर्नापेक्षितेति चेत् ॥ अत्राहुः । हलन्त्यमिति सूत्रे मनोरमायां सामीप्यं षष्ठ्यर्थः इति पक्षस्य निराकरणात्तदनुरोधेनाचात इत्यस्यावृत्तिराश्रितेति ॥ अत्र केचित् । अतो ल्रान्त इति ल्रेति लुप्तसप्तमीकम् । अथवा अतो ल्रान्त इति व्यस्तमेव सूत्रयितुं शक्यम् । तथा च अङ्गस्यान्तं यद् ल्रं तस्मिन् परेऽव्यवहितस्यातो वृद्धिरिति व्याख्यानसंभवान्न तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणक्लेशः । न चाङ्गस्य विशेष्यत्वेनैवान्वयो युज्यते, न तु विशेषणत्वेन पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्येति परिभाषायाः पदस-

ङ्ग च विशेष्य भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम् । अल्लोपोन इति सूत्रे अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थान ,इत्येवं भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात् क्वचिद्विशेषणत्वेप्यङ्गस्य न क्षतिरित्याहुः । नेटीत्यादि । यद्यपि पुरस्तादपवाद न्यायेन नेटीत्यस्यापवादो न तु विकल्पस्यापि । तथापि बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत इति पुरस्तादपवादन्यायोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥ मील ॥ संकोच इति । नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रयोगः ॥ तिल गतौ । तिल स्नेहने इति चुरादौ ॥ दल विशरणे । विशरणमवयवानां विभागः ॥ धोर्ॠ । धोरितकमश्वानां गमनविशेषः । निष्ठान्तात्संज्ञायां कन् ॥ त्सर । छद्मना कपटेन गतिः त्सगतिः ॥ क्मर हूर्च्छने । हूर्च्छनं कौटिल्यम् ॥ ष्ठिवु निरसने । अस्य त्युटि ष्ठेवनम् । ष्ठीवनाऽस्कृच्छकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेदित्यत्र पृषोदरादित्वात्पक्षे दीर्घ ईकार इत्याहुः ॥ सन्लिटोर्जेः ॥ सन्लिण्निमित्त इति । यदि तु सनि लिटि च परे योऽभ्यास इति प्राचो व्याख्यानमाद्रियेत तदा येन नाव्यवधानन्यायेन प्रकृतिव्यवधानं सोढव्यमेव । परं तु यङ्लुगन्तात्सनि जेजयिषतीत्यत्र कुत्वं स्यात् । न च तन्माधवग्रन्थसंमतमिति भावः ॥ धिन्विकृण्व्योर च ॥ अलोन्त्यस्येति वकारस्याकारादेशः । चकारेण तु उप्रत्ययोनुकृष्यते । बोपदेवेन त्वनयोस्तनादित्वं स्वीकृतम् । तन्मते तु चकारं विनाप्युप्रत्ययलाभः ॥ अतो लोप इति । यद्यपि उपदेशेऽदन्तत्वं नास्ति । तथाप्यार्द्धधातुकोपदेशे तदस्त्येव धिन्विकृण्व्योर चेति श्रुतत्वाद् अकारादेशे कृते चानुकृष्टस्य पश्चाज्जायमानत्वादिति भावः ॥ लोपश्च ॥ यः प्रत्ययोकार इति । असंयोगपूर्वो यः प्रत्यय इति प्रत्ययविशेषणं तु न कृतम् । अक्ष्णुवः अक्ष्णुम इत्यादावनिष्टाभावेपि अश्नुवहे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । एवम् उतश्चेति सूत्रेपि अक्ष्णुहीत्यत्र दोषाभावेपि अश्नुहीत्यत्रा[illegible]प्रसङ्गः स्यादिति असंयोगपूर्वात् प्रत्ययविशेषणं न कृतमित्याहुः ॥ अश्नुहीति परस्मैपद यद्यपि लोके दुर्लभं तथापि वेदाभिप्रायेण तत्प्रयोगस्य साधुत्वं बोध्यम् । आप्नुहीति पाठस्तूचित. ॥ कृवि । अयमिति । कृणोतीत्यादिरित्यर्थः । स्वादौ हि कृवोत्यय धातुः न पठ्यते, किं तु कृञ् हिंसायामिति । तस्य च परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणोतीत्यादीनि रूपाणि तुल्यानीति फलितार्थः ॥ अव रक्षणे । एकोनविंशतिरर्थाः । कान्तिः शोभा, दीप्तिस्तेज इत्याहुः, तृप्तिरिच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामित्वम् । हिंसा हननम् । आदान ग्रहणम् । न चात्र दानमेवार्थोस्त्विति वाच्यम् । भागी वृद्धौ ग्रहे वध इत्येवमर्थानां विशिष्य बोपदेवेन गणितत्वात् ॥ भिक्ष ।

याञ्चालाभालाभास्तयोर्थः ॥ स्वामी तु क्लेशे व्यक्तायां वाचि चेति पठित्वा इमावपि भिन्नधातोरर्थाविति मन्यते ॥ क्लिश उपताप इति दिवादौ । क्लिशू विबाधन इति क्र्यादौ ॥ दीप्तौ । पञ्चार्थाः ॥ ईष गति । गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये टाप् । ईषा । मनस ईषा मनीषा । शकन्ध्वादिः । मनीषामभिनिविष्टं मनीषितम् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेति णिचि तदन्तात् क्तः । ईष उञ्छ इति तु परस्मैपदिषु ॥ इषादयस्त्रयः इष गतौ दिवादिः । इष इच्छायाम् तुदादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः ॥ कासांचक्रे इति । कास्प्रत्ययादित्याम् ॥ भासृ दीप्तौ । अस्य ऋदित्वं भ्राजतेरिव तङ्मात्रफलकम् । भ्राजभासेत्यादिनोपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् ॥ णस कौटिल्ये । लिण्निमित्तादेशादित्वाभावाद्णत्वम् । नेसे ॥ आङः शसि । शंसु स्तुताविति तु परस्मैपदिषु वक्ष्यते ॥ ग्रसु ग्लसु । उदितो वेति क्त्वायां वेट् । ग्रसित्वा । ग्रस्त्वा । यस्य विभाषा इति नेट् । ग्रस्तः ॥ वेहृ ॥ आद्य इति । वेहतेरति प्रत्यये वेहत्शब्दो निपातितः । घोटायुक्तेति सूत्रे इति भावः ॥ वेहत् गर्भोपघातिनी ॥ अन्त्य इति । बाहुशब्दस्य भुजपर्यायस्य क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेतिनिपातितस्य बाढशब्दस्य च निर्विवादत्वादिति भावः ॥ दन्त्योष्ठ्यादी । उभावपीत्यनुषज्यते । अनुदात्तेत्त्वकृतमात्मनेपदमनित्यम् । तेन बभाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सहस्रश इति सिद्धम् । न चात्रार्थासंगतिः, । धातूनामनेकार्थत्वात्स्रवणार्थकत्वे बाधकाभावादित्याहुः ॥ ऊह । कथं तर्हि अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति । अत्राहुः । अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्य तङोऽनित्यत्वान्न दोष इति ॥ गाहू । ऊदित्वादिड्वा । इडभावे ढत्वम् । एकाच इति भष्भावः । षढोः कः सीति कः । कात्परस्य षत्वम् । जघाक्षे ॥ विभाषेट इति वा मूर्धन्यः । जगाहिढ्वे । जगाहिध्वे । इडभावे तु भष्भावः ॥ ढो ढे लोपः ॥ जघाढ्वे ॥ ढे किम् । ऊढः । इह पूर्वं ढलोपो माभूत् । कृते तु ढग्रहणे ष्टुना ष्टुरित्यस्य आश्रयात् सिद्धत्व भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः ॥ अगाढेति । झलो झलीति सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सिचो लोपात्पूर्वं भष्भावस्तु न, असिद्धत्वात् । भष्भावस्तु सिज्लोपानन्तरमपि न भवति सकारपरत्वाभावात् ॥ न च कृतेपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सिच्परत्वाद्भष्भावो दुर्वार इति शङ्क्यम् । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । अन्यथा गवे हितं गोहितमित्यत्रावादेशः स्यादिति दिक् ॥ जगृहे इति । किच्वात्परत्वात्पुगन्त इति गुणे प्राप्ते ऋदुपधेभ्यः इति वार्तिकात्किच्वे गुणाभावः ॥ शल इगुपधा ॥ शल इति धातोर्विशेषणादन्तलाभः ॥ शल इति किम् । अतिप्त । इगिति किम् । अगाढ ॥ अनिटः

किम्। श्रीव्हिष्ट ॥ क्सस्याचि ॥ अजादाविति । अङ्गाच्चिप्रत्ययोत्र विशेष्यः । तङि इति तु केषांचिद्ग्रन्थेपस्तस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः । अन्ये तु लुग्वा दुह इत्यतः आत्मनेपदे इत्यपकर्षणात्तङीति लभ्यते । तेन दुग्धेः क्सः इति वार्तिकोत्तक्सप्रत्ययस्य लोपो न भवति। सद्दधाः अन्याहधा इत्यचेत्याहुः॥ घुषि कान्तिकरणे। लुङि । अघु'षिष्ट। अघु'षिषाताम् ॥ अदुपधपाठे तु। अघाषीत् । अघषीत् ॥ अतवोदिति। नेटि इति वृद्धिनिषेधः । इडभावे तु अताचीत् ॥ प्रणिचतीति । उपसर्गादसमासेपि इति नित्यं णत्वम् । वा निंसनिचनिन्दाम् इति तु कद्विषयम्। ण्वुल्तृचौ । प्रणिचकः । प्रनिचकः। प्रणिच्चिता ।प्रनिच्चिता॥ अवज्ञेत्यादि। सूर्च्छणमादरः ततोऽन्यदसूर्च्छणमित्यमरग्रन्थार्थः ॥ यदि तु सूर्च्छणमनादरः इति उच्यते। तर्हि असूर्च्छणमवज्ञापर्यायो न स्यात् इति भावः॥ काचि। काङ्चा इच्छा। द्राचि ध्राचि ध्वाचि । घोरवासितं घोरशब्दः ॥ वाश्र शब्दे । ध्वाङ्चतीति ध्वाङ्चः काकः। द्राचिधातोः गुरोश्च हलः इति अप्रत्यये द्राचा। यवादिगणे निपातनान्नलोपः । द्राचामान् । इह मतोर्वत्वं तु न भवति अयवादिभ्यः इत्युक्तेः॥ तूष तुष्टौ। दिवादौ तु ह्रस्वोपधः। मूषस्तेये। संज्ञायां कुनि मूषकः । क्र्यादौ तु ह्रस्वोपधोऽयम्॥ भूष अलङ्कारे। अयं चुरादावपि॥ ईष उञ्छे। गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये ईषा लाङ्गलदण्डः ॥ कष खष। षान्ते शिष इत्ययमप्यनिट्कः न तु रौधादिक एव। सङ्कोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति । शेष्टा। अशिचदित्यादि॥ तषीसह॥ इष इच्छायाम् । षह मर्षणे। लुभ गार्ध्ये। रुष रिष हिंसायाम् । एषिता। एष्टा। सहिता। सोढा। लोभिता। लोब्धा। उवोषेति। पुगन्त इतिगुणः। अभ्यासस्यासवर्णे इति उवङ्॥ घृषु संघर्षे । ल्युटि घर्षणम्॥ घस्लृ अदने। अयमिति। यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात्। तदा लिट्यपि प्रयुज्येत ततश्च लिट्यन्यतरस्याम् इति विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं भवेदिति भावः॥ अत्रैव पाठ इति। भ्वादौ परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः। क्मरचीति। सृघस्यदः क्मरच् इति सूत्रे ॥ सःस्यार्धे॥ सः, सि इति च्छेदः ॥ सादौ किम्। घस्मरः॥ आर्धधातुके इति किम्। वस्से ॥ आशिषीति । आशीर्लिङीत्यर्थः। एतच्च कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम्। कर्मणि तु यग्विषये प्रयोगो नेति बोध्यम्॥ पुषादिद्युता॥ पुष धातुर्भ्वादौ दिवादौ क्र्यादौ चुरादौ च पठ्यते, यदि तु पुष पुष्टौ इति भौवादिकधातुमारभ्य पुषादिगणो गृह्येत, तदा द्युतादिग्रहणमनर्थकं भवेत् पुषेरुत्तरत्र द्युतादीनां पाठात् । नापि क्र्याद्यन्तर्गणः । तत्र हि पुषधातोरग्रे मुषस्तेये खच भूतप्रादुर्भावे हेठ च ग्रह उपादाने इति चत्वार एव पठ्यन्ते। य-

दि तु ते एव जिष्टच्चिताः स्युस्तर्हि लाघवाल्लृदित एव क्रियेरन्। शकेः स्वरितेत्त्वेपि लृकारेणैव तन्निर्वाहादनेकानुबन्धासङ्गगौरवशङ्काया अपि अभावात्। नापि चुरादिः। णिचा व्यवधानेन ततोऽनन्तरस्य च्लेरसंभवात्। अतः परिशेषाद्दिवादय एव गृह्यन्त इत्याह ॥ श्यन्विकरणपुषादेरिति ॥ केचित्तु दिवाद्यन्तर्गण एव पुषादिर्गृह्यते व्याख्यानादित्याहुः। चुरादीनां सर्वेषां णिज्विकल्पः इति पक्षे चौरादिकपुषादेरपि परः च्लिः संभवतीति तेषामाशयः ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यः इतिवत् पुषादिद्युताद्यॢदितः इति सूत्रयितुमुचितम् ॥ ननु पुषादयो द्युतादयश्च लृदित एव कुतो न कृता इति चेत्। अत्राहुः। निरनुबन्धेषु सानुबन्धेषु च प्रत्येकं लृकारपाठे विपरीतगौरवं स्यात्। न च अनुबन्धान्तरस्य यत्प्रयोजनमात्मनेपदं तत्तु लृदित्करणेपि सिध्यतीति अनेकानुबन्धासंगगौरवदोषो नास्तीत्यपि शङ्क्यम्। आदितामोदितामूदितां च तेषु सत्त्वात् लृकारेण तत्तत्कार्याणामनिर्वाहादनेकानुबन्धासंगगौरवस्य दुर्निवारत्वादिति ॥ जर्ज चर्च झर्झ। एषां परिभाषणादिभिः सह यथासंख्यं नास्ति व्याख्यानादित्याहुः ॥ परिभाषणं सनिन्दोपालम्भः ॥ त्रयाणामपि चवर्गीयान्तेषु पाठ उचितो न त्विहोष्मान्तेषु ॥ णिश समाधौ। समाधिरन्तःकरणनिरोधः ॥ प्रणिशतीति। उपसर्गादसमासेपि इति णत्वम् ॥ रोषकृते चेति। चकारात्समाधौ ॥ शश प्लुतगतौ। न शसदद इति प्रतिषेधसूत्रे सान्तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे। शेशतुरिति। प्राचा तु शशसतुरित्युक्तं तदयुक्तमिति भावः ॥ अचहीदिति। ह्यन्त इति न वृद्धिः ॥ रह त्यागे। अयं कथादावपि। ज्ञपमिच्च इति। मित्प्रकरणेप्ययमेकीयमतेन पठितः ॥ नेच्छन्तीति। व्याख्यानमेवात्रावलम्बनम् ॥ मा भवानुहदिति। न माङ्योगे इत्याडभावः। इरितो वा इत्यङ् ॥ अथ द्युतादिः ॥ द्युत दीप्तौ ॥ द्युतिस्वाप्योः ॥ स्वापीति णिजन्तग्रहणम् ॥ दिद्युते इति। संप्रसारणे कृते संप्रसारणाच्च इति पूर्वरूपम्। स्वापेरुदाहरणं तु सुष्वापयिषति। इह स्वापेर्णिजन्तस्याऽभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमिष्यते ॥ तेनेह न। स्वापेर्ण्वुल् स्वापकः, तमिच्छति स्वापकीयति, ततः सन् सिष्वापकीयिषति ॥ द्युद्भ्यो लुङि ॥ बहुवचननिर्देशात् शीङ्भ्यः इत्यत्रेव तदादिग्रहणम्। तदाह ॥ द्युतादिभ्य इति। द्युतादयो घट चेष्टायाम् इत्यवधिकाः। ङः सि इत्यत्रेव लुङीति सप्तम्याः षष्ठ्यर्थतेत्यभिप्रेत्याह। लुङः परस्मैपदमिति ॥ ञिमिदा ॥ मिदेर्गुणः। ष्ठिवुक्लमुचमाम् इत्यतः शितीत्यनुवर्तते। तत्र शश्वासौ इश्चेति कर्मधारयात्सप्तमी अंगाच्चित्तप्रत्ययस्तु विशेष्यः तेन यस्मिन्विधिः इति तदादिविधिः प्रवर्तते। तदाह ॥ इत्संज्ञकशकारा-

दाविति ॥ आदिश्वित्त्वाभावादिति । मेद्यति मेद्यत इत्यादौ दिवादिभ्यः इति श्यन आदिश्वित्त्वाद्गुणो भवत्येव ॥ मिमिदे इति । श्वितीति बहुव्रीहौ लिङ स्यादेव गुणः । तथा पपे तस्थे इत्यादौ पिबादयोपि स्युरिति भावः ॥ ञिष्विदा । अनिट्कारिकायां स्विद्यतिरिति श्यना निर्देशादयं सेट् । स्वेदिता । स्वेदिष्यते॥ ञिक्ष्विदा चेति । पूर्वोक्तयोरेवार्थयोरयमिति बोध्यम् ॥ रुरुचे इति । रुच्यर्थानाम् इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ घुट । परिवर्तनमितस्ततो भ्रमणम् ॥ जुघुटे इति । असंयोगात् इति किच्वाद् गुणाभाव ॥ क्षुभ । संचलनं प्रकृतिविपर्यासो मन्थनं च । क्षोभते । क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुभ्नातीति क्र्यादौ ॥ नाभ्रसदिति । नाभ्रंसदित्यपपाठ एव । न चेदं लङो रूपम् । तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः॥ वृतादयः पञ्च ॥ न वृद्भ्यः ॥ गणकार्यत्वादुभयोर्यङ्लुक्यप्रवृत्तिः । वर्वर्तिषति । चतुर्ग्रहणफलं तु स्फुटीभविष्यति । सेऽसिचि इति सूत्रात्से इत्यनुवर्तते तदाह ॥ सकारादेरिति । इण् न स्यादिति । स्यन्देरूदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिटि प्राप्ते निषेधोयम् ॥ तङानयोरिति । जिगमिषिता । जिगमिषितारौ इत्यादौ तृचि परतः सन इडागमसिद्धये गमेरिट् परस्मैपदेषु इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयतीत्यभ्युपगम्यते । तच्चात्रापि तथैवानुवर्तते अर्थाधिकाराश्रयणात् । तेन परस्मैपदाभावेपि तृचि विवृत्सिता । विवृत्सितारौ इत्यत्र अतोहेः इति हेर्लुकि त्वं विवृत्स इत्यत्र च सन इण्निषेधः सिध्यतीति भावः । अत्र भाष्यवार्तिकयोः वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्यैवेड्वचनादन्यत्र निषेधः इति स्थितम् । तेन विवर्तिषते विवर्धिषते इत्यादाविट् भवति । विवृत्सितेवाचरति विवृत्सित्रीयते इत्यत्र त्वात्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्थत्वाभावादन्तरङ्गोऽयं निषेधः प्रवर्तते । स च पश्चात्तङि कृतेऽपि न निवर्तते॥ चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति ॥ अत्र व्याचख्युः । पञ्चभ्यः इति वक्तुमुचितम् । एवं च तासि च इत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । न च वृतादिष्वतिव्याप्तिः तङानयोः सत्त्वादिति॥ अस्यन्ते । अत्र अनिदिताम् इति नलोपो न भवति । सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वात् ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः॥ एभ्य इति । पञ्चभ्य इत्यर्थः॥ षत्वं भवत्येवेति । प्राण्यप्राणिकर्तृकस्याप्यप्राणिकर्तृकत्वानपायादिति भावः॥ असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिदोषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषेधो न सूत्रेऽभिप्रेत इत्याशयेनाह ॥ प्राणिषु नेत्युक्ताविति । कृपू सामर्थ्ये । भाष्यकृतां व्याख्यामाह ॥ कृपउ इति । कृपे रो लः इत्यर्वाचीनपाठस्तु नादर्तव्य इति ध्वनयति ॥ कृपेश्च कारस्येत्यादिना । वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेनाग्रहणादाह ॥ रेफसदृश इति । एवं चात्र कृपेत्यस्यावृत्तिरवश्यं

स्त्वोकर्तव्या। तथा च लुटि च क्लृपः इत्यादिसौत्रनिर्देशोप्युपपद्यत इति भावः॥ तासि च क्लृपः॥ चकारात्साद्यार्धधातुकं गृह्यते॥ क्लृप्सीष्टेति। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इति कित्वान्न गुणः॥ वृदिति। वृतु वर्तने इत्यस्मात् क्विप्॥ ञित्वरा संभ्रमे इत्यस्यानन्तरं घटादयः षितः इत्युक्तत्वात् त्वरत्यन्तास्त्रयोदशैव षितो न तु फणान्ताः सर्वेऽपि इति सिद्धम्। तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह॥ षितश्चेति॥ प्रयोजनं तु षिद्भिदादिभ्यः इत्यङि टाप्। घटा, व्यथेत्यादिरूपसिद्धिः॥ घट चेष्टायाम्। ये धातवोऽन्यत्राधीतास्तेषामिह पाठोर्थनियमार्थः। ये त्विहैव पठ्यन्ते, तेषामुपसर्गादिनाऽर्थान्तरपरत्वेपि मित्त्वमस्त्येवेति धातुवृत्त्यादिषु स्थितम्। तदेव ध्वनयन्नुदाहरति॥ विघटयतीति॥ व्यथो लिटि॥ हलादिःशेषापवाद इति। हलादिःशेषप्रक्रमणादिति भावः। एवं च उत्सर्गसदेशस्यापवादः इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटाद्युक्तो न संप्रसारणे इति निषेधोऽत्र नापेक्षितः। केचित्तु हलादिःशेषेण यकारनिवृत्तावपि वकारस्य सत्त्वात्सूत्रमिदं सावकाशमिति अपवादत्वं न संभवतीति मत्वा संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् इति वचनाद्धलादिः शेषं बाधित्वा परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेधः। संप्रसारणं तदाश्रयं च इति वचनाभावे तु व्यथो लिटि इति संप्रसारणस्य धातुविशेषाश्रयत्वेन इग्यणः इति सञ्ज्ञाविशेषद्वयाश्रयत्वेन बह्वपेक्षस्य बहिरंगत्वात् संप्रसारणं बाधित्वा हलादिःशेषे जाते वकारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः॥ थस्येति। संप्रसारणस्याभ्यासान्तर्गतयकारनिवृत्तेरपवात्वदम्, न तु थकारनिवृत्तेरिति भावः॥ लिटीति किम्। विव्यथिषते। इह सन्यतः इति इत्त्वम्। वाव्यथ्यते वाव्यथीति॥ क्रप कृपायां गतौ। चकाराभावेपीहार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहुः॥ कदि क्रदि। क्रन्दयति। अक्रन्दि अक्रान्दि। क्रन्दं क्रन्दम् क्रान्दम् क्रान्दम्॥ ञित्वरा। आदित्त्वमिह व्यर्थम् ङस्योच्चारणेनापि आत्मनेपदसिद्धेः। न च निष्ठायाम्, आदितश्च इतीट्प्रतिषेधार्थमिति शङ्क्यम्। रुष्यमत्वर इति निष्ठायामिटो विकल्पितत्वात्। तूर्णः। त्वरितः॥ ज्वर रोगे। णौ। ज्वरयति। अज्वरि। अज्वारि। ज्वरं ज्वरम्। ज्वारं ज्वारम्॥ गड सेचने णौ गडयति। अगडि अगाडि। गडं गडम्। गाडं गाडम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्॥ हेड वेष्टने। उत्सृष्टानुबन्ध इति। तेन वेष्टनेपीति निषेधशङ्कैव नास्तीति भावः॥ णोपदेश एवेति। प्रणटयति। नाटीत्यस्य तु प्रनाटयति॥ वृद्धिर्निपात्यत इति। तेन मितां ह्रस्वः इति न प्रवर्तते इति भावः॥ निपातनात्परत्वादिति। निपातनविषयीभूत मितां ह्रस्व इत्यस्मात्परत्वात् मितां ह्रस्वः इत्येतदेव निपातनेन बाध्यते, न तु ततः परं चिण्णमुलोः इत्येतदित्य-

र्थः ॥ वन च । संभक्तौ पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽनुवादः । वनति । णौ । वनयति । अवानि । वनं वनम् । वानं वानम् । तानादिकस्येति । वनु याचने इत्यस्येत्यर्थः ॥ सामर्थ्यादिति । अनुवादे तु तत्र कृतेनोदित्त्वेन क्त्वायामिड्विकल्पस्य निष्ठायामिट्प्रतिषेधस्य च सिद्धेः पुनरुदित्करणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ वनतीत्यादीति । णौ । वनयति । तानादिकस्य तु वनुतेः वानयति । मित्त्वविकल्पः इति । ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा चेतिगणसूत्रेण ॥ णप्रत्ययार्थमिति । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः इति ज्वलादिभ्यो णप्रत्ययार्थम् ॥ दृभये । धातोरनेकार्थत्वाद्भयार्थकत्वम् । दृणाति । दरयति । लक्षेतीति । माधवस्यायमाशयः । सूत्रे दीर्घान्त एव पाठः सर्वसंमतस्तेन घटादावपि दीर्घान्त एव सर्वैः पठ्यते । यद्ययं ह्रस्वान्तो भवेत् तर्हि शृदृप्रां ह्रस्वो वा इति ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे दृग्रहणमनर्थकं स्यात् । धातुद्वयेन दद्रतुः ददरतुरिति रूपद्वयसिद्धेः । न च विदारणे रूपद्वयलाभार्थं दृग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरिति ॥ नॄ नये । नृणाति । नरयति । अनरि । अनारि । नरं नरम् । नारं नारम् ॥ श्रै इति अयं हि वक्ष्यमाणो भौवादिकः ॥ लुग्विकरणेति । अत्र व्याचक्षते । स्वरतिसूतीति सूत्रे सूङ् इति पठितेपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सदिमां परिभाषां ज्ञापयति । न च लुग्विकरणं बलीय इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम् । इष्टानुरोधात् । सूङः इति पठिते स्वरतिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यान्न तूभयोरित्यपि न शङ्क्यम् । साहचर्यस्यानित्यत्वात् । तस्मात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापकमेवेति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धा । लाक्षणिकं हि विलंबितोपस्थितिकं प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति ॥ परिभाषाभ्यामिति । यद्यपि उक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्ताव पीष्टं सिध्यति तथाप्यविशेषादुभयोः प्रवृत्तिरप्यत्र युक्तैवेति भावः ॥ मारणतोषण । निशामनमित्यस्य शम आलोचन इत्यस्मान्निष्पन्नत्वादाह ॥ चाक्षुषं ज्ञानमिति । एष्वर्थेष्विति । पशुं संज्ञपयति मारयतीत्यर्थः । विष्णुं विज्ञपयति । संतोषयतीत्यर्थः । संज्ञपयति रूपम् । माधवमते दर्शयतीत्यर्थः मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । प्रज्ञपयति शरम् । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । स्यादेतत् । निशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते ज्ञाधज्ञुङ्क्ष्वा इति सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थः संगच्छतां नाम । माधवमते तु तद्ग्रन्थस्य का गतिरित्यत आह ॥ ज्ञपमिच्चेति ज्ञापनमिति । एवं च वृत्तिग्रन्थो माधवमतेपि संगच्छत इति भावः ॥ मारणादिकं चेति । एतच्च मतान्तराभिप्रायेणोक्तम् । चुरादिषु तु ज्ञपमिच्च अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्त्तते, इति

वक्ष्यमाणत्वात् ॥ कथमिति । ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्त्वाद् ह्रस्वेन भवितव्यमिति भावः । मित्त्वाभावादिति । एवं च बोधने ज्ञाधातो र्ज्ञापयति, ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधवमते बोध्यम् ॥ छदिरूर्ज्जने । ऊर्ज बलप्राणनयोः । अत्र च्छदिर्मित् । चुराद्यन्तर्गणो योजादिकः स्वार्थे ॥ णिजभाव इति । आ धृषाद्वा इति वैकल्पिकत्वादिति भावः ॥ लडयति जिह्वामिति । जिह्वां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ जिह्वयेति । जिह्वया पदार्थान्तरं ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह ॥ लडयति शत्रुमिति । शत्रुमुद्दिश्य गालनादि करोतीत्यर्थः ॥ लडयति दधीति । उन्मथ्नाति, विलोडयतीत्यर्थः ॥ केचित्तु जिह्वाव्यापारे लडयति दधि, उन्मथने तु लडयति शत्रुमिति व्यत्यासेन योजयन्ति ॥ लाडयति पुत्रमिति । शर्करादिदानेन अनुकूलयतीत्यर्थः ॥ ध्वनिरणी उदाहृताविति । ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतः । रणिस्तु कण रण गतौ इत्यत्रेत्यर्थः ॥ स्वन अवतंसने । अवतंसनं भूषणम् ॥ स्वनयतीति । भूषयतीत्यर्थः । अस्वानीत् । अस्वनीत् अस्वनि । अस्वानि । स्वनं स्वनम् । स्वानम् स्वानम् ॥ घटादयो मितः ॥ मित्संज्ञा इत्यर्थ इति । अन्ये तु मकारानुबन्धा इति व्याचक्षते । घट चेष्टायामिति प्रत्येकं पाठे गौरवादेकत्रैव सर्वेषां मित्संज्ञा मकारानुबन्धकत्वं वाऽनेन सूत्रेण विधीयते इति भावः ॥ जनीजॄष् । जनी प्रादुर्भावे । जॄष् वयोहानौ । क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । त्रयोऽपि दिवादयः । रञ्ज रागे दैवादिको भौवादिकश्च । अमन्ताः क्रमिगमीत्यादयः ॥ जनयति । जरयति । क्नसयति । रञ्जयति मृगान् । रजयति पक्षिणः । क्रमयति । गमयति । रमयति ॥ ज्वलह्वल । एषांमित्त्वमिति । मित इत्यनुवृत्तस्येह भावप्रधानता । अनुपसर्गादिति तु षष्ठ्यर्थे पञ्चमीत्येवं क्लेशेन व्याख्येयमिति भावः ॥ नमोऽनुपसर्गाद्वा इति पाठान्तरम् तत्र न कश्चित् क्लेशः ॥ प्राप्तविभाषेति । ज्वल दीप्तौ । ह्वल ह्मल चलने इति त्रयाणां पूर्वपठितत्वात्, नमेस्तु अमन्तत्वादिति भावः ॥ कथं संक्रामयतीति । क्रमेः नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधाद् घञि क्रम इत्येव भवति । न तु क्राम इति पूर्वोक्तसमाधानस्यात्रासंभवात् पृथक् प्रश्नः ॥ व्यवस्थितविभाषेत्यादि । क्वचित् णौ मितां ह्रस्वो न प्रवर्तत इति भावः ॥ वृत्तिकृदिति । केचित्तु घञन्तात् क्रमशब्दात् प्रज्ञाद्यणि क्रामशब्दं स्वीकृत्य तस्मात् तत् करोतीति णौ संक्रामयतीति समादधत इति भावः ॥ इतरयोः प्राप्ते इति । वनेः पूर्वं पाठात्, वमेरमन्तत्वाच्चेति भावः । ग्लापयति ग्लपयति । स्नापयति । स्नपयति । वनयति । वानयति । वमयति । वामयति ॥ शाम्यतिवदिति । यथा शाम्यतिर्निशामय-

तीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते, तथा चुरादिः श्रमधातुरपि श्रवणे भविष्यतीत्यर्थः ॥ यमोऽपरिवेषणे । यच्छतिरिति । यम उपरम इत्ययं धातुः । भोजनाशब्दो ण्यास-श्रन्थो युच् इति युजन्तो ज्ञेयः । परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारः । ततोऽन्यस्मिन्नर्थे मिन्निषेधः ॥ नियमयन्निति । नियमवच्छब्दाण्णिचि विन्म-तोर्लुकि शतरि शप्प्रत्यये गुणे च ज्ञेयम् ॥ व्यत्यासः फलित इति । स्वामिमते त्वपरिवेषणे आयामयति । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । अवादिपूर्वस्य स्खदेरवस्खदयति, प्रपूर्वस्य तु प्रस्खादयतीत्येवं व्यत्यासो ज्ञेयः ॥ उपेक्ष्यमि-ति । न पादम्या इति सूत्रे आयामयत इत्युदाहृत्य वृत्तावुक्तं यमोऽपरिवेषण इत्य-नेन मित्त्वं प्रतिषिध्यत इति ॥ न्यासेपि तत्र न कम्यमीत्यतो नेत्यनुवर्तत इत्यु-क्तम् ॥ एवं हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते ॥ अन्यथा न कमीत्यतः प्रागेव त्रिसूत्रीं पठेदिति भावः ॥ फण गतौ । फणति । लुङि अफाणीत् । अफणीत् । णौ तु चिण्णमुलोरिति वा दीर्घः । अफणि । अफाणि । फणं फणम् । फाणं फाणम् ॥ असम्भवादिति । मित्त्वप्राप्तिं विना निषेधासम्भवादिह नेत्येतन्न संब-ध्यते किन्तु मित्सञ्ज्ञैव तदेतदाह ॥ फणयतीति ॥ सामर्थ्यादिति । फणादिषु पाठसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ तत्र हीति । षत्वविधौ हीत्यर्थः । तथा च विभ्राट् । विभ्राड्भ्याम् । पूर्वपठितस्य तु विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि सिध्यतीति भावः॥ अस्यमीदिति । मान्तत्वान्न वृद्धिः ॥ अथ ज्वलादिः ॥ अज्वालीदिति । अतो ल्रान्तस्येति वृद्धिः । वैक्लव्य इति । वैक्लव्यं भयादिजनितोद्विग्नता । तद्व्यापार इति । बन्धुतानुकूलो व्यापारः ॥ पतः पुम् ॥ मित्त्वादन्त्यादचः परः ॥ अकथी-दिति । एदित्त्वान्न वृद्धिः । एवम् अपथीत्, अमथीदित्यत्रापि ॥ टुवम् । केचिद-सुसुदितं पठित्वा वान्त्वा, वमित्वेत्युदाहरन्ति । तत्तु वामनेन विरुध्यते । तेन हि आदितश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य वान्त इत्यत्र इडभावः सा-धितः । उदित्त्वे तु यस्य विभाषा इत्यनेनैव वान्त इति सिद्धेस्तदसंगतं स्यात् । एवं च क्त्वाप्रत्यये वमित्वेत्येव साधु ॥ निपातनादिति । अन्यथा गुणे सति उह-रण इति स्यात् । यद्यपि अर्थनिर्देश आधुनिकस्तथापि पृषोदरादित्वमित्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम् ॥ इत्याद्यप्युदाहृतमिति । वेसुस्तु केचिद्रुधिरमित्यादिप्रयो-गानुरोधेन तथोदाहृतमित्याहुः ॥ ननु वादित्वेन निषेधादेत्त्वाभ्यासलोपौ कथ मिह स्यातामिति चेत् ॥ अत्राहुः । न शसददवादिगुणानामिति सूत्रेऽपि वेत्यकारान्तसघातग्रहणेन दृष्टसिद्धेरादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । एकान्ता अनुबन्धा इति च स्वीक्रियते तथा च नायं वादिः, किं तु ट्वादिरिति ॥ अन्ये तु

यमेरादौ लोपो य्योरिति लोपेन यकारः प्रश्लिष्यते । ततश्चोपदेशे वादित्वाभावान्निषेधो नेत्याहुः ॥ भ्रमु चलने । मण्डलाकारेण चलनमिव धात्वर्थो, न तु चलनमात्रम् । तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानं च धात्वर्थः । शुक्तिं पश्यन् रजतमिति भ्रमतीति प्रयोगात् । उदितो वेति क्त्वायां वेट् । भ्रमित्वा भ्रान्त्वा । यस्य विभाषा इति निष्ठायां नेट् । भ्रान्तः ॥ नन्वस्य ज्वलादिगणे पाठः किमर्थः । न चात्र णप्रत्ययार्थमेव पाठ इति वाच्यम् । पचादेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धेः । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधात् णप्रत्यये अच्प्रत्यये च रूपस्य तुल्यत्वादच्प्रत्ययः स्यात्, तर्हि अभ्रम इत्यत्र अच्कावशक्ताविति नञः परमन्तोदात्तं स्यात् । णप्रत्यये त्विह तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्याद्युदात्तमेव भवतीति ॥ वा जॄभ्रमुत्रसाम् ॥ अप्राप्तविभाषेयम् ॥ अभ्रमीदिति । मान्तत्वान्न वृद्धिः ॥ अक्षारीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः नेटीति निषेधे अतो ल्रान्तस्येति वृद्धिः ॥ षह । अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं मर्षणम् ॥ सहिवहो ॥ इह रेफलोपस्यासंभवाद् ढ्लोपे पूर्वस्येत्यतो ढलोप एवानुवर्तते तदाह ॥ ढलोप इति ॥ ढलोपे किम् । सह्यते । वह्यते ॥ सोढः ॥ षत्वं नेति । न रपरेति सूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ सिवादीनाम् ॥ सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जः सिवादयः । पर्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । पर्यष्करोत् । पर्यस्करोत् । न्यष्टौत् । न्यस्तौत् । व्यष्वजत् । व्यस्वजत् ॥ रम क्रीडायाम् । असुसुदितं मत्वा, रत्वा रमित्वेति केचिदुदाजह्रुः । तन्माधवादयो न सहन्ते । तथा च क्त्वायां रन्त्वेत्येव साधु ॥ रेमिषे इति । क्रादिनियमादिट् । पचाद्यचि टाप् । रमा । घञि तु रामः । अमन्तत्वेन मित्त्वात् णौ ह्रस्वः । रमयति ॥ षद्लृ । विशरणमवयवानां विश्लेषः । अवसादनं नाशः ॥ पाघ्राध्मा ॥ पा पाने । पा रक्षण इति तु न गृह्यते । लुग्विकरणत्वात् ॥ दृष्टीति केषांचित् पाठस्तत्र दृजिटशोरित्यम् । अर्तीत्यादौ ऋच्छादेशाद्यभाव इव सौत्रत्वात् पश्यादेशाभाव इति बोध्यम् । इष्यतीति पाठस्तु निर्दुष्ट एव ॥ पादीनामिति । एकादशानामेषां यथासख्यमेकादश पिबाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः ॥ ष्टिवुक्लमुचमामित्यतः शितीत्यनुवर्तते, स च कर्मधारय इत्यभिप्रेत्याह । इत्संज्ञकशकारादाविति । शकारादाविति किम् । पपे । जघ्रे । दध्मे । शितीति बहुव्रीहिरित्यभ्युपगमे त्विह पिबाद्यादेशाः स्युरेव ॥ सेदिथेति । उपदेशेत्वत इति क्रादिनियमप्राप्तस्येटो निषेधेपि भारद्वाजनियमादिट् । सदेः परस्य ॥ सदेरिति षष्ठी । फलितमाह ॥ अभ्यासात्परस्येति । स्थादिष्वभ्यासेन चेति प्राप्तिः ॥ लिटीति

किम् । निषिषत्सति । सदिष्वञ्ज्योरिति वृत्त्यादिरूढोऽपि पाठ इहोपेक्षितः, भाष्यानुगुणत्वात् ॥ निषसादेति । सदिरप्रतेरित्यत्राप्रतेरिति पर्युदासात्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि षत्वं नेति बोध्यम् ॥ शद्लृ । विशीर्णतायामिति वक्तव्ये शातन इत्युक्तिरसंगतेत्याशङ्क्य कथंचित्समाधत्ते ॥ शातनं त्विति । शदेरेव हि णिचि शदेरगतौ त इति तत्वे ल्युटि च शातनमिति रूपम् । तथा चास्यैव धातोरिदं रूपं प्रसिद्धं चेत्यभिप्रेत्य तन्निर्देशः कृतः ॥ यथा गम्लृ गतौ डुपचष् पाक इत्यादाविति भावः ॥ कुच सम्पर्चनेत्यादि । कुच शब्दे तार इति चवर्गीयान्तेषु पठितस्य पुनरिह पाठः संपर्चनादावेव ज्वलादित्वप्रयुक्तो णप्रत्ययो यथा स्यादिति मनोरमादौ स्थितम् ॥ अत्र नव्याः अनेनैव ग्रन्थेन पाणिनिनापि क्वचित् क्वचित् अर्थनिर्देशः कृत इत्यनुमीयते । अन्यथात्रत्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेरित्याहुः ॥ बोधितेति । बुध्यतेरेवानिट्कारिकासु पठितत्वादयं सेडिति भावः ॥ अकासीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः नेटीति निषेधेऽपि अतो हलादेरिति वैकल्पिकी वृद्धिः ॥ वृदिति । अत्र नव्याः ज्वलितिकसन्तेभ्य इति निर्देशाद्वृत्करणमिहानार्षमित्यनुमीयते । अन्यथा ज्वलादिभ्यो ण इत्येव सूत्रयेदित्याहुः ॥ अञ्चु गतौ । अनिदितामिति नलोपः । अच्यात् । अचीत्येकीयमते तु इदित्त्वादञ्च्यात् ॥ मेधृ संगमे च । चात् पूर्वोक्तेऽर्थे । प्रजायै गृहमेधिनामित्यत्र गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्त इति विग्रहः । सुप्यजाताविति णिनिः ॥ शृधु मृधु । क्लेदनमिति । आर्द्रीभाव इत्यर्थः । ऊदित्वात्क्त्वायां वेट् । शर्धित्वा । शर्द्ध्वा ॥ बुधिर् ॥ पूर्वोत्तरेति । दैवादिकैर्नित्यात्मनेपदिभिश्च साहचर्यात्तथाभूतस्यैव ग्रहणमित्यर्थः ॥ उबुन्दिर् । बुन्दित्वा । बुन्त्वा । निष्ठायां बुन्नम् ॥ निशामनं चाक्षुषं ज्ञानम् ॥ वेणृ । गत्यादयः पञ्चार्थाः । वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । वेणिः, वेणी, वेणुः इत्यादिरूपाण्यस्यैव धातोः ॥ नान्तोऽपीति । उत माता महिषमन्ववेनत् इत्यत्र नान्तदर्शनादिति भावः ॥ खनु ॥ खनित्वा । खात्वा ॥ निष्ठायाम् । खातः ॥ गमहन । अचि श्नुधातुभ्रुवाम् इत्यतो अचीत्यनुवर्तते । ऊदुपधाया गोहः इत्यत उपधाग्रहणं च । तदाह । एषामुपधाया इत्यादि । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः । जघ्नुः । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञतुः । जज्ञुः । अनङीति किम् । अगमत् ॥ चीवृ । चीवरं वस्त्रम् । चीवरपीवरमीवर इत्युणादिषु निपातितोऽयम् ॥ व्यय गतौ ॥ वित्तत्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत इति मनोरमा । न कुत्रापि गत इति चिन्त्यैव सा ॥ अव्ययीदिति । यान्तत्वान्न वृद्धिः ॥ स्पश बाधनस्पर्शनयोः णिश्रि इति च्लेश्चङि अपस्पशत्

अत्स्मृदृत्वरप्रथ इत्यादिना अभ्यासस्यात्त्वं सन्वदित्त्वापवादः। पस्पशा यङन्ता-
दचियङोऽचि च इति लुक् अजाद्यतः इति टाप् दीर्घोऽकितः इत्यभ्यासस्य दीर्घ-
स्तु न भवति सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्याहुः ॥ जपजभदहदशभञ्जपशां च
इत्यत्र पसेति सौत्रो धातुः। पसतीत्यादि। यङ्लुकोस्तु जपजभ इत्यनेनैवाभ्या-
सस्य नुक्। यङि पंपस्यते। लुकि पंपसीति। पंपस इति कण्ड्वादिः। पंपस्य-
ति॥ ऊदुपधायाः॥ गुणहेताविति। एतच्च गोह इति विकृतनिर्देशाल्लब्धम्।
अचि श्नुधातु इत्यतोऽनुवृत्तं नाचीत्यनेनाङ्गाच्छिप्रत्ययो विशेष्यते, विशेषणेन त-
दादिविधिस्तदाह॥ अजादावित॥ दन्त्ये तङीति। दन्त्यादौ तङीत्यर्थः॥
अदुग्ध। अधुक्षत। अदिग्ध। अधिक्षत। अलीढ। अलिक्षतेत्यादि॥ रिङ्शयग्लि-
ङ्क्षु॥ अय ङ्किति इत्यतोऽनुवृत्तं यीत्येतल्लिङ एव विशेषणं शेऽसंभवा-
द्यकि तु वैयर्थ्यात्। तथा अकृत्सार्वधातुकयोः इत्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशे-
षणमित्यभिप्रेत्याह॥ यादावित्यादि। शे म्रियते। तुदादिभ्यः इति शः। यकि
क्रियते। म्रियते॥ उश्च॥ इको झल् इत्यतो झल्ग्रहणं लिङ्सिचौ इति पूर्व-
सूत्रं चानुवर्तते तदाह॥ ऋवर्णादित्यादि॥ अभार्षीदिति। सिचि वृद्धिः इति
वृद्धिः॥ झलादङ्गात्॥ झलात् किम्। अच्योष्ट। अप्लोष्ट। अङ्ग्रहणादिह
रात्सस्य इत्यतः सस्येत्यनुवृत्तावपि प्रत्ययस्यैव। तत्रापि इष्टत्वात् सिच एव लो-
पो भवति॥ तेनेह न। अस्तं हिष्टमाम्॥ केचित्विह अङ्ग्रहणाभावे अयावि-
ष्टाम्, अलाविष्टामित्यादावपि अतिप्रसङ्गः स्यादित्याहुः। तदपरे न क्षमन्ते।
सन्निपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति। झलीति किम्। अभृषाताम्।
अभृषत॥ हृञ् हरणे। चत्वार इहार्थाः। भारं हरति। प्रापयतीत्यर्थः॥ अंशं ह-
रति। स्वीकरोतीत्यर्थः। स्वर्णं हरति। चोरयति॥ पापं हरति। नाशयति। धृ-
ञ्। दधार। दधतुः। दधर्थ। दध्रे। दध्राते। धर्ता ध्रियात्॥ णीञ्॥ निनयि-
थेति॥ भारद्वाजनियमादिड्विकल्पः॥ आदेच उपदेऽशिति॥ लिटि धातोः
इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तमेचा विशेष्यते तदाह॥ एजन्तस्य धातोरिति॥ उपदेशे
किम्। चेता। स्तोता। ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद्॥ अत्राहुः।
वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते इति ज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणम्।
तेन क्रोड्जीनां णौ इति कृतात्त्वे क्रापयतीत्यादौ पुक् सिध्यतीति मनोरमोक्त-
त्॥ धातोः किम्। गोभ्याम्। नौभ्याम्। अस्ति ह्यत्रापि गमेर्डो ग्लानुदिभ्यां
डौ इत्युपदेशे एच्॥ अशितीति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह॥ न तु शितीति। पर्युदा-
से तु जाते, मम्ले इत्यादौ द्विर्वचनेचि इति निषेधादात्त्वं न स्यात्, अभ्यासे इ-

कारस्य श्रूयेत ॥ किं च सुम्न इत्यत्र आतश्चोपसर्गे इति कः, सुग्लइत्यत्र आतश्चोपसर्गे इति स्त्रियामङ्, सुग्लान इत्यत्र आतो युच् इति युच् न स्यात् । प्रत्ययनिमित्तं ह्यात्त्वम्, आदन्ताच्च प्रत्ययः इत्यन्योन्याश्रयात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न कोपि दोषः । ह्वावामश्च इति सूत्रेण कबाधनार्थं पुनरण्विधानं च प्रतिषेधपक्षे ज्ञापकम् । तदाहुः अनैमित्तिकमात्त्वं शिति तु प्रतिषेधः इति । नन्वेवमपि एशः शित्त्वाज्जग्ले इत्यादि न सिध्यतीति चेद् ॥ अत्राहुः । यदि तु शितीति बहुव्रीहिः स्यात्तदात्र स्यादेव दोषः । किं तु कर्मधारयोयम् । तथा च अशिति इत्यत्रेत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः । धातुग्रहणाच्छित्प्रत्ययस्य शितीति कर्मधारयेण विशेषणाद्विषयसप्तम्यां तु इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्वमित्यर्थात् पर्युदासेऽपि न क्षतिरिति ॥ आत औ णलः ॥ इह अङ्गस्येत्यनुवर्तते, धातोरिति तु फलितार्थकथनम् । आदन्तादङ्गादित्यर्थः ॥ आतो लोप इटि च ॥ आर्धधातुके इत्यनुवर्तते, दीङो युडचि क्ङिति इत्यतोऽचि क्ङितीति च । तदेतत्फलितमाह । अजाद्योरार्धधातुकयोरिति । अजाद्योः किम् । ग्लायते । यक् ॥ जाग्लायते । यङ् ॥ दासीय । डुदाञो लिङुत्तमैकवचनमिट् ॥ आर्धधातुकयोः किम् । यान्ति । वान्ति । व्यतिरे । रा दाने । कर्मव्यतिहारे धातोर्लडुत्तमैकवचनमिट् ॥ दधिथेति ॥ एवं च अजाद्यार्धधातुकस्य कित्त्वेन दधिव दधिमेत्यादिषु आतो लोपसिद्धावपि दधिथ पपिथेत्यादिरूपसिद्धये सूत्रेस्मिन् इटि इति ग्रहणमावश्यकमिति ज्ञेयम् । यदि तु इडागम एवात्र गृह्यते व्याख्यानात् । तदा अचिक्ङिति इत्येतदार्धधातुकस्यैव विशेषणं न तूभयोः ॥ दाधा घ्वदाप् । इह दारूपाश्चत्वारः । डुदाञ् दाने । दाण् दाने दो अवखण्डने । देङ् रक्षणे । धारूपौ तु द्वौ डुधाञ् धारणपोषणयोः । धेट् पाने । अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् आदेच उपदेशे इत्यात्त्वे दोदेङ्धेटामनुकरणे दाधारूपत्वमस्ति । एवं च दाश्च दाश्च दाश्च दाः । धाश्च धाश्च धौ च दाधाः इति विग्रहः ॥ दाप्दैपौ विनेति । दाप् लवने, दैप् शोधने, एतद्भिन्ना इत्यर्थः । दैपः पित्त्वमिह प्रतिषेधार्थं न त्वनुदात्तार्थम् । अनुदात्तौ सुप्पितौ इति प्रत्ययस्यैव पितोनुदात्तत्वात् । न च दैपो लाक्षणिकत्वान्नास्य प्रतिषेध इति युक्तम् । पित्करणस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् । इदमेव दैपः पित्त्वं गामादाग्रहणेष्वविशेषः इति परिभाषायां ज्ञापकमित्याहुः ॥ अदाबिति किम् । दातं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । इह दो दद्घोः इति दद्भावो न । अवदातं मुखम् । शुद्धमित्यर्थः । इह तु अच उपसर्गात् इति तादेशो न । एर्लिङि ॥ माख्यादीनामिति । माख्यागापाजहातिसाम् इत्यर्थः । मा माने । गामादाग्रहणेष्वविशेषेपि

माङ्मेङो नेह गृह्येते लिङि क्त्विासम्भवात्। छागतिनिवृत्तौ। गै शब्दे। गाङ् गतौ इति तु न गृह्यते लिङि क्त्वासंभवादेव॥ पा पाने। ओहाक् त्यागे। षोन्तकर्मणि॥ देयात्। स्थेयात्। गेयात्। पेयात् हेयात्। अवसेयात्॥ आर्द्धधातुके किम्। मायात्। मायाताम्। मायुः। क्तितीति किम्। दासीष्ट। इह दीङो युडचि इत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तमानेपि प्रकृतोपयोगितया कितीत्यस्यैवानुवृत्तिः कृता॥ विभाषा घेट्॥ च्लि लुङि इत्यनुवर्तते। णिश्रि इत्यस्मात् कर्तरीति चङ्ङिति च तदाह॥ च्लेश्चङ् वेत्यादि॥ अदधदिति। चङि आतो लोपः। श्वयतेरुदाहरणमशिश्वियत्॥ विभाषा घ्रा॥ इह ण्यक्षत्रियार्ष इत्यतो लुगनुवर्तते गातिस्थेत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति च तदाह॥ सिचो लुग्वेत्यादि॥ अघुरिति। आतः इति झेर्जुस्॥ परस्मैपदे किम्। व्यत्यघ्रास्त॥ यमरमनमा॥ इह आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः इतीडनुवर्तते अञ्जेः सिचि इत्यतः सिज्ग्रहणम् स्तुसुधूञ्भ्यः इत्यतः परस्मैपदग्रहणं च तदाह॥ एभ्यः सिच इडित्यादि। अयंसीत्। अयंसिष्टाम्॥ व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम्। अनंसीत्। अनंसिष्टाम् परस्मैपदेषु किम्। उदायत भारम्। अरंस्त अरंसाताम्॥ वान्यस्य॥ अन्यस्य किम्। स्थेयात्॥ ध्यै न्यक्करणे। ध्यायति। दध्यौ अध्यासीत्॥ घुमास्थेत्यत्रेति। व्याख्यानात्तन्त्रान्तरे जहातिस्यतीनाम् इति श्यनानिर्देशाच्चेति भावः॥ विभाषाघ्रेति। श्यन्विकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साहचर्यादिति भावः॥ एवं शाच्छासा इति युग्विधावपि स्यतेरेव ग्रहणमिति बोध्यम्। तेनास्य अर्तिह्रीति पुगेव। साययति॥ पै ओवै। पायति। वायति। शुष्यतीत्यर्थः। ओदितश्च इति निष्ठानत्वम्। वानम्। शुष्के वानसुभे त्रिषु इत्यमरः॥ अदन्तत्वादिति। केचित्तु अङ्गवृत्तपरिभाषयापि गुणाभावं समर्थयन्ति॥ घ्रा गन्धोपादाने। गन्धोपादानं गन्धग्रहणम्॥ नन्वेवं कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकत्वेन जिघ्रति कुसुमम् इत्यादिप्रयोगो न सिध्येदिति चेद्॥ अत्राहुः। यद्धात्वर्थेन कर्तृनिष्ठकर्मण उपसंग्रहस्तस्यैव धातोरकर्मकत्वम् नान्यस्य भवति हि जीवतिनृत्यतीत्यादेरकर्मकत्वम्। तदर्थोपसंगृहीतकर्मणः कर्तृनिष्ठत्वात्। घ्राधातोः कर्मणस्त्वतथात्वात् नाकर्मकतेति॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुरिह गृह्यते। तेन शङ्खं धमतीतिवत् मृदंगं धमतीति प्रयोगो नेत्याहुः॥ अग्निसंयोगे सुवर्णं धमति। संयुनक्तीत्यर्थः॥ स्थेयादिति॥ एर्लिङि इति नित्यमेत्त्वम्। लुङि। अस्थात्॥ म्ना अभ्यासे। मनति विद्याम्। अभ्यस्यतीत्यर्थः। मम्नौ। अम्नासीत्॥ अदादिति। गातिस्था इति सिचो लुक्॥ ऋतश्च। संयोगादेः किम्। चक्रतुः चक्रुः। तपरकरणं

स्पष्टार्थम् ॥ स्तृञ् इत्यादेर्लिटि तस्तरतुरित्यादौ ऋच्छत्यृताम् इति गुणस्य जायमानत्वात् ॥ चकारो मन्दप्रयोजनः । दयतेर्दिगि लिटि इत्यतोनुवर्तनादाह ॥ गुणः स्याल्लिटीति । अवृद्धिनिमित्ते लिटि इति प्राचो व्याख्यानं तु नादर्त्तव्यम् । न च स्वविषये वृद्धिर्बाधिकेति फलितार्थकथनपरतया तदुक्तिः संगच्छत इति वाच्यम् । परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः ॥ गुणोर्तीति ॥ अर्तीति श्वादिह्वाद्योर्ग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु सौत्रः । ऋग्रहणे कर्तव्ये श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः ॥ रीङ् ऋतः इत्यस्मादृत इति वर्तते तच्च संयोगादित्वेन विशेष्यते तदाह ॥ संयोगादेरिति । अर्तिसंयोगाद्योरः इत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अयङ्यि क्ङिति इति सूत्रात् यीत्यनुवर्तते, तच्च लिङो विशेषणं रिङ् शयग्लिङ्क्षु इति सूत्रात् यग्ग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह ॥ यकि यादाविति । आर्धधातुक इत्येतत् अकृत्सार्वधातुकयोरित्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थकथनमिति ज्ञेयम् ॥ संयोगादेरिति किम् । संस्कृषीष्ट । आर्द्धधातुके किम् । इयृयात् ॥ स्वृ ॥ उपतापो रोगः ॥ श्युकः किति ॥ एकाच उपदेश इत्यतः एकाच इत्यनुवर्तते, तच्च उको विशेषणमित्याह ॥ एकाच उगन्तादिति । श्रितः श्रितवान् । श्रित्वा । भूतः । भूत्वा । भूतिः ॥ गित्युदाहरणम् । भूष्णुः ग्लाजिस्थश्चेति ग्स्नुः । स च गित् भवति, न कित् । स्थास्नुरित्यत्र घुमास्था इति ईत्त्वप्रसङ्गात् ॥ एकाच इति किम् । जागरितः । जागरितवान् । ऊर्णोतेस्तु नुवद्भावेन ऊर्णुतः । ऊर्णुतवान् इति सिध्यति ॥ उगन्तात् किम् । शयितः । शयितवान् ॥ पुरस्तादित्यादि ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादिविधिकाण्डात् प्रागेव नेड्वशि कृतीत्यादि प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ निषेधे प्राप्ते इति । स्वृतः । सूतः । धूतः इत्यादौ यथेति भावः ॥ सृ गतौ । सरति । सरिष्यति ॥ सर्तिशास्त्यर्तिं । परस्मैपदेष्विति न संबध्यते । पुषादियोगादस्य पृथक्करणात् । आङः शासु इच्छायामित्यस्यात्र न ग्रहणम्, किं तु सर्त्यर्तिभ्यां साहचर्यात् परस्मैपदिनः शासेरेवेत्याहुः ॥ असरत् । अशिषत् । आरत् ॥ प्राग्वदिति ॥ किदर्थमारब्धोपि गुणः परत्वाण्णल्यपि भवति । रपरत्वम् । तत उपधावृद्धिरित्यर्थः ॥ नित्यमिट् स्यादिति । विभाषा सृजिदृशोरित्यतो विभाषा नानुवर्तते इति भावः ॥ ध्वृ हूर्च्छने । हूर्च्छनं कौटिल्यम् ॥ स्रु गतौ । यद्यपि सामान्येन गतिरुक्ता, तथापि द्रवद्द्रव्यस्यैव गतिरिह ज्ञेया । स्रवति घृतम् ॥ प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थदर्शनात् ॥ स्तुसुधूञ्भ्यः ॥ परस्मैपदेषु किम् । अस्तोष्ट । अधोष्ट ॥

श्रुवः शृ च । यद्यय श्रुधातुः स्वादौ पठ्येत, तर्हि चकारो न कर्तव्य इति लाघवमित्याहुः ॥ हुश्नुवोः । जुह्वति । सुन्वन्ति । हुश्नुवोः किम् । योयुवति । नोनुवति ॥ सार्वधातुके किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः ॥ असंयोगपूर्वेति किम् । अक्ष्णुवन्ति ॥ असंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं न तु श्नुप्रत्ययस्य, तेन आप्नुवन्तीत्यत्रापि यण्निषेधः सिध्यति । प्रत्ययविशेषणत्वे तु अक्ष्णुवन्तीत्यत्रैव निषेधः स्यादिति भावः ॥ स्यादेतत् । यङ्लुकश्छान्दसत्वाद्योयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्य छन्दस्युभयथा इत्यनेन आर्धधातुकत्वाश्रयणे यणादेशो न भवेदिति किमनेन हुश्नुग्रहणेन । न च युवन्ति नुवन्ति इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अनेकाच इत्यस्यानुवर्तनेनोक्तदोषाभावादिति चेद् ॥ अत्राहुः । दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतु इति च्छन्दसि निपातनाद्भाषायां यङ्लुकि बोभवीतीत्यादौ भूसुवोरिति गुणनिषेधो न प्रवर्तते । अत एव भाषायामपि यङ्लुक् सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वात्॥योयुवतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय हुश्नुग्रहणं कर्तव्यमेवेति हुश्नुग्रहणाज्ज्ञापकाद् भाषायामपि क्वचिद्यङ्लुक् भवतीति भाष्यकाराः॥एवं च सार्वधातुकपरयोर्हुश्नुवोरनेकाच्त्वाव्यभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेत्याशङ्काया निरवकाश एव ॥ तदनुवृत्त्यभावे हुश्नुग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवादिति दिक् ॥ दुदविथेति । भारद्वाजनियमादिट् ॥ दुद्रोथ । दुद्रुवेति । क्रादित्वाल्लिटि नेट् ॥ गाङ् गतौ । गाते गाते गात इति । पूर्वं शपा सह सवर्णदीर्घे कृते आतो ङित इति न प्रवर्तते, आत्मनेपदेष्वनत इति तु प्रवर्तते इति तातांझेषु तुल्यरूपमित्याहुः ॥ गे । गावहे । गामहे । जगे । जगाते । गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व । उत्तमे तु । गै । गावहै । गामहै । अगाताम् । अगात् ॥ न त्वस्येति । गाते इत्यादौ तङं प्रवर्त्य ङकारस्य चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्तु न चरितार्थः स्थानिवद्भावेन ङित्त्वादेव तङः सिद्धत्वाद् इति भावः ॥ आदादिकोयमितीति । एवं च गाते, गाथे इत्यादावातामाथामोः परतः आतो ङित इत्यस्य प्रवृत्तिशङ्कैव नास्ति इति भावः ॥ फले तु न भेद इति । न च गाते, गाथे इत्यादौ शपा सह सवर्णदीर्घे कृतेऽपि पूर्वस्मात्परस्य विधौ कर्तव्ये स्थानिवत्त्वादतः परत्वेन ङितामाकारस्य इय् स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥ जुडुवे इति । कुहोश्चुरिति ङस्य ञः ॥ क्षुङ् इति । अस्मात्पचाद्यचि विक्षवः ववयोरभेदाद्विक्लव इत्यन्ये ॥ मेङ् ॥ प्रणिमयत इति ॥ ननु नेर्गद इति कथमिह णत्वं स्यात्, शिद्विषये आत्त्वाभावेन माङ्रूपाभावादशिद्विषये कृतात्त्वेऽप्यस्मिन् णत्वं दुर्लभमेव । प्रतिपदोक्तस्यैव माधातोर्ग्रहणे

चित्यात्, न त्वस्य लाक्षणिकस्य । गामादाग्रहणेष्वविशेषः इत्यभ्युपगमे तु मीनातिमिनोत्योरात्वे कृते प्रनिमाता प्रणिमास्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह । तत्रेति । इष्टत्वादिति । अयं भावः । घुसंज्ञासूत्रे प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यादौ णत्वसिद्धये भाष्यकारैरित्थं सिद्धान्तितम् ॥ नेर्गदनदेति णत्वविधौ घुमा इत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाङिति पठनीयम् । घुश्च प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्वः । प्रकृतिश्च कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानात् पूर्वोत्तरयोरेव । तेन न क्वाप्यव्याप्तिः । नापि मा मान इत्यत्र, मीनातिमिनोत्योश्चातिव्याप्तिः माङिति ङकारानुबन्धकस्यैव पठितत्वादिति ॥ दिग्यादेशेनेति । दयतेर्लिटि परे द्वित्वं प्राप्तम्, दिग्यादेशश्च, तत्र विशेषविहितेन दिग्यादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य बाधः । न चैवं प्यायः पी चच्चिङः ख्याञिति पीख्यायोरपि विशेषविहितत्वात्ताभ्यां द्वित्वबाधः स्यादिति वाच्यम् । विषयसप्तमीमाश्रित्य लिडुत्पत्तेः प्रागेव तयोः प्रवृत्तत्वात् । दिग्यादेशविधौ तु लिटीति परसप्तम्येव न तु विषयसप्तमी, लक्ष्यानुरोधात्तदेतत्सूचयति ॥ इष्यत इति । दयतेर्लिटि द्वित्वे प्राप्ते तद्बाधित्वा परत्वाद्दिग्यादेश इति तु नोक्तम् । परस्परलब्धावकाशयोरेव परस्य बलीयस्त्वात् । दिग्यादेशं विना द्वित्वस्य सावकाशत्वेपि द्वित्वं विना दिग्यादेशस्य तदभावादिति दिक् ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥ इह लिङ्सिचोरिति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम् । परस्मैपदेषु गातिस्था इति लुकः प्रवृत्तेर्व्यावर्त्यालाभात् ॥ अस्थित । अस्थिषाताम् ॥ भाव्यमानोण् क्वचित्सवर्णान् गृह्णातीत्यत्र इदमपि तपरकरणं लिङ्गमित्याहुः ॥ अत्र वदन्ति । विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेपि तपरकरणमिह व्यर्थम् । न चात्र दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । घुमास्था इत्यनेनैव तत्सिद्धौ विधिवैयर्थ्यापत्तेः। न चैवमपि प्लुतः स्यादिति वाच्यम् । प्लुताऽप्लुतप्रसङ्गे प्लुतस्य विषये स्मृत इति सिद्धान्तादिति ॥ डीङ् । विहायसा आकाशेन । विहायसामिति पाठस्त्वनाकर इत्याहुः ॥ ऋत इद्धातोः ॥ किरति । गिरति । कीर्णः । स्तीर्णः ॥ धातोः किम् । मातॄणाम् ॥ इत्त्वोत्त्वाभ्यामिति । परत्वाद्गुणवृद्धी भवत इति वक्तव्ये किमिदं वार्तिकमिति चेत् । अत्राहुः । परादप्यन्तरङ्गं प्रबलमिति इत्त्वे प्राप्ते वार्तिकमिदमारब्धमिति ॥ वॄतो वा ॥ इहार्धधातुकस्येडित्यत इडित्यनुवर्तते, ग्रहोलिटीत्यतोऽलिटि दीर्घ इति च तदाह ॥ इटो दीर्घो वेत्यादि ॥ सिचि ॥ न लिङीत्यतो नेत्यनुवर्तनादाह ॥ इटो दीर्घो नेति ॥ मान्बध ॥ आभ्यासस्येति च्छेदः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः । स चात्र सन्यत इतीत्त्वमेव । यदि तु ह्रस्व इत्येव गृह्येत तर्हि तद्भिन्ननिर्देशो व्यर्थः स्यात् । तदेतदाह ॥ अभ्यासेकार-

स्येति ॥ वृत्तिकाराद्युपनिबद्धार्थान् दर्शयति । गुपेर्निन्दायामित्यादिना ॥ सन्य-ङोः ॥ सप्तमीमाश्रित्य सनि यङि च पर इति व्याख्यायां प्रतिषेधति, अटाट्यत इत्यादि न सिध्येत् । सन्यङोः प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसक्तेरत आह ॥ सन्नन्तस्ये-ति ॥ ननु सप्तमीपक्षेऽपि सन्यङोरेव द्वित्वं स्यात्, न तु प्रकृतिभागस्य ॥ यतोऽका-रेणैव जुगुप्सते, तितिक्षते इत्यादिरूपसिद्धेः । तयोरकारोच्चारणस्य अजादेर्द्वि-तीयस्य इति द्वित्वार्थत्वात् । यद्यपि निमित्तस्य कार्यित्वस्वीकारे आट, आटतु-रित्यादौ लिटि परतः पूर्वभागमात्रस्य द्वित्वं न सिध्येत्, तथाप्यकारोच्चारणसा-मर्थ्यात् सन्यङोः कार्यित्वमभ्युपगन्तुं शक्यमिति चेत् ॥ मैवम् । अकारफलानां बहूनां सत्त्वात् । तथा हि दिध्यं धित्स्यमित्यत्र अचो यदिति यति कृते यतोनाव इत्याद्युदात्तः सिध्यति । अकाराभावे तु ऋहलोरिति ण्यतीष्टस्वरो न सिध्येत् ॥ किं च पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न भवति । अकाराभावे तु स्यादेव नुम् । अपि च पापाचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अत उपधाया इति वृद्धिर्न प्रवर्तते । अपि च यस्य हल इत्यत्र य-स्येति सघातग्रहणमहयीदित्यादौ यलोपव्याहत्त्यर्थमिति सर्वसमतम् ॥ तथा च अपापचिष्टेत्यादौ यलोपोप्यकारफलमिति सन्यङोरिति षष्ठ्येव युक्ता । एव हि यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वं सिध्यति । परसप्तम्यां तु द्वित्वस्याङ्ग-कार्यत्वात् न लुमता इति निषेधः प्रवर्तेतेति दिक् ॥ दानशानौ चेति । आर्जव-निशानार्थाविति भावः ॥ अर्थान्तरे त्विति । धातुपाठोपात्ते गोपनादिरूपेऽर्थे इत्यर्थः ॥ अननुबन्धका इति । सानुबन्धकत्वे तु केवलेऽचरितार्थत्वात् । अनु-बन्धस्य सन्नन्तादिव अकर्तृगफलाद् ण्यन्तादपि तङ् स्यादिति भावः ॥ एवं चाऽनुपूर्वीमात्रसाम्येऽपि भ्वादयश्चुरादिभ्यो भिन्ना एवेति फलितम् । इड्गुणौ नेति । यद्यपि हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वेनापि गुणाभावः सुसाधुः । तथापि इड-भावार्थमुक्तहेतुरेवाश्रयणीय इति किं हेत्वन्तराश्रयणेनेति भावः ॥ केचित्तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया इच्छासन एव हलन्ताच्चेति सूत्रे ग्रहणमिति नास्य स्वार्थसनः कित्त्वमित्याहुः॥ रभ राभस्य इति । राभस्यमुपक्रमः । लिटि । रेभे । रे-भाते । लुङि । अरब्ध । अरप्साताम् ॥ डुलभष् । ड्वितः क्त्रिः । लप्त्रिमम् । षिद्भिदादिभ्य इत्यङ् । लभा । लिटि । लेभे । लुङि । अलब्ध ॥ वेः स्कन्देर-निष्ठायाम् ॥ सिवादीनामित्यतो वेति वर्तते ॥ अषोपदेशत्वाद् अप्राप्ते विभाषेय-म् ॥ माधवादिग्रन्थानुरोधेनाऽऽह ॥ कृत्येवेदमिति । प्राचा तु विष्कन्दतीत्युदा-हृतम् । तत्र मूलं मृग्यमिति भावः ॥ न सवध्यत इति । अत एव तिङन्तेऽपि षत्व-

सुदाहरन्ति । परिष्कन्दतोति ॥ णम प्रह्वत्वे । केचिदसुमुदितं पठन्ति । तत् प्रामादिकमित्याहुः॥ जग्मतुरिति । गमहनेत्युपधालोपः । अनुदात्तस्य ॥ आदेच उपदेशेऽशितोत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते ॥ उपदेशे किम् । स्रप्तुम्, तुमुनि उदात्तः॥ ऋदुपधस्य किं, कर्त्ता ॥ झलोति किं, ससर्प ॥ अकितीति किम् । सृप्तः ॥ असृपदिति । लृदित्वादङ् । सृप्रमृशेति सिज्विकल्पवार्तिके सृप प्रक्षिप्य असाप्सीदिति केचिदुदाहरन्ति, तत् प्रामादिकमित्याहुः । अयंसीदिति । यमरमेति इट्सकौ ॥ निसस्वपता । मूर्धन्य इत्यनुवर्तमाने फलितमाह ॥ षःस्यादिति । आसेवने तु निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥ विभाषा सृजिदृशोः । क्रादिनियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥ सृजिदृशोः । झलि किम् । ससर्ज । ददर्श ॥ अकिति किम् । सृष्टः । सृष्टवान् । दृष्टः । दृष्टवान् ॥ अदाङ्क्षीदिति । वदव्रजेति वृद्धिः । अदांष्टाम् । अदाङ्क्षुः ॥ क्रष्टा । कर्ष्टेति । अनुदात्तस्य चेत्यम् वा ॥ धक्ष्यतीति । घत्वषत्वभष्भावाः ॥ अधाक्षीदिति । अस्तिसिच इतीट् । वृद्धिः । घत्वादि प्राग्वत् ॥ मिह । सेचनमिह मिश्रीकरणकं विवक्षितम् । न तु सेचनमात्रम् । मेढ्रं मेहनशेफसी इत्यमरः ॥ कित निवासे । कितेर्व्याधिप्रतीकारादावेव सन्नित्युक्तं तदुदाहरति ॥ चिकित्सतीति । रोगमपनयतीत्यर्थः ॥ अनु चिकित्सति । निगृह्णातीत्यर्थः । चेत्रे क्षेत्रे चिकित्सति । अपनयति नाशयति वेत्यर्थः॥ अर्थान्तरे चुरादिरित्युक्तं, तदुदाहरति ॥ केतयतीति । षच समवाये ॥ समवायः संबन्धः ॥ भेजतुरिति । तृफलभजेत्येत्त्वम् ॥ भक्ष्यतीति । कुत्वषत्वे ॥ त्विष दीप्तौ ॥ अत्विषतेति । शल इति क्सः । कत्वषत्वे ॥ अत्विक्षातामिति । क्सस्याचीति लोपः ॥ यज देव । देवपूजा त्विह देवोद्देशेन विधिबोधितो द्रव्यत्यागः ॥ लिट्यभ्यासस्यो ॥ वच्यादयो वचिस्वपियजादयः । ग्रह्यादयस्तु ग्रहिज्या वयीत्यादयः ॥ यद्यपि ग्रहिपृच्छतिभ्रज्जतीनामभ्यासस्य संप्रसारणे कृतेऽकृते च विशेषो नास्ति, तथापि पर्जन्यवल्लक्षण प्रवर्तते ॥ जग्राह । पप्रच्छ । बभ्रज्ज । वृश्चतेस्तु विशेषोस्ति । सप्रसारणस्याकरणे वव्रश्चेत्यत्र वकारस्य सप्रसारण स्यात् । कृते तु संप्रसारणे न सप्रसारण इति निषेधप्रवृत्तिरिति ॥ लिटीति किम् । विवक्षति । यियक्षति ॥ वचिस्वपि ॥ आगणान्ताद्यजादयः । यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ् व्येञ् इत्यपि । ह्वेञ्वदी श्वयतिश्चेति यजाद्याः स्युरिमे नव ॥ कितीति किम् । इयष्ट ॥ डुवप् । ड्वितः क्त्रिः उप्त्रिमम् ॥ शासिवसिघसीनां च ॥ धातुसकारस्याप्राप्ते विधिरयम् ॥ ननु सुपिस इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय धातोः सकारस्य चेदेषामेवेति नियमार्थतां स्वोकृत्य आदेशप्रत्यययोरिति सूत्र

त्यज्यतामिति चेद्। अत्राहुः। आदेशावयवस्य षत्ववारणाय आदेशस्येत्यंशस्त्वावश्यकः। तद्ग्रहणे कृते धातुभिन्नसकारस्य चेद्भवति आदेशरूपस्यैवेति नियमप्रसङ्गवारणाय प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति॥ अवात्सीदिति। वदव्रजेति वृद्धिः। सः सीति तः। अस्तिसिच इतीट्॥ उच्चारणार्थं इति। इत्संज्ञायाम् इदित इति तु नुम् स्यादिति भावः॥ उवयिथेति। ग्रहिज्या इत्यत्र वयिग्रहणात् वेञ इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते इत्याहुः॥ ग्रहिज्यावयि॥ गृह्णाति। गृह्णीतः। जिनाति। जिनीतः। जीनः। ङितीति वयेरुदाहरणं नास्ति, किति तु वचिस्वपियजादीनामिति सिद्धम्, यजादिषु वेञः पाठात्। अत एवाभ्याससंप्रसारणमपि सिद्धम्। वेञ इति संप्रसारणनिषेधस्तु लिटि वयो य इति निषेधारम्भान्न प्रवर्तते। तस्माद् ग्रहिज्यादिषु वयिग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम्॥ वश्चास्या॥ अस्येत्यनेन वयो य इति परामृश्यते तदाह॥ वयो, यस्येति। वो वा किति इत्येव सुवचम्। लिटि वयो यः इति प्रकृतत्वात्॥ उपदेशेऽत्वतः इति निषेधमाशङ्क्याह॥ वयेस्तासावभावादिति। ननु स्थानिनस्तासौ विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासौ विद्यमानत्वं सुलभमिति चेद्॥ अत्राहुः। शास्त्रीयकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौकिके अचस्तास्वदिति निषेधस्य शास्त्रीयत्वेपि सोऽत्र, नातिदिश्यते। अचः इत्युक्तेरल्विधित्वादिति॥ वेञः। लिटि किम्। उतम्। उतवान्॥ न व्यो लिटि। लिटि किम्। व्याता। व्यास्यति। हलादिःशेषं बाधित्वेति। हलादिःशेषे तु वस्य संप्रसारणं स्यादिति भावः॥ अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेड् भवतीत्याशङ्कायामाह॥ नित्यमिडिति॥ वीयादिति। संप्रसारणे अकृत्सार्व इति दीर्घः॥ ह्वेञ्। शब्दे इति सामान्योक्तावपि आकारणरूपशब्द एवात्र गृह्यते इत्याहुः॥ तथा च माघे यातोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरादुद्बाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः इति कर्मणि प्रयोगः॥ ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे॥ अभ्यस्तस्य चेति। पूर्वयोगस्तु णौ च संश्चङोर्विषये प्रवर्तते। जुहावयिषति। अजूहवत्॥ अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञ इति। अभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये परे द्विर्वचनात् प्रागेव ह्वेञः संप्रसारणमिति फलितोऽर्थः। अभ्यस्तमस्यास्तीति अभ्यस्तः सनादिस्तस्य यो ह्वेञ् तत्प्रकृतिभूतस्तस्येत्यादि व्याख्यानस्य स्वीकारात्। तेन जिह्वायकिर्यिषतीत्यत्र ह्वेञः संप्रसारणं भवति ण्वुलो द्वित्वनिमित्तत्वाभावाद्। अत एव णिचो द्वित्वनिमित्तत्वं नेति ह्वः संप्रसारणम् इति योगविभागः क्रियते। एतच्च आकरे स्पष्टम्॥ लिपिसिचि। लिप उपदेहे। षिच क्षरणे। अलिपत्। असिचत्॥ अच्छ वदतीति। अच्छेत्यस्य वदयोगे गतित्वाद्

तोः प्राक् प्रयोगः ॥ विभाषा श्वेः ॥ लिटि यङि चेति । लिड्यङोश्च इति पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते इति भावः ॥ उभयत्र विभाषेयं लिडंशे अतुसादौ नित्यं प्राप्ते णलादावप्राप्ते यङंशे त्वप्राप्तविभाषा । शोशूयते । शेश्वीयते ॥ संप्रसारणं नेति । अन्यथा शुश्वायेत्यादि स्यादिति भावः ॥ श्वयतेरः ॥ अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमाह ॥ इकारस्येति । पररूपमिति । अतो लोपस्तु न भवति आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तम् इति व्याख्यातत्वात् । इयङिति । लघूपधगुणापेक्षया अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ अश्वयीदिति ॥ नन्विह अन्तरगत्वाद् गुणाऽयादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वादेव वृद्धिनिषेधो भवेदिति किमनेन णिश्विग्रहणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । न सिच्यन्तरंगमस्ति इति ज्ञापनार्थं णिश्विग्रहणम् । तेन चिरिणोतिजिरिणोत्योः यङ्लुगन्तानां विनिप्रभृतीनां च, सिचि बहिरंगा वृद्धिरेव भवति । अचिरायीत् । अजिरायीत् । अचेचायीत् । अनेनायीत् । इति ॥ तेनेति । उक्तं च वार्तिककृता कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम् इति ॥ चुलुम्पतीति । लुम्पतीत्यर्थः । चुलुम्प लोपे इति कविकल्पद्रुमे उक्तत्वात् ॥

इति भ्वादयः ॥

ऋतेरीयङ् ॥ तान्तोऽयं धातुरिकारनिर्दिष्टो, न तिकारान्तः । वश्चिलुञ्च्यृतश्च इति निर्देशात् ॥ केचित्तु ईयङ् इति दीर्घोच्चारणात्तान्तोयमिति ज्ञायते, इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धेरियङमेव कुर्यादित्याहुः, तच्चिन्त्यम् । इदन्तत्वे तु एरनेकाचः इति यणा सवर्णदीर्घस्य बाधात् । न च ऋतेर्यङ्विधौ अकृत्सार्व इति दीर्घोपपत्तेरीयङ्विधानं तान्तत्वे लिंगं भवत्येवेति वाच्यम् । यङ्विधौ सन्यङोः इति द्वित्वापत्तेः । कृपायां चेति । अर्तनं च ऋतीया च घृणीया च. घृणार्थकाः इति जुगुप्सा करुणा घृणा इति चामरः ॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ जुहुधि । घसिभसोर्हलि इत्यतो हलीत्यनुवर्त्य हलादेरिति व्याख्यानाद् रुदिहि स्वपिहि इत्यादाविडादेर्हेर्धिर्न भवति ॥ अत्तादित्यच तु धित्वात्परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन पुनर्धित्वं तु सकृद्गतौ इति न्यायान्नेत्याहुः ॥ अन्ये तु हेर्धिरित्यत्र स्थान्यादेशयोर्द्वयोरपि इकारः उच्चारणार्थं इति हकारस्य धकार आदेशः । तेन हलीत्यनुवृत्तिर्न कर्तव्या, नापि तातङो धित्वप्रसंग इति सकृद्गतिन्यायाश्रयणमपि मास्त्वित्याहुः ॥ अदः सर्वेषाम् ॥ अड्गार्ग्यगालवयोः इत्यतः अडित्यनुवर्तते । गार्ग्यगालवयोरित्यस्य त्वनुवृत्तिशङ्कां निवारयितुं सर्वेषामग्रहणम् ॥ लुङ्सनोः ॥ जिघत्सति ॥ प्रजिघत्सतीति नेगद इति णत्वम् ॥ अनुदात्तोपदेश । यद्यत्र एतेषाम् अनुनासिकलोपः इति व्याख्यायेत तदा मन्यतेर्नम्नहमिहमुचमस्जादीनां च

अनन्त्यस्यापि लोपः स्यात् । तथा च मतः नतः नद्धः मीढः मुक्त इत्यादि न सि- ध्येदत आह ॥ लुप्तषष्ठीकमिति ॥ वनतीतरेषामिति । वनतेरव्यभिचाराद्विशेष णं व्यर्थमिति भावः ॥ वतिः । इह क्तिनि तितुत्र इति इण्निषेधाज्झलि क्ङिति नलोपः ॥ लोपः स्यादिति । अलोऽन्त्यस्येति भावः । अनुनासिकान्तानुदात्तोपदेशा- न्दर्शयति ॥ यमिरमीति । तनोत्यादीनप्यनुनासिकान्तान् दर्शयति ॥ तनुषणुच्च- णुक्षिखिति । करोतिवर्जितास्तनोत्यादयो नव । तन्मध्ये सनोतिः जनसनखनाम् इत्यात्व वक्ष्यतीति न स परिगणितः । ततः चतः क्षित इत्यादीन्युदाहरणानि । तनोत्यादीनामुदित्त्वात् क्त्वायामिड्विकल्पनान्निष्ठायां नेट् ॥ अनुनासिकान्ताना- मिति किम् । शक्तः । रुग्णः ॥ झलीति किम् । गम्यते । नम्यते ॥ क्ङितीति कि म् । गन्ता । मन्ता ॥ जघान जघ्नतुरिति । यश्चाप्यत्र अभ्यासाच्च इत्यस्यापि प्र- वृत्तिरस्ति । तथाप्यन्तरंगत्वाद् हो हन्ते' इत्युपन्यस्तम् ॥ आभीयतयेति ॥ सन्नि- पातपरिभाषयापि हेर्लुग् नेति वक्तुं शक्यमिति केचित् ॥ तन्मन्दम् । अतो हे- रित्यारम्भसामर्थ्यात्तस्या अप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥ वधादेशोऽदन्त इति । तेन आदे- शोपदेशे अनेकाच्त्वात् अवधीदित्यत्र एकाचः इतीण्निषेधाप्रवृत्ताविडादौ सिचि अतो हलादेरिति प्राप्ता वृद्धिरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नेति भावः ॥ दुह प्रपूरणे । प्र- पूरणं त्याजनम् ॥ लङ्वदपीति । अदुग्ध । अदुग्धाः । अदुग्ध्वम् । अदुह्वहि ॥ दिह । उपचयो वृद्धिः ॥ प्रणिदेग्धीति । नेर्गदेति णत्वम् ॥ अलिक्षतेति । शल इगुपधा इति क्सः । अलिक्षाताम् । अलिक्षन्त ॥ अलीढेति । लुग्वा दुह इति वा लुक् । अलीढाः । अलीढ्वम् ॥ चक्षिङ् ॥ दर्शनेपीति । विश्वा रूपा अभिचष्टे शची- भिः इत्यत्र दर्शनार्थत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः ॥ युजर्थं इति । अनुदात्तेतश्च हलादेः इति युच् ॥ अन्तेदित इति । इदितः इति नुम्विधौ गोः पादान्ते इत्य- स्मादन्ते इत्यनुवर्तत इति भावः ॥ एवं च नुमागमशंकानुत्थानाय चक्षिङ इका- रस्थाने अकार एव आसक्तुमुचितः । अनुदात्तत्वेनैव तङि सिद्धे ङकारो व्यर्थ इ- त्याशंक्याह ॥ ङकारस्त्विति ॥ स्फायन्निति । स्फायी वृद्धौ इत्यनुदात्तेतो लटः शत्रादेशः ॥ चष्टे इति । स्कोः इति कलोपः, ष्टुत्वम् ॥ ख्शादिरिति । तेन पुंख्या- नमित्यत्र पुमः खय्यमपरे इति रुत्वं नेत्यादि पूर्वार्द्धे एवोक्तम् ॥ असिद्धकाण्डे इ- ति । णत्वप्रकरणानन्तरमिति शेषः । तेन पर्याख्यानमित्यत्र शकारेण व्यवधाना- त् कृत्यचः इति णत्वं न । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः । यत्वस्यासिद्धत्वाद् धन्वयोपधात् इति वुञ् न, किं तु छ एवेति बोध्यम् ॥ अच- ष्टेति । स्कोः इति कलोपः ष्टुत्वम् ॥ अस्यतिवक्ति ॥ ख्यातीत्यत्र विधिसामर्थ्यादत्र

नासिद्धम् । स्वतन्त्रस्य ख्याधातोः सार्वधातुकमात्रविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् । अस्यतेः पुषादिपाठादङि सिद्धे तदर्थं ग्रहणमित्यादि पुषादिषु वक्ष्यति । वक्तीति ब्रुवो वचिः वच परिभाषणे इति उभयोर्ग्रहणम् ॥ ईर् ॥ ईरिता । ईरिष्यते । लङि । ऐर्त । ऐराताम् । ऐरत । ऐरि । ऐर्वहि ॥ ऐर्महि ॥ ईशः से ॥ यथाश्रुतसूत्रन्यासे ईशो ध्वेशब्दे परे ईशिध्वमिति न सिध्येदत आह । ईशीड्जनामिति । वैचित्र्यार्थ इति । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः । से इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरित्येवं विचित्रबोधार्थमित्यर्थः । इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमुक्तम् । तथा हि । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् श्यनश्छान्दसो लुक् उपधालोपाभावश्च । जनिषे । जनिध्वे । जनिष्व । जनिध्वम् । जन जनने इति श्लुविकरणस्याप्युपधालोपे व्यतिजज्ञिषे । व्यतिजज्ञिध्वे । कर्तरि कर्मव्यतिहारे इति तङ् ॥ नमोवाकमिति । नमस्ते ,रुद्र मन्यवे इत्यादि नमोवचनम् । वचेर्घञ् । चजोः इति कुत्वम् ॥ ववसे इति । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न ॥ णिसि चुम्बने ॥ वभ्रामेति । नुम्विसर्जनीय इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्यादिभिरुक्तं नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमिष्यते तेन निंस्से निंस्स्वेत्यत्र न भवति इति । तच्चास्य सान्तत्वे युज्यते, शान्तत्वे तु व्रश्चादिषत्वे षढोः इति कत्वे कवर्गात्परत्वे षत्वं दुर्वारमिति प्रत्युदाहरणमिदं न सगच्छत इति भावः ॥ णिजि शुद्धौ । अनिट्केषु णिजिर् इति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणादयं सेडिति ध्वनयति ॥ निञ्जितेति ॥ शिजि अव्यक्ते शब्दे । क्तप्रत्यये शिञ्जितम् । आवश्यकणिन्यन्तात् ङीपि शिञ्जिनी । भूषणानां तु शिञ्जितम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण इति चामरः ॥ सुषुविषे इति । स्वरतिसूति विकल्पं बाधित्वा श्रुयकः कितीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् ॥ शीङ् स्वप्ने ॥ क्ङिति चेत्यस्येति । अन्यत्र सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन सिद्धमिति भावः ॥ शीङो रुट् । झोन्त इत्यतो झ इत्यनुवर्तते । अदभ्यस्तादित्यतोऽदिति च । तथा चेष्टानुरोधेनाऽदिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य व्याचष्टे ॥ झादेशस्याऽत इति । झस्यैव रुडागमे तु अदादेशो दुर्लभ इत्यादित्यस्याप्यनुवृत्तिः कृता ॥ शिश्ये इति । एरनेकाच इति यण् । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेष्व । शयाथाम् । शेध्वम् ॥ उतो वृद्धिः ॥ नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यतो निषेधानुवृत्तेराह ॥ न त्वभ्यस्तस्येति ॥ उतः किम् । एति । एषि ॥ लुकीति किम् । सुनोति । जुहोति ॥ हलि किम् । यवानि । यवाव । आडुत्तमस्येत्याडागमः पित् ॥ पिति किम् । युतः । रुतः ॥ नाभ्यस्तस्येति किम् । योयोति । रोरोति ॥ सार्वधातुके किम् । यूयात् । न चात्र ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानान्निर्वाहः शङ्क्यः किदाशिषीति यासु-

टः कित्त्वात् । केचित्तु, युयात् स्तुयात् इत्यादावपि ङिच्च पिन्नेत्येतदाश्रित्य व्याचक्षते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्धिर्न भवति । अन्यथा उत औद्वित्येव वदेदिति॥ तुरुस्तु ॥ तुः सौत्रो धातुरिति वक्ष्यति ॥ अपिदर्थमिति ॥ एभ्यः परस्य पितः सार्वधातुकस्येति प्राचो व्याख्यानं प्रामादिकम् । रुवतीः स्तुवीत इत्याद्यसिद्धप्रापत्तेरिति भावः । शम्यमोरुदाहरणं तु शमीध्वम् । अभ्यमीति अभ्यन्ति । शम्यमोश्छन्दसि विकरणस्य लुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवतीति काशिकायामुक्तम् ॥ आपिशलास्तु तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके छन्दसीति पठन्ति ॥ तन्मते सूत्रमिदं छन्दस्येव ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ उतो वृद्धिरिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥ हलादौ किम् । ऊर्णवानि ॥ पिति किम् । ऊर्णुतः ॥ सार्वधातुके किम् । ऊर्णूयात् । ऊर्णोतेराम्नेति ॥ ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य इति वक्ष्यमाणस्य आमभावोपि फलमिति भावः ॥ नन्द्राः ॥ अजादेरिति वर्तते स च कर्मधारयः आदिग्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह ॥ अचः परा इति । उन्दिदिषति । अड्डिडिषति । अर्चिचिषति ॥ न्द्रा इति किम् । ईक्षतेः सनि ईचिक्षिषते ॥ संयोगादयः किम् । प्राणिणिषति । अरिरिषति ॥ अचः पराः किम् । इन्द्रीयितुमिच्छतीति क्यजन्तात् सनि इन्दिद्रीयिषति । इह नकारस्य द्वित्वाभावेपि दकारस्तु द्विरुच्यत एवाचः परत्वाभावात् ॥ नुशब्दस्येति । उपदेशे नकार एव । णत्वं तु रषाभ्यामित्यनेनेति भावः । पूर्वत्रासिद्धीयमिति । अत्र द्विर्वचनशब्देन षाष्ठमाष्टमिकं चोभयं गृह्यते । तत्र षाष्ठस्य ऊढिमाख्यत् औडिढत् इत्युदाहरणम् । आष्टमिकस्य तु द्रोग्धाद्रोग्धा द्रोढाद्रोढेति । इह त्रिपादीस्थघत्वढत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव । असिद्धत्वे तु त्रिपादीस्थकार्यात् पूर्वमेव द्रोग्धा इत्यस्य द्वित्वे पश्चात् वाद्रुहेति घत्वढत्वयोः प्रवृत्तौ द्रोग्धा द्रोढेत्यपि द्विर्वचनं कदाचित् स्यात् न तु द्रोग्धा द्रोग्धेति समानजातीयस्यैव नियमेन द्विर्वचनं सिध्यति । किं च षट् सन्त इत्यत्र डस्य चर्त्वे टकारस्य द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युक्तेरिति मनोरमादावुक्तम् । अत एव सुद्रुपास्य इत्यत्र धस्य जश्त्वेन दकारे व्यक्तिभेदात् दकारस्यापि द्वित्वं सुवचमेवेत्याहुः ॥ अनित्यमिति । अत एव ढतिशब्दस्य द्वित्वमौजिढदित्यपि नामधातुषु वक्ष्यति ॥ उभौ साभ्यासस्येति । अनितेरित्यनेन णत्वं कृत्वा द्विर्वचने कृते प्राणिणत् प्राणिणिषतीति सिद्धमिति सूत्रमिदं ज्ञापकमित्यर्थः । एवं च प्रणिनायेत्यादौ द्वितीयस्य णत्वाभावः सिद्धः ॥ विभाषोर्णोः ॥ गाङ्कुटादिभ्य इत्यतो ङिदिति विज इडित्यत इडिति चानुवर्तते इत्याशयेनाह ॥ इडादिप्रत्यय इत्यादि । तेन गुण-

विकल्पे पक्षे उवङ् ॥ गुणोऽपृक्ते ॥ नाभ्यस्तस्याचीत्यतः पिति सार्वधातुके इति ततो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतो हलीति वर्तते । तदाह ॥ हलादावित्यादि ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ सिचि वृद्धिरिति सूत्रं नेटीत्यत इटीति चानुवर्तत इत्याशयेनाह ॥ इडादावित्यादि ॥ स्तवीतीति । तुरुस्तुशम्यम इति इड्वा ॥ स्तुसुधूञ्भ्य इत्यत्र परस्मैपदेष्विल्लुक्तेरात्मनेपदे तु नेट् । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् ॥ ब्रुवः पञ्चानाम् । विदो लटो वेत्यतो लटो वेति वर्तते । ब्रुव इत्येतदादिमं पञ्चम्यन्तम्, अन्तिमं तु षष्ठ्यन्तमित्याशयेनाह ॥ ब्रुवो लट इत्यादि ॥ चत्वंमिति । प्रक्रियालाघवात् आहस्त इत्येव सुवचमित्याहुः ॥ ब्रुव ईट् ॥ हलादेः किम् । ब्रवाणि ॥ पितः किम् । ब्रूतः ॥ झलीति यत्वविधानादिति । ईडागमे कृते झलादित्वाभावादिति भावः ॥ इण् गतौ ॥ इयङोऽपवाद इति । येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिके । अयनम् । आयकः ॥ दीर्घ इणः किति ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तते, व्यथो लिटीत्यतो लिटीति च ॥ किति किम् । इयाय । अत्र वदन्ति । इह दीर्घे कृतेऽपि अभ्याससस्यासवर्णे इतोयङा रूपसिद्धेः कितीति व्यर्थम् । न च दीर्घस्येयङि दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । ईयुरित्यत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति यणि कृते दीर्घविधेरावश्यकत्वात् । किं च लिटीत्यनुवर्तनमपीह व्यर्थमेव व्यावर्त्याभावादिति ॥ एता । एष्यति । एतु । इतात् इताम् । यन्तु । इहि । उत्तमे तु अयानि । अयाव । अयाम । लङ्मध्यमे ऐः । ऐतम् । ऐत । उत्तमे तु आयम् । ऐव । ऐम ॥ ईयादिति । अकृत्सार्वेति दीर्घः ॥ एतेर्लिङि ॥ इह आर्द्धधातुक इति स्वरूपकथनार्थं प्रक्षिप्तम् । किति लिङीत्येतावतैवेष्टसिद्धेः ॥ उभयत आश्रय इति । अन्तादिशब्दौ अवयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वस्य अवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते, तदा तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः । एवं परस्यादिवत्त्वे पूर्वस्यान्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः ॥ नन्वेवं रामौ इत्यस्य सुप्तिङन्तमिति पदत्वं न स्यात्, परादित्वे रामेति प्रकृतेरभावात् यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति स्वीकाराद्राम इत्यस्य प्रकृतित्वात् । पूर्वान्तत्वे तु परत्र प्रत्ययाभावात् ॥ अत्राहुः । पूर्वं पदसंज्ञा पश्चादेकादेश इति नोक्तदोषः । इह च ज्ञापक सुपिसूतिसमा इति ॥ विध्यादौ समीयादिति न भवत्येव । आशीर्लिङि तु अकृत्सार्वेति दीर्घे कृतेऽपि ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्याशङ्क्याह ॥ भौवादिकस्येति । इटकिटकटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य ईधातोराशीर्लिङि इदं रूपम् । वीगतीत्यत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यत इति मते तु विध्यादि-

लिङ्यपि भवत्येवेति बोध्यम् ॥ गाङ् लिटि ॥ लावस्थायामिति । वार्तिकमते ए-कादेशात् प्रागेव गाङादेशे द्विर्वचनेऽचीति सूत्रं न प्रवर्तते द्वित्वनिमित्ताचोऽभा-वात् ॥ विवक्षित इति । भाष्यमते तु सुतरां न प्रवर्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः॥ निर्देशाश्च भवतीति। वार्णादाङ्गं बलीय इति समाधानं तु न प्रवर्तते व्याश्रयत्वादिति भावः॥ अध्येयतेति। आत्मनेपदेष्वनत इति झस्य अत्। लङ्मध्यमे तु अध्येथाः। अ-ध्यैयाथाम्। अध्यैध्वम्। अध्येषीष्टेति। लिङः सीयुट्। अध्येषीयास्ताम्। अध्येषीरन्॥ गाङ्कुटादिभ्यो ॥ इह गाङ् गतावित्यस्य न ग्रहणम्। तङ्ङर्थतया ङकारा-नुबन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्त्वचरितार्थः । स्थानिवद्भावेनैव तङः सिद्धत्वादत आह ॥ गाङादेशादिति । कुटादिस्तुदाद्यन्तर्गणः। केचित्तु कुट आदिर्येषां ते कुटादयः । कुटस्य आदिः कुटादिः कुटादिश्च कुटादयश्च कु-टादयः इति समासद्वयमाश्रित्य कुटपूर्वस्य लिखधातोरपि ग्रहणाल्लिखनमिति प्रयोगः सिद्ध इत्याहुः। तच्च रलोव्युपधादिति सूत्रस्थेन लिखित्वा। लेखित्वा॥ लिलिखिषति। लिलेखिषतीति वृत्तिग्रन्थेन शकुनिष्वालेखन इति सौत्रप्रयोगेण च विरुध्यते ॥ अञ्णिदिति किम् । घञि कोटः पोटः। णलि चुकोट पुपो-ट ॥ घुमास्था ॥ दीङो युडचीत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तते । आर्धधातुक इति चाधि-क्रियत एव ॥ क्ङिति किम्। दाता ।धाता ॥ हलादौ किम्। ददतुः। ददुः । अन्यथा आतो लोपात्परत्वादीत्वं स्यात् ॥ आर्धधातुके किम्। मातः। मा-थः॥ अध्यगीष्टेति॥ सिचो ङित्त्वादीत्त्वम्। इक् स्मरणे। ककार इह इखदिक इति विशेषणार्थः । एरित्युक्ते तु इटकिटकटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य इधातोरपि ग्रहणं स्यादित्याहुः ॥ केचित्तु इति। आर्द्धधातुकाधिकारे वार्तिकपाठात्तदधिकारो-क्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादतिदेश इति भावः ॥ अधीयन्निति । स्मर-न्नित्यर्थः। रायवयोरित्यत्र अधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी॥ वीगति॥ अडाग-मात्परत्वादियङ्॥ अवियन्निति ॥ अडागमे सतीति। कृताकृतप्रसङ्गित्वमा-त्रेण अटो नित्यत्वादिति भावः ॥ अत एवापरितोषात् असिद्धवदत्राभादिति समानाश्रये यणि कर्तव्ये अटोसिद्धत्वादियङेवोचित इत्याशयेन वा केचिदि-त्युक्तम्। लावस्थायामेवाडागम इति पक्षे तु यणेवेति बोध्यम् । ईकारोपीति॥ प्रयुञ्जते च न हि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिः इति ॥ व्याख्यात च म-नोरमायाम्। कर्मव्यतिहारे तङ् ॥ न च न गतिहिंसार्थेभ्य इति निषेधः श-ङ्क्यः। उत्पूर्वस्याविर्भावार्थत्वादिति ॥ अत्र वदन्ति। व्यतिशब्दं विना कर्मव्य-तिहारकल्पनं क्लेशावहम्। परकीयकर्म च कर्मव्यतिहारेपेक्ष्यते तच्चात्र नोपात्त-

विकल्पे पक्षे उवङ् ॥ गुणोऽपृक्ते ॥ नाभ्यस्तस्याचोत्यतः पिति सार्वधातुके इति उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतो हलीति वर्तते। तदाह ॥ हलादावित्यादि ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ सिचि वृद्धिरिति सूत्रं नेटीत्यत इटीति चानुवर्तत इत्याशयेनाह ॥ इडादावित्यादि ॥ स्तवोतीति। तुरुस्तुशम्यम इति इड्वा ॥ स्तुसुधूञ्भ्य इत्यत्र परस्मैपदेष्विल्युक्तेरात्मनेपदे तु नेट्। अस्तोष्ट। अस्तोषाताम् ॥ ब्रुवः पञ्चानाम्। विदो लटो वेत्यतो लटो वेति वर्तते। ब्रुव इत्येतदादिमं पञ्चस्यन्तम्, अन्तिमं तु षष्ठ्यन्तमित्याशयेनाह ॥ ब्रुवो लट इत्यादि ॥ चर्त्वमिति। प्रक्रियालाघवात् आहस्त इत्येव सुवचमित्याहुः ॥ ब्रुव ईट्॥ हलादेः किम्। ब्रवाणि॥ पितः किम्। ब्रूतः ॥ झलीति यत्वविधानादिति। ईडागमे कृते झलादित्वाभावादिति भावः॥ इण् गतौ ॥ इयङोऽपवाद इति। येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः। गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिके। अयनम्। आयकः ॥ दीर्घ इणः किति ॥ अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तते, व्यथो लिटीत्यतो लिटीति च॥ किति किम्। इयाय। अत्र वदन्ति। इह दीर्घे कृतेपि अभ्यासस्यासवर्णे इतोयङा रूपसिद्धेः कितीति व्यर्थम्। न च दीर्घस्येयङि दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्। ईयुरित्यत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति यणि कृते दीर्घविधेरावश्यकत्वात्। किं च लिटीत्यनुवर्तनमपीह व्यर्थमेव व्यावर्त्याभावादिति॥ एता। एष्यति। एतु। इतात् इताम्। यन्तु। इहि। उत्तमे तु अयानि। अयाव। अयाम। लङ्मध्यमे ऐः। ऐतम्। ऐत। उत्तमे तु आयम्। ऐव। ऐम ॥ ईयादिति। अकृत्सार्वेति दीर्घः॥ एतेर्लिङि॥ इह आर्द्धधातुक इति स्वरूपकथनार्थं प्रक्षिप्तम्। किति लिङीत्येतावतैवेष्टसिद्धेः ॥ उभयत आश्रय इति। अन्तादिशब्दौ अवयवविशेषवाचिनौ। तत्र यदि पूर्वस्य अवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते, तदा तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः। एवं परस्यादिवत्त्वे पूर्वस्यान्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः ॥ नन्वेवं रामौ इत्यस्य सुप्तिङन्तमिति पदत्वं न स्यात्, परादित्वे रामेति प्रकृतेरभावात् यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति स्वीकाराद्राम इत्यस्य प्रकृतित्वात्। पूर्वान्तत्वे तु परत्र प्रत्ययाभावात् ॥ अत्राहुः। पूर्वं पदसंज्ञा पश्चादेकादेश इति नोक्तदोष.। इह च ज्ञापक सुपिसूतिसमा इति॥ विध्यादौ समीयादिति न भवत्येव। आशीर्लिङि तु अकृत्सार्वेति दीर्घे कृतेपि ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्याशङ्क्याह ॥ भौवादिकस्येति। इटकिटकटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य ईधातोराशीर्लिङि इदं रूपम्। वीगतीत्यत्र ईकारोपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यत इति मते तु विध्यादि-

दत्वेन दान्तत्वात्॥ श्नसोरल्लोपः ॥ अत उत् इति सूत्रादत इत्यनुवर्त्य अद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः॥ श्नसोरिति। शकन्ध्वादित्वात् पररूपमित्याह ॥ श्नस्यास्ते-श्चेति। श्नस्योदाहरणम्। रुन्धन्तीत्यादि ॥ क्ङितीति किम्। रुणद्धि। अस्ति। तपरकरणमास्तामासन्नित्यत्र ह्याडागमे कृते तस्य लोपो मा भूत् इत्येतदर्थम्। निष्कर्षस्तु अनुपदं स्फुटीभविष्यति॥ घ्वसोरेद्धा॥ एत्वमल्लोन्त्यस्य लोपस्तु श्नित्त्वा-त्सर्वस्येति भाष्यादौ स्पष्टम्। देहि। धेहि॥ असिद्धवादाडिति। नन्वेवमाटो-ऽसिद्धत्वात् श्नसो' इत्याल्लोपो न भवेदिति तपरकरणं तत्र व्यर्थमिति चेद्॥ अ-त्राहुः। आभाच्छास्त्रस्यानित्यताज्ञापनाय तपरकरणम्। तेन देभतुरित्यादि सि-द्धमिति॥ स्यादेतत्। अत्र केचित्। अद्ग्रहणस्य निष्फलत्वे तपरकरणस्य ज्ञाप-नार्थत्वं न सिध्येत्। न च अत उत् इति सूत्रस्थतपरकरणमेव ज्ञापनार्थमस्त्विति वाच्यम्। अस्येत्युक्तौ गौरवादर्धमात्रालाघवाय तत्र तपरत्वमिति सुवचत्वात्। तस्मादुक्तज्ञापनार्थमद्ग्रहणमावश्यकमित्याहु'॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यां॥ प्रादुसश्चेति॥ प्रादुस् इति सान्तमव्ययम्। प्रादुषश्च इति पाठे प्रादुर्भ्याम् इति निर्देशो न युज्य-ते इति प्राचां षान्तपाठः प्रामादिकः॥ परस्येति। अयमस्तेः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः, तेन प्रादुरस्तीत्यत्र न षत्वम्॥ उपसर्गेत्यादि किम्। दधि स्यात्॥ अस्तेः किम्। परिसृजति॥ मृजू शुद्धौ। अय न षिद् भिदादिपाठसामर्थ्यात्॥ मृजेर्वृ-द्धिः॥ गुणापवादः। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् इत्याह॥ धातु-प्रत्यये इति॥ धातुप्रत्यये किम्। कंसपरिमृड्भ्याम्॥ क्ङित्यजादाविति। एतच्चा-न्येषां वैयाकरणानां मतमिको गुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्यकृता स्वीकृतम्॥ मृ-ड्ढीति। हुझल्भ्य इति हेर्धिः। षत्वष्टुत्वजश्त्वानि॥ वलादेः सार्वधातुकस्येति। वलादेः किम्। रुदन्ति॥ सार्वधातुके किम्। स्वप्ता॥ धित्व नेति। सकृद्गतौ इ-ति न्यायात्। हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरिकार उच्चारणार्थ इत्यादिप्रागुक्तसमाधा-नादेति भावः॥ रुदश्च॥ पञ्चभ्यः किम्। जागर्तेर्लङि अजागः॥ प्रकृतिप्रत्ययेत्या-दि। हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गत्वमडीटोः॥ अरुददिति। इरितो वा इत्यङ्॥ अरोदीदिति। अस्तिसिचः इतीट्। रुदश्च इत्यनेन तु न सिचा व्यवधानेन रुदादेः परत्वाभावात्॥ सुषुपतुरिति। वचिस्वपि इति सम्प्रसारणम्। ततो द्वित्वम्॥ सुपिसूतिसमा इति॥ सूतीति क्तिन्नन्तः। समेति। पचाद्यजन्तः॥ सुषुप्तिः। सुषूतिः। सुषमा। विषमः। अद्विर्वचन इति॥ तेन षत्वसञ्ज्ञितस्य द्वित्वम्। सुपिरूपाभावादिति। एकदेशविकृतमनन्यवत् इति तु न प्रवर्तते। तस्य स्थानि वत् सूत्रशेषत्वात्। षत्वस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थानिवद्भावाभावाद-

त्याहुः ॥ वस्तुतस्तु स्थानिवदादेश इत्येतं प्रति चिपादौ सिद्धेत्युक्तम् । तस्मादिह समाधानान्तरमूह्यमित्यन्ये ॥ अनितेः ॥ उपसर्गादसमासेपीत्यत उपसर्गादिति वर्तते रषाभ्याम् इत्यतो नो ण इति तदाह ॥ उपसर्गस्थादित्यादि ॥ अन्तापवाद इति । झोन्तः इत्यस्य अदादेशोऽपवादः । अस्य त्वपवादो जुश्चिति ज्ञेयः ॥ बभ्रामेति । अचन् क्रीडन् रममाण इत्युपनिषदि जक्षादित्वस्य निर्विवादत्वात् । नाभ्यस्ताच्छतुः इति निषेधेन जक्षन् इति नुमश्छान्दसत्वेपि जक्षादित्वस्य तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । धातुवृत्त्यादौ जक्षादिपाठाच्च ॥ जाग्रोऽविचिण्णल् ॥ ङिद्भ्योन्यस्मिन्निति । जागृविः । विशब्देन वादिप्रत्ययो गृह्यते, इकारस्तु उच्चारणार्थः इति वदतां मते क्वसावपि न भवति । जजागृवान् । जजागृवांसौ ॥ चिण् अजागारि ॥ णल् । जजागार ॥ ङित् । जागृतः । जागृथः ॥ वृद्धिविषये इति । ण्वुलि । जागरकः । घञि । जागरः । णिचि । जागरयति । न चैतेषु गुणे कृतेपि अत उपधायाः इति वृद्धिः स्यात् इति वाच्यम् । गुणविधेश्चिण्णल्प्रतिषेधस्य चाऽनर्थक्यापत्तेः ॥ जुसि च ॥ चकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः । क्सस्याचि इत्यतोऽचीत्यनुवर्तत इत्याह । अजादाविति ॥ जागृयुरिति । एवं शृणुयुः चिनुयुरित्यादावपि गुणो नेति बोध्यम् । यासुटो ङित्त्वात् शृणुयुरित्यादौ गुणो न इति प्राचामुक्तिस्तु मनोरमायां दूषिता । जुसि च इति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति ॥ केचित्तु जुसि च इत्यत्र उसीत्यावर्त्य उस्रूपे जुसीति व्याख्यानान्नोक्तदोष इत्याहुः ॥ अजादौ जुसीति समाधानं तु भाष्यारूढम् । जागर्तेः सिच इटि कृते यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति । जागृ इस् इत्यचेति ॥ तत्र कृते इति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जागर्तिगुणेन बाधस्तेन हलन्तत्वसंपादनात् । या हि गुणवृत्तिसमये वृद्धिः, सा बाध्यते नान्येति भावः । अजागरिष्ट । अजागरीरित्यादि ॥ दरिद्रा ॥ इद्दरिद्रस्य ॥ इद्दरिद्रः इति वक्तुमुचितम् ॥ श्नाभ्यस्त । क्रीणन्ति । क्रीणते । पुनन्ति पुनते । दधति । दधते ॥ क्ङितीति किम् । क्रीणाति । पुनाति । दधाति ॥ अतः किम् । बिभ्रति ॥ श्नो इत्येव सिद्धे इति । प्रथमत्यागे मानाभावादिति भावः ॥ निर्मूलमेवेति ॥ यत्तु व्याख्यातृभिः समर्थ्यते आमोऽभावे आतो लोपे कृते आदन्तत्वाभावादौत्त्वं नेति ॥ तन्न । आत औ णलः इत्यत्र प्राथम्यादोकारे कर्तव्ये औकारविधानं दरिद्रातेराल्लोपेपि श्रवणार्थं सत् आमभावे लिङ्गमिति हरदत्तमाधवादिग्रन्थैः स्वग्रन्थेन च विरोधात्, तत्कथमौत्त्वस्याप्रवृत्तिर्भवेत् । यदप्युक्तम् । ओकारौकारयोर्द्विमात्रत्वाविशेषादौकारविधानमिति ॥ तदपि स्थवीयः । तस्मिन् पक्षे आमो दुर्वारत्वप्रसङ्गात् । विवक्षित इति । तेन दरिद्रातीति दरिद्र इति प-

चाप्यजेव भवति। परसप्तम्यां तु श्नाभ्यस्तयोरात इत्यादन्तलक्षणो णः स्यात्। सति तु तस्मिन् आतो युक् चिण्कृतोरिति युकि दरिद्राय इति स्यादिति भावः। सनि ण्वुलीति। एतेष्वालोपो नेत्यर्थः। दिदरिद्रासति। दरिद्रायकः। दरिद्राणम्॥ अदरिद्रुरिति। सिजभ्यस्त इति झेर्जुस् लङः शाकटायनस्यैव इत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति परत्वात् श्नाभ्यस्तयोः इत्याल्लोपे अकारान्तस्यैवाभावात्। ई हल्यघोः इत्यात ईत्वमिह न प्रवृत्तमेव झेर्जुसि हलादिपरत्वाभावादिति भावः॥ ननु दरिद्रा झि इति स्थिते जुसः प्रागेव आल्लोपात् परत्वादपवादत्वाच्च ईत्वं स्यात्॥ मैवम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाद् ईत्वनिमित्तं हलादित्वं तच्च विनाशोन्मुखं जुसो भावित्वात्॥ भस्य अदिति। अदभ्यस्तात् इत्यनेन॥ तिप्यनस्तेः॥ पदान्तस्य किम्। चकास्ति॥ सस्येति किम्। वष्टेर्लङि तिपि अवट्॥ तिपि किम्। क्विपि चकाः॥ अनस्तेः किम्। सर्वमा इदम्। आ इति लङि तिपि अस्ते रूपम् बहुलं छन्दसि इति ईट् न॥ शास इदङ्हलोः॥ अङि। अशिषत्। अशिषताम्। क्ङिति। शिष्टः। शिष्टवान् शिष्यात्। शिष्यास्ताम्। अङ्साहचर्यात् परस्मैपद एवेत्त्वम्। नेह। आशास्ते॥ अन्ये तु यस्मात् शासेरङ् संभवति तस्यैवेत्वमिति व्याख्याय व्यतिशिष्टे व्यतिशिड्ढ्वे इत्यात्मनेपदेपि इत्त्वं स्वीकुर्वन्ति॥ शाहौ॥ पूर्वसूत्रे उपधापदान्वयानुरोधेन शासः इत्यवयवषष्ठ्यपि इह स्थानषष्ठ्येव, उपधायाः इत्यस्य निवृत्तत्वादित्याह॥ शास्तेः शादेश इति। धि च इति सलोपेन शाधीति रूपे सिद्धेपि सलोपस्यासिद्धत्वात् शास इदिति इत्त्वं स्यात्। तद्वारणाय शाविधानमित्याहुः॥ योर्वर्णयोः॥ य्योरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ यकारेकारयोरिति स्फुटप्रतिपत्तिर्न स्यादिति वर्णग्रहणं कृतम्। यिश्च इवर्णश्च यीवर्णौ तयोः। यिश्चेतीकार उच्चारणार्थो न तु विवक्षितस्तदाह॥ यकारे इवर्णे चेति। यिवर्णयोरिति पाठस्तूचितः॥ लोपं बाधित्वेति। लोपस्य तु उदाहरणम् आदीध्य गतः। आवेव्य गतः। दीधिता। दीधिष्यते। वेविता। वेविष्यते॥ यीवर्णयोरिति किम्। आदीध्यनम्। आवेव्यनम्॥ षस। अवदिति। तिप्यनस्ते इति दत्वम्॥ षस इति। सिपि धातो इति रुर्वा। पक्षे दः। सस्तीति। इदित्त्वान्नुमि सन्सतृति इति स्थिते स्को इति सलोपे झरो झरि सवर्णे इति तकारस्य वा लोपः॥ संस्ति, संस्त इति। इहापि पूर्ववत्तलोपो वा बोध्यः॥ वश कान्तौ। भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते। वष्टि भागुरिरल्लोपम् जयाय सेनान्यमुशंति देवा इति॥ चर्करीतं च॥ गणसूत्रमिदम्। चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा॥ अदादौ बोध्य-

मिति। तेन यङ्लुगन्तेषु अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुग्भवतीति भावः॥ प्राचा तु चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं परस्मैपदमित्युक्तम्। तच्चेहाप्रकृतत्वादुपेक्षितम्॥

इत्यदादयः॥

हु दाना॥ यद्यपि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादानमेव दानं, तथापि प्रयोगमनुसृत्य व्याचष्टे। प्रक्षेप इति॥ वैध इति। आहवनीयादौ॥ हविष इति। विधिबोधितद्रव्यस्येत्यर्थः॥ स्वभावादिति। तेन आहवनीये पुरोडाशे प्रक्षेप्तव्ये प्रमादेन कोपेन वा पाषाणः प्रक्षिप्तः पुरोडाशो वा गर्तादौ स तु प्रक्षेपो न होम इति ज्ञेयम्॥ परस्मैपदिन इति। तेन होथ इति केषांचित् प्रयोगोऽसाधुरेव। स्मराग्नौ जुह्वाना इत्यानन्दलहरीप्रयोगस्तु साधुरेव। शानचोऽप्रवृत्तावपि चानशन्तत्वात्॥ आटीति। आडुत्तमस्येत्यनेन॥ परत्वादिति। हुश्नुवोरिति यणपेक्षया परत्वादित्यर्थः॥ भियोऽन्यतरस्याम्। सार्वधातुके किम्। भीयते। बेभीयते॥ हलादौ किम्। बिभ्यति॥ क्ङितीति किम्। बिभेति। केचिदत्र हलादौ क्ङितीत्येतन्नातीवोपयुज्यते। इत्त्वविधानस्य बिभित इत्यादौ चरितार्थत्वात्। बिभ्यति, बिभेतीत्यादौ यणादेः प्रवृत्तिसंभवादित्याहुः॥ अर्तिपिपर्त्योश्च॥ अर्तेरुदाहरणमियर्तीति वक्ष्यति॥ उदोष्ठ्य॥ अङ्गावयवेति किम्। ॠ गतौ क्र्यादिः, तस्मात् क्तप्रत्यये श्र्युकः किर्तीति इण्निषेधात् समीर्णं इति भवति। अन्यथा तु समूर्ण इति स्यात्॥ शॄदॄप्राम्। शॄ हिंसायाम्। दॄ विदारणे। इमौ क्र्यादौ॥ पक्षे गुण इति। ॠच्छत्यॄतामित्यनेन॥ पप्रतुरिति। ह्रस्वपक्षे यण्॥ ननु ह्रस्वग्रहणमिह मास्तु, गुणानुवृत्त्या तस्यैव विकल्पोऽस्तु। तथा च यणादेशेन पप्रतुः शश्रतुरित्यादि सिध्यत्येव। गुणपक्षे तु पपरतुः शशरतुरित्याद्यपि सिध्यतीति चेत्। मैवम्। गुणाभावपक्षे ॠत इद्धातोरिति इत्त्वप्रसङ्गात्। न चान्तरङ्गत्वाद्यणेव स्यादु इति वाच्यम्। वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्॥ डुभृञ्। ड्वितः क्त्रिः भृत्रिमम्॥ भृञामित्॥ निजां त्रयाणामित्यतोऽनुवर्तनादाह। एषां त्रयाणामिति। केचित्तु कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रयाणामिति लभ्यत इत्याहुः॥ त्रयाणां किम्। जहाति॥ श्लौ किम्॥ बभार॥ ई हल्यघोः॥ आभ्यस्तयोरिति। लुनीते॥ क्ङितीति किम्। लुनाति॥ अघोः किम्। धत्तः। दत्तः॥ मिमीते इति। घुमास्था इतीत्त्वमिह न प्रवर्तते, तत्रार्धधातुक इत्यनुवृत्तेः। अन्यथा मातः माथः। गाते। गासे इत्यादावतिप्रसङ्गात्। अत एव काशिकायामुक्तम् आर्धधातुक इत्यधि-

कारे न स्यपि इति योगं यावद् इति ॥ जहातेश्च ॥ क्ङितीति किम्। जहा-ति ॥ सार्वधातुके किम्। हीयते ॥ चादिदौ ताविति। अत एव भट्टिः प्रायुङ्क्त जहिहि जहीहि रामभार्याम् इति ॥ लोपो यि। सार्वेति किम्। हेयात् ॥ प्र-णिददातीति। नेर्गद इति णत्वम् ॥ दत्त इति। श्नाभ्यस्तयोः इत्यालोपः। अघो दित्युक्तत्वात् ईत्त्वं तु न ॥ अदादिति। गातिस्था इति सिचो लुक् ॥ दधस्तथो-श्च ॥ दध इति कृतद्विर्वचनाभ्यासकार्यो धाञेव गृह्यते, न तु दध धारणे इत्यय-मिति व्याचष्टे ॥ द्विरुक्तस्येति । झषन्तस्य किम्। दधाति ॥ नन्वेव धत्त इत्या-दावपि न स्यादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाझषन्तत्वादत आह ॥ वचनसामर्थ्यादिति ॥ निजाम् ॥ श्लाविति किम्। निनेज ॥ नाभ्यस्तस्य ॥ अभ्यस्तस्य किम्। देषाणि ॥ अचि किम् । देदेष्टि। पिद्ग्रहणम् उतो वृद्धिर्लुकि हलि इत्युत्तरार्थम्॥ सा-र्वेति किम् । निनेज ॥ बहुलं छन्दसि ॥ इतीत्वमिति। एतच्च पूर्वोक्तान्वयि ॥ इयर्तीति। अभ्यासस्येयङ्। अभ्यासादुत्तरस्य तु गुणः। इयूरतीति । अदभ्यस्ता त् इत्यत् ॥ अर्यादिति। गुणोर्तीति गुणः ॥ आरदिति । सर्तिशास्ति इत्यङि ऋदृशोऽङि इति गुणः ॥ बभ्र इति। तसस्तकारस्य झषस्तथोः इति धत्वम् ॥ तुतूर्त इति। हलि चेति दीर्घः ॥ धन धान्ये । धान्यार्जन इत्यर्थः ॥ दधन्त इति। छान्दसत्वात् अनुनासिकस्येति नेह दीर्घ इत्याहुः ॥ जनसनखनाम्। जन जनने जनी प्रादुर्भाव इत्युभयोरपि ग्रहणम् । झलादौ सनि सिषासति। जज्ञतीति । गमहनेत्युपधालोपः । जायादिति । ये विभाषेति वा आत्त्वम् । एवं जायादित्यत्रापि ॥ जिगातीति । बहुलं छन्दसीति इत्त्वम् ॥

इति जुहोत्यादिः ॥

दिवु क्रीडा। उदित्करणं क्त्वायामिड्विकल्पार्थं निष्ठायामनिडर्थं च । देवित्वा। द्युत्वा । द्यूतम्। क्रीडायां दीव्यन्ति माणवकाः। विजिगीषायां शत्रुं दीव्यति। विजिगीषते इत्यर्थः । कान्तिरिच्छा, द्युतेः पृथग्ग्रहणात् ॥ षिवु ॥ परिषिषेवेति। स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमो नेह प्रवर्तते । तत्र प्राक् सितात् इत्यनुवृत्तेः। अस्य चाप्राक्सितीयत्वात् । तेनाभ्यासस्य षत्वं परिनिविभ्य इत्यने-न भवत्येव ॥ न्यषेवीदिति। सिवादीनां वा इति विकल्पः ॥ नृती। ईदित्करणं श्वीदितः इति निष्ठायामिण्निषेधार्थम् । यद्यपि सेऽसिचि इति इटो विकल्पि-तत्वाद् यस्य विभाषा इत्यनेनैवेष्टं सिध्यति । तथापि यस्य विभाषा इत्यस्य अ-नित्यत्वज्ञापनार्थमीदित्करणम्। तेन धावितमिभराजधिया इत्यादि सिद्धम् ॥ से-

ऽसिचि ॥ नर्तिष्यति । नर्त्स्यतीति । निनर्तिषति । निनृत्सति । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । चिकर्तिषति । चिकृत्सति इत्यादि ज्ञेयम् ॥ अनर्तीदिति । असिचि इत्युक्तत्वादिड्वदित्यमिट् ॥ जेसतुरिति । वा जॄभ्रमुत्रसाम् इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ ॥ क्नुथ । पूतीभावः पवित्रभवनं वा । क्नुथ्यति भूमिः । पवित्रीभवतीत्यर्थः ॥ पुष्प विकसने । कालात्साधुपुष्प्यत् इति शत्रन्तः । पचाद्यचि पुष्पम् । संज्ञायां कन् । पुष्पकम् ॥ व्रीड । गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये टाप् व्रीडा । घञि तु व्रीडः । अत एव व्रीडमावहति मे स सम्प्रति इति कालिदासः । व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये इति माघश्च ॥ षह षुह । परिनिविभ्यः इत्यत्र सहेत्यकार उच्चारणार्थः इति षत्वमिह भवति ॥ परिषह्यति । तीषसह इतीड्विकल्पस्तु नास्य भवति । सह इति शबन्तनिर्देशात्, किं तु षह मर्षणे इत्यस्यैव स इत्यात्रेयादयः ॥ सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे तीषसह इत्यत्र शपा निर्देशः । परिनिविभ्यः इत्यत्र तु नेत्यर्धजरतीयमिदं हेयमेव ॥ तत्त्वं तु प्रयोगमनुसृत्य महद्भिरेव निर्धार्यम् ॥ नपुंसके भावे क्तः सुहित तृप्तिः । अत एव पूरणगुण इति सूत्रे सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः इति व्याख्यातम् ॥ जेरतुरिति । ऋच्छत्यॄताम् इति गुणे कृते न शस इति गुणशब्देन भावितस्य निषेधात् अत एकहल्मध्ये इत्यप्रवृत्तौ वा जॄभ्रमुत्रसाम् इत्येत्त्वाभ्यासलोपविकल्पः ॥ षूङ् । प्रसव उत्पत्तिः । मृत्पिण्डो घट सूयते इत्यादिप्रयोगाभावात् प्राणीत्युक्तम् ॥ स्वादय ओदितः इति वक्ष्यमाणत्वात् ओदितश्च इति निष्ठातस्य नत्वं प्रसूनम् ॥ विकल्पमिति । परमपीति शेषः ॥ निषेधे प्राप्त इति । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः ॥ दीङो ॥ पञ्चमीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे ॥ परस्येति । ङःसि इत्यत्रैव उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् इति सप्तम्याः षष्ठीकल्पनम् ॥ अचि किम् । देदीयते ॥ क्ङितीति किम् । उपादानम् ॥ आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह ॥ वुग्युटाविति ॥ दिदीये इति । परमपि यण बाधित्वा नित्यत्वादादौ युट् । सति तु यणि ईकारस्य श्रवण न स्यादिति युटः सिद्धत्वमुक्तम् ॥ मीनातीति ॥ मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । प्रमाय उपदाय । प्रमातव्यम् । उपदातव्यम् ॥ एज्निमित्त इति । विषयसप्तमी । तेन आदावात्त्व पश्चात् घञ् । आतो युक् इति युक् । उपदाय इति सिध्यति । अन्यथा एरचि कृते आत्त्वे उपदाः इति स्यात् ॥ अदास्तेति । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरिच्च इति न घुत्वमित्यदितेति रूप न भवतीत्येके ॥ अन्ये तु स्थाघ्वोरिच्च इत्येतत्, न भवति दीङोऽनुकरणे दारूपासम्भवेन अघुत्वात् । अत एव प्रनिदातेत्यादौ नेर्गद इति णत्वमपि न भवति इत्याहुः ॥ अथ भावः दो अवखण्डने इत्यादेर्दारूपत्वं संभवति ।

आदेच उपदेशे इत्यस्य अनैमित्तिकत्वात्। दीङस्तु एज्निमित्तप्रत्ययविषये आत्त्वं दादित्यनुकरणे एजनिमित्तस्याभावित्वान्न घुत्वम्। एवं च घुप्रकृतित्वमपि नास्तीति णत्वस्याप्रसक्तिरिति॥ डीङ्। डीनः। डीनवान्। स्वादिषु पाठसामर्थ्यान्निष्ठायामिण्न। इटि हि सति व्यवधानाद् ओदितश्च इति नत्वं न स्यादिति। स्वादिषु पाठसामर्थ्यादिड्व्यवधानेऽपि णत्वमस्त्विति न शङ्क्यमिष्टानुरोधात्॥ डयित इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य। निष्ठा शीङ् इत्यत्र निष्ठेति योगविभागादकित्त्वे गुण इत्याहुः॥ मीङ् हिंसायाम्। मीञ् इति क्र्यादौ। प्राणवियोग इति। मीयते प्राणैर्वियुज्यत इत्यर्थः॥ लीङ्। ली श्लेषणे इति क्र्यादौ॥ यकेति॥ सार्वधातुके यक् इति विहितेन॥ न तु श्यनेति। अन्यथा लीङ् इत्येव ब्रूयाद् इति भावः॥ यका निर्देशस्य फलमाह॥ लीलीङोरिति॥ ल्यपि। विलाय। विलीय॥ व्रीङ्॥ वृणोत्यर्थो वरणम्। वृञ् वरणे इति स्वादौ पठिष्यमाणत्वात्। वरणे इति वक्तव्ये वृणोत्यर्थे इति वचनं वैचित्र्यार्थम्। व्री वरणे इति क्र्यादौ॥ माङ्॥ मायत इति। घुमास्था इतीत्त्वं तु न। तत्रार्द्धधातुक इत्यधिकारात्॥ षो न्त। अन्तकर्म नाशनम्॥ राघवस्य शरैर्बाणैर्घोर रावणमाहवे इति। राघवेति संबुद्ध्यन्तम्। स्येति लोण्मध्यमैकवचनम्॥ अभिष्यतीति। उपसर्गात्सुनोति इति षत्वम्॥ अभ्यष्यदिति। प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि इति षत्वम्॥ अभिससाविति। स्थादिषु इति नियमान्न षत्वम्॥ दो अवखण्डने। अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः। खण्डने इत्येतावत्युक्तेऽपि इष्टसिद्धेः॥ प्रणिदातेति। नेर्गद इति णत्वम्॥ देयादिति। एर्लिङि इत्येत्वम्॥ अदादिति। गातिस्था इति सिचो लुक्॥ ज्ञाजनोर्जा॥ जानाति॥ शितीति किम्। ज्ञाता। ज इति ह्रस्वोच्चारणेऽपि अतो दीर्घो यञि इति दीर्घे सिद्धे जाग्रहणमङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनार्थम्। तेन पाधातोः पिबादेशे कृते गुणो न भवति॥ पिबादेशस्यादन्तत्वाश्रयणं तूपायान्तरमित्याहुः॥ ञिति णिति कृति चेति। ञिति कृत्युदाहरणं घञि जनः। णिति कृति तु जनकः। जनयतीत्यत्र उपधावृद्धौ सत्यां जनीजॄष् इति मित्त्वात् मितां ह्रस्वः॥ दीपी दीप्तौ। ईदित्त्वान्निष्ठायामिण्न। दीप्तः। एवं पूरीत्यादेरीदित्त्वात्पूर्ण इत्यादि ज्ञेयम्॥ केचित्त्विति। तेषां मते ऐश्वर्ये तप्यत इत्येव प्रयोगो न तु तपतीति॥ न्यविक्षतेति। निपूर्वाद्विशतेर्लुङि शल इगुपधा इति क्सः। नेर्विशः इति तङ्॥ वाशृ शब्दे। मन्दिवाशि इत्युरच्। वाशुरा रात्रिः॥ तितिक्षायामिति। गुप्तिज्किद्भ्यः इति सन्। तत्र हि तिजेः क्षमायामित्युक्तम्॥ ईशुचिर्। ईदित्त्वान्नेट् शुक्तम्। क्लिन्नमित्यर्थः॥ नन्द्धेति। नहो धः इति धत्वम्॥

चिण् ते पदः ॥ तशब्द इति । सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् ॥ तशब्दे किम् । अपत्याः ॥ प्रश्नपादीति ॥ चिणो लुक् इति तशब्दस्य लुक् । नेर्गद इति णत्वम् । अबोधीति । दीपजनबुध इति चिण् ॥ अनो रुध कामे । अनोः परो रुधधातुः कामे । काम इच्छा । दिवादिषु पाठसामर्थ्यात् रुधादिभ्यः इति श्नमं बाधित्वा श्यन् ॥ नाप्यमिति । सृजिदृशोर्झल्यमकिति इत्यकित्येव विधानात् ॥ लिश । आतपादिनानल्पस्य अल्पभावोऽल्पीभावः ॥ लिच्छीष्टेति । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इति किच्वान्न गुणः ॥ अलिच्चतेति । शल इगु पधेति क्सः ॥ राधोऽकर्मकात् । भिन्नक्रम दर्शयति । अकर्मकादेवेति । राधो वृद्धावेव श्यन्निति व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्यात्, वृद्धावस्याकर्मकत्वात् । अकर्मकात् किम् । शत्रुमपराध्नोति हिनस्तीत्यर्थः । राध संसिद्धौ इति स्वादौ । राधो हिंसायामित्यनुवादाद्धिंसायामपि श्यन् ॥ उदाहरणमाहेति । अकर्मकत्वप्रयोजकस्य कस्यचिदर्थस्येति भावः । अकर्मके श्यन्नन्तस्य प्रयोगान् दर्शयति ॥ यन्मह्यमित्यादिना ॥ कृष्णायेति । राधीक्ष्योरिति चतुर्थी ॥ अपुषदिति । ङित्वाद् गुणाभावः ॥ शुष । शोष्टा । शोक्ष्यति ॥ श्लिष आलिङ्गन इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे ॥ श्लिष इति । अनिटश्च्लेः क्स इति । एतच्च च्लेः सिच् शल इगुपधात् इत्यतोऽनुवर्तते इति भावः ॥ अनिटः किम् । श्लिषु दाह इति भौवादिकस्य सेटो माभूत् । अश्लेषीत् । शल इगुपेति सिद्धे पुनः क्सविधेः फलमाह ॥ पुषाद्यङ इति ॥ सामर्थ्यादिति । यदि हि श्लिष इति प्राप्त एव क्सो नियम्येत, तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥ शल इगुपधादित्यस्यापीति । तेन कर्मख्यातामप्रभृतिष्वनालिङ्गने सिजेव भवति न तु क्सः । समाश्लिक्षत जन्तूनि काष्ठैरिति क्सप्रत्यये सति तु समाश्लिक्षन्तेति स्यादिति भावः । प्रत्यासत्ताविति । आलिङ्गन हि प्राणिकर्तृक न तु काष्ठादिकर्तृकमिति भावः ॥ श्लिष च्लेरालिङ्गन एव क्स इति व्याख्यानफलं दर्शयति ॥ कर्मणीत्यादिना । अश्लिक्षातामित्यादौ यद्यपि क्ससिचोर्विशेषो नास्ति क्सस्याचीत्यकारलोपात् तथापि थासादावस्त्येव विशेष इति ध्वनयन्नुदाहरति ॥ अश्लिष्ठाः । अश्लिड्ढ्वमिति ॥ न्यासकारादय इति । तथा च तन्मते ञीतः क्त इति वर्तमाने क्तो भवति । आदित्वान्निष्ठायां नेट् । क्ष्विन्नः । विभाषा भावादिकर्मणोः । क्ष्विन्नम् । क्ष्वेदितमित्यादि ॥ षिधु । सराद्धिर्निष्पत्तिः । उदितो वेति क्त्वायामिड्विकल्पः । इट्पक्षे रलो व्युपधात् इति वा किच्वम् । सिधित्वा । सेधित्वा सिद्ध्वा ॥ प्रामादिक इति । ऊदित्त्वे त्वनुदात्तेषु सिध्यतेः पाठो व्यर्थः

स्यादिति भावः ॥ रधादिभ्यश्च । स्वरतिसूतीत्यतो वेत्यनुवर्तते । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । गणनिर्देशाद्यङ्लुकि ररधितेत्येव, न तु ररद्धेति ॥ नेटय्लिटि ॥ इटीति किम् । रन्धकः ॥ अलिटीति किम् । ररन्धिव । नुमि कृते संयोगात् परत्वेनाकित्त्वान्नलोपो न ॥ नंष्टेति । नशेर्वेति कुत्वमिह न शङ्क्यम् । पदान्त एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टिरित्यादि न सिध्येत् ॥ प्रणश्यतीति । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् ॥ नशेः ॥ न भाभूपूकमिगमीत्यतो नेत्यनुवर्तते तदाह ॥ णत्वं न स्यादिति । षस्येत्युक्तेपि पदस्येत्यस्य विशेषणेन षान्तस्येति लाभादन्तग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापयतीत्याह ॥ भूतपूर्वेति ॥ काष्ठानामिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥ तत्रप्थेति । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति विकल्पेन अमागमः ॥ रधादय इति । रधनशतृपदृपद्रुहमुहष्णुहष्णिह इत्यर्थः ॥ शमु । उदित्त्वात्क्त्वायां वेट् । शमित्वा । शान्त्वा । यस्य विभाषेति निष्ठायामनिट् । शान्तः । क्रमु अनवस्थाने ॥ शेषमिति । श्यनि दीर्घो, लुङि अङ् च विशेष उक्तस्ततोऽन्यदित्यर्थः ॥ चक्रमेति । म्वोश्चेति मस्य नत्वे कृते णत्वम् ॥ शमादिपाठ इति । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ शमादय इति । शम्तम्दम्श्रम्भ्रम्क्षम्क्लम्मद इत्यर्थः ॥ यसोऽनुप ॥ अत्र वदन्ति । यस इत्येवास्तु । ततः समः, नियमार्थमिदम् । सोपसर्गाच्चेत् संपूर्वकादेवेति । एवं च पूर्वसूत्रे अनुपसर्गादिति ग्रहणम् । उत्तरत्र च यसश्चेति ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति ॥ दाहे पठित इति । अस्मिन्नेव गणे पठित इत्यर्थः ॥ अडर्थमिति । दाहे पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् ॥

इति दिवादयः ॥

षुञ् ॥ सुन्व इति । लोपश्चास्येत्युकारस्य वा लोपः । सुनवानीति । आडुत्तमस्येत्याटि कृते हुश्नुवोरिति यण बाधित्वा परत्वाद् गुणः ॥ सुनोतेः स्यसनोः ॥ न रपरेत्यस्मान्नेत्यनुवर्तनादाह ॥ षो न स्यादिति । सनि तु अभिसुसूः । सन्नन्तादस्मात् क्विप्यतो लोपे रुत्वे दीर्घः । सुसूषतीत्येतत्तु नोदाहरणम् । स्तौतिण्योरेव षणीति नियमेनैव षत्वाभावसिद्धेः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ चिञ् । चयनं रचनाविशेषः ॥ विभाषा चेः ॥ चजोरिति सूत्रात्कुरित्यनुवर्तते सन्लिटोर्जेरित्यतः सन्लिटोरिति च । सन्युदाहरणं चिकीषति । चिचीषति ॥ ऋतश्च संयोगादेः ॥ इट् सनि वेत्यत इट् वेत्यनुवर्तते, लिङ्सिचोरिति सूत्रादात्मनेपदेष्विति च, तदाह ॥ इड् वा स्यात्तङीति ॥ तङि किम् । अस्तार्षीत् ॥ बभूथाततन्थ ॥ भूधातोस्तनोतेश्च थलि इड-

भावो निपात्यते । त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वा ततन्थ । भाषायां तु बभूविथ । तेनिथ । जगृभ्माते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । भाषायां जगृहिम । वृणोतेस्थलि क्रादिसूत्रेण इण्निषेधे सिद्धेऽपि निगम एव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थग्रहणम् । ववर्थ त्वं हि ज्योतिषाम् । भाषायां ववरिथ । ववृषे ॥ लिङ्सिचोः ॥ वृत इत्यनुवर्तते ॥ आत्मनेपदेषु किम् । अवारीत् । अवारिषुः । सिचि च परस्मैपदेष्विति निषेधादिह वृतो वेति न दीर्घः ॥ हिनुमीना ॥ प्रमीणाति ॥ हेरचङि ॥ जेघीयते ॥ अचङीति किम् । अजीहयत् । इह ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वात् केवलस्य त्वभ्यामनिमित्तप्रत्ययपरत्वाभावात् कुत्वप्राप्तिरेव नास्तीति अचङीति निषेधो व्यर्थः सन् ज्ञापयति । ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन जिघापयिषतीत्यादि सिद्धम् ॥ आप्नुहीति । सयोगपूर्वत्वात् उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुङ् न ॥ राधो हिंसायाम् ॥ अत इत्यनुवर्तमानेपि सामर्थ्यादकारमात्र स्थानित्वेनाश्रीयते ॥ अश्नोतेश्च ॥ तस्मान्नुडित्यनुवर्तत इत्याह । दीर्घादिति । श्नुविकरणनिर्देशः किम् । क्रयादेः अश भोजन इत्यस्य मा भूत् । आश । आशतुः ॥ जिधृषा । धृष्णोति प्रगल्भते इति धृष्णक् । धृष्णुपौ । ऋत्विग्दधृगिति क्विनो विधानादन्यत्रापि पदान्तविषये कुत्वम् ॥ दम्भु । लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठानं दम्भः ॥ तृप । अयं सेट्कः । अनुदात्तेषु श्यना निर्देशात् ॥ अह व्याप्तौ । अस्मात् ऋहलोर्ण्यदिति ण्यति अह्य इति तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमित्यत्राप्त्राभिरुपपादितम् ॥ अन्ये त्वाहुः । शतचक्रं योह्योवर्तनि इत्यत्र अह्य इति षष्ठ्यन्तमेव । वेर्ङितीति गुणस्तु अहिशब्दस्य च्छान्दसत्वान्नेति ॥ रिक्ष । एते षड् धातवः । एक एव अजादिरिति मते तु पञ्च धातवः ॥

इति स्वादयः ॥

तुदतीति । परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् श इत्येके ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया गुणो न प्रवर्तत इत्यन्ये ॥ भ्रस्ज पाके ॥ भर्जनरूपः पाकोऽत्र धात्वर्थो, न त्वोदनादेः पाकः, तत्र प्रयोगाभावादित्याहुः ॥ भ्रस्जो इति केषांचित् पाठे तु ओदितश्चेति निष्ठानत्वप्रसक्त्या भृष्टः भृष्टवानिति न सिध्येत् ॥ भ्रस्जो रोपधयोः ॥ रम्यकार उच्चारणार्थः । रमित्यस्य अन्त्याचः परत्वे रोपधयोरिति षष्ठीनिर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्कयाह ॥ निवृत्तिरिति ॥ अयं भावः । स्थानविशेषलाभाय मित्त्वस्य करणान्न रोपधयोः स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्धारितः स्थानषष्ठ्या निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भवति । यथा

इको यणचीत्यादौ यणादिः । प्रकृते तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वाद्रोपधयोः स्थाने न भवति ।, एवं चास्य आदेशागमत्वे भवतो यथा श्नमः प्रत्ययागमत्वे इति ॥ अन्ये त्वेतादृग् व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा सन' क्तिचीत्यतो लोपमनुवर्त्य भ्रस्जो रोपधयोर्लोपः, रम् तु आगम एवेत्याहुः ॥ अपरे तु भ्रस्जो रसरन्यतरस्यामित्येव सूत्रमस्तु । रसः ऋ इति च्छेदः । रस इति रेफाकारसकाराणां यः संघातस्तस्य ऋ इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ततश्च अक्ङिति भर्जको भर्जनं बभर्जेत्यादि सिध्यति । ऋकाराभावपक्षे तु भ्रज्जको भृज्जन बभृज्जेत्यादि । क्ङिति तु ऋकारपक्षे भृष्टिः भृज्यादित्यादि । तदभावे सम्प्रसारणे सति तदेव रूपम् । एवं च बरीभृज्यत इत्यादौ रीको रेफस्य निवृत्तिं वारयितुम् अनुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्त्यम् । इदानीं तु नानुवर्त्यं क्ङिति रमागम बाधित्वा संप्रसारणमिति पूर्वविप्रतिषेधश्च न कर्तव्य इति महदेव लाघवमित्याहुः ॥ इदं च रसोर्वचनात्सिद्धमिति वार्तिकाशयवर्णनमेव, न त्वपूर्वम् । र्वचनादित्यस्य वाऋवचनादिति च्छेदः । भाष्यकारैस्तु सूत्र भिद्यते यथान्यासमेवास्तु इति वदद्भिरस्यां कल्पनायां दुष्टत्वं सूचितम् । तच्च मनोरमायां स्पष्टमेव । तथा हि रेफाकारसकारसमुदायस्य ऋभावे पञ्च दोषाः । असंयोगाल्लिटि बभर्जतुः बभर्जुरित्यादीष्यते । बभृजतुर्बभृजुरित्यादि स्यात् । न चात्र गुणेन निर्वाहः । ऋभावे सति असंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वप्रवृत्त्या तन्निषेधात् ॥ सनीवंतेति इड्विकल्पाद्विभर्क्षतीत्यादि स्यात् । ऋभावे हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वप्रवृत्तेः । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु भर्क्षीष्ट । अभर्ष्टेत्यादीष्यते । भृक्षीष्ट, अभृष्ट, इत्यादि स्यात् लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति कित्त्वात् । णिजन्ताच्चङि अबभर्जदितीष्यते अबीभृजदित्यपि स्यात् । इररारामपवादत्वेन उर्ऋदिति ऋत्त्वप्रवृत्तौ सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावात् सन्यत इतीत्त्वे दीर्घो लघोरिति प्रवृत्तेः । यद्यपि उर्ऋदित्यस्य वैकल्पिकत्वादबभर्जदिति सिध्यत्येव, तथापि पक्षे अबीभृजदित्यनिष्टं स्यादिति बोध्यम् ॥ ऋजि भृजी भर्जन इति भ्वादेस्तादृशं रूपमिष्टमिति चेत् ॥ मैवम् । भर्जनार्थे हि तादृग्रूपमिष्टं न तु पाकसामान्ये । उभयोरेकार्थत्वाभ्युपगमेपि प्राचीनाश्चत्वारो दोषास्तु दृढा एव । न हि तेऽपि धात्वन्तरेण सुपरिहाराः । असंयोगाल्लिटि भृजेरपि धातोर्गुणाभावादनुदात्तत्वेन आत्मनेपदित्वाच्च बभर्जतुरित्यादिरूपस्य तेनाप्यसिद्धेः । तथा भृजेरुदात्तत्वेन ततः परेषां सँल्लिङ्सिचामिडागमध्रौव्यात् । बिभर्जति भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादिरपि तेन न सिध्यति । एतेन भ्रस्जेर्भृजिरादेश इति पक्षोपि निरस्तः । पूर्वोक्तदूषणगणप्रसङ्गात् । किं च अस्मिन्

पक्षे यङ्लुकि अधिको दोषः । वधादेशवत्साभ्यासस्य भृज्जादेशे पुनर्द्विर्वचनस्य दुर्लभत्वात् । स्थानिवत्त्वेन अनभ्यासस्येति निषेधात् । स्वीकृतेऽपि द्विर्वचने रुग्रिकौ-कोभ्यासस्य लुरेवेति रुगादिरहितं बाभर्जिष्यतीत्यादि रूपं नैव सिध्येत् ॥ यदि तु लाघवे पक्षपातेन स्वातन्त्र्यं चिकीर्षति । तर्हि भ्रस्जि रसोरिति पठित्वा रसिति समुदायस्य अरेव विधीयतां तथा च न कोपि दोष इति ॥ अयमत्र संग्रहः ॥ रस ऋत्त्वे दपिक्ङित्सन्लिङ्सिच्चङ्परणित्सु ते । दोषो भ्रस्जेर्भ्रजौ चैव दोषो यङ्लुकि चाधिकः ॥ साभ्यासस्य हि भृजभावो भवेद्धन्तेर्वधिर्यथा । द्वित्वं पुनर्न लभ्येत स्थानिवत्त्वाद्वधेरिव ॥ तस्मादस्तु यथान्यासं स्वातन्त्र्योऽस्तु रसोरिति ॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति । नित्यत्वादित्यपि सुवचम् । न च संप्रसारणात् पूर्वं धातो रेफस्य, पश्चात्तु रमागमे रेफस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या संप्रसारणस्य नित्यत्व नेति भ्रमम् । लक्ष्यानुरोधेन कृताकृतप्रसङ्गित्वेनापि क्वचिन्नित्यत्वस्वीकारात् ॥ विज इट् ॥ इह ह्विर्यस्या इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या यस्यादिरिति अनुवर्तते, तेन इडादिप्रत्ययो लभ्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥ नव्यास्तु इह इडित्यनेन उत्तमैकवचनं न गृह्यते । तथा च सति विजिषोयेत्यत्रैव स्यान्न तूद्विजितेत्यादौ । ततश्चेष्टसिद्ध्यर्थमिडागमो गृह्यते तस्य तु ङित्त्व व्यर्थम् । तन्निमित्तगुणस्याप्राप्तेः । अतो लक्षणया इड्वान् गृह्यते । इट्प्रत्ययस्यादिरिति फलितार्थकथनम् ॥ इडादिप्रत्ययो ङिद्वदिति । एवं च इडादिरिति लाभाय यस्यादिरित्यनुवर्तनक्लेशो व्यर्थ एवेत्याहुः ॥ इह ओविजीति तुदादिः रुधादिश्च गृह्यते, न तु विजिर् पृथग्भाव इति जुहोत्यादिर्व्याख्यानात् । यस्त्वत्र हरदत्तेन जुहोत्यादेरग्रहणे हेतुरुक्तः तस्यानिट्कत्वादिति ॥ तदयुक्तम् । क्रादिनियमेन लिटि इट्संभवात् । न च तत्र कित्त्वेन गतार्थत्वादिटो ङित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । असंयोगाल्लिट् कित्त्वेऽपि विवेजिथेत्यत्र पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् ॥ वव्रश्चेति । अत्र नव्याः । वव्रश्चेत्यादौ लिट्यभ्यासस्येत्यभ्यासावयवयोर्द्वयोरपि यणोः सम्प्रसारणप्रसक्तौ पूर्वस्य यणो निषेधाय न सम्प्रसारण इति सूत्रं स्वीक्रियते । ततश्च अत एव ज्ञापकात् परस्य प्रथमं सम्प्रसारणमिति परिकल्प्य आपादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इति पक्षमभ्युपगम्य उरदत्त्वस्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वस्वीकाराद् अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या सम्प्रसारणपरत्वमाश्रित्यवकारस्य संप्रसारणनिषेधः कथंचिदुपपाद्यते परस्य सम्प्रसारणम् परस्य यणः संप्रसारणं इति वा सूत्रिते परस्यैव संप्रसारणं न तु पूर्वस्य यण इत्यर्थलाभादुक्तक्लेशं विनैव वव्रश्च यून इत्यादि सर्वं सिध्यति ॥ नचैवं लिटि वयो य वेञ इत्यत्र संप्रसारणनिषेधाय ह्नञोऽनुव-

त्तिर्न लभ्येतेति वाच्यम् । न लिटि वयो य इति सूत्रकरणे बाधकाभावात् न संप्रसारण इति यथाश्रुतसूत्रप्रणयने त्वन्ततो गत्वा मात्राद्वयस्याधिक्याच्च । एवं च लघूपायेनेष्टसिद्धौ न सम्प्रसारण इति सूत्रारम्भो ज्ञापयति निमित्तभेदाभावेपि स्थानिभेदे पुनरपि कार्यं प्रवर्तत इति । तथा च सुध्युपास्य इत्यादौ उकारात्परस्य धकारस्य द्वित्वे कृते पुनरकारात्परस्य दकारस्यापि द्वित्वमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्यानं सूत्रकाराभिप्रेतमेव ॥ यदि स्थानिभेदेपि निमित्तैक्ये कार्याप्रवृत्तिः क्वचिद् दृश्यते, तत्र तु ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति स दोषः परिक्रियतामित्याहुः ॥ अव्रश्चीदिति । ऊदित्त्वात् पक्षे इट् वदव्रजेति वृद्धिः नेटीति निषेधः ॥ अव्रक्षदिति । स्कोरिति सलोपः व्रश्च इति षः । षढोरिति कः । ततः सस्य षत्वम् । न चात्र सकारस्य कथं लोप इति वाच्यम् । धातुपाठे सकारस्य पाठात् । तदाहुः । नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्च षाट्टवर्गस्तवर्गजः इति ॥ व्यच । व्याजीकरणं छद्मकरणम् ॥ पर्युदासेनेति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽसमर्थसमासश्च प्रसज्येतेति भावः ॥ कृन्मात्रविषयत्वादिति । तेन उद्विचिता उद्विचितुमित्यत्र संप्रसारणं भवति । व्यचितेत्यादौ तु तिङ्विषयं न भवति । विव्याचेत्यत्र कुटादित्वे जातेपि न क्षतिः । गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे अञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युरिति उक्तत्वात् । उत्तमे णलि तु णित्त्वाभावपक्षे ङित्त्वात् संप्रसारणे विव्यचेति न सिध्येदिति अनसीति पर्युदास आवश्यक इति बोध्यम् ॥ उछि उञ्छे । उछी विवासे । इमौ भ्वादिगणे व्याख्यातौ । इह पाठस्तु उञ्छतीत्यत्र आच्छीनद्योरिति नुम्विकल्पार्थः । पूर्वपाठस्तु स्वरार्थः । तथा हि । उञ्छति उच्छतीत्यादौ पिद्वचने शप्तिबादीनां पित्त्वात् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तं पदम् । शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति । न च सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वक्ष्यमाणत्वात् कथमिह मध्योदात्ततेति वाच्यम् । कुरुत इत्यादौ तसादेर्विकरणात् परत्वेन तत्स्वरस्योदात्तस्य विकरणस्वरापेक्षया प्रबलत्वेपि शस्य धातोः परत्वेन धातुस्वरापेक्षया शस्वरस्योदात्तस्य प्रबलत्वात् ॥ उपलक्षणत्वादिति । अत एव अदुपधस्य चेद् अश्नोतेरेवेति नियममाश्रित्य द्विहल्ग्रहणं भाष्यकारैः प्रत्याख्यातम् ॥ अन्यथा तत्र संगच्छेतेति भावः ॥ आनर्च्छेति । अनृच्छ इति पयुदासान्नाम् ॥ नव्यास्तु ऋच्छत्यृतामिति लिटि परे गुणविधानसामर्थ्यादामभावः सिद्ध इति इजादेरिति सूत्रे अनृच्छ इत्येतत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः ॥ अन्ये तु ऋच्छत्यृतामित्यत्र तौदादिकऋच्छेरिति सर्वैरेव

व्याख्यातत्वात् गणान्तरेपि क्वचिद्विकरस्तीत्यनुमीयते तद्धातोस्तु लिट्याम्निवारणाय अनृच्छ इत्येतदावश्यकमित्याहुः ॥ मिच्छ । उत्कटः क्लेशः उत्क्लेशः ॥ ऋच स्तुतौ । ऋच्यते स्तूयते देवतादिकमनयेति ऋक् । बाहुलकादिह करणे क्विप् ॥ लोभिता । लोब्धा । तीषसहेति वेट् ॥ शिशुं न विप्रा इति । नशब्द इवार्थे । विप्रा ब्राह्मणाः शिशुमिव मतिभी रिहन्ति हिंसन्ति न्यूनीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ईदित्करणं श्वीदितो निष्ठायामिति इण्निषेधार्थम् । यद्यप्यस्य वेट्कत्वान्निष्टायामिण्निषेधः सिध्यति । तथापि यस्य विभाषा इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमीदित्करणम् । तेन धावितमिभराजधिया इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ कुर शब्दे । करोतेरेवेति । सुप्रसिद्धत्वात् । कुर्यादित्युक्ते हि लोकानां कृञ एवोपस्थितिर्भवति न त्वस्येति भावः ॥ मुर संवेष्टने । इगुपधलक्षणः कः । मुरो दैत्यः मुरारिर्विष्णुः ॥ क्षुर विलेखने । विलेखनं छेदनम् । केशान् क्षुरति । इगुपधेति कः । क्षुरः शस्त्रम् ॥ तिल स्नेहने ॥ तिलति । इगुपध इति कप्रत्यये तिलः । तिल गतौ तेलति अपि ॥ लिख अक्षरविन्यासे । लिखितुं लिखिष्यतीति प्रयोगः प्रामादिकः ॥ यत्तु कैश्चित् कुटस्यादिः कुटादिः, कुट आदिर्येषां ते कुटादयः, कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादयः इत्येकशेषं स्वीकृत्य लिखितुमित्यादि समर्थितम् ॥ तदसत् । लेखिता लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् । गाङ्लिखादिभ्य इत्येव सूत्रितव्ये कुटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेश्च । किं च शकुनिष्वालेखन इति सौत्रप्रयोगोऽपि विरुध्यत इति प्रागेवोक्तमित्यास्तां तावत् ॥ लिखाययतीति प्रयोगस्तु मनोरमायामित्थं समर्थितः । आयनम् आयः प्राप्तिः लिखस्यायो लिखायस्तं करोति । स्फुट विकसने । स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः । स च पदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेन अनेकविधः ॥ कड मदे । कुटादिकार्याभावेऽपि डान्तानुरोधेनायं कुटादौ पठितः । भ्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठः शतरि नुम्विकल्पार्थः । पूर्वः पाठस्तु उच्छतीत्यादाविव कडतीत्यादौ आद्युदात्तार्थः ॥ स्फुरतिस्फुलत्योः ॥ सिवादीनामित्यतो वेत्यनुवर्तनादाह । षत्वं वा स्यादिति । परिस्फूर्तति । श्युकः कितीतीण्निषेधः ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ चात् शित इति अनुकृष्यते तदाह । शितश्च प्रकृतिभूतादिति ॥ तङिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तेन म्रियमाण इति सिद्धम् । स्वरार्थमिति । मा हि मृदित्यत्र तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमित्यनेन ङितः परस्य लादेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुरुदात्तः । ङि-

स्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्त स्यात् । न च सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् ङितः परत्वं लसार्वधातुकस्य दुरुपपादत्वमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति शङ्क्यम् । ङित्वसामर्थ्यात् शिज्लोपस्यासिद्धत्वं नेति सुवचत्वात् । अमृतेत्यत्राडागमस्यैवोदात्तत्वात् मृङो ङित्त्वस्य न किंचित् प्रयोजनमिति अण्निवारणाय मा हि मृतेति माङः प्रयोगे तिङ्ङतिङ इति तिङन्तनिघातेऽपि ङित्त्वं व्यर्थमेव स्याद् इति हिशब्दप्रयोगे तु हि चेत्यनेन तिङन्तनिघातनिषेधादिष्टस्वरः सिध्यतीति बोध्यम् ॥ रि पि गतौ । रपरत्वाल्लघूपधगुणः स्यादित्याशङ्कायामाह । अन्तरङ्गत्वादिति ॥ किरतौ लवने ॥ उपात् प्रतियत्नेति सूत्रादुपादिति वर्तते ॥ लवने किम् ॥ उपकिरति ॥ हिंसायां प्रतेश्च । चादुपात् ॥ उरो विदारं प्रतिचस्करे नखैरिति माघः । कर्मणि लिट् । ऋच्छत्यृतामिति गुणः ॥ दृङ् आदरे । तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपीति श्रीहर्षः ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । ज्ञातुमिच्छा ज्ञीप्सा । अत्र ज्ञपिर्ज्ञाने । आप्ज्ञप्यृधामीदत्र लोप इत्यभ्यासलोपः । ण्वुलि । प्रच्छकः ॥ पृच्छाशब्दात् तत्करोतीति णिजन्तात् ण्वुलि तु पृच्छकः । पृच्छाशब्दस्तु भिदादेराकृतिगणत्वादङि संप्रसारणे बोध्यः ॥ किरादयो वृत्ता इति । एते च भूषाकर्मकिरादिसनामिति वक्ष्यमाणयक्चिणादिनिषेधवार्तिके उपयोक्ष्यन्ते । किरश्च पञ्चभ्यः इत्यत्र पञ्चभ्य इत्येतदुत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥ ससर्जिथेति । विभाषा सृजिदृशोरिति थलि वेट् ॥ विच्छ गतौ । तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शो, न तु शप् । तेन विच्छायती, विच्छायन्ती इति नुम्विकल्पः । केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य विच्छती, विच्छन्ती इति नुम्विकल्पम् विच्छति विच्छतः विच्छन्तीत्यादिरूपाणि चोदाजह्रुस्तेषां तु मते तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताच्छबेव । तेन विच्छायन्ती इति नित्यमेव शप्श्यनोरिति नुम् ॥ पठितस्येति । अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः ॥ तङर्थ इति । पूर्वपाठस्तु संक्षेपेण कर्त्रभिप्रायेपि परस्मैपदार्थः ॥ षिच क्षरणे । षिचिरिति केचिदिरितं पठन्ति । तत्तु फलाभावादुपेक्ष्यम् । इह लिपिसिचिह्वश्चेति च्लेरङ् विधीयते स चाप्राप्तविधिः । इरित्त्वे तु विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थो विधिरिति फलाभावः ॥ पिंशत्विति । दीपयत्वित्यर्थः ॥

इति तुदादयः ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ प्रत्ययत्वेऽपि मित्त्वादन्त्यादचः परः । प्रत्यय-

सञ्ज्ञाफलं तु शस्येत्संज्ञा । शस्योच्चारणं तु श्नसोरल्लोप। श्नान्नलोपः इत्यत्र विशेषणार्थं न तु सार्वधातुकसंज्ञार्थं फलाभावात् । न चापित्सार्वधातुकस्य ङित्वे गुणनिषेधः फलमिति शङ्क्यम् । इगन्तस्याङ्गत्वाभावात् ॥ अरुण इति। सिपि दश्चेति रुर्वा । एवमभिन इत्यत्रापि ॥ उछृदिर् । उकारः क्त्वायामिड्विकल्पार्थः । छृत्वा । छर्दित्वा । इट्पक्षे न क्त्वा सेटिति किल्वनिषेधाद् गुणः ॥ श्नान्नलोपः ॥ अस्य मुख्योदाहरणम् । अनक्ति । श्नादित्युत्सृष्टमकारानुबन्धस्य श्नमो ग्रहणमित्याह । श्नमः परस्येति । एवं च यजयाचेति विश्नशब्दस्यामि नुटि विश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयो' प्रवृत्त्या नलोपशङ्कैव नास्तीत्याहुः ॥ इन्धे । इन्त्से । श्नमो नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । तृणह इम् ॥ तृह इति वक्तव्ये सश्नमो ग्रहणं विशेषविहितेन इमा श्नमो बाधो मा भूदित्येवमर्थम् । न च तौदादिकस्य तृह इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थमेवास्त्विति शङ्क्यम् । ततः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानात् । नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यतः पितीति उतो वृद्धिरित्यतो हलीति च वर्तते तदाह ॥ हलादौ पितीति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रस्थभाष्यकारीयनिष्कर्षे तु हलीति नानुवर्तते, किं तु पितीति अनुवर्तत एव । तेन तृढ इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । न च हलीत्यननुवृत्तौ तृणहानीत्यत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अचि नेत्यनुवर्तनात् ॥ उन्दी । क्लेदनमार्द्रीभावः ॥ अञ्जू । व्यक्तिर्विवेचनम्, म्रक्षणं स्निग्धता ॥ अञ्जेः सिचि ॥ नित्यमिट् स्यादिति । विभाषाग्रहणं नानुवर्तत इति भावः ॥ सिचि किम् । अङ्क्ता ॥ पृची । ईदित्वान्निष्ठायां नेट् । पृक्तः । अपृक्त एकालित्यत्र नञ्पूर्वः ॥

इति रुधादयः ॥

अतनिष्ट अतानिष्टेति । तस्थस्थमिपामिति तादेशः । अतो हलादेरिति वा वृद्धिः ॥ अततेति । तनादिभ्यस्तथासोरिति सिज्लुक्यनुनासिकलोपः ॥ अतनिष्टेति । लुगभावपक्षे इट् ॥ षणु दाने । नान्तोऽयम्, णकारस्तु लाक्षणिकः । तेन यङ्लुकि संसन्ति इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ ॥ क्षणु हिंसायाम् क्षिणु च ॥ इमावपि लाक्षणिकणकारौ तेन चंक्षन्ति । चिक्षेन्ति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ ॥ सिचो लोप इति । न चास्मिन् पक्षे प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या अक्षतेत्यत्र गुणः स्यादिति वाच्यम् । उश्चेति सिचः किल्वेन तन्निषेधात् ॥ संपर्युपेभ्य इति वृत्तिस्थपाठं विहाय भाष्यवार्तिका-

नुसारेणाह ॥ सपरिष्यामिति ॥

इति तनादयः ॥

एवं भस्याङ्गाव इति । आत्मनेपदेष्वनतः इत्यनेन ॥ सौत्रा इति । नकारोपधा इत्यपि ज्ञेयाः ॥ विष्टभ्नोतीति । अनिदितामिति नलोपः । स्तम्भे रिति षत्वम् ॥ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ सिवादीनां वेत्यतो वेति नानुवर्तते इति ध्वननार्थमिह नित्यग्रहणम् ॥ विष्कभ्नोतीति । स्कभ्नातेरित्यत्र श्नाविशिष्टं रूपं न विवक्षितम्, किं तु धातुमात्रम् । अन्यथा विष्कभितमित्यादावपि षत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । माधवादिग्रन्थविरोधादिति भावः ॥ हल श्नः ॥ स्तभानेति । अतो हेः इत्यारम्भसामर्थ्यात् संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हेर्लुक् । अत एव जहीत्यत्र हिलोपवारणायेयं परिभाषा नोपन्यस्तेत्याहुः ॥ यत्तु कैश्चित् शानजादेशो धातुपाठपठितेभ्यः परस्य श्नो भवति, न तु सौत्रेभ्य इति व्याख्याय स्तभ्नीहीत्युदाहृतं तन्निष्प्रमाणं माधवादिग्रन्थविरुद्धं च ॥ प्वादीनां ह्रस्वः । ष्ठिवुक्लमुचमाम् इत्यतः शितीत्यनुवर्तत इत्याह ॥ शिति पर इति ॥ न लिङीति ॥ अनेन वॄत इटो लिङि दीर्घो नेति स्मारितम् । उदोष्ठय । दन्त्योष्ठ्योऽपि ओष्ठ्यग्रहणेन गृह्यत इत्याह ॥ वूर्यादिति ॥ वरिषीष्टेति । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु इति वेट् ॥ वूर्षीष्टेति । उश्च इति लिङ्सिचोः कित्त्वाद्गुणाभावे सत्युत्त्वम् ॥ हलः ॥ सम्प्रसारणस्य इत्यनुवर्तते, अङ्गस्य इत्यवयवषष्ठी । हल इति पञ्चमी तदेतदाह । अङ्गावयवादिति ॥ अङ्गावयवात् किम् । निरुतं दुरुतम् ॥ तदन्ताङ्गस्य किम् । विध्यति ॥ क्षीष्हिंसायाम् ॥ षित्त्वादङ् । क्षिया । हेति क्षियायाम् क्षियाशीः इत्यादौ क्षिया धर्मव्यतिक्रम आचारभेदः इति वक्ष्यति॥ दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । ननु दीर्घग्रहणेन अंगवृत्तपरिभाषा ज्ञाप्यत इत्याकरे स्थितम् । अन्यथा ज्ञाजनोर्जे विदध्यात् । अतो दीर्घो यञि इति दीर्घसिद्धेः । तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपक्षयात् कथमिह ह्रस्वाभावसिद्धिरिति चेद् ॥ अत्राहुः । ह्रस्वाभावे सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषाया ज्ञापकः । सति तु ह्रस्वे पुनरंगकार्यं प्रवृत्तमेवेति न ज्ञापकः । तथा च ह्रस्वाभावसिद्धौ न किंचिद्बाधकमिति । किं च अंगवृत्तावविधिः इत्येव परिभाषाशरीरं तच्चोक्तज्ञापकात्सिद्धम् । यदि तु भ्यसोभ्यम् इति सूत्रे भाष्ये परिनिष्ठितस्य इत्येव पाठस्तर्हि स्वतन्त्रमेवेद वचनं, न तु ज्ञापकसिद्धमिति पक्षोऽपि युष्मदस्मच्छब्दगतमनोरमाग्रन्थादवगम्यते । तस्मिंस्तु पक्षे दीर्घग्रहणसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति सम्यगेवायं ग्रन्थ इति ॥ केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न ह्रस्व इति व्याख्येयमित्याहुः ॥ बध्नातीति । अ-

मिदिताम् इति नलोपः ॥ अभाङ्क्षीदिति । वदव्रज इति वृद्धिः । भष् भावः ॥ अबाम्भ्यामिति । झषस्तथोः इति तस्य धत्वम् । झरो झरि इति वा लोपः ॥ हुङ् समज्ञो । भज्ञिर्भंजनम् ॥ अन्य । कित्त्वपक्षे इति । श्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां लिटः कित्त्वं वा इति व्याकरणान्तरमित्युक्तत्वात् ॥ मिरः कुपः । स्वरति इति सूत्राद्देत्यनुवर्तते चार्द्धधातुकस्येट् इत्यधिक्रियत एव तदाह । वलादेरित्यादि ॥ मिरः किम् । कोषिता । कोषितुम् ॥ निरकुषदिति । एडभावे क्सः ॥ सहिना साहचर्यादिति । यद्यपि षह षुह चक्यर्थे इति दिवादिरपि सहिरस्ति तथापि सहेति शपा निर्देशाद् भौवादिकेनैव सहिना साहचर्यमित्याहुः ॥ श्नन्प्रत्ययादिति । बहुव्रीहिरयम् । श्नन्प्रत्ययवत इषेस्तकारे परत इड्विकल्पप्रतिषेध इति वार्तिकार्थः । तथा च दैवादिकाद्विकल्पो नेति फलितम् । एवं च तीषसह इत्यत्र इष्णातेरपि ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ पोषितेति । अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेडिति भावः ॥ चक्षोः शूडनु ॥ चक्षोरिति सतुक्कस्यानुकरणम् ॥ ग्रहुत्वेन तकारस्थाने चकार इत्याह । सतुक्कस्येति । एवं च सूत्रे छकारात् पूर्वंचकारो ज्ञेयः ॥ सतुक्कस्य किम् । विच्छप्रच्छाभ्यां नङ्प्रत्यये छकारस्य शकारे कृते तुकोऽश्रवणं यथा स्यात् । अकृतव्यूह परिभाषा त्वनित्या अस्मादेव सतुक्कग्रहणात् । तेनातिक्रान्तो भवकान्तमतिभवकानित्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ सूचरत्येन चशब्देन क्विभ्लोः क्ङिति इत्यनुकृष्यत इत्याह । क्त्वावित्यादि ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ एकाचः किम् । जाग्रहिता । जाग्रहिष्यति इत्यादौ यङ्लुकि मा भूत् ॥ विहितस्येति किम् । ग्राहितम् । न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ग्रहेः परत्वं नेति वाच्यम् । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । त्रैपादिकदीर्घविधावेव स्थादिवत्त्वनिषेध इत्यभ्युपगमे तु विहितविशेषण व्यर्थमेवेत्याहुः ॥ प्रकृतस्येटो ग्रहणाद् ग्राहिता ग्राहिष्यत इत्यादौ चिण्वदिटो न दीर्घः ॥ ग्रहीषीष्टेति । वृतः इत्यनुवृत्तेः न लिङि इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते ॥ अग्रहीषातामिति । लुङात्मनेपदद्विवचनम् ॥

इति क्र्यादयः ॥

सत्यापपाश ॥ एतस्योदाहरणानि अग्रे नामधातुषु स्फुटीभविष्यन्तीति नास्माभिरुपपाद्यन्ते । त्वचशब्दोऽकारान्तः ॥ प्रपञ्चार्थमिति । सत्यापग्रहणं तु आपुगर्थमिति ज्ञेयम् ॥ अन्ये त्वाहुः । सापेक्षेभ्योपि णिजर्थमेषामुपादानम् । अन्यथा रमणीयं घटं करोति इत्यादाविव रमणीयं रूपयति इत्यादावपि णिज् न स्यादिति ॥ अचूचुरदिति । अत्र प्राचा व्याख्यात्रा सन्वल्लघुनि इति सन्वद्भाव

इत्युक्तम् ॥ तद्भसात् । सन्वद्भावविषये हि जायमानो दीर्घः सन्वद्भाव नापेक्षत इति ॥ सामान्यापेक्षमिति । सर्वेऽपि चुरादयो विकल्पेन णिच लभन्ते इत्येतदर्थक-मित्यर्थः । न चेवम् आधृषाद्वा इति व्यर्थमिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रि-कत्वात् । एव चास्मिन् पक्षे आधृषीयाणामैवैच्छिको विकल्पः । अन्येषां तु शिष्ट-प्रयोगाद्व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ जगाण । जगणतुरिति ॥ वृत्तौ चकाण, चकणतुरिति प्रचुरः पाठः तस्मिंस्तु पाठे नास्त्येव प्रकृतार्थसिद्धिः ॥ केचित्तु णिजभावे गणया-मासेत्यादिरूपाभावेऽपि गणधातोरदन्तत्वाद्गणामासेत्यामा भवितव्यमिति जगा-णेत्यादिपाठश्चिन्त्य इत्याहुः ॥ न वैयर्थ्यमिति । वैयर्थ्यशङ्कापि नेत्ययमेव पक्षो यु-क्त इति भावः । न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगाण जगणतुरिति वृत्तिप्रयो-गः कथ सगच्छतामिति शङ्कयम् । भ्वादेराकृतिगणत्वात् । तत्रत्यधातोस्तद्रूप-सिद्धेः ॥ तच्चिन्त्यमिति ॥ यन्तितन्निमन्त्रादिषु इकारो व्यर्थ एव, न तु ज्ञापनार्थः । तेषां संयोगान्तत्वात् । यन्त्रतन्त्रमन्त्र इति नकारे पठितेऽपि अनिदिताम् इति लोपो न लभ्यते, नकारस्यानुपधात्वात् चिन्त्यादित्यत्र तु चिन्त स्मृत्याम् इति नकारोपध-पाठे नलोपः स्यादेवेति तद्वारणाय क्रियमाण इकारस्तु ज्ञापक इति भावः ॥ ल-ड ॥ स्नेहपूर्विकासेवोपसेवा । लाडयति पुत्रम् । लडयोरभेदाल्लालयति ॥ ओ-कार इदित्येक इति । ओदित्करणम् ओदितश्च इति धातोरव्यवहितस्य निष्ठा-तकारस्य नत्वार्थमिति तद्बलान्नेडित्येके । लण्डणः ॥ ओदित्त्वादिड्व्यवधा-नेऽपि नत्वमित्यन्ये । लण्डिनः ॥ पीड अवगाहने ॥ भ्राजभास इति ह्रस्वपक्षे सन्व-द्भावविषयत्वात् दीर्घो लघोः इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे तु न दीर्घ इत्याह । अपीपिडदित्यादि ॥ पॄ पूरणे दीर्घोच्चारणमित्यादि । पारयतीत्यादिरू-पाणि ह्रस्वोच्चारणेऽपि सिध्यन्तीति परतीत्याद्यर्थं दीर्घोच्चारणमित्यर्थः ॥ अत्र वदन्ति । धातुपाठकृता पाणिनिना विशिष्यैव उदात्ता अनुदात्ताश्च पठिताः । न हि ऋकारान्ताः सेट्काः इति । तेन परिभाषितम् येनेत्य' तस्याश्रयः कल्प्येत । कविकल्पद्रुमे त्वस्य नित्यण्यन्तत्वमुक्तमिति ॥ एवं चास्मिन् पक्षे दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति फलितम् ॥ अन्ये तु दीर्घोच्चारणं परिता परीतेत्यादौ वॄतो वा इति इटो दीर्घविकल्पार्थम् । ततश्च णिज्विकल्पः सिद्ध एवेति परतीत्यादिरूपमाहुः॥ ऊर्ज । ऊर्जयति । बलवान् भवति जीवति वेत्यर्थः ॥ उर्ज्जत् ॥ जिघ्रतेर्वा इत्य-तो वेति वर्तते ॥ इररारामिति । ऋकारोपधे उपधायाश्च इत्यचीकृतदित्यादौ इर् प्राप्तः । अमीमृजदित्यत्र मृजेर्वृद्धिरार् प्राप्तः । इतरेषाम् ऋदुपधानां, गुणेन अपीपृथदित्यादावर् इति विवेकः ॥ नन्विह उरित्यनूद्यमानः सवर्णान् गृह्णाति

ऋदिति विधीयमानस्तु, न गृह्णाति । तथा च अचीक्लृपदित्यत्र उर्ऋत् इत्यनेन ऋवर्णे सति अचीकॢपदिति प्रसज्यतेति चेत् ॥ मैवम् । लत्वस्यासिद्धत्वेन प्रथमम् उर्ऋत् इत्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात् कृपो रो लः इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेशविधानादिष्टसिद्धेः । न च चलीक्लृप्यते इत्यादौ रीगागमादेर्लत्वार्थं कृपो रोलः इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि क्लृपूधातुः क्लृपू सामर्थ्ये इत्येव पठ्यताम् । एवं हि प्रक्रियालाघवं लभ्यते ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इति व्याख्यानक्लेशोपि न भवतीति वाच्यम् । अचीक्लृपदित्यत्र उर्ऋदित्यस्य प्रवृत्तावनिष्टरूपप्रसङ्गात् । कृपोरोल इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इत्यभ्युपगमे तु उक्तव्याख्यानक्लेशध्रौव्यात्। इदं च कैयटरीत्योक्तम् ॥ नन्विदं चोद्यमसम् । ऋत उदित्यनेन तपरकरणेन लृवर्णग्राहकत्वे रूपसिद्धेः स्पष्टत्वात् ॥ अयं टोपध इति । टोपधत्वे त्वाटिटदिति स्यादिति भावः ॥ शठ श्वठ । शाठयति । असंस्कृतो भवति गच्छति वेत्यर्थः ॥ स्मायत इति । आत्त्वं तु नेह भवति । नित्यं स्मयतेरिति निर्देशेन स्मिङ् ईषद्धसन इति भौवादिकादेव हेतुमण्णौ तद्विधानात् ॥ श्रण दाने । विश्राणनं वितरणम् ॥ चुद संचोदने । व्यासश्रन्थ इति युचि चोदना ॥ वज मार्ग । वाजयति । मार्गयति ॥ केचित्तु, मार्गेति न धात्वन्तर, किं तु वजेत्येक एव धातुर्मार्गसंस्कारे गतौ चेति व्याचख्युः ॥ ज्ञप मिच्च । चाह्नतावित्येके । ज्ञपधातुर्णिचं लभते मित्संज्ञकश्चेत्यन्ये ॥ ज्ञाने ज्ञापने चेति । प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना । प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यत्र ज्ञाने । ज्ञाचकृङ् सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमिष्यमाण इति व्याख्यया ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ वेष्टनमिति । परिवेषस्तु परिधिरित्यमरः ॥ न त्वित्यादि । अयं भावः । घटादौ यमोपरिवेषण इति पठितः तत्र परिवेषणमिति हेतुमण्ण्यन्तस्य हि भोजना वेष्टना चार्थः । तथा च अपरिवेषण इत्यनेन भोजनातो वेष्टनातश्चान्यत्र मित्त्वनिषेधेऽपि तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वादेव मित्त्वसिद्धेरिति । यद्यपि घटादौ यच्छतिर्भोजनातोऽन्यत्र मिन्नेति व्याख्यातम् । तथाप्यत्रत्यग्रन्थानुगुण्येनोपलक्षणतया तथा व्याख्येयमित्याहुः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । घटादौ यमोपरिवेषण इत्यत्र परिपूर्वकस्य विषेर्णिजन्तस्य ल्युटि रूपम् । यम च परिवेषण इत्यत्र तु केवलस्यैव ल्युटि रूपम्, न तु णिजन्तस्य । तथा च भोजनावद्वेष्टनाया अपि परिवेषणशब्दार्थत्वादुभयत्राप्यमन्तत्वेनैव मित्त्वं सिध्यति । वेष्टने तु अपरिवेषणे इत्यनेन अमन्तत्वप्रयुक्तमित्त्वस्य निषेधेपि यम च परिवेषण इत्यनेन मित्त्वं सिध्यतीति दिक् ॥ चिस्फुरोर्णौ ॥ आदेच उ-

पदेश इत्यत आदित्यनुवर्तते विभाषा लीयतेरित्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह । आत्त्वं वा स्यादिति ॥ अर्तिह्री ॥ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ पुक् पश्चाद् गुणः । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति ॥ चपयतीति । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते । आतोनुपसर्गे इति कबाधनाय ह्वावामश्चेत्यारम्भादिति भावः । ज्ञपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः मतान्तरे तु सप्त ॥ पूर्णेत्येके । पुणेत्यन्यइति । ईदृशेषु पाठशुद्धिर्निर्णेतुमशक्या । अत एव क्षीरस्वामिनोक्तम् । पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः । न विद्मः किं जहीमोऽत्र किमुपादद्महे वयमिति ॥ पूल पूर्णादिषु पाठे भ्रंशः, वजधातोर्मार्गसंस्कारोर्थः, उत संस्कार एवेत्यर्थे भ्रंशः । आगमभ्रंशात् शास्त्रभ्रंशात् ॥ चूर्ण संकोचने । प्रेरणे पठितस्य पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः ॥ मर्च चेति । क्वचिद्धातुपाठेऽस्यादृष्टत्वेपि नायमप्रामाणिक इति मन्तव्यम् । मिदचोऽन्त्यात् पर इति सूत्रे कैयटेनास्योपन्यस्तत्वात् । मर्त्तो मर्तम् । मर्चयति हयेनेति प्रयोगदर्शनाच्च ॥ उपधायाश्च ॥ ऋत इद्धातोरिति वर्तते तदाह । धातोरुपधाया इति ॥ ननु ऋत इद्धातोरिति सूत्रे धातोर्ऋत इति वैयधिकरण्येन व्याख्याने सिद्धमिष्टमिति किमनेन सूत्रेणेति चेत् ॥ मैवम् । तथा हि सति ऋकारीयतीत्यत्रापि इत्त्वप्रसङ्गात् ॥ अर्दन इत्येक इति । अत्र वदन्ति । अर्दने लुबितुबी भ्वादौ पठितौ तयोस्तत्र पाठो वृथा स्यात् । इदित्त्वादेव लुम्बति तुम्बतीत्यादिरूपसिद्धेः । अदर्शने त्वर्थेऽर्थभेदात् भ्वादिपाठः सार्थक इत्यर्दनार्थत्वं चौरादिकयोरयुक्तमित्यस्वरसादेक इत्युक्तमिति ॥ म्रक्ष म्लेच्छने । म्रक्षणेप्ययम् । तच्च तैलादिनाऽभ्यञ्जनम् । म्रक्षयति । अमम्रक्षत् । गुर्द पुर्व निकेतने । गूर्दयति । पूर्वयति । केचित्तु पूर्वनिकेतने इति पठित्वा गुर्दधातुः पूर्वनिवासे वर्तते इति व्याचक्षते ॥ जसु हिंसायाम् । क्त्वायामिड्विकल्पार्थमुदित्करणमिति तत्सामर्थ्यादस्य णिजनित्यः । जासयति । जसति । जसित्वा । जस्त्वा । जस्तम् । चित । संचेतनं मूर्च्छाद्यवस्थानिवृत्त्युत्तरकालिकं ज्ञानम् ॥ दंशतीति । इह दंशसञ्जेति नलोपमाशङ्क्याह । सञ्जिसाहचर्यादिति ॥ स्यम । स्यामयते । अत् स्मृदृत्वरेत्यादिनाऽभ्यासस्य अत्त्वम् । इत्त्वापवादः । असस्यमत् ॥ तर्ज भर्त्स तर्जने । भर्त्सयते । तर्जयन्निव केतुभिरिति प्रयोगस्तु णिजन्तादस्माद्वीवादिकात् तर्जतेर्वा हेतुमण्णिचि बोध्यः ॥ भ्रूण । भ्रूणयते । भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भ

इत्यमरः । गूर उद्यमने । दीर्घोपधोयम् । गूरयते । ह्रस्वोपधस्तु दिवादौ तुदादौ चेति मनोरमायां स्थितम् । यद्यपि तुदादौ गुरी उद्यमन इति पाठाद्ध्रस्वोपध एव । तथापि दिवादौ घूरीगूरी हिंसागत्योरिति पाठान्नास्ति ह्रस्वोपध इति नव्याः ॥ शम लक्ष ॥ ननु निशामय तदुत्पत्तिमित्यत्र शामय इत्येतत् शमु उपशम इत्यस्माण्णिचि रूपं चेद् ॥ अमन्तत्वान्मित्त्वे सति ह्रस्वेन भाव्यमित्याशङ्क्य कथमनेन सिद्धमिति वदन्ति । आकुस्मीयत्वात्तङि निशामयस्वेति रूपस्य सर्वसंमतत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । स्वार्थण्यन्तादस्माद्धेतुमण्णिचि निशामयेति रूपम् । न चार्थसगतिः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते ॥ इति सिद्धान्तादिति ॥ कुत्स अवक्षेपणे । यूनश्च कुत्सायामिति निर्देशादङ् । कुत्सा । ण्यासश्रन्थेति युच् । कुत्सना ॥ भल । आभण्डन निरूपणमित्याहुः ॥ वञ्चु प्रलम्भने । ल्युटि । वञ्चनम् । उदित्करणस्य क्त्वायामिड्विकल्पार्थत्वाण्णिजनित्यः । वञ्चयति । वञ्चति । वचित्वा । वञ्चित्वा । क्त्वा । वञ्चिलुञ्च्यृतश्चेति सेटः क्त्वः कित्त्वविकल्पनात् पक्षे क्वो नलोप इडभावे तु नित्यम् । निष्ठायां तु वक्तम् यस्य विभाषा इति इण्निषेधः ॥ नाम्नो वेति वाशब्दं व्याचष्टे । अथवेति ॥ प्रातिपदिकमिति । अन्येष्वपि दृश्यत इति सूत्रे अन्येभ्योपीति वक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वात् स्मयतेर्डप्रत्यये टिलोपे कुगतोति समासे च निष्पन्नमित्यर्थः । यद्यपि कुपूर्वस्य स्मिङो लडादिषु कुस्मयते इत्यादि सिद्धम् । तथापि प्रकुस्मयते इत्यादि न सिध्येदुपसर्गस्य धातुना व्यवधानायोगात् । कुस्मयाञ्चक्रे इत्याद्यर्थमपि कुस्मेति पाठोऽर्थवान् ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥ चर्च । सर्वोपि चुरादिणिच् पाक्षिक इति पक्षे गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः । चर्चा ॥ कण निमीलने । एकनेत्रनिमीलन एवायं शब्दस्वभावात् । काणः ॥ काण्यादीनामिति । एते हेतुमण्ण्यन्तेषु वक्ष्यन्ते ॥ हन्त्यर्थाश्च । तेन घातयति हन्तीत्येतौ समानार्थौ । अर्ज । प्रतियत्नो गुणाधानम् । अर्जयतीति । संगृह्णातीत्यर्थः । घुषिर् । अविशब्दनं प्रतिज्ञानम् ॥ निषेधाल्लिङ्गादिति ॥ घुषिरविशब्दन इति सूत्रेण अविशब्दने निष्ठाया इण्निषिध्यते विशब्दनार्थादेतस्मादनन्तरा निष्ठा नास्त्येव णिचा व्यवधानात् अतो घुषिरविशब्दन इति भौवादिकादेव निष्ठाया इण्निषेधो भवेदिति किं विशब्दनप्रतिषेधेन । ततश्चानेनैव विशब्दनप्रतिषेधेनानित्योस्य णिजिति ज्ञाप्यते इति भावः ॥ इरित्करणादपि णिज्विकल्पः सिध्यतीति केचित् ॥ शिल्पयोग इति । क्रियाकौशलं शिल्पम् ॥ यत निकारोपस्कारयोः । यत्नो वा

प्रैषो वा निकारः । निराकारोपस्कारयोरिति पाठान्तरम् । क्रियानिघण्टौ च ॥ यत्ने प्रैषे निराकारे यातयेदप्युपस्कृतौ । निसोयं धान्यधनयोः प्रतिदाने इत्युक्तम् । अस्यार्थः यत्नाद्यर्थेषु चतुर्षु यतधातुं प्रयुञ्जीत । निसः परभागे चेत् प्रयुज्यते, तदायं धान्यधनयोः प्रतिदाने वर्तत इति ॥ कथं निर्यातयति । प्रतिददातीत्यर्थः ॥ अच्चु विशेषणे । विशेषणं व्यावर्तनम् ॥ भुवोवकल्कने । भूधातोर्णिच् स्यात् ॥ भावयतीति । मिश्रीकरोति चिन्तयति वेत्यर्थः ॥ क्रुपेश्च । क्रुपेर्णिच् स्यात् अवकल्कने ॥ आ स्वदः । अभिव्याप्येति । आकुस्मात्पूर्वत्र, आधृषादागर्वादिति परत्र च आङोभिविध्यर्थतायाः सर्वसंमतत्वेन तन्मध्यपतितेचापि तथैव व्याख्यानमुचितमिति भावः ॥ अन्ये त्वाङ्पूर्वकात् स्वदः सकर्मकाण्णिजिति व्याचख्युः । आस्वदीयेषु धातवः सर्वे सकर्मकाः । घाटयतीति । अयं चुरादावेव संघाते गतः । पुनः पाठस्तु अर्थभेदात् । स्वाद इत्येक इति । अस्मिन् मते पूर्वत्रापि आस्वादः सकर्मकादिति पाठ्यम् । ननु दीर्घपाठो व्यर्थः । ह्रस्वपाठेप्युपधावृद्ध्या स्वादयतीति रूपाणां तुल्यत्वादत आह । दीर्घस्य त्विति । सः स्विदिस्वदिसहीनां चेति सूत्रेण अभ्यासेणः परस्य सस्य सकारो न तु षत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् । सन्नन्तेपि सिस्वादयिषतीत्यादि रूपं तुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह ॥ असिस्वददिति । इत्यास्वदीयाः ॥ आधृषाद्वा । व्याख्यानाद् योग्यताबलाद्वा णिजिति सबध्यते । अयीचीदिति । णिजभावपक्षे अनिट्कोयमिति भावः ॥ ली द्रवीकरणे । लिनातिलीयत्योर्यका निर्देश इति भाष्यकारोक्तत्वाद् विभाषा लीयतेरित्यात्त्वमिह न प्रवर्तते इति ध्वनयति ॥ लेतेति ॥ वरीतेति । वृतो वेति दीर्घः । लिङि वूर्यात् । आत्मनेपदे तु वृषीष्ट । लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वेट् । न लिङीति इटो दीर्घनिषेधः । इडभावपक्षे उश्चेति कित्त्वान्न गुणः । लुङि अवारीत् अवारिष्टाम् । अवारिषुः । सिचि च परस्मैपदेष्विति दीर्घनिषेधः । आत्मनेपदे तु अवरीष्ट । इडभावे सिचो लोपः । अवृत ॥ रिच । णिजभावे अयमनिडित्याह ॥ रेक्तेति ॥ अरिचदिति । शल इगुपधेति क्सः ॥ तृप । अनिट्सु श्यना निर्देशादयं सेडिति ध्वनयति ॥ तर्पितेति ॥ छृदी । ईदित्त्वान्निष्ठायामनिट् । ऋवर्णान्नस्य णत्वं छृण्णः । छृण्वान् ॥ ह्रस्वश्चेति । धुञ् कम्पन इत्यर्थः ॥ अवाचीदिति । अस्यतिवक्तीति लुका निर्देशादङ् नेति भावः ॥ वचिस्वपीति संप्रसारणम् । उच्यात् । धृष प्रसहने । केचित्त्वादितमाहुः । तन्मते धृष्टः, मुख्यमते धृषितः । नन्वत्र निष्ठा शीङित्यादिना सेण्निष्ठायाः

किस्वनिषेधात् गुणेन भाव्यमिति चेद् ॥ अत्राहुः । आदित्साहचर्यादादित एव ञिधृषेत्यस्य तत्र ग्रहणात् । न च आदितो निष्ठाया इड् दुर्लभ इति श-ङ्क्यम् । विभाषा भावादिकर्मणोरिति तत्संभवादिति ॥ इत्याधृषीयाः ॥ अथादन्ता इति । वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्त्यावयवोकारः, न तूच्चारणार्थः इत्य-र्थः ॥ स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति । अचः परस्मिन्निति सूत्रेणेत्यर्थः । न च स्थानिनि सति यत् कार्यं तदेव स्थानिवदित्यनेनातिदिश्यते, न त्वादेशप्रयुक्तं वार्यते । अन्यथा नायकः पावकः इत्यादि न सिद्ध्येदिति वृद्धिरत्र दुर्वारेति वाच्यम् । अचः परस्मिन्नित्यत्र स्थानिवदित्यनुवर्त्य शब्दाधिकारपक्षाश्रयेण भावाभावावप्यतिदिश्येते इति सिद्धान्तात् । स्थानिनि सत्यभवन्त्या वृद्धेरादे-शेप्यभावात् । स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशेपि न भवतीत्यत्र तु नप-दान्तेति सूत्रस्थयलोपादिग्रहणमेव लिङ्गमिति दिक् । ई च गणः ॥ यत् स्मृदृत्वरेत्यत्र योत् स चकारेण समुच्चीयते । स्तन गदी ॥ गदीत्यत्र इका निर्दे-शादतो लोपः । अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात् षत्वं न । तिस्तनयिषति । स्तनि-हृषिपुषीति णेरिष्णुचि अयामन्तेत्ययादेशः । स्तनयित्नुर्बलाहकः । पत गतौ वा । गणसूत्रमिदम् ॥ कृपयतीति । कृपो रो ल इति न प्रवर्तते तत्र कृपू सामर्थ्ये इत्यस्य ग्रहणात् । कृपूप्रकृतिकणिजन्तस्य तु धात्वन्तरत्वात् । सूत्र । आप्तुमिच्छा ईप्सा ॥ अबभामदिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् णौ चङी-त्युपधाह्रस्वो न ॥ सूच । पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पैशुन्यम् ॥ अषोपदेशत्वा-दिति । अनेकाच्त्वादिति भावः ॥ साम सान्त्वने इत्यतो-तस्य त्विति । अयं धातुः इतः प्राङ् मूलपुस्तके न कुत्रापि दृष्टः पुस्तकान्तरेषु मृग्यः । केचित्तु साम सान्त्वन इत्यस्य क्वाप्यपठितत्वेपि षान्त्व सामप्रयोग इति प्राक् पठितमेव । तत्र च षान्त्व सामेति धातुद्वयं प्रयोगे वर्तते । प्रयो-गश्च सान्त्वप्रयोगपरः । स च सान्त्वनमेवेत्येवं ग्रन्थकाराशयं वर्णयित्वा स्थित-गतिं समर्थयन्ते ॥ गवेष । मार्गणमन्वेषणम् ॥ ऊन परिहाणे । अस्माण्णौ चङि द्वित्वात् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च अल्लोपेन अजादेर्द्वितीयस्येति णिचा सह द्वित्वे औ-निनदित्यनिष्टं प्रसज्यते, किं तु औननदित्येवं रूपमिष्टम् । तच्च नशब्दस्य द्वित्वं विना न संभवति । न च द्विर्वचनेचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये अ-ल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् निषेधाद्वा नशब्दस्य द्वित्वं सिध्यतीति वाच्यम् । णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह ॥ ओः पुयण्जीत्यादि । संपूर्णसूत्रं लि-ङ्गमिति केषांचिद् भ्रमं निवर्तयितुमाह ॥ पययोरिति । अयं भावः । क्षिपूङ्

रञ्ज्वशां सनि सनीवन्तर्धेति सूत्राभ्यां पूङ्यौतिभ्यां परस्य सन इडागमे कृते द्विर्वचनेऽचि इति स्थानिवद्भावादादेशनिषेधाद्वा उवर्णान्तस्यैव द्वित्वमिति पुपविषते । पुपविषतीत्यनिष्टं प्रसज्येत । ततश्च अभ्यासोवर्णस्येत्त्वार्थं पययोरित्यपेक्षितम् । अन्यथा पिपविषते, पिपविषतीति न सिद्ध्येद् इति ॥ वर्गप्रत्याहारेत्यादि । पुयण्जि इति वर्गादिग्रहणफलं तु अबीभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् बिभावयिषति मिमावयिषति रिरावयिषति लिलावयिषतीत्यादिरूपसिद्धिरिति वाच्यं तद् दुरुपपादम्, णिति परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च वृद्ध्यादौ कृते द्वित्वे सत्यभ्यासे उवर्णस्य दुर्लभत्वादकारस्य सन्यतः इतीत्त्वेन रूपसिद्धेश्च । ततो वर्गादिग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थं ज्ञापकमिति भावः ॥ ज्ञापनफलं तु यत्र ओः पुयण्जि इत्यस्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तद्यथा । चुच्यावयिषति । चङ्यचुच्यवत् । उडुरिवाचरति उडवति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः इत्याचारे क्विप् तदन्ताद्धातोर्णौ सन् । उडुडावयिषति । चङि औडुडवत् । तु इति सौत्रो धातुस्ततो णौ सन् । तुतावयिषति । चङि अतूतवत् । नुनावयिषति । अनूनवत् । पुस्फारयिषति । अपुस्फुरत् । चिस्फुरोर्णौ इति वात्त्वम् । अपुस्फरदित्यादिष्वभ्यासे उकारश्रवणं भवति ज्ञापनात् । अन्यथा चिच्यावयिषतीत्यादि प्रसज्येत । तदेतत्सकलमभिप्रेत्य वार्तिककृतोक्तम् ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य इति ॥ स्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम् ॥ अच आदेशो न स्यादिति । प्रतिषेधपक्षो मुख्य इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । प्रतिषेधः स्थानिवद्भावस्याप्युपलक्षणमिति बोध्यम् । नन्वेवं कॄत संशब्दने इति धातोर्णौ चङि इरादेशात् प्रागेव कॄत इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे च अचकीर्तदिति स्यान्न तु अचिकीर्तदित्यत आह ॥ यत्र द्विरुक्ताविति ॥ आद्योजिति । चङ्सन्निहितस्योत्तरखण्डत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् ॥ अन्ये तु आद्यग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं धातोरवयवस्यैकाचो द्वित्वे सत्यभ्यासोत्तरखण्डे अज्द्वयासंभवादित्याहुः ॥ औजढत् औननदित्यादौ परिनिष्ठिते अवर्णस्यालाभादाह । प्रक्रियायामिति । चुच्यावयिषतीत्यादौ प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यते इत्याह । परिनिष्ठिते रूपे वेति ॥ वाशब्दोऽनास्थायाम् । क्वचिदवर्णपरत्वं विवक्षितं न तु अमुकत्रैवेत्याग्रह इति भावः ॥ सजातीयापेक्षत्वादिति । पुयण्जो ह्यभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरा भवन्ति । अतस्तथैव ज्ञापकमित्यर्थः । अत एव भाष्यकृता पवर्गादिरन्यस्मिन् अपि हलि अवर्णपरे एव स्थानिवत्त्वमिति अचिकीर्तदित्यादौ नातिव्याप्तिरिति सिद्धान्तितम् ॥ ननु ओः पुयण्जि इति सूत्रे णिचि इति नास्ति, तथा च णिच्यच आदेशो न स्यात् इत्यर्थं कथमिदं ज्ञापकं भवेत् । न च

सामान्यतो द्वित्वे कार्ये अच आदेशो न स्यात् इत्येव ज्ञाप्यतामिति वाच्यम् । दिद्वनीयिषति निनवनीयिषतीत्यादावभ्यासे उकारश्रवणप्रसङ्गादिति चेद् ॥ अत्राहुः । येन नाव्यवधानम् इत्येकेन प्रत्ययेन द्वित्वनिमित्तप्रत्ययस्य व्यवधानमाश्रीयते तच्च णेरेव सम्भवतीति णिज्विषयकमेव ज्ञापकम् ॥ दिद्वनीयिषतीत्यत्र तु ल्युटा क्यचा च व्यवधानमिति न तद्विषयं ज्ञापनमिति अस्मिन् मते आचारक्विबन्ताद्द्वनशब्दात्सनि दुद्वनिषतीति स्यात्, तच्च नेष्यते णौ स्थानिवद्भावस्य ज्ञापकम् इति वार्तिकोक्ते स्थानिवत्त्वेन प्रतिषेधेन वा णावेवाभ्यासे उकारेण भवितव्यम् । अतो वार्तिककारवचनादेव णौ स्थानिवदिति स्वीकर्तव्यम् । तथा च न पूर्वोदाहरणेषु दोष इति दिक् ॥ फलितमाह । प्रकृते त्विति ॥ औननदिति । नोनयतिध्वनयति इति चङ्निषेधस्त्विह न तत्र च्छन्दसि इत्यनुवृत्त्या माल्वायतो जरितुः काममूनयीः इत्यादावेव तन्निषेधात् ॥ यद्यपि परिनिष्ठित एव अवर्णपरत्वमित्याशयेन उवर्णादेश एव स्थानिवत् स्यान्नान्यः इति वदतां बोपदेवादीनां मते औननदित्येव भाव्यम् । अवर्णादेशस्य स्थानिवत्त्वे तु परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वाभावात् ॥ तथापि अचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अवर्णाभावात् इति भाष्यकारोक्तपरिहारपर्यालोचनया उवर्णादेश एव स्थानिवदिति नियमो नास्तीत्यौननदिति रूप निर्बाधमेव । किं च उवर्णादेश एवेति नियमे लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य इति सूत्रे अपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ शाच्छासा इत्यादिना युकि चङि उपधालोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् पाप्शब्दस्य द्वित्वम् इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्येत । अपि च शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत्तथा इति वैयाघ्रपद्यवार्तिकस्य औजढदिति प्रयोगोपि विरुध्येत । एतद्धि पूर्वत्रासिद्धम् इत्यस्य प्रयोजनकथनवार्तिकम् । तद्यथा शुष्किकेत्यत्र उदीचामात इति इत्त्वविकल्पो न । शुषः कः इति कत्वस्यासिद्धत्वेन यकपूर्वत्वाभावात् ॥ शुष्कजङ्घेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव न कोपधायाः इति पुंवद्भावनिषेधो न । क्षामिन् इत्यत्र तु मादुपधायाः इति वत्वं न । क्षायो मः इति मत्वस्यासिद्धत्वात् । वहेः क्तान्ताण्णिचि चङि औजढदित्यत्र ढत्वस्यासिद्धत्वाण्णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च ह्तशब्दस्य द्वित्वं कुहोश्चुः अभ्यासे चर्च सन्वदित्त्वं तु अनग्लोपीति प्रतिषेधान्न भवति ॥ एवं काशिकायामपि पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रे औजढदित्युदाहृत्य ऊढिमाख्यदौजिढदित्येतत्तु क्तिन्नन्तस्य ऊढिशब्दस्य भवतीत्युक्तम् । तदपि विरुध्येत । उवर्णादेश एव स्थानिवद् इति नियमे णौ कृतस्य टिलोपस्याच्स्थानिवत्त्वाभावेन ह्तशब्दस्य वा द्वित्वासंभवात् । एवं चाङ्घातोर्णिच्यलोपे चङि

स्थानिवत्त्वात् कशब्दस्य द्वित्वे आचकदिति रूपमेव सर्वमतम्, न त्वाचिकदिति बोपदेवोक्तमिति बोध्यम् ॥ नन्वचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अवर्णाभावात् इति वदन् भाष्यकारो न बोपदेवग्रन्थस्य प्रतिकूलः उत्तरभागे परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वमुवर्णादेशस्यैव संभवति नान्यस्येत्यनेनैव भाष्यकारेण तथोक्तमिति वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । तथा हि सति यत्र ओः पुयण्जि इत्यस्य प्राप्तिस्तत्राप्युवर्णादेश एव स्थानिवत् । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादित्येवमेव भाष्यकारो वदेत् । ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगाद् इति दिक् ॥ सकेत ॥ चत्वारोऽत्र धातव ॥ पाठान्तरमिति ॥ संकोचने इत्येतत्पर्यन्तम् ॥ अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं नेति ध्वनयति ॥ अतिस्तेनदिति ॥ गृहयत इति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । लुङि अजगृहत् । अग्लोपान्न सन्वद्भावः ॥ मृगयते इति ॥ मार्गयति मार्गतीति तु मार्ग अन्वेषण इत्यादृषीयस्य ॥ अर्थ । अर्थयत इति । वृद्धेर्लोपो बलीयान् इत्यल्लोपान्न वृद्धिः ॥ बोपदेवस्तु, वृद्धौ कृतायां पुकि चाऽर्थापयते इति रूपमाह ॥ तद् रभसात् । न च अर्थवेदसत्यानाम् इत्यापुक् स्यादेवेति वाच्यम् । तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् ॥ अदन्तत्वसामर्थ्यादिति । कथादिषु उपधावृद्धिदीर्घसन्वद्भावविरहेण सारभामप्रभृतीनामुपधाह्रस्वस्य गृहमृगप्रभृतीनामुपधागुणस्य च व्यावर्तनेन अदन्तत्वं सार्थकम् । इह त्वदन्तत्वे प्रागुक्तफलाभावात् णिचः पाक्षिकत्वं ज्ञापयतीति भावः ॥ ननु अदन्तत्वसार्थक्यत्वाय वाल्लोप इति प्राचोक्तमेवाभ्युपगम्यतामिति चेद् ॥ अत्राहुः । चिन्तयतेरितीत्त्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मते इह अदन्तत्वस्य फलं स्पष्टमेव । विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति तु तत्र तत्र आकार इकार ईकार उकार ऊकारास्त्वनुबन्धाः यथा ज्ञापकतया स्वीकृताः । तथा अदन्ततापि णिज्विकल्पमेव ज्ञापयितुं क्लृप्तेनैव णिज्विकल्पेन कृतार्थत्वे अपूर्वस्य लोपबाधस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तथा हि सति मतद्वयेऽप्येकरूपमेव फलं लभ्यते इति ॥ असुस्वदिति । अनेकाच्त्वान्न षत्वम् ॥ प्रातिपदिकादिति । यदि सुबन्तात्स्याणिच् स्यात्, तदा स्वजयतीत्यादौ कुत्वं स्याद् इति भाव इति केचित् । तन्न । इष्ठवद्भावेन भत्वे कुत्वस्याप्रसक्तेः ॥ अत्र बहुलं णिच् स्यात् स च णिच् इष्ठवत् भवतीति अन्वयात् पक्षे वाक्यमपि भवतीत्याह । पटुमाचष्ट इति । धात्वर्थे इत्यनेन कारणास्थानादिर्गृह्यते इति भावः ॥ तेन बह्वन्याचष्टे भावयतीत्यत्र इष्ठस्य यिट्च इति णिचोऽपि यिट् स्याद् । अत्राहुः । टेः इति सूत्रे णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य इति वार्तिके प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम् । तेनात्र

णिचो यिट् न भवति तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं संनियोगशिष्टत्वात् । किं तु वहयतीत्येव भवितव्यमिति मतान्तरम् ॥ एतच्च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टमिति ॥ अन्ये त्वाहुः इष्ठवत् इति हि मतस्यन्ताद्वतिः णौ इत्युपमेये सप्तमीदर्शनात्तेन इष्ठनि परे पूर्वस्य यत् कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्ठनोऽपीति ॥ पुंवद्भावेति । अतिशयेन पट्वी पटिष्ठेत्यत्र भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावः । कृशिष्ठः द्रढिष्ठ इत्यत्र र ऋतो हलादेः इति रभावः । साधिष्ठ इत्यादौ टिलोपः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ इत्यत्र विन्मतोर्लुक् इति विनो लुक् । अतिशयेन गोमान् गविष्ठ इत्यादौ मतुपो लुक् । स्थविष्ठ इत्यादौ स्थूलदूर इत्यादिना यणादिलोपः । प्रेष्ठ इत्यादौ प्रियस्थिर इत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः ॥ तद्दृष्टावपीति । पुंवद्भावस्योदाहरणम् एणीमाचष्टे एतयति । टिलोपेनैव संनियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्भावग्रहण दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादिसिद्ध्यर्थमिति बोध्यम् । द्रढयतीत्यादौ रभावः । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यत्र विनो लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मतुपो लुक् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिरत्र न भवति । प्रियमाचष्टे प्राययति स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यादौ तु वृद्धिर्भवत्येव । इयोरिति निर्देशेन तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् ॥ परत्वाद्वृद्धाविति । लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः, वृद्धिरप्यनित्या, उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिस्तस्यां कृतायामौकारस्यावादेशात् प्रागेव परत्वाद्वारणादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च लोप इत्यर्थः ॥ एवं चानग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ स्त इत्याह ॥ अपीपटदिति । इह टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानाद्दीर्घसन्वद्भावौ नेति न भ्रमितव्यम् । स्थानिवत्त्वेऽप्यङ्गस्य णिच्परत्वानपायात् । चङ्परे णौ यल्लघु इति पक्षेऽपि अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घसन्वद्भावौ स्त एव ॥ केचित्तु चङ्परे णौ यल्लघु इति पक्षे पटुशब्दोकारस्य वृद्धौ कृतायां णिपरं लघु दुर्लभमिति सन्वद्भावाप्राप्त्याऽपपटदित्येव रूपम् । प्रथमं टिलोपः पश्चाद्द्विर्वचनमिति मत्वा अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोरमोक्तं यत्, तन्नादर्तव्यम् । णिच्यच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये इति निषेधपक्षस्य मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य दुरुपपादत्वादित्याहुः ॥ तन्मन्दम् । अपीपटदित्यत्र द्वितीयाच्पर्यन्तस्य प्रथमावयवस्य द्वित्वमिति हि निर्विवादम् । तथा च द्वितीयस्याचो द्वित्वाकरणात् प्रथमं टिलोपः स्यादेवेति ॥ वृद्धेर्लोप इति । कृताऽकृतप्राप्तिमात्रेण लोपो नित्यः । वृद्धिस्त्वनित्या । टिलोपे सति स्थानिनः पूर्वत्व कर्तव्यायां लोपस्य स्थानिवत्त्वात् स्वविधौ स्वस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्च ।

अस्मिंस्तु पक्षे मुण्डमिश्र इति सूत्रे श्लक्ष्णयोरदन्तत्वनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव । वृद्धेः प्राक् टिलोपे सति अग्लोपित्वसंभवात् । तथा चादन्तत्वनिपातनसामर्थ्याट्टिलोपात् पूर्वं वृद्धिरेवेत्यनग्लोपित्वादपीपटदित्येव रूपं साध्विति प्रतीयते । भाष्यद्वयप्रामाण्याद्रूपद्वयमपि साध्विति बहवः ॥ लडर्थस्त्विति । करोत्याचष्टे इति हि कर्तरि वर्तमाने लडेकवचनम् । लडर्थाविवक्षायां तु ण्यन्ताद्भावकर्मणोः भूतभविष्यतोर्द्वित्वबहुत्वयोश्च प्रत्ययो भवत्येवेति भावः ॥ यद्यप्येकत्वादिसंख्या लडर्थो न भवति । तथापि लडादेशतिङर्थोऽपीह लडर्थत्वेन गृह्यत इति ज्ञेयम् ॥ तेनातिक्रामति । तृतीयाप्रकृतिभूतात् प्रातिपदिकाण्णिच् । तृतीयान्तात् णिजित्यन्ये । एवं तत्करोति इत्यत्रापि द्वितीयाप्रकृतिभूताद्द्वितीयान्ताद्वा णिच् । न च सुबन्ताण्णिचि वाचं करोत्याचष्टे वाचाऽतिक्रामति वाचयतीत्यत्र कुत्वं स्यादिति शङ्क्यम् । इष्ठवद्भावेन भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात् । यशस्विनमाचष्टे-यशसयति स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ विनो लुकि प्राप्तस्य पदकार्यस्य बाधार्थं भसंज्ञातिदेशस्य आवश्यकत्वात् । तत्करोति इत्यादिनिर्देशानुगुणत्वाच्च सुबन्ताण्णिजिति पक्ष एव ज्यायानित्याहुः ॥ णिच्प्रकृतिरिति । वधशब्दो णिच्प्रकृतिः, इदानीं तु क्त्वालुक्यवशिष्टभाग एव प्रकृतिरित्यर्थः ॥ व्याख्यानात् कृत इति । यद्यपि वधशब्दः कृदन्तः, स आख्यानं न भवति । तथाप्याख्यानवाची कृदन्तश्च कंसवधशब्दो भवत्येव कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् ॥ कृल्लुगिति । हनश्च वध इति विहितस्य अप्प्रत्ययस्य लुक् ॥ प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति । विकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थः । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । कंसं हन् इति स्थिते इति ॥ कसविशिष्टस्येति । तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः ॥ दोष इति । कशब्दात् पूर्वमडागमः कंस् इत्यस्य द्विर्वचनं स्यादित्यर्थः ॥ किं चेति । एवं च कंसमजीघनदिति इष्टं न सिध्येदिति भावः ॥ तत् प्रत्यये । धातोर्विहितप्रत्यये । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र हनस्त इति तत्वं न भवतीति ज्ञेयम् ॥ उक्तदोषान् परिहरति ॥ सत्यमिति । प्रकृतिवच्चेति चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थं इत्याह । चात् कार्यमिति । यद्यप्यन्यतरातिदेशेनाप्यड्द्विर्वचने सिध्यतः । तथापि धातावनन्तर्भूतद्वितीयान्तादिलाभाय कारकातिदेशः । कार्यातिदेशस्तु कुत्वतत्वादिलाभायेति विवेकः ॥ इह भारतभागवतादिप्रसिद्धे कंसवधाद्युपाख्याने एव णिजिति नाग्रहः, किं तु उपाख्यानमात्रे । तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति । इह क्त प्रकृतौ राज्ञः कर्तृत्वेपि गमेर्हेतुमण्णौ गतिबुद्धीत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति द्वितीयान्तमेव रू-

पातिदेशबलात् स्वीक्रियते । देवदत्तःपाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तु देवदत्तस्य कर्तृत्वानपायात् तृतीयैव भवति । रुक्मिणीहरणमाचष्टे इत्यादौ हृक्रोरन्यतरस्याम् इति विकल्पात् रुक्मिणीं रुक्मिण्या वा हारयतीति प्रयोगः॥ कर्तृकरणादिति । कर्तृग्रहणाभावे चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यात्, न तु करिभिरवबध्नाति अवकरयतीत्यादौ । लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन सुप्रसिद्धत्वादतः तत्संग्रहार्थं कर्तृग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ नव्यास्तु साधकत्वेन विवक्षितं यत् तत् करणशब्देन गृह्यते न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव । अन्यथा कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यादावपि लोकप्रसिद्धकरणप्रसक्त्या वाणेन हत इत्यादि रूपं न सिध्येत् । तथा च कर्तृग्रहणं विनाप्यवकरयतीति रूपसिद्धौ न किञ्चिद्बाधकमिति व्याख्याय कर्तृकरणात् इत्यत्र समाहारद्वन्द्वं मत्वा देवदत्तेन पाचयति देवदत्तयतीत्युदाजह्रुः ॥ कदाचिद्दर्शने । चित्रकरणकदाचिद्दर्शनयोः इति सुवचम् ॥ अदन्तेषु पाठबलादिति । अदन्तस्य फलान्तराभावादतोलोप बाधित्वा वृद्धिरित्यर्थः ॥ संग्राम । सग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिक करोतीत्यर्थे णिचं लभते ॥ अनुदात्तेदिति । एतच्च भ्रंशादिभ्यो भुवि इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् ॥ अकारप्रश्लेषादिति । तेन प्रश्लिष्टस्येत्संज्ञा, प्रकृत्यकारस्य तु इष्ठवत् इति टिलोपः । तथा च अग्लोपात्ससंग्रामतेत्यत्र नोपधाह्रस्वः ॥ सुख दुःख । तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थौ परामृश्येते । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धे अनयोः पाठः सोपसर्गात्प्रत्ययार्थं इत्येके ॥ ॥ सुखदुःखाभ्यां तत्क्रियायामेव णिच् स्यान्न त्वाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे इत्येतदर्थः पाठ इत्यन्ये ॥ पुच्छादिष्विति । भीमसेनस्य वाक्यम् ॥ ग्रन्थान्त इति । भू सत्तायाम् इत्यादिधातुपाठस्यान्त इत्यर्थः॥

इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ तच्छब्देन स्वतन्त्रः कर्ता इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते । तस्य कर्तुःप्रयोजकः प्रेरकः तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकारः एकसंज्ञाधिकारबाधनार्थः । तदाह ॥ हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति । हेतुसंज्ञायाः प्रयोजनं भीस्म्योर्हेतुभये भियो हेतुभये षुक् इत्यादौ प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः । कर्तृसंज्ञायास्तु लः कर्मणि च भावे चेति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः॥ हेतुमति च ॥ स्वनिष्ठाधारादिरूपाधेयतासम्बन्धेन हेतुर्यत्रास्ति स हेतुमान् व्यापारः । तस्मिन् वाच्ये णिजित्याह ॥ प्रयोजकव्यापार इति । प्रयोजकश्चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः । स च क्वचित्सिद्धः, क्वचित् फलरूपः । देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षा वासयति सग्रामो वासयती-

त्यादौ तु फलरूपः॥ प्रेषणादाविति। भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणा। आज्ञेत्यर्थः आदिशब्देन अध्येषणानुमत्यादीनामुपादानम्॥ समानस्याधिकस्य वा ऋत्विगाचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणम्। प्रार्थनेत्यर्थः॥ अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः तां विना यागादिक्रिया न निष्पद्यत इत्यनुमतिमात्रेण राजादिः, प्रयोजकः॥ अनुमत्यादिशब्देनात्रोपदेशानुग्रहयोरुपादानम्। ज्वरितः कषाय पिबेत् इत्युपदेशमात्रेण वैद्यादिः प्रयोजकः। यस्तु केनचिद्धन्तुमिष्टं पलायमानं निरुणद्धि, सोऽपि हन्तुरनुग्राहकत्वेन प्रयोजकः। सर्वेऽप्येते विशेषाः कथ णिच्प्रत्ययगम्या इति चेद्॥ अत्राहुः। सर्वानुगत प्रवर्तनासामान्य णिचोर्थः विशेषास्तु अर्थप्रकरणादिगम्या इति॥ नन्वेवं णिचो लोडादीनां च पर्यायता स्यात्। ततश्च इदानीं पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति णिजपि प्रयुज्येतेति चेत्॥ मैवम्। कर्तुः प्रयोजको हि हेतुः प्रैषविषयो यः संबोध्यो देवदत्तादिः स तु नाद्यापि प्रश्नकर्तृत्वेनावधारितः॥ तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता या प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा णिजर्थस्तदनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः॥ उक्तं च॥ द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड् विधीयते। सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः इति। अस्यार्थः। कर्तृत्वेनानवधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रैषे प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् इत्यादेर्लोट् भवति प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदा सा णिचो विषय इति॥ किं च प्रयोक्तृनिष्ठा प्रयुक्तिर्लोडर्थः प्रयोक्तृप्रयोक्तृकर्तृका तु णिजर्थः। पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः, पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः, पाचयामीत्यादौ तु वक्तेति दिक्॥ ओः पुयण्जि। पुयण्जीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम्। अपरे इति बहुव्रीहिः। अत्र लोपोभ्यासस्य इत्यतः अभ्यासस्य इत्यनुवर्तते, भृञामित् इत्यत इद्ग्रहणं, सन्यतः इत्यतः सनीति च, अङ्गस्य इति तु अधिक्रियत एव तदेतदभिप्रेत्याह॥ सनि परे यदङ्गमित्यादि। अपरे किम्। बुभूषति॥ पवर्गयण्जीति किम्। ऊर्णुनविषति॥ अबोभवदित्यादि। भू सत्तायाम्। पूङ् पवने। मूङ् बन्धने। युं मिश्रणादौ। रुशब्दे। लूञ् छेदने। जु गतौ। सौत्रोय धातुः जुचंक्रम्य इत्यत्र निर्दिष्टः। ननु भू भू इति द्वित्वोत्तर वृद्ध्यावादेशौ भवतस्ततः ऋतस्य णौ चङि इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वाभावात्सन्वद्भावाप्रवृत्त्याबोभवदित्यादावभ्यासोवर्णस्येत्त्वं दुर्लभमिति चेद्॥ अत्राहुः॥ आरम्भसामर्थ्यादेव न स्थानिवत्त्वमिति॥ स्रवतिशृणोति। अपरे इत्यनुवर्तते। ननु पुयण्जीति, पवर्गजकारयोरसंभवाद्यणः संभवेपि अव्यभिचारात्तदाह॥ अवर्णपरे धात्वक्षरे इति। अक्षरशब्दोत्र वर्णपरः॥ अवर्णपरे किम्। शुश्रूषति। शु-

णोत्यादेरुदाहरणं तु अशिश्रवत् । अशुश्रवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् ॥ अडुडौकदिति । ढौकृ गतौ । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योभ्यासो लघुपरः इति पञ्चाम्यर्थेणाह ॥ अचीचकासदिति ॥ मतान्तर इति । अङ्गं यत्र द्विरुच्यते इति मते, चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासः इति मते चेत्यर्थः ॥ सुब्धातुप्रकरण इति । अतितिरायत् । असमभ्रायत् । अविविश्वद्रायत् । अदिदेवद्रायदित्याद्युदाहरिष्यदित्यर्थः ॥ वृद्धिं बाधित्वेति । णल्लोपावियङ् इत्यादिवचनात्णिलोपांशप्रत्याख्यानपक्षे अपवादत्वाद्वेत्यर्थः ॥ असंभव इति । तथा च अचुचोरदित्येव रूपमिति भावः ॥ णाकृतिनिर्देशादिति । चङ्परे णावित्यत्र चङ्परे णित्वे इत्यर्थस्तेन णिद्वये सत्यपि णित्वं चङ्परमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति सभव इति भावः । एतेन अवीवदद्वीणां परिवादकेनेत्यादौ सन्वद्भावो व्याख्यातस्तत्रापीत्थमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तुल्यत्वात् ॥ णौ च ॥ विभाषा श्वेः इत्यनुवर्तते सश्चङोरिति णावित्यस्य विशेषणम्, ह्वः संप्रसारणम् इत्यतः सप्रसारणमनुवर्तत एवेत्याह ॥ सन्परे चङ्परे चेत्यादिवचनादिति । इयं च परिभाषा लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् इत्यत्र वच्यादीनां ग्रह्यादीनामनुवृत्तै प्रवेष्टसिद्धावुभयेषांग्रहणसामर्थ्यात् लभ्यते । अन्यथा वव्रश्चेत्यत्र हलादिःशेषे कृते वस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः ॥ स्तम्भुसिवु ॥ स्तम्भुः सौत्रः । षिवु तन्तुसंताने । षह मर्षणे । स्तम्भतेः स्तन्भेः इत्यनेन प्राप्तिः, अन्ययोस्तु परिनिविभ्यः इत्यनेनेति विवेकः ॥ आटिटत् । आशिशदिति । णिचा सह द्वित्वात् सन्वद्भावो नेति तद्विषये विहितो यो दीर्घो लघोः इति दीर्घः स न प्रवर्तते ॥ ऋदित्करणाल्लिङ्गादिति । यदि पूर्वं द्विर्वचनं भवेत् । तदा णिशब्दस्य द्वित्वे सत्युपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधार्थमृदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदुक्तार्थे ज्ञापकमेव ॥ एजादावेधताविति । एत्येधत्यूठसु इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्योरिति व्याख्यातत्वादिति भावः । न च मा भवान् प्रेदिधद् इत्यत्र णौ चङि इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वृद्धेरप्रवृत्तौ किमेधतेरेजादिविशेषणेनेति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि अजादेर्द्वितीयस्येति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशेसति वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसमोह इति वाच्यम् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम् इति भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा इहैव प्रेदिधदित्यत्र णिलोपो न स्यात् । जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यादिति दिक् ॥ उद्ज आर्जव इति । अयमुपध्मानीयोपध इति वार्तिककृतोक्तम् । तस्य झलां जश् झशि इति जश्त्वेन बकारे कृते उब्जिता । उब्जितमिति रूपम् । ए-

तत्रायोगवाहानां श्रुष्ठु पाठस्य फलम् ॥ भाष्यकारादयस्तूपध्मानीयोपधपाठे उ-ब्जिजिषतीति रूप न सिध्येत्। यदि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्याश्रित्य बका-रोत्तर द्वित्व क्रियते, यदि वा अस्यानित्यतामाश्रित्य बकारात् पूर्वमेवोपध्मानी-यस्य द्वित्वम् उभयथापि इष्टरूपासिद्धिः, आद्ये उबिब्जिषति, द्वितीये तूपध्मानी-यस्याचत्वात्तदादेः अजादेर्द्वितीयस्य इति द्वित्वे हलादिःशेषे द्वितोयोपध्मानीयस्य जश्त्वेन बकारे पश्चात् प्रथमस्यापि तथैव बकारे उबब्जिषतीत्यापत्तेस्ततश्चेष्ट-सिद्धये दकारोपधोय स्वीकार्यः। भुजन्युब्जाविति निपातनादुपध दकारस्य बो-भवतीति वाक्यं कल्प्यते, तच्च स्तोः श्चुना श्चुः इत्यस्याग्रे। तदायमर्थः। श्चुना योगे उद्जेर्दकारस्य बकार इति। अभ्युद्गः समुद्गः इत्यत्र तु उब्जिता उब्जितुमित्यत्रेव चवर्गयोगो नास्तीति न बकारः। दकारोपधे चास्मिन् स्वीकृते न न्द्राः इति नि-षेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे ततो बकारे च उब्जिजिषतीति सिध्यति रूपम्। न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति बकारोत्तरं द्विर्वचने सति स्यादेवानिष्टमिति वा-च्यम्। द्विर्वचने हि त्रैपादिकं सिद्धं, न तु तन्निषेधेऽपि। तथा च निषेधे त्रि-पादीस्थस्यासिद्धत्वात् न न्द्राः इति निषेधः प्रवर्तते। यद्वा। तादृशवाक्यमिह न कल्प्यते, किं तु भुजन्युब्जौ इति निपातनेन दस्य ब इति। न चैवं बकारस-हितस्य द्वित्वप्रसङ्गः। धातौ दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। न चाभ्युद्ग इत्यादावपि बकारश्रवणप्रसङ्गः। अकुत्वविषय एव बकारनिपातनाभ्युपगमात् ॥ यद्वा। अभ्युद्ग इत्यादिरूप द्रुपसर्गाद्गमेर्डप्रत्यये ज्ञेयम्। उद्जेस्तु घञि अनभिधानात् प्रयोगाभाव इति वदन्ति॥ तदेतद्भाष्यादिमतमभिप्रेत्याह। उपदेशे दकारोपध इत्या-दि॥ न न्द्राः इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते। तेन आदिभूतादचः परा एव नदरा द्विर्नोच्यन्ते नान्ये इत्यर्थः॥ ननु लावस्थायामेव अट् इति भाष्यकारोक्तपक्षे अदि-द्रपदित्यत्र अजादिमस्त्येव नान्याश्च प्रथममट्परत्वादन्तरंगत्वाच्चेति चेद् ॥ अत्राहुः। द्वितीयस्येत्यप्यत्रानुवर्तते। तत्सामर्थ्याच्च नित्यं द्वितीयस्येति तदर्थः। तेन लावस्थायामटि कृतेपि धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाले अजादित्वाभावान्नोक्तदोषः। नित्यं द्वितीयस्यैकाचो ये नदरास्तेषामेव। न चैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्य-येन इष्टसिद्धावजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यम्। इन्द्रिद्रीयिषतीत्यत्र द-कारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः। अजादेरित्युक्तौ त्वादिभूताचः परत्वं दकारस्य नेति सिद्धमिष्टम्। न च अजादेरित्युक्तावपि चन्द्रिद्रीयिषतीत्यत्र दोषः स्यादेव धात्ववयवस्य हल्त्वान्नकारस्य द्वित्वनिषेधाप्रसंगादिति वाच्यम्। अजादेरिति क-र्मधारयात् पञ्चमीत्युक्तत्वात्। इह च एकदेशे स्वरितत्व प्रतिज्ञाय अच इत्येवा

नुवर्त्यताम् । अथवा आदेरित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु । तस्य नावयवपरत्वं किं तु पूर्ववर्तिमात्रपरत्वं शब्दाधिकाराश्रयणादिति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति ग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति भाष्यं विरुध्येतेति चेत् ॥ मैवम् । यस्मिन् सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति तदाशयात् । न च अजादेरित्येतावत्युक्ते यस्य कस्यचिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रथमस्यैकाचः पूर्वेणैव सिद्धेः पुनरारम्भो द्वितीयस्य द्वित्वार्थमिति सुवचत्वात् ॥ रभेरशब्लिटोः ॥ रधिजभोः इत्यतोचीति इदित इत्यतो नुमिति चानुवर्तते ॥ अचि किम् । आरब्धम् ॥ अशब्लिटोः किम् । रभते । रेभे ॥ लभेश्च ॥ योगविभाग आङो यि इत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ काण्यादीनामिति । काण निमीलने । रण शब्दे । भण शब्दे । श्रण दाने । लुप्लृ छेदने । हिठ विबाधायाम् । षट् ॥ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । वण शब्दे । लुठ प्रतिघाते । लुप्लृ छेदने लोपीति णिजन्तनिर्देशः । लापयः इति पाठान्तरे लप व्यक्तायां वाचि ॥ केचित्तु लपहठ इति पठन्ति ॥ न्यासे चत्वारः ॥ चण दाने । लुठ स्तेये । भ्वादिः । चुरादौ दण्डकपाठे भाषार्थकोपि ॥ अचीकणत् । अरराणत् । अबीभणत् । अबभाणत् । अशिश्रणत् । अशश्राणत् । अलूलुपत् । अलुलोपत् । अजीहिठत् । अजिहेठत् ॥ स्वापेश्चङि ॥ चङि किम् । स्वापयति ॥ असूषुपदिति । इह संप्रसारणोत्तरं द्वित्वम् ॥ शाच्छासा । शो तनूकरने । छो छेदने । षोन्तकर्मणि । ह्वेञ् स्पर्धायाम् । व्येञ् संवरणे । वेञ् तन्तुसंताने । पा पाने लुग्विकरणालुग्विकरण इति परिभाषया पा रक्षणे इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदं वक्ष्यति ॥ शाययति । अशीशयत् ॥ छाययति । अचिच्छयत् ॥ साययति । असीषयत् । ह्वाययति ॥ अजुहावयत् । व्याययति । अविव्ययत् ॥ वाययति । अवीवयत् ॥ पाययति । अपीप्यत् ॥ इह शाच्छासादीनां कृतात्वानां निर्देशः पुकः प्राप्तिं ध्वनयितुं तत्प्रयोजनं त्वस्मिन्प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषाया अप्रवृत्तिः । तेन ध्यापयति ज्ञापयतीत्यादिसिद्धम् ॥ ह्वः संप्र ॥ णौ च संश्चङोः इति वर्तते तदाह । सन्पर इत्यादि । अजूहवत् अजुहावदिति ॥ काण्यादीनां वा इति ह्रस्वविकल्पः ॥ अपीप्यदिति । उपधालोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात्, कृते लोपे स्थानिवद्भावाद्वा पायशब्दस्य द्वित्वे हलादिःशेषे ईकारः । स च अनभ्यासविकारे इति निषेधादन्त्यस्यादेशः । इहाग्लोपित्वादलघूपधत्वाच्च सन्वदित्त्वदीर्घयोरप्राप्तावित्त्वं विधीयते ॥ व्लेपयतीत्यादि । व्ली वरणे । रीङ् चये । क्नूयी शब्दे उन्दे च । क्ष्मायी विधूनने ॥ तिष्ठतेरित् ॥ तकारो मन्दप्रयोजनः । श्तिपा निर्देशो यङ्-

लुङ्निवृत्त्यर्थः । अताख्यपत् लटि ताख्यापयीति । ताख्यापेति ॥ उक्तं त् । चुरादौ व्याख्यातम् ॥ अचीकृतदिति । ऋदादेशाभावपक्षे उपधायाश्च इतीत्त्वे रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । पुकोपवाद इति । आदन्त त्वात्पुकः प्राप्तिः । एवं च लुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेव फलम् । पालयतीति रूपस्य पाल रक्षणे इति धातुनापि सिद्धेरिति भावः ॥ वो विधू । लुग्विकरणालुग्विकरण परिभाषया ओवै शोषण इत्यस्यैव ग्रहणम् । न तु वा गतिगन्धनयोः इत्यस्य । लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषा त्वस्मिन् प्रकरणे न प्रवर्तते इत्युक्तं प्राक् । ओवै शोषणे इत्यस्य रूपमिति वदन् वामनोप्यत्रानुकूलः । वज गतौ इति धातुना वाजयतीति रूपे सिद्धे जुगागमस्य पुग्निवृत्तिरेव इहापि फलम् ॥ वातेरिति । वायतेरिति वक्तुं युक्तम् । आत्त्वविधायकसूत्रं स्मारयति । विभाषा । लीयतेरिति लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । अन्यथा विभाषा लीङ, इत्येवावक्ष्यत् । तेन लीलीङोरुभयोरप्यात्त्वं भवति ॥ लीलोः ॥ लीङ् श्लेषणे दिवादिः । ली श्लेषणे, क्र्यादिः । लाग्रहणेन ला आदाने अदादिः, कृतात्वौ लीलीङौ च त्रयोपि गृह्यन्ते ॥ लीयतेरिति ॥ औचित्यादिहापि यका निर्देश इत्युभयोरपि ग्रहणम् । न च निरनुबन्धकपरिभाषया सूत्रेपि लीङो न ग्रहणमिति वाच्यम् । इयं हि परिभाषा वामदेवाड्ड्यड्डौ इत्यत्र डित्त्वेन ज्ञापिता । ज्ञापनं च उत्सर्गतः सजातीयापेक्षमिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते । यथा ॥ सद्व्ययतव्यसमानाधिकरणे न इत्यत्र तव्यस्यैव ग्रहण न तु तव्यतः । अत एव जॄव्रश्चोः क्त्वि इति सूत्रे जृणातिजीर्यत्योरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकृतोक्तम् । अतोत्र लीलीङोर्ग्रहणमिति सम्यगेव । न चैवं दिव औत् इत्यत्र निरनुबन्धकपरिभाषया दिविति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु धातोरिति ग्रन्थः कथं संगच्छते इति वाच्यम् । उत्सर्गतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति वदन्ति ॥ विलीनयतीति । लीलीङोरीकारान्तयोर्नुकि रूपम् ॥ विलाययतीति । नुगभावपक्षे तयोरेव रूपम् ॥ विलालयतीति । लातेः कृतात्त्वयोर्लीलीङोश्च लुकि रूपम् ॥ विलापयतीति । लुगभावपक्षे आदन्तानां तेषामेव रूपम् ॥ लीङ्विलाययतीति । नुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे युक् । आत्त्वाभावे तु वृद्ध्यायादेशौ ॥ प्रलम्भनेति । प्रलम्भनं वञ्चनम् । अभिति किम् । लीयते । लिनाति ॥ लियः संमान । चात् प्रलम्भने ॥ बिभेतेर्हेतुभये ॥ हेतुः प्रयोजकः । इह आदेच उपदेशे इत्यत एच आदित्यनुवर्तते, विभाषा लीयतेः इत्यतो विभाषा चिस्फुरो रित्यतो णाविति च तदाह ॥ बिभेतेरेच इत्यादि ॥ भीस्म्योः ॥ व्यत्ययेन षष्ठीत्याह ॥

आभ्यामिति । णेरणौ इत्यतो णेरित्यनुवृत्तेर्ण्यन्ताभ्यामेव विधिरकर्त्रभिप्रायार्थः ॥ ईकारान्तस्येति । तेन आत्वपक्षे भापयते इत्येव, न त्वत्र षुगित्यर्थः ॥ करणादेव हेतोरिति । तथा च करणात् स्मये आत्वाभावेन पुग् दुर्लभ इति भावः ॥ प्रयोज्यकर्त्रीति । यद्यपि प्रथमणिजर्थं प्रति मनुष्यवागेव प्रयोजिका अत एव आत्वं प्रवृत्तम् । तथापि द्वितीयणिजर्थाभिप्रायेणेदमुक्तमिति मनोरमायाम् ॥ केचित्तु प्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथमणिजभिप्रायेणैवेदं सुयोजमित्याहुः ॥ ण्यन्तात्स्माविति । राजा विस्मयते तं मनुष्यवाक् विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन् इत्यर्थः । एवं च प्रथमणिचि हेतुर्मनुष्यवागिति आत्वपुकावुपपन्नौ ॥ क्रीङ्जीनाम् ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । इङ् अध्ययने । जिजये । अचिक्रपत् । अजीजपत् ॥ अध्यजीगपद् इति । नात्र णिज्निमित्तस्य गाङो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः । यत्राभ्यासोत्तरखण्डे आद्योजवर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात् । इह तु गाङः पूर्वं सति हि द्वित्वे अजादेर्द्वितीयस्य इति णिच एव द्वित्वं भवेत्ततस्तङ्परणिज्निमित्तो गाङ् । ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डे दुर्लभं कीर्तयतिसाम्यादिति नोक्तशङ्कावकाशः ॥ अध्यापिपदिति । पिशब्दस्यात्र द्वित्वम् ॥ सिध्यतेरपार ॥ श्यना निर्देशाद्गौवादिकस्याग्रहणम् ॥ तत्त्वं निश्चिनोतीति । तत्त्वनिश्चयश्चात्मविषयकः । स च परलोके उपयुज्यते ॥ प्रजने ॥ वीयतेरिति वी गतिप्रजनादौ आदादिकस्य यका निर्देशः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । वीतेः इति वक्तव्ये यका निर्देशात् व्येञोऽपि ग्रहणम् । तस्यापि यकि सम्प्रसारणे वीधातुना समानरूपत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेऽर्थे आत्वं वा स्यात् । तत्र आत्वे तदभावे च यद्यपि व्येञ्व्यापयतीति रूपं तुल्यं शाच्छासा इति पुकोऽपवादतया युग्विधानात् । तथापि णिजन्तात् क्विपि व्याः व्यौ व्याः । आत्वाभावपक्षे व्येः व्यायौ व्यायः इत्यस्ति विशेषः विभाषाविधानसामर्थ्यात् पक्षेऽपि आदेच उपदेशेऽशिति इति न प्रवर्तते । अनेकार्थत्वाच्च धातूनां व्ययतेरपि प्रजनोऽर्थ इति ॥ दोषो णौ । दुष वैकृत्ये दिवादिः ॥ णौ किम् । दोषः । चित्तमिति । चिती संज्ञाने इत्यस्मात् क्तः ॥ दूषयति । दोषयति वेति । चित्तं दुष्यति स्नानसंध्यादौ विरक्तं भवति । तत् प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ जृणातेस्त्विति । अषित्त्वादस्य मित्त्वं नेति भावः ॥ आखेटकमिति । मृगयेत्यर्थः ॥ रजयतीति । रजन्ति मृगाः ग्रहणमरणाद्यनुकूलव्यापारविषया भवन्ति, तान् मृगान् तादृग्व्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः ॥ ज्ञपादिश्चिञ् इति । तेन मित्त्वाद्ध्रस्व इति भावः।स्वादिगणस्थस्य तु मित्त्वं नेत्यु-

दाहरति ॥ चापयतीत्यादि ॥ अपुस्फुरदिति । द्वित्वे कर्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्फुरित्युकारवतो द्वित्वं ततः चिस्फुरोर्णौ इति वा आत्त्वम् ॥ उभौ सा । रषाभ्याम् इति सूत्रे नः इति षष्ठ्यन्तं प्रथमाद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते इत्याह ॥ उभौ नकाराविति । ननु साभ्यामस्य इत्युक्त्या उभयोरपि भविष्यतीत्युभौग्रहणं व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । साहित्यमात्रं विवक्षितं न तुल्ययोग इत्यभ्युपगमे द्वयोर्युगपन्न सिध्येदित्युभौग्रहणम् । न च तुल्ययोगाविवक्षाया तेन सहेति तुल्ययोगे इति समासोऽत्र न स्यादिति शङ्क्यम् । तुल्ययोगग्रहणं प्रायिकं, सकर्मकः सलोमक इत्युक्तत्वादिति । कैयटे तु उभावित्यस्मिन्नसति साभ्यासस्यानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यनाश्रीयमाणे अकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते अनन्तरस्य अनितेः इति पूर्वेणैव णत्वस्य सिद्धत्वात् व्यवहितनकारार्थमिदं णत्वं स्यात् । अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्यन्यायेन न स्यादिति उभावित्युच्यत इति स्थितम् ॥ साभ्यासस्येति किम् । प्राणनमति । असत्यस्मिन् अनितेः इति षष्ठी सबन्धसामान्ये स्यात्तत्रानन्तर्यादिसबन्धोऽपि गृह्येत । सति तस्मिन् अवयवावयविभावसंबन्धो लभ्यते । अतोऽर्थवत्साभ्यासग्रहणम् । यदि त्विष्टानुरोधेन अनितेः इति षष्ठी अवयवसम्बन्धे व्याख्यायते । अनितेश्च नकारद्वयाभावात्सामर्थ्याद्द्विर्वचनं प्राप्त एवानितिर्गृह्येत । तदा साभ्यासस्य इति मन्दप्रयोजनम् । इह पूर्वं णत्व कृत्वा द्वित्वे कृते प्राणिणदित्यादिसिद्धावयमारम्भः पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वादभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावः सिद्धः ॥ प्रत्याययतीति । प्रतिपूर्वस्येणो ज्ञानार्थता । लुङि प्रत्यायियत् । इह इणो णिचि कृते इणो यण् इति यण बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः । न च ओः पुयण्जि इति ज्ञापकात् पूर्वं द्वित्वं पश्चाद् वृद्धिरिति शङ्क्यम् । अजादेर्द्वितीयस्य इति णिचोऽभ्यासोत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावात् ॥ इति वार्थे इति । व्याख्यानद्वयमप्याकरारूढमिति भावः ॥ यकारस्येति । रेफस्य तु न न्द्राः इत्यनेन निषेधादिति भावः ॥ द्वितीये त्विति । तृतीयस्यैकाचः इति पक्षे सन्नन्ते प्रवर्तते इति वचनसामर्थ्यादिति भावः । ऐर्ष्यियदिति । तृतीयव्यञ्जनस्य इति पक्षे इदमुदाहरणम् ॥ ऐर्षिष्यदिति रूपस्यासाधुत्वमाशङ्क्योपपादयति ॥ द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना । द्वितीयस्यैवेति । एकाच इति शेषः ॥ अप्रवृत्तेरिति । किं तु सन्नन्त एव प्रवर्तते । अत्र ह्यनुपदम् ईर्ष्यियिषति इत्युदाहरिष्यति । अर्थ उपयाच्ञायाम् इत्यस्य आगर्वीयत्वादात्मनेपदेन भाव्यमिति प्रार्थयन्तीति माघकाव्यादिप्रयोगो-

ऽसाधुरित्याशङ्क्य तत्समर्थनायाह ॥ निवृत्तप्रेषणादिति । उक्तं च । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते इति । तेनेत्यादि । प्रार्थनां कुर्वन्तीति विवेचितार्थे प्रयोगः सिद्ध इति भावः ॥ केचित्तु परस्मैपदसिद्ध्यर्थं प्रार्थनं प्रार्थः तं कुर्वन्ति प्रार्थयन्तीति व्याचक्षते ॥ तदसत् । धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाणां पृथक्करणस्य वक्ष्यमाणतया अर्थवेद इत्यापुगागमस्य दुर्वारत्वात् ॥

इति णयन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः ॥ इषिकर्मण इत्यादि । इच्छायामिति । श्रुतत्वात्कर्मत्वं कर्तृत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यत इति भावः । पठितुमिच्छतीति । एकनिष्ठा पाठगोचरा वर्तमानेच्छेत्यर्थः ॥ यिसनोरिति । तृतीयव्यञ्जनस्य इति पक्षे यकारस्य द्वित्वम् ॥ तृतीयस्यैकाचः इति पक्षे तु मन इत्यर्थः ॥ रुदविद॰ ॥ रुदसाहचर्याद् वेत्तेरेव ग्रहणम् । इह रुदविदमुषाणां ग्रहणं रलो व्युपधात् इति विकल्पे प्राप्ते, ग्रहेः न क्त्वा सेट् इति निषेधात् क्त्वायां अप्राप्ते, स्वपिप्रच्छ्योस्तु क्त्वः कित्त्वस्याप्राप्तौ वचनम् ॥ रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । एतेषु गुणाभावः कित्वस्य फलम् । गृहीत्वा । सुप्त्वा । पृष्ट्वा । एतेषु सम्प्रसारणमपि फलम् ॥ सनि ग्रहगुहोश्च ॥ ग्रहेर्नित्यं गुहेर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोयम् ॥ सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भाव इति । कत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भावः इत्येव सुवचम् । केचित्तु ढत्वे सति भष्भाव इत्यध्याहारेण योजयन्ति । तथा च जग्रह्स् इति स्थिते इणः परत्वेन सस्य षत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वाड्ढत्वे भष्भावः । ततश्च कत्वे, कवर्गात् परस्य षत्वमिति विधिक्रमः ॥ अन्ये तु षत्वे ढत्वे च कृते पश्चाद्भष्भावे कर्तव्ये सकारपरत्वाभावाद् भष्भावो न स्याद् इत्याशङ्कायां सनः षत्वस्यासिद्धत्वात् इति ग्रन्थः प्रवृत्त इति कार्यासिद्धिपक्षावलम्बनेन व्याचक्षते ॥ जिघृक्षतीति । गुहेर्जुगुक्षति । सूत्रे चकारात् अयुकः किति इत्यत उक इति अनुकृष्यते । उगन्तात् बुभूषति । लुलूषति । श्रयतिस्तु नानुकृष्यते । तस्य सनीवन्तर्ध इति विकल्पविधानात् ॥ किरश्च पञ्चभ्यः ॥ पञ्चग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । एवं च प्रच्छधातोरनन्तरं गणपाठस्थं वृत्करणं त्यक्तुं शक्यम् । अत्र पञ्चभ्यः इत्यनेनैव वृत्करणं यत् तदपाणिनीयमिति व्याख्येयमित्याहुः ॥ केचित्तु, भूषाकर्मकिरादिसनाम् इति वार्तिके किरादिज्ञानार्थं वृत्करणमावश्यकमित्याहुः ॥ अनेट इति । वृतो वा इति प्राप्ते भाष्यकारेष्टिरियम् ॥ भौवादिकयोरिति । तथा च अज्झनगमाम् इति वक्ष्यमाणेन दीर्घ इति भावः ॥ इको झल् ॥ रुदविद इत्यतः सन्ननुवर्तते सनाक्षिप्तो धातुरिका विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह ॥ इगन्तादिति । इगन्तात् किम् ।

पिपासति । तिष्ठासति ॥ झलिति किम् । शिशयिषते ॥ कित् स्यादिति । असंयोगाल्लिट् कित् इत्यत. किदनुवर्तते इति भावः ॥ एज्विषयत्वाभावादिति । कित्त्वेन गुणाप्राप्तेरित्यर्थः ॥ अत एवेति । यद्येज्विषयादन्यत्राप्यात्त्वं भवेत् तदा मीग्रहणं तत्र न कुर्याद्गामादाग्रहणेष्वविशेषादिति भावः ॥ हलन्ताच्च । इगित्यनुवर्तते तदवयवत्वं हलो न सम्भवतीति समीपवाच्यन्तशब्द इत्याशयेन व्याचष्टे ॥ इक्समीपादिति । सौत्रत्वाद्विशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपातः ॥ तितृक्षतीति । कित्त्वे सति अनिदितामिति नलोपः ॥ अज्झनगमाम् ॥ गमः सामान्येन ग्रहणे गम्लृ गतौ इत्यस्मात् सञ्जिगंसते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादतः सनि च इङश्च इति सूत्राभ्यां विहितस्येणिङोरादेशस्य इग्वदिक इति इक आदेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह ॥ अजादेशगमेरिति । एतच्च सूत्रेऽज्ग्रहणाल्लभ्यते । तथा हि । इह सनि इत्येव सूत्रं कर्तव्य दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणादजन्ताङ्गस्य दीर्घः । चिचीषति । ततो हनिगम्योः इत्यपरं कर्तव्यम् । एवं चाज्ग्रहणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थम् । अजन्तस्य दीर्घो भवति ॥ अजादेशगमेश्चेति । झलादाविति किम् । जिगमिषति । गमेरिट्परस्मैपदेषु इति इट् ॥ सनि च । णौ गमिरबोधने इत्यतोऽबोधन इत्यनुवर्तते । प्रतीषिषतीति । तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यानित्यत्वात्सन्रूपस्याभ्यासस्येत्त्वम् । अनित्यत्वे लिङ्गं तु नित्यं कौटिल्ये गतौ इत्यत्र नित्यग्रहणमिति वक्ष्यते ॥ संजिगंसते इति । समो गम्यृच्छिभ्याम् इति तङ् पूर्ववत्सनः इति सन्नन्तादपि भवति ॥ रलो व्युपधा ॥ न क्त्वा सेट् इत्यतः सेडिति वर्तते । चकारेण क्त्वायाः संग्रहः । असंयोगात् इत्यतः किदिति नोपधात् इति वेति चानुवर्तते तदाह ॥ त्क्तासनाविस्यादि । सेट् किम् । भित्त्वा । छित्त्वा । बुभुत्सते ॥ आप्ज्ञप्यृ ॥ सनि मीमा इत्यतः अचः इत्यनुवर्तते, सः स्यार्धधातुके इत्यतः सीति च तदाह ॥ अत्र ईत्स्यात्सादाविति ॥ सीत्यस्य सनो विशेषणात्सादाविति लाभः ॥ ईप्सतीति । अजादेर्द्वितीयस्य इति प्सशब्दस्य द्वित्वम् ॥ बिभ्रज्जिषतीति । इटि तदभावे च रमागमविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि ॥ सुस्मूर्षतीति । अज्झनगमाम् इति दीर्घे सत्युत्त्वम् ॥ यियविषतीति । द्विर्वचनेचि इत्यादेशनिषेधाद् द्वित्वे कृते अभ्यासस्येत्त्वम् ॥ ऊर्णुनूषतीति । इडभावे अज्झनगमाम् इति दीर्घः । इट्पक्षे तु विभाषोर्णोः इति वा ङित्त्वम् ॥ न चेह सन्निति । किं तु नुशब्द इत्यर्थः ॥ किच्चान्न गुण इति । णिचः स्थाने इत्यर्थः ॥ श्वा मुमूर्षतीति ॥ एकश्वविषया मरणशङ्केति बोधः । मरणशङ्काविषयो भवतीत्यन्ये । पूर्ववत्सनः इत्यात्मनेपदमिह न शङ्क्यम् । शदेः इत्यादिसूत्रद्वये

सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सनि मीमा ॥ सः सि इत्यतः सीत्यनुवर्तते, तस्य सनो विशेषणत्वात् सादौ सनीति लाभः ॥ मीरूपाविशेषादिति ॥ ननु मिनोतेर्मीरूपस्य लाक्षणिकत्वात् मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते, तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानम् न तु यत्र प्रयोगाश्रयणं तत्र इति इको झलिति सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात्। तस्यायमाशयः। मीरूपमात्रस्य प्रयोगोत्राश्रित. विभाषा दिक्समासे इत्यत्र तु लक्षणाभिनिर्वृत्तस्य समासशब्दस्याश्रयणात् दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्त एव समास आश्रीयते इति ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात् क्वचिदुपतिष्ठते, क्वचिन्नोपतिष्ठत इति तूक्तोर्थ. ॥ मित्सतीति । हलन्ताच्च इति कित्वान्नोपधागुणः ॥ शिक्षतीति ॥ ननु निरनुबन्धपरिभाषया शक मर्षणे इत्यस्यैव ग्रहणमुचितमिति चेत् ॥ अत्राहुः । इयं हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषया । अत एव जॄव्रश्च्योः इत्यत्र जॄजृषोरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकारेणोक्तमतोत्रापि स्वादिदैवादिकयोर्ग्रहणं युक्तमेवेति ॥ मुचोकर्मकस्य । हलन्ताच्च इति कित्वेन गुणाभावे प्राप्ते विधिरयम् ॥ विवृत्सतीति । वृद्भ्यः स्यसनोः इति विकल्पेन परस्मैपदम् ॥ इट् सनि वा ॥ चिकीर्षतीत्यादौ अज्झनगमाम् इति दीर्घे कृते नेदं प्रवर्तते ॥ एकाच उपदेशे इत्यतः उपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात्। अत एवेटं विनैवोदाहरति। दुध्रूषतीति। ध्वृ कौटिल्ये। अज्झन इति दीर्घ.। उदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्त्वं रपरत्वं हलि च इति दीर्घः। स्मिपूङ् ॥ ङकारानुबन्धग्रहणात् पूञः पुपूषतीत्येव सनि ग्रह इतीण्निषेधात् ॥ सिस्मयिषत इति। स्मिङ् ईषद्धसने अस्यानिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः। स्तौतिण्योरेव इति नियमान्न ष' ॥ अरिरिषतीति। अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः ॥ रिस्शब्दस्येति। सन इटि गुणे च कृते अरिस इति स्थिते अजादेर्द्वितीयस्य इति रिस्शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थ. ॥ अञ्जिजिषतीत्यादि । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादौ। अशू व्याप्तौ। अनयोरूदित्त्वाद्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट्। अश भोजने इति क्र्यादिस्तु नित्यं सेडेव ॥ सूत्राभ्यामिति। एकं द्वितीये परं तु षष्ठे तत्राद्येन गाङादेशोपरेणासंप्रसारणम् । ह्वः सम्प्रसारणम् । इदं च णिजन्तेषु व्याख्यातम्। इह तु स्मारितम् ॥ जिजीवयिषतीति। सौत्रो धातुर्जु चङ्क्रम्येत्यत्रोक्तः ॥ शुश्रूषते इति। ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः इत्यात्मनेपदम् ॥ स्तौतिण्योरेव ॥ एवं च सिषाधयिषेति प्रयोगस्य साधुत्व न तु सिसाधयिषेत्यस्येति ज्ञेयम् ॥ उपसर्गे त्विति। मध्येपवादन्यायात् स्तौतिण्योरिति नियमेन आदेशप्रत्यययोः इ-

ति षत्वमेव बाध्यते न तु स्यादिष्वभ्यासेन च इत्युत्तरेण विहितमिति भावः ॥ सुषुप्सतीति । रुदविद इति सनः कित्त्वान्न गुणः ॥ प्रतीषिषतीति । इह षभूते सनीण् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येवेत्यर्थः ॥ नियमान्नेहेति । न चात्र नियमादेव निषेधे सुनोतेः स्यसनोरिति सूत्रं सन्विषये निर्विषयं स्यादिति वाच्यम् । अभिसुसूषतेरप्रत्ययः । अभिसुसूरित्यत्र षत्वनिषेधाय तस्यावश्यकत्वात् । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ शैषिकेति । एतच्च श्लोकवार्तिकमिति केचित् । भाष्यमिति बहवः । शेष भवः शषिक. । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । मतुबर्थे भवो मतुबर्थीयः । गहादित्वाच्छः । मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थिकः अत इनिठनौ इति ठन् ॥

॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

धातोरेकाचो ॥ क्रियासमभिहारे इत्युक्ताद्धातोरेव स्यान्न तु प्रातिपदिकादिति पृच्छति । धातोः किमिति ॥ भ्रुवो वुक् इत्यादीति । वावच्यते वाव्यायत इत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे धिगित्यव्ययादपि स्यात्तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति तद्वारणार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः ॥ यस्य हलः ॥ संघातग्रहणमिति । तेन ईर्ष्यिता अहयोर्दित्यादौ यलोपो न । संघातग्रहणेन चार्थवद्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्या पुत्रकाम्यत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वर्णग्रहणे तु उक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः ॥ हलः किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥ दीर्घोऽकितः ॥ अकित किम् । यंयमयते । रंरमयते ॥ ननु दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचा अत्र लोपोऽभ्यासस्य इत्यतोनुवृत्तमभ्यासस्येत्येतद्विशिष्यताम् । ततश्चाजन्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात् पापच्यत इत्यादावेव दीर्घो भवेन्न तु यंयमयते जङ्घनीतीत्यादौ । तत्र हि परत्वान्नुकि कृतेऽभ्यासस्याजन्तत्वाभावाद्दीर्घस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति किमनेन अकितः इत्यनेन । न चाभ्यासावयवस्याचो दीर्घ इति वैयधिकरण्यान्वये स्वीकृतेकिद्ग्रहणं प्रयोजनवदिति वाच्यम् । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । येन नाप्राप्तिन्यायेन नुको दीर्घापवादत्वस्वीकाराच्च । तस्मात् अकितः इति व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । डोढौक्यते इत्यत्राभ्यासह्रस्वं बाधित्वा परत्वात् दीर्घोकितः इति दीर्घे कृते डोढौक्यत इति स्यात् । तस्माद् अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्ते इति ज्ञापनाय अकितः इति ग्रहणं कर्तव्यमिति । तथा चोक्तज्ञापकनिर्वाहाय दीर्घोकितः इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैयधिकरण्यपक्षस्याश्रयणात् यंयमयत इत्यादौ दीर्घात् प्रागेव नुकि कृतेपि दीर्घः स्यात् तद्वा-

रणार्थमकित इत्यावश्यकमिति दिक् ॥ अटाव्यत इति । इह व्यश्ब्दस्य द्वित्वम् ॥ यङि च इह गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः इत्येतत्सर्वमप्यनुवर्तते ॥ यकारपररेफस्येति ॥ यदि भाष्योदाहरणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं स्यात्, तदार्यमाय्यत् आरर्यदित्यादि सिध्यति ॥ नित्यं कौटिल्ये ॥ नित्यशब्दो अवधारणार्थक इत्याह कौटिल्ये एवेति । तक्रकौण्डिन्यन्यायेनैवेष्टे सिद्धे नित्यग्रहणं तस्य न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन गतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति वर्तमाने क्तेनबाधनात् पूजार्थेभ्यो भूतेक्तः सिध्यति । ततश्च क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठी न प्रवर्तत इति पूजितो यः सुरासुरैः इति तृतीया साधुरेव ॥ इत्यादिती । जंजभ्यते । दंदश्यते । दंदह्यते बभज्यते । पसधातुर्दन्त्यन्तः सौत्रो गत्यर्थ इति स्पश बाधनस्पर्शनयोः इत्यत्र माधवः ॥ यंयस्यते । काशिकायां तु तालव्यान्तः क्वचिद्दृश्यते । एवं जञ्जपीति । जञ्जभीति । दन्दहीतीत्यादि यङ्लुकि उदाहर्तव्यम् ॥ ग्रो यङि ॥ कृपो रोलः इत्यतो रो ल इति वर्तते तदाह रेफस्य लत्वमिति ॥ चेक्रीयते इति । परत्वाद्रीङी कृते द्विर्वचनम् । सञ्चेस्क्रीयते इति । रीङि द्वित्वे च सुट् । न च सं कृ इत्यस्यामवस्थायां द्वित्वात्परत्वात्सुटि कृते संयोगादित्वेन रीङ्प्रवृत्तेः प्राक् गुणः स्यादिति वाच्यम् । अडभ्यासव्यवायेपि इत्यस्यारम्भे अडभ्यासयोः कृतयोरेव सुट् न तु ततः प्रागिति सिद्धान्तात् ॥ एतेन सुटो बहिरङ्गत्वान्न संयोगादित्वेन गुण इति कथंचित् समाधानं परास्तम् ॥ अभ्यासात् परस्य सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य संयोगादित्वमृदन्तत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात् ॥ ननु अडभ्यासव्यवायेपि, सुट् कात् पूर्वः इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति पक्षं स्वीकृत्य भाष्यकृता संचस्करतुरित्यादावन्तरङ्गत्वात् सुटि ससुट्कस्यैव द्वित्वाभ्युपगमात् सचेस्क्रियते इति न सिध्येत् । तत्र हि सुटिकृते रीङं बाधित्वा परत्वाद् यङि च इति गुणे सञ्चास्कर्यत इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गात् ॥ यदि तु इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण इति मताश्रयणेन रीङादिकं द्वित्वं च कृत्वा पश्चात्सुटि इष्टं रूपं सिध्यति । तर्हि अडभ्यासव्यवायेऽपि इति वचनं स्वीकर्तव्यमेव स्यादिति चेद् ॥ अत्राहुः । अडभ्यास इत्यादिवार्तिकं विनापि संचस्करतुरित्यादिरूपसिद्धये भाष्यकृता पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति पक्ष आश्रितः । सस्क्रियते इत्यादि सिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति ॥ सिचो यङि ॥ अभ्याससकारस्य उपसर्गात्सुनोति इति ततः परस्य तु स्थादिष्वभ्यासेन च इति षत्वे प्राप्ते निषे

धोयम् ॥ यङि किम् । अभिषिषिक्षति । न कवतेर्यङि । इह कौरित्येव वाच्ये कवतेरिति शपा निर्देशात् कुङ् शब्दे इति भ्वादिरेव गृह्यते न तु कु शब्दे इति अदादिः कुङ् शब्दे इति तुदादिश्चेत्याशयेनाह कौतिकुवत्योस्त्विति ॥ ननु कौरित्युक्तेऽपि कूङः प्रसङ्गो नास्ति दीर्घान्तत्वाल्लुग्विकरणपरिभाषया च कौतेरपि प्रसङ्गो नास्तीति चेद् ॥ अत्राहुः । कौरित्युक्ते तु निरनुबन्धपरिभाषाया अपि जागरूकत्वादुभयोर्ग्रहणं स्यादिति कौतिव्यावृत्त्यर्थं शपा निर्देशः कर्तव्यः । कृते च तस्मिन् कुवतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति ॥ कुङ्इत्येवात्र सुवचम् ॥ इत्यादीति । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । चनीकस्यते। पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते । एवं वनीवञ्चीति । सनीस्रंसीति । दनीध्वसीतीत्यादि यङ्लुक्युदाहर्तव्यम् ॥ घ्नीभाव इति ॥ घ्नीभावे कृतेपि अभ्यासाच्च इति कुत्वेन जेघ्नीयत इति सिध्यति। तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नी इत्युक्तमिति मनोरमा ॥ अन्ये तु सेर्ह्यिर्मेर्निरिति इकारोच्चारणसामर्थ्याद्यथा एरुरित्युत्त्वं न भवति, तथा घ्नीभावे हि कृते अभ्यासाच्च इति कुत्व न स्यादित्याशयेन घ्नीभावः कृत इत्याहुः ॥ अत्र च दिग्यादेशेनेव घ्नीभावेन द्वित्वं न बाध्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु यङन्तावयवस्य द्वितीयाजवधिकस्य द्वित्वं घ्नीभावस्तु प्रकृतिमात्रस्येति विषयभेदाद्द्वित्वं निर्बाधमेव ॥ रीगृदुपधस्य च ॥ ऋदिति किम् । चेकीर्त्यते । णिजभावपक्षे एकाच्त्वाद्यङ्॥ स्वपिस्यमि ॥ यङि किम् । स्वप्नक् । सेसिम्यते इति । स्यमु शब्दे दन्त्याजन्तसादित्वाभावेनाषोपदेशत्वान्न षः । वेवी यते इति । हलः इति वा अकृत्सार्व इति वा दीर्घः ।चायः की ॥ यङि परे चायः की स्यात्॥ दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् । अत एव न लुमता इति निषेधोपि न प्रवर्त्तते इति-यङलुक्यपि चायः कीस्यादेव । चेकीतः ॥ ई घ्राध्मो ॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् जेघ्रीतः । अस्य च्वौ इत्याद्यर्थं दीर्घग्रहणमिति तु सुवचम्॥ शाशय्यते इति॥ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङादेशे कृते द्वित्वम् ॥

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि च ॥ यङा साहचर्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते न तु प्रत्याहारः । ण्यक्षत्रियार्ष इत्यतोऽत्र लुगनुवर्त्तते । तदाह । अच्प्रत्यये लुक् स्यादिति । चकारेण बहुलं छन्दसि इत्यतो बहुल मित्यनुकृष्यत इत्याह । बहुलं लुक् स्यादिति केचित्तु छन्दसि इत्यनुकर्षन्ति । तेषामपि क्वचिद्वा-

यायां यङ्लुग् भवत्येव । भूसुवोः इति गुणनिषेधे सिद्धे बोभूतु इति छन्दसि निपातनाज्ज्ञापकात् । एतच्च मूले एव स्फुटीभविष्यति ॥ अनैमित्तिकोऽयमिति । अच्प्रत्यये विधीयमानो यङ्लुक् तु तन्निमित्त एव । तेन लोलुवः पोपुव इत्यादौ न धातुलोप इति निषेधः सिध्यति ॥ यङन्तत्वादिति । सन्यङोः इति षष्ठी, न तु सप्तमी । अन्यथा यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेर्द्वित्वं न स्यादिति भावः । न चाङ्गाधिकारविहितकार्यस्यैव न लुमता इति निषेधाद् द्वित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमीपक्षोऽपि निर्दुष्ट इति वाच्यम् न लुमता इत्यत्राङ्गाधिकारो न गृह्यते, किं तु आङ्गमनाङ्गं वा प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयमानं सर्वम् इति सिद्धान्तात् । अन्यथा राजपुरुष इत्यादौ नलोपो न स्यात् । त्वदुक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ भत्वेन पदत्वबाधात् । यद्यपि एकाचः इति विधीयमानद्वित्वं श्तिपा इत्यादिना निषिध्यते तथापि तत्स्यादेव । गुणो यङ्लुकोः रुग्रिकौ च लुकि इत्याद्यभ्यासकार्यविधिभिर्द्वित्वानिषेधस्य ज्ञापनात् ॥ प्रत्ययेति । प्रत्यये ङित्त्वं दृश्यते ऋतेरीयङ् इत्यादिषु, अप्रत्ययेऽपि दृश्यते चिन्तङ्डादिषु । एव च यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङाश्रितङित्त्वप्रयुक्तकार्यमात्मनेपदमत्र न ग्राह्यमिति भावः ॥ ङितः इत्यनुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्त्वत्र नोक्तः । शीङादीनामिव भूइत्यादिधातूनामनुबन्धेनानिर्दिष्टत्वात् यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन समुदायाननुबन्धत्वात् यङन्तोऽपि धातुरनुबन्धेनानिर्दिष्ट इति बोध्यम् ॥ सुदृषदिति । शोभना दृषदोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ दृषच्छब्दो जसन्तः ॥ दीर्घो नेति । असिति प्रत्ययोऽप्रत्ययश्चास्तीति प्रत्ययस्यासाधारणरूपानाश्रयणात् प्रत्ययलक्षणेनासन्तत्वाभावादिति भावः ॥ तेभ्योऽपीति । ये त्वनुदात्तेतः प्रत्ययलक्षणं विनैव ङितश्च तेभ्यो पीत्यर्थः । अदादौ पाठादिति । तथा च अदिप्रभृतिभ्यः शपः इत्यनेन यङ्लुगन्तात्परस्य शपो लुगित्यर्थः ॥ यङो वा नाभ्यस्तस्याचि इति सूत्रात्पिति सार्वधातुके इति उतो वृद्धिः इत्यतो हलीति चानुवर्त्तते, ब्रुवईडित्यतईट् च । तदेतदाह ॥ यङन्तादिति । यङो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनात्र यङन्तत्वम् ॥ एतेन यङन्ताद्धलादिपित्सार्वधातुकं न सम्भवति यङ्शब्देन यङ्लुगन्तं लक्ष्यत इति व्याख्यानं परास्तम् । उक्तरीत्या यङन्तत्वानपायात् । किं च यङन्ताद्धलादिपिन्न संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्ते लक्षितेऽपि सन्यङोः इति द्वित्वस्य यङन्ते चरितार्थतया यङ्लुगन्तलक्षणायां बीजाभावाद्यङ्लुकि द्वि-

त्वाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥ छन्दसि निपातनादिति ॥ गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमिदं छन्दस्येव गुणनिषेधो नान्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थः । बोभूत्विति समुदायस्यातिरिक्तत्वाद् भूसुवोः इति गुणनिषेधो न प्राप्नोतीति निपातनमिदं न नियमार्थमित्याशङ्कायामाह । न चेति ॥ द्विःप्रयोग इति । तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् इत्येतन्न्यायसिद्धं नापूर्वं वचनमिति भावः । बोभुवतीति । अदभ्यस्तात् इत्यत् ॥ अबोभूवीदिति ॥ केचिदिह भुवो वुक् इति सूत्रे ओः सुपि इत्यतो ओरित्यनुवर्तते । तथा च उवर्णान्तस्य भुवो वुक् इत्यर्थाद् गुणे कृते वुकः प्राप्तिर्नास्तीत्यनित्यो वुक् । स च पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाध्यते । तेन अबोभवीत् इति रूपमाहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । भुवो वुको नित्यत्वात् इति भाष्यग्रन्थविरोधात् । तस्माद्वुको नित्यत्वमाश्रित्य इन्धिभवतिभ्यां च इति सूत्रं प्रत्याख्यातवतो भाष्यकृतः ओरित्यनुवर्तनमसंमतमेव ॥ आतः इति नियमाज्जुसभावमाशङ्कयाह । अभ्यस्ताश्रय इति ॥ अयं भावः । सिजभ्यस्त इति सूत्रेण सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमो न त्वभ्यस्ताश्रयस्य जुस इति ॥ जुसि च इति गुणमाशङ्कयाह । नित्यत्वाद्वुगिति ॥ अबोभूवुरिति । न चात्र परत्वात् अदभ्यस्तात् इति अदादेशः स्यादिति वाच्यम् । अभ्यस्ताश्रयजुसोऽदादेशापवादत्वात् ॥ पास्पर्धीतीति । स्पर्ध संघर्षे । दीर्घोऽकितः इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यङो वा इति ईड्विकल्पः । ईडभावपक्षे झषस्तथोः इति धत्वं झरो झरि सवर्णे इति वा धलोपः ॥ लिटि पास्पर्धाञ्चकार ॥ लुटि पास्पर्धिता । लृटि पास्पर्धिष्यति । लोटि पास्पर्धीतु पास्पर्द्धु पास्पर्धीत् । पास्पर्धन्तु ॥ पास्पर्धीति । हेर्धित्वे वा धलोपः ॥ लङि इडागमपक्षे अपास्पर्धीत् ॥ रुत्वपक्षे इति । पक्षान्तरे तु अपास्पर्त् । अपास्पर्द् ॥ लिङि पास्पर्ध्यात् । पास्पर्ध्याताम् । पास्पर्ध्यास्ताम् ॥ लुङि । अस्तिसिचोऽपृक्ते इति नित्यमीट् इट ईटि इति सलोपः । अपास्पर्धीत् । अपास्पर्धिष्टाम् । अपास्पर्धिषुः ॥ लृङि । अपास्पर्धिष्यत् ॥ जागाद्धीति । गाधृ प्रतिष्ठादौ ईट्पक्षे तु जागाधीति ॥ जाघात्सीति । एकाचः इति भष्भावः । धस्य चर्त्वम् ॥ लोटि । जागाधीतु । जागाद्धु । जागाद्धाम् । जागाधतु । लङि अजागाधीत् । अजाघात् । अजागाद्धाम् । अजागाधुः ॥ लुङि अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् ॥ नाथृ नाधृ याच्ञादौ ॥ नानात्तीति । ईट्पक्षे नानाथीति ॥ दध धारणे । ईट्पक्षे दादधीति । लुङि अतो हलादेः इति वा वृद्धिः ॥ चोस्कुन्तीति । स्कुदि आप्रवणे । इदितः इति नुम् । ईड-

भावे झरो झरि सवर्णे इति वा लोपः । लङि । ईट्पक्षे अचोस्कुन्दीत् । लुङि तु अस्तिसिचः इति नित्यमीट् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन्दिष्टाम् ॥ मोमुदीति । मुद हर्षे । नाभ्यस्तस्याचि इति लघूपधगुणनिषेधः ॥ मोमोदितेति । न चात्र न धातुलोपे इति गुणनिषेधः शङ्क्यः । बहुलग्रहणेन प्राप्तस्य यङ्लुकोनैमित्तिकत्वात् ॥ लुङि गुण इति । सिज्निमित्तकोयं गुणस्तेन नाभ्यस्तस्याचि इति निषेधो न शङ्कनीय इति भावः ॥ चोकूर्त्तीति । कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायाम् । लङि तिपि । ईट्पक्षे अचोकूर्दीत् । अजोगूर्दीत् ॥ पक्षे अचोकूरिति । दश्च इति रुत्वपक्षे इत्यर्थः ॥ वनीवञ्चीतीति । वञ्चु गतौ । नित्यं कौटिल्ये गतौ इति यङ् । नीग्वञ्चु इत्यभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वात् न तदाश्रितो नलोपः ॥ वनीवक्ति इति । तसो ङित्त्वादिह स्यादेव अनिदिताम् इति नलोपः । लोटि वनीवञ्चीतु । वनीवङ्क्तु । वनीवक्तात् । वनीवक्ताम् । वनीवचतु । वनीवग्धि । वनीवञ्चानि ॥ जङ्गमीतीति । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य इति नुक् ॥ जंग्मतीति । गमहन इत्युपधालोपः ॥ अजङ्गन्निति । ईट्पक्षे त्वजङ्गमीत् । अजङ्गताम् । अजङ्ग्मुः । अजङ्गमीः । अजङ्गन् । अजङ्गतम् । अजङ्गत । अजङ्गमम् । अजङ्गन्व । अजङ्गन्म ॥ सामान्यापेक्षेति । अयं भावः । एकाचो द्वे इत्यत्रैकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि द्विर्वचनं न कुत्रापि प्राप्नोति । तथा च गुणो यङ्लुकोः इत्यभ्यासस्य विधीयमानो गुणो द्विर्वचनं विना निवेशमलभमानः सन् श्तिपा शपा इति सर्वेषामपि निषेधानां क्वचिद्यङ्लुक्यप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति । तथा च प्रयुज्यते राजा हत्र जङ्घनत् इत्यादि ॥ द्वित्वं तु न भवतीति । वध्यात् अवधीदित्यत्र कृतद्विर्वचनस्य हनो वध लिङि लुङि च इति वधादेशात्पुनर्द्वित्वं न भवतीत्यर्थः ॥ तत्र हेतुमाह । स्थानिवत्त्वेनेति ॥ आङ्पूर्वादिति । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः ॥ चञ्चूर्तीति । चरतिर्गतौ भक्षणे च । चरफलोश्च इत्यभ्यासस्य नुक् । उत्परस्यातः इत्युत्त्वम् । हलि च इति दीर्घः । अचञ्चूरित्यत्र तु पदान्तविषयत्वाद् र्वोरुपधायाः इति दीर्घः ॥ चङ्खनीति । खनो अवदारणे । चङ्खात इति । यत्तु केचित् धातुग्रहणेन कृतं कार्यं यङ्लुकि वा इति जनसन इत्यात्त्वाभावे अनुनासिकस्य क्विझलोः इति दीर्घोऽपि न भवति क्विप्साहचर्याद्धि झलादिः क्ङ्देव तत्र गृह्यते न तु तिङिति अभ्युपेत्य चङ्खन्त इति रूपमाहुः ॥ तदयुक्तम् । धातुग्रहणेन कृतस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तौ मानाभावात् । सत्यपि प्रमाणे आत्त्वं वेति विकल्पोक्त्या चङ्खात

इति रूपं केन वार्यताम् ॥ यच्चोक्तम् अनुनासिकस्य इति सूत्रे क्विप्साहचर्याज् झलादिरपि क्ङिदेव गृह्यत इति ॥ तदप्ययुक्तमेव । यदि हि क्ङिदेव क्विप्स्यात् तदा साहचर्योक्तिः सगच्छेत किं तु क्ङिन्नोऽपि अस्त्येवाचारक्विप् । अत एव राजानति चर्माणति इत्यादौ माधवादिभिः क्विन्निमित्तो दीर्घ उक्तः ॥ चङ्क्राहीति । हेरपित्त्वेन ङित्त्वात् जनसन इत्यात्त्वम् ॥ चङ्क्रानीदिति । अतो हलादेः इति वा वृद्धिः ॥ जाहेतीत्यादि । हाङ्हाकोस्तुल्यानि रूपाणि । ङित्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तेः । भृञामित् इति हाङ् इत्यस्य श्लुनिमित्ताभ्यासस्यैव विहितत्वाच्च । न च अकितः इति निषेधेन हाकोऽभ्यासस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयोस्तुल्यरूपतेति । अकितः इत्यत्र हि न विद्यते कित्यस्याभ्यासस्येति बहुव्रीहिराश्रीयते तेन द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमित्यभ्युपगमाद्धातोः कित्त्वे अभ्यासस्य कित्त्वेऽपि वनीवच्यीतीत्यादाविव कित्त्वाभावान्न दोषः । किं च द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदाय एवार्थवानिति हि सर्वसम्मतम् तथा कित्त्वमपि समुदायस्यैवास्तु न तु प्रत्ययावयवमिति नास्त्येव दीर्घे प्रतिबन्धः ॥ जाहीयादिति । ई हल्यघोः इतीत्त्वम् ॥ लुका लुप्त इति । सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलीयस्त्वात् अकृतव्यूह परिभाषया च लुकः पूर्वं न प्रवृत्तमेवेति भावः ॥ उत्त्वं नेति । फलितार्थकथनमिदम् । स्वपिस्यमि इत्यादिना विधीयमानं यत्संप्रसारणं तन्नेत्यर्थः ॥ असास्वापीदिति । अतो हलादेः इति विकल्पेन वृद्धि ॥ रुग्रिकौ च । चकारेण रीगृदुपधस्य इत्यतो रीगनुकृष्यते, रुक उकार उच्चारणार्थः ॥ ऋतश्च । ऋतानुवर्तमानमङ्गं विशेष्यते । ऋदन्तस्यांगस्य योऽभ्यासस्तस्येत्यर्थः । ऋदन्ताद्धातोः इति पाठस्तु फलितार्थकथनपरतया नेयः । लोटि । वर्वर्तीतु ३ । वर्वर्तु ३ । वर्वृतात् ३ । वर्वृताम् ३ । वर्वृतत ३ । वर्वृद्धि ३॥ अङ्गीति । पुषादिद्युतादि इत्यनेन ॥ चर्करीतीति ॥ डुकृञ् करणे ॥ चर्कृयादिति । सार्वधातुकत्वात् अकृत्सार्व इति न दीर्घः ॥ लुङि । सिचि वृद्धिः इति वृद्धिः । अचर्करीत् ३ । अचर्करिष्टाम् ३ । अचर्करी ३ । चाकर्तीति । ईट्पक्षे चाकरीति । लोटि । चाकरीतु । चाकर्तु । चाकीर्तात् । चाकीर्ताम् । चाकिरतु । चाकीर्हि ॥ लङि अचाकरीत् । अचाकः । अचाकीर्ताम् । अचाकरुः । लिङि । चाकीर्यात् । आशिषि तु चाकीर्यास्ताम् । लुङि । अचाकारीत् । अचाकारिष्टाम् । एवं तातरीतीत्यादि ॥ अर्तेरिति । भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणम् ॥ उरदत्वमिति । केचित्तु गुणो यङ्लुकोः इत्यभ्यासस्य गुण-

माहुः । फले तु न विशेषः ॥ रिग्रीकोस्त्विति । एवं च अरियर्तीति रूपमुभयोस्तुल्यमिति भाव ॥ आरर्तीति । रो रि इति लोपे ढ्रलोपे इति दीर्घः । दीर्घो कितः इति दीर्घस्तु न भवति कित्त्वात् ॥ अरियृतीति । परत्वात्पूर्वमियङ् ततो यण् । रिग्रीकोस्तुल्यमिदम्, मध्यमोत्तमयोस्तु अरर्षि । अरियर्षि । अररीषि । अरियरीषि । अरृथः । अरियृथ । अरर्मि । अरियर्मि । अररीमि । अरियरीमि । अरृवः । अरियृवः ॥ लिटि अरराञ्चकार । रिग्रीकोस्तु । अरियराञ्चकार ॥ लुटि । अररिता । रिग्रीकोस्तु अरियरिता । अरिरिष्यति ३ । अरियरिष्यति । अरर्तु । अरियर्तु अरृतात् । अरियृतात् । अरृताम् । अरियृताम् । अरियृतु । अरृहि । अरियृहि । अरराणि । अरियराणि । अरराव । अरियराव । लङि । आरः । आरियः । आररीत् । आरियरीत् । आरृताम् । अरियृताम् । आररु । आरियरु । आरियः । आररीः । आरियरीः । आरृतम् । आरियृतम् । आरृत । आरियृत । आररम् । आरियरम् । आरृव । आरियृव । विधिलिङि अरृयात् । अरियृयात् । अरृयाताम् । अरियृयाताम् । अरृयुः ॥ लिङीति । आशीर्लिङीत्यर्थः । अरियृरियादिति । रिग्रीकोः अरियृ इति स्थिते लिङि रिङ् । बहिरङ्गत्वेन रिङोसिद्धत्वाद्यलोपो न भवति अचः परस्मिन् इति स्थानिवत्त्वाच्च । न च न पदान्त इति निषेधः शङ्क्यः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् । न च अकृतव्यूह परिभाषाया इयङ् नेति शङ्क्यम् । रिङः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावाद् उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत एव अरियृतीत्यपि सिद्धम् । तत्रापि यणः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात् तत्परिभाषाप्रवृत्तेरियङो निर्बाधत्वात्॥ क्वचित्तु मूलपुस्तकेषु परत्वाच्च पूर्वं रिङि कृते इयङोप्रवृत्तिरित्याशयेन अरिरियात् आरीरियादिति पठ्यते ॥ तदापाततः । अरियृतीति रूपासिद्ध्या पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विरोधापत्तेः ॥ लुङि । आरारीत् । आरियारीत् ॥ लृङि आररिष्यत् । आरियरिष्यत् ॥ जर्गृहीतीति । नाभ्यस्तस्याचि इति गुणनिषेधः मध्यमोत्तमयोस्तु जर्गृहीषि ३ । जर्घर्ति ३ । जर्गृढः ३ । जर्गृहीमि ३ । जर्गृह्म ३। जर्गृह्वः । जर्गृह्म ३। जर्गृहाञ्चकार । जर्गर्हिता । जरीगर्हिता। इहानुबन्धनिर्देशाट्टिल्लक्षण इड्विकल्पो न । जर्गृहीतु । जर्गर्ढु । जर्गृढात् । जर्गृहतु ३। जर्गृढि ३। मिपि । जर्गृहाणि ३ । लङि । अजर्गृहीत् ३ । ईडभावे एकाचः इति भष्भावः । अजर्घर्ट् ३ ॥ यद्यपि इह यत्रैकाज्ग्रहणं च इति निषेधाद्भष्भावो दुर्लभः । तथापि गुणो यङ्

लुकोः इत्यनेन श्तिपा शपा इत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनाङ्गष्भावोऽत्र प्रवर्त्तते इत्याहुः ॥ अजर्गृढाम् ३। अजर्गृढीः । अजर्घट् २ । अजर्गृढ्ढम् ३ । अजर्गृढ्-ढ ३। अजर्गृह्म् ३ । अजर्गृह्व ३ । जर्गृह्यात् ३ । अजर्गर्हीत् । अजर्गर्हिष्टाम् ३। अजर्गर्हिष्यत् ३ । जाग्रहीतीति । ग्रह उपादाने यङो लुका लुप्तत्वात्तन्निमित्तं ग्रहिज्या इति सम्प्रसारणमिह नेति भावः ॥ जार्गृढ इति । उरत् । दीर्घोऽकितः ॥ तत्रैकाच इति ॥ ग्रहोऽलिटि इत्यत्र एकाचः अनुवर्त्तत इति एकाचो द्वे इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥ माधवस्त्विति । अय भावः । ग्रहोऽलिटि इति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्तिकतदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया जरीगृहीतेत्यादिषु ग्रहेर्यङन्तात्तृचस्तासेर्वा य इट् तस्य दीर्घाभावे युक्तिरियं लभ्यते । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्येके। ग्रहेर्विहितो य इट् तस्य दीर्घ इत्यपरे । तत्राद्यः पक्षो भाष्यवार्तिककाररीत्या । ताभ्यां हि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् इत्यवष्टभ्य दीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । त्रैपादिकदीर्घातिरिक्तदीर्घेऽस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य तन्मते सुवचत्वात् ॥ द्वितीयस्तु सूत्ररीत्या तेन तु सामान्यतो दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वात् । तन्मते स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च यङ्लुकि दीर्घप्रवृत्तौ न किंचिद् बाधकं यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् । अजझलादेशत्वाच्च स्थानिवद्भावायोगात् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम् इति सिद्धान्ताद्यङ्लुगन्ताद् गृह्णातेर्विहितस्य ग्रहेर्विहितत्वानपायाच्च ॥ तद्भाष्यादिविरुद्धमिति । आदिशब्देन कैयटहरदत्तौ गृह्येते । विरोधस्त्वत्र मनोरमायामुपपादितः । तथा हि एकाचो द्वे प्रथमस्य इति सूत्रे ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह । त्वचो हि जरीगृहीत्यंगं न तु ग्रहिः, विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति ॥ यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तम्।तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घं इतिलभ्यते॥एकाज्ग्रहणमनुवर्तयन् हरदत्तोप्यत्रानुकूलः । न ह्यस्मिन्पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिरस्ति । एवं च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः इति ग्रहेर्विहितस्य दीर्घ इति च प्रागुक्तसमाधानमुपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन यङन्तांशे उपायान्तरपरतया नेयम् । न च ग्रहिति यथाश्रुतरूपाश्रयणे गृहीत इत्यादाविटो दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैव सत्त्वात् । ग्राहितमित्यादौ तु नैवम् । एकाचः इति समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव निष्ठायां सेटि इति णिलोपे ग्राहितमित्यादावेकाच्त्वानपायात्॥ तदित्थम्।यङ्लुगन्तात्सिजन्ताच्च यङन्ताच्च ग्रहेरिटः । द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घप्राप्तिः समाहिता ॥

अस्यार्थः यङ्लुगन्तादीर्घे प्राप्ते समाधानद्वयम् । अहेरङ्गात् इति व्याख्यानम्, एकाचः इत्यनुवृत्तिश्चेति । णिजन्तात्तु अहिस्वरूपाभावः विहितविशेषणम्, स्थानिवद्भावश्चेति समाधानत्रयम् ॥ यङन्तात् समाधानचतुष्टयम् । एकाच इत्यनुवृत्तिः, पूर्वोक्तसमाधानत्रयं चेति । अजर्घा इति । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । इह अपदान्तस्यापि रेफस्य रो रि इति लोपो भवत्येव । तत्र मण्डूकप्लुत्या पदस्य इत्यनुवर्तनात् ॥ पाप्रष्टीति । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । व्रश्च इति षः । पाप्रच्छिष्यति । पाप्रष्टु । पाप्रष्टात् । पाप्रष्टाम् । पाप्रच्छतु । पाप्रड्ढि । पाप्रच्छानि । अपाप्रट् । अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः । अपाप्रट् । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम् । अप्रश्न ॥ भाष्ये ध्वनितमिति । च्छ्वोः शूड् इति सूत्रे भाष्ये किद्ग्रहणमनुवर्तते, न वा इति विकल्प्य कांश्चिद्दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तम् एतावानेव विशेषः । अनुवर्तमाने किद्ग्रहणे च्छः षत्वं वक्तव्यम् इति ॥ अननुवर्तमाने तु छः शत्वे कृते शान्तत्वादेव षो भविष्यतीति प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिसिद्धये व्रश्चादिसूत्रे च्छग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः ॥ एवं हि वदता भाष्यकृता ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुक् नास्ति इत्युक्तप्रायम् ॥ अन्यथा दिवेर्यङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेति देदेषि इत्यादौ ऊठो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात् । तत्र किद्ग्रहणाननुवृत्तावूठः प्रवृत्त्या देद्योति देद्योषीत्यादिरूपविशेषलाभात् । ततश्च एतावानेव इत्येवकारो विरुध्येत ॥ स्रिविमव्योस्त्विति । स्रिवु गतिशोषणयोः मव बन्धने ॥ जाहामीति । ईट्पक्षे जाहयीमि । लोटि । जाहयीतु । जाहतु । जाहतात् । जाहयानि । जाहयाव । जाहयाम । लङि अजाहयीत् । अजाहत् । अजाहताम् । अजाहयुः । अजाहयीः । अजाहः । अजाहतम् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव । अजाहाम । जाहय्यात् ॥ ह्म्यन्तक्षण इति वृद्धिनिषेधः । अजाहयीत् । अजाहयिष्यत् ॥ ज्वरत्वर ॥ ज्वर रोगे । त्रिलरा संभ्रमे । अत्र हलौ झलादौ क्ङितीति इत्युक्तम् तत्र क्ङितीत्येतदसक्तमेवेत्याह । क्ङितीति नानुवर्तत इति ॥ अवतेस्तुनीति । ज्वरत्वर इत्युपधावकारयोरूठि गुणे च कृते ओतुरिति सिध्यति नान्यथा । तेनात्र क्ङितीति नानुवर्तनीयमिति भावः ॥ अवतेरिति । उपधावकारयोरूठि गुणे च कृते मन्प्रत्ययस्य टिलोपे चोमिति सिध्यतीत्यर्थः । ज्वरादेरुदाहरणं क्विपि जूः जुरौ जुरः । झलादौ तु जूर्तिः । जूर्णः । जूर्णवान् । त्वर । तूः तुरौ तुरः । तूर्तिः तूर्णवान् ॥ स्रिवि । स्रूः स्रुवौ । स्रुवः । स्रुतिः ॥ अवि । ऊः उवौ । उवः । ऊतिः ॥ मव । मूः । मुवौ । मुवः । मूतिः । मामोषि इत्यादि । ईट्पक्षे मामवीषि । मामवीमि । मामवीतु । अमामवीत् । अमामवीरिति बोध्यम् ॥ राल्लोपः ॥ च्छ्वोः शूड् इ-

त्वतः च्छ्वोरित्यनुवर्त्तते। क्वावुदाहरणम्। तूः। तुरौ। तुरः॥ धुर्वी। धूः धुरौ धुरः॥ मुर्छा। मूः। मुरौ। मुरः॥ न धातुलोप॥ आर्धधातुके धातुलोपो नास्तीति लक्षणया व्याचष्टे। धात्वंशेति॥ यद्यपि दुरिणो लोपश्च इत्यौणादिके रक्प्रत्यये धातुलोपः प्रसिद्धः। तथापि प्रयोजनवानप्रसिद्धः। इणो लुप्तत्वादेव गुणाप्रसङ्गात्। प्रत्ययसंनियोगेन धातुलोपविधानात्। आर्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति। अत एव दूरमित्यत्र ढ्रलोपे इति दीर्घे कर्तव्ये धातुलोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्ति॥ इह धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, विशेष्यं चार्धधातुकमित्याशयेनाह। लोपनिमित्ते इति॥ गुणवृद्धी न स्त इति॥ यद्यपि क्ङिति च इति सूत्रे लैगवायन इत्यत्र गुणनिषेधो मा भूदिति इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यातम्। तथापि इह प्रयोजनाभावात् इक्लक्षणे इति नोक्तम्॥ धात्विति किम्। लूञ्। लविता। पूञ् पविता॥ नन्वत्रानुबन्धलोपनिमित्तमार्धधातुकं न भवतीति व्यंगविकलमिदमिति चेद्॥ अत्राहुः। धातुग्रहणे सति धातोर्लोपो यस्मिन् इति बहुव्रीहिलाभात् लोपनिमित्ते इत्यर्थो लभ्यते। तदभावे तु लोपे सत्यार्धधातुके इत्यर्थाल्लवितेत्यादौ दोषः स्यादेवेति॥ यदा तु लोपयतीति लोपः, तस्मिँल्लोपनिमित्ते आर्धधातुके इको गुणवृद्धी न स्तः इति व्याख्यायते तदा धातुग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वमिति कैयटादिमते तु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणं विनापि धात्ववयवलोपे सत्यार्धधातुके इति व्याख्यायां लवितेत्यादौ नातिप्रसंग इति बोध्यम्॥ आर्धधातुके किम्। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति, रु शब्दे इत्यस्मात् धातोरेकाचः इति यङि तस्य लुक्। यङन्तस्य धातुत्वे यङो धात्ववयवत्वाल्लुप्तत्वाच्चात्रापि निषेधः स्यात्। तन्मा भूदिति॥ नन्वत्र यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वादिर्का लोपनिमित्तपरत्वं नास्तीति व्यंगविकलमिति चेद्॥ अत्राहुः। आर्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभाद् बहुव्रीहिर्लभ्यते, तदभावे तु अवयवलोपे सति गुणवृद्धी न स्तः इत्यर्थाद्रोरवीतीत्यत्र दोषः स्यादेवेति॥ केचित्तु धातुं लोपयतीति धातुलोपः ढ्रलोपे इत्यत्रेव कर्मण्यण् इत्यभ्युपेत्य व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं विनैव धात्ववयवलोपनिमित्ते गुणवृद्धी न स्तः इति व्याचक्षते॥ इक इति किम्। रागः। अभाजि। घञि च भावकरणयोः इति रञ्जेर्नलोपे कृते वृद्धिः। अभाजीत्यत्र तु भञ्जेश्च चिणि इति नलोपे वृद्धिः॥ निषेधः इति। सूत्रस्योदाहरणं तु, लोलुवः पोपुवः मरीमृज इत्यादि बोध्यम्। तत्र लोलूयपोपूयशब्दाभ्यां पचाद्यचि यङोचि च इति यङ्लुकि कृते अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणो निषिध्यते, मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धिः॥ ननु लोलूयादिभ्योऽच्प्रत्यये

अतो लोपः इत्यल्लोपे यकारस्य यङोऽचि च इति लुक्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादच्प्रत्ययनिमित्तः सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति गुणो, मृजेर्वृद्धिः इति वृद्धिश्च न भवेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण ॥ न चैवमपि लोलुव इत्यादावुवङि कृते लघूपधगुणः स्यात् तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यकः । उवङ आदिष्टादचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । स्थानिद्वारानादिष्टादचः पूर्वत्वेन उवङो इष्टत्वात् । स्थानिद्वारा इष्टत्वेपि स्थानिवद्भवतीत्येतत् न पदान्त इति सूत्रे सवर्णग्रहणेन ज्ञापितम् । न हि शिण्ढि इत्यत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वे नानुस्वारो इष्टः किं तु स्थानिद्वारा । तथा च अनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये श्नमोल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमितीह स्थानिवद्भावः सिद्धः । नोनावेत्यत्र तु लिड्युत्पत्तेः प्रागेव बहुलग्रहणादकारविशिष्टस्य यङो लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या न वृद्ध्यभावशङ्केति न धातुलोप इति सूत्रस्य न किंचित्प्रयोजनमिति चेत् ॥ सत्यम् । अत एव भाष्ये प्रत्याख्यातमिदमिति संक्षेपः ॥ तोतोर्त्तीति । यद्यप्यत्र लोपो व्योः इत्यनेन लोपः सिध्यति । तथापि तोतूर्त इत्यादौ वलोपार्थं राल्लोपः इत्युपन्यस्तम् । अन्यथा तत्र लोपो व्योः इति लोपं बाधित्वा वस्य च्छ्वोः शूड् इति ऊठ् स्यात् ॥ तोथोर्ति इत्यादि । थुर्वी दुर्वी हिंसायाम् । मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मोमूर्च्छीमि । मोमोर्मि । मोमूर्वः । मोमूर्मः । मोमूर्च्छीमि । मोमूर्मि । मोमूर्च्छुः । मोमूर्वः । मोमूर्च्छांचकार । मोमूर्च्छिता । मोमूर्च्छीतु मोमोर्तु । मोमूर्तात् । मोमूर्ढि । अमोमूर्च्छीत् । अमोमोः । अमोमूर्च्छुः मोमूर्च्छ्यात् । अमोमूर्छीत् अमोमोर्च्छीष्टाम् ॥ अमोमूर्च्छिष्टाम् । अमोमूर्च्छिष्यत् ॥

यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ धातोः कर्मण इति पूर्वसूत्रात् कर्मण इच्छायाम् वेत्यनुवर्तते । ततश्च सन्निधानादिच्छाकर्मण एव भवतीत्याह । इषिकर्मण इति ॥ परस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मशब्द उपात्तः । स तु स्वशब्दपर्यायः, स्वस्य क इत्याकाङ्क्षायामिच्छायाः संनिधापितत्वादेषितैव लभ्यते तदाह । एषितृसंबन्धिन इति ॥ सुबन्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारकं बोध्यम् ॥ नः क्ये ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यच् दुर्लभ इत्यभिप्रेत्याह । क्यचि क्यङीति ॥ एवं चेह क्यषीत्यपि केचिदुक्तं तदुपेक्ष्यम् । यस्य हलः इति लोपमाशङ्क्याह । संनिपातपरिभाषयेति ॥ यकारे परे वान्तादेशविधानाद्यकारो यलोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः ॥ गव्यतीति । वान्तावर्तितिविभ-

तया पदत्वाल्लोपो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह। अपदत्वादिति ॥ इदं चासमाधानस्य समाधानान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन समाधित्सौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु उक्तरीत्या तु शङ्कैव नेति बोध्यम् । अन्ये तु वार्तिक एव प्रश्लेष इति द्वितीयपक्षमाश्रित्येदं सूत्रं वकारप्रश्लेषे लोपासंभवात् न हि कार्यीति न्यायात् । न च वलीति निमित्तत्वेनाश्रयणात् तत्रापि लोपो भवत्येव । अन्यथा रलीत्येव कुर्यादिति वाच्यम् । वकारे परतो यकारलोपाय निमित्तत्वेनाश्रयणावश्यकत्वादिति द्वितीयकल्प एव युक्त इत्याहुः ॥ राजीयतीति । क्यचि च इत्यवर्णस्य ईत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धम् इति नलोपोऽसिद्धो न भवति नलोपः सुप्स्वर इति नियमात् । यद्यपि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति नलोपः सुप्स्वर इति सूत्रं राजीयतीत्यादिषु पठनीयम्, राजभ्यामित्यादौ तु पूर्वत्रासिद्धम् इति नलोपस्यासिद्धत्वेन दीर्घाद्यभावसिद्धेः । तथापि विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षाभ्युपगमेन हलन्तेषु राजभ्यां राजभिरित्यत्रैव पठितमिति ज्ञेयम् । न च विधिमुखप्रवृत्तिपक्षो निरालम्ब एवेति वाच्यम् । अनुपराभ्यां कृञः इति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थपर्यालोचनया तत्पक्षावगमात् । यत्तु नलोपः सुप्स्वर इति सूत्रे मनोरमायामुक्तं नियमसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोचकता वेति पक्षस्य द्युद्भ्यो लुङि इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति ॥ तच्चिन्त्यम् । तत्सूत्रस्य भाष्यकारैरस्पृष्टत्वात् ॥ केचित्तु द्युद्भ्यो लुङि इत्यत्र ध्वनितत्वादिति वक्तव्ये सूत्रग्रहणं बहुव्रीहिलाभार्थम् । द्युद्भ्यो लुङि इति सूत्रं यस्मिन् प्रकरणे तद्द्युद्भ्यो लुङि इति सूत्रम् । परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थः ॥ तत्र हि अनुपराभ्यामिति सूत्रं वर्तत इति तत्सूत्रे यद् ध्वनितं तत्तु परस्मैपदप्रकरणे ध्वनित भवति ॥ यद्वा अनुपराभ्यां कृञ इत्यत्र हि भाष्यकृता द्युद्भ्यो लुङि इति परामृष्टम् । तथा च द्युद्भ्यो लुङि इति सूत्रं यस्मिन् तत् द्युद्भ्यो लुङीति सूत्रम् । अनुपराभ्यां कृञः इति सूत्रमित्यर्थ इत्येव कविकृतिवत् कथंचित् स्थितस्य गतिः समर्थनीयेत्याहुः ॥ पूर्गिरोः साम्यादिति । गॄ शब्दे । पॄ पालनपूरणयोरित्याभ्यां क्विपि ऋत इद्धातोः उदोष्ठ्यपूर्वस्य इति प्रवृत्तेरिति भावः ॥ प्रामादिक एवेति । दिवु धातोः क्विपि तु द्यूरिति स्यात् । ततः क्यचि तु द्युयतीति भवति । क्विपं विहाय विचि कृते लघूपधगुणो वलोपश्च स्यात् । ततः क्यचि तु देवयतीति भवति । तथा च हलि च इति सूत्रे वृत्तावपि धातोरित्येव नेह । दिवमिच्छति दिव्यति इत्येवोक्तमिति भावः ॥ अप्रत्ययकारस्य लोपं स्मारयति । क्यच्व्योश्चेति ॥ नः क्ये इति नियमेन पदत्वाभावात् कुत्वं नेत्याह । वाच्यतीति । एवं समिध्यतीत्यत्र जश्त्वं नेति बो-

ध्यम् ॥ मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः इति वार्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्याने पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् । पुत्री पुत्रान् वा इच्छतीत्यादावेव स्याद् अतो व्याचष्टे ।मान्तप्रकृतिकादिति ॥ अशनायोदन्य ॥ क्यजन्ता इति उदकशब्दस्योदन्भावः । अन्ययोर्दीर्घ इत्यपि ज्ञेयम् ।इह यः सद्य एव भोक्तुमशनमिच्छति, यश्च पातुमुदकम्, यश्च धने सत्यपि पुनर्धनम्, तत्रो दाहरणानि । यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमशनमिच्छति, यश्च स्नातुमुदकम्, यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति, तत्र प्रत्युदाहरणानि ॥ ननु उदन्या तु पिपासा तृड् इति निघण्टो परस्परसामानाधिकरण्यं न स्याद् । उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचित्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । अशनायतीत्यादिषु अविवक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षापिपासादिकमेवार्थस्तथा च नोक्तदोष इति ॥ अश्वक्षीर ॥ आज्जसेः इत्यतोसुगिति वर्तते ॥ अश्वस्यतीति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थ. । एवं वृषमिच्छति मैथुनार्थं वृषस्यति गौः ॥ननु इति रामो वृषस्यन्तीम् इति प्रयोगो मनुष्यविषये कथं सगच्छते इति चेद् ॥ अत्राहुः । अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छैवार्थः । अत एव वृषस्यन्ती तु कामुकी इति कोशोऽपि स्वरसतः संगच्छते इति । लालसायामिति । उत्कटेच्छायामित्यर्थः ॥ कामश्च ॥ उच्चारणसामर्थ्यान्न कस्येत्संज्ञा । मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः इत्यस्यानुवृत्त्यभाव सूचयति । अय स्यादेवेति ॥ आचरतीति ॥ व्यवहरतीत्यर्थः ॥ अधिकरणाच्चेति । सप्तमयन्तरूपात् सुबन्तादित्यर्थः ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ धातो कर्मणः इति सूत्राद्देत्यनुवर्तत इत्याह।क्यङ् स्यादिति। सेति लुप्तषष्ठीकं कर्तृ विशेषणमित्याह। सान्तस्येति । चाकरस्तु अन्वाचये बोध्यः ॥ तद्वतीति । तथा च ओजायत इत्यत्र ओजस्वीवाचरतीति विग्रहो बोध्यः ॥ विद्वस्यत इति । नान्तस्यैव पदत्वात्सस्य रुत्वं न ॥ पुंवद्भावं स्मारयति । क्यङ्मानिनोश्चेति । सपत्नीवेति । त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यम्। सपत्नायत इति। शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादिङीनन्तात् क्यङि पुंवद्भावे अकृत्सार्व इति दीर्घे च रूपमिदम् ॥ सपतीयत इति । समानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कस्य नित्यं सपत्न्यादिषु इति नादेशे नान्तत्वान्ङीप् ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः ॥ सपत्नीयतइति । विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकेन पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वान्न पुंवत् ॥ युवायत इति । न च ङाप्सूत्रे भाष्ये युवतितरेत्युदाहरणाद्यौवनं जातिरिति जातेश्च इति निषेधे युवतीयत इत्युदाहरणमिहोचितमिति वाच्यम् । वयसोनित्यत्वेनाजातित्वात् । अन्यथा युवजानिरिति अचः परस्मिन् इति सूत्रस्थो भाष्यग्रन्थो विरुध्येत । युवतितरेति भाष्यस्य तु का गतिरिति चेद् ॥ अत्राहुः । तसिलादिषु इति पुंवद्भावे

प्रायो भाष्यनिर्देशादेव न पुंवदिति ॥ युवतीशब्दस्य तु तरपि घरूप इति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येव। पट्वीमृदूयत इति । पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावान्न पुंव त्। पाचिकायत इति। पुंवद्भावे सति कात् पूर्वस्य त्वं न स्यादिति भावः। एवं पञ्चमीयते। सौघ्नीयते। सुकेशीयते। ब्राह्मणीयत इत्यादि॥ आचारेऽवगल्भ॥ गल्भ धार्ष्ट्ये। क्लीब अधार्ष्ट्ये। पोडृ अनादरे। क्यङपीति। अपिग्रहणाद्धोक्यम्। तत्तु सर्वप्रातिपदिकेभ्यः इत्यत्र वाग्रहणाल्लभ्यत इत्याहुः॥ क्विप्सन्नियोगेनेत्यादि। तेन क्यङ्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वयोरभावादिट्त्वं स्त्रालोपौ न स्त इति अकृत्सार्वेति दीर्घे सति अवगल्भायते क्लीबायत इत्यादि भवति॥ तेन तङिति । आत्मनेपदमित्यर्थः। तथा च अवगल्भमानः क्लीबमान इत्यादि सिध्यति॥ माधवादय इति। केचित्तेषामाशयमाहुः आचारेऽवगल्भ इत्यत्र सुप इत्यनुवर्तते । तथा च केवलादुपसर्गान्तराविशिष्टादवगल्भादिसुबन्तात् क्यङेव न तु क्विप्॥ तङ्नेति तूचितमिति। उत्तरवार्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात् क्विप् विधीयत इति एतेभ्योऽपि चिभ्यः क्विपि सिद्धे तत्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वमात्रमचप्रत्ययस्य आचारेऽवगल्भ इत्यवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते लाघवात्। अन्यत्र तु गल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु क्विपि परस्मैपदमेव भवति न तु तङिति भावः॥ नन्वेवम् आचारेऽवगल्भ इत्यत्र वाग्रहणात् क्यङमनुवर्त्य अवगल्भादिप्रादिपदिकेभ्यः क्यङ्विधानेऽप्यन्यत्र सुबन्तादेव क्यङिति क्यङो विषय एव नास्ति । तथा च केवलादुपसर्गान्तराविशिष्टाच्च क्यङप्युक्त इति चेद्॥ अत्र वदन्ति । प्रातिपदिकेभ्यः क्विप् सुबन्तेभ्यः क्यङ्ङिति विषयभेदेनापि गल्भति गल्भायते प्रगल्भति प्रगल्भायते इत्यादि सिध्यत्येवेति॥ स्यादेतत्। गल्भ धार्ष्ट्ये इत्यादीनामनुदात्तत्वादवगल्भते इत्यादिप्रयोगसिद्धावपि अवगल्भादिषूत्तरवार्तिकेन क्विपि सत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्टप्रयोगः स्यात्तद्वारणार्थम् आचारेऽवगल्भ इति वार्तिकारम्भस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वाद् भूतपूर्वादप्यनेकाच आमित्येतत् अयुक्तमिति चेत् । सत्यम् । अत्र ह्ययमाशयः। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः इति वार्तिके वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाश्रीयते। तथा च अवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विपोऽभावादनिष्टप्रयोगो न भविष्यतीति स्वीकृते सामर्थ्यं नोपक्षीणमिति दिक्॥ पदकार्यं नेति । सवर्णदीर्घो यद्यपि पदमात्रकार्यं न भवति। तथापि पदस्य जायमानं कार्यं नेत्यत्र तात्पर्यं बोध्यम्। तनोतीति तत्, स इव आचरति ततति । अत्र जश्त्वं न। त्वगिव आचरति त्वचति। अत्र कुत्वं नेत्याद्यपि बोध्यम् ॥ द्वित्वमि-

ति । अङ्गिणल् इति स्थिते द्विर्वचनेचि इति निषेधादतो लोपो न भवतीति भावः ॥ अतो गुण इति । द्वित्वे कृतेप्यतो लोपो न भवति । अन्तरङ्गेणानेन बाधितत्वादिति भावः ॥ यद्यप्यत्र फले विशेषो नास्ति, तथापि शास्त्रप्राप्तिक्रममनुरुध्योक्तम् । यद्यप्येवं वार्णादाग बलीयः इति परिभाषयातो लोप एवोचित इति चेत् ॥ मैवम् । तस्याः समानाश्रयैकाश्चकारेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारान्न तु व्याश्रयेपि । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च अत आदेः इत्यनेनैव प्रथमं भाव्यमिति वाच्यम् । तस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् । न चापवादत्वात् अत आदेः इत्यनेन भाव्यमिति वाच्यम् । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि अन्तरंगेण बाध्यते इत्युक्तत्वात् । आनर्देत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हलादिःशेषात् प्रागेव परत्वात् अत आदेः इत्यस्य प्रवृत्तेः । न च नित्यत्वाद्धलादिः शेष एव प्रथमं स्यादिति वाच्यम् । नित्यस्य अत आदेः इत्यत्रापि तुल्यत्वात् । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् ॥ केचिदत्र वदन्ति । अतो गुणे इति पररूपापवादस्य अत आद. इत्यस्य आनर्देत्यादौ चरितार्थत्वादन्तरंगमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिन्त्यम् । स्वविषयमध्ये एकत्रोदाहरणे चरितार्थस्योदाहरणान्तरेऽपि प्रवृत्त्यभ्युपगमात् । न हि गोद इत्यत्र आतोनुपसर्गे कः इति चरितार्थमिति गोप इत्यादौ न प्रवर्तते । तस्मादण बाधित्वा कप्रत्ययो यथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथेहापि प्रवर्तते इति ॥ तदपरे न चमन्ते । सर्वत्राणः कस्य च प्राप्तिसम्भवे विनिगमनाविरहादणं बाधित्वा कप्रत्यय एव भवति । प्रकृते त्वानर्देत्यादौ हलादि शेषात् प्राक् अतो गुणे इत्यस्य प्राप्त्यभावाद्वैषम्यमस्तीति ॥ ननु अत आदेः इत्यस्य पररूपापवादत्वमेधामासेत्यत्र यदुक्तं तत् कथ सगच्छते ।आन्टधतुरित्यादौ आद्गुणः इति गुणस्यापि प्राप्तेः। न च यथा सवर्णदीर्घो यणगुणयोरपवादस्तथायमप्युभयोरपवाद इति वाच्यम् । एवमप्यानर्देत्यत्रैव हलादिःशेषात् प्रागेवासेत्यत्रापि अत आदेः इत्यस्य प्रवृत्तौ किं तेन पररूपापवादत्वकथनेनेति चेद् ॥ अत्र केचिदाहुः । द्वन्द्वापवाद एकशेषः इति केषांचित् प्रवादे यथाऽपवादशब्दो बाधकपरः सरूपाणाम् इत्येकशेषानारम्भे हि स्वाद्युत्पत्तौ द्वन्द्वस्य प्रवृत्तेः । एकशेषसूत्रारम्भे तु पदान्तराभावेन तदप्रवृत्तेस्तथाऽत्रापवादशब्दोऽपि बाधकपरः । अत आदेः इत्यनारम्भे हि हलादिःशेषे पररूपप्रवृत्तावेधामासेति स्यात् आरब्धे तु तत्सूत्रे परत्वाद्धलादिःशेषात् प्रागेव दीर्घप्रवृत्त्या पररूपस्याप्रसक्तेरिति ॥ यद्यप्यासेत्यादौ प्रथमतः अत आदेः इति दीर्घीकरणेपि हलादि शेषे पररूपे च कृते तस्य पूर्वान्तवद्भावे सति

अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् अत आदेः इति दीर्घप्रवृत्त्या समिहितरूपसिद्धिः। तथाप्यानर्देत्यादि न सिध्यत्येव । तत्र हि तस्मान्नुड् द्विहलः इति दीर्घीभूतादकारान्नुटि नकारोपर्यकारश्रवणाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥ प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् क्विपोऽनुत्पत्तिमाशङ्कयाह । लिङ्गविशिष्टेत्यादि ॥ सिचि वृद्धिरित्यत्रेति । सिचा धातोराक्षेपात् ऋत इद्धातोः इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनाच्च धातुरेव यो धातुरिति व्याख्या लभ्यत इति ज्ञेयम् ॥ विरिवेति । विः पक्षी ॥ अनुनासिक ॥ अङ्गस्येति विशेष्यसन्निधानात् तदन्तलाभः । ढ्रलोपे इत्यतो दीर्घग्रहणं नोपधायाः इत्यत उपधाग्रहणं चानुवर्तते तदाह । अनुनासिकान्तस्येत्यादि॥ झलादाविति । एतच्च यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया लभ्यते । झलादौ क्ङिति शान्तो दान्त इत्युदाहरणम् । ङिति तु यङ्लुकि तसि शंशान्तः दन्दान्तः ॥ पथीनतीति । अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घस्ततो न गुण इत्याहुः । इन्हन् इत्यनेन शावेवेति नियमाद् दीर्घाभावे गुणे सति पथेनतीत्येव रूपमित्यन्ये ॥ येषामिन्नादीनां शावुपधादीर्घः क्रियते परमदण्डीनीत्यादौ, तेषामेव दण्डिन्वृत्रहन्नादीनाम् इन्हन् इति नियमो न तु पथ्यादीनाम् । एतेषां तु शौ परतः सुपन्थानीत्यादावुपधादीर्घप्रवृत्तावपि इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यत्त्वे कृते इन्हन् इति नियमाप्रवृत्तेः । अन्यथा पन्थानौ पन्थान इति न सिध्येत् ।तथा च पथीनतीत्याद्येव साध्वित्यपरे ॥ देवतीति माधव इति ! अपदान्तत्वात् दिव उत् न ॥ अवेति । लघूपधगुणं बाधित्वान्तरङ्गत्वादूठि यण् तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्यूठो नासिद्धत्वं नाजानन्तर्ये इति निषेधात् । न च वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्यणं बाधित्वा लघूपधगुणः स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । अत एव सिवेरौणादिके नप्रत्यये स्योनशब्दः सिध्यतीति भावः ॥ क इवेति । को ब्रह्मा । चक इतीति । नन्वेवमौ चतुरित्यत्रापि अत आदेः इति दीर्घं बाधित्वा अतो लोप एव स्यादिति चेद् ॥ अत्राहुः । स्थल्लोपौ इति वचनेन जायमानो योऽतो लोपः स तु सन्निहितमेव अङ्गस्यावं इति दीर्घं बाधते अनन्तरस्य इति न्यायात् न तु व्यवहितमपि अत आदेः इति दीर्घमिति माधवाशयात् नानेन तद्ग्रन्थस्य विरोध इति ॥ अनाकारमेवेति । अनेकाच्त्वाभावादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्ये प्रत्ययग्रहणमपनीय इत्यनुक्तत्वात् प्रत्ययान्ततया स्वामामित्यादि रूपं शुद्धमेवेत्याहुः ॥ भृशादिभ्यो ॥ भुवीत्येतद् व्याचष्टे भवत्यर्थ इति ॥ भृश, शीघ्र, मन्द, पण्डित, दुर्मनस्,सुमनस्,उन्मनस् इत्यादयो भृशादयः । क्व दिवेत्यादि भाष्यकारीयं प्रत्युदाहरणं व्याचष्टे। ये राजाविव्यादिना ॥ प्रातिपदिकमिति । न त्वयं धातुः असेरा च इत्यौणादिकेन मनुप्र-

त्वयान्ततया निष्पादितत्वादेव च वक्ष्यमाणज्ञापकं संगच्छत इति भावः ॥ अनुबन्ध इति । संग्रामेति मशब्दाकाराद् भिन्नोऽकारोऽनुबन्ध इत्यर्थः । तथा च अत्र अतो गुणे इति पररूपं ज्ञेयम् । यदि तु मकारादकारोनुबन्धः स्यात्तर्हि असंग्रामतेत्यत्र णौ चङि इति उपधाह्रस्वः स्यात् । णिच्सन्नियोगेनानुबन्धाकरणे तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्य आत्मनेपदस्याप्रवृत्त्या णिचश्च इति कर्तृगामिनि क्रियाफल एव आत्मनेपदं स्यान्न तु परगामिनीति विवेकः ॥ सामर्थ्यादिति । केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादिति भावः ॥ क्रियायोगाभावादुपसर्गो नेत्यभिप्रेत्याह ।समानाकारमिति ॥ पूर्वपदमिति । तच्च समास एव संभवति तेन आन्दोलयित्वा प्रेङ्खोलयित्वेत्यादौ आप्रेत्यादीनां न पृथक्करणम् । अन्यथा तेन समासे सति ल्यप् स्यादिति भावः ॥ तेनेति । सुमिमनायिषतीत्यादौ मनशब्दस्य द्विर्वचनं पृथक्करणस्य फलमिति बोध्यम् ॥ अवागल्भतेति । आचारेऽवगल्भ इति क्विब्विधौ अवेत्यस्य पृथक्करणात् गल्भशब्दात् प्रागट् ॥ किं तत्साजात्यमित्यत आह । तेनेति ॥ उस्रामिति । माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी इत्यमरः ॥ औस्रीयदिति । क्यजन्तादुस्राशब्दाल्लङि अङ्गस्याटि च कृते उस्यपदान्तात् इति पररूपं प्राप्तम् । न चानर्थकोऽयमुस् न ग्रहीष्यत इति वाच्यम् । छिन्द्युर्भिन्द्युरित्यादावप्युसोऽनर्थकत्वात् । आगमसहितस्यैवार्थवत्त्वात् । तथा च अयुः अपुः इत्यादावेव स्यात् । एवं चायमेवाडागमस्य उसि परे प्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहण परिभाषाया अत्राप्रवृत्तौ ज्ञापक इति स्थितम् ॥ अत एव उस्यपदान्तात् इत्यत्र अपदान्तात् किम् कोस्रा इति भाष्ये प्रत्युदाहृतम् ॥ औङ्कारीयदिति । ओमाङोश्च इति पररूपं प्राप्तम् ॥ आडागमस्याङि परे उदाहरणमाह । औढीयदिति । यत्वादेशेन अपहृतं तत्रापि यदि पृथक्कृतिः । तदा आङः परत्वाटा भाव्यमित्याडागमस्याङि परे पररूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तथा च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमयमेव निषेध इति भावः ॥ चशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रकारोपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेनुकूल इत्याह । चशब्देनेति ॥ षाष्ठे स्थितमिति । भाष्यकारोप्युक्तार्थे प्रमाणभूत इति भावः ॥ स्यादेतत् । अवधीरयतीत्यादाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति वा न वा । आद्ये बोपदेवेनावशब्दात् प्रागाडागमं वकारहित्वं च कृत्वा चङि आववधीरदित्युदाहृतम्, तन्न संगच्छेत । द्वितीये तु इतीव धाराभवधीर्य मंडलीक्रियाश्रियामखिद्दुरङ्गमैर्महीं इति श्रीहर्षप्रयोगो न संगच्छेतेति चेद् ॥ अत्राहुः । नायं धातुश्चुरादौ पठितः किं तु बहुलमेतन्निदर्शनम् इति बाहुलकादूहितः । उहश्च धीरेत्यस्यापि संभवति अवधीरेत्यस्यापि । प्रयोगद्वयप्रामाण्यात्

सुनिश्चयविरोधाभावाच्च। यदा त्ववधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्वं तदावधीरयित्वेति साधु, धीरेत्यस्यैव धातुत्वे तु अवधीर्येत्यस्य साधुत्वमिति॥ तस्येति। आदिशब्दस्येत्यर्थ.॥ तस्यापीति। क्यषः ककारस्येत्यर्थः। एतेन नः क्ये क्यस्य विभाषा इति सूत्रद्वये क्यषोपि ग्रहणं वदन्तः परास्ताः॥ लोहितनीयतीति। क्यङि सति तङेव स्यात्। क्यङ्मानिनोश्च इति पुंवद्भावश्चेति भावः॥ कष्टाय क्रमणे॥ क्यङेवानुवर्तते स्वरितत्वात् न तु क्यष्॥ कष्टाय इति निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तं लभ्यते॥ क्रमणमुत्साहः। वृत्तिसर्गतायनेषु इति क्रमेरात्मनेपदविधायकसूत्रे सर्गं उत्साहः इति सर्वैर्व्याख्यातत्वात्। कष्ट कृच्छ्रगहनयोः कषः इतीडभावः। न च दुःखं कर्तुमुत्साहः संभवतीति तत्साधनं पापमिह गृह्यते इत्याह। पापं कर्तुमिति॥ द्वितीयान्तेभ्य इति॥ चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तम्॥ कर्मणो॥ रोमन्थतपोभ्याम् इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् कर्मण इति पञ्चमी प्रत्येकं संबन्धादेकवचनमित्याह।कर्मभ्यामिति॥ वर्तनायां चरणे इति॥सूत्रेव र्तीति ण्यन्तात् वृतेः ण्यासश्रन्थः इति युच बाधित्वा अस्मादेव निपातनात् क्तिन्। चरतेस्तु सपदादित्वात् भावे क्विबिति भावः॥ केचित्तु वर्तिशब्दो वर्तयतेः इक्श्तपौ इति इकि रूपम्। लक्षणया चार्थलाभ इत्याहुः॥ शब्दवैर॥ कर्मण इत्यनुवर्तत इत्याह। एभ्यः कर्मभ्य इति॥ सुखादिभ्यः। कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम्। विद चेतनाख्याननिवासेषु इति चौरादिकाद्युचि वेदनाशब्दो ज्ञानवाची, तदपेक्षमेव कर्तृत्वम्, कर्ता च सुखादिभिरन्वेति तदेतदाह। वेदनाकर्तुरेवेति॥ परस्य सुखमिति। इह यन्निष्ठं सुखं तद्भिन्नो वेदनाकर्तेति वाक्यमेव॥ सुखादयः। सुखदुःखतृप्तकृच्छ्रादयः॥ नमो वरिवः। चित्रङ क्यज्विधानमीप्सार्थम्। ङित्करणं तु तङर्थम्। विस्माययत इत्यन्य इति। तथा च भट्टिः ततश्चिचीप्रमाणोसौ इति॥ असौ मायामृगश्चित्रीयमाणः विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः॥ पुच्छभाण्ड। करणे इत्यनुवृत्तेरत्रापि क्रियाविशेषं दर्शयति। पुच्छादित्यादिना। ङकारोच्चारणमिति इति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणार्थो नित्यात्मनेपदार्थश्च॥ उदपुपुच्छत॥ मुण्डमिश्र॥ कृञर्थ इति। क्वचित् क्रियासामान्ये, प्राचुर्येण तु क्रियाविशेषे॥ व्रतादिति। पयो व्रतयति। अश्नातीत्यर्थः। शूद्रान्नं व्रतयति। वर्जयतीत्यर्थः॥ वस्त्रादिति। वस्त्रसमाच्छादने यो वस्त्रशब्दस्तस्मात् करोत्यर्थे णिजित्यर्थः॥ संवस्त्रयतीति। वस्त्राच्छादनं करोतीत्यर्थः॥ अदन्तत्वमिति। अयमेव निपातो वृद्धौ सत्यां टिलोपः इत्यत्र ज्ञापकः। यदि पूर्वं लोपो भवेत्तदाल्लोपकार्यसिद्धौ किमनेन निपातनेन॥ तथा च अपपटदिति सिध्यतीत्यादि चुरादिष्वे-

वोपपादितम् ॥ कृतयतीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ पठितुं युक्ता इति । एकसूत्रकरणे लाघवमिति भावः ॥ सोपेक्षेभ्योऽपीति । विधानसामर्थ्यादिति भावः। अन्यत्र तु रमणीयं पटुमाचष्टे इत्येव, न तु पटयतीति वृत्तिः॥ सापेक्षत्वमेव दर्शयति। माणवकमित्यादिना ॥ अयं भावः। द्वितीयान्ताद्विधीयमानस्य णिचः पदविधित्वात् सापेक्षेभ्यो न भवेत् किं तु यदा प्रकरणादिना माणवकस्येति ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति वृत्तिः स्यात्। न तु माणवकादिप्रयोगे । णिजन्तस्य सनाद्यन्तवृत्तित्वात्सविशेषणानां वृत्त्यभावाच्चेति ॥ घ इति। पुंसि संज्ञायाम् इत्यनेन ॥ पुंवद्भावादय इति। आदिशब्देन रभावटिलोपादयः । टिलोपेनैवैतयतीत्यादिरूपसिद्धौ पुंवद्भावग्रहणं दारदयतीति सिद्ध्यर्थमिति चुरादिष्वेवास्माभिरुक्तम्। दरदोऽपत्यं दारदः। द्व्यञ्मगध इत्यण्। तस्य स्त्रियाम् अतश्च इति लुकि दरद्, तामाचष्टे दारदयति । इह पुंवद्भावाभावे टिलोपे सति दरयतीति स्यात्॥ प्रथयतीति। र ऋतो हलादेः इति रभावः॥ अपिप्रथदिति। वृद्धौ सत्यां टिलोपेनाग्लोपित्वात्सन्वद्भावे सति सन्यतः इतीत्त्वम्, वृद्धेः पूर्वं टिलोपे तु अपप्रथत्॥ औजढदिति। इह टिलोपे सति णिच्सहितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासेऽकारो दुर्लभ इत्यत आह। ओः पुयण्जीत्यादि॥ त्वमाविति। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इत्यनेन॥ अन्तरङ्गत्वादिति। न च वार्णादाङ्गम् इति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुचितेति वाच्यम्। व्याश्रयत्वात्॥ भाष्यस्येति। वृत्तिकारैर्हि प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे प्रेयान् प्रेष्ठ इत्यादय उदाहृताः। ते च प्रस्थाद्यादेशविधायकस्य प्रियस्थिर इत्यादिशास्त्रस्य असिद्धवदत्राभात् इत्यसिद्धवद्भावेन प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा भाष्ये प्रकृतिभावं विनैव साधिताः। स्रग्वान् स्रजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपो न भविष्यति लोपापवादस्य विन्मतोर्लुकस्तत्र प्रवर्तनात् । एवमेवानेकाच्सु पयस्वान् पयसिष्ठः चम्पकस्रजिष्ठ इत्यादिषु गतिः । न चैतावता प्रकृत्यैकाजिति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति मन्तव्यम्। स्थापयतीत्यादौ तस्यावश्यकत्वाद् इति भावः ॥ युवामावामिति। युष्मानस्मानिति विग्रहेऽपि युष्मयति अस्मयतीत्येव रूपम्। न च द्वयोस्तौ युवावौ भवत इति विशेषः शङ्क्यः। विभक्तिपरत्वाभावात्। न च प्रत्ययलक्षणम्। लुका लुप्तत्वात्। न च प्रागेवादेशोऽस्त्विति वाच्यम्। अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते इति न्यायात्। अकृतव्यूह परिभाषाया जागरूकत्वाच्च॥ येन नाप्राप्तीति। यत्र यत्र प्रकृत्यैकाच् इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र टेः इत्यस्य प्रवृत्तिर्न तु नस्तद्धिते इत्यस्य। स्रजिष्ठ इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः॥ अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा इति न्यायेनेत्यन्ये॥ संप्रसारणमिति। न च टिलोपे सत्यनन्तत्वा

भावात् श्वयुवमघोनाम् इति कथमिह सम्प्रसारणप्रवृत्तिरिति मन्दम्। स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा टिलोपेप्यन्नन्तत्वलाभात्। अतद्धिते इति हि तत्र पर्युदासो न तु प्रतिषेधः। तेन तद्धिते न विधिर्न निषेधः किं तु तद्धितभिन्ने परे विधिः।तद्धितभिन्नत्वं तु णिचोऽस्त्येवेति न संप्रसारणप्रतिबन्धः॥ नापि दविष्ठ इत्यादौ इष्ठनि ओर्गुणो इष्ट इति इहापि वृद्धिं बाधित्वा गुणः स्यादिति वाच्यम्। जातेऽपि गुणे पुनर्वृद्धौ रूपसिद्धेः॥ अथवा टिलोपसम्प्रसारणयोर्गुणं प्रति असिद्धवदत्रा इत्यसिद्धत्वादिष्ठवद्भावेन नास्ति गुणप्रसङ्गः॥ शुनयतीति। इष्ठवद्भावेन भत्वात् संप्रसारणम्। प्रकृत्यैकाच् इति प्रकृतिभावः॥ नित्यत्वादिति। शब्दान्तरप्राप्त्या तु टिलोपस्यानित्यत्वमिति भावः॥ उदीचयतीति। उपसर्गं पृथक्कृत्याञ्चशब्दादेव णिजिति प्रकृत्यैकाच् इति टिलोपो न।उदईत् इतीत्त्वम्॥ अनिदिताम् इति क्विन्निमित्तो नलोपः॥ उदैचिचदिति। लुङि द्विर्वचनेऽचि इति णिलोपस्य निषेधाच्चिशब्दस्य द्वित्वम्॥ प्रतीचयतीति। अचः इत्यल्लोपे चौ इति पूर्वस्य दीर्घः॥ प्रत्यचिचदिति। इह धात्वकारस्य अचः इति लोपे चिशब्दात् प्रागटि पूर्वस्य यण्। न चास्तामासन् इत्यादिवदल्लोपस्यासिद्धत्वादाट् स्यादिति वाच्यम्। व्याश्रयत्वात्। णिनिमित्तो ह्यल्लोपः लुङ्निमित्तश्चाट्॥ आसन्नित्यादौ तु न तथेति वैषम्यम्॥ तिराययतीति। उपसर्गसमानाकारत्वाभावादिह तिरसः पृथक्करणं नास्ति। तेन प्रकृत्यैकाच् इत्यप्रवृत्तेष्टिलोपस्तदाह। अव्ययेरिति॥ चिणोलुङ्न्यायेनेति। यथाऽपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तशब्दस्य लुकि पुनस्तरप्रत्ययस्य लुङ् न भवति प्रथमलुकोसिद्धत्वेन व्यवधानात्, तथेत्यर्थः॥ पुनष्टिलोपो नेति। तिर्यादेशस्यैकारस्य लोपो नेत्यर्थः॥ अग्लोपित्वादिति। अनग्लोपिनोऽप्यग्लोपित्वस्यौकारादिति भावः॥ देवद्र्यञ्चमिति। ननु आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे इति कारकस्य पृथक्करणादेवाञ्चयतीति प्रसज्येत। बलिबन्धनमाचष्टे बलिबन्धयतीतिवत्। इष्यते तु देवद्रायतीत्येव रूपम्। किं च कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्याद्यपि न सिध्येत्। न च पुराणप्रसिद्धाययतीत्येव रूपम्। किं च कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्याद्यपि न सिध्येत्। न च पुराणप्रसिद्धाख्यान एव कारकस्य पृथक्करणादिकमिति वाच्यम्। राजानमागमयतीत्यत्राव्याप्तेरिति चेद्॥ अत्राहुः। यत्राख्याने कृल्लुग्यते तत्रैवेदं प्रवर्तते। कृल्लुगिति संनियोगशिष्टविधानात्। किं च। आख्यानग्रहणसामर्थ्यात् महाजनप्रसादविषयीभूतार्थविषयकमेव तत्। भाष्यादौ तादृशानामिवोदाहृतत्वात्। यदि तु देवाञ्चनमाचष्टे इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति तदा देवानञ्चयतीति भवत्ये

वेति ॥ आसुसुखायदिति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वनिषेधान्सुखशब्दस्य द्वित्वम् ॥ अवीभवदिति । ओः पुयण्जीत्यभ्यासोवर्णस्येत्त्वम् । दीर्घो लघोः इति दीर्घः ॥ ननु परत्वात् प्रथमं दीर्घे कृते पश्चादित्वं स्यात् । न चैवं दीर्घो लघोः इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अजूहवदित्यादौ तस्य सावकाशत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः विप्रतिषेधे परम् इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वाल्लक्ष्यानुरोधेन दीर्घात् प्रागित्त्वमेव भवति । लक्ष्यभेदात् पुनरिकारस्य दीर्घो वा भवतीति ॥ अबुभ्रुवदिति। इहाभ्यासात् परो यः पवर्गः सत्ववर्णपरो न, यस्त्ववर्णपरो यण् नासावभ्यासात् पर इत्यभ्यासोकारस्येत्त्वं न । गां गावयति ॥ स्वश्वमिति । शोभनः अश्वः स्वश्वः । शोभनः अश्वो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । स्वाशश्वदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणाद् अजादेः इति द्वितीयस्य द्वित्वमाडागमश्च ॥ स्वयतीति । प्रकृत्यैकाच् इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्ति न्यायात् टेः इत्यस्यैव बाधको न तु अव्ययानां भमात्रे टिलोपः इत्यस्येति भावः ॥ असस्वदिति । ओः पुयण्जि इति ज्ञापकेन द्वित्वे कार्येऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्वरशब्दस्य द्वित्वमिति मतेनेदम् । अनग्लोपित्वाभ्युपगमेप्यजझलादेशेजादेशत्वव्यवहारो नास्तीति मते तु णिच्सहितस्यैव द्वित्वं तदाह। असिस्वदिति ॥ भावयतीति । बह्वोर्लोपो भू च बह्वोः इष्ठस्य यिट् च इति भूभावः । न चैवं यिडागमोपि णेरस्त्विति वाच्यम् । णाविल्युपमेये सप्तमीनिर्देशात् इष्ठवत् इत्यत्र सप्तम्यन्ताद्वतिरित्यभ्युपगमात् । एवं चेष्ठनि परे पूर्वस्य यत् कार्यं तदेवातिदिश्यते न त्विष्ठनोऽपि कार्यमिति स्थितम् ॥ बहयतीत्यन्य इति । यिडभावे तत्सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्यापि अभाव इति भावः ॥ नन्वेवमन्यमतत्वेन किमर्थमिदमुपन्यस्तमिति चेद् ॥ अत्राहुः । प्राधान्यात् इष्ठवत् इति कार्यातिदेशो न त्वयं शास्त्रातिदेशः । तथा चेष्ठनि दृष्टं भभावं स एवातिदेशो विधत्त इति नात्र संनियोगशिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तिः । इत्थं च भावयतीत्येव रूपं सम्यगिति ॥ स्रजयतीति । इष्ठवद्भावेन विन्मतोः इति लुक् । ननु अजादी गुणवचनादेव इत्युक्तत्वादिष्ठन्प्रत्ययः स्रग्विन्शब्दाद्दुर्लभ इति इष्ठवद्भावोत्रायुक्त इति वाच्यम् । अस्मादेव लुग्वचनात् ज्ञापकाद्विन्नन्तात् मतुबन्ताच्च अजादी भवत इत्यभ्युपगमात् ॥ श्रीमतीमिति । मतुपो लुक् । श्राययति ॥ अशिश्रयदिति । द्वित्वे णिनिमित्तगुणे सत्ययादेशः । एतेन स सचरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाशिश्रयदाश्रयः श्रियाम् इति माघश्लोके अशिश्रयत् इति प्रचुरपाठो व्याख्यातः । श्रीमतीमकरोदित्यर्थादिति मनोरमायां स्थितम् । अत्र केचित् । सापेक्षाणां वृत्त्यभावान्मनोरमोक्तं यत्, तदयुक्तम् । न हि कश्चित् य घट

करोति तमानयेत्यर्थे यं घटयति तमानयेति प्रयुङ्क्ते। अत एव तत् करोति इ-त्यनेनैव सिद्धे मुण्डादिग्रहणं सापेक्षेभ्योपि णिजर्थमिति पूर्वोक्तं संगच्छते। य-द्यन्यत्रापि सापेक्षेभ्यो णिच् स्यात् तन्न संगच्छेत। न चात्र सापेक्षत्वं नेति विव-दितव्यम्। यां दिशं श्येमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात्। नापि सवि-शेषणानां वृत्त्यभावेपि विशेष्ययोगे स्यादेव वृत्तिरिति नात्रानुपपत्तिरिति श्येमती-मित्यर्थं प्रति दिशो विशेष्यत्वादिति वाच्यम्। विशेष्ये हि बहिर्भूते विशेषणानां वृत्तिर्नाङ्गीक्रियते। न हि कश्चित् श्येमती राज्ञ इदमित्यर्थे राज्ञः श्येमतमिति वृत्तिमभ्युपैति। किं च माघश्लोके अशिश्रियदित्येव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते न त्वशिश्र्ययदित्यलं शुष्के ग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहुः॥ पयसयतीति। इह विन्म-तोर्लुकि अग्लोपात्सन्वदित्त्वादिकं च न। अनग्लोपेपि सन्वद्भावात् णौ चङीति सूत्रे अत्वररराजदिति भाष्यमिह प्रमाणम्। लुङि अपपयसत्। एवं स्रग्विणमा-ख्यत् अससजदित्यत्रापि सन्वदित्त्वं न। गोमन्तं गवयति। लुङि। अजुगवत्। इहाग्लोपात् दीर्घो लघोः इति दीर्घो न। गां स्रजं पय इति विग्रहे तु अजु-गवत्। असिस्रजत्। पययति। अपपयत्। टेर्लोपस्य बहिरङ्गत्वेन असिद्धत्वादिह वृद्धिर्न। अग्लोपित्वात्तु सन्वद्भावदीर्घौ न॥ तदपवादस्येति। येन नाप्राप्ति न्या-येन टिलोपापवादो लुक्॥ स्थवयतीति। स्थूलदूर इति यणादिलोपो गुणश्च। न च गुणस्य अचो ञ्णिति इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्। अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गका-र्यस्याप्रवृत्तेः। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति बहुलग्रहणाद्वा। लुङि। अतुस्थवत् दवयति इत्यादि। इहापि पूर्ववद्वृद्ध्यभावः। लुङि। अदूदवत्। अयूयवत्। अचीकनत्। नेदयतीति। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ। टिलोपः। लुङि। अनिनेदत्। अससाधत्। प्रशस्यम्। प्राशशत्॥ पृथक्कृतेरिति। तेन विशिष्टस्य स्थानिनोभावात् ना-देशाविमौ भवत इत्यर्थः॥ ज्यापयतीति। वृद्धस्य च इति ज्यादेशः। स च प्रिय स्थिर इति वर्षादेशेन सह विकल्प्यत इत्याह। वर्षयतीति॥ लुङि अजिज्यपत्। अववर्षत्। प्रियम्। अपिप्रयत्। स्थिरम्। अतिष्ठपत् सस्यादेशावयवत्वात् षत्वं न। स्फिरम्। अपिस्फरत्। उरुमिति। वरादेशे कृते संज्ञा-पूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बाहुलकाद्वा माधवेन विकल्पेन उपधावृद्धिरुदाहृतेति स्वयमपि तथैवाह। वरयति॥ वारयतीति। अवीवरत्॥ बंहयतीति। अग्लोपित्वा-दबबंहत्॥ गरयतीति। अजीगरत्॥ त्रपयतीति। अतित्रपत्॥ द्राघयती-ति अदद्राघत्॥ वृन्दयतीति। अववृन्दत्॥

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ धातोरेकाचः इत्यस्माद्धातोरिति वर्तते, वेति निवृत्तम् । अन्यथा कण्डुवतीत्यपि स्यात्तदाह । धातोर्नित्यमिति ॥ केचित्तु नित्यं कौटिल्ये गतौ इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तत इत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । तत्र हि नित्यग्रहणमेवकारार्थे वर्तते । तत्कौटिल्यान्यायस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिति प्राग् व्याख्यातत्वात् । किं च नित्यं कौटिल्ये गतौ इत्यत्रापि वेत्यनुवर्तते । अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्यं यङ् स्यादिति ॥ स्वार्थे इति । कण्ड्वादिभ्यो यक् स्यात् कृत्रर्थे इति प्राचोक्तमयुक्तमिति भावः ॥ द्विधा इति । यकः कित्त्वेन धातव इति ज्ञायन्ते कण्डूञ् इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति । यदि तु धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वान्ते पठितेऽपि यकि परे अकृत्सार्व इति दीर्घेण कण्डूयतीत्यादिसिद्धेः किं तेन दीर्घपाठेन ॥ द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यकि गुणनिषेधेन कित्त्वं सार्थकम् । कण्डूरित्यादियग्रहितरूपसिद्ध्या दीर्घपाठोऽपि सार्थकः । अतएवोक्तं भाष्ये धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः इति । एतेन कण्डूं करोति कण्डूयति इति प्राचोक्तविग्रहोऽपि परास्तः । कण्ड्वादयः प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युपगमात् । न च द्वैविध्याभ्युपगमेऽपि प्रातिपदिकादेव यक् स्यादिति वाच्यम् । तथा हि सति धातोर्लडादौ कण्डुवतीत्याद्यनिष्टप्रसङ्गात् । सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अल्लोपासंभवेन सुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । यत्तु केचित् शब्दवैरकलह इति सूत्रात् करणे इत्यनुवर्तनात् कृत्रर्थे यगिति प्राचोक्तव्याख्यायां न किंचित् बाधकमित्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । अनुवृत्तौ मानाभावात् । अन्यथा णिजन्तेष्विव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्यापारद्वयापत्तेरिति दिक् ॥ पूर्वभाव इति । पूर्वत्वमित्यर्थः । लेटिरेति । यस्य हलः इति यलोपः ॥ सुख्यतीति चुरादौ तु सुखदुःख तत्क्रियायाम् सुखयतीत्याद्युदाहृतम् ॥ सपर ।, यगन्तात् अ प्रत्ययाद् गुरोश्च हलः इत्यनेन वा अप्रत्यये टाप् । सपर्या । अरर । आरा । प्रतोदः । तत्करणकं कर्म आराकर्म ॥ अदन्तोऽयमिति । लेख्यति । आदन्तपक्षे तु लेखायति ॥ महीङ् । प्रेत्यस्वर्गे महीयते इति रामायणम् ॥ प्रस्तृतोविति । प्रस्तृतिः परिमाणविशेषः । प्रभूतभावे इति । बाहुल्य इत्यर्थः । प्रभूत प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु इत्यमरः । संभूयस्यति । असम्भूयसीत् । न इह संभवस्य पृथक्कृतिर्यत्र प्रातिपदिकाद्धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य विधानं तत्रैव पृथक्कृतिरित्याहुः ॥ आकृतिगण इति । तेन दुवस् इसन्दीपने इत्यादि सिद्धम् । प्रयुज्यते च समिधाग्निं दुवस्यत इत्यादि ॥

इति कण्ड्वादिप्रक्रिया॥

प्रथमस्येति॥ अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम्। प्राचा तु यथेष्टं नामधातुषु इति प्राप्ते कण्ड्वादेस्तृतीयस्य इत्युक्तमित्यवतारितम। तदयुक्तम्। नामधातुत्वस्य निराकृतत्वात्। अत एव मूले नामधातून् समाप्य कण्ड्वादयः पृथगेवोक्ताः॥ द्रीशब्दयिशब्दयोरिति। नकारस्य त्वचः परत्वाद् द्वित्वं नेति भावः। पिप्रापयिषतीति। णाविष्ठवद्भावेन प्रियशब्दस्य प्रियस्थिर इत्यादिना प्रादेशस्ततो द्वित्वादि॥ सिसाधयिषतीति। इष्ठवद्भावादिह अन्तिकबाढयोः इति साधादेशः। षत्वं तु नास्तीति आदेशावयवत्वादिति भावः॥ बोभूयिषयिषतीति। इह यङ्निमित्तद्वित्वे कृतेपि सन्निमित्तद्वित्ववारणाय लिटि धातोः इति सूत्रे अनभ्यासस्य इत्येतद् अवश्य कर्तव्यम्। एवं च लक्ष्ये लक्षण सकृदेव प्रवर्तते इति अनभ्यासग्रहणं तत्र मास्त्विति भाष्यस्थं प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रमिति भावः॥

॥ इति प्रत्ययमाला॥

भावकर्मणोः॥ भावे कर्मणि यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः॥ कर्तरि कर्म॥ अन्यस्येति। शूद्रस्य योग्यं सस्यादिलवनं करोतीत्यर्थः॥ परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः॥ संप्रहरन्ते राजानः। पृथक्सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम्॥ व्यतिस्ते इति। यच्परत्वाभावान्न षः॥ व्यतिस इति। उपसर्गप्रादुर्भ्याम् इति नेह षत्वम्। सकारस्यास्त्यवयवत्वाभावात्। आदेशप्रत्यययोः इति षत्वं तु सात्पदाद्योः इति निषिद्धम्। एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्य पदत्वात्॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः॥ अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः। अर्थग्रहणसामर्थ्याद् ये शब्दान्तरमनपेक्ष्य गतिहिंसयोर्वर्तन्ते त एवेह गृह्यन्ते। हरतिस्तु उपसर्गवशाद् हिंसायां प्रवर्तते इति हरतेरप्रतिषेधः इति वार्तिकमर्थग्रहणलभ्यमेवेत्याहुः॥ इतरेतरा॥ नन्वितरेतरादिशब्दैरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात् तद्द्योतकमात्मनेपदं न प्राप्नोतीति किमर्थो निषेधः। अत्राहुः। लौकिके व्यवहारे लाघवानादरादात्मनेपदं प्रसज्येतेति निषेधोऽयमारभ्यते। अत एव व्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहारद्योतनाय व्यतीत्युपसर्गावात्मनेपदं च समुच्चित्य प्रयुज्यत इति॥ नेर्विशः॥ नेः किम्। प्रविशति। अर्थवद्ग्रहण लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम्। तेनेह न। मधूनि विशन्ति भ्रमराः॥ इत्युक्त्वा मैथिली भर्तुरङ्के निविशती भयात् इत्यत्र तु अङ्गानि विशतीं इति पाठ्यम्। न च पदसंस्कारपक्षे त्वङ्के निविश-

तीति पाठेप्यदोष इति वाच्यम् । त्वं करोति भवान् करोषीत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुक्तरीत्या साधुत्वापत्तेः ॥ वा लिप्सायाम् इत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ स्यादेतत् । नवाम्बुदश्यामतनुर्न्यविक्षत इत्यत्रात्मनेपदं न स्यात् । अटा व्यवधानात् । न च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति वाच्यम् । अङ्गभक्तस्याटो विकरणविशिष्टस्यावयवत्वेपि धातोरनवयवत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः । लावस्थायामडागमः इति भाष्यमते न कश्चिद्दोषः । मतान्तरे तु उपसर्गनियमे अड्व्यवाये उपसंख्यानम् इति वार्तिकमस्तीति ॥ आङो दो ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । तेन व्याददते विहगपतिर्मुखं स्वकीयम् इति प्रयोग आस्यविहरणेपि सिद्धः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणात् ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायामिति । शिक्ष विद्योपादाने इत्यस्य नेह ग्रहणम् । अनुदात्तेत्त्वादेवात्मनेपदसिद्धेः । किं तु शकेः सन्नन्तस्येति ध्वनयति । धनुर्विषय इत्यादिना ॥ नियमार्थमिति । नाथतेरनुदात्तेत्त्वं तु अनुदात्तेतश्च हलादेः इति युचि नाथन इति रूपसिद्ध्यर्थमिति भावः ॥ मातुरनुहरतीति । सादृश्यमात्रमत्र विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्ये ॥ गजोवकिरतीति ॥ अत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात् सुटोप्राप्तिः ॥ कृष्णाय शपते इति । श्लाघह्नुङ् इति संप्रदानसंज्ञा । नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि इत्यत्र तु स्वाशयं प्रकाशयामीत्यर्थो विवक्षितो न तु शपथ इति न तङित्याहुः ॥ प्रकाशन ॥ प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्थेयो विवादपदनिर्णेता । तिष्ठन्तेस्मिन् विवादपदनिर्णयार्थमिति व्युत्पत्तेः । बाहुलकादधिकरणे अचो यत् । स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते इति मेदिनी ॥ कर्णादिष्विति । अधिकरणे सप्तमी । तेषां स्थेयत्वं तिष्ठते इत्यात्मनेपदेन द्योत्यते, तमेवार्थमाह । कर्णादीनिति ॥ प्रकाशनेत्यादि किम् । चैत्रे तिष्ठति ॥ उदोनूर्ध्वकर्मणि ॥ स्थ इत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलं यत् कर्म तदूर्ध्वकर्म । उदोनूर्ध्वे इत्युक्तेप्यनूर्ध्वक्रियायां वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लस्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यत एव । तथापि परिस्पन्दार्थलाभाय कर्मपदमित्यभिप्रेत्याह । ईहायामेवेति ॥ इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा सा च ग्रामाच्छतमित्यत्र नास्ति ॥ उपान्मन्त्रकरणे ॥ मन्त्रः करणं यत्र, मन्त्रकरणं स्तुतिः । तत्र वर्तमानादुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् । आग्नेय्येति । अग्निदेवताकया ऋचा आग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतीत्यर्थः । अत्र केचित् । लोके राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठत इति प्रयोगो नेष्यते । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्याग्नीध्रमिति वैदिकविषय एव, सर्वं छन्दोक्तत्वात् । तथा च तिष्ठतेरर्थे यदा मन्त्रः करणं तदा तङिति व्याख्येयम् । उपतिष्ठते इत्यस्य तु

समीपावस्थानमेवार्थः । न च तत्र पञ्चादिवन्मन्त्रस्य करणत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । उपस्थानस्वरूपे तस्योपयोगाभावेपि तत्कार्ये स्तुतावुपयोगादुपस्थान-करणत्वं मन्त्रस्य न विहन्यते । आग्नीध्रमिति द्वितीया तु करणत्वान्यथानुपपत्तिलभ्येन स्तोतुमित्यनेनान्वेति । एवं चाग्न्या आग्नीध्र स्तोतुं तत्समीपे तिष्ठतीत्येव वाक्यार्थः । आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु, तत्समीपावस्थानस्यासम्भवादादित्य स्तोतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थ इत्याहुः ॥ गङ्गा यमुनामिति । एतेन यमुनैव प्राचीना, गङ्गा तु, पश्चाद्यमुनया सह मिलितेति प्रतीयते ॥ स्वाङ्कर्मकाच्चेति ॥ चकारेणाकर्मकस्य संग्रहः ॥ न त्वद्रवमिति । अन्यथा चैत्रो मैत्रस्येत्यादि वक्ष्यमाणं न सगच्छेतेति भावः ॥ आङो यमहनः ॥ प्राप्येति । तथा च हन्तेरकर्मकतया आजघ्ने आहध्वमित्यात्मनेपदं युक्तमित्यर्थ ॥ भेत्तुमित्यादीति । एवं च व्यन्लोपपचम्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । समीपमित्येति । विषमविलोचनस्य समीपमित्यवचः आजघ्ने ।स्वकीयमेव वचो मल इव सन्तोषातिशयादास्फालनं चक्रे इत्यर्थात् स्वाङ्गकर्मकत्वमस्त्येवेति भावः ॥ आत्मनेपदेष्विति॥तङीत्येव सुवचम् ॥ समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः इतिवृत्तिस्थं पाठमुपेक्ष्य भाष्यस्थं पाठमनुसरति।समो गम्यृच्छिभ्यामिति ॥ संगच्छत इति। संगतं भवतीत्यर्थः ॥ वा गमः ॥ असंयोगाल्लिट् कित् । इत्यतः किदनुवर्तते इको झल् इत्यतो झल्ग्रहणं लिङ्सिचौ इत्यतो लिङ्सिचाविति चानुवर्तते कित्त्वपक्षे अनुदात्तोपदेश इति मलोपः । समृच्छिष्यत इति । लटः प्रयोगस्तु तौदादिकऋच्छेरत्र ग्रहणं न तु, ऋच्छादेशस्येति ध्वननार्थम् ॥ ग्रामं संगच्छतीति । तत्रैक्यं समगच्छत इत्यत्र तु, एकं जातमित्यर्थाद्गमेरकर्मकत्वमेवेति तङ्। एकमेवैक्यम् । स्वार्थे ष्यञ् ॥ विदिप्रच्छि । परस्मैपदिसाहचर्यादाह ।वेत्तेरेवेति । विन्दतिर्हि स्वरितेत् । सत्ताविचारणार्थयोस्तु अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धम् । न च निरनुबन्धपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयो रिति परिभाषया तु विन्दतेर्ग्रहणप्रसंगात् । वेत्तेर्विभाषा ॥ शीङो रुट् इत्यतो रुडनुवर्तते अदभ्यस्तात् इत्यनुवर्त्य वष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याह।अतो रुडागम इति ॥ अत्तिभी लिति । सर्तिशास्त्यर्ति इति लुप्तविकरणेन शासिना साहचर्यादिति भावः ॥ मासमृतेति । उषं इति किच्चम् । माङ्योगादडभावः ॥ समारतेति । ननु सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् आटश्च इति वृद्धौ कृतायां ऋस्वादंगात् इति सिज्लोपाप्रवृत्त्या समार्ष्टेति रूप स्यात् । न च ह्रस्वाद्विहितस्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। विहितविशेषणे मानाभावात् । उदायत आहते-

त्वाद्यसिद्धापत्तेश्च ॥ अत्र केचित् । सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्य. इत्यनेन पूर्वं सिज्लोपे पश्चात् वृद्धिर्भवति । एकादेश इति विषयसप्तम्याश्रयणात् । न चैवमध्यैष्टेति न सिध्येत्तथाप्युक्तरीत्या पूर्वं सिज्लोपे वृद्धौ सत्यामध्यैतेति रूपप्रसङ्गादिति वाच्यम् । वार्णादाङ्गं बलीयः इति पूर्वमेव गुणे कृते सिज्लोपो न प्रवर्तते इटश्च इति वृद्धौ कृतायामध्यैष्टेति रूपस्य निर्बाधत्वात् । समार्तेत्यत्र तु उश्च इति कित्त्वेन गुणाप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिज्लोपे पश्चात् आटश्च इति वृद्धिरिति वैषम्यमित्याहुः ॥ अन्ये तु सिज्लोपानन्तरं यत्र एकादेशः प्रसज्यते तत्रैव सिज्लोपः सिद्धो यथा अग्रहीदिति । न चात्र तादृशो विषयोऽस्ति । किं च वार्णादाङ्गं बलीयः इति पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि यदुक्तम् । तदसत् । समानाश्रये हि वार्णादाङ्गं बलीयः अन्यथा द्यौरिवाचरति द्यवति इत्यत्र यण् न स्यात् किं तु पुगन्तेति गुण एव स्यात् । तथा च समार्ष्टेत्येव वक्तव्ये समार्तेति लेखकप्रमाद इत्याहुः ॥ गन्धन हिंसेति । गन्ध अर्दने अर्द हिंसायाम् इत्यनयोश्चुरादौ पाठादिति भावः ॥ सहसा वर्तते साहसिकः । ओजःसहोम्भसः इति ठक् । तस्य कर्म साहसिक्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥ परदारानित्यादि । तां वशीकरोतीत्यर्थः । साहसिक्य न धात्वर्थः । तथा हि सति परदारानिति कर्मणोऽनन्वयः स्यात् किं तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह । तेषु सहसेति ॥ एधोदकस्येति । एधशब्दोऽकारान्तः अवोदैधौद्म इति निपातितः । एधश्च उदकं च तेषां समाहारः ॥ यद्वा । एधःशब्दः सकारान्तः । तथा च एधांसि च दकं चेतिविग्रहः । दकशब्दोप्युदकवाचो वेत्यर्थात्र न भिद्यते उक्तं च हलायुधे । प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीय दकं चेति ॥ समानन ॥ उपनयनपूर्वकेणेति । उपनयनं बटुसंस्कारः । तस्य परगामित्वात् परस्मैपदे प्राप्ते अनेनात्मनेपदं विधीयते । नह्युपनयनमात्रेण आचार्यत्व भवति, किं तु तत्पूर्वकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परम्परया ज्ञेयम् ॥ उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः इति स्मृतिः ॥ कर्तृस्थे ॥ कर्मणीति ॥ आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः ॥ वृत्तिसर्ग ॥ तायृ सन्तानपालनयोः । तायनं स्फीतता तदाह । स्फीतानि इति ॥ प्रवृद्धानीत्यर्थः ॥ वेः पाद । यद्यपि क्रमेः पादविक्षेप एवार्थस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वादेवमुक्तम् ॥ प्रोपाभ्याम् ॥ प्रोपाभ्यां प्रारम्भे इत्येव सुवचम् ॥ उपक्रामतीति । वृत्त्या द्यर्थेष्वेव उपपराभ्याम् इति प्रवृत्तेर्नात्रात्मनेपदं शङ्क्यमिति भावः ॥ वृत्त्यादौ त्विति । न च वृत्त्यादिसूत्रं सोपसर्गे चरितार्थमित्यनुपसर्गात् क्रमेर्वृत्त्याद्यर्थपि विभाषैवास्त्विति वाच्यम् । उपपराभ्याम् इति नियमस्यो-

त्वात्। अकर्मकाच्च ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनुजानीते इत्यादिसोपसर्गार्थमिदं सूत्रम्॥ भासनोपसंभाषा ॥ एषु किम्। यत् किंचिद्वदति ॥ अनुवदते कठ इति। अनुः सादृश्ये। तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी ॥ विभाषा विप्रलापे ॥ अप्राप्तविभाषा ॥ स्वकरणं स्वीकार इति ॥ स्वकरणमित्यत्र च्विर्न भवति समर्थानां प्रथमाद्वा इति विकल्पात्। स्वकरणशब्देन भार्यास्वीकारो गृह्यते इति वृत्तिकृत्॥ भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुङ्क्त उपायंस्त ममास्त्राणि इति ॥ गन्धनाङ्के इति॥पूर्वविप्रतिषेधश्च नवेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये उक्तः। नित्यं कित्त्वमिति। यमो गन्धने इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः॥ ज्ञाश्रुस्मृ ॥ अपह्नवे ज्ञः इत्यादिना ज्ञाधातोः अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च इति श्रुदृशिभ्यां चात्मनेपदे कृते तस्मिन् विषये पूर्ववत्सन इत्यनेन सिद्धेऽपि विषयान्तरे सन्नन्तादनेन विधीयत इति ज्ञेयम्॥ निर्विविक्षत इति। नेर्विशः इत्यात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि आत्मनेपदम्॥ सनो नेत्यनुवर्त्यते ॥ नानोर्ज्ञः पूर्ववत्सनः इति सूत्राभ्यामिति शेषः॥ समः क्ष्णुवः॥ समो गमृच्छिक्ष्णुभ्यः इति पठनीये पृथगस्य पाठस्सकर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति। संक्ष्णुते शस्त्रमिति ॥ भुजोनवने ॥ अवन पालनम् अदने इति वक्तव्ये अनवने इति पर्युदासस्य प्रयोजनद्वयम्। संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुत्वात्क्रोधादिकस्यैव भुजेर्ग्रहणमित्येकम्। अदनादर्थान्तरेऽप्युपभोगादौ आत्मनेपदं भवति इति द्वितीयं तदाह। बुभुजे पृथिवीपाल इति ॥ इहेति। उपभोग इत्युपलक्षणमात्मसात्करणस्यापि। पृथिवीं बुभुजे। स्वाधीनां चकारेत्यर्थः। भुज पालनाभ्यवहारयोः इत्यस्य रुधादेरेव ग्रहणमिति भुज कौटिल्ये इत्यस्मात्तुदादेः परस्मैपदमेव। पाणिं विभुजति। मूलानि विभुजति॥णेरणौयत् कर्म ॥ आत्मने पदमित्यधिक्रियते। इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि प्रतीयन्ते णेरात्मनेपदमित्येकंवाक्यं तच्च स्यादित्यन्तेन व्याख्यातम्॥ अणौ यत् कर्म णौ चेत् इति द्वितीयम्। कर्मशब्दः क्रियापरः कर्तरि कर्मव्यतिहारे इतिवत्।तथा च अणौ याक्रिया सैव ण्यन्ते चेदित्यर्थः॥एवं स्थिते फलितमाह। सैव चेद् ण्यन्तेनोच्यतेइति ॥ स कर्ता इति तृतीयं वाक्यम्। अणावित्यादि चेच्छब्दान्तमिहानुवर्तते। कर्मशब्दश्चात्र कारकविशेषपरः शब्दाधिकाराश्रयणात्त-देतद्व्याचष्टे अणौ यदित्यादिना स्यादित्यन्तेन ॥अनाध्याने इति वाक्यान्तरं व्याचष्टे। न स्मरति। आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्॥ वस्तुतस्तु पर्युदास एव लाघवादाश्रयणीयः। तथा च अत्र वाक्यत्रयमेवेति बोध्यम्॥ विकल्प इति। परत्वात् प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः॥पूर्वविप्रतिषेधेनेति। विभाषोपपदेन इत्यस्यावकाशः

त्वं यज्ञं यजति । त्वं यज्ञं यजते इत्यादि । णेरणौ इत्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि । तथा अणावकर्मकात् इत्यस्य शेते कृष्णस्तं गोपी शाययतीत्यवकाशः । णेरणौ इत्यस्य तु लावयते केदारः स्वयमेवेति । तत्र हि लूयते केदार इति द्वितीयकक्षायामणावकर्मकत्वादिति भावः ॥ न च पश्यति भव इतिवत् द्वितीयकक्षायां लुनाति केदार इत्येव प्रयोग इति भ्रमितव्यम् । लवनस्य कर्मस्थक्रियात्वेन कर्मवत् कर्मणा इति यगात्मनेपदप्रवृत्तेः । नव्यास्तु अणावकर्मकात् इत्यस्य बाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानम् । तत्र हि निवृत्तप्रेषणपक्षे दृशेरणावकर्मकत्वाच्चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च परस्मैपदप्राप्तेः । विभाषोपपदेन इति विकल्पबाधे तु न किंचिन्मानम् । किं च अणावकर्मकात् इत्यस्य बाधेपि नास्त्येव प्रमाणम् । पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वात् । तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वात् अणावकर्मकात् इत्यस्य प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमस्तीति पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते इत्येतच्चिन्त्यमित्याहुः ॥ अस्मिन् पक्षे आध्यानमभिव्यक्त्यर्थे सति फलितो न त्वाध्याने इति नेयः ॥ कर्मवत् कर्मणा इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कां निरस्यति । कर्तृस्थभावका इति ॥ अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया । साधनं कारकं तत्साध्यत्वाद्धात्वर्थस्य ॥ ननु नृत्यन्तं भव पश्यतीत्यत्र दृशेः कर्तृस्थभावकता न स्यात् किं तु कर्तृस्थक्रियाकतैव स्यात् । न च साधनशब्देन लकारवाच्यं कारकं विवक्षितमिति वाच्यम् । नृत्यन् भवः पश्यतीत्यत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । आरोहणादौ सपरिस्पन्द एव देवदत्तादिर्यथा साधनं तथा दर्शनश्रवणादौ न भवति, किं तु स्पन्दनरहितोपीति नोक्तदोष इति ॥ कर्तृस्थभावकमुदाहरति । पश्यतीति ॥ प्रेरणांशेति ॥ सौकर्यविवक्षयेति भावः । तत इति । त्यक्तप्रेरणांशकात् धातोरित्यर्थः ॥ पुनरप्यर्थस्येत्यादि । न चैवं णिजपि गच्छतीति दर्शयते भव इति न सिद्धेत् इति वाच्यम् । उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनादिति कैयटोक्तेः । एवं च स्वार्थ एव णिजिति पर्यवसानादाह । द्वितीयचतुर्थ्योरिति ॥ तुल्योर्थ इति । न्यूनाधिकभावरहितः ॥ तत्र तृतीयेति । प्रथमाद्वितीययोस्तु ण्यन्तत्वाभावात् तदप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः ॥ क्रियासाम्येपीति । प्रथमकक्षया सहेत्यर्थः ॥ द्वितीयामादायेति । अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते इत्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् ॥ यदा त्वधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते । तदा प्रथमामादाय तत्संभवति ॥ इदानीं कर्तृस्थक्रियाकमुदाहरति । एवमित्यादिना ॥ आरोहति हस्तीति । प्रेषणांशत्यागे उदाहरणमिदम् ॥ ततो णिजिति । निवृत्त

प्रेषणान्नातोः प्रेरणांशविवक्षायां णिजित्यर्थः ॥ पुनरर्थस्याविवक्षायामुदाहरणमाह । आरोहयते इति ॥ एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह । यद्वेति ॥ हेतुत्वारोपादिति । प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः । अत्रापि सौकर्यविवक्षैव बीजम् ॥ पश्यत इति । पश्यतो भक्तान्, आरोहतो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थः ॥ आधिक्यादिति । अस्मिन् पक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेन आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि । अन्यथा तृतीयकक्षायामपि तङ् न स्यात् । प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशस्य त्यागेन न्यूनतायाः सत्त्वादिति भावः ॥ णेरिति किम् । पश्यन्त्यारोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणान्मा भूत् । न च णौ चेदिति श्रुतत्वात् ण्यन्तादेव स्यादिति वाच्यम् । अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात् । तस्याग्रिमयोगार्थमवश्यकर्तव्यस्य स्पष्टार्थमिहैव कर्तुमौचित्याच्च ॥ अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते इति किम् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां मा भूत् ॥ कथं तर्हि करेणुरारोहयते निषादिनम् इति माघप्रयोगः स सततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम् इति भारविप्रयोगश्च संगच्छत इति चेत् ॥ अत्राहुः । णिचश्च इत्यनेन क्रियाफले कर्तृगामिनि तङ् न तु प्रकृतसूत्रेणेति ॥ अणौ यत् कर्म कारकं णौ चेत्स कर्तेति किम् । दर्शयन्ति भवमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां मा भूत् ॥ स्मरति वनगुल्ममिति । पक्षद्वयेपीयं प्रथमकक्षा ॥ स्मारयति वनगुल्म इति । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्षेयम् । अध्यारोपितपक्षेतु तृतीयकक्षेति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु एतत्सूत्रस्थे भाष्ये दर्शयते भृत्यान् राजा इत्युदाहरणम्, स्मरयत्येनं वनगुल्मः इति प्रत्युदाहरणं च दृश्यते। ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामेवानेनात्मनेपदं भवति, न तु तृतीयकक्षायामिति प्रतीयते। तथा च कर्मपदमावर्त्य तस्य क्रियावाचित्वं स्वीकृत्य अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येत इति वाक्यान्तराभ्युपगमेप्येवकारेणाधिक्यं न व्यवच्छिद्यते किं तु न्यूनत्वमेवेत्यस्मादेव भाष्यादवगम्यते। एवं च दर्शयते भवः अरोहयते हस्तीति कर्मप्रयोगरहितं मूलग्रन्थस्योदाहरणम्, स्मारयति वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च भाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः ॥ अन्यैस्त्वविवक्षितमिह कर्मेत्युक्त्वा तत्त्वमूलग्रन्थाविरोधेनैव भाष्यग्रन्थः समर्थितः ॥ तेषामयमाशयः । गभीरायां नद्यां घोषः इत्यत्र गभीराभिन्ननद्यामिति गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायां तीरस्य गभीरत्वाभावात्, नद्यास्तु गभीरत्वेऽप्येकदेशान्वयासंभवाच्च अनर्थकमपि गभीरायामिति पदं प्राथमिकबोधमादाय सार्थकम् । तद्वदिहापि अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्य-

न्विति ततो णिजर्थस्यैव कर्मणोऽपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय सार्थक्यम्। स्वबोध्यसंबन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात्। विशिष्टवाक्यार्थस्य चेह बोध्यत्वेन तत्संबन्धस्य बोधकतारूपस्य वाक्ये सत्त्वात्। एवैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिः। अन्यथा वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः इत्यादिविधिवाक्यस्य योऽर्थवादः वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति इत्यादिः।तत्र वायुमेव स्वेन भागधेयेन स एवैनम् इत्यादिरूपस्य विभक्तिभेदेन प्रयोगस्य वैयर्थ्यं स्यादिति॥ नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरणं च यथाश्रुतभाष्यानुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनक्लेशेनेति चेत्॥ मैवम्। निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयते भवः इत्याद्युदाहरणस्य प्रत्युदाहरणे च कर्मरहितस्य स्वीकर्तव्यतया तदैकरूप्यायास्मिन्नपि पक्षे ऽकर्मकोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोऽविवक्षितत्वव्याख्याया उचितत्वात्।किं च कर्मवत्कर्मणा इत्यनेनैव सिद्धे कर्तृस्थभावक्रियार्थं सूत्रमिति भाष्यग्रन्थस्वारस्यादप्यकर्मकमेवोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति। न च कर्मवत् कर्मणा इति सूत्रे तुल्यशब्देनापि कर्मस्थक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते न त्वाधिक्यमिति स्वीकृते नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम्॥ तथा हि सति कर्मवत् कर्मस्थक्रियः इत्युक्तेऽपि।कर्मस्था क्रिया यस्य कर्तुः स कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभात् तत्समीहितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रियः इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। द्वितीयकक्षायां भवे हस्तिनि च विषयत्वापादानविषयकप्रेरणायाश्च व्यग्भवनविषयकप्रेरणायाश्च क्रमेण सत्त्वेऽपि विषयत्वापत्तिरूपाया व्यग्भवनरूपायाश्च कर्मस्थक्रियायाः सत्त्वात्॥ यदि तु कर्मणा तुल्यक्रियः इत्येतत्सार्थक्याय तुल्यशब्देनात्र न्यूनाधिकव्यवच्छेदः क्रियत इत्युच्यते। तदा कर्मवत्कर्मणा इति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रवृत्तेः कर्मवत्कर्मणा इत्यनेनैव सिद्धे इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गो भवत्येव। ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायामेवोदाहरणम्। न तु द्वितीयकक्षायामित्यभ्युपगन्तव्यम्॥ एतेनाध्यारोपितप्रेषणपक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्यत्र विनिगमनाभावान्न्यूनत्वव्यवच्छेद एव स्वीकृते द्वितीयकक्षायां तद्दुर्वार इति न्यूनाधिकव्यवच्छेद एव ग्राह्यस्तेन कक्षाचतुष्टयपक्ष एव साधीयानिति वदन्तः परास्ताः। दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्योदाहरणबलेन अध्यारोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति दिक्॥ ग्रधिवञ्च्योः प्रलम्भने॥ अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः॥ मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे॥ इह करोतिरुच्चारणार्थत्वादकर्मकः। उच्चारणं निःसरणं यस्त्वत्रूच्चारणवृत्तिः सकर्मकः॥ उच्चारयती-

ति । निःसारयतीत्यर्थः । असकृदुच्चारणे तु धातोर्लक्षणा । आत्मनेपदं तु द्योतकम्, तेनैव द्योतितत्वात् नित्यवीप्सयोः इति न द्विर्वचनम् ॥ ऋत्विजो यजन्तीति । दक्षिणादिकं तु न यागफलम् । स्वर्गकामो यजेत इत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधानात् स्वर्गादिरेव फलमिति भावः ॥ समुदाङ्भ्यो ॥ आङो यमहनः इत्येव सिद्धे आङ्पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति । वस्त्रमायच्छत इति ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ अकर्मकाच्च इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थ आरम्भः ॥ विभाषोपपदेन ॥ उपपदेन फलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते तङोऽप्राप्तविभाषेयम् ॥ कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्ये प्राप्ते प्राप्तविभाषेत्यन्ये ॥ स्वं यज्ञमिति । स्वमित्युपलक्षणम् । स्वार्थं यज्ञं यजति । आत्मार्थं यज्ञं यजति इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ इत्यात्मनेपदम् ॥ शेषात्कर्तरि ॥ अनुदात्तङितः इत्यादिनात्मनेपदमेवेति नियमान्न तत्र परस्मैपदस्य संभवः । तथा च कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमिते तद्भिन्नानामेव तद् भविष्यतीति शेषग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः ॥ अनुदात्तङितः इत्यादिष्वेवात्मनेपदमिति नियमात् शेषात् कर्तरि इत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भविष्यतीति परस्मैपदग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित् ॥ अस्य बाधादिति । अनुपराभ्याम् इत्यस्येत्यर्थः । अत एव कर्मवत् कर्मणा इति सूत्रे कार्यातिदेशोयमिति वक्ष्यति । शास्त्रातिदेशपक्षे कर्मवत् कर्मणा इत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते । किं तु तद्विधायकम् भावकर्मणोरिति शास्त्रमतिदिश्यते तस्य च पूर्वत्वात् परेण अनुपराभ्याम् इत्यनेन बाधमाशङ्क्याह। शास्त्रातिदेशइत्यादि ॥ स्वरितेदिति । तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेपि परस्मैपदार्थः सूत्रारम्भ इति भावः ॥ परेर्मृषः ॥ स्वरितेत्त्वात्पदद्वये प्राप्ते यमारम्भः ॥ परिमर्षतीति । आधृषाद्वा इति वैकल्पिकत्वाद् णिजभावः ॥ उपाच्च ॥ व्याङ्परिभ्यः इति नोक्तम् । उत्तरसूत्रे उपेत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ निगरणं भक्षणम् । प्रुद्रुस्रूणां चलनार्थानामनेनात्मनेपदे सिद्धेप्यचलनार्थानां तत्सिद्धये पूर्वसूत्रे ग्रहणम् । अत एव तत्र विद्रुतं प्रापयतीत्यर्थः इत्यादिना ॥ कथं तर्हि इमां किमाचामयसे न चक्षुषी इति श्रीहर्षः । आङ्पूर्वाच्चामेरनेन परस्मैपदौचित्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । आचामयेति पृथक्पदम् । ई लक्ष्मीस्तया सहिता सेस्तस्याः संबोधने हे स इति ॥ केचित्तु सा त्वम् । इने चक्षुषी इनचक्षुषी श्रेष्ठचक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते ॥ अणावकर्मकात् ॥ क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदार्थमिदम् ॥ अणाविति किम् । ईमतुण्यन्तादकर्मकात् परस्मैपदनियमो मा भू

त् । आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयति न्यग्भवन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । णेरणौ इति सूत्रे उदाहरणत्वेन च आरोहयतिरकर्मको निर्णीतस्तस्मात् द्वितीये णिचि प्रत्युदाहरणमिदम् । केचित्तु अणाविति किम् । चुरादिण्यन्तात्परस्मैपदनियमो मा भूत् । तद्यथा पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे । पुट्टयति । चुट्टयति । अल्पीभवतीत्यर्थः । अकर्मकाविमौ । ततो हेतुमणिचि पुट्टयते चुट्टयते इति प्रत्युदाहरन्ति । तद्भाष्यादिविरुद्धम् । तथा हि । बुधादिसूत्रादिह णेरिति वर्तते । बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिरेव संभवतीति तदन्तादेवायं विधिः । अणाविति प्रतिषेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तेन चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णौ परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितम् ।तथा च हेतुमण्णेः प्राक् योकर्मको हेतुमण्ण्यन्तभिन्नः तस्माद्धेतुमण्णावात्मनेपदं नेति फलितोर्थः ॥ अकर्मकात् किम् । कटं यः करोति तं प्रयुङ्क्ते कटं कारयति ॥ चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । शुष्यन्ति व्रीहयस्तान् शोषयते ॥ न पादः ॥ चित्तवत्कर्तृकाकर्मका इति । दिवादौ दमिः सकर्मक इत्युक्तम् । इह त्वकर्मक इति, पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्ति, तथापि कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां दमिरत्राकर्मक इत्याहुः ॥ पाययत इति । शाच्छासा इति युक् ॥ आयामयते इति । यमोपरिवेषणे इति मित्त्वनिषेधः ॥ वासयते इति । वस निवासे इत्यस्य ग्रहणम् वस आच्छादने इत्यस्य तु न निषेधः । सकर्मकत्वेन तस्य प्राप्त्यभावात् कर्मकर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वेपि लुग्विकरणपरिभाषया नात्र ग्रहणमित्याहुः॥ समीची इति । प्रथमाद्विवचनम् । वा च्छन्दसि इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ परस्मैपदं स्यादेवेति । अनन्तरस्य इति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः ॥

इति पदव्यवस्था ॥

सार्वधातुके यक् । धातोरेकाचः इत्यतो धातोरिति द्विण् भावकर्मणोः इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते ॥ भावो भावनेति । उत्पत्त्यर्थात् भवतेर्णिजन्तात् एरच् इति भावः ॥ एरजण्यन्तानाम् इति त्वनार्षमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः । भवतेरुत्पत्त्यर्थत्व ण्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तुल्यार्थत्वं च दर्शयति। उत्पादनाक्रियेति ॥ यथा करोति घटम् इत्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः । तथा भावयति घटम् इत्यादावपि ॥ भवति घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोस्त्येव परं तु फलसमानाधिकरणः सः । कुलालनिष्ठस्तु फलव्यधिकरण इतीयान्भेदः । अत एव फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्मकः । तयोस्तु वैयधिकरण्यात् करोत्यादिः सकर्मकः इत्याहुः ॥

एतेन भावो भावनेत्यादिग्रन्थेन भूवादयो धातवः इत्यत्र क्रियावाचिनः किम् । विकल्पार्थकवाशब्दाद् भावे चिण्मा भूत् । अन्यथा भ्वादिगणे वाशब्दमात्रपठनादक्रियावाचिनोपि वाशब्दस्य धातुत्वे धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते इति विकल्पस्यापि भावत्वापत्त्या तद्वाचकवाशब्दाल्लिट् स्यादेवेति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् ॥ भावनावाचकादेव भावे लिटः स्वीकारात् । विकल्पस्य तु भावनाभिन्नत्वात् । अन्यथा क्रियावाचिन इति विशेषणे दत्तेपि तद्दोषतादवस्थ्यात । विकल्पवाचकाल्लिडभावेपि लडादयः स्युरिति तु न शङ्कनीयमेव । वर्तमानक्रियादिवृत्तेर्धातोरेव लडादीनां विधानात् । किमर्थं तर्हि क्रियावाचिनो भ्वादयः इति सर्वैरेव तत्र व्याख्यातम् । याः पश्यसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया याशब्दस्य धातुत्वासंभवात् आतो धातोः इति तत्रालोपाप्रसक्तेरिति चेत् । अत्राहुः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् इति पक्षे आतो धातोः कार्यप्रदेशे भ्वादयो धातवः इत्युपतिष्ठते । भ्वादिषु याशब्दमात्रपठनाद्द्रव्यवाचकोपि याशब्दस्तत्रोपतिष्ठते । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । आतो धातोः इत्यत्र त्वात इति वर्णग्रहणात् । तस्माद्द्रव्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसंज्ञा माभूदिति क्रियावाचिन इति विशेषणमवश्यं वक्तव्यमेवेति ॥ उत्पादना क्रिया इत्यनेन तु क्रियावाची धातुर्धात्वर्थः क्रिया इत्यन्योन्याश्रयोऽत्र दुष्परिहर इति केषांचिदाक्षेपो निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात् । तदुक्तम् व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया इति ॥ धातुत्वेनेति । सकलधातुषु धातुत्वं जातिरखण्डोपाधिर्वेत्यन्यदेतत् ॥ तच्च वाचकतावच्छेदकम् । क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः ॥ धातुवाच्येति ॥ नन्वेवं पचतीत्यादावेककर्तृका वर्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया औपगवादौ क्लृप्तत्वात् । तथा च भावना तिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेत् ॥ अत्राहुः । प्रत्ययार्थः प्रधानम् इति उत्सर्गः । स चेह त्यज्यते क्रियाप्रधानमाख्यातमिति स्मरणात् । टाबाद्यर्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगतस्य स्त्रीत्वस्य पाचिकादौ विशेषणत्वाभ्युपगमात् प्रत्ययार्थः प्रधानम् इति नियमस्य प्रत्युक्तत्वाच्च । किं च भोक्तव्यमित्यादौ तिङं विनापि भावना प्रतीयते, कारकापेक्षा च दृश्यते, अस्ति च करोतिसामानाधिकरण्यम् । किं कर्तव्यम्, भोक्तव्यम्, किं कृतवान्, भुक्तवान् इति । न च कृतामपि तव्यदादीनां भावनावाचकत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधेन कर्तरि कृत् इति तव्यदादयः कर्मादौ इति परैरप्यभ्युपगमात् । अन्यथा

पाचको देवदत्तः पक्तव्य ओदनः इत्यत्राभेदबोधो न स्यात् । तथा च धातुवाच्यत्वं भावनाया इत्येव मतं रमणीयतरमिति ॥ लकारस्य सामानाधिकरण्य कर्तृकर्माऽभिधायिन एव सम्भवति, न भावाभिधायिन इत्याशयेन व्याचष्टे । सामानाधिकरण्याभावादिति । न चैवं युष्मदस्मच्छब्दोपपदे समानाधिकरणे देवदत्तः पचतीत्यादावेव प्रथमपुरुषेण भाव्यमिति प्रथमपुरुषोऽप्यत्र न स्यादिति वाच्यम् । शेषे प्रथमः इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् इति व्याख्यानात् ॥ तिङ्वाच्येति । घञादिवाच्यायास्तु सत्त्वरूपत्वमिष्टमेवेति पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः प्रवर्तन्ते । अत एव भाष्यकृतोक्तं कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः ॥ एकवचनमेवेति । प्रायोवादोऽयम् । अन्यथा उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशायिकाः शय्यन्ते इति भाष्ये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्यासिकाः शायिका इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र तन्न सिध्येत् । न च कर्मण्येवात्र लकारोऽस्त्विति शङ्क्यम् । धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वेन तदसंभवाद् । अर्थभङ्गेश्च । अत्र उष्ट्राणां यादृशान्यासनानि,हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनादीनीत्यर्थः । सादृश्यावगमादिह आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद् बहुवचनम् । नचैवं सङ्ख्यान्वयित्वे असत्त्वरूपता न स्यादिति वाच्यम् । लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेणासत्त्वरूपत्वमुपपद्यते इति कारकेषूक्तत्वात् ॥ केचिदिह उष्ट्रासिकाहतशायिकाशब्दयोस्तत्सदृशे लक्षणां स्वीकृत्य आस्यन्त इत्यादिना अभेदान्वयमाहुः॥ मनोरमायां तु आसिकाः शायिका इति च द्वितीयाबहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैवं क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं च स्यादिति वाच्यम् । स्त्रियां क्तिन् इत्यधिकारात् स्त्रीत्वावधारणेन सामान्ये नपुंसकम् इत्यस्यावधारणैकवचनाप्रवृत्तेश्चेत्युक्तम् ॥ स्यसिच्सीयुट्तासिषु ॥ यद्यप्यजादयो द्वन्द्वेन निर्दिष्टाः । तथापि उपदेशे इत्यत्र एव विशेषणम् । न हनादीनाम् । अव्यभिचारात्तदाह । उपदेशे योऽजिति । उपदेशे अजन्तानामिति न व्याख्यातम् । तथा हि सति णिजन्तस्य न स्यात्तस्योपदेशाभावात् । उपदेशो हि साक्षादुच्चारणम्, न च ण्यन्तस्य तदस्ति ॥ चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशादतो व्याचष्टे। चिणीवेति ॥ ननु चिणि दृष्टमात्रस्य वृद्ध्यादिकार्यस्यातिदेशे घानिष्यते अध्यायिष्यते इत्यत्र हनो वधादेशः इणो गादेशः इङो गाङादेशोपि स्यादिति चेत् ॥ मैवम् । अङ्गाधिकारबलेन आङ्गस्यैव कार्यस्यातिदेशात् । न चैते हनि-

ङ्कादेशा आङ्गास्तदेतदाह । अङ्गकार्यं वा स्यादिति ॥ सीयुट इति । तथा च सीयुट्शब्देन तद्विशिष्टं लक्ष्यते इति भावः ॥ आर्धधातुके इत्यनेन व्यावर्त्यं तु विधिलिङ् ॥ तेन भूयेतेत्यत्र न भवति । नचात्र लिङः सलोपः इति सलोपाद्वला-दित्वं नास्तीति वाच्यम् । तस्य ङानपेक्षत्वात् । यदाहुः चिण्वद्वृद्धियुक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्य-श्चायं वलनिमित्तो विघाती ॥ इति ॥ अस्यार्थः । चिण्वद् इत्यतिदेशस्य वृद्ध्यादि-कं प्रयोजनम् । तथा हि । भाविता भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः । दायिता दायि-षीष्टेत्यादौ युक् । घानिता घानिष्यत इत्यादौ घत्वम् । हेतुमण्ण्यन्तात् कर्मणि लकारे शामिता शमिता शमिष्यते शामिष्यते इत्यादौ चिण्णमुलो. इति,मितासुप-धाया वा दीर्घः । अत्रैव शामितेत्यादौ स्यसिच्सीयुट् इत्यनेन कृत इट् आभीयत्वे-नासिद्धः । तेन अनिटिति निषेधो न प्रवर्तते इति णेर्लोपो भवति । भावि-ष्यते इत्यादौ भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिडेव भवति । यतोऽय नित्यः । वलनिमित्तो विघातीत्यनित्यः । सार्वमिके तस्मिन् कृ-तेऽयं चिण्वदिट् भवति । अस्मिन् कृते तु स न भवति । वलादिनिमित्तस्य वि-हितत्वात् । एवं च नित्यत्वात्सेड्भ्योऽप्ययमेवेट् भवति । एतदभावपक्षे तु सेड्भ्यो वलादिलक्षण इट् भवतीति बोध्यम् ॥ चिण् भावकर्मणोः ॥ च्लेः सिच् इत्यतः च्लेरिति, चिण् ते पदः इत्यतस्त इति चानुवर्तते । तत्रत्यं तु चिण्ग्रहण न रुधः इति निषेधेन तिरोहितमिति पुनरत्र चिण्ग्रहणं कृतम् ॥ तशब्दे किम् । अ-भाविषाताम् ॥ चिण्वदिट् इति । ण्यन्तस्य धातोरुपदेशाभावेऽप्युपदेशे योऽजिति व्याख्यानाच्चिण्वदिडिह प्रवर्तत एवेति भावः ॥ परत्वादिति । चिण्वदिडपेक्षया ॥ नित्यत्वादिति । न च कृते चिण्वदिटि वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्य-म् । अचो ञ्णिति वृद्धिं बाधित्वा परत्वाद् गुणे रपरत्वे च पश्चात् अत उपधायाः इति वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वानपायात् ॥ उपदेशग्रहणादिति । तत्सामर्थ्या-दुपदेशे योऽच् तदन्तत्वम्धातोर्व्यपदेशिवद्भावेन यत् स्थितम् । तदादाय ण्यन्ता-दप्यारितेत्यादौ चिण्वदिट् प्रवर्तते इति भावः ॥ नन्वेवं स्मारितेत्यादि न सिध्ये-त् । स्मृ इत्यस्य उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाभावात् । उपदेशेऽजन्तानामिति व्या-ख्याने तु ण्यन्तस्य न स्यादिति उक्तत्वादिति चेत् ॥ सत्यम् । अत एवापरितो-षाग्मनोरमायामुक्तम् अस्तु वा उपदेशे यदजन्तं तस्येति व्याख्यानम् । अङ्गस्येति व्यधिकरणषष्ठी अङ्गावयवस्याजन्तस्येत्यर्थ इति । एवं च णिजन्तेऽपि शामिते-त्यादौ चिण्वदिट् सिध्यति । व्यपदेशिवद्भावेन णिजेव णिजन्तस्तदवयवकं शामी-

त्यङ्गमित्याश्रयणात् ॥ भारिता भारितेत्याद्यपि सिध्यति । भृधातुः स्मृधातु-श्चोपदेशेऽजन्तस्तदवयवकं भवत्यार् स्मारित्यङ्गमिति दिक् ॥ नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति । नित्यं छन्दसि इति सूत्रात् ॥ काशिकायां तु सुटो बहिरंगलक्षणस्या-सिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमंगस्य नास्तीति गुणोऽत्र न प्रवर्तते इत्युक्तम् ॥ सुट् कात् पूर्वः इति विधीयमानः कभक्तो, न त्वंगभक्तस्तेनासंयोगाद्ये व अंगमि-त्यभक्तत्वादित्यस्याशयः ॥तनोतेर्यकि॥विड्नोः इति सूत्रादादिति, ये विभाषाइत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । यकि किम् । तन्तन्यते ॥ तपोनु ॥ चकारेण अचः कर्मक-र्तरि इत्यतः कर्मकर्तरीत्येतदनुकृष्यते ॥ कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति । अभ्याहत इत्यर्थ इति ॥ भावेपीदमुदाहरणमित्याह । पापेन पु सेति ॥ अविचार्य कर्म कृत्वा पश्चादशोचीत्यर्थः । कर्मकर्तरि तु तत्प्रक्रियायामुदाहरिष्यति ॥ आतो युक् ॥ अचो ञ्णिति इत्यतो ञ्णितीत्यनुवर्तते तच्च कृतो विशेषणम्, न तु चिणः । तस्य णित्त्वे नाव्यभिचारात् ॥ चिण्कृतोः किम् । चौडिः । वालाकिः । बाह्वा-दित्वादिञ् । ददौ ॥ ञ्णितीति किम् । पानीयम् । दानीयम् ॥ अदायिषाता-मिति । स्थाध्वोरिच्च इत्येतद् बाधित्वा परत्वात् चिण्वदिटि कृते घुमास्था इती-त्त्वं न भवति अजादित्वात् । स्थाघ्वोरिच्च इत्यपि पुनर्न भवति, अझलादि-त्वादित्याहुः । तेषामयमाशयः । इको झल् इति सूत्रात् झलनुवर्तते । तथा च झलादिरेव सिच् कित् । न त्वयमिडादिः सिच् । एवं च तत्सन्नियोगशिष्टत्वा-दिष्टत्वमप्यत्र न भवतीति । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नेह काचित् क्षतिः । कि-त्त्वेप्यनिग्लक्षणाया अनिषेधात् अचो ञ्णिति इति वृद्ध्या रूपनिष्पत्ते ॥ आ-शीर्लिङीति । न तु लुङि । तत्र चिण्वद्भावात् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् इति वधादेशस्यापि वैकल्पिकतया येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः ॥ आर्धधातुके सी-युडित्यादि । यद्यपि हनो वध लिङि इत्यत्रापि आर्धधातुकाधिकारादार्धधा-तुके लिङि इत्यपि समानम् । तथापि लिङिति पदद्वयसाधारणम् । सीयुट् तु आत्मनेपद एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भावः ॥ अहसातामिति । चिण्व-दिटोभावे हनः सिच् इति कित्त्वात् अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिकलोपः ॥ चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिण्वद्भावेन स्यादिषु प्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति । न चेत्यादिना ॥ अदर्शिषातामिति।न दृशः इतिक्त्वस्य निषेधादिह सिचि चिण्वदिट्॥ सिचः कित्त्वादिति । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इत्यनेन ॥ लत्वमिति । अचिविभा-षा इति गिरते रेफस्य लत्वे षट् ॥ ढत्वमिति । विभाषेटः इत्यनेन षण्णां ढत्वे द्वादश ॥ द्वित्वत्रयं चेति ॥ अनचि च इति द्वादशानां मध्ये षण्णां ढस्य षण्णां

षस्य च द्वित्वे चतुर्विंशतिः ॥ मय इति पञ्चमो, यण इति षष्ठी इति पक्षे वकारस्य द्वित्वे त्वष्टचत्वारिंशत् । अनचि च इति मकारस्य द्वित्वे षण्णवतिः ॥ ढवमानामिति । अचो रहाभ्याम् इति ढस्य द्वित्वे द्वयम् । द्वयोरपि वस्य यणो मय इति द्वित्वे चत्वारि । चतुर्णामपि अनचि च इति द्वित्वे त्वष्टौ ॥ चिण्णमुलोः ॥ शामितेत्यादौ जनीजृष् इत्यादिना मित्त्वेन मितामुपधाया नित्यं ह्रस्वे प्राप्ते दीर्घोनेन विकल्प्यते ॥ ण्यन्तास्वाविति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादिति भावः ॥ दीर्घः सिध्यतीति । न पदान्त इति निषेधादित्यर्थः । ननु त्रिपादीस्थे दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः पूर्वत्रासिद्धम् इत्यनेनैव सिद्ध इति दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेपि ण्यन्ताण्णौ चिण्णमुलोरिति दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह। जातिपरो निर्देश इति ॥ इदं मास्त्विति । ह्रस्वविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति भावः ॥ वस्तुतस्तु चिण्णमुलोः इति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा हि । हेड़ अनादरे घटादिः । मितां ह्रस्वे कर्तव्ये एच इक् । हिडयति । अत्र चिण्णमुलोः कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्यमाने अहिढि अहेडि इति स्यात् । दीर्घे तु अहिडि अहीडीति भवति ॥ एतच्चात्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ शशामितेत्यादि । चिणि । अशंशमि । अशंशामि । णमुलि शशमं शशाममित्यादि द्रष्टव्यम ॥ दीर्घो नास्तीति । यङोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्परत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधाह्रस्वस्याप्रवृत्तेः । तथा च फलभेदाद्दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानं न युज्यत इति भावः ॥ शम्यते मुनिनेति । अकर्मत्वाद् भावे लः ॥ नोदात्तोपदेशस्य ॥ ञिति कृति । शमः । दमः । घञ् ॥ णिति कृति शमकः दमकः । ण्वुल् ॥ उपदेश इति किम् । शमी । इह घिनुणि कृते वर्ज्यमानस्वरेण उदात्तत्वाभावान्निषेधो न स्यात् । कथं तर्हि हरेर्यदक्रामि पदैककेन खम् इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेद् ॥ अत्राहुः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिचि ततश्चिण् बोध्यः । तथा च णिचोऽकृत्त्वाद् वृद्धेरनिषेधः । मिताम् इति ह्रस्वस्तु न भवति वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति घटादावुक्तत्वात् । किं च ह्रस्वे जातेऽपि न क्षतिः । चिण्णमुलोः इति दीर्घविकल्पनाद् इति ॥ कथम् अड उद्यमे । यम उपयमे इति प्रयोगः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभाव इतिः ज्ञेयम् । अथवा उद्यमोपयमशब्दौ घञर्थे कविधानाद्बोध्यौ ॥ णिङ्णिचोरप्येवमिति । णिङन्तात्णिजन्ताद्वा कमेश्चिणि णेरनिटि इति णिलोपे सति रूपं तुल्यमिति भावः ॥ विभाषा ॥ लभेश्च इत्यतो लभेरिति वर्तते । णमुलि । लभं लभम् । लाभं ला-

भम् । प्रादेस्तु प्रलम्भम्, प्रलम्भमित्येव ॥ अथ ये द्विकर्मकास्तेषु लकृत्यक्तखलर्थाः किं मुख्ये कर्मणि, उत गौणे, किं वोभयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह। द्विकर्मकाणां त्विति ॥ दुह्यादेरिति। दुह्याच्पच इति श्लोके पूर्वार्धोपात्ता द्वादश दुह्यादयस्तेभ्यो गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः ॥ अकथितं च इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणम् ॥ गतिबुद्धि इति सूत्रेण ये द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह। बुद्धिभक्षार्थयोरिति ॥ निजेच्छयेति । गौणे वा मुख्ये वा कर्मणीत्यर्थः । इह गतिबुद्धि इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणम् ॥ प्रयोज्येति । अणौ कर्तुर्णौ कर्मसंज्ञा यस्य तत् प्रयोज्यकर्म ॥ अन्येषामिति । गत्यर्थाकर्मकह्वकरोतीनाम् ॥ लादय इति । कृत्यक्तखलर्था आदिशब्देन ग्राह्याः । गौर्दुह्यते इति । देवदत्तेनेति शेषः। कृत्यादिषु गौर्दोग्धव्या दोहनीया पयः । गौः सुदोहा दुर्दोहा पयः। अजा ग्रामं नेतव्या । नयनीया । हर्तव्या । हरणीया । अजा ग्रामं नेया इत्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ ग्रामं गम्यत इति । यज्ञदत्तेनेत्यध्याहारः ॥ माणवक इति। अयं प्रयोज्यः कर्ता । देवदत्तेनेति प्रयोजकस्त्वध्याहर्तव्यः ॥

इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्यनुषङ्गः ॥ प्रायेणेति । ये भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते अकर्मकाः । ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इति भावः ॥ अकर्मकत्वस्य फलमाह। भावे कर्तरि चेति । भावे चाकर्मकेभ्यः इत्युक्तत्वादिति भावः। द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणम् मथ्नाति सागरोऽमृतम् । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी इति प्रदुग्धे इत्यत्र कर्मवत् कर्मणा इति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे दुहिपच्योः इति प्रतिप्रसूतस्य यको न दुहस्नुनमाम् इति निषेधः । उक्तप्रयोगानुरोधात् । द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । अजा ग्रामं नयतीत्यत्र मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् ॥ अत्रेदमवधेयम् । अधिकरणत्वाविवक्षायां व्रजो गौणकर्मेति रुणद्धि व्रजो गां स्वयमेवेति भवति । यदा तु व्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्यकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा भवति । रुध्यते व्रजे गौः स्वयमेवेति । तथा गोरपादानत्वविवक्षायां गौर्दुह्यते पयः स्वयमेवेत्यादि ॥ कर्मवत् कर्मणा ॥ वत्करणं किमर्थम् । यथा अब्रह्मदत्ते प्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दः ब्रह्मदत्तवद् इत्यर्थं वर्तते तथा कर्मत्युच्यमानेऽपि कर्मवदित्यर्थलाभात्॥ सत्यम् । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मेत्युच्यमाने कर्मसंज्ञक इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्मकव्यपदेशाभावात् भावे लकारो न

स्यात् । किं तु कर्मणि स्यात् । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठमिति । यद्यप्ययं प्रयोगः सिद्धान्ते इष्ट एव । तथापि पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे न स्यादिति बोध्यम् ॥ कर्मशब्देनात्र कर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इत्याह । कर्मस्थयेति । कर्मकारकस्थयेत्यर्थः । कर्तरि शप् इत्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्यते स च विशेष्यस्तदाह । तुल्यक्रियः कर्तेति ॥ कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशेपि लक्ष्य सिध्यति । तथापि शास्त्रस्यापि कार्यार्थतया मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवाश्रितः ॥ भावे लकारे इति । तत्र कर्तुरनभिहितत्वादिति भावः ॥ द्विलकारकादिति । व्यत्ययो बहुलंश्लिङ्याशिष्यङ् इति संहितया पाठेनुस्वारस्य परसवर्णेन जाते लकारे तस्योपरि लद्वयमित्यर्थः । तेन लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभाद्यगादिकमेव भवति, न तु द्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः ॥ यत्र लकारवाच्यः कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति व्युत्पादनस्य फलमाह । अत एवेति ॥ न भवन्तीति । लकारेणैव कर्मकर्तुरुपस्थानात् कृत्यादीनां प्रसक्तिर्नास्त्युक्तार्थानामप्रयोगात् । लविधेः पूर्वं तु सुतरां नास्ति लकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेन कर्मवत्त्वाभावादिति भावः॥ अत्रेद बोध्यम् । क्त्यक्तखलर्थाः इत्यत्र क्तग्रहणं त्वनुचितम् । तस्य कर्मकर्तरि इष्टत्वात् । भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । वक्ष्यति च स्वयमपि सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य इति वार्तिके सिनो ग्रासः स्वयमेव इति ॥ ननु गत्यर्थाकर्मक इत्यत्राविवक्षितकर्माणोकर्मका इति न गृह्यन्ते दत्तवान् पक्ववान् इत्यर्थे दत्तः पक्वः इत्यापत्तेरिति चेद् ॥ अत्राहुः । सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य इति निष्ठातकारस्य नकारविधानसामर्थ्यादविवक्षितकर्माणोपि क्वचिद् गृह्यन्ते । अन्यथा निष्ठातकारस्यात्र न लभ्येत । तेन सिनो ग्रामः स्वयमेव भिन्नः कुसूलः स्वयमेव इत्यादि संगच्छते इति ॥ अत्र केचिदाहुः । लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वे कर्मवत् कर्मणा इत्यत्र वत्ग्रहणं व्यर्थम् । न च कर्तुः कर्मसंज्ञायां भावे लकारो न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम् । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां धातुरकर्मक इत्यकर्मकात् कर्तरीव भावे लकारस्य निर्बाधत्वात् । लकारवाच्यस्य कर्मसंज्ञायामपि केवलकर्तुस्तदनभ्युपगमात् । न हि भावे लकारः कर्तारं वक्ति । न च वत्करणाभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावात् नमते दण्डः इत्यत्र न दुहस्नुनमाम् इति यको निषेधेपि शप् न स्यात्, वत्करणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम् । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमावेशादिष्टसिद्धेरिति ॥ न तु तत्तुल्येति । तुल्यत्वं हि सादृश्यम् । तच्च भेदनिबन्धनम् । न च प्रकृते भे

दोऽस्ति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्थफलरूपक्रियाया एव कर्तृस्थत्वात् । तथा च सूत्रमिदमसमञ्जसमिति भावः ॥ वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह । कर्मत्वेति । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तन्त्रं दौपाधिकम् । अवस्थाभेदसमानाधिकरणं क्रियाभेदमाश्रित्येत्यर्थः । एवं चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तुरस्तीति भावः ॥ करणाधिकरणाभ्यामिति । तुल्यक्रियः कर्ता इत्येतावत्युच्यमाने असिना भिनत्ति, स्थाल्यां पचति इत्यादौ करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः स एव इदानीम् असिश्छिनत्ति स्थाली पचति इत्यादौ कर्तृस्थ इत्यतिप्रसङ्गः स्यात् तन्मा भूदित्यर्थः । न च कर्मत्वावस्थायां विक्लित्त्यादिरिव करणत्वाद्यवस्थायामपि असिस्थाल्योर्व्यापारो वस्तुतः सन्नपि धातुना नोपात्त इति कथमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातूपात्तत्वेनाविशेषितत्वात् । न ह्येतस्मिन् सूत्रे धातूपात्तक्रियया तुल्यक्रियः इत्युक्तमस्ति, येनातिप्रसङ्गो न भवेत् ॥ ननु तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद् भवतीत्युक्ते केनेत्याकाङ्क्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत एवेत्यत आह । किं चेति ॥ अधिगच्छति इत्यादिश्लोकस्योत्तरार्धं तु यत्कृपातस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा ॥ ननु फलं व्यापारश्च धात्वर्थः स एव क्रियाशब्दवाच्यः । तत्र व्यापाराश्रयः कर्ता, फलाश्रयस्तु कर्म । एवं च पचिभिदिप्रभृतीनां गमिरुहिप्रभृतीनां च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृस्थभावका गम्यादय इति कथं ज्ञातव्या इत्यत आह । यत्र कर्मणीति ॥ ग्रामेष्विति । आरूढानारूढहस्तिषु अधिगतानधिगतशास्त्रार्थेष्वित्यादावपि वैलक्षण्यं नोपलभ्यते इति बोध्यम् ॥ कारिष्यते इति । स्यसिच्सीयुट् इति वैकल्पिकः चिण्वदिट् । पक्षे ऋद्धनोः स्ये इति इट् । करिष्यते एवं लृङि अकारिष्यत अकरिष्यत । सिच्यपि चिण्वदिटि अकारिष्ट । पक्षे अकृत । सीयुट्यपि चिण्वदिटि कारिषीष्ट । पक्षे कृषीष्ट । तासि तु कारिता कर्ता । यक्चिणोस्तु क्रियते घटः स्वयमेव ॥ अकारीत्यादि ॥ नैतत्सिध्येदिति । कर्मवत् कर्मणा इति कर्मवत्त्वं न सिध्येदित्यर्थः । एतेन पचति पाकं करोति इति विवरणादाख्यातस्य यत्ने शक्तिरिति नैयायिकोक्तिः परास्ता । करोतेर्यत्नार्थत्वे तु यतते इतिवत् सकर्मकतापि न स्यादिति ॥ एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ यगभावादिति । सति तु यक्यनुव्यवसीयमान इति स्यादिति भावः । ओलोप इति । ओतः श्यनि इत्यनेन । ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिह शानजित्यत आह । ताच्छील्यादाविति ॥ नश्यतीति । शानच् न भवतीत्यर्थः । देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यं स्पृशतः इत्यत्र तयो

रेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्ति इति कर्तृस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वात् कर्मवद्भावप्राप्तिमाशङ्क्याह । सकर्मकाणामिति । न चात्र देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोवश्यमाश्रयितव्यः । तथा च स्वनिष्ठां क्रियां प्रति कर्तृत्वम्, इतरक्रियां प्रति तु कर्मत्वं भवति । अन्यथा द्वयोरपि कर्तृत्वमेव स्याद् इमौ मल्लौ स्पृशत इत्यत्र यथा । एवं च कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वाभावात् कर्मवद्भावो न प्राप्नोति । न च संयोगस्य द्विष्ठत्वात् कर्मस्थफलस्य कर्तृस्थत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । तत्तन्निरूपितसंयोगस्य भिन्नत्वात् । अन्यथा फलव्यापारयोरेकाश्रयत्वे सकर्मकत्वमेव न लभ्येत । किं च रुहिगम्योः कर्तृस्थक्रियत्वात् आरोहति हस्ती, गच्छति ग्रामः इत्यत्र कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयटादिसंमतम् । तथा च संयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्यतया रुहिगमिभ्यां स्पृशेर्वैषम्यं दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह । अजेति ॥ ग्रामं नयतीति । इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात्, क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेप्यात्मनेपदं स्यादिति भावः ॥ नन्विहापि कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेद् ॥ अत्राहुः । क्रियाकृतविशेषोपलम्भानुपलम्भवदुद्देश्यतापि नियामिका । यत्र कर्मस्थांशस्योद्देश्यता, सा कर्मस्थक्रिया । यत्र तु व्यापारांशस्य, सा कर्तृस्थेति । तथा हि । दर्शनारोहणाभ्यां विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात् कर्तृस्थता । उद्देशानुरोधाच्च । अहं पश्येयमित्युद्देशः, न त्वयं विषयो भवत्विति । एवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशः, न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेष उपरिगमनं तदेव रुहेरर्थः । न तु न्यग्भावमात्रम् । वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनयत्यपि भूमिष्ठे पुरुष आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव हि यङितुपरं छन्दसि इत्यत्र भाष्यं रुहिर्गत्यर्थः इति । अत एव चारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकास्तानारोहयति महामात्र इत्यादिप्रयोगेष्वणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं संगच्छते ॥ पचिभिद्योस्तु विक्लित्तिद्विधाभवनरूपो विशेषः । कर्मणि दृष्टस्तदुद्देशेनैव कारकव्यापार इति कर्मस्थक्रियत्वात् पच्यते ओदनः, भिद्यते काष्ठम् इत्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येव, अजाग्रामं नयति इत्यत्रापि कर्मस्थांशस्य संयोगस्योद्देश्यता, न तु व्यापारांशस्येति कर्मवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेधोयमावश्यक इति दिक् ॥ दुहिपच्योरिति । द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः गौः पयो दुग्धे इति । अत्र कर्मवद्भावेन आत्मनेपदं नित्यं गौणे कर्मणि दुह्यादेः इत्युक्तत्वात् मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां पयो गां दुग्धे इति नोदाहृतमित्याहुः ॥ एवं च प्रधाने नो-

ह्वञ्चृब्रहाम् इत्युक्तत्वात् तुल्यन्यायेन न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति फलितम् ॥ अचः कर्म ॥ चिण् ते पदः इत्यतश्चिण्तेशब्दावनुवर्तेते दीपजन इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च तदाह। अजन्तादित्यादि ॥ अचः किम्। अभेदि काष्ठम्। अत्र नित्यं चिण् ॥ कर्मकर्तरि किम्। अकारि घटः कुलालेन। अत्रापि नित्यमेव ॥ दुहश्च ॥ कर्मकर्तरीत्येव। अदोहि गौर्गोपेनेत्यत्र तु नित्यम् ॥ उदुम्बरः फलमिति। कालः उदुम्बरं फलं पचतीति स्थिते गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः ॥ ननु द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठः इति ये वदन्ति तेषामयं ग्रन्थः कथं संगच्छते इति चेद् ॥ अत्राहुः। उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र कर्मवत् कर्मणा इत्यस्याप्राप्तौ दुहिपच्योः इत्यनेन कर्मवद्भावो बहुल विधीयते, सृजियुज्योरिवेति न काऽप्यनुपपत्तिरिति ॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु । नित्त्वमाद्युदात्तार्थम्। यकि तु तास्यनुदात्तेत् इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते यक उदात्तत्वं श्रूयेत ॥ श्रद्धोपपन्न इति । अश्रद्धायुक्ते कर्तरि तु यगेव ॥ भूषाकर्मेति। कर्मशब्दः क्रियावाचीत्याह। भूषवाचिनामिति ॥ अन्यत्रेति ॥ आत्मनेपदादन्यस्य निषेध आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह। अवाकोष्टेति। लिङ्सिचोः इति वेट् ॥ आद्रियत इति । तुदादित्वाच्छः रिङ्शयग्लिङ्क्षु इति रिङि इयङ् ॥ आदृतेति। उश्चेति कित्त्वम्। ह्रस्वादङ्गात् इति सिचो लोपः ॥ न रुधः ॥ चिण् ते पदः इत्यतश्चिणनुवर्तते। अचः कर्मकर्तरि इत्यतोऽनुवर्तनादाह। कर्मकर्तरीत्येवेति ॥ अतप्तेति ॥ तपस्तापस इत्यनुषज्यते ॥ न दुहस्नु ॥ ननु दोग्धिपर्यायत्वेन स्नौतेरपि द्विकर्मकत्वाद्गोरूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि पयोरूपकर्मणो विद्यमानत्वात् सकर्मकाणां प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति चेद् ॥ अत्राहुः। वत्सादियोगेन क्षीरप्रस्रवणानुकूला उत्कण्ठा स्नुधातोरर्थः सा च गोनिष्ठा। स्नु प्रस्रवणे इत्यत्रापि करणे ल्युट्। प्रस्नूयतेऽनेनेति प्रस्रवणं सा चोत्कण्ठा ॥ स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी इति प्रयोगे उपस्नुता उत्कण्ठितेत्यर्थः। वत्सो गां प्रस्नौति उत्कण्ठयति। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्नौतिः। गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्नुते गौरिति ॥ प्रस्नाविष्टेति। चिण्वदिट्। न च चिणि निषिद्धे चिण्वदिडपि न स्यादिति शङ्क्यम्। चिण्वदित्यनेन हि चिणीव कार्यमतिदिश्यते। न च चिण् न इत्युक्त्या सोऽतिदेशो निषेद्धुं शक्यते, येन चिण्वदिटो निषेधः स्यात् ॥ प्रास्नोष्टेति । स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते इति नियमादिडादिलक्षण इड् न ॥ नमते दण्ड इति । इह नमितानमितयोर्विशेषदर्शनादुद्देशानुरोधाच्च कर्मस्थक्रियत्वमस्ति कर्मस्थांश-

स्य नमनस्य उद्देश्यता न तु तदनुकूलव्यापारस्येति कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः ॥ अचीकरतेति । चिणि प्रतिषिद्धे णिश्रि इति चङ् ॥ णिश्रन्थि इति णेः सामान्यग्रहणस्य फलमाह । पुच्छमुदस्यतीत्यादि । पुच्छभाण्डेति णिङ् ॥ आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति । विकुर्वते सैन्धवा इति ॥ कुषिरञ्जो. ॥ न दुहस्नुनमाम् इत्यतो नेति वर्तते तदाह । न यगिति ॥ किं तु श्यन्निति ॥ त स्मिन्नेव विषय इति भावः । न गिरा गिरेति ब्रूयात् इत्यादौ गिरं कृत्वा गेयमित्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्य गिरापदं विधीयमानं गिरापदस्थान एव यथा भवति । एवमिहापि यकः प्रतिषेधं कृत्वा विधीयमानः श्यन् तदीये स्थान एव भवति अतो व्याचष्टे । यगविषये नास्येति । श्यना संनियोगशिष्ट परस्मैपदं श्यन्नभावे न भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति । कोषिषीष्टेति ॥ कोषिष्यते । चुकुषे । अकोषिष्यत । रङ्क्ष्यते । ररञ्जे । अरञ्जि । अरङ्क्ष्यते । इत्याद्यपि ज्ञेयम् । श्यन्पक्षे कुष्यन्तीत्यत्र नित्यं नुम् । यक्पक्षे तु आच्छीनद्योः इति विकल्पः । स्वरे विशेषोऽप्यस्त्येव । इह प्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति इत्यादौ प्रयुज्यते, तत्र स्वयंशब्दः करणार्थको ज्ञेय.। आत्मना करणेनेति । कर्मत्वे तु कर्मणि त्वः स्यात् । स्पष्टं चेदं कैयटादौ ॥

इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अभिज्ञा ॥ भूते इत्यधिक्रियते अनद्यतने लङ् इत्यतः अनद्यतन इति । अभिज्ञास्मृतिः सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह । स्मृतिबोधिनीत्यादि ॥ वत्स्याम इति । अवसामेत्यर्थः । पश्य मृगो धावतीत्यत्र वाक्यार्थरूपमृगकर्तृकधावनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासो वाक्यार्थः कर्म, कृष्णेति संबोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणम् ॥ तथा च पूर्वोक्तनिवासकर्मकं स्मरणमिति फलितोर्थः ॥ न यदि ॥ लटः प्रतिषेधे उत्सर्गो लङ् ॥ वासो लक्षणमिति । प्रसिद्धत्वाज्ज्ञापकमित्यर्थः । चारणं लक्ष्यमिति । सहसा बुद्ध्यनारोहात् ज्ञाप्यम् ॥ पक्षे लङिति । वने वने अवसाम । गाः अचारयाम ॥ यच्छब्दयोगेपीति । अत एव न यदि इति योगात् पूर्वं विभाषा साकाङ्क्षे इति न कृतमिति भावः ॥ अत्यन्तापह्नवोपलापः । तत्र आत्यन्तिकत्वं नामेत्थं यदभियुक्तस्तद्धेतोरप्यपह्नुतिः ॥ नाहमित्यादि कलिङ्गो नाम निषिद्धो देशः । अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति स्मरणात् । तस्मिन्देशे त्वया (गत्वा) चिरं स्थितम् इति केनचित् कश्चिदुक्तः सआह नाहं क-

लिङ्गान् जगाम इति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते, किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनमपीति भवत्यत्यन्तापह्नवः । यदा तु कलिङ्गेष्वगम इत्युक्तः स गमनमेवापलपति, न तदात्यन्तापह्नवे इति लङेव भवति न कलिङ्गेष्वगच्छमिति ॥ प्रश्ने । भूतानद्यतनपरोक्षे इति वर्तते । प्रश्न इत्यत्र कर्मणि लडित्याह । प्रष्टव्य इति ॥ आसन्नेति । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालम् । पञ्चवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमित्याहुः ॥ पृच्छ्यमान इति । आसन्नकालिके भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिधात्वर्थे प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः ॥ प्रश्ने किम् । भूतानद्यतनपरोक्षे लिडेव । जगाम चैत्रः॥ लट् स्मे ॥ स्म इत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् ॥ ननौ ॥ पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः । समाहारद्वन्द्वे तूभयत्र स्यात् । इष्यते च प्रतिवचने एव लट् तदाह । ननु करोमीति । न च पृष्टग्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवतीति वाच्यम् । विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यमपि प्रतिवचनमिति पृष्टग्रहणं कर्तव्यमिति कैयटे स्थितत्वात् ॥ नन्वोः । भूत इत्येव । पक्षे लुङ् । अनद्यतने तु लङ् ॥ पक्षे यथाप्राप्तमिति । लुङ्लटोरभावपक्षे लङ् । पारोक्ष्ये तु लिडित्यर्थः । भविष्यतीति । भविष्यति गम्यादयः इति सूत्रात् ॥ यावत्पुरा ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानित्येति निपातग्रहणेन ज्ञाप्यते । यावद्भुङ्क्ते इति। निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः । यावद्दास्यत इति । अनद्यतनभविष्यति तु यावद्दाता तावद्भोक्तेति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥ विभाषा ॥ ननु अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् इत्यनद्यतने किमो र्हिल् विहितः । ततश्च कर्हियोगे लुटैव भाव्यमिति कथमुदाह्रियते कर्हि भोक्ष्यते इति ॥ अत्राहुः । भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यते इति लृट् । कर्हियोगे तु अनद्यतनावगतिर्लक्षणयेति ॥ भोक्तावेति ॥ ननु भविष्यत्सामान्येयं लड्विहितः तस्य लुटा सह कथं विकल्पो विषयभेदाद् इति चेद् ॥ अत्राहुः । अनद्यतने लुट् इत्यत्र विभाषा कदा इत्यादीनि कानिचित् सूत्राणि इष्टानुरोधेन अनुवर्तन्ते । तेन लुड्विषयेपि लड् भवति न त्वनद्यतने लुटा लड् बाध्यत इति ॥ किंवृत्ते ॥ किमा वृत्तं किंवृत्तम् । केचित्तु यद्यपि कदाकुत्रेत्याद्यपि किंवृत्तम् । तथापि तन्न गृह्यते । अनभिधानात् । तेन कदा भोजयिष्यसीत्यादौ भविष्यति लड् नेत्याहुः ॥ लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्त्वात् पूर्वेण सिद्धेप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति। योन्नमिति ॥ लोडर्थ ॥ लोडर्थस्य लक्षणमिति षष्ठीतत्पुरुषः । कृष्णभोजनं लोडर्थगोचारणप्रैषस्य लक्षणम् । भोजनकाले गोचारणं त्वया कर्तव्यमित्यर्थः ॥ पक्षे लुडिति । कृष्णश्चेद्भोक्ता, कृष्णश्चेत् भोक्ष्यते त्व गाश्चारयेत्यर्थः ॥ लिङ्चोर्ध्वं ॥ कालाट्ठञ् । तद्धितार्थोत्तरपद इत्यत्र

दिक्संख्ये इत्यनुवर्तनादिह समासो दुर्लभ इत्याशङ्कायामाह। निपातनादिति ॥ वर्तमान ॥ स्वार्थे ष्यञिति। अस्मादेव सामीप्ये इति निर्देशात् ष्यञि सिद्धे चतुर्वर्णादिभ्यः इति वार्तिकं प्रपञ्चार्थमित्याहुः ॥ न चात्र पूरणगुण इति निषेधात् षष्ठीसमासो न प्राप्नोति इति वाच्यम्। अनेनैव निर्देशेन तन्निषेधस्य अनित्यत्वाभ्युपगमात्। तेन बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् ॥ येनोपाधिनेति। धातुविशेषाद्युपाधिना। तथा हि। पूङ्यजोः शानन्विहितः स ताभ्यामेव धातुभ्यां भवति न तु धात्वन्तरात्। तच्छीलादिविशिष्टे कर्तरि अलंकृञ् इत्यारभ्य भ्राजभास इति यावद् ये इष्णुजादय उक्तास्तेपि कृञादिभ्यो धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सत्येव भवन्ति ॥ कदागतोसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यम्। आगच्छामीत्युदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवागतमिति वर्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय। तेन ह्यागमनाविनाभूतं यद् रूपं धूलीधूसरताप्रस्वेदादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते ॥ एव कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्ये गच्छामीत्युदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये एव इति प्रयोगस्त्विदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय। तेन हि गमनाविनाभूतं यद् रूपं परिकरबन्धादियुक्तं तत् प्रतिनिर्दिश्यते ॥ न च कदेति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालानुपादानादसंगतिः शङ्क्या। उत्तरत्रायमेषशब्दाभ्यामिदानीमिति कालावगमात् ॥ सामीप्ये किम्। कदा आगतो भवान्। अस्मान्मासात् पूर्वस्मिन् मासे आगच्छम्। एतच्च सूत्रमाकरे प्रत्याख्यातम्। गङ्गासमीपे गङ्गात्वारोपवद् वर्तमानसमीपे वर्तमानत्वारोपसंभवात् ॥ आशंसायाम् ॥ आशंसनमाशंसा। अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा। आशंसायां वर्तमानत्वेपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्भविष्यतीत्युक्तम् ॥ आशंसायां किम्। गमिष्यति ॥ क्षिप्रवचने ॥ वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थम्। तदाह। क्षिप्रपर्याय इति ॥ पूर्वविषय इति। आशंसायामित्यर्थः। तेन पूर्वलकारापवादोयम् ॥ आशंसावचने ॥ भूतवर्तमानवत् प्रत्यययोरपवादः ॥ न तु भूतवदिति। न वर्तमानवदित्यपि बोध्यम् ॥ अधीयीयेति। एवं प्रार्थये अधीयीय इच्छामो वयमधीयीमहीत्यादि ज्ञेयम् ॥ क्षिप्रमिति। क्षिप्रप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिङिति भावः ॥ नानद्यतन ॥ भूतानद्यतने लङ्विहितः भविष्यत्यनद्यतने तु लुट्, तौ चानयोरर्थयोर्निषिध्येते तदाह। लङ्लुटौ नेति। एव च भूते लुङित्याशयेनोदाहरति। अबं दास्यतो त्यादि ॥ अग्नीनिति। आहवनीयादीन् ॥ भविष्यति मर्यादा ॥ अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं चेदं वचनम्। नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह। अनद्यतनव-

त्रेति । लुडत्र नेत्यर्थः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता, तत्र विशेषं वक्ष्यति।तस्य यदवरमिति । पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्ब्याः सकाशादित्यर्थः । कौशाम्ब्याः पूर्वमिति यावत् ॥ भविष्यति किम् । योध्वा 'अतिक्रान्त आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तूनपिबाम ॥ मर्यादावचने इति किम्। योध्वा गन्तव्यो निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पास्यामः॥ अवरस्मिन्निति किम् । योध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पातास्मः ॥ कालविभागे च ॥ कालविभाग' कालविशेषः । अनहोरात्राणामिति सम्बन्धषष्ठी ॥ पूर्वसूत्रमिति । तदयमर्थः । मर्यादोक्तौ कालविभागे भविष्यत्यनद्यतनवत्र, स चेत् कालविभागः अहोरात्रसंबन्धी न चेदित्यर्थः ॥ इह कालविभागे सत्यवरस्मिन् अनद्यतनवत्र इत्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायामर्थात्कालविशेषादिति लभ्यते इत्येके ॥ केचित्तु कालविभागे इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः ॥ उत्तरार्थं इति । परस्मिन् विभाषा इति सूत्रे कालमर्यादाया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥ भविष्यतीति किम् । यः संवत्सरोतीतस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयोपिबाम ॥ मर्यादायामिति किम् । यो निरवधिः समयस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयः पातास्मः ॥ पञ्चदशरात्र इति । नन्वत्र संख्यापूर्वं रात्रम् इति क्लीबत्वेन भाव्यम् । न च पञ्चदश रात्रयो यस्मिन् पक्षे इति बहुव्रीह्याश्रयणात् पुंल्लिङ्गः सिद्ध इति वाच्यम् । अहःसर्वैकदेश इत्यच्प्रत्ययस्याभावप्रसङ्गादिति चेत् ॥ सत्यम् । अत एव हि भाष्यप्रयोगात् क्लीबत्वं नेत्याहुः ॥ परस्मिन् ॥ भविष्यत्यनद्यतनवत्रेति विकल्पेन निषिध्यते ॥ वर्ज्यमिति ॥ णिजन्तादचो यदिति कर्मणि यत् ॥ वर्जमिति पाठे तु द्वितीयायां च इति णमुल् । अनहोरात्राणामित्येव॥ योय वत्सर आगामी तस्य यत् पर पञ्चदशरात्रात्तत्र पयः पातास्म इत्यादि ॥ लिङ्निमित्ते ॥ अतिपत्तिरनिष्पत्तिः ॥ भूते च ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् स्यात् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ । अद्यतनानद्यतनसाधारणं भूतसामान्यमिह ज्ञेयम् ॥ अस्योदाहरणानि उताप्योः समर्थयोर्लिङ् इत्यारभ्य समानकर्तृकेषु तुमुन् इति विहाय सप्तसूत्र्यां बोध्यानि । तत प्राचीनेषु वोताप्योः इत्यनेन विकल्पोक्तः ॥ लृङ् चेति । लिङ्निमित्ते भूत एवाय विकल्पो भविष्यति तु नित्यमेव लृङ् ॥ गर्हायाम् ॥ अत्र वोताप्योः इति न सबध्यते । वर्तमाने लडुक्तः । कालत्रये तु न प्राप्नोतीति विधिरयम् ॥ कालत्रये इति । कालविशेषानुपादानादिति भावः ॥ परत्वादिति । निरवकाशत्वादित्यपि बोध्यम् ॥ अपि जायामिति । त्यक्ष्यसि अत्याचारित्यादिविषयेपि त्यजसीत्यादिलडेव प्रयुज्यत इति

भाव: । एव यो जायां तत्याज अत्यजत् अत्याक्षीत् त्यक्ता त्यक्ष्यतीत्यादिविषये-पि योजायामपि त्यजति । जातुगणिकामाधत्तइति । लङेव कालत्रयलकारा पवादितया प्रयोक्तव्य: । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति ॥ कालत्रये लकारा इति । परोक्षानद्यतनभूते लिट् कथं धर्मं तत्याज । भूतानद्यतने लङ् कथं धर्ममत्यज: । भूतसामान्ये लुङ् अत्याक्षी: । भविष्यत्सामान्ये लृट् कथं धर्मं त्यक्ष्यसे इत्यादि ॥ अत्रेति । क्रियातिपत्ताविति शेयम् ॥ किंवृत्ते ॥ लिङ्लृटौ कालत्रये स्त: ॥ नानुवर्तते इति । एवं चास्मिन् विषये निन्द्ति निन्दिष्यत्यनिन्ददिति कालत्रये लकारा: पक्षे न भवन्तीति भाव: ॥ प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्यर्थ: ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयो: ॥ लिङ्लृटावनुवर्तेते । तौ च कालत्रये भवतस्तेन सर्वलकाराणामपवादौ । किंवृत्तस्यानधिकारादेवाविशेषादुभयोर्भविष्यतीत्यकिंवृत्तेपीति न कर्तव्यम् । पूर्वनिपातार्हस्याल्पाच: परनिपातो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थ: । लृङ् प्राग्वदिति । भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थ । नाह भावयामि चैत्रो हरिमनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ किंकिलास्त्यर्थेषु ॥ लिङ्लटो प्राप्तयोरिह लृङ्ग्रहणाल्लिङ् निवर्तते इत्याशयेनाह । लिङोपवाद इति ॥ अस्तिभवतीति । त्वत्कर्तृकं शूद्रागमनमस्तीत्यादिरर्थ: ॥ लृङ् नेति । लिङो निवृत्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात् ॥ जातुयदोर्लिङ् ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयो: इति लिङ्लुटो: प्राप्तयोर्वचनमिदं लृटो बाधनार्थम् । तदाह । लृटोपवाद इति । अयं कालत्रये ॥ लृङ् प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थ: । जातु भवान् हरिमनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ अगर्हार्थमिदम् । गर्हायां तु जातुयोगे लङुक्त: ॥ यच्चयत्रयो: ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयो: इति वर्तते यथासंख्यमिह नेष्यते । अयमपि लिङ्लृटोरपवाद: । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रद्वये यच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थ: ॥ क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वमेवमकरिष्य: न श्रद्दधे न मर्षयामीत्यादि ॥ गर्हायां च ॥ कालत्रयेयं भवतीति सर्वलकारापवाद: ॥ लिङेव स्यादिति । गर्हायां विभाषा कथमि इति लृट् प्राप्तस्तत्रैव किंवृत्ते इति लृट् प्राप्तस्तयोरपवादो यच्चयत्रयोर्योगे विहितोयं लिङिति भाव: । लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्यस्तदन्याय्यमित्यादि ॥ चित्रीकरणे च ॥ अयमपि कालत्रये । लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्य: । आश्चर्यमेतत् ॥ शेषे ॥ सर्वलकारापवाद: ॥ सोधीयीतेति । यदायद्योरुपसंख्यानात् जातुयदो: इति लिङ् । लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् न ॥ उताप्यो: ॥ धातोर्लिङ् स्यात् कालत्रये ॥ भूतेपि नित्य

इति । वाग्रहणस्य निवृत्तत्वाद् भविष्यतीव भूतेपि नित्यं लृङ् । उताहनिष्यद् स्युं राजा । नाहन् न हनिष्यतीति गम्यते ॥ कामप्रवेदने ॥ लिङ् स्यादिति । कालत्रये सर्वलकारापवादः । कच्चिज्जीवतीति । कामो मे इत्यनुषञ्जनीयम् । वर्तमानसामीप्ये इति लट् ॥ संभावनेल ॥ प्रौढिरिति । पर्याप्तिरित्यर्थः ॥ प्रथमया सप्तम्या चेति । संभावने इति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते, अलमिति प्रथमान्तं सप्तम्येति संबन्धः ॥ संभावनेर्थे इति ॥ ननु प्रथमया विपरिणमित-त्वात् कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेद् ॥ अत्राहुः । संभावनेलम् इत्यावर्त्य द्वितीयस्यैव विपरिणामात्सर्वेष्टसिद्धिरिति । संभावनं क्रियासु योग्यताध्यवसायः। अलमितीति । तत्र संभावनं समर्थ इति चेद्भवति तदा लिङ् स्यादित्यर्थः ॥ सिद्धेति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन्नलमि सति । यत्रालंशब्दो न प्रयुज्यते, तदर्थस्तु गम्यते, तत्रेति फलितोर्थः । मनोरमायां तु अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेत् इति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम् । तत्र सिद्धस्याप्रयोग इति विग्रहः । कस्याप्रयोग इत्याकाङ्क्षायामर्थादलंशब्दस्येति बोध्यम् ॥ अपि गिरिमिति । संभावनद्योतकोपिशब्दो गिरिविदारणे पर्याप्त इति संभावनात्र गम्यते । कालसामान्येयं लिङ् । लृङ् प्राग्वत् । अपि गिरिं शिरसाभेत्स्यत् ॥ अलमिति चेत् किम् । प्रायेण गमिष्यति ॥ विभाषा धातौ ॥ संभावनमुच्यते येन तत्संभावनवचनं तस्मिन् धातौ । संभावनार्थकधाताविथ्यर्थः ॥ भुञ्जीथास्त्वमिति । अत्र पूर्वेण नित्यो लिङ् ॥ धातौ किम् । संभावनवचनं स्वरूपग्रहणं मा भूत् । कृते तु संभावनवचने तद्वाचकधातोरप्रयोगादिह विभाषा न भवति । भुञ्जीत भवान् । पूर्वेणात्र नित्यो लिङ् ॥ हेतुहेतु ॥ विभाषा इत्यस्यानुवर्तनादाह । वा स्यादिति ॥ नमेच्चेदिति । कृष्णनतिः सुखप्राप्तौ हेतुः ॥ भविष्यत्येवेति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः ॥ हन्तीत्यादि ॥ ननु लक्षणहेत्वोः क्रियायाः इति हन्तेः शतृप्रत्ययः स्यात् । हननस्य पलायने हेतुत्वात् ॥ मैवम् ॥ देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥ इति शाच्छोरन्यतरस्याम् इति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात् । व्याख्यातं च कैयटेन तत्रैव सूत्रे । देवत्रात इति संज्ञा । तत्र नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्याम् इति न नत्वं भवति । देवत्राण इति, किं तु देवत्रात इत्येव । ग्रो यङि अचि विभाषा इति प्राप्तं ग्रो नित्यं लत्वम् । गलः । विषवाचके गर इत्यत्र न भवति । विभाषा ग्रहः इति णप्रत्ययो जलचरे भवति । ग्राहः । ज्योतिषि न । ग्रहः । लक्षणहेत्वोः इति सूत्रे नन्वोर्विभाषा इत्यतो

विभाषेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति शब्दयोगे सद्विधिः। शतृशानचौ न भवतः। हन्तीति पलायते। वातायने गवाक्षः। अन्यत्र त्ववङ् न भवति। गोक्षः। सशितव्रत इति बहुव्रीहिः। अत्र शाच्छोरन्यतरस्याम् इति संशात इति इत्त्वविकल्पो न भवति। अन्यत्र तु शातशित.। ते पूर्वोक्तानत्वादिविधयो मिथः परस्परम् एकविषये न विकल्प्यन्ते तत्तद्विधायकसूत्रे व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भाव.॥ क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्यं लृङ्। यद्यवर्षिष्यत्सस्यमुदपत्स्यत्। इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ॥ एषूपपदेषु धातोरेतौ स्त.। सर्वलकाराणामपवादः। लिङ् च इत्यनेन समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङ्लोटावसमानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम्॥ इच्छन् करोतीति। अत्रानभिधानात् समानकर्तृकेषु इति तुमुन् न॥ ननु कामप्रवेदने कच्चिति इत्यनेनैव लिङः सिद्धत्वादिह लिङ्ग्रहणं मास्तु, लोडेव विधीयतामिति चेत्। न। लोटा लिङो बाधा मा भूदिति लिङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वात्। न चैवम् इच्छार्थेषु लोट् च इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्। चकारेण लिङोनुकर्षे तत्सवद्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसक्त्या लकारान्तरमपि स्यादिति। न चैवमपि कालप्रवेदने इत्युपसंख्यानादनेनैव सिद्धे कामप्रवेदने कच्चिति इति सूत्रं मास्त्विति वाच्यम्। यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते, इच्छार्थकमुपपदं नास्ति तदर्थं तदारम्भात्॥ लिङ् च॥ समानकर्तृकेषु तुमुन् इत्यनेन इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ इति विहितयोर्लिङ्लोटोर्बाधे प्राप्ते लिङः प्रतिप्रसवार्थं सूत्रम्। न चात्र वासरूपविधिना लिङ्लोटोर्नित्यं बाधो नेति शङ्क्यम्। क्त्ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु तदभावात्। अथापि वासरूपविधिः स्यात्। एवमपि लिङेव यथा स्यात्, लोट् मा भूदित्येवमर्थं तदारब्धव्यमेव। क्रियातिपत्तौ. लृङ् प्राग्वत्॥ इच्छार्थेभ्यो॥ इच्छार्थेभ्यः किम्। पचति गच्छति॥ प्रैषातिसर्ग॥ प्रैषो विधिरिति। विधिग्रहणे कर्तव्ये प्रैषग्रहणं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमित्याहुः॥ लोटोनुकर्षणमिति। लोट् च इति योगस्येदमेव प्रयोजनम्। एकयोगत्वे तु लिङोप्यनुकर्षणं स्यात्। प्राप्तकालार्थमिति। प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति भावः॥ लिङ् चोर्ध्वं॥ प्राप्तकालविशेषेप्राप्तस्य लिङो विधानार्थमिदं सूत्रम्। प्रैषातिसर्गयोस्तु पूर्वेण प्राप्त एव लिङ्। लोट्कृत्यानां कालविशेषेस्मिन् लिङा बाधा मा भूदिति चकारः॥ पूर्वसूत्रस्यविषय इति। प्रैषादय ऊर्ध्वंमौहूर्तिके इति चानुवर्तन्ते इति भावः॥ अधीष्टे च॥ लिङोपवादः। योगविभागस्तु ऊर्ध्वंमौहूर्तिकाननुवृत्त्यर्थः॥ लिङ्यदि॥ कालसमयवेलासु चेति। उपपदेष्विति वचनविपरिणामेन संबध्यते। तुमुनोपवादः॥ यद्भुञ्जीतेति। यत्कालः

पचतीत्यत्र तु न । प्रैषादीनामनुवृत्ते: ॥ अर्हे । योग्ये कर्तरि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्ति । त्वया कन्या वोढव्या । वहनीया । त्वं कन्यां वोढा ॥ कन्यां वहेरिति । कन्योद्वहने योग्यस्त्वमित्यर्थः ॥ नन्वर्हे किमर्थं कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विहितत्वादर्हेऽपि भविष्यन्तीति चेद् ॥ अत्राहुः । अर्हतायां द्योत्यायामप्राप्तो लिङ् विधीयते, तेन तु लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधानम् । न च वासरूपविधिना समीहितसिद्धिः स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं तदप्रवृत्तेरिति ॥ धातुसंबन्धे ॥ इह धात्वोर्विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धोऽनुपपन्नः स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात् । पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः कारकविशिष्टा क्रिया चेति स्वीकारात् । शब्दानुगमादृते न शाब्दोऽस्ति प्रत्ययः इत्यवष्टभ्य शाब्दबोधे शब्दोऽपि भासत इत्यभ्युपगमेऽपि शब्दस्य स्वार्थं प्रत्येव प्रकारत्वं न तु शब्दान्तरं प्रति । तथा च धातुसंबन्धो वाक्येन न बुध्यते इति तस्य वाक्यार्थत्वासंभवाद्धातुशब्देन धात्वर्थौ लक्ष्यते । ननु धातोः कर्मणः समानकर्तृकात् इति सन्विधौ कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितम् । तथेहापि धात्वोरर्थद्वारकः संबन्धोऽस्त्विति चेत् ॥ मैवम् । तथा हि सति परस्परसंबद्धार्थबोधकानेकधातुप्रयोग एव प्रत्ययाः स्युः । ततश्च गोमानासीत् गोमान् भवितेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र वसन् ददर्शेत्यत्र वर्तमानकालो वसिरिव वर्तमानकालोऽस्तिः प्रयुज्यते । न चाप्रयुज्यमानस्य धात्वन्तरेण संबन्धोऽस्ति । अर्थयोः संबन्धाभ्युपगमे धातुद्वयाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वात् गोमानासीदित्यादौ नानुपपत्ति । तदेतदभिप्रेत्याह । धात्वर्थानामिति ॥ विषयबहुत्वापेक्षं बहुवचनम् । एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यम् ॥ एतच्च मनोरमानुसारेण व्याख्यातम् । केचित्तु धात्वोरर्थद्वारकसंबन्धेऽभ्युपगते गोमानासीद्भवितेत्यादि न सिध्येदिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । तत् करोति तदाचष्टे इत्यत्रेव तदस्यास्त्यस्मिन् इत्यत्राप्येकत्ववर्तमानत्वयोरविवक्षितत्वात् प्रकृतसूत्रानपेक्षयैव तत्सिद्धेः । न ह्यत मतुब्विधौ वर्तमाने लट् इत्यादावित्र कालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याहुः ॥ तद्भाष्यकैयटाद्यननुगुणम् । तथा हि भाष्ये प्रत्यय इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं किमर्थमित्याक्षिप्य अधातुप्रत्ययानामपि संबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीत् भविता वेति समाहितम् ॥ कैयटेन तु तदस्यास्त्यस्मिन् इति मतुप् प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो विहित इत्युक्तम् ॥ तथा च मतुब्विधावस्तीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्वं विवक्षितमिति तद्ग्रन्थबलादवगम्यते ॥ किं च दण्डिनमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्ड-

युक्त एवाऽनीयते नान्यः। तथा च आसीत् भवितेति तिङन्तपदानुरोधेन गोमानित्यत्र गावोस्यासन् गावोस्य भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्ते मतुप्प्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते न तु तदुक्तरीत्या लभ्यत इति दिक् ॥ ननु तत्तद्विधिवाक्यैरेव स्वविषये प्रत्ययाः सिद्धाः किमनेन सूत्रेणेत्यत आह। यत्र काल इति ॥ वर्तमानसामीप्ये इत्यारभ्य कालान्यत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव चेह गृह्यत इति भावः ॥ वनानि पश्यन् ययौ इत्यादौ वर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषु को वा स्वकालात् प्रच्युतो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह। तिङन्तवाच्येति ॥ प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचित न तु विपरीतमिति भावः ॥ प्रत्यया इति। कालान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ भूते लडिति। एवं च उषित्वा ददर्शेत्यर्थः ॥ अतीतेति। अतीतवासकर्ता यस्य दर्शनस्येति बहुव्रीहिः ॥ सोमयाजीति। करणे यजः इति भविष्यति णिनिः। अत एवाह सोमेन यक्ष्यमाण इति ॥ एव च पश्यन् ययावित्यत्र दृशेर्भूते लट्। दृष्ट्वा ययावित्यर्थः। निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे इत्यत्र तु वेदतेर्भूते लृट् तस्य लृटः सद्वा इति शतृप्रत्ययः। निवेदनं कृतवत इत्यर्थ इत्याद्यूह्यम् ॥ स्यादेतत्। भावि कृत्यमासीत् इत्यत्र सूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे स्वीकृते सत्यतीतं भवनमित्यर्थादासीच्छब्दस्याप्येककर्तृकमतीतं भवनमित्यर्थाद् भाव्यासीच्छब्दयोर्युगपत् प्रयोगो न स्यात्। भाविशब्दार्थस्य आसीच्छब्देनैव लाभात्। ततश्चैतावन्तं काल भावितया व्यवहृतं तदिदानीमासीदित्यर्थोत्रावश्यं स्वीकर्तव्यः। स्वीकृते तु गोमानासीद् इत्यत्रापि गोमानिति व्यवहारविषय आसीदित्यर्थोस्तु। वसन् ददर्शेत्यादौ भूते लक्षणया यथायथं लडादिः स्वीकर्तव्यः। सोमयाजीत्यत्र तु भूतएव णिनिप्रत्यये जातेपि भवितेति लुडन्तसमभिव्याहारे सति सोमयाजीति व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारेण णिनेर्भविष्यदर्थे लक्षणया वा प्रयोगो भवेदिति किमनेन सूत्रेणेति चेद् ॥ अत्राहुः। अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तक्लेशं विनैव प्रायशो निर्वाहार्थः सूत्रारम्भः। न हि भावि कृत्यमासीदित्यादौ क्वचिदध्याहारादिकमगत्याभवतीति सर्वत्र तत् स्वीकर्तुमुचितमिति ॥ क्रियासमभिहारे ॥ द्योत्य इति। क्रियासमभिहारो धातोरेवार्थः। लोट् तु द्योतक इति भावः ॥ तस्य च हिस्वौ स्त इति। ननु लोट इत्यनेन तिङो लक्षयित्वा तिङामेव हिस्वौ विधीयेताम्। तथा सति तिङन्तत्वात्पदत्वं लभ्यत इति गुणोप्यस्ति। वा च तध्वमोरिति वाक्यशेषोपि स्वरसतः संगच्छते। अन्यथा येन नाप्राप्तइतिन्यायेन हिस्वयोस्तिङपवादत्वे सति तध्वमोः स्थाने तयोर्विकल्पेन विधानासंभवादुक्तवाक्यशेषो दुरुपपाद इति चेद् ॥ अत्राहुः। लोट्शब्दस्य

तिङ्लक्षणा न न्याय्या । असजातविरोधित्वेनोपक्रमस्य प्राबल्याद्विषयसप्तम्याश्रयणेन वाक्यशेषस्योपपन्नत्वाच्च । किं च तिङामादेशत्वे तिप्सिप्मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्त्वान्ङित्त्वाभावेन लुनीहीत्यत्र ईहल्यघोः इतीत्वं न स्यात् । ब्रूहीत्यत्र ब्रुव ईट् इतीडागमे ब्रवीमि इति स्यात् । तृण्ढीत्यत्र तु तृणह इम् इतीमागमे तृणेढीति स्यात् । किं च लादेशानामेव परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे, न तु लादेशतिङादेशानामिति सर्वेषां तिङां द्वावपि हिस्वौ पर्यायेण स्याताम् । न तु तिबादीनां हिस्तङां स्व इति पदव्यवस्थया । ततश्च लकारस्यैवादेशौ हिस्वौ न तु तिङामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति ॥ नन्वेवं द्वयोरपि लः परस्मैपदसंज्ञा स्यात् । ततश्च परस्मैपदिभ्य एव हिस्वौ स्यातामत आह । तौ चेति ॥ अयं भावः । लोटो हिस्वौ इति वाक्ये क्रियासमभिहारे लोट् इति वाक्याल्लोडित्यनुवर्तते, तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । न च हिस्वौ लोटौ भवत इति सामर्थ्याल्लोट्धर्मकावित्यर्थः संपद्यते । तत्रापि मुख्यलोट्संबन्धिनो धर्मस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशो व्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः । किं तु स्थानिवद्भावलब्धलोड्व्यपदेशकौ तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते ॥ केचित्तु क्रियासमभिहारे लोट् इत्यनन्तरं लाघवात् तस्य हिस्वौ इति वक्तव्ये लोट्ग्रहणसामर्थ्याल्लोड्धर्मकावेव हिस्वौ लोटः स्थाने भवत इत्यर्थः सपद्यते । तथा च पूर्वोक्तरीत्या तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते इति सिद्धमिष्टम् । एवं च लोटो हिस्वौ इति वाक्ये पूर्ववाक्याद् लोट्ग्रहणं नानुवर्तनीयमित्याहुः ॥ तिङ्संज्ञौ चेति । तेन पदत्वं तिङ्ङतिङः इति च भवति ॥ हिस्वविधाने इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञे अपि स्याताम्, तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्यम् । तत्र च व्यर्थो हिस्वविधिरिति भावः ॥ हिः कर्तरि, स्वो भावकर्मकर्तृष्विति । उक्तं च कैयटेनापि हिशब्दस्य तु भावकर्मकर्तारः इति ॥ अत्र नव्याः । अल्पे ह्रस्वे इत्यादौ कप्रत्ययवत् क्रियासमभिहारे लोडयं स्वार्थिक एव । न त्वस्मिन् लोटि लः कर्मणि च इत्याद्यर्थो नाभ्युपेयः प्रयोजनाभावात् । यदि तु हिशब्दस्य कर्ता अर्थः स्यात् पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थ इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतो न संगच्छेत । याहियाहीत्यादौ तु कर्त्रादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिव्याहारेण सुलभैव । यथा एधाञ्चक्रे इत्यत्र तङादेशात् प्रागेव आमः परस्य लेलुक्यामन्ते संख्याप्रतीत्यभावेपि चक्रे इत्यनुप्रयोगवशेन एककर्तृका वृद्धिरूपा क्रियेत्यविद्यमानापि संख्या प्रतीयते, तथैव हिस्वान्तेष्वपि कालकारकसंख्याप्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयोगबलेन

भवतीत्याहुः ॥ स्यादेतत् । क्रियासमभिहारे हिस्वौ लोड्वा च तध्वमोः इति सूत्रमस्तु । तथा च हिस्वौ लोटौ भवत इति लोड्धर्मकावित्यर्थः पूर्वोक्तरीत्या स्यादिति सर्वेष्टसिद्धौ किमनेन लोट इति षष्ठ्यन्तकरणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । हिस्वयोर्यदि लोट्स्थानिकत्वं न स्वीक्रियते, तर्हि तयोर्लोडादेशवद्भावेन ईहल्यघोः इत्यादिप्रवृत्त्या लुनीहीत्यादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोडन्तत्वं न सिध्येत्। तथा च हन्त च इत्यनुदात्तविकल्पो न स्यात् । हन्त प्रलुनीहीत्ययं लुनाति । एवं च लोडन्तत्वलाभार्थं लोटो हिस्वौ इति विधीयते ॥ यदि तु हिस्वौ लोट् इत्युक्तेपि लोड्भावाश्रयेण लोट्कार्यं हन्त च इति स्वरविकल्पः सिध्यतीति ब्रूषे । तर्हि स्थानिवद्भावलब्धलोड्धर्मकौ हिस्वावित्यर्थस्यानाश्रयणाल्लोडादेशकार्याणि परस्मैपदात्मनेपदतिङ्संज्ञास्तु न सिध्यन्ति । तथा च पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ. स्यात् । लोट् लोटो हिस्वौ इत्युक्ते तु स्थानिवद्भावेन हिस्वयोर्लोट्त्वात् लोडन्तकार्यं स्वरविकल्पः सिध्यति क्रियासमभिहारे लोट् इति वाक्यात् लोडित्यनुवर्त्य हिस्वौ लोट् इति प्रागेव व्याख्यातत्वात् लोडादेशवद्भावेन परस्मैपदात्मनेपदसञ्ज्ञादीन्यपि सिध्यन्तीति ॥ समुच्चय इति ॥ चिनोतेर्भावे एरच् इत्यच्। प्रागुक्तमिति । धातोर्लोट् लोटो हिस्वौ तध्वमोर्विषये वेत्यर्थः ॥ यथाविध्यनु ॥ पूर्वस्मिन् । क्रियासमभिहारविषये । अत्र संख्याकारकादीनां हिस्वान्तादप्रतीतेस्तद्बोधनायानुप्रयोगो न्यायत एव प्राप्तस्तदनुवादेन यथाविधीति नियम्यते । तथा च पक्षे प्राप्तस्य नियमनाद् याहियाहीति गच्छति इत्यादि न भवति । यद्यप्यन्यत्र इन्हन्पूषार्यम्णां शौ इत्यादौ नियमशब्देन परिसंख्या व्यवह्रियते सर्वनामस्थाने च इत्यादिना शौ नङ्क्षिणे च दीर्घे प्राप्ते शेरन्यत्र तु तन्निवृत्तिपरत्वात् । तथापीह कदाचिद्यातीत्यस्य कदाचिद्गच्छतीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्ते यथाविधीत्ययमप्राप्तांशपरिपूरणाय व्रीहीनवहन्ति इत्यादिवद्विधीयत इति नियमविधिरेव ॥ एतेन मीमांसकप्रसिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रे प्रसिद्ध इति वदन्तः परास्ताः ॥ हेवाच्य इति । वार्तिकमिदं हिस्वप्रक्रियायां व्याख्यातम् ॥ इतिशब्दस्त्विति ॥ ननु इतिशब्देन व्यवधानाद्यातीत्यस्यानुयोगत्वं कथमिति चेद् ॥ अत्राहु॰।अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वादव्यवहितविपरितप्रयोगोगरिष्टापत्तिः। एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णीयते ॥ न च समुच्चये. सामान्यवचनस्य इति विशेषस्योक्तत्वात् सूत्रैकदेशस्य पूर्वस्मिन् इति पदस्य वैयर्थ्यमस्तु नाम । यथाविध्यनुप्रयोगः इति तु यथाविधीति नियमार्थं स्वीकर्तव्यमेव । अन्यथा याहियाहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यम् ॥ यस्मा-

त्लोड्विधिस्तत्प्रकृतिकतिङन्तस्यैवोपस्थितत्वेनानुप्रयोक्तुमर्हत्वान्न तूपस्थितपरित्यागेन यत्किंचिद्धातुप्रकृतिकतिङन्तस्यानुप्रयोगार्हतेति । अत एव स्वं रूपं शब्दस्य इत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण । अग्नेर्ढक् इत्यादौ विधिवाक्यगतस्याङ्गारवाचकाग्निशब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्परित्यागेनानुपस्थितवह्न्यादिशब्देभ्यो ढगादिर्न भवेदिति ॥ एवं चास्मिन् प्रत्याख्याते यथाविध्यनुप्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषणीयमिति दिक् ॥ एवमिति । याहियाहीति यातः याहियाहीति यान्तीत्येवमूह्यमित्यर्थः ॥ पक्षे इति । वा च तध्वमोः इत्युक्तत्वात् हिस्वाभावपक्षे इत्यर्थः । तध्वमोः इत्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषबहुवचनं गृह्यते । ध्वंसाहचर्यात् । यद्यपि ध्वमित्यस्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति । तथापि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यां मध्यमपुरुषबहुवचनमेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति । यातयातेति यूयमिति । अस्यापि लोटो लङ्वत्वात् तस्थस्थमिपाम् इति यात इत्यत्र थस्य तादेशः । विध्यादिलोट्विषये त्वनुप्रयोगेऽपि थस्य तादेशप्रवृत्तेर्यूयं यातेत्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥ अधीध्वमधीध्वमिति । सवाभ्याम् इत्यम् ॥ अधीध्वे इति । विध्यादिलोड्विषये तु अधीध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यम् ॥ भावकर्मणोस्तु भूयस्वभूयस्वेति भूयते । पच्यस्वपच्यस्वेति पच्यते इत्याद्यूह्यम् ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् इति सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यननुवर्तनात् हित्वमकृत्वैवोदाहरति । सक्तून् पिब धानाः खादेति ॥ अभ्यवहरतीति । विध्यादिलोड्विषये तु अभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यम् । एव अभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥ पक्षे हिस्वाविति । पिब खादेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्ष्व आस्वादस्वेत्यभ्यवहरध्वे ॥ लङ्इत्युदाहार्यम् वनादीति । आदिशब्देन मोषणहरणे ग्राह्ये । अनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकमाह । लोडन्तस्येति ॥ भ्रम एवेति । पुरुषांशे वचनांशे च । लोडंशे तु प्रमैवेति भावः ॥ एवमुक्तोदाहरणेषु हिस्वान्तेषु तिङन्तत्वं यथायथं परस्मैपदात्मनेपदान्तत्वं च सिद्धम् । पुरुषवचनसञ्ज्ञे तु विधानसामर्थ्याद्धिस्वयोर्न स्त इत्युक्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां तिङन्तकाण्डम् ॥

समस्तजगतामीशौ जगदानन्दकारकौ । जगतीजनकौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥ कृदतिङ् इति तिङ्भिन्नप्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञाकरणात् कृतां तिङ्ज्ञानाधीनज्ञानत्वात्तिङ्निरूपणानन्तरमेव कृतां निरूपणमुचितमिति

तिङो निरूप्य कृतो निरूपयितुमाह । धातोः ॥ ननु तिङ्निरूपणात्प्रागेव स्य-ग्रोऽनुदके क्विन् ऋत्विग्दधृक् इत्यादिना क्विन्नादिनिरूपणं कृतमिति कथमियं भवदुक्तसंगतिःसंगच्छते इति चेद् ॥ अत्राहुः । क्विन्नादिनिरूपणस्य तत्र प्रास-ङ्गिकत्वात् ऽप्राधान्येन च कृतामत्रैव निरूपणान्नोक्तशङ्कावकाश इति ॥ यद्यपि धातोरेकाचो हलादेः इति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्तते एव तथापि आर्द्धधातुकसं-ज्ञाया आश्रितशब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्धातोरिति ग्रहणं कृतम् । अन्यथा आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन तिङ्शिद्भिन्नस्य धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्धधातुकस-ञ्ज्ञायां लूभ्यां पूभ्यामित्यादाविड्गुणौ स्यातां धातोर्विहितत्वेन भ्यामादेरार्द्धधातु-कत्वात् । पुनर्धातुग्रहणे कृते तु तव्यत्तव्यादय इव धातोरित्येवमविधानाद्भ्यामा-देरार्धधातुकत्व नेति दिक् ॥ प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः इति पक्षोऽयुक्त इत्याश-येनाह । आतृतीयसमाप्तेरिति । तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । प्राग्लादे-शात् इति पक्षे तु तिङ्शित्सार्वधातुकम् इत्यत्र धातोः इत्यधिकाराभावात् शि प्रत्ययमात्रस्य सार्वधातुकत्वेन शसोऽपि सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकमपित् इति ङित्वे च हरीनित्यादौ घेर्ङिति इति गुणः स्यादिति ज्ञेयम् ॥ स्यादेतत् । धातो-र्लकारे सति तस्मिन् परतो नित्यत्वात्करिष्यतीत्यादौ प्रथमं स्यप्रत्ययप्रवृत्तौ ति-बाद्यप्रसङ्गः । तत्र तु तिबाद्याश्रयो विकरणस्तत्रैव व्यवधानाभावाद्भवतीत्यादौ तिबादयः स्युरिति चेत् ॥ मैवम् । विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् इति स्वी-कारात् । अथवा विहितविशेषणाश्रयणेन धातोर्विहितस्य लस्य इति व्याख्याना-नादिष्टसिद्धेः ॥ नन्वेवं विहितविशेषणाश्रयणे विदॢ लाभे इत्यस्माद्धातोर्वि-हितस्य लटः शब्विकरणव्यवायेऽपि विदो लटो वा इति णलादयः स्युरिति चे-द् ॥ अत्र हरदत्तः । धातुनाऽत्र विहित विशिष्यते, विदिना त्वानन्तर्यमिति ॥ त-था चायमर्थः संपद्यते । धातोर्विहितस्य विदोऽनन्तरस्य लटो णलादय इत्यभ्युप-गमात् वेत्तेरेव विहितस्य लटो णलादयो भवन्ति, न तु विन्दतेर्लट इति दिक् ॥ विधेयानिर्देशात्स्वरितत्वाच्चाधिकारसूत्रमिदमित्याह ॥ अधिकारोऽय-मिति ॥ तत्रोपपदमित्यादि । एतेन कृत्संज्ञोपपदसंज्ञयोरिह विधानसौष्ठवाय द्वि-तीयो धात्वधिकार आवश्यक इति ध्वनितम् ॥ अय भावः । यदि द्वितीयधात्वधि-कारो न स्यात्, तदा पूर्वधात्वधिकारेऽपि कृदुपपदसंज्ञे स्याताम् । इष्टापत्तौ तु सप्तमीनिर्दिष्टमात्रस्योपपदत्वेन च्लि लुङि इत्यादौ लुङन्ते उपपदे च्लिरित्येव-मनिष्टोऽर्थः प्रसज्येत । तिङ्भिन्नधात्वधिकारप्रत्ययस्य कृत्संज्ञायां करिष्यतीत्या-दौ स्यप्रत्ययस्य कृत्त्वेन कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात् औत्सर्गिकमेकवचनम्

लृलोड्विधिस्तत्प्रकृतिकतिङन्तस्यैवोपस्थितत्वेनानुपयोक्तुमर्हत्वान्न तूपस्थित-परित्यागेन यत्किंचिद्धातुप्रकृतिकतिङन्तस्यानुप्रयोगार्हतेति । अत एव स्वं रूपं शब्दस्य इत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण । अग्नेर्ढक् इत्यादौ विधिवाक्यगतस्याङ्गारवाचकाग्निशब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्परित्यागेना-नुपस्थितवह्न्यादिशब्देभ्यो ढगादिर्न भवेदिति ॥ एवं चास्मिन् प्रत्याख्याते यथा-विध्यनुप्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषणीयमि-ति दिक् ॥ एवमिति । याहियाहीति यातः याहियाहीति यान्तीत्येवमूह्यमि त्यर्थः ॥ पक्ष इति । वा च तध्वमोः इत्युक्तत्वात् हिस्वाभावपक्षे इत्यर्थः । तध्वमोः इत्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषबहुवचनं गृह्यते । ध्वंसाहचर्यात् । यद्यपि ध्वमित्य-स्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति । तथा-पि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यां मध्यमपुरुषबहुवचनमेव गृह्यत इत्याशयेनो-दाहरति । यातयातेति यूयमिति । अस्यापि लोटो लङ्वत्वात् तस्थस्थमिपाम् इति यात इत्यत्र थस्य तादेशः । विध्यादिलोट्विषये त्वनुप्रयोगेऽपि थस्य तादेशप्रवृ-त्तेर्यूयं यातेत्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥ अधीध्वमधीध्वमिति । सवाभ्याम् इत्यम् ॥ अधीध्वे इति । विध्यादिलोड्विषये तु अधीध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यम् ॥ भावकर्मणोस्तु भूयस्वभूयस्वेति भूयते । पच्यस्वपच्यस्वेति पच्यते इत्याद्युन्नेयम् ॥ समुच्चयेऽन्यत-रस्याम् इति सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यननुवर्तनात् द्वित्वमकृत्वैवोदाहरति । स-क्तून् पिब धानाः खादेति ॥ अभ्यवहरेति । विध्यादिलोड्विषये तु अभ्यवहरते-त्यनुप्रयोक्तव्यम् । एव अभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्य-म् ॥ पक्षे हिस्वाविति । पिब खादेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्ष्व आस्वादस्वेत्यभ्यवहरध्वे ॥ ल-ङ्त्युदाहार्यम् वनादीति । आदिशब्देन मोषणहरणे ग्राह्ये । अनुवृत्त्यभ्युपगमे बाध-कमाह । लोडन्तस्येति ॥ भ्रम एवेति । पुरुषांशे वचनांशे च । लोडंशे तु प्रमैवेति भावः ॥ एवमुक्तोदाहरणेषु हिस्वान्तेषु तिङन्तत्वं यथायथ परस्मैपदात्मनेपदा-न्तत्वं च सिद्धम् । पुरुषवचनसञ्ज्ञे तु विधानसामर्थ्याद्धिस्वयोर्न स्त इत्युक्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्द सेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां ति-ङन्तकाण्डम् ॥

समस्तजगतामीशौ जगदानन्दकारकौ । जगतीजनकौ व-न्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥ कृदतिङ् इति तिङ्भिन्नप्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञाकरणात् कृतां तिङ्ज्ञानाधीनज्ञानत्वात्तिङ्निरूपणानन्तरमेव कृतां निरूपणमुचितमिति

इति नावधिः, प्रत्यासत्तिन्यायात्। अवधिविशेषे ज्ञापकं तु अर्हे कृत्यतृचश्च इत्यत्र कृत्यात्पृथक् तृचो ग्रहणमेव। न चैव तृचोक्तत्वे ऽपि ण्वुलः कृत्यत्वं दुर्वारं स्यात्। इष्टापत्तौ तु तयोरेव इति भावकर्मणोरेव ण्वुल् स्यान्न तु कर्तरीति वाच्यम्। भाष्ये एव ण्वुलः कृत्यत्वमाशङ्क्य योगापेक्षं ज्ञापकम् इति सिद्धान्तितत्वात्। वृत्तिकारस्तु सूत्रे प्राक् ण्वुलः इति प्रचिक्षेप ॥ तयोरेव ॥ तच्छब्देन भावकर्मणी परामृश्येते। एवकारस्तु कर्तृयोगव्यवच्छेदार्थस्तदाह। भावकर्मणोरेवेति। यद्यप्येतत्तक्रकौण्डिन्यन्यायेनैव लभ्यते तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवकार इत्येके ॥ तन्न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये ॥ स्वरार्थाविति। तकारस्तु तित्स्वरितम् इति स्वरितत्वार्थः। रेफस्तु उपोत्तमं रिति इति मध्योदात्तार्थः॥ कृत्यच.। उपसर्गात् इत्यनुवर्तते, रषाभ्याम् इति च। तत्र तत्स्थात्ताच्छब्द्यमित्याह।उपसर्गस्थादिति ॥ कृत्स्थस्य नस्येति। अत्र उत्तरस्येत्यस्य कृतो विशेषणत्वे तु प्रयापणमित्यादौ न स्यादिति भावः॥ प्रमग्न इति। टुमस्जो शुद्धौ ओदितश्च इति निष्ठानत्वं तस्यासिद्धत्वात् स्कोः इति सलोपः, चो कुः ॥ निर्विण्णस्येति। विदेः कृत्स्य रदाभ्याम् इति नत्वं पूर्वस्य दस्य च ॥ पयापणीयमिति। या प्रापणे णिचि अर्तिह्री इति पुक् णेरनिटि इति णिलोपः॥ प्रयाप्यमाणमिति। यातेर्णिचि पुकि ण्यन्तस्य धातत्वेन वर्तमाने कर्मणि लटि लटः शानच् तस्य शित्त्वेन तिङ्शित् इति सार्वधातुकत्वे सार्वधातुके यक् इत्यनेन यकि कृते णेरनिटि इति णिलोपे आने मुक् इति मुगागमे णत्वे च सिध्यति रूपम्॥ विहितविशेषणाकरणे तु यका व्यवधानेन ण्यन्तात्परत्वाभावान्न सिध्यति। न च अड्व्यवायेऽपि इति भविष्यतीति वाच्यम्। रषाभ्यां परस्य नस्यैत्यंशे तस्मात् इति निर्दिष्टपरिभाषया प्रापितस्याव्यवधानस्य रामाणामित्यादिसिद्धये व्यवायेऽपि इति. योगविभागेन बाधे सति आदर्शेनेत्यादावतिप्रसङ्गे प्राप्ते अट्कुप्वाङ् इत्यंशो नियमार्थः। आङ्ग्रहणं तु पदव्यवायेऽपि इति निषेधं बाधितुमिति स्थितम्॥ णेर्विभाषा इत्यत्र तु ण्यन्तकृतोरव्यवधानस्यापेक्षा कथमङ्ग्रहणेन निवार्येतेति भावः॥ हलश्च॥ इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचाराद्धल इत्यनेन तदादित्वं लक्ष्यत इत्याह। हलादेरिति ॥ प्रकोपणीयमिति। कुप क्रोधे॥ प्रोहणीयमिति। ऊह वितर्के अत्र कृत्यचः इति नित्यमेव णत्वम्॥ एवं प्रवपणीयमित्यत्रापि टुवप् बीजसन्ताने ॥ इजादेः सनुमः॥ कृत्यचः इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह। सनुमश्चेदित्यादि। इह हलः इत्यनुवृत्तं तदन्तपरम्, न तु तदादिपरम्, इजादेर्हलादित्वासंभवात्तदाह।हलन्तादिति॥ विहित इति। यदि तु विहितविशेषणं न व्याख्यायेत तर्हि नियमार्थता न लभ्येत। णिजन्ता-

विहितस्यापि कृत्स्थनकारस्य णिलोपे कृते हलन्तात्परत्वेन णेर्विभाषा इति विकल्पं बाधितुं विधेः संभवात् । इष्टापत्तौ तु अणिजन्तप्रकृतिकानीयर्प्रत्ययान्तप्रेङ्खणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात् किं तु णिजन्तप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् । किं च अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र कृत्यचः इत्यनेन णत्वं स्यादतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति दिक् ॥ नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते, प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थत्वसंभवात्, नुम्नकारेण व्यवधानात् कृत्यचः इत्यस्याप्राप्तेरित्यत आह ॥ नुम्ग्रहणमिति ॥ अट्कुप्वाङिति सूत्र इवात्रापि नुमानुस्वारो लक्ष्यते इति विध्यर्थत्वमिह न शङ्कनीयमिति भावः ॥ प्रोम्भणमिति । उम्भ पूरणे इत्यस्माद्भावे ल्युट् ॥ वा निंस । कृत्यचः इत्यतोऽनुवर्तनादाह । कृति पर इति ॥ ण्यन्तभादीनामिति । ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । हेरचङि इति सूत्रे अचङीति पर्युदासेन प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् इति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुः ॥ तद्भ्रमसात् । ज्ञापनं तु कुत्वमात्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात् ॥ अचो यत् । धातोरिति वर्त्तते, अज्ग्रहणं च धातोर्विशेषणम् । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । अजन्तादिति ॥ शक्यमकर्तुमिति । अत्र केचिदज्ग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थमपेक्षितम् । तेन दित्स्य धित्स्यमित्यत्र यति कृते यतोनावः इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । ण्यति कृते तु तित्स्वरितम् इति प्रसज्येत । न च दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र ऋहलोर्ण्यदिति ण्यतः प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । आर्धधातुकविवक्षायामेव अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुः ॥ तदापाततः । आर्धधातुके विवक्षिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा ह्येदं संभवेत्, लोपस्तु आर्धधातुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणयतीत्यादावुपधावृद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ सुपठत्वादिति । इमे धातवोजन्ता हलन्ताश्च तत्र हलन्तात् ण्यत वक्ष्यतीति परिशेषादजन्तादेव यद्भविष्यतीति भावः ॥ तकिशसि ॥ तक हसने शसु हिंसायाम् चते याचने । यत्तु केचित् शसि इति सानुस्वारं पठन्ति । तदुपेक्ष्यम् । ईड्वन्दवृशंसदुहां ण्यतः इति सूत्राविरोधेन शसेर्ण्यत एव स्वीकर्तव्यत्वात् ॥ हनो वा यदिति ॥ हन्तेर्वा यत्स्यात्, यत्संनियोगेन वधादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति शीर्षच्छेदाद्यच्च इत्यतो यदित्यनुवर्तमाने दण्डादिभ्य इति तद्धिन यतापि सिध्यति । तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इति समासो न सिध्येत् । कृति पुनः कर्तृकरणे कृता इति सिध्यति । न चासिरवधमर्हतीति विग्रहे कृतसमासादेव तद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्प्र-

त्ययविधौ तदन्तविधेश्च प्रतिषेधात्स्वरे भेदाच्च असिवधशब्दाद्यति हि सति ति-त्स्वरितम् इति स्वरितः प्रसज्येत । तदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तः । अत एव वध्यशब्देन तद्धितान्तेन सह सुप्सुपा इति समास इत्यपि न वाच्यम् । अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गादिति दिक् ॥ घात्य इति । हनस्तोऽचिण्णलोः इति तत्त्वम् । हो हन्तेः इति कुत्वम् ॥ पोरदुपधात् ॥ पोः किम् । पाक्यम् ॥ अदुपधात्किम् । कोप्यम् ॥ तपरकरणं किम् । आप्लृ व्याप्तौ । आप्यम् ॥ नानुबन्धेति ॥ अनुबन्धानामनवयवत्वात् तत्कृतमसारूप्यं नाश्रीयते । एकान्तत्वपक्षेपि ददातिदधात्योर्विभाषा इति विभाषाग्रहणात् लिङ्गान्नाश्रीयते । अन्यथा अनुबन्धकृतादसारूप्यादेव शविषये णो भविष्यतीति किं तेन विभाषाग्रहणेन । ततश्च पक्षद्वयेपि शप्यमित्यादौ ण्यन्न भवतीति भावः ॥ एतच्च ददातीत्यादिसूत्रे विभाषाग्रहणमनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे शविषये णस्याप्राप्तौ विभाषा, एकान्तत्वपक्षे तु प्राप्तविभाषेति पक्षद्वयसाधारणं विभाषाग्रहणं लिङ्गं मनोरमायामेकान्तत्वपक्ष एवोपन्यस्तमिति तदनुसारेणेहाप्युक्तम् ॥ अनेकान्तत्वपक्षे त्वसाधारणं लिङ्गमुदीचां माङः इति सूत्रे माङो ग्रहणम् । मेङ इत्यत्र हि सत्यपि ङकारानुबन्धे तस्यानवयवत्वाद् एजन्तत्वमविहतमिति आदेच उपदेशे इत्यात्वस्वीकारादिति दिक् ॥ ण्यदेवेति । तेन तित्स्वरितम् इति स्वरिते सति आलभ्य इत्यत्र समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरितान्तत्वमिष्टं सिध्यति, यति तु यतो नावः इत्याद्युदात्तत्वं प्रसज्येत । तच्चानिष्टमिति भावः ॥ उपात्प्रशंसायाम् । यादौ प्रत्यये विवक्षिते उपपूर्वाल्लभेर्नुम् स्यात्प्रशंसायाम् । सा चेह गम्यमानतया विशेषणम् । धात्वर्थस्तु प्राप्तिरेव । तेन यस्य प्राप्तिर्यस्माद्वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भवति तदिहोदाहरणम् । विपरीतं तु प्रत्युदाहरणम् । इहापि यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्यर्थान्नुमि कृते ण्यति सत्यन्तस्वरितत्वं भवति, यति तु सत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । प्राचा तु स्वरे विशेषमनालोच्य पोरदुपधात् इति यतमेव स्वीकृत्य यति परे नुमिति व्याख्यातम् । तदाकरविरोधादुपेक्ष्यमित्याहुः ॥ गदमद । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । एभ्योनुपसर्गेभ्यो यत्स्यात् ण्यतोपवादः ॥ अनुपसर्गे किम् । न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् इति श्रीहर्षः ॥ यमेरिति । पोरदुपधात् इत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः ॥ नियमे साधुरिति । यमः समुपनिविषु च इति वैकल्पिकेप्प्रत्यये कृते तत्र साधुः इति तद्धितो यदित्यर्थः ॥ यद्यपि अस्मिन्पक्षे कृत्यानां कर्तरि वा इत्यस्याप्रवृत्तेः कर्तरि तृतीया दुर्लभा । तथापि त्वयेति तेनेति च करणत्वविवक्षया तृतीयेति स्थितस्य गतिर्बो-

द्विहितस्यापि कृत्स्थनकारस्य णिलोपे कृते हलन्तात्परत्वेन णेर्विभाषा इति विकल्पं बाधितुं विधेः संभवात् । इष्टापत्तौ तु अणिजन्तप्रकृतिकानीयर्प्रत्ययान्तप्रेङ्गणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात् किं तु णिजन्तप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् । किं च अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र कृत्यचः इत्यनेन णत्वं स्यादतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति दिक् ॥ नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते, प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थत्वसंभवात्, नुमनकारेण व्यवधानात् कृत्यचः इत्यस्याप्राप्तेरित्यत आह।नुम्ग्रहणमिति ॥ अट्कुप्वाङिति सूत्र इवात्रापि नुमानुस्वारो लक्ष्यते इति विध्यर्थत्वमिह न शङ्कनीयमिति भावः ॥ प्रोम्भणमिति । उम्भ पूरणे इत्यस्माद्भावे ल्युट् ॥ वा निंस । कृत्यचः इत्यतोऽनुवर्तनादाह। कृति पर इति ॥ ण्यन्तभादीनामिति । ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । हेरचङि इति सूत्रे अचङीति पर्युदासेन प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् इति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुः ॥ तद्भ्रमसात् । ज्ञापनं तु कुत्वमात्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात् ॥ अचो यत् । धातोरिति वर्त्तते, अज्ग्रहणं च धातोर्विशेषणम् । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह। अजन्तादिति ॥ शक्यमकर्त्तुमिति । अत्र केचिदज्ग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थमपेक्षितम् । तेन दित्स्य धित्स्यमित्यत्र यति कृते यतोनावः इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । ण्यति कृते तु तित्स्वरितम् इति प्रसज्येत । न च दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र ऋहलोर्ण्यदिति ण्यतः प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । आर्धधातुकविवक्षायामेव अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुः ॥ तदापाततः । आर्धधातुके विवक्षिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा ह्येदं संभवेत्, लोपस्तु आर्धधातुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणयतीत्यादावुपधावृद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ सुपठत्वादिति । इमे धातवोऽजन्ता हलन्ताश्च तत्र हलन्तात् ण्यत वक्ष्यतीति परिशेषादजन्तादेव यद्भविष्यतीति भावः ॥ तकिशसि ॥ तक हसने शसु हिंसायाम् चते याचने । यत्तु केचित् शसि इति सानुस्वारं पठन्ति । तदुपेक्ष्यम् । ईड्वन्दवृशंसदुहां ण्यतः इति सूत्राविरोधेन शसेर्ण्यत एव स्वीकर्तव्यत्वात् ॥ हनो वा यदिति ॥ हन्तेर्वा यत्स्यात्, यत्संनियोगेन वधादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति शीर्षच्छेदाद्यच्च इत्यतो यदित्यनुवर्तमाने दण्डादिभ्यः इति तद्धितेन यतापि सिध्यति । तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इति समासो न सिध्येत् । कृति पुनः कर्तृकरणे कृता इति सिध्यति । न चासिवधमर्हतीति विग्रहे कृतसमासादेव तद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्प्र-

णस्य वैयर्थ्यशङ्कायां भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्थितम्। तद्भाष्यस्वारस्यग्राहिणां मतमाह। कर्मणीति॥ सुप्यनुपसर्गे इति। सुपि किम्। हनस्तोचिण्णलोः। घातः॥ अनुपसर्गे किम्। प्रघातः। भावे घञ्॥ एतिस्तु॥ एभ्य इति॥ सुप्यनुपसर्गे भावे इति च निवृत्तमिति भावः। एतीतीण एव ग्रहणं नेङिकोः। तयोरधिपूर्वयोरेव ग्रहणादेतीति निर्देशानुपपत्तेः। तथा च रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् इति भाष्ये यदेव प्रयुक्तं। केचित्तु इणवदिक इति वचनादिकोपि भवतीत्यधीत्या मातेत्युदाहरन्ति॥ इत्य इति। कथं तर्हि उपेयम् इति। ईङ् गतौ इति दैवादिकाद् यत्॥ न वृङ इति। ईडवन्द इति ज्ञापकात् तत्र हि ईडवन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो वृङ एव ग्रहणमिति भावः॥ परस्यापीति। ओरावश्यके इति प्राप्तस्य॥ तस्यावकाशोवश्यंलाव्यमिति आवश्यकविवक्षायाम्। स्तुत्यादौ क्यपोवकाशः। अवश्यस्तुत्य इत्यादावुभयप्राप्तौ विप्रतिषेधे परम् इति ण्यत्स्यात् तन्माभूदिति पुनः क्यदुक्तिरिति भावः॥ अङ्पूर्वादञ्जेरिति। ननु ण्यत्येव नलोपः कस्मान्नोक्त इति चेन्न। कुत्वप्रसङ्गात्, तित्स्वरप्रसङ्गाच्च। तस्मात् क्यबन्त एवाज्यशब्दः॥ नन्वेवमवग्रहः प्राप्नोति। न चेष्टापत्तिः। आज्यं किमामीत् इत्यादौ पदकारैस्तदकरणादिति चेद्॥ अत्र भाष्यम्। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैस्तु लक्षणमनुवर्त्यम् इति॥ सत्यपि अवान्तरपदत्वे ऋत्विजं पूर्वेभिः इत्यादाविव सम्प्रदायानुरोधेन क्वचिदवग्रहो न क्रियते इत्यादिस्तदाशयः॥ कृपिचृत्योस्त्विति। कृपू सामर्थ्ये चृती हिंसाग्रन्थनयोः॥ कल्प्यमिति। कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वात् ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यविधानाच्च ऋदुपधत्वम्॥ ह्रस्वः सुपठ इति। दीर्घं पठतः सूत्रकृतस्त्वयमाशयः। दीर्घनिर्देश इतिप्रश्लेषार्थः तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषा इत्यात्त्वबाधनार्थः। अन्यथा ये विभाषा इत्यस्यावकाशः खायते खन्यते, इत्त्वस्यावकाशः यस्मिन् पक्षे आत्त्वं नास्ति, आत्वपक्षे तु उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्त्वं स्याद्। ये विभाषा इत्यत्र हि ये इति विषयसप्तमी, तथा च यकारादौ बुद्धिस्थे एव प्राप्तमात्त्वमन्तरङ्गम्, ईकारस्तु क्यपा सह विधानाद्बहिरङ्गः॥ तथा चान्तरङ्गस्यात्त्वस्य बाधनाय प्रश्लेषेण द्वितीय इकारविधिरावश्यक इति ई च इति दीर्घोच्चारणं कृतमिति॥ दीर्घं प्रत्याचक्षाणस्य भाष्यकृतस्त्वयमाशयः। इत्त्वमन्तरङ्गं परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात्, क्यप्संनियोगशिष्टं हि तत्। आत्त्वं तु बहिरङ्गं ये इति परसप्तम्याश्रयणात्। एवं इत्त्वेनात्त्वबाधो न्याय्य एवेति दीर्घो न पठनीयः। ह्रस्वपाठे मात्रालाघवमस्तीति तदनुरोधेन ये इति परसप्तम्याश्र-

द्विहितस्यापि कत्स्यनकारस्य णिलोपे कृते हलन्तात्परत्वेन णेर्विभाषा इति विकल्पं बाधित्वा विधेः संभवात् । इष्टापत्तौ तु अणिजन्तप्रकृतिकानीयर्प्रत्ययान्तप्रेङ्खणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात् किं तु णिजन्तप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् । किं च अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र कृत्यचः इत्यनेन णत्वं स्यादतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति दिक् ॥ नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते, प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थत्वसंभवात्, नुम्नकारेण व्यवधानात् कृत्यचः इत्यस्याप्राप्तेरित्यत आह। नुम्ग्रहणमिति ॥ अट्कुप्वाङिति सूत्र इवात्रापि नुमानुस्वारो लक्ष्यते इति विध्यर्थत्वमिह न शङ्कनीयमिति भावः ॥ प्रोम्भणमिति । उम्भ पूरणे इत्यस्माद्भावे ल्युट् ॥ वा निंस । कृत्यचः इत्यतोऽनुवर्तनादाह। कृति पर इति ॥ ण्यन्तभादीनामिति । ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । हेरचङि इति सूत्रे अचङीति पर्युदासेन प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् इति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुः ॥ तद्भ्रमसात् । ज्ञापनं तु कुत्वमात्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात्॥ अचो यत् । धातोरिति वर्त्तते, अज्ग्रहणं च धातोर्विशेषणम् । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह। अजन्तादिति ॥शक्यमकर्त्तुमिति । अत्र केचिदज्ग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थमपेक्षितम् । तेन दित्स्य धित्स्यमित्यत्र यति कृते यतोनावः इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । ण्यति कृते तु तित्स्वरितम् इति प्रसज्येत । न च दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र ऋहलोरिति ण्यतः प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । आर्धधातुकविवक्षायामेव अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुः ॥ तदापाततः ।आर्धधातुके विवक्षिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा ह्येदं संभवेत्, लोपस्तु आर्धधातुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणयतीत्यादावुपधावृद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ सुपठत्वादिति । इये धातवोजन्ता हलन्ताश्च तत्र हलन्तात् ण्यत वक्ष्यतीति परिशेषादजन्तादेव यद्भविष्यतीति भावः ॥ तकिशसि ॥ तक हसने शसु हिंसायाम् चते याचने । यत्तु केचित् शसि इति सानुस्वारं पठन्ति । तदुपेक्ष्यम् । ईड्वन्दवृशंसदुहां ण्यतः इति सूत्राविरोधेन शसेर्ण्यत एव स्वीकर्तव्यत्वात् ॥ हनो वा यदिति ॥ हन्तेर्वा यत्स्यात्, यत्संनियोगेन वधादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति शीर्षच्छेदाद्यच्च इत्यतो यदित्यनुवर्तमाने दण्डादिभ्यः इति तद्धितेन यतापि सिध्यति । तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इति समासो न सिध्येत् । कृति पुनः कर्तृकरणे कृता इति सिध्यति । न चासिवधमर्हतीति विग्रहे कृत्समासादेव तद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्प्र-

ग्रह्यसंज्ञा, न तु पदस्य । तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारो बोध्यः । अवग्रह्यप्रगृह्यशब्दौ प्रातिशाख्यादिषु पदविशेषपरतया निरूढौ ॥ अस्वैरीति । स्वेन ईरितुं शीलमस्य स्वैरी स्वतन्त्रः स्वादीरेरिणोः इति वृद्धिः । नञ्पूर्वस्तु अस्वैरी ॥ गृह्यका इति । अनुकम्पायाम् इति कन् । गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ये इत्यमरः ॥ विभाषा कृ । करोतेः क्यप्यप्राप्ते, वृषेस्तु ऋदुपधत्वान्नित्यं प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ पत्रं वाहनमिति । पतत्यनेनेत्यर्थे दाम्नीशस इत्यादिना करणे ष्ट्रन् ॥ युग्यो गौरिति । यद्यपि तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् इति तद्धितयतापि इदं सिद्ध्यति । तथापि ण्यतं व्यावर्तयितुमिदं सूत्रम् । अन्यथा हि योग्यो गौरिति स्यात् ॥ अन्ये त्वाहुः । युग्यो हस्तो इति हि वृत्तावुदाहृतम् । तत्तु तद्धितेन न सिध्यति, न हि हस्ती युगं वहति । कृता तु सिद्ध्यति युज्यते संबध्यते ह्यसौ कुथादिनेति ततश्चात्र वैयर्थ्यशङ्कैव नास्तीति दिक् ॥ हृद्यौ सत्यामिति । तेन अमावास्याया वा इति विहितस्तद्धितो ऽस्वपक्षेऽपि सिद्ध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् ॥ यदि तु यत्प्रत्ययान्तस्येदं पाक्षिकं निपातनमित्याश्रीयेत तदा यता मुक्तेऽधिकरणे ण्यदेव तावद्दुर्लभः । अथापि बाहुलकाल्लभ्येत, एवमपि ण्यदन्तमनूद्य विहितस्तद्धितो यदन्तान्न स्यादिति दिक् ॥ ऋहलो ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। ऋ इति ऋधातोर्न ग्रहणम्, किं तु ऋवर्णस्य हला साहचर्यात् परं कार्यम् इति निर्देशात् इडवन्द इत्यादिलिङ्गाच्च । ऋहलोः इत्येतदनुवर्तमानस्य धातोर्विशेषणम्, विशेषणेन तदन्तविधिस्तदेतदाह । ऋवर्णान्तादित्यादि । अत्रेदमवधेयम् । मूलपुस्तकेषु सर्वत्र विभाषा कृवृषोः इत्यत्र पक्षे क्यत् भवतीति वक्तुम् ऋहलोर्ण्यत् इति सूत्रं पठित्वा पश्चाद् युग्यं च पत्रे अमावस्यदन्यतरस्यामिति पठितम् । मनोरमायां तु सूत्रपाठक्रमेण युग्यं च पत्रे अमावस्यदन्यतरस्यामिति व्याख्याय पश्चात् ऋहलोः इति सूत्रं व्याख्यातमिति ॥ गर्ज्यमिति ॥ गर्ज शब्दे । ऋहलोः इति ण्यति चजोः इति कुत्वे प्राप्तेयं निषेधः ॥ कुत्वं स्यादेवेति । उदितो वा इति क्त्वायामिड्विकल्पाद् यस्य विभाषा इति निष्ठायामनिट्त्वादिति भावः ॥ विपरीतमिति । सूत्रकारमते शुचुल्लुचुप्रभृतीनां न क्वादेः इति कुत्वं न भवतीति । वार्तिककारमते तु निष्ठायामनिट्त्वात् चजोः इति कुत्वं भवतीति परस्परविरुद्धमित्यर्थः ॥ यथोत्तरमिति । तथा च वार्तिकानुरोधेन कुत्वं स्वीकर्त्तव्यमिति भावः ॥ समाज इति । अज गतिक्षेपणयोः इत्यस्माद्घञि चजोः इति कुत्वे प्राप्तेयं निषेधः । एवं व्रजेरपि ॥ न्युब्ज इति ॥ उब्ज आर्जवे निपूर्वस्यास्य जस्य कुत्वाभावो दस्य च बकारो निपात्यते ॥ भुजा सिद्धे इति । उच सम-

ह्विहितस्यापि कृत्स्थनकारस्य णिलोपे कृते हलन्तात्परत्वेन णेर्विभाषा इति विकल्पं बाधितु विधेः संभवात् । इष्टापत्तौ तु अणिजन्तप्रकृतिकानीयर्प्रत्ययान्तप्रेङ्खणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात् किं तु णिजन्तप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् । किं च अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र कृत्यचः इत्यनेन णत्वं स्यादतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति दिक् ॥ नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते, प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थत्वसंभवात्, नुम्नकारेण व्यवधानात् कृत्यचः इत्यस्याप्राप्तेरित्यत आह।नुम्ग्रहणमिति ॥ अट्कुप्वाङिति सूत्र इवात्रापि नुमानुस्वारो लक्ष्यते इति विध्यर्थत्वमिह न शङ्कनीयमिति भावः ॥ प्रोम्भणमिति । उम्भ पूरणे इत्यस्माद्भावे ल्युट् ॥ वा निंस । कृत्यचः इत्यतोऽनुवर्तनादाह। कृति पर इति ॥ ण्यन्तभादीनामिति । ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । हेरचङि इति सूत्रे अचङीति पर्युदासेन प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् इति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुः ॥ तदसत् । ज्ञापनं तु कुत्वमात्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात्॥ अचो यत् । धातोरिति वर्त्तते, अज्ग्रहणं च धातोर्विशेषणम् । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह। अजन्तादिति ॥शक्यमकर्त्तुमिति । अत्र केचिदज्ग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थमपेक्षितम् । तेन दित्स्य धित्स्यमित्यत्र यति कृते यतोनावः इत्याद्युदात्तत्व सिध्यति । ण्यति कृते तु तित्स्वरितम् इति प्रसज्येत । न च दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र ऋहलोरिति ण्यतः प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । आर्धधातुकविवक्षायामेव अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुः ॥ तदापाततः ।आर्धधातुके विवक्षिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा ह्येदं संभवेत्, लोपस्तु आर्धधातुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणयतीत्यादावुपधावृद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ सुपठत्वादिति । इये धातवोजन्ता हलन्ताश्च तत्र हलन्तात् ण्यत वक्ष्यतोनि परिशेषादजन्तादेव यद्भविष्यतीति भावः ॥ तकिशसि ॥ तक हसने शसु हिंसायाम् चते याचने । यत्तु केचित् शसि इति सानुस्वारं पठन्ति । तदुपेक्ष्यम् । ईड्वन्दवृशंसदुहां ण्यतः इति सूत्राविरोधेन शसेर्ण्यत एव स्वीकर्तव्यत्वात् ॥ हनो वा यदिति ॥ हन्तेर्वा यत्स्यात्, यत्संनियोगेन वधादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति शीर्षच्छेदाद्यच्च इत्यतो यदित्यनुवर्तमाने दण्डादिभ्यः इति तद्धितेन यतापि सिध्यति । तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इति समासो न सिध्येत् । कृति पुनः कर्तृकरणे कृता इति सिध्यति । न चासिवधमर्हतीति विग्रहे कृत्समासादेव तद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्प-

दक्षिणाग्निविशेष इत्यादि ॥ वैश्यकु ादेरिति । दक्षिणाग्नेर्हि योनिर्विकल्प्यते वैश्यकुलादिवित्तवतो भ्राष्ट्राद्वा, गार्हपत्याद्वेति ॥ कर्मव्यापार इति । तथा चायमर्थः । लोकानां या प्रीतिस्तद्विषयीभवनं यस्मिन्नास्ति चोरादौ सोऽसंमतिरिति । वस्तुतस्तु प्रीतिविषयीभवनापेक्षया लाघवात्प्रीतिरेव संमतिः सा यस्मिंश्चोरादौ नास्ति लोकानां सोऽसंमतिः । यद्वा संमतिः प्रीतिविषयेषु यस्य नास्ति स विरक्तोऽसंमतिः । तन्त्रेणार्थद्वयमपि गृह्यते ॥ पाय्यसान्नाय्य ॥ चतुर्षु अर्थेषु चत्वारो निपात्यन्ते । मीयतेऽनेनेति ॥ माङः करणे ण्यत् । मेयमन्यत् । हविर्विशेष इति । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायाम् इति विहितौ दधिपयोरूपः ॥ धीयतेऽनयेति । अत्र सर्वा सामिधेनी न ग्राह्या किं तु समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा पृथुपाजा अमर्त्यः इत्यादिकैव । अयं च विशेषो निपातनस्य रूढ्यर्थत्वाल्लभ्यते । नन्वेवं निपातनात्सामिधेनीविशेषवाचकत्वे सामिधेनीग्रहणं व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । सूत्रे सामिधेनीग्रहणं प्रयोगविशेषोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते । धाय्याः शंसन्ति इति । न हि शस्त्रेण समित् प्रक्षिप्यते ॥ क्रतौ ॥ कुण्डपाय्य इति । कुण्डशब्दे तृतीयान्ते उपपदे पिबतेरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते नन्वत्र ण्यदेव निपात्यतां प्रकृतत्वाद् एवं च आतो युक् चिण्कृतोः इति सिद्धत्वात् यक् च न निपातनीय इति लाघवमस्तीति चेत् । मैवम् । तित्स्वरप्रसङ्गाद् । इष्यते तु, यतो नावः इत्याद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तथा च प्रयुज्यते । प्रणायात् कुण्डपाय्य इति । संपूर्वाच्चिनोतेस्तु ण्यदायौ । क्रतौ कर्मि । कुण्डपानम् ॥ संचेयम् ॥ अग्नौपरि ॥ अग्निरिह न ज्वलनः किं तु तदाधारार्थमिष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं तदाह स्थलविशेष इति ॥ एते साधव इति । स्थलविशेषेऽभिधेये परिपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशयोः संपूर्वस्य वह्नेस्तु सम्प्रसारणदीर्घयोश्च निपातनादिति भावः ॥ चित्योऽग्निरिति । चिनोतेः कर्मणि क्यप्यतोऽपवादः । इह सूत्रे अग्नावित्यनुवर्तते तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणं न द्वितीयस्य, तस्य भावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात् । अग्नेरन्यत्र चेयमित्येव ॥ शब्दकौस्तुभादौ तु अग्निचित्येत्यत्र भावे यकारप्रत्ययस्तु कश्चिन्निपात्यते, न तु क्यप्, तेनान्तोदात्तत्वं भवति । क्यपि तु कृते क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण चित्य युवाद्युदात्तः स्यादिति स्थितम् ॥ ननु वासरूपविधिना क्त्वा अपि भविष्यन्तीत्यत आह स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमिति । क्त्युडिति ॥ हसितं हसनं छात्रस्य नपुंसके भावे क्तः ल्युट् च

द्विहितस्यापि कत्स्यनकारस्य णिलोपे कृते हलन्तात्परत्वेन णेर्विभाषा इति विकल्पं बाधितुं विधेः संभवात् । इष्टापत्तौ तु अणिजन्तप्रकृतिकानीयर्प्रत्ययान्तप्रेङ्खणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात् किं तु णिजन्तप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् । किं च अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र कृत्यचः इत्यनेन णत्वं स्यादतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति दिक् ॥ नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते, प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थत्वसंभवात्, नुम्नकारेण व्यवधानात् कृत्यचः इत्यस्याप्राप्तेरित्यत आह।नुम्ग्रहणमिति ॥ अट्कुप्वाङिति सूत्र इवात्रापि नुमानुस्वारो लक्ष्यते इति विध्यर्थत्वमिह न शङ्कनीयमिति भावः ॥ प्रोक्षणमिति । उक्ष पूरणे इत्यस्माद्भावे ल्युट् ॥ वा निंस । कृत्यचः इत्यतोऽनुवर्तनादाह। कृति पर इति ॥ ण्यन्तभादीनामिति । ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । हेरचङि इति सूत्रे अचङीति पर्युदासेन प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् इति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुः ॥ तद्भ्रमसात् । ज्ञापनं तु कुत्वमात्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात्॥ अचो यत् । धातोरिति वर्त्तते, अज्ग्रहणं च धातोर्विशेषणम् । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह। अजन्तादिति ॥शक्यमकर्त्तुमिति । अत्र केचिदज्ग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थमपेक्षितम् । तेन दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र यति कृते यतोनावः इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । ण्यति कृते तु तित्स्वरितम् इति प्रसज्येत । न च दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र ऋहलोरिति ण्यतः प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । आर्धधातुकविवक्षायामेव अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुः ॥ तदापाततः ।आर्धधातुके विवक्षिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा ह्येदं संभवेत्, लोपस्तु आर्धधातुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणयतीत्यादावुपधावृद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ सुपठत्वादिति । इमे धातवोऽजन्ता हलन्ताश्च तत्र हलन्तात् ण्यत वक्ष्यतीति परिशेषादजन्तादेव यद्भविष्यतीति भावः ॥ तकिशसि ॥ तक हसने शसु हिंसायाम् चते याचने । यत्तु केचित् शसि इति सानुस्वारं पठन्ति । तदुपेक्ष्यम् । ईड्वन्दवृशंसदुहां ण्यतः इति सूत्राविरोधेन शंसेर्ण्यत एव स्वीकर्तव्यत्वात् ॥ हनो वा यदिति ॥ हन्तेर्वा यत्स्यात्, यत्संनियोगेन वधादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति शीर्षच्छेदाद्यच्च इत्यतो यदित्यनुवर्तमाने दण्डादिभ्यः इति तद्धितेन यतापि सिध्यति । तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इति समासो न सिध्येत् । कृति पुनः कर्तृकरणे कृता इति सिध्यति । न चासिवधमर्हतीति विग्रहे कृतसमासादेव तद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्प्र-

नन्यभावं विषयशब्द इति। तदन्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावः तथा च विकल्पार्हस्य क्रमेः परस्मैपदात्मनेपदोभयप्राप्तिविषयत्वान्निषेधो नेति भावः। संजिगमिषितेति। संपूर्वाद्गमेः सन् सन्यङोः इति द्वित्वं हलादिःशेषे सन्यतः इत्यभ्यासस्येत्वम्। आर्द्धधातुकस्य इति सन इट् षत्वं सन्नन्तात्तृच् पुनरिट्॥ अल्लोपस्येति। प्राचा तु न धातुलोपे इति सूत्रे इक इत्यनुवृत्तेर्वृद्धेरनिषेधः पापाचक इत्युक्तम्। तन्न। यङन्ते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वृद्धेः प्राप्त्यभावात्॥ ननु यङन्ते तु पापाचकरूपाभिप्रायेण तथोक्तम्। तत्र हि अकारविशिष्टस्यैव यङो लुगिति सर्वसंमतत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादिति चेत्। मैवम्। एवं तर्हि आर्द्धधातुकस्य धात्ववयवलोपनिमित्तत्वाभावेन यङ्लुगन्ते न धातुलोपे इति निषेधस्य प्रसक्त्यभावात्॥ नन्दिगृहि। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते तदाह। नन्द्यादेर्ल्युरित्यादि॥ मधुसूदन इति। मधुं दैत्यं सूदयतीति विग्रहः। सूद क्षरणे। इह अर्दिमूदिभ्यां कर्मण्यणि प्राप्ते नन्द्यादिपाठात् ल्युः॥ विभीषण इति। भियो हेतुभये षुक्॥ आह्वेति। णिनेर्णित्त्वादुपधावृद्धिः॥ स्थायीति। आतो युक्॥ मन्त्रीति। मन्त्रीति चुरादावुदित्पाठान्नुम् णेरनिटि इति लोपः॥ विषयीति। षिञ् बन्धने धात्वादेः इति षस्य सत्वे आदेशप्रत्यययोः इति प्राप्तस्य षत्वस्य सात्पदाद्योः इति निषेधादाह इह षत्वमपीति। निपातनादित्यनुषज्यते॥ परिनिविभ्यः इति सूत्रे सितसयेति क्तान्ताजन्तसिनोतेर्ग्रहणात्सिन्यन्तसिनोतेर्निपातनं विना षत्वं दुर्लभमिति भावः॥ जारभरेत्यादि। जारं बिभर्ति श्वानं पचतीति विग्रहः॥ श्वपाकोपीति। कर्मण्यणेपिपच्चे भवतीति भावः। चेक्षिय इति। संयोगपूर्वत्वात् एरनेकाचः इति न यण्॥ लोलुव इति। इह सुबभावात् ओः सुपि इति यण्नेति अचि श्नुधातु इत्युवङ्॥ मरीमृज इति। रीगृदुपधस्य च इति रीगागमः॥ हलादिःशेषस्य नेति। सति तु हलादिःशेष आगमस्य आदेशस्य वा विशेषो नास्तीति आचाभ्यासस्य इत्येव ब्रूयादिति भावः॥ पाटेर्णिलुगिति। णेरनिटि इति लोपे हि प्रत्ययलक्षणन्यायेन पाटूपट इत्यत्रोपधावृद्धिः स्यादिति भावः॥ इहापि पूर्ववदुक्तस्य हलादिःशेषस्योरभावः॥ इगुपध॥ इक् उपधा यस्य सः। ज्ञा अवबोधने, प्रीञ् तर्पणे, कॄ विक्षेपे, एषामितरेतरयोगद्वन्द्वे व्यत्ययेन पञ्चम्येकवचने कृशब्दस्य धात्वनुकरणत्वेन प्रकृतिवदनुकरणम् इत्यतिदेशात् ऋत इद्धातोः इति इत्त्वम्। समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकह्रस्वत्वे सति इत्त्वं न स्यात्। ज्ञ इति। जानातीति ज्ञः आतो लोप इटि च इत्यालोपः॥ पाघ्राध्मा। पापाने। पा रक्षणे इत्ययं तु न गृह्यते,

लुग्विकरणत्वात्। इह सूत्रे उपसर्ग इति केचिदनुवर्त्तयन्ति, तद् बहूनामसंमतम्। तथा च श्रीहर्षः फलानि धूमस्य धयानधोमुखान् इति। श्रूयते च यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् इति॥ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द॥ इह लिम्पविन्देति भाविना नुमा सनुमकौ निर्दिष्टौ। तेन लाभार्थस्यैव विन्देर्ग्रहणं, न तु सत्ताद्यर्थकानाम्॥ धारय इति। धृञ् धारणे। धृङ् अवस्थाने। एतयोर्द्वयोरपि ग्रहणम्। अथ कथं न मह्यमनोत्तरधारयस्य ते इति श्रीहर्षः। परत्वाद्धि सूत्रधारादिष्विव कर्मण्यणा भाव्यम्। तथा च वार्त्तिकम् अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन इति॥ सत्यम्। कर्मणः शेषत्वविवक्षायामणोप्राप्त्या शे कृते शेषषष्ठ्यन्तेन समासो भविष्यति। एतेन गङ्गाधरभूधरजलधारादयो व्याख्याताः॥ पारय इति। पार कर्मसमाप्तौ चुरादिरदन्तः। पॄ पालनपूरणयोः इति वा हेतुमण्ण्यन्तः॥ वेदय इति। विद चेतनाख्यानादिषु चुरादिः ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्यन्तः। इहोदाहरणेषु लिपिविदिभ्यां तुदादिभ्यः शः शे मुचादीनाम् इति नुम्। धार्यादिभ्यस्तु शप् गुणायादेशौ॥ अरविन्दमिति। चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तराले स्थितानि काष्ठानि अराः तदाकाराणि दलानि तत्सादृश्यादरास्तान् विन्दति लभते इत्यर्थः कर्मण्यणो बाधनायेदम्॥ ददातिदधात्योर्विभाषा॥ ददः। दध इति। शे परे जुहोत्यादिभ्यः इति श्लुः श्लौ इति द्वित्वम् अपित्सार्वधातुकस्य शस्य ङित्त्वात् आतो लोपः इत्यालोपः॥ वक्ष्यमाणो ण इति। श्याद्व्यधा इति णप्रत्यये आतो युक्ति दायः धायः॥ प्रदःप्रध इति। आतश्चोपसर्गे इति कः। स्यादेतत्। दद दाने दध धारणे आभ्यामचि ददो दध इति सिद्धम्, दाधाभ्यामादन्तलक्षणे णप्रत्यये दायो धाय इत्यपि, ततश्चेदं व्यर्थमिति चेत्॥ सत्यम्। स्वरार्थमिदं सूत्रम्। अददः अदधः। इह हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते। अजन्तत्वे तु अच्कावशक्तौ इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्॥ इति शब्द आद्यर्थ इति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः॥ श्याद्व्यधा। अनुपसर्गादिति निवृत्तम्। उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात्। एवं च तत्सम्बद्धं विभाषाग्रहणमपि निवृत्तं तदाह। नित्यमिति। इह सूत्रे श्यैङ् गतौ इत्यस्य आत्वे श्या आत् इति प्रश्लेषो न तु शीङो यणादेशेन नाप्यततेः अच्छब्दान्तानां वा यतिप्रभृतीनां, नाप्यकारान्तानां वा प्रश्लेषेण ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः॥ कं बाधितुमिति। अन्यथा आतश्चोपसर्गे इति विशेषविहितः कः सामान्यविहितस्य णस्य बाधकः स्यादित्यर्थः॥ स्रु गतौ। प्राचा तु सूत्रे आश्रु इति तालव्यं पठित्वा शृणोतिरुदाहृतः तदनाकरम्। तथा च प्रयुञ्जते अनाश्रवा वः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः इति नैषधा-

दौ। अमरोऽप्याह वचने स्थित आस्रवः इति। यदि तु सूत्रे अस्मिन् शृणोतेर्ग्रहणं स्यात्तर्हि ऋदोरप् इति सामान्यविहितमप बाधित्वा आङ्पूर्वकात्स्रुणोतेर्विशेषविहितो णः एव स्यात्। तथा च आस्रव इति रूपं न स्यात्किं त्वास्राव इति स्यादिति दिक्॥ लेहः श्लेष इति। इगुपधज्ञा इति कप्रत्यये गुणो न स्यादिति भावः॥ दुनोतेरिति। टुदु उपतापे इत्यस्मात्। दु गतौ इत्यस्मात्॥ दव इति। दवदावौ वनारण्यवह्नी इत्यमरः॥ काशिकेति। भाष्ये त्वेतद्वार्तिकं नास्तीति तन्मते भावशब्दोऽसाधुरित्यत आह।भाष्यमते त्विति॥ गेहे॥ गेह इति प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणं नोपपदम्। गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह। गेह कर्तरीति।एतत्सूत्रं तु शक्यमकर्तुं गृह ग्रहणे इति घ्यादेरिगुपधलक्षणे कप्रत्यये कृते गृहशब्दस्य सिद्धेः॥ तात्स्थ्यादिति। भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ मञ्चशब्देन पुरुषा अपि व्यपदिश्यन्ते। एवं च गृहशब्दो वेश्मनि मुख्यो दारेषु त्वौपचारिक इत्यर्थः। अत्रेदमवधेयम्।गृहशब्दोयमर्द्धर्चादित्वादुभयलिङ्गः। तत्र नपुंसकलिङ्गोऽभिधेयवचनः पुंलिङ्गस्तु बहुवचनान्त एव। गृहाः पुंसि च भूम्न्येव इत्यमरोक्तेरिति॥ शिल्पिनि ष्वुन्॥ पूर्वेण साहचर्याच्छिल्पिनीत्यपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तूपपदमित्याह। तद्वति कर्तरीति॥ भाष्यमते त्विति। तथा च षष्ठे रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुं भाष्यकृतोक्तम् रजकरजनरजःसु कित्त्वात् सिद्धं कित एवैते औणादिकाः इति॥तत्र कैयटः रजक इति क्वुन् शिल्पि इति क्वुन्। रजनमिति रञ्जेः क्युन् इति क्युन्। रज इति भूरञ्जिभ्यां कित् इत्यसुन् प्रत्यय इत्यादि॥ गस्थकन्॥ गामादाग्रहणेष्वविशेषेपि गै शब्दे इत्ययमेवेह गृह्यते,न तु गाङ् गतौ इति।थकन् प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातुं समर्थ इत्याशयेनाह।गायतेरिति॥ ण्युट् च॥ योगविभाग उत्तरत्र अस्यैवानुवृत्त्यर्थः। गायन इति। आतो युक्॥ जहात्युदकमिति। उदकादधिकं वर्द्धनात्। भावान्।भावाः पदार्थाः तान्॥ जिहीते इति। ओहाङ् गतौ श्नाभ्यस्तयोरात इत्यभ्यासस्य त्वम्॥ प्रसृत्वः॥ पञ्चमोस्थाने व्यत्ययेन जस्। ओः सुपि इति यण्।लभ्यत इति। भूयः सहचाराद्यो हि यां क्रियां पुनःपुनरनुभवति स तत्र प्रायेण कौशलं लभते, तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र वुन्, यस्तु बहुशोऽपि दुष्टं करोति तत्र नेति भावः॥ आशिषि च॥ अप्राप्तप्रार्थनमाशीः, सा च प्रयोक्तृधर्मो न प्रत्ययार्थः कर्तरि कृत् इति कर्त्रर्थे विधानादित्याशयेनाह आशीर्विषयार्थेत्यादिना॥ जीवतादिति। जीवनं तव भूयादित्यर्थः। जीवक इति।

स्त्रियां तु टापि आशिषि वुनश्च न इति निषेधात् प्रत्ययस्थात् इति इत्वाभाव. । जीवका ॥ कर्मण्यण् ॥ उपपदसमास इति । तत्रोपदम् इति कर्मादिवाच्यकुम्भादिवाचकपदस्योपपदसञ्ज्ञायाम् उपपदमतिङ् इति समास इत्यर्थः ॥ कुम्भकार इति । अणि कृते कर्तृकर्मणोः कृति इति षष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समास. ॥ शेषत्वविवक्षायामिति । पदसंस्कारपक्षे तु धरतीति धरः गङ्गाया धर इति कर्मणि याषोष्ठ तदन्तेन समास इति सुवचम् ॥ स्यादेतत् । धातोर्विधीयमानस्याणादेः पदविधित्वाभावेन समर्थपरिभाषाया अनुपस्थानात्पश्यति कुम्भं करोति कटमित्यादावसमर्थादपि धातोरणादयः स्युरिति चेद् । अत्राहु । कुम्भाद्युपपदे विधीयमानस्याणादेरपि पदाश्रितविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानान्नोक्तदोषः । उपोच्चारित पदं ह्युपपद पद च सुप्तिङन्तमिति प्रागेवोक्तत्वादिति ॥ ह्वावामश्च ॥ कापवाद. इति ॥ आतोनुपसर्गे इति प्राप्तिर्बोध्या । स्वर्गह्वायइत्यादि । ह्वेञ्वेञोः आदेच इत्यात्वे आतो युक् इति युक् । माङ् माने मेङ् प्रणिदाने अनयोरिह ग्रहण, न तु मा माने इत्यस्य, अकर्मकत्वात् । कविधानस्य फलमाह आतो लोप इति ॥ पार्ष्णित्रमिति । पार्ष्णिं त्रायत इति त्रैङ् पालने । गोसंदाय इति ॥ अण् युक् ॥ प्रसारणिभ्य इति । प्रसारणमिति सप्रसारणपर्याय. ॥ जिनातीति । ज्या वयोहानौ । क्र्यादिभ्यः इति श्नाप्रत्यये ग्रहिज्या इति संप्रसारणे पूर्वरूपे हल. इति दीर्घे च कृते प्वादीनाम् इति ह्रस्वः ॥ ब्रह्मज्य इति । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । पूर्वेण के हि सति कित्त्वात्सप्रसारणादौ च ब्रह्मजिय इति स्यात् । आह्वः प्रह्व इति । के हि सति वचिस्वपि इत्यादिना ह्वेञः सप्रसारणे सत्याहुवः प्रहुव इति स्यादिति बोध्यम् ॥ सुपि स्थः । सुबिति प्रत्याहारो गृह्यते, न तु सप्तमीबहुवचन कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणात् ॥ आरम्भसामर्थ्यादिति । कर्तरि । पूर्वेणैव सिद्धत्वा दह कर्तरि कृत् इति न संबध्यते । अनिर्दिष्टार्थश्च स्वार्थे । धातोः स्वार्थो भाव एव ॥ नन्वेवं घञर्थे कविधानम् इत्यनेन गतार्थतेति चेत् । न। वार्तिक दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्ते. । किं च षष्ठी इति सूत्रेण पाक्षिकसमासे प्रसक्ते उपपदमतिङ् इति नित्यसमासार्थमिदम् । अत एव ल्युडन्तेनाऽस्वपदविग्रहमाह आखूनामुत्थानमिति ॥ नन्वेव घञर्थे कविधाने स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् इति वार्तिके स्थाग्रहण व्यर्थमिति चेद् । अत्राहुः । अकर्तरि कारके विधानार्थं तत्र स्थाग्रहणमिति ॥ आखूत्थ इति । स्था इत्यस्य के परे आतो लोप. इत्यालोपः उदः स्थास्तम्भोः इति उदः परस्यसथः उदो दस्य चर्त्वम् ॥ अत्र प्राचा आखूत्थं

वर्तते इति नपुंसके पठित तदुपेक्ष्यमिति मनोरमायामुक्तम् । भाष्यादौ सर्वत्र पुँल्लिङ्गस्यैव उदाहृतत्वात् । ल्युः कर्त्तरि मनिज् भावे कः किर्घोः प्रादितोऽन्यतः इत्यमरकोशे भावे कस्य पुंस्त्वविधानात् भावे नणकचिड्यतोऽन्य इति नपुंसकविधाने कस्य पर्युदासाच्चेति नणकचिड्य इत्यत्र चकार इत्यस्य स चितु नश्च णश्च कश्च चिच्च नणकचितस्तेभ्योऽन्य इति विग्रहः ॥ अम्बाम्ब ॥ कप्रत्ययान्तेति । तेन भूमिस्थितम् । गोस्थानमित्यादौ नेति भावः । प्राचा तु स्थस्य सस्येति व्याख्यातम्ये स्थः सस्येति व्याख्यातं तदाकरविरोधेन कप्रत्ययान्तस्येत्यव्याहृत्य व्याख्येयम् ॥ द्विष्ठ त्रिष्ठ इति । द्वयोस्तिष्ठतीत्यादिविग्रहः । एवमम्बष्ठ. आम्बष्ठः गोष्ठः भूमिष्ठ. सव्यष्ठः अपष्ठः कुष्ठ शङ्कुष्ठः अङ्गुष्ठः मञ्जिष्ठः पुञ्जिष्ठः परमेष्ठः बर्हिष्ठ. दिविष्ठः अग्निष्ठः॥तुन्दशोकयोः ॥ आभ्यामिति। परिमृजापनुदोरित्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठीति भाव.। तुन्दपरिमृज इति। अत्र मृजेरजादौ इति वैकल्पिकी वृद्धिर्व्यवस्थितविभाषया नेत्येके। स्यादेवेत्यन्ये ॥ मूलविभुजादिभ्य इति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । मूलविभुजादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ प्रे दा ॥ गामादाग्रहणेष्वविशेषादाह दारूपादिति ॥ पथिप्रज्ञ इति । पन्थानं प्रकर्षेण जानातीत्यर्थः ॥ प्रादन्यस्मिन्निति । प्रशब्दमात्रोपपदे अस्य सूत्रस्य चरितार्थत्वादुपसर्गान्तरे सति आतोऽनुपसर्ग इत्यनेनापि न भवतीति भावः ॥ गोसंख्य इति । गाः सचष्टे इति विग्रहः । चक्षिङः ख्याञ् । ख्या प्रकथने इत्यस्य तु संपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः । सार्वधातुकमात्रविषयोऽसौ धातुरिति च मनोरमादौ स्थितम् ॥ गापोष्टक्। इह गामादाग्रहणेष्वविशेषेऽपि गायतेरेव ग्रहणं न तु गाङ् गतौ गा स्तुतौ इत्यनयोः, अनभिधानात् । सामगः सामगीति । एतेन टकः कित्त्वमाल्लोपार्थं टित्त्वं तु ङीबर्थमिति ध्वनितम् । प्रत्ययाधिकाराट्टकः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययः परश्च इति धातोः पर इव स्यादिति आद्यन्तौ टकितौ इत्यस्यात्र आशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् । सामसंगाय इति । कर्मण्यणि सति आतो युक् इति युक् ॥ पिबतेरिति । लुग्विकरणालुग्विकरणयोः इति परिभाषालभ्यार्थकथनम् उपपदपरिगणन तु वाचनिकमेव ॥ क्षीरपेति ॥ क्षीरं पिबतीति आतोऽनुपसर्गे कः ॥ शक्तीति । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटी ग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन मद्रराज्ञीत्यत्र टच् न द्विषतीताप इत्यत्र द्विषत्परयो इति खच् नेति दिक् ॥ कवचहरइति । कवचोद्यमानं क्रियमाणं संभाव्यमानं वा वयो गमयति तेनासत्यपि कवचग्रहणे कवचहर इति भवत्येव ॥ हास्तसूचकयोरिति । अन्यत्र तु स्तम्बे रन्ता कर्णे जपिता ॥ शमि धातोः । शमि

उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायामच्स्यात् ॥ पुनर्धातुग्रहणमिति । असति धातुग्रहणे शमि संज्ञायाम् इत्यस्यावकाशः । शंभवः शंवदः । कञो हेतुताच्छील्या इत्यस्यावकाशः आढ्यकरः । शङ्कर इत्यत्रोभयप्रसंगे परत्वाट्टएव स्यात् धातुग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादजेव भवति तदाह । शङ्करा नामेत्यादि ॥ अनधिकरणार्थमुपसंख्यानमिति दर्शयति । पार्श्वाभ्यामित्यादिना ॥ कुरुचर इति । कुरुषु देशेषु चरत्यटतीत्यर्थः ॥ भिक्षासेना । अनधिकरणार्थ आरम्भः ॥ भिक्षां चरतीति । चरतिरत्र चरणपूर्वके अर्जने वर्तते, चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः ॥ सेनाचरा इति । सेनां चरति प्रविशतीत्यर्थः ॥ पचादिष्विति । टविधानं तु उपपदमतिङ् इति नित्यसमासार्थम् । सहचरः । सहचरीत्यत्र तु सुप्सुपा इति वैकल्पिकः समासः ॥ कञो ॥ हेतुरिह लौकिको न तु तत्प्रयोजको हेतुश्च इति कृत्रिमः, केवले कञि तदसंभवात् ॥ योग्येष्विति । न तु वाच्येषु कर्तरि कृत् इत्यस्य बाधापत्तेरिति भावः । हेत्वादिषु क्रमेणोदाहरति । यशस्करीत्यादि । एषु किम् । कुम्भकारः । इह प्रसिद्धतरत्वाद् ड्ग्रनुबन्धोऽपि करोतिरेव गृह्यते, न तु कञ् हिंसायाम् इति । हेतुः कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । आनुलोमाराध्यस्य चित्तानुवर्तनम् ॥ दिवाविभा ॥ ननु अन्तकरशब्देन नञ्समासे स्वीकृतेपीष्टसिद्धौ सूत्रे त्वन्तशब्दात्पृथगनन्तग्रहणं व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । स्वरे तु विशेषोऽस्ति । नञ्समासे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः स्यात्, अनन्तशब्दस्योपपदत्वे तु गतिकारकोपपदात् कृत् इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति ॥ दिवाकर इति । दिवा दिवसं करोतीति विग्रहः । दिवाभूता रात्रिः इत्यादाविव दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वात् ॥ मूलेनुक्तान्यपि कानिचिदुदाहरणानि ऊह्यानि ॥ कर एव कारः प्रज्ञादित्वादण् । कारं करोतीति कारकरः आदिकरः नान्दीकरः किंकरः, बलिकरः भक्तिकरः कर्तृकरः, चित्रकरः क्षेत्रकरः जङ्घाकरः बाहुकर इति ॥ वार्तिकमिति । कैयटहरदत्तादिरीत्योक्तम् । माधवस्तु इष्टिरियमित्याह ॥ पुंयोगे ङीषिति । यत्तु न्यासकृतोक्तं हेत्वादिषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति, तेन किंकरणशीला किंकरीत्युपपन्नं भवतीति ॥ तन्नादर्तव्यम् परत्वादचा टचो बाधितत्वात्पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वाच्चेति भावः । वृत्तौ तु पचाम्तरमप्युक्तम् । अथवा पचादिषु पाठः करिष्यत इति । दिवाविभा, इत्यस्मिन् सूत्रे किमादिग्रहणमपनीय पचादिष्वेव किंयत्तद्बहुषु कञः इति पठितव्यम् । वार्तिकमपीत्थमेव नेयमिति तस्याशयः । अस्मिन्पक्षे कर्मण्यणं बाधित्वा चरितार्थमिदं वचनं हेत्वा-

दिविवक्षायां परत्वाट्टेन बाध्यते। तेन पुंयोगं विनापि किंकरी स्यादेव पुंयोगविवक्षायां तु निर्विवादो ङीष् ॥ कियत्तदङ्घ्रव्ज्वा इति प्रक्रियायां विकल्पोक्तिस्त्वाकरविरुद्धत्वात्कर्मग्रहणेऽपि पक्षे प्रसंगाच्च युक्तैव। न चाजभावे द्विवाजिभा इति टः स्यादिति वाच्यम्। सूत्रे किमादिग्रहणापनयनस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वाद् ॥ अथवा सूत्रे किमाद्यपनयनं मास्त्विति प्रौढिवादेन प्रक्रियाग्रन्थः प्रवृत्त इति स्वीक्रियते। तथा च हेत्वाद्यविवक्षायां कियत्तत् इति वार्तिकेनाच्, तद्विवक्षाया तु परत्वाट्ट इति विषयविशेषे व्याख्याभेदात् फलितं विकल्पमाश्रित्य प्रक्रियायामज्वेति प्राचोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥ कर्मणि भृतौ ॥ भृतिर्वेतनम्। कर्मानुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणात्स्वरूपपरत्वमित्याह। कर्मशब्द इति ॥ स्तम्बकरिरित्यादि। इनो नित्त्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ कुक्षिम्भरिरिति। एवं च गिरिस्तु कनकाचलः कति न सन्ति चाश्मव्रजाः किटिस्तु धरणीधरः कति न सन्ति भूदारकाः। मरुत्तु मलयानिलः कति न सन्ति झञ्झानिलाः प्रभुस्तु विबुधाश्रयः कति न सन्ति कुक्षिम्भराः इति केषांचित्प्रयोगः प्रामादिक एव ॥ एजेः खश् ॥ एजृ कम्पने एजेरिति ण्यन्तस्य निर्देशो, न तु शुद्धस्यैका निर्देशः। खशः कित्करणाल्लिंगात्। तद्धि सार्वधातुकत्वे सति अन्यथा स्यादिति। नच शुद्धस्य अपि सत्यसति वा विशेषोऽस्ति। न चोत्तरार्थ मिस्त्वमिति वाच्यम्। इहार्थत्वे संभवति केवलोत्तरार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्तदेतदाह। ण्यन्तादेजेरिति ॥ अरुर्द्विषत् ॥ वर्णग्रहणे तदन्तविधेः सिद्धावप्यन्तग्रहणं मुनिंधय इत्यादौ ह्रस्वे कृते मुमप्रवृत्त्यर्थम्। तथा हि। अन्तशब्दः समीपपरः अचासावन्तश्चेति विग्रहः। निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः। समीपः खित्यनव्ययस्य इति सूत्रेण विहितो योच् तदन्तस्य मुमिति व्याख्यायते। एवं च जनमेजय इत्यादौ स्वतो ह्रस्वे पि मुम्सिद्धये प्रथमं खिति इति ह्रस्वः प्रवर्तनीय इत्यवधेयम् ॥ शर्धंजहा इति। शर्धनं शर्धः। शृधु कुत्सायाम्। घञ् तं जहति इति। ननु माषाः शर्धमपानशब्दं त्याजयन्ति न तु स्वतो जहतीत्याशङ्कायामाह। अन्तर्भावितण्यर्थ इति ॥ यथासंख्यं वारयितुमाह। अचेति। धेटष्टित्वादिति। अव्ययेऽचरितार्थत्वादिति भावः। खशप्रत्ययान्तादेव धेटो ङीबिष्टो नान्यत इति वर्धमानक्षीरस्वामिहरदत्तादयः। तेन पाघ्राध्माधेट् इति शप्रत्यये आतोनुपसर्गे कः इति कप्रत्यये च टाबेव। धया कन्या। गां धयतीति गोधा। अत्र च संप्रदाय एव शरणम्। नासिकंधमइति। पाघ्राध्मा इति धमादेशः ॥ नाडीमुष्टयोश्च ॥ यथासंख्यं

नेति । एतच्चेहैव सूत्रे भाष्ये वृत्तौ च स्थितम् । यत्तु यथासंख्यम् इति सूत्रे नाडीमुष्ट्योः इत्युदाहृतं भाष्ये तत्प्राप्तिमात्राभिप्रायेणेत्येके । शब्दकौस्तुभे तु मतभेदेन तद्बोध्यमिति स्थितम् । घटीखारीखरीष्विति । जयादित्यस्तु वातशब्दमप्युदाजहार वातंधयः इति । तत्तु भाष्यादौ न दृश्यत इति मूलेऽनोपेक्षितम् ॥ उदि कूले ॥ ननु कूलस्यैवोच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तत्वादुपपदत्वं स्यात्ततश्च रुजिवहिभ्यां सह यथासंख्य स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । नाडीमुष्ट्योः इतिवल्लाघवात् उत्कूलयोः इति वक्तव्ये उदीति व्यस्तोच्चारणान्नोपपदम् । एव चोदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी, रुजिवहोरिति तु पञ्चम्याः स्थाने षष्ठीति । एतच्च यथासंख्यसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । किं च रुजेः सकर्मकत्वात्कर्मणीत्युपतिष्ठते तेन कूलं विशेष्यते, नोच्छब्दः । असत्त्ववाचित्वेनासंभवात् तदेतदाह । उत्पूर्वाभ्यामित्यादिना ॥ विधुन्तुद इति । अरुर्द्विषदजन्तस्य इत्युकारात्परो मुम् । तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः इत्यमरः । अरुन्तुद इति ॥ अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृग् इत्यमरः । व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरु इति च ॥ असूर्यंपश्या इति । पाघ्राध्मा इति पश्यादेशः । गुप्तिपरं चेदम् । एवं नाम राजदाराः गुप्ताः यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति किं पुनः परपुरुषमिति । तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुध्यते । यदा तु सूर्याभावदर्शनमात्रं सूर्येतरचन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश् न भवत्यनभिधानादिति न्यासकारादयः ॥ प्रियवशे वदः खच् ॥ खकारो मुमर्थः । चकारस्तु खचि ह्रस्वः इति विशेषणार्थ इत्ति ॥ खे ह्रस्वः इत्युच्यमाने एजेः खशि जनमेजय इत्यत्रापि स्यादिति तदाशयः । एकानुबन्धग्रहणे द्व्यनुबन्धस्य न ग्रहणमिति खशि न भविष्यतीत्यादिना वृत्तिग्रन्थस्यायुक्तत्वमाहुः । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् । द्विषन्तपइत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्यातां शप् च मा भूदिति ॥ नन्वेवमुत्तरत्रैव क्रियतामिति चेत् । सत्यम् ॥ इह करणमन्यतोऽपि क्वचित् भवतीति ज्ञापनार्थं तेन गमेः सुपि इति नापूर्वं वार्त्तिकं किं तु ज्ञापकसिद्धमेव । असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु वक्ष्यमाणेन गमश्च इति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । विहगम इति । विहायसा आकाशेन गच्छतीति विग्रहः । पूर्ववार्तिकेनैक्यमकृत्वा खच् च डिद्वा इति पृथक्करणसामर्थ्यादन्यत्रापि क्वचिद्भवतीत्याशयेनोदाहरति । भुजंगमः भुजंग इति । इह गमेः सुपि इति खच् ॥ द्विषन्तप इति । अरुर्द्विषत् इति मुमि कृते संयोगान्तलोपः ॥ निपात्यत इति ॥ न चैवं खच् प्रत्ययोऽप्यत्रैव निपात्यतामिति वाच्यम् । व्रतादन्यत्रापि प्रसङ्गात् । यदि तु निपातनबलादेव व्रतविषयता आश्रीयते तत्रैव वा व्रतग्रहणं क्रियते वाचंयमो व्रते पुरन्दरश्च इति, तदा इह वाचि

यमो व्रते इति सूत्रं पृस्सर्वयोः इत्यत्र पुरिदारित्यं शस्य शक्यमकर्तुम् ॥ पूः सर्वयोः ॥ दृविदारणे अयमेव गृह्यते, न तु दृ भये दृङ् आदरे इत्येताविति संप्रदायः ॥ असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु संज्ञायां भृतॄवृजि इति वक्ष्यमाणेन सिध्यतीति भावः ॥ आशितंभव इति । यावता ओदनेन अतिथ्यादिर्भोजितो भवति स एवमुच्यते । इह वासरूपविधिना ल्युडपि । आशितभवनम्, घञ् तु बाध्यत एव सरूपत्वादित्याहुः । न चात्र क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नेति ल्युटोऽनिषेधः शङ्क्यः । यत्र हि घञादेर्बाधकत्वेन क्तल्युडादयः प्रसक्तास्तत्र नित्य बाधो न तु विकल्पेनेति तस्यार्थः । इह तु ल्युटोऽप्यपवादः खच् । अत्र वासरूपन्यायो निर्बाध एव । एतच्च आशितभवनमित्युदाहरतो जयादित्यस्यापि समतमेवेति दिक् ॥ संज्ञायां भृतॄ ॥ विश्वंभरः । कैटभजित् । रसा विश्वंभरा स्थिरा इत्यमरः । व्युत्पत्तिमात्रमिति । तत्फलं तु स्वरावग्रहौ रथन्तरमाजभारा वसिष्ठः इत्यत्र हि रथमित्यवग्रहं छन्दसि कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं चाधीयते । असंज्ञात्वे त्ववग्रहो न स्यात् नवविषयस्य इत्याद्युदात्तश्च स्यात् ॥ इत्युक्तमिति । माधवाद्यनुरोधेनेत्यर्थः ॥ मतान्तरे त्विति । हरदत्तादिमत इत्यर्थः । चित्तव्यापारोपरमः शमः इन्द्रियव्यापारोपरमस्तु दम इत्यादिवेदान्तग्रन्थाश्चैतदनुकूलाः । संज्ञायां किम् । कुटुम्बं बिभर्तीति कुटुम्बभारः ॥ गमश्च ॥ पूर्वसूत्र एव गमिर्नोक्तः उत्तरसूत्रे गमेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् भृतॄप्रभृतीनां मा भूदिति ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ कर्मणि तु ईषद्दुःसुषु इति खलेव, सुखेन गम्यत इति सुगमः पन्थाः । दुर्गमः ॥ दाराविति । शब्दापेक्षया पुंलिङ्गता तदाह । दारुशब्द इति । काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः इत्यमरः । टविधानार्थमिदम् । अण् तु कर्मण्यण् इत्येव सिद्धः । अलोन्त्यस्य इत्येव सिद्धेऽन्त्यग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्यथा हि टः प्रत्ययः सम्भाव्येत ॥ दार्वाहन्तीति दार्वाघाटः । शाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् ॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । सुप्यजातौ इत्यादिभिः सिद्धेताच्छील्याद्यर्थाधमर्ण्यविरहेऽपि णिन्यर्थं शिरसः शीर्षभावार्थं वचनम् ॥ लक्षणवतीति । सूत्रे लक्षणशब्दोऽर्शआद्यजन्त इति भावः । जायाघ्न इति ॥ जायामरणसूचकं पाणिरेखाविशेषादिकं यस्यास्ति स तां हन्तीति गौणो व्यवहारः । एवं पतिघ्नीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ अमनुष्यकर्तृके च ॥ मनुष्यभिन्नकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद्धन्तेः कर्मण्युपपदे टक् स्यात् । यद्यप्यमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेति प्रागुक्तम्, तथापीह लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यातव्यमित्याशयेनाह । तिलकालक इत्यादि ॥ नानुबन्धकृतमसारूप्यम् इति टगणोः सारूप्याद्वासरूपविध्यप्रवृत्ते-

राह। बाहुलकादिति ॥ शक्तौ हस्ति। शक्तौ किम्। विषेण हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः। यद्यपीह शक्तिरस्ति, अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते। तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते ॥ कपाटघ्न इति। कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम्। पाठान्तरे तु कटतेः पचाद्यच् कवं चोष्णे इत्यत्र योगविभागात्को कवादेश इति हरदत्तः ॥ आढ्यसुभग ॥ च्व्यर्थेष्विति। अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः। आढ्यकरणमिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आढ्यशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदापि खित्यनव्ययस्य इति ह्रस्वेन एतदेव रूपम् आढ्याकुर्वन्त्यनेनेति। नन्विह ख्युनोऽभावेऽपि करणाधिकरणयोश्च इति ल्युटा भवितव्यमित्यत आह। प्रतिषेधसामर्थ्यादिति ॥ तथाहि आढ्योकरणमिति रूपं ल्युट्ख्युनोस्तुल्यम्। न च ख्युनि मुम्ह्रस्वौ स्यातामिति वाच्यम्। अनव्ययस्येति पर्युदासात्। ऊर्यादिच्विडाचश्च इति निपातसंज्ञकत्वेन च्व्यन्तस्य अव्ययत्वात्। न च ख्युनि सति उपपदमतिङ् इति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यम्। ल्युट्यपि गतिसमासस्य संभवात्। तस्यापि नित्यसमासत्वात्। न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः ल्युटि टिड्ढा इति सूत्रेण ख्युनि तत्रत्येन ख्युन उपसंख्यानेन च ङीपस्तुल्यत्वात्। नापि स्वरे विशेषः ल्युटि लित्स्वरेण कृञ उदात्तत्वाविशेषात्। न चोत्तरार्थमच्वावित्युक्तमिति वाच्यम्। केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात्। तदेतदुक्तम् इह ल्युडपि नेति ॥ भाष्यमते त्विति ॥ भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युडिष्ट इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते। अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कैयटः ॥ कर्तरि भुवः ॥ च्व्यन्तेष्विति। अच्वावित्यनुवर्तते, अन्यथा आढ्योभविष्णुराढ्यो भावुक इति स्यादिति भावः। कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः। उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च। खकारो मुमर्थः ॥ चकार. चितः इत्यन्तोदात्तार्थः। ञकारो वृद्ध्यर्थः। स्यादेतत्। खिष्णुच इकारो मास्तु, ख्स्नुरित्येवोच्यताम्। एवं चकारोपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः। इकारादित्वसिद्धये इडागमे कृतेपि आगमा अनुदात्ता इति तस्यानुदात्तत्वात्। न च कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति स्वरसूत्रे अस्य ग्रहण न स्यात्। चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वाल्लक्षणत्वयोरसिद्धत्वेनेष्णु इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम्। कृतेपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणं स्यान्न त्वेतस्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेत्तर्ह्येवं ख्ष्णुजयमस्तु तत्रेटि कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत्। न चेह

त्तावत्राभावदिकारोऽस्तु चकार एव माऽस्त्विति शङ्क्यम्। एकमात्रो ह्रस्वः व्यञ्जनं त्वर्द्धमात्रकम् इति सर्वसंमतत्वात्॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तं षत्वणत्वयोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणमिति तदापाततः। ऋजुपेक्षया ष्णुजुक्तौ प्रक्रियालाघवेन षत्वणत्वयोः कारणस्योचिततया सामर्थ्यायोगादिति दिक्॥ निवृत्तमिति॥ ननु स्पृशेः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदे इति चेद्, अत्र प्राहुः। पूर्वसूत्रात्कर्त्तरि इत्यनुवर्त्तते, सा चानुवृत्तिः कर्त्तरि कृत् इत्यनेनैव कर्त्तरि क्विनः सिद्धत्वादनर्था सती कर्तृप्रचयार्था। कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता, करणादौ चापर इत्येवं कर्तृप्रचयस्तथा च सुबन्ते उपपदे इति फलितं भवतीति मन्त्रस्पृगित्याद्यपि सिद्धमिति। वस्तुतस्तु कर्तृग्रहणं व्यर्थमिति पूर्वसूत्र एवोक्तम्। न चेह कर्तृप्रचयार्थं तदावश्यकमिति शङ्क्यम्। मन्त्रस्पृगित्यादेः क्विपि सिद्धेः। न च क्विपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम्। क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिबलादेव कुत्वसम्भवादिति दिक्॥ सदृगिति। तमिवेमं पश्यन्ति जनाः। स इवाय पश्यति ज्ञानविषयो भवतीति व्युत्पत्त्या कर्मकर्तरि प्रत्ययः रूढ्यर्थानुगुणत्वात्॥ सत्सूद्विष। षट्लृ विशरणादौ। सू इति द्विषा साहचर्यात्सूतेरादादिकस्य ग्रहणं, न तु सुवतिसूयत्योः। युजिर् योगे युज समाधौ द्वयोरपि ग्रहणम्। विद ज्ञाने, विद विचारणे, विद सत्तायां त्रयाणामपि ग्रहणं विद्लृ लाभे इत्यस्य तु न ग्रहणम् विदेत्यकारस्य विवक्षितत्वात्। द्युसदिति। पूर्वपदात् इति षत्वं तु न भवति छन्दसीत्यनुवृत्तेः। तथा च माघः मनस्सु येन द्युसदान्यधीयत इति। आदितेयादिविषदः इत्यत्र तु सुषामादित्वात्षत्वमिति माधवादयः। उपनिषदित्यत्र तु सदिरप्रतेः इति षः॥ अग्रग्रामाभ्यामिति। स एषां ग्रामणीः इति निर्देशेन ज्ञापितमेतत्। नीरूपप्रत्ययविषयत्वे चेदम्। तेन कर्मण्यणि णत्वं न भवति। ग्रामनायः। ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वादग्रशब्दोपपदादपि णत्वम्। तेनाग्रणीरित्यपि सिद्धमित्याहुः॥ अदोनन्ने॥ विट्स्यादिति। जनसनखनक्रमगमो विट् इति पूर्वसूत्रानुवृत्तेः। पूर्वसूत्रं त्विह नोपन्यस्तम्। तत्र हि छन्दसि सहः इत्यतः छन्दसीत्यनुवर्तनात्॥ कामदुघेति। धेनुरिति शेषः। कामं दोग्धीति विग्रहः॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। इह विजुपे छन्दसि इत्यतो विच्प्रत्ययः। आतो मनिन् इति सूत्रान्मनिन्नादयश्चानुवर्त्तन्ते तदाह। मनिन्क्वनिबित्यादि॥ सुशर्मेति। सुष्ठु शृणोतीति विग्रहः॥ प्रातरित्वेति प्रातरित्वा। इणः क्वनिपि ह्रस्वस्य पिति इति तुक्॥ अवावेति। अनुनासिकस्य आत्त्वे अवादेशः, सौ दीर्घनलोपौ। रेट् रेडिति॥ रुष रिष हिंसायाम्। उपधागुणः। जश्त्वं॥ वाहभ्र-

राह। बाहुलकादिति ॥ शक्तौ हस्ति । शक्तौ किम् । विषेण हस्तिनं हन्तीति ह स्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरस्ति, अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहण- सामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते । तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते ॥ कपाट घ्न इति । कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पाठान्तरे तु कटतेः पचा द्यच् कवं चोष्णे इत्यत्र योगविभागात्को कवादेश इति हरदत्तः ॥ आढ्यसुभग ॥ च्व्यर्थेष्विति । अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः । आढ्यंकरणमिति । लिङ्गविशिष्टपरि- भाषया आढ्यशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदापि खित्यनव्ययस्य इति ह्रस्वेन एत देव रूपम् आढ्याकुर्वन्त्यनेनेति । नन्विह ख्युनोऽभावेऽपि करणाधिकरणयोश्च इति ल्युटा भवितव्यमित्यत आह । प्रतिषेधसामर्थ्यादिति ॥ तथाहि आढ्यीकरण- मिति रूपं ल्युट्ख्युनोस्तुल्यम् । न च ख्युनि मुम्ह्रस्वौ स्यातामिति वाच्यम् । अन व्ययस्येति पर्युदासात् । ऊर्यादिच्विडाचश्च इति निपातसंज्ञकत्वेन च्व्यन्तस्य अ व्ययत्वात् । न च ख्युनि सति उपपदमतिङ् इति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यम् । ल्युट्यपि गतिसमासस्य संभवात् । तस्यापि नित्यसमासत्वात् । न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः ल्युटि टिड्ढा इति सूत्रेण ख्युनि तत्रत्येन ख्युन उपसंख्या- नेन च ङीपस्तुल्यत्वात् । नापि स्वरे विशेषः ल्युटि लित्स्वरेण कृञ उदात्तत्वा विशेषात् । न चोत्तरार्थमच्व्यावित्युक्तमिति वाच्यम् । केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात् । तदेतदुक्तम् इह ल्युडपि नेति ॥ भाष्यमते त्विति ॥ भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युडिष्ट इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कै- यटः ॥ कर्तरि भुवः ॥ च्व्यन्तेष्विति । अच्वावित्यनुवर्तते, अन्यथा आढ्यीभविष्णुरा- ढ्यो भावुक इति स्यादिति भावः । कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः । उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च । खकारो मुमर्थः ॥ चकारः चितः इत्यन्तोदात्तार्थः । जकारो वृद्ध्यर्थः । स्यादेतत् । खिष्णुच इकारो मास्तु, ख्स्नुरित्येवोच्यताम् । एवं चकारोऽपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः । इकारादित्वसिद्धये इडागमे कृतेऽपि आगमा अनुदात्ताः इति तस्यानुदात्तत्वात् । न च कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति स्वरसूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात् । चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वात्लक्षण- त्वयोरसिद्धत्वेनेष्णु इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम् । कृतेऽपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणं स्यान्न त्वेतस्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेत्तर्ह्येवं खष्णुजयमस्तु तत्रेटि कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत् । न चेह

स्यावि इति सूत्रादचि नेत्यनुवर्त्य व्याख्यानात् एतच्च क्षुधादिगण एव व्याख्यातम् ॥ स्यादेतत् । सुपि स्थः क्विप् च इति सूत्राभ्यां कक्विपौ सिद्धौ तत्राह । शमीत्यादि ॥ धातुग्रहणसामर्थ्याद्धि धातुमात्राङ्गवच्च प्रत्ययो इत्यादिषु; कञ्जं यथा बाधते तथा तिष्ठतेः कक्विपावपि बाधेतेति स्थः क च इत्यारम्भ इति भावः । नन्वेवं शमि धातोः इत्यस्यानन्तरं स्थः क च इति सूत्रयतां चकारेणाचि समुच्चिते सवर्णादार्षेण शंस्था इति भविष्यति एवं चोत्सर्गापवादयोः समानदेशतया संदर्भशुद्धिरपि लभ्यते इत्वाभावार्थं च न यतनीयमिति महल्लाघवमिति चेत् ॥ अत्राहुः । अशंस्था इत्यत्र अचकावशक्तौ इति सूत्रेणोत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि इति शंस्थाशब्दस्याजन्तत्वात् । क्विबन्ते न नञ्समासे तु नञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यतीति ॥ उष्णभोजीति । उष्णं भोक्तुं शीलमस्य ॥ आमन्त्रयितेति ॥ मत्रि गुप्तपरिभाषणे चुरादिराङ्पूर्वः । इदित्त्वान्नुम् । ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वात्तृन् अत एव न लोका इति निषेधात् । ब्राह्मणानित्यत्र कर्मणि षष्ठी न कृता ॥ उपसर्गभिन्न एवेति । सत्सूद्विष इति सूत्रे उपसर्गेपीत्युक्तत्वादुपसर्गभिन्नस्यैव सुपो लाभायास्मिन्सूत्रे पुनः सुब्ग्रहणं कृतमिति भावः ॥ भाष्यविरोधादिति । उक्तं च भाष्ये सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् । अनुपसर्ग इत्येव तदभूत् इदं तु सुब्मात्रे यथा स्यादुदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यः इति । अस्यायमाशयः । सत्सूद्विष इत्यत्र सुपि स्थः इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते । तच्च उपसर्गेतरपरम् । उपसर्गेपीति पृथगुक्तेः । तदिहानुवर्तमानमर्थाधिकारादुपसर्गेतरपरमेव स्यादिति । निष्कर्षे तु मा भूदिह सुब्ग्रहणमुपसर्गेपीत्यंशस्याप्यनुवृत्त्या निर्वाहात् । सर्वथापि सुब्मात्रे उपपदे णिनिः न त्वनुपसर्ग एवेति सिद्धान्तः । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ प्रसिद्धस्येति । एवं च पाणिनीयानुसारिणाम् इति प्रक्रियाकारप्रयोगोपि निर्बाध एव । अमरस्य प्रायुङ्क्त लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः इति दिक् ॥ साधुकारिणीति । एतच्च ज्ञापकसिद्धम् । आ क्वेः इति सूत्रे हि तच्छीलात्पृथक् साधुकारी गृह्यते तच्च ताच्छील्यं विनापि णिनौ सत्येव सङ्गच्छते । ब्रह्मणि वदः इदं तु वाचनिकमेव । अतस्ताच्छील्यार्थमिदम् । एतच्च कैयटहरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टम् ॥ यत्तु भट्टवार्तिके ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपरतया व्याख्यानं कृतम् । आ क्वेः इत्यधिकारे तु ब्रह्मणि वदेर्णिनिविधायकं वचनं नास्त्येवेति कथमिदं संगच्छते इति चेत् । अत्राहुः । भट्टपादानामयमाशयः सुप्यजातौ इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः उपसंख्यानेन, ज्ञापकेन वा साधुकारिणि णिनिः, आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः इ-

राह । बाहुलकादिति ॥ शक्तौ हस्ति । शक्तौ किम् । विषेण हस्तिन हन्तीति ह स्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरस्ति, अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहण-सामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते । तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते ॥ कपाट घ्न इति । कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पाठान्तरे तु चटतेः पचा द्यच् कवंचोष्णे इत्यत्र योगविभागात्को कवादेश इति हरदत्त. ॥ आढ्यसुभग ॥ च्व्यर्थेष्विति । अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः । आढ्यकरणमिति । लिङ्गविशिष्टपरि-भाषया आढ्यशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदापि खित्यनव्ययस्य इति ह्रस्वेन एत देव रूपम् आढ्याकुर्वन्त्यनेनेति । नन्विह ख्युनोऽभावेऽपि करणाधिकरणयोश्च इति ल्युटा भवितव्यमित्यत आह । प्रतिषेधसामर्थ्यादिति ॥ तथाहि आढ्यीकरण-मिति रूप ल्युट्ख्युनोस्तुल्यम् । न च ख्युनि मुम्स्यात् स्यातामिति वाच्यम् । अन व्ययस्येति पर्युदासात् । ऊर्यादिच्विडाचश्च इति निपातसंज्ञकत्वेन च्व्यन्तस्य अ व्ययत्वात् । न च ख्युनि सति उपपदमतिङ् इति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यम् । ल्युटापि गतिसमासस्य संभवात् । तस्यापि नित्यसमासत्वात् । न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः ल्युटि टिड्ढा इति सूत्रेण ख्युनि तत्रत्येन ख्युन उपसंख्या-नेन च ङीपस्तुल्यत्वात् । नापि स्वरे विशेषः ल्युटि लित्स्वरेण कृञ उदात्तत्वा विशेषात् । न चोत्तरार्थमच्व्यावित्युक्तमिति वाच्यम् । केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात् । तदेतदुक्तम् इह ल्युडपि नेति ॥ भाष्यमते त्विति ॥ भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युडिष्ट इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कै-यटः ॥ कर्त्तरि भुवः ॥ च्व्यन्तेष्विति । अच्वावित्यनुवर्तते, अन्यथा आढ्यीभविष्णुरा-ढ्यो भावुक इति स्यादिति भावः । कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राञ्च. । वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः । उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च । खकारो मुमर्थः ॥ चकार. चितः इत्यन्तोदात्तार्थः । उकारो वृद्ध्यर्थः । स्यादेतत् । खिष्णुच इकारो मास्तु ख्स्नुरित्येवोच्यताम् । एवं चकारोपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः । इकारादित्वसिद्धये इडागमे कृतेपि आगमा अनुदात्ताः इति तस्यानुदात्तत्वात् । न च कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति स्वरसूत्रे अस्य ग्रहण न स्यात् चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वात्प्रत्यय-त्वयोरसिद्धत्वेनेष्णु इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम् । कृतेपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणं स्यान्न त्वितस्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेत्तर्ह्येवं ख्ष्णुजयमस्तु तच्चेटि कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत् । न चेह

सगच्छेत, असूद्विषत् इति सूत्रे हि अन्तग्रहणस्य समीपवाचित्वेन खित्यनव्यय स्येति ह्रस्वे कृते पश्चान्मुमिति व्याख्यातत्वात् ॥ सत्यम् । जनमेजय इत्यत्र स्वतः सिद्धेऽपि ह्रस्वे यथा खित्यनव्ययस्य इति पुनर्ह्रस्वो मुमर्थं स्वीक्रियते तथाऽत्रापि भवदित्यस्येव मुमःप्राप्तिरिति ॥ भूते ॥ धातोरित्यधिकाराद्धात्वर्थस्य विशेषण मिदम् । भूतेऽर्थे विद्यमानाद्धातोरित्यर्थः ॥ करणे ॥ स्वरितत्वाण्णिनिरेवानुवर्तते न तु खश् इत्याह । णिनिः स्यादिति । सोमेन लताविशेषेण यागं कृतवानित्यर्थः । अग्निष्टोमेति । अग्निष्टोमस्तोत्रेण समाप्यमानो यो याग स लक्षणयाग्निष्टोमस्तेनापूर्वं भावितवानित्यर्थः । उक्तं च काशिकायाम् । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति ॥ कर्मणि हनः ॥ पितृव्यघातीति । अत्र काशिका । कुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत् चौरं हतवानिति । यद्यपीदं भाष्ये नास्ति तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिदं लभ्यत इत्याहुः ॥ चतुर्विध इति । अयमाशयः । इह सूत्रे श्रुतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्यास्ततोनन्तरं प्रकृतित्वाद्धन्तिस्ततः परिशेषाद्भूत इति । क्विप् तु सर्वान्ते निर्देष्टव्यः । विधेयत्वात् । तदेवं वचनव्यक्तिः । ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विबिति । एवं स्थिते यतो वकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोऽत्र भवन्ननन्तरे भवति ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे, हन्तेस्तदनन्तरं निर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलो नियमो भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते इत्यवधारणे त्वनन्तरत्वाविशेषेऽपि प्राथम्यादुपपदनियमो धात्वन्तरनिवृत्तिफलकः ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते एव क्विबित्यवधारणे तु क्विप्हन्त्योरानन्तर्येऽविशिष्टेपि प्राधान्यात्कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेवेति वचनव्यक्तौ प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः कालनियमः । सोय प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानां विवेकः । अत्रत्यमाणविशेषास्तु चतुर्विधस्यापीह ग्रहणम् । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानकाले भविष्यत्काले चोपपदान्तरेपि भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा अरिहयोविहयोगविचक्षणः । अरीन् हन्तीति अरिहा स चासौ योगश्च अरिहयोगस्तत्र विचक्षण इत्यर्थः । प्रकृतिनियमफलं तु पुरुषं हतवान् पुरुषहा इति भूतार्थे प्रयोगाभावः । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमेपि भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानभविष्यत्कालयोर्धात्वन्तरादपि भवत्येव । वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति । उपपदनियमफलं तु वृत्रं जितवान् वृत्रजिदिति प्रयोगाभावः । भूत एव क्विबिति प्रत्ययनियमेपि ब्रह्मादिष्वित्युक्ते रुपपदान्तरे वर्तमानभविष्यत्कालयोर्हन्तेः क्विप् भवत्येव । पुरुषं हन्ति ह-

राह। बाहुलकादिति ॥ शक्तौ हस्ति। शक्तौ किम्। विषेण हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः। यद्यपीह शक्तिरस्ति, अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते। तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते ॥ कपाटघ्न इति। कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम्। पाठान्तरे तु कटतेः पचाद्यच् कवंचोष्णे इत्यत्र योगविभागात्को कवादेश इति हरदत्तः ॥ आढ्यसुभग ॥ च्व्यर्थेष्विति। अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः। आढ्यंकरणमिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आढ्यशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदापि खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वेन एतदेव रूपम् आढ्याकुर्वन्त्यनेनेति। नन्विह ख्युनोऽभावेऽपि करणाधिकरणयोश्च इति ल्युटा भवितव्यमित्यत आह। प्रतिषेधसामर्थ्यादिति ॥ तथा हि आढ्यंकरणमिति रूपं ल्युट्ख्युनोस्तुल्यम्। न च ख्युनि मुम्ह्रस्वौ स्यातामिति वाच्यम्। अनव्ययस्येति पर्युदासात्। ऊर्यादिच्विडाचश्च इति निपातसंज्ञकत्वेन च्व्यन्तस्य अव्ययत्वात्। न च ख्युनि सति उपपदमतिङ् इति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यम्। ल्युटोऽपि गतिसमासस्य संभवात्। तस्यापि नित्यसमासत्वात्। न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः ल्युटि टिड्ढा इति सूत्रेण ख्युनि तत्रत्येन ख्युन उपसंख्यानेन च ङीपस्तुल्यत्वात्। नापि स्वरे विशेषः ल्युटि लित्स्वरेण कृञ उदात्तत्वाविशेषात्। न चोत्तरार्थमच्वावित्युक्तमिति वाच्यम्। केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात्। तदेतदुक्तम् इह ल्युडपि नेति ॥ भाष्यमते त्विति ॥ भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युडिष्ट इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते। अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कैयटः ॥ कर्तरि भुवः ॥ च्व्यन्तेष्विति। अच्वावित्यनुवर्तते, अन्यथा आढ्यीभविष्णुराढ्यो भावुक इति स्यादिति भावः। कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः। उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च। खकारो मुमर्थः ॥ चकारः चितः इत्यन्तोदात्तार्थः। ञकारो वृद्ध्यर्थः। स्यादेतत्। खिष्णुच इकारो मास्तु ख्स्नुरित्येवोच्यताम्। एवं चकारोऽपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः। इकारादित्वसिद्धये इडागमे कृतेऽपि आगमा अनुदात्ता इति तस्यानुदात्तत्वात्। न च कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति स्वरसूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात्। चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वाल्लक्षणत्वयोरसिद्धत्वेनेष्णु इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम्। कृतेऽपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणं स्यान्न त्वेतस्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेत्तर्ह्येवं ख्स्नुजयमस्तु तत्रेटि कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत्। न चेह

तत्सहनिर्दिष्टौ मनिन्वनिपौ मा भूताम्, न वा अणादय इति। सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन निवर्तनान्निष्ठा तु भवत्येव ॥ पारं दृष्टवानिति । एवं स्थिते विश्वदृश्वनयना वयमिव इत्यादौ विश्वं पश्यन्ति विश्वदृश्वानि तानि नयनानि येषां ते विश्वदृश्वनयना इत्येवं क्वनिबन्तस्य लटा विग्रहेऽपि न क्षतिः। प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्येवं वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वात् । कालान्तरनिवृत्त्यर्थमिदमिति कैरप्यभियुक्तैरनुक्तत्वादिति दिक्॥राजनि युधिकृञः ॥ सहे च। इदमपि सूत्रद्वयं दृशेः क्वनिप् इतिवन्नियमार्थमिति न्याय्यम्।वस्तुतस्तु दृशिग्रहणेन निर्वाहस्यागतिकगतित्वादियं त्रिसूत्री विधात्रीत्यपि सुवचम् । प्राचां ग्रन्थास्त्विह उदासीना एवेति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ मन्दुरायामिति । वाजिशाला तु मन्दुरा इत्यमरः ॥ प्रमनुजेति । इह जनिः सकर्मकः अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात् ॥ अन्येष्वपि दृश्यते । सप्तम्यां जनेः इत्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यत इत्याह । अजः द्विज इति । न जायत इत्यजः द्विर्जातो द्विजः जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः इत्यभियुक्तोक्तेः। पञ्चम्यामजातौ इत्युक्तं, जातावपि दृश्यते इत्याह।ब्राह्मणज इति। अपिशब्द इति । यत्तु अन्तात्यन्ताध्व इति प्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यते इत्युपसंख्यानं तद्भूतकालं विनापि यथा स्यादित्येवमर्थम् । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्थस्यापिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्तद्वार्तिकमनेनैव गतार्थम् । विभावितं चेदम् इको गुणवृद्धी इति सूत्रे जनेर्डं प्रक्रम्य गमेरप्ययं डो वक्तव्यः इति वदता भाष्यकारेण, एवं च प्रकृतसूत्रस्थम् अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वार्तिकमपि गतार्थमिति बोध्यम् ॥ क्तक्तवतू निष्ठा । ननु क्तक्तवतोः सिद्धयोर्निष्ठेति संज्ञासिद्धिः सिद्धायां निष्ठासंज्ञायां क्तक्तवत्वोर्विधानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत् । अत्राहुः। भाविनी संज्ञात्र विज्ञायते स भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति संज्ञा भवति इत्याश्रयणे सामर्थ्यात् क्तक्तवत्वोर्विधानमेतदिति नास्त्युक्तदोष इति ॥ खयदर्थौ भावकर्मणी इति । यद्यपि याज्या ऋगित्यादौ करणादावपि बाहुलकाद्ण्यद्भवति तथापि तयोरेव इति वचनाद्भावकर्मणी एव साक्षादुपात्तोर्थं इति स एवेह विवक्षित इति भावः ॥ क्षियो । क्षि क्षये क्षि निवासगत्योः द्वयोरपि ग्रहणम् ॥ क्षितः काम इति । अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः । एतत् अक्षितोतसनेदिसमिति मन्त्रव्याख्यायां माधवग्रन्थे स्पष्टम् । भावे तु क्षितं कामेनेत्याद्युदाहरणीयम् । इण्निषेधसूत्रं स्मारयति । श्रुत्रकः कितीति ॥ क्षुत इति । टुक्षु शब्दे ॥ नुत इति । णु स्तुतौ ॥ वृत इति। वृङ्संभक्तौ वृञ् वरणे ॥ रदाभ्याम् । इह रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशेष्यते, न निष्ठा, तेन चरितंमुदितमित्यत्र न, तकार-

राह। बाहुलकादिति ॥ शक्तौ हस्ति। शक्तौ किम्। विषेण हस्तिन हन्तीति ह स्तिघातः। यद्यपीह शक्तिरस्ति, अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहण-सामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते। तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते॥ कपाट घ्न इति। कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम्। पाठान्तरे तु कटतेः पचाद्यच् कवंचोष्णे इत्यत्र योगविभागात्को कवादेश इति हरदत्त.॥ आढ्यसुभग॥ च्व्यर्थेष्विति। अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः। आढ्यकरणमिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आढ्यशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदापि खित्यनव्ययस्य इति ङसेन एत देव रूपम् आढ्याकुर्वन्त्यनेनेति। नन्विह ख्युनोऽभावेऽपि करणाधिकरणयोश्च इति ल्युटा भवितव्यमित्यत आह। प्रतिषेधसामर्थ्यादिति॥ तथाहि आढ्योकरणमिति रूप ल्युट्ख्युनोस्तुल्यम्। न च ख्युनि मुमङ्गस्त्री स्यातामिति वाच्यम्। अनव्ययस्येति पर्युदासात्। ऊर्यादिच्विडाचश्च इति निपातसंज्ञकत्वेन च्व्यन्तस्य अव्ययत्वात्। न च ख्युनि सति उपपदमतिङ् इति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यम्। ल्युटऽपि गतिसमासस्य संभवात्। तस्यापि नित्यसमासत्वात्। न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः ल्युटि टिड्ढा इति सूत्रेण ख्युनि तरत्येन ख्युन उपसंख्यानेन च ङीपस्तुल्यत्वात्। नापि स्वरे विशेषः ल्युटि लित्स्वरेण कृञ उदात्तत्वाविशेषात्। न चोत्तरार्थमच्वावित्युक्तमिति वाच्यम्। केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात्। तदेतदुक्तम् इह ल्युडपि नेति॥ भाष्यमते त्विति॥ भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युडिष्ट इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते। अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कैयटः॥ कर्तरि भुवः॥ च्व्यन्तेष्विति। अच्वावित्यनुवर्तते, अन्यथा आढ्यीभविष्णुराढ्यो भावुक इति स्यादिति भावः। कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राञ्च.। वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः। उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च। खकारो मुमर्थः॥ चकार. चितः इत्यन्तोदात्तार्थः। अकारो वृद्ध्यर्थः। स्यादेतत्। खिष्णुच इकारो मास्तु खस्नुरित्येवोच्यताम्। एवं चकारोपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः। इकारादित्वसिद्धये इडागमे कृतेपि आगमा अनुदात्ता: इति तस्यानुदात्तत्वात्। न च कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति स्वरसूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात्। चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वात्लक्षणत्वयोरसिद्धत्वेनेष्णु इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम्। कृतेपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणं स्यान्न त्वेतस्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेद्धन्तैवं खष्णुजयमस्तु तत्रेटि कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत्। न चेह

यथाश्रुतपक्षेपि णत्वनिषेधार्थं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दपाठाद्दकारं निमित्तीकृत्या- प्यश्वट्कुम्बाङ् इति णत्वं भवत्येवेति दिक् ॥ परिस्कन्दः ॥ अचि निपातनम् । अथवा निष्ठातकारस्य लोप इति काशिका ॥ द्यून इति । चछ्वोः शूड इत्यूठ् । क्षीण इत्यर्थः । द्यूतमिति । विजिगीषया हि तनात्ताः पात्यन्ते इति गम्यते वि जिगीषा ॥ निर्वाणोवाते ॥ वा गतिगन्धनयोः निःपूर्वादस्मान्निष्ठातस्य नत्वे णत्वम् ॥ वातश्चेत्कर्त्ता नेति । एवं च वातेन हेतुना निर्वाणो दीप इत्यत्र निषेधो नेत्याहुः ॥ निर्वात इति । गत्यर्थाकर्मक इति कर्तरिक्तः । नितरां वातो गत इत्यर्थः ॥ शुष्क इति । शुष शोषणे ॥ क्षाम इति । क्षै क्षये आदेच इत्यात्वम् ॥ प्रस्तीमः प्रस्तीत इति । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः आत्वे कृते सयोगादेः इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते हलः इति दीर्घ. पश्चाद्यणवत्त्वादन्त.‌ त्वयाविरहान्न नत्वम् । सस्त्यान इत्यत्र तु भवत्येव ॥ क्षीबादिष्विति ॥ क्षीबृ मदे कृश तनुत्वे लाघृ शक्तौ उल्पूर्वः एभ्यः क्तः ॥ ननु फुल्ल विकसने इत्यस्मादुल्ला- र्चश्च पचाद्याच इतराभ्यामिगुपधलक्षणे कप्रत्यये च फुल्लादयः सिद्ध्यन्ति त- त्कि सूत्रेणेत्यत आह । सूत्रं त्विति ॥ निवृत्त्यर्थमित्युपलक्षणम् । फुल्लवानिति रूपस्य निष्ठा च द्व्यजनात् इत्याद्युदात्तस्य च सिद्ध्यर्थमिति बोध्यम् ॥ उत्फुल्ल- सफुल्लयोरिति । यद्यपि प्रफुल्ल इतिवत्फुल्लेः पचाद्यचा सिद्धं तथापि उ- त्फुल्तः सफुल्त इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ नुद । रदाभ्याम् सयोगादे रातः इति नित्ये प्राप्ते, क्नीत्यस्याप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् ॥ वेत्तेस्त्विति । तथा च भाष्यम् । वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विदन्तेरिति ॥ नुन्नः नुत्त इति । अनिदिताम् इति नलोपः ॥ न ध्या ॥ ध्यै चिन्तायाम् । ख्या प्रकथने । पद पालनपूरणयोः । मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः मदी हर्षे ॥ पूर्त्त इति । श्र्युकः किति इति इण्निषेधः । लोपविधि स्मारयति । राल्लोप इति ॥ मूर्त इति । आदित- श्च नेट् । मत्त इति । श्वीदितः इति नेट् । वेत्तेर्ज्ञानार्थकाद्विदेरिटा भाव्यं स- त्तार्थकविदेर्विचारणार्थकविदेश्च भोगप्रत्यययोर्वृत्तिर्न संभवतीत्याशयेनाह । विन्दतेरिति ॥ विद्लृ लाभे इत्यस्येत्यर्थः । भुज्यतः इति भोग. । प्रतीयत इति प्रत्यय इति कर्मसाधनावेताविति व्याचष्टे । भोग्ये प्रतीते चार्थे इति ॥ भित्तं शकलम् ॥ भिदः क्तो रदाभ्याम् इति प्राप्तनत्वस्याभावो निपात्यते । भित्तं शकल- खण्डे वा इत्यमर. ॥ भिन्नमन्यादिति । विदीर्णमित्यर्थः ॥ ऋणमाधमर्ण्ये ॥ अधम दुःखप्रदमृणमस्य सोऽधमर्णः. तस्य भाव आधमर्ण्यं तेन व्यवहारविशेषो ल-

राह। बाहुलकादिति ॥ शक्तौ हस्ति। शक्तौ किम्। विषेण हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः। यद्यपीह शक्तिरस्ति, अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते। तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते ॥ कपाटघ्न इति। कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम्। पाठान्तरे तु चटतेः पचाद्यच् कवं चोष्णे इत्यत्र योगविभागात्कोः कवादेश इति हरदत्तः ॥ आढ्यसुभग ॥ च्व्यर्थेष्विति। अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः। आढ्यकरणमिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आढ्यशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदापि खित्यनव्ययस्य इति ह्रस्वेन एतदेव रूपम् आढ्याकुर्वन्त्यनेनेति। नन्विह ख्युनोऽभावेऽपि करणाधिकरणयोश्च इति ल्युटा भवितव्यमित्यत आह। प्रतिषेधसामर्थ्यादिति ॥ तथाहि आढ्यीकरणमिति रूपं ल्युट्ख्युनोस्तुल्यम्। न च ख्युनि मुमङ्गस्तौ स्यातामिति वाच्यम्। अनव्ययस्येति पर्युदासात्। ऊर्यादिच्विडाचश्च इति निपातसंज्ञकत्वेन च्व्यन्तस्य अव्ययत्वात्। न च ख्युनि सति उपपदमतिङ् इति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यम्। ल्युटापि गतिसमासस्य संभवात्। तस्यापि नित्यसमासत्वात्। न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः ल्युटि टिड्ढा इति सूत्रेण ख्युनि तत्रत्येन ख्युन उपसंख्यानेन च ङीपस्तुल्यत्वात्। नापि स्वरे विशेषः ल्युटि लित्स्वरेण कृञ उदात्तत्वाविशेषात्। न चोत्तरार्थमच्वावित्युक्तमिति वाच्यम्। केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात्। तदेतदुक्तम् इह ल्युडपि नेति ॥ भाष्यमते त्विति ॥ भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युडिष्ट इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते। अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कैयटः ॥ कर्त्तरि भुवः ॥ च्व्यन्तेष्विति। अच्वावित्यनुवर्तते, अन्यथा आढ्यीभविष्णुराढ्यो भावुक इति स्यादिति भावः। कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः। उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च। खकारो मुमर्थः ॥ चकारः चितः इत्यन्तोदात्तार्थः। ञकारो वृद्ध्यर्थः। स्यादेतत्। खिष्णुच इकारो मास्तु, ख्स्नुरित्येवोच्यताम्। एवं चकारोऽपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः। इकारादित्वसिद्धये इडागमे कृतेऽपि आगमा अनुदात्ताः इति तस्यानुदात्तत्वात्। न च कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति स्वरसूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात्। चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वात्लक्षणत्वयोरसिद्धत्वेनेष्णु इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम्। कृतेऽपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणं स्यान्न त्वेतस्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेत्तर्ह्येवं ख्ष्णुजयमस्तु तत्रेटि कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत्। न चेह

ना षत्वे ष्टुत्वम् ॥ गुधितमिति । गुध परिवेष्टने दिवादिः ॥ संप्रसारणमिति । वचिस्वपीत्यनेन ॥ शून इति । टुओश्विगतिवृद्ध्योः हलः इति दीर्घः ओदितश्च इति निष्ठातस्य नः ॥ गूढ इति । यस्य विभाषा इति नेट् । ढत्वधत्वढलोपदीर्घाः । वतः ततः इति । अनुदात्तोपदेश इति नलोपः ॥ सनि वेट्कत्वादिति । तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेड्वाच्यः इति वचनात् । क्रन्तत्यादीनामिति । श्वीदितः इति निष्ठायामनिट्कार्यम् । कृती छेदने वृती हिंसाग्रन्थनयोः नृती गात्रविक्षेपे इत्येतेषामिदित्त्वकरणेन यस्य विभाषा इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनाद्वा ॥ पतित इति । सिद्धमित्यर्थः ॥ क्षुब्ध ॥ क्षुभ सचलने झषस्तथो रिति धत्वम् । स्वन ध्वन शब्दे इडभावे अनुनासिकस्य क्विझलो रिति दीर्घः, लगे सङ्गे म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे व्रश्च इति षत्वे ष्टुत्वम् । रेभृ शब्दे फण गतौ । दीर्घः । ष्टुत्वम् बाहृ प्रयत्ने इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । अनायासशब्देन तत्साध्यो लक्ष्यत इत्याह। अनायाससाध्य इति ॥ क्षुण्णमौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योभिषुत्य पूत्वा यत्पीयते तत्फाण्टमित्याहुः ॥ वेदभाष्ये इति । तद्वै नवनीत भवति घृतं देवानाम् फाण्ट मनुष्याणाम् इति शतपथश्रुतेर्व्याख्यायामित्यर्थः ॥ अन्यत्र त्विति । मन्थादेरवाच्यत्वे त्वित्यर्थः ॥ धृषिशसी । ञिधृषा प्रागल्भ्ये शसु हिंसायाम् । अनयोः आदितश्च यस्य विभाषा इति सूत्राभ्यामिट्प्रतिषेधे हि सिद्धेऽप्यनयोर्वैयात्य एवानिट्त्वं नान्यत्रे ति नियमार्थमित्याह। अविनये एवेति ॥ विरुद्ध यातो वियातः अविनीतस्तस्य भावो वैयात्यम् । ननु धृषेः विभाषा भावादिकर्मणोः इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्मान्न भवतीत्याशङ्कायामाह।नास्तीति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥ अत्र प्रमाणमाह । अत एवेति । माधवस्त्विति ॥ एव च आदित्त्वस्य फलवत्त्वात् हरदत्तोक्तं यच्चिन्त्यं तदेवाचिन्त्यमिति भावः । दृढः स्थूल । बलमस्यास्तीति बलः अर्शआदिभ्योच् ॥ बलवतीति॥ स्थूलो मांसलः स च निर्जलोपि बलवांस्तु कृशोपि दृढ इति फलितोर्थः ॥ तस्येति । तकारस्येत्यर्थः ॥ हस्येति ॥ ननु ह्रो ढः इति ढत्वे ढोढेलोपेनैव सिद्धमिति तस्य ढत्वं हस्य लोपश्च न निपात्यतामिति चेत् । मैवम् । तथा हि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन द्रढिमेत्य र ऋतो हलादेर्लघोः इति रभावो न स्यात्परिद्रढय्य गत इत्यत ल्यपि लघुपूर्वात् इत्ययादेशो न स्यात् । परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी कन्येत्यत्र गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् स्यात् । अतोसिद्धत्वनिवृत्तये हलोपो निपात्यतइति भाष्यादौ स्थितम् । अत एव ढ्रलोपे इति सूत्रे अणः किं दृढ इति प्राचो ग्रन्थस्य प्रामादिकतामभिप्रेत्य तृढो वृढ इति प्रत्युदाहृतम् ॥ प्रभौ ॥ नि-

राह। बाहुलकादिति ॥ शक्तौ हस्ति । शक्तौ किम् । विषेण हस्तिन हन्तीति ह स्तिघात: । यद्यपीह शक्तिरस्ति, अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहण-सामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते । तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्ति: सा गृह्यते ॥ कपाट घ्न इति । कं शिर: पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पाठान्तरे तु भटते: पचा द्यच् कवंचोष्णे इत्यत्र योगविभागात्को कवादेश इति हरदत्त. ॥ आढ्यसुभग ॥ च्व्यर्थेष्विति । अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थ: । आढ्यकरणमिति । लिङ्गविशिष्टपरि-भाषया आढ्यशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदापि खित्यनव्ययस्य इति क्रमेन एत देव रूपम् आढ्याकुर्वन्त्यनेनेति । नन्विह ख्युनोऽभावेऽपि करणाधिकरणयोश्च इति ल्युटा भवितव्यमित्यत आह । प्रतिषेधसामर्थ्यादिति ॥ तथाहि आढ्योकरण-मिति रूप ल्युट्ख्युनोस्तुल्यम् । न च ख्युनि मुम्प्रसक्तौ स्यातामिति वाच्यम् । अन व्ययस्येति पर्युदासात् । ऊर्यादिच्विडाचश्च इति निपातसंज्ञकत्वेन च्व्यन्तस्य अ व्ययत्वात् । न च ख्युनि सति उपपदमतिङ् इति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यम् । ल्युटऽपि गतिसमासस्य संभवात् । तस्यापि नित्यसमासत्वात् । न च स्त्रीप्रत्यये विशेष: ल्युटि टिड्ढा इति सूत्रेण ख्युनि तत्रत्येन ख्युन उपसंख्या-नेन च ङीपस्तुल्यत्वात् । नापि स्वरे विशेष: ल्युटि लित्स्वरेण कृञ उदात्तत्वा विशेषात् । न चोत्तरार्थमच्वावित्युक्तमिति वाच्यम् । केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात् । तदेतदुक्तम् इह ल्युडपि नेति ॥ भाष्यमते त्विति ॥ भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युडिष्ट इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कै-यट: ॥ कर्त्तरि भुव: ॥ च्व्यन्तेष्विति । अच्वावित्यनुवर्तते, अन्यथा आढ्योभविष्णुरा-ढ्यो भावुक इति स्यादिति भाव: । कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राञ्च. । वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धे: । उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च । खकारो मुमर्थ: ॥ चकार. चित: इत्यन्तोदात्तार्थ: । अकारो वृद्ध्यर्थ: । स्यादेतत् । खिष्णुच इकारो मास्तु ग्लास्नुरित्येवोच्यताम् । एवं चकारोपि न कर्तव्य: प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धे: । इकारादित्वसिद्धये इडागमे कृतेपि आगमा अनुदात्ता: इति तस्यानुदात्तत्वात् । न च कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति स्वरसूत्रे अस्य ग्रहण न स्यात् चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वात्प्रत्यया-त्ययोरसिद्धत्वेनेष्णु इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम् । कृतेपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणं स्यान्न त्वेतस्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेदन्त्वेवं स्नाजयमस्तु तथेटि कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत् । न चेह

ति ॥ संघुष्ट इति । संपूर्वाद् घुषेर्विशब्दने इटि प्राप्ते विकल्पोयम् । अविशब्दनेपि संपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव ॥ आस्वान्त इति । आङ्पूर्वस्य स्वमेनेर्मनोभिधानेप्ययमेव विकल्पः स्यात् । आस्वान्तं मनः । आस्वनित मन इति ॥ हृषेः ॥ हृषु अलीके उदित्वान्निष्ठायामनिट् हृष तुष्टौ सेट्, उभयोरपि ग्रहणमित्युभयत्रविभाषेयम् ॥ पीनमिति । ओदित्वान्निष्ठानत्वम् । प्यान इति । श्वीदितो निष्ठायामितीडभावे यलोपः । नत्वे व्यवस्थान्तरमाह । सोपसर्गस्य नेत्यादि । अन्धुः कूप. ॥ प्रलून इति । ल्हादो सुखे ईदित्वादिडभावे रदाभ्याम् इति नत्वम् ॥ द्यतिस्यति । दोवखण्डने षोन्तकर्मणि मा माङ् माने मेङ् प्रणिदाने ष्ठा गतिनिवृत्तौ श्तिपा निर्देशो धातुविशेषणार्थः । न हि श्तिपं विना श्यन् सुलभः । यत्तु प्रसादकृतोक्तम् श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । दादत्तः सामात इति तन्न । यङ्लुकि हि इटा भाव्यं दादितः सासित इति । तत्र ति किति इति वचनान्नास्ति प्रसङ्गः । किं च दो दद् घो' इति विधीयमान आदेशः अनेकाल्त्वात्सर्वस्येति निर्विवादम् । तथा च हन्तेर्यङ्लुगन्तस्य वधादेशवत्साभ्यासस्य प्रवर्ततेति दादत्त इति त्वदुदाहृतरूपं कथमुक्तिसंभव लभेतेत्याहुः ॥ शाच्छो । शो तनूकरणे छो छेदने ॥ दधातेर्हिः । श्तिपा निर्देशो धेटो निवृत्त्यर्थः ॥ तीत्यनुवृत्तेर्यङ्लुकि न, दाधितः । अत्रापि प्रसादकृता श्तिपा निर्देशस्य यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थत्वाद्धाधीत इति घुमास्था इतीत्वामुदाहृतं तत्पूर्ववदेव हेयम् ॥ दो दद् घोः ॥ इत्यादेशः थान्त एव न तु तदधान्तः । जश्त्वे कृते संहितायास्तुल्यत्वेपि प्रक्रियाया दोषादिति प्राञ्चः । तथा चाहुः तान्ते दीर्घत्वाख्यो दोषो दान्ते दोषो निष्ठानत्वं धान्ते दोषो धत्वाख्यः स्यान्निर्दोषत्वात् थान्तो ग्राह्य इति तदनुसारेणाह । दथ् स्यादिति । दात इति । दाप् लवने अदाबिति निषेधान्न घुत्वम् । इह सर्वे पञ्चास्यापवादा इत्याह । तान्तो वेत्यादिना । दीर्घापत्तिरिति । विदत्तमित्यादावुपसर्गस्येत्यर्थः । दस्ति इत्यत्र द्वौ पक्षौ दा इत्यस्य य आदेशः स तकारान्तस्तकारादिर्वेति । तत्राद्ये पक्षेय दोषो नान्त्ये, इत्याशयेनोक्तदोषं परिहरति । तकारादाविति । निष्ठानत्वमिति । रदाभ्याम् इत्यनेन ॥ सन्निपातेति । तादिंनिर्मित्तीकृत्य विहितो यो दान्ताद्यादेशः स तकारविघातकनत्वादिविधेर्निमित्तं न भवतीति भावः ॥ अच उपसर्गात्तः ॥ तकारादकार उच्चारणार्थः । अच इत्यावर्तते तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गं विशिनष्टि, अपरं षष्ठ्यन्तं स्थानलाभायेति व्याचष्टे अजन्तादित्यादिना । यद्वा अच इत्यनावृत्तं पञ्चम्यन्तमेवास्तु, किं तु द्वितकारकोयमादेशस्तेनानेकाल्त्वात्सर्वस्य घोर्भविष्यति एकतकारे हि अलोन्त्यस्य इति

राह । बाहुलकादिति ॥ शक्तौ हस्ति । शक्तौ किम् । विषेण हस्तिनं हन्तीति ह स्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरस्ति, अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहण- सामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते । तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते ॥ कपाट घ्न इति । कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पाठान्तरे तु कटतेः पचा द्यच् कवं चोष्णे इत्यत्र योगविभागात्को कवादेश इति हरदत्तः ॥ आढ्यसुभग ॥ च्व्यर्थेष्विति । अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः । आढ्यंकरणमिति । लिङ्गविशिष्टपरि- भाषया आढ्यशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदापि खित्यनव्ययस्येति मुमा एत देव रूपम् आढ्याः कुर्वन्त्यनेनेति । नन्विह ख्युनोऽभावेऽपि करणाधिकरणयोश्च इति ल्युटा भवितव्यमित्यत आह । प्रतिषेधसामर्थ्यादिति ॥ तथाहि आढ्यीकरण- मिति रूपं ल्युट्ख्युनोस्तुल्यम् । न च ख्युनि मुमागमो स्यातामिति वाच्यम् । अन व्ययस्येति पर्युदासात् । ऊर्यादिच्विडाचश्च इति निपातसंज्ञकत्वेन च्व्यन्तस्य अ व्ययत्वात् । न च ख्युनि सति उपपदमतिङ् इति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यम् । ल्युटोऽपि गतिसमासस्य संभवात् । तस्यापि नित्यसमासत्वात् । न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः ल्युटि टिड्ढा इति सूत्रेण ख्युनि तत्रत्येन ख्युन उपसंख्या- नेन च ङीपस्तुल्यत्वात् । नापि स्वरे विशेषः ल्युटि लित्स्वरेण कृञ उदात्तत्वा विशेषात् । न चोत्तरार्थमच्वावित्युक्तमिति वाच्यम् । केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात् । तदेतदुक्तम् इह ल्युडपि नेति ॥ भाष्यमते त्विति ॥ भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युडिष्ट इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कै- यटः ॥ कर्त्तरि भुवः ॥ च्व्यन्तेष्विति । अच्वावित्यनुवर्तते, अन्यथा आढ्यीभविष्णुरा- ढ्यो भावुक इति स्यादिति भावः । कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः । उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च । खकारो मुमर्थः ॥ चकारः चितः इत्यन्तोदात्तार्थः । ञकारो वृद्ध्यर्थः । स्यादेतत् । खिष्णुच इकारो मास्तु ख्स्नुरित्येवोच्यताम् । एवं चकारोऽपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः । इकारादित्वसिद्धये इडागमे कृतेऽपि आगमा अनुदात्ता इति तस्यानुदात्तत्वात् । न च कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति स्वरसूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात् । चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वात्सलक्ष- त्वयोरसिद्धत्वेनेष्णु इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम् । कृतेऽपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणं स्यान्न त्वेतस्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेत्तर्ह्येवं स्वाश्रयमस्तु तत्रैष्टि कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत् । नन्वेह

षा इति नेट् ॥ शीलित इत्यादि । शील समाधौ रक्ष पालने क्षमूष् सहने क्रुश आह्वाने जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ सुनोतेरिति । षुञ् अभिषवे यद्यपीह सु गतौ षु प्रसवैश्वर्ययोः इति निरनुबन्धकयोरेव ग्रहणं न्याय्यं तथाप्यनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा तयोर्ग्रहणं न भवतीति भावः । ङकारः सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः । पकारस्तु स्वरार्थस्तुगर्थश्च ॥ यज्वेत्यादि । ङ्वनिपि कृते वचिस्वपि इति संप्रसारणं स्यादिति ङ्वनिबुक्तः॥अतृनिति । नकारः स्वरार्थः ऋइत् । जरन्निति । ऋकारस्य गुणे रपरोऽकारः उगिदचाम् इति नुम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः ॥ छन्दसि लिडिति ॥ सूत्रस्यार्थमाह । भूतसामान्ये इति । न च छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इत्यनेन गतार्थता शङ्क्या । धातुसम्बन्धाधिकारे हि स विधिः । इदं तु धातुसंबन्धं विनापि भवतीति विशेषात् । अत्र व्याचख्युः ।कानचः कित्करणं तिस्तिराण इत्यत्र ऋच्छत्यॄताम् इति गुणस्य निषेधार्थं सति प्रतिषेधविषये आरभ्यते । चक्राण इत्यत्र तु असंयोगाल्लिट् कित् इत्येव सिद्धं कित्त्वमिति ॥ त्रिसुनिमतमिति । सूत्रकृता छन्दसि इति प्रक्रान्तत्वादुत्तरसूत्रे भाषाग्रहणाच्च भाष्यवार्तिकयोरपि क्वसुकानचोः छन्दस्युभयथा इति वचनात्सार्वधातुकत्वेन सार्वधातुकमपित् इति ङित्त्वादेवाजिवानित्यादौ नलोपादीनां कित्कार्याणामन्यथासिद्धिमाशङ्क्य तितीर्वान् तिस्तिराण इत्यादौ ऋच्छत्यॄताम् इति प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थं कित्करणमिति सिद्धान्तितत्वात् । अत एव कित्करणसामर्थ्याद्भाषायामपि क्वसुकानचौ स्त इति केषाञ्चिदुत्प्रेक्षा नादर्त्तव्येति हरदत्तमाधवादिग्रन्थे स्पष्टमिति भावः । कवयस्त्विति । गतानुगतिकतयेति भावः ॥ क्वसुश्च ॥ वसु इत्यविभक्तिको निर्देशस्तथा च व्याख्यास्यति । वसोरिति । नित्यत्वाद् द्वित्वे कृते एकाच्त्वमेव नेति कथमिट् स्यादित्यत आह । कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । नेड्वशि कृति इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमात्सर्वत्र प्राप्तस्येटो नियमोऽयमित्याह । नान्येषामिति ॥ आदिवानिति । अद भक्षणे द्वित्वे हलादिःशेषाभ्यासदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतेषु कृतद्वित्वेऽप्ययमेकाजेवेतीड् भवति॥ आरिवानिति । ऋ गतौ ऋच्छत्यॄताम् इति गुणे कृते द्वित्वादिषु पूर्ववत्कृतेष्वयमप्येकाच् ॥ ददिवानिति । डुदाञ् दाने कृते द्वित्वेनायमेकाच् इणनिमित्तस्यातो लोपो वा सति तस्मिन्भवतीत्यनेकार्थमाद्ग्रहणम् ॥ जक्षिवानिति । लिटयन्यतरस्याम् इत्यदेर्घस्लादेशः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति घसिग्रहणम् । अत्र व्याचख्युः द्वित्वापूर्वं परत्वाद्गमहनजनखनघसां लोप इत्युपधालोपः स्यात्तस्मिंश्च कृतेऽनेकाच्त्वात्

द्वित्वमेव न स्यात् । न चास्य कर्त्तव्ये द्विर्वचनेऽचि इत्यनेन स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्का: द्वित्वनिमित्तस्याचोऽभावात् । ततश्च नायं कृतद्विर्वचन एकाज् भवतीति घसिग्रहणं तत्सामर्थ्यात्तु परत्वादुपधालोपमिडागमो बाधते । कृते त्विडागमे गमहन इत्युपधालोपस्तस्य चाज्निमित्तत्वेन स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । वेहा द्विर्वचनेऽचि इति निषेधपक्षे तूपधालोपात्प्रागेव द्वित्वं, पश्चादुपधालोप: शासिवसिघसीनां च इति षत्व, चर्त्वं, कु: अभ्यासे चर्च इत्यभ्यासघकारस्य जश्त्वमिति ॥ निषेदुषीमिति । षद्लृ विशरणादौ लिटि धातो: इति द्वित्वे अत एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपौ उगितश्च इति ङीपि वसो: इति संप्रसारणे वलादित्वाभावान्नेट् । सदिरप्रते: इति षत्वम् । पुंसि तु निषेदिवान् ॥ अध्यूषुष इति । वस निवासे अधिपूर्व. । वचिस्वपि इति सम्प्रसारणं द्वित्वहलादिशेषसवर्णदीर्घा: ङसि भत्वात्संप्रसारणम्। प्रथमैकवचने तु अध्यूषिवान् ॥ उपेयिवानना ॥ इडिति । वलादिलक्षण एवेट् नेड्वशि कृति इति निषिद्ध: क्रादिनियमात्पुन: प्राप्त: वस्वेकाजाद्घसाम् इति सूत्रेण कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् स्यान्नान्येषाम् इति नियच्छता प्रतिषिद्धो नित्यत्वात् द्वित्वे कृतेऽनेकाच्त्वात् । न च सवर्णदीर्घेणैकाच्त्वम् । दीर्घ इण: किति इत्यभ्यासदीर्घे कृते तत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभाव इति पक्षाश्रयणात् । स एव वलादिलक्षण इट् इह प्रतिश्रूयते नापूर्वो विधीयते, तेन संप्रसारणविषये न भवति, अत एवोदाहरति। उपेयुष इति । सति त्विटि तस्य यणादेशे उपेय्युष इति स्यादिति भाव: ॥ अविवक्षितमिति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । ईयिवानिति । इणो द्वित्वे सवर्णदीर्घं बाधित्वा अङ्गत्वात् इणो यण् इति यण् भवति । वसोरिडागमे हि परत्वाजादिप्रत्ययस्य सत्त्वात् ॥ वचेरिति । वच परिभाषणे इत्यस्माद् ब्रुवो वचेर्वा कर्त्तरि, न तु भावकर्मणो: । एतच्च निपातनाल्लभ्यम् ॥ जग्मिवानित्यादि । इट्पक्षे गमहन इत्युपधालोप: ॥ लट: शतृ ॥ सामानाधिकरण्ये सतीति । यद्यप्यादेशरहितस्य लट: प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यं दुर्लभ तथापि शतृशानच स्तद् दृष्टा स्थानिन्यपि सामानाधिकरण्यं कल्प्यते ॥ शबादीति । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वादिति भाव: ॥ पचन्तमिति । शतुरुगित्त्वानुम् । विक्लित्त्यनुकूलवर्त्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थ: ॥ आने मुक् ॥ अतो येय: इति पूर्वसूत्रानुवृत्तं पञ्चम्यन्तमप्यत इति पदं षष्ठ्या विपरिणमय्यते आन इति सप्तमीबलात् । न चात इति पञ्चमीबलादान इति सप्तम्यन्तम्पदं षष्ठ्या विपरिणामय्यतामिति शङ्क्यम् । पञ्चम्या: पूर्वसूत्रे चरितार्थत्वात्सप्तम्याश्च चरितार्थत्वात्तदेतदाह । अङ्गस्यात

इति ॥ प्राचा त्वदन्ताङ्गस्येति व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । पचमान इत्यादाव-दुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम् इति शानचः स्वरस्यासिद्धिप्रसङ्गात् ॥ अदन्ताङ्गस्येति। पचे हि अङ्गभक्तो मुक् । स चाङ्गमेवन व्यवदध्यात्तदवयवमकारन्तु व्यःवदध्यादेव। अकारमात्रभक्तत्वे तु तदवयवत्वान्नास्ति व्यवधानमित्यदोषः ॥ ननु स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति परिभाषया मुकोविद्यमानत्वेन व्यवधानाभावात्स्यादेवानुदात्तत्वमिति चेत्। अत्राहुः। हलः स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्य-मानवन्नान्यत्र इत्याकाराऽऽरूढम् । न चात्र हलः स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृते परिभाःषेय नोपयुज्यते । अन्यथा मरुत्वानित्यादावपि ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं स्यादिति दिक् ॥ लडिति । यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतं,तथापि धातोः इत्यधिकारात्पञ्चमरन्तात्परं प्रथमान्तं षष्ठ्या विपरिणमय्य इति भावः । न च वर्तमाने लट् इत्यत्रैवोक्तरीत्या विप-रिणामोऽस्त्विति शङ्क्यम्। प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः प्रकल्पकत्व नास्तीति गुप्तिज्कि-द्भ्यः सन् इत्यत्र भाष्यकारैः स्वोक्तत्वात् ॥ प्रथमासामानाधिकरण्येपीति । उप-लक्षणमिदम्। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावेपीत्यर्थः । तेन कुर्वतोपत्यं कौर्वतः कुर्वतो भक्तिः कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिध्यति। अन्यथा कुर्वतोपत्यमित्यादौ तद्धितसमास न स्याताम् ॥ लक्षणहेत्वोः ॥ लक्ष्यते-नेनेति लक्षणं परिचायकम् ॥ शयाना इति । शीङ आत्मनेपदित्वात्परस्य लटः शानच्। अत्र शयनं लक्षणं चिन्हं यवनकर्तृकभोजनस्य, न तु फलं, नापि कार-णमिति हेत्वपेक्षया लक्षणस्य पृथङ् निर्देशः ॥ अर्जयन्निति । अर्ज प्रतियत्ने चुरादिः। अर्जनार्थो वास इत्यर्थः। हरमिति। हरिदर्शनं मुक्तौ कारणमित्यर्थः॥ विदेः॥ स्थानिवत्त्वादेव नसिद्धे सोरुगिल्करणं वसोः सम्प्र ारणम् इत्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थम्। तत्सामर्थ्याच्च एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य इत्येतदपि न प्रवर्तते ॥ पूङ्यजोः ॥ शानन: शकारः सार्वधातुकत्वार्थः नकारः स्वरार्थः । खलादिवत्स्वतन्त्रोयं न तु शत्रादिवल्लादेशः। तथा हि सति वेति वाच्यं स्या-त्पवमानयजते इति तिङोपि यथा स्युरिति। न च वासरूपन्यायेन निर्वाहः । लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति इत्याकरे स्थितत्वात्। किञ्च लादेशत्वे लः कर्मणि च इति भावकर्मणोर्विहितं स्यादिति भावकर्मणोरपि प्रयुज्येत, इष्यते तु कर्त्त-र्य्येव एवं चानशः, इङ्धार्य्योः इति शतुश्च स्वातन्त्र्यं बोध्यम् ॥ अत्र केचित् । शानचो लादेशत्वे लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादित्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम्। परत्वा-न्नित्स्वरप्रवृत्त्या पवमान इत्यादेराद्युदात्तत्वे शाननोनुदात्तत्वस्येष्टत्वात् ॥ नन्वेवं

लादेशत्वानङ्गीकारे सोमं पवमान इत्यादौ कर्मणि षष्ठी स्यादिति चेत् ॥ मैवम् । न लोका इति सूत्रे तृन्निति प्रत्याहारनिर्देश इत्युक्तत्वात् ॥ ताच्छील्य। वचनग्रहणं स्पष्टार्थम् । चानशो लादेशत्वाभावेनात्मनेपदत्वाभावात्परस्मैपदिभ्योपि विधानमिति ध्वनयन्नुदाहरति । निघ्नान इति ॥ गमहने त्युपधालोपः ॥ इङ्धार्योः । इङ आत्मनेपदित्वात् शता न सिध्यति धारयतेरपि कर्तृगामिनि क्रियाफलं न सिध्यति लसार्वधातुकानुदात्तत्व च प्राप्नोतीत्यप्रमारम्भः ॥ सुञो यज्ञसंयोगे ॥ सुनोतेः शतृप्रत्ययः स्यात् यज्ञेन संयुज्यमाने वृत्तिश्चेत् ॥ नन्विह सुञो यज्ञे इत्येवास्तु यज्ञविषयकार्थे त्सुनोत्यर्थ इति व्याख्यायां सुरां सुनोतीत्यादेर्व्यावर्तयितुं शक्यत्वात् ॥ अत्राहुः । संयोगग्रहण प्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थं, तेन यजमानादन्यत्र न भवतीति । एवं चाप्रधाने कर्त्तरि लटः शतृशानचौ इत्यनेनापि न भवति संयोगग्रहणसामर्थ्यादिति हरदत्तः । यः सुन्वन्तमवतीत्यादीनामेकवचनान्तानां यजमानपरत्वसंभवेऽपि बहुवचनान्तानां तु न संभवति एकस्मिन्योग एकस्यैव यजमानत्वादित्याशङ्क्य योगविशेषे तु सभवतीति दर्शयितुमुदाहरति। सर्वे सुन्वन्त इत्यादि॥ सत्रयोगे हि बहवो यजमानास्त एव ऋत्विजां कर्म सोमाभिषवणं कुर्वन्तीति सुन्वन्त इत्यादिबहुवचनान्तस्यापि यजमानपरत्वं संभवतीति भावः ॥ अर्हः ॥ प्रशंसायां किम् । अर्हति चौरो वधम् ॥ आक्वेः ॥ शीलादीनां त्रयाणां विशेषण समर्थयितुं निर्दिष्टैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधात्वर्थो निर्दिश्यते । क्विपमभिव्याप्येति । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जीति वक्ष्यमाणमिति शेषः ॥ कर्त्ता कटानिति । न लोकाव्यय इति षष्ठीनिषेधः ॥ अलंकृञ् । कृञिति डुकृञ् करणे इत्यस्यैव न तु कृञ् हिंसायाम् इत्यस्य, प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणम् इति न्यायात् । निराङ्पूर्वोऽपि कृञ् स एव, प्रपूर्वो जनी प्रादुर्भावे इह डुपचष् पाके पत्लृ गतौ मदी हर्षे त्रयोऽपि उत्पूर्वाः पठ्यन्ते, तत्र उदः पचपतमद इत्येव वक्तव्ये प्रत्येकमुत्पूर्वस्य पाठ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थः । तेन समुत्पतिष्णुरित्यादि न भवतीत्याहुः॥ रुच दीप्तौ अपपूर्वः त्रपूष् लज्जायाम् वृतु वर्तने वृध वृद्धौ षह मर्षणे चर गतौ ॥ इत्यादीति । आदिशब्दग्राह्यास्तु निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः उत्पचिष्णुः उत्पतिष्णुरिति । उत्पतिष्णुसहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ इति, भट्टिः । कालिदासोऽप्याह एलानामुत्पतिष्णवः इति ॥ केचित्तु पत इति स्थाने दान्त सूत्रे पठित्वा पद गतौ इत्यस्मात्प्रत्ययमाहुः । उन्मदिष्णुः रोचिष्णुः अपत्रपिष्णुः वर्तिष्णुः वर्द्धिष्णुः सहिष्णुः चरिष्णुः ॥ पारयिष्णव इति । अयामन्ता इति णेरय् ॥ नेत-

दिति । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित्यर्थः ॥ ईत्त्वं नेति । घुमास्था इत्यादिना ॥ गित्त्वादिति । क्ङिति च इत्यत्र गकारं प्रश्लिष्य गिति किति ङितीति व्याख्यानादिति भावः ॥ गकारप्रश्लेषादिति । नन्वेवं नकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वात् इग्नि च इत्युत्त्वं स्यादिति चेत् । सत्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः । तथा च वार्तिकम् । गस्थोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः क्ङितीत्त्वशासनात् । गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनिट्त्वं कगोरिति । दङ्क्ष्यत इति । दंश दशने प्रश्च इत्यादिना षत्वे षढोः कः सि इति कत्वम् आदेशप्रत्यययोः इति षत्वम् । अनिदिताम् इति नलोपो न गस्थोर्गित्त्वेन प्राप्त्यभावात् ॥ त्रस्नुरिति । नेड्वशि इति नेट् ॥ शमित्यष्टाभ्यो ॥ इतिशब्द आद्यर्थः ॥ शमिनीतरेत्यत्रेति । अत्र नव्याः । विदुषतरेतिवत् तसिलादिषु इति पुंवद्भावेन शमितरेति भाव्यम् । न च उगित्त्वाभ्युपगमस्य फलाभावाद्ध्रस्वविकल्प एव भवतीति वाच्यम् । पाक्षिकह्रस्वेन उगित्करणस्य चरितार्थत्वाद्ध्रस्वाभावपक्षे तु पुंवद्भावस्य दुर्वारत्वादित्याहुः ॥ सपृचा ॥ संपर्कीति । पृची संपर्के चजोः इति कुत्वं गुणः ॥ परिदेवीति । देव देवने भ्वादिः, ण्यन्तस्य दीव्यतेस्तु नेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वात् । अण्यन्तैः साहचर्याच्च ॥ अभ्याघातीति । अभ्याङ्पूर्वाद्धन्तेर्घञस्य कुत्वेन घः हनस्तोऽचिण्णलोः इति नस्य तः, अत उपधायाः इति वृद्धिः ॥ वौ कष ॥ कष हिंसार्थः लस श्लेषणक्रीडनयोः, कत्थ श्लाघायाम् स्रम्भु विश्वासे ॥ अपे च लषः ॥ लष कान्तौ ॥ प्रे लप । लप व्यक्तायां वाचि ॥ प्रमाथीति । मथे विलोडने ॥ निन्दहिंस । इह सूत्रे विनाशीति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन निर्देशः । अकारस्त्वागन्तुकः । केचित्तु विनाशीति ण्यन्तमेव पठन्ति । परिवादीति तु वदेर्ण्यन्तस्य पाठो निर्विवाद एव । असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः, निन्दादीनामसूयान्ताना समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । स्यादेतत् । असूयतेरेव वुञ् विधेयो नेतरेभ्यः, निन्दादीनां ण्वुलैव सिद्धेः । नहि तत्र लित्स्वरनित्स्वरयोर्विशेषोऽस्ति उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् । असूयतेस्तु ण्वुलि लिति इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं, वुञि तु ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्यादिरुदात्त इति विशेषस्तत्राह । ण्वुलेति ॥ हजादयो नेति । नेदं ण्वुल्विषयकमेव ज्ञापकं, किं तु सामान्यतः प्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः ॥ देविक्रुशोः । दीव्यतेर्हेतुमण्णन्तस्य दिवु कूजने इति चुरादिण्यन्तस्य च ग्रहणम् ॥ चलनशब्दार्था । चल कम्पने चुप मन्दायागतौ कपि चलने शब्द शब्दने चुरादिः, रु शब्दे ॥ चलन इत्यादि । युवो रित्यनादेशः ॥ अनुदात्तेतश्च हलादेः । ननु सर्वोऽप्यनुदात्तेत् हलन्त एवेति तदन्तविधिं बाधित्वा सामर्थ्याद्बलादिरेव ग्रहीष्यते तत्किमादि-

ग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । आदिग्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात् तथा हि स-त्वे धितेत्यादावतिप्रसङ्गः स्याज्जुगुप्सन इत्यादि च न सिध्येत् । अस्ति चेहानुदा-त्तेत्त्वं गुपादिष्ववयवेष्वचरितार्थस्यानुबन्धस्य समुदायविशेषकत्वादिति दिक् ॥ जुचङ्क्रम्य ॥ क्रमिद्रमी यङन्तौ क्रमु पादविक्षेपे द्रमहम्ममीम्र गतौ ॥ पूर्वेणे-ति । अनुदात्तेतश्च इत्यनेन ॥ इह पदिग्रहणं सकर्मकार्थमिति वृत्तिकृतोक्तम् । भाष्ये तु अनभिधानादेव सकर्मकान्न भविष्यतीत्युक्तत्वात् । ज्ञापनार्थमेव तदि-त्याशयेनाह । बाधा मा भूदित्यादि ॥ परस्परमिति । निन्दहिंस इत्यादिसूत्रे हि तच्छीलादिषु वासरूपविधानात् तृजादयो नेति ज्ञापितम् । इह तु ताच्छीलिके-षु परस्परं नेति ज्ञापितमिति विवेक इति भावः ॥ क्रुध ॥ क्रुध क्रोधे रुष रोषे मडि भूषायाम्, भूष अलंकारे ॥ न यः । अय वय पय मय चय तय णय गतौ इ-ति पठितस्य नयतेर्नायं निर्देशः । अनुदात्तेत्त्वादेव युचः सिद्धत्वात्किं तु नेति पृथक् पदमिति मत्वाह । यकारान्तादिति ॥ क्नूयिता क्ष्मायितेति । क्नूयी श-ब्दे उन्दे च क्ष्मायी विधूनने ॥ सूददीप ॥ सूद क्षरणे दीपी दीप्तौ दीक्ष मौ-ण्ड्येज्यादौ ॥ ताच्छीलिकेष्विति । परस्परमिति शेषः ॥ प्रायिकमिति न केवलं यथाश्रुतभाष्यमवलम्ब्य युज्रयोरेव समावेश इति मन्तव्यं, किन्तु प्रायिकत्व एव भाष्यस्य तात्पर्यम् । तेन गमेः लषपतपदेत्युकञ्विषये तृजपि । गन्ता । गामु-कः । तथा वौ कषलस इति घिनुण्विषये युजपि । विकत्थी विकत्थन इत्यादि सिध्यतीति भावः ॥ जल्प ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि भिक्ष भिक्षायां लाभेलभे च कुट्ट छेदने लुण्ठ स्तेये, चौरादिकाविमौ । अत्र व्याचख्युः । जल्पेः चलनशब्दा-र्थात् इति भिक्षेः अनुदात्तेतश्च इति युचि प्राप्ते कुट्टलुण्ठयोः णेश्छन्दसि इति इ-ष्णुचि प्राप्ते वृङस्तु आदृगमहनजन इति किकिनोः प्राप्तयोरयं विधिरिति । षो ङीषर्थ इत्याह । वराकीति ॥ प्रजो ॥ जु इति सौत्रो गत्यर्थः ॥ जिदृक्षि । जि जये जि अभिभवे, दृङ् आदरे क्षि क्षये क्षि निवासगत्योः श्रिञ् सेवायाम् विपू-र्वः । व्यथभयसञ्चलनयोः नञ्पूर्वः निपातनान्नञो धातुना समासे नलोपे ततः प्रत्ययः । भ्रम गत्यादिषु अभिपूर्वः ॥ प्रसवीति । षू प्रेरणे अस्मादिनिः । षूङ् प्रा-णिगर्भविमोचने षूङ् प्राणिप्रसवे इमौ न गृह्यते सानुबन्धत्वात् । जिदृक्षि इत्यत्रै-व प्रजुं पठित्वा पूर्वसूत्रं त्यक्तुमुचितम् । एवं हि पृथग्विभक्तिश्चकारश्च मास्त्वि-ति सुवचम् ॥ स्पृहि ॥ स्पृह ईप्सायाम् गृह ग्रहणे पत गतौ ॥ अयश्च् दादाविति । तेन णेरयादेशेनैव रूपसिद्धिरिति भावः । यद्येवं णिचि उपधागुणवृद्धी स्यातामत आह । अदन्ता इति ॥ ततश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्तदभावः ॥ तत्पूर्व इति । त-

छन्दस्य समासोपि निपातनादिति बोध्यम् । डुधाञ् अत्पूर्वः । श्रद्धालुः । धेटस्तु नेदं रूपम् । अत्पूर्वस्य तस्य प्रयोगाभावादिति व्याचख्युः । कथं कृपालुः स्पर्धालुः । कृपां स्पर्धां च लातीति विग्रहे मृगय्वादित्वात्कुः ॥ दाधेट् । डुदाञ् दोदेङां त्रयाणामेव ग्रहणं न तु दाण्दापोरित्याहुः ॥ भंगुर इति । चजोः इति कुत्वम् । अभिधानस्वभावाद्भञ्जेः कर्मकर्त्तर्य्येवेत्याहुः ॥ विदिभिदि ॥ विदेर्ज्ञानार्थस्यैव ग्रहण न तु लाभार्थस्य, व्याख्यानात् । छिदुरमिति । कर्मकर्त्तरि प्रत्यय इति वृत्तिः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् । तथा च माघः मुख्ये कर्त्तरि प्रायुङ्क्त प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयाचितमङ्गना इति । इह अदुरिति च्छेदः ॥ इत्वरः । इत्वरी इति । इण् गतौ ह्रस्वस्य पिति इति तुक् । कित्त्वाद्गुणाभावः टिड्ढा इत्यादिना स्त्रियां ङीप् ॥ जागरूकः ॥ जागुरिति पञ्चम्यन्तं तद्व्याचष्टे । जागर्त्तेरिति ॥ जागरूकः इति सिद्धरूपमेव तु न निपातितम् । उत्तरसूत्रे ऊकस्याननुवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ यजजप ॥ यायजूक इति । यजेर्यङि द्वित्वादि दीर्घोकितः इत्यभ्यासदीर्घः अतो लोपे यस्य हलः इति लोपः ॥ जञ्जपूक इत्यादि । जपजभदहदश इत्यादिना नुक्, वावदूकशब्दस्तु उलूकादयश्चेत्यत्र वक्ष्यते । माधवस्त्वाह । कुर्वादिगणे वावदूक इति पाठादेव यङन्ताद्वदेरूकः प्रत्यय इति ॥ सनाशंस । सनिति प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् । षणु दाने षण संभक्तौ इति धात्वोस्तु नेह ग्रहणम् । गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात् । आशंसेति आङः शंसु इच्छायाम् इत्ययं गृह्यते, न शंसुस्तुतौ इति आङा सह निर्देशात् ॥ विन्दुरिच्छुः । विद ज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणं नेतरेषाम् । एवमिषेरपि इच्छार्थकस्यैव ग्रहणं न तु इष गतौ इष आभीक्ष्ण्ये इत्यनयोः अनभिधानान्निपातनाद्वेति भावः । विन्दुशब्दस्तु, पवर्गीयादिः बिदि अवयवे अस्मान्मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये बोध्यः ॥ क्याच्छन्दसि ॥ क्य इति क्यच्क्यष्क्यङां सामान्यग्रहणम् । क्यान्तधातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु उप्रत्ययो भवतीति काशिका । क्य इति व्याख्यानात्कण्ड्वादियगपि गृह्यते । तेन तुरण्यवोऽङ्गिरसो न चान्त समर्थं सपर्यवः, यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् इत्यादि सिद्धम् । तुरण त्वरायाम् । सपर पूजायाम् । भुरण धारणपोषणयोः इत्येते कण्ड्वादिषु पठितः । अथ कथं सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः इति भट्टपादाः । मृगय्वादिषु असूयशब्दो द्रष्टव्य इति हरदत्तः ॥ सुम्नयुरिति । सुम्नशब्दात्क्यचि तदन्तादुः । न च्छन्दस्यपुत्रस्य इति निषेधात् क्यचि च इति ईत्वम् अकृत्सार्व इति दीर्घश्च न भवति ॥ आद्द ॥ ऋदोरप् इतिवदादिति दकारो मुखसुखार्थो न त्वयं तकारस्तेन तात्परत्वाभावाद्द

इत्यनेन दीर्घोऽपि गृह्यते । तेन ततुरिर्जगुरिः । तॄ प्लवनतरणयोः इत्यस्य, गॄ निगरणे इत्यस्य च बहुलं छन्दसि इत्युत्वे रूपमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु आदित्यादिप्रकृतिविशेषणमुदाहरणं प्रपञ्चमात्रम् । किकिनौ लिट् च इत्येतावन्मात्रमेव विवक्षितम् । तथा च वार्तिकम् । किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् इति । उदाहृतं च भाष्ये सेदिर्नेमिरित्यादि । एवं स्थिते आदिति तपरकरणेऽपि नच्चरतरिति ध्वनयन्नाह । अदन्तादृदन्तादिति। बभ्रिर्वज्रमिति । न लोका इति षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया । किकिनोः स्थाने तिबादयो न, लिड्वदित्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात् । छान्दससूत्रद्वयोपन्यसनं भाषायां धाञ् इत्यादिवार्तिकविषयबोधनार्थम् । इह च वार्तिके गमिर्यद्यपि न दृश्यते, तथापि धातुवृत्तौ क्वचिद्वृत्तिपुस्तके च दर्शनादुपन्यस्तः ॥ जग्मिरिति । गमहन जन इत्युपधालोपः ॥ जघ्निरिति । अभ्यासाच्च इति कुत्वम् ॥ दधिरिति । आतो लोपः ॥ नेमिरिति । एत्वाभ्यासलोपौ ॥ सासहीत्यादि । यङोऽतो लोपे यलोपः । अभ्यासदीर्घः ॥ नीगभागश्चेति । नीग्वञ्चु इत्यादिना प्राप्तस्य नीगागमस्याभाव इत्यर्थः ॥ तृष्णागिति । ङित्त्वान्न गुण. । नजिङ इकार उच्चारणार्थः ॥ क्रुकन्नपीति । अत एव भीरुभीलुकभीरुकाः इत्यमरः ॥ ईश्वर इति नेड्वशि इतीडभावः ॥ पेस्वर इति । पिसृ पेसृ गतौ ॥ कस्वर इति । कस गतौ ॥ भ्राज ॥ आक्वेः इत्युक्तत्वात्तच्छीलादिष्वयं क्विप् । भ्राजृ दीप्तौ धुर्वी हिंसायाम् द्युत दीप्तौ ऊर्ज बलप्राणनयोः पॄ पालनपूरणयोः । जु गतौ सौत्रः । ग्रावपूर्वः ष्टुञ् स्तुतौ ॥ विभ्राडिति । व्रश्च इति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे ॥ धूरिति । राल्लोपः इति वलोपः र्वोः इति दीर्घः ॥ ऊर्गिति । चोः कुः । रात्सस्य इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । पूरिति । उदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्वम् । र्वोः इति दीर्घः ॥ वाक् प्राडिति । इह दीर्घः सम्प्रसारणाभावश्च । सम्प्रसारणप्राप्तिस्तु वचिस्वपि ग्रहिज्यावयि इत्यादिना ॥ आयति हरि श्रीरिति । प्राचा तु श्रयन्त्येतामिति कर्मणि क्विबुदाहृतस्तत्र कर्त्तरि कृत् इति सूत्रविरोधः स्पष्ट एव । बाहुलकं तु अगतिकगतिः ॥ द्युति ॥ द्वे चेति । कृतेऽपि द्वित्वे अभ्याससंज्ञेह दुर्लभा, प्रत्यासत्त्या षाष्ठद्वित्व एव प्रवृत्तेरत एव आष्टमिकं सा नेत्याशङ्कायामाह दृशिग्रहणादिति ॥ दिद्युदिति ॥ द्युतिस्वाप्योः इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । जगदिति । गमः क्वौ इति मलोपे तुक् । अत्र द्वे चेति चकारेण दीर्घः समुच्चीयमानो द्युतिगम्योर्न भवति, दीर्घश्रुत्या अचश्च इति परिभाषोपस्थानादजन्तजुहोतेरेव संभवतीत्याशयेनाह जुहोतेर्दीर्घश्चेति । जुहोतीति जुहूः । भ्रस्जश्चेति चकारेण द्वित्वं समुच्चीयते

धीरिति । ध्यायतीति धीः । हलः इति दीर्घः । ननु ध्यायति पुरुषो, न तु धीः एवं जुहोत्यनया पुरुष इति सर्वसंमतत्वात्कथं तर्हि हि भवदुक्तार्थः संगच्छत इति चेद् । अत्राह हरदत्तः । कारणस्य कर्तृत्वविवक्षायां क्विप् भवति ॥ भुवः संज्ञा ॥ धनिकेत्यादि । तेन ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र नेति भावः । एतच्च दृशिग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते ॥ नन्वेवं प्रतिभूशब्दः संज्ञेति फलितं तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धं किमन्तरग्रहणेन । अत्राहुः । यावद्द्रव्यभाविन्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव तस्मिन् ऋणप्रदानेन निवर्तत इत्युभयोर्भेद इति ॥ शं सुखं भावयतीति शम्भुरित्यर्थाभ्युपगमनायाह अन्तर्भावितेति ॥ शं भवति सुखस्वरूपो भवतीति शम्भुरित्यन्ये ॥ शं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिस्तु अपादाने डुप्रत्ययाभावाच्चिन्त्येति माधवः ॥ धः कर्मणि ॥ कर्मणीति नोपपदम् । ह्वावामश्च इत्यनन्तरमेव धः ष्ट्रन् इति वक्तव्ये पृथक्कर्मग्रहणाद्व्याख्यानाद्वेत्याशयेनाह कर्मण्यर्थे इति । अत एव धीयते पीयते इति धात्री स्तनदायिनीत्यादि व्याचक्षते ॥ दाम्नी ॥ मेढ्रमिति । ढोढे धत्वष्टुत्वढलोपाः ॥ दंष्ट्रेति । षित्त्वेऽपि ङीष् इह न भवति अनित्यः षितां ङीष् इत्युक्तत्वात् । अन्ये त्वजादिपाठाट्टापमाहुः ॥ नद्धीति । नहो धः इति धत्वम् । झषस्तथोर्धः जश्त्वम् । सूत्रे दंश इति नलोपिनो निर्देशो ज्ञापकः क्वचिदकित्यपि दंशेर्नलोपो भवति इति । तेन दंश दशने इत्यस्माल्ल्युटि दशना दन्ता इति सिद्धम् । न च सन्निधानात् ष्ट्रन्येव नलोपः स्यादिति वाच्यम् । शुनो दन्तदंष्ट्रा इति निर्देशात् ॥ तच्चेत्करणमित्यादि ॥ एतेन हलसूकरयोरभिधेयत्वमुपपदत्वं च निरस्तम् । सुखमित्यर्थ इति । तत्रैव रूढिरिति भावः ॥ अर्तिलूधूसू ॥ धू विधूनने इति कुटादिरेव गृह्यते निरनुबन्धकत्वात् । अत एव गाङ्कुटा इति ङित्त्वादगुणनिषेधे उवङ् तदाह धुवित्रमिति ॥ पुवः ॥ पूङ्पूञोरुभयोर्ग्रहणमविशेषात् ॥ करण इत्यनुवृत्तेराह येनाज्यमिति ॥ कर्त्तरि चर्षि ॥ इत्रः स्यादिति । करणे कर्त्तरि चेत्यर्थः।काशिकानुसारेण यथासंख्यं व्याचष्टे ऋषौ करणे इति । कर्त्तरि कत् इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोस्तु यथासंख्यं न इति गम्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥

इति पूर्वकृदन्तम् ॥

अथोणादयः ॥ कृवापा ॥ डुकृञ् करणे, वा गतिगन्धनयोः पा पाने, पा रक्षणे जि अभिभवे डुमिञ् प्रक्षेपणे स्वद आस्वादने साध संसिद्धौ, अशू व्याप्तौ ॥ विश्वकर्मणि ना कारुस्त्रिषु कारकशिल्पिनोः इति मेदिनीकोशः ॥ कारुः शिल्पिनि कारके इति धरणिकोशस्तदेतदभिप्रेत्याह कारुरित्यादि । भावे योगरू-

ढिढि तीये तु विवेकः। अत एव द्वितीये धात्वर्थे प्रतिकारस्यान्वयो भवत्येव। तथा च भट्टिः राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः। सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत् इति ॥ पिबत्यनेन तैलादिकमिति पायुर्गुदस्थानम्। गुदं त्वपानं पायुर्ना इत्यमरः। पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोपि। तथा च मन्त्रः भुवस्तस्य स्वतवा पायुरग्ने इति। स्वतवान्पायौ इति नस्य रुत्वम् ॥ अगदो जायुः इत्यमरः। पुंलिङ्गसाहचर्याज्जायुः पुंसि ॥ मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा इत्यमरः। गोपूर्वोऽयं वाच विकृता मिनोति प्रक्षिपतीति गोमायुः शृगाल इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ वस्तुतस्तु मायुः शब्दः यत्पशुर्मायुमकृत गोमायुरेकः इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वात् ॥ स्वदते रोचते इति स्वादु विशेष्यनिघ्नोयम् ॥ एवं साधुरपि। आशु शीघ्रमिति ॥ विलम्बाभावमात्रे क्लीबम्, तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गम्। अथ शीघ्रं त्वरितम् इत्युपक्रम्य क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् इत्यमरः। व्रीहौ पुंस्येव। उणादयो बहुलम् इति बहुलवचनादन्यस्मादप्युण् भवति। रह त्यागे। गृहीत्वा चन्द्रं रहति त्यजतीति राहुः ॥ वस निवासे वसत्यस्मिन्सर्वमिति सर्वत्रासौ वसतीति वा वासुः। वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः। वसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थे ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च इत्यणि कृते वासुदेव इति व्युत्पत्त्यन्तरमिति दिक् ॥ छन्दसीणः ॥ उणनुवर्तते। एति गच्छतीत्यायुः। मान आयौ इति आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः अत एव त्वामग्ने प्रथममायवे मानस्तोके तनये मान आयौ इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम्। अर्वाचीनास्तु छन्दसीणः इति सूत्रं बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रवर्तत इति स्वीकृत्य आयुर्जीवितकालोना इत्यमरग्रन्थे आयुशब्दमुकारान्तं व्याचख्युः। ननु एतेर्णिच्च इत्युस्प्रत्यये सकारान्तो वक्ष्यमाण आयुःशब्दस्तु लोकवेदयोर्निर्विवाद एव। अत एव जटा आयुरस्येति विग्रहे गृध्रं हत्वा जटायुषम् इति रामायणप्रयोगो यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् इति श्रीहर्षप्रयोगश्च संगच्छते। तथा च आयुर्जीवितकालोना इत्यत्रायुःशब्दः सकारान्त इत्येव व्याख्यायतां किमुकारान्ताभ्युपगमेनेति चेद्। अत्राहुः। सकारान्त आयुःशब्दो नपुंसक इति तस्य पुंलिङ्गता नेत्याशयेन तथोक्तमिति। अन्ये तु छन्दसीणः इति सूत्रस्य भाषायां प्रवृत्त्यभावे मा वधीष्ट जटायुं माम् इति भट्टिप्रयोगः तटीं विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमजः इति विन्ध्यवर्णने अभिनन्दोक्तप्रयोगश्च न संगच्छेतेत्याहुः। वस्तुतस्तु जटां याति प्राप्नोतीति जटायुः मृगय्वादित्वात्कुः आयात्यायुः। एवं च जटायुषा जटायुं च वि

व्यादायुं तथायुषा इति द्विरूपकोशः वायुना जगदायुना इति वर्णविवेकश्च सुसाध इति दिक् ॥ दृसनि । दृ विदारणे षणु दाने जन जनने चर गतौ चट भेदने ॥ दार्विति ॥ काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः इत्यमरः ॥ चाट्विति । चटु चाटु प्रियं वाक्यम् इति हट्टचन्द्रः । चाटुर्नरि प्रियोक्तिः स्यात् इति रत्नमालाकोशः नरि पुंसि चकार च किल चाटून् प्रौढयोषिदवस्य इति माघः । माघे तु नपुंसकमपि दर्शितम् । चाटु चाक्रतकसभ्रममासाम् इति ॥ किंजरयोः । श्रृ हिंसायाम्, इण् गतौ आभ्यामूण् स्यात् । सस्येति । किशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपत्त्रिणि इति मेदिनीकोशः ॥ त्रो रश्च लः ॥ तॄ प्लवनतरणयोः त्रः रश्चेति च्छेदः । केचित्तु ऋ इति प्रश्लिष्य द्वयोरपि सवर्णदीर्घे त्रौ तयोस्त्रोरित्युक्त्वा ऋ गतौ इत्यस्मादपि ञुण् रस्य ल इति व्याख्याय इयर्ति अर्यते वा आलुः । शाकविशेषो घटी चेत्याहुः । कर्कर्यालुर्गलन्तिका ॥ भृमृशी ॥ भृञ् भरणे, मृङ् प्राणत्यागे शीङ् स्वप्ने, तॄ प्लवनतरणयोः, चर गतौ, अयं भक्षणेपि त्सर छद्मगतौ तनु विस्तारे, धन धान्ये डुमिञ् प्रक्षेपणे, टुमस्जो शुद्धौ भरुः स्वर्णे हरे पुंसि इति मेदिनी । भरुर्भर्तृकनकयोः इति हेमचन्द्रः । शयुरिति । अजगरे शयुर्वाहसः इत्यमरः ॥ तरुरिति । तरन्ति नरकमनेन रोपकाः ॥ चरुरिति । अनवस्रावितान्तरूष्मपक्व ओदन इति याज्ञिकाः । त्वष्टचर्वधिकरणेत्येवमुक्तम् । उगवादिभ्यो यत् इति सूत्रे कैयटस्त्वाह स्थालीवाची चरुशब्दस्तात्स्थ्यादोदने भाक्त इति ॥ तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे इति मेदिनी ॥ धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने इति मान्ते मेदिनी । विश्वप्रकाशमुदाहरति धनुषा चेत्यादि ॥ धनुषा सार्द्धं धनुं विदुरित्यर्थः । स्यात्तनुस्तनुषा सार्द्धम् इत्यतः सार्द्धमित्यनुषज्यते । शुद्धवंशजनितोपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः । चेतुरेनमृजुमाशु सपक्षं सायकम् इति श्रीहर्षश्लोकशेषः । धनुर्वंशविशुद्धोपि निर्गुणः किं करिष्यति इति धन्वन्तरिः । इह पूर्वत्र च धनुरिति नकारान्तः सकारान्तो वा बोध्यः । न च सकारान्तधनुःशब्दो नपुंसक एवेति शङ्क्यम् । अथास्त्रियां धनुश्चापौ इत्यमरोक्त्या तस्यापि पुंस्त्वात् । किंनर इति । तुरंगवदनो मयुः इत्यमरः । मीनातिमनोति इत्यात्वं तु नेह बाहुलकात् । मयुस्तुरंगवदने मृडोपि मयुरिष्यते इति विश्वः । मज्जति पानीये इति मद्गु ॥ अणश्च ॥ अण शब्दे अस्मादुप्रत्ययः स्यात् । चादिति । कटे वर्षादौ वट वेष्टने ॥ कटति रसनामिति कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंल्लिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेपि खरेपि च इति ॥ बटतीति बटुः । बटुर्द्विजसुतः स्मृतः इति संसारावर्त्तः । नटवटुरिति तूप-

चारात् ॥ अभिव्याप्येति । यद्यपि फलिपाटि इति सूत्रं यावदनुवर्तत इति न्यासग्रन्थेन मर्यादीकृत्येत्यपि प्रतीयते तथाप्यभिव्याप्येवोचितम् ॥ पिबतं सोम्यं मधु इत्यादौ मधुशब्दस्याद्युदात्ततादर्शनात् । वोतो गुणवचनात् इति सूत्रे हरदत्तेनाप्यभिव्याप्येति स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः ॥ शृस्वृस्निहि ॥ शृ हिंसायाम्, स्वृ शब्दोपतापयोः । स्निह उपतापे त्रपूष् लज्जायाम् । असु क्षेपणे वसनिवासे हन हिंसागत्योः क्लिदू आर्द्रीभावे, बन्ध बन्धने, मन ज्ञाने । शरुरिति । शरु कोपे शरे वज्रे इति हेमचन्द्रः ॥ स्वरुर्वज्रमिति । शतकोटिः स्वरुः शंबः इत्यमरः ॥ त्रपु सीसमिति । तद्धि अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इव । रङ्गसीसकयोस्त्रपु इति मेदिनी ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति शरीरमित्यसवः प्राणाः ॥ हनुरिति । हनुः पुमानधरो गण्डात् इति वररुचिकोशः । स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम् । हनु र्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे इति मेदिनीकोशः । अतिशायने मतुप् । हनुमान् । अन्येषामपि दृश्यते इति दृशिग्रहणात्पाक्षिको दीर्घः । हनूमान् ॥ स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । प्रज्ञादित्वाद्बान्धवः । बन्धुर्बन्धूकपुष्पे स्याद्बन्धुर्भ्रातरि बान्धवे इति विश्वः ॥ मनुरादिराजो मन्त्रश्च ॥ स्यन्देः ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे ॥ उन्दी क्लेदने ॥ ईषेः ॥ ईष गतिहिंसादानेषु ॥ स्कन्देः ॥ स्कन्दिर गतिशोषणयोः ॥ कन्दुरिति । स्कन्दत्यस्मिन् जनताप इति व्युत्पत्त्या भोगस्थानमिति केचित् । अन्ये तु स्कन्दति शोषयतीति कन्दुर्लोहादिपात्रमित्याहुः ॥ अत एव क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् इत्यमरः । कन्दुर्वा ना इति पूर्वेणान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः ॥ सृजेः ॥ सृज विसर्गे सृजतीति रज्जुः स्त्रियाम् । आगमसकारस्य श्चुत्वेन शः जश्त्वेन जः । सृजेरसुम् च इति सुवचमिति नव्याः ॥ रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित् इति मेदिनी ॥ कृतेराद्यन्त ॥ कृती छेदने ॥ तर्कुरिति । कृत्यन्ते नेनेति तर्कुः सूत्रवेष्टनं यन्त्रविशेषः । तर्कुटी सूत्रला तर्कुः इति हारावली ॥ नावञ्चेः ॥ अञ्चु गतौ । न्यङ्कुर्मुनौ मृगे पुंसि इति मेदिनी ॥ फलिपाटि ॥ फल निष्पत्तौ पट गतौ स्यन्तः णम प्रह्वत्वे शब्दे, मन ज्ञाने जनी प्रादुर्भावे । एभ्य उः स्यादेषाञ्च यथाक्रमं गुगागमः पटि नाकि ध त इत्यादेशाश्च भवन्ति । इह एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते । गुगागमे हि फलेरवयवषष्ठी, पट्याद्यादेशचतुष्टयविधौ तु स्थानषष्ठी. सापि धतयोर्विधौ अन्त्यपुत्पसज्जियत इति विवेकः । अनागमकानां सागमका आदेशाः इति पक्षे स्थानषष्ठेरवेति बोध्यम् । फल्गुवसारेभिधेयवत् । नदीभेदे मलयुवां स्त्री इति मेदिनी॥ नाकुर्वल्मीकमिति । वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् इत्यमरः ॥ म-

ध्विति। मधुश्चैत्रे च दैत्ये च मद्ये पुष्परसे मधु इति हट्टचन्द्रः। मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः। अर्धर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधु इति शाश्वतः॥ वलेः॥ वल संवरणे इति दन्त्योष्ठ्यादिः। वल्गु स्याच्छगले पुंसि सुन्दरे चाभिधेयवत् इति मेदिनी। यत्तु उज्ज्वलदत्तेन बलेर्गुक् च इति ओष्ठ्यादित्वात् बल प्राणने इत्युपन्यस्तं तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। अयं नाभावदति वल्गु वो गृहे इत्यादौ दन्त्योष्ठ्यपाठस्य निर्विवादत्वात्॥ शः कित्॥ शो तनूकरणे अस्मादुप्रत्ययः। आदेच उपदेशे इत्यात्वं द्वित्वं सन्यतः इत्यभ्यासस्येत्वम्। आतो लोप इटि च इत्याकारलोपः॥ शिशुः॥ यो द्वे च॥ या प्रापणे॥ कुर्भ्रश्च। भृञ् भरणे अस्मात्कुप्रत्ययो धातोर्द्वित्वञ्च। भरतीति बभ्रुः। धरणिकोशस्थमाह बभ्रुरित्यादि॥ बभ्रुर्वैश्वानरे शूलपाणौ च मरुडध्वजे। विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले त्वभिधेयवत् इति मेदिनीकोशः॥ चादन्यतोपीति। भृः कुश्च इति वक्तव्ये प्राक्प्रत्ययनिर्देशादित्येके। भृश्चेति प्रकृतिसंसृष्टेन चकारेण प्रकृत्यन्तरं समुच्चयादित्यन्ये॥ पृभिदि। पॄ पालनपूरणयोः। भिदिर् विदारणे व्यध ताडने गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। ञिधृषाप्रागल्भ्ये॥ पुरुरिति। कुप्रत्यये परत उदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्वे रपरत्वम्। पुरुः प्राज्येभिधेयवत्। पुंसि स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोः इति मेदिनी॥ विधुः शशाङ्क इत्यादि तु विश्वकोशः। इह सूत्रे धृषिक्षुषिभ्यश्च इति पठित्वा क्षुपुर्द्धर्वः। सूर्याग्निशनिराहवोपि क्षुपवः इति केचित्॥ कृग्रोरुच्च॥ डुकृञ् करणे गॄ शब्दे आभ्यां कुः स्यादुकारोन्तादेशश्च। उरण्रपरः कुरुर्नृपान्तरे भक्ते पुमान् पंभूम्नि नीवृति इति मेदिनी॥ अपदुःसु॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ॥ सुषामेत्यादि। एतच्च न्यासाद्यनुरोधेनोक्तम्। वार्तिककृता तु स्थास्थिन्स्थूनाम् इत्युपसंख्यातम्। अपष्ठुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः इति मेदिनी। वामे प्रतिकूले। एषां त्रयाणां मृगय्वादिपाठेन सिद्धत्वात्सूत्रमिदं न्यासकारस्य न संमतमिति रक्षितः॥ ऋजिदृशि॥ अर्ज अर्जने अस्य ऋजिरादेशः दृशेः पशिरादेशः कमेस्तुगागमः अम् रोगे गत्यादौ वा अस्य धुगागमः पशि नाशने मौवो धातुरस्य दीर्घः बाधृ लोडने अस्य बादेशः षड्भ्योपि कुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः॥ अविशेषेणेति। स्वादिगणे पश्विति पठितम्। पशु इत्यर्थमव्ययम् इति धरणिः। कन्तुः कन्दर्पः। इः कन्तुर्मकराङ्कः इति त्रिकाण्डशेषः। पांशुरिति। पशि पसि नाशने चुरादिपर्यन्तः॥ स्त्रीपुंसयोरिति। उक्तं ह्यमरेण द्वौ परौ द्वयोः। भुजबाहू इति। परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरिति तदर्थः॥ अकारान्तोप्ययम्। अत एव बाहोश्च भुजयोः पुमान् इति दामोदरः॥ बाहा भुजे पुमान्मानभेदाश्वह-

पत्रायुषु इति मेदिन्यां टाबन्तोऽयम् ॥ प्रथिम्रदि ॥ प्रथ प्रख्याने म्रद मर्दने भ्रस्ज पाके प्रथते इति । पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्या कृष्णजीरेऽथ पुमान-ग्नौ नृपान्तरे इति मेदिनी । म्रदितुं शक्यतेकठिनत्वादिति मृदुः कोमलः । भृगुः शुक्रे प्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनि इति विश्वः ॥लंघि ॥ लघि गतौ बहि महि वृद्धौ ॥ लघुरिति । पृक्कायां स्त्री लघुः क्लीब शीघ्रे कृष्णागुरुण्यपि इति त्रिका-ण्डशेषः । लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ स्त्रियाम् इति मेदिनी॥नृपभेद इति।एतेन अवेत्यत्र धातोर्गमानार्थ-मर्थविश्वकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् इति कालिदासवचनं व्याख्यातम् । बहु-रिति । बहुस्तुल्यादिसंख्यासु विपुले त्वभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ ऊरुरिति । सक्थि क्लीबे पुमानूरुः इत्यमरः । ऊर्णूयते आच्छाद्यते इत्यूरुः कर्मणि प्रत्ययः॥ उरु महदिति । कर्त्तरि प्रत्ययः ॥ श्लिषेः । श्लिष आलिङ्गने अस्मात्कुप्रत्ययः क-श्चान्तादेशः ॥ उद्यत इति । स हि यावत्कार्यं श्लिष्यति लगति व्याप्रियत इति यावत् ॥ आङ्परः ॥ खनु अवदारणे शॄ हिंसायाम्॥ पर्शुरपीति । पर्शुः परशुना सह इति विश्वः ॥ हरिमित । द्रु गतौ अस्माद्धरिमितयोरुपपदयोः कुः स्यात्स च डित् । हरिद्रुर्वृक्ष इति । दारुहरिद्रा इत्येके । शतद्रुर्नदीभेदः । शितद्रुःस्यात् इ-त्यमरः ॥ तद्वानिति । खुट्टुभ्यां मः ॥ खरुशङ्कु॥खनु अवदारणे शकि शङ्कायाम्॥ काम इत्यादि । खरुः पतिवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । खरुर्दर्पे हरे दन्ते दैत्ये श्वेते तु वाच्यवत् इति विश्वत्रिकाण्डशेषौ ॥ शङ्कतेस्मादिति शङ्कुः । शङ्कुः कीले शरे शस्त्रे सख्यापादपभेदयोः । यादोभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते इति विश्वः ॥ पीयुरिति । पीयुः काले रवौ घोरे इति मेदिनी ॥ क्रिमिविशेष इति । नीलङ्गुः क्रिमिजातौ स्याद्भ्रमरालीप्रसूनयोः इति विश्वः । नीलङ्गुः स्यात्कृमौ पुंसि भ्रमराल्यान्तु योषिति इति मेदिनीकारः ॥ पाठान्तरमिति । नीलंगुः इति विश्वः ॥ धातोरपीति ॥ केचित्तु नीलशब्दे उपपदे गमेष्टिलोपः उपपदस्य सुम् दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यते इत्याहुः । लिगु चित्ते नपुंसकम् इति वररुचिः ॥ मृगय्वादयश्च ॥ मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि इति मेदिनी ॥ मृग-युर्ब्रह्मणि ख्यातो गोमायुव्याधयोरपि इति विश्वः । देवयुर्वाच्यलिङ्गः स्याद्धार्मिके लोकयात्रिके इति मेदिनी ॥ आकृतिगण इति । तेन पील प्रतिष्टम्भे अस्मात्कुः । पीलुर्गजे द्रुमे काण्डे परमाणुप्रसूनयोः इति विश्वः । भाष्ये तु पीलुशब्दस्य वृक्षे चार्यप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजक्रुः पडि गतौ अस्मात्कुः धातोर्वृद्धिश्च पाण्डुः । कडि मदे कण्डुरित्यादि बोध्यम् ॥ मन्द्विवाशि ॥ मद्दि स्तुत्यादौ वाशृ शब्दे

मन्थ विलोडने चते याचने। चङ्क इति सौत्रो धातुः अकि लक्षणे ॥ वाशुरा रात्रिरिति। वाश्यन्ते स्यामिति विग्रहः। वाशुरी गर्दभः इत्यन्ये। वाशुरा वाशिता-रात्र्योः इति मेदिनीहेमचन्द्रौ। चङ्कुर इति। चङ्कुरः स्यन्दने वृक्षे इति मेदिनी ॥ अङ्कुरो रुधिरे लोम्नि पानीयेऽभिनवोद्भिदि इति चाखर्जूरादित्वादिति। ऊरप्रत्ययोपीति भावः। अङ्कुरोऽङ्कूर एव च इति विश्वप्रकाशः ॥ व्यथेः॥ व्यथ भय-संचलनयोः अस्मादुरच् किल्स्याद्धातोः संप्रसारणञ्च। दशपाद्यां तु व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च इति सूत्रं पठित्वा थकारमन्त्यादेशं विधाय विधुरोनम्निक इत्युदाहृतम्। माधवप्रसादकारादिभिरपि तदेवानुसृतं न त्वेतद्युक्तम्। त्वमेवां विथुरा शवांसि अथ विद्धा विथुरेणाचिदस्त्रा इत्यादिमन्त्रेषु थकारपाठस्य निर्विवादत्वात्। यदपि माधवेनोक्तं विदि भिदिच्छिदि इत्यत्र व्यथेः सम्प्रसारणं च इति वचनात्कुरचि थान्तरूपमिति। तदपि स्वकीयः कुरज्विधायके सूत्रे व्यथेरुपसंख्यानस्याप्रसिद्ध-त्वात्। तस्मादिह धः किच्च इति दशपादीपाठ उपेक्ष्य एव। कथं तर्हि विधुरः इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत्। धुरो विगत इति प्रादिसमासेनेत्यवधेहि। समासान्ताः इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योस्तथैवोक्तत्वात्। इह व्यथेः किच्च इत्येवास्तु ग्रहिज्यादइत्यनेन सम्प्रसारणं स्यादेवेति न भ्रमितव्यम्। ग्रहिज्यादिषु व्यधिर्वर्ग-चतुर्थो, न त्वयमिति निष्कर्षात् ॥ मकुर इति। मकि मण्डने अस्मादुरच् नलोपश्च ॥ बाहुलकादिति। धातोरुपधायाः पक्षे उकार इति भावः। मकुरो मुकुरो-पि च इति विश्वः। मकुरः स्यान्मुकुरवद्दर्पणे च कुलद्रुमे। कुलालदण्डे इति मेदिनी ॥ धातोर्द्विर्वचनमिति। केचित्तु गुणो दुगागमश्च निपात्यत इत्याहुः। ग्राम-जाले चेति। यामजाले चेति पाठान्तरम् ॥ मद्गुरादयश्च। मदी हर्षे बन्धबन्धने कुक आदाने कर्ब वर्णे। कर्बुरइति। कर्बुरं स-लिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः। कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत् इति मेदिनी ॥ बन्धूरबन्धुराविति। बन्ध बन्धने। कुक्कुर इति। कुक आदाने। कुक्कुरः कुकुरो मतः इति हट्टचन्द्रः। कुक्कुरः सारमेये ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकः इति मेदिनी। अत सातत्यगमने आदिदीर्घः। आतुरः। वा गतिगन्धनयोः। गुगागमः। वागुरा मृगबन्धिनी इत्यादिरपि ज्ञेयम् ॥ असेः। असु क्षेपणे ॥ मसेश्च ॥ मसी परिणामे। मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः। मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् इति मेदिनी ॥ शावशेः ॥ शु इति कृताकारलोप आशुशब्दस्तस्मिन्नुपदे आशौ गम्यमानायाम्। अशू व्याप्तौ इत्यस्माद्धातोरुरन् स्यात् ॥ श्वशुरो दम्पत्योः पिता। पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः इत्यमरः ॥ अवि ॥

अव रक्षणादौ। मह पूजायाम्॥ अविष इति। राजा समुद्रश्च॥ महिषी म-
हाम्। तुरीयं धाम महिषो विवक्ति उत माता महिषमन्ववेनत्। टित्त्वाङ्ङीप्।
महिषी राजपत्नी॥ रुहेः। रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। रौहिषो मृगभेदः
स्याद्रौहिषश्च तृणं मतम् इति संसारावर्त्तः॥ वेदभाष्यमिति। इन्द्रो हृषस्य त-
विषीम्। इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरप्शिन् इत्यादिमन्त्रेष्विति भावः। वैदिक-
निघण्टौ ओजः पाज इत्यादिषु बलनामसु तविषीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति
बोध्यम्। तविषः शोभनाकारेभेले नामसुतविषीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति
बोध्यम्। तविषः शोभनाकारे भेलेऽब्धिव्यवसाययोः। तविषी देवकन्यायां पुंसि
स्वर्ग महोदधौ। ताविषो चेन्द्रकन्यायां ना स्वर्गाम्बुधिकाञ्चने इति मेदिनी॥
नञि व्यथेः॥ व्यथ भयसचलनयोः॥ किलेः॥ किल श्वैत्यक्रीडनयोः अस्माट्टिषच्
धातोर्बुगागमश्च। किल्बिषं पापरोगयोः। अपराधेऽपि इति मेदिनी॥इषिमदि॥
इषु इच्छायाम् मदी हर्षमुदहर्षे खिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे भिदिर् विदार-
णे, मदि स्तुत्यादौ चदि आह्लादने तिम आर्द्रीभावे, मिह सेचने मुह वैचित्ये,
मुच्लृ मोक्षणे रुच दीप्तौ रुधिर् आवरणे बन्ध बन्धने शुष शोषणे॥ इषिरोऽग्नि-
रिति। आहार इत्यन्ये। छिदिरः पावके रज्जौ करवाले परश्वधे इति मेदिनी।
मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये इति मेदिनी। मन्दिरोऽनेकपे चन्द्र
इति च तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे इति। मिहिरः सूर्यबुधयोः इति मेदिनी।
मुहिरः कामिमूर्खयोः इति च। सुन्दरं रुचिरं चारु इत्यमरः। रुधिरोऽङ्गारके
पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः इति मेदिनी। बधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितः। शुषिरं
विवरं बिलम् इत्यमरः॥ अशेः॥ अश भोजने॥ अजिर॥ अज गतौ, शश प्लुतगतौ
ष्ठा गतिनिवृत्तौ, स्फायी वृद्धौ, खद हिंसायाम्॥ अजिरमिति। दशपादीवृत्तौ तु
नञ्पूर्वस्य जीर्यतेर्ऋवर्णलोपो निपात्यते इत्युक्तम्। तदपि ग्राह्यम्। आशुद्रुतम-
जिर प्रत्नमोडाम् इत्यादौ न जीर्यतीत्यजिर इत्यस्यानुगुणत्वात्॥ अङ्गणमिति।
अङ्गेर्ल्युटि अनादेशः नकारस्य बाहुलकात् णत्वमित्येके। अन्ये तु दन्त्यमेवेच्छ-
न्ति। अजिरं प्राङ्गणे काये विषये दर्दुरेऽनिले इति मेदिनी। शिशिरो ना
हिमे न स्त्री त्वृतुभेदे जडे त्रिषु इति च विश्वकोशश्चमाह शिशिर स्यादिति॥
खदिरो वृक्षभेदः। खदिरी शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने इति मेदिनी॥
शिबिरमिति। शेरतेऽस्मिन् राजबलानि, निवेशः शिबिरं शण्ड इत्यमरः॥ सलि-
कलि॥ सल गतौ, कल संख्याने, अन प्राणने मह पूजायाम् भडि परिभाषणे
भडि कल्याणे, शडि रुजायाम्, पिडि संघाते, तुडि तोडने, कुक आदाने भू

सत्तायाम्, कुट कौटिल्ये ॥ कलिल इति। मिश्रो गहनश्च। कलिलं गहनं समे इत्यमरः ॥ महिलेति । महिला फलिनीस्त्रियोः इति मेदिनी । प्रियङ्गुः फलिनो फली इत्यमरः। पृषोदरेति। तथा च दमयन्तीकाव्ये प्रयोगः परमहेलारतोप्यपारदारिकः इति। परस्य महिला स्त्री, अथ च परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडा, तत्र रत इत्यर्थः ॥ कमेः ॥ कमु कान्तौ अस्मादिलच् पश्चान्तादेशः। कपिला रेणुकायां च शिंशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे इति मेदिनी। रेणुकेह लताविशेषः। हरेणुरेणुकाकुन्तीकपिलाभस्मगन्धिनी इत्यमरात् ॥ गुपादिभ्यः ॥ गुपू रक्षणे, तिजनिशाने गुह संवरणे ॥ मिथिलादयश्च ॥ मथे विलोडने अकारस्येत्त्वं निपातनात् । पथे गतौ पति। पत्लृ गतौ। कठ कृच्छ्रजीवने, कुठिच गड सेचने, गुड रक्षायाम्, दंश दशने। कुठिधातोरिदित्त्वात् नुमि प्राप्ते आह बाहुलकादिति ॥ कुम्बेः ॥ कुबि आच्छादने अन्येषामैश्वर्यं करोतीति कुबेरस्त्र्यम्बकसखः ॥ शदेः ॥ शद्लृ शातने ॥ मूलेरा ॥ मूलः प्रतिष्ठायाम् । गुध परिवेष्टने गुह संवरणे मुह वैचित्त्ये ॥ कबे। कबृ वर्णे। कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे पारावतविहंगयोः इति मेदिनी । कपोतः पक्षिमात्रेऽपि इति त्रिकाण्डशेषः। अत्र शोतचक्षिस्त्वं प्रामादिकं यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति देवाः कपोतइषितो यदिच्छन् इत्यादौ सर्वत्र प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादित्याहुः ॥ भातेः ॥ भा दीप्तौ। भवानितिसर्वमानशब्दोऽयम् ॥ कठि। कठकृच्छ्रजीवने चक तृप्तौ। कठोरः कठिनः पूर्णश्च । कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः इति माघः। चकोरः पक्षिभेदः ॥ किशोर। शॄ हिंसायाम् । षह मर्षणे। किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपर्ण्यौषधौ चस्यादरुणावस्थसूर्ययोः इति मेदिनी ॥ कपिगडि । कपि चलने गड सेचने-गडि वदनैकदेशे कटे वर्षावरणयोः पटगतौ ॥ कपोल इति। केचित्तु सूत्रे कडिं पठन्ति कडि मदे कण्डोलश्चण्डालः। चण्डोलिका तु कण्डोलवीणा चण्डालइत्यमरः ॥ पटोल इति। पटोलं वस्त्रभेदे नौषधौ ज्योत्स्न्यां तु योषिति इति मेदिनी ॥ कल्ल शब्दे बाहुलकादन्तोप्योलच्। कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महत्सूर्मिषु वारिणः इति मेदिनी ॥ स्यन्देः ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ सितनि ॥ षिञ् बन्धने तनु विस्तारे गम्लृ गतौ मसी परिणामे षच सेचने अव रक्षणादौ डुधाञ् धारणपोषणयोः क्रुश आक्रोशे । सेतुर्नाली कुमारके इति मेदिनी । सेतुराली स्त्रियां पुमान् इत्यमरः। सूत्राणि नरि तन्तवः इत्यमरः । मण्डं दधिभवं मस्तु इति च। धातुर्ना

नेन्द्रिये त्रिषु । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाङ्गे रिकेऽस्थनि च इति मेदिनी । श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानि तद्गुणाः । इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः इत्यमरः ॥ पः किच्च ॥ पा पाने अस्मात्तुन् स च किल्कित्त्वात् घुमास्था इतीत्वम् ॥ अर्तेश्च तुः ॥ ऋ गतौ तुनि प्रकृतेः अन्तोदात्तार्थं तुः क्रियते ऋतुना यज्ञं, य ऋतुर्जनीनाम् इत्यादि । ऋतुर्वर्षादिषट्सु च । आर्तवे मासि च पुमान् इति मेदिनी । ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च इत्यमरः ॥ कमिमनि ॥ कमु कान्तौ मन ज्ञाने जनी प्रादुर्भावे गै शब्दे भा दीप्तौ या प्रापणे हि गतौ । कमिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अजिदृशि इत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्धत्वात् ॥ मन्तुरिति ॥ मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ इति मेदिनी । गातुर्ना कोकिले भृंगे गन्धर्वे त्रिषु रोषणे इति मेदिनी । गातुर्ना किरणे सूर्ये इति मेदिनी । चायः किः ॥ चायृ पूजानिशामनयोः । अस्मात्तुधातोः किरादेशश्च । केतुर्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि इति मेदिनी ॥ आप्नोतेः । आप्लृ व्याप्तौ ॥ अप्तुः शरीरमिति । अभिलषितार्थव्याप्यत्वात् । अत एव यागविशेषवाचकस्याप्तोर्यामशब्दस्याभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः ॥ वसेः ॥ वस निवासे ॥ अगारेणिच्च । वेश्मभूवास्तुरस्त्रियामित्यमरः । कृञः ॥ डुकृञ्करणे कतोः कित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः ॥ क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि इति मेदिनी ॥ एधिवह्योश्चतुः ॥ एध वृद्धौ वह प्रापणे चित्त्वादन्तोदात्तः । स्योन पत्ये वहतू कृणुष्व वहतुः पथिके वृषभे पुमान् इति मेदिनी ॥ जीवे ॥ जीव प्राणधारणे ॥ आतृकन् ॥ चमु अदने तनु विस्तारे धन धान्ये रभसकोशस्थमाह कषूः पुंसीति ॥ कषूः पुमान् करीषाग्नौ जैपातृकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोऽस्त्रिषु इति मेदिनी ॥ कृषिचमि ॥ कृष विलेखने स्त्रियां कुल्याल्पखातयोः इति मेदिनी । चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति इति मेदिनी । स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः इत्यमरः । मजूर्वणिजि विद्युति । स्त्रियां स्वर्गे विधौ रुद्रे इति मेदिनी ॥ खजूं कीटान्तरे रुतौ । खर्जूरा पादपे कण्डाम् इति च ॥ मृजेः ॥ मृजू शुद्धौ अस्मादूः स्याद्वृद्धयपवादो गुणश्च । मर्जूः स्त्री शुद्धौ धावकेऽपि च इति मेदिनी ॥ वहो धश्च ॥ वह प्रापणे । वधूःस्नुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्कांगनासु च इति विश्वः । पृक्का महिला च वधूः इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कषेश्छश्च ॥ कषशिष इति दण्डके हिंसार्थः अस्मादूः स्याच्छश्चान्तादेशः । कच्छ्वां तु पाम पामाविचर्चिका इत्यमरः ॥ णित्कसि ॥ कस गतौ पद गतौ रिगतौ कासूर्विकलवाचि स्यात्तथा शक्त्यायुधे स्त्रियाम् इति मेदिनी । कासूः शक्त्या

युधे करि। वुद्धौ विकलवाचि स्यात् इति हेमचन्द्रः॥ अणो डश्च॥ अण दण्डके शब्दार्थः। अस्माद्रूः स्यात्स च णित्। डश्चान्त्यादेशः॥ नजि लम्बेः॥ लबि अ... सने न लम्बते जले इत्यलाबूः॥ के श्र॥ शॄ हिंसायाम्॥ स्रो दुट् च। तॄ प्ल... ...गे॥ तर्कूरिति नेडुवशि इति नेट्। वरमनादौ इति पञ्जिगणर्या तु बाहु... ...यति इत्याहुः। केचित्तु इडभावाय स्रो दुक् च इति पठित्वा धातोर्दु... ...आहुः। तेषां तु धातोर्गुणो दुर्लभः। दुगागमात्पूर्वं यत्प्राप्तं तदपि भवतीत्येवं चकारबलेन व्याख्याय वा गुणः साधनीयः॥ दरिद्रातेः॥ दरिद्रा दुर्गतौ॥ इश्च आश्चेति। भोजदेवस्तु यालोप इति रेफादिकं पद छित्त्वा द्वेधा व्याख्यातवान्। विश्च आश्चेति व्याख्याने दद्रूः रश्च इश्च आश्च इति व्याख्याने तु अन्त्यवाधेन्त्यमदेशस्य इति द्वितीयस्यैव रेफस्य लोपाद्दर्दूरिति॥ मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये दर्दुरित्यन्ये। दर्दुणो दर्दुरोगी स्यात् इत्यमरः। इत्थं चत्वारि रूपाणि॥ नृति॥ नृती गात्रविक्षेपे शृधु शब्दकुत्सायाम्॥ अन्दूदृम्भू॥ अदि बन्धने। नृतिशृध्योः कूः इत्यत्रादिग्रहणं न कृतं वैचित्र्यार्थमित्याहुः। ला आदाने कफपूर्वः। डुधाञ् धारणादौ कर्कपूर्वः। घोन्तकर्मणि दिधिपूर्वः षत्वं च॥ अन्दूबर्बन्धमिति। अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च इति मेदिनी। अन्दुको हस्तिनिगडे इत्यमरः। संज्ञायां कन्, केणः इति ह्रस्वः। केचित्तु अम गतौ अस्य दुक। अन्दूबु द्धिरिति व्याचख्युः। दृभी ग्रन्थे इति तुदादिरयम्। दृभतीति दृम्भूः संदर्भकर्त्रित्यर्थः। कथक इत्यन्ये। कैयटमतानुरोधेनास्य रूपाणि खल्वदित्युक्तम्। माधवादयस्तु दृढशब्दे उपपदे भुवः कूप्रत्ययः, उपपदस्य दृमादेशो निपात्यते यद्वा दृढार्थकं दृन्निति नान्तमव्ययमुपपदम्। दृम्भूस्तु सर्पः कपिर्वा इति व्याख्याय दृन्कर इति यणि वर्षाभूवद्रूपमस्येत्याहुः॥ जम्बोपीति। अत एव विक्रमादित्येनोक्तं तस्य जम्ब्वोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते इति। केचित्तु परिणतजम्बुफलोपभोगदृष्टा इति भावप्रयोगं ह्रस्वान्तत्वे साधकत्वेनोदाजह्रुः। तन्न। ह्रको ह्रस्वोङ्याः इत्युत्तरपदाधिकारस्थह्रस्वविधायकसूत्रेण गतार्थत्वात्॥ दिधिमिति। केचित्तु दधातेरित्त्वं द्वित्वं षुक् च निपात्यते दधात्यसौ दिधिषूरित्याहुः। पुनर्भूरिति। पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः इत्यमरः। द्विरूढा द्विवारं विवाहितेत्यर्थः॥ उज्ज्वलदत्तोक्तं पाठमाह केचित्त्विति॥ एतच्च कैयटमाधवादिग्रन्थविरुद्धम्। अत एव दृम्भूः स्त्री सर्पचक्रयो इति भान्ते मेदिनी॥ मृग्रोः। मृङ् प्राणत्यागे गॄ निगरणे आभ्यामुतिरितीकारस्तकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः॥ मरुदिति। प्रज्ञादित्वादणि मारुतोपि। मरुतशब्दोप्यव्युत्पन्नोस्ति तथा च विक्रमादित्यकोशः मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्

इति । कोयं वाति म दाक्षिणात्यमरुत: इति कविराजश्लोकेनुपपत्तिं मत्वा दाक्षिणात्यपवनः इति पाठ केचित्कल्पयन्त्यल्पदृश्वान इति वर्णविवेक: ॥ गरुदिति। यवादिरयं तेनास्मात्परस्य मतुपो मस्य भय: इत्यनेन वत्वं न। गरुत्मान् ॥ गमुंदिति। गमुंत्स्त्रो स्वर्णलतयो: इति मेदिनी ॥ हृषे ॥ हृष तुष्टौ । चटतेरिति। चटे वर्षावरणयो: ॥ हृस्ह ॥ हृञ् हरणे रुह गतौ रुह बीजजन्मनि ॥ विश्वकोशस्थमाह हरिदिति ॥ हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयो: । अस्त्रियां स्यात्तृणे च इति मेदिनी ॥ ऋश्यस्येति। एतेन गतं रोहिद्भूतां रिरमयिषुमृश्यस्य वपुषा इति पुष्पदन्तप्रयोगो व्याख्यात: । रोहिन्मृग्यां लताभेदे स्त्री नार्कि इति मेदिनी॥ ताडे: ॥ तड आघाते स्यन्त: । तडित्सौदामनी विद्युत् इत्यमर: ॥ शमे: ॥ शम उपशमते ॥ बाहुलकादिति। यद्यपि नेड्वशि कृति इत्यनेनैव इडभावस्य सिद्धत्वादिट्च नेत्येतदयुक्त तथापि नेड्वरमनादौ इति परिगणनाद्बहुलग्रहणमाश्रित्यैव इडभावोऽपि साधित: । शण्ढ: स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि इति मेदिनी ॥ कमे: ॥ कमु कान्तौ । कमठ: कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसक: इति मेदिनी ॥ जरठ इति । जॄ वयोहानौ । जरठ: कठिने पाण्डौ कर्कशेप्यभिधेयवत् इति विश्वमेदिन्यौ । जरठ: कठिने जीर्णे इति वैजयन्ती ॥ रमे: ॥ रमु क्रीडायाम् ॥ शमे: ॥ शम उपशमे । शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्री इत्यमर: । शङ्ख: कम्बौ न योषित्ना भालास्थिनिधिभिन्नखे इति मेदिनी॥ कणे: ॥ कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे इति विश्वमेदिन्यौ ॥ कल ॥ टुप प्रोषणे ॥ फलत्रिक इति । टुपला त्रिफला च सा इति विश्व:। त्रिफलाशब्दसमानार्थस्तृपलाशब्द: इति द्विगो: इति सूत्रे रक्षित: ॥ शपे: ॥ शप आक्रोशे ॥ वृषादिभ्य: ॥ वृषु सेचने पल गतौ सृ गतौ तॄ प्लवनतरणयो: । शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजा: इत्यमर: । वृषलस्तुरगे शूद्रे इति हेमचन्द्र: । पललं तिलचूर्णे च पिङ्के मांसे नपुंसकम् । ना राक्षसे इति मेदिनी । कलप्रत्ययस्य कित्त्वादाह बाहुलकादिति ॥ सरल: पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिषु इति मेदिनी। सरला विरलायन्ते घनायन्ते कलिद्रुमा: । न शमो न च पुन्नागा यस्मिन्संसारकानने इत्यभियुक्तप्रयोग: ॥ कमे: ॥ कमु कान्तौ अस्माद् वृषादित्वेन कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुषज्यत इति बुक् । कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसके इति मेदिनी । मुसलं स्यादयोग्रे च पुन्नपुंसकयो: स्त्रियाम् तालमूल्यामाखुपर्ण्योर्गृहगोधिकयोरपि इति मेदिनी ॥ मूर्धन्यमध्योप्ययमिति वर्णदेशना । मुस खण्डन इति धातोर्दन्त्यान्तेषु

मूर्धन्यान्तेषु च बोपदेवादिभिः पठितत्वात्।उज्ज्वलदत्तादयस्तु तालव्यमध्यमप्याहुः। अत एव मुसलो मुषलोपि च इति विश्वकोशे मुशलोपिच इति पाठान्तरम्॥लङ्॥ लगि गतौ। अस्मात्कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुषङ्गाद्वृद्धिरिति भावः। एवमग्रेपि मुडागमो बाहुलकादेव॥ कुटिकशि॥ कुट कौटिल्ये कश गतिशासनयोः कुशब्दे अस्मात्कलप्रत्यये गुणो नेत्याशङ्क्याह बाहुलकादिति॥ कोमलं मृदुल मृदु बाहुलकादन्यत्रापि बोध्यः। तद्यथा कुस श्लेषणे दन्त्यान्तोयम्। बोपदेवमते तु तालव्यान्तोपि। गुणः। कोशलः कोसलो वा देशविशेषः। हद्देत्कोसला इति सूत्रे तु दन्त्यान्त एव साम्प्रदायिकः सम्ब संबन्धे शम्बच। सबलम्। शबलम् शम्बलोस्त्री सम्बलवत् कूलपाथे च मत्सरे इति मेदिनी। कदि आह्वाने नलोपः। गौरादित्वान्ङीषि कदली। मन्दान्दोलितकर्पूरकदलीदलमञ्जया। विश्रमाय श्रयापन्नानाह्वयन्तमिवाध्वगान् इति काशीखण्डम्। अजादेराकृतिगणत्वाट्टाबपि। कदला कदली पृश्नां कदली कदलौ पुनः। रम्भाद्रुवेथ कदली पताकामृगभेदयोः। कदली बिम्बिकायांच इति मेदिनी। कुश इति सौचो धातुः। कुशलः शिक्षिते त्रिषु। क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकः इति मेदिनी। कमु कान्तौ कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे। मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः इति विश्वमेदिन्यौ। मडि भूषायाम्। मंडलं परिधौ कोठे देशे द्वादशराजके इति मेदिनी। कोठो मण्डलकम् इत्यमरः। बिम्बोस्त्री मण्डलं त्रिषु इति च॥ मृजेः॥ मृजू शुद्धौ मलोस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत् इति मेदिनी॥ चुपेः॥ चुप मन्दायां गतौ चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे। चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च। नपुंसके तु शीघ्रं स्याद्वाच्यवत्तरले चले मेदिनी॥ शकिशम्योः॥ शक्लृ शक्तौ शम उपशमने शकलं खंडे। रोहितादीनां त्वचि च तद्योगात्। शकली मत्स्य। मत्स्यान् शकलानिति भाष्यम्। शकलं त्वचि खण्डे स्याद्रागवस्तुनि वल्कले इति मेदिनी॥ छो गुक्॥ छो छेदने। छगलं नीलवस्त्रे ना छागेस्त्री वृद्धदारके इति मेदिनी॥ अमन्ताड्डः॥ अमिति प्रत्याहारः। दमु उपशमे रमु क्रीडायाम्। खनु अवदारणे मन ज्ञाने वन संभक्तौ अम गत्यादिषु षणु दाने गम्लृ गतौ चण दाने पण व्यवहारे स्तुतौ च। काशिकायां तु त्रिभ्य एव कणमाः स्युः इत्युक्तम्। यम्प्रत्याहारस्तु न स्वीकृतः। अष्टाध्याय्यां तस्य विषयाभावात्॥ दण्ड इति। बाहुलकात् णुटु इति नेत्संज्ञा। दण्डो स्त्रीलगुडेऽपि स्यात् इत्यमरः। दण्डा मूषकपर्ण्यां च विधवायां च योषिति।

खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिभेदयोः । मण्डः पञ्चाङ्गुले ग्रामभेदे क्लीवं तु मस्तुनि । चण्डा तु पांशुलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिवर्जिते । अमन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेनेति अण्डः प्राण्यवयवः षण्डः पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान् । शण्डिरुजायाम् अस्मात् घञि शण्डशब्दः तालव्यादिरपि संघाते वर्तते इत्याशयेन मतान्तरमाह तालव्यादिरित्यपरे इति ॥ गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि जिन्हवीरकपालेषु हयभूषणबुद्बुदे । चण्डो ना तिन्तिणीवृक्षे यमकिंकरदैत्ययोः । चण्डी कात्यायनीदेव्यां हिंस्राकोपनयोषितोः । पण्ड षण्डे चिथि स्त्री स्यात् इति मेदिनी । फण्ड इति फण गतौ फण्डः । प्रज्ञादित्वादण् । फाण्डमुदरम् ॥ कादिभ्यः कित् ॥ कुण शब्दोपकरणयोः ॥ कुण्डमिति । कुण्डमित्यत्र प्रायेणानुस्वारमेव लिखन्ति तत्तु प्रमादकृतमेमन्यत्रापि बोध्यम् । डस्य कित्त्वान्न गुणः । अनुनासिकस्य क्विझलोः इति दीर्घस्तु न भवति बाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वेत्याहुः । कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना इति मेदिनी । अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः इत्यमरः ॥ काण्डमिति । कमु कान्तौ । अनुनासिकस्य इति दीर्घः । काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु इत्यमरः । अर्वाङ् कुत्सितः । अत एव काण्डं स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृन्दभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम् इति मेदिनी । गुङ् अव्यक्ते शब्दे गुडो गोलेक्षुपाकयोः इत्यमरः । गुडा स्नुही तद्वत्केशा यस्य स गुडाकेशः शिवः जटाधारित्वात् । गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंनाहेक्षुविकारयोः । गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति इति मेदिनी । गुडाका निद्रा तस्या ईशः इति वा । जितेन्द्रियत्वादिति भावः ॥ स्थाचति ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ चते याचने मृजू शुद्धौ । लचा मिद्वे आलच आकारस्त्विन्त्यप्रयोजनः । चित्स्वरं बाधित्वा पक्षे आद्युदात्तार्थमित्येके । स्थालं भाजनभेदेपि स्थाली स्यात् पाटलेखयोः इति मेदिनी । चात्वालो यज्ञकुण्डे स्याद्दर्भे च इति विश्वः । मार्जालीयः स्मृतः शूद्रबिडाले कायशोधने इति मेदिनी ॥ पतिचण्डि ॥ पत्लृ गतौ चडि कोपे पतन्त्यस्मिन्नधर्मेणेति पातालम् । उपधावृद्धिः । अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् इत्यमरः । पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले इति मेदिनी ॥ चण्डाल इति । इदित्त्वान्नुमि अदुपधत्वाभावान्न वृद्धिः । माधवेन तु पतिचण्डिभ्यामालञिति नितं पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकाद्वृद्धिमुक्त्वा वृद्ध्यर्थं मालञिति केषांचित्पाठे तु चण्डालशब्देपि वृद्धि स्यादित्युक्तम् । तदतिरभ-

सात् ॥ एके इति । उज्ज्वलदत्तादयः । एतच्च कुलालवरुडमोरनिषादचण्डा-लमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि इति चण्डालात्स्वार्थेञं विदधता वार्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरुद्धमिति बोध्यम् ॥ तमिविशि ॥ तमु काङ्क्षायाम् । विशप्रवेशने विड आक्रोशे मृण हिंसायाम् । कल संख्याने कपि चलने निर्देशान्नलोपः । पल गतौ पचि विस्तरे । तमालस्तिलके खड्गे ना पिच्छे वरुणद्रुमे इति मेदिनी । विशा-ला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपहृत्वर्भिदो. पुंसि पृथुलेप्यभिधेय-वत् इति मेदिनी । विडालो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशकके पुमान् इति मेदिनी । अबिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् इत्यमरः । मृणाल नलदे क्लीब पुंन-पुंसकयोर्बिसे इति मेदिनी । कुलालः ककुभे कुम्भकारे स्त्रीत्वे जनान्तरे इति च मेदिनी । कुलाला धूकपक्षिणि । ककुभ कुम्भकारे च इति हेमचन्द्रः । कपा-लोऽस्त्री शिरोऽस्थ्नि स्यात् घटादेः शकले व्रजे इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । पञ्चाली पुत्रिकागीत्योः स्त्रियां पुंभूम्नि नीवृति इति मेदिनी । बाहुलकात् क्षतेरपि कालन् । आदेच उपदेशे इत्यात्वम् । शाला । शल चलने अस्मात् घञि शाला । सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् इति निपातनात्स्त्रीत्वमिति न्यासः । शाला द्रुस्कन्धशाखायां गृहगेहैकदेशयोः । ना झषे इति मेदिनी ॥ पतेरङ्गच् ॥ पत्लृ गतौ पक्षिणीत्युपलक्षणम् । पतङ्ग शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते इति मेदिनी । सूते पारद इत्यर्थः ॥ तरत्या ॥ तॄ प्लवनतरणयोः । लूञ् छेदने । तरङ्ग ऊर्मिः । तरगस्तुरगादीनामुत्फाले वस्त्रभंगयोः इति विश्वः । लवंगं देवकु-सुमे । आकृतिगणोऽयम् ॥ विडादिभ्यः ॥ विड आक्रोशे मृद क्षोदे कॄ विक्षेपे । एभ्योंगच् कित्स्यात् । विडंग ओषधिविशेष इति उज्ज्वलदत्तः । विडंगः कृ-मिसंवद्दने विडगो नागरेऽन्यवत् इति विश्वः । विडंगस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात् कृमिघ्ने पुंनपुंसकम् इति मेदिनी । मृदंग पटहे घोषे इति च । कुरंगो मृगविशेषः ॥ बाहुलकादुत्वमेति । कुर शब्द इत्यस्मादंगच् तस्य कित्त्वेन गुणाभाव इत्यन्ये ॥ सृवृञोः ॥ सृ गतौ वृञ् वरणे । सारंगः पुंसि हरिणे चातके शबले त्रिषु इति मेदिनी । बाहुलकात् नॄ नये । अथ नारंगः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नाग-रंगद्रुमेपि च इति मेदिनी ॥ गन् गम् ॥ गम्लृ गतौ अदभक्षणे । बाहुलकात् अम गत्यादिषु अस्मादपि गन् । अंगं गात्रे उपाये च प्रतीके चाप्रधानके । अंगो, दे-शविशेषः स्यादंग सम्बोधनेव्ययम इति विश्वः । अंगं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभू-म्नि नीवृति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वंगवति चान्तिके इति मेदिनी ॥ छापू । छो छेदने पूङ् पवने खड भेदने । छायते छिद्यते यज्ञार्थमिति छागः । पूयते मुख-

मनेनेति पूगः । पूगस्तु क्रमुके वृन्दे इति मेदिनी । खंगो गण्डकशृंगे स्यात् निस्त्रिंशे गण्डकेपि च इति शब्दतरंगिणी । खगो गण्डकशृंगासिबुद्धभेदेषु गण्डके इति मेदिनी ॥ भृञ । डुभृञ् धारणपोषणयोः । किदित्यनुवर्तनात्किद्ग्रहणमिह स्पष्टार्थम् । भृंगो धूम्याटषिंगयोः । मधुव्रते भृंगराजे पुंसि भृंग गुडत्वचि इति मेदिनी ॥ शृणातेः ॥ शॄ हिंसायाम् अस्मादन् धातोर्ह्रस्वत्वं प्रत्ययस्य तु कित्त्वं नुट् च । शृंगं प्रभुत्वे शिखरे चिन्हे क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृंगः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषाया स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभी इति मेदिनी । शृङ्गं विषाणमाख्यातं शैलाग्रे जलयन्त्रके । मीनौषधिसुवर्णानां भेदे शृङ्गी प्रयुज्यते इत्युत्पलिनीकोशः ॥ गण् शकुनौ ॥ शृणातेः शकुनौ वाच्ये गण् स्यात्तस्य नुट् । अचो ञ्णिति इति धातोर्वृद्धिः । शार्ङ्गः पक्षी । शार्ङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इति बोध्यम् ॥ मुदिग्रोः ॥ मुद हर्षे गॄ निगरणे आभ्यां यथासंख्यं गक् ग इत्येतौ स्तः । मुद्गः सस्यभेदः । गर्गो मुनिविशेषः ॥ अण्डन् ॥ डुकृञ् करणे सृ गतौ भृञ् भरणे वृञ् वरणे । करण्डो मधुकोशासिकारण्डेषु दलाटके इति मेदिनी । वरण्डोप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् तॄ प्लवनतरणयोः अपि । तरण्डो वडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादिके प्लवे इति मेदिनी ॥ शृदॄ ॥ शॄ हिंसायाम् । दॄ विदारणे भस भर्त्सनदीप्त्योः । शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ ॥ दरत् स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि ॥ भसत् स्त्री भास्वरे योनौ इति मेदिनी । उवे अम्बसुलाभिकः इति मन्त्रव्याख्यायां भसद्गः इति वेदभाष्यम् जाघन्यां पत्नीः सयाजयन्ती भसद्वोर्या हि स्त्रियः इत्यत्र भसज्जघनमिति व्याख्यातारः॥दृणातेः॥दॄ विदारणे । दृषन्निष्पेषणशिलापट्टप्रस्तरयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी॥त्यजिः ॥ त्यज हानौ तनु विस्तारे यज देवपूजादौ । त्यदित्यादि । अदेर्डित्त्वाट्टिलोपः ॥ एतेः ॥ इण् गतौ अस्माददिस्तस्य तुटि गुणः । एतद् ॥ सर्तेः ॥ सृ गतौ ॥ लङ्घे ॥ लघि शोषणे । पारयतेः ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिः ॥ पारगिति । णिलोपः । कुल्वम् ॥ प्रथः ॥ प्रथ प्रख्याने ॥ भियः ॥ ञिभी भये ॥ युष्यसि ॥ असु क्षेपणे ॥ अर्तिस्तु ॥ ऋ गतौ ष्टुञ् स्तुतौ षुञ् अभिषवे हु दानादनयोः । सृगतौ । धृञ् धारणे चि चये टुक्षु शब्दे भा दीप्तौ या प्रापणे वा गतिगन्धनयोः पद गतौ णीञ् प्रापणे । सोमस्तुहिनदीधितौ । वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समीरणे । वसुप्रभेदे कर्पूरे नीरे सोमलतौषधौ इति मेदिनी ॥ होम इति । देवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपः । धर्मो स्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे इति च । धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः क्रतौ इति विश्वः । क्षौमं

मन्दे ऽनुकूलेऽस्त्री चौमं वल्कलजांशुके। शणजेऽतसिजे इति मेदिनी। भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ इति च। यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः इति च। वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे। वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यां स्त्रियामथ। वामी शृगालीवडवारासभीकरभीषु च इति। पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे। ना नागे इति च मेदिनी॥ यज्ञ पूजायामिति। अयमन्तस्थादिः। मनिन्प्रत्यये तु नकारान्तः शब्दः। चमः शोषश्च यक्ष्मा च इत्यमरः। राजयक्ष्मेव रोगाणाम् इति माघः। यक्ष्मणोपि परिहाणिरायर्यौ इति रघुः। अत्र जकारयकारयोर्भेदाद्धेण जचभच हसनयोः इत्युज्ज्वलदत्तेनोपन्यस्तम्। तन्न। तस्य चवर्गतृतीयादित्वात्। अत एव अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि। यक्ष्मं सर्वस्मात् इति मन्त्रे यक्ष्मशब्दस्यान्तस्थादित्वम् जक्षत् क्रीडन् रममाणः इत्यादिमंत्रे तु जक्षच्छब्दस्य चवर्गतृतीयादित्वं वेदभाष्यकृतो व्याचख्युः॥ नेमः कालेऽवधौ गर्ते प्राकारे कैतवेपि च मेदिनी। नेमस्त्वर्द्धे प्राकारगर्तयोः। अवधौ कैतवे च इति हेमचन्द्रः॥ जहातेः॥ ओहाक् त्यागे॥ जिह्म इति। मन्प्रत्ययस्य सन्वत्त्वाद् द्वित्वे सन्यतः इतीत्वम्। जिह्मस्तु कुटिले मन्दे क्लीबं तगरपादपे इति मेदिनी॥ अवतेः। अव रक्षणादौ। ओं प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे इति विश्वः॥ ग्रसेरा च॥ ग्रसु अदने अतो मन्धातोराकारश्च। ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वके इति विश्वः। शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे शब्दग्रामो गुणग्रामः इति यथा। शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः इत्यमरः। संपूर्वोयं युद्धे। तदुक्तम् संपूर्वः संयुगे स्मृतः इति॥ अविसिवि॥ अव रक्षणादौ षिवु तन्तुसन्ताने षिञ् बन्धने शुष शोषणे। एभ्यो मन्स्यात्स च कित्। ऊठादिकं पूर्ववत्॥ ऊमं नगरमिति॥ त्वे क्रतुम् इति मन्त्रे ऊमास्तर्पका यजमानाः इति वेदभाष्यम्। टापि बाहुलकाद्ध्रस्वत्वे उमातसीहैमवतीहरिद्राकान्तिकीर्तिषु इति मेदिनी॥ स्यूमो रश्मिरिति। सूत्रं तन्तुरित्यन्ये॥ सिमः सर्वनामगणे पठितः॥ शुष्मं तेजसि सूर्ये ना इति मेदिनी। शुष्मं बलम् इति वेदभाष्यम्॥ इषियुधि॥ इष गतिहिंसादानेषु। ईष गतौ इति केचित् ईषः। युध संप्रहारे॥ जिइन्धी दीप्तौ॥ दसु उपक्षये श्यैङ् गतौ धुञ् कम्पने षूञ् प्राणिगर्भविमोचने॥ युध्म इति। युध्मो धनुषि संयुगे इति मेदिनी। दस्मस्तु यजमाने स्यादपि चौरे हुताशने इति च॥ त्रिषु श्यामो हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिका निशा इत्यमरः। श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके। पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु। मरीचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिकौषधी। अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि गुग्गुलौ। यमुनायां त्रिया-

मायां कृष्णत्रिवृतिकौषधे । नीलिकायाम् इति मेदिनी ॥ ईर्ममिति । ईर गतौ । व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे इत्यमरः । बाहुलकात् जन जनने इत्यस्मादपि । जन्मम् । रुह बीजजन्म इति निर्देशान्मनिन्नन्तोऽप्यस्ति स तु मान्तः । जनुर्जनन-जन्मानि इत्यमरस्तु अकारान्तनकारान्तोभयसाधारणः ॥ युजि ॥ युजिर् योगे रुच दीप्तौ तिज निशाने एभ्यो मक् कवर्गश्चान्तादेशः । रुक्मं तु काञ्चने लोहे इति विश्वमेदिन्यौ । तिग्मं तीक्ष्णम् ॥ हन्तेः ॥ हन हिंसागत्योः अस्मान्मक् धातोर्हिरादेशश्च । हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः इति मेदिनी ॥ भियः ॥ ञिभी भये बिभेत्यस्मादिति विग्रहः । भीष्मो गाङ्गेयघोरयोः । भीमोऽम्लवेतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे इति मेदिनी ॥ घर्मः ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः ॥ ग्रीष्मः ॥ ग्रसु अदने घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्भसोरपि ॥ ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः इति च मेदिनी ॥ प्रथेः ॥ प्रथ प्रख्याने षित्वान्ङीष् । पृथिवी पृथवी पृथ्वी धरा सर्वसहा रसा इति शब्दार्णवः ॥ अशूप्रुषि । अशू व्याप्तौ । लट बाल्ये कण निमीलने खटि काङ्क्षायाम् । विश प्रवेशने अश्वः पुंजातिभेदे च तुरङ्गे च पुमानयम् इति मेदिनी । अश्वः पुंनेदवाजिनोः इति विश्वः । लट्वा करञ्जभेदे स्यात्फले वाद्ये खगान्तरे इति विश्वमेदिन्यौ । कण्वं पापे मुनौ पुंसि इति मेदिनी । किण्वं बीजावमीधुषु इति च पठ्यते । शयनार्थिभिः काङ्क्ष्यते इति खट्वा । विश्वा ह्यतिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् । ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदेऽप्यखिले त्रिषु इति मेदिनी ॥ इण् । इण् गतौ शीङ् स्वप्ने । शेवं सुखम् इति वेदभाष्यम् । शेवं मेढ्रमित्युज्ज्वलदत्त' ॥ सर्वनिघृष्व ॥ सृ गतौ घृषु संघर्षे रिष हिंसायाम् लष कान्तौ शीङ् स्वप्ने पट गतौ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ओहाक् त्यागे इति वा ईष गत्यादिषु । तन्वशब्दोऽत्र कर्तृवाचीत्याह अकर्तरीति ॥ निपात्यन्त इति । वन्प्रत्ययान्ततयेति शेषः ॥ ऋस्व इति । ऋस्व शब्दे । ऋस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु इति मेदिनी ॥ शेवयह्व ॥ एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ अन्तोदात्तार्थमिति । इण्शीभ्याम् इत्यनेन आद्युदात्तत्वात्सिद्धेरिति भावः । शीङ् स्वप्ने शेवा लिङ्गाकृतिः। दशपादीवृत्तिरीत्याह याम्यनेनेति । उज्ज्वलदत्तस्तु यज देवपूजादौ जकारस्य हकारो यह्वो यजमान इत्याह । वैदिकनिघण्टौ महन्नामसु यह्वशब्दः पठितः । प्रवो यह्वं पुरूणाम् यह्वं महान्तम् इति वेदभाष्यम् । लिह आस्वादने ॥ लिहन्त्यनयेति । जिह्वा । जि जये हुगागमः जिह्वा रसना इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ ग्रीवेति । गॄ निगरणे आप्लृ व्याप्तौ मीञ् हिंसायाम् ॥ मीवेति । वेदे तु अमीवा इति क्त्वा अम रोगे इत्यस्मात् । इड्वेत्युक्तम् । अमीवहा वास्तोष्पते इत्यादिमन्त्रा-

त्यानुकूलाः ॥ कॄ गॄ । कॄ विक्षेपे । गॄ निगरणे शॄ हिंसायाम् । दॄ विदारणे । गर्वः अहङ्कारः । शर्वो रुद्रः ॥ कनिन्यु ॥ यु मिश्रणे वृषु सेचने तक्षू तनूकरणे राजृ दीप्तौ धन्वि गत्यर्थः द्यु अभिगमने दिवु क्रीडादौ । युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि इति मेदिनी । वृषा कर्णे महेन्द्रे ना इति च । तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् इत्यमरः । राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः इति च । समानौ मरुधन्वानौ इति च । अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् इति चामरः । धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबे चापे स्थलेपि च इति मेदिनी ॥ सप्यशूभ्याम् ॥ षप् समवाये अशू व्याप्तौ ॥ नञि ॥ ओहाक् त्यागे कनिनि आतो लोपः ॥ श्वन्नुक्षन् ॥ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः उक्ष सेचने । पूष् वृद्धौ ष्णिह प्रीतौ मुह वैचित्त्ये मुर्वी बन्धने । उकारस्य दीर्घत्वं वकारस्य धकार इत्युज्ज्वलदत्तः । टुमस्जो शुद्धौ । मस्जेः सकारस्य शकारस्तस्य जश्त्वेन जः । माङ् माने शब्दे च प्सा भक्षणे जनी प्रादुर्भावे । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः ॥ कनिप्रत्ययान्ता इति। नायं निदिति भावः। केचित्तु नित्त्वं स्वीकृत्य उक्षादीनां सूत्रेण्तोदात्तनिपातनमाहुः । तच्च गौरवग्रस्तमित्युपेक्ष्यम् ॥ स्नेति । इकारलोपो निपात्यते ॥ पूषेति । सौ च इत्युपधादीर्घः । इन्हन् इति नियमात्पूषणौ पूषण इत्यादौ न दीर्घः। क्लेदौषधिशशाङ्कयोः इति यादवः ॥ मूर्द्धेति।मूर्द्धा ना मस्तकोस्त्रियाम् इत्यमरः ॥ मज्जेति । नकारान्तोयम्। टाबन्तोप्यभ्युपगम्यते । ऊभया सार्द्धमूखापि मज्जोक्ता मज्जया सह इति द्विरूपकोशात् । अर्यमा तु पुमान् सूर्ये पितृदेवान्तरेपि च इति मेदिनी ॥ परिजायत इत्यादि । एतच्च दशपादीवृत्त्यनुरोधेनोक्तम् । परिज्मानं सुखं रथम् इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु परिज्मा परिगन्ता, अजेः परिपूर्वस्य श्वन्नुक्षन् इत्यादिना मन्प्रत्ययः अकारलोपः आद्युदात्तत्वं च निपात्यते इत्युक्तम्। उज्ज्वलदत्तस्तु परिज्वेति पठित्वा ज्रु इति सौत्रो धातुः परिपूर्वः यणादेशः परिज्वा चन्द्रः इत्याह । तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ मातरिश्वेति । सप्तम्या अलुक् । इह भत्वविषये संप्रसारणं न भवति श्वयुव इति सूत्रे अभिव्यक्ततरत्वेन कुक्कुरवाचकस्यैव श्वशब्दस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् । तेन मातरिश्वनः । मातरिश्वनेत्येव । इह सूत्रे इतिशब्द आद्यर्थः। तेनान्येभ्योपि यथादर्शनं कनिः प्रयोक्तव्यः । दशपाद्यां तु इतिशब्दोत्र न पठ्यते ॥

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कहृभ्याम् ॥ डुकृञ् करणे हृञ् हरणे करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः । करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे इति मेदिनी ॥ गन्धद्रव्यमिति ।

कलायश्चेति बोध्यम् । कलायस्तु सतीनकः इत्यमरः । हरेणुः खण्डिके चास्मिन् इत्यमरः । हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोः इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ हनिकुषि ॥ हन हिंसागत्योः । कुष निष्कर्षे णीञ् प्रापणे रमु क्रीडायाम् काशृ दीप्तौ । कुष्ठं रोगे पुष्करे स्त्री इति मेदिनी । कुष्ठं रोगे सुगन्धे च इति विश्वः । नीथे नीथे मघवानं सुतासा इति मन्त्रे नोथशब्दस्यान्तोदात्तत्वं बाहुलकात् । नीथे नीथे स्तोत्रे स्तोत्रे इति वेदभाष्यम् । रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च इति मेदिनी । रथः स्यात्स्यन्दने काये चरणे वेतसेऽपि च इति विश्वः । काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ अवे ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः । अवभृथो यज्ञावभानम् ॥ उषिकुषि ॥ उष दाहे । कुष निष्कर्षे । गै शब्दे ऋ गतौ । कोष्ठ कुक्षिकुसूलयोः । गाथा श्लोके सस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्तयोः इति मेदिनी । अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः ॥ शोथः श्वयथुः । शु गतौ ॥ सूर्तेः ॥ सृ गतौ सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि सघातमात्रके इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ जॄ वृञ् ॥ जॄ वयोहानौ क्र्यादिः । जॄष् दिवादौ, वृञ् वरणे । जरूथोसुरविशेष इति वेदभाष्यम् । वरूथः स्यात्तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः इति हेमचन्द्रः ॥ पातॄ ॥ पा पाने तॄ प्लवनतरणयोः तुद व्यथने वच परिभाषणे रिचिर् विरेचने विचिर् चरणे ऋच स्तुतौ ॥ तुत्थोग्रावञ्जने तुत्था नीलीसूक्ष्मैलयोरपि इति विश्वः । तुत्थमञ्जनभेदे स्यान्नीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम् । सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ अर्तेः ॥ ऋ गतौ । द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं संचन्ताम् इति मन्त्रे निर्ऋथो हिंसा इति वेदभाष्यम् ॥ निशीथ ॥ शीङ् स्वप्ने निपूर्वः । पा पाने गोपूर्वः । घुमास्था इतीत्वम् गाङ् गतौ अवपूर्वस्य धातोः ह्रस्वत्वम् । निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके इति मेदिनी । प्रतित्यं चारुमध्वरम् इति मन्त्रे गोपीथः सोमपानम् इति वेदभाष्यम् । तीर्थमिति तु वृत्तिकारः ॥ गथोदि ॥ उदि उपपदे गै शब्दे इत्यस्मात् थक् ॥ समि ॥ इण् गतौ अस्मात्समि उपपदे थक् । समिथशब्दः सङ्ग्रामपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः । श्रिये जातः इति मन्त्रे समिथाः युद्धानि इति वेदभाष्यम् । तच्च युक्तमेव सम्यगेति जयार्थमत्रेति व्युत्पत्तेः । संपूर्वस्येणः क्विबन्तस्य लोकेपि युद्धार्थत्वदर्शनाच्च । उक्तं ह्यमरेण समित्याजिसमिद्युधः इति ॥ तिथपृष्ठ । तिज निशाने पृषु सेचने गु पुरीषोत्सर्गे यु मिश्रणे गुङ् गतौ । एते थक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पृष्ठन्तु चरमं तनोः इत्यमरः । पृष्ठं चरममात्रेपि देहस्यावयवान्तरे इति मेदिनी । स्तोत्रविशेषेपि पृष्ठम् ।

पृष्ठैः स्तुवत इत्यादौ तथा निर्णयात् ॥ गूथमिति । निपातनाद्दीर्घः । एव यूथपि यूथं तिर्यक्समूहेपि हन्दमात्रे पि भाषितम् इति विश्वः । यूथं, तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् इति रघुः ॥ प्रोथमिति । निपातनाद्गुणः ॥ प्रोथोस्त्री हयघोणायां ना कट्यामध्वगे त्रिषु इति मेदिनी ॥ स्फायितञ्चि ॥ स्फायी वृद्धौ, तञ्चु संकोचने पञ्चु प्रलम्भने शक्लृ शक्तौ क्षिप प्रेरणे क्षुदिर् संपेषणे सृप्लृ गतौ तृप प्रीणने दृप हर्षमोचनयोः वदि अभिवादनस्तुत्योः उन्दी क्लेदने श्विता वर्णे वृतु वर्तने अज गतिक्षेपणयोः णीञ् प्रापणे, पद गतौ मदी हर्षे खिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे, भिदिर् विदारणे मदि स्तुतौ चदि आल्हादने दह भस्मीकरणे, दसु उपक्षये, दम्भु दम्भने, वम निरामे वाशृ शब्दे, शोङ् स्वप्ने, हसे हसने षिध गत्याम् । शुभ दीप्तौ ॥ द्वाचिंशत् इति ॥ दशपाद्यां तु त्रयस्त्रिंशत् उक्ताः । दम्भिवह्विवसि इति पठित्वा वह प्रापणे उह अनड्वान् इत्युदाहरणात् । माधवोप्येवम् ॥ स्फारमिति । नेड्वशि कृति इति नेट् । वलि यलोपः स्फारः स्यात्पुंसि विकटे करकादेश्च बुद्बुदे इति मेदिनी ॥ तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् इत्यमरः ॥ वक्रः स्याज्जटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे इति विश्वः ॥ शक्रः पुमान् देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः इति मेदिनी ॥ क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् इति मेदिनी ॥ तृपः पुरोडाश इति । न तृप्रा उरुव्यचसम् इति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरित्थं व्याख्यातम् । प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्तादिभिश्च ॥ दशपादीवृत्तौ तु तृप्रमाज्यं काष्ठं चेत्युक्तम् ॥ तृप्रं दुःखमिति सुव्यातुवृत्तौ माधवः ॥ हिमांशुरित्यादि । हिमद्युतिरित्यन्तं शब्दार्णवः ॥ दस्यति रोगान् क्षिपतीति दस्रः खरेश्विनदौसुते इति मेदिनी । दस्रः खरे चाश्विनयोः इति विश्वः ॥ सासिवसीति प्राप्तमपि नेति । एवञ्च अविन्द उस्रियाः इति मन्त्रे षत्वाभावः सिद्धः । माधवस्तु वृत्तिग्रन्थानुरोधेन बाहुलकादिह षत्वं नेति व्याचष्टे । उस्रो वृषे च किरणे उस्राजुन्युपचित्रयोः इति मेदिनी । माहेयी सौरभेयी गौरुस्रामाता च शृङ्गिणी इत्यमरः । वास्रो ना दिवसे क्लीबं मन्दिरे च चतुष्पथे इति मेदिनी । वास्रो रासभपक्षिणोः इति केचित् । माधवेन तु वास्रेव विद्युन्मिमाति इति मन्त्रे शब्दयुक्ता प्रस्नुतस्तना धेनुर्वास्रा इति व्याख्यातम् । शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिषु इति मेदिनी सुस्रमिति । सुस खण्डने ॥ चकि ॥ चक तृप्तौ रमु क्रीडायाम् । चुक्रस्त्वम्लेऽम्लवेतसे । चुक्री चांगेरिकायां स्याद्वृक्षाम्ले चुक्रमिष्यते इति विश्वः ॥ वौ कसेः ॥ कस गतौ विपूर्वादस्माद्रक् स्यादुत्वं चोपधायाः ॥ अमि ॥ अम गत्यादिषु तमु काङ्क्षायाम् । आभ्यां रक् स्यादुपधाया दीर्घश्च ॥ नि-

न्दे: ॥ णिदि कुत्सायाम् ॥ अर्दे: ॥ अर्द गतौ । आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात्त्रियां क्लि-
न्नेऽभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ शुचे: ॥ शुच शोके अस्माद्रक् दस्यान्तादेश: धातोर्दी-
र्घश्च । शूद्रो वृषल: । महरन्धारे त्वा शूद्र इति श्रुतौ रूढेर्बाधाद् योग एव पुरस्कृ-
त: तथा चोत्तरतन्त्रे भगवता व्यासेन सूत्रितम् । शुगस्य तदनादरश्रवणात् इ-
ति ॥ दुरीणे ॥ इण् गतौ इत्यस्माद्दुरुपपदे रक् स्यान्नातोर्लोपश्च । रोरि इति
रेफस्य लोपे ढ्रलोपे इति दीर्घ: ॥ कृते: ॥ कृती छेदने इत्यस्माद्रक् स्याच्छ: क्रू इ-
त्येतावादेशौ च स्त: । छस्त्वन्त्यस्यादेश: क्रू त्वनेकाल्त्वात्सर्वस्यादेश: । कृच्छ्रमा-
ख्यातमाभीले पापसंतापनादिनो: इति विश्वमेदिन्यौ । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभी-
लम् इत्यमर: । रस्तु कुटिले घोरे नृशंसे चाभिधेयवत् इति विश्व: । नृशंसो घा-
तुक: क्रूर: प्रायो धूर्तस्तु वञ्चक: इत्यमर: ॥ रोदे: ॥ रुदिर् अश्रुविमोचने ण्य-
न्तादस्माद्रक् णेश्च लुक् । णेरनिटि इति लोपे तु पुगन्त इति गुण: स्यादिति
णिलुक् चेत्युक्तम् ॥ रोदयतीति रुद्र इति । नन्वेवं सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रु-
द्रत्वम् इति श्रुत्या सह विरोधोऽत्र स्यादिति चेद् । अत्राहु: । कर्तरि शम् इति
सूत्रानुरोधेन शम्भुरित्यत्र शं भावयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थता यथा स्वीक्रियते, तथा
अरोदीत् इत्यत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थतायां स्वीकृतायां रोदनं कारितवान् इत्यर्थला-
भान्नास्ति श्रुतिविरोध:। न च देवैरग्नौ वामं वसु स्थापितं, तच्च धने, देवैर्याचितं
चेदग्निस्तु रोदन कृतवान् इति सोऽरोदीदित्यादिश्रुत्यर्थादिहान्तर्भावितण्यर्थक-
ल्पन न संभवतीति श्रुतिविरोधस्त्वपरिहार्य एवेति वाच्यम् । देवै: स्थापितं वामं
वसुदेवेभ्योऽग्निना न दत्तं चेद्देवा एव रोदन कृतवन्त: । अग्निस्तु तमदत्त्वा रो-
दनं कारितवान् इत्यर्थकल्पनाया: सम्भवात् । अथवा अग्नौ प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य
रोदितीति रुद्र इत्येवार्थोऽस्तु, परंतु ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति व्यवक्रीयमाणो यो रुद्र
स्तद्वाचकरुद्रशब्दस्य रोदेरित्युणादिसूत्रानुरोधेन रोदयतीति रुद्र इत्येवार्थकल्प-
नायां बाधकाभावात्, श्रुतिविरोधोऽत्र नास्त्येवेति ॥ अन्यत्रापीति । धात्वन्तरा-
त्प्रत्ययान्तरेऽपि णेर्लुगित्यर्थ: । संज्ञायामुदाहरणं बृंहयति वर्द्धयति प्रजा: ब्रह्मा,
शं सुखं भावयति शम्भुरित्यादि । छन्दसि तु वृधु वृद्धौ वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतय:
वर्द्धयन्त्वित्यर्थ: । य इमा जजान । जनी प्रादुर्भावे लिटि रूपम् ।
जनयामासेत्यर्थ: । इह णलि परत: अत उपधाया: इति वृद्धिर्भवत्येव, जनिवध्योश्च
इति निषेधस्य चिणि ञिति णिति कृति च स्वीकारात् । न च णिलोपे
सति प्रत्ययान्तत्वात् कास्प्रत्ययात् इत्याम् स्यादिति वाच्यम् । अमन्त्रे इति
पर्युदासादामोऽप्रसक्ते: । कास्यनेकाच: इति वार्त्तिकेन तु आम्शङ्का दूरापास्तैव,

लिटि णिलोपे सत्यनेकाच्त्वाभावात्। ननु णलि णेरनिटि इत्यनिडादावार्द्धधातुके णिलोपे जजानेति रूपं सिद्धमिति किमनेन लुक्युदाहरणेनेति चेत् मैवम्। णिलोपेमति जनीजॄष्क्नसुरञ्जोमन्ताश्च इति णौ मित्त्वे मिता ह्रस्वः स्यात्, प्रत्ययलक्षणन्यायेन णिपरत्वसंभवात्, ततश्च जननेति स्यात् लुकि सति तु प्रत्ययलक्षणन्यायो न प्रवर्तत इति मित्त्वाभावादिष्टं सिध्यति॥ बाहुलकादसंज्ञाछन्दसोरपि क्वचिद्भवतीत्याशयेनो दाहरति वान्तीत्यादि॥ पर्णानि शोषयन्तीति पर्णशुषः। पर्णानि मोचयन्तीति पर्णमुचः॥ जोरी च॥ जु गतौ सौत्रः। अस्माद्रक् ईकारश्चान्तादेशः। जोरः खड्गे वणिग्द्रव्ये इति विश्वः। जीरस्तु जरणे खड्गे इति मेदिनी॥ ज्यश्चेति। ज्या वयोहानौ अस्माद्रक् ग्रहिज्या इति संप्रसारणं पूर्वरूपम्। हलः इति दीर्घः॥ एके इति। मुख्या इत्यर्थः। तथा च न धातुलोपे इति सूत्रे जीवेरदानुम् इत्यस्य प्रत्याख्यानार्थं नैतज्जीवे रूपं किंतु रकि ज्यः सम्प्रसारणम् इति भाष्ये उक्तम्॥ सुसूधा॥ षुञ् अभिषवे। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने डुधाञ् धारणादौ गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। सुरा चषकमद्ययोः। पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात् इति मेदिनी। सुरो देवे सुरा मद्ये चषकेऽपि सुरा क्वचित् इति विश्वः॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति सूरः सूर्यः। सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः इत्यमरः॥ धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे। स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम् इति मेदिनी॥ गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिंगोऽथ लुब्धके इति॥ शुसिचि॥ शु गतौ षिञ् बन्धने चिञ् चयने डुमिञ् प्रक्षेपणे एभ्यः क्रन् एषां दीर्घत्वञ्च॥ शूरः स्याद् यादवे भटे इति मेदिनी। शूरश्चारुभटे सूर्ये इति विश्वहेमचन्द्रौ॥ सीरोऽर्कहलयोः पुंसि। चीरी झिल्ल्यां नपुंसकम्। गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः इति मेदिनी। चीरं तु गोस्तने वस्त्रे चूडायां सीसकेऽपि च। चीरीकच्छाटिकाझिल्ल्योः इति विश्वः॥ वाविन्धेः॥ ञिइन्धी दीप्तौ विपूर्वादस्मात् क्रन् अनिदिताम् इति नलोपः। वीध्रं तु विमलात्मकम् इति विशेष्यनिघ्नेत्यमरः॥ वृधि वृधु वृद्धौ डुवप् बीजसन्ताने। वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधसोः इति धरणिरन्तिदेवौ। वप्रस्ताते पुमानस्त्री वेणुक्षेत्रचये तटे इति मेदिनी॥ ऋज्रेन्द्राग्र॥ ऋज गतिस्थानादिषु इदि परमैश्वर्ये अगि गतौ, वज गतौ, डुवप् बीजसन्ताने, कुबि आच्छादने चुबि वक्त्रसंयोगे, भदि कल्याणे, शुच शोके, गुङ् अव्यक्ते शब्दे, इण् गतौ॥ नायक इति। ऋज्राश्वः पृष्टिभिरम्बरीषः इति मन्त्रे ऋज्रा गतिमन्तोऽश्वा यस्य स ऋज्राश्वः इति वेदभाष्यम्॥ इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोगयो इति विश्वः॥ अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे

पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते स्यात्पुंनपुंसकम् ॥ अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ क्षुरो लोमच्छेदकः । क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे इति विश्वमेदिन्यौ । खुरः कोलदले शफे इति मेदिनी । भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभेरुकदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः इति च ॥ उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्रुद्रे पुंसि त्रिषूत्कटे । स्त्री वचाक्षुद्रयोः इति मेदिनी ॥ भेरीति । गौरादित्वान्ङीष् भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् इत्यमरः । भेलः प्लवे भीलुके च निर्बुद्धिमुनिभेदयोः इति विश्वः । भेल. प्लवे मणौ पुंसि भीरावज्ञे च वाच्यवत् इति ॥ शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्, शुक्लो योगान्तरे सिते । नपुंसक तु रजते इति च ॥ गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धेप्यभिधेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । गौरी त्वसजातरजः कन्याशंकरभार्ययोः।रोचने रजनी पिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति इति च मेदिनी । नदीभेदे च गौरो स्याद् वरुणस्य च योषिति इति विश्वः । अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते । सा गौरी तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः इति ब्रह्माण्डपुराणे । एतेन गौरः शुच्याचारः इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् ॥ इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात् इत्यमरः ॥ मालेति । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । मालं क्षेत्रे स्त्रियां पक्षासजोर्जात्यन्तरे पुमान् इति मेदिनी । मालं चेत्रेऽजिने मालो माला पुष्पादिदामनि इति विश्वः । मालमुन्नतभूतलम् इत्युत्पलः । क्षेत्रमारुह्य मालम् इति मेघदूतः । मणिपूर्वोऽयमर्थान्तरे रूढः । मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दन्तक्षतान्तरे इति विश्वः ॥ समि कस ॥ संकसुकोऽस्थिरः इति विशेष्यनिघ्नेऽमरः ॥ पचिनशोः ॥ डुपचष् पाके, णश अदर्शने । आभ्यां णुकन् प्रत्ययः स्यात् । णकारो वृद्ध्यर्थः । अनयोर्यथाक्रमं कादेशनुमागमौ च भवतः ॥ भिय. ॥ ञिभी भये भीरुकः कातरस्त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः इत्यमरः ॥ क्वुन् ॥ शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां गम्यमानायां च क्वुन् स्यादपूर्वस्य निरुपपदस्य च । अपिशब्दात्सोपपदस्यापञ्चम्यर्थे षष्ठी । यद्वा अर्थद्वारकसंबन्धे षष्ठी, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात् । एवं च निरुपपदप्रकृत्यर्थनिरूपितकर्तृकारके क्वुन्नित्याद्यर्थः फलितः ॥ शिल्पिनि तावत् । रञ्ज रागे रजको धावके शुके इति विश्वः । रजकौ धावकशुकौ इति हेमचन्द्रः । कुट्ट च्छेदने इक्षून् कुट्टयति गौडिकः । चर गतिभक्षणयोः संज्ञायां तु चषकोऽस्त्री पानपात्रम् । शुन गतौ भष भर्त्सने शुनकः भषकः श्वा ॥ लमक इति । ऋषिविशेषः ॥ जहातेः ॥ ओहाक् त्यागे ॥ ध्मो धम च ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । कुहको दाम्भिकः॥ क्रतकर्मिति।

कृतौ छेदने ॥ कृषिः ॥ कृष विलेखने। अस्मात्क्युन्। कार्षकः कृषीवलः। कृषकः स एव। कृषकः पुंसि फाले स्यात्कार्षके त्वभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ उदकं च ॥ उन्दी क्लेदने अस्मात्क्वुन्। ननु क्वुन् शिल्पि इत्यादिना गतार्थमित्याशङ्कायामाह प्रपञ्चार्थमिति ॥ वृश्चिकृष्योः ॥ ओव्रश्चू छेदने कृष विलेखने ॥ प्राङि ॥ पण व्यवहारे कष शिष इति दण्डके हिंसार्थकः ॥ मुषिः ॥ मुष स्तेये अस्मात्किकन् धातोर्दीर्घश्च ॥ स्यमेः ॥ स्यमु शब्दे ॥ क्रियः ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये॥आङि पणि॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च। पन च पत्ल गतौ खनु अवदारणे। एभ्य आङि उपपदे इकन् स्यात्॥आपणिक इति। नन्वत्रैव प्रपूर्वे आङि प्रापणिक इति सिद्धौ आङि पणि इत्यत्र पणिग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्युज्ज्वलदत्त। उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं तु मनोरमायाम्, आपणिकशब्दोऽयं नित्स्वरेणाद्युदात्तः। आपणेन व्यवहरतीत्यर्थे ठकि तु कितः इत्यन्तोदात्तः॥ श्यास्त्या ॥ श्यैङ् गतौ स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः हृञ् हरणे अव रक्षणादौ। श्येनः पक्षिणि पाण्डुरे इति मेदिनी। स्त्येनश्चौरः। स्तेन चौर्ये इति चौरादिकात्पचाद्यचि तु स्तेन इति निर्यकारोऽपि। केचित्तु स्तायूनां पतये नमः इत्यादिप्रयोगोपष्टम्भेन निर्यकारस्यापि ष्टै धातोर्माधवादिभिर्भ्वादिषु स्वीकृतत्वात्प्रकृतसूत्रेऽपि ष्टै धातुमेव पठन्तः स्तेनशब्दो निर्यकार एवेत्याहुः॥ हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेयवत्। हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः। सुवर्णप्रतिमायां च इति मेदिनी॥ वृजेः॥ वृजी वर्जने। वृजिनं पापम्। वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिलेऽन्यवत् इति मेदिनी॥ अजेः॥ अज गतिक्षेपणयोः अस्मादिनच् अजेरजादेशविधानं व्यर्थमित्यत आह। वीभावबाधनार्थमिति॥ अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री इत्यमरः॥ बहुलमन्यत्रापि ॥ अन्यस्मादपीत्यर्थः। कठ कृच्छ्रजीवने गल गहने मल मल्ल धारणे कुडि दाहे दो अवखण्डने। कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धे तु त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम्। कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च इति मेदिनी॥ मलिनं दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यां तु योषिति इति मेदिनी॥ कुण्डिनमिति। नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ इति श्रीहर्षः। कुण्डिन ऋषिः। तस्यापत्यं कौण्डिन्यः॥ यत्पक्षपि पर्वणि दिने खण्डितं तद्देवानाम् इति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः॥ द्रुदक्षि॥ द्रुगतौ दक्ष वृद्धौ। द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे इति मेदिनी। दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवृत्तिषु। अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम् इति च।दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवृत्तिषु। वाच्यवद्दक्षिणावाचि यज्ञदानप्रतिष्ठयोः इति विश्वः॥ अर्त्तेः ॥ ऋ गतौ अस्मादिनन् कित्त्वाद् इकारश्च धातो रपरत्वम्।इरिणं शून्यमूषरम् इत्यमरः।

इरिण तूषरे शून्येऽपि इति मेदिनी ॥ वेपि ॥ टुवेपृ कम्पने तुहिर् अर्दने । आभ्यामिनन् ह्रस्वश्च धातोः । अटव्यरण्यं विपिनम् इत्यमरः ॥ तुहिनमिति । लघूपधगुणे कृते ह्रस्वः ॥ तलि ॥ तल प्रतिष्ठायाम् । पुल महत्त्वे ॥ गर्वः ॥ गर्व मोचने । अस्मादिनन् । अकारस्य उत् ॥ रुहेश्च ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ॥ रोहिण इति । प्रज्ञादित्वादणि रौहिणस्चन्दनतरुः ॥ महे ॥ मह पूजायाम् । कुतस्त्वमिन्द्र-माहिनः सन् इति मन्त्रे माहिनो महनीयः पूजनीयः इति वेदभाष्यम् ॥ क्विब्वचि ॥ वच परिभाषणे प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । श्रिञ् सेवायाम् । स्रु गतौ । द्रु ड् गतौ प्रुङ् गतौ । जु गतौ सौत्रः ॥ वागिति । वचिस्वपि इति संप्रसारणाभावः । पृच्छतीति प्राट् । ग्रहिज्या इति सम्प्रसारणाभावः । च्छ्वोः शूठ् इति शः व्रश्च इति षत्वं, जश्त्वचर्त्वे । प्राशौ । प्राशः ॥ श्रीरिति । कृदिकारात् इति ङीष् न भवति, कृत्प्रत्ययस्य य इकार इति व्याख्यानात् । कृदन्तं यदिकारान्तमिति पक्षे तु यद्यपि ङीष्प्राप्तिरस्ति, तथापि कारग्रहणसामर्थ्येन केवलस्येकारस्य ग्रहणादिकारान्तपक्षो दुर्बल इत्याहुः । दुर्घटस्तु ङीषि श्रीमित्यपि रचित इच्छतीत्याह ॥ श्री वेषरचनाशोभाभारतीसरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तिविधापकरणेषु च । विभूतौ च मतौ च स्त्री इति मेदिनी । जूराकाशे इत्यादिमूलोदाहृतमपि मेदिनी॥ आप्नोतेः ॥ आप्लृ व्याप्तौ अस्मात्क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च। आपस्त्री भूम्नि वर्वारि इत्यमरः ॥ परौ ॥ व्रज गतौ ॥ हुवः ॥ हु दानादनयोः अस्मात्क्विप् धातोश्च दीर्घः । स्रुवद्भावादुद्विर्वचनम् ॥ स्रुवकः ॥ स्रु गतौ । स्रुवोयज्ञपात्रविशेषः । अयं स्रु वोभिजिहर्ति, स्रुवेण पार्वणी जुहोति इत्यादौप्रसिद्धः ॥ चिक्च ॥ स्रुव इत्येव ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । क इदिति । तेन स्रुक् स्रुचौ स्रुच इत्यादौ गुणो न ॥ तनोतेः ॥ तनु विस्तारे व इति संवातग्रहणं तदाह शब्दादेश इति ॥ स्त्रियां तु त्वगस्तृग्धरा इत्यमरः ॥ ग्लानुदि ॥ ग्लै हर्षक्षये णुद प्रेरणे । ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः इत्यमरः । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरी: इति च । ग्लौकरोतीति । अग्लौः ग्लौः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थः । अव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥ च्व्यन्त एवेति । तेन ग्लौर्नौर्गौरित्यादीनां नाव्ययत्वमिति भावः ॥ रातेः ॥ रा दाने ॥ रा इति । रायो हलि इत्यात्वम् । र स्मृतः पावके तीक्ष्णे राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः इति मेदिनी । रस्तीक्ष्णे दहने रास्तु सुवर्णे जलदे धने इति हेमचन्द्रः ॥ गमेः । गम्लृ गतौ । गौतौ णित् गौः । केशवीनामाह गौर्नादित्य इत्यादि । गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रे पुमान् भवेत् । अर्जुने नेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता इत्यमरः ॥ द्युतिरपीति । द्युत दीप्तौ द्योतन्ते देवा अस्या-

मिति द्यौः ॥ भ्रमेश्च ॥ भ्रमु अनवस्थाने । गम्लृ गतौ अग्रेगूः सेवकः दमेः ॥ दमु उपशमे डित्त्वाट्टिलोपः । दोः दोषं तस्य इति श्रीहर्षप्रयोगात्पुंस्त्वम् । ककुद्दोषणी इति भाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वम् । दोर्दोषा च भुजो बाहुः इति धनञ्जयकोशात्स्त्रीलिङ्गोप्ययमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥ पणेः । पण व्यवहारे स्तुतौ च । अमरकोशमाह नैगम इत्यादि ॥ वशः ॥ वश कान्तौ अस्मादिजि किल्स्यात् । ग्रहिज्या इति संप्रसारणम् ॥ भृञः ॥ भृञ् भरणे अस्मादिजः किल्स्यात् धातोरूकारान्तादेशश्च ॥ जसि ॥ जसु मोक्षणे । जसुरये स्तर्यं पिप्ययुर्गाम् इति मन्त्रे जसुरये श्रान्तायेति, नीचायमानं जसुरिं न श्येनम् इत्यत्र जसुरिं क्षुधितं श्येनंन श्येनपक्षिणमिवेति, उतस्य वाजी सहुरिर्ऋतौ इति मन्त्रे सहुरिः सहनशील इति च वेदभाष्यम् ॥ सुयु॥षुञ् अभिषवे, यु मिश्रणे रु शब्दे वृञ् वरणे । सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेपि च इति मेदिनी । यवनो म्लेच्छविशेषः॥ रवणः शब्दने स्वरे इति च मेदिनी । रवणः कोकिल इत्येके ॥ वरणो वृक्षभेदः । टापि तु वरणा नदी । वर णस्तिक्तशाकेपि प्राकारे वरणं वृतौ इति विश्वः । वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः इत्यमरः ॥ अशेः ॥ अशू व्याप्तौ । जिह्वावाची त्विति । रस आस्वादने चौरादिकः । ततो नन्द्यादित्वात् ल्युः । ण्यासश्रन्थ इति युज्वा । रसत्यास्वादतीति रसना । रसनं स्वदने ध्वनौ । जिह्वाया तु न पुंसि स्याद्रास्नायां रसना स्त्रियाम् इति मेदिनी । काञ्चीवाची तालव्यशकारवान् जिह्वावाची दन्त्यसकारवानित्येषा व्यवस्था भूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता । वस्तुतस्तु तालव्यशकारवान् रशनाशब्दोपि काञ्च्यां जिह्वायां च तथा दन्त्यसकारवान् रसनाशब्दोप्यर्थद्वये बोध्यः । तथा हि तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः । रशनापि च जिह्वायाम् इति विश्वकोशाजिह्वायामुभयं साधु। रसन निःस्वने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः इत्यजयधरणिकोशाभ्यां काञ्च्यामप्युभयं साधु । एवं च अशेरश च इति सूत्रे अशू व्याप्तौ अश भोजने इति धातुद्वयमपि ग्राह्यम् । रस आस्वादने रस शब्दे इति धातुभ्यां तु बहुलमन्यत्रापि इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणेन युच् । तेन सर्वत्रावयवार्थानुगमोपि सूपपाद इत्याहुः ॥ उन्देः ॥ उन्दी क्लेदने अस्माद्युच् । ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदने स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ गमेः॥ गम्लृ गतौ । नभोन्तःरिक्षं गगनम् इत्यमरः ॥ बहुलम् ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे रुच दीप्तौ । स्यन्दनं तु स्रुतौ नीरेतिनिशे ना रथे स्त्रियाम् इति मेदिनी । रोचना रक्तकह्लारे गोपित्तवरयोषितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु इति च । चदि आह्लादे । चन्दनं मलयोद्भवे । चन्दनः कपिभेदे स्यान्नदीभेदे तु चन्दनो इति विश्वः । चन्दनी

तु नदीभिदि । चन्दनोऽस्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकम् इति मेदिनी । भद्रकाली ओषधिविशेषः । भद्रकाली तु गन्धोल्यां कात्यायन्यामपि स्त्रियाम् इति मेदिनी । असु क्षेपणे । असनं क्षेपणे क्लीबे पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे इति मेदिनी । अत सातत्यगमने राजपूर्वः । राजातनः क्षीरिकायां प्रियाले किंशुकेपि च इति विश्वमेदिन्यौ ॥ एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ रञ्जेः ॥ रञ्ज रागे । ल्युट तु रञ्जनम् । रजनो रागजनने रजनं रक्तचन्दने इति मेदिनी । बाहुलकात्कृपेरपि क्युन् । कृपो रो लः इति प्राप्तलत्वाभावश्च । कृपणः ॥ भूसू ॥ भू सत्तायां षूङ् प्राणिप्रसवे धूञ् कम्पने भ्रस्जपाके । बहुलवचनाद्भाषायामपि क्वचित् ॥ भुवनं विष्टपे तु स्यात्सलिले गगने जने इति मेदिनी । विष्टपं भुवनं जगत् इत्यमरः ॥ भृज्जनमिति । ग्रहिज्या इति सम्प्रसारणम् । सस्य जश्त्वेन दः दस्य श्चुत्वेन जः क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रोना इत्यमरः ॥ कॄपॄ ॥ कॄ विक्षेपे पॄ पालनादौ, वृजी वर्जने मदि स्तुत्यादौ डुधाञ् धारणपोषणयोः । निधनं स्यात्कुले नाशे इति मेदिनी । निधनं कुलनाशयोः इति हेमचन्द्रः ॥ धृषेः ॥ ञिधृषा प्रागल्भ्ये अस्मात्क्युः धिषादेशश्च धातोः । धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा धियि योषिति इति मेदिनी । गीष्पतिर्धिषणो गुरुः इत्यमरः ॥ वर्तमाने ॥ शतृवच्चेति । तथा च उगिदचाम् इति नुमि महान् । स्त्रियां तु उगितश्च इति ङीपि महतीत्यादि सिध्यतीति भावः ॥ ननु पृषन्महद्दादयः लटः शतृशानचौ इति शतृप्रत्ययान्ता एव भवन्तु ततश्च वर्तमान इति शतृवच्चेति न कर्त्तव्यमिति महदेव लाघवमिति चेत् । अत्राहुः । शतृप्रत्ययान्तत्वे तु कर्त्तरि शप् इति शप्प्रत्यये महतीत्यादौ आच्छीनद्योः इति नुम् स्यान्महानित्यादौ तु तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् इति लसार्वधातुकस्वरः स्यादतिप्रत्ययान्तत्वे तु तस्यातिप्रत्ययस्यार्धधातुकत्वाभ्युपगमेन शबभावान्नोक्तदोष इत्याशयेनातिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनं स्वीकृतमिति॥ बृह बृहि वृद्धौ मह पूजायाम् गम्लृ गतौ ॥ पृषन्तीति । बिन्दुवाची पृषच्छब्दो नपुंसकमिति ध्वननाय बहुवचनमुदाहृतम् । पृषन्मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेप्युभाविमौ इति मेदिनी । बृहती क्षुद्रवार्त्ताक्यां कण्टकायां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः इति विश्वः । शतृवद्भावात् उगिदचाम् इति नुम् । बृहन् विपुलः । महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवत् इति मेदिनी । महती नारदवीणा विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी इति वैजयन्ती । अवेक्षमाणं महती मुहुर्मुहुः इति

माघः । जगत्स्यादिष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुवने च्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च इति मेदिनी ॥ तत्र वायुवाचिनः पुंलिङ्गस्य शतृवद्भावादुगित्त्वेन नुमि जगन् जगन्तौ जगन्त इत्यादि भवति,| द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावाज्जगत् जगतौ जगत इत्यादीति बोध्यम् ॥ संश्चत्॥ चिञ् चयने वप प्रोणने हन हिंमागत्योः ॥ निपात्यन्त इति । अतिप्रत्ययान्ता इति विशेषः ॥ निवृत्त्यर्थमिति । एवञ्च सश्चदित्यत्र उगिदचाम् इति नुमः शङ्कैव नास्ति, वेहदित्यत्र तु उगितश्च इति ङीप् नेति भावः ॥ संचिनोतेरिति । सुभूतिचन्द्रस्तु संपूर्वाच्छ्यतेः सश्चत् इत्याह ॥ वपचत्रमिति । चन्द्रमा इत्यन्ये । विहन्तिगर्भमिति वेहत् ॥ इत एवेति । विशब्दसम्बन्धिन इकारस्य एकार इत्यर्थः । गोरित्यनुवृत्तौ वेहद् गर्भोपघातिनी इत्यमरः ॥ छन्दसि ॥ श्रु गतौ जृष् वयोहानौ ॥ पन्था इति । प्रथन्मह्नः इत्यादिमन्त्रद्वये शवसानशब्दो गन्तृपरतया व्याख्यातः ॥ ऋञ्जि । ऋजि भर्जने वृधु वृद्धौ मदि स्तुत्यादौ षह मर्षणे । एभ्यो असानच् कित्स्यात् ॥ ऋञ्जसानो मेघ इति । ऋजेरिदित्वान्नुम् । इदित्वादेव नलोपाभावः । एवं चायं मदिसही च त्रयोपि पूर्वसूत्र एव पठितुं शक्याः । कित्त्वं तु वृधुधातावेवोपयुज्यते । उत्तरसूत्रेपि गुणग्रहणं सुत्यजम् ॥ अर्तेः शुट च वृधेः किः इत्युक्तौ सर्वसामञ्जस्यादित्याहुः । ऋञ्जसानः पुरुवार उक्थैः । अस्मिन् यज्ञे मन्दसानो वृषण्वसु इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तु यौगिकार्थ एव पुरस्कृतः ॥ अर्ते ॥ ऋ गतौ धातोर्गुणः प्रत्ययस्य सुडागमः । अमाविषदर्शमानाय इति मन्त्रस्य भाष्ये तु अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे इति व्याख्यातम् ॥ समि ॥ ष्टुञ् स्तुतौ अस्मात्सम्युपपदे आनच् ॥ युधि । युध संप्रहारे युधानो रिपुः । बुधिर् बोधने बुधान आचार्यः । दृशिर् प्रेक्षणे । बाहुलकात्कृपेरप्यानच् । कृपाणः खड्गः । कृपाणेन कथंकारं कृपणः सह गण्यते । परेषां दानसमये यः स्वकोशं विमुञ्चति ॥ हुर्छेः ॥ हुर्च्छा कौटिल्ये अस्मात्सन्नन्तात् आनच् आत्मनो लुक् छलोपश्च । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः इति मन्त्रे जुहुराणं कौटिल्यकारि एनः पापं युयोधि पृथक् कुरु इति भाष्यम् ॥ श्वितेः ॥ श्विता वर्णे अस्मात्सन्नन्तादानच् मन्यङ्गी इति हित्वम् । सनो लुक् तकारस्य च दकारः किदित्यनुवृत्तेर्न गुणः ॥ पुण्यकर्मेति । शिश्विदानः पुण्यकर्मा इति विशेष्यनिघ्ने अमरः । अकृष्णां शुक्लं निष्पापत्वात् शुद्धं कर्म यस्येत्यर्थः । चोरस्वामिना तु प्रकृतसूत्रं विस्मृत्य ञिश्विदा श्वैत्ये अस्माल्लिटः कानजिति व्याख्यातम् । तदसंगतं कावचश्छान्दसत्वात् । इदित्त्वेन नलोपानुपपत्तेश्चेति दिक् ॥ तृन्तृचौ ॥ शंस्तेति । शंस स्तु-

तौ अस्मात्तृन्। अप्तृन् इति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थमौणादिकतृन्तृजन्तानां चदुपधादीर्घस्तर्हि नप्त्रादीनामेवेत्युक्तम्। तेनाच दीर्घो नेत्युदाहरति शंस्तारौ शंस्तार इति॥ नित्त्वादाद्युदात्तः। तथा च मन्त्रः ग्रावग्राम उत शंस्ता सुविप्रः। आदिशब्दात् शासु अनुशिष्टौ शास्ति विनयति सत्वान् शास्ता बुद्ध, शास्तारौ शास्तारः। शास्तारः समन्तभद्रे ना रथासक्ते पुनरन्यवत् इति। प्रपूर्वस्य तु नप्त्रादिषु पाठात् अप्तृन् इति दीर्घः। प्रशास्तारौ प्रशास्तारः क्षत्ता शूद्राञ्च वैश्याजे प्रतीहारे च सारथौ इति मेदिनी। कोशानुसारेणाह वैश्यायामिति। अमरस्तु क्षत्त्रियायां च शूद्रजे इत्याह। णीञ् प्रापणे उत्पूर्वः उन्नेता ऋत्विग्भेदः। बहुलमन्यत्रापि॥ अन्यत्रापि धातोर्बहुलं तृन्तृचौ भवतः। पूर्वसूत्रस्यादिशब्देनैव मन्ता हन्तेत्यादेः सिद्धत्वात्प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रम्॥ नप्तृनेष्टृ॥ नप्त्रादयो दश तृन्तृजन्ता निपात्यन्ते॥ नप्तेति। नञः प्रकृतिभावः पत्लृ गतौ इत्यस्याच्छब्दलोपः। णीञ् प्रापणे त्विष् दीप्तौ हु दानादनयोः पूञ् पवने भ्राजृ दीप्तौ मा माने पा रक्षणे, दुह प्रपूरणे। त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि इति मेदिनी। जायां मातीत्यन्तर्भावितण्यर्थः॥ सुञ्यसेः॥ सुञि उपपदे असु क्षेपणे इत्यस्मात् ऋन्। यणादेशः। स्वसा भगिनी। सावसेः इति तु क्वाचित्कः पाठः॥ यतेः॥ यती प्रयत्ने॥ ननि च॥ टुनदि समृद्धौ अस्मान्नञ्युपपदे ऋन्॥ न नन्दतीति। कृतायामपि सेवायां न तुष्यतीत्यर्थः। उपाध्युपाननान्दा च ननन्दा च प्रकीर्तिता इति द्विरूपकोशः॥ दिवेः॥ दिवु क्रीडाविजिगीषादौ॥ देवेति। भ्रातर इत्यनुवृत्तौ स्वामिनौ देवृदेवरौ इत्यमरः॥ नयतेः॥ णीञ् प्रापणे अस्मात् ऋप्रत्ययः स च डित्। डित्त्वाट्टिलोपः। नृः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः इत्यमरः॥ सव्ये॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ अस्मात्सव्यशब्दे उपपदे ऋ स्यात्स च डित्। तत्पुरुषे कृति इति सप्तम्या अलुक्॥ उपसंख्यानमिति। षत्वस्येति शेषः॥ अर्ति॥ ऋ गतौ सृ गतौ धृञ् धारणे धमिः सौत्रः अम गतौ अश भोजने अव रक्षणादौ तॄ प्लवनतरणयोः। अरणिर्वन्हिमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्थ्यदारुणि इति मेदिनी। सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः इति दन्त्यादिः रभसः। सरणिः पङ्क्तौ मार्गेऽस्ति इति मेदिनि शॄ हिंसायाम् ततोनिप्रत्ययः। शरणिरित्येके शरणिः शरणिः पथिचापल्लौ इति तालव्यादावजयः इमामप शरणिम् इति मन्त्रे शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः क्षमस्व इति वेदभाष्यम्॥ धरणिर्भूमिः। धमनु शिरा हट्टविलासिन्यां तु योषिति इति मेदिनी। अमनिर्गतिः। अश्नुते भुञ्जते राज्यमिन्द्रेणानयेति अशनिर्वज्रम्। अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चञ्चलायां र-

वावपि इति मेदिनी। अवनिः पृथिवी । तरणिर्द्युमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी॥ कुमारी लताविशेषः। तरणी रामतरणी कर्णिका चारुकेसरा। सहा कुमारी गन्धाढ्या इति धन्वन्तरिनिघण्टुः॥ रजनिरिति। रञ्ज रागे अस्मादघ्यनिः। नलोपोऽपि बाहुलकात्। कृदिकारादिति ङीष् रजनी। रजनी नीलिनी रात्रिर्हरिद्राजतुकासु च इति मेदिनी॥ आङि॥ शुष शोषणे अस्मात्सप्तम्यन्तादाङि उपपदे अनिः स्यात्॥ कृषेरादेः॥ कृष विलेखने। चर्षणिर्जनः इति वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु पाठात्। सोमासश्चर्षणीधृतः इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्यकारैस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च। उज्ज्वलदत्तेन तु आदेश्च धः इति पठित्वा धर्षणिर्बन्धकीति व्याख्यातम्। तदयुक्तम्। तथा सति धृषेः इत्येव सूत्रयेत्। प्रागल्भ्यरूपावयवार्थानुगमात्। आदेश्च धः इत्यंशस्य त्यागेन लाघवाच्च। तस्मात् आदेश्च चः इति दशपादीपाठ एव युक्त इत्याहुः॥ अदेः॥ अद भक्षणे अस्मादनिस्तस्य मुडागमश्च॥ वृतेश्च॥ वृतु वर्तने अस्मादघ्यनिः॥ वर्तनिरिति। कृदिकारात् इति ङीषि तु वर्तनी। सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च इत्यमरः॥ क्षिपेः॥ क्षिप प्रेरणे॥ क्षिपणिरायुधमिति। उक्तस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु क्षिपणिं क्षेपणमनु तुरण्यति त्वरयति गन्तुम् इति व्याख्यातम्॥ अर्चि॥ अर्च पूजायाम्। शुच शोके हु दाने सृप्लृ गतौ, छद अपवारणे ण्यन्तः छर्द वमने॥ अर्चिरिति सान्तम्। तमर्चिषा स्फूर्जयन् इति मन्त्रः नयनमिव सनिद्रं घूर्णतं दैवमर्चिः इति माघः। ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः इति नानार्थे सान्तेष्वमरः॥ इदन्तोपीति। णिजन्तादर्चेश्च इरिति भावः। अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् इत्यमरः। रोचिः शोचिरुभे क्लीबे इति॥ सर्पिर्घृतम्। छादयतेनया छदिः छदिः स्त्रियामेव इति लिंगानुशासनसूत्रम्। एवं च पटलं छदिः इत्यमरग्रन्थे पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्त उपेक्ष्याः॥ छर्द्यतीति। छर्दिश्चातिसारश्च शूलश्च तानि यस्य सन्तीति विग्रहः॥ बृंहेः॥ बृहि वृद्धौ अस्मादिसिः॥ कुशशुष्मणोरिति। शुष्मा नाम अग्निः। अग्निर्वैश्वानरो वह्निः इत्युपक्रम्य बर्हिः शुष्मा इत्यमरेणोक्तत्वात्॥ द्युतेः॥ द्युत दीप्तौ। ज्योतिरग्नौ दिवाकरे। पुमान् नपुंसकं दृष्टौ स्यात्क्षत्रप्रकाशयोः इति मेदिनी॥ वसौ॥ रुच दीप्तौ अस्मादसुशब्दे उपपद इसिन्स्यात्संज्ञायाम्। बाहुलकात्केवलादपि रोचिः शोचिरुभे क्लीबे इत्यमरः॥ भुवः॥ भवतेरिसिन्स्यात्स च कित्॥ सहो॥ षह मर्षणे अस्मादिसिन् धश्चान्तादेशः॥ पिबतेः॥ पा पाने अस्मादिसिन्स्यातोच्च दुगागमः॥ जनेः॥ जनी प्रादुर्भावे॥ मनेः॥ मन अवबोधने अस्मादुसि

स्याच्छन्दसि धकारस्यान्तादेशः । मधु पवित्रद्रव्यम् ॥ अर्तिपॄ ॥ ऋ गतौ पॄ पालनपूरणयोः । डुवप् बीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, तपसन्तापे एभ्य उसिर्नित्स्यात् । व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे इत्यमरः । ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी इति च । वपुः क्लीब तनौ शस्ताकृतावपि इति मेदिनी शस्ताकृतिः प्रशस्ताकृतिरित्यर्थः ॥ यजुरिति । यजुर्वेदः । तनुः शरीरम् । तनुषेऽनङ्गम् इति सुबन्धुः । स्यात्तनुस्तनुषा सार्द्धं धनुषा च धनुं विदुः इति द्विरूपेषु विश्वः । अथास्त्रियां धनुश्चापो इत्यमरः । धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु इति सान्ते मेदिनी ॥ एतेः ॥ इण् गतौ इत्यस्मादुसिः । णित्त्वाद्वृद्धौ कृतायामायादेश. ॥ चक्षेः ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अस्मादुसिः शिद्भवति शित्त्वात् ख्याञादेशाभावः । चष्टे रूपमनुभवत्यनेनेति चक्षुः ॥ मुहेः ॥ मुह वैचित्त्ये । मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः इत्यव्ययेष्वमरः ॥ कॄगॄ । कॄ विक्षेपे गॄ निगरणे शॄ हिंसायाम् । वृञ् वरणे चते याचने । नैरृतः कर्वरः क्रव्यात्कर्बुरो यातुरक्षसी इति शब्दार्णवः । शर्वरी यामिनीस्त्रियोः इति मेदिनी । वर्वरः पामरे केशविन्यासे नीवृदन्तरे । वर्वरः फञ्जिकायां तु वर्वरा शाकपुष्पयोः इति विश्वः । वर्वरः पामरे केशचक्रले नीवृदन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकपुष्पभेदभिदोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ चत्वरं स्थण्डिले गणे इति च ॥ नौ सदेः ॥ षदॢ विशरणादौ निपूर्वादस्मात्ष्वरच् स्यात् । सदिरप्रतेः इति षत्वम् । निषद्वरः स्मरे पङ्के निशायां तु निषद्वरी इति मेदिनी ॥

इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

छित्वर ॥ अनयोरिति । छिदिर् द्वैधीकरणे छद अपवारणे । छित्वरश्छेदने द्रव्ये धूर्त्ते वैरिणि च त्रिषु इति मेदिनी ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः पा पाने मा माने । एषां त्रयाणामीत्त्वमन्तस्य निपात्यते इत्येके । अन्ये तु पीव मीव तीव नीव स्थौल्ये एभ्यः ष्वरचि लोपो व्योरिति लोपमाहुः । पीवरः कच्छपे स्थूले इति मेदिनी ॥ मीवर इति । हिंसक इत्यर्थानुगुण्येन मीञ् हिंसायाम् इत्यस्मात् ष्वरजिति केचिदाहुः । तीवरो नाऽम्बुधौ व्याधे इति मेदिनी । स्याद्धीवरो वाणिजिके वास्तवेऽपि च दृश्यते इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ गाहतेरिति । गाहू विलोडने । कद्वरं कुत्सिते वाच्यलिङ्गं तक्रे नपुंसकम् इति मेदिनी । बाहुलकादुपपूर्वक हु दानादनयोः इत्यस्मात्ष्वरच्युकारलोपः ॥ उपह्वरं समीपे स्यादेकान्तेपि नपुंसकम् इति मेदिनी । उपह्वरो रथ इति केचित् ॥ इण् गतौ श्रिञ् बन्धने जि जये दीङ् क्षये उष दाहे अव रक्षणे । इनः पत्यौ नृपार्कयोः इति मेदिनी ॥ जि-

नोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्यात् त्रिषु जित्वरे इति च। दोना मूषिकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत् इति विश्वः॥ उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः इति मेदिनी। ज्वरत्वर इत्यूठौ। ऊनमसम्पूर्णम्॥ फेन॥ स्फायी वृद्धौ अस्य फे इत्यादेशः मीञ् हिंसायाम्। डिंडीरोऽब्धिकफः फेनः इत्यमरः। मीनो राश्यन्तरे मत्स्ये इति विश्वः॥ कृषेः॥ कृष विलेखने अस्माद्वर्णे वाच्ये नक् स्यात्। कृष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेऽर्जुने। कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति। मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः इति मेदिनी॥ बन्धेः॥ बन्ध बन्धने अस्मान्नक्। भास्करोऽहस्करो ब्रध्नः प्रभाकरदिवाकरौ इत्यमरः। बुध्नो ना मूलरुद्रयोः इति मेदिनी॥ धापॄ॥ डुधाञ् धारणादौ पॄ पालनादौ वस निवासे अज गतौ अत सातत्यगमने। एभ्यो नः स्यात्। नक्प्रत्यये सति तू वस्न इत्यत्र संप्रसारणं स्यात्। वेन इत्यत्र तु गुणो न स्यादिति भावः। धाना भृष्टयवे प्रोक्ता धान्याकेऽभिनवोद्भिदि इति विश्वः। पर्णं पत्रं किंशुके ना इति मेदिनी। वस्नस्त्ववक्रये पुंसि चेतने स्यान्नपुंसकम् इति च॥ वेन इति। लुण्टाकः प्रजापतिश्च॥ लक्षेः॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः॥ लक्षलक्षणमित्यादि। लक्षणलक्ष्मणशब्दौ द्वावपि नामचिह्नयोः क्लीबौ, रामभ्रातरि तु पुंलिङ्गौ, हंसयोषायां लक्षणा, सारसस्य योषायान्तु लक्ष्मणेति व्यवस्थेत्यर्थः। लक्षणं नाम्नि चिन्हे च सौमित्रिरपि लक्षणः। लक्ष्मणं लाञ्छने नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मणः इति विश्वः। लक्षणो लक्ष्मणोऽपि च इति द्विरूपेषु च विश्व.। लक्षणं नाम्नि चिन्हे च सारस्यां लक्षणा क्वचित्। लक्ष्मणा त्वौषधीभेदे सारस्यामपि योषिति। रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेयवत् इति मेदिनी। कोशे तु सारस्यामपि लक्षणा इति निर्मकारः स्वीकृतः॥ वनेः॥ वन सम्भक्तौ अस्मान्न उपधाया इत्वं च॥ वेन्नेति। लघूपधगुणः॥ सिवेः॥ षिवु तन्तुसन्ताने॥ बाहुकादिति। एतच्च च्छ्वोः शूठ् इति सूत्रे वृत्तौ येन विधिः इति सूत्रे कैयटग्रन्थे च स्पष्टम्॥ यणिति। लघूपधगुणे कृते त्वकारस्यायादेशे ऊठोऽपि सार्वधातुका इत्यादिना गुणे कृते सयोन इति स्यादिति भावः। स्योनः किरणसूर्ययोः इति मेदिनी॥ कॄ वृ॥ कॄ विक्षेपे वृञ् वरणे दीर्घपाठे तु वॄ वरणे जॄष् वयोहानौ दिवादिः जॄ इति क्र्यादौ चुरादौ च, षिञ् बन्धने द्रु गतौ पन स्तुतौ अन प्राणने ञिष्वप् शये। एभ्यो नप्रत्ययो नित्स्यात्। कर्णः पृथाज्येष्ठसुते सुवर्णालौ श्रुतावपि इति विश्वमेदिन्यौ। वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च। स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदे रूपाक्षरविलेखने इति मेदिनी। विश्वमेदिन्योस्समाह जर्णः चन्द्र इति॥ जर्णो जोर्णद्रुमेन्दुषु इति हेमचन्द्रः। ध्वजिनी वाहिनी सेना

इत्यमरः। द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये। पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्दरे। स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते। अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात् इति मेदिनी। स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान् इति मेदिनी। धेट् पाने अस्मान्नः स्यादिच्चान्तादेशः। धेना नद्यां नदे पुमान् इति मेदिनी। धेनः समुद्रे नद्यां च धेना इति विश्वः। श्लोको धारा इत्यादिषु वाङ्नामसु धेनेति वैदिकनिघण्टौ पठितम्। अत एव धेना जिगाति दाशुषे इत्यादिमन्त्रेषु धेना वागिति व्याख्यातं भाष्ये॥ तृषि॥ ञितृषा पिपासायाम्। शुष शोषणे। रस शब्दे। तृष्णा लिप्सापिपासयोः इति विश्वः॥ सुञः॥ षुञ अभिषवे। अस्मान्नः स्याद्धातोर्दीर्घश्च। सूना धोजिह्विकापि च इति नान्तेमरः। सूनं प्रसवपुष्पयोः। सूना पुत्र्यां वधस्थानगलकुण्डिकयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी॥ रमेः॥ रमेर्ण्यन्तान्नः। रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि मणावपि नपुंसकम् इति मेदिनी॥रास्ना। रस आस्वादने उपधादीर्घः रास्ना तु स्याद्भुजङ्गाख्यामेलापर्ण्यामपि स्त्रियाम् इति मेदिनी। षस स्वप्ने उपधादीर्घः। सास्ना तु गलकम्बले इत्यमरः। सास्ना, गोगलकम्बले इति पाठान्तरम्। ष्ठा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य ऊत्वं प्रत्ययस्य णत्वं च। अथ स्थूणा स्यात्सूर्म्यां स्तम्भे गृहस्य च इति मेदिनी। सूर्मी लोहप्रतिमा। वी गत्यादिषु गुणाभावो णत्वं च। वीणा विद्युति वल्लक्याम् इति मेदिनी॥ गादाभ्याम्॥ गै शब्दे डुदाञ् दाने। गेष्णुर्नटे गायके च। देष्णुर्दातरि दुर्दमे इति विश्वः॥ कृत्यशू। कृती वेष्टने अशू व्याप्तौ। कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु इति मेदिनी॥ तिजेः॥ तिज निशाने अस्मात्क्ष्णः धातोर्दीर्घश्च। तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके। क्लीबं यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु इति मेदिनी॥ यजि। यज देवपूजादौ मन ज्ञाने शुध शुद्धौ दसु उपक्षये जनी प्रादुर्भावे। दस्युश्चौरे रिपौ पुंसि इति मेदिनी। अथ जन्युः स्यात्पुंसि प्राण्यग्निधातृषु इति च॥ भुजि। भुज पालनादौ मृङ् प्राणत्यागे आभ्यां यथासंख्यं युक्युकौ स्तः। मृत्युर्ना मरणे यमे इति मेदिनी॥ सर्तेः॥ सृ गतौ॥ पानी॥ पा रक्षणे णीञ् प्रापणे विषॢ व्याप्तौ। नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेपि च इति मेदिनी॥ च्युवः॥ च्युङ् गतौ धातूनामनेकार्थत्वादिह भाषणे। च्यवन्ते भाषन्तेनेनेति विग्रहः। दशपाद्यां तु चुपः किच्च इति पठ्यते। चुप मन्दायां गतौ चोपतीति चुप्पः मन्दगमनकर्ता॥ स्तुव। ष्टुञ् स्तुतौ अस्मात्पः स्याद्धातोर्दीर्घश्च॥ शुशॄ॥ षुञ् अभिषवे शॄ हिंसायाम्। आभ्यां पः स्यात्स निद्वत्ति नित्त्वं तु स्वरार्थम्। सूपो व्यञ्जनसूदयोः इति मेदिनी। शूर्पमिति। बाहुलकादुत्वं रपरत्वं हलि च इति दीर्घः। प्रस्फोटनं शूर्पम-

स्त्री इत्यमरः ॥ कुयु ॥ कु शब्दे यु मिश्रणे आभ्यां यः स च निद्वातोर्दीर्घत्वं च ॥ खष्पशिल्प ॥ खनु अवदारणे शील समाधौ बाष्ट लोडने रु शब्दे पृ पालनादौ । खष्पः क्रोधे बलात्कृतौ इति विश्वः । शष्पं बालतृणेपि च । पुंसि स्यात्प्रतिभाहानौ इति मेदिनी । विश्वोक्तिमाह बाष्प इति ॥ बाष्पमूष्मणि चाश्रुणि इति कोशान्तरमभिप्रेत्याह बाष्पं चेति॥ तल्पं मदे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह तल्पं शय्येति ॥ स्तनिहृषि ॥ स्तनगदी देवशब्दे चुरादिष्वन्तौ, हृष तुष्टौ पुष पुष्टौ मदी हर्षग्लपनयोः घटादिः । एभ्यो ण्यन्तेभ्य इत्नुच् स्यात् । स्तनयित्नुः पुमान् वारिधरेपि च इति मेदिनी । स्तनयित्नुः पयोवाहे तडित्मी स्मगरोगयोः इति विश्वः । हर्षयित्नुः सुते हेम्नि । पोषयित्नु पिकि द्विजे इति च । गदयित्नुः पुमान् कामे जल्पाके कार्मुकेपि च इति विश्वमेदिन्यौ । मदयित्नुः कामदेवे पुमान् मद्ये नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ कृहनि ॥ डुकृञ् करणे हन हिंसागत्योः॥ कृत्नुरिति । कर्तेत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः ॥ हत्नुरिति। अनुदात्तोपदेश इत्यादिना अनुनासिकलोपः । एवमुत्तरत्र गमेः क्त्नुप्रत्यये गत्नुरित्यपि बोध्यः ॥ शस्त्रं चेति ॥ चाहन्ता ॥ दशपादीवृत्तौ तु क्नुरिति तकाररहितं पठित्वाकृणुः कर्ता, हनुः वक्त्रैकदेशः । बाहुलकान्नलोपः । गमेस्तु जिगत्नुरित्युदाहृतं तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्यविसंवादात् । तथा च श्रूयते । मृकृपकृत्नुमूर्तये ज्येष्ठराजं भरे कृत्नु मानो वधाय हत्नवे मृगेन भीममुपहत्नुमुग्रम् । यो नः सनुत्य उतवा जिगत्नुः इत्यादि । अत एव हन्तिधातुं विवृण्वता माधवेन उपहत्नुरित्युदाहृत्य क्नोः कित्त्वादनुनासिकलोप इत्युक्तम्॥ दाभाभ्याम्॥ डुदाञ् दाने भा दीप्तौ दानुर्दातरि विक्रान्ते इति मेदिनी । भानू रश्मिदिवाकरौ इत्यमरः ॥ वचेः ॥ वच परिभाषणे । वग्नुर्वाचालः ॥ धेटः ॥ धेट् पाने अस्मान्नुः स्यादिकारश्चान्तादेशः । धेनुः स्यान्नवसूतिका इत्यमरः॥ सुवः ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे अस्मान्नुः स्यात्स च कित् ॥ विश्वोक्तिमाह सूनुः पुत्रे इति ॥ जहातेः ॥ ओहाक् त्यागे । जन्हुः स्यात्पुंसि राजर्षिभेदे च मधुसूदने इति मेदिनी ॥ स्थो णुः ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ अस्माण्णुः स्यात् । विश्वोक्तिमाह स्थाणुरिति ॥ स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्रीध्रुवे इति मेदिनी॥ अजिवृ ॥ अज गतौ हञ् सम्भक्तौ री गतिरेषणयोः एभ्यो णुर्नित्स्यात् । वेणुर्नृपान्तरे वंशे इति विश्वः ॥ रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंल्लिङ्गः पर्पटे पुनः इति मेदिनी ॥ विषेः ॥ विष्लृ व्याप्तौ अस्मान्नुः स्यात्स च कित्वान्नित् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विष्णुरिन्द्रा । विष्णुर्नारायणः कृष्णः इत्यमरः ॥ कृदा ॥ डुकृञ् करणे डुदाञ् दाने डुधाञ् धारण-

पोषणयोः रा दाने अर्च पूजायाम् । कल गतौ कर्कः कर्की तले वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे इति विश्वमेदिन्यौ । राका नद्यन्तरे कच्छ्वां नवजातरजः स्त्रियाम् । सपूर्णेन्दुतिथौ इति मेदिनी । राका तु सरीदन्तरे । राका नवरजः कन्या पूर्णेन्दुः पुर्णिमापि च इति विश्वः ॥ इह दा धारा एषां केचः इति ह्रस्वो बाहुलकात्सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वा नेति बोध्यम् । अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ,ताम्रे दिवसतौ इति विश्वमेदिन्यौ । कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे बिभीतके । विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः इति मेदिनी । बाहुलकाद्रमेरपि क' रङ्क' कृपणमन्दयोः इति मेदिनी । कपिलकादित्वाल्लत्वं टाप् लङ्का रक्षःपुरी शाखाशाकिनीकुलटासु च इति विश्वमेदिन्यौ ॥ सृ ॥ सृगतौ वृञ् वरणे भू सत्तायाम् । शुष शोषणे मुष स्तेये ॥ सृक इति । सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मम् इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु सृकं सरणशील पविं वज्रं सशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य इति व्याख्यातम् । भूक छिद्रे च काले च इति मेदिनी ॥ मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च इति स एव । शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम् । वल्क वल्कलशल्कयोः इति च । उल्का ज्वाला विभावसोः इति सुभूतिचन्द्रः । इण्भी ॥ इण् गतौ ञिभी भये कै शब्दे पा पाने शल गतौ अत सातत्यगमने । एकं सङ्ख्यान्तरे श्रेष्ठे केवले तरयोस्त्रिषु इति मेदिनी । काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः । काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिजायां मलय्वां च काकमाच्यां च योषिति । काकं सुरतबन्धे स्यात्काकानामपि संहतौ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च इति मेदिनी । शल्कं तु शकले वल्के इति च । मर्च इति सौत्रो धातुरिति बहवः । मर्च शब्दे चौरादिक इति भिदचोऽन्त्यात्परः इति सूत्रे कैयटः । मर्त्ता मर्त्तं मर्चयति इयेन इति मन्त्रे मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयतीति वेदभाष्यम् । नचैव णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन कुत्वाभावान्मर्क इति न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात् । शो तनूकरणे । अस्मादपि बाहुलकात्कन् । शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शाकौ द्रुमविशेषे च पुमान् हारीतके स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ नौ हः ॥ ओहाक् त्यागे अस्मान्निशब्दे उपपदे कन्स्यात् । निहाका गोधिका समे इत्यमरः ॥ नौ सदेः ॥ षद्लृ विशरणे अस्मान्निशब्दे उपपदे कन् स्यात्स च डिड् डित्त्वाट्टिलोपः । सदिरप्रतेः इति णत्वम् । निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः वक्षोलङ्करणे हेम-

मात्रे हेमपलेऽपि च इति मेदिनी ॥ क्षमेः ॥ क्षमु शब्दे अस्मात्कन्स्यात्तस्य च ईडागमः । क्षमीका नीलिकायां स्त्री क्षमीको नाकद्रुचयोः मेतिनी ॥ अजि ॥ अज गतिक्षेपणयोः । युमिश्रणे धूञ् कम्पने णीञ् प्रापणे एभ्यः कन् स्यादेषां दोर्घश्च तत्सामर्थ्याद्गुणाभावः । अजेर्वीभावः ॥ ह्रियः ॥ ह्री लज्जायाम् अस्मात्कन्धातोर्दीर्घत्वं च तत्सामर्थ्याद्गुणाभा.व ॥ शके ॥ शक्लृ शक्तौ । शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः इत्यमरः । शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहङ्गयोः इति । शकुनीः पुंसि विहगे सौबले करणान्तरे इति च ॥ भुव ॥ भू सत्तायाम् । अस्मात् झिच् स्यात् । झोऽन्तः । उदिकारात् इति ङीष् भवन्तो लटः संज्ञा । तथा च अस्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः इति भाष्यम् । बाहुलकात्कर्मेरपि प्रत्ययादिलोपे धातोः कुशब्दादेशः कुन्तिः । इतो मनुष्यजातेः इति ङीष् कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलद्रुमे इति मेदिनी । अवन्तिरित्यादि ॥ अव रक्षणे वद व्यक्तायां याचि आभ्यामपि झिच् । वदन्तीति ॥ उदिकारात् इति वा ङीष् ॥ कन्युच् ॥ क्षिपप्रेरणे भू सत्तायाम् । क्षिपण्युस्तु पुमान् देहे सुरभौ वाच्यलिङ्गकः इति मेदिनी ॥ भुवन्युः स्यात्पुमान् भानौ ज्वलने इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अनुङ् ॥ नद अव्यक्ते शब्दे अस्मादनुङ्प्रत्ययः स्यात् ॥ क्षिपणुरिति । ङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ कन ॥ कृविक्षेपे वृञ् वरणे दृ विदारणे एभ्यः । करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मता इति विश्वमेदिन्यौ । वरुणस्तरुभेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोःइति विश्वः । दारुणं भीषणम् इत्यमरः । दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे इति मेदिनी ॥ त्रो ॥ तॄ प्लवनतरणयोः अस्मादुनन् स्यात् । तरुणं कुब्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु इति मदिनी ॥ गौरादित्वान् ङीष् । तरुणी तलुनीति च इति द्विरूपेषु विश्वः ॥ क्षुधि । क्षुध बुभुक्षायाम् पिश अवयवे अयं दीपनायामपि मिथिः सौत्रो धातुः । पिशुनो दुर्जनः खलः इत्यमरः । पिशुनं कुङ्कुमे स्मृतम् । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात् इति मेदिनी ॥ मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके इति च॥ फलेः ॥ फल निष्पत्तौ अस्मादुनन्गुगागमश्च धातोः । फल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां च फाल्गुनी इति मेदिनी ॥ फाल्गुन इति ॥ फल्गुनः फाल्गुनोऽर्जुने इति द्विरूपकोशः ॥ अशेः ॥ अश् भोजने अस्मादुनन्, धातोर्लशादेशश्च । लशुनं महाकन्दः । उश ना लशुनं वेश्मकाश्मलं विश्वसप्नवत् इति मध्यतालव्येषु विश्वः । लसच इति दन्त्यमध्यपाठस्तु प्रामादि-

कः ॥ अर्जे ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु अस्मादुनन् स्यात् णेश्च लुक् । इह णेरनिटि इति णिलोपेनैव सिद्धे णिलुक् च इत्युक्तेः फलं चिन्त्यम् । अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्यवत् ।नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे वाप्यर्जुनी गवि ।उषायां बाहुदानद्यां कुट्टन्या चापि च क्वचित् इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अर्तेश्च ॥ ऋ गतौ अस्मादुनन्स्यात्स च डित् । अरुणो व्यक्तरागेऽर्के सन्ध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणातिविषा श्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च इति मेदिनी ॥ अजि ॥ अज गतिक्षेपणयोः यमु उपरमे ओङ् स्वप्ने एभ्यः उनन् स्यात्स च डित् । अजेर्वीभावः वीयते गम्यतेऽनेति वयुनम् । विश्वानि देववयुनानि विद्वान् इति मन्त्रे वयुनानि प्रज्ञानानीति वेदभाष्यम्।वैदिकनिघण्टौ प्रज्ञापर्याये प्रशस्तपर्याये च वयुनशब्दः पठितः।यमुना शमनस्वसा इत्यमरः ॥ वृतॄ ॥ वृ वरणे तॄ प्लवनतरणयोः । वद व्यक्तायां वाचि हन हिंसागत्योः कमु कान्तौ कष हिंसायाम् । वर्सं तर्समिति । तितुत्र इति नेट्।षत्वं तु न भवति बाहुलकेन षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कषशब्दे तु षत्वं भवत्येव । एतच्च भाष्यकैयटादिपर्यालोचनयोक्तम् । कथं तर्हि सर्वैरप्युणादिवृत्तिकारैरिह षत्वमुदाहृतमिति चेद् । अत्राहुः अस्तु भाष्यप्रामाण्यात् वर्सं तर्समिति दन्त्यपाठोऽपि साधुः । पक्षे तु षत्वमस्तु, बाहुलकलभ्यषत्वाभावस्य पाक्षिकत्वेऽपिबाधकाभावाद् । वृषितृषिभ्यां घञि कृते स्यन्तादेरपि घञर्थे कविधानम् इति ण्यतात्कप्रत्यये वा कृते वर्षतर्षशब्दयोर्दुर्वारत्वाद् अज्विधौ भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् इत्यत्र वर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्च । तस्मादिह द्विरूपता फलितेति । वर्षोऽस्त्री भारतादौ स्याज्जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि इति मेदिनी । तर्षो लिप्सोदन्ययोः इति च । पुंस्यादौ तर्णके वर्षे वत्सः क्लीवं तु वक्षसि इति त्रिकाण्डशेषः । सद्यो जातस्तर्णकः । हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्णवर्कपरमात्मसु मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरङ्गमप्रभेदे च इति मेदिनी । कंसो दैत्यान्तरे स्मृतः । कांस्ये च कांस्यपात्रे च मानभेदे च कीर्तितः इति विश्वः । कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । सदृशां ना तु दोर्मूले कक्षेऽकतृणेषु च इति मेदिनी ॥ प्लुषेः ॥ प्लुष दाहे अस्मात्सः स्यादुपधाया अकारश्च । प्लक्षो जटी गर्दभाण्डद्वीपभित्कुञ्जराशने इति मेदिनी । प्लक्षो द्वीपविशेषे स्यात्पर्कटीगर्दभाण्डयोः । पिप्पले द्वारपार्श्वे च गृहस्य परिकीर्तितः इति विश्वः ॥ मने ॥ मन ज्ञाने । मांसं स्यादामिषे क्लीबं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ अशेः । अशू व्याप्तौ अस्-

माह्वने वाच्ये सः स्यात्। व्रश्चभ्रस्ज इत्यादिना षत्वादिकार्यम्। अथाक्षमि-न्द्रिये। ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे इत्यमरः। कर्षे चक्रे इत्यर्थः। अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके। रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे बिभीतकतरावपि। चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थसौवर्चलेन्द्रिये इति मेदिनी॥ स्नुव्रश्चि। ष्णु प्रस्रवणे ओव्रश्चू छेदने कृती छेदने ऋषी गतौ एभ्यः सः कित्स्यात्। स्नुषा पुत्रवधूः॥ वृक्ष इति। तस्य कित्त्वाद् ग्रहिज्या इति संप्रसारणम्। ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके श्योणके पुमान्। कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे पुंनपुंसकम् इति मेदिनी॥ ऋषे-र्जातौ। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे ऋषेर्जातावेव इति नियमार्थं सूत्रम्. तेनान्येभ्यस्त्रि-भ्यः केवलयौगिकत्वेऽपि सप्रत्ययो भवति॥ उन्दिगुधि॥ उन्दी क्लेदने गुध रोषे कुष निष्कर्षे एभ्यः सः कित्स्यात्। अनिदिताम् इति नलोपः। उत्सः प्रस्रवणं वारि इत्यमरः। गुत्सः स्यात्स्तबके स्तम्बे हारभिन्न्यिपर्णयोः इति मेदिनी। गुच्छश्च गुत्सो गुच्छो गुलुच्छवत् इति द्विरूपकोशात्। स्याद्गुच्छः स्तबके स्तम्बे हारभे-दकलापयोः इति चवर्गद्वितीयान्ते मेदिनीकोशाच्च॥ गृधि॥ गृधु अभिकाङ्-क्षायाम्। पण व्यवहारे स्तुतौ च॥ ननु गृधेश्चर्त्वेन गृत्स इति सिद्धे दकारवि-धानं व्यर्थमिति चेत्। मैवम्। चर्त्वस्यासिद्धत्वेन एकाचो बशः इति भष्भाव-प्रसङ्गात्। न चैवमपि प्रक्रियालाघवाय तकार एव विधीयतामिति वाच्यम्। चयो द्वितीयाः इति पक्षे तकारस्य थकारापत्तेः। पक्षो मासार्धके पार्श्वे गृहे सा-ध्यविरोधयोः। केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः। चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयोः इति विश्वमेदिन्यौ॥ अशेः॥ अशू व्याप्तौ व्रश्च इत्यादिना षत्वादिकार्यम्। अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः इति हेमचन्द्रः। अशेः सरन् इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु प्रामादिकः। नित्स्वरापत्तेः। दृश्यते तु प्रत्ययस्वरेणाक्षर-शब्दस्य मध्योदात्तत्वम्। ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् इत्यादिऋङ्मन्त्रेषु त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणीति यजुषि च तथैव पाठात्। अत एवाश्नोतेर्वा सरोक्ष-रम् इति द्वितीयाह्निकान्ते भाष्यकृतोक्तम्॥ वसेश्च॥ वस निवासे अस्मादपि सरः स्यात्। सः स्यार्धधातुके इति तत्वम्॥ सपूर्वाच्चित्॥ पूर्वसहितादस्मात्सरः स्यात्स च चित् चित्त्वादन्तोदात्तः॥ इद्वत्सराय परिवत्सराय सम्पूर्वात् इति पाठा-न्तरम्। तच्च लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम्॥ कृधू॥ डुकृञ् करणे धूञ् कंपने मदी हर्षे एभ्य सरः कित्स्यात्॥ कसर इत्यादि॥ हारावलीस्थम्। धूसरी किन्नरीभेदे ना खरे त्रिषु पाण्डुरे इति मेदिनी। मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान्। असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत् इति च। मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयो-

स्त्रिषु इत्यमरः । अथ मत्सरः । असह्यपरसम्पत्तौ मात्सर्यं क्षपणे क्रुधि इति विश्वः । वेदे तु मदो हर्ष इति योगार्थं पुरस्कृत्य प्रयुज्यते । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् । तं सिञ्चावो मत्सरमिद्रियानम् इत्यादि । मात्सरं हर्षहेतुमिति तद्भाष्यम् ॥ पतेः ॥ पत्लृ गतौ अस्मात्सरः स्याद्रेफस्य लश्च ॥ तन्यृषि ॥ तनु विस्तारे ऋषी गतौ । अमरोक्तिमाह तसर इति । कित्त्वात् अनुदात्तोपदेश इत्यादिनानुनासिक लोपः ॥ ऋत्वरः ऋत्विगिति । ऋत्वरं वारिधारायामृत्वरस्त्वृत्विजि स्मृतः इति मेदिनी । अनृत्वरा ऋजवः सन्तु पन्थाः इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ऋत्वरः कण्टकः इति व्याख्यातम् ॥ पीयुक्वणिभ्याम् । अणरण इति दण्डके क्वणिः पठ्यते स च शब्दार्थकः । आभ्यां कालन् स्यात् यथाक्रमं ह्रस्वः संप्रसारणं च । राजादनं प्रियालः स्यात् इत्यमरः। प्रियालः स्यात्प्रियालवत् इति द्विरूपकोशः । बाहुलकादन्त्येऽपि कित्त्वान्नलोपः न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भगालं नरमस्तकम् ॥ मत्वर्थे इनिः । चण्डीकान्तो भगाली च लेलिहानो वृषध्वजः इति राजशेखरः ॥ कठिकुषि । कठ कृच्छ्रजीवने कुष निष्कर्षे । कुशाकुः कपिवन्हार्के ना परोत्तापिनि त्रिषु इति मेदिनी । उज्वलदत्तस्तु कठिकषिभ्याम् इति पठित्वा कषशिष इति दंडके धातुमुपन्यस्य कषाकुरित्युदाजहार तत्कोशविरुद्धम् । मेदिनीकोशे ह्युकारप्रक्रमे पाठात् ॥ सर्तेः । सृ गतौ अस्मात्काकुः स्याद्धातोर्दुगागमश्च । पृदाकुर्नानिले चक्रे ज्वलने प्रतिसूर्यके इति मेदिनी ॥ वृतेः । वृतु वर्तने वार्त्ताकुः प्रियवार्ताकी वृन्ताकोपि च दृश्यते इति द्विरूपे विश्वः।वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी इत्यमरः । वार्ताकं पित्तलं किंचिदङ्गारपरिपाचितम् इति वैद्यशास्त्रम् ॥ पर्देः । पर्द कुत्सिते शब्दे अस्मात्काकुः स्यात्स च नित् । धातो रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । विश्वकोशस्थमाह पृदाकुरिति ॥ पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान् इति मेदिनी ॥ सृयु । सृ गतौ यु मिश्रणे वच परिभाषणे । सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिश्वनि इति मेदिनी ॥ सरण्युरस्य सूनुरश्वः इति मन्त्रस्य भाष्ये सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम् । यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा इत्यमरः । वचक्नुस्तु पुमान् विप्रे वावदूकेऽभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ आनकः । ञिभीङ् स्वप्ने ञिभी भये बिभेत्यस्मादिति भयंकरः । भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे इति मेदिनी ॥ आणको । लूञ् छेदने शिघि आघ्राणे डुधाञ् धारणपोषणयोः । हारावलीस्थमाह शिङ्घाणमिति ॥ शिङ्घाणं काचपात्रे स्याल्लौहनासिकयोर्मले इति विश्वः। शिङ्घाणः फेनडिण्डीरो नक्रारेतश्च पिच्छलः इति विक्रमादित्यकोशः ॥ उल्मुक ॥ एते निपात्यन्ते । निपातन-

प्रकारमेवाह उष दाहे इत्यादिना ॥ हारावलीस्थमाह उल्मुकमिति ॥ दर्विः कम्बिः खजाका च इत्यमरः॥ह्रियः॥ ह्री लज्जायाम् अस्मात्क्रुक् प्रत्ययः स्यात्ककारो गुणनिषेधार्थः॥ हसि। हसे हसने मृङ् प्राणत्यागे गॄ निगरणे इण् गतौ वा गतिगन्धनयोः। शम गत्यादिषु दमु उपशमे लूञ् छेदने पूञ् पवने धुर्वी हिंसायाम्। हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च। ऋक्षे केशात्परो व्राते इति मेदिनी॥ अत्रायमर्थः। केशवाचकात्परो यो हस्तशब्दः स समूहवाची तथा च केशहस्तशब्दः केशसमूहशब्दपर्याय इति। मर्तो भूलोकस्तत्र भवो मर्त्यः। दिगादेराकृतिगणत्वाद्यत्। गर्तस्त्रिगर्तभेदे स्यादवटे च कुकुन्दरे इति मेदिनी। एतः कर्बुरे आगते इति। अन्तः स्वरूपे नाशे ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु इति च। दन्तोद्विकटके कुञ्जे दशने चौषधौ स्त्रियाम् इति च मेदिनी। लोतमश्रुणि चोरिते इति विश्वः। क्तक्तवतू निष्ठा इति सूत्रे लोतो मेषः इति कैयटः। पोतः शिशौ वहित्रे च इति विश्वमेदिन्यौ॥धूर्त इति। लोपो व्योर्वलि इति वलोपः राल्लोपः इत्यनेन लोपस्तु क्ङितीत्यननुवृत्तिपक्षे बोध्यः। हलि च इति दीर्घः। धूर्तं खडलवणधत्तूरे ना शठे त्रिषु इति मेदिनी॥ तूस्तमिति। तुस खण्डने इत्यस्मात्तन्॥ नप्त्या। आप्लृ व्याप्तौ अस्मान्नञुपपदे तन्स्यात्तुडागमश्च। बाहुलकान्नञो नलोपाभावः॥ तनि॥तनु विस्तारे मृङ् प्राणत्यागे आभ्यां तःप्रत्ययः स्यात्स च कित् कित्त्वादनुनासिकलोपः। ततं वीणादिकं वाद्यम् इत्यमरः। अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम्। क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु समीरणे इति मेदिनी। मृतं तु याचिते मृत्यौ क्लीबं मृत्युमति त्रिषु इति च॥ अञ्जि॥ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादौ घृ क्षरणदीप्त्योः षिञ् बन्धने एभ्यः क्तः स्यात्। निष्ठासंज्ञा त्वेतस्य न भवति उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बाहुलकाद्वा। अन्यथा निष्ठा च द्व्यजनात् इत्याद्युदात्तत्वं स्यादिति क्तक्तवतू निष्ठा इति सूत्रे कैयटः॥ अक्तं परिच्छिन्नम् उक्तः परिमाणवाचकः इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यातत्वात्। अक्तं व्याप्ते च संकुले इति विश्वः इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम्। तच्च लिपिभ्रमप्रयुक्तम्। विश्वकोशे हि व्यस्तं व्याप्ते च संकुले इति स्थितत्वात्। तथा च मेदिन्यां वकारादिप्रक्रमे व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते इत्युक्तम्। घृतमाज्ये जले क्लीबं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्। सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री इति मेदिनी। बाहुलकात् ऋ गतौ इत्यस्मात् ऋतमुञ्छे शिले जले। सत्ये दीप्ते पूजिते स्यात् इति मेदिनी॥ दुतनि। दु गतौ तनु विस्तारे आभ्यां क्तः स्याद्धातोर्दीर्घश्च। दूतः प्रेष्यः। गौरादित्वान्ङीष्। दूती। कथन्तर्हि तेन दूतिविदितं निषेदुषा इति रघुरिति चेद्।

मवाहुः दूङ् परितापे इत्यस्मात् क्तिचि दूतिरिति । दूत्यां दूतिरपि स्मृता इति द्विरूपकोशः । ततोनुकम्प्ये जनके इति विश्वमेदिन्यौ बाहुलकात् शोङ् स्वप्ने इत्यस्मादपि क्तः । शीता लाङ्गलपद्धतिः रामपत्नी च । शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः इति तालव्यादौ धरणिः । सीता दन्त्यादिरप्यस्ति । सीता लाङ्गलपद्धतिः । वैदेहीस्वर्गगंगासु इति दन्त्यादौ मेदिनी । सीता लांगलरेखा स्याद्व्योमगङ्गा च जानकी इति दन्त्यादौ रभसकोशाच्च ॥ जिः । जि जये अस्मात् क्तप्रत्ययस्तस्योदात्तमूडागमः स्यात् । दीर्घ इत्यनुवृत्त्या धातोर्दीर्घश्च स्यात् । इदं सूत्रमनार्षमिति केचित् । अत एव हस्यादिग्रन्थे पृषोदरादिषु जीमूतशब्द उदाहृतः । जीमूतोऽद्रौ भृतिकरे देवतादौ पयोधरे इति मेदिनी। वेणी खरा गरी देवताडो जीमूतः इत्यमरः । जीमूतः स्याद्वृत्तिकरे शक्रेऽद्रौ घोषके घने इति विश्वः ॥ लोष्ट । लूञ् छेदने पल गतौ एतौ क्तान्तौ निपात्येते । लोष्टानि लेष्टवः पुंसि इत्यमरः अत्र पुंसीत्युभयान्वयि तेन पुंनपुंसकलिङ्गो लोष्टशब्दः । तथा च स्थानेन्तरतमः इति सूत्रे भाष्यम् लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा इत्यादि । अत एव लोष्टुः शण्डेपि लोष्टः स्यात् इति पुलिङ्गकाण्डे वोपालितः । पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे इति मेदिनी ॥ हृश्या ॥ हृञ् हरणे श्यैङ् गतौ । हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेन्यवत् इति मेदिनी । शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्वेतपाण्डराः इत्यमरः ॥ रुहेः । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे अस्मादितन् । रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहितकद्रुमे इति मेदिनी । लोहितं रक्तगोशीर्षकुङ्कुमाजिकुचन्दने।पुमान् नदान्तरे भौमेवर्णे च त्रिषु तद्वति इति च॥पिशेः।पिश अवयवे अयं दीपनायामपि। अस्मादितन्स्यात्स च कित् । पिशितं मांसं मांस्यां स्त्री इति मेदिनी । मांस्यां जटामांस्याम् । तथा च जटा च पिशिता पेशी इति धन्वन्तरिः ॥ श्रुदक्षि । श्रु श्रवणे दक्ष वृद्धौ स्पृह ईप्सायाम् गृह ग्रहणे चुरादावदन्तौ । उद्यतः स्रुचे भवति श्रवाय्यः इति मन्त्रे श्रवाय्यो मंत्रैः श्रवणीय इति वेदभाष्यम् । दक्षाय्यो योदम आस नित्यः इत्यादिष्वपि यौगिकार्थ एव भाष्ये पुरस्कृतः ॥ स्पृहयाय्य इति । अयामन्त इति णेरयादेशः । एवं गृहयाय्य इति ॥ दिधिषाय्य इति । डुधाञ् धारणपोषणयोः । उज्ज्वलदत्तस्तु दधिषायः इति सूत्रं पठित्वा दधिपूर्वात्स्यतेराय्यः षत्वं च दधिषाय्यो घृतमिति व्याख्यत् । दशपादीवृत्तिकारस्तु धिषु शब्दे अस्य द्वित्वं गुणाभावः षत्वं चाभ्यासस्य निपात्यत इत्याह । प्रसादकारादयोप्येवमाहुः ।

तदेतत्सर्वं प्रमादिकम् । मित्र इव यो दिधिषाय्योभूत् इति वैदिकप्रयोगाद्दिधिषाय्य इत्येव सूत्रं युक्तमिति प्रामाणिकाः॥वृञः॥वृञ् वरणे । वरेण्यः श्रेष्ठः॥स्तुवः । ष्टुञ् स्तुतौ । स्तुषेय्यं स्तोतव्यम् । पुरुवर्चसं बहुरूपमिति वेदभाष्यम् स्तुवः क्वेय्यः इति पठित्वा किस्वादृगुणाभावे उवङि सति स्तुवेय्यः पुरन्दर इत्युदाहरन् उज्ज्वलदत्तस्तु उदाहृतश्रुतितद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यः । तस्मादिह क्वेय्यप्रत्ययं पठन् दशपादीवृत्तिकृदेव व्यायानित्याहुः ॥ राजेः ॥ राजृ दीप्तौ । क्षत्रियजातौ तु राजश्वशुरात् इति यत्प्रत्यये राजन्य इत्यन्तस्वरितः ॥ शॄरम्योः । शॄ हिंसायाम् रमु क्रीडायाम् । आभ्यामन्यः स्यात् ॥ अर्तेः । ऋ गतौ अस्मादन्यः स च नित् । अटव्यरण्यं विपिनम् इत्यमरः ॥ पर्जन्यः । पृषु सेचने षस्य जः । पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः इति मेदिनी॥वदेः । वद व्यक्तायां वाचि । अजयकोशस्समाह वदान्य इति ॥ अमिनक्षि । अम गत्यादिषु नक्ष गतौ यज देवपूजादौ वध हिंसायाम् पत्लृ गतौ ॥ नक्षत्रमिति । नभ्राण्नपात् इति सूत्रे नञः प्रकृतिभावेन नक्षत्रमिति साधितं, तत्तु व्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम् । यजत्रमग्निहोत्रमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु यजत्री यष्टव्यदेवता। मन्तो वायुर्वातेन गच्छतां संयजत्रैरङ्गानि इति मन्त्रे तथैव व्याख्यातत्वात् । अमरकोशस्समाह पतत्रं चेति ॥ गडेः । गड सेचने अस्मादत्रन्स्यादकारस्य ककारादेशश्च । कलत्रं श्रोणिभार्ययोः इत्यमरः ॥ वृञः । वृञ् वरणे अस्मादत्रन् चित्स्यात् । चित्स्वादन्तोदात्तः । नध्री वध्री वरत्रा इत्यमरः। वरत्रायां दार्वी नह्यमानः इत्यादौ चित्स्वरः स्पष्टः॥सुविदेः कत्रः। विद ज्ञाने इह कत्रन्निति नितं केचित्पठन्ति तत्प्रामादिकम् । हृहस्पते सुविदत्राणि राध्यादौ नित्स्वरादर्शनात्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्वरस्यैव दर्शनादित्याहुः ॥ कृतेः॥कृती छेदने अस्मात्कत्रः स्यादातोनुमागमश्च । यन्त्र च यत्कृन्तत्रं च इति मन्त्रे कृन्तत्रं कर्तनोयमरण्यमिति वेदभाष्यम् ॥ भृमृ । भृञ् भरणे मृङ् प्राणत्यागे दृशिर् प्रेक्षणे यज देवपूजादौ पर्व पूरणे डुपचष् पाके अम गतौ तमु काङ्क्षायाम् । षम प्रह्वत्वे शब्दे हर्य गतिकान्त्योः । दशपाद्यान्तु भृदृशीङ् इति पठित्वा दृङ् आदरे द्रियते दरतः शेते शयतः इत्युदाहृतम् । तत्र । कृशन्तमग्निदर्शतं बृहतम्।तरणिर्विश्वदर्शतः देव्यो दर्शतो रथः इत्यादिमन्त्रैस्तद्भाष्येण च विरोधात् । भरतो नाट्यशास्त्रे मुनौ नटे रामानुजे च दौष्यन्तौ इति मेदिनी ॥ यजतः ऋत्विगिति । उज्ज्वलदत्ताद्यनुरोधेन एवमुक्तम् । वेदभाष्ये तु निरस्यश्यं यजतो बृहतम् इत्यादिषु यजतशब्दो यष्टव्यपरतया व्याख्यातः । पर्वतः पादपे पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले इति मेदिनी ॥ हयतोऽश्व

इति । परित्यं हर्यतं हरिम् इत्यादिमन्त्रेषु हर्यतः सर्वैः स्पृहणीय इति वेदभाष्यम् ॥ पृषि । पृषु सेचने रज रागे आभ्यामतच् कित्स्यात् । पृषन् मृगे पुमान् बिन्दौ महये पृषतोपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेप्युभाविमौ इति मेदिनी । रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीबे हारे च दुर्वर्णे इति च ॥ खलतिः । स्खल संचलने ॥ शीङ् स्वप्ने शप आक्रोशे रु शब्दे गम्लृ गतौ वञ्चु गतौ भ्वादिः वञ्चु प्रलम्भने चुरादिः जीव प्राणधारणे अन प्राणने प्रपूर्वः । उज्ज्वलदत्तेन वञ्चिजीवि इति पठ्यते अन्यैस्तु वञ्चिस्थाने वन्दिः पठ्यते । वञ्चथवन्दथयोरन्यतरं वेदादुपलभ्य बहुश्रुतैः पाठो निर्णेयः ॥ वन्दथ इति । कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः ॥ प्राणथ इति ॥ अनितेः इति णत्वम् ॥ शमिदमिभ्यामिति । शम उपशमे । दमु उपशमे शमथः शान्तिमन्त्रिणोः इति मेदिनी । दमथस्तु पुमान् दण्डे दमे च परिकीर्तितः इति च ॥ भृञः ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः अस्मादथः स्यात्स च चित् ॥ रुदि । रुदिर् अश्रुविमोचने विद ज्ञाने । आभ्यामथः स्यात्स च ङित् । विदथौ योगिकृत्तिनोः इति मेदिनी । अत्रोज्ज्वलदत्तः रुविदिभ्यां कित् इति पठित्वा रौतीति रुवथः श्वेत्युदाजहार । दशपादीवृत्तिकारस्तु रुदिविदिभ्यां कित् इति पपाठ । इह तु भाष्यानुरोधेन ङिदिति पठितम् । तथा हि गाङ्कुटादिसूत्रे के पुनश्चङादयः चङ् अङ् नजिङ् अथङ् नङ· इति भाष्यम् । किदिति पठतां तु अथङिति भाष्यं न सङ्गच्छेतेति दिक् ॥ उप । वस निवासे अस्मादुपसर्गे उपपदे अथः स्यात् । उज्ज्वलदत्तेन तु सोपसर्गाद्वसेः इति पठितम् । अन्यैस्तु आङि वसेः इति पठितम् ॥ अत्यवि । अत सातत्यगमने अव रक्षणादौ चमु अदने तमु काङ्क्षायाम् णस प्रह्वत्वे शब्दे रभ राभस्ये डुलभष् प्राप्तौ शभतुभ हिंसायाम् भ्वादौ क्र्यादौ चायम्, तप सन्तापे पत्लृ गतौ पण व्यवाहारे स्तुतौ च पनच मह पूजायाम् । गौरादित्वात् ङीष् । अतसी स्यादुमा क्षुमा इत्यमरः । चमसो यज्ञपात्रस्य भेदे स्त्री पिष्टकस्त्रियाम् इति मेदिनी । पनसः कण्टकिफलो कटके वानरान्तरे । स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यात् इति च ॥ वेञः । वेञ् तन्तुसंताने अस्मादसच् स्यात्तस्य तुट् । दशपादीवृत्तौ तु वियस्तुट् च इति पठित्वा वी गतिप्रजनकान्त्यादिषु इति धातुरुदाहृतः ॥ वहि । वह प्रापणे यु मिश्रणादौ अज गतौ । शयुर्वाहस इत्युभौ इत्यमरः । वा तु क्लीबे दिवसवासरौ इति च॥वायश्च॥यव गतौ॥वायस इति।अचो ञ्णित्वाद् वृद्धिः॥ दिवः । दिवु क्रीडादौ॥कॄ शॄ । कॄ विक्षेपे शॄ हिंसायाम् शल गतौ कल गर्द शब्दे । करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुते इति मेदिनी । मणिबन्धादाकनिष्ठं क-

रस्य करभो बहिः इत्यमरः। शरभस्तु पशोर्भिदि । करभो वानरभिदि इति मेदिनी॥ समौ पतङ्गशलभौ इत्यमरः। कलभः करिपोतके इति च । गर्दभः श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि । रासभे गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः इति मेदिनी ॥ ऋषि। ऋषी गतौ वृषि सेचने आभ्यां अभचस्यात्स च कित्। ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्वृषयोः कर्णरन्ध्रे गर्दभपुच्छयोः। उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्रीनराकारियोषिति। शूकशिम्ब्यां शिरालायां विधवायां क्वचिन्मता इति मेदिनी। वृषभः श्रेष्ठवृषयोः इति च॥ रासिवल्लि॥ रास्ट शब्दे वल्ल संवरणे। वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सुलक्षणतुरङ्गमे इति मेदिनी ॥ जॄविशि। जॄ वयोहानौ विश प्रवेशने । वेशन्त पल्वलं चाल्पसरः इत्यमरः । बाहुलकादर्हतेरपि झच् । अर्हन् क्षपणको जिनः इति विक्रमादित्यकोशः॥ रुहि । रुह बीजजन्मनि टुनदि समृद्धौ जीव प्राणधारणे । अन प्राणने प्रपूर्वः । एभ्य आशिषि झच् स च षिद्भवति॥ प्राणन्त इति। अनितेः इति णत्वम् ॥ तॄ प्लवनतरणयोः। भू सत्तायाम्। वह प्रापणे वस निवासे भासृ दीप्तौ साध ससिद्धौ गड सेचने मडि भूषायाम् उभौ ण्यन्तौ, जि जये टुनदि समृद्धौ ण्यन्तः ॥ नन्दयन्त इति । उज्ज्वलदत्तस्तु नन्दन्त इत्युदाहृत्य पूर्वसूत्रेण गतार्थमाशङ्क्य अनाशीरर्थं नन्दिग्रहणमित्याह। तच्चिन्त्यम्। इहाप्याशिषीत्यस्य स्वयमेवानुवर्तितत्वात् ॥ हन्तेः। हन हिंसागत्योः । अस्मात् झच प्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमः धातोर्हिंशब्दादेशश्च॥ भन्देः। भदि कल्याणे सुखे च अस्मात् झच् स्यादातोर्नकारलोपश्च॥ ऋच्छेः॥ ऋच्छ गतौ। बाहुलकादिति॥ जर्ज चर्च झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु परिभाषणभर्त्सनयोरिति तुदादौ। जर्जरं शैवले शक्रध्वजे त्रिषु जरत्तरे। झर्झरः स्यात्कलियुगे वाद्यभेदे नदान्तरे इति च मेदिनी।बाहुलकादेव झस्य जादेशे जर्झर इत्युज्ज्वलदत्तः॥ अर्तिकमि। ऋ गतौ कमु कान्तौ भ्रमु अनवस्थाने चमु अदने दिवु क्रीडादौ वस निवासे उभावपि ण्यन्तौ। अररं छदकपाटयोः इति मेदिनी । कपाटमररं तुल्ये इत्यमरः। भ्रमरः कामुके भृङ्गे इति मेदिनी। चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः इति च। चमरी मृगभेदः । देवरः पत्युः कनिष्ठभ्राता॥ वासर इति। केचित्तु सूत्रे वाशिभ्यः इति तालव्यं पठित्वा वाशृ शब्दे इत्यस्मादरप्रत्ययो वाश्यत इति वाशरः कोकिल इत्याहुः ॥ कुवः। कु शब्दे ॥ अङ्गि। अगिर्गत्यर्थः मदी हर्षे मदि स्तुत्यादौ अङ्गार उल्मुके न स्त्री पुंल्लिङ्गस्तु महीसुते इति मेदिनी। मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे। पारिभद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारे हस्तिधूर्तयोः इति च। मदि स्तुत्यादौ इत्यस्माद्बाहुलकादारुरपि। पारिभद्रे तु मन्दा-

रुर्मन्दार. पारिजातकः इति शब्दार्णवः॥ गडे। गडि वदनैकदेशे गड सेचने अस्मादारन्प्रत्ययः स्यात्कडादेशश्च। कडारः कपिले दासे इति मेदिनी। कडारः कपिलः पिंगः इत्यमरः॥ शृंगार। एतौ निपात्येते। शॄ हिंसायाम्। डुभृञ् धारणपोषणयोः आभ्यामारन्नुम् गुग् ह्रस्वश्च। शृंगारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने। नपुंसकं लवंगेऽपि नागसंभवचूर्णयोः इति मेदिनी। शृंगारो भिल्लिकायां स्यात्कनकाली पुनः पुमान् इति च॥ कञ्जि। मृजू शुद्धौ। चित्त्वादारन्प्रत्यय अन्तोदात्तः। कञ्जारो जठरे सूर्ये विरिञ्चौ वारणे मुनौ इति विश्वमेदिन्यौ। मार्जार ओतौ खट्वांगे इति च। ओतुर्बिडालो मार्जारः इत्यमरः॥ कमे। कमु कान्तौ अस्मादारन्कित्स्यात्। कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके। बालके वरुणाद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने। कुमारी शैलतनयावनकाल्योर्नदीभिदि। सहापराजिताकन्याजम्बूद्वीपेषु च स्त्रियाम् इति मेदिनी। विश्वप्रकाशे तु कुमारी रामतरणी इति पाठः। रामतरणी लताविशेषः। सहेति प्रसिद्धः। तरणी रामतरणी कर्णिका चारुकेसरा। सहा कुमारी गन्धाढ्या इति धन्वतरिनिघण्टुः। जम्बूद्वीपसहाकन्याकुमार्योऽथाश्ववारके। बालके कार्तिकेये च कुमारो भर्तृदारके इति त्रिकाण्डशेषः॥ तुषारा। एते निपात्यन्ते। तुष तुष्टौ आरन्। तुषारस्तुहिनं हिमम् इत्यमरः। कासृ शब्दकुत्सायाम्। कासारः सरसी सरः इत्यमरः॥ सहार इति। षह मर्षणे॥ दीङो दीङ् क्षये। अस्मादारन् तस्य नुडागमश्च॥ सर्तेः। सृ गतौ अस्मादयः स्याद्धातोः पुगागमश्च॥ उषि॥ उष दाहे कुट कौटिल्ये दल विदारणे कच बन्धने खज मन्थे॥ क्वणेः। क्वण शब्दे अस्मात्कपन् धातुवकारस्य संप्रसारणञ्च। कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च इति मेदिनी। कुणपः शवमस्त्रियाम् इत्यमरः॥ विटप। विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे। विटाधिपे ना इति मेदिनी॥ विशतेरिति। विश प्रवेशने॥ आदेः प इति। एतच्च उज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम्। अन्ये तु सूत्रे विष्टप इति दन्त्योष्ठ्यादिमेव पठन्ति। युक्तञ्चैतत्। यतस्त्रयस्य विष्टपम् इत्यादौ तथादर्शनात्। अमरकोशेऽपि विष्टपं भुवनं जगत् इति प्रचुरपाठाच्च॥ वलतेरिति। वल वल्ल संचरणे च। उलपो नः स्त्री गुल्फिन्यां ना तृणान्तरे इति मेदिनी॥ वृतेः। वृतु वर्तने॥ कृतिभिदि। कृती छेदने। भिदिर् विदारणे लतिः सौत्रो धातुः॥ इष्यशि। इष इच्छायाम्। अशू व्याप्तौ आभ्यां तकन् कित्स्यात्॥ इष्टकेति। इष्टकेषीकामालानाम् इति निर्देशात् प्रत्ययस्थात् इति नेत्त्वम्। केचित्तु प्रत्ययस्थात् इतीत्त्वमिह न भवत्यनित्यत्वात् तज्ज्ञापकं तु मृदस्तिकन् इति इकारोच्चारणमित्याहुः॥ इषस्तश॥ ए-

तथा इति। अत्वमन्तस्य इति दीर्घः। एतशसौ। एतश्मः ॥ वीपति। पत्लृ गतौ। पत्तनं पुटभेदनम् इति पुरीपर्यायेष्वमरः ॥ दृदलि। दृ विदारणे दल विकसने ॥ अतिरूट। ऋ तगौ। इयर्तीति अर्भः शिशुः। संज्ञायां कनि अर्भकः। गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्टके इति मेदिनी ॥ इग। इग् गतौ अस्माङ्गन् कित्त्वात्। इभः स्तम्बेरमः पद्मी इत्यमरः ॥ असि। असु क्षेपणे षञ्ज सगे। ककिसं कुल्यमस्थि च इत्यमरः। सक्थि क्लीबे पुमानूरुः इति च ॥ प्लुषि। प्लुष दाहे कुष निष्कर्षे शुष शोषणे ॥ अशेः। अशू व्याप्तौ अस्मान् क्सिन्नित्त्वात्। अक्षि नयनम् ॥ इषि.॥ इष इच्छायाम्। रसाल इक्षुः इत्यमरः ॥ अवि। अव रक्षणादौ तॄ प्लवनतरणयोः स्तृञ् आच्छादने तक्षि कुटुम्बधारणे चुरादिण्यन्तः ॥ तरोरिति। स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः इत्यमरः ॥ यापो.। या प्रापणे पा पाने आभ्यामीः कित्त्वात् द्वित्वं च धातोः ॥ लक्षेः। लक्ष दर्शनाङ्कनयोः चुरादिण्यन्तः। अस्मादीप्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमो णिलोपश्च। लक्ष्मीः पद्मा विभूतिश्च। कृदिकारात् इति ङीषि लक्ष्मी इत्यपि भवतीति रक्षितः। लक्ष्मीः सम्पत्तिशोभनोः। ऋद्धयोषधौ च पद्मायाम् इति मेदिनी ॥

॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

माधातोरिति। मा माने कित्त्वात् आतो धातोः इत्यालोपः। वातप्रमीर्वातमृगः इत्यमरः। अश्रमिति।।द्वि वतुः।षट्पदोरगाः इत्यमरेण चतुर्णामप्येषामुभयलिंगतोक्तेः। सुभूतिचन्द्रादिभिरपि वातप्रमीशब्दस्य द्विलिंगतोक्तेश्चेति भावः ॥ तच्च कृदिकारात् इति पाक्षिको ङीष् कैश्चिदिष्यते। न च ह्रस्वादेव कृदिकारात् इति ङीप् भवति, न तु दीर्घादिति शङ्क्यम्। वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययस्य विधानेन दीर्घादपि कृदिकारात् इति ङीष् संभवात्। अत एव वातप्रमीर्योलक्ष्मीतिपक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः। एतच्च दुर्घटग्रन्थे स्पष्टम्। आशीराश्यहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया इति द्विरूपकोशः। अत एव आशीविषो विषधरः इत्यमरकोशः संगच्छते। अश भोजने इत्यस्मात् इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति इण्प्रत्यये उपधाह्रस्वो कृदिकारात् इति ङीषः स्त्रीकारात्। आशीमिव कलामिन्दोः इति राजशेखरः। आशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः इति सान्तेऽमरात्सान्तोऽप्याशिस्शब्दोऽस्तीत्यन्यदेतत् ॥ ऋतनि। ऋ गतौ तनु विस्तारे अञ्जू व्यक्त्यादौ वनु याचने अञ्जू स एव ऋ गतौ ण्यन्तः मदी हर्षे अत सातत्यगमने अगि गत्यर्थः कु शब्दे यु मिश्रणे कृष तनूकरणे। प्रसंगादाह। अरत्निरिति। नरत्निःअरत्निरिति नञ्समासः। प्रसृतांगुलिः स हस्तः अरत्निरित्यर्थः। दशपादीवृत्तौ तु कश्चिजित्य-

च ककारमपठित्वा अर्तेरत्निचमकितं विधाय अरत्निः साधितः ॥ उज्ज्वलदत्तानुसारेणाह वायू राविश्चेति । तन्यतुः शब्दो मेघः अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् । आविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् इति मन्त्रे तन्यतुर्गर्जितमिति, सृजावृष्टिर्नतन्यतुः इति मन्त्रे तन्यतुर्मेघ इति उतस्मात्स्यतन्यतोरिवचौ. इति मन्त्रे दिवश्चित्तन्य तन्यतुम् इति मन्त्रे च तन्यतुरशनिरिति वेदभाष्ये व्याख्यातत्वात् । अञ्जलिस्तु पुमान् शस्तसपुटे कुडवेपि च इति मेदिनी ॥ स्थविरात्वमिति वनिष्ठोर्दयाद धि इति मन्त्रभाष्ये तथैवोक्तत्वात् । अञ्जिष्ठ इति । केचिदञ्जेरिष्णुचमिच्छन्ति तेषामञ्जिष्णुरुदाहरणम् । अर्पिस इति । अर्तिह्री इत्यादिना पुक् णेरनिटि इति णिलोपः । मदेरिति ॥ मत्स्योमीनेथ पुम्भूम्नि देशे इति मेदिनी । अतिथि. कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुके त्रिषु इति च । अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकाया गजस्य च इति च । कवहः सनाहः ककटजातिस्य । अव इति । कवचो गर्दभाण्डे च संनाहे पर्यटेपि च इति मेदिनी ॥ यौतेरिति । दुरालभा च दुस्पर्शा यासो धन्वयवासकः इति धन्वन्तरिनिघण्टुः । कृशानुः पावकोऽनलः इत्यमरः ॥ शः ॥ शृ हिंसायाम् ॥ शर्करा खण्डविकृतौ उपलाशर्करांशयोः । शर्करान्वितदेशे च रुग्भेदे शकलेपि च इति मेदिनी ॥ पुष. । पुष पुष्टौ अस्मात्करन्स्यात्स च कित् । पुष्करं खेम्बुपद्मयोः ॥ तूर्यवक्रे खड्गफले हस्तिहस्ताग्रकाण्डयोः । कुष्ठौषधिद्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुंसकम् । ना रागनागविहगन्टपभेदेषु वारुणी इति मेदिनी ॥ कलश्च । पुष्यते कलन् सच कित् । पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे इति हेमचन्द्रः ॥ गमे । गम्लृ गतौ । भविष्यति गम्यादयः इत्याशयेनाह ॥ गमिष्यतीति । आगमीति । इनिप्रत्ययस्य णित्त्वादुपधावृद्धिः । आगमिष्यतीत्यर्थः ॥ भुवः । भू सत्तायाम् अस्मादिनिः सच णित्स्यात् । भविष्यतीति भावी ॥ प्रे स्थः । ष्ठा गतिनिवृत्तौ प्रपूर्वादस्मादिनिः स च णित् । णित्त्वात् आतो युक् इति युक् । प्रस्थायी गन्तुकामः॥परमे॥परमशब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वादातो लोपः हलदन्तात् इत्यलुक् । परमेष्ठी पितामहः इत्यमरः ॥ मन्थ मन्थतेरिनिः । मन्थ विलोडने । मन्था इति । पथिमथि इत्यात्वम् । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । मन्था मन्थनदण्डे च वज्रे वातेपि च स्मृतः ॥ पतेः । पत्लृ गतौ इत्यस्मादिनिस्थान्तादेशः । पथे गतौ इत्यस्मात्पचाद्यचि अकारान्तोप्यस्ति । वाटः पथश्च मार्गश्च इति सुभूतिचन्द्रः । त्वचि त्वचः किरोपि स्यात्किरी प्रोक्तः पथः पथः इति द्विरूपेषु विश्वः । इह ऋभवो देवाः च्यवन्त्यमृभिन्निति विग्रहे अन्येभ्योपि दृश्यंते इति डः । ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः इति विश्वः । ततो मत्वर्थीयेनिः

ऋभुक्षिन्निति नान्तं प्रातिपदिकम्। पथिमथि इत्यात्वे इतोत् इत्यात्वे च ऋभुक्षा इन्द्रः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाण इत्युज्ज्वलदत्तः। दशपाद्यां तु अर्तेः भुक्षिनक् इति सूत्रमुपन्यस्य ऋभुक्षिन्नित्युदाहृतम्। ऋभुक्षणमिन्द्रमाहुवऊतये इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तत्सूत्रमुदाहृतम्। अत्रायं विवेकः। इनिप्रत्ययान्ता इति मते अन्तोदात्तत्वं न्याय्यं प्रत्ययस्वरेण इनेरिकारस्योदात्तत्वात्। अवग्रहाभावो बाहुलकात्। द्वितीयमते त्ववग्रहाभावो न्याय्यः परन्तु प्रत्ययस्वरेणेकारस्योदात्ततया भुक्षिनक्प्रत्ययान्तस्य मध्योदात्तत्वे प्रसक्ते बाहुलकादन्तोदात्तः स्वीकर्तव्य इति॥ खजेः। खज मन्थे॥ बलाका। बल प्राणने शल गतौ पत्लृ गतौ एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। बलाका बकपङ्क्तिः स्याद्बलाका बिसकण्ठिका। बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः इति विश्वशाश्वतौ। शलाकाञ्जनयष्टिका। पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्येऽङ्के ध्वजेऽपि च इति विश्वः। पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्ये नाटकाङ्कयोः इति मेदिनी॥ पिनाका। एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। पा रक्षणे। पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः इति मेदिनी। अमरोक्तिमाह॥ क्लीबपुंसोरिति। किंच पिष्लृ संचूर्णने पकारस्य णत्वं धातोर्यगागमः। पिण्याको स्त्री तिलकल्के हिङ्गुवह्लीकसिह्लके इति मेदिनी॥ कषि। कष खष इति दण्डके हिंसार्थकः दुष वैचित्ये ण्यन्तः दोषो णौ इत्युपधाया ऊकारः। अमरोक्तिमाह दूषिकेति। किंच प्रकृतेरपि ईकनि दूषयतेः अच इः इति इप्रत्यये दूषिः। कृदिकारात् इति ङीषि दूषी। उभाभ्यामपि स्वार्थे कनि दूषिका ह्रस्वमध्यैव केऽणः इति ङीषोऽपि ह्रस्वादेशात्। पिचण्डी दूषिका दूषी पिचाटं च दृशोर्मलम् इति विक्रमादित्यकोशः। दूषिका तूलिकायां च मले स्याल्लोचनस्य च इति मेदिनी॥ अनिहृषि। अन प्राणने हृष तुष्टौ आभ्यामीकन्स्यात् स च कित्। अनीकोऽस्त्री रणे सैन्येऽपि इति मेदिनी। हृषीकं विषयेन्द्रियम् इत्यमरः॥ चङ्कणः। कणधातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणन्यायेन सन्यङोः इति द्वित्वे कुहोश्चुः इत्यभ्यासस्य चुत्वे नुगतोऽनुनासिकान्तस्य इति नुकि चंकण् ङसिङसोस्तु चङ्कणः। धातोरिति। चंकणित्यस्य॥ शॄ पॄ। शॄ हिंसायाम् पॄ पालनादौ हृञ् वरणे एभ्य ईकन् एषां द्विर्वचनमभ्यासस्य रुगागमश्च॥ शर्शरीक इत्यादि। उरदत्वे रपरत्वम्॥ फर्फरीकादि। ईकन्नन्ता एते निपात्यन्ते। पर्फरादेश इति। एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम्। वस्तुतस्तु धातोर्द्वित्वमुकारस्याकारः सलोपः रुक् चाभ्यासस्य इति दशपाद्यां यदुक्तं तदेव न्याय्यम्। चरेर्नुम् च इत्युत्तरग्रन्थानुरोधेन इ रुक् च इत्याद्यनुवृत्तेर्न्याय्यत्वात्। किमलयमिति। नैतौ शेवतुर्फरीपर्फरीकौ इति संप्र-

स्य वेदभाष्ये तु त्रिफला विशरणे पॄ पालपूरणयोः पर्व पुर्व पूरणे एषामन्यतमस्य निपातनम् इत्याश्रित्य शत्रूणां विदारयितारौ स्तोतॄणां पालकौ इष्टार्थस्य पूरयितारौ चेति व्याख्यातम् ॥ दर्दरीकमिति । दॄ विदारणे अस्मादीकन्धातोर्दर्दरादेशः । झर्झरीकमिति । झॄष वयोहानौ अस्मादीकन्धातोर्झर्झरादेशः।वस्तुतस्तु, दर्दरीकझर्झरीकावपि पर्फरीकवत् धातोर्द्विः रुक् चाभ्यासस्य इति व्याख्येय उत्तरखण्डे ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । तित्तिडीक इति । तिम ष्टीम आर्द्रीभावे मकारस्योकारः अभ्यासस्य तुक् च तित्तिडी चिञ्चाम्लिका इत्यमरे तु शब्दान्तरम् । तथा च तित्तिडी त्वम्लिका चिञ्चा तित्तिडीका कपिप्रिया इति वाचस्पतिः । अम्लीका चाम्लिका चिञ्चा तित्तिडा इति चन्द्रः । अम्लीका चुक्रिका चुक्रा साम्ला शुक्राथ शुक्तिका । अम्लिका चिञ्चिका तित्तिडीका सुतित्तिडा इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥ चरेः । चर गतिभक्षणयोः अस्मादीकन् द्विर्वचनमभ्यासस्य नुमागमश्च । भ्रमरश्चञ्चरीकः स्याद्रोलम्बो मधुसूदनः।इन्दिंदिरः पुष्पकीटो मधुद्रो मधुकै शठः इति त्रिकाण्डशेषः । मर्मरीक इत्यादि । मृङ् प्राणत्यागे डुकृञ् करणे आभ्यामीकन् धातोर्द्वित्वम् अभ्यासस्य रुक् कर्कर्यालुर्गलन्तिका इत्यमरः । पुण कर्मणि शुभे णस्य ड, प्रत्ययस्य रुडागमश्च । पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च इति मेदिनी ॥ ईषेः । ईष गतौ अस्मादीकन् ह्रस्वश्च किस्वादगुणाभावः । ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावे सिद्धेऽप्युत्तरार्थं कित्त्वमित्याहुः । ईषीका स्यादीषिकापि वानायुजवनायुजौ इति द्विरूपकोशः ॥ ऋजेः । ऋज गतौ ॥ सर्तेः ॥ सृ गतौ अस्मादीकन्कित्स्याद्धातोर्नुमागमश्च । सृणीका स्यन्दिनी लाला इत्यमरः ॥ मृडः कीकच् ॥ मृड सुखने मृडःकीकन् इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठः प्रामादिकः । मृडीकशब्दस्य चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् । मृडीके अस्य सुमतौ स्याम इत्यादौ चित्स्वरस्यैव दर्शनात् ॥ अलीकादि ॥ अलीकमप्रियेऽपि स्याद्दिव्यसत्ये नपुंसकम् इति मेदिनी । अलीकमप्रिये प्रोक्तमलीकमनृते दिवि इति विश्वः।अलीकमप्रिये भाले वितथे इति हेमचन्द्रः । तथा चाभियुक्तैः प्रयुज्यते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च ।नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतां च न संत्यजन्ति इति । इहालीकलग्नाः भालग्नाः अप्रिये लग्ना इत्याद्यर्थं यथायोग्यं बोध्यम् । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने । ना नागरे इति मेदिनी । वल संवरणे । वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते इत्यमरः । वलतर्नुमागमे वल्मीकः।वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् इत्यमरः । वद्-

तेवृक्षिश्च वाह्लीको गौरश्वश्च। सुप्रपूर्वादिणस्तुट् च। सुप्रतीकः शाम्यतेः शमीकः ऋषिः एवमन्येप्यूह्या इत्याशयेनाह इत्यादीति। कॄ तॄ॥ कॄविक्षेपे तॄ प्लवनतरणयोः॥ शॄ पॄ। शॄ हिंसायाम् पॄ पालनादौ आभ्यामोफन् कित्स्यात्। ऋत इद्धातोः इति इत्वे रपरत्वम्। शिरीफो वृक्षभेदः। उदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्वे गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री निष्ठाविशौ स्त्रियाम् इत्यमरः॥ अर्जेः। अर्ज वर्ज अर्जने अस्मादीषन् कित्स्यात्। धातोर्ऋजादेशश्च। अमरोक्तिमाह ऋजीषमिति। किंच उद्धृतरसः सोमलतायाः शेषोपि ऋजीषम्।एतच्च ऋजीषिणं वृषणं सश्चतश्रिये असत्यापातुमघशम् ऋजीषो इत्यादिमन्त्रे भाष्ये स्पष्टम्॥अयमिति।ईषन्प्रत्ययस्तस्य अम्बुडागमश्चेत्यर्थः। बोपालितोक्तिमाह अम्बरीषमिति। क्लीबे ऽम्बरीषं भ्राष्ट्र इत्यमरः। अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे। नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेपि च। आम्रातकेनुपाते च इति मेदिनी॥ कॄशॄपॄ॥ कॄ विक्षेपे शॄ हिंसायाम् पॄ पालनपूरणयोः। कटे वर्षावरणयोः इट किट कटी गतौ चुरादौ पट पुटेति दण्डके भाषार्थं शौट्ट गर्वे। वंशाङ्कुर करीरोस्त्री वृक्षभिद्घटयोः पुमान्। करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम् इति मेदिनी। शीर्यत इति शरीरम्। शरीरं वर्ष्म विग्रह इत्यमरः। अर्द्धर्चादित्वाच्छरीर इति पुंल्लिङ्गोपि॥परीरमिति। पूर्यतेनेनेति विग्रहः। बाहुलकात् हिडि गत्यनादरयोः हिण्डते इतस्ततो गच्छति हिण्डीरोब्धिकफः फेनः इत्यमरः। डिण्डीरोपिच हिण्डीर इति द्विरूपकोशः। किर्मीरजम्बीरतूणीरादयोपि बाहुलकादेव बोध्याः। किर्मीरो नागरङ्गे च कर्बुरे राक्षसान्तरे इति मेदिनी। जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे इति च॥ वशः॥ वश कान्तौ अस्मादीरन्कित्स्यात्। कित्वात्सम्प्रसारणादि। उशीरं वीरणमूलम् उशीरोपि मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्। अभयं नलदं सेव्यम् इत्यमरः॥ कशेः। कश इति सौत्रो धातुः अस्मादीरन् तस्य मुडागमश्च। पृषोदरादित्वात्काश्मीरः॥ कृञः। डुकृञ् करणे अस्मादीरन् धातोरन्त्यस्य उदादेशो रपरः॥ घसेः। घस्लृ अदने अस्मादीरन् कित्स्यात्। गमहन इत्युपधालोपे कत्व षत्वञ्च। क्षीरं दुग्धे च नीरे च इति विश्वः॥ गभीरः। गम्लृ गतौ अस्मादीरन् भकारोन्तादेशः। पक्षे नुमागमश्च निपात्यते। निम्नं गभीरं गम्भीरम् इत्यमरः॥ विषा। षोन्तकर्मणि ओहाक् त्यागे आभ्यां विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययो निपात्यते॥ पचः। डुपचष् पाके अस्मादेलिमच् स्याम्। कर्तरि अयम्। कृत्यप्रत्ययेषु तु केलिमर उपसंख्यात.॥ शीङः। शीङ् स्वप्ने। शेरतेऽनेनेति शीधुर्मद्यविशेषः। मैरेयमासवः शीधुः इत्यमरः। अर्द्धर्चादिपाठात् क्लीबं च। पुंनपुंसकयोर्दी-

रुजीवातुस्थाणुशीधव: इति त्रिकाण्डशेष: । शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इति मेदिनी । जलनीली तु शैवालं शैवल: इत्यमर: । शैवल पद्मकाष्ठे स्याच्छैवाले तु पुमानयम् इति मेदिनी । शब्दार्णवोक्तिमाह शैवालं शैवाल इति ॥ मृकणि । मृङ् प्राणत्यागे कण शब्दार्थ: । ऊकश्च ऊकण् च ऊकोकणौ एतौ प्रत्ययौ यथाक्रमं भवत ॥ वले: । वल संवरणे । उलूक: पुंसि काकादौ इन्द्रे भारतयोधिनि इति मेदिनी । वदेर्यङ्लुगन्तादूक: । वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकश्च वक्तरि इत्यमर. ॥ भल्लूक इति । भल परिभाषणे इत्यस्मादूक: ॥ शमे: । शम उपशमे अस्मादूक: । धातोर्बुगागमश्च शम्बूको गजकुम्भान्ते घोंघे च शूद्रतापसे इति मेदिनी। बाहुलकादुक प्रत्यये ह्रस्वमध्योपि जम्बूकं जम्बुकं प्राहु: शम्बूकमपि शम्बुकम् इति द्विरूपकोश: । जम्बूकवधूकादयोप्यत्रैव द्रष्टव्या: । जम्बूक: फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । बन्धुकं बन्धुजीवे स्याद्बन्धूक: पीतसारके इति च ॥ शलिमण्डि । शल गतौ मडि भूषायां हर्षे च । सौगन्धिक तु कल्हारम् इत्याद्युपक्रम्य शालूकमेषां कन्द: स्यात् इत्यमर: । एषां च सौगन्धिकादीनां कुमुदकैरवान्तानां मूलं शालूकमित्यर्थ:।मण्डते वर्षासमयमिति मण्डूको भेक:॥निञो मि: । णीञ् प्रापणे । नयति चक्रमिति नेमिश्चक्रावयव: । नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयो: स्त्रियाम् इति मेदिनी।बाहुलकादन्यतोपि। या प्रापणे।यामि:।यामि: स्वसृकुलस्त्रियो: इत्यन्तस्थादौ रभस: । जामि: स्वसृकुलस्त्रियो: इति चवर्गतृतीयादावजयकोश: । चवर्गादिरपि प्रोक्तो जामि: स्वसृकुलस्त्रियो: इति द्विरूपेषु विश्व: ॥ अर्तेरुच्च । ऋ गतौ इत्यस्मान्मि: धातोरुकारादेशश्च । उच्चेति वक्तुमुचितम् । रपरत्वे हलि च इति दीर्घसंभवात् । ऊर्मि: स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयो: । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि इति मेदिनी ॥ भुव: । भवतेर्मि: कित्स्यात् । भवन्ति भूतान्यस्यामिति भूमि: । भूमिर्वसुन्धरायां स्यात् स्थानमात्रेपि च स्त्रियां इति मेदिनी । भूर्भूमिरचलाऽनन्ता इत्यादिरमर: ॥ अश्नोते: । अशू व्याप्तौ अस्मान्मि: धातोरशादेशश्च । रश्मि: पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि इति मेदिनी ॥ वीज्या॥वी गतौ ज्या वयोहानौ ज्वर रोगे । अमरोक्तिमाह वेणि: स्यादित्यादि । कृदिकारात् इति ङीष् । वेणी केशस्य बन्धने । नद्यादेरन्तरे देवताडे इति मेदिनी । वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि इत्यमर । ज्यानिर्हानौ स्रवन्त्यां च इति विश्व: । ज्वरत्वर इत्युपधाया वकारस्य च ऊठ् । जूर्णि: स्त्रीरोग: ॥ सृवृषि । सृ गतौ वृषु सेचने आभ्यां नि: कित्स्यात् । अङ्कुशोऽस्त्री सृणि: स्त्रियाम् इत्यमर: । सृणि: स्यादङ्कुशे पुमान् इति कोशा-

न्तरम् । अत एव आरत्नमग्रभवमत्य सृणिं श्रिताम् इति माघे पुंल्लिङ्गप्रयोगः । वृष्णिस्तु यादवे मेषे वृष्णिः पाखण्डचण्डयोः इति विश्वः । ऐन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयाम् इति श्रुतौ वृष्णिं मेषमित्यर्थः ॥ अङ्गेः । अगिर्गत्यर्थः । अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान् इति मेदिनी ॥ वह्नि । वह प्रापणे श्रिञ् सेवायाम् । श्रु श्रवणे यु मिश्रणे द्रु गतौ ग्लै म्लै हर्षक्षये ओहाक् त्यागे ञित्वरा संभ्रमे एभ्यो निः प्रत्ययः स्यात्स च नित् । वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान् इति मेदिनी।श्रेणिः पङ्क्तिः। निः श्रेणिस्त्वधिरोहिणी। श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समाने शिल्पिसंहतौ इति मेदिनी । श्रेणि कटिप्रदेशः । कटिः श्रोणिः ककुद्मती इत्यमरः । योनिर्भगम् । योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दिरे इति मेदिनी । द्रोणिः सेचनी । कृदिकारात् इति ङीषि द्रोणी । द्रोणी स्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे इति मेदिनी । ग्लानिर्दौर्बल्यम् । हानिरपचयः ॥ घृणिः । घृ सेचने स्पृश संस्पर्शने वृषु सेचने चर गतौ डुभृञ् धारणपोषणयोः । निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु इति हेमचन्द्रः । पृश्निरल्पतनौ इत्यमरः । पार्ष्णि स्यादुत्पदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च इति मेदिनी ॥ भूर्णिरिति ॥ तस्मान भूर्णिः इति मन्त्रभाष्ये तु भूर्णिर्धारकः पोषको वेति व्याख्यातम् ॥ वृ ॥ वृञ् वरणे दृङ् आदरे । स्त्रियां कृदिकारात् इति ङीष् दर्वी ॥ जॄ शॄ ॥ जॄ वयोहानौ शॄ हिंसायाम् स्तॄञ् आच्छादने जागृ निद्राक्षये । क्विनः कित्त्वात् ऋत इद्धातोः इति इत्वे रपरत्वे जीर्विरित्यादि ॥ दिवो ॥ दिवु क्रीडादौ अस्मात् क्विन् कित्त्वाद्गुणाभावः दीदिविर्धिषणान्नयोः इति विश्वः । दीदिविर्ना धिषणेऽन्नं तदस्त्रियाम् इति मेदिनी । धिषणो बृहस्पतिः । दीदिविर्नादशकरश्चासुः रगुरुर्गुरुः इति त्रिकाण्डशेषः।दीदिविर्नादशार्चिः स्याज्जीवप्राक् फल्गुनीसुतः इति हारावली । ओदनोऽस्त्री सदीदिविः इत्यमरः।अत्र सदीदिविर्दिविस्थित इति व्याख्यानं न्याय्यम् । अत्र स इति विशेषणाद्दीदिवेः पुंलिङ्ग इति केषांचिद्व्याख्यानं नादर्तव्यम् । स इति च्छेदने तु अस्त्रियामिति न लभ्येत, ततश्च अन्ने तदस्त्रियाम् इति पूर्वोक्तमेदिनीग्रन्थो विरुध्येतेति ध्येयम् । गोपास्तस्य दिदीविम् इति मन्त्रे तु द्योतमानमित्यर्थः ॥ कृवि घृष्वि ॥ डुकृञ् करणे घृषु सेचने छो छेदने ष्ठा गतिनिवृत्तौ दिवु क्रीडादौ एते क्विन्नन्ताः ॥ घृष्विर्वराह इति ॥ उग्रस्य यूनस्थविरस्य घृष्वेः इति मन्त्रे तु घृष्वेः कामानां वर्षकस्येत्यर्थ इति व्याख्यातम् । घृषु सेचने इति धात्वर्थानुगमात् । कृविः शोभरुचोर्यापित् इति मेदिनी । अथ

चाषः किकीदिविः इत्यमरः । विनिमय इति ॥ किकिदीविः किकीदिवी इति द्विरूपकोशः ॥ पातिः ॥ पा रक्षणे । डित्त्वाट्टिलोपः । पतिर्धवे ना त्रिष्वीशे इति मेदिनी ॥ शकेः ॥ शक्लृ शक्तौ । उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्रियाम् इत्यमरः ॥ अमेः ॥ अम गतौ । अथामतिः पुंसि हिमदीधितिकालयोः इति मेदिनी । अमितिश्चामतिः काले इति द्विरूपेषु विश्वः ॥ वहि ॥ वह प्रापणे वस निवासे ऋ गतौ । वसतिः सचिवे गवि इति विश्वः । वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने इति मेदिनी ॥ अञ्चेः ॥ अञ्चु गतौ अस्मादनिः स्यात्ककारश्चान्तादेशो विकल्पेन ॥ हन्तेः । हन हिंसागत्योः अमरोक्तिमाह प्रादेशनमित्यादि ॥ रमेः ॥ रमतेरतिः स्यात्स च नित् । रमतिर्नायके नाके पुंसि स्यात् इति मेदिनी । नित्त्वमाद्युदात्तार्थम् । रन्तिरमिरमतिरसि ॥ सूङः ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे कित्त्वाद्गुणाभावः । पुमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः इत्यमरः । दशपाद्यां तु सुवो रिन् दीर्घश्च इति पाठस्तत्र रिनो नकारो नानुबन्धः उत्तरसूत्रे क्रिन्प्रत्ययारम्भात् । अनुबन्धत्वे हि लाघवादिहैव क्रिन्नुच्येत । तथा च सूरी सूरिणौ सूरिण इत्यादि रूपम् । अत एवाभिधानमालायां सूरीति नान्तमुदाहृतमित्यभिधेयम् । दशपादीवृत्तिकारैस्तु नित्त्वं स्वीकृत्य सूरिरित्युदाहृतं, तदेतेन प्रत्युक्तम् । स्वरविरुद्धमपि सदा पश्यन्ति सूरयः, विसूरयो दधातो विश्वमायुः इत्यादौ सूरिशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् ॥ अदि ॥ अद भक्षणे शद शातने भू सत्तायाम् शुभ शुम्भ शोभार्थे । अद्रयो द्रुमशैलार्काः इत्यमरः । भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिंगकः इति मेदिनी ॥ वङ्क्र्यादयः ॥ वकि कौटिल्ये डुवप् बीजसंताने । निपातनात्संप्रसारणाभावः । बर्हिर्भाषार्थश्च,रादिर्ण्यन्तः अचि गतौ गत्यारम्भे च ञिभी भये ॥ तन्द्रिरिति ॥ कृदिकारात् इति ङीष् । तन्द्री निद्राप्रमीलयोः इति मेदिनी तन्द्री तन्द्रिश्च तन्द्रायाम् इति द्विरूपकोशः । विभज्य नक्तं दिवमस्ततन्द्रिणा इति भारविः । प्रत्ययस्य कित्त्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह बाहुलकादिति ॥ राशदि ॥ रा दाने शद्लृ शातने । शत्रिर्नाऽम्भोधरे विष्णौ इति मेदिनी । शत्रिमश उपमाकेतुमर्यः इति मंत्रस्य वेदभाष्ये उपमा उपमानभूतं केतुं प्रख्यातं शत्रिमेतन्नामकं राजर्षिमिति व्याख्यातम् ॥ अदेः ॥ अद भक्षणे । अत्रिर्मुनिभेदः । उज्ज्वलदत्तादयस्तु अदेस्त्रिन् इति पठित्वा अत्रिरित्युदाजह्रुस्तन्न । त्रिपैवेष्टसिद्धौ प्रत्ययान्तरवैयर्थ्यात् । गोवर्धनस्तु अदेस्त्रिन् इति पठित्वा निदिति वचनान्नकारस्य नेत्संज्ञा अत्री अत्रिणौ अत्रिण इत्याह । तदपि नित्त्वे सत्याद्युदात्तत्ववत् । न चेष्टा पत्तिः जहीन्या

अचित्रं पणिम् अग्ने हमिन्या अत्रिणम् इत्यादावन्तोदात्तस्य निर्विवादत्वात् । अत एव न लुमतांगस्य इति सूत्रे अदेस्त्रिनिश्च इत्येव कैय्यटोऽप्याहेतिदिक्॥ पतेः॥पत्लृ गतौ॥पतत्रिरिति। पक्षवाचकात्पतत्रशब्दान्मत्वर्थे इति तु नान्तः। पतत्री पतत्रिणौ पतत्रिण इत्यादि॥मृकणि॥मृङ् प्राणत्यागे करण शब्दार्थः करणगतौ मरीचिः कृपणे दीप्तौ ऋषिभेदे च दृश्यते इति विश्वः । मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम् इति मेदिनी । कणीचिः पुष्पितलतागुञ्जयोः शकटे स्त्रियाम् इति च ॥ श्वयतेः ॥ टुओश्वि गतिवृद्धयोः अस्मादीचिप्रत्ययश्चित्स्यात् ॥ वेञः ॥ वेञ् तन्तुसन्ताने अस्मादीचिः डित्स्यात् । वीचिः स्वल्पे तरंगे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ऋहनि ॥ ऋ गतौ हन हिंसागत्योः ॥ कृषनः कित्त्वाद्गुणाभावः । पुरुषः पूरुषे साख्यज्ञे च पुंनागपादपे इति विश्वमेदिन्यौ ॥ पुरः कुषन् ॥ पुरअग्रगमने ॥ पूनहि । पॄ पालनपूरणयोः णह बन्धने कल शब्दसंख्यानयोः । परुषं कर्बुरे रुचे निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवत् इति मेदिनी । नहुषो राजविशेषे नागभिद्यपि इति हेमचन्द्रः । उषचश्चित्त्वान्नहुषशब्दस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ग्रामादित्वाद्वृषादित्वाद्वाद्युदात्तत्वमित्याहुः । एतच्च देवा अक्षणवन्नहुषस्य विश्वम् इति मन्त्रस्य भाष्ये स्पष्टम् । कलुषं त्वाविलैनसोः इति विश्वः ॥ पीयाः । पीयूषममृतं सुधा इत्यमरः । पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथामृते इति मेदिनी । अमर्त्याक्षमाहुः पीयूष इत्यादि ॥ मस्जिः ॥ टुमस्जो शुद्धौ अस्मादूषन्स्यान्नुमागमश्च धातोः, मिदचोऽन्त्यात्परः सस्य श्चुत्वेन शस्तस्य जश्त्वेन जस्तस्य भषो भषि इति वा लोपः ॥ लोपाभावपक्षे जकारद्वयम् । मञ्जूषा काष्ठमयं द्रव्यं पेटक इति यावत्। पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा इत्यमरः ॥ गण्डेः ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डूषो मुखपूरणः ॥ अर्तेः ॥ ऋ गतौ । उकारान्तोऽयं प्रत्ययो न तु सकारान्त इति स्फोरयति अरुरुः । अररवः इत्यनेन । न चोकारान्तत्वे विवदितव्यम् । कश्चिद्याविररुं शूरमर्त्यम् । आपारुसमदेवयजनो जहि इत्यादिमन्त्रेषु तथा दर्शनात्। अत व्याचक्षते । मानः शंसोररुषः इति मन्त्रस्य भाष्ये सान्तोयमिति माधवेनोक्तं यत् तत्प्रौढिवादमात्रं न तु वास्तवम् । अररुष इति पदस्य आद्युदात्तत्वानुपपत्तिप्रसंगात् तस्माद्रातेः लिटः क्वसुश्च इति क्वसौ ररिवानित्यनेन नञ्समासे ङस्यररुष इति व्याख्येयम् । ततश्च तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्तत्वं सिद्ध्यति गुरुद्वेषोऽररुषे दधन्ति इत्यत्र स्वयमेव रातेः क्वसन्तस्य नञ्समास इत्यादि व्याख्यानात् । यो नो अग्ने अररिवां अघायुः इ-

त्यादिमन्त्वान्तरसभवाचेति ॥ कुट ॥ कुट कौटिल्ये अस्मादकः स्यात्स च कित् ॥ चित्त्वमिति । गाङ्कुटादिभ्य इति ङित्त्वेनैव गुणाभावसिद्धेरिति भावः ॥ शकिर्गत्यर्थ इति ॥ शकॢ शक्तौ इत्यस्मादटन्नित्येके । क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात् इत्यमरः । देव्व देवने ॥ करट इति ॥ डुकृञ् करणे कॄ विक्षेपे इत्यस्माद्वा अटन् । काकेभगण्डौ करटौ इत्यमरः।वरटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीविनि।एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे इति मेदिनी॥कटकटी॥डुकृञ् करणे कटे वर्षावरणयोः।करम्बो मिश्रिते वान्तो, भान्तस्तु दधिसक्तुषु इति विश्वः।कदम्बं निकुरम्बं स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान् इति विश्वः ॥ कलि ॥ कल संख्याने कर्द कुत्सिते शब्दे । कलमः पुंसि लेखिन्या शालौ पाटच्चरेऽपि च इति मेदिनी ॥ कुणिपुल्योः । पुल महत्त्वे ॥ कुपे ॥ कुप क्रोधे अस्मात्किन्दिच् स्यात् वकारश्चान्तादेशो विकल्पेन । तन्तुवायः कुविन्दः स्यात् इत्यमरः । बाहुलकात् अलभूषणादौ अलिन्दम् । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि इति माघः ॥ नौ षञ्जेः । षञ्ज सङ्गे निपूर्वादस्मात् घथिन्स्यात् । उपसर्गात्सुनोति इत्यादिना षत्वम् । चजोः इतिकुत्वम् । आभुरस्य निषङ्गथिः । रथकूबर इत्यर्थः ॥ उदि । ऋ गतौ उत्पूर्वादस्मात् घथिन् स्यात् स च चित् ॥ सर्तेः ॥ सृ गतौ अस्मात् घथिन् णित्स्यात् । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः इत्यमरः ॥ खर्जि ॥ खर्ज मार्जने पिञ्ज हिंसायाम् । खर्जादिभ्यः पिञ्जादिभ्यश्च यथाक्रमम् ऊरऊलचौ स्तः। भर्जूरः कीटवृक्षयाः इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । कपू सामर्थ्ये बाहुलकात् कृपो रो लः इति लत्वाभावः । अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुके इत्यमरः । वल्ल संवरणे वल्लूरम् । उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् इत्यमरः । एवं शालूरादयो द्रष्टव्याः । भेके मंडूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः इत्यमरः ॥ लङ्गेः ॥ लगिर्गत्यर्थः । लाङ्गलं पुच्छशिफयोः इति मेदिनी ॥ कुसूल इति । कुस श्लेषणे दन्त्यसकारवान् कुसूलं च कुसीदञ्च मध्यदन्त्यमुदाहृतम् इति विश्वः । ताम्बूलादयोऽप्यत्र द्रष्टव्याः तमु ग्लानौ वुग् दीर्घत्वञ्च । ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम् इति। शॄ हिंसायाम् धातोर्द्विर्दुगागमश्च।शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमेतूत्तरस्थितः इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । उत्तरस्थितः उत्तरपदभूतः । शार्दूलशब्दस्तु श्रेष्ठवाची इति यथा । दु गतौ कु शब्दे अनयोः कुकूच दुकूलं स्यात्क्षौमवस्त्रे स्यात् क्षौमे च इति मेदिनी । कुकूल शकुसंकीर्णश्वभ्रे ना तु तुषानले इति विश्वमेदिन्यौ । शिरोषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः इति प्रयोगश्च ॥ कुवः । कु शब्दे

कुच: स्तन:। कुचकूचौ स्तनौ मतौ इति विश्व:। कुचीति टित्त्वान्ङीप् ॥ समीप: ॥ इण् गतौ अस्मात्सम्युपपदे चट् स्याद्दीर्घश्च धातो: ॥ सिवे। षिवु तन्तुसंताने अस्माच्चट् प्रत्यय: स्यात्, टेत्त्वं च टित्त्वान्ङीप्। सूची तु सीवनद्रव्ये व्याक्कािभिनयान्तरे इति मेदिनी ॥ शमे. ॥ शम उपशमे शम्ब: स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ। शुभान्विते त्रिषु इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उल्बमिति। गर्भाशयो जरायु स्यादुल्बं तु कललोऽस्त्रियाम् इत्यमर:। शुच शोके अस्य लत्व गुणाभावश्च प्राग्वत्। शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ इति मेदिनीहेमचन्द्रौ। वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु अस्य नुमागमो ह्रस्वत्वञ्च। वबयोरभेदाद्बिम्बम्। बिम्बस्तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले पुंनपुंसकम्। बिम्बिकाया: फले क्लीबं ककलासे पुन: पुमान् इति मेदिनी ॥ स्थस्त:। ष्ठा गतिनिवृत्तौ स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्रुमेपि च इति विश्व:। स्तम्बोऽप्रकाण्डद्रुमगुच्छयो: इति मेदिनी। स्याद् गुच्छकस्तु स्तबक: इत्यमर: ॥ शाशपि। शो तनूकरणे शप आक्रोशे शादो जम्बालशष्पयो: इत्यमर:। शष्पं बालतृणं घास: इति च। शाद: स्यात्कर्दमे शष्पे इति मेदिनी। शब्दो निनाद: ॥ अब्दादय:। एते दन्नन्ता निपात्यन्ते। अव रक्षणे। वस्य ब:। अब्द: संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयो: पुमान् इति मेदिनी ॥ कौते:। कु शब्दे कुन्दो माध्ये स्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना इति च मेदिनी ॥ वलिमलि ॥ वल संवरणे सचरणे च मल मल्ल धारणे तनु विस्तारे। वलय: कंठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम् इति मेदिनी। मलय: पर्वतान्तरे। शैलांशे देश आरामे त्रिवृतायां तु योषिति इति च। आत्मजस्तनय: सूनु: सुत: पुत्र: इत्यमर:॥ वृहो:। वृञ् वरणे हृञ् हरणे आभ्यां कयन् स्यात् यथाक्रमं पुग्दुगावागमौ च भवत:। कयन: कित्त्वं त्विह गुणाभावार्थम्। ह्रियते विषयैरिति हृदय मन: ॥ मिपीभ्याम्। डुमिञ् प्रक्षेपणे पीङ् पाने। मेरु: सुमेरुर्हेमाद्रि: इत्यमर:। पीयते रसानिति पेरु: ॥ पिबतेरिति। पा पाने। हृद्चन्द्रोक्तिमाह संवत्सरवपुरित्यादि॥ जत्वादय:।रुप्रत्ययान्ता।निपात्यन्ते।जनी प्रादुर्भावे नकारस्य तकार:।जत्रु: स्कन्धसन्धि:।संधी तस्यैव जत्रुणी इत्यमर:।तस्य पूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य सन्धी इत्यर्थ:। अशू क्षेपणे अशू व्याप्तौ संघाते च सरू, अश्रु च नयनजलम्। शीङो ह्रस्वत्वं गुणागमश्च। शिग्रुर्ना शाकमात्रेपि शोभाञ्जनमहीरुहे इति मेदिनी ॥रुशादि। रु शब्दे शदॢ शातने एषन्त:। कृष्णसाररुरुन्यङ्कुशङ्कुशम्बररौहिषा: इत्यमर:। रुरुर्दैत्ये मृगेपि च इति मेदिनी ॥ जनिदा। जनी प्रादुर्भावे डुदाञ् दाने च्युङ् गतौ सृ गतौ वृञ् वरणे मदी हर्षे षम ष्टम अवैकल्ये षम प्रह्वत्वे शब्दे च डुभृञ् धारण-

पोषणयोः। एभ्यो नवभ्यो यथासङ्ख्यं नव स्युः। जनेरिडागमेनापि जनित्वेतिरूप सिद्धाविकारोच्चारणमुत्तरार्थम् ॥ च्यौत्न इति। त्नणो णित्त्वाद्वृद्धिः॥ स्नुणिरिति। स्निनः स्नित्त्वान्न गुणः। नित्त्वं त्वाद्युदात्तार्थम्। सूवृषिभ्यां कित् इति तिप्रत्यये त्वन्तोदात्तः साधितः॥ वृश इति॥ शकः किस्त्वान्न गुणः॥ मत्स्य इति। स्यप्रत्यये चर्त्वेन दस्य तः। अन्तोदात्तोऽयम्। ऋतन्यञ्जि इति सूत्रे तु आद्युदात्तः साधितः॥ षण्ढ इति। बाहुलकान्नात्वादेः षस्य सकारो न, प्रत्ययादेर्डस्य तु प्रयोजनाभावा-न्न त्संज्ञा। शमेर्ढः इति सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः। सायं सायो भवेत्कोशः कोषः षण्ढश्च शण्ढवत् इति द्विरूपकोशः षण्ढो वर्षवरः इत्यमरः॥ नट इति । नमतेर्डटः। नटो नल्योषधो स्त्री स्याच्छैलूषाशोकयोः पुमान् इति मेदिनी ॥ भरट इति। बिभर्तेरटच्॥ अन्येभ्योपि। इत्वन्नादयोनुवर्तन्ते॥ पा पाने अस्मा-दित्वन्॥ भूर्णामिति। भ्रस्ज शक्॥ कुसे.। कुस संश्लेषणे अस्मादुम्भ इत्र ईद इत एते प्रत्ययाः स्युः। कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ इति मेदिनी । कुसुम स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः इति च। कुसीदं जीवने वृद्ध्यां क्लीबं चिथु कुनीदके इति च। इह सूत्रे तृतीयो ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्च तन्त्रेणोपात्तः॥वृषा-काय्यग्नि इति सूत्रे ह्रस्वादिरेवेति वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थोपष्टम्भेन निर्णीतम्। पारलौकिककुसीदसीदत् इति आर्षप्रयोगात्तु दीर्घादिरपि॥ सानसि ॥ सनो-तोरिति। षणु दाने॥ वृञा नुक् चेति। वृञ् वरणे अस्मादसिः। दशपाद्यां तु मानसिधर्णसिरिति पठित्वा धृञो नुक् च धर्णसिर्लोकपाल इति व्याख्यातम् । युक्तं चैतत्। धर्णसि भूरिधायसम् इत्यादिमन्त्रानुगुणत्वात्॥ पर्णसिरिति । पृ पालनपूरणयोः अस्मादसिप्रत्ययो नुक् च॥ मण्डुला इति। उलच्प्रत्ययो नुमा-गमश्च धातोः। त्रेधा तण्डुलान्विभजेत् इह चित्स्वरः। तण्डुलः स्याद्विडङ्गे च धान्यादिनिकरे पुमान् इति मेदिनी॥ अङ्कुश इति। अयमपि चित्स्वरेणान्तो-दात्तः। तथा मन्त्रः। दीर्घं ह्यङ्कुशं यथा इति। अङ्कुशोस्त्री सृणिः स्त्रियाम् इत्यमरः॥ चषेराल इति। चष भक्षणे प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। उज्ज्वलदत्तस्तु चाल-जिति चितमाह। तन्न। चषाल ये अश्वयूपाय तक्षति। चषालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् इत्यादौ चित्स्वरादर्शनात्। अमरोप्निमाह चषाल इति॥ इल्वल इति। इल स्वप्नप्रेरणयोः। वलच् गुणाभावः। इल्वला तारका राजभेदे ना दैत्य-मत्स्ययोः इति मेदिनी। इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः इत्यमरः। पा पाने अस्माद्वलच् लुगागमः ह्रस्वत्वं च। पिबत्यस्मिन्निति पल्वलमल्पसरः ॥ इकार इति। रपरत्वाभावो ण्यप्रत्ययश्चेति बोध्यम्। धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ

इत्यमरः । धिष्ण्यं स्थानाग्निसद्मसु ऋक्षे शक्तौ च इति मेदिनी ॥ शलैः । शल गतौ । शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडेषुतोमरे । मदनद्रुश्वाविधोर्ना इति मेदिनी ॥ मूशकि । मूङ् बन्धने शक्लृ शक्तौ षचि शब्दे । मूलं शिफाद्ययोः । मूलं वित्ते स्त्रिके इति मेदिनी । शक्लः प्रियवदे इति विशेष्यनिघ्नेनमरः । अम रोगे चुरादिरदन्तः । बाहुलकादेवोपधाह्रस्वः । अम्ला रसविशेषे स्यादम्ली चाङ्गेरि-कौषधौ इति मेदिनी ॥ माच्छा ॥ मा माने । छो छेदने । षम स्वप्ने । माया स्या-च्छाम्बरीबुद्ध्योर्माया: पीताम्बरेसुरे इति मेदिनी ॥ छाया स्यादातपाभावे प्रति-बिम्बार्कयोषितोः । पालनोत्कोचयोः कान्तिमच्छोभापङ्क्तिषु स्त्रियाम् इति विश्वमेदिन्यौ ॥ वृक्षादीनां फलं सस्यम् इत्यमरः ॥ सुनोतेरिति । षुञ् अभिषवे सव्यं वामे प्रतीपे च इति मेदिनी ॥ जनेः । जन जनने यक. कित्त्वमुत्तरार्थम् । जन्यं हट्टपरीवादे सङ्ग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिषूत्पाद्यजनितोय नवोढामातिभृत्ययोः । स्निग्धे इति मेदिनी ॥ आ स्त्वपत्ते रूपमाह जायेति ॥ अघ्न्यादयश्च ॥ अघ्न्य इति । यक कित्त्वात् गमहन इत्युपधालोपे हो हन्तेः इति कुत्वेन हस्य घः । अडागममनुक्त्वा नञ्पूर्वाद्धन्तेर्य-गित्यन्ये ॥ अघ्न्येति ॥ स्त्रियां टाप् । माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गि-णी । अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात् इत्यमरः । सम्पूर्वाद्धार्त्तो यक् आर्ती लोपश्च । सन्ध्या पितृप्रसून्द्वयन्तरयोर्युगसन्धिषु इति मेदिनी ॥ कन्या कुमारिकानार्योरो षधीराशिभेदयोः इति विश्वमेदिन्यौ ॥ वन्ध्येति । वन्ध बन्धने । वन्ध्यस्त्वफलवृ-क्षादौ स्त्रियां स्यादप्रजस्त्रियाम् इति मेदिनी । कौतेर्यति इक् । कुडमित्यु-ज्ज्वलदत्तः । यतोनावइत्याद्युदात्तः । डरक्प्रत्ययान्तोयमन्तोदात्त इत्यन्ये इति निवाते वातत्राणे इति सूत्रे वृत्तिः । डित्त्वाट्टिलोपे सति कित्करणं व्यर्थं स्यादिति गुणप्रतिषेधार्थात्ककाराड्डकः रस्येत्त्वं नेति तत्रैव हरदत्तः । एवं स्थिते घ्न्यादयो यगन्ता इति प्रायोवादः ॥ स्नामदि । ष्णा शौचे मदी हर्षे पद गतौ ऋ गतौ पृ पालनपूरणयोः शक्लृ शक्तौ अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः इति मेदिनी । पर्व क्लीबं सहे ग्रन्थे प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि इति च । ङीब्राविति । वनोर च इत्यनेन ॥ अङ्गुलिरिति । एतच्च आरोहतं दशतं शक्करीमम इत्यादिमन्त्रव्या-ख्यायां स्पष्टम् । शक्करी छन्दसो भेदे नदीमेखलयोरपि इति मेदिनी ॥ शीङ् ॥ शीङ् स्वप्ने क्रुश आह्वाने रोदने च रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च जि जये चि निवासगत्योः सृ गतौ धृ धारणे ॥ ध्याप्योः । ध्यै चिन्तायाम् प्यैङ् वृद्धौ आभ्यां

क्वनिप्स्यात्संप्रसारणं च । धातोः हलः इति दीर्घः ॥ अदेः । अद भक्षणे अस्मात्क्वनिप् धकारश्चान्तादेशः । अध्वा मार्गः ॥ प्रईर । ईर गतौ शदॢ शातने आभ्यां प्रपूर्वाभ्यां क्वनिप्स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥ प्रेत्वरिति । स्त्रियाम् वनोर च इति ङीब्री ॥ सर्वधातुभ्य इन् ॥ डुपचष् पाके तुडि तोडने तोडनं दारणं हिंसनं च । वल संवरणे वटे वेष्टने यज देवपूजादौ काशृ दीप्तौ यती प्रयत्ने । यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान् इति मेदिनी ॥ मल मल्ल धारणे । केलृ चलने भ्वादिः । केला विलासे कण्ड्वादि । किल शैत्यक्रीडनयोः तुदादिः । कुट कौटिल्ये छिल भावकरणे बुध अवगमने टुनदि समृद्धौ कल शब्दसंख्यानयोः । गाङ् कुटादिभ्यः इति ङित्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह बाहुलकादिति ॥ कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽस्त्री सख्याभेदप्रकर्षयोः इति मेदिनी । बोधिः पुंसि समाधिश्च भेदे पिप्पलपादपे इति च । नन्दिर्द्यूताङ्ग आनन्देऽस्त्री नन्दिकेश्वरे पुमान् इति च । इह इन् इत्येव सूत्रं सर्वधातुभ्यः इति तु प्रक्षिप्तं व्यर्थं च । एवं सर्वधातुभ्यष्ट्रन् इत्यादावपि बोध्यमित्याहुः ॥ हृपिषि । हृञ् हरणे । पिष्लृ संचूर्णने रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च वृतु वर्तने । वर्तिर्दीपोपकरणम् । विद सत्तायाम् । विद्यते पुण्यमस्यामिति वेदिः परिष्कृता भूमिः । छिदिर् द्वैधीकरणे कृत संशब्दने हरतेः कीर्तयतेश्च अच इः इति प्राप्ते इतरेषा तु इगुपधात् इति कप्रत्यये प्राप्ते वचनमिदम यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु इत्यमरः । वर्त्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति इति मेदिनी ॥ वेदिः स्यान्मण्डले पुमान् स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात्परिष्कृतभूतले इति च । कीर्तिः प्रसादयशसोर्विकारे कर्दमेऽपि च इति विश्वः ॥ इगुपधात् । कृष विलेखने ऋषी गतौ शुच शोके लिप उपदेहे इत्यादेरिगुपधाद्धातोरिन्स्यात्स च कित् । केचित्तु इगुपधात्किः इति पठित्वा इनोऽपवादः किप्रत्यय इति व्याचख्युः । तन्न । प्रत्ययस्वरेण ऋष्यादीना मन्तोदात्ततापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिः ऋषिर्विप्रः शुचिः कविः इत्यादौ ऋषिशुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् । न चैवम् अर्चामीदीव्यः कर्षिमित् कृषस्व इत्यादौ कृषिशब्दस्यान्तोदात्तता न सिध्यदिति वाच्यम् । इक्कृष्यादिभ्यः इतीक्प्रत्यये सत्यन्तोदात्तत्वसिद्धेः । ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च, पुमानयम् इति मेदिनी । शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि इति च ॥ भ्रमेः । भ्रमु अनवस्थाने अस्मादिन्स्यात्स च कित् संप्रसारणं च । भृमिं विद्यथावसवो पुषन्तिइति मन्त्रे भृमिं भ्रमणशीलं दरिद्रजनमिति वेदभाष्यम् ॥ कृमि । क्रमु पादविक्षेपे

तमु काङ्क्षायाम् अतिस्तम्भी मीवौ एभ्य इन्स्यात्स च कित् एषामत इकारादेशश्च । क्रिमिः क्षुद्रजन्तुः । कृमिर्ना क्रिमिवत्कीटे लाक्षायां क्रिमिले खरे इति विश्वमेदिन्यौ । पारतं पारदं वासो वासरः क्रिमिवत्कृमिः इति द्विरूपकोशः ॥ तिमिरिति । अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिंगिलः । तिमिंगि लगिलो प्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति लक्ष्मण इति रामायणे सप्तमे काण्डे रामवाक्यम् । केचित्तु तद्गिलोऽप्यस्ति राघव इति पठित्वा राघवं प्रति लक्ष्मणवाक्यमित्याहुः । शितिः कृष्णे सिते भूर्जे इति विश्व. । शितिर्भूर्जे ना सितासिततोरस्त्रिषु इति मेदिनी ॥ मनिः । मन ज्ञाने अस्मादिण्स्यात्स च किद् अकारस्योकारादेशश्च स्यात् । मन्यते जानातीति मुनिः । मुनि पुमान्वसिष्ठादौ वंगसेनतरौ जिने इति मेदिनो ॥ वर्णे । अस्मादिन् स्यात्स च कित् ॥ वसि । वस निवासे डुवप् बोजसन्ताने यज देवपूजादौ राजृ दीप्तौ व्रज गतौ षद्लृ विशरणादौ हन हिंसागत्योः वाशृ शब्दे वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः हृञ् वरणे ण्यन्त ॥ वासिरिति । दन्त्यसकारवान् । सूत्रेऽष्टमस्तु तालव्यशकारवान् । वास्यादीनामिव करणानां कर्तृव्यापार्यत्वनियमादिति दैशिका. । वास्यर्थमित्यत्र स्कोः इति सलोप प्राप्नोति इति भाष्यम् । वापिस्तटकाधारः । वापी प्रसिद्धा । राजिः स्त्री पङ्क्तिरेखयोः इति मेदिनी । इह वादीति ण्यन्तनिर्देशेऽपि बाहुलकादण्यन्तादपि इञ् । तथा च भूवादि सूत्रे वदन्तीतिवादयो वाचकाः इति न्यासकारादयः । वारि. स्मृता सरस्वत्यां वारि ह्रीबेरनीरयोः । वारी घटीभवस्तन्त्योः इति विश्वः । हृञ् हरणे अस्मादिञ् । हारिः पथिकसन्तानद्यूतादिभङ्गयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ नहः। णह बन्धने अस्मादिञ् स्यात् भश्चान्तादेशः ॥ स्त्रियामिति । लिंगानुशासने स्त्रियामित्यधिकारे नाभिरक्षत्रिये इति सूत्रितत्वादिति भावः ॥ पुंस्यपीति । तथा च मेदिनी नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे इति । भारविश्च पुंसि प्रायुङ्क्त समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः इति ॥ कृषेः । कृष विलेखने इत्यस्मादिञ् वृद्धिश्च इको गुणवृद्धी इतीकः स्थाने एव वृद्धिरित्युदाहरति कार्षिरिति ॥ भाषायां तु कृषिरित्येव ॥ शः ॥ शॄ हिंसायाम् अस्माच्छकुनौ वाच्ये इञ्स्यात् । शारिर्नाऽक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि च इति मेदिनी ॥ कपिलकादित्वाल्लत्वम् । शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारके पुमान् इति मेदिनो ॥ जनि । जनी प्रादुर्भावे घस्लृ अदने आभ्यामिण् । जनिवध्योश्च इतीणि वृद्धिप्रतिषेधः ॥ जनिरिति । स्त्रीलिंगम् । कृदिकारात् इति

पचे ङीष् । जनी सोमन्तिनीवध्वोरुत्पत्तावौषधीभिदि इति मेदिनी ॥ अजि ॥ अज गतिक्षेपणयोः अत सातत्यगमने । बाहुलकादजेर्वीभावो न ॥ पादे । पादोपपदे अज्यतिभ्यामिण् । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु इति पदादेशः । पदाजिः पादाती । पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः । पदश्च पथिकश्च इत्यमरः ॥ अशिपणाय्योः । अशिश्च पणायिश्च अशिपणायी तयोरिति विग्रहः । अशू व्याप्तौ पण व्यवहारे आयप्रत्ययान्तः, आभ्यामिण् स्यादनयोर्यथाक्रमं रुडायप्रत्ययलुकौ च भवतः । राशिर्मेषादिपुञ्जयोः इति मेदिनी ॥ वातेः । वा गतिगन्धनयोः अस्मादिण् स्यात् डित्त्वाट्टिलोपः ॥ प्रे ॥ प्रपूर्वाद्वरतेः कूपे वाच्ये इण् । पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा इत्यमरः ॥ नौ । व्येञ् संवरणे । स्त्रोकटोवस्त्रवर्न्ये पि नीवोपरिपणेपि च इत्यमरः । परिपणो मूलधनम् ॥ समाने । ख्या प्रथथने ॥ इण् स्यादिति । यत्तूज्ज्वलदत्ते नोक्तमिञ् स्यात्स चोदात्त इति । तन्न । संनिहितेन जनिघसिभ्यामिण् इत्यनेन वपियजि इत्यादिना विहितस्येञो विच्छिन्नत्वात् । यदपि तेनैव नौव्य इति पूर्वसूत्रे उक्तमिञ्ञानुवर्तते, न त्विण् । उत्तरसूत्रे उदात्तवचनाज्ज्ञापकादिति । तदपि न । स चोदात्त इति हि नायं धातोः परत्र विहितं प्रत्ययं निर्देष्टुं तच्छब्दः किंतु समानशब्दस्य स्थाने विधीयमानमादेशं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च कथं ज्ञापकता स्यात् । यदपि स इञ् उदात्त इति व्याख्याय समानस्य सभाव इति प्रक्रियासमरणमात्रं कृतम् । तदपि न । सभावविधायकस्याभावात् । यदपि स्वरमञ्जरीकारादिभिरुक्तं समानस्य च्छन्दसि इति सूत्रेण सभाव इति । तदपि न । लोके सखिशब्दस्यासाधुत्वापत्तेः । अपि च सखायमब्रवीत् सखायस्त्वा ववृमहे । सखा सखिभ्य ईड्यः इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखिशब्द आद्युदात्त एवेति निर्विवादम् । एवं च इञुदात्त इत्युज्ज्वलदत्तादिव्याख्यानं वेदवार्त्तानभिज्ञत्वप्रयुक्तमेवेति दिक् ॥ आङि । श्रिञ् सेवायाम् हन हिंसागत्योः । अमरोक्तिमाह स्त्रिय इति । एवं च सुप्रातसुश्व इति सूत्रे चतुरश्रेति तालव्यपाठः संगच्छत एव तत्सूत्रे दन्त्यपाठस्तु तत्सूत्रपर्यालोचनामूलक एवेत्यवधेयम् । नन्वेवं चतुरस्रमिति दन्त्यप्रयोगस्य कथं निर्वाह इति, चेत् । अत्राहुः । अकारान्तेन दन्त्यगर्भिणास्रशब्देन विग्रहे तत्प्रयोगः । न च तादृशे शब्दे विप्रतिपत्तव्यम् । अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते इति मेदिनीकोशादिति । अहिर्वृत्रासुरे सर्पे इति मेदिनी ॥ अच इः । अजन्ताद्धातोरिः स्यात् । रुशब्दे पूञ् पवने पविर्वज्रम् । तॄ प्लवनतरणयोः । तारिर्वस्त्रादिस्थापनभाण्डम् ।

स्त्रियां नोस्तरणिस्तरिः इत्यमरः । कु शब्दे । कविर्वाल्मीकशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति इति मेदिनी ॥ ऋ गतौ । अरिः शत्रुः । कपिलकादित्वाद्वैकल्पिकलत्वम् अलिर्भ्रमरः ॥ खनि । खनु अवदारणे । कष खष इति दण्डके हिंसार्थकः । अज गतिक्षेपणयोः अस क्षेपने व सत्राच्छादने वन षण सम्भक्तौ वनु याचने षणु दाने ध्वन शब्दे ग्रन्थ बन्धने उभौ चुरादी चल कम्पने । एभ्य इः स्यात् । खनिः स्त्रियामाकरः स्यात् इत्यमरः । खनन्तात् अच इः इति इप्रत्यये खानिरपि । खनिरेव मता खानिः इति द्विरूपकोशः । ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्धे रुग्भेदपर्वणोः इति मेदिनी ॥ ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी इत्यमर. ॥ वनिरग्निरिति । वनु याचने इत्यस्मादिप्रत्यये वनिर्याच्ञा इत्याहुः ॥ चलिः पशुरिति । चरिश्चेत्यश इति पाठान्तरम् । चर गतौ चरतिर्भक्षणेपि चरिः पशुः ॥ वृतिः । वृत् वर्तने अस्मादिः स्यात् । बाहुलकाल्लोकेपि साज्यं त्रिवर्तिसयुक्तम् इति प्रयोगः । वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनीदीपदशादो पेषु योषिति इति मेदिनी ॥ भुजि. । भुज पालनाभ्यवहारयोः अस्मादिः स्यात्स किन् । भुजिरग्निः ॥ कॄगॄशॄ । कॄ विक्षेपे गॄ निगरणे शॄ हिंसायाम् । पॄ पालनपूरणयोः । कुट कौटिल्ये भिदिर् विदारणे छिदिर् द्वैधीकरणे वराहः शूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः इत्यमरः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः इति कप्रत्यये किर इत्यकारान्तोपि त्वचि त्वचः किरोपि स्यात् किरो प्रोक्तः पत्तः पथि इति द्विरूपकोशः । गिरिर्ना नेत्ररुग्भिदिअद्रौगिरिजके योषिद्गौर्यां पूज्ये पुनस्त्रिषु इति मेदिनी ॥ कुटिरिति । ङीषि तु कुटी । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । कुटीरः । कुटिः कौटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपु मयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां च मुरायां चित्रगुच्छके इति मेदिनी ॥ कुडि । कुडि दाहे॥कपि चलने आभ्यामिः किन्स्यात्॥ नलोपश्च । कपिर्ना सिंहके शाखामृगे च मधुसूदने इति च ॥ सर्वधातुभ्यः । डुकृञ् करणे चर गतौ चरतिर्भक्षणेपि । जन जनने भस भर्त्सनदीप्त्योः शॄ हिंसायाम् शर्म सुखे । ष्ठा गतिनिवृत्तौ छद अपवारणे चुरादिः त्रैङ् पालने सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा इन्द्रः । कर्म व्याप्ये क्रियायाञ्च पुंनपुंसकयोर्मतम् इति रुद्रः । चर्म हस्तौ च फलके इति मेदिनी ॥ बृंहेः ॥ बृहि वृद्धौ अस्मान्मनिन् मो नश्चाकारे ऋकारस्य यणादेशः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे इति मेदिनी ॥ अशि । अशू व्याप्तौ संघाते च शक्लृ शक्तौ शक्मा इन्द्रः । छन्दसीत्यस्य शकिना संबन्धो न त्वशिना अत एव अश्मानमारोपयतः स्मरारे इति प्रयोगः॥हृभृ॥हृञ् हरणे डुभृञ् धारणपोषणयोः धृ धारणे सृ गतौ स्तृ-

ञ् आच्छादने शॄ हिंसायाम् ॥ शर्मेति । एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । दशपाद्यां तु शृणातिर्न पठ्यते तत्स्थाने स्तृधातुं प्रक्षिप्य प्रत्ययं च दीर्घादि नित च कृत्वा स्तृस्तृभ्यामीमन् इति पठ्यते छन्दोग्रहणं चानुवर्तितम् । युक्तं चैतत् । पिपृतान्नो भरीमभिः । वातस्य सर्गोऽभवत्सरीमणि स्तीर्णं बर्हिसुष्टरीमा जुषाणा यस्या मतिर्भा अदिद्युतत्सवीमणिः हिरण्यपाणिः इत्यादिमन्त्राणां तद्भाष्यस्य चानुगुणत्वात् । उक्तप्रयोगाणां भाषायामदर्शनेन छन्दोऽनुवृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च । अत एव वेञः सर्वत्र इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणं करिष्यति ॥ जनि । जन जनने मृङ् प्राणत्यागे ॥ वेञः । वेञ् तन्तुसंताने ॥ निपात्यन्त इति । मनिन्नन्ता इति शेषः । म्ना अभ्यासे मलोपो नाभावो वा । नाम संज्ञा । षिञ् बन्धने । सीमसीमे स्त्रियामुभे इत्यमरः । व्येञ् संवरणे रु शब्दे रोम गात्रकेशः । लुञ् छेदने । लोम स एव । पा पाने पूगागमः । ध्यै चिन्तायाम् । बाहुलकादन्येभ्योऽपि । यक्ष पूजायाम् । यक्षः शोषश्च यक्ष्मा च इत्यमरः । षू प्रेरणे सोमा चन्द्रः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः इति मेदिनी ॥ मिथुनि। शॄ हिंसायाम् । सुष्ठु शृणाति इति सुशर्मा राजविशेषः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । मनिनि तु मध्योदात्तं स्यात् ॥ माति । षोऽन्तकर्मणि । अत सातत्यगमने आभ्यां यथासंख्यमितौ स्तः । स्यति दुःखयति दुरध्येयत्वात्साम । साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च इति मेदिनी । आत्मा पुंसि स्वभावे स्यात्प्रयत्नमनसोरपि च ॥ धृतावरपि मनीषायां शरीर ब्रह्मणोरपि इति च ॥ हनि । हन हिंसागत्योः मश शब्दे रोषकृते च । मक्षिका भ्रमराली स्यात् इति हारावली ॥ कोररन् । कु शब्दे । कवरः पाठकः । वबयोरैक्यात्कबरी केशविन्यासः । जानपद इति ङीष् । अन्यत्र कवरा ॥ गिरः । गॄ निगरणे । केचित्तु सूत्रमिदं परित्यज्य गरुता डयत इति विगृह्य डाङो डप्रत्यये पृषोदरादित्वाद्गरुतस्तकारलोपे गरुडशब्दं क्लेशेन व्युत्पादयन्ति॥इन्दे: । इदि परमैश्वर्ये । उज्ज्वलदत्तस्तु कमिन्निति नितं पपाठ । तच्चिन्त्यम् । इदं तत्पात्रमिन्द्रपानम् । इदं ते सोम्यं मधु इत्यादौ नित्स्वराभावात् । दशपाद्यां तु इणो दमाक् इति सूचितम् ॥ इदमिति । सर्वनामशब्दोयं संनिहितपरामर्शी ॥ कायतेः ॥ कै गै शब्दे प्रयोजनाभावादेव मकारस्येत्संज्ञाविरहे सिद्धे डिमेरिकार उच्चारणार्थः । डकारस्तु टिलोपार्थः । दशपाद्यां तु मान्तमेव डिमिति सूत्रितम् ॥ किमिति । सर्वनाम ॥ सर्वधातुभ्यः ॥ दशपाद्यां तु अर्थात्सर्वधातुभ्यो भविष्यतीत्याशयेन ष्ट्रन् इत्येव सूचितम् । अत एवाधिकं प्रक्षिप्तमित्याहुः । वस निवासे असु क्षेपणे शसु

हिंसायाम् छद अपवारणे ख्यन्तः। अस्त्रं प्रहरणे पापे करवाले नपुंसकम् इति मेदिनी। पत्लृ गतौ। पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः इति मेदिनी। पा पाने। पात्रम्। षित्त्वान्ङीष्। पात्रमात्रे त्रिषु क्लीबं स्रुवादौ राजमन्त्रिणि। तीरद्वयान्तरे योग्ये इति मेदिनी। दंश दशने व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वे षितां ङीषो-नित्यत्वाट्टाप्। दंष्ट्रा॥ भ्रस्जि॥ भ्रस्ज पाके। गम्लृ गतौ। णम प्रह्वत्वे शब्दे च। हन हिंसागत्योः। विश प्रवेशने अशू व्याप्तौ एभ्यः ष्ट्रन् स्यादेषां ह्रस्वश्च। भ्राष्ट्र इति संयोगादिलोपः। व्रश्च इति षत्वे ष्टुत्वम्। क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना इत्यमरः। वेष्ट्रं विष्टपम्॥ दिवे॥ दिवु क्रीडादौ अस्मात् ष्ट्रन् स्यात् ऊदादेशः ह्रस्वश्च धातोः॥उषि॥उष दाहे खनु अवदारणे आभ्यां ष्ट्रन् कित्स्यात्।उष्ट्रः क्रमेलकः। उष्ट्रक्रमेलकमयमहाङ्गाः इत्यमरः॥सिवि॥षिवु तन्तुसन्ताने मुच्लृ मोचने आभ्यां ष्ट्रन्कित्स्यात् टेरूकारादेशश्च।मूत्रिसूत्रिभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्यां ...ञा रूपसिद्धे रा ऊदात्तार्थमिदं सूत्रम्। न च घञा तत्सिद्धिः एरच् इत्यस्य घञो बाधकत्वात्। सूत्रं तु सूचनाग्रन्थे सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः इति विश्वः॥ अमि॥ अम गतिशब्दसंभ-क्तिषु चिञ् चयने ञिमिदा स्नेहने शसु हिंसायाम्। आन्त्रमिति। अनुनासिक-स्य इति दीर्घः। आणिलन्त्रिपुरुषान्त्रमेखलाम् इति कालिदासः। आलेख्याश्चर्य-योश्चित्रम् इत्यमरः। मित्र सुहृदि न द्वयोः। सूर्ये पुंसि इति मेदिनी। शस्त्रं लो-हास्त्रयोः क्लीबं क्षुरिकायां तु याषिति इति च। प्रत्ययस्वरेणैतेऽन्तोदात्ताः। शुन आन्त्राणि पेचे। चित्रं देवानाम्। मित्रं नयम्। शस्त्रस्य शस्त्रमसि इत्यादि॥ पुत्रः। पूञ् पवने अस्मात् क्तः स्यात् धातोर्ह्रस्वत्वं च। पुनाति स्ववंश्यानिति पुत्रः। पुन्नामा नरकस्तस्मात् त्रायते इत्यर्थे आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्यये पुत्र इति व्युत्पत्त्यन्तरम्॥ स्त्यायतेः॥ स्त्यै ष्टै शब्दसंघातयोः॥ स्त्रीति। डित्त्वाट्टिलोपः। लोपो व्योः इति यलोपः। टित्त्वान्ङीप्। स्त्री योषिदबला योषा नारी सीम-न्तिनी वधूः इत्यमरः॥ गुधृ। गुङ् अव्यक्ते शब्दे धृञ् धारणे वी गतिप्रजननादौ। डुपचष् पाके वच परिभाषणे यम उपरमे षद्लृ विशरणगत्यादौ चद इति सौत्रः। गोत्रा भूगव्ययोर्गोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः। संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रव-र्त्मसु इति मेदिनी॥ सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च इत्यमरः। सत्रं यज्ञसदादानच्छादमारण्यकैतवे इति मेदिनी। चत्रं ब्राह्मणान्तरजातिः॥ हुयामा॥ हु दानादनयोः या प्रापणे मा माने श्रु श्रवणे भस भर्त्सनदीप्त्योः। होत्राशब्द ऋत्विक्ष्वपि स्त्रीलिङ्ग इति होत्राभ्यश्छः इति सूत्रे हरदत्तादयः। यात्रा तु पातनेपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी। मात्रा कर्णविभू-

षायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीब कार्त्स्न्येवधारणे इति च । कर्णशब्दग्रहो श्रोत्रं श्रुति. स्त्री श्रवणं श्रव. इत्यमरः । भस्त्रा चर्मप्रसेविका इति च ॥ गमेः ॥ गम्लृ गतौ अस्मात् त्रन्स्याद्धातोराकारान्तादेशश्च । गात्रमङ्गे कलेवरे । स्तम्बेरमाग्रजङ्घादिविभागेपि समीरितम् इति विश्वः ॥ दादिभ्यः ॥ दाप् लवने एवमादिभ्यस्त्रन् । दात्रं धान्यादिच्छेदनसाधनम् । पा पाने । योग्यभाजनयोः पात्रम् इत्यमरः । चिनिवासगत्योः । चेत्रमित्यादि योज्यम् ॥ भूवादि ॥ भू सत्तायाम् । भावित्रं त्रैलोक्यम् । वद व्यक्तायां वाचि स्यन्तः । वादित्रं तूर्यादि । गॄ निगरणे ॥ चरेः ॥ चर गतौ अस्मात्रित्रन्स्यात् वृत्ते वाच्ये । वृत्तं पद्ये चरित्रे च इत्यमरः । ननु इत्रप्रत्यये चरित्रमित्युक्त, ततश्च प्रज्ञाद्यणि चारित्रमिति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । मैवम् । स्वरे विशेषात् ॥ अशि ॥ अशू व्याप्तौ एवमादिभ्य इत्रः । त्रैङ् पालने एवमादिभ्य उत्रश्च स्यात् । वहित्रमिति । वह प्रापणे ॥ धरित्रीति । धृञ् धारणे गौरादित्वात् ङीष् ॥ अमेः ॥ अम गतौ अस्मादित्रं स्यात्स च चित् । उत्रस्तु नानुवर्तते अस्वरितत्वात् । मित्रं नेति विग्रहे त्वमित्रमिति नपुंसकम् ॥ आ ॥ इण् गतौ । अस्मादाप्रत्यये गुणे समयादेशः ॥ कषेरिति । कष खष इति दण्डकः । समयानिकषाशब्दौ समीपवाचकौ बाहुलकात् ॥ दुषे ॥ दोषा । दिवेराप्रत्यये बाहुलकादेवास्य गुणाभावे दिवा ॥ स्वदेराप्रत्यये बाहुलकादेव धातोर्धान्तादेशश्च स्वधयादि ॥ चिते ॥ चितो सञ्ज्ञाने अस्मात्कक् प्रत्ययः स्यात्कश्चान्तादेश । अमरोक्तमाह चिक्कणमिति ॥ सूच पैशुन्ये चुरादिरस्मात्स्मन् णिलोपः । कुत्वषत्वे । सूक्ष्मं स्यात्कतकेध्यात्मे पुंस्यणै त्रिषु धात्पर्क इति मेदिनी ॥ पातेः ॥ पा रक्षणे अस्मात् डुमसुन्स्यात् । डित्त्वाट्टिलोपः । उकार उच्चारणार्थ इत्युज्ज्वलदत्तः । वस्तुतस्तूगित्कार्यार्थः । सुपुंसोति।उगितश्च इति ङीप् पुंसोऽसुङ् इति सूत्रे न्यासरक्षिताभ्यां पुनातेर्मक्सुन् ह्रस्वश्च इति पठितम् । पूञो डुमसुन् इत्यन्ये । भाष्ये तु सूतः मप् प्रसवे पुमान् इत्युक्तम् । उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः इति तत्त्वम् ॥ रुचि । रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । भुज पालनादौ । भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रकयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ वसेः । वस निवासे । वस आच्छादने । वस्तिर्द्वयोर्निरूहे नाभ्यधोभूमिदशासु च इति मेदिनी ॥ शास इति । शासु अनुशिष्टौ ॥ अस्यतीति । असु क्षेपणे । अगस्तिः कुम्भयोनौ च वङ्गसेनतरौ पुमान् इति मेदिनी ॥ सावसेः । अस् भुवि अस्मात्सावुपपदे तिः स्यात् । बहुलवचनान्न भूभावः ॥ वौ । तसु उपक्षये अस्माद्विपूर्वात्तिः स्यात् । अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः इत्यमरः । स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यात् इत्यमर-

माला ॥ पदि । पद गतौ प्रथ प्रख्याने आभ्यां तिः स्यात्स च नित् ॥ पत्तिरिति । पदातिः ॥ प्रथितिरिति । प्रख्याति. ॥ तितुत्रेष्विति । ग्रहादित्वादिडागमनिषेधो नेति भावः ॥ दृणातेः । दॄ विदारणे अस्मात्ति. स्याद्धातोर्ह्रस्वत्व च । दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना इति मेदिनी ॥ कॄतॄ । कॄ विक्षेपे तॄ प्लवनतरणयोः क्षपू सामर्थ्ये । किरीट मुकुटे न स्त्री इति चन्द्रगोमी । कृपीटमुदरे नीरे इति विश्वः । दशपाद्यां तु कॄतॄकृपिकपिभ्यः इति पठित्वा कम्पीट इति चतुर्थमुदाहृतम् ॥ रुचिवचि । रुच दीप्तावभिप्रीतौ च वच परिभाषणे कुच शब्दे तारे अथ वा कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । कितच. कित्त्वात्सूत्रे नलोपेन निर्देशः । कुट कौटिल्ये ॥ उचितमिति । वचिस्वपि इत्यादिना सप्रसारणम् ॥ कुटिकुषि । कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे इति मेदिनी ॥ कुष निष्कर्षे । कुष्मलं छेदनम् । विकसितमित्यन्ये ॥ सर्वधातुभ्योऽसुन् । दशपाद्यां तु असुन् इत्येव सूत्रम् । चिती संज्ञाने चित सञ्चेतने । चुरादि. । सृ गतौ गौरादित्वान्ङीष् । सरसी तु महासरः इति शब्दार्णव. । महान्ति सरांसि सरस्यः इति भाष्यम् । पय गतौ पोङ् पाने । पयः स्यात् क्षीरनीरयोः इति मेदिनी । षद्लृ विशरणादौ । सदः सभा । वर्च दीप्तौ । वर्चो नपुंसकं रूपे विष्ठायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये इति मेदिनी । रुदिर् अश्रुविमोचने । रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेप्यनयोः रोदस्यावपि रोदसी इति विश्वः ॥ वी गत्यादिषु । वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ अन प्राणने अनो भक्तम् । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः इति टचि तु अदन्तम् । पाकस्थानं महानसम् इत्यमरः ॥ तमु ग्लानौ । तमः क्लीबं गुणे शोके सैंहिकेयान्धकारयोः इति रभसः । तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुन्तुदे इति मेदिनी ॥ षह मर्षणे । सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः इति मेदिनी ॥ तप संतापे । तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः इति ॥ मह पूजायाम् । मह उत्सवतेजसोः इति मेदिनी ॥ नभ हिंसायां भौवादिकः क्र्यादिकश्च । नभोऽन्तरिक्षं गगनम् इत्यमरः । नभं तु नभसा सार्द्धं तपं तु तपसा सह । सहं च सहसा सार्द्धं महं च महसा सह ॥ तमेन च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम् इति द्विरूपकोशः । नन्वसुन्प्रत्यये नभः सहस्तम इत्यादिसान्तशब्दाः सिध्यन्ति पचाद्यचि नभं सहन्तममित्याद्यदन्ताः अपि सिध्यन्ति परन्तु रज इति अकारान्तसकारान्तौ नलोपवच्छब्दौ न सिध्यत इति रजेनापि रजः समम् इति कोशश्चिन्त्य एवेति

चेत् । अत्राहुः । रञ्ज रागे अस्मादसुनि भूरञ्जिभ्यां कित् इति वक्ष्यमाणेनासुनः कित्त्वान्नलोपे रज इति सिध्यति घञर्थे कविधानम् इति कप्रत्यये तु रज इत्यदन्तोऽपि सिध्यतीति ॥ रपेः ॥ रप व्यक्तायां वाचि अस्मादसुन् स्यादत एकारश्च । रेपोऽवद्यमिति । अरेपसा तन्वा इति मन्त्रे निरवद्ययेति भाष्ये उक्तं नञ्पूर्वकरेपश्शब्दस्यानवद्यवाचकत्वात् ॥ अशेः ॥ अशू व्याप्तौ अस्मादसुन्स्याद्धातोर्युडागमश्च । यशः कीर्तिः ॥ उब्जेः ॥ उब्ज आर्जवे अस्मादसुन् स्याद्बले वाच्ये बकारस्य लोपश्च । ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि इति मेदिनी ॥-श्वः ॥ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः अस्मादसुन्स्यात्संप्रसारणं च ॥ श्रयतेः ॥ श्रिञ् सेवायाम् अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्स्यात्स च किद्धातोः शिरादेशश्च । उत्तमांगं शिरः शीर्षम् इत्यमरः । घञर्थे कप्रत्यये तु शिर इत्यदन्तोऽपि शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा इति कोशान्तरम् । पिण्ड दद्यान्नयाशिरे इति वायुपुराणे। कुण्डलोद्घृष्टगण्डानां कुमाराणां तरस्विनाम् । निचकर्त शिरान् द्रौणिर्नालेभ्य इव पङ्कजान् इति महाभारतम् ॥ अर्तेः ॥ ऋ गतौ अस्मादसुन् कित्स्याद्धातोरुत्वं च । रपरत्वम् । उरो वत्सच वक्षश्च इत्यमरः ॥ व्याधौ ॥ अर्तेरेव व्याधौ वाच्येसुन् तस्य शुडागमश्च स्यात् ॥ अर्श इति ॥ पानीयमित्यर्थः ॥ इण् गतौ अस्मात्पापे वाच्येसुन्स्यात्तस्य नुडागमश्च । एनः पापम् ॥ रिचेः ॥ रिचिर् विरेचने रिच वियोजनसंपर्चनयोः इत्यस्माद्धनि वाच्येसुन् ॥ रेक्ण इति । चजोः इति कुत्वे अट्कुप्वाङ् इति णत्वम् । इह दशपादीवृत्तौ नुटं नानुवर्त्य रेक· रेकसी इत्युदाहृतम् । तन्न । उत्तरसूत्रे नुडनुवृत्तेर्निर्विवादत्वात् । मण्डूकप्लुतौ मानाभावान्न्यायविसंवादाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु रिचेर्धने चित्किच्च इति पठित्वा नुटं चानुवर्त्य कित्त्वाद्गुणाभावे नुटश्चुत्वेन ञकारे रिञ्च इति साधितम् । तल्लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वादुपेक्ष्यम् । नित्यं रेक्णो मर्त्याः परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णः इत्यस्य प्रसिद्धत्वात् । वैदिकनिघण्टौ च सुवर्णपर्यायेषु तथा पाठात् । वेदभाष्ये तु प्रकृतसूत्रेणैव तस्य साधितत्वाच्च रेक्ण इति प्रयोग एव साधीयानिति दिक् ॥ चायतेः ॥ चायृ पूजानिशामनयोः अस्मादन्ने वाच्ये सुन्स्यात्तस्य नुट् च धातोर्ह्रस्वत्वं च यलोपः । चनो दधिष्वपचता सुते दधिष्वनश्चन इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धोयं चनशब्दः एतेन च णोऽन्नम् इत्युदाहृत्य बाहुलकाण्णत्वमिति वदन्तो दशपादीवृत्तिकारास्तदनुसारिणः प्रसादकारादयश्च परास्ताः ॥ वृङ् ॥ वृङ् संभक्तौ वीङ् स्वप्ने आभ्यां यथाक्रम रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य पुडागमश्च ॥ वर्पो रूपमिति। छन्दोऽभ्रिंदेवा अभिवर्पसाऽभूत् इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धमिदम् । शेपः स्यादृषणं

पेलम् इति सुभूतिचन्द्रः ॥ अकारान्तोऽप्ययम् । शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः इति वार्तिके शेप इति निर्देशात् यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् इति वैदिकप्रयोगाच्च ॥ स्रुरीभ्याम् ॥ स्रु गतौ रीङ् श्रवणे आभ्यामसुन् तस्य तुट् च स्यात् । स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः इति विश्वः । रेतः शुक्रे पारदे च इति मेदिनी ॥ पातेः ॥ पा रक्षणे अस्माद्बले वाच्येऽसुन् जुडागमश्च । युट् चेत्यन्तस्यादिपाठस्तूज्ज्वलदत्तस्य प्रमादिकः । पृथुपाजा अमर्त्यः इत्यादिमन्त्रतद्भाष्यविरोधात् ॥ उदके ॥ पातेरुदके वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य थुडागमश्च । कबन्धमुदकं पाथः इत्यमरः ॥ अदेः ॥ अद भक्षणे । भिःसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम् इत्यमरः । द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा इति भारविः ॥ स्कन्देः ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्धश्चान्तादेशः ॥ आप ॥ आप्लृ व्याप्तौ । अस्मात्कर्माख्यायामसुन् ह्रस्वश्च धातोः । प्रत्ययस्य नुडागमस्तु वा स्यात् । अप्नस्वतीमश्विना अपांसि यस्मिन्नधिसंदधुः ॥ बाहुलकादिति । उपलक्षणं ह्रस्वनुटौ वा स्त इति व्याख्यानस्यापि सम्भवात् । तथा च ब्रुवते कर्मण्यपि नपुंसकमापः इति कोशमुदाहृत्य सर्वमापोमयं जगत् इति प्रयोगो दुर्घटवृत्तौ समर्थितः ॥ रूपे ॥ रूपे वाच्ये आप्नोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च धातोः प्रत्ययस्य जुडागमश्च स्यात् ॥ अज इति । झलां जश् झशि इति पकारस्य बकारः ॥ उदके ॥ उदके वाच्ये आप्नोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च नुमागमो भश्चान्तादेशः ॥ नहेः ॥ णह बन्धने अस्माद्गगने वाच्येऽसुन्भश्चान्तादेशः स्यात् नभो व्योम्नि नभो मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतः इति विश्वः । नभःखं श्रावणो नभाः इत्यमरः । नभं तु नभसा सार्द्धम् इति द्विरूपकोशादकारान्तोऽपि ॥ इणः ॥ इणोऽसुन्स्यादपराधे वाच्ये धातोरागादेशश्च । विश्वोक्तिमाह आग इति ॥ अमेः ॥ अम गत्यादौ अस्मादसुन् हुगागमश्च धातोः स्यात् । अमन्ति गच्छन्त्यनेनाधस्तादित्यंहो दुरितम् ॥ रमेश्च ॥ रमेरसुन्स्यात् हुगागमश्च धातोः । रंहो वेगः । अंहिरंहिभ्यामसुना सिद्धे अघिरघिभ्यामसुनि अङ्घो रङ्घ इति मा भूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्द्धनः । तथा च स्यान्मध्योपचतुर्थत्वमंहसो रहसस्तथा इति द्विरूपकोशः । एवंच दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमङ्घोविघातम् इति रङ्घस्त्वङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तौति प्रीतिप्रसन्नोन्वहमहिमरुचेस्सोवतात्स्यन्दनो वः इत्यत्र अङ्घो रङ्घ इति घकारपाठोऽनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदन्ति ॥ दंशे । दंशे वाच्ये रमेरसुन् हकारश्चान्तादेशः स्यात् । रहस्तत्त्वरते गुह्ये इति मेदिनी ॥ अञ्चि । अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्जु व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु युजिर् योगे युज समाधौ भजि

भर्जने । अङ्ग: अङ्गसी अङ्गांसि । अङ्ग: अंगसी अंगांसि । योग: योगसी योगांसि ॥ भर्गस्तेज इति । हर: स्मरहरो भर्ग: इत्यत्र भर्गशब्दो घञन्त: पुंल्लिंग इति बोध्य: । उच समवाये अस्मादसुनि बाहुलकात्कुत्वम् । न्यङ्क्वादित्वाद्वा । ओक आश्रयमात्रेपि मन्दिरेपि नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ भूरञ्जि । भू सत्तायाम् रञ्ज रागे आभ्यामसुन्किल्वात् । भुव: अन्तरिक्षम् । षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । रजो रेणु: । रज: क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेपि दृश्यते इति मेदिनी । घञर्थे कप्रत्यये तु अकारान्तोप्ययम् । रजोयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु इत्यजयकोश: ॥ वसे: ॥ वस निवासे अस्मादसुन् स्यात्स च णित् । णित्त्वाद्वृद्धि: ॥ चन्दे: । चदि आल्हादाने अस्मादसुन् आदेश्छकारश्च । छन्द: पद्यप्रभेदेपि स्वैराचाराभिलाषयो: इति मेदिनी । अकारान्तोप्ययम् । छन्दावभिप्रायवशौ इत्यमरद्विरूपकोशौ ॥ पचि । डुपचष् पाके वच परिभाषणे आभ्यामसुन्स्यात्तस्य सुडागमश्च । चस्य कुत्वे सस्य षत्वम् । पक्ष: पक्षसी पक्षांसि । यथा शालाये पक्षसी इति श्रुति: । पूर्वोत्तरे द्वे पक्षसी इति अनीकाधिकरणे शाबरभाष्यम् । माधवस्तु पक्षपरिग्रहे इत्यस्मादसुन् इत्याह ॥ वहि । वह प्रापणे ओहाक् त्यागे डुधाञ् धारणादौ एभ्योसुन् स्यात् । अत्र पूर्वसूत्रात्सुटमनुवर्तयतामुज्ज्वलदत्तादीनां मतेनोदाहरणमाह वक्षा: हासा: धासा इति प्राञ्च इति । सकलवृत्तिकृत: प्रसादकारादयश्चेत्यर्थ: । एतच्चायुक्तम् । उक्तोदाहरणानि हि लोके तु न दृश्यन्ते न वा संभवन्ति सूत्रे स्मिन् छन्दसीत्युक्तत्वात् । वेदे तु विपरीतान्येवोदाहरणानि दृश्यन्त इत्याह वस्तुतस्त्विति । वेदभाष्यकारादयश्चेहानुकूला ॥ इण: । इण् गतौ अस्मादासि: स्यात् ॥ मिथुने ॥ सुयशा इति । अशेर्वेदने युट् च इत्यादि पूर्ववत् । सुपया: सुस्रोता इत्याद्युदाहार्यम् ॥ नञि । हन्तेर्नञ्युपपदेसि: स्यात् धातोरेहादेशश्च ऋदुशनसपुरुदंश: इत्यादिना सावनङ् ॥ विधाञ: । डुधाञ् धारणादौ विपूर्वादस्मादसि: स्याद्वेधादेशश्च सोपसर्गधातो: । वेधा: पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि इति मेदिनी ॥ नुव: ॥ णु स्तुतौ अस्मादसि: स्यात्तस्य धुडागमश्च । नोधा इति ॥ मद्यो भवद्वीर्याय: नोधा: इति मन्त्रे नोधा ऋषिर्भव नोधा ऋषिर्भवति इति निरुक्तम् । नवं दधातीति तु नैरुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् ॥ गति ॥ गतौ कारके चोपपदेसि: स्यात् । तप संतापे विद ज्ञाने विद्लृ लाभे ॥ चन्द्रे ॥ चन्द्रं रजतममृतं च । तदिव मोदतेसौ चन्द्रमा इति हरदत्त: ॥ स च डिदिति । डित्त्वाट्टिलोपे चन्द्रमसौ चन्द्रमस इत्यादि सिध्यति ॥ वयसि ॥ डुधाञ् धारणे अस्माद्वयस्युपपदेसि: स्यात्स

च डित् ॥ पयोधा इति । पयःशब्दे उपपदे डुधाञः पूर्ववत् ॥ पुरसि च ॥ पुरः शब्द उपपदे पूर्ववत् । पुरोधास्तु पुरोहितः इत्यमरः ॥ रौतेरिति ॥ रु शब्दे । पुरूरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरूरवाः इत्यमर ॥ चक्षेः ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अस्मादसिः स्यात्स च बहुलं शित् । शित्त्वात्सार्वधातुकसंज्ञायां ख्याञ् न । नृचक्षा राक्षसः । शित्त्वाभावपक्षे तु ख्याञादेशः । प्रख्या, प्रजापतिः ॥ उषः ॥ उष दाहे अस्मादसिः स्यात्स न कित् । उषः प्रभातम् । दशपाद्यां तु वसः कित् इति पाठः वसति सूर्येण सहेति उषा देवताविशेषः । घपो भि इति सूत्रे उपसङ्ख्यति इति कार्तिकस्य समुषद्भिरित्युदाहरणं विहृवद्भिरयं पाठ. पुरस्कृतः ॥ दमेः । दम उपशमे । सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः इत्यमर. ॥ पक्षे अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घ. । जुष्टो दमूनाः दमूनस गृहपति वरेण्यम् । दशपाद्या तु दमे रूनसिः इति सूत्रे एव दीर्घः पठ्यते । तन्मते बाहुलकाद्ध्रस्वो बोध्यः ॥ अंगिरा ऋषिभेदः ॥ सर्तेः ॥ सृ गतौ ॥ प्रायेणेति स्त्रिया बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेप्सरा अपि इति शब्दार्णवः ॥ अप्सरःस्वप्सराः प्रोक्ता, सुमनः सुमनस्स् च इति द्विरूपकोश । एकाप्सरः प्रार्थितयोर्विवादः इति रघु. ॥ विदि ॥ विद ज्ञाने भुज पालनाभ्यवहारयो. आभ्यांविश्व शब्दे उपपदेसिः स्यात् ॥ शब्दस्वरूपपरत्वाद्विश्वे इत्यत्र स्मिन्नादेशो न कृतः । उदाहरणे विश्वं वेत्ति भुङ्क्ते इति विग्रहः । यत्तु तत्पुरुषे कृति इति सप्तम्या अलुक् । विश्वेवेदाः अग्निः, विश्वेभोजाः इन्द्र इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तं तन्न । तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः । सुश्लोको भवतु विश्ववेदाः । पूषा भगः प्रभृडे विश्वभोजाः इत्यादिमन्त्रेषु सुपां लुक एव दर्शनात् । वृत्तौ तथैवोदाहरणाच्च ॥ वशेः ॥ वश कान्तौ । उशना भार्गवः कविः इत्यमरः ॥

इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अदि भुवो ॥ अद् इत्यव्ययम् । आकस्मिकार्थेस्मिन्नुपपदे भूधातोर्डुतच्स्यात् । डित्त्वाट्टिलोपः । अद्भुतमाश्चर्यम् ॥ गुधेः । गुध परिवेष्टने गुध्यते परिवेष्ट्यते प्राणिभिरिति । गोधूमो नागरंगे स्यादोषधीव्रीहिभेदयोः इति मेदिनी ॥ मसेः ॥ मसी परिणामे ॥ स्थः ॥ छा गतिनिवृत्तौ अस्मादूरन् । कित्त्वादालोपः ॥ स्थूरो मनुष्य इति । स्थूरस्य रयो बृहता य ईये इति मन्त्रे तु योगपुरस्कारात्स्थिरस्येत्यर्थ इति व्याख्यातम् ॥ पातेः ॥ पा रक्षणे ॥ वातेः ॥ वा गतिगन्धनयोः रभसकोशस्थमाह वातिरिति ॥ अर्त्तेः ॥ ऋ गतौ अस्मादतिः स्यात्स च नित् ॥ तृहेः ॥ तृह हिंसायाम् क्रस्यकित्त्वाद्गुणाभावः ॥ वृञः ॥ वृञ् वरणे लुठ विलोडने तनु विस्तारे तड आघाते चुरादिः । एभ्य उलच् स्यात् तपछादेशश्च धातोः यद्यपि

सानसिपर्णसि इति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितस्तथापि प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः सः। अयं तु चित्स्वरेणान्तोदात्त इति विवेक.॥ दसेः॥ दसि सेवने अस्माट्टनौ स्यातां नकारस्याकारश्च टनो नकार आद्युदात्तार्थः। दासः शूद्रे दानपात्रे भृत्यधीवरयोरपि इति विश्वः॥ दंशेः॥ दंश दशने अस्मादपि टटनौ नकारस्य चात्त्वं स्यात्। कैवर्ते दाशधीवरौ इत्यमरः॥ उदि॥ चिञ् चयने डैसो डित्त्वाट्टिलोपः॥ सो रसेः॥ रसु क्रीडायाम्॥ पूञः। पूञ् पवने। पुष्यं मनोज्ञेभिहितं तथा मुक्तधर्मयोः इति विश्वः॥ स्रंसेः॥ स्रंसु अधः पतने किन्त्वं तु गुणाभावार्थम्॥ ऋतेः॥ ऋ गतौ अस्मात्कुप्रत्ययः स्याद्धातोरत्वं च रपरत्वम्। युवोरनाकौ। मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके इत्यमरः॥ हिंसेः॥ हिसि हिंसायाम्॥ उदि॥ दृ विदारणे॥ डित्स्वने.॥ खनु अवदारणे अस्मादजलौ स्तः॥ मुख निस्सरणे वक्त्रप्रारम्भोपाययोरपि। सन्ध्यन्तरे नाटकादेः शब्देपि च नपुंसकम् इति मेदिनी॥अमेः॥ अम गतौ। स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री इत्यमरः। अंसः स्यस्ये विभागे च इति दन्त्यान्ते विश्वः॥ मुहेः॥ मुह वैचित्त्ये अस्मात्खप्रत्ययो धातोर्मूरादेशश्च। मुह्यतीति मूर्खः। अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः इत्यमरः। नहेः॥ णह बन्धने। नखं कररुहे षण्ढे गन्धद्रव्ये नखं नखो इति विश्वः। नखो स्त्रीक्लीबयोः शुक्तौ नखरे पुम्नपुंसकम् इति मेदिनी॥ शीङ्॥ शीङ् स्वप्ने अस्मात्खः धातोर्ह्रस्वश्च। ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणाभावः। शिखाशाखाबर्हिचूडालाङ्गलिष्वग्रमात्रके। चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेपि च इति मेदिनी॥ माङः। माङ् माने। मयूखस्त्विट्करज्वालासु इत्यमरः॥ कलि॥ कल शब्दसंख्यानयोः गल अदने आभ्यां फक् स्यात् धातोरकारस्योत्त्वं च॥ गुल्फ इति। तद्ग्रन्थीघुटिके गुल्फौ इत्यमरः। तयोः पदयोर्ग्रन्थी इत्यर्थः॥ स्पृशेः। स्पृश संस्पर्शे। पार्श्वं कक्षाधरे चक्रोपान्तपशुगणेपि च इति विश्वमेदिन्यौ॥ श्मनि॥ श्रिञ् सेवायाम् अस्मात् श्मन्युपपदे डुन्स्यात् डित्वाट्टिलोपः। तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे इत्यमरः। पुरुषस्य मुखे तेषां रोम्णां वृद्धौ श्मश्रुशब्दो वर्तत इत्यर्थः॥ अश्वादयः। अशू व्याप्तौ अस्मात् क्वन्प्रत्ययोनञ्पूर्वात् अयतेर्डुन् च। यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तम् अश्नातेर्डुन् चेति। तदयुक्तम्। डित्वाट्टिलोपे सति धातोरश्रवणप्रसङ्गात्। न च टिलोपाभावो निपात्यत इति वाच्यम्। तथा सति डित्वात्प्रचणस्यानिष्फलत्वापत्तेरिति दिक्॥ जनेः। जनी प्रादुर्भावे अस्माट्टन्प्रत्ययः स्याद्धातोरन्त्यलोपश्च। जटा लग्नकचे मूले मांस्यां शृङ्गे पुनर्जटो इति मेदिनी॥जङ्घेति। जनेरच्प्रत्यये सति अजायत इति टाप्॥ हन्तेः।

देहावयवे वाच्ये हन्तेरच् प्रत्ययः स्यात् द्वित्वं च धातो । अभ्यासाच्च इति कुत्वम् । अमरोक्तिमाह पश्चान्नितम्ब इति । जघनं च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि इति मेदिनी ॥ क्लिशेः। क्लिशू विबाधने अस्मादन्स्यात् । केशः स्यात्पुंसि वरुणे कौबेरे कुण्डलेऽपि च इति मेदिनी ॥ फलेः । फल निष्पत्तौ । पलितं जरसा शौक्ल्यम् इत्यमरः । पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे इति मेदिनी ॥ कटआदिभ्यः । डुकृञ् करणे । करकः कमण्डलुः करका वृष्टिपाषाणः । कटे वर्षावरणयोः । कटकवलये यानी । क्वुन् शिल्पिसञ्ज्ञयोः इति क्वुनाप्ययं सिद्धस्तथा च गुणभाज इहैव वुनि उदाहार्याः । निषेधभाजस्तु क्वनि, उदासीनास्तु यत्रकुत्रचिदिति भावः । नृ नये । स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् इत्यमरः । नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः इति मेदिनी । उदयनाचार्यास्तु न च नरकाख्येव न सन्ति इति क्लीव प्रयुञ्जते, तन्निर्मूलमित्याहुः । सृ गतौ । सरकास्त्री शीधुपात्रे शीधुपानेक्षुशीधुनोः इति मेदिनी । कुर शब्दे । कोरकोस्त्री कुड्मले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः इति मेदिनी । विचकार कोरकाणि इति माघः। कोरकः पुमान् इत्यमरोक्तिस्तु नादर्त्तव्येत्याहुः। अपचरकादयोपि इहैव बोध्याः॥ चीकयतेः । चिक आमन्त्रणे चीक च चुरादिः अस्याद्यन्तविपर्ययः पचिमच्योरित्वं चानुपदं वक्ष्यमाणं बाहुलकबललभ्य बोध्यम् । कीचको दैत्यभिद्वाताहतसस्वनवंशयोः इति मेदिनी ॥ डुपचष् पाके । उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः इत्यमरः । पेचको गजलाङ्गूलमूलोपान्ते च कौशिके इति मेदिनी । मच मुचि काल्कने । मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान् । तद्युक्ते वाच्यवत् क्लीबं स्रोतोञ्जनान्धकारयोः इति मेदिनी ॥ जनेः । जन जनने जनी प्रादुर्भावे वा । जठरः कठिनेपि स्यात् इत्यमरः । जठरो न स्त्रियां कुक्षौ बद्धकर्कटयोस्त्रिषु इति मेदिनी ॥ वचि॥ वच परिभाषणे मन ज्ञाने आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्स च चित् ठश्चान्तादेशः । बठरः कुक्कुटे वण्टे शठे च इति मेदिनी॥ ऊर्जि ॥ दॄ विदारणे अस्मादूर्ज्युपपदे अलचौ प्रत्ययौ स्तः ॥ क्वदरादयश्च । क्व सृ मृ एतदव्ययपूर्वकाट्टघातिप्रतिकालजन्ता निपात्यन्ते ॥ हन्तेः ॥ हन हिंसागत्योः ॥ क्रमि ॥ क्रमु पादविक्षेपे गम्लृ गतौ चमूष् सहने एभ्यस्तुन्स्यादेषां वृद्धिश्च ॥ हर्यतेः ॥ हर्य गतिकान्त्योः । हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे स्यादकुप्ये च नपुंसकम् इति मेदिनी॥ कृञः ॥ डुकृञ् करणे ॥ जनेः॥ तु इत्यविभक्तिकम् । जनेस्तु प्रत्ययो रेफश्चान्तादेशः स्यात् ॥ ऊर्णोतेः ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने अस्मात् डः स्यात् । डित्त्वाट्टिलोपः टाप् । ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवो

रित्यमरः ॥ भ्रुवोर्मध्ये य आवर्त्तस्तत्रेत्यर्थः । अन्तरान्तरेण इति द्वितीया ॥ दधातेः ॥ डुधाञ् धारणादौ अस्माद्यत् प्रत्ययः स्यात्तस्य नुडागमश्च । धान्यं व्रीहिषु धान्याकम् इति मेदिनी ॥ जीर्यतेः ॥ जॄ वयोहानौ अस्मात् क्विन्स्यात् । ऋत इद्धातोः । रपरत्वम् । रेफस्य वकारादेशः ॥ मव्य बन्धने ॥ अन्त्यस्येति । वकारस्येत्यर्थः ॥ ऋजेः ॥ ऋज गतौ । तनोतेः ॥ तनु विस्तारे अस्मात् डउः प्रत्ययस्तस्य सन्वद्भावात् द्वित्वमभ्यासस्येत्त्वं च । डित्त्वाट्टिलोपः । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद्गुणो न । तितउः चालिनी । सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । तितउ परिपवनं भवतीति पस्पशायां भाष्यम् । चालिनी तितउः पुमान् इत्यमरः । चालनं तितउन्युक्तम् इति कोशान्तरम् ॥ स्यादास्तु हिङ्गु तितउ इति पुंनपुंसकवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्भक ॥ एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह ऋधु वृद्धौ इत्यादि ॥ प्रथेरिति ॥ प्रथ प्रख्याने । पा पाने पिबति स्तनादिकमिति पाकः । पोतः पाकोर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः इत्यमरः । अर्भकः कथितो बाले मूर्खेपि च कृशेपि च । पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् । पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेपि च इति मेदिनी ॥ अवद्य ॥ एते कुत्सिते निपात्यन्ते । वद व्यक्तायां वाचि अव रक्षणादौ ऋ गतौ रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः इत्यमरः । कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः इति च । अधमः स्याद्गर्ह्ये ऊनेपि इति मेदिनी ॥ अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । रेफो वर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते पुनरन्यवत् इति च मेदिनी ॥ लीरीङोः ॥ लीङ् श्लेषणे रीङ् श्रवणे ॥ क्रमादिति । श्लेषणे वाच्ये तप्रत्ययः कुत्सिते वाच्ये रप्रत्यय इत्यर्थः । लिप्तं विषाक्ते भुक्ते वाच्यवत्स्याद्दिलेपिते इति विश्वः । क्लिशेः । क्लिशू विबाधने ॥ नामागमश्चेति । प्रत्ययस्येति शेषः ॥ चिन्त्यमिति । ईत्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावसिद्धेरिति भावः । कीनाशः कर्षकक्षुद्रपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना इति मेदिनी ॥ अश्नातेः ॥ अशू व्याप्तौ अस्मादरट् स्यात् । आशु कर्म वरदानादिक्रिया यस्य तस्मिन्वाच्ये शीघ्रदातरीत्यर्थः ॥ ईश्वर इति । स्त्रियां तु टित्त्वान्ङीप् । ईश्वरी प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्ता । ईशेः वनिपि वनोर च इति ङीब्रयोस्तु धातुस्वरेणाद्युदात्ता । पुंयोगलक्षणे ङीपि अन्तोदात्ता । स्थेशभासपिसकसः इति वरचि तदन्ताट्टापि ईश्वरेति विवेकः । ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरीमायामिति मेदिनी ॥ ईश्वरा उमायामिति च्छेदः । ईश्वरः शङ्करे धीशे तत्पत्न्यामीश्वरा इति बोपालितः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वराया

इति भारविः । दशपाद्यां तु सूत्रान्तरमपि ॥ हन्तेरन् घश्च ॥ हन हिंसागत्योः अस्मादृन् प्रत्ययः स्यात् घश्चान्तादेशः । हन्यते गम्यतेतिथिभिरिति घरः गृहम् ॥ चतेः । चते याचने अस्मादुरन् स्यादकार उच्चारणार्थः । चतुरनडुहोरामुदात्तः इत्याम् ॥ प्राततेः ॥ अत सातत्यगमने प्रपूर्वादस्मादरन्स्यात् रेफादकार उच्चारणार्थः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अमेः ॥ अम गतिसंभक्तिषु अस्मादरन्स्यात्तस्य वडागमश्च । अन्तःशब्दोपि प्रातःशब्दवत् अव्ययम् ॥ दहेः ॥ दह भस्मीकरणे।नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने इति मेदिनी। सिचेः ॥ षिच क्षरणे । इकारादेश इति । धातोरन्त्यस्येत्यर्थः । सिंहः कण्ठीरवे राशौ सप्तमे चोत्तरस्थितः । सिंही क्षुद्रबृहत्योः स्याद्वासके राहुमातरि इति विश्वः ॥ व्याङि ॥ घ्रा गन्धोपादाने अस्माज्जातौ वाच्यायां कः स्यात् । कित्त्वादातो लोपः । व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैरण्डकरञ्जयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकार्यां च योषिति इति मेदिनी ॥ हन्तेः ॥ हन्तेरच् स्याद्धातोर्घुरादेशश्च । घोरं भीमे हरे घोर इति विश्वः ॥ चमेः ॥ चमूष भक्षणे । चमूर्वनिर्मेदिनी मह्यी इत्यमरः ॥ तरतेः ॥ तॄ प्लवनतरणयोः । अस्मात् ड्रिः स्यात् डित्त्वाट्टिलोपः ॥ ग्रहेः ॥ ग्रह उपादाने । ङीषिति ॥ कृदिकारात् इत्यनेन । ग्रहणी रुक्प्रवाहिका इत्यमरः । प्रथेः ॥ प्रथ प्रख्याने । प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेपि च वाच्यवत् इति मेदिनी ॥ प्रथमचरम इति वैकल्पिकसर्वनामत्वात्पक्षे जसः शीभावः । प्रथमे प्रथमाः ॥ चरेश्च ॥ चर गतिभक्षणयोः अस्मादमच्स्यात् । चरमे चरमाः । योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः प्रथिचरिभ्याम् इत्येव सुवचम् ॥ मङ्गेः ॥ उखउखि इत्यादिदण्डके गत्यर्थको मगिः पठ्यते । कल्याणं मङ्गलं शुभम् । मङ्गलो ग्रहभेदः । मङ्गला सितदूर्वायामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे सर्वार्थे रक्षणेपि च इति मेदिनी । भावे ष्यञि माङ्गल्यम् ॥ तत्र साधुः इति यत् । मङ्गल्यः स्यात्रायमाणाश्वत्थबिल्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामथः पुष्यामिसिशुक्लवचासु च ॥ रोचनायामथो दध्नि क्लीबं शिवकरे त्रिषु इति मेदिनी ॥

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

उणादिप्रत्ययाः सन्ति पादोत्तरशतत्रयम् । तेषां विवेचनं तत्र शार्मेन्द्रस्वामिभिः कृतम् । प्राचा तु कतिपयानामेवोणादीनामुपन्यासः कृतो न तु सर्वेषां सोप्युपन्यासो नैकप्रघट्टकतया कृतः । किंतु विच्छिद्येति स्पष्टम् । तथापि केचित्प्रमादा मनोरमायां प्रदर्शितास्तेष्वेव कांश्चित्प्रमादान्दर्शयामः । भजो ण्विः इति ण्विप्रकरणे छन्दसि सहः वहश्च इत्युपन्यस्य पशौ व्रजेः षः पदान्ते इति

णिवस्तेनैव षः परिव्राडित्ययं हि प्राचो ग्रन्थस्तद्व्याख्यायां तत्पौत्रेण पञ्चपाद्युणादिसूत्रे इदं पठ्यत इत्युक्तं तदुभयमपि प्रामादिकम् । क्विब्वचि इति क्विब्दीर्घौ हि प्रक्रम्य परौ व्रजेः इति सूत्रस्य पाठात् । अस्मिन्नंशे पञ्चपादोदशपाद्योरेकवाक्यत्वात् । यदपि धनर्त्तिवच्चिदिङ्वपितपिजनियजेरुस् इति पठितम् । तदप्यनाकरम् । तथा हि जनेरुसिः । अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् एतेर्णिच्च । वचेः णिच्च इति सर्वसमतः पाठः । तपूंषि तस्मै वपुष्टरम् इत्यादिमन्त्रेषु आद्युदात्ततया अनुकूलश्चावेदभाष्ये एवमेव स्थितम् । इत्यादयो द्वितीयपादे प्रमादाः ॥ तृतीयपादेपि स्तनिदूषिपूषिगदिच्छृदिभ्यो णेरित्नुच् इति प्राचा पठितं तत्र दूषिच्छृदी केषामपि वृत्तिकृतां ग्रन्थे न पठितौ, दूषयित्नुः छृदयित्नुरिति प्रयोगोऽपि आकारे न दृष्टः । स्तनिहृषिपुषिमुदिगदिमदिभ्यः इति हि पञ्चपादीपाठः । युषिगन्धिमण्डिजनिगमिभ्य इति दशपाद्यामधिकं पठितमित्यन्यदेतत् । यदपि श्रुदक्षिस्पृहिगृहिदृभ्य आय्यः इति पठित्वा दराय्यः जराय्य इति प्राचोक्तं तदपि न । दृजॄग्रहणस्याकरानारूढत्वात् । इत्यादयस्तृतीयपादे प्रमादाः ॥ यदपि कॄगॄस्तॄभ्यः क्विन् कीर्विः गीर्विः स्तीर्विरिति प्राचोक्तम् । तदपि लिपिभ्रमप्रयुक्तमेव । कॄ विक्षेपे गॄ निगरणे स्तॄञ् आच्छादने इति प्राचो ग्रन्थे विरुद्धतासुक्तिरपि मूलाशुद्धैरवाशुद्धा । जॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् इति हि पाठ उणादिवृत्तिकृतां माधवादीनां च संमतः । जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्युरिति तद्ग्रन्थेषूपपादितम् । स्तॄ इत्यस्य दीर्घान्तत्व एव ऋत इद्धातोः इतीत्त्वं लभ्यते न तु ह्रस्वान्तत्वेऽपि तस्माद्यथाकरमेव हि ग्रहीतुमुचितमिति दिक् ॥ यदपि प्राचोक्तं ग्लाज्याहात्वरिभ्योनिः इति । तदप्यनाकरम् । आकरे हि वीज्याज्वरिभ्योनिः इति पठित्वा सूत्रद्वयानन्तरम् वहि श्रि इति सूत्रे ग्लाहात्वरिभ्यो नित् इति सूत्रितत्वात् । तूर्णी रथः सदानवः इत्यादावाद्युदात्तदर्शनाच्च ॥ न च स्त्रियां क्तिन् इत्यधिकारस्थं वार्तिकमेवेदं प्राचोदाहृतं, न तूणादिसूत्रस्थमिति वाच्यमेवमपि त्वरतेः पाठस्यानुचितत्वात् ॥ न ह्यसौ वार्तिकेस्तीति दिक् ॥ एवं संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् इत्यपि प्राचोदाहरणमनाकरम् । स्त्यातेर्ड्रडित्येव सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यां दशपाद्यां चोपलम्भात् । संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री । सूतेः सप्प्रसवे पुमान् इति भाष्ये श्लोकपाठो, न तु सूत्रपाठस्य तथात्वं दृश्यते । एवं तद्ग्रन्थव्याख्यातॄणामपि प्रमादा ऊह्याः । तद्यथा पाणिन्यादिमुनीनिति व्याचक्षाणैरुक्तम् मनेरुच्चोपधायाः इति, नह्येवंविधं सूत्रं पञ्चपाद्यां वास्ति । अत इत्यनुवर्तमाने मनेरुच्च इत्येव सूत्रितत्वादिति दिक् ॥ इति चतुर्थपादे प्राचः प्रमादाः ॥

इत्युणादयः ॥

उणादयो बहुलम्। वर्तमाने लडित्यतो वर्तमानग्रहणं पुवः संज्ञायामित्यतः संज्ञाग्रहणं चानुवर्तते तदाह। एते इति ॥ अत्र हि सूत्रे धातोः प्रत्ययः कृदतिङ् इति चानुवर्तते, तेन कृवापाजिमि इत्यादिना विहितानामष्टाध्यायीबहिर्भूतानामप्युणादीनां प्रत्ययसंज्ञा कृत्संज्ञा च सिध्यति। तथा चोणादिप्रत्ययाः सर्वे धातोः परत्र कर्तरि कृत् इति कर्त्रर्थे भवन्ति। उणादिप्रत्ययान्तस्य कृत्तद्धित इति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिरित्यादि सर्वमपीष्टं सिध्यति। अपरिपूर्णानामुणादीनां परिपूर्णार्थं बहुलग्रहणं तस्य फलमाह। केचिदविहिता अपीति। ह्वेरुलज्विहितः स तु शङ्केरपि भवति शङ्कुलेति प्रयोगदर्शनात्। किंच फिडफिड्डप्रत्ययौ कुत्रापि न विहितौ अतैरूह्येते, ऋटफिडः ऋटफिड्डः इति तयोः कित्त्वं च कल्प्यते। तथा षण्ढ इत्यत्र सत्वाभावश्चेत्यादि ॥ संज्ञास्विति। अनादिसंज्ञास्वेव, न तु सर्वास्वित्याहुः। ह्वेरुलच् इति प्रत्ययं दृष्ट्वा शङ्किः प्रकृतिरूह्यते तेन शङ्कुलेति सिद्धम्। ऋट गतौ इत्यादिभ्यः फिडफिड्डादिप्रत्यया ऊह्यन्ते ॥ कार्याद्विद्यादिति। ऋटफिड इत्यादौ गुणप्रतिषेधादिकार्यानुरोधादनुबन्धं ककारादिकं विद्यात्। अनुबन्धमित्यत्र उपसर्गस्य घञि इति दीर्घः। एतदुणादिषु शास्त्रं शासितव्यमित्यर्थः ॥ भूतेपि दृश्यन्ते। नन्वेवं वर्तमानग्रहणं च उणादयो बहुलम् इत्यत्र नानुवर्त्यताम्। एतच्चोत्तरसूत्रं च त्यज्यताम्। अविशेषेण कालत्रयेपि प्रत्ययलाभादिति चेत्। अत्राहुः। बाहुल्येन वर्तमाने भवन्ति, भूतभविष्यतोस्तु क्वचिदेवेति विवेकप्रदर्शनार्थमिदमिति ॥ भविष्यति गम्यादयः। गमिष्यतीति गमी ग्रामम्। आगमिष्यतीति आगामी। गमेरिनिः आङि णित् इत्याङ्पूर्वस्य तु णित्त्वादुपधावृद्धिः ॥ भीमो भीष्म इति। भियो हेतुभये षुक् इति मप्रत्ययसंनियोगेन वैकल्पिकः षुक्। प्रस्कन्दत्यस्मादिति प्रस्कन्दनः। आपाने ल्युट्। प्रपचत्यस्मादिति प्रपचः पचाद्यच्। मुह्यत्यस्मादिति मूर्खः। मुहेः खो मूर् च। स्खलत्यस्मादिति खलतिर्निष्कोशशिरा इति प्रागुक्तम् ॥ ताभ्यामितीति। ताभ्यामित्यनुक्तौ तु संनिहितापादानस्यैव परामर्शादपादानादन्यत्रेत्यर्थः स्यादिति भावः ॥ ततोसाविति। तनोतेः कर्तरि क्तः। अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिकलोपः। असौ ततो भवति विस्तृतो भवतीत्यर्थे तनोतेस्तुन् ॥ हृत्तमिति। गमनादिना निष्पन्नं यत्तद्वर्त्म। वृतेः कर्मणि मनिन्। अयनं वर्त्म मार्गः इत्यमरः ॥ तुमुन्ण्वुलौ ॥ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्याम् ॥ अत्रेदं बोध्यम्। तुमुन्ण्वुलोः क्त्वाविशेषेपि अव्ययकृतो भावे इति वचनाद्भावे तुमुन्। ण्वुल्

तु कर्त्तरि । क्रियायामिति सप्तमीनिर्देशात्तद्वाचकस्य यातीत्यादेः तत्रोपपद सप्तमीस्थम् इत्युपपदत्वमिति । कृष्णं द्रष्टुमिति । कृष्णकर्मकं भविष्यद्दर्शनं तत्प्रयोजनकं यानमित्यर्थः । कृष्णं दर्शक इति । कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकं दर्शनप्रयोजनकं च यानमित्यर्थः । क्रियायां किम् । भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । इह भिक्षार्थी जटाः ताश्च द्रव्यं, न तु क्रिया, भिक्षितुं जटा इति प्रयोगस्तु धारयतीत्यध्याहारेण समर्थनीयः ॥ क्रियार्थायां किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अस्त्यत्र धावत इति क्रिया न त्वसौ दण्डपातनार्था। धावन तु दण्डपतने हेतुर्भवति न तूद्देश्यमिति दिक् ॥ समानकर्तृकेषु ॥ अक्रियार्थेति । भोक्तुमिच्छतीत्यत्र भोजनविषयिणीच्छेति प्रतीयते, न तु भोजनार्थेच्छेति । अतः पूर्वेणाप्राप्तिरिति भावः । सूत्रस्थसमानशब्द एकतावचन इत्याह । एककर्तृकेष्विति । एकेति किम् । पुत्रस्य पठनमिच्छति । पुत्रस्येति कर्तरि षष्ठी । पुत्रकर्तृकं पठनमित्यर्थः । इह सूत्रे समानकर्तृकेति पदाभावे पुत्रस्य पठितुमिच्छतीति प्रयोगः स्यात्। देवदत्तं भुञ्जानमिच्छतीति काशिका ॥ अत्र काशिकायामुक्तम् । इच्छन् करोतीत्यत्रानभिधानान्नेति । अत्र निष्कर्षमाहुः । उक्तविषये इच्छन्कर्त्तुमिति प्रयोगाभावेपि इच्छन्कर्तुं गच्छतीत्यादौ तु तुमुन्ण्वुलौ इति सूत्रेण स्यादिति॥तच्चिन्त्यम् । करोतीत्यर्थे तुमुनः प्राप्तेरेवाभावात् । तस्य भावार्थकत्वात् । इह च लटा कर्तृप्रतीतिः । किंचेच्छन्कर्तुमिति प्रयोगो नेष्यते इति रिक्तं वचः । कर्तुमिच्छन्निति प्रयोगस्य सकलसंमतत्वात् । पदानुपूर्व्याश्चाहर पात्रं पात्रमाहरेत्यादाविव स्वेच्छायत्तत्वात् । विस्तरस्त्विह मनोरमादावनुसन्धेयः ॥ वष्टीति । वश कान्तौ कान्तिरिच्छेति वशधातुरपीच्छार्थकः ॥ शकधृष ॥ अयमप्यक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भः । भोक्तुं शक्नोति धृष्णोति जानाति इत्यत्र हि भुज्यर्थो विषयतया संबध्यते नैपुण्यं च गम्यते । ग्लायति भोजनविषयिण्यशक्तिर्गम्यते । भोक्तुं घटते इत्यत्र तु भोक्तुमर्हतीति योग्यता । आरभते भोक्तुं प्रक्रमते उत्सहते इति भुजेराद्यावस्था । लभते इत्यत्राप्रत्याख्यानमस्ति भोक्तुमित्यादौ तु संभवमात्रम् । पर्याप्तो भोक्तुमिति । भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः ॥ उपलक्षणार्थमिति ॥ तस्य फलमाह।अनेहा इति ॥ कालो दिष्टोप्यनेहापि इत्यमरः ॥ तेनेह नेति । अनुवादे न भवतीत्यर्थः ॥ यागायेति ॥ यष्टुमित्यर्थः । तुमर्थाच्च भाववचनात् इति चतुर्थी ॥ ण्वुलोपवाद इति । अव्ययकृतो भावे इति भावे विहितत्वात्तुमुनः प्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥ पदरुज ॥ पद्यतेसाविति । करणस्य कर्तृविवक्षात्र बोध्या । पद्यते गच्छति येनेति फलि-

तीर्थः ॥ सृ स्थिरे ॥ सर्तेरिति । ध्वादेर्जुहोत्यादेश्च ग्रहणम् । स्थिरग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणं न तूपपदमिति ध्वनयन्नाह। स्थिरे कर्तरीति ॥ अर्द्धर्चादिषु सारशब्दपाठोऽत्र मानम् ॥ व्याधीत्यादि । अस्थिरार्थमिदं वचनम् । तेन विसारो मत्स्य इत्यत्र विविधं सरतीत्यर्थः संगच्छते । अतीसार इति । उपसर्गस्य घञि इति दीर्घः ॥ मारो बलमिति । अत्रापि सृधातुरन्तर्भावितण्यर्थः । सारयति चेष्टयतीत्यर्थानुरोधात् । बलवानेव हि चेष्टते ॥ सिद्धावस्थापन्न इति । पचतीत्यादौ तु साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ इति भावः ॥ आचमेति । नोदात्त इति सूत्रे अनाचमे इत्युक्तत्वादिति भावः । तत्रैव सूत्रे अनाचमिकमिवमीनाम् इति वार्तिकाद्वृद्धिनिषेधो नेत्याह कामो वाम इति ॥ अपाणिनीयमिति । अमेरुदात्तोपदेशत्वात् घञि वृद्धेर्दुर्लभत्वात् । यदि तु धुर्यान्विश्रामय इत्यादिवक्ष्यति वृद्धिमाश्रित्य णिजन्तादेरच् क्रियते, तदा रूपं सिध्यति । न च णिच्यपि वृद्धिनिषेधः शङ्क्यः । नोदात्त इत्यत्र कृतीत्यनुवृत्त्या णिचि निषेधाभावात् । न चैवमपि मितां ह्रस्वः स्यादिति शङ्क्यम् । वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन ह्रस्वाभावसिद्धेः । परंतु णिजन्तकल्पनायामर्थो भिद्यते इति भावः । वस्तुतस्तु निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजिति विवक्षायां तु न दोष इत्यवधेयम् । एवं च रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी । यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः इत्यादिकविप्रयोगाः साधव एवेति बोध्यम् ॥ अवोदै ॥ अवोद इति । उन्दी क्लेदने अवपूर्वः । घञि नलोपो निपात्यते ॥ एध इति । इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते न धातुलोपः इति निषेधादप्राप्तगुणस्य निपातनमिति ज्ञेयम् । ओद्म इति । उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्चापि निपात्यते ॥ श्रन्थेरिति । प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञि निपात्यते इति बोध्यम् ॥ प्रायिकमिति । सर्वात्मना संज्ञाग्रहणत्यागे कृतः कट इत्यत्र कारः कट इति स्यादिति भावः । भाष्ये त्वनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् ॥ परिमाणाख्यायाम् ॥ सर्वेभ्यो धातुभ्यः । परिमाणं परिच्छित्तिः । आख्यानमाख्या उक्तिः । परिच्छित्तेरुक्तौ सत्यामित्यर्थः । कस्य पुनः परिच्छित्तिरिति चेत्प्रत्ययार्थस्येत्युच्यते । आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थम् । तेन परिमाणग्रहणेन संख्या च गृह्यते। सर्वेभ्यः किम् । अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेनायमेव घञ् बाधेत न त्वयम् ॥ तण्डुलनिचाय इति । निचीयते राशीक्रियते इति निचायः अत्र राश्येकत्वेन समुदायिना परिच्छित्तिर्गम्यते । एरच् इत्यचि प्राप्ते घञ् । निष्पूयते शोध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादिः स निष्पावः ऋदोरप् इत्यपि प्राप्ते घञ् । शूर्पेणेति करणतृतीयान्तस्य कर्तृकरणे कृता बहु-

त्वम् इति समासः । अत्र शूर्पसंख्याया तण्डुलादेरपि परिच्छित्तिः । शूर्पद्वित्वं तु आर्थिकं, न तु शाब्दं, निष्पावगतद्वित्वं तु शाब्दम् । यद्यप्यत्र निरभ्योः पूल्वोः इति घञ् लभ्यते तथापि सर्वग्रहणबलादनेनापि भवितुमर्हतीति भावः । अपप्रत्ययस्य मुख्योदाहरणमाह । द्वौ काराविति ॥ कॄ विक्षेपे । कर्मणि घञ् । शूर्पादिना विक्षिप्तो धान्यादिराशिः कारः । इह प्रकृत्याश्रय एवापवादो न त्वर्थाश्रयः । सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशेन तथैवावगमात्तेनायं प्रकृत्याश्रयो घञ् क्तिनोपवादो न भवति । एका तिलोच्छ्रितिः । उत्पूर्वकाच्छ्रयतेः कर्मणि भावे वा क्तिन् । ऊर्ध्वीकृतो राशीकृत इत्यर्थः । तदेतत्सूचयितुमुक्तम् अजपोरपवाद इति ॥ तयोरपि प्रकृत्याश्रयत्वादपवादयोः समानविषयत्वौचित्यात् स्त्रियां क्तिन् त्वर्थाश्रय इति दिक् ॥ दारजाराविति । अकर्तरि कारके इत्यधिकारात् ॠदोरप् इत्यस्य घञपवादत्वाच्च कर्तरि घञर्थमिदं वचनम् ॥ णिलुक् चेति । चात् घञ् । लोपे हि सति घञाश्रया वृद्धिर्न स्याण्णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानात् । न च णिज्निमित्तैव वृद्धिरस्त्विति वाच्यम् । जारशब्दे मितां ह्रस्वः इति ह्रस्वापत्तेः । जनीजॄष् इति जॄधातोर्षो मित्त्वात् । लुकि सति तस्य परनिमित्तत्वाभावेन क्तिलुगुपध इति क्तौ लुप्तस्य निषेधेन वा स्थानिवत्त्वाभावाज्जार इति रूपं सिध्यतीति भावः। एतेन दीर्यते यैस्ते दाराः जीर्यतेऽनेनेति जार इत्यण्यन्ताभ्यामेव करणे घञस्तु, किमनेन वचनेनेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । ॠदोरप् इत्यपवादविषये उत्सर्गस्य घञो दुर्लभत्वात् । स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेरनङ्गीकारादपवादोऽप्यच् करणाधिकरणयोः इति ल्युटा बाधादिह दुर्लभ इत्यन्यदेतत् ॥ उपेत्येति ॥ गुरुसमीपमेत्येत्यर्थः ॥ अपादाने इति । पुरस्तादपवादन्यायेन इङश्च इत्यस्याच एवापवादत्वात्स्त्रियां तु क्तिन् स्यादिति तद्बाधनायायमारम्भः । घञनुक्रमणमजपोर्विषये इति वचनात्स्त्रियां घञ् न स्यादिति स्त्रियां ग्रहणम् ॥ उपाध्यायेति । या स्वयमध्यापयति तस्यामिदं रूपद्वयम् । पुंयोगे तु ङीषेव । आनुगागमस्य पाक्षिक इत्युक्तम् ॥ करणे इति । वृञ् वरणे इत्यस्मादित्यर्थः ॥ नीशार इति । उपसर्गस्य घञि इति दीर्घः । ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम् इति कथं प्रयोगः । वायुवर्ण इत्यर्थपरिगणनादिति चेत् । अत्राहुः । अत एव वार्तिकप्रयोगादन्येष्वपि शृणातेर्घञ् ॥ रव इति । ॠदोरप् इत्यप् ॥ राज्ञो नय इति । णीञ् प्रापणे इत्यस्मात् अचोयत् ॥ यज्ञे समि ॥ अधिकरणे ल्युटोऽपवादोऽयं घञ् ॥ छन्दो ॥ एरच्विषयत्वात्पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् । केचित्तु प्रस्तारपङ्क्तिरित्यादिप्रयोगानुरोधेनाच् वाविति नानुवर्तयन्ति ॥ उदि ग्रहः ॥ भावादौ घञ् स्यात् । ग्रहवृदृ इति प्राप्तस्या-

योऽपवादः॥परिन्योः। अक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतम्। यथाप्राप्तकरणमभ्रेषः॥ परावनु॥ अत्र व्याचख्युः। द्विः परिग्रहणमिह व्यर्थं सकृदेव कर्तुं शक्यम्। तथा हि। परौ नियो द्यूते इणोऽनुपात्यये नावभ्रेषे। इह इण इत्यनुवर्तनात् इणोऽनुपात्यये इत्यत्र तु परावित्यनुवर्तनाच्चेष्टं सिध्यतीति भावः। ननु पूर्वसूत्रेऽनुपात्ययः पर्यायार्थकत्वेन व्याख्यातः तथा च तदनुवृत्त्यैव सिद्धे पर्यायग्रहणमिह व्यर्थमिति चेत्। अत्राहुः। पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थम्। तेनात्राभिविधिविवक्षायां परमपि अभिविधौ भाव इनुण् इति इनुणं बाधित्वाऽयमेव घञ् भवतीति॥ आकायमिति। आचीयन्तेऽस्मिन्निष्टका इत्याकायम्। अधिकरणे घञ्। अग्निस्थलविशेषं चिन्वतो चयनेन निष्पादयेदिति श्रुत्यर्थः॥ सङ्घे चानौत्तराधर्ये॥ उत्तरे चाधरे चोत्तराधरा स्तेषां भाव औत्तराधर्यम्॥ सूकरेति। स्तनपानार्थमुत्तराधरभावेन सूकराः शेरते तदेतत्प्रत्युदाहरणम्। यदा तु भिक्षुवत्पृथक्पृथगेवावतिष्ठन्ते तदा भवत्येव घञिहापि॥कर्मव्यतिहारे णच्॥ कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहारः। परस्परकरणमिति यावत्। तत्र वर्तमानाद्धातोरित्यर्थः। भावे णजिति। कर्तृवर्जिते कारके न भवत्यनभिधानादित्याहुः। भावादाविति प्राचोक्तं यत्तदुपेक्ष्यमाकरविरोधात्॥ णचः स्त्रि॥ अनेन णजिति चकारोऽत्र विशेषणार्थ इति ध्वनितम्॥ स्त्रियां किम्। व्यतिपाको वर्तते॥ ऐच् नेति। न य्वाभ्याम् इति प्राप्तस्य निषेधेनादिवृद्धिरेव। णचस्तद्धितत्वाभावेप्यञस्तद्धितत्वादिति भावः। कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गधातोर्णजन्तत्वात्ततोञि तत्प्रयुक्तादिवृद्धिरुपसर्गस्येत्याशयेनोदाहरति।व्यावक्रोशीति। क्रुश आह्वाने। हसे हसने।स्यादेतत्।स्त्रियां क्तिन् इति प्रकरण एवायां णञ्विधेयः एवं च स्त्रियामिति न कर्तव्यमिति लाघवमिति चेत्। मैवम्। स्त्रियामित्यधिकारे वासरूपविधिनिषेधापत्तेः। इष्यते तु व्यावक्रुष्टिरिति स्त्रियां क्तिन्नपि, अपवादविषये क्वचिदिष्यते, व्यावचोरी। इह ण्यासश्रन्थ इति युच् प्राप्तः। व्यात्युक्षी अत्र गुरोश्च हलः इत्यकारप्रत्ययः प्राप्तः। क्वचिदकार एवेष्यते न तु णच्, व्यतिक्षा व्यतिहा। सैषा व्यवस्था न्यायतो दुर्लभापि बाहुलकात्स्वीकार्या॥ अभिविधौ किम्॥ संरावः। वासरूपेण घञ् क्वाच न भवति पुनर्भावग्रहणात्। न च कर्तृभिन्नकारकनिवृत्तये भावग्रहणमिति वाच्यम्। पूर्वसूत्र इव शक्तिस्वाभाव्यादेवेनुणोऽप्रवृत्तेः। ल्युटा तु समावेश इष्यते, संरवणमिति। तच्च बाहुलकाल्लभ्यत इत्याकरः॥ अणिनुणः। अत एवेनुणो णानुबन्धो विशेषणार्थ इति ध्वनितम्॥ सांराविणमिति। समन्ताच्छब्द इत्यर्थः। संशब्दोऽभिविधिद्योतकः। पूर्ववत्समतिकादण्, अणस्तद्धितत्वादादिवृद्धिः।

इनण्यनपत्ये इत्यनपत्याणि इनः प्रकृतिभावात् नस्तद्धिते इति टिलोपेन न निवृत्तिः । स्वभावतश्चेदमणिनुणन्तं नपुंसकम् ॥ आक्रोशे ॥ ग्रहवृदृ इत्यपि पाद्येयमारम्भः ॥ अवग्रहः पदस्येति । छेदविशेष इत्यर्थः । निग्रहो निरोधः ॥ प्रे लिप्सायाम् ॥ लिप्साया किम् । देवदत्तस्य प्रग्रहः । प्रकृष्टो विनिवेश इत्यर्थः ॥ पात्रप्रग्राहेणेति । भिक्षापात्रोपादानेन पात्रं गृहीत्वेति यावत् ॥ नौ वृ ॥ नौ उपपदे वृञो भावादौ घञ् स्यात् ॥ निवरा कन्येति । ग्रहवृदृ इत्यादिना कर्मण्यप् । ननु स्त्रीत्वविशिष्टे कर्मणि परत्वात् क्तिना भाव्यम् अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः इत्युक्तेरत आह । क्तिन्विषयेपीति ॥ एवं च प्रायेण भावार्थ एव । घञजबन्ताः पुंसि इति द्रष्टव्यम् ॥ रश्मौ च ॥ रथादियुक्तानामश्वानां संयमनार्था रज्जूः रश्मिः तस्यामभिधेयाया प्रे उपपदे ग्रहेर्घञ् स्याद्भावादौ । इह द्विःकत्वो ग्रहिरुपात्तः सकृदेव तु वक्तुं शक्यः । तथा हि उदि ग्रहः समि मुष्टौ आक्रोशेऽवन्योः प्रे लिप्सायाम् परौ यज्ञे अवे वर्षप्रतिबन्धे विभाषा प्रे वणिजाम् इत्यादि परौ भुवोऽवज्ञाने इत्यस्यानन्तरम् आङि रुप्लुवोः इत्यस्तु, तथा तु न कृतमित्येव ॥ वृणोतेः ॥ प्रावार इति । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् इत्युपसर्गस्य दीर्घः । आच्छादने किम् । प्रवरो गौः प्रशस्त इत्यर्थः ॥ परिभाव इति । अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया इत्यमरः ॥ परत्वाद्धि क्तल्युटौ प्राप्तौ । तथा च पूर्वविप्रतिषेधोयं फलितः । एवं च वासरूपन्यायोत्र न प्रवर्तते । अनपवादत्वादिति भावः । वर्षमिति । वृषभो वर्षणात् इति भाष्यप्रयोगात्तु ल्युडपि । वर्षणम् ॥ ऋदोरप् ॥ ऋश्च उश्च तयोः समाहाररे सौत्रं पुंस्त्वम् । ऋदोः इत्ययं न तकारः किं तर्हि दकारः । निरभ्योः पूल्वोरित्यपवादतया घञ्विधानाज्ज्ञापकाद्दीर्घान्तादप्युदाहरति लवः पव इति ॥ घञचोरपवाद इति । निश्चय इत्यत्राचः प्राप्तिरन्यत्र घञ इति विवेकः । हस्तादाने तु प्रपूर्वकाच्चिनोतेर्घञुदाहृतः॥ वशिरण्योरिति । घञि प्राप्ते वचनम् । वशनं वशः । रणन्ति शब्दं कुर्वन्त्यस्मिन्निति रणः संग्रामः ॥ व्यद्यते विशेषेण भक्ष्यते इति विघसो वैश्वदेवशिष्टमन्नम् । शष्पं बालतृणं घासः इत्यमरः ॥ उपजापो मन्त्रभेदः ॥ शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः । स्वान इत्यमरः ॥ क्वणो ॥ निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि । वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः इत्यमरः ॥ मदो ॥ अनुपसर्गे सुप्युपपदे नित्यमप् स्याद्भावादौ ॥ प्रमद ॥ प्रसंभ्यां हर्षे इति नोक्तम् । प्रसंमदः । संप्रमद इति हर्षे मा भूदिति ॥ प्रजने सर्तेः । प्रजनं प्रजनः । भावे घञ् जनिवध्योः इति वृद्धिनिषेधः । प्रशब्दबलादत्र जनेरर्थान्तरत्वम् । प्रतिष्ठते इत्यत्र प्रादुर्भावो यथा । तदेतदाह ।

प्रथमगर्भग्रहणमिति। कामिकानुरोधेनेदमुक्तम् प्रथमं द्वितीयं वेत्यनाग्रहः किन्तु गर्भग्रहणमित्यन्ये ॥ हनश्च वधः ॥ अन्तोदात्त इति। सूत्रे वधशब्दोऽन्तोदात्ततयो-च्चारित इति भावः॥ अगारैक। प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके इत्यमरः ॥ संघोद्घौ। मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनि इत्यमरः ॥ ड्वितः ॥ अयमिति ॥ अत एव पाकेन निर्वृत्तमिति विगृह्यते न तु प-क्तेनेति। यत्तु प्राचोक्तं भावादाविति तन्नेति भावः ॥ चेर्मप्। तद्धितेषु व्याख्यात-मिदम् ॥ नित्यग्रहणादिति। तत्र हि नित्यमिति योगो विभज्यते। तत्सामर्थ्या-दर्थविशेषानादरेणैव मब्विषयत्वं निर्णीयते, एकयोगत्वे तु निर्वृत्त इत्यधिकारा-न्निर्वृत्तार्थस्याविवक्षायां स्वातन्त्र्यं प्रसज्येत, ततश्च मपं विनापि पक्त्रिरिति प्रयो-गः स्यादिति भावः॥ उप्त्रिममिति वपेर्यजादित्वात्किति संप्रसारणे वापेन निर्वृ-त्तमित्यर्थः ॥ यजयाच। भावेऽकर्तरि कारके चेति वर्तते। अत एव यज्ञेन यज्ञ-मयजन्त देवाः इत्यत्र इज्यते यज्ञ इति व्याचक्षते ॥ विश्न इति। च्छ्वोः शूडनुना-सिके च इति शः ॥ उपसर्गे ॥ प्रधिरित्यादि। किस्त्वादातो लोपः ॥ अन्तर्धिरिति। अन्तःशब्दस्याङ्किविधौति वार्तिकादुपसर्गत्वम् ॥ उपाधीयतेऽनेनेति। एतेन उप समीपे स्वधर्ममादधातीत्युपाधिः। बाहुलकात्कर्तरि किरिति माधवादिग्रन्थो नादर्त्तव्य इति ध्वनितम्। विधाता विश्वसृड्विधिः इत्यत्रापि कर्त्तरि मा भूत् किः किन्तु विध विधाने इत्यस्मात् इगुपधात्कित् इतीनि रूपसिद्धेः ॥ स्त्रियां क्तिन् ॥ घञोऽपवाद इति। यत्तु प्रक्रियाग्रन्थं व्याचक्षाणा आहुः भाष्ये तु अधिक-कारोऽधिकारः इति घञप्युदाहृतः इति। तद्भ्रमात्। न हि तत्र स्त्रीत्वविशिष्टो भावोऽर्थः कि तु पुंस्त्वविशिष्ट इति ध्येयम् ॥ अजपौ त्विति। तयोरवकाशः चयः लवः क्तिनोऽवकाशः कृतिः हृतिः। चिनोतिस्तौतिभ्यां तु स्त्रियामुभयप्रसङ्गे पर-त्वात् क्तिन्नित्यर्थः ॥ प्रामादिकमिति। स्फायः स्फी निष्ठायाम् इति निष्ठाया-मेव स्फीभावविधानादिति भावः ॥ श्रुयजीति। परत्वात् करणाधिकरणयोश्च इति ल्युटि प्राप्ते वचनम्। श्रुतिः श्रोत्रम् ॥ यजेरिति। यजेः क्तिनि वचिस्वपि इति संप्रसारणं व्रश्चभ्रस्ज इति षत्वे इष्टिरिति रूपम्। इज्यतेनयेति विग्रहः। एव-मिष्यतेनया इष्टिः। स्तूयतेनया स्तुतिः॥ तेन नत्वमिति। कीर्णिरित्यादौ रदा-भ्याम् इत्यनेन नत्वम्। लूनिरित्यादौ तु ल्वादिभ्यः इत्यनेनेति विवेकः ॥ ह्लादः इति। ह्लादो निष्ठायामित्यत्रेत्यर्थः ॥ चूर्त्तिरिति। ति च इति चरफलोरुत्वे र्वोरुपधायाः इति दीर्घः ॥ चायतेः। चायृ पूजानिशामनयोः ॥ क्तिन्नपीति। अ-स्त्रियामिति प्रतिषेधेन स्त्रियां वासरूपविधेरभावादिदमुक्तम् ॥ घञोपवाद

इति॥ पुरस्तादपवादन्यायेन। ण्यादिभ्य आतश्चोपसर्गे इति, पचेस्तु षिद्भिदादिभ्यः इति प्राप्तस्याङोपवादो, न तु ण्वुल्विनोरिति भावः। ण्वुल्विनौ तु परत्वाद्भवत एव। कां त्वं ख्यायिकां त्वं ख्यायिम् इति भाष्यकारप्रयोगात्॥ प्रस्थितिरिति। द्यतिस्यतिमास्थाम् इत्यात इत्त्वम्॥ सङ्गीतिरिति। घुमास्था इत्यादिना ईत्त्वम्॥ उदात्त इतीति॥ मन्त्रे वृष इति सूत्रादनुवर्तते इत्यर्थः। एवंच क्तिन्नन्तस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ऊतियूति इत्यादयोन्तोदात्ता इति पर्यवसन्नोर्थः॥ इत्त्वाभाव इति। द्यतिस्यतिप्राप्तस्याभाव इत्यर्थः। हन्तेरिति। नकारस्येत्त्वं, हिनोतेस्तु गुण इति बोध्यम्॥ कीर्तिरिति। कीर्त्तयतेःयासश्रन्थ इति युचि प्राप्ते क्तिन्निपात्यते उदात्तत्वं च। तां स्तुते कीर्तिम्॥ व्रजयज॥ उदात्त इत्येव। पित्करणं तूत्तरत्र तुगर्थम्॥ गलपार्श्वेति। तया हि क्रुद्धो ज्ञायते इति भावः। शेरतेस्यामिति शय्या। भरणं भृत्या जीविका। कुमारभृत्याकुशलैरधिष्ठिते इति रघुः। संज्ञायां किम्। मतिः। स्मृतिः। आसुतिः। तथा च व्यवहृतम् मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च कर्मणि भृती रजः कृष्यासुति इत्यादि। एतेन मतिबुद्धीत्यादिसूत्रप्रयोगादेव मतिभृतीत्यादीनां साधुत्वमिति दुर्घटाद्युक्तिः प्रत्युक्ता॥ क्रियेति। यदा भावकर्मणोः शः तदा सार्वधातुके यक् रिङ् शयग्लिङ्क्षु इति रिङादेशः। अन्यत्र तु यगभावेपि शे परतो रिङादेशे कृते इयङि सति रूपं तुल्यम्॥ इच्छा॥ इषेर्भाव इति न त्वकर्तरि कारकेपीत्यर्थः। अत एव करणेऽर्थे इष्यतेनया इष्टिरिति प्रागुक्तम्॥ यकारनिवृत्तिरिति। हलादिशेषस्तु नास्ति, षाष्ठद्वित्वे धातुद्वित्वे वाभ्याससंज्ञाश्लोकारात्। इह च तदुभयाभावादिति भावः॥ अटाट्येति। यदा तु अटतेर्यङ्लुङन्तात् अप्रत्ययात् इत्यकारस्तदालोपे यस्य हलः इति यलोपेटाटेति रूपं बोध्यम्। द्वित्वे हलादिशेषे सति दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घप्रवृत्तेः॥ जागर्त्तेरिति। शे परतः सार्वधातुके यक्। जाग्रोविचिण्णल्ङित्सु इति गुणः॥ गुरोश्च॥ धातोः इत्यनुवृत्त्या हल इति धातोर्विशेषणात्तदन्तविधौ हलन्तो धातुर्लभ्यते, न चायं गुरुरिति संभवति अज्विषयो हि गुरुः अतो मत्वर्थो लक्ष्यत इत्याह। गुरुमत इति॥ ननु विपरीतमस्तु गुर्वन्ताद्धलः इति तादृशस्यापि धातोः डुक्रीञ् इत्यादेः सत्त्वादिति चेत्, मैवम्। चेष्टायामनध्वनि आशंसायां भूतवच्च इति निर्देशेन विपरीतशङ्काया अप्रवृत्तेः॥ षिद्भिदा। कथं तर्हि मधुसुरभिसुखाऽगन्धलब्धेः इति माघः प्रेक्षोपलब्धिः इत्यमरश्च। षित्त्वादङि लभेत्येव तद्युचितम्। सत्यम्। अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलब्धेः इति भाष्यप्रयोगाद्बाहुलकाद्वा क्तिन्नपि बोध्यः। विस्तरस्त्विह मनोरमायां बोध्यः॥ भिदेति। एवमादयोदन्ताः

समुदाया एव गणे पठ्यन्ते तत्र ये प्रकृतिभागा भिद, छिद इत्यादयस्ते आदि-शब्देन सूत्रे निर्दिष्टाः गणे विशिष्टपाठस्तु लोकप्रसिद्धार्थविशेषस्य क्वचिदलाक्षणिककार्यस्य संग्रहार्थः ॥ भित्तिरन्येति । भिद्यत इति भित्तिः कुड्यम् ॥ छिदेति । द्वैधीकरण एवायम् । अन्यत्र तु छित्तिश्छिद्रम् ॥ मृजेति ॥ मृजू शुद्धौ अस्याषित्त्वाद्भिदादौ पाठः ॥ चिन्तिपूजि ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन तोलयतेस्तुलेति हरदत्त. । अत एव तुलां यदारोहति दन्तवाससा इति नैषधकृदाह । युचोऽपवाद इति ॥ ण्यासश्रन्थ इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः ॥ आसनेति ॥ आस्यतेऽस्यामिति विग्रहः । ऋहलोर्ण्यत् इति ण्यत्प्रत्यये त्वास्या । न च स्त्रीप्रत्यये वासरूपविधिर्नेति शङ्क्यम् । अपवादस्य युचः स्त्रीप्रकरणस्थत्वेपि उत्सर्गस्य ण्यतस्तदभावात् ॥ घट्टिवन्दि । विदिर्लाभार्थो गृह्यते, ज्ञानार्थस्य तु संवित्तिः ॥ इषेरिति । अनिच्छार्थस्य युच् । इच्छार्थस्य त्विषेरिच्छेत्येव ॥ रोगाख्या ॥ धातोर्बहुलं ण्वुल् स्यात्प्रत्ययान्तं चेद्रोगस्य संज्ञा । क्तिन्नादीनामपवादः प्रच्छर्दिकेति । छर्द वमने । प्रवाहिकेति । प्रवाहयति मुहुर्मुहुः प्रवर्तयतीति प्रवाहिका ग्रहणी ॥ विचर्चिकेति । चर्च अध्ययने प्रत्ययोपसर्गाभ्यां रोगप्रतीति । पाम पामा विचर्चिका इत्यमरः । शिरोऽर्तिरिति । शिरःपीडा । अर्द हिंसायाम् । तितुत्र इति नेट् । धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः ॥ आसिका ॥ शायिकेति । आसनं शयनमित्यर्थः ॥ इक्श्तिपौ । धातोर्निर्देशेऽनुकरणम् ॥ बहुलमित्यनुवृत्तेः क्वचिन्न गुणिज्जिकङ्कः सन् भुवो वुक् लुङ्लिटोः ॥ पचतिरिति । उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यति ध्यायतेः संप्रसारणं चेत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि सार्वधातुके परे शबादयः । एवं भावकर्मवाचिन्यपि सार्वधातुके क्वचिद्यगपि विभाषा चीयतेरिति तथा । तत्र हि चीलीङीयंका निर्देशो न तु श्यनेत्युक्तम् । यत्तु प्राचा श्तिपः श्तित्करणसामर्थ्याच्छबादय इत्युक्तम् । तन्न । पिबतिर्म्नायतिरित्यादौ पिबादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वात् ॥ वर्णादिति । वर्णानुकरणादित्यर्थः । न तु वर्णादुच्चार्यमाणादिति । तथा हि सत्यंकार इत्यादावेव स्यान्न तु ककार इत्यादौ अत्र हि संघातस्योदच्चारणानुकार्यं लिङ्ग वर्णमात्रम् अकारस्योच्चारणार्थत्वात् । कथं तर्हि समुच्चयार्थश्चकारः । एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थः इत्यादिप्रयोगा इति चेत् । अत्राहुः । क्वचित्सङ्घातादपि भवति उच्चैस्तरां वा वषट्कारः इति सूत्रनिर्देशात् सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते इति भाष्यप्रयोगाद्बहुलवचनाच्चेति ॥ इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वे-

पि धात्वधिकारस्थत्वात्कृत्संज्ञा तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । प्रयोजनाभावान्न ककारस्येत्संज्ञा । आर्द्धधातुकत्वाभावादिडागमो न अस्य च्वौ इत्यादौ तु कारप्रत्ययाभावो बाहुलकादेव ॥ रादिफः ॥ वासरूपविधिना कारोपि तेन रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति इत्यादिप्रयोगः साधुरेव ॥ अकारलोप इति । अतद्धितपरत्वादभत्वाच्च यस्येति लोपस्याप्राप्तिरिति भावः । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिह पूर्ववद् बोध्यम् । तसौ मत्वर्थे इत्यत्र बाहुलकाच्छो न शैषिकान्मतुबर्थो यात् इत्यत्र तु बाहुलकादेव मतुबर्थशब्दाच्छः। अन्ये तु नैतत्कृदन्तं मत्वर्थे भव इति विग्रह्य गहादित्वाच्छप्रत्यये तद्धितान्तमेवेत्याहुः ॥ इणजा ॥ धात्वर्थनिर्देशे प्राप्तस्य ण्वुलोपवादोयम् । एवमग्रेपि ॥ आजिरिति । बाहुलकादजेर्वीभावो न ॥ संज्ञायाम् ॥ अधिकरणे ण्वुलर्थोयमारम्भः । उद्दालकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सा तथा भञ्जनं भञ्जिका भावे ण्वुल् । उद्दालकपुष्पाणां भञ्जिकेत्यन्ये ॥ सूत्रे आख्यानशब्दस्याल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते व्याख्यानस्य प्रश्नपूर्वकतयार्थप्राप्तक्रममनुसृत्य व्याचष्टे । परिप्रश्ने आख्याने चेति॥ परिपाटीति । पट गतौ परिपूर्वः । इणजादिभ्यः इतीण् कृदिकारात् इति ङीष् ॥ आक्रोशे ॥ आक्रोशः शापः । नपुंसके भावे क्तः । ननु तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति लिङ्गत्रयसाधारण्येन भावकर्मणोः कृत्यादिविधानात्तेनैव नपुंसके भावे क्तः सिध्यति किमनेन पुनर्विधानेनेति चेत् । अत्राहुः । भूते इत्यधिकृत्य निष्ठा इति सूत्रेण विहितस्य क्तस्य भावोर्थः तयोरेव इति सूत्रेण विहितः अनेन तु कालसामान्ये नपुंसके भावे क्तो विधीयते एवं च स्वविषये परत्वात् घञजपां बाधक इति परिशेषादेवैषां पुंविषयत्वं सिध्यति । किं च इह भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यस्यासंनिधानात्सकर्मकेभ्योप्ययं भवति घञादिवत् । गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः इत्यादिदर्शनात् । तथा च नास्त्यत्र शङ्केति । नन्वेवं तद्योगे कर्मणि द्वितीया स्यात् । कृद्योगलक्षणषष्ठ्या न लोका इति निषेधादेवं च घटं कृतं हृद्यं भिन्नमित्यादि प्रसज्येत अनूरुसारथेः इत्यत्र तु कर्तरि तृतीया नापाद्यते कारकषष्ठ्या निषेधेपि शेषत्वविवक्षया षष्ठीति समाधानसम्भवादिति चेत् । मैवम् । नपुंसके भावे क्तस्ययोगे षष्ठ्या उपसंख्यातत्वात्कर्मणि द्वितीयाया अभावात् । शेषत्वविवक्षामाश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातमाकरे इति चेत् । तर्हि तत्प्रामाण्यात्प्रायेण शेषत्वविवक्षैवेत्यस्तु । तथा च घटं कृतमित्यादि तु न प्रसज्यते एव । क्वचित्तु द्वितीयापि दृश्यते भ्रान्तं देशमनेक-

दुर्गं विषममिति दिक् ॥ कर्मणि च ॥ कर्तुः इति कर्मणि षष्ठी उभयप्राप्तौ-कर्मणि इति नियमाद्येनेति तृतीया तदाह । येन स्पृश्यमानस्य कर्तुरिति ॥ ल्युट् स्यादिति । नपुंसके भावे इति बोध्यम् । अत एवाह । पूर्वेणेति ॥ ल्युट् च इत्यनेनेत्यर्थः ॥ नेहेति । स्नापने न गुरुः कर्ता किंतु शिष्य इत्यर्थः । शरीर-स्पर्शनं किं, पुत्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम् । मानसी प्रीतिरत्र ॥ करणाधिकरण-योः ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोऽपवादोऽयम् । अजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वा-द् बाधते । उक्तं हि अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन इति ॥ इध्मेति । इध्मानि प्रव्रश्च्यन्ते येन, गोदुह्यते यस्यामिति विग्रहः ॥ आकुर्वन्तीति । एत्य कुर्वन्त्यस्मिन्व्यवहारमित्याकर उत्पत्तिस्थानम् ॥ अवे । अवेउपपदे तॄभ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ् स्यात् । घ-स्यापवादः ॥ अवहारेत्यादि ॥ वृत्तिकारस्त्वाधाराबायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चका-रेणावहारशब्दं जग्राह । तदसंबद्धमिति स्पष्टमेव । उदङ्को । हलश्चेत्येवसिद्धे उदकप्र-तिषेधार्थमिदम् ॥ उदकोदञ्चन इति । पुंसि संज्ञायाम् इति घे प्राप्ते घ-ञ्विहितः । उदके तु घञि प्रतिषिद्धे घ एव स्यान्न तु ल्युडिति चेत् । मैवम् । प्रतिषेधसामर्थ्यात् घस्याप्यप्रवृत्तेः । नहि इह घ घञि वा रूपे विशेषोऽस्ति । न च स्वरे विशेषः घे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तता, घञ्यपि थाथादि स्वरेण तथैवेति ॥ जालमा ॥ जल धान्ये । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः इति णप्रत्यये जालशब्दः सिद्धः । तेन जालशब्दोऽत्र निपात्यत इति न भ्रमितव्यम् ॥ खनो ॥ चित्करणमिति । आखन इत्यादौ चजोः इति कुत्वस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः ॥ भगः पदमिति । ननु पदमित्यत्र घस्य किं प्रयोजनमिति चेत् । अत्राहुः । करणा-धिकरणयोः पुंसि संज्ञायाम् इति यदि घः स्यात्तदा पदमिति नपुंसकं न स्यात्, अनेन चेत् घो भवति तदा त्विष्टसिद्धिरिति ॥ एते इति । आखनादयः षडित्यर्थः ॥ ईषद्दुःसुषु ॥ इह सामान्योक्तावपि योग्यताबलाद्विशेषणस्य विषयविभागो लभ्यते दुरिति कृच्छ्रार्थं, इतरौ त्वकृच्छ्रार्थे, तदेतद्दर्शयति कृच्छ्रे दुष्कर इत्यादिना ॥ भवतेति । न लोका इति षष्ठीनिषेधात्कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यं, स्वल्पं कार्यमित्यर्थः । खलिति लकारः स्वरार्थः । खित्करणं तूत्तरत्र मुमर्थम् ॥ निमिमीति । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च विभाषा लीयतेः इति प्राप्तं निषिध्यते ॥ निमय इत्यादि । एरच् ॥ उपसर्गात्खल्घञोः । लभेश्च इत्यने-नैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह उपसर्गादेवेति ॥ यदास्वती इति ॥ सुः पूजायाम् अतिरतिक्रमणे च इति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ कर्तृकर्मणोः ॥ चकारः सनि-

योगार्थः । यदा कर्तृकर्मणोरीषदादीनां च युगपत्प्रयोगस्तदेव प्रत्ययो यथा स्यात् । न च कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वमेवास्तु, न तूपपदत्वमिति वाच्यम् । ईषदादीनामेवोपपदत्वे तु खलः खित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । मुमर्थं हि तत्, मुम् चानव्ययस्य विधीयते तस्मात्कर्तृकर्मणोरित्युपपदत्वमेव तदेतदाह । ईषदादिषु चेति ॥ कर्तृकर्मणी द्वे, भूकृञौ च द्वौ, तयोर्यथासंख्यं प्राप्तम् । स्वीकृतं च काशिकाकृता न्यासकारहरदत्तादिभिश्च, प्राचापि तथैवोक्तं तद्व्याख्यातृभिश्चानुमोदितम् । तत्सर्वं नादर्तव्यम् । यथासंख्यसूत्रस्थभाष्यविरोधादिति ध्वनयन्नाह । यथासंख्यं नेष्यत इति ॥ ननूपपदयोर्मध्ये पूर्वापरीभावव्यवस्था सिध्यति । भूकृञोरव्यवहितत्वं कर्तृकर्मणोरेवेष्यते, न त्वीषदादीनाम् । एवं च कथमत्रेष्टव्यवस्था सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः । बहुलग्रहणानुवृत्त्या दुराढ्यभव इति भाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यवस्था सिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह । कर्तृकर्मणी चेति । भवतेः कर्त्तर्युदाहरति।अनाढ्येनाढ्येनेति ॥ कर्मणि त्वनाढ्य आढ्यो भूयते इति विग्रहः । भाव्यते इति तदर्थः । एवमग्रेऽपि विग्रहद्वयमुन्नेयम् । अनाढ्येनाढ्येन स्वयमेव क्रियते अनाढ्यः आढ्य. क्रियत इति ॥ इत्यादीति ॥ आदिशब्देन दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः दुर्मर्षणः ॥ क्तिच्क्तौ ॥ क्तिचश्चकारो न क्तिचि इति विशेषणार्थः । न क्तौ इत्युक्ते हि क्तिनोऽपि ग्रहणं स्यादिति प्राञ्चः । तन्न । एकानुबन्धपरिभाषयैव क्तिनो व्यावृत्तिसिद्धेरिति हरदत्तः । यत्तु वदन्ति । तितुत्र इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थश्चकारः।अन्यथा एकानुबन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु क्तिन इति तद्भ्रमात्।तितुत्र इति सूत्रेऽनुबन्धविशिष्टरूपानुच्चारणेनैकानुबन्धपरिभाषाया उक्तिसम्भवस्यैवाभावात् । एतेन तितुत्र इति सूत्रे एकानुबन्धत्वात्क्तिरेव गृह्यते, न त्वयं क्तिच्, ततश्च रोदितीति रूपं न स्यादिति शङ्काप्यपास्ता ॥ भूतिरिति । यद्यपीह परत्वात् श्र्युकः क्किति इत्येवेण्निषेधो न्याय्यः । तथापि वन्तितन्त्योरिण्निषेधार्थमावश्यकत्वात्फले विशेषाभावाच्च तितुत्र इत्युपन्यस्तम् ॥ दीर्घानुनासिकेति । अनुनासिकस्य क्विझलोः इति दीर्घस्य, अनुदात्तोपदेश इत्यादिनानुनासिकलोपस्य च प्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ यन्तिरित्यादि । यम उपरमे रम क्रीडायाम् वनु याचने तनु विस्तारे ॥ अलंखल्वोः ॥ पूजार्थमिति । ननु विकल्पार्थमेवास्तु, अल रुदित्वा, अलं रोदनेनेति रूपद्वयसिद्ध्यर्थमिति चेत् । मैवम् वासरूपन्यायेनैतत्सिद्धेः । न च क्त्ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्न इति सिद्धान्तात् ल्युटि वासरूपन्यायो नास्तीति वाच्यम् । क्त्ल्युडादयोऽपवादभूताः स्वबाध्यं नित्यं बाधन्ते इति हि तस्य निष्कृष्टोर्थः । इह तु ल्युटोऽपवादः क्त्वेति

वैषम्यात्। ननु प्रैषादिषु कृत्याश्च इति वचनेन त्वधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नावश्यमस्तीति ज्ञापितमिति चेत्। किं ततः। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र इतीष्टानुरोधेन तदभ्युपगमे बाधकाभावात्॥ अलं दत्त्वेति। अपात्रे न देयमिति फलितोर्थः॥ उदीचाम्॥ व्यतीहारो व्यतिक्रमः। मेङः कृतात्त्वस्य माङ इति निर्देशो नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् इति परिभाषां ज्ञापयति, तेन घुसंज्ञायां देपोऽपि अदाप् इति पर्युदासः सिध्यति॥ अपमित्येति। समासेनञ्पूर्वे इति वक्ष्यमाणेन क्त्वो ल्यपि तुक्। याचित्वा प्रणिददातीत्यर्थः॥ परावर॥ अप्राप्येति। दक्षिणदेशस्थानां गङ्गामप्राप्य विन्ध्यः। गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्थो विन्ध्य इत्यर्थः। अत्र विन्ध्यात्परा गङ्गेति गम्यते॥ अतिक्रम्येति। दक्षिणदेशस्थानामेवायमपि प्रयोगः। अत्र हि गङ्गायाः पूर्वो विन्ध्य इति गम्यते। इह चिसूत्रां क्त्वाप्रत्ययस्य भावमात्रार्थत्वेपि विशेषणविशेष्यसंसर्गा भिद्यन्त इति नास्ति वैयर्थ्यमिति दिक्॥ समानक॥ इह धात्वधिकारेपि समानकर्तृत्वं क्रिययोरेव संभवतीत्याशयेनाह। धात्वर्थयोरिति॥ निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा। धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालो यस्य धात्वर्थस्य तस्मिन्विद्यमानादित्यर्थः। एवं च निर्धारणे विभक्तिरेव पूर्वकाले इत्यस्य बहुव्रीहित्वद्योतिकेति फलितम्॥ क्त्वा स्यादिति। स च भावे अव्ययकृतः इति वचनात्। भावोपि घञादाविव नेह सिद्धावस्थः किं तु साध्यावस्थः स च धातुनैव लब्धः। क्त्वाप्रकृत्यर्थभूता क्रिया च क्रियान्तरं प्रति विशेषणं धातुसम्बन्धाधिकारात्। संसर्गश्चेह सामानाधिकरण्यं पूर्वोत्तरकालत्वं च, तत्र संसर्गविशेषतात्पर्यग्राहकाः क्त्वाणमुलादयः। अत्र च समानकर्तृकयोः इति सूत्रांशेन सामानाधिकरण्यमुपनिबद्धम्। धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृतया तथा पर्यवसानादिति दिक्॥ द्वित्वमिति। नन्वमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते मध्यमो नानीयते, यथेहापि बहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकात् क्त्वाप्रत्ययो न स्यादिति चेत्। अत्राहुः। इहाप्याख्यातवाच्या क्रिया प्रधानं तां प्रति क्त्वान्तोपस्थिताः क्रियाः सर्वा एव विशेषणं, न तु तासां परस्परसम्बन्धः गुणानां च परार्थत्वात् इति न्यायात्। अत एव स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजतीत्याद्यनियमेन प्रयुज्यते इति। स्वरतिसूति इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमाह। स्वरत्यादेरिति॥ क्त्वि स्कन्दि॥ स्कन्दिर्गतिशोषणयोः। इर इत्संज्ञा इति वार्तिकादिकारमात्रस्येत्संज्ञा नेति अनिदिताम् इति पर्युदासोत्र न प्रवर्तत इति स्कन्दिग्रहणम्॥ स्कन्त्वेति। एकाचः इति नेट्॥ मृडमृद॥ मृड सुखने मृद क्षोदे गुध परिवेष्टने गुध रोषे च कुष निष्कर्षे क्लिशू हिंसायाम् दिवादिः क्लिशू विबाधने क्र्यादिः

वद व्यक्तायां वाचि वस निवासे ॥ किदिति । असंयोगात् लिट् कित् इत्यतः किदित्यनुवर्तते इति भावः ॥ उदित्वेति । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥ उषित्वेति । वसतिक्षुधोः इतीट् । यजादित्वात्संप्रसारणम् । शासिवसि इति षः ॥ गृहीत्वेति । ग्रहिज्या इति संप्रसारणम् । ग्रहोऽलिटि इति इटो दीर्घः ॥ नोपधात्थ ॥ अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । थफादित्युक्तेऽपि धातोरेव क्त्वाप्रत्ययविधानाद्विशेष्यसंनिधानेन तदन्तविधिना थफान्तादिति लाभात् ॥ कोथित्वा रेफित्वेति । कुथ पूतीभावे रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु इह रलो व्युपधात् इति विकल्पोऽपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् ॥ वञ्चित्वेति । वञ्चु प्रलम्भने ॥ लुञ्चित्वेति । लुञ्च अपनयने ॥ ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणार्थकः तस्यार्धधातुकविषये ऋतेरीयङ् इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे कित्त्वमनेन विकल्प्यते॥ तृषिमृषि ॥ ञितृषा पिपासायाम् मृष तितिक्षायाम्, कृश तनूकरणे । नोपधात् इत्यतो वेत्यनुवर्तनात्काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ॥ अञ्चेरिति । उदितो वा इति विकल्पप्राप्तावयमारम्भः ॥ अञ्चित्वेति । न क्त्वा सेट् इति कित्त्वाभावान्नलोपो न । एवं चेह नाञ्चेः पूजायाम् इति नलोपो नेति प्रमादकारोऽतिर्द्यथेन्याहुः ॥ जृव्रश्च्योः ॥ जृ इत्यस्मात् श्र्युकः किति इति निषेधे प्राप्ते, व्रश्चेरूदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् ॥ जरीत्वेति । वृतो वा इति इटो वा दीर्घः ॥ व्रश्चित्वेति । इह न क्त्वा सेडिति कित्त्वनिषेधाद्, ग्रहिज्या इति संप्रसारणं न ॥ द्यूत्वेति ॥ इडभावपक्षे च्छ्वोः इत्यूठ् ॥ झलादावितीति । जान्तनशाम् इति सूत्रे वक्तव्यमित्यर्थः ॥ खात्वा खनित्वेति । उदितो वा इति वेट् ॥ जग्ध्वेति ॥ झरो झरीति पाक्षिको धलोपः ॥ समासेनञ् ॥ नञ्भिन्नं नञ्सदृशमव्ययमिति यावत् । तत्पूर्वपदं यस्य समासस्येति व्याचष्टे । अव्ययेति ॥ प्रकृत्येति । प्रशब्दः क्त्वाप्रत्ययार्थगतप्रकर्षस्य द्योतकः स तु कुगतिप्रादयः इति क्त्वान्तेन नित्यं समस्यते ॥ पर्युदासेति । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु स्यादेवात्र ल्यबिति भावः ॥ षत्वतुकोः ॥ प्रासङ्गिकषत्वविषयमुदाहरति । कोऽसिचदिति । को असिचिदिति स्थिते एङः पदान्तादति इति पूर्वरूपमेकादेशः । तस्य अन्तादिवच्च इति परादिवत्त्वेन सात्पदाद्योः इति निषेधाभावादिणः परत्वेन षत्वं प्राप्तम् । एकादेशस्यासिद्धत्वे सति अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावान्न भवति । प्रकृतं त्वपि कार्यमुदाहरति । अधीत्येति ॥ विधायेति । दधातेर्हिः ॥ प्रदायेति ॥ दो दद्घोः इति न ॥ प्रखन्य । जनसनखन इत्यात्त्व न ॥ प्रस्थाय । द्यतिस्यति इतीत्त्वं न ॥ प्रक्रम्य । क्रमश्च क्त्वि इति दीर्घो न ॥ आपृच्छ्य । प्रदीव्य । छकारवकारयोः च्छ्वोः इति शूठौ न । इडभावस्योदाहरण तु प्रखन्य प्रदीव्येत्याद्येव ॥ न

ल्यपि॥ कथं तर्हि निपीय यस्य इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेत्। अत्राहुः ॥ पीङ् पाने इति दिवादिगणस्थात् ल्यपि न दोष इति। इह प्रश्नाय प्रच्छायेत्यत्र शाच्छो- रन्यतरस्याम् इति प्राप्तस्येत्त्वस्याप्यभावो बोध्यः॥ लघुपूर्वादिति ॥ लघुः पूर्वो यस्मादवर्णात्। लघुपूर्ववर्णात्परस्येत्यर्थः॥ विगणय्येति। नन्विह णौ कृतस्याल्लोप- स्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावाल्लघुपूर्वकवर्णात्परत्वं नास्ति। न चारम्भसामर्थ्यम्। अनुगमय्येत्यादौ मित्सु चरितार्थत्वात्। पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यम्। नि- ष्ठायां सेटि इति लिङ्गात्। तथा चात्र स्थानिवत्त्वाभावाण्णेरयादेशो भवत्येव निष्ठायां सेटि इत्यस्यानित्यत्वज्ञापकत्वं तु अचः परस्मिन् इति सूत्रे एवास्माभि- रुपपादितमिति नात्रोपपाद्यते॥ प्रणमय्येति। अमन्तत्वान्मित्त्वे मितां ह्रस्वः॥ प्रवेभिदय्येति। भिदेर्यङन्ताद्धेभिद्येत्यस्माण्णिच्यल्लोपे यस्य हलः इति यलोपः। ननु ह्रस्वयलोपाल्लोपानामाभीयत्वेनासिद्धत्वाल्लघुपूर्वकवर्णात्परो णिर्नास्तीति कथमिह णेरयादेशः स्यादिति चेत्। मैवम्। असिद्धवदत्राभात् इत्यत्र समानाश्रये तस्मिन् कर्तव्ये तदसिद्धं स्यादिति हि व्याख्यातम्। तेनात्राशङ्कैव नास्ति। ह्रस्वादयो हि णौ, णेरयादेशस्तु ल्यपि परत इति व्याश्रयत्वात् ॥ विभाषापः॥ अप्राप्तविभाषेयम्॥ आप्नोतेरिति। यद्यपीङो णिचि परतः क्रीङ्जीनां णौ इ- त्यात्वे अर्तिह्री इत्यादिना पुकि आपितिशब्दोऽस्ति। तथापि तस्य नेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वादिति भावः॥ प्राप्येति। एतेन यमयोगिवधूवधपापकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः। अवाप्येत्यस्यावापय्येत्यर्थसम्भ- वात्। एतेन तत्रान्तर्भावितण्यर्थतेति क्लेशमनुभवन्तः परास्ताः ॥ ल्यप्स्थानिनः कित्त्वात् वचिस्वपि इति प्राप्तसंप्रसारणं निषेधयितुमाह। ल्यपि चेति। ज्यश्च ॥ संप्रसारणं न स्यात्। एवं व्यश्च इत्यत्रापि व्याख्येयम्॥ कथमिति। ल्यबादेशस्य स्थानिभूतः क्त्वाप्रत्ययो दुर्लभः तद्विधौ पूर्वकाले इत्युक्तेः। न चेह तदस्ति, पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चान्मुखं व्यादत्ते, यदैव हसति तदैव नेत्रे सम्मीलयति, तथा च क्त्वाप्रत्ययस्य दुर्लभत्वाल्ल्यपः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रश्नः। समाधत्ते। व्यादाने- त्यादिना॥ एतेन ईश्वरः सर्वं व्याप्य वर्तते, ज्ञात्वा तिष्ठति इत्यादि व्याख्यातम्। श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इत्यादौ तु समानकर्तृकतानिर्वाहाय स्थितस्येत्यादि यथासंभवमध्याहार्यम्॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च॥ ननु वासरूपन्यायेन क्त्वाप्रत्ययो भविष्यतीति चग्रहणमिह व्यर्थमि- ति चेन्मैवम्। उक्तन्यायस्वीकारे तु लडादिरपीह प्रवर्तेत। न चेष्टापत्तिः। विभाषाग्रे इति वक्ष्यमाणसूत्रस्थविभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तत्र हि

क्त्वाणमुलौ विभाषाग्रहणेन लडादिसमावेशार्थं विकल्प्येते । यद्यपि वासरूपन्यायेनैव लडादिः सिध्यति । तथापि णमुला सहैव क्त्वाप्रत्ययो यत्र विधीयते, तत्र वासरूपविधिर्न प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थं विभाषाग्रहणम् । तत्फलं तु आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इत्यत्र लडाद्यप्रवृत्तिः । ततश्च चकारेणैव क्त्वाप्रत्ययो लभ्यत इति नास्त्येव तस्य वैयर्थ्यम् । किं च वासरूपं विनैव क्त्वालडाद्योः स्वीकारे न यद्यनाकाङ्क्षे इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययवत् लडादिरपि निषिध्येत । तथा च यदयं भुङ्क्ते ततः पठतीत्युदाहरणं न स्यात्, सिद्धान्ते तु आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इति विशेषविहितयोः क्त्वाणमुलोरेव निषेधात्सामान्यविहितलडादिर्भवत्येवेति नास्त्येवानुपपत्तिरिति दिक् ॥ पूर्वविषय इति । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यर्थे ॥ पायंपायमिति । आतो युक् ॥ वा दीर्घ इति-गमेर्ण्यन्तात्णमुलि मितां ह्रस्वे च कृते वा दीर्घ इत्यर्थः ॥ ण्यन्तस्यापीति । यत्तु प्राचा ण्यन्तजागर्तेश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति मतमुपन्यस्तं तदपाणिनीयमिति भावः ॥ न यदि ॥ अनाकाङ्क्ष इति । पचाद्यजन्तेन नञ्समासस्तद्दर्शयति । नाकाङ्क्षते चेदिति ॥ इहेति । नन्वेवमनन्तरस्य इति न्यायात् णमुल् मा भूत् क्त्वा तु समानकर्तृकयोः इति सूत्रान्तरेण स्यादेवेति चेत् । अत्राहुः । पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानात् क्त्वाप्रत्ययोपि न भवतीति ॥ विभाषाग्रे । यद्यप्यग्रशब्दो देशविशेषवचनोप्यस्ति, प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इत्यादिप्रयोगात्, तथापीह कालविशेषवाच्येव गृह्यते, प्रथमशब्दसाहचर्यात् । प्रथमं भुङ्क्ते इत्यादौ तु काल एव प्रतीयते । अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्य वैकल्पिकत्वाद्विभक्तेर्लुङ् न कृतः अस्यवामीयम् इतिवत् ॥ अग्रे भोजमिति । अमैवाव्ययेन इति नियमादशक्तमिवेदं न त्वत्रोपपदसमासः । नन्वग्रप्रथमपूर्वशब्दैः पूर्वकालत्वमुच्यते इति कथमिह क्त्वाणमुलौ स्यातामिति चेत् । अत्राहुः । अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा व्रजतीति हि वाक्यार्थस्तत्राग्रप्रभृतिभिर्भोक्त्रपेक्षया पूर्वत्वमुच्यते चेदत्रापि अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं व्रजतीति व्रजनापेक्षया पूर्वत्वं तु क्त्वाणमुल्भ्यां द्योत्यत इत्याशङ्कैवात्र नास्तीति ॥ नित्यमेव विधिरिति । अग्रे भुङ्क्ते इत्येवं लडादिर्न प्रयुज्यत इति भावः ॥ स्वादुमि ॥ स्वादुमीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात्तदाह । स्वाद्वर्थैश्चिति । मान्तत्वमिति । ननु स्वादौ इत्येव सूत्रमस्तु मास्त्वत्र णमुल् खमुञेवानुवर्त्यताम् अरुर्द्विषत् इति मुम्भविष्यति । एवंच निपातनं विनापि मान्तत्वं सिध्यतीति महल्लाघवमिति चेत् ।

मैवम्। च्व्यन्तस्य मुम् न स्यात् अनव्ययस्य इति वचनात्ततश्च स्वादुंकारमित्यत्र च्वौ च इति दीर्घः स्यात्, संपन्नंकारमित्यादिषु अस्य च्वौ इतीत्वं स्यात्। किंच स्त्रियां वोतो गुणवचनात् इति ङीषि स्वाद्वीकारमिति स्यात् अतोत्र स्वादुमीति रूपं निपात्यते ततश्चानजन्तत्वान्न त्वदीर्घौ, न वा ङीष्। निपातमिह भावप्रत्ययमात्रविषयकम्। तेन स्वादुंकृत्वेत्यपि सिध्यति। स्यादेतत्। उक्तदोषपरिहाराय स्वादुमि इत्येव सूत्रमङ्गीक्रियतां, णमुल् तु त्यज्यतां कृञः खमुञि कृतेपि स्वादुङ्कारमित्यादिरूपसिद्धेरिति चेत्। मैवम्। तथा सत्युत्तरसूत्रेषु संनिहितत्वात् खमुञेवानुवर्तेत इति कन्यादर्शं ब्राह्मणवेदमित्यादिषु पूर्वपदस्य मुमागमः स्यादिति दिक्॥ व्यर्थत्वादिति॥ निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः। तदेतद्दर्शयति। इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थ इति। इह शाब्दबोधे विशेषसत्त्वेपि फलितार्थकथनपरतया कारमिति णमुलन्तस्य निष्फलत्वमुक्तमनतिप्रयोजनत्वात्। विस्तरस्तु मनोरमादावनुसंधेयः॥ शिरोन्यथेति। इह शिरोन्यथा कृत्वौदनादिकं भुङ्क्त इत्यर्थलाभाय करोतेः प्रयोग आवश्यकः। तदभावे तु भुक्तिक्रियागत एव प्रकारो गम्येत न तु शिरसोऽन्यथाकरणम् अतः करोतेः प्रयोगार्हत्वमस्तीति णमुलन्तः करोतिरिह न प्रयुज्यत इति भावः॥ यथाकारमिति॥ प्रष्टुमनर्हः सन्यदि पृच्छति तदेदमुत्तरम्। अत्रापि वासरूपन्यायेन पक्षे क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः॥ कन्यादर्शमिति॥ अत्र दर्शनविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थे अन्वयात्साकल्यं बोध्यम्। सर्वा इति। दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः। अतिशयप्रतिपादनपरमेतत्। ब्राह्मणवेदमिति। विद ज्ञाने विदॢ लाभे विद विचारणे इति धात्वर्थान् पर्यालोच्य व्याचष्टे। जानातीत्यादि। सत्तार्थस्य विदेरकर्मकत्वान्नेह ग्रहणमिति भावः॥ यावतिविन्द॥ विदेर्लाभार्थस्यानुकरणम्। तस्य हि विन्दतीत्यादौ शे मुचादीनाम् इति नुमस्ति॥ यावल्लभत इति। असाकल्यमनेन दर्शयति। साकल्ये हि कर्मणि दृशिविदोरित्यनेनैव सिद्धम्॥ चर्मोद॥ कर्मणीत्येवेति। एवं च पूरेरिति ण्यन्तस्य निर्देशो, न तु केवलस्य इक्श्तिपौ इति इका निर्देशः। तस्याकर्मकत्वादिति भावः। चर्मपूरमित्यादि। चर्म पूरयित्वा। उदरं पूरयित्वा उदरपूरणविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः। इह पूर्वकाले इति न संबध्यतेसंभवादप्रतीतेश्च। एवमन्यत्रापि यथासंभवं बोध्यम्॥ चेले॥ व्याख्यानादर्थग्रहणमित्याह। चेलार्थेष्विति। चेलक्नोपमित्यादि। यथा वर्षणे चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः। अन्ये तु क्नूयी शब्दे उन्दे च उन्दी क्लेदने क्लिदू आर्द्रीभावे इत्येवं क्नोपमिति णमुलन्तस्य प्रकृत्यर्थं पर्यालोच्य यथा वर्षणेन चेलान्यार्द्रीभवन्ति ताव-

दृष्ट इति व्याचख्यु.॥ निमूलमिति ॥ निर्गतं मूलमस्य निमूलं सह मूलेन समूलम् । निमूलसमूलकषणाभिन्नं कषणमिति शाब्दबोधः । तेनेति । एवेदं बोध्यम् । सामान्यं विशेषस्तु विशेषणम् । आम्रो वृक्ष इत्यादौ आम्रो विशेषणं, वृक्षस्तु विशेष्यमिति । सर्वजनानुभवात् यतश्चात्र निमूलकषणादिकं विशेषणं केवलकषणं तु विशेष्यमिति ॥ हनः ॥ शुष्कचूर्णं इति सूत्रे एवस्त्रेहनग्रहणं न कृतम् । तत्र हि कर्मणि दृशिविदोः इति सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते, इह तु पूर्वसूत्रात् करणे इत्यनुवर्तनीयमिति ॥ हस्ते ॥ हस्त इत्यर्थग्रहणं तदाह।हस्तार्थे इति॥ संज्ञायाम् ॥ अनधिकरणार्थ आरम्भः ॥ तथैवेति ॥ निमूलकाषं कषतीत्याद्युदाहृतमित्यर्थः ॥ मूलकोपदंशमिति ॥ अयमर्थः । मूलकेन भुङ्क्ते किं कृत्वा, उपदश्य, किमुपदश्य अर्थान्मूलकमिति संबध्यते । एतावतैवेति । शाब्दान्वयाभावेपि आर्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः । वचनसामर्थ्यादिति । यदि हि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत्तर्हि करणे हनः इतिवत् उपदंशः करणे इत्येव ब्रूयात् । ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणत्वं मूलकेनेत्यस्येष्टमिति भावः । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुसारेणोक्तम् । अत्र केचित् नन्वेवम् उपदंशः कर्मणि इत्येव सूत्रमस्तु । अथ उपदंशः इत्येवास्तु उपमाने कर्मणि इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मण्युपपदे उपपूर्वकाद्दंशेर्णमुलिति व्याख्यायतां किमनया कुसृष्ट्येति । न चैवं कर्मण्युपपदे नित्यसमासः स्यादिति वाच्यम् । करणे इत्युक्तेप्युक्तदोषस्य तुल्यत्वात् । न च तृतीयाप्रभृतीनि इति सूत्रे करणप्रभृतीनि इत्युक्तौ नास्त्येव दोषः करणे हन. इत्यारभ्य विकल्प इति संदेहवारणाय व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् इति परिभाषास्वीकारादिति वाच्यम् । तृतीयाप्रभृतीनि इति सूत्रे कर्मणिप्रभृतीनि इत्युक्तेपि दोषाभावात् । कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् कर्मणि दृशिविदोः इत्यारभ्य विकल्प इति संदेहस्य व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः इति परिभाषया वारयितुं शक्यत्वात् । तस्मात् उपदंशः करणे इत्येव ब्रूयात् इति मनोरमा चिन्त्येत्याहुः । वस्तुतस्तु कर्मणिप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् इत्युक्ते उपमाने कर्मणि च इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य उपदंशः इत्येव सूत्रमिति स्वीकारपक्षे कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगोपि विकल्पेन स्यात् । मण्डूकप्लुत्याश्रयणं त्वगतिकगतिः । उपदंशः कर्मणि इति सूत्रस्वीकारपक्षेपि मूलकोपदंशमिति समासस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावपक्षे मूलकमुपदंशमिति वाक्यं स्यात्, इष्यते तु मूलकेनोपदंशमिति करणेप्रभृतीनि इति मनोरमोक्तौ तु, समासाभावपक्षे मूलकेनोपदंशमिति सिध्यत्येव, करणतृतीयायाः प्रवृत्तेरिति दिक् ॥ कालय-

तीति ॥ कल विक्षेपे चुरादिः । प्रेरयतीत्यर्थः ॥ दण्डताडमिति । तड आघाते अयमपि चुरादिरेव ॥ सप्तम्यां चो ॥ उपपूर्वेभ्य इति । सूत्रे पीडादीनां समाहारद्वन्द्वं कृत्वा उपपूर्वः पीडरुधकर्ष इति उत्तरपदलोपी समास इति भावः । इह सौत्रं पुंस्त्वं पञ्चम्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् । कर्षेति शपा निर्देशः । कृष विलेखने इत्यस्य शुगमहितस्योच्चारणात्तत्फल तुदादेर्व्युदासः । यद्यपि विलेखन एव सोपि पठ्यते, तथापि क्षेत्रविषयकविलेखन एव स प्रयुज्यते पञ्चभिर्हलैः कृषतीति दर्शनात् । एवं च तौदादिकात् कृषे. क्त्वाप्रत्यय एव भवति, क्षेत्रे उपकृष्य हले नोपकृष्येति न त्विह णमुलिति स्थितमाकरे॥समासत्तौ॥केशेषु ग्रहण भवतु वा मा भूत् संनिकर्षप्रतिपादनपरमेतत् ॥ द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति ॥ द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः इत्यच् समासान्तः । द्व्यङ्गुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थः । स्वल्पः खण्डः खण्डिका, ह्रस्वः खण्ड. खण्डिकेति मनोरमायामुक्तम् । यद्यपि ह्रस्वशब्दो वामनपर्यायतया चेतनेष्वेव प्रायेण प्रयुज्यते अल्पे ह्रस्वे इति पृथक्सूत्रस्वारस्यात् । तथापि ह्रस्वदीर्घ इत्यादिनिर्देशादचेतनेष्वपि क्वचिद्भवतीत्याहुः ॥ द्वितौ ॥ परीप्सायामित्येवेति । कथं तर्हि अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इति, नह्यत्र त्वरा गम्यते। अत्राहुः । अस्यां हि परिभाषायां त्वरा विवक्षिता, तेनायमर्थः । उदात्तः स्वरितो वा यत्र विधीयते, तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं कर्त्तव्यं न विलम्बितव्यमिति ॥ यष्टिग्राहमित्यादि । एवं खलु युद्धाय त्वरन्ते यदासन्नं यष्ट्यादिकमपि गृहीत्वा धावन्ति नायुधं प्रतीक्षन्त इति भावः ॥ स्वपगोरमिति ॥ असिमुद्यम्येत्यर्थः ॥ उपपदसंज्ञार्थमिति । विशिपतीति सूत्रे द्वितीयायाम् इत्यनुवर्तनात्तदन्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः ॥ अव्यये ॥ अयथेति । न यथाभिप्रेतं तथाख्यान इत्यर्थः । प्रियस्योच्चैः अप्रियस्य नीचैः कथनं यथाभिप्रेताख्यानम् । तद्विपरीताख्याने इति यावत् । ननु अप्रियाख्याने इत्येव कुतो नोक्तमिति चेत् । अत्राहुः । प्रियस्य नीचैः कथनमपि प्रियाख्यानमेव, न त्वप्रियाख्यानमिति नीचैःकृत्य नीचैःकारं प्रियं ब्रूते इति प्रयोगो न स्यात् । अप्रियस्य नीचैः कथनमप्यप्रियाख्यानमिति नीचैःकृत्य नीचैःकारमप्रियं ब्रूत इति प्रयोगोपि स्यादित्ययथाभिप्रेताख्याने इत्युक्तमिति ॥ तिर्यक्कृत्वेति ॥ अनृजुत्वादग्रतः स्थितं पार्श्वतः कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ स्वाङ्गे ॥ तस्प्रत्ययो यस्मात्तस्प्रत्ययस्तस्मिन्स्वाङ्गे उपपदे इत्येके । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे इत्यन्ये । तस् चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः । तस्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्गं

तस्मिन्नुपपद इति तु प्राञ्चः । तत्र यद्यपि स्वाङ्गमात्रं नोपपदं तथापि तस्मिन्नि-त्ये तत्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरमिति बोध्यम् ॥ मुखत कार मुखतोभूयेति । त्क्त्वाणमुलो कृभ्वोश्च यथासंख्यं नेष्यते इति भावः । मुखत इत्यत्राद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे-तसिः । प्रत्ययग्रहणं किम् । मुखे तस्यति मुखतः तसु उपक्षये क्विप् । धातुत्वा-दिह अत्वमन्तस्य इति दीर्घो न । मुखतः कृत्वा गत इति काशिकादौ स्थितम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययपरिभाषयैवेष्टसिद्धेः प्रत्ययग्रहणं सुत्यजम् ॥ नाधार्थ ॥ नाञौ विन-ञ्भ्याम् इति विहितौ नानाञौ । धार्थो द्वित्र्योश्च धमुञ् इति धमुञादयः । संख्या-या विधार्थे धा इति धाप्रत्ययो धार्थको भवतीत्याशयेनोदाहरति । एकधाभूयेत्या-दि ॥ एवं द्वैधंकृत्य त्रैधंभूय द्वैधम्भावमित्याद्युदाहर्तव्यम् । ननु नानाञौ प्रत्ययौ धा च प्रत्ययः धमुञादिविधौ तु एकाद्धो धमुञन्यतरस्याम् इत्यतो ध इत्यनुवर्त्य तेषामादेशत्वाश्रयणेऽपि स्थानिवद्भावेन धमुञादिर्धाप्रत्ययो भवतीति किमर्थं प्रत्य-यग्रहणमित्याक्षिपति । प्रत्ययग्रहणमिति ॥ यद्यप्युक्तरीत्या धाग्रहणेन धमुञादेर्ग्र-हणं सम्भवतीत्यर्थग्रहणमिह व्यर्थम् । तथापि धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् इति डप्रत्ययान्तसंग्रहार्थमर्थग्रहणम् । तत्फलं तु द्वैधीकृत्येत्यादिप्रयोगः ॥ तूष्णीमि । कृञो निवृत्त्यर्थं भूग्रहणम् ॥ अन्वच्यानन्विह अव इत्यकारलोपे चौ इति पूर्व-स्याणो दीर्घ अनूच इति निर्देष्टुमुचितम् । द्युप्रागपाक् इति सूत्रे प्रतीचो यत् इतिवत्, एवं तिर्यच्यपवर्गे इति सूत्रेऽपि तिरश्चीत्येव निर्देष्टुमुचितमिति चेत् । अत्र केचित् । शास्त्रोक्तं कार्यमर्थवदेव भवति, अर्थश्च लोके प्रसिद्ध एव गृह्यते, अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः इति न्याया-त् । अतोऽनुकरणे न भविष्यतीत्यन्वचीति समर्थितं तच्चिन्त्यम् । एवं तर्हि स्त्रियो दीर्घात् इत्यादावियङादिकं न स्यात् । प्रतीचो यत् इत्यपि न सिध्येदिति । वस्तुतस्तु प्रकृतिवदनुकरणम् इत्यस्य वैकल्पिकत्वादन्वचीत्यादिनिर्देशे न दोषः वैकल्पिकत्वञ्च यत्तदेतेभ्यः इति सूत्रे त्यदाद्यत्वस्य करणादेकशेषाभावदर्शनाच्च निर्णीयत इति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥ अग्रत इत्यादि । अन्वक्छब्दस्यानुकूल्यमात्रे विश्रान्ते देशविशेषवाचित्वे नियमो नेति ध्वनयितुमिदम् ॥ पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थ इति । इहान्वक्छब्दे नानुकूलोऽननुकूलो वेति न स्पृश्यते, तस्य देशविशेषमात्रे पर्यवसानात् । प्रमाणान्तरेण क्वचिदनुकूललाभेऽपि अन्वक्छब्दस्य तत्समर्पणे व्यापाराभावाण्णमुल् न, किंतु क्त्वैव भवतीति व्यवस्था बोध्या ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणसेवकज्ञानेन्द्र-सरस्वतीकृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां कृदन्तम् ॥

॥ समाप्तेयं तत्त्वबोधिनी ॥

अथ सुबोधिनी प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्संख्यदोर्भिर्युतं भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाश्लिष्टं सदानन्दनम् ॥ अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं यं चिन्तयन्ते जनास्तं देवं गणपं स्मरामि सततं चन्द्रार्धचूडं विभुम् ॥१॥ यस्तर्कादिसमस्ततन्त्रकमलव्रातप्रसादेष्विव प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वर्थगोवर्धनः ॥ सोऽयं पश्चिमतण्डलोऽङ्गटरटद्वादीन्द्रवृन्दाग्रणीः श्रीरामाङ्घ्रिनिषेवकः समजनि श्रीमौनिगोवर्धनः ॥ २ ॥ रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूव नन्दनः ॥ रघुनाथ इतीद्धनामगमग्रो रघुनाथाङ्घ्रिनिषेवकः सुधीः ॥ ३ ॥ बभूवुस्तस्य चत्वारस्तनयाः सुनया बुधाः ॥ महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥ ४ ॥ रामकृष्णो द्वितीयोऽसौ रामकृष्णाङ्घ्रिसेवकः ॥ तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णायास्तनूद्भवः ॥ ५ ॥ श्रीमत्सिद्धान्तकौमुद्याः स्वरवैदिकखण्डयोः ॥ नत्वा मुनित्रयं हृद्यां टीकां कुर्वे सुबोधिनीम् ॥ ६ ॥ सुशब्दव्रातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी सदासद्व्युत्पत्तिप्रसरणपरानन्दनकरी ॥ कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमभिविध्वंसनकरी कृतिर्भूयादेषा बुधजनमनःप्राङ्गणचरी ॥ ७ ॥ इयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाख्यातेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते । न चेदिदमप्रयोजनम् । रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम् इति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षाया व्याकरणारम्भस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यतयाभिधानात् । ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च इति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च । नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाभिन्नत्वात्तदनुशासनेनैव सिद्धे किमर्थमेषामनुशासनमिति चेत् । न । लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति । तद्यथा त्मना देवेषु, मध्वा जभार, गृभ्णामि ते इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते । लोके तु आत्मना, जहार, गृह्णामीत्यादयः । अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति अथ शब्दानुशासनम् केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति इति । तेषामाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याह छन्दसीत्यादि ॥ पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवस्य ज्योतिःसमुदायस्याभिधानाद्द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते तदाह । द्वयोरित्यादि ॥ वा स्यादिति । जात्याख्यायामित्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनात् ॥ लोके त्विति । गां गताविव दिवः पुनर्वसू इत्यादौ ॥

विशाख ॥ प्राग्वदिति। द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः ॥ विशाखेति । अमरस्तु राधा विशाखा इति प्रयुञ्जानो द्विवचननियम नेच्छति, सूत्र तूदासीनम् ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ पतिः समास एव इत्यतः पतिरिति वर्तते, पतिः समास एव इति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते ॥ पतिनेति । घित्वात् आङो ना इति नाभावः। षष्ठीति किम्। मया पत्या जरदष्टिर्यथा सः। छन्दसीति किम्। ग्रामस्य पत्ये ॥ योगं विभज्येति। षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति उक्त एवार्थ । ततो वा छन्दसीति वर्तते। यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति तदाह । सनेत्यादिना ॥ नभोङ्गिरो। नभस् अङ्गिरस् मनुष् एषां वति परे भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ नभस्वदिति। तेन तुल्यम् इति वतिः। भत्वफलमाह। रुत्वाभाव इति ॥ ससजुषो इति प्राप्तस्य। तत्र हि पदस्य इत्यनुवर्तते। अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत्। अत्रापि देहलीदीपकन्यायेन रुत्वाभाव इति सबध्यते ॥ मनुष्वदिति । मनुषा तुल्यम्। अत्र भत्वात् आदेशप्रत्ययोः इति षः। पदसज्ञायां तु रुत्वं स्यात् न षत्वम् अपदान्तस्य इति वचनात् ॥ बाहुलकादिति बहूनर्थांल्लातीति बहुलम्। ला आदाने अस्मात् आतोऽनुपसर्गे इति कः। बहुलस्य भावो बाहुलकं मनोज्ञादित्वाद्वुञ् ॥ वृष ॥ वृषन्नित्येतद् वसु अश्व एतयोश्च परतो भं स्यात्। निपातनान्येतानि छन्दोविषयाणीति कैयटः ॥ वृषण्वसुरिति। लोके वृषवसुः। वृषाश्वः ॥ नलोपः प्राप्त इति। न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन॥ अत एवेति । भत्वादेवेत्यर्थः ॥ अनङ्त्वादिति। अल्लोपानः इत्यत्र अङ्गस्य इत्यधिकारात् ॥ अयस्मयादीनि ॥ आनन्तर्याद्भसज्ञाद्वारेणैव निपातन प्राप्तमित्याह ॥ संज्ञाद्वयमिति। नन्वनन्तरस्येति न्यायं बाधित्वोभयसज्ञाविधाने किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह। तथा च वार्तिकमिति ॥ कुत्वमिति। चोः कुः इत्यनेन ॥ जश्त्वाभाव इति।झलां जशोऽन्ते इति प्राप्तस्य ॥ ऋक्वतेति। अयस्मयादिषु ऋक्वतेत्यादयः समुदाया एव बोध्याः। तेन जश्त्वमस्तु, कुत्वं मा भूदिति वैपरीत्यं न प्रसज्येतेति बोध्यम् ॥ नैनमिति। वाचामिनाः प्रभवस्तेष्वप्येनं विद्वांस न छिन्दन्ति, विवदितुं न गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ते प्राक्। व्याख्यातम्॥ अस्यापवादमाह। छन्दसीत्यादि॥ गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि परे प्रयोक्तव्याः। अपिशब्दात्पूर्वे ॥ व्यवहिता अपि गत्युपसर्गसज्ञकाः प्रयोक्तव्याः। सूत्रद्वयस्योदाहरणे आह। हरिभ्यामित्यादि ॥ आयाहीति प्राप्ते ते प्राक् इत्यत्र संज्ञानियमपक्षो भाष्ये उक्तः ते इत्यनेन प्रादीनुपेत्येतत्पर्यन्तान्स्वरूपेण परामृश्य धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषा पूर्वसूत्रैकवाक्यतया सज्ञाविधानात्। अस्मिंश्च पक्षे छन्दसि परेपि व्यवहिताश्च इति सूत्रद्वयं न कर्तव्यम् ॥ इन्धि ॥ इन्धीत्युच्चार-

णार्थेन इकारेण निर्देशः सुट्तिथोः इतिवत्, न तु इक्श्तिपौ इति इका, नलोपापत्तेः । असंयोगात् इत्यतः लिट् किदित्यनुवर्त्तते तदाह।लिट् किदिति ॥ चि इन्धी दीप्तौ । लिट' कित्त्वात् अनिदिताम् इति नलोपः । संयोगात्परत्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् ॥ बभूवेति । कित्त्वाद्गुणाभावे भुवो वुक् इति वुक्। अत्र पित्त्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् ॥ इदमिति । इन्धीति सूत्रम् । छन्दोविषयत्वादिति । अयमभिप्रायः । इन्धेर्भाषायाम् इजादेश्च इत्यामा भाव्यं, छन्दसि तु अमन्त्रे इति प्रतिषेधाद् यद्यप्याम् नास्ति, तथापि छन्दस्युभयथा इति लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्त्वात्श्नमोर्धे इति नलोपः । श्नमभावस्त्वार्धधातुकत्वात्, छन्दसि दृष्टानुविधानात् ॥ वुको नित्यत्वादिति । परनित्य इतिपरिभाषया परान्नित्यस्य बलीयस्त्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया ॥ कर्मणि द्वितीया इत्यत. कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्साऽपि भवति तदाह । कर्मणीति ॥ यवाग्वेति । अत्र यवागूशब्दात्तृतीया, अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । अग्निहोत्रशब्दो हविर्वाचक' । जुहोतिश्च प्रक्षेपणार्थः । यवाग्वभिन्नं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थस्तदाह। यवाग्वाख्यमित्यादि॥ भिन्नविभक्त्यवरुद्धत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वान्नामार्थयोरभेदान्वय' । भाष्ये चैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नावपि वर्तते । यस्याग्निहोत्रं प्रज्वलितम् इति दर्शनात् । हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च । तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नौ वर्तते जुहोतिश्च प्रीणने । यवाग्वा अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः ॥ यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदा अग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते । जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । यवाग्वाख्यं हविर्द्रव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थ. ॥ द्वितीया ॥ दिवस्तदर्थस्य इति वर्तते । तदाह । ब्राह्मणेत्यादि ॥ सोपसर्गस्य छन्दसि विभाषोपसर्गे इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयाऽपि सिद्धे निरुपसर्गार्थ आरम्भः ॥ षष्ठ्यपवाद इति । दिवस्तदर्थस्य इति प्राप्तायाः ॥ चतुर्थ्यर्थे ॥ बहुलग्रहणात् चन्द्रमसे कृष्णा रात्रैः इत्यादौ षष्ठ्यभावः ॥ यजे ॥ यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी स्यात् ॥ बहुलम् ॥ अदो जग्धि इत्यतः अद इति, लुङ्सनोः इत्यतः घस्लृ इति च । अदो बहुलं घस्लादेशः स्यात् छन्दसि ॥ घस्तामिति । अदेर्लुङि रूपम् ॥ अडभाव इति । बहुलं छन्दसि न माङ्योगे इत्यनेन । नन्विदं लुङ्सनोः इत्यनेन सिद्धमित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह । सग्धिरिति ॥ अदनं ग्धिः । अदे क्तिनि घस्लादेशे घसिभसोर्हलि च इत्युपधालोपे झलो

झलि इति सलोपः। झषस्तथोः इति धत्वम्। धस्य जश्त्वम्। न च जश्त्वे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्। न पदान्त इति सूत्रेण जश्त्वे तन्निषेधात्। ततः समानशब्देन समासे कृते समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु इति सूत्रेण समानस्य सः॥ हेमन्तशिशिरा॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति प्राप्तम्॥ अहोरात्रे इति। अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे कृते अह सर्वैकदेश इत्यनेन समासान्तोऽच्। यस्येति च इतीकारलोपः। रात्राह्नाहाः पुंसि इति प्राप्तम्। द्वित्वमतन्त्रम्। अहोरात्राणि विदधत्। छन्दसि किम्। हेमन्तशिशिरे। अहोरात्रौ। यद्यपि पाठक्रमेणेदं बहुलं छन्दसि इति घस्लादेशविधायकसूत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तं, तथापि व्यत्ययो बहुलम् इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम्॥ बहुलं छन्दसि॥ बहुल शपो लुक् स्यात्। अदिप्रभृतिभ्य' इत्युक्त ततो न भवति। तथैवोदाहरति वृत्रं हनतीत्यादि॥ हन्ति, शेते इति लोके॥ त्राध्वमिति। त्रैङ् पालने आदेच उपदेशेऽशिति इत्यात्त्वम्। त्रायध्वमिति लोके॥ दातीति। ददातीति लोके॥ अन्यत्रापीति। जुहोत्यादिभिऽपि श्लुर्भवतीति शेष'॥ विवष्टीति। वश कान्तौ अदादिः श्लौ इति द्वित्वम्। भृञामित् बहुल छन्दसि इति सूत्रेणाभ्यासस्येकारः। व्रश्च इति षत्वं ष्टुत्वम्॥ मन्त्रे घस॥ घस अत्तेरादेशः। ह्वर ह्वृञ् कौटिल्ये अस्य कृतगुणानुकरणं ह्वरेति। अकारस्तूच्चारणार्थः। णश अदर्शने वृञ् वरणे वृङ् संभक्तौ दह भस्मीकरणे। आत् आकारान्ताः प्रा पूरणे इत्यादयः। वृजी वर्जने। डुकृञ् करणे। गम्लृ गतौ जनी प्रादुर्भावे॥ अक्षन्निति। अत्तेर्लुङि झिः॥ घस्लादेशस्येति। लुङसनोः इति विहितस्य॥ माह्वरिति। माङि उपपदे ह्वरतेः लुङि तिप्। इतश्च इतीकारलोपः। च्लेर्लुकि कृते सार्वधातुका इति गुणे कृते रपरत्वे हल्ङ्याब् इति लोपः॥ प्रणगिति। प्रपूर्वान्नशेर्लुङ्। हल्ङ्याब् इति लोपः। उपसर्गादसमासेऽपि णत्वम्। मत्वं स्येति मकारोऽनुनासिके परे यरोनुनासिके इति ङः॥ कुत्वमिति। पक्षे व्रश्च इति षत्वेन नडिति रूपं बोध्यम्॥ आव इति। वृञो रूपम्॥ आधगिति। आङ्पूर्वाद्दहेर्लुङ्। दादेर्धातोः इति घः। एकाचो बशो भष् इति भष्भावः॥ आप्रा इति। आङ्पूर्वात्प्राधातो' सिप् रुत्वे यत्वे च यलोपः॥ परावर्गिति। परापूर्वाद्वृजेस्सिप् उपधागुणे चोः कुः इति कुत्वम्॥ अक्रन्निति। झेर्ङित्वाद् गुणाभावे यण्॥ अनुग्मन्निति। अनुपूर्वाद्गच्छतेर्झिः। गमहन इत्युपधालोपः। ननु मन्त्रशब्दः संहितायां रूढ इति अजत इत्यादौ ब्राह्मणप्रयोगे लुग् न प्राप्नोतीत्याशङ्कयाह। मन्त्रग्रहणमित्यादि॥ अज्ञतेति। गमहन इत्युपधालोपः। ब्रा-

ह्मणप्रयोगोयम् । मन्त्रे ति किम् । अघसत् । अह्वार्षीत् । अनशत् । अवारीत् । अधात्वीत् । अप्रासीः । अवर्जीत् । अकार्षीत् । अगमत् ।अजनि । अजनिष्ट ॥

इति द्वितीयोध्यायः ॥

अभ्युत्सादयाम् ॥ अभ्युत्सादयामित्यादयश्छन्दसि विषये अन्यतरस्यां निपात्यन्ते । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । जनी प्रादुर्भावे । रमु क्रीडायाम् । ण्यन्तेभ्य एभ्यो लुङि आम् प्रत्ययो निपात्यते । चिञ् चयने शुद्धादस्मादाम् प्रत्यये द्विर्वचनं कुत्वं च । अक इति प्रत्येकं संबध्यते तदाह । आद्येष्विति ॥ अक इति । कृञो लुङि तिपि च्लेः मन्त्रे घस इत्यादिना लुक् । तिपो हल्ङ्यादिलोपः ॥ सादयामक इति । आमः इति लुङो लुक् । अभ्युदसीषददिति । सदेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि णौ चङ्युपधायाः इति ह्रस्वः चङि इति द्विर्वचनम् । हलादिः शेषः सन्वल्लघुनि इति सन्वद्भावे सन्यतः इतीत्त्वम् । लघोर्दीर्घः ॥ लोक इति । वेदेपि पाक्षिकमिद बोध्यम् । विदाकुर्वन्त्विति इति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः ॥ पावयामिति । पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तादाशीर्लिङ्याम् क्रियादित्यनुप्रयोगश्च ॥ क्रियादिति । करोतेराशीर्लिङि रूपम् । लिङाशिषि इत्यार्द्धधातुकत्वाद्विकरणाभावः । रिङ् शयक् इति रिङ् ॥ विदामक्रन्निति । विदेर्लुङि आम् । गुणाभावः । लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च ॥ गुपेः ॥ आयप्रत्ययाभावस्थले एवेद, सूत्रे केवलस्योच्चारणात् ॥ अजूगुपतमिति । गुपू रक्षणे तस्थस्थमिपाम् इति थसस्तम् तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्य इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अगोप्तमिति । ऊदित्त्वादिडभावे वदव्रज इति वृद्धिः । झलो झलि इति सिचो लोपः । इट्पक्षे अगोपिष्टम् । आयप्रत्यये अगोपायिष्टम् । इत्थं चत्वारि च्छन्दसि । लोके तु चङं वर्जयित्वा त्रीण्येवेति विवेकः ॥ नोनयति ॥ ऊन परिहाणे । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अर्द गतौ याचने च एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्च्लेः णिश्रि इति प्राप्तश्चङादेशो नेत्यर्थः । तत्रोनयत्येलयती चुरादौ ण्यन्तौ । ध्वनयतिरपि चुरादिरदन्तो घटादिर्मान्तश्च । अर्दयतिस्तु हेतुमण्ण्यन्तः ॥ ऊनयीरिति । मध्यमपुरुषैकवचनम् । न माङ्योगे इति आट्प्रतिषेधः । इदमिन्द्र प्रति सव्यस्य ऋषेर्वचनम् । त्वायतस्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुः मम काममभिलाषं मा ऊनयीः । ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः । औननदिति भाषायाम् ॥ ध्वनयीदिति । तिप् न माङ्योगे इत्यट्प्रतिषेधः । भाषायां घटादेरदिध्वनत् । चुरादेरदध्वनत् । एलयीत् । आर्दयीत् । आर्दिदत् । ऐलिलदिति लोके ॥ ऋम्तह ॥ च्लि लुङि इत्यतः च्लिरिति अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङिति इरितो वेत्यनुवर्तते तदाह । च्लेरित्यादि ॥

अकरमिति । डुकृञ् करणे भिप् अडि कृते ऋदृशोऽङि इति गुणः ॥ अमरदिति । मृङ् प्राणत्यागे व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अरदिति । दृ विदारणे ॥ अरुहदिति । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लोके तु अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुक्षत् ॥ छन्दसि ॥ लिङर्थे लेट् इति सूत्रार्थः ॥ क्वचि प्राप्त इति । ऋदुपधाच्चा इति सूत्रेण ॥ आपृच्छ्यमिति । पच्छ ज्ञीप्सायाम् । ग्रहिज्यादि इति संप्रसारणम् ॥ प्रतिषीव्येति । षिवु तन्तुसंताने । हलि च इति दीर्घ ॥ उपचाय्यपृडमिति । उपचाय्यं च तत्पृडं चेति कर्मधारयः ॥ हिरण्य इति । हिरण्येऽभिधेये इत्यर्थः ॥ छन्दसि एभ्य इति । वन षण सभक्तौ रक्ष पालने मन्थ विलोडने एभ्य इत्यर्थः । स्तम्बशकृतोरिन् इत्यतः इन्निति वर्तते । तदाह । इन्स्यादिति ॥ वन षण सभक्तौ इति भ्वादिगणे सहनिर्दिष्टयोरेव ग्रहण, न तु वनु याचने षणु दाने इति तानादिकयोः सानुबन्धकत्वात् ॥ ब्रह्मवनिमिति । ब्रह्म वनति चत्रं वनति गां सनतीति विवक्षायामिन् । तदन्तात् द्वितीयैकवचनम ।सुषामादित्वात्षत्वम् ॥ पथिरक्षय इति । पन्थानं रक्षयन्तीति विग्रहः ॥ पथिरक्षीति पन्थानं रक्षतीति विग्रहः । हविर्मन्थतीति विग्रहः ॥ छन्दसि ॥ षह मर्षणे । भजो ण्विः इति वर्तते । तदाह । ण्विः स्यादिति ॥ ननु तुरासाहं पुरोधाय इति लोके प्रयोगा दृश्यन्ते तेषां का गतिरिति चेत् । णिजन्ताद्विच् बोध्यः ॥ पृतनाषाडिति । सहेः साडः सः इति षत्वम् ॥ वहः ॥ प्राग्वदिति । ण्विः स्यादित्यर्थः ॥ हव्ये ॥ अन्तःशब्दो मध्यमवाची । हव्यशब्दे उपपदे वहेर्ञ्युट् स्यात् पादमध्ये चेन्न पादान्ते इति फलितोर्थः ॥ हव्यवाळग्निरिति । अत्र डस्य ळः द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सपद्यते स डकारो ळकारः इति प्रातिशाख्ये विहितः ॥ जनसन ॥ जनादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विट् स्यात् ॥ अग्रेगा इति । हलदन्तात् इति सप्तम्यलुक् ॥ मन्त्रे श्वेतवहो ॥ श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो ण्विन्स्यात् । अत्राचणिककार्यार्थनिपातनम् । श्वेतशब्दे कर्तृ वाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययः । उक्थे कर्मणि करणे चोपपदे शंसतेः प्रत्ययः नलोपश्च । पुरः पूर्वस्य दाशृ दाने इत्यादेर्डत्वं कर्मणि च प्रत्ययः।ङस्यदस्येति । प्रत्येकमभिसंबध्यते । भाविपदत्वाश्रयणेन चेदमुच्यते । तदाह । यत्र पदत्वं भावीति ॥ डसन्तस्येत्यर्थः ॥ श्वेतवा इति । श्वेताएनं वहन्ति श्वेतवा इन्द्रः । अत्वसन्तस्य इति दीर्घः । उक्थशासाविति । नलोपे कृते अत उपधायाः इति वृद्धिः ॥ अवे ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । पुरोडाशावयजोण्विन् इत्येकयोगे श्वेतव-

ह्रादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात् । यजेश्चावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्केवलस्येष्यत इति ॥ अवयाः श्वेतवाः ॥ ननु मन्त्रे श्वेतवह इत्यादिना ङसि कृते सौ अत्वसन्तस्य इति दीर्घे रुत्वे च श्वेतवा इत्यादिसिद्धे नार्थोनेन योगेनेत्याशङ्क्याह ।एते संबुद्धाविति । सम्बुद्धौ हि अत्वसन्तस्य इति न प्राप्नोति तत्र असंबुद्धौ इत्यनुवर्तनात् ॥ विजुपे ॥ ननु छन्दसीति व्यर्थं मन्त्रे इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । ब्राह्मणसंग्रहार्थं छन्दोग्रहणम् । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । तदुक्तं तच्चोदकेषु मन्त्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ सुधीवा सुपीवेति । घुमास्था इतीत्वम् । कीलालपा इति । कीलालं जलम् । पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् इत्यमरः । तत् पिबतीति पा पाने विच् ॥ उपपदान्तरेपीति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रभिन्नेष्वपीत्यर्थः ॥ आततानेति । णलुत्तमो वा इति णित्त्वपक्षे वृद्धिः ॥ अररिवानिति । रा दाने । लिटः क्वसुः । वस्वेकाजाद्घसाम् इत्यादन्तत्वादिट् ततो नञ्मासः । दीर्घादटि इति वक्ष्यमाणेन नस्य रुत्वम् । आतोटि नित्यम् इति रोः पूर्वस्यातो नित्यमनुनासिकः ॥ प्रसङ्गादघायुशब्दं व्युत्पादयितुमाह । छन्दसीति । सुप आत्मनः इत्यत्र आत्मन इति विशेषणात्परेच्छायां न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ क्याच्छन्दसि ॥ सनाशंसभिक्ष उः इत्यत उरिति वर्तते । क्यान्ताद्धातोरुः स्याच्छन्दसि ॥ अघायुरिति । परस्याघमिच्छतीत्यर्थे क्यच् । अश्वाघस्यात् इति वक्ष्यमाणेनाकारादेशः । तदन्तादुप्रत्ययः ॥ जवसवाविति । जु इति सौत्रो धातुः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । षु प्रसवैश्वर्ययोः इति आभ्याम् ऋदोरप् इति अपि प्राप्ते ज्विधीयते स्वरे भेदः ॥ मन्त्रे वृषेष ॥ स्त्रियां क्तिन् इत्यतः क्तिन्निति वर्तते । वीराः इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा तदाह । वृषादिभ्य इति॥वृष्टिमिति । वृषु सेचने ॥ इष्टये इति । इषु इच्छायाम् ॥ चतुर्थ्येकवचनम् । मतिरिति । मन ज्ञाने क्तिन् । अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिकलोपः ॥ वित्तिरिति । विद सत्तायाम् । कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ वीयते इति । वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु ॥ राततेविति । रा दाने छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ उदाहरणेषु धातुसंबन्धो मृग्यः ॥ आगमदिति । गम्लृ गतौ । पुषादीति लृदित्त्वादङ् ॥ अक्ररमिति । कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि इति च्लेरङ् । ऋदृशोऽङि इति गुणः ॥ अवृणीतेति । वृञ् वरणे । लङ् । क्र्यादिभ्यः श्ना । ई हल्यघोः इतीत्वम् ॥ इतश्च ॥ लेटोडाटौ इत्यतः लेट इति वेतोन्यत्र इत्यतो वेति चानुवर्तते तदाह । लेट इत्यादि ॥ लेटो ॥ आगमौ स्त इति । तौ च पर्यायेण न तु यौगपद्येन अङ्विधिसामर्थ्यात् । अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषा-

भावात्। आडुत्तमस्य इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या पिच्चेत्यनुवर्तते इत्याशयेनाह।तौ च पिताविति।तत्फल तु विक्रन्दमी उर्वरासु ब्रुवैते इत्यादिषु गुण:॥ वृद्धिरिति। अचो ञ्णिति इत्यनेन। तारिषदिति। तॄ प्लवनतरणयो: तिप इकारलोप सिप इट्॥ जोषिषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयो: । अनुदात्तेत्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥ आसाविषदिति॥ आङ्पूर्वात् षुप्रसवैश्वर्ययोरित्यस्माल्लेट्॥ पतातीति। पत्लृ पतने तिप्। आडागम:॥ करवावेति। कृञो लेटो वस् तनादिकृञ्भ्य इति उ:। गुण: रपर: लेटोऽडाटौ इत्याट्। तस्य पित्त्वेनाङित्त्वाद्विकरणस्य गुण: अत उत्सार्वधातुके इत्युत्वाभावश्च॥ मादयैते इति। मदी हर्षे । णिच् तदन्ताल्लट्। आतामि कृते आह टेरेत्त्वमिति॥ टित आत्मनेपदानाम् इत्यनेन॥ आकारस्येति। प्रथमस्येत्यर्थ:। द्वितीयस्य टित आत्मनेपदानाम् इत्यनेनैत्त्वमेव नित्यत्वात्। न च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्व, कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताश्रयणात्। उत्तरसूत्रे न्यत्रेति लिङ्गाच्च। आट एत्त्व नेत्युक्ता तस्य फलमाह।यजाति यजात इति॥ यज देवपूजादौ। लेट्। आडागम:॥ वैतो॥ अन्यत्र किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रविषयादिति लभ्यते संनिधानात्, तदाह। आत इत्यादि॥ ईशै इति। ईश् ऐश्वर्ये। उत्तमैकवचनमिट्, इतश्च लोपो नास्ति, परस्मैपदेषु इत्युक्ते:। टेरेत्त्वे तस्य ऐ॥ गृह्यान्ता इति। ग्रहे: कर्मणि लेट् झि:। तस्याडागम:। यक् ग्रहिज्या इति संप्रसारणं टेरेत्त्वं पूर्ववदैत्वम्॥ पणबन्ध इति। यदि मे भवानिदं कुर्यात्तर्हीदमहं दास्यामीति समयकरणं पणबन्ध:।आशङ्का संभावना॥ अहमेतेति। त्रिपुरविजये देवै: प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम्। पशव: संसारिण:॥ नेदिति। इच्छब्द आशङ्कां द्योतयति। जिह्माचरणेन नरकपात: स मा भूदित्यर्थ:॥ पतामेति। स उत्तमस्य इति सलोप:॥ छन्दसि शाय॥ शन्दसि श्न: शायजप्यादेश: स्याद्धौ परे॥ गृभायेति। ग्रह उपादाने। लोट: सेर्हि: क्र्यादिभ्य: श्ना। ग्रहिज्या इति संप्रसारणम्॥ बधानेति। बन्ध बन्धने। अतो हे: इति लुक्। प्रसङ्गात् हृग्रहोर्भश्छन्दसि इत्यस्योदाहरणमाह। गृभ्णामि इति॥ जभारेति। हृञ् हरणे लिटो णलिवृद्धौ हस्य भ:। गृह्णामि जहारेत्यर्थ:॥ भेदतीति॥ भिदिर् विदारणे रौधादिक: ।अमि प्राप्ते शप्॥ म्रियत इति। मृङ् प्राणत्यागे। तुदादिभ्य: इति शे कृते रिङ् शयग्लिङ्क्षु इति रिङादेश: इयङ्॥ नेषत्विति। नयत्वित्यर्थ:॥ द्वौ विकरणाविति। तत्र शप् न्याय्य: सिप्तु बाहुलकात्। एतेन सेमामविड्ढि इत्यादि व्याख्यातम्। अव रक्षणे अस्माल्लोटि शपि प्राप्ते बाहुलकात्सिप्। हुझल्भ्यो हेर्धि: षत्वं ष्टुत्वम्। जश्त्वम्॥ तरुषेमेति ।

तद्रूपमसिति जाते यासुट् लिङस्सलोपोनन्त्यस्य। नित्यं ङितः। अतो येयः। लोपो व्योर्वलि। आद्गुणः अत्रोप्रत्ययान्तस्य सिप प्रत्यङ्गत्वात् सार्वधातुका इति गुणः प्राप्तः। मिचन्तस्य अपि लघूपधगुणश्च प्राप्तो बाहुलकान्न भवति ॥ सुप्तिङिति। शास्त्रकृत्पाणिनिराचार्य एषां सुप्प्रभृतीनां व्यत्ययमिच्छति। सोपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिध्यति। बहुलस्य भावो बाहुलकम्। मनोज्ञादित्वाद्वुञ् तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानत्वं, चशब्दो हेतौ, यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः॥ वियूया इति। यु मिश्रणे विपूर्वः। आशिषि लिङ्॥ आधास्यमानेनेति। आङ्पूर्वाद्धधातेः लृटः सद्वा इत्यनेन शानजादेशः स्यतासी इति स्यः। आने मुक् इति मुक्॥ मित्र वयमिति। दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययः॥ स्वरव्यत्ययस्त्विति। गवामिव श्रियसे इत्यत्र तुमर्थे इत्यनेन कसेनि कृते ञ्नित्यादिः इत्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता॥ कृत्तद्धितानामिति। तेन दीव्यति इत्यादौ विधीयमानानां ठगादीनां देवनादिकर्तृत्वादेवमुक्तं, न त्विह कारकवाचित्वेप्याग्रहः कृत्तद्धितमात्रे तात्पर्यात्। तथा च किमो विहितो डतिर्यच्छब्दादपि भवति। त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः। विश्वे देवासो मरुतोयतिष्ठन्॥ अन्नादायेति। अन्नमत्तीत्यन्नादस्तस्मै। अन्ने कर्मण्युपपदेदेः कर्मण्यणि प्राप्तेच्॥ अवग्रह इति। अणि कृते अन्न आदायेति, अचि तु अन्न अदायेति भावः॥ वोचेमेति॥ वचेराशीर्लिङो मस् अङ्। वच उम् यासुट्। छन्दस्युभयथा इति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति, तेन यासुट इयादेशः वलि लोपः॥ आट्॥ परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति गौर्वाहीक इतिवदित्याशयेनाह। लिड्वदिति॥ किकिनौ भवतः। लिट् प्रत्ययश्च भवतीत्ययमर्थस्तु न भवति तथा हि सति लिट्किकिनः इत्येव ब्रूयात्॥ बभ्रिरिति। भृञ् अस्मात् किः। लिड्वद्भावात्कित्त्वम्। किकिनोः स्थाने तिबादयस्तु न। लिड्वदित्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात्। न लोकाव्यय इति षष्ठीनिषेधे वज्रशब्दाद्द्वितीया॥ जग्मिरिति। गमहन इत्युपधालोपः॥ जघ्निरिति। हो हन्तेः इति कुत्वम्॥ जज्ञिरिति। सुत्वम्। जज्ञोर्ज्ञः। ननु लिड्वद्भावे सति असंयोगात् लिट् कित् इत्येव सिद्धे कित्त्वकरणमनर्थकमित्याशयेनाह। लिड्वद्भावादिति॥ असंयोगात् लिट् कित् इति कित्त्वं सिद्धमिति भावः। आदिति मुखसुखार्थो दकारो न तु तकारः। तेन तात्परत्वाभावाद्दीर्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणं तदाह। ततुरिर्जगुरिरिति॥ तॄ प्लवनतरणयोः गॄ निगरणे आभ्यां किः। द्वित्वात्परत्वाद् बहुलं छन्दसि इत्युत्वे प्राप्ते द्विर्वचनंचि

इति निषेधादुत्वाभावे इत्वम्। उरदत्वं उत्तरस्योत्त्वम्॥ तुमर्थे॥ तुमुनोर्थस्तुमर्थो भावः।ननु कर्तरि कृत् इति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं भावोर्थ इति चेत्। शृणु। अव्ययकृतो भावे इति वचनात्तुमुनो भावे विधानात्। तुमर्थे पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति॥ पचे इति। वचः से कुत्वं षत्वम्। कषसंयोगे क्षः॥ एषे इति। इणो गुणः। नकारो ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्याद्युदात्तार्थः॥ प्रेषे इति। इणः से, कित्त्वादगुणे आद्गुणः॥ श्रियसे इति। इयङ् नित्त्वादाद्युदात्तः। इह मन्त्रे मध्योदात्तः पठ्यते तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्वरो बोध्यः॥ आहुवध्यै इति। जुहोतेरुवङ्॥ मादयध्यै इति। मदी हर्षे ण्यन्ताच्चध्यैप्रत्ययः। तस्य भाववाचिसार्वधातुकत्वात्सार्वधातुके यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्, गुणायादेशौ॥ पिबध्यै इति। अत्रापि यक्प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप्। पाघ्रा इति पिबादेशः॥ दातवा उ इति। ददातेस्तवै आयादेशे लोपः शाकल्यस्य इति यलोपः॥ सूतवे इति॥ ङित्त्वान्न गुणः॥ कर्त्तव इति। कृञो गुणः। कर्तुमित्यर्थः॥ प्रयै॥ प्रपूर्वाद्यतेः कैप्रत्ययः। रोहिष्यै। नञ्पूर्वाद्व्यथेश्च॥ दृशे॥ योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः। दृशेः ख्यातेश्च केप्रत्ययः। कित्त्वाद् दृशेर्न गुण. ख्यातेरालोपश्च॥ विभाजमिति। विपूर्वाद्भजतेर्णमुल् णित्त्वात् अत उपधायाः इति वृद्धिः॥ अपलुपमिति। लुप्लृ छेदने कित्त्वादगुणाभावः॥ ईश्वरे॥ ईश्वरशब्दे उपपदे धातोस्तोसुन्कसुनौ स्तश्छन्दसि॥विचरितोरिति। चर गतौ इट्॥ विलिखः इति। लिख विलेखने कित्त्वान्न गुणः॥ कृत्तोसुन्कसुनः इत्यव्ययत्वात् अव्ययादाप्सुपः इति विभक्तेर्लुक् न लुमता इति निषेधात् अत्वसन्तस्य इति दीर्घो न॥ कृत्यार्थे॥ कृत्यानामर्थो भावकर्मणी तयोरेव इति कृत्यानां भावकर्मणोर्विधानात् तत्र एते प्रत्ययाः स्युः। यद्यपि कृत्यानामर्थो भव्यगेय इत्यादौ कर्तापि, वह्निस्नानीयमित्यादौ करणादिरपि। तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानं किं तर्हि स्वरूपेण। कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः॥ न म्लेच्छितवै इति। म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे। न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः॥ अवगाहे इति। गाहू विलोडने॥ दिदृक्षेण्य इति। दृशेः सन्नन्तात्केन्यः अतो लोपः॥ कर्त्वमिति। कृञस्त्वन्। कृत्यमित्यर्थः। यद्यपि तुमर्थे सेसेन् इत्यनेन तुमर्थे तवै विहितः। तथापि भावभिन्नेपि कर्मकारके तवै यथा स्यादित्येवमर्थम्॥ अवचक्षे॥ अवपूर्वाच्चक्षिङ एशप्रत्ययो निपात्यते शित्त्वात्सार्वधातुकत्वं तेन ख्याञादेशो न॥ भावलक्षणे॥ कृत्यार्थे इति निवृत्तम्। तुमर्थे इति वर्तते प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम्। भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छन्दसि। संस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणं भावः॥ आ समा-

सेविति । संपूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तौ रूढः । सतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञः इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥ आतमितोरिति । तमु ग्लानौ ॥ सृपितृदोः ॥ सृप्लृ गतौ उतृदिर् हिंसानादरयोः । भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोः सृपितृदोस्तुमर्थे कसुन् ॥ विसृप इति ॥ गमनादित्यर्थः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ न जसिरजसिस्तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । आशी प्रभृतादिभ्यः इतिवत् ॥ छन्दसीति । ननु तिमिरपटैरवगुण्ठिता रात्र्यः इति प्रयोगो न स्यात् । छन्दसीत्युच्यते, न चेदं छन्दः, अजसाविति निषेधाच्च । किं च वेदेऽपि रात्र्य इति प्रयोगो न स्यादित्याशङ्क्याह । लोके त्विति ॥ तु शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । लोके, जसि वेदे चेत्यर्थः ॥ कृदिकारादिति । राशदिभ्यां त्रिप् इति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु सर्वतोऽक्तिन्नर्थात् इति ङीष् बोध्यः ॥ नित्यम् ॥ बह्वादिभ्यश्च इति वर्तते । अन्यतो ङीषित्यतो ङिषिति च तदाह । बह्वादिभ्य इति ॥ नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥ भुवः ॥ विभ्वीति । विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् इत्यतो डुप्रत्ययान्तान् ङीष् । ननु स्वयंभूरत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह । डुप्रत्ययान्तमिति । ननु डुप्रत्ययान्तानुकरणे प्रमाणं किमत आह । उत इत्यनुवृत्तेरिति ॥ वोतो गुणवचनात् इति सूत्रात् । ननु तर्हि डुप्रत्ययान्तस्य घेर्ङिति इति गुणे कृते भो इति निर्देशः प्राप्नोति तदाह । उवङादेशस्तु सौत्र इति ॥ मुद्गला ॥ इन्द्रवरुण इति सूत्रस्थं वार्तिकमिदम् ॥ लित्स्वर इति । लिति इत्यानुगाकारस्योदात्तत्वम् ॥ दीर्घजिह्वी ॥ दिर्घजिह्वीति निपात्यते छन्दसि ॥ अप्राप्तो ङीषिति । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् इति न प्राप्नोति, तत्र हि असंयोगोपधात् इति प्रतिषेधात् ॥ कद्रु । ऊङुतः इत्यत ऊङिति वर्तते । कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च स्त्रियामूङ् स्याच्छन्दसि ॥ गुग्गलुमधु ॥ एषां व्यत्ययेन च्छन्दसि स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः स्पृहि गृहि इत्यादिना आलुजन्तः ॥ अव्ययात् ॥ व्याख्यातमपि त्यबनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं स्मारितम् ॥ आविष्ट्यस्येति ॥ अव्ययात्त्यप् इत्यत्र अमेहक्वतसित्रेभ्यः इति नियमादप्राप्तः शैषिकस्त्यब् विधीयते ॥ आविष्ट्य इति । आविर्भूतमाविष्ट्यम् । ह्रस्वात्तादौ इति षत्वम् तकारस्य ष्टुत्वम् ॥ ठकोऽपवाद इति । वर्षाभ्यष्ठक् इति प्राप्तस्य । ननु ठक्ठञोः को विशेषस्तत्राह । स्वरे भेद इति ॥ ठञि कृते ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्याद्युदात्तत्वम् । ठकि तु सति कितः इत्यनेनान्तोदात्तत्व स्यादिति भाव ॥ वार्षिकमिति । ठस्येकः ॥ उत्तरार्थ इति ॥ सर्वत्राण् च

तलोपश्च इत्येतदर्थः । तत्र ह्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् वसन्तस्य मा भूत् ॥ शौनका ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः इत्यतो णिनिरिति वर्तते तदाह । णिनिरिति ॥ प्रोक्ते इति । तेन प्रोक्तम् इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ शौनकीयेति । वृद्धाच्छः ॥ द्व्यचः ॥ मयड्वैतयोर्भाषायाम् इत्युक्तेर्वेदेऽप्राप्तौ विधीयते ॥ नोत्वद्व ॥ उकारवतः प्रातिपदिकाद्वर्ध्रविल्वशब्दाभ्यां च मयण्न स्यात् । द्व्यचश्छन्दसि इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥ मौञ्जमिति । मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण् ॥ वार्ध्रीति । वर्ध्रशब्दादौत्सर्गिकात् टिड्ढाणञ् इति ङीप् ॥ ढश्छन्दसि । सप्तम्यन्तात्सभाशब्दात् ढः साध्वर्थे ॥ अणादीनां चेति । तत्र भवः इति प्राप्तानाम् ॥ पाथोनदीभ्याम्॥ सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यां भवार्थे ड्यण् स्यात् ॥ पाथसीति । पाथो जलम् । कबन्धमुदकं पाथः इत्यमरात् । पाथोऽन्तरिक्षम् इति वृत्तिः ॥ वेशन्तीभ्य इति । विशेर्झच् । वेशन्तः पल्वलम् तत्र भवा आपः वैशन्त्यः ॥ सगर्भसयूथस ॥ अतिगृभ्यां भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । युता भवन्त्यस्मिन्निति यूथम् । तीर्थपृष्ठयूथगूथप्रोथाः इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । दीर्घोऽपि निपातनादेव ॥ कर्मधारया इति । समानश्चासौ गर्भश्च । तत्र भवः सगर्भ्य इति विग्रहः ॥ यतोऽपवाद इति । भवे छन्दसि इति प्राप्तस्य ॥ अयाद्यत् ॥ भवे छन्दसि इत्येव सिद्धे घादिभिर्बाधा मा भूदिति यद्विधीयते ॥ समुद्रा ॥ समुदतीति समुद्रः । स्फायितञ्चि इति रक् । अपो बिभर्ति इत्यभ्रम् । मूलविभुजादित्वात्कः । अभ्रसमुद्रात् इति वक्तव्ये समुद्राभ्रात् इत्युक्तिः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्था ॥ बर्हिषि ॥ तत्र भवः इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दाद्दत्तमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥ बर्हिष्येति । बृंहतेर्नलोपश्च इतीस्प्रत्ययान्तो बर्हिस्तस्माद्यत् ॥ दूतस्य ॥ दूतशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात् । भागे तस्येदम् इत्यणि प्राप्ते वचनम् । कर्मणि तु दूतवणिग्भ्यां च इत्युपसंख्यानिकेयं ॥ दूतमित्यादि । दूतस्य भागो दूत्यः, कर्म दूत्यम् ॥ रक्षोयातूनाम् ॥ षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षस्यातुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । रक्षेरसुनि रक्षः । कमितमिमनि इत्यादिना यातेस्तुन् । यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्याय. । न च विरूपाणामपि समानार्थानाम् इत्येकशेषः स्यादिति वाच्यम् । बह्वर्थाभिधायिस्वरूपवचनत्वेन सूत्रे भिन्नार्थत्वात् ॥ रक्षस्येति । हन्यतेनया सा हननी, रक्षसाम् हननी रक्षस्या । एवं यातव्या । बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय । बहूनां रक्षसां हनने हि स्तुति. प्रतीयते ॥ रेवती जगती ॥ प्रशंसनं प्रशस्यम् । प्रपूर्वात् शंसु स्तुतौ इत्यस्माद्भावे क्यप् तदाह । प्रशंसनं इति ॥ रयिरस्यास्तीति रेवती रयिशब्दान्मतुप् छन्दसीरः इति वत्वम् । रयेर्मतौ

बहुलमिति संप्रसारणम । उगित्त्वान्ङीप् नचत्रे गौरादित्वान्ङीष् । जगच्छब्दात् वर्तमाने इत्यनेन शतृवद्भावात् उगितश्च इति ङीप् ॥ हविषि हिता हविष्या उगवादित्वाद्यत् तासां प्रशंसनं हविष्यं यस्येति लोपे कृते हलो यमां यमि इति यलोपः ॥ असुरस्य स्वम् ॥ असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥ असुर्यमिति । नसुरोऽसुरः सुरप्रतिपक्षो अथ वा असेरुरच् अस्यति अस्यते वा असुरः । तस्य स्वमसुर्यम् ॥ माया ॥ मीयतेऽनयेति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः । माङ औणादिको यः । तस्यां वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्पूर्वसूत्रापवादः ॥ आसुरीति । टिड्ढाणञ् इति ङीप् ॥ तद्वानासा ॥ मत्वन्तात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् । तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेता भवन्ति । मतोश्च लुक् ॥ वर्चस्वानिति । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः । भूतं च स्थ भव्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवे इत्यादिकः । उपधीयतेऽनेनेत्युपधानम् । चयनं रचनमित्यर्थः ॥ ऋतव्या इति । ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान् स च मधुश्च माधवश्च इत्यादिकः । ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामृतव्याः । तद्वानिति किम् । मन्त्रादेव समुदायान्मा भूदिति काशिका । अत्र हरदत्तः । ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति समर्थानां प्रथमाद्वा इति वचनादासामिति प्रथमनिर्दिष्टत्वात्षष्ठ्यन्तादिष्टकाभिधायिनः उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । तथा च समुदायान्न प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति (मत्वा प्रश्नप्रतिवचने ततश्च) उपधानो मन्त्र आसामिष्टकासु लुक्च मतोः इति योगः करिष्यते । तथा च तद्वानित्यस्याभावे भूतं च स्थ भव्यं च स्थ इत्ययमुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः । उपधान इति किम् । वर्चस्वदभिमन्त्रणमासामित्यत्र मा भूत् । शिवेन माचक्षुषा इत्यनुवाकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः । मन्त्र इति किम् । अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् । वर्चस्वानुपधान आसां शर्कराणामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणं नियमार्थम् । अनेकपदसंभवे केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण । मतुब्ग्रहणमुत्तरार्थम् । अश्विमान् इत्यत्र मतुप एव लुक् यथा स्याद् इनेर्मा भूत् । इह तु मत्वन्तात्प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुक् भविष्यति ॥ अश्विमान ॥ अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः स च ध्रुवक्षितिः इत्यादिकः । प्रथमान्तादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे अण् स्यात्, यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स

भवति, यत्तदामामिति निर्दिष्टमिष्टकास्ता भवन्ति मतोश्च लुक् ॥ आश्विनी-रुपदधातीति । अश्वशब्दात् अत इनिठनौ इत्यस्यार्थे इनिः । तदन्तान्मतुप् । अश्विमान्स उपधानो मन्त्र आमामिष्टकानामिति विग्टह्याणि विहिते मतोश्च लुकि कृते इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावः ॥ वयस्यासु ॥ वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थान्मतुबन्तमूर्द्धशब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे मतुप्स्यात् । यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति यस्मिन्मन्त्रे मूर्द्धशब्दो वयःशब्दश्च विद्यते समूर्द्धवान् वयस्वान् यथा मूर्द्धा वयः प्रजापतिश्छन्द इति तत्र वयस्वत्शब्दादिव मूर्द्धवच्छब्दादपि पूर्वेण यति प्राप्ते मतुब्विधीयते इत्याशयेनाह । यस्मिन्मन्त्रइति । मूर्द्धन्वतीरिति । अनोनुडिति नुडागमः । मूर्द्धवत इति वक्तव्ये भाविनं मतुप्लुकं चेतसि कृत्वा मूर्द्ध इत्युक्तम् ॥ मत्वर्थे ॥ यस्मिन्नर्थे मतुब्विहितस्तस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यत्स्यात् मासतन्वोरभिधेययोः । ननु प्रथमासमर्थमिति कस्मादागतमिति चेन्मत्वर्थग्रहणादित्यवेहि । कृषिचमितनिधनिसर्तिखर्जिभ्य ऊरिति ऊकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्दिष्टः । न तु भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उरित्युकारान्तः द्वन्द्वे घि इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । ओजस्या इति । ओजो यस्या यस्यां वा अस्तीत्योजस्या ॥ मधोः ॥ मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः स्याच्चाद्यत् । मधव्या इति । ओर्गुणः । वान्तो यीति अवादेशः ॥ ओजसोह ॥ ओज शब्दान्मत्वर्थे यत्खौ स्तोऽहन्यभिधेये । ननु यद् ग्रहणं व्यर्थं खश्चेत्येवास्त्विति चेन्मैवम् । खश्चेत्युच्यमानेनन्तरसूत्रविहितस्य ञमाचस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्यद्ग्रहणम् ॥ वेशोयश ॥ वेशश्च यशश्च वेशोयशसी ते आदौ यस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगात्प्रातिपदिकाद्यल्खौ स्तो मत्वर्थे । लकारः स्वरार्थः । वेशोभग्य इति । वेशो भगमस्यास्मिन्नस्येति वा वेशोभग्यः वेशोभगीनः ॥ पूर्वैः कृत । तृतीयासमर्थात्पूर्वशब्दात्कृतमित्यस्मिन्नर्थे इनियौ स्तः, चाद्यत्खौ ॥ पूर्विणेभिरिति । पूर्वैः कृताः पूर्विणाः । तैः एवं पूर्व्यासः पूर्विणाः ॥ अद्भिः ॥ तृतीयान्तादप्शब्दात्संस्कृतमित्यर्थे यत्स्यात् ॥ सहस्रेण ॥ तृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्समितमित्येतस्मिन्नर्थे घः स्यात् । समितः सदृशस्तुल्य इत्यर्थः । सहस्रिया इति । सहस्रेण संमिताः सहस्रियाः । यस्येति चेत्यकारलोपः । समितावितिपाठान्तम् ॥ मतौ ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनोरित्यस्यापवादः ॥ सोममर्हति ॥ द्वितीयान्तात्सोमशब्दादर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । सोम्य इति । सोममर्हतीति सोम्यः ॥ मये च ॥ आगतविकारावयवः प्रकृता मयडर्थाः । तत्रागते पञ्चमी समर्थविभक्तिः । विकारावयवयोः षष्ठी । प्रकृ-

तवचने प्रथमा। मघोर्यः स्यादिति। वृत्तिकारस्तु यतमेवानुवर्तयति न तु थम्॥ नक्षत्रात्॥ स्वार्थइति। समूहइति नानुवर्तते। तेनाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय उत्पद्यत इत्यर्थः॥ सर्वदेवात्॥ सर्वशब्दाद्देवशब्दाच्च तातिल् स्यात्॥ शिवशम॥ करशब्दसामानाधिकरण्यात् शिवशमरिष्टस्य इति उभयप्राप्तौ कर्मणि इति षष्ठी॥

इति वैदिकसुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः॥

सप्तनोऽञ्॥ सप्तन्शब्दादञ्स्याच्छन्दसि॥ सप्तानोति। साप्तन्शब्दादञि नस्तद्धिते इति टिलोपे तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां जस्। जश्शसोः शिः। नपुंसकस्य इति नुम्। उपधादीर्घ॥ शन्शतो.॥ डित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थम्॥ पञ्चदशिन इति। पञ्चदशाह्वानि परिमाणमेषामिति डिनिः। टिलोपः। एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः॥ विंशिनोऽङ्गिरस इति। विंशतिर्गोत्राणि परिमाणमेषामिति विग्रहे डिनि कृते ति विंशतेर्डिति इति तिशब्दलोपे कृते यस्येति च इत्यल्लोपः। अङ्गिरस अयास्यगार्ग्यगौतमइत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः॥ त्वावत इति। त्वामिव त्वावान्। तस्य त्वावतः। अहमिवेति मावान्। तस्य मावतः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इति त्वमादेशौ। आ सर्वनाम्न. इत्यात्वम्॥ सादन्यमिति॥ सदनं गृहमर्हतीति सादन्य। अन्येषामपि इति दीर्घः॥ विदथ्यमिति। विदथो यज्ञस्तमर्हतीत्यर्थः॥ इद्वत्सरीय इति। इद्वत्सरेण निर्वृत्तः इद्वत्सरमधीष्टो भृतो भूतो भावी वा इद्वत्सरीयः। इद्वत्सरेदावात्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे।एवं संवत्सरपरिवत्सशब्दावपि॥ सम्परिपूर्वा॥ सम्परिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः स्याच्चाच्छः॥ छन्दसि घस्॥ समयस्तदस्य प्राप्तम् इत्यतस्तदस्य प्राप्तमिति। ऋतोरण् इत्यतः ऋतोरिति चानुवर्तते तदाह ऋतुशब्दादित्यादि॥ ऋत्विय इति। सिति च इति पदत्वेन भत्वे निरस्ते ओर्गुणः इति गुणाभावे यण्॥ उपसर्गात्॥ इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते। स्वार्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थस्तदाह धात्वर्थविशिष्ट इति॥ उपसर्गाश्च पुनरेव मात्मकाः। यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिंषन्ति। यथा आगच्छति। यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः। यथा निष्कौशाम्बिः। तथा च यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थे इत्युक्तम्॥ थट् च॥ तस्य पूरणे इत्यतः डडिति नान्तादसंख्यादेः इति च तदाह नान्तादित्यादि॥ पञ्चथमिति। पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे डटि कृते तस्य थडागमः॥ छन्दसि॥ परिप-

न्निन् परिपरिन् एतौ निपात्येते छन्दसि पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः सपत्न इत्युच्यते। निपातनं चात्र । पर्यवस्थातृशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोऽवस्थातृशब्दस्य पन्थ पर एतावादेशौ च निपात्येते ॥ बहुलम् ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिः इति वर्तते तदाह विनिः स्यादिति ॥ अष्ट्रावीति। अशेः ष्ट्रन् अष्ट्रा दंष्ट्रापर्यायोयम्। मेखलावी द्वयावी उभयावी रुजावी हृदयावी। अत्र द्वयोभयहृदयान्येव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् ॥ छन्दसी ॥ ईश्च वनिप् च ईवनिपौ ॥ ईति । ईप्रत्ययोदाहरणमुच्यते रथीरिति ॥ रथोस्यास्तीति रथीः ॥ सुमङ्गलीरिति । सुष्ठु मङ्गलमिति सुः पूजायाम् इति समासः। ततोनेन मत्वर्थीय ईकारप्रत्ययः ॥ मघवानिति । मघ धनं तदस्यास्तीति वनिपि । मतुपि तु मघवच्छब्दः॥ तयोः ॥ तच्छब्देन इदमोर्हिल् तदो दा च इति सन्निहितादिदन्तदौ परामृश्येते तदाह इदन्तदोरिति ॥ सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी ॥ यथासंख्यं स्त इति । इदशब्दाद्दा, तच्छब्दात् र्हिल् । इदा इदम्शब्दाद्दा इदम इश् इत्यनेनेशादेशः ॥ था हेतौ ॥ प्रकारवचने थाल् इत्यतः प्रकारवचने इति किमर्थ इति तदाह किमस्था स्यादित्यादि ॥ कथा ग्रामं न पृच्छसीति । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । तस्य प्राग्दिशो विभक्तिः इत्यधिकाराद्विभक्तिसंज्ञायाम् किमः कः इति कादेशः । प्रकारवचने उदाहरणमाह कथा दाशेमेति ॥ केन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ पश्च पश्चा॥अवरस्य पश्चभावः । अकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते ॥ अस्तात्यर्थे इति ॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः॥ करिष्ठ इति । कर्तृशब्दादिष्ठन् तुरिष्ठेमेयः सु इति तृलोपः ॥ दोह्मीयसीति । अतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः भस्याढे इति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः । ततः तुरिष्ठेमेयःसु इति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्घत्वकुत्वयोरपि निवृत्तिः ॥ प्रत्नपूर्व॥प्रत्न पूर्व विश्व इम एभ्यस्थाल् स्यात् ॥ अमु च ॥ किमेत्तिङव्ययघाद् द्रव्यप्रकर्षे वर्त्तमानादमुप्रत्ययो भवति ॥ प्रतरमिति। प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षे तरप् । प्रकृष्टतर इतिवत् तदन्तादमुः । स्वरादिषु अम् इति पठ्यते तेन तदन्तस्याव्ययत्वे सुपो लुक् । अमोदित्करणम् इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च इत्यत्रास्य ग्रहणं मा भूत्। यदि स्यात्तर्हि अत्रापि यद् दृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत। तत्र को दोषः । इह स्त्रियंमन्यमानः यस्येति च इति लोपः प्राप्नोति ॥ अनसन्तात् ॥ अनन्तस्योदाहरणमाह ब्रह्मसामिति ॥ असन्तस्याह देवच्छन्दसानीति ॥ बहुप्रजाः ॥ बहुप्रजा इति निपात्यते छन्दसि । बहुप्रजा इति । बह्व्यः प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः । असिच् प्रत्ययः । य

स्येति च इत्यकारलोपः । अत्वसन्तस्य इति दीर्घः रुत्वविसर्गौ ॥ छन्दसि च ॥ वयसि दन्तस्य दतृ इत्यतो दन्तस्य दतृ इत्यनुवर्तते तदाह दन्तस्य दतृ स्यादिति ॥ उभयतोदत इति । उभयो दन्ता यस्येति विग्रहः ॥ इतमाता इति । नद्यृतश्च इति नित्यं कप् प्राप्तः ॥

इति सुबोधिन्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥

जागारेति । जागृ निद्राक्षये । लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् । दातीति ॥ डुदाञ् दाने लट् । शपः श्लुः । श्लौ इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पः ॥ तूतुजान इति । तुजेर्लिट् तस्य कानजादेशः । मामहानमिति । मह पूजायां कानच् । तूताविति । तुः सौत्रो धातुः तस्माल्लिट् ॥बहुलं छन्दसि ॥ ह्वः संप्रसारणम् इति वर्तते तदाह ह्वः संप्रसारणं स्यादिति । आहुवे इति । आङ्पूर्वात् ह्वेञो लडात्मनेपदोत्तमैकवचनम् । बहुलं छन्दसि इति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवङादेशश्च । त्र्यृचं सूक्तमिति । तिस्रः ऋचो यस्मिंस्तत्तृचम् । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे इति समासान्तो अः । रयेर्मतौ॥ रयिशब्दस्य मतौ परतः संप्रसारणं स्याच्छन्दसि । रेवानिति । छन्दसीरः इति वत्वम् । रयिमानिति । बहुलग्रहणात्संप्रसारणवत्वयोरभावः ॥ चायः की ॥ चायतेर्बहुलं कीप्रत्यय आदेशः स्याच्छन्दसि । चिक्युरिति । कुहोश्चुः इति चुः । निचाय्येति । चायृ पूजानिशामनयोः अस्मात् क्त्वा गतिसमासे समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् इति ल्यबादेशः ॥ स्पर्धेलङ्याथामिति । द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । अपस्पर्धेथामिति भाषायाम् । अपरे तु अपपूर्वस्य स्पर्धेर्लङ्याथामि संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि इत्यडागमाभावः । तन्मते प्रत्युदाहरणमपास्पर्धेथामिति भाषायाम् । अर्चेरर्हेश्चेति । संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् । ततो द्विर्वचनमुरदत्वम् । अत आदेः इति दीर्घत्वम् । तस्मान्नुड् द्विहलः इति नुडागमः । आनर्चुरानर्हुरिति भाषायाम् । च्युङो लिटीति । आभ्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वं च निपातनात् । चुच्युविषेति भाषायाम् । त्यजेर्णलीति । त्यज वयोहानौ । अभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते । तत्याजेति भाषायाम् । श्राता इति । श्रोञ् पाके इत्यस्य निष्ठायां श्राभावः । श्रिता इति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वं च । आशिरमिति।आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विप् धातोः शिरआदेशः । तस्माद्द्वितीयैकवचनम् । आशीर्त इति । श्रिञः आङ्पूर्वस्य शिर इत्यादेशः । निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् हलि च इति दीर्घः॥खिदेश्छन्दसि ॥ आदेच उपदेशे इत्यतः आदिति ए च इति च वर्तते विभाषा लीयतेः इत्यतो विभाषेति च तदाह आद्वा स्यादिति । चिखादेति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ शीर्षां

इति। अत्रोपोनः इत्यल्लोपः। रषाभ्याम् इति णत्वम्। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अट्कुप्वाङ् इत्यनेन॥ वा छन्दसि॥ नादिचि दीर्घाज्जसि च इति वर्तते तदाह दीर्घादित्यादि। वाराही इति। वराहस्य विकार इति अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः इति प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। ङीप्। द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः। पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः। मानुषोरिति। प्रथमाबहुवचनम्। मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च इति अञ् मनोः षुगागमः। सूत्रद्वये इति। अमि पूर्वः। संप्रसारणाच्च इत्यत्र। वाक्यभेदेनेति। अकः अमि पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि। तथा संप्रसारणादचीति पूर्वरूप वा स्याच्छन्दसि तदाह तेनेति। शम्यचेति। विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वरूपत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति। तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति। यज्यमान इति। यजेर्लटः शानच्। सार्वधातुके इति यक्। आने मुक् इति मुक्। ग्रहिज्या इति संप्रसारण पूर्वरूपस्य वैकल्पिकत्वादभावे यण्॥ या ते इति। यानीत्यर्थः। यच्छब्दात्परस्य शेर्लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन त्यदादीनामः इति अत्वे नपुंसकस्य झलचः इति नुम्। सर्वनामस्थाने च इति दीर्घः। नलोपः। ताता इति। तानि तानीत्यर्थ. पूर्ववत्॥ भय्यप्रवय्ये॥ बिभेतेः प्रपूर्वस्य वी इत्येतस्य च यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये यादेशो निपात्यते।भय्य इति। कृत्यल्युटः इति अपादाने यत्॥ हृदय्या इति। अकारस्यायादेशः॥ प्रकृत्या॥ पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादमित्यव्ययीभावः। अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधान मध्यमाचष्टे। पादश्चेह ऋक्पाद एव गृह्यते न श्लोकस्य, वा छन्दसि इत्यतो मण्डूकप्लुत्या छन्दसीति वर्तते तेनास्य वैदिकत्व सपद्यत इत्याशयेनाह ऋक्पादमध्यस्थ इति। एङः पदान्तादति इति सूत्रादेङ इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यतेन्यस्य कार्यिणोसभवादित्यभिप्रेत्याह एङ् प्रकृत्येति। संधिरूपं विकारं न यातीत्यर्थः। उपप्रयन्तो अध्वरमिति। एङः पदान्तादति इति प्राप्तम्। अन्तःपादं किमिति। ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थः। एतेर्चन्तीति। कया मती कुत एतास एतेर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया इति। अत्र एते इति पादस्यान्ते एङस्ति अकारश्च परस्य पादस्यादाविति तन्निमित्तिनिर्मित्तयोः पादमध्यस्थत्वमिति सत्यपि ऋक्त्वे प्रकृतिभावः॥ अव्यात्। एषामनुकरणत्वात्सुबन्तेन समासः। अव रक्षणे आशीर्लिङ्। अवद्यादिति। पञ्चम्येकवचनान्तम्। अवक्रमुरिति। अवपूर्वस्य क्रमेर्लिट्युसि द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वावचनम् इति द्विर्वचनाभावे रूपम्। केचित्तु अवचक्रमुरिति सूत्रे कृतद्विर्वचनं ये पठन्ति, तेषामुदाहरण मृग्यम्। बहुचास्तावदवक्रमुरित्यधीयते। अत्रतीति॥ इन्द्रूज्ञोः

मन्त्रे घस इति च्लेर्लुक्। आत्मनेपदेषु इति झस्यादादेशः। अयमिति। इदमः सौ इदोय् पुंसि। अवतेर्लोट् अवन्तु॥ अवस्युरिति। अवेरसुन् औणादिकः। ततः क्यच् क्याच्छन्दसि इत्युः॥ यजुष्युरः॥ उरोअन्तरिक्षमिति। नन्वत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इत्यनेनैव सिद्धे व्यर्थोऽयं योग इत्याशङ्क्याह। यजुषि पादाभावादित्यादि॥ आपो जुषाणो॥ आपो इत्यादीनि पृथक् पदान्यनुकरणानि। विभक्तिस्तु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वान्न भवति सुपां सुलुक् इति विभक्तेर्लुग्वा। अग्निकेपूर्वे इत्येतदप्यनुकरणमेव तत्र प्रथमं जसन्तमनुकरणम्। द्वितीयं स्वन्तम्। तृतीयं शसन्तम्। चतुर्थं ङ्यन्तमितरे संबुध्यन्ते। आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते, शब्दात्पूर्वौ यौ अम्बेअम्बालेशब्दौ तौ च, ते अति परतः प्रकृत्या स्युः। अङ्ग इत्यादौ च॥ अङ्गशब्दे य एङिति। प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन सबन्धः। तदादौ अकारे य एङ्पूर्व इति। अत्रापि पूर्ववत्संबन्धः। अतिक्रान्तपरामर्शिना तच्छब्देन इति शब्दार्थमाचष्टे। तस्याङ्गशब्दस्य आदिस्तदादिस्तद्रूपो य अकारस्तस्मिन् परे पूर्वो य एङ् स इत्यर्थः। नन्वत्र चकारः किमर्थ इति चेत्। शृणु। असति चकारेऽङ्गशब्दस्यैवेङ् तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्ततश्च अङ्गे इत्यत्रैव स्यात्। अङ्गे अदीव्यत् इत्यत्र न स्यात्। सति तु तस्मिन्नङ्गशब्दस्य य एङ् यत्र कुत्रचिदति प्रकृत्या भवति तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेङ् स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति तेन अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति॥ अनुदात्ते च कुधपरे॥ कुधौ परौ यस्मात्स तथोक्तः। कवगधकारेति। धकारे अकार उच्चारणार्थः। अग्निरिति। अग्निशब्दो अङ्गेर्निर्नलोपश्च इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। आद्युदात्त इति। ऋज्रेन्द्राय इत्यादिना सूत्रेण निपातितः॥ आङो॥ आङिति ङिद्विशिष्ट आकारो गृह्यते ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् इत्यनेन लक्षितः यद्यपि अभ्र आँ अपः इत्यत्र आकारो न ईषदर्थादिचतुष्टयवृत्तिः सप्तम्यर्थद्योतकत्वात्। तथापि वाक्यस्मरणयोरङित् इत्यत्रैव तात्पर्यम्। अन्यत्र सर्वत्राङ् ङिद्वेदितव्यः। एवं तावद्भाष्ये स्थितम्। अभ्र आँ अप इति। सप्तम्यर्थद्योतकोऽत्राङ्। उपदेशेऽजनुनासिकः इतीत्संज्ञा तु न उपदेशग्रहणात्॥ स्यश्छन्दसि॥ स्य इति त्यदित्येतस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम्। सुपां सुलुक् इति लुप्तषष्ठीकम्। एष स्येति। एतदस्त्यदश्च त्यदाद्यत्वं तदोः सः सौ इति सः। एतदस्त्यदश्च परस्य सोः एतत्तदोः सुलोपः इति स्यश्छन्दसि इति च लोपः॥ क्रस्वात्। चन्द्रशब्दे उत्तरपदे क्रस्वा-

त्यरः सुडागमो भवति। स भवन् चन्द्रशब्दस्यैव । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् इत्याशयेनाह। चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति। सुडागमः स्यादिति। सुट् कात्पूर्वः इत्यतः सुडित्यनुवर्तनात्॥ पितरा॥ पूर्वपदस्याराङादेशो निपात्यते। उत्तरपदे तु सुपां सुलुक् इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः इति गुणः॥ समानस्य॥ सः स्यादिति। सहस्य सः इत्यतः स इत्यनुवर्तते। सगर्भ्य इति। समानो गर्भः सगर्भः तत्र भवः सगर्भ्यः। सगर्भसयूथसनुताद्यत् इति यत् प्रत्ययः। अमूर्द्धेत्यादि किम्। समानमूर्धा समानप्रभृतयः समानोदर्काः॥ छन्दसि स्त्रियाम्॥ विष्वग्देवयोः इति सर्वनाम्नोप्युपलक्षणम्। बहुलग्रहणात्क्वचिन्न भवति॥ विश्वाची देवद्रीचीति। विश्वमञ्चतीति देवानञ्चतीति क्विन्। उगितश्च इति ङीप्। अचः इत्यकारलोपः। चौ इति दीर्घत्वम्। अत्र विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः प्राप्तो बाहुलकान्न क्वचिन्न भवतीत्याह। कद्रीचीति। कुत्सितमञ्चतीति कद्रीची किंशब्दस्य टेरद्र्यादेशः ङीबलोपदीर्घाः पूर्ववत्॥ सधमाद॥ सहस्य सध्रिः इत्यतः सहस्येति वर्तते मादस्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात्। सधेत्यविभक्तिको निर्देशः॥ सधमादे इति। सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादो यज्ञ इति। मदोऽनुपसर्गे इत्यपि प्राप्ते अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः इति तद्बाधके ल्युटि हलश्च इति घञ्। सूत्रे मादेत्यकार उच्चारणार्थः, तेन मादयतेः क्विबन्तस्य मादिति यद्रूपं तत्रापि भवति। आत्वावहन्तो हरयो युञ्जमाना अर्वागिन्द्रसधमादो वहन्तु॥ सधस्थमिति। सह तिष्ठतीति सधस्थः। आतोनुपसर्गे इति कः॥ साढ्यै॥ एते त्रयो निपात्यन्ते निगमे॥ सहेः क्त्वाप्रत्यय इति। पचे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यै आदेशश्च निपात्यते॥ साढ्यै। सहेः क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यै हो ढः ष्टुत्वं ढो ढे लोपः। ढ्रलोपे इति दीर्घः॥ साढ्वा इति। ढत्वादि पूर्ववत्। ऌनि तृतीयमिति। ऌचि त्वन्तोदात्तं स्यात्तथा भूरि चक्रे इति मन्त्रे साढ्वेत्याद्युदात्तं पठ्यते तन्न संगच्छेतेति भावः। सूत्रे इतिशब्दः प्रकारार्थः। तेन निष्ठायामपि निपातनं बोध्यम्। आषाढ्ळ अग्ने वृषभः॥ द्वयोरिति। अस्य आचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य डकारो ळकारतां संपद्यते ऊष्मणा संप्रयुक्तो डकारः ह्ळकारतामेतीत्यन्वयः॥ अष्टापदीति। अष्टौ पादा अस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्य इति पादस्य लोपे कृते पादोऽन्यतरस्याम् इति ङीप्॥ मन्त्रे। सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व, देव्य एषामतुप्प्रत्यये परे दीर्घः स्यान्मन्त्रे॥ ओषधेश्च। न च कृदिकारादक्तिनः इति ङीषा गतार्थता, अन्तोदात्ततापत्तेः। इष्यते त्वाद्युदात्तो लघावन्ते इति फिट्सूत्रात्॥ ऋचि तुनु॥

घ इति स्वरूपग्रहणं, न तरप्तमपोः, छन्दसि घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् ॥ उतवेति ॥ भार्याया भ्राता श्यालस्ततः पञ्चमी ॥ भरतेति । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य लोटो लङ्वत् इत्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशः तस्थस्थमिपाम् इत्यनेन ॥ शृणोतेति । तप्तनप्तनथनाश्च इति तबादेशः अत्र पित्त्वान्ङित्त्वं नास्ति ॥ उरुष्याण इति । उरुष्येति कण्ड्वादियगन्तो रक्षणार्थः । लोटः सेर्हिः । अतो हेः इति लुक् । न इत्यस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः इति णत्वम् । इकः ॥ इगन्तस्य सुञि परतो दीर्घः स्याद्दचि ॥ द्व्यचो ॥ द्व्यचस्तिङन्तस्यातो दीर्घं स्यादृचि ॥ विद्मेति । विद ज्ञाने लट् । विदो लटो वा इति मसः स्थाने मः ॥ चक्रेति । लिटो मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥ निपातस्य च । दीर्घं स्यान्मन्त्रे । एवशब्दप्रभृतिषु पाठान्निपातः ॥ छन्दस्यु । नामीति वर्तते । ढ्रलोपे इत्यतो दीर्घ इति च तदाह । नामीत्यादि ॥ ऋभुक्षणमिति । ऋभुक्षिञ्छन्द उणादिषु निपातितः । इतोऽत्सर्वनामस्थाने इतोकारस्याकारादेशः ॥ जनितेति । जनयितेत्यर्थः ॥ शमिता । निपातनं पूर्ववत् ॥ आनडिति । नशेर्लुङि मन्त्रे घस इति लेर्लुक् । नशेर्वा इत्यस्याभावे व्रश्च इति षः । जश्त्वेन डः । तस्य चर्त्वेन टः ॥ आवरिति । वृञो लुङि लेर्लुक् । गुणः रेफस्य विसर्गः ॥ बहुलं छन्दसि ॥ माङ्योगेऽप्यमाङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । माङ्योगेऽपि च भवतः ॥ जनिष्ठा इति । जनेर्लुङ् थास् अडागमाभावः । माङ्योगेऽप्यडागममुदाहरति । मा व इति ॥ वो युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां बीजानि वीर्याणि मा अवाप्सुः उप्तानि मा भूवन् । वपेः कर्मणि लुङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । च्लेः सिच् वदव्रज इति वृद्धिः । इदं काशिकानुरोधेनोदाहृतम् । अध्ययने तु वाप्सुरित्येव दृश्यते । माङ्यटस्तूदाहरणान्तरमन्वेषणीयम् ॥ इरयो । इरे इत्येतस्य रे आदेशः स्याच्छन्दसि ॥ दध्रे इति । धाञो लिटि झस्य लिटस्तझयोः इतीरेचि कृते रेभावः । ननु चात्र परत्वाद्रेभावे कृतेऽनजादित्वादालोपो न प्राप्त इत्यत आह । रेभावस्येति ॥ नन्वेवमपि रेभावस्यैव क्रादिनियमादिडागमः प्राप्नोति । न च रेभावस्य वैयर्थ्यम् । सस्प्रभृतिषु चरितार्थत्वादत आह । अत्रेति ॥ कथं पुनर्लाक्षणिकस्येरेशब्दस्य रेभावो भवति तत्राह । तदर्थं चेति ॥ द्विवचननिर्देशाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः ॥ तन्वादीनाम् ॥ बहुलमियङुवङादेशः स्याच्छन्दसि ॥ तनुवमिति । अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते ॥ तन्वमिति । वा छन्दसि इत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् । त्र्यम्बकमिति । त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बको रुद्रः ॥ वितत्निरे इति । तनु विस्तारे । लिटः

प्रथमपुरुषबहुवचनम्। अत्राल्लोपस्यासिद्धत्वेपि अत एकहल्मध्ये इति एत्वाभ्यासलोपो न, लोपविधानसामर्थ्यात्॥ पप्तिमेति। पत्लृ पतने लिटो मसो मस्य इट्। वितेनिरे पेति मेति भाषायाम्॥ घसिभसो॥ अनयोरुपधालोप, स्यादलादावजादौ च क्ङिति। सग्धिरिति। अदेः क्तिन्। बहुल छन्दसि इति घस्लादेशे उपधालोपे च कृते झलो झलि इति सलोपस्तकारस्य धत्वं घस्य जश्त्व ततः समाना ग्धिः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु इति सूत्रेण समानस्य सः। बब्धामिति। भसेर्लोटि तां श्लुः। परं नित्यमप्युपधालोपं बाधित्वा बाहुलकात्प्रथमं श्लौ इति द्वित्वम्। तत उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि कर्तव्यानि॥ हुश्नुवोः॥ एभ्यो हेर्धिः स्यात्। शुधीति। बहुल छन्दसि इति शपो लुक्। अन्येषामपि इति दीर्घत्वम्। शृणुधीति। श्रुवः शृभावश्च। विधानसामर्थ्यात् उतश्च प्रत्ययात् इति न हेर्लुक्। दीर्घः पूर्ववत्। पूर्धीति। पॄ पालने। शपो लुक् उदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्वम्। हलि च दीर्घः। उरुणस्कृधीति। नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः इति णत्वम्। कः करत् इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्। अपावृधीति। दीर्घः पूर्ववत्। अभ्यासस्य दीर्घश्चेति। तुजादित्वादिति भावः॥ रारन्धीत्यत्र अनुदात्तोपदेश इत्यादिना मलोपो न हेर्ङित्त्वात्। यमेः शपो लुगिति। बहुलं छन्दसि इत्यनेन। एवमुत्तरत्रापि॥ विभाषर्जो। र ऋतो हलादेर्लघोः इत्यतः र ऋत इति तुरिष्ठेमेयःसु इति च तदाह ऋतः स्थाने इत्यादि॥ ऋत्व्य॥ ऋतुशब्दाद्यति वास्तुशब्दादणि यति च यणादेशो निपात्यते। मधव्यस्येति। तस्यासिद्धत्वात् यस्य इति लोपो न। अकृत्सार्व इति दीर्घस्त्वङ्गवृत्तपरिभाषया वारणीयः। यद्वा मकारमात्रस्य लोपः। ततो यस्येति च इति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम्॥

इति षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

बहुलं छन्दसि॥ छन्दसि विषये बहुलं रुडागमः स्यात्॥ दुह्रे इति। दुहेर्लट् टेरेत्वे झस्यादेशे रुट् तलोपः॥ लोपाभावे इति। लोपस्त आत्मनेपदेषु इत्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः॥ अदृश्रमिति। दृशिर् प्रेक्षणे लुङ् व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं मिप्। तस्य रुडागमः॥ नेतरा॥ इतरशब्दात्परयोः स्वमोरद्डादेशो न स्याच्छन्दसि॥ इतरमिति। अद्ड् डतरादिभ्यः इत्यद्डभावे अतोम् इत्यम्॥ क्त्वोल्यबिति। समासेनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यपीति प्राप्ते छन्दसि क्त्वापि विधीयते तदाह। क्त्वापि। अनञ्पूर्वे समासे क्त्वा इत्ययमादेशः स्यादपिशब्दाल्ल्यबपि समासेऽसमासे च भवति। अप्राप्तिविषय ल्यप प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य। अन्यथा वा छन्दसि इत्येव ब्रूयात्। तथा च छन्दोविधिमनुवि-

दधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते आज्येनाक्षिणी अज्य इति ॥ परिधापयित्वेति । णिजन्तात्परिपूर्वाद्दधातेः क्त्वा तस्य ल्यबादेशे प्राप्ते क्त्वादेशः ॥ सुपाम् ॥ सुपां स्थाने सुलुक्पूर्वसवर्ण आ आत्शेयाडाड्यायाच् आल्एते आदेशाः स्युः छन्दसि ॥ पन्था इति । व्यत्ययोबहुलम् इत्येव सिद्धमिदम् । उक्तं हि तत्र सुप्तिङुपग्रह इत्यादि । तस्यैवायं प्रपञ्चः धीतीत्यादि ॥ धीतीमतीसुष्टुतीशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः । प्रमाणत आन्तर्यात्सवर्णदीर्घत्वम् ॥ दिविस्पृशामित्यादौ प्राप्ते आ इति । अनेन आत् इत्यत्राकारोपि प्रश्लिष्यत इति दर्शितम् ॥ नादिति । नतशब्दादम् । तस्यादादेशः । न विभक्तौ तु स्माः इतीत्संज्ञाप्रतिषेधः ॥ या देवेत्यादि । यत्तच्छब्दादम् ॥ न युष्मे इति । युष्मदः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः । शेषे लोपः । अस्मे इन्द्रेति । शे इति प्रगृह्यत्वादयादेशाभावः। नाभा इति । डित्त्वाट्टिलोपः ॥ ता अनुष्ठ्येति । षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः इति प्रक्रम्य इदमध्वर्युप्रैषे पठितं ताः वङ्क्रीः अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा उच्चावयतात् । भवान् विशसनं करोतु पृथक् करोतु भवानित्यर्थः ॥ अनुष्ठानमनुष्ठेति । अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् तृतीयैकवचनस्य डादेशे डित्त्वाट्टिलोपः । नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेरातश्चोपसर्गे इत्यङं बाधित्वा स्थागापापचो भावे इति क्तिना भाव्यमिति चेत् । सत्यम् । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा इति सूत्रे व्यवस्थायामिति निर्देशादङपि, सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् । तदेतद् ध्वनयति । व्यवस्थावदिति ॥ साधु इति प्राप्त इति । सोर्लुकि प्राप्त इत्यर्थः ॥ वसन्ते इति प्राप्ते आल् इति । पूर्वसवर्णे तु अतो गुणे इति स्यात् ॥ उर्वियेति । उरुदारुशब्दात्तृतीयैकवचनस्येयादेशः ॥ सुक्षेत्रियेति ॥ सुक्षेत्रिन्शब्दात्तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः । डित्त्वाट्टिलोपः ॥ बाहुनेति प्राप्ते इति । काशिकायां तु प्रबाहुनेति प्राप्ते इत्युक्तं तत्समासभ्रमादित्यवधेयम् । प्रेति न समस्तं, पृथक् स्वरदर्शनात्, पदकारैर्विच्छिद्य पाठाच्च । अत आख्यातान्वयीति ध्येयम् ॥ स्वप्नयेति । अयाचोकारः सुपि च इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । अतो गुणे इति पररूपम् ॥ नावयेति । नौशब्दाट्टा इत्यस्याऽयाद् ॥ रित्स्वर इति । रिति इति सूत्रेण ॥ अमो । अम इति मिबादेशो गृह्यते, न द्वितीयैकवचनं, छन्दसि दृष्टानुविधानात् । तदेतदाह । मिबादेशस्येति ॥ शित्त्वात्सर्वादेश इति । शित्करणाभावे तु अलोन्त्यस्य इति मकारस्य स्यात् । आदेः परस्य इति तु न, पञ्चमीनिर्देशाभावात् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् मो राजि

समः क्तौ इत्यत्र यथा ॥ वधीमिति । हन्तेर्लुङ् हनो वध लिङि लुङि च इति वधादेशः चले: सिच् इट् तस्थस्थ इति मिपोऽमावः । तस्य मश् । अस्तिसिचः इति मस्यापृक्तस्येट् इट ईटि इति सिचो लोपः । सवर्णदीर्घत्वं बहुलं छन्दसि इत्यडभावः ॥ लोपस्त । आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य च्छन्दसि विषये लोपः स्यात् ॥ अदुह्रीति । दुहेर्लङ् । आत्मनेपदेष्वनतः इति झस्यादादेशः बहुलं छन्दसि इति रुट् । तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः अतो गुणे इति पररूपम् ॥ शये इति । शेते इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः ॥ ध्वमो ॥ ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि ॥ वारयध्वादिति । वृञो णिचि लोट् ॥ यज । वृत्तिकारस्तु यजध्वैनमिति पाठं ज्ञात्वा वकारस्य यकारश्च निपात्यत इत्याह, तद्दूषयति । वकारस्येत्यादि ॥ प्रामादिकीति । लक्ष्ये वकारपाठस्य निर्विवादत्वात् । वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्तेश्चेति भावः ॥ तस्य ॥ मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात्, पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च ॥ कृणुतादिति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्वि कृण्व्योर च इत्युप्रत्ययः । वकारस्य चाकारः । अतो लोपः ॥ गमयतादिति । गमेर्णिच् । जनीजॄष् इति अमन्तत्वान्मित्संज्ञायां मितां ह्रस्वः लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादेशः ॥ तप्तनप्त । तस्य स्थाने एते आदेशाः स्युः ॥ शृणोतेति । श्रु श्रवणे । श्रुवः शृ च इति श्नुप्रत्ययः शृभावश्च । पित्त्वे नाङित्त्वाद्गुणः ॥ सुनोतनेति । षुञ् अभिषवे स्वादिभ्यः श्नुः त इत्यस्य तनप् ॥ दधातनेति । अत्रा प्यङित्वात् श्नाभ्यस्तयोः इत्याकारलोपाभावः ॥ इदन्तो । अन्तशब्दोऽवयववचनः । इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरकरणमसंदेहार्थम् । तथा चायमर्थः । मस् इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इसागमो भवति स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थस्तदेतदाह । मस् इत्ययमिति ॥ तत्र यदि सकारोपमर्दन इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस् इदिति वाच्यं स्यात् । तस्मादवस्थित एव सकारे इकार उपसञ्जनीयः । अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते । ततश्च टित्त्वकित्त्वादेरागमलिङ्गस्याभावेप्यर्थादागमोऽयं संपद्यते, तदेतद् ध्वनयन्नाह । मस इगागमः स्यादिति ॥ एवं च मस इगिति वक्तव्यं प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् ॥ एमसीति । इण् गतौ मस्, तस्य इकारः अन्तावयवः ॥ स्मसीति । अस्तेर्मस् श्नसोरल्लोपः ॥ क्त्वो ॥ क्त्वा इत्यस्य यगागमः स्याच्छन्दसि ॥ गत्वायेति । गमेः क्त्वा । अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिकलोपः क्त्वा इत्यस्य यगागमः ॥ इष्ट्वीन ॥ क्त्वाप्रत्ययस्येति । यजेः परस्येति शेषः ॥

इष्ट्वीनमिति। यजेः क्त्वा। वचिस्वपि इति सम्प्रसारणम् व्रश्च इति षत्वम्। ष्टुत्वम्। आकारस्येनमादेशः॥ पीत्वेति। पिबतेः क्त्वा। घुमास्था इतीत्त्वम्॥ आज्जसेः॥ जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः॥ देवास इति। असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम्। असुकः सकारस्य विसर्गः॥ श्रीणामिति। अस्य वामि इति नदीत्वविकल्पान्नदीत्वाभावे उदाहरणमिदं बोध्यम्। नदीत्वपक्षे तु ह्रस्वनद्यापो नुट् इत्यनेनैव सिद्धम्॥ सूतग्रामणीनामिति। सूताश्च ग्रामण्यश्चेतीतरेतरयोगः॥ गोः पा॥ गो इत्येतस्मादुत्तरस्यामो नुडागमः स्यात्पादान्ते। पादश्चेह ऋक्पादो गृह्यते, छन्दसीत्यधिकारात्॥ छन्दस्य। छन्दसि च इत्ये सिद्धे अपि दृश्यते इत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्। अन्यथा आरम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः संभाव्येत। टाद्यावचीत्युक्तं हलादावपि भवति अस्थभिः। विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि भवति। अस्थन्वन्त पदनस्थानिर्भर्ति। अस्थन्वन्तमित्यत्रास्थिशब्दान्मतुप् अनङि कृते अनो नुट् इति मतुपो नुट्। अनङो नकारलोपः॥ दृक्। आच्छीनद्योर्नुम् सावनडुहः इत्यतो नुम् सावित्यनुवर्तते तदाह। नुम् स्यादिति॥ कीदृङ्ङिन्द्र इति। किम्शब्दे उपपदे त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च इति दृशेः क्विन्। इदकिमोरीश्कीति किमः की आदेश.। नुम्। सयोगान्तस्य लोप। क्विन्प्रत्ययस्य इति कुत्वेन नस्य ङः ङमो ह्रस्वादचि इति ङुट्॥ स्ववानिति। अवतेरसुन्। सुष्ठु अवो यस्येति विग्रहः। स्ववःशब्दान्नुमि कृते सान्तमहतः इति दीर्घः। सयोगान्तलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न॥ स्वतवानिति। तुधातुः सौत्रो वृद्ध्यर्थः। ततोऽसुन्। स्वं तवो वृद्धिर्यस्येति विग्रहः॥ ततुरिरिति। तरतेः आदृगमः इति क्विन्प्रत्ययः। उत्त्वं तस्य द्विर्वचनेचि इति स्थानिवद्भावात् इत्येतस्य द्विर्वचनम्। उरदत्वम्॥ ह्रुह्वरे॥ श्वीदितो निष्ठायाम् इत्यतो निष्ठायामिति वर्तते। तदाह। निष्ठायामिति॥ अह्रुतमिति। ह्रुतमह्रुतम् अपरिह्वृताः। छन्दसि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनाद्बहुवचनान्तस्य निर्देशः॥ सोमे इड्गुणाविति। ह्वृ इत्यादेशस्याभावोपि बोध्यः॥ ग्रसित। ग्रसु अदने स्कम्भु स्तम्भु रोधनार्थौ सौत्रौ। चते याचने कस गतौ शसु हिंसायाम् शसु स्तुतौ शासु अनुशिष्टौ तॄ प्लवनतरणयोः वृङ् संभक्तौ वृञ् वरणे ज्वल दीप्तौ चर सचलने टुवम समूष्सहने उद्गिरणे श्रम गत्यादिषु॥ अष्टादशेति। चमितेः पाठपक्षे तु एकोनविंशतिः॥ उदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इति उदितो वा इति क्त्वायां वेट्त्वात् यस्य विभाषा इति निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः॥ विष्कभित इति। अनिदिताम् इति नलोपः। वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् इति

षत्वम् ॥ उत्तभितेति । उदः स्थास्तम्भोः इति पूर्वसवर्णः । सकारस्य थकारः । तस्य झरो झरि सवर्णे इति लोपः ॥ अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । यदि स्यादुत्तभिग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥ चत्ता इति । चत्तशब्दाट्टापि उञा सह आद्गुणः निपातेन सह एकीकृत्य छेदस्तु पदकाराणां संप्रदायसिद्धः ।„भूयामो इति मन्त्रे भूयामो इति यथा ॥ निपातनं बहुलापेक्षमिति । तेन छान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोप्युदाहृत इति भावः ॥ अश्वस्याविशस्तेति । अन्येषामपि इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ततो डीपा इति । ऋन्नेभ्य इतिविहितेन ॥ बभूथा । निगमो वेदः । एषां वेद इडभावो निपात्यते । वृञ. क्रादिसूत्रेणेडभावे सिद्धे निगम एवेति नियमार्थं निपातनं तदेतदाह।भाषायां तु ॥ ववरिथेति ॥ सनिम। सनिंपूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा सनिंस सनिवांसमिति निपात्यते ॥ क्रमोरिडिति ।नेड्वशि॑कृति इति निषेधे प्राप्ते निपातनम् ॥ पावका इति । पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः । पुनातेः पावयतेर्वा ण्वुल् टाप् ॥ दधदिति । दधातेर्लेट् तिप् श्लौ इति द्वित्वम् । दधाति इति स्थिते आकारलोपः लेटोडाटौ इत्य डागमः । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु इतीकारलोपः । दाशुषे यजमानाय रत्नानि दधत् । दधादित्यर्थः ॥ ददिति । ददाते रूपम् । लोपाभावे उदाहरणमाह । ददादिति ॥ मीनाते ॥ प्वादीनां ह्रस्वः इत्यतो ह्रस्व इति वर्तते तदाह । शिति ह्रस्व इति॥ प्रमीणन्तीति । हिनुमीना इति णत्वम् ॥ आ इदमिति । अस्तेर्लङ् तिप् आडजादीनाम् इत्याट् शपो लुक् । अस्तिसिचः इतीडभावे अपृक्तत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां तु भोभगो इति रोर्यत्वम् । लोपः शाकल्यस्य इति यलोपः ॥ जसादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारे तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् ॥ शतक्रत्व इति । जसि च इति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि वा छन्दसि इति वचनादत्र न भवतीति यणादेश. प्रवर्त्तते ॥ पश्वे इति । घेर्ङिति इत्यस्याभावे यण् ॥ जुजोषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेषु लेटोडाटौ इत्यट् व्यत्ययेन शपः श्लुः । द्विर्वचनम् ॥ न च्छन्दसि ॥ इह यद्यानङ्यादीत्वमात्रं प्रतिषिध्येत तर्हि अकःसवर्णे इति दीर्घः स्यात् । अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्थितेः अत आह ।ईत्वदीर्घौ नेति ॥ क्वचि यदुक्तं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः । अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति ॥ पुत्रीयन्त इति । पुत्रमिच्छन्तः पुत्रीयन्तः । जनमिच्छन्तो जनीयन्त. । लटः शत्रादेशः । उगिदचाम् इति नुम् ॥ दुरस्यु । दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावः वृषस्य वृषण्भावः रिष्टस्य

रिषण्भावश्च निपात्यते ॥ दुष्टयतीति । प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् । उप्रत्ययस्य समानार्थेन त्वना दुष्टीयितेत्यादि बोध्यम् ॥ अश्वायन्त इति । अश्वशब्दात् क्यच् । लटः शत्रादेशः ॥ अघायव इति । छन्दसि परेच्छायां क्यच् क्याच्छन्दसि इत्युप्रत्ययः ॥ इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं स्यात् ॥ देवान् जिगातीति । नन्विदं प्रत्युदाहरणमङ्गद्वयविकलम् । यजुषि पाठक इत्यंशद्वयस्यापि तत्राभावादित्याशङ्क्याह । बहृचानामप्यस्तीति ॥ तत्रेदं इष्टमिति भावः । काठक इति किम् । यजुर्वेदे शाखान्तरे माभूत् । अन्यत्र सुम्नयुरिदमस्ति ॥ कव्यध्वर । कवि अध्वर पृतना एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि परे ऋचि विषये । मृगय्वादिगणेऽध्वयुंशब्दः पठ्यते तद्व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् ॥ विभाषा ॥ जहातेरङ्गस्य विभाषा हि आदेशः स्यात् ॥ हीत्वेति । हिआदेशाभावे घुमास्था इतीत्वम् । क्वचित्तु हात्वेति पाठस्तत्र च्छान्दसत्वाद् घुमास्था इतीत्वाभावः॥ वसुधितमिति । कर्मधारय इति हरदत्तः । वसूनां धातारं प्रदातारमित्यर्थ इति वेदभाष्यम् ॥ नेमधितमिति । सामिपर्यायो नेमशब्दः । अयं कर्मधारयः ॥ धत्त्वेति । श्नाभ्यस्तयोरातः इत्याकारलोप । दधस्तथोश्च इति भष्भावः ॥ धिषीयेति। आशीर्लिङात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने दधातेरित्वं निपात्यते तदाह।आशीर्लिङीति ॥ माद्भिरिति । पद्दन्नोमास् इति मासशब्दस्य मास् आदेशः ॥ न कवतेरिति। अनुवृत्त्यर्थ उपन्यासः ॥ चरीकृष्यत इति । रुग्रिकौ च लुकि इति रीगागमः । लोके तु चरीकृष्यते कृषीवलः ॥ धृङ इति । धृङ् अवस्थाने ॥ धारयतेर्वेति । स एव ण्यन्तः । तत्र दाधर्तीत्यत्र धारयतेः शप. श्लौ णिलुक् । अभ्यासस्य दीर्घत्वं च निपात्यते । धृङो वा शे प्राप्ते व्यत्ययेन शप् तत्र श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वं च । अत्र परस्मैपदमपि निपात्य तस्यैव यङ्लुक्यभ्यासस्य रुगाद्यपवादक दीर्घत्वं निपात्यत इति । दर्धर्त्तीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे दाधर्त्तीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो निपात्यते । रुग्रिकौ च लुकि ऋतश्च इत्येव रुक् सिद्धः श्लुपक्षे तु रुगपि निपात्यः। दर्धर्षीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे न किञ्चिन्निपातनं किं तु श्लावेव । भवतेर्यङ्लुगन्ताल्लोट्॥गुणाभाव इति।ननु भूसुवोस्तिङि इत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थकमिति चेत् । सत्यम् । ज्ञापकार्थं तर्हि निपातनम् । एतज्ज्ञापयति अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवति इति । तेन बोभवीत्यत्र भाषायां गुणनिषेधः सिद्धस्तदेतदाह।तेन भाषायामिति ॥ तिजेर्यङ्लुक्यात्मनेपदं निपात्यते तदाह । तिजेरिति ॥ ऋ गतौ लटि सिपि श्लौ इति इत्वम् । अभ्यासस्य हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते । अर्तिपिपर्त्योश्च इत्यभ्यासस्य प्राप्तस्येत्वस्याभावो नि-

पात्यते तदाह। इयर्तेरिति। करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावो निपात्यते कृतश्च इति रिगागमस्तदाह। करीकृतेरिति॥ चुत्वाभाव इति। कुहो-श्चुः इति प्राप्तस्य। बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाभावो निपात्यते तदाह भिभर्तेरिति। जश्त्वाभाव इति। अभ्यासे चर्च इति प्राप्तस्य॥ दविध्वत इति। ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम्। नाभ्यस्ताच्छतुः इति नुम्प्रतिषेधः। द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं च निपात्यते तदाह। द्युतेरिति। संप्रसारणाभाव इति। द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् इति प्राप्तस्य॥ स-सूवेति निगमे॥ दाधर्त्यादिष्वेतत्पठितव्यम्॥ विवष्टीति। वश कान्तौ। लटि तिपि शपः श्लौ द्वित्वम्। अभ्यासस्येत्वं व्रश्च इति षत्वम्। ष्टुत्वम्॥

इति सप्तमोऽध्यायः॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे॥ समाहारद्वन्द्वः। समासान्तविधेरनित्यत्वाद् द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् इति न टच्। प्रप्रायमग्निरिति। नात्र द्विर्वचनस्य किंचिद्द्योत्यं केवलं पादपूरणमेव कार्यम्। नचैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति सामर्थ्याच्छन्दस्येवेदं विधानमित्याहुः॥ छन्दसीरः॥ हरिवते इति। हरयो विद्यन्ते ऽस्येति हरिवान् तस्मै हरिशब्दान्मतप् मकारस्य वकारः॥ गीर्वानिति। र्वोरु-पधाया दीर्घ इकः इति दीर्घः॥ अक्षण्वन्त इति। अक्षिशब्दान्मतुप्। अस्थिदधि-सक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनङ् नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्या नुट् णत्वम्। ननु यदि परादिर्नुट् क्रियते तस्य मतुप्ग्रहणेन ग्रह-णात् मादुपधायाः इति वत्वं स्यात्, मतुबन्तस्य तु न स्यात् नुटा व्यवधानात्। यदि तु पूर्वान्तो नुट् क्रियते तर्हि णत्वं न स्यात्। पदान्तस्य इति निषेधादिति चेत्। सत्यम्। नुटोऽसिद्धत्वान्नोक्तदोषः।नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात् अक्षण्विति णान्तं ह्यवगृह्णन्ति अक्षेत्यकारान्तमवग्रहीतुमुचितमिति चेत्। सत्यम्। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्तनीयम्, तस्माद्यथालक्षणं पदं कर्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम्। किं च ईयिवांसमित्यादौ पदत्वं विनापि अव-ग्रहः क्रियते, पूर्वेभिरग्निनेत्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियत इति॥ घस्येति। तरप्तमपोरित्यर्थः। तरप्तमपौ घः इति तरप्तमपोर्घसंज्ञाविधानात्॥ सुपथिंतर इति। सुपथिन्शब्दात् द्विवचनविभज्योपपदे इति तरप् नलोपः। तरपो नुट् तस्यानुस्वारः॥ भूरिदाव इति। भूरिदाव्नः परस्य घस्य नुट् वाच्य इत्यर्थः॥ भूरिदावत्तर इति। आतो मनिन् इत्यादिना दाधातोर्वनिप् तदन्तात्तरप् न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपः। तुडागमः॥ ईद्रथिन इति। रथिन ईका-

रोन्तादेशो घे परे ॥ रथीतर इति । रथशब्दात् अत इनिठनौ इति मत्वर्थीय इनिः। तदन्तात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः । यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते, तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥ रथीतम-मिति । इह पदकारा ह्रस्वान्तमवगृह्णन्ति । अन्येषामपि इति संहितायां दीर्घ इति तदाशयः ॥ ससूव । एतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥ नत्वाभाव इति । रदाभ्याम् इति प्राप्तस्य ॥ निषत्तमिति । सदिरप्रतेः इति षत्वम् ॥ अनुत्तमिति । अनुन्नमिति भाषायाम् । एतन्निपातनारम्भसामर्थ्याद्भाषायां नुदविदोन्दत्रा इति विकल्पो नेत्याहुः ॥ प्रतूर्तमिति । यदा त्वरतेस्तदा ज्वरत्वरेत्यादिना ऊठ् । यदा तुर्वी हिंसायाम्, इत्यस्य, तदा राल्लोपः ॥ सू इत्यस्येति । निपातनादुत्वम्। रपरत्व तु उरण् रपरः इत्येव सिद्धम् । कार्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषाणाम-सिद्धत्वप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः ॥ गूर्तमिति । गूर्णमिति भाषायाम् ॥ अम्न ॥ उभयथेति व्याचष्टे । रुर्वा रेफो वेति । ससजुषोरुः इति नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रेफादेशार्थमि-दम् । अम्नस्शब्द ईषदर्थे । अम्नरस्तमितमिति यथा । अवो रत्नणम् ॥ अम्न एवे-ति । यदा रुत्वं तदा भोभगो इति रोर्यत्वं लोपः ॥ भुवश्च । महाव्याहृतेर्भुवस् इत्येतस्य चछन्दसि विषये रुर्वा रेफो वा । तिस्रो महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरि-क्षस्वर्गाणां वाचिकाः । इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । महाव्याहृतेरिति किं, भुवो विश्वेषु भुवनेषु । तिङन्तमेतद्भवतेः छन्दसि लुङ् लङ् लटः इति वर्त-माने लङ् सिप् अपि गुणाभावश्छान्दसो बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इत्यडभावः। लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनि-त्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन ज्ञापयतीत्यादौ पुक् सिध्यति ॥ भुव इति । भुव इत्येतद-व्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥ ओम ॥ अभ्यादानमारम्भस्तदाह । आरम्भे इति ॥ अत्र प्लुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादच एव प्लुतः । मकारस्त्वर्धमात्रः समुदायोऽध्यर्धतुर्यमात्रः संपद्यते ॥ ये यज्ञ ॥ ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भ-वति ॥ प्रणवः । यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यात्तदाह । य-ज्ञकर्मणीत्यादि ॥ जिन्वतोमिति । जिविः प्रीणनार्थः । लट् तिप् टेः प्रणवादेशः॥ टेः किमिति । वाक्यस्य टेः इत्यतः टेरित्यनुवर्तमाने पुनष्टेर्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति हि टिग्रहणे अलोन्त्यस्य इति वचनाद्दृयोऽन्त्योऽल् तस्यौकारः स्यात्, तस्मात्सर्वादेशार्थं टिग्रहणमित्याह । हलन्तेन्त्यस्य मा भूदिति ॥ अजन्ते विशेषा-भावाद्धलन्ते इत्युक्तम् ॥ याज्यान्तः ॥ ये याज्या नाम मन्त्रा इति । याज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्रा याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याने प्रकरणे ये मन्त्रा इत्य-

र्थः ॥ तेषामिति । मन्त्राणामित्यर्थः । तासामिति पाठे तासां याज्यानाम् । इहेदमन्यग्रहणं टेरित्यस्य निवर्तकं वा वाक्यादिविशेषणं वा । आद्ये चान्ते विशेषिते यजन्ताया एव याज्याया: प्लुत: स्यात् । पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं टेरन्तत्वाव्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह । अन्त: किमिति ॥ इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह । याज्यानामृचामिति ॥ याज्या नाम ऋच: काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपा: तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टे: प्लुत: प्राप्नोति स चान्तस्यैवेष्यते तदर्थमन्तग्रहणमिति भाव: ॥ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ अग्नीध: प्रेषणमत्प्रेषणं तस्मिंस्तदाह । अग्नीध: प्रेषण इति ॥ विभाषा पृष्टप्रतिवचने । विभाषा हे: प्लुतो भवति ॥ निगृह्य ॥ निगृह्येति ल्यबन्तम् । स्वमतात्प्रच्यावनं निग्रह: तस्यैव स्वमतस्य एवं किल त्वं निरुपपत्तिकमात्थेति शब्देन प्रतिपादनमनुप्रयोग: तत्र यद्वाक्यं तदाह । अत्र यद्वाक्यमिति ॥ निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थ: । अद्यामावास्येत्येवं केनचित्प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते अद्यामावास्येत्यात्थेति ॥ तदेव विवृणोति । अमावास्येत्येवमित्यादि ॥ दस्योदस्यो ३ इति । वाक्यादेरामन्त्रितस्य इत्यादिना द्विर्वचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव प्लुत: प्राप्नोति न तु पूर्वस्य तस्य परमाम्रेडितमिति परभागस्यैवाम्रेडितसंज्ञाविधानाद्, इष्यते, द्वयोरपीत्याह । आम्रेडितग्रहणमित्यादि ॥ द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति । द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थ । एतच्चाम्रेडितस्य भर्त्सने ह्यसंभवाल्लभ्यते ॥ अङ्गयुक्तम् । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं पचाद्यच् ॥ तिङन्तमिति । आकाङ्क्षं तिङन्तमित्यर्थ: ॥ अङ्ग कूज ३ इति । अङ्गशब्दोऽमर्षे कूज अव्यक्ते शब्दे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ ज्ञास्यति जाल्मेति । कूजनफलमस्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थ: ॥ अङ्ग देवदत्तेति । अङ्ग देवदत्तेत्येकं वाक्यम् । एतच्च मिथ्या वदसि एतदपेक्षते ॥ विचार्यमाणानाम् । कोटिद्वयस्पृग्विज्ञानं विचार इति कथ्यते, विचार्यमाणस्तत्त्वज्ञानविषयीभूत उच्यते । इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि ॥ गृहा ३ इति । सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य एचोऽप्रगृह्यस्य इति प्लुतविकार: ॥ पूर्वं तु । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदं, तुशब्दस्त्विष्टार्थतोऽवधारणार्थ: । यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव प्लुत इति, मैवं विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति । उदाहरणे तुशब्दो वितर्के ॥ प्रतिश्रव । प्रतिश्रवणार्थमाह । अभ्युपगमे इत्यादि ॥ अङ्गीकारे इत्यर्थ: ॥ प्रतिज्ञाने इति । अत्रोभयत्रापि गतिसमास: । अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्व: शृणोति: प्रसिद्ध: ॥ आभिमुख्ये चेति । अत्र लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभाव: । दत्त किमात्थ इति । किं ब्रूषे इत्येव

पृच्छ्यते, अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते ॥ अनुदात्तं प्रश्नान्ता ॥ प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते, स प्रश्नान्तः। नानेन प्लुतो विधीयते, किं तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयते तदाह। दूराद्धूतादिष्विति ॥ तत्रैषा वचनव्यक्तिः। अभिपूजिते च यः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति। तत्राभिपूजिते दूराद्धूते च इति प्लुत इति। इतरत्र तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः इति ॥ अग्निभूत ३ इ इति। पट ३ उ इति। अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् इत्येतद्वाक्यम् अग्निभूते पटो इत्यनन्तरेण समानं तत्र अगम इत्येवमादीनाम् अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो इति स्वरितः प्लुतः। अग्निभूते पटो अनयोरनुदात्तः अभिपूजिते उदाहरणमाह शोभनः खल्वसीत्यादि ॥ चिदिति चोप ॥ चिदित्येतन्निपाते उपमानेऽर्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवतीत्यर्थः। प्लुतोऽप्यत्राद्विधीयते, न गुणमात्रम्। इतीति किम्। अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानेऽर्थे किंस्मश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायेत। इतिशब्दे तु सति प्रयुज्यमान इत्यं तच्चिच्छब्दस्य विशेषणं, प्लुतस्तु वाक्यस्य टेः इत्यधिकारात्तस्यैव भवतीति मनसि विभाव्योदाहरणमुखेनाह अग्निचिदिव भायादिति। अत्र च चिच्छब्दस्य प्लुतः किं तु भायादित्यस्यैव। अक्रियमाणे तु इतिशब्दे चिच्छब्दस्यैव प्लुतः स्याद्, अग्निचिद्भायादित्यत्र न स्यादिति भावः ॥ कथंचिदिति। अत्र कष्टे चिच्छब्दः ॥ अग्निर्माणवको भायादिति। अग्निरिव माणवको दीप्यत इत्यर्थः। अत्रोपमानार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दप्रतीतिः प्रयोगस्तु नास्ति। यद्यप्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिः तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः ॥ उपरिस्विदासीदिति ॥ अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥ स्वरितमाम्रेडिते। उदाहरणे सर्वत्र वाक्यादेरामन्त्रितस्य इति द्विर्वचनम् ॥ क्षियाशीः। क्षिया अचिरोल्लङ्घनम्। इष्टाशंसनमाशीः। दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन् विहरेति। क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं, नित्यसाकाङ्क्षत्वात्। न हि स्वयं ह रथेन यातीत्युक्ते आचारभेदो गम्यते, किं तु तर्हि उपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्ते ॥ प्लुतावैच ॥ उदाहरणे गुरोरनृतः इति प्लुतः ॥ चतुर्मात्राविति। एचौ समाहारवर्णौ तत्र मात्रा अवर्णस्य मात्रे वर्णोवर्णयोः। तत्र इदुतोः प्लुते कृते तयोस्तिस्रो मात्राऽवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्र इत्यर्थः। नन्वत्रार्धं मात्रावर्णस्याध्यर्धमात्रेवर्णोवर्णयोरिति मतेऽर्धचतुर्थमात्रावप्येचौ प्राप्नुतः। सत्यं चतुर्मात्रः प्लुतः इष्यते इति भाष्यात् समविभाग एवात्राश्रीयते इति भावः। परिगणनमाह प्रश्नान्ते इत्यादि ॥ अनु

दात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो इति चानुदात्तस्वरितो वा प्लुतः । अभिपूजिते अनुदात्त प्रश्नान्ताभिपूजितयोः इति प्लुतः । विचार्यमाणे विचार्यमाणानाम् इति प्लुतः । प्रत्यभिवादे प्रत्यभिवादेऽशूद्रे इति प्लुतः । याज्यान्ते याज्यान्तः इति प्लुतः ॥ विष्णुभूते इति । नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमयुक्तं, तावता सूत्रे एव अदूराद्धूते इत्युच्यते अत आह अदूराद्धूत इति ॥ न वक्तव्यमिति । अन्यार्थमवश्यं कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वाद् अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् ॥ भद्रं करोषि गौ ३ रिति । अत्र असर्वनामस्थाने इति प्रतिषेधात्सौ परतः पूर्वं पदं न भवति ॥ शोभने माले इति । ईदूदेत् इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ आमन्त्रितेति।अप्राप्ते एव प्लुते वचनम्॥अग्ना ३ इ इति।अग्निशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् सामन्त्रितमित्यामन्त्रित संज्ञा॥तयोर्य्वा। नन्विदं व्यर्थम् इको यणचि इत्यनेनैव सिद्धमत आह इदुतोरसिद्धत्वादिति ॥ ननु सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु कथं ज्ञायते । प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावविधानात् । यस्य हि विकारः प्राप्तः तस्य प्रकृतिभावो विधेयः प्लुतस्यासिद्धत्वे न तस्य स्वरसन्ध्याख्यो विकारः प्राप्नोति । अस्तु प्लुतः सिद्धः किमायातमिदुतोः । उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोऽत आह सवर्णदीर्घत्वस्येति ॥ यदीदं नोच्येत, अग्ना ३ इ इन्द्रं, पटा ३ उ उदकमित्यत्र षाष्ठिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् । अग्ना ३ याशेत्यादौ च इकोसवर्णे शाकल्यस्य इति प्रकृतिभावः स्यात्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्तये यत्नान्तरमस्ति किं पुनस्तत्प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकलनिवृत्त्यर्थश्च, तच्चावश्यं वक्तव्य य इक् प्लुतपूर्वः न च प्लुतविकारः भो ३ इन्द्र, भो इयिन्द्रं गायतीति भोशब्दस्य छान्दसः प्लुतः ततः परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः तदेवं तस्यावश्यं कर्तव्यत्वे तेनैव यणा सिद्धेत आह यवयोरिति ॥ तथा चोक्तं वृत्तिकृता ॥ किं तु यणा भवतीह न सिद्धं, य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति । तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥ इक् च यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् । तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥ अयमर्थः । इको यणचि इति यणादेशेन किं रूपं प्रसिध्यति यतोयमाचार्यं इदुतोर्य्वौ विदधाति तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम् । एवं चोदिते परिहरति शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्याविति ॥ शाकलस्येदं शाकलं कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् । पुनश्चोदयति

इक् च यदेति ॥ वार्त्तिककारोपि इकः प्लुतपूर्वस्य यण विदधाति । स च प्रकृति भावस्येव शाकलदीर्घविध्योरपि अपवादः ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकलदीर्घौ न भविष्यति इति नार्थं एतेन । परिहरति । यण्स्वरेति ॥ यण्स्वर-बाधनार्थमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥ मतु । अनुबन्धपरित्यागेन सकारान्तस्य वसु इत्यस्य मतुपा सह द्वन्द्वः । अल्पाच्तरस्यापि सौत्रः परनिपातः ॥ मरुत्व इति । मरुतो यस्य सन्तीति मतुप् झयः इति वत्वं, तसौ मत्वर्थे इति भत्वाज्जश्त्वं न ॥ हरिवो मेदिनमिति । हरयो विद्यन्ते यस्येति मतुप् । हरिवच्छब्दात्संबुद्धेरेकवचने उगिदचाम् इति नुम् । हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य रुः संयो-गान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः इति वचनात् हशि च इत्युत्वम् । प्रसङ्गादाह । दाश्वानिति ॥ क्वनिब्वनिपो सामान्येन ग्रहणमिति । अनुबन्धनिर्देशात्तदनुब-न्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क्वनिपोपि ग्रहणम् ॥ प्रातरित्व इति । प्रातरे-तीति अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति क्वनिप् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । तदाह । इणः क्वनिब्विति ॥ उभयथा । नश्छव्यप्रशान् इति वर्तते । तेनैव नित्ये प्राप्ते विक-ल्पार्थं वचनम् ॥ पशूँस्तांश्चक्रे इति । पशून् तानिति स्थिते नस्य रु । पूर्वत्र अ-त्रानुनासिकः इति वानुनासिकः । उत्तरत्र तु आतोटि नित्यम् इत्यनुनासिकः । रेफस्य विसर्ग । तस्य विसर्जनीयस्य इति सः ॥ दीर्घादटि समानपादे ॥ एकपर्या-यसमानशब्दस्तदाह।तौ चेन्नाटावेकपादस्थाविति ॥ नाटौ नकाराटौ ।देवाँ अच्छा। महाँ इन्द्रो इति । देवान् महानिति नस्य रुः ॥ आतोटि नित्यम् इति नित्यमनु-नासिकः ॥ नेहेति । एतेन महान् हि सः इति बह्वृचानां पाठोपि व्याख्यातः । आकरे तु महां हि इत्युदाहृतं तच्छाखान्तरे अन्वेषणीयम् ॥ एवं चेति । विक-ल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागेन महल्लाघवं, सूत्रारम्भे तु व्यत्ययोपि शरणीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः ॥ स्वत ॥ स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्वा पायुशब्दे परे ॥ स्वतवाँ इति । तु वृद्धौ सौत्रो धातुः ततोसुन् स्व तवो यस्या-सौ स्वतवान् । दृक्स्ववःस्वतवसञ्छन्दसि इति नुम् ॥ पुरुषः पुरुष इति । वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ कःकरत्करति ॥ कृञो लुङ् । मन्त्रे घस इत्यादिना च्लेर्लुक् तिपि गुणः । हल्ङ्यादिलोपः । बहुल छन्दस्यमाङ्योगेपि इत्यडभावः॥ करदिति । कृञ एव लुङ् । कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि इति च्लेरङ् । ऋदृशोङि इति गुणः। करती-ति । लट् व्यत्ययेन शप् ॥ कृधीति । लोट् सेर्हि । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि इति हेर्धिरादेशः ॥ कृत इति । कृञ एव क्तः ॥ पर्यौज इति । अत्र परि सर्वतोभावे ॥ पातौ च ॥ क्वचित्पठ्यते पताविति ॥ धातुनिर्देश इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालो-

चनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥ षष्ठ्याः ॥ वाचस्पतिमिति । तत्पुरुषे कृति बहुलम् इति षष्ठ्यलुक् ॥ निसस्तपता ॥ आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः ॥ युष्मत्तत्तत्क्षुष्विति । सकारान्तानुकरणात् परस्य सुप्सकारस्य नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि इति षत्वम् । ह्रस्वात्तादौ इत्यतः तादाविति वर्तते । तदाह। तकारादिष्विति ॥ तयुष्मद एव विशेषणं नेतरयोरव्यभिचारात् ॥ त्वं त्वा ते तवा इति । एतेषामिव संभव इत्यर्थः ॥ स्तुतस्तोमयोः ॥ एतयोः परतः सस्य षत्वं स्यात् ॥ पूर्वपदादित्येव सिद्ध इति । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थं छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्तव्यमेव ॥ ऊषुण इत्यादि । इकः सुञि इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, नस् इत्यादेशस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः इति णत्वम् ॥ सनोतेरनः ॥ अनन्तस्य सनोतेः सस्य षः स्यात्॥गोषा इति । जनसनखनक्रमगमो विट्। विड्वनोः इत्यात्वम् ॥ गोसनिरिति । छन्दसि वनिसनिरक्षिमथाम् इतीम् प्रत्ययः ॥ निव्यभिभ्यो ॥ न रपर इत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीत्याह । मूर्द्धन्यो वा स्यादिति ॥ अभ्यष्टौदिति । उतो वृद्धिर्लुकि हलि इति वृद्धिः ॥ छन्दस्यृदव ॥ अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋचासावग्रहश्च ऋदवग्रहस्तस्मात् ॥ नृमणा इत्यादीति । अत्र संहिताधिकारात्संहिताकाल एव एतेषां णत्वं, पदकालेवावग्रहः क्रियते । तेनावग्रहयोग्यत्वादृकारोवग्रह इत्युक्तः न तु तद्व्यापन्नः । अत्र हि नृ मना इति पदकालेवगृह्यते ॥ नश्च ॥ धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्य उरुशब्दात् षुशब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य णः स्यात् । धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च । उरु इति स्वरूपग्रहणं, षु इति कृतषत्वस्य सुञो ग्रहणं, न सप्तमीबहुवचनस्य । तेन इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः इत्यादौ न । नमिति । नासिकादेशस्य नसादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् ॥ रक्षाण इति । रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनान्तं द्व्यचोतस्तिङः इति दीर्घः । उरुणस्कृधीति । कृञो लोट् सेर्हिः श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि इति हेर्धिः । कःकरत् इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ अभीषुण इति । इकः सुञि इति दीर्घः । एवमूषुण इत्यत्रापि । सर्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशो नस् ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां सुबोधिन्याख्यायां वैदिकप्रक्रियाखण्डं समाप्तिमगमत् ॥

अनुदात्तं पदम् ॥ परिभाषेयमिति । नाधिकारोस्वरितत्वात् । आद्युदा-

तस्य समानोदरे शयित ओ चोदात्तः इत्यादीनामसंग्रहश्च स्यात् । परिभाषाया लिङ्गापेक्षायामाह । स्वरविधीति ॥ सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्धशब्दाद्यजन्तः पदसामानाधिकरण्यादत्रानुदात्तस्य क्रियमाणत्वात् तद्भिन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इत्याह । तमेकमिति ॥ यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यस्योदात्तस्वरितविधानं, तस्यैव वर्जनम् । एकग्रहणं विधीयमानस्योपलक्षणम् । तेन तवै चान्तश्च युगपद् इति द्वयोर्वर्जनम् । इन्द्राबृहस्पती इत्यत्र देवताद्वंद्वे च इति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जनम् । बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्त इति स्थितम् ॥ गोपायतमिति । गुप इत्यस्य धातोः इत्यन्त उदात्तः । तत आयप्रत्ययः आद्युदात्तश्च इति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । ततः सनाद्यन्ताः इति धातुसंज्ञायां धातोः इति यकाराकार उदात्तः स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सतोः पश्चात्प्रवृत्तत्वात्सतिशिष्टः अतो बलवान् । तस्य अनुदात्तौ सुप्पितौ इत्यनेनानुदात्तेन शबकारेण सह अतो गुणे इति पररूपे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्तः इत्युदात्तः शबसत्त्वमादेशः । तस्य तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशादित्यनेनादुपदेशात्परत्वादनुदात्तत्वम् । तस्य उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितः । नन्वत्र तमिति स्वरितमाश्रित्य अनुदात्तं पदम् इति परिभाषया शेषनिघातः स्यादिति चेत् । मैवम् । यथोद्देशपक्षाश्रयणेनेयं परिभाषा त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इत्यत्र ज्ञापकं तत्यतस्वित्त्वं यतोनावः इति च ॥ सतिशिष्टेति । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स शिष्टः तस्य बाधको भवतीत्यर्थः । एतच्च सतिशिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धम्, तथा हि, उदात्तस्वरितविधिभिरेकवाक्यतामापन्नयाऽनया शेषनिघातः क्रियते, तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वा चरमा या प्रसक्तिस्तत्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते। तद्यथा औपगवत्वमित्यत्राण् प्रत्यये त्वप्रत्यये च आद्युदात्तश्च इति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिं बाधते द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयतीति दिक् । ननु यदि सतिशिष्टः स्वरो बलीयस्तर्हि सतिशिष्टत्वाद्विकरणस्वरोऽपि बलीयः स्यात्, तथा च गृणीत इत्यादि मध्योदात्तं पदं स्यादत आह । अन्यत्रेति ॥ सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः । अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानम् । तथा हि । यद्यपि लावस्थायां तासिर्विधीयते तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु परेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् शेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात् ॥ गृणीत इति । अन्तोदात्तं पदम् । अत्र तास्यनुदात्तेत् इति लसार्वधातुकनिघातो न, अदुपदेशेति तकारकरणात् श्नाप्रत्ययस्यादन्तत्वाभावात्, तिङ्ङतिङः इति निघातस्तु

न भवति यद्वृत्तान्नित्यम् इति निषेधात्। स हि व्यवहितेऽपि प्रवर्त्तते ॥ तस्य एवेति। तस्य: आद्युदात्तश्च इत्याद्युदात्त: स्वर: शिष्यत इत्यर्थ: ॥ अनुदात्तस्य ॥ देवशब्दोऽच्प्रत्ययान्तत्वात् चित: इत्यन्तोदात्त: । पचादिषु देवट् इति पाठात् टिड्ढेति ङीप्, तस्य अनुदात्तौ सुप्पितौ इत्यनुदात्तत्वे यस्येति च इत्यकारलोप: । नन्वनुदात्तस्येति व्यर्थं नह्युदात्ते स्वरिते वा परे उदात्तलोपोऽस्ति। न च प्रसज्यत इति प्रासङ्ग: कर्मणि घञ् कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त: इत्यन्तोदात्तत्वम्, उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् इत्युपसर्गस्य दीर्घ:। तं वहतीति प्रासङ्ग्यत् तित्स्वरितम् तस्मिन् परे यस्येति च इति लोप:। अत्र स्वरिते परे उदात्तलोपोऽस्त्येवेति वाच्यम् । स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टम् अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इत्यनुदात्तं तत्कृत उदात्तलोप इति चेत्सत्यम्। मा हि धुक्षाताामित्यत्र दुहिलुङात्मनेपदमातां शल इगुपधात् इति च्ले: क्स: । आतामित्यस्य तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। क्स: प्रत्ययस्वरेणोदात्त: क्सस्याचि इत्यकारलोप:। अत्र कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त: इत्यत: अन्त इत्यधिकारादन्त्यस्योदात्तत्वं स्यात्। सति त्वस्मिन्नादेर्भवति । ननु यत्रोदात्तलोप: इत्युच्यमाने कथमन्त्यस्य प्रसङ्ग: । न हि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेत्, तर्हि आदेरपि न प्राप्नोति । तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् । क्सस्याचि इत्यजादौ प्रत्यये विधानात् । तस्माद्यत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तत्संबन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थेनान्ताधिकारादन्त्यस्य प्रसङ्ग:, यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदानुदात्तस्येति न वक्तव्यम्। अन्त्यस्य प्रसङ्गाभावात्। न च मा हि धुक्षाताामित्यत्र तिङ्ङतिङ: इति निघात: स्यादिति वाच्यम्। हि च इति निषेधात् ॥ उदात्तनिवृत्तीति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्याचत्यकारस्य अच: इति लोपे सति अनुदात्तस्य च इति सूत्रेणोदात्त: प्राप्तस्तस्यायमपवाद इत्यर्थ: ॥ देवद्रीचीमिति। देव अच् इति स्थिते विष्वग्देवयो: इति देवशब्दस्याद्रि: आदेश: । उगितश्च इति इति ङीप्। अच: इत्यञ्चतेरकारलोप:। चौ इति दीर्घत्वम्। द्रीतीकार उदात्त:। तत: परस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित: इति स्वरितत्वम् ॥ अतद्धित इति। चौ य: स्वर: स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थ:। अन्यथा देवद्रीचीमित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टस्वरो बाधेत। तस्मादतद्धित इति वक्तव्यम्। अस्मिंश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवाद इति फलितम् ॥ दाधीच इति। दधि अच् अण् इति स्थितेऽण्स्वर उदात्तत्वे

क्वते अच: इत्यकारलोप: । तत: सतिशिष्टत्वात् चौ इति स्वर: प्राप्तो निषिध्यते, तथा चाण्प्रत्ययस्वरेणैव व्यवस्था । तदाह । प्रत्ययस्वर एवात्रेति ॥ अग्न इत्यादि । सामन्त्रितमित्यनेनामन्त्रितत्वम् ॥ प्रागुक्तषाष्ठस्येति । आमन्त्रितस्य च इत्यस्य ॥ इमं म इति । मेशब्दात्परत्वमाश्रित्य गङ्गे प्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्त: । स च पदपाठे स्पष्ट एव । संहितायां तु स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् इति वक्ष्यमाणा प्रचयापरपर्याया एकश्रुति: प्रवर्त्तते ॥ श्रुतुद्रीति । षाष्ठेन आमन्त्रितस्य च इत्यनेनाद्युदात्त: ॥ आमन्त्रित पूर्वम् ॥ अग्न इन्द्रेति । सर्वाणि षाष्ठेनाद्युदात्तानि ॥ निघातो नेति । आष्टमिकेनेति भाव: ॥ नामन्त्रिते । अत्रोत्तरसूत्रस्थं सामान्यवचनमत्र सम्बन्धनीयमिति भाष्य, तद्व्याचष्टे । विशेष्यमिति ॥ विशेष्यसमर्पकमित्यर्थ: । क्वचित्तु नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् इति पाठ: । स वृत्त्यनुरोधेनेति ज्ञेयम् ॥ तेजस्विन्नित्यादि । अग्ने इत्यस्याविद्यमानत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य त्रातरित्यस्य चाष्टमिकनिघात: ॥ अघ्न्ये देवि सरस्वतीति । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे सहस्रमतीं प्रकृत्य इडे रन्ते दिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति एतानि ते अघ्निये नामानि।वृत्तौ तु इडे काव्ये विहव्ये इति पाठ:।स तु शाखान्तरे द्रष्टव्य: । समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमतेग्न इन्द्र वरुण इत्यादौ व्यधिकरणनिवृत्त्यर्थम् । भाष्यकृन्मते विस्पष्टार्थं सामान्यवचनापेक्षत्वात्तत्र सामानाधिकरण्यस्यावश्यं स्थितत्वात् ॥ सामान्य । बहुवचनमिति विकल्पस्य च विषयविभागार्थम्॥ देवी: षडिति । अत्र देवीरित्यामन्त्रितं नाविद्यमानवत्।तेन षडित्यस्य निघात: ॥ शरण्या इति । शरणं रक्षितृत्वं तत्र साधव: शरण्या: । तत्र साधु: इति यत् ॥ द्वितीयस्येति । षष्शब्दस्य शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थ: ॥ सुबामन्त्रिते ॥ परस्याङ्गवदिति । तस्यैव परस्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थ: । षष्ठ्यामन्त्रित । अत्र षष्ठीशब्देन षष्ठ्यर्था विभक्तिरुच्यते । तेन गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि पराङ्गवद्भाव: सिध्यति ॥ परशुना वृश्चन्निति । आङ्परयो: खनिशृभ्यां डिच्च इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त: ॥ षष्ठ्यन्तामामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकमिति । यद्यप्यामन्त्रितस्य द्रव्यवचनत्वान्न कारकापेक्षा, तथापि आमन्त्रिततया धातुवाच्या क्रिया तस्यास्तदपेक्षास्तीति तत्कारकमित्यर्थ: ॥ पितर्मरुतामिति । अत्र मरुतामिति परं पदं पूर्वस्य पितरित्यस्याङ्गवद्भवति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं तत: परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवतीत्यर्थ: ॥ अव्ययानां नेति । तेनोच्चैरधीयानेत्यत्र आमन्त्रितस्य च इत्याद्युदात्तत्वं न । न च निषेधवैयर्थ्यम् निपाता आद्युदात्ता: इत्याद्युदात्तत्वस्यानिवारणादिति वाच्यम् । स्वरादिष्वन्तोदा-

त्तयोरुच्चैर्नीचैःशब्दयोः पाठात्॥ अव्ययीभावस्य त्विति । अव्ययीभावश्च इति अव्ययीभावस्याव्ययसञ्ज्ञासूत्रे लुङ्मुखस्वरोपचाराः इति परिगणनादन्यत्राव्ययसंज्ञाभावेन अव्ययानां न इति निषेधो न प्रवर्तत इति भावः॥ उपाग्न्यधीयानेति। पराङ्गवद्भावेन आमन्त्रितस्य इत्याद्युदात्तत्वम्॥ अभ्यभोति॥ अभिशब्दे उपसर्गाश्चाभिवर्जम् इत्याद्युदात्तनिषेधात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। तस्य नित्यवीप्सयोः इति द्वित्वं. तस्य परमाम्रेडितम् अनुदात्तं च इति परस्यानुदात्तत्वं, तस्मिन्नेव परे इकारस्योदात्तस्य यणि कृते उदात्तयणः परत्वात्स्वरितः॥ खलपूशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। तस्य ओः सुपि इति यण्। स उदात्तयण्। ततः परो ङिप्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः तस्यानेन स्वरितः उदात्तयणो हल्पूर्वात् इत्युदात्तत्वं तु न नोङ्धात्वोः इति निषेधात्। तस्य च स्वरितेकारस्य यणि ततः परस्याशाशब्दाकारस्यानेनैव स्वरितः। आशाशब्दो हि आशाया अदिगाख्या चेत् इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः॥ अस्येति। आशाशब्दप्रथमाकारस्यानिकस्येत्यर्थः॥ शेषेति। आशाशब्दस्य निघातो नेत्यर्थः। ननु यणादेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव यण् प्रवृत्तेः ओजढदित्यत्र हतशब्दे हित्व प्रवर्तते, न तु ढ शब्दे। न च स्वरितयणः परस्येत्याश्रयणात्सिद्धत्वं शङ्क्यम्। तथा सति उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इत्यनेन यत्र स्वरितः क्रियते तत्रापि ह्यसिद्धत्वं न स्यात्। न चेष्टापत्तिः लक्ष्यविरोधात्। प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यत् इत्यादौ स्वरितादर्शनात् । न च नोदात्तस्वरितोदयम् इति निषेधः शङ्क्यः। अनन्तरस्य इति न्यायेन उदात्तादनुदात्तस्य इति यत्र प्राप्तिस्तन्मात्रस्य निषेधात्। अन्यथा खलप्व्याशान्वा अग्निर्होता अस्मान् इत्यादावपि निषेधापत्तिरिति चेद्। अत्राहुर्भाष्यकाराः । योगविभागः करिष्यते। उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति। ततः स्वरितयणः उदात्तयणः इत्यनुवर्तते। उदात्तयण इत्येवं योऽभिनिर्वृत्तः स्वरितस्तस्याणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः। एवं चास्यैवाश्रयात्सिद्धत्वं नान्यस्य॥ एकादेश इति। उदात्तयोरेव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम्। अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा आन्तरतम्यात् स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनयन्नुदाहरणद्वयमाह। वोश्वा इत्यादि॥ बहुवचनस्य वस्नसौ इत्यत्र अनुदात्तं सर्वमपादादौ इत्यधिकाराद्वस् अनुदात्तः। अशेः क्वन् इति व्युत्पादनादश्वशब्द आद्युदात्तः। वसोरुत्वम्, उत्वम्। एङः पदान्तादति इति पूर्वरूपम्॥ क्वेति। किमोऽत् क्वाति इति किमः क्वादेशः। तित् स्वरितम्। अवरशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् इत्युदात्तः। तयोर्दीर्घ उदात्तः॥ स्वरितो॥ वीदमित्यादि। विशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः। इदंश-

ब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तयोरेकादेशः स्वरितः दिविशब्दे ऊडिदपदात् इति विभक्तिरुदात्ता । ईयते इङ् गतौ दिवादिः । तिङ्ङतिङः इति निहतम् । अत्रैकादेश उदात्तः ॥ इकारयोः स्वरित इति । ह्रस्वेकारयोरेवेत्यर्थः ॥ दीर्घप्रवेशे त्विति । दिवीयत इत्यत्र ॥ उदात्त इति । एकादेश उदात्तेन इत्यनेन । इयं च बह्वृचानां व्यवस्थोक्ता । अन्येषामपि तदीयप्रातिशाख्यानुसारेण ज्ञेया ॥ पूर्वरूपे इति । तेऽवदन्नित्यादौ ते इति तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, जसः सुप्त्वात् अनुदात्तौ सुप्पितौ इत्यनुदात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः ॥ अवदन्निति । वदेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । ते इत्यतिङन्तात्परस्य तस्य तिङ्ङतिङः इति निघातः ॥ सोयमिति । स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । सु इति सुप्त्वादनुदात्तः । तस्य रुत्वे उत्वे गुणे च कृते एकादेशेनौकार उदात्तः । अयमितीदमः प्रथमैकवचन फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् । तयोः एङः पदान्तात् इति पूर्वरूपे ओकारः स्वरितः ॥ इकारयोश्च प्रश्लेष इति । ह्रस्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घे ह्रस्वयोर्यत्र सवर्णदीर्घः स प्रश्लेष इत्युच्यते । उदात्तस्वरितस्थाने यो यण् स क्षैप्रः सन्धि. । यत्र एङः पदान्तात् इति स अभिनिहतसन्धिरुच्यते । तेषु स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः । वीदं ज्योतिः अभ्यभि हि तेऽवदन् इति क्रमेणोदाहरणानि ॥ उदात्तादनुदात्तस्य । अत्र तयोर्यवचि इत्यतः संहितायाम् इत्यनुवर्तते तेन पदकालेऽनुदात्तमेव ॥ अग्निमीळे इति । अग्निशब्दः । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वाऽन्तोदात्तः । अम्सुप्त्वादनुदात्तः । अमि पूर्वः इति एकादेश उदात्तः । ईळे इति तु ईड स्तुतौ लटि उत्तमपुरुषैकवचनम् । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः इति वक्ष्यमाणेन प्रातिशाख्येन डस्य ळः । तिङ्ङतिङः इति निहतम् । ईकारस्य स्वरितः । न च मकारेण व्यवधानम् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति परिभाषणात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । ननु तित्स्वरितम् इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम् एवं च स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्याशङ्क्याह । अस्येति ॥ यदि तत्र क्रियेत अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इत्येतत्प्रवर्तेत, इह प्रकरणे न प्रवर्तेत स्वरितस्यासिद्धत्वात् । तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं सिद्धम् ॥ तमीशानास इति । तमिति तच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमन्तोदात्तम् । ईशानशब्दाज्जसि आज्जसेरसुक् इत्यसुगागमे कृते रूपम् । ईश ऐश्वर्ये अस्माच्छानच् चित्त्वादन्तोदात्तः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । ईकारस्य सकाराकारस्य च स्वरितत्वम् ॥ नोदात्त । उदात्तस्वरितौ उदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रा-

तिशाख्येषु प्रसिद्धः । लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्ये मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः। तथा चोक्तं भाष्ये मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च । इत्यादौ वृद्धिशब्दो, मध्ये शिवशब्दः शिवशमरिष्टस्य करे इति अन्ते चायमुदयशब्द इति पाणिनीये मङ्गलं कृतम् ॥ प्र य आरुरिति । ये इति यच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् ॥ आरुरिति । अर्तेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनं झिः तस्य परस्मैपदानामित्युस् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न च तिङ्ङतिङः इति निघातः शङ्क्यः । यद्वृत्तान्नित्यम् इति निषेधात् । आकारस्य उदात्तस्वरितपरस्य इति वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेशः । वोऽश्वाः क्वेति । अत्रापि श्वेत्याकारस्य सन्नतरः ॥ क्वेति । किमोऽत् तित्स्वरितम् ॥ एकश्रुति । संबोधनं सबुद्धिरित्यनेनान्वर्थस्य संबुद्धिशब्दस्य ग्रहणं न एकवचनं संबुद्धिः इति पारिभाषिकस्य । सति तु तस्य ग्रहणे आगच्छत देवा ब्राह्मणाः इत्यत्र न स्यात्तदाह । दूरात्संबोधने इति । अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन संबन्धाल्लभ्यते न ह्यामन्त्रितविभक्तेर्दूरत्वमदूरत्वं च संभवति । संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानत्वाद्दूरादिति विशेषणसंभवः, दूरत्वं न देशस्वरूपमाश्रीयते अनवस्थितत्वात्, किं तर्हि संबोधनक्रियापेक्षया दूरत्वं यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानेन न श्रूयते, किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तत्संबुद्धौ दूरं भवति ॥ एकश्रुतिरिति । उदात्तादीनां स्वराणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः ॥ आगच्छेत्यादि । दूराद्धूते च इति वाक्यस्य टेः प्लुतः उदात्तः प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति । तत्राङ् उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः । गच्छेति तिङन्तस्य निघातः । भोशब्दो निपाता आद्युदात्ताः इत्याद्युदात्तः । शेषस्यामन्त्रितनिघातः ॥ यज्ञ ॥ त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यंते तेषां यज्ञक्रियायायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते ॥ मन्त्र इति । एतच्च अजप इति पर्युदासाल्लभ्यते तेनोह्यादिषु न । अत एव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व इति समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये आद्युदात्तं प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः ॥ जपादीनीति । जपन्यूङ्खसामानीत्यर्थः ॥ अग्निर्मूर्द्धेति । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् अपां रेतांसि जिन्वतोम् ३ । अङ्गेर्निर्नलोपश्च इति अग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वाऽन्तोदात्तः । मुर्वी बन्धने । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वि इत्यतः कनिनि वर्तमाने श्वन्नुक्षन् पूषन् । इत्यत्र मूर्द्धन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । दिव्शब्दात्परस्य षष्ठ्येकवचनस्य ऊडिदम्पदात् इत्युदात्तत्वम् । ककुच्छब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । पातेर्डतिः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । प्रथेः

षिवन्संप्रसारणं च षित्त्वान्ङीष् षष्ठ्येकवचनस्य उदात्तयणो हल्पूर्वात् इत्युदात्तत्वम् । इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्च । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रीङ्स्रुजिभ्यां तुड्वा इत्यसुन्प्रत्ययो नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेतःशब्दः ॥ जिन्वतीति । जिन्वतेः प्रीणनार्थस्य तिपि तिङ्ङतिङः इति निघातः । प्रणवष्टेः इति प्रयोगकाले प्रणवः ॥ ममेत्यादि । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । अग्ने शब्दस्यामन्त्रितनिघातः वर्चःशब्दोसुन्प्रत्ययान्तः । विपूर्वात् ह्वयतेः ह्वः सम्प्रसारणं च इत्यप्प्रत्यये थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम् ॥ उच्चैस्तराम् ॥ वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते समानार्थत्वात् । द्वावपि हि तौ देवतासंप्रदानकस्य दानस्य द्योतकौ । नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवार्थं वौषट्शब्दः एव कुतो नोक्त इति चेद् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति । ननु वषट्कार इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्यात्, वर्णनिर्देशे हि स विहित इति चेत् । सत्यम् । एयदेव ज्ञापयति समुदायादपि कारप्रत्ययो न भवतीति । तेन एवकार इत्यादि सिद्धम् । उच्चैःशब्दोधिकरणप्रधानोपि तद्विशिष्टवचनक्रियायां वर्तते तेन क्रियाप्रकर्षादाम्प्रत्यय उदात्ततरो भवतीति फलितोर्थः ब्रूहिप्रेष्य इति सूत्रेण वौषट्शब्दस्यादेः प्लुत उदात्तो विहित., तदपेक्षयायमुदात्ततरोन्त्यस्य विधीयते । अन्ये तु स्वार्थिकस्तरबित्याहुः ॥ विभाषा । वाग्रहणेनुवर्तमाने विभाषाग्रहणम् अच्छन्दसीति पदच्छेदेन तन्त्रादिना भाषायामपि विधानार्थम् । अत एव श्वेतो धावति अलबुमानां याता इति द्व्यर्थं वाक्यमिति पस्पशान्ते भाष्यं तत्र श्वेतेति प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तम् । इत इति इदशब्दात्तसिल् । ऊडिदमित्यनेन, श्वेत इति वर्णानां तण इत्याद्युदात्ते प्राप्ते श्वेतादित्वादन्तोदात्तम् । अलशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । बुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । अलंबुसशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तत्र विभाषायां यद्येकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं द्व्यर्थं स्यात् ॥ न सु । सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति । अपादबन्धे गदिर्वर्तते । यथा गद्यमिति । निःशब्दः प्रकर्षे । उच्चैरपादबन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः । नितरां गद्यत इति कर्मणि नौगदनद इत्यप् । तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षकत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोपरित्यक्तस्त्रीलिङ्ग एव निगदविशेषस्य नाम ॥ सुब्रह्मण्योमिति । तत्र साधुः इति यत् । तित्स्वरितम् यतोनावः इति तु न, तत्र द्व्यचः इत्यनुवृत्तेः टापा सहैकादेशः स्थानेन्तरतमः इति स्वरितः । ततो निपातत्वा-

दाद्युदात्तेन ओमशब्देन ओमाङोश्च इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एवेति हरदत्तादयः ॥ असाविति । प्रथमान्तस्योपलक्षणं तदाह । प्रथमान्तस्येति ॥ गार्ग्य इति । गर्गादिभ्यो यञ् ॥ अमुष्येति । षष्ठ्यन्तस्योपलक्षणम् ॥ दाक्षेरिति । दक्षशब्दादपत्ये अत इञ् । अत्रापि ञित्स्वरः प्राप्तः । स्यान्तस्येति । स्येति रूपं विवक्षितं पूर्ववार्तिकारम्भात् । स्यशब्दान्तस्योपोत्तममन्त्यश्चोभयमुदात्तं भवति ॥ देवब्रह्मणो । सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माणः इति पठ्यते तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेनेनानुदात्तो विधीयते देवा ब्रह्माण इति देवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्ये द्वयोरप्याद्युदात्तत्वं ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः । तस्यानेनानुदात्तः । आमन्त्रितनिघातस्तूत्तरस्य न । पूर्वामन्त्रिताविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । यदा तु सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशेषवचने इति पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद् ब्रह्माण इत्यस्य निघातोऽपि भवति । अस्मिन् पक्षे देवशब्दे वशब्दस्यैवानेनानुदात्तत्वं विधेयम् । ब्रह्मग्रहणं तु न कर्तव्यम् ॥ स्वरिता ॥ अनुदात्तानामिति । जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोर्बहूनां च न भवति । एकस्य पचति । द्वयोः अग्निमीळे पुरोहितम् । बहूनां तु मूल एव दर्शितम् इमं मे इति । इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिरनुदात्ता त्यदाद्यत्वे अमि पूर्वः । एकादेश उदात्तः । मे इत्यनुदात्तम् । अनुदात्तं सर्वमपादादौ इत्यधिकारात्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । तस्मात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामुदात्तानामेकश्रुतिः । सर्वं एते आमन्त्रितनिघातानुदात्ताः । ननु मे इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं त्रिपादीस्थत्वादसिद्धं स्यात् । न च स्वरितादित्याश्रयात्सिद्धम् । क्व वः सुम्न इत्यादौ चरितार्थत्वादिति चेत् । मैवम् । तस्यादित इत्यारभ्य नवसूत्र्याः स्वस्थानादुत्कृष्य शास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशात् । न सुब्रह्मण्यायाम् इति सूत्रे स्वरितस्य तूदात्तः इति वदतैव काण्डोत्कर्षस्य ज्ञापितत्वाच्च । न च सुब्रह्मण्योमिति सिद्धः स्वरितोऽस्तीति वाच्यम् । तत्र एकादेश उदात्तेन इति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । तत्र ह्यनुदात्तग्रहणं नानुवर्तते ॥ उदात्त । सन्नशब्देन नीचैरर्थ उच्यते । तेन त्वनुदात्तत्वं लक्ष्यते इत्याह । अनुदात्ततर इति ॥ प्रकर्षस्त्वन्यानुदात्तापेक्षः ॥ सरस्वतीत्यादि । अत्र मेशब्दमाश्रित्य सरस्वतीत्यस्यामन्त्रितनिघातः । शुतुद्रिशब्दस्य तु न, पादादित्वात् । आमन्त्रितस्य इति इति षाष्ठेन शुतुद्रीत्यस्योदात्तं प्रथममक्षरं तस्मिन् परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरः ॥ व्यचक्षयत्स्वरिति । वीति उपसर्गत्वादाद्युदात्तः ततः परस्याचक्षयदिति तिङन्तस्य तिङ्ङतिङः इति निघातः स्वरिति न्यङ्स्वारौ स्वरितौ इति

स्वरित: तस्मिन्परे यकारस्य सन्नतर: ॥ साधारणस्वरा इति। एकस्मिन्पदे पदद्वयेपि च वर्तमानात्साधारण्यम् । आद्युदात्तश्च अनित्यादिर्नित्यम् इत्यादयस्तु एकस्मिन्नेव पदे वर्तमानान्न साधारणा: ॥

प्रकृतिर्द्विधा धातु: प्रातिपदिकं च। तत्र धातुस्वरानाह। धातोरिति॥ कर्षात्वत: इत्यत: अन्त उदात्त: इत्यनुवर्तते तदाह। अन्त उदात्त इति ॥ गोपायतमिति। यकाराकारस्योदात्तत्वे तमित्यस्य तास्यनुदात्तेत् इत्यनुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरित:। बहुवचनस्य वस्नसौ इति नसादेशस्य स्वरितात्संहितायाम् इति प्रचयापरपर्याया एकश्रुति:। असीति। अस्ते: सिप् तासस्त्यो: इति सलोप:। अकारस्योदात्तत्वम्। तत: परस्य स्वरित: । सत्यशब्दे सकारात्परस्य उदात्तस्वरितपरस्य इत्यनुदात्ततरादेश: ॥ स्वपादि। तास्यनुदात्तेत् इत्यत: लसार्वधातुकम् इत्यनुवर्तते, तत् अच्यनिटि इति सम्बन्धादिदं सप्तम्यन्तं संपद्यते तदाह। अनिट्यजादावित्यादि ॥ अदाद्यन्तर्गण इति। आगणान्तादिति भाव: ॥ हिंसन्तीति। हिसि हिंसायाम् रुधादि:। श्नान्नलोप:। श्नसोरल्लोप: ॥ ङित्येवेष्यत इति। वृत्त्यनुरोधादेतदुक्तम्। भाष्ये तु प्रायेणेदं न दृश्यते। एवं च हिनसानीत्यत्राद्युदात्तत्वमपि पक्षे भवति।यदि तु आद्युदात्तत्वं पक्षे नेष्यते, तर्हि व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न। कश्चित्तु स्वपादीत्यत्र तदभावे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वमेवेति विशेषाभावादयं विधिर्न प्रवर्तते तस्माद्व्यचर्याहिनसानीत्यत्राप्ययं न प्रवर्तते इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति हिनसानीति ॥ अत्र श्नम: तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति न्यायाद् धातुग्रहणे नकाराकार उदात्त:। तत: परस्य स्वरितत्वम्। अनिटि किम्। स्वपित:। रुदादिभ्य: सार्वधातुके इतीट् ॥ अभ्यस्तानाम्। आदि: सिचोऽन्यतरस्याम् इत्यत: आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् । अन्यथादिग्रहणसंबद्धमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तेत । अचि किम् । दद्यात्। अनिटि किम्। जक्षिथ ॥ ये ददतीति । डुदाञ् दाने लटि झि: तस्य अदभ्यस्तात् इत्यदादेश: ॥ श्नाभ्यस्तयो: इत्यालोप: ॥ चित्स्वरमिति । चित: इत्यनेन विहितमन्तोदात्तस्वरमित्यर्थ:।दधानेति। लट: शानजादेश: ॥ अनुदात्ते च ॥ न विद्यते उदात्तो यस्मिन्निति बहुव्रीहिस्तदाह। अविद्यमानेत्यादि ॥ अन्यथा हि शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे मा हि स्म दद्यात् इत्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते आद्युदात्तत्वं न स्यात्। बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति, हिशब्दो हि च इति निघातनिषेधार्थ: ॥ भीह्री। आद्युदात्तस्यापवादोयम्। तत्र मदिर्दिवादि:। दरिद्राजागरावदादी। अन्ये तु जुहोत्यादय:। उदाहरणानि ।

बिभेति ॥ जिह्रेति ॥ बिभर्ति । भृञामित् इत्यभ्यासस्येत्त्वम्।ममस्त्विति । मदेर्लोट् बहुलं छन्दसि इति शपा श्लुः ॥ जजनत् ॥ दधनदिति । जन जनने धन धान्ये । आभ्यां लेट् तिप् इतश्च इतीकारलोपः । लेटोऽडाटौ इत्यट् । दरिद्राति । जागर्ति । पिति किम् । दरिद्रति । अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं मा भूत्। ननु पूर्वग्रहणं व्यर्थं प्रत्यये पिति इत्येवोक्ते तस्मिन्निति निर्दिष्टे इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न च पितः पूर्वमेव कार्यमन्यथा स्यात् पिदन्तं मा भूदित्येवमर्थं तदिति वाच्यम् । कथ पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः । एतदेव ज्ञापयति सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः इति।तेन उपोत्तमं रितीति रित्प्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति, चङ्यन्यतरस्याम् चङन्तस्येत्यर्थौ, न तु रिति परतश्चङि परत इति । नन्वेवं चतुरः शसि इत्यत्रापि शसन्तस्य प्राप्नोति, शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि हि चतुरः शसि इत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्ततः ऊडिदंपदात् इत्यस्यानन्तरं चतुरश्च इत्येव ब्रूयात् । तत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इति हलादेरुदात्तविधानाच्च शस एव भविष्यति ॥ लिति । पूर्वसूत्रात् प्रत्ययात्पूर्वम् इति वर्तते तदाह । प्रत्ययात्पूर्वमिति ॥ तेन स्वरविधौ सप्तम्यास्तदन्तत्वज्ञापनाल्लिदन्तस्य स्वरो न शङ्कनीयः ॥ चिकीर्षक इति सन्नन्तात्ण्वुल् तस्याकादेशः। सनोतो लोपः । ककारेकार उदात्तः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । स्वरविधौ तन्निषेधात् ॥ क्वचित्पुस्तके भौरिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् इति दृश्यते । तत्र भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ इति विषयो देशे इत्यस्मिन्नर्थे यथाक्रमं भौरिकिशब्दादैषुकारिशब्दाच्च विधल्भक्तलौ ज्ञेयौ ॥ आदिर्णमुलि ॥ अभ्यस्तानामिति । यद्यपि लोलूयमिति प्रतीकमुपादाय एकाच्सु धातुषु लित्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनेकाजुदाहृतः इति हरदत्तग्रन्थाद् अभ्यस्तेति निवृत्तम् इति प्रतीयते, तथाप्यार्थिकार्थकथनपरतया नेयम् ॥ णमुलि पर इति । यद्यपि सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः इति भोक्त्री इति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् णमुलन्तस्यादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं, तथापि फले विशेषाभावादेवमुक्तमिति प्रतिभाति ॥ लोलूयलोलूयमिति । यङन्ताण्णमुल् । नित्यवीप्सयोः इति द्वित्वम् । अत्र प्रथमो लोलूयशब्दः आद्युदात्तः । लू इति स्वरितः । ततश्चत्वारः प्रचयाः ॥ अचः । इह कार्यते इत्यादौ इत्त्वे रपरत्वे च सति अयं स्वर इष्टस्तन्निर्वाहार्थं तास्यनुदात्तेत् इति सूत्रे समासैकदेशोऽप्युपदेशशब्द इहानुवर्तते, सप्तम्या च विपरिणम्यते, तदाह । उपदेशेऽजन्तानामिति ॥ नन्वेवम् एकं द्वादशधा जज्ञे इत्यादावित्यास्मभूतश्यस्मात्कर्मकर्तृविषयात् जनेर्लिटि जायते

स्वयमेवेत्यत्रैष स्वरो न स्यात् । ये विभाषा इत्यात्वे सति उत्तरकालमजन्तत्वेपि उपदेशेनजन्तत्वादिति चेत् । मैवम् । ये इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ कर्त्र्यकीति । कर्त्र्यर्थे सार्वधातुके विहितो यो यक् तस्मिन् परे ॥ लूयत इति । आदिमध्यौ पर्यायेणोदात्तौ तास्यनुदात्तेत् इति ते इत्यस्यानुदात्तत्वम् ॥ चन्यतरस्याम् ॥ उपोत्तमं रिती इत्यतः उपोत्तममिति वर्तते तदाह । उपोत्तममिति ॥ त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् ॥ मा हि चीकरतामिति । अदुपदेशात्परत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः । उपोत्तमग्रहणानुवृत्त्या द्वयोर्न, मा हि दधत् । अत्र विभाषा धेट्श्व्योः इति चङ् ॥

इति धातुस्वराः ॥

कर्षात्वतः ॥ अनित्यादिर्नित्यम् इत्यस्यापवादः । आदस्यास्तीति आत्वान् तसौ मत्वर्थे इति भत्वाज्जश्त्वाभावः । कर्षश्चात्वांश्चेति समाहारद्वन्द्वः । कर्ष इति शबन्तस्यानुकरणं न घञन्तस्य तदाह । शपा निर्देशादिति ॥ पाक इति । पचेर्घञ् । चजोः इति कुत्वम् ॥ कालविशेष इति । कृतद्वापरादौ ॥ भक्षशब्द इति । भक्ष अदने चुरादिः । अनित्यण्यन्ताश्चुरादया इति यदा णिच् नास्ति, तदा घञ् । ण्यन्तात्तु एरच् इत्यचि सिद्धम् । एरजण्यन्तानाम् इति तु नास्तीत्याहुः ॥ उत्तमशश्वत्त माविति । तमबन्तावेतौ । तेन द्रव्यप्रकर्षविवक्षायामामभावः । पित्त्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते पाठः ॥ चतुरः । चतेरुरन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तेन्तोदात्तार्थमिदम् । ननु चतस्रः पश्येत्यत्र चतसृ अस् इति स्थिते परत्वात् अचि र ऋतः इति रेफादेशे तकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति अत आह अचि र इति ॥ स्थानिवत्त्वादिति । न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् इति नियमात् ॥ झल्युपोत्तमम् । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यस्यापवादः ॥ पञ्चभिरित्यादि । पञ्चनवसप्तदशशब्दाः कनिन्नन्ताः ॥ आषड्भिरिति । षष्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तनोतेर्ड्विः त्रि । अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । उभयत्रापि षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ नवानामिति । अत्रापि विभक्तिरुदात्ता ॥ विभाषा ॥ उक्तविषय इति षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादिर्विभक्तिस्तदन्तस्योपोत्तमं भाषायामुदात्तं वा स्यात् । पञ्चभिः । सप्तभिः । तिसृभिः । चतुर्भिः । पक्षे षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यन्तोदात्तानि ॥ सर्वस्य । सर्वशब्दः उणादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्र अनुदात्तादेरञ्

इत्यनुदात्तलक्षणोञ् यथा स्यात्। अवण तु सर्वत्राद्युदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्येष्यमाणत्वात् ॥ ञ्नित्यादि ॥ भोक्ष्णो इति सूत्रे पूर्वग्रहणेन सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः इति ज्ञापितत्वात् तदन्तसप्तमीयमित्याह ॥ जिदन्तस्येति। पथिमथोः। गमेरिनिः परमे कित् मन्थः। पतेस्थ च इति निप्रत्यायान्तावेतावन्तोदात्तौ। मन्थः कित्त्वादुपधालोपः ॥ पन्था इति। पथिमथ्यृभुक्षामात्। थो न्थ. ॥ पथइति। भस्य टेर्लोपः ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः इति विभक्तिरुदात्ता ॥ दातवा उ इति। ददातेः कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः इति तवैप्रत्ययः। ऐकारस्यायादेशः। लोपः शाकल्यस्य इति यलोपः। युगपद्ग्रहण पर्यायनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा एकवर्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् ॥ क्षयो। निवासेभिधेये क्षयशब्द आद्युदात्तः ॥ स्वे क्षयै इति। क्षि निवासगत्योः क्षयन्ति यस्मिन्नित्यधिकरणे पुंसि संज्ञायाम् इति घः। निवासे किम्। व्याधेः क्षयः। क्षि क्षये एरच्। कर्तरि षष्ठी ॥ जयः ॥ जयोश्व इति। पुंसि इति करणे घः। करणे किम्। जयो ब्राह्मणानाम्। भावे एरच् ॥ वृषादोनाम् वृषु सेचने इगुपधलक्षणः कः ॥ वाजेभिरिति। वजेर्घञ्। कर्षात्वतः इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ संज्ञायाम् ॥ चञ्चेति। उपमानशब्दोयमुपमेयस्य संज्ञा ॥ कनो लुबिति। इवे प्रतिकृतौ इति कनो लुम्मनुष्ये इति लुप्। ननु प्रत्ययलक्षणेन नित्त्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्येव सिद्धमत आह एतदेवेति ॥ निष्ठा ॥ दत्त इति। ददातेः क्तः दो दद्घोः इति दथादेशः ॥ चिन्तित इति। चिति स्मृत्याम्। चुरादिः ॥ क्षतं कृतमिति। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥ असंज्ञार्थमिति। संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनात् इत्येव सिद्धम्॥ शुष्कमिति। शुषेः क्तः तस्य शुषः कः इति कादेशः ॥ आशितः ॥ कर्तृवाचीति। आङ्पूर्वात् अश भोजने अस्मात्कर्तरि क्तो निपात्यते। अपर आह। कर्तृत्यनेन भूतपूर्वगत्या अणौ कर्ता णौ कर्मीभूत एव विवक्षितः। तथा चाशेर्ण्यन्तस्य प्रयोज्यकर्तरि गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ इति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपमिति ॥ रिक्त इति। रिचिर् विरेचते ॥ संज्ञायामित्यादि। निष्ठा च द्व्यजनात् इत्यस्यावकाशः गुप्तः। अस्य त्ववकाशः असंज्ञायां रिक्तो घट इति। संज्ञायामुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः। रिक्तो नाम कश्चित् ॥ जुष्टार्पिते। जुषः अर्पितः इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये आद्युदात्ते वा स्तः। जुषी प्रीतिसेवनयोः क्तः। श्वीदितो निष्ठायाम् इतीट्प्रतिषेधः। जुष्टः। अर्तेर्णिच् अर्ति इत्यादिना पुक्। अर्पितः। नित्यं। जुष्टार्पिते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः ॥ पूर्ववैव

मिद्वेरिति । ननु पक्षेन्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । छन्दसीत्यादि ॥ न केवलं गतार्थत्वमात्रं किंत्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽप्यस्तीत्याह । अर्पिताः षष्ठिरित्यादिना ॥ युष्मदस्मदोः।युष्मसिभ्यां मदिक् इति मदिक्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ ॥ ममेति । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् तवममौ ङसि इति मपर्यन्तस्य ममादेशः । शेषे लोपः । अतो गुणे इति पररूपत्वम् एकादेश उदात्तेनोदात्तः इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥ ङयि च । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥ तुभ्यं मह्यमिति । ङे प्रथमयोरम् । तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ यतः । तित्स्वरितम् इत्यस्यापवादः । निष्ठा च द्व्यजनात् इत्यतो द्व्यजनुवर्तते तदाह । द्व्यच इति ॥ अत्र अनावः इति निषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति । अन्यथा य आदिर्नकारो नासौ स्वरयोग्यः यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् । अनावः किम् । नावा तार्यं नाव्यम् । नौवयोधर्म इति यत् । द्व्यच् किं, चिकीर्ष्यम् । उभयत्रापि तित्स्वरः ॥ ईडवन्द । ईड स्तुतौ वदि अभिवादनस्तुत्योः वृङ् संभक्तौ शंसु स्तुतौ दुह प्रपूरणे । ण्यतो द्व्यनुबन्धकत्वाद्यद्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ईड्य इत्यादि । ऋहलोः इति ण्यत् ॥ वार्यमिति । नन्वत्र एतिस्तुशास् इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपाभाव्यमिति चेत् । सत्यम् । क्यब्विधौ वृञ एव ग्रहणं नास्येति मूल एव स्पष्टम् । विभाषा ॥ वेणुशब्दो नित्स्वरेण नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः । व्योणुरित्यनुवर्तमाने अजिवृरीभ्यो निच्च इति व्युत्पादनात् इन्धानशब्दो यदि चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः । यदा शानजन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः । यदा शानजन्तस्तदा लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः । श्नसोरल्लोपः इति उदात्तस्य श्नमोऽकारस्य लोपात् सर्वथाप्यप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते ॥ त्यागराग । त्यज हानौ।चजोः इति कुत्वम् । रञ्ज रागे घञि च भाव इति नलोपः । हसे हसने एषां पक्षे कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः इति भवति ॥ चयः पचाद्यजन्ता इति । कुह विस्मापने शठ असम्यग्भाषणे चौरादिकावदन्तौ । क्रथ हिंसायाम् । अत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पक्षे भवति ॥ मतोः ॥ मतोः पूर्वं आकार इति । आर्थं व्याख्यानमेतत् । सूत्रे तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंलिङ्गमेव पठन्ति ॥ शरावतीति । चातुरर्थिको मत्यां मतुप् मादुपधायाः इति वत्वम् मतौ बह्वचोनजिरादीनाम् शरादीनां च इति दीर्घत्वम् ॥ वेत्रवतीति । मतुप्वत्वम् । न चात्र वत्वस्यासिद्धत्वादवतीशब्दोयं न भवतीति शङ्क्यम् । तस्याश्रयात्सिद्धत्वे नासिद्धत्वाभावात् । अवत्याः इति निर्देशादिह न भवति राजवतीति

स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वान्नायमवतीशब्दः ॥ अष्ठीवतीति । पूर्ववद्दीर्घः । संज्ञायाम् इति वत्वम् ॥

इति प्रातिपदिकस्वरप्रक्रिया ॥

अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिषोऽन्त उदात्तः ॥ फिडिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धया प्रातिपदिकमुच्यते तदाह । प्रातिपदिकं फिडिति । ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते, पाणिनीयसूत्रैर्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणं, तथा च यतोऽनाव इति सूत्रे कैयटः नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवः इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे साध्वसाधुप्रविभागः इति । नैतत् । अपाणिनीयान्यपि फिट्सूत्राणि पाणिनीयैराश्रीयन्ते भाष्यात् ज्ञापकात् । तथा च आद्युदात्तश्च इति सूत्रे भाष्यं प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं प्राप्स्ति इति । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः । यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समत्वं सिमत्वम् इति । नहि फिषोऽन्त उदात्तः त्वत्त्वसमसिम इत्यादिफिट्सूत्राश्रयणं विना प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं सर्वानुदात्तत्वं च संभवतीति दिक् ॥ पाट ॥ पाटलेत्यादय औषधिविशेषस्य वाचकाः । लघावन्त इति प्राप्त इति । इदं पूर्वेण परेण च संबध्यते ॥ पर्याया इति । वृक्षविशेषस्य वाचकाः । सागरसमुद्रयोः लघावन्ते इति प्राप्ते ॥ गेहा । गहार्थानामन्त उदात्तः स्यात्स्त्रियां न ॥ गुद ॥ अगेहार्थमिदम् ॥ ध्यपूर्व ॥ धकारेति । नित्यस्त्रीलिङ्गस्येति शेषः । प्राप्ते इति । आद्युदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः ॥ यञन्तत्वादिति । बह्विषष्टिलोपो यञ्च इति वचनात् ॥ यतो नाव इति । इभमर्हतीति दण्डादित्वाद्यत् ॥ यान्तस्यान्त्यादिति । धन्वाद् घः इति प्रत्ययस्वरेणापीति वा बोध्यम् ॥ स्वान्तस्या ॥ श् च म् च श्मौ तौ आदी यस्य स श्मादिर्न श्मादिरश्मादिः तस्य । शकारमकारादिभिन्नस्य स्वश ब्दस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥ शीङः स्वो निद्र्हस्वश्चेत्यादि । ननु बहुषूणादिपुस्तकेषु शीङो ह्रस्वश्च इत्येव पठ्यते मुहेः खो मूर्च इत्यतः खोऽनुवर्तते । ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणाभाव इति स्वयमप्युणादिष्वेवमेवोक्तम् । तस्मात्पूर्वापरविरुद्धोऽयं ग्रन्थ इत्यस्वरसादाह । अन्तरङ्गत्वादित्यादि ॥ ह्लिष्ठ ॥ एषामिति । ह्लिष्ठ वत्सर ति शत्थ एतदन्तानामित्यर्थः ॥ बंहिष्ठ इति । बहुलशब्दात् अतिशायने तमबिष्ठनौ इतीष्ठन्, प्रियस्थिरस्फिर इत्यनेन बहुलस्य बंहिरादेशः ॥ परिवत्स इति । क्वचित्तु सवत्सर इति पाठस्तत्र वसेश्च संपूर्वाच्चिन् इति सरप्रत्ययस्य चित्त्वादपि सिद्धेः ॥ सप्ततिरित्यादि । पङ्क्तिविंशतित्रिंशत् इत्यत्र

व्युत्पादिता एते ॥ प्राग्वदिति । लघावन्ते इति प्राप्त इत्यर्थः ॥ दक्षिणस्य । अस्यान्त उदात्तः स्यात्प्रावीण्यर्थे । वीणायां दक्षिणः प्रवीण इत्यर्थः ॥ छन्दसि ॥ दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्यातां वेदे ॥ कृष्णस्य । अस्यान्त उदात्तश्छन्दसि न तु मृगाख्यायाम् ॥ एके इति । तन्मतेऽस्मिन्सूत्रे नामधेयस्य इत्यनुवर्त्तते वचनविपरिणामेनान्वयः, नामधेययोः शुक्लगौरयोरादिरुदात्त इत्यर्थः । तेन मरो गोरो यथा पिब इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव । नामधेयत्वाभावात् ॥ अङ्गुष्ठो । एषामन्तोदात्तश्छन्दसि ॥ अङ्गुष्ठस्येति । उपलक्षणमिदम् । वकशब्देऽपि प्राणिनां कुपूर्वम् इत्याद्युदात्ते प्राप्ते इति बोध्यम् ॥ वा भाषायाम्॥ पृष्ठमिति । पक्षे स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वम् ॥ अर्जुनस्य । अन्त उदात्तस्तृणाख्यायाम् । तृणाख्यायां किम् । अर्जुनो वृक्षः । उनर्वन्नन्तानाम् इत्याद्युदात्तः ॥ अर्यस्य । अन्त उदात्तः स्वाम्याख्यायाम् । अर्यः स्वामिवैश्ययोः इति निपातितोऽर्थमयशब्दः ॥ आशाया । अदिगाख्यायामाशाशब्द आद्युदात्तः स्यात् । ज्येष्ठेत्यादि । प्रशस्यस्य श्रः ज्य च इति प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यादेशः । श्रवणं श्रवः सोऽस्त्यस्याः सा श्रवती धनं विद्यते अस्याः सा धनवती अतिशयिता श्रवती श्रविष्ठा धनिष्ठा इष्ठनि विन्मतोर्लुक् इति मतुपो लुक् ॥ आद्युदात्ते प्राप्त इति । ञ्नित्यादिरित्यनेन ॥ कृत्तिकेति लघावन्ते इति आद्युदात्तत्वम् ॥ वृतमिति ॥ नब्विषयस्य इति प्राप्ते ॥ ज्येष्ठ इति । उदाहरणे वृद्धशब्दस्य वृद्धस्य च इतीष्ठनि ज्यादेशः । युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति युवञ्छब्दस्य कनादेशः । प्रत्युदाहरणे प्रशस्यस्य श्रः ज्य च इति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेश. । अल्पस्य कन् ॥ नित्त्वादिति । तथा च नित्स्वरापवादोऽयं योगः ॥ पक्षे उदात्त इति । उदात्त इत्यनुवृत्तेः ॥

इति प्रथमः पादः ॥ १ ॥

नब्विषयस्य ॥ इसन्तवर्जितस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ सर्पिरिति । अर्चिशुचि इत्यादिना इसिः ॥ तृण । तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च द्व्यचामादिरुदात्तः स्यात् । अषिति अचः प्राचां संज्ञा । तदाह । द्व्यचामित्यर्थ इति ॥ गोधूमा इति । लघावन्ते इति मध्योदात्तता । नः संख्या ॥ नकाररेफान्तायाः संख्याया आदिरुदात्तः स्यात् ॥ चतुष्कपाल इति । चत्वार इत्यात्राम्स्वरेण भाव्यम्, चतुरः इत्यत्र चतुरः शसि इति चतुर्भिरित्यत्र झल्युपोत्तमम् इति, चतुर्णामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यः इत्यनेनेति समास उदाहृतः । दुर्गतकालका पालभगाल इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तोयम् ॥ स्वाङ्गशिटाम् । स्वाङ्गवाचिना-

मदंतानां सर्वनाम्नामादिरुदात्तः स्यात् ॥ उदकमिति । छन्दसि अङ्गुष्ठोदकबकवशानाम् इत्यतोदात्तः । भाषायां तु कर्दमादित्वादादिर्द्वितीयं चोदात्तम् ॥ उनर्व । उन ऋ वन् एतदन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥ क्तस्यान्तस्य । अन्तःकिम् । नृशंसः ॥ अचस्य । अदेवनस्याचस्यादिरुदात्तः ॥ अर्बस्य । असमद्योतनेर्बशब्दस्यादिरुदात्तः ॥ ग्रामादीनां च । आदिरुदात्तः ॥ लुबन्तस्य । उपमेयवाचिनो लुबन्तस्यादिरुदात्तः ॥ चञ्चेवेति इवे प्रतिकृतौ इति विहितस्य लुम्मनुष्ये इति कनो लुप् । लुबन्तस्य किम् । अग्निर्माणवकः ॥ न वृक्ष । पूर्वेण प्राप्तमाद्युदात्तत्वं निषिध्यते । अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्षः पर्वतः । अत्र पूर्वेणाद्युदात्तत्वं भवत्येव ॥ राजविशेषस्य । लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य राजविशेषस्याद्युदात्तः यमन्वा चेन्नामधेयं भवति । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । राजविशेषस्य चेद्वृद्धस्यैवेत्याहु. । फिड्वृत्तौ तु वृद्धस्य चेद्राजविशेषस्यैव इति नियमो दर्शितः ॥ आङ्ग इति । अङ्ग इवायमाङ्गः अङ्ग इवायमङ्गः ॥ लघावन्ते । इह आदिरिति न सबध्यते, तेनानादेरपि गुरोरुदात्त. । अत एव वृषाकपिशब्दस्य गुरुरुदात्त इति वृषाकप्यग्नि इति सूत्रे वृत्त्यादिग्रन्थेषु विभावितम् । न च गुरूणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । अन्यतो ङीष् इति सूत्रे सारङ्गकल्माषशब्दौ लघावन्ते इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थविरोधादित्याहुः ॥ कल्याण इति । पर्यायेणादिमध्यावुदात्तौ ॥ शकुनीनाम् ॥ पक्षिवाचिनाम् ॥ पूर्वमिति । अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । अत्रापि आदिः इति न संबध्यते, पूर्वग्रहणात् ॥ कुक्कुटेत्यादि । मध्योदात्तावेतौ ॥ नर्तु । ऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां च यथालक्षणप्राप्तमुदात्तत्वं न ॥ धान्यानाम् । धान्यवाचिनां वृद्धकशब्दान्ताना षशब्दान्तानां चादिरुदात्तः ॥ श्यामाका माषा इति । अत्र उशीनर इत्यनेन तृणधान्यानाम् इत्यनेन चाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् नैषादका राजमाषा इत्युदाहर्तव्यम् । फिड्वृत्तौ तु सूत्रे चशब्दो न पठितः । वृत्तौ गुरुरुदात्तः इति व्याख्यातं न त्वादिरुदात्त इति । नैषादकः कालाक्षा इत्युदाहृतं च । यत्तु धान्यानामिति किम् । श्यामाका इत्युदाहृतम् । तन्न । श्यामाके धान्यत्वाभावश्चिन्त्यः ॥ जनपदा ॥ जनपदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥ केकय इति । अत्र परत्वात् यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् इति स्वरेण भाव्यमतः अङ्गा वङ्गा इत्युदाहर्तव्यमिति वदन्ति ॥ हयादीनां ॥ हयादीनामसंयोगपूर्वो यो लशब्दस्तदन्तानामादिरुदात्तः । अन्त्यात्पूर्वं वा । केचित्तु अत्र जनपदानाम् इत्यनुवर्तयन्ति, पञ्चाला कोशला इत्युदाहृत्य पलालमिति प्रत्युदाहरन्ति च ॥ इग । अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्य कुरवर्श्च दय

इत्युदाहृतं कपिरिति प्रत्युदाहृतम् । यच्चे र्मा दीव्य: कपिमित् कृषस्व इत्यत्र कपिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् ॥

इति द्वितीय: पाद: ॥

कपोल इति । लघावन्ते इति मध्योदात्तत्वम् ॥ रसना वदनमिति । स्वाङ्गशिटाम् इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ मादी ॥ मलय: मकर इति । अनयो: मकरवरुढ इति यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् इति विशिष्य स्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहर्त्तव्यम् ॥ शादीनां शा ॥ शकारादीनां शाकवाचिना त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । केचित्तु सादीनाम् इति पठित्वा सर्षपा इत्युदाहरन्ति ॥ पान्तानाम् । पशब्दान्तानां गुर्वादीनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । अनूपे अनोरप्रधानकनीयसी इत्यनेनोदात्तत्वं नीपे नेरनिधाने इत्यनेनेत्याहु: ॥ युत ॥ युत अनि अणि एतदन्तनां त्र्यचां द्वितीमुदात्त स्यात् ॥ इत्यादीति । अदिशब्देन पारावत वितस्ता इक्षु आर्जि द्राक्षा कला उमा काष्ठा पेष्ठा काशीना । काशीनानाम् इति वक्तव्ये नुडभाव आर्ष: ॥ छन्दसि । छन्दसि मकारादीनामन्येषां चादिर्द्वितीयं वोदात्तम् । काश्यप: । कर्द्दमा कुलटा उदक गान्धारि: सुगन्धि: ॥ आदिरिति । सुगन्धितेजनशब्दस्य ॥ नप फलान्तानाम् । नप् नपुंसकम् । नप: किम् । दासीफलो वृक्ष: ॥ यान्तस्य ॥ यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥ थान्तस्य ॥ केचित्तु थान्तस्य च नालघुनी इति पठित्वा आकारान्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्त्यात्पूर्वे उदात्ते स्त: इति व्याख्याय नाना दिवा सुधा इत्युदाजहु: ॥ शिशुमारो । शिंशुमार इति पाठान्तरम् । उष्ट्रार । उष्टार इति पाठान्तरम् ॥ सांकाश्य । सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छण इति ण्यान्तौ । दार्वाघाटशब्दो दारावाहनोऽणन्तस्य च ट: संज्ञायाम् इण्प्रत्ययान्त: ॥ ईषान्तस्य ॥ ईषान्तस्य हलादेरादिरुदात्तो वा स्यात् ॥ उशोर॥ अत्र श्यामाकग्रहणं चिन्त्यम् । धान्यानां च वृद्धान्तानाम् इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इदमेव ज्ञापयितुं मूले धान्यानामित्यत्र श्यामाक इत्युदाहृतम् । देवग्रहणमपि चिन्त्यम्, लघावन्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । हृदयग्रहणं स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् इति द्वितीयस्योदात्तत्वं बाधितुमन्येषां लघावन्ते इति प्राप्ते वचनम् ॥ मह्विष्य । एतयोरादिरुदात्त: स्यात् । यथासङ्ख्य जायाख्यायामिष्टकाख्यायां च ॥

इति तृतीय: पाद: ॥

त्वत्त्व ॥ एतानि सर्वानुदात्तानि ॥ सिमस्य ॥ सिमशब्दस्याथर्वणे वेदे उदात्त. ॥ उपसर्गाश्चाभि । अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ता: स्यु: ॥

यथेति । यथाशब्दः पादान्तेनुदात्तः स्यात् ॥ प्रकारादि । प्रकारे गुणवचनस्य इत्यादिद्वित्वे पदस्यांन्तोदात्तः स्यात् ॥ पटुपटुरिति । ननु कर्मधारयवदुत्तरेषु इति कर्मधारयवद्भावादेव समासस्य इत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदमिति वाच्यम् । तस्य पाणिनीयात्पूर्वंप्रवृत्तत्वेनादोषात् ॥ शेषं । प्रकारादिद्वित्वादन्यस्मिन्द्वित्वे परं सर्वमनुदात्तं स्यात् ॥

इति चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथ-
भट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
सुबोधिन्याख्यायां फिट्सूत्रव्याख्या समाप्तिमगमत् ॥

अथ प्रत्ययस्वराः ॥

अग्निरिति । अगेर्नलोपश्च इति निप्रत्ययः ॥ कर्तव्यमिति । तव्यप्रत्ययः । तव्यतस्तु तित्स्वरितमिति वक्ष्यते । न च तव्यस्याप्याद्युदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितो भवत्येवेति चेत् । सत्यम् ॥ किंत्वयमसिद्धः तित्स्वरस्तु सिद्ध इति प्रवृत्त्याप्रवृत्तिभ्यां महान् विशेषः । तव्यतस्तित्स्वरमेव शेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशपक्षे ज्ञापकमिति ध्येयम् ॥ युच्छतोति । युच्छ प्रमादे । धातोः इत्यन्तोदात्तः । ततः परः शप् उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितः । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् इति तिपः प्रचयः ॥ चितः । सप्रकृतेरिति । नन्विदं कथं लभ्यमिति चेत् । शृणु । चितः इत्यवयवादेषा षष्ठी, न कार्यिणः । चिद्योवयवस्तस्य संबन्धी यः समुदायः सकार्यी । अथवा चिदस्यास्ति स चितः । अर्शआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्ययः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गमकचश्चित्करणमन्यथा तस्यैकाच्त्वादनर्थकं तत्स्यात् ॥ अन्यके इति । अव्ययसर्वनाम्नाम् इत्यकच् ततः परा टिरुदात्ता । एवं यके तकदित्यत्रापि यच्छब्दादकच् । बहुच उदाहरणं तु बहुपटव इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ञित्स्वरबाधनार्थमिति । च्फञश्चकारो व्रातच्फञोरस्त्रियाम् इति विशेषणे चरितार्थः । ञकारो वृद्धौ तत्रासत्यस्मिन्परत्वात् ञित्स्वरः स्यात् इति भावः ॥ कौञ्जायना इति । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् व्रातच्फञोरस्त्रियाम् इति ञ्यः । आदयस्तद्राजाः । तद्राजस्य बहुषु ॥ आग्नेय इति । अग्नेर्ढक् ॥ तिसृ । अर्थगतं बहुत्वं शब्द आरोप्यं बहुवचननिर्देशः । तिसृभ्यःपरस्य जसोन्त उदात्तः स्यात् ॥ तिस्र इति । अन्तोदात्तत्रिशब्दस्य स्थाने तिसृ आदेशः स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । अनुदात्तौ सुप्पितौ इति जसनुदात्तः । अत्र अचि र ऋतः इति रेफादेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः

इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते ॥ सप्तमोबहुवचनमिति । न प्रथमैकवचनम् । व्याख्यानात् ॥ राज्ञ्यित्यादाविति । साविति तस्मिन्नसति एकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति । भवति चायमल्लोपे कृते एकाच् ॥ राज्ञ इति । राजशब्द आद्युदात्तः । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति कनिन्नन्तत्वात् ॥ अन्तोदात्त ॥ एकाचः इति वर्तते तृतीयादिविभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते तेन नित्याधिकारनतिर्भवतीत्याहुः नित्याधिकारेत्यादि । अनित्यसमासे किम् । अग्निचित् । अग्नौ चेः इति क्विप्प्रत्ययः । उपपदसमासः । गतिकारकोपपदात्कृत् इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः । अधिकारग्रहणं किम् । विग्रहाभावमात्रेण यो नित्यसमासस्तत्र पर्युदासो माभूत् । अवाचा ब्राह्मणेन । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम् इत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र विभक्तेर्वैकल्पिक उदात्तो भवत्येव अन्तोदात्तात्किम् । अवाचा । नञ्समासोयम् । न तु बहुव्रीहिः । तेन नञ्सुभ्याम् इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति किं त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः । उत्तरपदग्रहणं तु एकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा समासविशेषणं स्यात् । तथा च शुनः ऊर्ध्वश्च स्वोकं इत्यादावेवायं विधिः स्यात् । एकाच् किम् । राजदृषदा षष्ठीसमासात् टाप् ॥ दधीच इति । दध्यञ्चतीति ऋत्विक् इत्यादिना क्विन् । अनिदिताम् इति नलोपः । अचः इत्यकारलोपः । चौ इति दीर्घत्वम् । अत्र चौ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । शस्प्रभृतिग्रहणार्थमिति । शसादिग्रहणं तु न कृतं नपुंसके शसि माभूत सुटि यथा स्यादिति ॥ ऊडिदं । अत्रैकाच् इति वर्तते, अन्तोदात्तादिति च । एकाजन्तोदात्तेभ्यः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । प्रष्ठौह इति । छन्दसि सहः वहश्च इति ण्विः । वाह ऊठ् । उपपदसमासे प्रष्ठवाह्शब्दो गतिकारकोपपदात्कृत् इत्यन्तोदात्तः । अत्र प्रष्ठौह्शब्दस्यानेकाच्त्वेपि ऊठ्शब्दस्यैकाच्त्वमेव । ऊठुपधाग्रहणमिति । उपधाभूत ऊठ् गृह्यते, न त्वन्त्य इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशात्परस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम् । तेनाक्षद्यूरित्यादौ विभक्तेराद्युदात्तत्वं न, अत्र दिव् अक्षैर्दीव्यतीति क्विप् । अन्तरङ्गत्वादूठ् यण् उपपदसमासत्वात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तोयम् । अन्वादेशे नेति । अतएव साविकाचः इत्यपि स्वरो न । यदि स्यात्तर्हीहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् । प्रति बभ्रू इति । भिन्ना ऋक् अन्वादेशप्रदर्शनार्थमाभ्यामित्यवोक्ता । माभ्यामिति । अत्र पूर्वार्धर्चे बभ्रूशब्देनोक्तयोरिदेमा परामर्शेऽप्यन्वादेशोस्त्येव । अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं, न त्विदमा कथितस्येदमैवानुकथनमिति भाष्योक्तेः । षट् पदादय इति । न तु ततः परे, एकाच इत्यनुवृत्तेः॥

अष्टनो ॥ दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । फिष्युपोत्तमम् इत्यस्यापवादः । अष्टन्शब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तेन उत्तरार्थमनुवर्तमानस्य अन्तोदात्तात् इत्यस्येहापि नान्वयः । दीर्घात्किम् । अष्टभिः । इह झल्युपोत्तमम् इति स्वरः । ननु चात्रापि अष्टन आ विभक्तौ इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याभावादिति चेत् । सत्यम् । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति, नित्ये त्वात्वे व्यावर्त्याभावाद्दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । कृतात्वस्य षट्संज्ञां च ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यते इति किं दीर्घग्रहणेन ॥ जानतीति । ज्ञाजनोर्जा इति जादेशः । श्नाभ्यस्तयोरातः इति श्नाकारलोपः । अत्र प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तोदात्तम् ॥ कृणवत इति । धिन्विकृण्व्योर च ॥ तुदन्तीति । तुदादित्वाच्छः । आच्छीनद्योः इति नुम् । प्रत्युदाहरणे इयङ्विकलतां परिहरति एकादेशोऽन्तोदात्त इति । तुदन्तीत्यत्र शे कृते तस्मात्परस्य शतुरदुपदेशात्परत्वात् तास्यनुदात्तेत् इति निघाते एकादेश उदात्तेनोदात्तः इत्युदात्तत्वम् । अस्मिन्कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वं नास्ति, अनुमः इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । न ह्येकादेशस्वरेण विना शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तं भवति॥ उदात्तयणो ॥ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य इति प्राप्ते वचनम् चोदयित्री नेत्री सवित्रे इति । तृजन्ता एते चित इत्यन्तोदात्ताः । हल्पूर्वादिति किम् । बहुतितवा ब्राह्मण्या । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिवृत्त्यर्थम् । तनोतेर्डउः सन्वच्च इति डउः । चालनी तितउः पुमान् । बह्वोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि इति बहुव्रीहिरन्तोदात्तः । तत्र उदात्तस्वरितयोः इति विभक्तेः स्वरितत्वम् अस्मिन्सूत्रे नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम् । उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोपि परस्या नद्या उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । तेन वाचां पतिः वाक्पत्नीति सिद्धम् । अत्र हि पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य न भूवाक्चिद्दिधिषु इति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वे विभाषा सपूर्वस्य इति नकारे नान्तत्वान्ङीबनेनोदात्तः ॥ नोङ् ॥ शसादय इति । यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादी इत्यनुवर्तते, तथापि ऊङ्धात्वोर्यणः परा नदी न संभवतीति नानुवर्तिता । ब्रह्मबन्ध्वेति । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोप्युदात्तः । तस्मात्परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य इति विभक्तिः स्वरिता । सुभ्वे इति । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य ओः सुपि इति यण् ॥ अब्दिमानिति । आपो दीयन्तेऽस्मिन्निति कर्मण्यधिकरणे च इति किः । उदनिशब्दोऽव्युत्पन्नः । अस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । अन्यथा युताद्यणन्तानाम् इति द्वितीयस्योदात्तत्वं

प्रसज्यते । मतुवसो रु: सम्बुद्धौ छन्दसि इति रु । अतोऽटि नित्यम् इत्यनुनासिक: ॥ अग्नस्वन्त इति । अच्छिशब्दान्मतुप् अच्छिदधिसक्थ्य च्णामनडुदात्त: इति छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनङ् । अनो नुट् इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोप: । ततो भूतपूर्वगत्या मतुपो नुट् । मादुपधाया: इति वत्वम् ॥ इषुरिति । धान्ये इत्यधिकारे इषे: किच्च इति उप्रत्ययान्त आद्युदात्त इषुशब्द: तस्मात्परो मतुबनुदात्त एव । ननु मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् अत्र मतुबुदात्तत्वं प्राप्नोति मृग्रोरुति: इत्युतिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण मरुच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । न च तकारेण व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादत आह । स्वरविधाविति । नेष्यत इति । समासस्य इति सूत्रे मरुत्वानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् इति स्वर: प्राप्नोतीति दोषमुद्भाव्य हल्स्वरप्राप्तौ इति भाष्योक्तेरिति भाव: । रैवानिति । रयिरस्यास्तीति मतुप् रयेर्मतौ बहुलम् इति संप्रसारणं पूर्वरूपत्वम् । आद्गुण. ततो ह्रस्वाभावाद्वचनम् ॥ नामन्य । ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मतुब्ग्रहणं च तच्च सप्तम्या विपरिणम्यते । तेन ह्रस्वो विशेष्यते तदाह । मतुपि यो ह्रस्व इति । सुमतोनामिति । सुमतिशब्दो बहुव्रीहि: । नञ्सुभ्याम् इत्यन्तोदात्त । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेपि ह्रस्वे यथा स्वर: स्यात् अग्नीनामित्यादौ । अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावान्न स्यात् तिसृणामित्यत्र सांप्रतिके ह्रस्वे स्यात् । साम्प्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति न तु सत्यपि तस्मिन् । नन्वेवं तिसृणामित्यत्र न स्यात्, मतुपि तिसृभावस्यैवाभावात् । इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम् । अत्र हि षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि: इति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते ॥ षट्त्रि ॥ अन्तोदात्तात् इत्येतन्निवृत्तम् । यद्येतदनुवर्तेत पञ्चानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । त्र: सङ्ख्याया: इत्याद्युदात्तत्वात्, क्व तर्हि स्यात् सप्तानामष्टानाम् । सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ । हलादि: किम् । चतस्र: पश्य । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा चतुर: शसि इत्यत्रैवावोचाम ॥ न गो ॥ सौ इति यदि सप्तमीबहुवचनग्रहणं स्यात् तर्हि तेभ्य: केभ्य: इत्यत्र न स्यात्, तत्किंशब्दयो: सप्तमीबहुवचने परत: त्यदाद्यत्वे कृते बहुवचने झल्येत् इत्येत्वविधानात् तेषु केषु इत्यत्राऽवर्णान्तत्वाभात् । ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात् तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात् । तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह । सौ प्रथमैकवचन इति । अनन्तरप्रतिषेधस्यासम्भवात् षाष्टिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायते इत्याह । प्रागुक्तं नेति।एवं च वीरवत्तममित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् इति न भवति । स्फायि तञ्चि इत्यादिना रकि अन्तोदात्तो वीरशब्द: । गोभ्य इति । सावेकाच: इति प्राप्तम् । शुनश्चिच्छेपमिति । अत्र चि-

दिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् शुनःशेपशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते, पदकाले तु शुनः शेपं चित् इति पठ्यते शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुन' इत्यलुक् वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः। स्वन्शब्दे तेभ्य. तेषामित्यत्र च साबेकाचः इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते। राडिति। क्विबन्तः राजा॥ अञ्चिति। अञ्चतिः क्विबन्तः। तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम्। यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात्। प्राञ्चा। प्राङ्भ्याम्। नाञ्चेः पूजायाम् इति प्रतिषिध्यते नलोपः। अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् इति प्राप्तं निषिध्यते। गतौ तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव। प्राचा प्राचे। क्रुङिति क्विन्नन्तः। क्रुञ्चा। क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। ऋत्विक् इत्यादिना क्विन्। तत्रैव सूत्रे क्रुञ्च इति निपातनान्नलोपाभावः। कृत् करोतिः कृन्ततिर्वा क्विबन्तः। कृताकृते॥ दिवो॥ झलादिरिति। नन्वमति सप्तमीनिर्देशे कथ पुरस्य तदादिविधिः। केवलझलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः। ननु तर्हि तदन्तविधिस्तु का पुनर्झलन्ता विभक्तिः। शसादिः सकारान्ता इति चेत्। सत्यम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यत आदिरिति वर्तते। दिवः पराविभक्तिर्नोदात्ता भवति, कीदृशी या स्याज्झलादिरिति। द्युभिरिति। साबेकाचः इति वा, ऊडिदम् इति वा प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते। दिवे दिवे इति। ऊडिदंपदात् इति विभक्तिरुदात्ता॥ तित्स्वरितम्॥ निगदव्याख्यातमिति। उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः। क्वेति। किमोत् तिस्स्वरितम् क्वाति इति किमः क्वादेशः॥तास्यनु॥तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः। उपदेशग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां ङिदद्भ्यां संबध्यते, न तु तास्यनुदात्तेद्भ्याम्। ङिदिति कर्मधारयः। उपदिश्यत इत्युपदेशः। तस्याकारेण ङिता च विशेषणात्तदन्तविधिः। तथा च सूत्रार्थः। तासेरनुदात्तेतो ङिददुपदेशाकारान्तोपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् न्हिङ्वौ वर्जयित्वा। कर्तेत्यादि॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः एकवचने डित्त्वाट्टिलोपः। इतरत्र रि च इति सलोपः॥ आस्त इति॥ अदादित्वाच्छपो लुक्। ङित इति। अस्याप्युपदेशविशेषणान्नेह। अणुते जरितुर्हवम्। अत्र ग्नुरतिदेशे न ङित्। चनस्यतमिति। चनोऽन्नस्तदात्मनइच्छन्तमित्यर्थः क्यच्। लोट्थसस्तं शप् स चानुबन्धस्यानैकान्तत्वाददुपदेशः। चित्स्वरोपीति। चित्स्वरस्यावकाशः चलनः चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ, वर्द्धमानमित्यत्र त्वयं निघातश्चित्स्वरं बाधते परत्वादिति भावः। वर्द्धमानमिति। वृधु वृद्धौ॥ लटः शानच्। शप् आने मुक् इति मुक्। न चात्र मुका व्यवधानम्। यद्यकारस्यागमो मुक्, तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धो निघातः। स्वा-

वयवेन व्यवधानाभावात्। यद्यकारान्तस्याङ्गस्य भक्तो मुक्, तदादुपदेशलसार्व-धातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गस्वरं प्रत्यकारान्तविशिष्टाङ्गप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्य मुकोसिद्धत्वात्सिद्धो निघातः। हत इति । अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिकलोपे कृते सत्यकारान्तात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणान्न भवति न हि हन्तिरदन्त उपदिश्यते॥ कतोह पचमाना इति ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। क्वचित्तु कतीह निघ्नाना इति दृश्यते तत्र निघ्नशब्दादाचारक्विबन्ता-च्छान्दसो मुगभावः। तत्तु ताम्यादिभ्यः परत्वाभावाच्चिन्त्यम्। शिश्ये इति॥ एर-नेकाचः इति यणादेशः। लिट् च इत्यार्द्धधातुकमेतत्। यदधीत इति। यद्धब्द-प्रयोगो निपातैर्यद्यदिहन्त इति निघातप्रतिषेधार्थः। अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव। विद विचारणे इन्धी दीप्तौ खिद दैन्ये इति त्रयोनुदात्तेतः । तेभ्यः परस्य सार्व-धातुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह। विन्दीत्यादि। एभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्यानु-दात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः॥ यासिष्ठमिति। या प्रापणे लुङ् थसस्तम् । च्लि लुङि। च्लेः सिच् यमरमनमातां सक्च इतीट्सकौ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि इत्य-डभावः। इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदाहरणम् । आद्युदात्तत्वे तूदाहरणाऽन्तरं मृग्यम्॥ थलि । असुस्वन्यतरस्याम् इत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्यिविकल्पार्थम्। अन्यतरस्यांग्रहणेन कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात् । तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते। ननु तवै चान्तश्च युगपत् इत्यादौ युगपद्ग्रहणादेवा-न्यत्र पर्यायः सिद्धः। सत्यम्। आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रहणम्। अन्यथा श्रुतयोरिड-न्तयोरेव कार्यित्व विकल्पेत। सेटीति किम्। यथा थलि स्वरः । नन्विड्ग्रहणा-त्सेडेव थल् ग्रहीष्यत इति चेत्। सत्यम्। इड्ग्रहण तु यदेडागमः क्रियते, तदा तस्योदात्तार्थं स्यात्। यथा कर्तुः क्यङ् सलोपश्च इत्यत्र सः। ततश्च यथा लुलवि-थेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययिथेत्यादौ चतुर्थाभावेपि पर्यायेणोदात्त-त्रय भवति एवमिडभावेपि स्यादित्यर्थः॥ आहवनीय इति। बाहुलकादधिकरणे-नीयर्। प्रीणनार्थात्कर्मणि वा। ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥

इति प्रत्ययस्वराः॥

समासस्य॥ यज्ञश्रियमिति। षष्ठीतत्पुरुषः । श्रीशब्दस्योदात्तत्वे कृते आन्ततरस्यादियण्ङुदात्तः॥ बहुव्रीहौ॥ इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्त्तमानं तदिति वर्तते। पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्सूत्रे प्रकृत्या इत्येतावदुक्तेपि स्वरप्रकरणात्प्रकृ-तिस्वरेणैव प्रकृतिभावो विज्ञायते, पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तत्स्वयोरुदात्तस्वरि-तयोः प्रकृतिभावद्वारेणेत्याशयेनाह।उदात्तस्वरितयोगीति। चित्रेति। श्रूयते इति

श्रवः कीर्तिः। चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः। ततस्तमप् चित्रशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। ततः परस्य उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितः। ततः परस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् इति प्रचयः॥ समपाद इति। त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानीति सर्वानुदात्तः समशब्दः पादशब्दो वृषादीनां च इत्याद्युदात्तः। अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव॥ तुल्यश्वेत इति। नौवयोधर्मविष इति यति यतोनावः इत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः। सदृक्श्वेतः। सदृशः श्वेत इति समानान्ययोश्च इति क्विबन्तः सदृक्शब्दः गतिकारकोपपदात्कृत् इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त.। एव सदृशशब्दः कञन्तो मध्योदात्तः। किरिणेति। कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च इत्यौणादिक इः स च कित्। भुजेः किच्च इत्यतः किदित्यनुवर्त्तनात्। तेन किरिगिरिशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। मन्दयत्सखमिति। मदिस्तुत्यादिषु ण्यन्तात्लटः शत्रादेशः। तस्य छन्दस्युभयथा इत्यार्द्धधातुकत्वेन शबभावात् तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् इति निघातो न। अतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव णेरनिटि इति णिलोपस्तु न, तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात्। न च वैपरीत्यमापादनीयम्। छन्दसि दृष्टानुविधानात्। इत्थं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः। शस्त्रीश्यामेति। उपमानानि सामान्यवचनैः इति समासः। शस्त्रीशब्दो गौरादिङीषन्तोऽन्तोदात्तः॥अव्यये।निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरबाधनार्थम्। अकरणिरित्यादौ आक्रोशे नञ्यनिः इत्यनिः। किञ्च तिस्र इत्यत्र तिसृभ्यो जसः इति सतिशिष्टोपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते। अपि च चत्वारः अनड्वाह इत्यत्र सतिशिष्टोप्याम्स्वरो बाध्यते। अव्यथीत्यत्र जिदृचि इत्यादिना धातुना समासं निपात्य इनिः क्रियते। तस्यापि स्वरस्य बाधनार्थं कुग्रहणं चादिषु पाठाभावात्॥ स्नात्वेति। मयूरव्यंसकादिरयम्। नन्वयं तत्रैवान्तोदात्तो निपात्यतामिति चेन्न। सामिकृतं स्वयं धौतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् इष्यते तु समासस्य इत्यन्तोदात्तः। सामिकृतमित्यादौ सामि स्वयं क्तेन इति समासः। मुहूर्तं सुखमिति। कालाध्वनोः इति द्वितीया। अत्यन्तसंयोगे च इति समासः। मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादिरन्तोदात्त.। भोज्योष्णमिति। कृत्यतुल्याख्याः इति समासः। भोज्यशब्दो ण्यदन्तः। तित्स्वरितम् इति स्वरितान्तः॥ वर्णो वर्णे॥ अत्र एतइति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्च उत्तरपदे स्वरूपग्रहणं न, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेऽपि स्वरूपग्रहणं न तदाह। वर्णवाचिनीत्यादि। कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्त इति कृषेर्वर्णे इति विहितो यो

नक्तदम्स इत्यर्थः । कृष्णशब्दः कृष्णस्यामृगाख्याचेत् इत्यन्तोदात्तो वेदे, भाषायां तु वर्णानां तणतिनितान्तानाम् इत्याद्युदात्तः । इतन्नन्त इति । कृहेरश्च लो वा इति इतन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । कृष्णतिला इति । वर्णो वर्णेन इति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते तेनैव सिद्धे वर्णग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥ गाध ॥ अरित्रगाधमिति । अरित्रं नौकाष्ठं तस्य गाध स्पृश्यमानं तलम् । गाध्यतइति गाधः गाधृ प्रतिष्ठायाम् कर्मणि घञ् । अर्द्धर्चादित्वात् क्लीवत्वम् । गोलवणमिति । षष्ठीसमासः गोशब्दो गमेर्डोः इति डोप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः।इत्रान्त इति।अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः इति विहितः । मध्योदात्त इति । प्रत्ययस्वरेण । इयत्तापरिच्छेदमात्रमिति । इयत्तायाः परिच्छित्तिरियत्तापरिच्छेदः । क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते न पुनरायाममात्रे रूढ इत्यर्थः ॥ दायाद्यम् ॥ दातव्यो दायोंशः । दायमादत्ते दायदः । मूलविभुजादित्वात्कः दायादस्य भावो दायाद्यम् । दायस्य दानं तत्सबन्धो वा । इह तु लक्षणया आदीयमाने दाय एव दायाद्यशब्दो वर्त्तते दायादशब्दे परे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । क्युप्रत्ययान्त इति । कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः इति विहितः । परमदायाद इति । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव ॥ प्रतिबन्धि ॥ कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रतिबन्धि । आवश्यके णिनिः । गमनचिरव्याहरणकृच्छ्रमिति । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युडन्तौ । तयोर्लित्स्वरः । अत्र विशेषणसमासः । ननु सामानाधिकरण्ये सति विशेषणसमासो भवति । न चेह तदस्ति, गमनशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्य कालवाचित्वात् । नैष दोषः । चिरकालवाचिनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्त्तते, गमनमत्र विशेष्यं, तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे, तत्र विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थं मयूरव्यंसकादित्वमभ्येष्टव्यम् । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपादयति । गमनमित्यादि । कारणवैकल्याद्विचिरकालभावि गमनं कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । कृच्छ्रयोगि वा । कृच्छ्रं दुःखं तद्योगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । मूत्रकृच्छ्रमिति । षष्ठीसमासः ॥ पदेपदेशे ॥ अपदेशो व्याजः । व्याजोपदेशो लक्ष्य च इत्यमरात्तदाह । व्याजवाचिनीति । उच्चारपदेनेति । उच्चारः पुरीषक्रिया ॥ विष्णुपदमिति । षष्ठीसमासः ॥ निवाते ॥ निवातशब्दे परे । वातत्राणवाचिनीति । वातत्राणार्थे निवातशब्दे परे इत्यर्थः । वातस्याभावो निवातमित्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । तत्र कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणा निवातशब्देन समस्यन्ते । कुटी एव निवातं कुटीनिवातम् । कुड्य एव निवातं कुड्यनिवातम् ।

यगन्त इति । कवतेर्ध्यक् डकारस्येत्संज्ञा न भवति गुणप्रतिषेधार्थात्ककारानुबन्धात् ॥ यगन्त इत्यन्ये इति । ते तु कवतेर्ध्यन् इति सूत्रमधीयते ॥ शारदे नूतनार्थं इति । अव्युत्पन्न इत्यर्थः ॥ रज्जोः सद्य उद्धृतमिति । रज्जुवद्धपात्रधृते रज्जुशब्दः । इदानीमेव कूपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः । सृजेरसुम्च इति । स्कन्दे: सलोपश्च इत्यतः सलोपः इति वर्तते । भ्रस्जिगमि इत्यतः उरिति, धान्ये नित् इत्यतो निदिति । सृजेः स्यात्स च नित् । धातोरसुमागमः सलोपश्चेत्यर्थः । तत्र सृजेरस्यादच.परेऽसुमि सलोपयणादेशेसुम्सकारस्य जश्त्वे च रज्जुरिति भवति ॥ आद्युदात्त इति । प्रत्ययस्य नित्त्वान्नित्स्वरेण । उत्तमशारदमिति । शरदि ऋतौ भवं शारदम् ॥ अध्व ॥ कठाध्वर्युरिति । अध्वरं यज्ञं यातीत्यध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः । कठेन प्रोक्तं छन्दोधीते कठः । कठशब्दाण्णिनिप्रत्ययः । तस्य लुक् । अध्येतृणस्तु प्रोक्ताल्लुक् इति लुक् विशेषणसमासोयम् ॥ दौवारिककषाय इति । षष्ठीसमासः ॥ सदृश । सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोरुत्तरपदयोः ॥ पितृसदृश इति । पितृमातृशब्दावुणादितृजन्तौ चित्स्वरेणान्तोदात्तौ । नत्वत्र पूर्वसदृशसमानार्थं इति तृतीयासमासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्येव सिद्धम् । न च तुल्यार्थयोगे षष्ठ्या अपि विहितत्वेन षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यम् । तत्रानभिधानात्षष्ठीसमासो नेत्यपि सुवचत्वादिति चेत् । मैवम् । अलुक्समासानुरोधेन षष्ठीसमासस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तद्यथा । दास्याः सदृशो, वृषल्याः सदृश इति । षष्ठ्या आक्रोशे इत्यलुक् । दासीशब्दो दंसेष्टो न धा च इति दंशेष्टः प्रत्ययः, नकारस्य चाकारः । प्रत्ययस्वरेण दासशब्द उदात्तः । टित्त्वान्ङीप् । यस्येति च इति लोपः । अनुदात्तस्य च यत्र इति ङीप उदात्तत्वम् । वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष् । उभयत्रापि उदात्तयणो हल्पूर्वात् इति विभक्तिरुदात्ता । नन्वेवं तृतीयासमासविधायके पूर्वसदृश इति सूत्रे सदृशग्रहणं मास्तु । सर्वत्र षष्ठीसमासोस्तु इति चेत् । मैवम् । यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति, तदर्थं सदृशग्रहणम् । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति अन्तो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी ॥ प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति । द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् इति तदन्तत्वात् यतोनाव: इत्याद्युदात्तः ॥ परमसप्तसममिति । सप्तानां समानां समाहारः सप्तसमं समाहारद्विगुः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥ गन्तव्यपण्यम् ॥ वणिगेव वाणिजः । प्रज्ञादित्वादण् ॥ मद्रवाणिज इति । मद्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः ॥ गोवाणिज इति । गमेर्डोः । अन्तोदात्तोयम् ॥ सप्तमोमास इति । सप्तमी इति योगविभागात् । मद्रवाणिजेत्यत्र षष्ठीसमासः ॥

रक्प्रत्ययान्त इति । स्फायितञ्चि इति विहितो रक् तदन्तादित्यर्थः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोयम् ॥ मासे ॥ तथेति । पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । भिक्षाशब्दोप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । मासशब्दस्तु तुल्यपर्यायो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते, भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः । षष्ठीतत्पुरुषः । तदाह । भिक्षाया इति ॥ पाणिन्युपज्ञमिति । उपज्ञायत इति उपज्ञः । आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ्, पाणिनिशब्द इञन्तत्वादाद्युदात्तः, तस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् इति नपुंसकता ॥ नन्दोपक्रममिति । षष्ठीसमासः । अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता । उपक्रम्यते इति कर्मणि घञ् । नोदात्तोपदेशस्य इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ इषुच्छायमिति । इषूणां छायेति तत्पुरुषः छाया बाहुल्ये इति नपुंसकता । इषेः किच्च इत्युप्रत्ययान्त इषुः । तत्र निदधिकारादाद्युदात्तस्तदाह । इषुशब्द इति ॥ गमनसुखमिति । समानाधिकरणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा ॥ नित्स्वर इति । गमनशब्दो ल्युडन्तः । लिति इति सूत्रेणाद्युदात्तः ॥ प्रागुक्तमिति । सुखप्रिययोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । ननु सुखप्रिययोः इत्येतावत्पूर्वसूत्रं कृत्वा हिते च इति वक्तव्यं तदाद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ गम्यमानायां भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति । ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण् । ब्राह्मो जातौ इति जातौ टिलोपाभावे अन् इति प्रकृतिभावः । छात्रशब्दः छत्रादिभ्यो णः इति णप्रत्ययान्तः ॥ पत्या । ऐश्वर्यार्थे पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे ॥ गृहपतिरिति । षष्ठीसमासः । गेहे कः इति कप्रत्ययान्तो गृहशब्दः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ नभू । भ्वादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वं ह्रस्वत्वम् ॥ एतानीति । भूवाक्चिद्दिधिषू एतानीत्यर्थः ॥ न प्रकृत्येति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥ भूपतिरित्यादि । षष्ठीसमासा एते । तत्र भ्वादयस्त्रयः क्विबन्ताः दिधिषूशब्दो अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषू इत्यूप्रत्ययान्तो निपातितः । सर्वेऽप्यन्तोदात्ताः ॥ वा भु ॥ उक्तविषये इति । ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । पत्यावैश्वर्ये इति प्राप्ते विकल्पोयम् ॥ भुवनपतिरिति । भुवनशब्दः क्युन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ आशङ्काबाध । आशङ्काबाधनेदीयस्सूत्तरपदेषु सम्भावनवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । शकि शङ्कायाम् । बाधृ लोडने । आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि घञ् । अतिशयेनान्तिकं नेदीयः । द्वयोरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयवि-

वच्छायामीयसुनि अन्तिकबाढयोः इति नेदादेशः। गमनाशङ्कादयो विशेषणसमासाः, मयूरव्यंसकादयो वा॥ अस्तित्वाध्यवसाय इति। अस्तित्वनिश्चयः॥ गमनाशङ्कमिति। पूर्वपदानि ल्युडन्तानि। तत्र लित्स्वरः। गमनमाशङ्क्यत इत्यादि संभाव्यत इत्यस्य प्रत्येकमन्वय । गमनमाशङ्क्यते इति संभाव्यते । गमनमाबाध्यत इति संभाव्यते गमन निकटतरमिति वा संभाव्यते ॥ पूर्वे भूतपूर्वे। भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ आढ्यो भूतपूर्व इति। यः पूर्वमाढ्य आसीत्। एवमुच्यते॥ आढ्यपूर्व इति। अत्र विशेषणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा। आढ्यशब्द आङ्पूर्वाद्ध्यायतेः घञर्थे कविधानम् इति कर्मणि कः। आतो लोपः। पृषोदरादित्वाड्ढस्य ढः। थाथादिस्वरेणान्तोदात्त.॥ परमपूर्व इति। परमश्चासौ पूर्वश्चेति योऽयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समासः। परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विग्रहे तूदाहरणमेव ॥ सविध। सामीप्यार्थेषु सविधादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। मद्रसविधमिति। सर्वत्रोदाहरणे षष्ठीसमासः। मद्रः। रगन्तो नोदात्तः। गान्धारिः कर्दमादीनां च इत्याद्युदात्तो वा। कश्मीरो लवावन्ते इति मध्योदात्तः। सविधादीनां सह विधया इत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलं समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः। मद्रादीनां सविधं समीपमित्यर्थः॥समर्यादमिति। वोपसर्जनस्य इति सहस्य सादेशः॥ चैत्रसमर्यादमिति। षष्ठीसमासः। सविधादिषु किम्। मद्रसमीपम्॥ विस्पष्टा। गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि प्रकृत्या स्युः॥ विस्पष्टकटुकमिति। स्पश बाधनस्पर्शनयोः इत्यस्य ण्यन्तस्य निष्ठायां वा दान्तशान्त इति स्पष्टशब्दो निपातितः। तस्य विशब्देन गतिसमासः। विस्पष्टं कटुकमिति विग्रहः। विस्पष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य। कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावे सुप्सुपा इति समासः॥ विचित्रेत्यादि। चित्र चित्रीकरणे चुरादिण्यन्तात् एरच् विशेषेण चित्रं विचित्रं प्रादिसमासः। तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः। चिती संज्ञाने निष्ठा। विगतं चित्तमस्य इति विचित्तः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इत्याद्युदात्तः। अञ्जू व्यक्त्यादिषु तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे उदात्तस्वरितयोः इति स्वरितादिः। पटेः कर्त्तरि क्तः। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः, गतिस्वरस्तु न, कर्मणीति तत्र वर्त्तते। अयं कर्त्तरि क्तः, फलिपाटिनमिकनिजनां कुक्पटिनाकिधतश्च इत्युप्रत्ययान्तः पटुशब्दः । तत्र निदित्यधिकाराद्द्युदात्तः। पडि गतौ क्तः प्रत्ययस्वरः। उणादिवृत्तौ तु पण व्यवहारे स्तुतौ च अमन्ताड्डः

पण्डा बुद्धि: सा संजाताऽस्येति तारकादित्वादितच् एवमुक्तम् । कुशान् लातीति कुशल: आतोऽनुपसर्गे इति क: । कृत्स्वरेणान्तोदात्त: । चुप मन्दायां गतौ अस्मात् चुपेरच्चोपधाया: इति कलप्रत्यय: । तत्र वृषादिभ्यश्चित् इत्यतश्चिदिति वर्त्तनादन्तोदात्त: । पुण कर्मणि शुभे इगुपधज्ञाप्रीकिर: क:।थाथादिस्वरेणान्तोदात्त:॥अज्या ॥ अज्यावमकनामादेशानामुत्तरपदत्वासंभवात्सामर्थ्यात्तद्दुत्तरपदं गृह्यत इत्याह।इत्यादेशवतीति ॥ इष्ठेयसुनो: प्रशस्यस्य श्र: ज्य च युवाल्पयो: कनन्यतरस्याम् ॥ गमनश्रेष्ठमित्यादि । मयूरव्यंसकादित्वाद्राजदन्तादित्वाद्वा विशेषणस्य परनिपात: ॥ पापिष्ठमिति । विन्मतोर्लुक् । उदाहरणे नपुंसके भावे क्त: ल्युट् च इति भावे ल्युट् तदन्तान्येतानि पूर्वपदानि लित्स्वरेणाद्युदात्तानि ॥ गम्यतेऽनेनेति । करणाधिकरणयोश्च इति करणे ल्युट् ॥ केति किमिति । कर्मधारय इति किमर्थमित्यर्थ: ॥ कुमारस्य । कुमारशब्द: पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ कुमारश्रमणेति । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा कुमार: श्रमणादिभि: इति समास: । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भाव: ॥ अन्तोदात्त इति । कुमार क्रीडायाम् । पचाद्यच् चित्स्वर: । अत्र कुमार: श्रमणादिभि: इत्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् । केचित्तु सर्वस्यैव कर्मधारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति, तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व मतभेदेन भवति ॥ आदि: । आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन य: स्वर: प्राप्त: सोऽआदेर्भवतीति सूत्रार्थ: । एवं स्थिते फलितमाह । कुमारस्यादिरुदात्त: स्यादिति ॥ पूगेषु ॥ गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात् ॥ कुमारचातका इति । चातकादय: पूगशब्दास्तेभ्य: पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वात् इति ञ्य: । तस्य तद्राजस्य बहुषु इति लुक् । कुमारस्येत्येव भवतीति तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वम् ॥ पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नय: प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगु: । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम् इति मात्रचो लुक् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत: पञ्चसु भगालेषु संस्कृत. पञ्चसु शरावेषु उद्धृत: पञ्चकपाल: पञ्चभगाल: पञ्चशराव: । तद्धितार्थे द्विगु: । द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यणोलुक् ॥ पञ्चाश्व इति । पञ्चभिरश्वै: क्रीत: पञ्चाश्व: । आर्हीयष्ठक् तस्य अध्यर्ध इति लुक् ॥ बहु । बहुशब्द: पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा इगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प: ॥ बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति।बहि वृद्धौ अस्मात्लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च इति कुप्रत्यय; प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त: । पक्षे समासान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववद्विग्रहप्रत्ययलुक्प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि ॥ दिष्टि । दिष्टिर्वितस्ती प्रमाणे तेनात मात्रचो लुक्

अत्रापि पचेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥ सप्तमी ॥ ण्यान्त इति । वुञ्छणादिषु संकाशादिभ्यो ण्यः ॥ ष्ट्रन्नन्त इति । भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च इति ष्ट्रन् संयोगादिलोपः । व्रश्च इति षत्वं नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ अन्तोदात्त इति । क्वः को इ च इति कप्रत्ययान्तः ॥ प्रत्ययस्वरेण । थाथादिस्वरेण ॥ बाधितः सप्तमीस्वर इति । सिद्धशुष्कपक्वानां क्तान्तत्वाद्बन्धस्य घञन्तत्वात् थाथादिस्वरेण तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वाद्बाधितस्तेन पुनर्विधीयते ॥ क्वचित्तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठः । तत्र कृदन्तस्य यः स्वरस्थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः ॥ परिप्रत्यु । परिप्रत्युप एते प्रकृत्या स्युः ॥ परित्रिगर्तमिति । त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थः । अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पञ्चम्यपाङ्परिभिः इति पञ्चमी । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः ॥ प्रतिपूर्वाह्णमिति । अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः अह्नोऽह्न एतेभ्यः इत्यह्नादेशः । अह्नोऽदन्तात् इति णत्वम् । पूर्वाह्णं प्रति लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः॥उपपूर्वाह्णमिति।पूर्वाह्णस्य समीपम्।अव्ययं विभक्ति इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । उपपूर्वरात्रमिति । रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः । अह्नःसर्वैकदेश इत्यच् रात्राह्नाहाः इति पुंस्त्वम् । पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रम् ॥ उपसर्गा । आद्युदात्तानि पूर्वपदानि ॥ सिद्धत्वादिति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इत्यनेन । ननु किं पुनः कारणम् । अपपर्योरिव वर्ज्यमान उदाहृतो नेतरयोस्तत्राह । अपपर्योरिति ॥ तेन त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थे उपत्रिगर्तंप्रतित्रिगर्त्तमिति न भवति।ननु पूर्वाह्णं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थे अपपूर्वाह्णं परिपूर्वाह्णम् अपपूर्वरात्रं परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्रावयवा अपपर्योः कस्मान्नोदाह्रियन्ते इत्याशङ्क्याह।अहोरात्रावयवा इति ॥ वर्ज्यमाना इति । वर्ज्यमानग्रहणेनैव सिद्धत्वान्न पृथगुदाहृता इत्यर्थः ॥ वर्ज्येति किमिति । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु किम् ॥ अग्निं प्रतीति । लक्षणेनाभिप्रती इत्यव्ययीभावः ॥ श्वाफल्कचैत्रका इति । श्वफल्कचैत्रकाभ्यामपत्येऽण्॥धिनिराद्युदात्त इति । वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् इति सूत्रेण बाहुलकाच्छ्रीङोपि निः । तस्य नित्त्वं ङ्क्षत्वं चेति ॥ द्वैप्या इति । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । भैमेरपत्यमिति । भीमस्यापत्यम् अत इञ् तदन्तात् वृद्धाच्छः । ननु च राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् इति वचनाद्राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः ततश्च द्वैप्यभैमायनाः इत्ययुक्तं प्रत्युदाहरणं, तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह । राजन्यग्रहणमित्यादि ॥ अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचाराद्राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति

भावः ॥ एकादशेति । संख्याया अल्पीयस्याः इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । आन्महतः इत्यत्र आदिति योगविभागात् प्रागेकादशभ्यः इति निर्देशाद्वा आत्वम् । इणभीकायाशस्वतिमर्चिभ्यः कन् इति निस्वादेकशब्द आद्युदात्तः ॥ द्वादशेति । द्व्यष्टनः संख्यायाः इत्यात्वम् ॥ त्रयोदशेति । त्रेस्त्रयः त्रयसादेशः ॥ अन्तोदात्तो निपात्यत इति । इदं काशिकानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयोदश च मे इति लक्ष्यानुरोधादाद्युदात्तो निपात्यत इति बोध्यम् ॥ आचार्योपसर्जन । आचार्यः उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनः ॥ अन्तेवासीति । अन्ते वसतीत्यन्तेवासी शयवासवासिष्वकालात् इति सप्तम्या अलुक् । सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनं तदाह । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे इति ॥ पाणिनीयरौढीया इति । वृद्धाच्छः । रौढिशब्दात् इञश्च इत्यण् न न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु इति निषेधात् ॥ द्वन्द्वविशेषणार्थमिति । न त्वन्तेवासिविशेषणार्थं, तस्य आचार्योपसर्जनत्वाव्यभिचारात् । किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायत इत्याह । सकलो द्वन्द्व इत्यादि ॥ छान्दसेति । छन्दोधीत इत्यण् श्रोत्रियंश्छन्दोधीते इति तु न, तत्र वाग्रहणानुवृत्तेः ॥ आपिशलपाणिनीये इति । आपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः तेन प्रोक्तम् आपिशलम् इञश्च इत्यण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । आपिशलं पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीये ॥ कार्त्त । कुभूमिः तत्र जाताः कुजाः तान्पातीति कुजपः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये ऋष्यण् । सावर्णिरिञन्तः माण्डूकेयशब्दो ढक् च मण्डूकादिति ढगन्तः ॥ महाव्रीहिरिति । आन्महतः इत्यात्वम् ॥ महेष्वास इत्यादीति । अत्रैकारः स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति स्वरितो वा । आदिपदेन महाजाबालः महाभारः महाभारतः महाहैलिहिलः महारौरवः महाप्रवृद्धः ॥ महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति । वर्त्तमाने पृषन्महत् इत्यत्र तथा निपातनात् ॥ सन्महदिति । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । ननु प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं कर्मधारयेनिष्ठा इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् इति प्रवृद्धशब्दस्य क्तान्तत्वादिति चेत् । न । कर्मधारयेनिष्ठा इत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः समासः श्रेण्यादिस्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थः ॥ क्षुल्लक । क्षुल्लकमहच्छब्दौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरौ स्तः वैश्वदेवशब्दे परे ॥ क्षुल्लमिति । आतोनुपसर्गे कः । तोर्लि इति परसवर्णः ॥ उष्ट्रः । उष्ट्रः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्सादिवाम्योः परतः ॥ उषेः ष्ट्रन्निति । उषदाहे अस्मात्ष्ट्रन्निति वर्त्तमाने उषिखनिभ्यां कित् इति व्युत्पादितत्वात् ॥ गोः साद ॥ गोशब्दः पूर्वपदं प्रकृत्या सादादिषूत्तरपदेषु ॥ गोसाद इत्यादि । सदेर्घञ् ।

तदन्तेन षष्ठीसमासः। अथ वा गां सादयतीति गोसादः। सदेर्ण्यन्तात्कर्मण्यण् तस्मादेव णिनिः। गोसादो तत्र सादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवाद इत्यर्थः। सारथी समासस्वरस्य ॥ कुरु। इह पञ्चककब्बलान्ताः सप्त समासाः। तत्रादिनोर्द्वयोः षष्ठ्याः सौत्रो लुगितरेषां पञ्चानां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकवचनं तदाह। एषामिति ॥ दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यते तदाह। दासीभारादेरिति ॥ उप्रत्ययान्त इति। कृग्रोरुच्च इति व्युत्पादितत्वात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोयम्॥ आद्युदात्त इति। वृजो वर्जने इगुपधात्कित् इतीअन्तत्वात् फिषस्तु इगन्तानां च द्व्यषाम् इत्यादिर्द्वितीयो वोदात्तः। एवं कुरुरपि। रिक्तगुर्वादयस्त्रयः कर्मधारयाः॥ असूतजरती अश्लीलदृढरूपेति। असूताश्लीलशब्दौ नञ्समासत्वादाद्युदात्तौ॥ श्रीर्यस्यास्तीति॥ श्रीशब्दो लावण्यवचनः॥ कपिलकादित्वाल्लत्वमिति। कृपो रो लः इत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानाल्लत्वम्॥ लावण्यरहितापि कुलत्वादीनामभावात्संस्थानमात्रेण दृढेत्यर्थः॥ पारेवडवेति। पारेमध्ये इत्यव्ययीभावस्तु न, तथा सति सूत्रे दीर्घनिर्देशोयुक्तः स्यात्, वडवायाः परस्यासंभवाच्च॥ तितिलिनोपत्यमिति। तिलाः सन्त्यस्मिन्निति तिली। तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः। टिलोपः। पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्वित्वम्। अत्र यदापत्येण् तदा नस्तद्धिते इति टिलोपः। यदा तु छात्रे तदानीम् इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारि इत्यनेन टिलोपः॥ पण्यशब्द इति। अवद्यपण्य इति यदन्तो यतोनावः इत्याद्युदात्त.॥ संज्ञायामिति। नियतप्रमाणकस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा संज्ञा॥ समासान्तोदात्तत्वमेवेति। ननु पण्यशब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत आह। प्रतिपदोक्तो हीति॥ कृत्यतुल्याख्या अजात्या इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तः, तत्रैव सः, अयं तु विशेषणं विशेष्येण इति सामान्यलक्षणविहितः कम्बलशब्दस्य जातिवचनत्वात्। न च कृत्यतुल्याख्या अजात्या इत्यस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम्। तद्धि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातनार्थं वचनं, न तु जातिनिषेधार्थम्; अजात्येति वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितम्॥ दासीभार इति। दसेष्टो न आ च इति टित्वान्ङीप्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण दासीशब्दोऽन्तोदात्तः॥ देवहूतिरिति। देवः पचाद्यजन्तः॥ यस्य तत्पुरुषस्येत्यादि। एतेन दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शितम्॥ चतुर्थी। तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थ उच्यते तदाह। चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति॥ यूपदार्वि-

ति ॥ निदिति दीर्घश्चेत्यनुवर्त्तमाने कुयुभ्यां च इति प. । नित्त्वादाद्युदात्तो यूपशब्दः ॥ देवार्थमिति । देवः पचाद्यजन्तः ॥ गोहितमिति । चतुर्थी चाशिष्या इत्यादिना चतुर्थी ॥ आद्युदात्त इति । श्रिञ् सेवायाम् । वहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ पूगशब्द इति । मुदिग्रोर्गग्गौ बाहुलकात्पूञोऽपि गक् ॥ कृताकृतमिति । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् इति समासः । अनिष्टेत्यनुच्यमाने इहैव स्यात् । श्रेण्यादिसमासापेक्षया क्तेन नञ्विशिष्टेन इति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति हरदत्तः ॥ अहीने । हीनं त्यक्तं न हीनमहीनम् ॥ अहीनवाचिनि समास इति । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् ॥ कष्टश्रित इति । द्वितीया श्रिता इति समासः ॥ कष्टशब्द इति । क्तान्तत्वात् ॥ ग्रामशब्द इति । ग्रसेरा चेति मन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ॥ अनुपसर्ग इति । वक्तव्यमिति । सूत्रे ऽहीनग्रहणमपनीयाऽनुपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यं व्यापकत्वादित्यर्थः ॥ थाथेत्यस्यापवाद इति । तथा च प्रत्युदाहरणे थाथादिस्वर इति भावः ॥ तृतीया ॥ त्वोतास इति । त्वया ऊता रक्षिताः त्वोतासः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इति मपर्यन्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्छान्दसः । अवतेः क्तः ज्वरत्वर इत्यूठ् । एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिरिडागमस्य चाभावश्छान्दसः । तदन्ताज्जसः आज्जसेरसुक् इत्यसुगागमः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ततः स्वरितप्रचयौ ॥ महाराजहृत इति । राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टजन्तो महाराजशब्दोऽन्तोऽदात्तः ॥ रगन्त इति । रौदेर्णिलुक् च इति विहितः ॥ रथेन यात इति । गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः ॥ पुरोहितमिति । पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरःशब्दः । अत्र समासान्तोदात्तत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ॥ अभ्युद्धृत इति । इह हृतशब्दस्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रेव गतिस्वरेणाद्युदात्तोद्धृतशब्दस्य पुनरभिशब्देन समासः । तस्य कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया उद्धृतशब्दः क्तान्त उत्तरपदम् । एवं समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते तद्बाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे तदपवादे कृत्स्वरे तदपवादस्थाथादिस्वरः प्राप्तस्तमपोह्याभेरयं स्वरः स्यात्सोऽनन्तरग्रहणेन वार्यते । नन्वनन्तरग्रहणेनाप्यसौ दुर्वारः, कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वेऽभेस्तदानंतर्यसत्त्वादिति चेत् । नैवम् । अनंतरग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनंतरो गतिराश्रीयते । अभिश्च न तथा । नन्वेवं मा भूदभेः स्वरः, इष्टसिद्धस्तु कथम्, अभ्युद्धृतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर

इष्यते संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति मन्त्रे समाकृतशब्दे आङः स्वरदर्शना-त्। न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति। प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरस्य प्राप्तेरुक्तत्वात्। न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तत इति वाच्यम्। द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाभावात्। अत्रोच्यते। धातोरनंतर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोयं प्रवर्त्तते। न हि क्तप्रकृतिभूतं धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः संभवति। तस्मादप्युदृष्टत समासकृतमिति तावत्सुस्थम्। ननु दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेपि गतिस्वरः स्याद्, इष्यते तु थाथादिस्वरः। अत आह। कारकपूर्वेति॥ अयं भावः। अनंतरशब्दोयमनंतरमपेक्ष्य प्रवर्तते तत्र चानंतरो गतिरित्युक्ते अनंतरोपि संनिधानाद्गतिरेव प्रतीयते, ततश्चापूर्व-पदार्थमप्यनंतरग्रहणं गतिद्वयसमवधाने एवानंतरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागतादौ न दोष इति। अथ वा कारकाद्दत्तश्रुतयोः इति सूत्रे कारकात् इति योगो विभज्यते क्तग्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्तते, कारकात्परं क्तांतं सगति-कमुत्तरपदमंतोदात्तं स्यादित्यर्थः। तत्र दूराद्गत इत्यादौ थाथादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात्। दूरादागत इत्यादौ गतिरनंतरः इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक्॥ दूरादागत इति। स्तोकांतिक इति समासः। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः इत्यलुक्॥ प्रभृताविति। क्तिन्नयम्॥ प्रजल्पाक इति। जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्॥ आगंतुरिति। सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्। ननु कृतीति व्यर्थम्। तथा हि गतेरयं स्वरो विधीयते गतिसंज्ञा च धातुमाक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः। धातोश्च द्वये प्रत्ययाः। तिङः कृतश्च। तत्र तिङंते पूर्वपदत्वासंभवाद् भविष्यतीति चेत्। सत्यम्। कृद्ग्रहणं कृत्सं-ज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थं तेन कृदुपदेशे तादित्वलाभात्प्रलपितेत्यादि सिध्यति। स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वाभावेऽपि पूर्वं तत्सत्त्वात्। आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं यस्मिन्विधिः इत्येव सिद्धेः॥ तवै चा॥ अन्त उदात्त इति। कथं पुनरन्तरे-णोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते। शृणु। प्रकृत्या इति वर्तते तत्रैवम-भिसंबन्धः क्रियते तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति स चोदात्त एवेति। युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्य-र्थम्॥ अन्वे तवा उ इति। उपसर्गाश्चाभिवर्जम् इत्यनुराद्युदात्तः॥ अनिगन्तो-ऽञ्चतौ॥ पराञ्च इति। ऋत्विक् इत्यादिना क्विन् स च वकारमात्रं, ककारादी-नामनुबन्धत्वात्। उगिदचामिति नुम्। पराशब्द आद्युदात्तः॥ प्रत्यञ्च इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥ परत्वादिति। चुस्वरस्यावकाशः। दधीचा। यत्र गति-

नास्ति । अनिगन्तस्वरस्यावकाशः । पराञ्चः । पराच् इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव भवति । न चायं युक्तो विप्रतिषेधः । सुस्वरः सतिशिष्टः, असंज्ञायामल्लोपे च कृते प्राप्तत्वात् । सत्यम् । नायं विप्रतिषेधः । किं तर्हि इष्टिरेव । चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये इत्येव स्वर इष्यत इति हरदत्तः । इहापि मूले परत्वादित्यस्येष्टत्वादित्यर्थः ॥ न्यधीच । अत्रापि सुस्वरादयमेव । कृत्स्वरापवादो योगो॥ ईषदन्य । ईषच्छब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात् ॥ अन्तोदात्त इति । फिट्स्वरेण । एतदभावे समासान्तोदात्तत्वम् ॥ ईषद्भेद इति । ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ कृत्स्वर एव भवतीति । परत्वात् । अथवा ईषद्गुणवचनेन इति प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादुपपदसमासेऽस्याप्रवृत्तिरिति ॥ द्वे सुवर्णे इति । पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णास्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः इति ॥ द्विसुवर्णमिति । पक्षे समासस्वरः ॥ बहुव्रीहावपीति । अत्र तत्पुरुषाधिकाराभावात् ॥ प्रथमो । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंश्लेषः । अभिनवत्वमित्यर्थः । तदाह । अभिनवत्व इति ॥ अचीति किमिति । अचिरोपसंपत्ताविति किमर्थमित्यर्थः ॥ प्रथमवैयाकरण इति । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः प्रथमवैयाकरणशब्दः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥ कतर । एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा स्याताम् । कतरकतमौ डतरडतमयोश्चित्वादन्तोदात्तौ ॥ इह त्वित्यादि । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्यैव ग्रहणम् । स च कर्मधारय एव तस्मान्नेहार्थः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः ॥ आर्यो ब्राह्मण । ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोरार्यः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्कर्मधारये ॥ अन्तस्वरित इति । तित्स्वरितम् इत्यनेन ॥ ब्राह्मणेति किमिति । ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमित्यर्थः ॥ राजब्राह्मण इति । राजशब्दो ब्राह्मण्ये ताद्धर्म्याद्वर्तत इति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः । राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ॥ उत्तरार्थ इति । उत्तरो विधी राजशब्दस्यैव यथा स्यादार्यशब्दस्य मा भूत् । यथासंख्याभावोपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं ज्ञेयम् ॥ राजप्रत्येना इति । प्रतिगतमेनः पापं यस्य स प्रत्येनाः । राज्ञः प्रत्येनाः ॥ अन्यत्र नेति । राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येना इत्यत्र द्वितीयासमासोयमिति । द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे । अथवा अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्॥ त्यबन्त इति । त्यब्नेर्ध्रुवे इति त्यप् ॥ मुहूर्तप्रहसित इति । थाथादिस्वरः समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरौ बाधकस्तस्य थाथादिस्वरः, तस्यापि पाक्षिकोपवादोयम् ॥ ग्रामः ॥ ग्राम इति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् ।

ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वर वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ॥ ग्रामनापित इति। षष्ठीसमासः ॥ आद्युदात्त इति। ग्रसेरा च इति मनिन्। निस्वादाद्युदात्तः ॥ राजनापित इति। कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा। षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य प्रशंसा। स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्राजानं प्रति योग्यो भवति। राजार्थमित्युक्ते प्रशसा गम्यते ॥ आदिरुदात्तः। पूर्वपदमित्यस्येहार्थात्षष्ठ्या विपरिणामः सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ सप्तमी। हारीत्यावश्यके णिनिः। जनपदे ग्रामे कुले वा परंपरया यातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनपेतं धर्म्यम्। धर्मपथ्यर्थ इति यत्। तेन च प्राप्यमित्यर्थे नौवयोधर्म इत्यादिना यत्। आचारवशादवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः। हारिण्युदाहरणान्याह। याज्ञिकाश्वेति ॥ षष्ठीसमासः ॥ कर्मकरवर्द्धितक इति। वर्द्धितको नाम मूले स्थूलोग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीयते। अन्यथा कर्म न कुर्यादिति। न त्वयं धर्मः ॥ वाडवहरणमिति। क्वचिदयमाचारः बीजनिषेकानन्तरं वाडवाय शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमसुरादि दातव्यं यद्दीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते। अत्रास्मिन् स्वरे निषिद्धे कृत्स्वरे प्राप्ते अनो भावकर्मवचनः इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। ननु परत्वादेवायं स्वरो ;भविष्यति, किं प्रतिषेधेनेत्यत आह। परोपीति ॥ युक्तवाचिनीति। युक्तः कर्तव्ये तत्परः। तद्वाचिनीत्यर्थः। गोबल्लवः। बल्लवादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः ॥ विभाषा। अध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात्। अध्यक्षशब्दोपि समासे युक्तवाच्येवेति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥ पापं। पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात्। शिल्पिवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् ॥ गोत्रान्तेवासि। गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ भार्यासौश्रुत इति। सुश्रृणोतीति सुश्रुत् अस्यापत्यं सौश्रुतः ॥ भार्याप्रधानतयेति। भार्याप्रधानः सौश्रुत इति शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपिसमास इति दर्शयति। दक्षेण प्रोक्तं दाक्षं तदधीते दाक्षः ॥ कुमार्यादिलाभकाम इति ॥ तत्प्रोक्ते ग्रन्थे अश्रद्धायामसत्यामपि कुमार्यादिलाभकामः संस्तत्र प्रवर्तते तत एवं क्षिप्यते। पूर्ववत्समासः। भयब्राह्मण इति। तृतीया इति योगविभागात्समासः। यो ब्राह्मणः सन् राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति स एवमुच्यते ॥ अङ्गानि। अङ्गमारम्भकम्। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम्। मैरेयशब्दे उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः ॥ मद्यविशेष इति। सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयमि-

त्यर्थः ॥ भक्ताख्या । अन्नवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थेषूत्तरपदेषु । अत्र बहुवचनानिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्याग्रहणं भक्ष्यविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम् । अन्यथा पर्यायाणामेवान्नादीनां ग्रहणं स्यात् । भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासः । तादर्थ्ये चतुर्थीसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव तस्येष्टत्वात् ॥ बहुव्रीहिरिति । तत्पुरुषे दन्तोदात्तः ॥ गोबिडाल । उपमानशब्दे प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ धान्यगव इति । अत्रोपमितसमासे गोरतद्धितलुकि इति टच् । अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसामर्थ्याट्टचश्चित्स्वरो बाध्यते । उपमानार्थो यो यत्रोदाहरणे यथा संभवति, स तथा योजयितव्य । तत्र दिङ्मात्रं दर्शयति । गवाकृत्येत्यादि ॥ आकृतिः संस्थानम् । संनिवेशित व्यवस्थापितम् । एवमन्यत्रापि यत्किंचित्सादृश्यं योजयितव्यम् ॥ अके ॥ जीविकार्थवाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ दन्तलेखक इति । ण्वुल्तृचौ इति ण्वुल् ॥ प्राचाम् । प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभवान्मतेनेत्यध्याहारो न युज्यते इति तदाह । प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति । अजीविकार्थमिदम् ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । नित्यं क्रीडा इति समासः ॥ अणि नियुक्ते ॥ युजिर् योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम् । नियुक्तः अधिकृतः स च कश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिद्ध्यति । युक्त इति सूत्रे हि युज समाधौ दिवादिरात्मनेपदी गृह्यते । समाधिस्तत्परता । अत्र दीर्घादिकस्य स्वरितेनो ग्रहणं योगः संबन्धमात्रम् ॥ छत्रधार इति । कर्मण्यण् ॥ शिल्पि । नियुक्ते इत्येव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥ तन्तुवाय इति । ह्वावामश्च इत्यण् । आतो युक् ॥ संज्ञायाम् । संज्ञायां विषयेऽणन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् स चेद णु कृञो न भवति ॥ गोतन्ति ॥ गोतन्तियवशब्दाः आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे परे ॥ गोपाल इति । गाः पालयतीति विग्रहः ॥ तन्तिपाल इति । तनु विस्तारे क्तिन् । तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः ॥ णिनि । णिन्नन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तम् ॥ उपमानम् ॥ उष्ट्रक्रोशीत्यादि । कर्तर्युपमाने इति णिनिः ॥ शब्दार्थप्रकृतौ किमिति । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः ॥ वृकवञ्चीति । कृत्स्वर एव भवति ॥ प्रकृतिरेवेत्यादि । असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो णिनिस्तदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थो विज्ञायेत, तथा च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् इति परिभाषया णिन्नन्तोत्तरपद-

त्वानपायात्। प्रकृतिग्रहणे तु न भवति योऽत्र धातुर्नासौ शब्दार्थः। यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो, न ततो णिनिर्विहित इति भावः। एवं किं शब्दार्थप्रकृतौ उपमानमेवेत्येव नियमो मा भूत्॥ युक्तारोह्या। युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ताः स्युः॥ युक्तारोहीत्यादि। अत्र णिनि इत्येव सिद्धे पूर्वोत्तरपदनियमार्थं सूत्रम्। यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानि, तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः॥ क्षीरहोतेति। याजकादित्वात्षष्ठीसमासोऽयम्। समासस्वरापवादे कृत्स्वरे प्राप्ते तदपवादे यस्मिन् इति तदपवादोऽयम्॥ दीर्घकाश। दीर्घान्तं पूर्वपदं काशादीनि च पूर्वपदानि आद्युदात्तानि स्युर्जे उत्तरपदे॥ कुटीज इति। सप्तम्यां जनेर्डः॥ उपसरज इति। स्त्रीगवादिषु पुंसां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः प्रजने सर्तेः इत्यप्, तत्र जातः उपसरजः॥ आमलकीज इति। दीर्घकाश इति बाधित्वा परत्वादयं स्वरः॥ ग्रामे। सूत्रे निवसत्यस्मिन्निति निपूर्वाद्वसेः वृवसिवह्निभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च इति भ्रच्॥ मल्लग्राम इति। षष्ठीसमासः। दाक्षिग्राम इति। दाक्षयो निवसन्त्यस्मिन्स उच्यते॥ घोषा'। घोषादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तम्। अत्र निवसन्तः इति केचिदनुवर्तयन्ति। अपरे नानुवर्तयन्ति। तथा च दाक्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोषशब्दे आद्युदात्तत्वं न भवति मतान्तरे भवति॥ छात्र्यादयः। शालाशब्दे परे छात्र्यादय आद्युदात्ताः स्युः। यदा शालान्तइत्यादि। विभाषा सेनेत्यादिना यदा शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तम्। तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति छात्रिशाला।तत्पुरुषे शालायाम् इत्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वो न भवति प्रभुशालम् क्षत्रियशालम्। यस्तु छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्र एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति तत्पुरुषे शालायाम् इत्ययं च।तत्र पूर्वविप्रतिषेधाद यमेवभवतीति वामनहरदत्तौ॥प्रस्थे। मालादीनां वचनात् अवृद्धम् इति च्छेदः। कर्क्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात्। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या इति॥ अकेति किमिति। अकर्क्यादीनामिति किमित्यर्थः॥ माला। प्रस्थे परे मालादीनामादिरुदात्तः स्यात्॥ शोणप्रस्थ इति। एङ् प्राचां देशे इति शोणशब्दस्य वृद्धत्वम्॥ अम॥ महन्नववर्जितं पूर्वपदमिति। महद्वर्जितं नववर्जितं चेति प्रत्येकं संबन्धः॥ महानगरमिति। आन्महतः समानाधिकरण इति महत आत्वे कृतेवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः॥ नवार्म'मिति। नवशब्दः प्रत्ययवचनोकारान्तः॥ संघातविगृहीतार्थमिति। मद्रशब्दस्य केवलस्य, मद्राश्मशब्दस्य संघातस्य च

तस्य प्रतिषेधार्थः ॥ मद्राश्मार्ममिति । अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः इति समासान्ते कृते अवर्णान्तमेतत् । तदेवं मद्रार्मम्, मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे। प्रायेण त्वश्मार्ममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते, तद्वृत्त्यनुरोधादुक्तम् । अश्मशब्दस्यानकारान्तत्वम् । न च नलोपे कृतेवर्णान्तत्वम् । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । अपरे तु मद्राश्मग्रहणं सघातविगृहीतार्थम् इत्यस्य भाष्ये दर्शनादसंगतमेतदित्याहुः ॥ दिवोदासायेति । दिवश्च दासे इति षष्ठ्या अलुक् ॥ अन्तः । अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे वेदितव्या ॥ सर्वं गुण । गुणकार्त्स्न्ये वर्तमानः सर्वोऽन्तोदात्तः । यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति ॥ सर्वश्वेत इति । पूर्वकालैक इत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शौक्ल्येन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते ॥ आश्रयव्याप्त्येति । नतूज्ज्वलत्वेन ॥ सर्वसौवर्ण इति । विकारविषयमात्रं कार्त्स्न्यम् ॥ सर्वश्वेत इति । गुणात्तरेण तरलोपश्च इति समासः तरप्रत्ययलोपश्च ॥ कार्त्स्न्ये किमिति । गुणवाचिन्युत्तरपदे सर्वशब्दस्तत्कार्त्स्न्ये न व्यभिचरतीति प्रश्नः । अयं नियमः कर्मधारये, न षष्ठीसमास इत्याह । सर्वषामिति ॥ गुणिकार्त्स्न्ये वर्तमानो न गुणकार्त्स्न्ये । सर्वेषामिति गुणसंबन्धे षष्ठी । पटस्य शौक्ल्यमितिवद् गुणवाचिन एव प्रत्ययः । सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदोक्तत्वात् पूर्वकालैक इति समासो गृह्यते तदा कार्त्स्न्यग्रहणं मास्तु ॥ अञ्जनागिरिरिति । वनगिर्योः संज्ञायाम् इति दीर्घः ॥ कुमार्याम् । कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्याद्वयसि द्योत्ये ॥ वृद्धकुमारीति । विशेषणसमासः । पुंवत्कर्मधारय इति पुंवद्भावः । ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते तथा च वयसि प्रथमे इत्यनेन ङीबत्र विहितः तस्य कथं चरमवयोवाचिना वृद्धेन सामानाधिकरण्यमत आह । कुमारीत्यादि ॥ कुमारीशब्दे द्वयं प्रवृत्तिनिमित्त प्रथमं वयः पुंसा सहासंप्रयोगश्च । तत्राद्यमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमात्रे वर्तते तदा वृद्धादिसामानाधिकरण्यं भवति तदाह । तच्चेति ॥ शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः ॥ न कुमारत्वमेवेति। यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वयो न गृह्यत इत्यर्थः । एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते अन्यथा कुमरीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमवयो गम्यत इत्यनर्थकं स्यात् । ननु तर्हि ङीबपि न स्यादिति चेत् । शृणु । पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा ङीप् कृतः सोऽनन्तर गोवृद्धादिसामानाधिकरण्येपि न निवर्तते ॥ परमकुमारीति । अत्र कुमारत्वमेव गम्यते, न वयोन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरम् ॥ उदके । अकेवले इति पदच्छेदः । अन्यथासंदेहार्थं केवल उदके

इत्येव ब्रूयात्तदाह। अकेवलं मिश्रमिति। द्रव्यान्तरसंपृक्तं मिश्रम्॥ गुडोदकमिति। गुडमिश्रमुदकं गुडोदकम्। शीतोदकमिति कर्मधारयः॥ गर्गत्रिरात्रमिति। षष्ठीसमासः। तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम्। अहस्सर्वैकदेश इत्यादिनाच् समासान्तः। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्। एवं सप्तरात्रम्॥ अतिरात्र इति। रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः। बिल्वसप्तरात्रमित्यत्र बिल्वशब्दो बिल्वहोमे वर्तते तेन सह षष्ठीसमासः॥ गोपालसभमिति। अशाला च इति क्लीबत्वम्॥ प्रतिपदोक्तेति। सभाराजा इत्यादिविहितम्। रमणीयसभमिति। रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः। अत्राभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिपदोक्तम्॥ पुरेप्रा। पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात्॥ अरिष्ट॥ पूर्वग्रहण किमिति। अरिष्टगौडयोः इति वक्तव्यमिति प्रश्नः॥ इहापि यथा स्यादिति। पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिर्लभ्यते। अरिष्टगौडौ पूर्वौ यस्मिन्समास इति तेनाष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। असति तु पूर्वग्रहणे श्रितभृत्यशब्दाभ्या व्यवहितत्वाच्चारिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्, समुदाययोश्च सूत्रेनुपात्तत्वात्॥ न हास्ति। पुरे प्राचाम् इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते॥ मार्देयपुरमिति। ढे लोपोकद्र्वाः इत्युकारलोपः॥ दिक्छब्दा। दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानिस्युर्ग्रामादिषूत्तरपदेषु। चानराटे स्वरूपग्रहणमितरेष्वर्थग्रहणम्॥ पूर्वेषुकामशमो॥ अपरकृष्णमृत्तिकेति। दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम् इति समासः॥ पूर्वपञ्चाला इति। समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः। ततः पूर्वशब्देन सामानाधिकरण्यात् पूर्वापरप्रथम इत्यादिना कर्मधारयः॥ पूर्वयायातमिति। ययातिमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यणि यायातशब्दः सिद्धः॥ शब्दग्रहणमित्यादि। दिशि दृष्टः शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासस्तेन कालवाचिनोपि ग्रहणात्पूर्वयायातमित्यादावपि भवति॥ आचार्योपसर्जन। आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो विशेषणम्, सप्तमर्थे प्रथमा तदाह। आचार्योपसर्जनान्तेवासिनीति॥ आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः। स चासावन्तेवासी च तद्वाचिनि॥ पूर्वपाणिनीया इति। पूर्वापरप्रथम इति समासः। पाणिनस्छात्राः पाणिनीयाः। अत्रान्तेवासिनः प्रधानमाचार्यस्तूपसर्जनम्॥ पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति। पूर्वं चिरंतनमित्यर्थः॥ उत्तरपदवृद्धौ॥ अत्र वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारो लक्ष्यते। उत्तरपदशब्दस्य स्वरितत्वादिहाधिकारप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह। उत्तरस्य पदस्येत्यादि॥ सर्वपाञ्चालक इत्यादि। सुसर्वार्द्धदिक्शब्दस्य इति तदन्तविधौ

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् इति वुञ् । सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य दिशो मद्राणाम् इत्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिशब्देन या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपद इत्युच्यमानेपि न निर्वाह इत्याह । सर्वकारक इति ॥ बहुव्रीहौ । संज्ञायामिति बहुव्रीहेर्विशेषणं, न विश्वशब्दस्येति । विशे क्वन्, नित्त्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः ॥ उदरा । एषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् । अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । वृकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वम् इत्याद्युदात्तः । वृकस्येवोदरमस्य वृकोदरः ॥ हर्यश्व इति । हरतेः सर्वधातुभ्यः इति इन् आद्युदात्तो हरिशब्दः । हरिरश्वोस्य हर्यश्वः । यणि कृते उदात्तस्वरितयोः इति स्वरितः ॥ महेषुरिति । महच्छब्दोन्तोदात्तो वर्तमाने पृषन्महत् इत्यत्र तथानिपातनात् । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति त्वन्यार्थं आरम्भोऽपवादत्वादनेनैवान्तोदात्तत्वम् । उदाहरणं तु सुवर्णपुङ्खेषुरिति ज्ञेयम् । सुष्टु वर्णो येषां ते सुवर्णाः । नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । सुवर्णाः पुङ्खा येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं पुनरिषुशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तोदात्तम् । एकादेशस्तु स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितः ॥ घटोदर इति । घटशब्दः पचाद्यजन्तः । कटुशब्दात्संज्ञायां कन् । चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य इति पचाद्यजन्तो चलाचलशब्दः ॥ अनुदर इत्यादि । अस्यावकाशः । घटोदरः नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः । अयशाः सुयशाः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥ नदी ॥ बन्धुनीति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । गर्गादिभ्यो यञ् इति यञन्ताद्गर्गशब्दात् यञश्च इति ङीप् । गार्गी । ञित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ ब्रह्मबन्धूरिति । बृंहेर्नोच्च इति नकारस्याकारादेशो मनिन्प्रत्ययश्चेति मनिन्नन्तो ब्रह्मशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तस्तदाह । ब्रह्मेत्यादि ॥ गार्गीप्रिय इति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥ निष्ठोपसर्ग । उपसर्गपूर्वं निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ प्रधौतपाद इति । धावु गतिशुद्ध्योः क्तः च्छ्वोः शूड इत्यूठ्, एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः । प्रधौतशब्दो गतिस्वरेणाद्युदात्तः ॥ प्रसेवकमुख इति । ण्वुलन्तः प्रसेवकशब्दः कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्त्वान्मध्योदात्तं ॥ शुष्कमुख इति ॥ शुष्कधृष्टौ इति शुष्कशब्द आद्युदात्त ॥ उत्तरपदादिः । उत्तरपदेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् ॥ कर्णो ॥ आद्युदात्त इति । सिद्धार्थकथनमेतत् । उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्यादिरुदात्त इत्यक्षरार्थः । एवं चास्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादौ षष्ठ्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् ॥ शङ्कुकर्ण इति । शङ्कुः कर्णे यस्येति विग्रहः । सप्तमीविशेषणे इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते गडवादे. परा सप्तमी इति परनिपातः । कर्णे लक्ष-

षस्य इति दीर्घः । पशूनां विभागज्ञानार्थं शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं क्रियते तदिह लक्षण गृह्यते पृथग्वर्णग्रहणात् । अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वादनर्थकं तत्स्यात् ॥ श्वेतपाद इति । श्विता वर्णे पचाद्यच् ॥ शोभनकर्ण इति । शुभ शोभार्थे अनुदात्तेतश्च हलादेः इति युच् । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ॥ संज्ञौपम्य । संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ कण्ठपृष्ठ । कण्ठादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् । कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि स्युर्बहुव्रीहौ । कण्ठपृष्ठौ स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तौ, ग्रीवाजङ्घयोः स्वाङ्गत्वेऽप्यदन्तत्वाभावादन्तोदात्तत्वम् ॥ सुग्रीव इति । अत्र परत्वात् नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः । यदि तु नेष्यते, तर्हि चकारोऽस्यैव विधेः समुच्चयार्थं इति व्याख्येयम् ॥ नाडीजङ्घ इति । नाड्याकारे जङ्घे यस्य स नाडीजङ्घः ॥ नञो जर । नञ्सुभ्याम् इत्यस्यापवादः । जरणं जरः ऋदोरप् मरणं मरः अमरम् । अस्मादेव निपातनादप् । ञिमिदा स्नेहने अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः क्ष्वेडो नपुंसके भावे क्तः । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुंस्त्वम् ॥ जेति किमिति । जरमरमित्रमृतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः ॥ अशत्रुरिति । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ सोर्मन । मन् च अस् च मनसौ ॥ सुकर्माण इत्यादि । यद्यपि आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि इत्यनेन सिद्धमिद, तथापि सुप्रथिमेत्यादि बह्वजर्थमच्छन्दार्थं च सूत्रमिति बोध्यम् । सुप्रथिमेत्यत्र पृथोर्भाव इति पृथ्वादिभ्य इमनिच् र ऋतो हलादेर्लघोः इति रादेशः ॥ सुराजेति । राजशब्दः कनिन्युवृषि इति कनिन्प्रत्ययान्तः । लुनातेर्मनिन् । लोम । उष दाहे । मिथुनेऽसिः इति वर्त्तमाने उषः कित् उषः ॥ कपि त्विति । अस्यावकाशः सुकर्मा । कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः । अपवकः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥ आद्युदात्तम् ॥ नञ्सुभ्याम् इत्यस्यापवादः । अशूप्रुषिलटिकणिखटि इति क्वन्प्रत्ययान्तोऽश्वशब्दः । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् इति क्थन्नन्तो रथशब्दस्तदाह । नित्स्वरेणेति ॥ सुबाहुरिति । अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाध इति कुप्रत्ययान्तो बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः॥सुहिरण्य इति । हर्यतेः कन्यन् हिर च इति कन्यन्नन्तो हिरण्यशब्द आद्युदात्तस्त्वच् ॥ वीरवीर्यौ ॥ वीर विक्रान्तौ चुरादिस्तत्र पचाद्यचि वीरः । अचो यत् । वीरेषु साधुरिति प्राग्घीव्यतीयो वा यत् । वीर्यः ॥ तत्रेत्यादि । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । तत्र हि सतीति ॥ कूलतीर । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युरव्ययीभावे । सुषममित्यादौ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूति-

समाः इति षत्वम् । तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायम् ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेत इति । तेनाव्ययीभावसंज्ञा ॥ कंसमन्थ । एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानि स्युः ॥ द्विकंस इति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्धितार्थे समासः कंसाट्टिठन् इति टिठन् । तस्य अध्यर्धपूर्वा इति लुक् ॥ द्विमन्था इति । आर्हादगोपुच्छ इत्यादिना ठक् शेषं पूर्ववत् ॥ द्विशूर्प इति । शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ द्विपाय्यमिति । पाय्यसान्नाय्य इत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः । तत्र प्राग्वहतेष्ठक् ॥ द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य प्रमाणे द्वयसच् इत्यादिना मात्रच्, प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम् इति लुक् ॥ ब्राह्मणशालमिति । विभाषा सेनासुराच्छाया इति नपुंसकता ॥ दृढशालमिति । बहुव्रीहिरयं तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपद च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तम् । ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषयैव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तरार्थमावश्यकं तत्पुरुष ग्रहणमिहैव क्रियते परिभाषानाश्रयणाय ॥ सौशमिकन्थमिति । शोभनः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिस्तस्य कन्थाः सौशमिकन्थम् । संज्ञायां कन्थोशीनरेषु इति नपुंसकत्वम् । आह्वरकन्थमिति । आङ्पूर्वात् (ह्वयतेः आतश्चोपसर्गे इति कः) ॥ आदिश्चिहणादीनाम् ॥ चिनोतेः क्विप् । चित् हन्तेः पचाद्यच् । हनः ॥ चिहण । निपातनात्तलोपो णत्वं च । मन मल्ल धारणे आभ्यां रः । निपातनाल्लस्य दत्वं मन्दरः ॥ आदिरिति इति ॥ वर्तमान इति । पूर्वत्र द्व्यादिग्रहणमुत्तरपदाभिसंबद्धम् । इह तु चिहणादीनां पूर्वपदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ पुत्रचेलमिति । चेलं वस्त्रं तद्वत्तुच्छमित्यर्थः ॥ नगरखेटमिति । खेटमिति तृणनाम तद्वद्दुर्बलः ॥ दधिकटुकमिति । कटु गतस्वादु तद्वत् गतस्वादु ॥ प्रजाकाण्डमिति । काण्डमिति शरनाम स यथा सत्वरपीडाकर एवम्भूतम् ॥ व्याघ्रादित्वात्समास इति । पुत्रश्चेलमिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् उपमितं व्याघ्रादिभिः इति समासः ॥ चीर । उपमानवाचिचीरशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥ वस्त्रचीरमिति । पूर्ववद्व्याघ्रादिसमासः ॥ पललसूप । पललादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युर्मिश्रे तत्पुरुषे ॥ घृतपललमित्यादि । घृतेन मिश्रं पललमिति विग्रहः । पललं मांसम् । पललं क्रव्यमामिषमित्यमरः ॥ कूलसूद । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः संज्ञायाम् ॥ दाण्डायनस्थलीति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति स्थलीशब्दो गृह्यते, जानपदकुण्ड इत्यनेन ङीष् ॥ चेलराज्यादिस्वरा-

दिति । आदिशब्देन वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः । चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशो भार्या-
चेलं ब्राह्मणराज्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावका-
शो निष्कौशाम्बिः । कुचेलं कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥ वर्ग्या ।
वर्ग्यादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः कर्मधारये तत्पुरुषे । ये दिगादिषु वर्गादयः
पठ्यन्ते, त एवेह यत्प्रत्ययान्ता गर्ग्यादयो गृह्यन्ते, वर्ग्यादिपाठाभावात्तदाह ।
वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गण इति ॥ कौनटिमातुल इति । कुनटस्यापत्यं कौनटिः,
तस्य मातुलः ॥ आख्याग्रहणादिति । आख्याग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येक
सबध्यते ॥ होतुःपुत्र इति । ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः इति षष्ठ्या अलुक् ॥
भ्रातुष्पुत्र इति । कस्कादिपाठात्षत्वम् ॥ मुद्गचूर्णमिति ॥ चूर्ण संकोचे पचा-
द्यच् ॥ षट् च । अप्राणिभ्यः परा या षष्ठी तदन्तात्पराणि षट्काण्डादीन्याद्युदा-
त्तानि स्युः । चेल खेटकटुक काण्डमिति काण्डशब्दादारभ्य कूलसूदस्थलकर्षाः
संज्ञायामिति कूलान्तानि काण्ड चीर पलल सूप शाक कूल एतानि काण्डादी-
नि । तत्र काण्ड गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवतीति । घोरमुपमानम् इत्यु-
क्तमनुपमानेपि भवति, पललसूपशाकं मिश्रे इत्युक्तममिश्रेपि भवति, कूलं
संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति ॥ अप्रेति किमिति । अप्राणिषष्ठ्याः
इति किमर्थमित्यर्थः ॥ मृत्कुण्डमिति । मृद्भाजनविशेष इत्यर्थः ॥ प्रकृत्या ।
भगालमित्यर्थग्रहणं तदाह । भगालवाचीति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ॥
मध्योदात्तास्त्वेते इति । लघावन्ते द्वयोश्च इति सूत्रात् ॥ शितेः । शितेः पर
नित्याबह्वच्कं भसत्शब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ अंसशब्द इति ।
अमेः सन् अंसः ॥ दर्शनीयपाद इति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या इति पूर्वपदप्रकृति
स्वरः । दर्शनीयशब्दोनीयरप्रत्ययान्तः । उपोत्तमं रिति इत्युपोत्तमोदात्तः ॥ शि-
तिराद्युदात्त इति । वर्णानां तणतिनितान्तानाम् इति सूत्रेण ॥ गतिका ।
शितेर्नित्याबह्वच् इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्ततेस्वरितत्वात्, किं तु तत्पुरुषे
शालायाम् इत्यतो व्यवहितमपि तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते तदाह । तत्पुरुषे
इति ॥ प्रकारक इति । कुगति इति समासः । लित्स्वरेण पूर्वपदमाद्युदात्त-
म् ॥ नृवाहसेति । नॄन्वहतीति विग्रहः । वसेर्णिदित्यतो णिदित्यनुवृत्ते रसुनो
णित्त्वादुपधावृद्धिः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । इध्मप्रव्रश्चन इति । प्र-
वृश्चते येनेति करणे ल्युट् । कर्मषष्ठ्यन्तेन इध्मशब्देन समासः । अत्र गतिप्रयुक्ते
कृत्स्वरे कृते कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः ॥ उच्चैःकारमिति । अव्यये यथाभिप्रे-
ता इति णमुल् । तत्र हि उच्चैरित्युपपदम् ॥ ईषत्कर इति । ईषद्दुःसुषु

कृच्छ्रा इति खल्। उभयथापि लित्स्वरः ॥ शेषे षष्ठीति। न कर्मलक्षणा। तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात्। तृजकाभ्यां कर्तरि इति समासप्रतिषेधश्च स्यात् ॥ अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम्। निर्गतः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा भूत्। नैतदस्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति। न च कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः। कारकं च क्रियायामेव संभवति। उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते। तदेवं गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते, धातोश्च क्रियावाचित्वं, तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च। तत्र तिङन्तेन समासाभावात्कृदन्तमेव संभवति, अनुव्यचलदित्यत्र तु न गतित्वनिबन्धनः समासः किं तर्हि सुप् इति योगविभागात्समासः। तस्मात्मार्थः कृद्ग्रहणेनेत्यत आह। कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति ॥ य एवं प्रतिबन्धुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियते इत्यर्थः। ननु विस्पष्टार्थमपि क्रियमाणे कृद्ग्रहणे आमन्ते न प्राप्नोति प्रपचतितरामिति, ततश्च समासस्वरं बाधित्वाऽव्ययस्वरः एव स्यादत आह। प्रपचतितरामित्यादि ॥ इत्येक इत्यस्य कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्यादिना कृत्स्नेन संबन्धः। तदयमर्थः कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। आमन्ते च दोषाभाव इति केचिदाचार्या व्याचक्षते इति ॥ प्रपचतिदेश्यार्थं त्विति। आदिशब्देन प्रपचतिकल्पं प्रपचतिदेशीयः प्रपचतिरूपमित्येतेषां त्रयाणां ग्रहणम्। प्रपचतिदेश्यादौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम्। अयमभिप्रायः न विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम् अपि तु प्रपचतिदेश्यादौ यत्र सतिशिष्टं स्वरान्तरं नास्ति तत्रापि स्वरो मा भूदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनमाहुः ॥ अत्र हरदत्तः। इदं तु वक्तव्यम्। प्रपचतितरामित्यादौ तरबन्तेन समासे पश्चादाम् भवन्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचतितरस्यैव घान्तत्वात्तत एव स्यात्। तत्र को दोषः। सोपसर्गस्य घान्तस्यैकपद्याभावादाम्। प्रपचतितरां देवदत्तेत्यादौ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके इत्येष विधिर्न स्यात् शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्याद्भिन्नपदत्वात्तस्मात्प्रशब्दस्यामन्तेन समासोऽङ्गीकर्तव्यो, न तरबन्तेन, तत्र समासत्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्तावैकपद्यं भवति स्वरे तु दोषप्रसङ्गात्कृद्ग्रहणमपि त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम्। प्रपचतिदेश्यादौ का गतिरिति न विद्मः ॥ उभे ॥ वनस्पतिमिति। वनशब्दो नव्विषयस्यानिसन्तस्य इत्याद्युदात्तः। पतिशब्दोऽपि पातेर्डतिः इति डतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण। पारस्करादित्वात्सुट् ॥ बृहस्पतिमिति। वर्तमाने पृषन्महत् इति अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽप्यत्राद्युदात्तो निपात्यते तद्बृहतोः करपत्योः

इति लुट्तलोपौ ॥ शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्त इति । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीनि कृते नित्त्वादाद्युदात्तत्वमित्यर्थः ॥ शचीपतिरिति । एते षष्ठीसमासाः ॥ तनूनपादिति । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः इति ऊप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽपि तनूशब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । न पातयतीति नपात् । नभ्राण्नपान्न वेदा इति सूत्रे आद्युदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते । तन्वाः नपादितिविग्रहः ॥ नराशंसमिति । नरा एनं शंसन्तीत्यर्थः । नॄ नये ऋदोरप् शंसेः कर्मणि घञ्, द्वावप्याद्युदात्तौ अन्येषामपि इति दीर्घः ॥ शुनःशेपमिति । शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः । शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामित्यलुक् षष्ठ्याः श्वन्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेण, शेपशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तौ ॥ इन्द्रावरुणाविति । इन्द्रशब्दः ऋज्रेन्द्राग्र इतिरन्नतो वरुणशब्दः कृवृदारिभ्य उनन् इत्युनन्तः, उभौ आद्युदात्तौ । देवताद्वन्द्वे च इति पूर्वपदस्यानङ् ॥ इन्द्राबृहस्पती इति । बृहस्पतिशब्दे वाचस्पत्यादित्वात् द्वावाद्युदात्तौ । तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय आद्युदात्ताः । अग्निष्टोम इति । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः इति षत्वम् ॥ इन्द्राग्निभ्यामिति । अग्निशब्दः अङ्गेर्नलोपश्च इति निप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ॥ पृथिवीत्यन्तोदात्त इति । ङीप्प्रत्ययान्तत्वात् ॥ सोमारुद्राविति । अर्तिस्तुसुहुसृधृ इति मन्नन्तत्वादाद्युदात्तः सोमशब्दः ॥ उत्तरपदग्रहणमित्यादि । अन्यथास्मिन् प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः, नोत्तरपदं, तत्र अनुदात्तादौ इति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्य विशेषणं स्यात्, ततश्चन्द्रासूर्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात्, चन्द्रशब्दो रगन्तत्वादन्तोदात्तः । सूर्यशब्दः राजसूयसूर्य इति यदन्तत्वात् यतोऽनावः इत्याद्युदात्तः । उत्तरपदग्रहणे सति तस्यैव श्रुतस्य अनुदात्तादौ इत्येतद्विशेषणं भवति ॥ अनुदात्तादाविति ॥ विधिप्रतिषेधयोरित्यादि । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत । इह पृथिव्यादिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति । तेन अग्निमीळे, इत्यादौ स्वरितः सिध्यति ॥ थाथ ॥ प्रभृथस्येति । हनिकुषिनिरमिकाशिभ्यः क्थन् अवे भृञः इति क्थन्, नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ॥ आवसथ इति । उपसर्गे वसेः इत्यथप्रत्ययान्तः ॥ पुरुष्टुत इति । कर्मणि क्तः ॥ पुरुष्विति । तृतीयातत्पुरुषे तु तृतीया कर्मणि इति सूत्रेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः ॥ प्रचय इति । एरच् । न च चयशब्दस्याच्प्रत्ययान्तत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्यम् । चयो निवासे इति इति चयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ प्रलव इति । ऋदो-

रप् ॥ प्रलपितमिदमिति । अतिलुघूसूखनसहचर इत्वः ॥ गोवृष इति । गां वर्षते इति विग्रहः । वृषु सेचने । वृषादीनां च इत्याद्युदात्तोयम् ॥ सुस्तुतमिति । सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥ सूप ॥ सुकृतस्येति । गतिरनन्तरः इति प्राप्ते ॥ ग्रामप्लुतमिति । ग्राम इव प्लुतमिति विग्रहः। तृतीया कर्मणि इति प्राप्तम् ॥ उपहूत इति । ह्वेञो निष्ठायाम् यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥ परिजग्ध इति । अदो जग्धादेशः उभयत्र गतिरनन्तरः इति प्राप्तम्॥ अनेति किमिति । अनाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः ॥ आचितमित्यादि । चिञ् चयने छा गतिनिवृत्ती णिजन्तः । आभ्यां कर्तरि क्तः ॥ प्रवृद्धः प्रयुक्त इति । वृधु वृद्धौ यु मिश्रणे ॥ असञ्ज्ञार्थोयमारम्भः इति । सञ्ज्ञायामनाचितादीनामित्येव सिद्धम्॥कारकाद्दत्त ॥ तत्पुरुषे सञ्ज्ञायामाशिषि कारकात्परयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तः स्यात् । संज्ञायामनाचितादीनाम् इत्यनेन विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते ॥ देवदत्त इत्यादि । देवा एनं देयासुरित्येवं प्रार्थितैर्देवैर्दत्तो देवदत्तः । आशिषि लिङ्लोटौ इति वर्तमाने क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तः । दो दद्घोः इति ददादेशः ॥ विष्णुरेनं श्रूयादित्येवं प्रार्थिते विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुतः । क्तप्रत्ययः पूर्ववत् ॥ सभूतो रामायण इति । क्तिच्क्तौ च इत्याशिषि क्तः । संभूतमिति रामायणस्य नाम । संज्ञायामनाचितानामित्यन्तोदात्तः संभूतशब्दः ॥ कारकादित्यनुच्यमाने गतिकारकोपपदादिति चितयाधिकाराद्यथैव कारकान्नियमो भवति तथा गतेरपि स्यात् । ततश्च संभूतो रामायण इत्यनाशिषि सावकाशं सञ्ज्ञायामनाचितादीनामित्येतदाशिषि न न स्यात्, किंतु गतिनन्तर एव स्यात् ॥ एव किमिति । सिद्धे धिकारे आरभ्यमाणोन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः ॥ कारकावधारणमित्यादि । असति ह्येवकारे विपरीतनियमोपि स्यात् । कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति । एवं च कारकाद्दतश्रुतयोर्न स्यात्, इष्यते च तथा । कारकस्यानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावन्तोदात्तः । अतः कारकावधारणं मा भूदित्येवमर्थमेवकारग्रहणमित्यर्थः ॥ देवखातेति । तृतीया कर्मणि इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ इत्थम् ॥ इत्थभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इति । इत्थप्रकारमापन्न इत्थभूतस्तेन कृतमित्यर्थे ॥ सुप्तप्रलपितमित्यादि । कथमेतान्युदाहरणानि यावता कृतमित्युच्यते । न च प्रलपितादीनि कृतानि, अभूतप्रादुर्भाव एव करोतिर्वर्तते, ततश्च सुप्तकृतं सुप्तभाषितम् उन्मत्तभाषितमित्यादि क्रमेणैवोदाहर्तव्यमित्यत आह । कृतमिति । कृतिसामान्ये करोतिर्वर्त्तते ततश्च यथा क्रियावचनो धातु

क्रियायां क्रियार्थायाम् इत्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति, तद्वदत्रापि ॥ नाभूतप्रादुर्भाव इति । अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनम् । ननु सुप्तप्रलपितमित्यादौ कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशङ्क्याह । तृतीयेति ॥ तस्य तु योगविभागो न बाधकः, तस्य निर्विषयत्वं स्यात् ॥ अनो । गतिकारकोपपदात्कृदित्यस्यापवादः ॥ पयःपानमिति । कर्मणि च येन इति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् । उपपदसमासः ॥ राजभोजना इति । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्, कर्तरि षष्ठीसमासः ॥ मन्क्तिन् ॥ कृत्स्वरापवादः । क्रीते तु तृतीया कर्मणि इत्यस्य ॥ रथवर्त्मेति । वृतेरधिकरणे मानन् कर्तरि षष्ठ्या समासः ॥ पाणिनिकृतिरिति । कर्मणि क्तिन् । पूर्ववत्समासः । छन्दोव्याख्यानमिति । व्याख्यानमिति करणे ल्युट् । शयनासनस्थानेष्वधिकरणे ल्युट् ॥ ब्राह्मणयाजक इति । याजकादिभिश्च इति सूत्रे षष्ठीसमासार्थं ये याजकादयस्त एव गृह्यन्ते ॥ प्रभृतौ सङ्गतिमिति । तादौ च निति कृत्यतौ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥ सप्तम्याः ॥ सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥ अध्ययनपुण्यमिति । अध्ययने पुण्यमिति विग्रहः । सप्तमी इति योगविभागात्समासः ॥ ऊनार्थं । तृतीयान्तात्पराणि ऊनार्थानि कलहश्च एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि स्युः । उदाहरणेषु पूर्वसदृश इत्यादिना तृतीयासमासः ॥ केचित्त्वित्यादि । नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत । ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह । ऊनशब्देन त्विति ॥ अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयम् ॥ मिश्रं च ॥ तृतीयांतात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादसन्धौ । अयमपि तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यस्यापवादः । पणबन्धेनैकार्थ्यमिति । पणबन्धः परिभाषणम् यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि भवतः करिष्यामीत्येवंरूपम् ॥ तिलमिश्रा इति । पूर्वसदृशसमोनार्थ इति समासः ॥ गुडधाना इति भक्ष्येण मिश्रो इति समासः ॥ तिलसंमिश्रा इति । कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानं संमिश्रशब्दस्य प्राप्नोति, कथं मिश्रशब्देनोच्यमानः समासः सोपसर्गेण लभ्यतेत आह । मिश्रग्रहणेइत्यादि । तेन मिश्रश्लक्ष्णैः इति विधीयमानः समासः सोपसर्गेणापि सिद्धः ॥ ब्राह्मणमिश्र इति । यदि मे भवन्तः कार्यं कुर्युस्तदाहं भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवंरूपेण पणबन्धेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिलित इत्यर्थः । अपरे स्वरूपभेदग्रहणं सन्धिः । ब्राह्मणमिश्र इत्यत्र ब्राह्मणेनैकीभावेपि राजा स्वरूपेण गृह्यते । गुडमिश्र इत्यत्र गुडेनैकीभूतस्य स्वरूपभेदो न गृह्यते इत्याहुः ॥ नञोगुण ॥ कार्णवेष्टकिकमिति । सम्पादीनि इति प्राग्वतेष्ठञ् ॥ छे-

दिक इति । छेदादिभ्यो नित्यमिति ठक् ॥ वत्सीय इति । तस्मै हितमिति ठक् ॥ सांतापिक इति । तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः इति ठञ् ॥ नञ इति किमिति । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव वृत्तिदर्शनात्प्रश्नः ॥ विगार्दभरथिक इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥ गार्दभरथिकादन्य इति । उदाहरणादस्य विशेषं दर्शयितुं गुणप्रतिषेध इति सूत्रावयवं व्याचष्टे । गुण इति॥ तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तद्धितार्थः सम्पाद्यादि तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ सम्पादित्वादीति । आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्ग्रहणं स गुण इत्युच्यते । उक्तं हि संसर्गभेदक यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते । गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतमिति ॥ वोढेति । अर्हे कृत्यतृचश्च इति तृच् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्य इत्योत्वम् ॥ पाश्येति । समूहे पाशादिभ्यो यः ॥ अदन्त्यमिति । शरीरावयवाच्च इति यत् ॥ अपाद्यमिति । पादार्घाभ्यां च इति यत् ॥ अदेयमिति । दा दाने अर्हार्थे अचो यत् ईद्यति इतीत्वे गुणः ॥ अवामदेव्यमिति । वामदेवेन दृष्टमित्यर्थे वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ इति ड्यः ॥ अपच इति ॥ पचाद्यच् ॥ अविलिख इति । इगुपध इति कः । कत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति वक्ष्यमाणैः कत्योकेष्णुभिः साहचर्यादच्कयोः कतोरिह ग्रहणम्, तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विलिखशब्दस्य कान्तत्वम् ॥ अपचो दीक्षित इति । दीक्षितः शास्त्रविरोधान्न पचति, नत्वशक्तत्वेन ॥ अपचो जाल्म इति । पक्तुं शक्तोपि पक्तुमयं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण क्षिप्यते तदाह । पक्तुमित्यादि ॥ अदेवदत्त इति । देवदत्तः सन्न्यस्तःकर्म न करोति स एवमाक्षिप्यते ॥ अनागामुक इति । लषपतपद इत्युकञ् ॥ अनलङ्करिष्णुरिति । अलंकृञ् इतीष्णुच् ॥ इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति । भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिष्णुच् । इटैवेकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः ॥ अनाढ्यंभविष्णुरिति । भुवः खिष्णुच्खुकञौ इति खिष्णुच् ॥ अचारुरिति । दृसनि इति चरेरुण् ॥ असाधुरिति । साध्नोतेः कृवापाजि इत्युण् ॥ राजाह्नोः । चार्वाद्यन्तर्गणसूत्रम् । नञः परयोरेतयोश्छन्दसि अन्तोदात्तत्वम् ॥ अराजेति । नञस्तत्पुरुषात् इति समासान्तनिषेधः ॥ विभाषा तृन् । नञ उत्तरपदान्येतान्यन्तोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे ॥ बहुव्रीहाविदम् ॥ एभ्य इत्यादि । इदमेतत्तद्भ्यः ॥ अनयोः । प्रथमपूरणयोः ॥ इदं प्रथमं यस्येति । निगमनं भोजनं वा ॥ अनेन प्रथम इति । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । यत्प्रथम इति । यत्प्रथमं गमनं यस्य स यत्प्रथमः ॥ इदंप्रधाना इत्यर्थ इति । अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो नत्वे-

कसंख्यावचन इति दर्शितम् ॥ तेनात्र गणनाभाव उक्तः ॥ उत्तरपदस्येत्यादि । इह समासस्य इति प्रकृतम्। उत्तरपदादिः इत्यतःप्रभृति उत्तरपदस्येति च । तत्र इहोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते, तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तद् अन्तोदात्तं भवति, न तु कबन्तं, कप्रत्ययो हि समासस्यैवान्तो, नोत्तरपदस्य, उत्तरपदावयवाः समासान्ताः इति पक्षेऽपि प्रथमपूरणयोः इति विशिष्टरूपग्रहणात् कपस्तत्राऽनन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः ॥ संख्यायाः। संख्यायाः परस्तनशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात् ॥ दर्शनीयस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तः रित्स्वरः ॥ विभाषा। पूर्वसूत्रोक्तं छन्दसि वा स्यात् ॥ द्विस्तनीमिति। अन्तोदात्तत्वं स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् इति ङीष् ॥ चतुस्तनामिति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण चतेरुरन् इति चतुर्शब्दस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अत्रान्तोदात्तत्वाभावात् स्वाङ्गात् इति ङीषून ॥ संज्ञायां मित्रा। एतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तः स्याद्बहुव्रीहौ संज्ञायाम् ॥ विश्वामित्र इति । मित्रे चर्षौ इति दीर्घः। अत्र बहुव्रीहा विश्वं संज्ञायाम् इति बाधित्वा परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यतेऽतो बहुव्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायाम् इत्यन्तोदात्तत्वं भवति ॥ व्यवायि। उदाहरणे व्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दात्तत्करोतीति णिचि पचाद्यच्। प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाच्यन्तरशब्दः ॥ सुखम् । स्वाङ्गमुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ ॥ दीर्घमुखा शालेति। मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शालाया उच्यते । स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणमिह गृह्यते। नतु स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति व्युत्पत्तिलभ्यम्। अन्यथाऽत्रापि स्यादिति भावः ॥ नाव्यय ॥ एभ्यः परो मुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात् ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति। एषूदाहरणेषु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पूर्वपदम्। तथा हि। उदि चेर्डैसिः उच्चैः । अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये इति प्रशब्द उदात्तः। तत एकादशस्वरेण प्राङ्शब्द उदात्तः। गमेर्डोः। गौः। वर्तमाने पृषत् इत्यादिना महच्छन्द उदात्तो निपातितः। स्थूलशब्द ऋज्रेन्द्र इत्यादावन्तोदात्तो निपातितः। मुषेः क्तिच्। मुष्टिः। ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च इति कुः। कृतृवदि इत्यादिना सः । वत्सः ॥ उपमानलक्षणो विकल्प इति । निष्ठोपमानात् इति प्राप्तः॥ बाध्यत इति । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति गौसुखमिव यस्य सः। वत्सो मुखमिव यस्येति सर्वत्रात्र गवाद्युपमेयं नोपमानम् उत्तरस्य विकल्पस्यावकाशः।यत्र गवादिपूर्वपद न भवति। सिंहमुखः। गवादावुपमाने उभयप्रसङ्गेऽयमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ सिंहमुख इति। पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। हिंसेः पचाद्यचि सिंहः । पृषोदरादि-

त्वादाद्यन्तविपर्ययः ॥ जातिकाल । जात्यादिभ्यः परं क्तान्तमन्तोदात्तं स्याद्, बहुव्रीहौ क्तादीन्वर्जयित्वा, आच्छादनवाचकात्परं चेन्न ॥ सारङ्गजग्ध इति । सारङ्गः पक्षिविशेषः स जग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तत्र पुत्रशब्दोऽन्तोदात्तः । वसेष्टन् । वसशब्द आद्युदात्तः । कुण्डशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्य इत्याद्युदात्तः । ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च निष्ठा इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तदाह । अस्माज्ज्ञापकादिति ॥ इदमेव मनसि विभाव्योक्तं जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या इति ॥ दन्तजात इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दन्तशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् इत्याद्युदात्तः । मासशब्दो ग्रामादीनां च इत्याद्युदात्तः ॥ नञ्सु । नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । समासान्ता उत्तरपदावयवाः । तेनाऽनृच इत्यत्र अक्पूर् इत्यप्यकारस्योदात्तत्वं भवति । समासावयवाः समासान्ता इति पक्षे तु अस्मिन् सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमाश्रीयते, नोत्तरपदस्य कपि पूर्वम् इति ज्ञापकात् । यद्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तः स्यात् ततोकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात् कपि पूर्वम् इत्यवाच्यं स्यात् ॥ कपि पूर्वं । पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् इति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः । उदाहरणे नद्यृतश्च इति कप् ॥ ह्रस्वान्ते । ह्रस्वः अन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थमुत्तरपदं समासो वा गृह्यत इत्याशयेनाह । उत्तरपदे समासे वेति ॥ अत्र कपि परे इति सामान्यवचनात्तद्धितमुत्तरपदं समासो वा गृह्यते । ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वम् इत्यनुवृत्तेरत आह । पूर्वमित्यनुवर्तमान इति ॥ प्रवृत्तिभेदेन । वाक्यभेदेन । तत्रैकेन वाक्येन ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । द्वितीयेन तु नियम्यते । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति । तेन किं सिद्धमत आह । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति । नास्ति ज्ञा यस्य अज्ञकः । अत्र यद्येष नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपि पूर्वम् इत्ययमेव स्वरः स्यात् अस्मिंस्तु नियमे सति न भवति, नञ्सुभ्याम् इति कबन्तस्यैव भवति ॥ बहोर्नञ् । नञिव नञ्वत् । अस्मादेव निपातनात्पञ्चमीसमर्थाद्वतिः बहूनां भावो भूमा बहोर्लोपो भू च बहोः । उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते, स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुलसंभवात् तदाह । उत्तरपदार्थबहुत्वे इति ॥ बहुव्रीहिक इत्यादि । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् इति स्वरः ॥ बहुमान इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । बहुशब्दस्तु लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥ न गुणा ॥ अवयववाचिनो बहोः परे इति । अवयववाचिन इति

गुणादीनां विशेषणम् ॥ उपस । स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावादुपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम् । प्रादेरुत्तरं ध्रुव स्वाङ्गवाचि पशुवर्जितमन्तोदात्तं स्यात् बहुव्रीहौ प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोनीयरप्रत्ययान्तः रित्स्वरः ॥ उद्बाहुरिति । क्रोशतीति शेषः । अत्र क्रोशनसमय एवोद्बाहुत्वं, न सर्वदैवेत्यध्रुवम् ॥ वनं समासे । बहुव्रीहौ इत्यस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम् ॥ प्रवण इति । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते । प्रनिरन्तः इति णत्वम् ॥ अन्तः । अन्तःशब्दात्पञ्चमश्छान्दसो लुक् तदाह । अस्मात्परमिति । अन्तःशब्दात्परमित्यर्थः ॥ अनृतवण इति । अत्रापि तेनैव णत्वम् ॥ अनुपसर्गार्थमिति । उपसर्गे तु पूर्वेणैव सिद्धम् ॥ न निविभ्याम् । निविभ्यामुत्तरोन्तःशब्दो नान्तोदात्तः स्यात् ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । बहुव्रीहिसमासे बहुव्रीहौ प्रकृत्या इति तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यनेन ॥ परेरभितः । परेरुत्तरोभितोभाविवाचि मण्डलं चान्तोदात्तं स्यात् । अभितोभावीत्यस्यार्थमाह । अभितो भावोस्यास्तीति ॥ अथ वा अभितः उभयतो भवति नद्यादौ कूलादिकमित्यभितोभावी सुप्यजातौ इति णिनिः ॥ परिकूलमिति । बहुव्रीहिः प्रादिसमासोव्ययीभावो वा तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अव्ययीभावे तु परिप्रत्युपाप इति कूलतीर इति च प्राप्ते । परितः कूलमस्य परिगतं कूलमिति (वा कूलात्कूलं वर्जयित्वेत्यर्थ इति । उदकस्याभाव इव) विग्रहः ॥ प्राद । प्रादुत्तरमस्वाङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् ॥ प्रगृहमिति । प्रादिसमासः । बहुव्रीहिर्वा ॥ प्रपदमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ निरुदकमित्यादि । निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः । निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा । उदकस्याभाव इत्यव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ॥ अभे । अभेरुत्तरपदं मुखमन्तोदात्तं स्यात् ॥ उपसर्गात्स्वाङ्गमिति । मुखं स्वाङ्गम् इति तु न भवति नाव्ययदिक्छब्द इति निषेधात् ॥ अपाच । अपादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात्समासे ॥ अपमुखमिति । प्रादिसमासे बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुखं वर्जयित्वेत्यव्ययीभावेपि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु इति प्राप्ते यमारम्भः ॥ उत्तरार्थं इति । उत्तरत्र अपात् इत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् अभेर्मा भूत् ॥ स्फिगपूत । नामग्रहणं सीरेणैव संबध्यते न स्फिगादिभिः स्फिगपूतकुचीणां पृथग्ग्रहणादिति हरदत्तः । तेन स्फिगपूतकुत्तयः पर्याया इति निश्चीयते ॥ उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति । उपसर्गादध्वनः इदं समामागताच्प्रत्ययविधायकं तदभावे तस्मिन् सति अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । ननु उपसर्गादध्वनः इत्यनेन नित्योच् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याभाव

इतीत्यत आह । एतदेव च ज्ञापकमिति । यदि हि नित्यः समासान्तः स्याद् अध्वग्रहणमिहानर्थकं स्याद् अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादन्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् । कृतं तु अध्वग्रहणं ज्ञापयति समासान्ता अनित्या: इति ॥ स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति। यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समासस्तदा उपसर्गात् स्वाङ्गम् इत्येव सिद्धम् ॥ अधे । अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं स्यात् । उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम् । सुपि स्थः इति कः । तदेतद्दर्शयति । दन्तस्योपरीति ॥ अधिकरणमिति । अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं नैतदुपरिस्थवाचि किं त्वधःस्थवाची । अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ककाराकार उदात्तः ॥ अनुज्येष्ठ इति । उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति। पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोयमिति ॥ प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति । अन्यथाप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । अनुगतो ज्येष्ठ इति विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति ॥ पुरुष ॥ अन्वादिष्ट इति । अनुपश्चादादिष्टः कथितः कस्मिंश्चित्कथिते योऽन्यः कथ्यते स अन्वादिष्ट इत्यर्थः ॥ अतेरकृत्पदे । अकृच्च पदं च अकृत्पदे तदाह। अकृदन्तं पदशब्दश्चेति ॥ अत्यङ्कुश इति । अङ्कुशमतिक्रान्त इति विग्रहः ॥ अतिकारक इति । शोभनः कारकः । पूजार्थोऽयमतिः ॥ अतेर्धातुलोप इति । अत्यङ्कुशादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः ॥ अतिगार्ग्य इति । यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति गार्ग्यशब्दस्याकृदन्तत्वात् । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थम् अकृत्पदे इत्येतदपनीय धातुलोपे इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ नेरनि । निशब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिधानेऽर्थे ॥ निमूलमिति । निर्गतं मूलमस्य, निर्गतं वा मूलं निमूलम् ॥ निदण्ड इति । निशब्दो निधानार्थे वर्तते । कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इति चेत् । शृणु । प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः ॥ समासान्तस्यानित्यत्वादिति । इदं राजन्शब्दस्य पाठ एव ज्ञापयति समासान्ता अनित्याः इति । अन्यथा राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टचश्चित्त्वादेव सिद्धं स्यात् ॥ सोरव । सोरुत्तरपदं निन्दायामन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥ सुप्रत्यवसित इति । सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयस्य सोः स्वती पूजायामिति समासः । तेन सुप्रत्यवसिते थाथादिविधिर्न शङ्कनीयः । ननु यदि सुशब्दोऽत्र पूजायां वर्तते, कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह । वाक्यार्थस्त्विति ॥ कथमित्याह । असूययेति ॥ यः खल्वनर्थे उपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रत्येवमुक्ते क्षेपो गम्यते ॥ विभाषोत् ॥ उच्छब्दात्परः पुच्छशब्दः अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे ॥ सेयमुभयत्र विभाषेति । आद्यायां तु व्युत्पत्तौ

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम् । द्वितीयायां तु व्युत्पत्तौ थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति क्त्वोभयत्र विभाषा ॥ द्वित्रिभ्याम् । पादिति कृताकारलोपो गृह्यते, ददिति कृतददादेशो दन्तशब्द ॥ आभ्यामिति । द्वित्रिभ्याम् ॥ द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् संख्यासुपूर्वस्य इति पादशब्दस्याकारलोपः ॥ द्विदन्निति । वयसि दन्तस्य दतृ ॥ मूर्द्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धन्यशब्द इति । एतच्च मूर्द्धसु इति निर्देशादेवावसीयते । अन्यथा मूर्द्धषु इति निर्देशः स्यात् । किमर्थं पुनरकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्यत आह । तस्येति ॥ यद्यकृतसमासान्तस्योपादानं, तर्हि यदा समासान्तः क्रियते, तदा न प्राप्नोति, तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह । यद्यपीति ॥ इह हि बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्द्धशब्दः ॥ तदेकदेशत्वाच्चेति । तस्य बहुव्रीहेरेकदेशः समासान्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेकदेशित्वात् इति पाठे तु स बहुव्रीहिरेकदेशी अवयवी यस्य स तदेकदेशी समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेवं बहुव्रीहेः कार्यत्वात्तदेकदेशित्वाच्च समासान्तस्येति यदा समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव ॥ द्विमूर्ध इति । द्वित्रिभ्यां षः ॥ कल्याणमूर्द्धेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । कल्याणशब्दो लघावन्ते इत्यादिना मध्योदात्तः ॥ सक्थं च । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः इति षजन्तः सक्थशब्दः उत्तरपदमन्तोदात्तं वा स्यात्, स चेत् क्रशब्दान्तात्परो न भवति । चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते य विकल्पः ॥ गौरसक्थ इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शुक्लगौरयोरादिः इति गौरस्याद्यन्तावुदात्तौ तेनात्र वैस्वर्यम् ॥ श्लक्ष्णसक्थ इति । कल्यशूभ्यां क्नः । श्लिषेश्चोपधायाः इति श्लक्ष्णशब्दोन्तोदात्तः ॥ षचश्चित्त्वादिति । एतेन चित्स्वरस्यापवादः प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥ परादिश्छन्दसि । परशब्देनात्र सक्थशब्द एव तस्यैव पूर्वसूत्रे संनिहितत्वात्तदाह । परस्य सक्थशब्दस्येति ॥ ननु तर्हि परग्रहणमनर्थकं प्रकृतो हि सक्थशब्दोनुवर्तते । नैतदस्ति । बहुव्रीहेरपि प्रकृतत्वात्तस्याद्युदात्तत्वं शङ्क्येत । विभाषोत्पुच्छे इत्यतो विभाषेति वर्त्तमाने बहुलग्रहणं बह्वर्थप्रदर्शनार्थम् । बहुलग्रहणस्यार्थं श्लोकेन दर्शयति । परादिश्चेति ॥ उरूणां क्षयो निवास इति विग्रहः । क्षयो निवासे इति क्षयशब्द आद्युदात्तः । समासस्य इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तत्थाथादिस्वरेण बाधितम् । अतो बाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । एतच्च क्षि निवासगत्योः इति धातोर्बाहुलका-

दधिकरणे एरच् इति माधवेनोक्तम् । वस्तुवस्तु घप्रत्ययान्तः चयशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्या थाथादिस्वरस्येष्टाप्राप्तत्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धम् । परादिश्चत्वस्योदाहरणं तु चोदयित्री सूनृतानामिति बोध्यम् । अन परिहाणे चुरादिष्वदन्तः । णिच् क्विप् । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून् तद्वत् सूनृतम् । अयस्मयादीनि इति भत्वान्नलोपो न ॥ मुष्टिहत्ययेति । मुष्ट्या हनन मुष्टिहत्या हनस्त च इति सुबन्ते उपपदे क्यप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र प्राप्तः ॥ चित्रक्र इति बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः ॥ विश्वायुरिति । विश्वमायुर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः प्राप्तः ॥

इति स्वरसुबोधिन्यां समासस्वरप्रकरणम् ॥

तिङो ॥ पचति गोत्रमिति । गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः । एवं हि कुत्सा भवति । आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह । पचतिपचति गोत्रमिति ॥ अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्त्तते, विवाहादौ गोत्रं पुनःपुनः सुखीकरोतीत्यर्थः । नित्यवीप्सयोः इति द्वित्वम् । ननु किं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणमेतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति । आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोरिति । अस्मिन्विचारे निर्णयमाह । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति ॥ अयं चार्थो योगविभागाल्लभ्यते तिङो गोत्रादीनि इत्येको योगोऽनुदात्तविधानार्थः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः इति द्वितीयो योगः गोत्रादीनीत्येव । परिभाषेयम् । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणि, तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह । तेनेति ॥ अन्यत्रापीति । क्वचिदिव गोत्रादितद्धितान्तेडितेष्वगतेः इत्यत्र ॥ पचति पापमिति । पापमिति क्रियाविशेषणम् ॥ खनन्ति गोत्रं समेत्य कूपमिति । गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं खनतीत्यर्थः ॥ तिङ्ङ । अनुदात्तं सर्वमिति वर्तते तदाह । निहन्यत इति ॥ सर्वानुदात्तो निघात इति वैयाकरणानां व्यवहारः । अतिङ इति किम् । पचति भवति । एककर्तृका पचिक्रिया भवतीत्यर्थः । नन्वतिङ्ग्रहणं व्यर्थम् समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः इत्युक्तत्वात् । एकस्मिंश्च वाक्ये तिङन्तद्वयाभावादिति चेत् । सत्यम् । सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि, भाष्ये तु अतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥ न ल्युट् । इत आरभ्य निषेधसूत्राणि ॥ श्वः कर्तेति । तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते तासिरुदात्तः एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डा उदात्तः ॥ निपातैः । यदित्यादीनां यत्रेत्यन्तानां

इन्द्र तृतीयायाः सौत्रो लुक् न तु युक्तशब्देन समासः, निपातैरिति विशेषण-स्यानन्वयापत्तेस्तदाह । एतैर्निपातैरिति । यद् यदि हन्त कुवित् नेत् चण् कच्चित् यत्र एतैरित्यर्थः । यद्यदार्थे च हेतौ च विचारे यदिरीरितः । हन्त हर्षेनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । कच्चित्प्रश्ने नेत् निषेधे प्रशंसायां कुवित्स्मृतम् । यत्रेत्याधारे तत्र मूले कुविदुदाहृतः । अन्येप्यूह्याः । तत्रग्रहणं साक्षात्संबन्धप्रतिपादनार्थम् ॥ यदग्ने स्यामिति । अस्तेर्लिङि अम् ॥ चकृमा कच्चिदिति चकृमेति लिट् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । कच्चिदय निपातसमुदायः । पदकाले कत् चिदिति विच्छिद्य पाठात् । निपातैः किम् । यत्कूजति शकटम् । एतीति यत् इणः शतरि रूपम् इणो यण् इति यण् । ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत् । सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति अस्मिन्प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकम् इति । तेन यावद्यथाभ्यामित्यत्र यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् इति व्युत्पादितस्यापि लाक्षणिकस्यानिपातस्यापि ग्रहणं भवति यावत् स्तोतृभ्योरदो गृणाना इति । अत्रारद इत्यट्स्वरेणाद्युदात्तम् । युक्तग्रहणं किम् । अन्यान्विते मा भूत् । यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । इह यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः । दध धारणे । अनुदात्तेत् ॥ नह प्रत्या । नहशब्दो निपातसमुदायो निषेधे वर्तते ॥ नह भोक्ष्यस इति । अदुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः । स्यप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं पदम् । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्तो पुनः क्रोधेनोपहासेन वा पुनः पुनः प्रतिषेध उक्तो पृच्छति भोजनं करिष्यसि स एवमुच्यते ॥ न ह वै तस्मिन्निति । तस्मिञ्छब्दः फिट्स्वरेणाद्युदात्तः । लोकशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः । दक्षिणशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् इति शिट्त्वादाद्युदात्तः ॥ सत्यं भोक्ष्यस इति । मध्योदात्तम् ॥ अङ्गा ॥ प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यदभिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं च अनुलोम्ये इति वक्तव्यम् । अङ्गशब्द उदाहरणेनुज्ञायाम् । प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ॥ अङ्ग कुर्विति । करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् तस्य सेर्ह्यपिच्च इति हिरादेशः । तनादिकृञ्भ्य उः सार्वधातुके इति करोतेर्गुणः । अत उत्सार्वधातुके उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् इति हेर्लुक् । कुर्वित्युप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् ॥ हि च । अत्राप्यप्रातिलोम्य इति संबध्यते । आ हिं ष्मा ति । स्मशब्दो निपातोऽपि चादित्वादनुदात्तः । दीर्घत्वं च छान्दसम् । प्रातिलोम्ये तु हि कूज वृषल । उदाहरणे हिशब्दोऽवधारणे हेतौ वा । स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ॥ छन्दस्य । अनेक-

मपीति । अपिशब्दादेकम् । तत्रानेकमुदाहरति । अनृतं हीति ॥ हियंत इत्यर्थः । यस्मादयं मत्तोऽनृतं वदति । ततः पाप्मा पापमेनं पुनाति । अनृतवदनदोषेण युज्यत इति तात्पर्यार्थः । एकस्योदाहरणम् अग्निर्हि पूर्वमुदज यत्तमिन्द्रोनूदयन् । अत्र एकमजयमित्याद्युदात्तम् । पर निहतम् । अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति । अत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र च्छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था ॥ यावद्यथा । इयं तृतीया, न पञ्चमीत्याह । आभ्यां युक्तमिति ॥ तेन परभूतयोरपि भवति । देवदत्तः पचति यावदिति । यावच्छब्दो निपातस्थानिपातस्य गृह्यते निपातैर्यद्यदि इत्यत्र ज्ञापितत्वात् । आद्यः साकल्ये, द्वितीयः परिमाणोपाधिको वतुप्रत्ययान्तः । यथाशब्दो योग्यतादिषु ॥ आवतमिति । अवतेर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । यावच्छब्दोदाहरणं तु यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः । पचति यावदिति । यावत् स्तोतृभ्योरद । गृणाना इति रद विलेखने लुङि सिपि अट् । अट्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ पूजायां नानुदात्तमिति । अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः ॥ यावद्देवदत्त इति । पूर्वेणाच निघातप्रतिषेधो व्यवाये यदि भवति उपसर्गेणैवेति नियमादत्रातिप्रसङ्गाभावेऽनन्तरग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ उपसर्गे । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गेण व्यवहित तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं स्यात् ॥ अनन्तरमित्येवेति । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य, न तिङन्तमात्रस्य ॥ प्रपचतीति । प्रशब्द आद्युदात्तः ॥ तुपश्य । तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि । उदाहरणानि तु माणवको भुङ्क्ते, पश्य माणवको भुङ्क्ते, माणवकस्तु भुङ्क्त इति आश्चर्ये तुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते एवमन्यत्रापि । पूजायां किम् । पश्य मृगो धावति । तत्त्वकथनमेतत् । ननु पूजायां नानन्तरम् इत्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । नैवम् । पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन सबद्धम् । ततश्च तदनुवृत्ताविहापि न लुट् इत्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्, मा भूदेवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं पूजाग्रहम् । कि चानन्तरमित्येवं तदभूत, इह त्वविशेषेणेष्यते ॥ अहो च । अहो देवदत्तः पचति शोभनमित्युदाहरणम् । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । उत्तरो योगः अहोयोग एव यथा स्यात्तुप्रभृतिभिर्योगे मा भूदिति ॥ शेषे पूर्वं पूजायामित्युक्तत्वात्ततोऽन्यः शेषः इत्याह । अपूजायामिति । अहो कटं करिष्यसीति पचेऽस्य प्रत्ययस्वरः । अनाश्चर्यभूतमेव वस्तु असूयया आश्चर्यवत्प्रतिपाद्यते, न पूजा । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । योगविभागसामर्थ्यादेव

पूर्वप्रकृतेषु किंचिन्नानुवर्तते इति सञ्ज्ञायां तत्र चानुकृष्टत्वात् पूजायामित्येत-न्निवर्तिष्यत इति भावः ॥ पुरा ॥ पुराविद्योतते विद्युदिति । यावत्पुरा इति भ-विष्यति लट् । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रप्रतिषिद्धम् । अतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते ॥ पक्षे द्योतत इति धातुस्वरेणाद्युदात्तम् । तास्यनुदा-त्तेत् इति लसार्वधातुकनिघातः ॥ न तेन स्म पुराधीयत इति । लट् स्मे इति भूते लट् । अत्र भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्व गम्यते न त्वरा ॥ नन्वि । किंचित्कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्य एव क्रियतामित्यभ्युपगमोनुज्ञा । तस्या एषणा प्रार्थ-नानुज्ञैषणानुज्ञा प्रार्थनेत्यर्थः ॥ तदाह । अनुज्ञाप्रार्थनायामिति । उदाहरणे वर्त-मानसामीप्ये लट्, प्रत्युदाहरणे ननौ पृष्टप्रतिवचने इति भूते लट् ॥ अन्विति क्रिमिति । अनुज्ञैषणायामिति किमित्यर्थः।अङ्गात्प्रातिलोम्ये इत्यादिवदितिकरणं विनापि सिद्धे एकनिपातोयमिति प्रदर्शनार्थमितिशब्दः ॥ अन्यथा द्वयोर्निपात-योर्ग्रहणं सम्भाव्येत ॥ किं क्रिया ॥ अप्रतिषिद्धमिति ॥ अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः । किं द्विजः पचति, आहोस्विद्गच्छतीति । आहोस्विदेको निपात आद्युदात्तः । अत्र केचित् पूर्वं कियुक्तं तत्र निहन्यते, उत्तरं तु न कियुक्तमिति निहन्यत एवे-ति । अन्ये तु यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते, तथापि सर्वस्य सं-शयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति । अत्र हरदत्तः । ये त्वाहुः पूर्वं कियुक्तमिति, ते मन्यन्ते अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं, किंशब्देन तु श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते, क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्नः आहोस्विदित्यनेन, क्रियाप्रश्न इति चोच्यते तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति । प्रश्ने किम् । किं देवदत्तः पठति । क्षेपे किंशब्दः । क्वचित्पुस्तके किमधीयत इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते, तन्नादर्तव्यं सोपसृष्टत्वात् ॥ लोपे । कि क्रियाप्रश्ने इति सूत्रमनुवर्तते । तथा चायमर्थः । क्रियाप्रश्ने यः किंशब्दः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रति-षिद्धं च तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । सूत्रेण किमो लोपस्याविधानादर्थप्रकरणा-दिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः ॥ देवदत्तः पचति आहो-स्वित्पठतीति । अत्र पक्षे निघातः । पक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तता, किंशब्दप्रयो-गादप्राप्तविभाषेयम् । यद्वा तस्याप्रयोगेपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा । पूर्वसूत्र-स्थानि प्रत्युदाहरणानि किंशब्दं त्यक्त्वात्र योजनीयानि ॥ एहि ॥ एहिमन्य इत्यनेन युक्तमिति । समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । अन्यथा आख्याते द्वे, आङ् चा-परः इति बहुवचनप्रसङ्गः ॥ एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यस इति । मन्यसे भोक्ष्ये इत्य-र्थे प्रहासे च मन्योपपदे इत्यादिना मन्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः । इद च

वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणम्। तन्मते उत्तमोपादानस्यातन्त्रत्वात्। भाष्ये तु एहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतम्। तत्रायमर्थः। त्वं रथेन यास्यसीत्यहं मन्य एहीति॥ गत्यर्थलोडित्येव सिद्ध इति। आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपो हिः। अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वाद् गत्यर्थलोटा इति सिद्धमित्यर्थः। एहीत्यत्र आङः परत्वादिहीत्यत्र निघातः॥ मन्य इति। मन ज्ञाने अनुदात्तेत् श्यन्नन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्। तास्यनुदात्तेत् इति अदुपदेशात्परत्वादिङनुदात्तः॥ जात्व। अपूर्वमित्येतज्जातुशब्दस्यैव विशेषणं न तिङन्तस्य आहो उताहो इति सूत्रे अनन्तरग्रहणज्ञापकात्। अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यते इति किं तेन। ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति तत्र शेषप्रक्लृप्त्यर्थं तत्स्यात्। शेषे विभाषा, कश्च शेषः सान्तरं शेष इति। अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः कथम्, अपूर्वमिति प्रकृतं स पूर्वः शेष इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। अविद्यमानपूर्वं यज्जात्विति॥ जातु भोक्ष्यस इति। अदुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः। मध्योदात्तं पदम्। जातुशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः॥ कटं जातु करिष्यसीति। कटशब्दः फिट्त्वादन्तोदात्तः॥ किंवृत्तम्। वृत्तमित्यधिकरणे क्तः। किमो वृत्तं किंवृत्तम्। अधिकरणवाचिनश्च इति कर्तरि षष्ठी। अधिकरणवाचिना च इति समासनिषेधे प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात्समासः। इह जात्वपूर्वम् इत्यतोऽपूर्वमिति वर्तते तद्व्याचष्टे। अविद्यमानपूर्वमिति॥ यदि यत्र किंशब्दो वर्तते तत्सर्वं गृह्यते, तर्हि किमीयः किंतरामित्यादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति मत्वा परिसंचष्टे विभक्त्यन्तमित्यादि॥ शेषे वि। अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह। व्यवहितमिति॥ पचतीति। पचे धातुस्वरेणाद्युदात्तम्॥ गत्यर्थ। गतिरर्थो येषामिति विग्रहः॥ गत्यर्थलोटा॥ युक्तमिति। योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तीभावः। लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लृडन्तवाच्यस्य। न चेत्कारकं सर्वान्यत् इत्यस्य व्याख्यानमाह। यत्रैव कारकं लोडित्यादि॥ कर्त्तरि कर्मणि वा आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति। आङुपसर्गः गच्छदेवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वान्निघातः। ग्रामशब्दो ग्रसेरा च इति मन्नन्त आद्युदात्तः॥ द्रक्ष्यसीति। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम्॥ उह्यन्तां देवदत्तेन, शालयो रामेण भोक्ष्यन्त इति। वहेः प्रापणार्थत्वेऽपि गतिर्गम्यत इति गत्यर्थत्वम्। उह्यन्तामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि लकारवाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात्॥ आगच्छेरिति। लिङयं, न लोट्॥ द्रक्ष्यसीति। वर्तमानसामीप्ये लट्॥ आगच्छ देव ग्रामं पित्रा ते ओदनं भोक्ष्यत इति। कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते, तेन कर्तृत्वाभेदेऽपि व्यक्तिभे-

दात्कारकभेदः ॥ त्व चाहं द्रच्याव एनमिति । अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम् । एकवैकमन्यत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे लोड्वाच्यकारकापेक्षया लृड्वाच्यकारकाधिक्येपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः ॥ लोट् च । लृड्ग्रहणं विहाय गत्यर्थलोटा इति संपूर्णं सूत्रमनुवर्तते तदाह । गत्यर्थेत्यादि ॥ आगच्छेति । गत्यर्थलोटा युक्तं पश्येति न निहितं, गच्छेति तु निहतमेव ॥ योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात् । लृटो मा भूद इति ॥ विभाषितम्। पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते। प्राप्तविभाषा चेयम् । गत्यर्थलोटा युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमभिन्नं विभाषा नानुदात्तं स्यात्, न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ सोपसर्गमिति । उपसर्गेण सह । उपसर्गे विद्यमान इत्यर्थः । सहशब्दो विद्यमानार्थो, न तुल्ययोगेन ह्युपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोस्ति ॥ आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति । अत्र विशेति पक्षे निहतं, पक्षे अप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । यदान्तोदात्तं तदा तिङि चोदात्तवति इति गतेर्निघातः ॥ पश्य प्रशासानीति । उभयत्रापि पूर्वेण निघातः । प्रत्युदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रशब्दपूर्वाणि योज्यानि ॥ हन्त च । पूर्वसूत्रमनुवर्तते, लोड्ग्रहणं च, तदाह । हन्तेत्यनेनेत्यादि ॥ प्राप्तविभाषेयम् । निपातैर्यद्यदि इति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥ प्रभुञ्जावहै इति । भुजेर्लोट् भुजोनवने इत्यात्मनेपदं वहिः टेरेत्वं श्नम् । आडुत्तमस्य पिच्च । एत ऐ अनुदात्तत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः ॥ आमः । अन्तरयतीत्यन्तरं व्यवधायकम्। एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम् । उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे षाष्ठमाद्युदात्तत्वम् ॥ अनन्तिक इति । अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव सामर्थ्यादेकश्रुतेर्निघातस्य च प्रतिषेधः । यदि निघातमात्रनिषेधोयं, तदा निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वादिदं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादेव चैतन्निषेधं प्रति ऐकश्रुतेरसिद्धत्वाभावः। प्लुतोदात्तस्तु न प्रतिषिध्यत इत्याहुः । अपरे तु अनन्तिके इत्यनेन यत्र दूरं, न च संनिकृष्टं तदुच्यते, न दूरमेव । अन्यथा दूरमित्येव वदेत् । तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्प्लुतोदात्तोपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥ यद्धि तु ॥ उदसृज इति । तुदादेः सृजेर्लङि सिप्यट् ॥ उशन्ति हीति । वश कान्तौ । अदादिः । लटि झोन्तः । ग्रह्यादित्वात्संप्रसारणम् ॥ नान्यैरिति । यद्यदिहन्त इत्यादिभिरित्यर्थः ॥ जायेस्वा रोहावेहीति । रुहेर्लोट् । वस् शप् । आडुत्तमस्य पिच्च लोटो लङ्वत् इति लङ्वद्भावात् नित्यं ङितः इति सलोपः । आङ्पूर्वादिणो लोट् । सिपो हिः । एहि । तेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य

लोट् च इति प्राप्तो निघातप्रतिषेधो नियमान्निवर्त्यते, तेन स्वशब्दाश्रयो निघातो भवति स्वाशब्दे रो रि इति लोपः । ढ्रलोपे इति दीर्घः । स्वो रोहाव इति पाठे तु छान्दसत्वादुत्वम् ॥ चनचि । एष्विति । चन चिदिव गोत्रादि तद्धित आम्रेडित एष्वित्यर्थः इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्त इति तिङो गोत्रादि इत्यत्रैवोक्तम् ॥ पचतिकल्पमिति । अत्रानुदात्त एव तद्धितो ग्राह्यः । अन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङन्तस्वरो बाध्यते अयं पचतिदेश्यः ॥ चादिषु च । न चवाहाहैवयुक्ते इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादयोऽत्र गृह्यन्ते सन्निकृष्टत्वात् न तु चादयोसत्वे इति सूत्रनिर्दिष्टा विप्रकृष्टत्वात्तदेतदाह । चवाहाहैवेषु परेष्विति ॥ क्वचित्पुस्तके एषु परतः इत्येव पाठः तत्रापि चवाहाहैवेषु परतः इत्यर्थो बोध्यः ॥ पचति च खादति च । देवः पचति वा खादति वेति । उभयत्र खादतीत्यस्य निघातप्रसङ्ग एव नास्ति, नानावाक्यत्वात् । चवायोगो हि समुच्चये विकल्पे वा सति भवति स चानेकस्य धर्म इति कृत्वोदाहृतम् ॥ चवा ॥ प्रथमेति । स्त्रीलिङ्गस्य निर्वाहमाह । प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति । प्रथमसुच्चारिता तिङ्विभक्तिरित्यर्थः । अगतेरिति प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिह नानुवर्तते ॥ उत्तरवाक्ययोरिति । देवो वा पार्थिवादधि, इन्द्रं महो वा रजसः इत्येतयोरित्यर्थः । ननु श्रुतस्यैव तिङन्तस्योत्तरानुषङ्गः तत्कथं प्राथम्यमिति चेत् । अनुषक्तस्याप्यौपाधिकं भेद पुरस्कृत्य प्राथम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चैव मन्त्रे निनयेन मुष्टिहत्यया इति च मन्त्रे वेदभाष्ये स्पष्टम् ॥ हेति ॥ स्वयं ह रथेन यातीति । उपाध्याये पदातौ गच्छति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमित्याचारभेदः ॥ अहेति । अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनियोगस्तदाह । नानाप्रयोजने नियोग इति ॥ अनेकप्रयोजनो नियोगः । प्रेषणमुदाहरणे पूर्वत्र प्रैषे प्लुतः उत्तरत्र क्रियायाम् ॥ चाहलोपे । अवधारणार्थैवशब्दप्रयोगे सति प्रथमं तिङन्तं नानुदात्तम् । सूत्रेण चाहलोपस्याविधानात् अर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः । चशब्दः समुच्चयार्थः । हशब्दः केवलार्थः । समानकर्तृके चलोपो नानाकर्तृकेऽहलोपः । उदाहरणे चलोपं दर्शयति ॥ ग्राममरण्यं [illegible] ॥ क्वेव भोक्ष्यस इति । अनवक्लृप्तावयमेवशब्दः एवे चानियोगे इति पररूपम् ॥ चादि ॥ वाजेष्विति । अवेति तिङन्तस्येह निघातः । निघाताभावस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके चलोप इत्युक्तम्, इह तु कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेद् अवधारणार्थे एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोप इति नियमो, न तु सर्वत्रेत्यस्यच चलोपः ॥ व्रीहिभिर्यजेत-

ति। पक्षे निहतम्। पक्षे आद्युदात्तम्। द्वितीयं तु निहतमेव। एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहरणम्॥ वैवाव। आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वा स्यात् छन्दसि। वै स्फुटार्थे क्षमायां च, वाव प्रसिद्धौ स्फुटार्थे च॥ एकान्या। समौ तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्॥ जिन्वतीति। जिविः प्रीणनार्थः। इदित्त्वान्नुम्। लट् तिप् शप्॥ प्रजामेकां रक्षतीति। अन्यां प्रीणयति अन्यां रक्षतीत्यर्थः॥ एक इति संख्यापरमिति। एकशब्दस्यानेकार्थत्वात्। तथा चोक्तम् एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे सख्यायां च प्रयुज्यते॥ इति। ननु साहचर्यादन्यार्थक एवैकशब्दो ग्रहीष्यत इति चेत्। सत्यम्। न साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति निपातैर्यद्यदिहन्त इत्यत्रैवावोचाम॥ यद्॥ यदग्रुङिति। यद् अञ्चतोति क्विन्। विष्वग्देवयोश्च इति टेरद्र्यादेशः। कथ पुनः पञ्चमीनिर्देशे सति यदद्र्यङ्वायुर्वाति इत्यादौ व्यवधाने भवत्यत आह। अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यत इति॥ अत्र च ज्ञापकमुत्तरसूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति॥ पूजनात्। काष्ठादिभ्यः इति वार्तिके दृष्टम्। तदनुरोधेन पूजनात् इति बहुवचनस्थान एकवचनमिति व्याचष्टे।पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति॥ उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं सुबन्तविषयकम्॥ काष्ठाध्यापक इति। काष्ठादयो अद्भुतपर्यायाः सन्तः पूजनवचना भवन्ति। समासविषयकं सूत्रमिदम्। उदाहरणे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः॥ मलोपश्च वक्तव्य इति। दारुणमध्यापक इति समासे कृते विभक्तेर्लुकि स्वाभाविकी मकारनिवृत्तिरित्यनेन वचनेनान्वाख्यायते इति वृत्तिन्यासकारयोर्मते तदेतदाह। इति वृत्तिमतमिति॥ भाष्यवार्तिककैयटास्तु असमास एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनामसमासे एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति। मयूरव्यंसकादित्वे नास्ति प्रमाणम्। हरदत्तोऽप्याह। यदि समासे एवेदमभिमतमभविष्यत्तदा समास इत्येवावक्ष्यत्। युक्तं चैतत्। न ह्यत्र समासाधिकारोऽस्ति येन समासः स्यात्। अस्मिन् पक्षे मलोपवचनं च सार्थकम्॥ पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहणे सिद्ध इति। पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः॥ अनन्तरपूजितलाभार्थमिति। पूजनात्पूजितम् इति सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यविशेषण विज्ञायत इति भावः। कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह। एतदेवेति॥ ज्ञापकफलं तु यद्वृत्तान्नित्यम् इत्यत्रोक्तम्॥ सगति॥ यत्काष्ठं प्रपचतीति। ये मलोपश्च इत्यनेन वाक्ये मलोपमाहुः, तेऽपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति॥ सगतिग्रहणाद्गतिरपि निहन्यत इति। तुल्ययोगे अत्र सहशब्दः। यत्र तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र

द्वयोरपि कार्ययोगो भवति, तद्यथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते। अपिग्रहणं यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात् । गतिप्रयोगे तु द्वयोः सत्त्वेव भवति तिङ्ग्रहणं पूर्वयोगस्यातिङ्विषयत्वज्ञापनार्थम् ॥ कुत्सने । पदादिति निवृत्तम् ॥ पचति क्लिश्नातीति । अत्र समानवाक्यत्वस्य सामर्थ्यस्य वाभावादेवाप्राप्तेः सुपीति स्पष्टार्थम् ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्त इति । कर्तृत्वमात्रं कुत्स्यते अस्येदमयुक्तमिति ॥ क्रिया तु शोभनैव ॥ पूतिश्चानुबन्ध इति । चकारानुबन्ध इत्यर्थः । तिबन्तपूतिशब्द आद्युदात्तः । वसेस्तिप् इति तिप् बाहुलकात्पूञोऽपि भवति, तस्मादेवं गुणाभावः तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्त्वमुपसंख्यायते ॥ वा बह्वर्थमिति । बहुवचनान्तं तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । यदा तिङन्तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः । अन्यदा त्वाद्युदात्तः ॥ आमन्द्रैरिति । अत्र याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाङित्येष गतिः ॥ तिङि । उदात्तवति तिङन्ते परे गतिर्निहन्यते । निपाता आद्युदात्ता इत्यस्यापवादः ॥ यत्प्रपचतीति । निपातैर्यद्यदि इति निघातप्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत् । ननु तिङ्ग्रहणं व्यर्थम् । न च तिङन्तं यथा स्यात् मन्द्रशब्दे मा भूत् आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि इति मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति वाच्यम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः इति वचनात् स्वसंबन्धिनमाक्षिपतीति । क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति । न च कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः। तत्र कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्यत एव तस्मान्नार्थः तिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह । तिङ्ग्रहणमिति ॥ परिमाणमियत्ता । परिमाणार्थत्वमेव स्पष्टयति । अन्यथाहीति ॥ अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवति निघातः स्यात् न प्रत्यये । तिङ्ग्रहणे कृते तु यं धातुं प्रति गतित्वं तद्घटके तिङन्ते उदात्तवति परे इत्यर्थो जायते । तेन यत्प्रकरोतीत्यादौ धातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽपि तिङन्तस्य उप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वाद्गतेर्निघातः सिद्ध इत्याहुः । प्रपचतीति [redacted]तिङः इति निघातः ॥

इति सुबोधिन्यां तिङन्तस्वरप्रक्रिया ॥

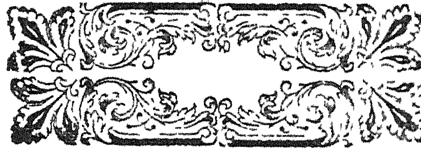
ईळे इति । ईड स्तुतौ लडुत्तमैकवचनम् इट्, टेरेत्वं द्वयोश्चास्य स्वरयोः इति प्रातिशाख्येन ळः ॥ यज्ञस्येति । यजयाच इति यजेर्नङ् ॥ विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति । स्वरितो वानुदात्ते इत्यनेन ॥ ऋत्विगि

ति । ऋतावुपपदे यजेः क्विन् ऋत्विक् इत्यनेन । वचिस्वपि इति संप्रसारणम् । नब्विषयस्य इति इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः ॥

॥ इति स्वरसञ्चारः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्द्धनभट्टात्मज रघुनाथात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां सुबोधिन्यां तिङन्ते स्वरप्रकरणम् ॥

समाप्ता चेयं सुबोधिनी ॥

॥ विज्ञप्तिः ॥

— ∗०∗ —

निम्नलिखितानि पुस्तकानि साधु संशोध्य सीसकाक्षरैः सुलरस्माभिर्मुद्रितानि येषां जिघृक्षा स्यात्तैरस्माकं सविधे प्रार्थनीयानि ॥

	पुस्तकानि	रु०	आ०	पा०
१	भैरवी (कारकान्ता) शब्दरत्नव्याख्या	३	०	०
२	प्रश्नवैष्णवः	०	८	०
३	परिभाषेन्दुशेखरः भैरवीसहितः	१	४	०
४	अर्थसंग्रहः कौमुदीव्याख्यायुतः	१	८	०
५	वृद्धिदीपिका (धर्मशास्त्रे आशौचकाण्डम्)	०	३	०
६	तत्त्वबोधिनी	४	०	०
७	काशिकावृत्तिः (यन्त्रस्था)			

एतदन्यानि कानि चित्पुस्तकान्यपेक्षितानि चेदस्मत्कार्यालयस्थपुस्तकानां बृहत्सूची आणकार्धं संप्रेष्य द्रष्टव्या ॥

पत्रादिप्रेषण-स्थानम्

कार्याध्य[illegible]
चौखम्बा सं[illegible]लयः
काशी (बनारस सिटी)